

La llengua amaziga a l'antiguitat a partir de les fonts gregues i llatines

Carles Múrcia Sànchez

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

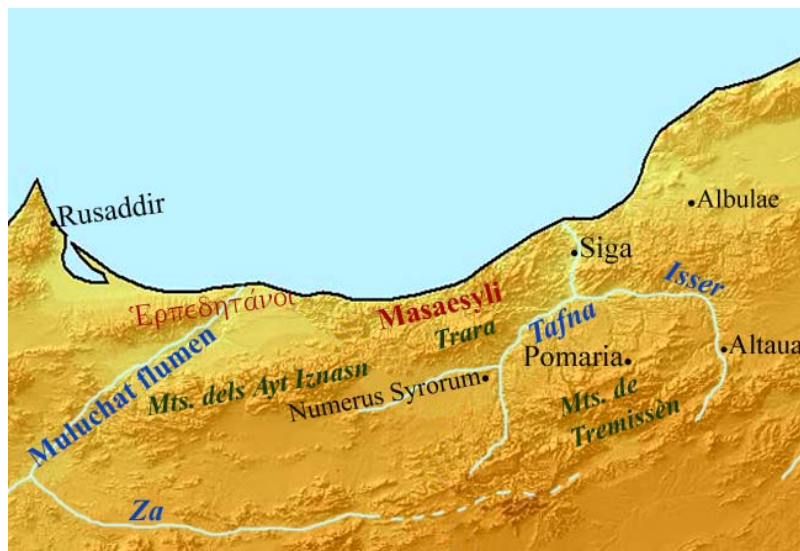
WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

Universitat de Barcelona
Facultat de Filologia
Departament de Filologia Llatina
Programa de doctorat *Gresol de la Mediterrània Antiga*
Bienni 2002-2004

La llengua amaziga a l'antiguitat a partir de les fonts gregues i llatines

Volum 2: VII.Mauretània Cesariana - Índexs

Carles Múrcia Sànchez

Tesi doctoral dirigida pel
Dr. Ignasi-Xavier Adiego Lajara

Sabadell, 2010

PREFACI

VII. Mauretània Cesariana

0. Introducció

Tractem en aquest capítol el territori que hi ha entre els rius *Amsaga* (a l'est) i *Mulucha* (a l'oest). Aquest vast territori —molt més llarg que no pas ample, com es pot observar al mapa n° 5—, amb el nom de *Mauretania Caesariensis*, va ser annexat a l'Imperi Romà el 42 dC —juntament amb la més occidental *Mauretania Tingitana*—, és a dir més tard que els altres territoris de l'Àfrica romana (Numídia, Zeugitana, Bizacena, Tripolitània, Cirenaica). L'orografia abrupta de Mauretània Cesariana no es prestava a una romanització gaire més enllà de les ciutats de la costa —molt vulnerables, d'altra banda, a les ràtzies de les tribus maures— i de la vall del *Chelif*. Les fonts literàries per a Mauretània Cesariana són exigües si les comparem amb les de les províncies centrals de l'Àfrica romana, especialment en al·lusions lingüístiques. Només un autor llatí important, Priscià de Cesarea, va néixer a Mauretània Cesariana, de manera que la majoria de fonts literàries que ofereixen dades d'interès sobre aquesta regió provenen d'autors forans, principalment Ammià Marcel·lí i Agustí de Tagast. Les fonts epigràfiques llatines, en canvi, forneixen un gruix antroponímic força notable i textos importants per al coneixement de la assimilació de la romanitat i la llatinitat en el si de la societat maura.

1. Masesília

Hem vist en el capítol precedent⁴⁶⁷⁰ que el “reialme” de Numídia va sorgir al llarg del s. III aC com a resultat de la unió de les importants confederacions maures dels massils (*Massyli*), a l'oest del riu *Amsaga*, i dels masesils (*Masaesyli*), en un vast territori que anava de l'*Amsaga* al *Mulucha*, és a dir dins els límits del que, en època romana, seria la Mauretània Cesariana. A partir d'un passatge de Plini el Vell (5, 52), es pot inferir que el nucli de la confederació masesil s'esqueia a l'oest de Masesília, entre el riu *Siga* (actual *Tafna*) i el riu *Mulucha*, aproximadament⁴⁶⁷¹. La confederació masesil va atènyer la màxima extensió a la darrera del s. III dC, en època de *Syphax*, en què incloïa la regió de Cirta⁴⁶⁷², que Massinissa va recuperar per als massils el 203 aC. La capital dels masesils fou Siga⁴⁶⁷³, almenys en època de Sifax, que féu encunyar, en púnic, una part de les monedes masesils⁴⁶⁷⁴. Aquestes monedes mostren l'efígie de Sifax i del seu fill Vermina cenyits amb una diadema, a la manera hel·lenística⁴⁶⁷⁵. L'arqueologia revela contactes comercials preromans amb la Península Ibèrica, cosa gens sorprenent atesa la proximitat geogràfica⁴⁶⁷⁶. Siga devia ser, a l'època, una ciutat de construcció maura important, però hi manquen prospeccions arqueològiques que permetin conèixer-ne detalls urbanístics⁴⁶⁷⁷. La resta de ciutats costaneres importants funcionaven com a factories comercials púniques; és el cas de *Iol* (futura *Caesarea*), *Rusazus* i *Igilgili*, entre d'altres, de toponímia púnica⁴⁶⁷⁸. És incert l'estatut d'aquestes ciutats litorals, si bé hom creu que els caps indígenes exercien algun de tipus de cosobirania amb Cartago⁴⁶⁷⁹. Durant la Segona Guerra Púnica (218-201 aC), l'exèrcit d'Hanníbal va reclutar uns quatre mil homes, en bona part a les factories de la regió dels masesils, fet que hauria pogut provocar que, el 213 aC, els masesils de Sifax entressin en guerra contra Cartago⁴⁶⁸⁰. Durant el s. II aC, la influència de la confederació masesil minva per efecte de l'expansió de la Numídia del massil Massinissa, però les tribus individuals que en formaven part continuen apareixent, ça i lla, a les

⁴⁶⁷⁰ Vegeu *supra*, § VI.1.1. Vegeu-hi la història de la confederació massil.

⁴⁶⁷¹ Cf. CAMPS 1960, p. 149.

⁴⁶⁷² Estrabó, 17, 3, 9. Cf. CAMPS 1960, p. 167.

⁴⁶⁷³ Vegeu LARONDE & GOLVIN 2001, p. 71.

⁴⁶⁷⁴ CAMPS 1960, pp. 169 i 174.

⁴⁶⁷⁵ *Ibidem*, p. 174.

⁴⁶⁷⁶ Vegeu LANCEL 2003, p. 43.

⁴⁶⁷⁷ CAMPS 1960, p. 170. A prop de Siga (a *Beni Rhenane*) s'han trobat les ruïnes del que havia de ser el mausoleu de Sifax, una construcció maura realitzada a partir de models hel·lenístics, com era la moda de l'època. Cf. LANCEL 2003, p. 43.

⁴⁶⁷⁸ Vegeu LANCEL 2003, p. 50.

⁴⁶⁷⁹ Vegeu CAMPS 1960, p. 172.

⁴⁶⁸⁰ Tot i que les fonts antigues no donen pistes sobre les causes. Vegeu CAMPS 1960, p. 173.

fonts grecollatines d'època romana, inclosa una que rep el nom de *Masaesyles*⁴⁶⁸¹.

2. Les tribus de Mauretània Cesariana

Existeix ja un catàleg exhaustiu de les tribus de Mauretània Cesariana, a cura de J. Desanges⁴⁶⁸². Ens limitarem a assenyalar-ne i localitzar-ne les més importants, sobre les quals afegirem algunes dades útils per al present estudi.

1. *Bauares*: Aquest etnònim apareix situat, en les fonts dels ss. III-V dC, en llocs tan llunyans com són el Tell Occidental i el massís de *Babor* (a la Cabília Oriental), la qual cosa suggereix que es tracta en ambdós casos de tribus diferents; altrament caldria admetre una ubiqüitat poc versemblant per a uns *Bauares* que són, segons les fonts, muntanyencs⁴⁶⁸³. Els bàvars orientals estaven en contacte amb els *Quinquegentanei* del *Ferratus mons* (Cabília Occidental), mentre que els bàvars orientals estaven en contacte amb els *Mazices* de les muntanyes de Miliana i *Zaccar* i els *Baquates* de l'Atlas Mitjà. Tant els uns com els altres van protagonitzar revoltes contra el poder romà en època tardana: els bàvars orientals, des de *Babor* sobre la regió de *Sitifis*, *Mons*, *Nouar*, *Cuicul* i *Mileu*⁴⁶⁸⁴; els bàvars occidentals es revoltaren sobre la regió que hi ha entre el riu *Mulucha* i el massís de *Warsnis*⁴⁶⁸⁵. Els bàvars orientals van encapçalar una important confederació —a la qual pertanyien versemblantment també els *Vcutamani*—; en una inscripció trobada a *Teniet Meksen* se'ns diu que tres *reguli bauares* —probablement tres caps de tribus de la confederació— van ser capturats i matats i llur *familiae* capturades, just en el darrer coll que hi havia abans de la plana, pel procurador (*praeses*) de Mauretània Cesariana, un tal *Sulpicius Sacratius*, a la segona meitat del s. III dC⁴⁶⁸⁶. Al llarg del s. IV, la confederació dels bàvars orientals sembla haver-se dissolt, probablement a causa de l'acció repressora de l'exèrcit romà, però les tribus que la conformaven mantingueren llurs posicions, particularment els *Vcutamani*.

⁴⁶⁸¹ Ptolomeu, 4, 2, 5; Plini, 5, 17, 52. Cf. CAMPS 1960, p. 175.

⁴⁶⁸² DESANGES 1962, pp. 41-72.

⁴⁶⁸³ Cf. CAMPS 1991b, p. 1398.

⁴⁶⁸⁴ CAMPS 1991b, p. 1395.

⁴⁶⁸⁵ CAMPS 1991b, p. 1397.

⁴⁶⁸⁶ Vegeu LAPORTE 2005, p. 4179.

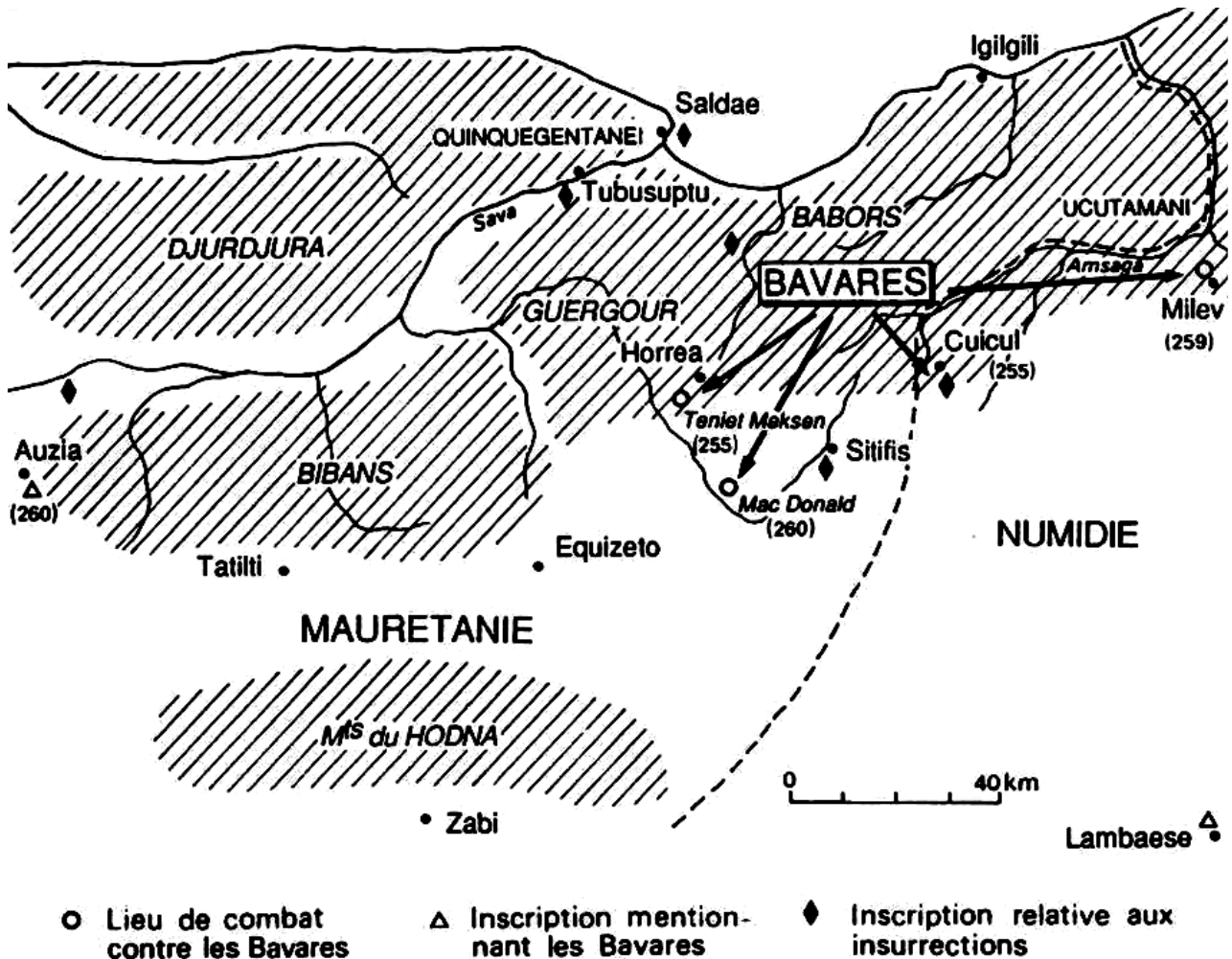

Figura n° 58: Els bàvars orientals segons les inscripcions del s. III dC. Font: CAMPS 1991b, p. 1396.

2. *Fraxinenses*: Aquesta tribu devia tenir com a nucli les muntanyes de *Ouennougha* (a l'oest del massís de Hodna)⁴⁶⁸⁷. Durant la segona meitat del s. III dC, interessants notícies epigràfiques, una de les quals a la ciutat d'*Auzia*⁴⁶⁸⁸, mostren aliances entre aquesta tribu i tribus de la Numídia occidental. Coneixem fins i tot el nom del *famosissimus dux gentilium Fraxinensium*, anomenat *Faraxen*, que encapçalà una coalició tribal que causà estralls fins a *Lambaesis* (al piemont de l'Aurès nùmda)⁴⁶⁸⁹ entre els anys 253 i 256 dC.

3. *Isaflenses*: Apareixen en diversos passatges de l'obra d'Ammià Marcel·lí (29, 5; 40; 43; 46; 51; 53) a propòsit de la campanya que va

⁴⁶⁸⁷ La localització exacta, però, no és prou segura. Cf. DESANGES 1962, p. 53.

⁴⁶⁸⁸ Vegeu al corpus, § 29, el text de les inscripcions de *Lambaesis* i *Auzia*, que testimonien aquestes revoltes. Vegeu també KOLENDO 1990, pp. 229-234, DESANGES 1962, pp. 52-53, DESANGES 1997b, p. 2934 i CAMPS 1997c, p. 2728.

⁴⁶⁸⁹ Vegeu *supra*, § VI.3.2.

dur a terme el comte Teodosi contra *Firmus*⁴⁶⁹⁰. A l'antiguitat, els *Isaflenses* eren una tribu populosa situada a l'oest dels *Quinquegentanei*⁴⁶⁹¹. La paronímia amb la tribu actual dels *Iflissàn*, localitzats no gaire lluny dels *Isaflenses* d'Ammià Marcel·lí (entre *Iomnium* i el *Serbetes flumen*, a la Cabília Occidental) potser és fal·laç; es podria cercar més aviat d'enllaçar aquest etnònim amb el plural amazic de 'riu', *asif*, *isaffh*. D'aquesta manera, **Isaffenses* fóra l'equivalent indígena de l'etnònim *Fluminenses*, que, sospitosament, Juli Honori situa també a la Cabília Occidental, després dels *Feratenses* i els *Barzifulitani* i abans dels *Quinquegentanei*⁴⁶⁹². Fins i tot si no cal que la identificació entre *Isaflenses* i *Fluminenses* sigui correcta, sí que és possible que els *Isaflenses* fossin una tribu que vivia a la vora d'alguns dels rius que s'escolen per la Cabília Occidental cap a la Mediterrània, per ventura el *Serbetes flumen* o l'*Addima flumen*.

4. *Iubalena natio*: Aquesta supertribu o confederació de tribus és citada per Ammià Marcel·lí (29, 5, 44) com a nadiua d'altres muntanyes amb gorges i congostos escarpats, per ventura les muntanyes de *Biban*, situades entre el *Ferratus mons* al nord i les muntanyes de *Ouennougha* al sud⁴⁶⁹³. Els *Iubaleni* van donar suport a la revolta de *Firmus*, per la qual cosa, després que Teodosi hagués vençut els *Isaflenses*, la *Iubalena natio* va patir la penetració de les tropes del comte Teodosi en el seu territori, que aviat van haver de recular a causa del relleu abrupte.
5. *Mazices*: Com una mica pertot⁴⁶⁹⁴, l'etnònim propi dels amazics apareix també a Mauretània Cesariana aplicat a una tribu o confederació concreta. Els Μάζικες són situats per Ptolomeu (s. II dC) al sud de *Tipasa* (4, 2, 5) i apareixen en diverses fonts epigràfiques dels ss. II-IV dC⁴⁶⁹⁵. És a l'obra d'Ammià Marcel·lí⁴⁶⁹⁶ on els *Mazices* apareixen més sovint, a propòsit de la revolta de *Firmus*; hi apareixen situats a la vora del *mons Ancorarius*; van acabar sotmetent-se a Teodosi enviant-li una ambaixada a *Tipasa*. Al s. V dC, Juli Honori situa els *Mazices* entre els *Quinquegentanei* i els *Burei* d'una banda, i els *Musunei* i els *Artennites* de l'altra⁴⁶⁹⁷. La

⁴⁶⁹⁰ Vegeu *infra*, § 3.3.

⁴⁶⁹¹ Cf. DESANGES 1962, p. 56 i *idem* 2001, p. 3771.

⁴⁶⁹² Cf. DESANGES 1962, pp. 51-52.

⁴⁶⁹³ Cf. DESANGES 1962, p. 56 i *idem* 2003, p. 3805.

⁴⁶⁹⁴ Vegeu dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. **māzīq*.

⁴⁶⁹⁵ Cf. DESANGES 1962, p. 63.

⁴⁶⁹⁶ Vegeu *infra*, § 9.1.

⁴⁶⁹⁷ Claudià (*De consulatu Stilichonis*, 1, 356) esmenta també els *Mazaces* a propòsit de la desfeta de Gildó a Mauretània Cesariana el 398: "*sternitur ignavus Nasamon, nec spicula supplex / iam torquet Garamas; repetunt deserta fugaces / Autololes; pauidus proiectat missile Mazax; / cornipedem Maurus nequicquam hortatur anhelum*" (1, 354-357). Observem que el vocalisme de *Mazax* no és el que trobem a Ammià Marcel·lí; en canvi, apareix ja a Lucà

major part de les fonts concorden, doncs, a situar els *Mazices* cap al sud de la muntanya de *Zaccar*.

6. *Quinquegentanei* o *Quinquegentiani*: Semblen haver estat la confederació tribal més important del *Ferratus mons*, a la Cabília Occidental. Epigràficament, apareixen en inscripcions que van des de *Saldae* fins a la moderna *Tizi n Wuzzu*⁴⁶⁹⁸. El nom d'aquesta confederació assenyala que estava formada per cinc tribus, ço que apunta al principi de segmentarietat, al més sovint en base a cinc cinquenes parts, que coneixem de les societats amazigues d'èpoques més ben conegudes⁴⁶⁹⁹. J. Desanges ha proposat, a tall d'hipòtesi, que les tribus en qüestió podrien ser els *Toulensii*, els *Baniouri*, els *Nababes*, els *Tyndenses* i els *Masinissenses*⁴⁷⁰⁰.

7. *Vcutamani*: Apareixen en una inscripció cristiana d'època bizantina al coll de *Fdoulès*, al sud d'*Igilgili*⁴⁷⁰¹. J. Desanges proposa d'enllaçar-los amb els *Κοιδαμούσιοι* de Ptolomeu, que els situa a la vora del riu *Amsaga*. Si aquest enllaç és correcte, és probable que el bisbe *Montanus Cedamusensis* que apareix vers el 484 en una llista episcopal pertanyi a la *gens* dels *Vcutamani*, la qual cosa indicaria un cert grau de cristianització d'aquesta tribu muntanyenca⁴⁷⁰². Probablement formaren part de la gran confederació dels *Bauares* orientals per tal de fer front a la dominació romana, que pretenia controlar el Tell Occidental (o Cadena Numídica), que separava els altiplans de la Sitifiana —on hi havia una explotació agrícola considerable— del port d'*Igilgili*. Els *Vcutamani*, al seu torn, pretenien accedir als marges septentrionals de la Cadena Numídica per tal de conrear-hi els cereals que necessitaven per al propi consum⁴⁷⁰³. Després de la dissolució de la confederació dels bàvars orientals, els *Vcutamani* prenen més i més protagonisme a les fonts bizantines —un cap d'aquesta tribu rep el nom cristià de *Dei seruus*⁴⁷⁰⁴— i sobretot àrabs —en l'època de les dinasties Aglàbides, Rustàmides de *Tahàrt*, Fatimides, Zírides i Hammàdides—, en què l'àrea d'influència dels *Ikutamān* (*Kātama*, *Kutama*) s'estén pertot de la Cabília i regions adjacents.

(*Pharsalia*, 4, 676-681), també com a singular pòetic. Tal com ha posat de manifest MODÉLAN 1989, el paral·lelisme entre el passatge de Lucà (s. I dC) i el de Claudià (darrer del s. IV dC) és prou evident per a pensar que Claudià s'abeura de Lucà, i no de fonts contemporànies. De tota manera, amb posterioritat a Claudià, retrobem *apud Mazacos* a Agustí, en aquest cas aplicat a uns mazics de Numídia. Cf. REBUFFAT 2001b, p. 42.

⁴⁶⁹⁸ Cf. DESANGES 1962, p. 67.

⁴⁶⁹⁹ Sobre la segmentarietat de les societats amazigues, vegeu *supra*, § VI.1.3.2.

⁴⁷⁰⁰ DESANGES 1962, p. 67.

⁴⁷⁰¹ Cf. DESANGES 1962, p. 71.

⁴⁷⁰² Cf. MODÉLAN 2003, p. 469.

⁴⁷⁰³ Cf. LAPORTE 2005, p. 4179.

⁴⁷⁰⁴ Cf. MODÉLAN 2003, pp. 468-469.

3. La romanització de Mauretània Cesariana

3.1. Època republicana

Tenim un coneixement mínim de la història de les Mauretànies anterior a l'època imperial, i limitat a les successions de poder, sense gaire incidència en la dinàmica social de les tribus que havia aglutinat la confederació masesil. Si per al territori de la futura Tingitana encara disposem de notícies relatives a afers polítics i militars sota *reges* com *Baga*, *Bocchus* el Vell, *Bogud*, *Sosus* o *Bocchus* el Jove⁴⁷⁰⁵, les notícies per al territori de Masesília són ben magres. Durant el s. II aC, la dinastia massil va estendre la seva àrea d'influència, sota Massinissa, per tota Masesília, que esdevingué la part occidental de Numídia. Després de la guerra de Jugurta (118-105 aC), les regions occidentals de Masesília passaren a mans del *rex* de Mauretània *Bocchus* el Vell, mentre que la resta de Numídia es repartí entre els dos fills de Gauda (105-88 aC), *Masteabar* i Hièmpsal II. Hièmpsal II exercí el seu poder sobre la Numídia oriental, que anava de la *fossa regia* fins a Cirta, mentre que *Masteabar* i el seu fill Massinissa II (81-46 aC) havien d'exercir el seu poder a la Numídia occidental des del *flumen Amsaga* fins al *flumen Saua / Nasauath (Soummam)*, per la qual cosa cobria la Sitifiana i la Cabília Oriental⁴⁷⁰⁶. Pertot, l'autoritat d'aquests *reges* era ben fràgil, perquè no exercien la seva sobirania sobre el territori, sinó que depenien de les aliances de les tribus —i de les fraccions que les componien— amb els clans de la dinastia “reial” de torn, unes aliances que s'havien d'anar renovant constantment i de les quals sempre hi havia tribus que se n'apartaven. Moltes tribus getuls, per exemple, restaren al marge de l'autoritat de Juba I (50-46 aC) —*ywb* 'y en fonts numismàtiques neopúniques⁴⁷⁰⁷—, fill de Hièmpsal II⁴⁷⁰⁸. Roma s'assegurava —o pretenia assegurar-se— l'*amicitia* i la *fides* dels hereus reials de Numídia i Mauretània gràcies a la protecció de les principals famílies de Roma (com ara la dels Escipions), que els garantien una educació romana d'elit. Juba II, fill de Juba I, és l'exemple més notable d'hereu reial maure plenament romanitzat. Va ser dut a Roma el 46 aC, amb només cinc o sis anys d'edat, i va rebre una formació de veritable erudit sota la protecció de la família *Iulia*, tal com revelen els seus *tria nomina*, *Gaius Iulius Iuba*⁴⁷⁰⁹. Juba II va escriure, en grec, sobre filologia, teatre, poesia, pintura, història (de Roma, dels assiris i uns *Arabica*), alhora que sobre realitats africanes en un tractat *Libyca* i un

⁴⁷⁰⁵ Vegeu *infra*, § VIII.1.2.

⁴⁷⁰⁶ Cf. COLTELLONI-TRANNOY 2003, p. 3915.

⁴⁷⁰⁷ Vegeu JONGELING 2008, p. 337, que nota que en les monedes bilingües trobem (*š*)*ywb* 'y *hmmikt* en la part púnica i REX IVBA en la part llatina.

⁴⁷⁰⁸ Cf. COLTELLONI-TRANNOY 2003, p. 3917.

⁴⁷⁰⁹ Cf. COLTELLONI-TRANNOY 2003, p. 3925.

altre sobre el periple d'Hannó⁴⁷¹⁰. El cas de Juba II, per familiaritat amb la romanitat i amb l'hel·lenisme, és, sens dubte, excepcional entre els maures, per la qual cosa és desassenyat fer extensible el domini del llatí i del grec que Juba assolí als maures en general; de tota manera, sí que informa de l'enorme prestigi del llatí i del grec entre les elits dirigents maures —almenys de les dinasties reials—, a causa de l'hegemonia política de Roma i de l'hegemonia cultural de l'hel·lenisme a la Mediterrània del tombant de mil·leni. En això s'observa una diferència clara amb la Numídia de Massinissa, en què, malgrat el filohel·lenisme de la dinastia massil, el púnic conservà el prestigi (i el rol) com a *lingua franca*. L'empremta de la punicitat és molt més feble a les Mauretànies i, en època de Juba II, són el grec (com a llengua de la cultura hel·lenística dominant de l'època i també *lingua franca* de la Mediterrània Occidental) i el llatí (llengua administrativa de l'Imperi) les llengües dominants en les funcions altes⁴⁷¹¹. La major part del territori del seu pare, Juba I, que havia pres partit pels pompeians en el *bellum ciuile*, va ser desmembrat el 46 aC, de manera que la part més extensa esdevingué l'*Africa noua*, mentre que la part occidental del domini que havia pertangut a Massinissa II (81-46 aC) va passar a mans de Bocchus el Jove (49-33 aC) de Mauretània, que exercí el seu poder des de l'Atlàntic fins al riu *Amsaga*⁴⁷¹².

3.2. Època del reialme de Mauretània

La situació de permanent inestabilitat política en què havia restat el territori de l'antiga Masesília durant els ss. II-I aC va fixar-se en època imperial. A la mort de Bocchus el Jove l'any 33 aC, Mauretània esdevingué *de facto* un protectorat. Juba II (25 aC - 23 dC) va esdevenir oficialment *rex* d'un "estat" nominalment independent, però amb una sobirania limitada, d'una banda, per la implantació massiva de romans i, d'altra banda, per la proximitat de les províncies de l'Àfrica i de la Bètica⁴⁷¹³. La capital fou *Iol*, antiga capital de *Micipsa*, rebatejada com a *Caesarea*. El territori de la nova Mauretània no era, doncs, el que havia pertangut a Juba I —que es correspondria més aviat a l'*Africa noua*—, sinó al de Bocchus el Jove, de l'Atlàntic al riu *Amsaga*. Comprenia, per tant, el territori de les futures Mauretània Tingitana, Mauretània Cesariana i Mauretània Sitifiana. Els límits meridionals van romandre indefinits per sempre més, atès que les tribus que les fonts llatines ens esmenten com a *Getuli* / *Gaetuli* van estar en permanent conflicte amb les autoritats reials i imperials⁴⁷¹⁴. És aleshores que comença

⁴⁷¹⁰ De tota aquesta obra no resten més que fragments, editats per MÜLLER (K.) & MÜLLER (T.) 1841-1885, pp. 465-484. Cf. COLTELLONI-TRANNOY 1997, pp. 137-138.

⁴⁷¹¹ Cf. COLTELLONI-TRANNOY 1997, p. 142.

⁴⁷¹² Cf. COLTELLONI-TRANNOY 2003, p. 3926.

⁴⁷¹³ Cf. COLTELLONI-TRANNOY 2003, p. 3926.

⁴⁷¹⁴ Cf. COLTELLONI-TRANNOY 2003, pp. 3927-3928. Vegeu també *supra*, § VI.1.2.9.

veritablement la romanització de les Mauretànies; les colònies estaven estortes de l'autoritat de Juba II i vinculades a la jurisdicció de les províncies properes de la Bètica, la Tarraconense i l'Àfrica⁴⁷¹⁵. Al mateix temps, diversos *castella* i *oppida* maures evolucionen vers una organització municipal inspirada en el model romà, la qual cosa afavoreix l'obertura dels mercats als comerciants de les Penínsules Ibèrica i Itàlica i posteriorment també de les Gàl·lies⁴⁷¹⁶. Les colònies romanes van ser fundades sobretot on ja preexistien ciutats —moltes de les quals, antigues factories comercials púniques—, com ara *Igilgili*, *Saldae*, *Rusazus*, *Rusguniae*, *Gunugu* i *Cartennae*, totes les quals eren ciutats portuàries; però també en algunes ubicacions interiors, com ara *Tubusuptu* (a la vall del *Nasauath flumen*), *Aquae Calidae* i *Zucchabar* (al sud de *Caesarea*, en l'accés a la vall del *Chelif*)⁴⁷¹⁷. El litoral de la Mauretània es prestava —bé que en extensions modestes— al conreu de cereals i de vinya, que esdevingué la base de l'economia de ciutats romanes com *Caesarea*, *Icosium* o *Tipasa*, entre d'altres, alhora que el principal bé d'exportació, juntament amb les feres, la fusta preciosa i els esclaus⁴⁷¹⁸. També els oliverars i els arbres fruiters tenen una certa importància en la producció agrària de la Cesariana, en cap moment comparable a la de Zeugitana, Bizacena i Numídia⁴⁷¹⁹. La romanització es fa visible a les ciutats però també als camps de les rodalies, on floreixen aglomeracions pobletanes exposades a la civilització dels colons. La urbanització, a la romana, de la ciutat *Caesarea* és la més important de l'Àfrica romana, després de Lepcis Magna. El fill de Juba II, Ptolomeu de Mauretània (23-40 dC), va prosseguir la tasca romanitzadora del seu pare, fins que la seva mort prematura va menar l'emperador Claudi a l'annexió del reialme de Mauretània, que restà dividit en dues províncies, Mauretània Tingitana a l'oest del riu *Mulucha* i Mauretània Cesariana a l'est del *Mulucha* i fins al riu *Amsaga*.

3.3. Època de l'Alt Imperi

Enlloc de l'Àfrica romana la fragilitat de la dominació romana dellà els recintes de les ciutats és tan visible com a Mauretània Cesariana, on el terreny pren relleu a frec de la Mar Nostra, a la muntanya de Xènuia. L'arqueologia ha posat al descobert un extraordinari fossat que separava, en època imperial romana, la ciutat de *Caesarea* del seu entorn rural més immediat⁴⁷²⁰. Fortament

⁴⁷¹⁵ Probablement també els *conuentus* de ciutadans romans que es formaven en certes ciutats, com els *Icositani*, jurídicament vinculats a *Ilici* (Elx) a la Tarraconense, que devien formar un *conuentus* de ciutadans romans instal·lats a *Icosium* (Alger). Cf. Plini el Vell, *Naturalis Historia*, 3, 19. Vegeu també COLTELLONI-TRANNOY 1997, p. 132.

⁴⁷¹⁶ Cf. COLTELLONI-TRANNOY 2003, p. 3930.

⁴⁷¹⁷ Cf. LANCEL 2003, p. 65.

⁴⁷¹⁸ Cf. COLTELLONI-TRANNOY 2003, p. 3930.

⁴⁷¹⁹ Cf. LANCEL 2003, p. 89. Vegeu també *supra*, § V.2.2.1.

⁴⁷²⁰ Cf. LANCEL 2003, p. 72.

protegides estaven també les velles ciutats costaneres de *Portus Magnus*, *Tipasa*, *Icosium* i *Saldae*, a més de les colònies establertes ja en època d'August a *Zucchabar* i *Tigaua* per tal de controlar el curs fluvial del *Chelif* i l'accés a *Caesarea*⁴⁷²¹. Com a la veïna Numídia, que ja entre 17-24 dC va ser l'escenari de les revoltes dels *Musulames* de *Tacfarinas*⁴⁷²², també a Mauretània Cesariana se succeïren les revoltes de les tribus indígenes durant els tres segles posteriors a l'annexió a l'Imperi Romà. Nombroses inscripcions donen compte de les actuacions de legions i de cossos auxiliars a *Portus Magnus*, *Cartennae*, *Albulae* i, naturalment, a *Cesarea*⁴⁷²³. El punt més feble era la regió del nord-oest del *Hodna* i de *Biban*, per la qual cosa, a l'establiment d'*Auzia* es va afegir, el 122 dC, sota Hadrià, una fortalesa a *Rapidum*. Aquest fou el punt de partença del *limes mauretanus*, que es desenvolupà paral·lelament a la costa mediterrània d'est a oest: *Thanaramusa*, *Sufasar*, *Castellum Tingitanum*, *Mina*, *Castra Noua*, *Tasaccora*, *Regiae* i *Albulae*⁴⁷²⁴. Aquest disseny fronterer deixa *intra litem* focus de dissidència futurs, com l'Atlas Tel·lià, que creua d'est a oest tota la Mauretània Cesariana. Per aquesta raó, durant d'època dels Severs, s'amplien les places militars: *Zabi*, *Numerus Syrorum*, *Cohors Breucorum*, *Ala Miliaria* i altres de menors⁴⁷²⁵. A Mauretània Cesariana, l'exèrcit estava enterament compost de tropes auxiliars, és a dir estrangeres (de Síria, Il·líria, Pannònia, Pàrtia, etc.) compromeses per vint-i-cinc anys; només a partir del s. III dC es comencen a fer reclutaments *in situ*⁴⁷²⁶. De la mateixa manera que a Numídia, les tribus locals s'alien en confederacions tribals majors per tal de resistir l'opressió de la dominació romana. És el cas de la confederació dels *Bauares*⁴⁷²⁷, que durant els ss. III-IV dC van protagonitzar contínues revoltes contra les forces d'ocupació de la província: el 227 van combatre les tropes del governador *Licinius Hierocles* pels volts d'*Auzia*; entre 254-255 van fer front a les tropes de *Marcus Cornelius Octavianus*, investit d'un comandament militar excepcional, a l'oest de *Sitifis* i, més al nord, a *Teniet Meksen*; els *Bauares Mesgnenses* van combatre el governador *Aelius Aelianus* entre 284 i 288; els *Bauares Transtagnenses* (dellà els *chotts*) van ser derrotats per un altre governador, *Aurelius Litua*, després d'una aferrissada resistència entre 290 i 292 dC⁴⁷²⁸.

Vers el 288 dC, sota la tetrarquia de Dioclecià, la vasta Mauretània Cesariana va ser dividida, de manera que en sorgí una nova

⁴⁷²¹ Cf. LANCEL 2003, p. 81.

⁴⁷²² Vegeu *supra*, § VI.3.2.

⁴⁷²³ Cf. LANCEL 2003, p. 76.

⁴⁷²⁴ Cf. LANCEL 2003, p. 81. Vegeu mapa n° 5.

⁴⁷²⁵ *Ibidem*.

⁴⁷²⁶ Cf. SALAMA 1986, pp. 433-434.

⁴⁷²⁷ Vegeu *supra*, § 2..

⁴⁷²⁸ Cf. LANCEL 2003, pp. 76-77. El museu de *Tipasa* conserva un molt representatiu mosaic de paviment que adornava l'absis de la basilica judicial de Tipasa en què apareix una família de presoners maures. Vegeu-ne una imatge a LANCEL 2003, p. 79.

província, la Mauretània Sitifiana, que limitava amb la Cesariana pel curs de riu *Nasauath/Saua* i al sud amb el *chott el-Hodna* i que tenia com a ciutats principals *Sitifis* (a l'interior), *Saldae* i *Igilgili* (a la costa).

El fet que la toponímia d'algunes de les noves colònies romanes sigui llatina (per exemple *Aquae Calidae*) no garanteix que les ciutats s'hi bastessin *ex nihilo* i que, per tant, no compartissin hàbitat amb autòctons. De la mateixa manera, en ciutats costaneres com *Cartennae* o *Gunugu*, que van ser colonitzades per soldats de la segona legió i per veterans d'una cohort pretoriana, és probable que la nova ciutadania romana s'afegís a aglomeracions urbanes de població maura i, localment, púnica⁴⁷²⁹. No obstant això, el desenvolupament d'una vida municipal i d'una urbanització a gran escala és obra indiscutible de la romanització, que a Mauretània Cesariana ha deixat una empremta arquitectònica remarcable. La romanitat resta un fenomen bàsicament urbà, fins i tot jurídicament, atès que fins a l'edicte de Caracal·la del 212 dC, els drets de ciutadania estaven vinculats a la promoció municipal; encara que a partir d'aleshores tots els habitants de l'Imperi de condició no servil eren, *de iure*, ciutadans romans, fora dels recintes de les ciutats de Mauretània Cesariana la vida tribal maura seguia el seu curs al marge de la romanitat, tot i que en contacte. D'altra banda, algunes aglomeracions pobletanes maures van mantenir, en plena època imperial, institucions locals, com en el cas d'*Altaua*, que, encara al s. IV dC, tenia un *prior princeps* (un magistrat local) assistit d'un consell de deu membres; un cas semblant trobem a *Quizza*⁴⁷³⁰, no gaire lluny d'*Altaua*, sobre la costa occidental de la Cesariana. Semblantment al cas de Numídia, a Mauretània Cesariana i Sitifiana esdevenen més i més freqüents, a les fonts d'època tardana, pobles sense estatut municipal anomenats *castella*; aquest tipus d'aglomeracions pobletanes maures apareixen densament als altiplans de la regió de *Sitifis*⁴⁷³¹, i preexistien a la romanització, tot i que en època imperial podien arribar a disposar de les comoditats de la vida urbana de les ciutats romanes⁴⁷³². La densitat urbana, tan considerable a l'Àfrica Proconsular —on en gran mesura es beneficiava d'implantacions d'època cartaginesa—, era a Mauretània Cesariana molt més feble, amb l'excepció de la Sitifiana, que, sense tenir una densitat urbana molt gran, no ofería un contrast destacable amb algunes regions de la veïna Numídia també força urbanitzades. Per aquesta raó, durant tota l'època de l'Imperi Romà, a Mauretània Cesariana preval àmpliament la vida rural, dominada per les tribus maures.

La vida dels maures vinculats a la societat tribal, malgrat l'estatus jurídic de ciutadans romans d'ençà del s. III dC, no varià gaire, de manera que els maures nòmades continuaren menant llurs ramats pels terrenys de pastura que tenien en usdefruit. Probablement estaven exempts de l'administració fiscal, i el control dels governadors de

⁴⁷²⁹ Cf. LANCEL 2003, p. 85.

⁴⁷³⁰ Cf. LANCEL 2003, p. 86.

⁴⁷³¹ Com ho eren als altiplans de la regió nùmida de Cirta. Vegeu *supra*, § VI.3.2.

⁴⁷³² Cf. LANCEL 2003, p. 87.

província es feia a través dels seus caps tradicionals —els *principes gentium* de les fonts llatines, de vegades també anomenats *reguli* o *reges*⁴⁷³³—; en casos excepcionals, els governadors de província podien suspendre els *principes gentium* i imposar-hi llurs *praefecti gentium*⁴⁷³⁴. A Mauretània Cesariana, el perill de les tribus maures va menar, vers la fi del s. II dC, a la creació d'un alt funcionari —amb residència a Cesarea— encarregat de la coordinació del control de les tribus, anomenat *procurator ad curam gentium*⁴⁷³⁵. Algunes d'aquestes *gentes* es van transformar en *ciuitates* i posteriorment en municipis, però la majoria restaren al marge de l'administració imperial directa⁴⁷³⁶.

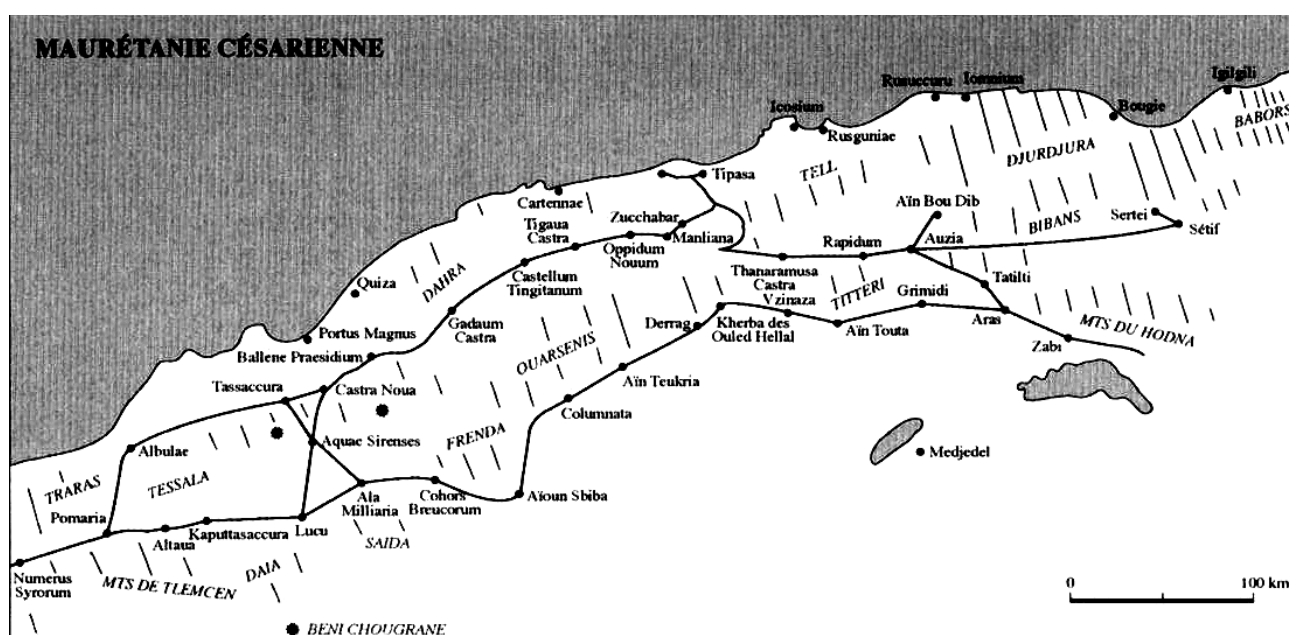

Figura n° 59: Xarxa viària principal de Mauretània Cesariana durant l'Alt Imperi. Font: LE BOHEC 2005, p. III.

3.4. Època del Baix Imperi

L'impacte social del cristianisme fou menor i més tardà a les Mauretànies que a Numídia, Zeugitana i Bizacena. No obstant això, les primeres restes arqueològiques de comunitats cristianes a la Cesariana, concretament a *Tipasa*, daten ja del 238 dC⁴⁷³⁷. El primer màrtir conegut de la Cesariana fou un tal *Fabius uexillifer* (entre 299 i 303)

⁴⁷³³ Només a les Mauretànies trobem encara el títol de *rex* al s. IV dC, mentre que a Numídia, Zeugitana i Bizacena no ho trobem fins a l'època vàndala i bizantina. Cf. CAMPS 1997d, p. 2846.

⁴⁷³⁴ Sobre les atribucions dels *principes gentium* i dels *praefecti gentium*, vegeu *supra*, § VI.1.3.3.

⁴⁷³⁵ Cf. LANCEL 2003, pp. 87-88.

⁴⁷³⁶ Cf. CAMPS 1997d, pp. 2845-2846.

⁴⁷³⁷ Vegeu FÉVRIER 1986 (P.-A.), p. 771. Cf. LANCEL 2003, p. 212.

venerat a *Cartennae*⁴⁷³⁸. Segons les actes del concili de Cartago del 411, hi havia a la Cesariana 24 bisbes donatistes i 17 de catòlics, mentre que a la Sitifiana n'hi havia 21 de donatistes i 16 de catòlics⁴⁷³⁹. L'epigrafia de Mauretània Cesariana és especialment rica en dedicatòries als *Dii Mauri* (genèricament o en particular)⁴⁷⁴⁰, també freqüents, d'altra banda, a Numídia, Zeugitana i Bizacena.

Les revoltes socials de base agrària que havien sacsejat la Numídia del Baix Imperi no repercutiren especialment a Mauretània Cesariana, on no hi havia els latifundis que trobem a la vall del Bagrada, a la Dorsal o a la regió de Cirta, per la qual cosa la implicació de maures com a jornalers rurals era molt menor a les Mauretànies. A la Cesariana, on la ruptura entre la romanitat i l'amaziguitat era més accentuada que a l'Àfrica Proconsular, les revoltes foren de tipus més aviat polític. La més coneguda —a través de l'obra d'Ammià Marcel·lí— és la revolta que encapçalaren els fills d'un tal *Nubel*⁴⁷⁴¹, *potentissimus regulus* de la tribu dels *Iubaleni*⁴⁷⁴², tribu muntanyenca que ocupava, a les rodalies de la ciutat d'*Auzia*, les muntanyes de *Biban*. Vers el 370 dC, *Nubel* havia aconseguit, a través d'aliances amb diverses tribus, estendre la seva àrea d'influència per un territori considerable de Mauretània Cesariana, que passà sota control dels seus fills, *Firmus*, *Sammac* i *Mazucan*, que havien exercit prèviament funcions administratives i militars provincials⁴⁷⁴³. Sens dubte era l'ambivalència entre la familiaritat amb la romanitat, d'una banda, i la pertinença a tribus maures el que feia més perillosa, per a Roma, la família de *Nubel*⁴⁷⁴⁴. Entre el 370 i el 375, a partir d'*Auzia*, *Firmus* encapçalà una revolta militar que aglutinà no menys de catorze tribus (esmentades per Ammià Marcel·lí) que féu perillar la dominació romana de la Cesariana⁴⁷⁴⁵. En efecte, la ciutat de Cesarea fou presa i incendiada; *Icosium* fou víctima del pillatge; *Rusubbicari* va obrir les portes als rebels. La revolta va seguir la vall del *Chelif* i el litoral fins a

⁴⁷³⁸ Cf. FÉVRIER (P.-A.) 1986, p. 789.

⁴⁷³⁹ Cf. FÉVRIER (P.-A.) 1986, p. 801.

⁴⁷⁴⁰ Sobre els *Dii Mauri*, vegeu *supra*, § V.2.5.2.

⁴⁷⁴¹ Vegeu CAMPS 1997d, p. 2846 i, més recentment, BLACKHURST 2004, pp. 59-75.

⁴⁷⁴² Vegeu *supra*, § 2.4.

⁴⁷⁴³ Cf. CAMPS 1997d, pp. 2846-2848.

⁴⁷⁴⁴ No es pot qualificar, d'acord amb A. Blackhurst, la revolta de *Firmus* com una mera insurrecció "tribal": "Men such as the *praefectus* Iugmena, sponsor of a church built sixty kilometres south of Icosium in 474, completed by the Zagrenses, Masties, a *dux* turned *imperator*, and Masuna, *rex Maurorum et Romanorum*. These were men whose authority derived from their standing with the Moors, in their ability to mediate between them and the settled population, and their access to the military force which the tribesmen might provide [...] There is something of the same dual, part-Roman, part-Moorish identity about them [...] As Roman aristocrats, Nubel's family were not unique in exploiting a local power base in order to play a role at the centre" (BLACKHURST 2004, p. 74).

⁴⁷⁴⁵ Sobre les causes que desencadenaren la revolta, vegeu CAMPS 1997d, pp. 2848-2849.

*Cartennae*⁴⁷⁴⁶. Donatistes i circumcel·lions feren costat als rebels, fins al punt que el bisbe donatista de *Rusubbicari* féu esbatanar les portes de la ciutat en arribar els maures, mentre que a *Cartennae* el grup majoritari de donatistes rebien el nom de *Firminiani*⁴⁷⁴⁷. No fou fins al 373 que l'exèrcit romà, encapçalat pel *magister equitum Flavius Theodosius*, començà a fer front a la revolta des d'*Igilgili* i *Sitifis*. La tribu que oposà una major resistència a l'exèrcit romà fou la dels *Mazices*, també derrotada, però, a la vora del *mons Ancorarius* —versemblantment les muntanyes que hi ha a l'oest del *Zaccar*⁴⁷⁴⁸—. L'exèrcit romà va reeixir a sufocar la revolta el 375 dC⁴⁷⁴⁹.

4. Mauretània Cesariana en època vàndala i bizantina

4.1. Època vàndala

Els invasors vàndals van travessar sense gaire oposició Mauretània Cesariana el 429 dC d'oest a est a partir d'*Altava*, i van saquejar la vall del *Chelif*, *Caesarea*, *Cartennae*, *Tipasa*, la vall del *Saua* i la *Sitifiana*⁴⁷⁵⁰. A les Mauretànies, com a Numídia, l'empremta dels vàndals és ínfima, atès que no hi hagué una ocupació demogràficament significativa. Amb la decadència de l'administració urbana a la romana i en absència d'un veritable control per part dels vàndals, els maures s'organitzen en confederacions tribals més ben vertebrades, de les quals C. Courtois va identificar tres a la Mauretània Cesariana, que anomenà “reialmes” d'Altava, (a l'oest), de Warsnis (al centre) i de Hodna (a l'est)⁴⁷⁵¹. Foren els vàndals, amb la destrucció de les muralles de les ciutats romanes de Mauretània Cesariana, els qui les deixaren a mercè de les incursions maures⁴⁷⁵². Per unes inscripcions d'Altava de *circa* 508 dC tenim coneixement d'un tal *Masuna* qualificat com a *rex*

⁴⁷⁴⁶ Cf. CAMPS 1997d, p. 2849. Vegeu també SALAMA 1988, pp. 262-265.

⁴⁷⁴⁷ Cf. CAMPS 1997d, p. 2849.

⁴⁷⁴⁸ Cf. CAMPS 1997d, p. 2852.

⁴⁷⁴⁹ Cf. CAMPS 1997d, p. 2853.

⁴⁷⁵⁰ Cf. LANCEL 2003, p. 234.

⁴⁷⁵¹ COURTOIS 1955, p. 334. Vegeu *supra*, § V.3. Cf. RUSHWORTH 2004, pp. 87-88: “These states were probably established by local Berber chieftains during the fifth century with the collapse of central authority in the western Maghreb. Moorish tribes and their chieftains had long been integrated into the processes of frontier control by the imperial authorities as allies, *foederati*, or military commanders [...] The presence of a few Romanized communities among the Berber population of transhumant pastoralists-cum-terrace farmers in the high steppe and mountains to the south of the Mauretanian province will have provided the federate chieftains with some experience of maintaining authority over mixed populations”.

⁴⁷⁵² Cf. LAPORTE 2004, p. 4009.

*gentium Maurorum et Romanorum*⁴⁷⁵³. Els afroromans de l'oest de Mauretània Cesariana (*Altaua, Pomaria, Albulae, Regiae*) restaren sota l'autoritat d'unes *gentes Maurorum* almenys fins a la invasió arabomusulmana del s. VII dC, la qual cosa suggereix una convivència, en un marc social tribal, entre afroromans llatino parlants i maures amazigòfons que compartien no solament un mateix espai sinó també el cristianisme⁴⁷⁵⁴. En efecte, segons la *Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae* del 484, hi havia a Mauretània Cesariana cent vint-i-sis seus episcopals, de les quals només una quarantena poden ser identificades —o més o menys localitzades— sobre un mapa⁴⁷⁵⁵, cosa que dona una idea de la progressió que hi havia assolit el cristianisme, també en medis rurals maures, durant el Baix Imperi i l'època vàndala⁴⁷⁵⁶. L'arqueologia ha posat al descobert, a 30 km al sud de *Tahart*, a la vora de les muntanyes de *Frenda*⁴⁷⁵⁷, notables monuments funeraris dels ss. IV-VII dC, els *djedars*, que, no mancats de la imatgeria cristiana, estan construïts en la tradició de les bazines⁴⁷⁵⁸ paleoamazigues i contenen nombrosos elements de la imatgeria i del bestiar amazic⁴⁷⁵⁹, alhora que disposen d'una cambra consagrada a la *incubatio*⁴⁷⁶⁰. Arquitectònicament, els *djedars* es distingeixen clarament d'altres monuments funeraris maures —com el Medracen i la Tomba dita equívocament de la “Cristiana”, mig mil·leni anterior, i no mancats d'influències grecoromanes en un cas i grecopúniques en l'altre⁴⁷⁶¹— en el sentit que representen una evolució directa de les bazines

⁴⁷⁵³ “*pro sal(ute) et incol(umitate) reg(is) Masunae gent(ium) / Maur(orum) et Roman(orum); castrum edific(atum) a Mas/giuini pref(ecto) de Safar, l(ider) proc(uratione) Castra seuerian(a) quem Masuna Altaua posuit / et Maxim(us) proc(urator) Alt(auae) perfec(it) p(rouinciae) anno cccclxiii* (ed. MARCILLET-JAUBERT 1968, p. 127). Cf. CAMPS 1984a.

⁴⁷⁵⁴ Cf. LANCEL 2003, p. 237.

⁴⁷⁵⁵ Cf. LANCEL 2003, p. 88.

⁴⁷⁵⁶ No sembla que l'arrianisme dels invasors vàndals tingués gaire arrelament a Mauretània Cesariana. Cf. LANCEL 2003, pp. 234-236.

⁴⁷⁵⁷ Vegeu mapa n° 5.

⁴⁷⁵⁸ Sobre les bazines amazigues antigues, vegeu CAMPS 1991c, pp. 1400-1407.

⁴⁷⁵⁹ Cf. LANCEL 2003, p. 238.

⁴⁷⁶⁰ Cf. LAPORTE 2005a, p. 333.

⁴⁷⁶¹ CAMPS 1995b, pp. 2420-2421: “Par leur structure, leur aspect général, les aménagements extérieurs, les *djedars* sont des monuments paléoberbères dont les origines remontent à la Protohistoire. Ils se distinguent cependant des grands mausolées royaux préromains de Numidie (Médracen) et de Maurétanie (Tombeau de la Chrétienne) par leur élévation moindre et leur plan carré, disposition à peu près inconnue dans le Tell alors qu'elle caractérise les monuments du Sahara occidental, du Tafilalet et de la Hamada du Guir en particulier. Dans l'ensemble les *djedars* évoquent des traditions plus sahariennes que telliennes. Leur situation même, à la limite du Tell et au voisinage du limes romain incite à rechercher dans les régions méridionales l'origine de la famille qui les fit édifier en restant fidèle, malgré sa conversion au christianisme, aux traditions funéraires paléoberbères”.

tradicionals paleoamazigues⁴⁷⁶², més menudes i també testimoniades a la regió, com pertot de Tamazga⁴⁷⁶³. La regió estava poblada, segons les fonts llatines dels ss. III-V dC, pels *Bauares*⁴⁷⁶⁴, tribu exposada a la romanització.

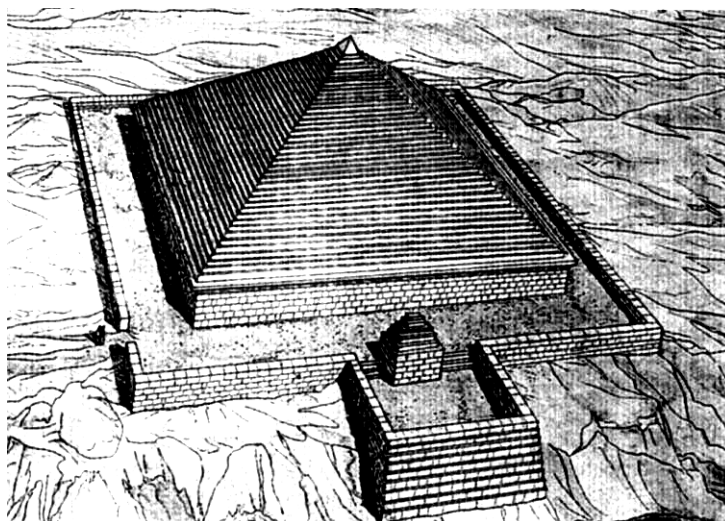

Figura nº 60: Restitució gràfica del *djedar* A vist des de l'est. Font. LAPORTE 2005, p. 331.

4.2. Època bizantina i alta edat mitjana

La “reconquesta” bizantina, a partir del 533 dC, no va aconseguir afeblir l'estructura política de les tribus de Mauretània Cesariana. La fortalesa més occidental dels bizantins s'esqueia a *Zabi* (al nord del *chott el-Hodna*), mentre que els únics punts realment ocupats es limitaven a alguns ports fortificats: *Iomnium*, *Bordj el-Bahri* i *Cesarea*⁴⁷⁶⁵. Fou a Zeugitana, Bizacena i Numídia on la resistència maura a la conquesta bizantina fou més aferrissada, tal com ens han llegat Procopi i Corip. Mauretània Cesariana no fou, en canvi, escenari de revoltes perquè les tribus d'aquesta regió no veieren perillar mai llur sobirania davant d'una ocupació més nominal que real. La romanitat

⁴⁷⁶² Cf. RUSHWORTH 2004, p. 84: “The Djedars could thus be considered the ultimate development of an indigenous, pre-Saharan funerary architectural tradition, adapted to fit a Christian, Romanized environment”.

⁴⁷⁶³ Cf. LAPORTE 2005, pp. 391-392.

⁴⁷⁶⁴ Segons LAPORTE (2005, p. 325), “il s'agissait de la fraction occidentale de ce peuple, dont d'autres éléments habitaient plus à l'Est, dans les Babors”. Els *Bauares* orientals es trobaven a l'altra punta de Mauretània Cesariana, per la qual cosa, més aviat que de fraccions de la mateixa tribu, creiem més probable que es tracti de dues tribus homònimes diferents; altrament hauriem d'assumir un fenomen de reduplicació —sobre el concepte antropològic de “reduplicació”, vegeu *supra*, § VI.1.3.1— a una distància molt considerable. Sobre els *Bauares*, vegeu *supra*, § 2.1. De tota manera, no podem pas excloure la identificació de Laporte.

⁴⁷⁶⁵ Cf. LANCEL 2003, pp. 241-242.

era prou ferma perquè nasqués i es formés, a la Cesarea bizantina, el gramàtic llatí Priscià⁴⁷⁶⁶, però fou a Constantinoble on féu carrera.

Recentment, dos autors, A. Rushworth (2004)⁴⁷⁶⁷ i J.-P. Laporte (2005)⁴⁷⁶⁸ han plantejat de manera gairebé simultània i aparentment independent la qüestió de la continuïtat entre els *reges gentium Maurorum et Romanorum* cristianitzats enterrats en els *djedars* i el reialme rustàmida de *Tahart* (fundat el 761 dC). Algunes fonts àrabs tardanes donen compte d'una batalla el 683 dC a prop de *Tahart* entre una força combinada de *Rum* —que podrien ser afroromans, més aviat que bizantins— i maures contra els invasors àrabs⁴⁷⁶⁹. L'ibadisme, que havia arrelat a Tamazga primerament (vers el 743 dC) a Tripolitània⁴⁷⁷⁰, va tenir com a centre polític (a partir del 761 dC) la ciutat de *Tahart*, situada al piemont meridional del massís de Warsnis⁴⁷⁷¹. Allà, l'imam ibadita 'Abd al-Raḥmān ibn Rustam (776-784) va fundar un imam, el Rustàmida, que va abraçar la major part de l'antiga Mauretània a l'oest de Cabília i fins a les muntanyes de Nefussa de Tripolitània⁴⁷⁷², amb un afluència important en el control del comerç transsaharià vers el Sàhara Central (a través de l'*Ahāgggar*) i el Sàhara Occidental (*Awdayust* i Ghana)⁴⁷⁷³. L'autoritat d'Ibn Rustam no era la d'un cap d'estat, sinó la d'un guia moral que gaudia del reconeixement de les tribus que es van acollir a l'imamat⁴⁷⁷⁴, així com també de les comunitats agrícoles cristianes d'origen afroromà que vivien a la regió presahariana. L'imamat Rustàmida ofería un contrapoder a la dinastia àrab dels Aglàbides que aleshores dominava *Ifriqīya* (antigues Zeugitana, Bizacena i Numídia), on les exaccions havien pesat igualment sobre les comunitats tribals maures i sobre les comunitats urbanes afroromanes. Per aquesta raó, a la població de la major part de l'antiga Mauretània

⁴⁷⁶⁶ Vegeu *infra*, § 9.3.

⁴⁷⁶⁷ “The Ibadī imam of Tahart successfully provided the required leadership, apparently imposing few exactions yet supplying vital mediation in inter-tribal conflicts which might otherwise have militated against effective resistance. Indeed they were sufficiently flexible to embrace elements from both the earlier traditions —the formally-organized, dual state in Mauretania Caesariensis centred on the region of Tiaret (the same focus selected by the Rustamids for their capital), and the autonomous communities of pre-Saharan zone further east, notably the Tripolitanian Jebel and pre-desert wadis” (RUSHWORTH 2004, p. 98).

⁴⁷⁶⁸ “Cette coïncidence géographique n'est certainement pas l'effet du hasard. Elle pourrait bien constituer un indice de continuité entre le royaume berbère chrétien des djedars et le royaume berbère rostémide dont les chrétiens n'ont pas disparu aussitôt” (LAPORTE 2005a, p. 396).

⁴⁷⁶⁹ La fiabilitat d'aquestes fonts, però, ha estat qüestionada. Cf. RUSHWORTH 2004, p. 88, n. 31.

⁴⁷⁷⁰ Sobre l'ibadisme a Tripolitània, vegeu *supra*, § III.12.1.

⁴⁷⁷¹ Vegeu *infra*, § 5.6.1.

⁴⁷⁷² Vegeu un mapa de l'extensió dels Rustàmides a RUSHWORTH 2004, p. 89.

⁴⁷⁷³ Vegeu LEWICKI 1962, pp. 513-536. Sobre *Awdayust* i l'Imperi de Ghana, vegeu també *infra*, § VIII.5.6.

⁴⁷⁷⁴ Cf. RUSHWORTH 2004, p. 89.

Cesariana, estorta del control de la dinastia Aglàbida —que depenia del califat Abbàssida— que governava *Ifrīqīya*, va viure sense ruptures els ss. VI-IX, és a dir que va poder mantenir durant més temps l'autonomia de la societat tribal, va restar al marge del procés d'arabització que començava a incidir a *Ifrīqīya*, va poder conservar durant més temps el cristianisme i no va trencar de manera abrupta amb la cultura afroromana —possiblement fins i tot des del punt de vista de la llatinitat—. La irrupció dels Fatimides el 909 va posar fi a l'imamat ibadita dels Rustàmides, de manera que els ibadites de la regió de *Tahart* van cercar recer en els oasis de Mzab i Wargla⁴⁷⁷⁵.

5. Regions de Mauretània Cesariana

5.1. La costa de Mauretània Sitifiana i la Cabília Oriental

La costa de Mauretània Sitifiana constitueix una estretíssima llengua plana que va del riu *Amsaga* (a l'est) al cap *Carbon* (a l'oest)⁴⁷⁷⁶. Comprèn dues ciutats importants, *Igilgili* (a l'est) i *Saldae* (a l'oest). La plana litoral es veu interrompuda als pocs quilòmetres (entre els cinc i els deu) pels primers contraforts de l'Atlas Tel·lià, per la qual cosa no va ser a l'antiguitat una regió de conreu apreciable, a diferència de la regió dels altiplans de *Sitifis*, més al sud. Només a la part de la desembocadura del *Djendjen*, a l'est d'*Igilgili*, la plana litoral supera, de poc, els deu quilòmetres. La ciutat més important, *Saldae* (Bugia), està situada a la desembocadura del riu *Saua/Nasauath* (*Soummam*) i està encerclada, a l'oest, per les muntanyes de la Cabília Occidental i, al sud, pel cim de *Babor* (2.004 mts), a 40 km de la ciutat. Antigament havia estat una factoria púnica, mercès al seu excel·lent port. Va pertànyer al reialme de Mauretània fins que, en època d'August, esdevingué colònia de veterans⁴⁷⁷⁷. La importància que el port de Bugia va tenir posteriorment sembla que es va interrompre en algun moment de l'alta edat mitjana, per tal com va ser gairebé refundat per la dinastia amaziga dels Hammàdides al s. XI dC. Bugia és avui dia el principal port de la Cabília i, consegüentment, una ciutat amazigòfona major⁴⁷⁷⁸. La segona ciutat en importància, a 90 km a l'est de *Saldae*, *Igilgili* (Gíger), havia estat igualment una factoria púnica, però no fou fins a l'època romana que es desenvolupà com a ciutat. Juntament amb *Saldae*, *Rusazus*, *Rusguniae*, *Gunugu* i *Cartennae*, *Igilgili* esdevingué una de les sis colònies romanes fundades en època d'August en el territori de l'antic reialmen de Mauretània. A una vintena de km de la Cabília Oriental, les tribus maures confinaven fins a les mateixes portes

⁴⁷⁷⁵ Sobre l'exili d'ibadites a Mzab i Wargla, vegeu *supra*, § VI.13.4.

⁴⁷⁷⁶ Cf. DESPOIS & RAINAL 1967, pp. 178-185.

⁴⁷⁷⁷ Cf. LARONDE & GOLVIN 2001, p. 213.

⁴⁷⁷⁸ Vegeu *infra*, § 10.2.

de la ciutat. L'any 128 dC, una fortalesa, el *Castellum Victoriae*, limitava, a l'entrada d'Igilgili, la tribu maura dels *Zimises*⁴⁷⁷⁹. Malgrat l'escull de massissos muntanyosos i boscosos quasi impenetrables, les vies romanes uniren *Igilgili* amb Cirta (a 150 km) i amb *Sitifis* (a 135 km). Fou a *Igilgili* on el 373 dC desembarcaren les tropes del comte Teodosi que havien de sufocar la revolta de *Firmus*⁴⁷⁸⁰. L'organització de les tribus maures de la regió es reforçà durant el Baix Imperi i no hi ha constància de presència vàndala a *Igilgili*. La ciutat actual de Gíger (*Djidjelli / Jijel*) resta fora del domini lingüístic cabilenc⁴⁷⁸¹. A banda de *Saldae* i *Igilgili*, hi havia a la costa de Mauretània Sitifiana altres ports menors, a saber (d'oest a est) *Muslubium*, *Choba* i *Tucca*. A mig camí entre *Saldae* i *Igilgili*, *Choba* (*Ziama Mansouriah*) va adquirir una certa notorietat en època vàndala, car la *Notitia* de 484 cita un *Maximus episcopus Cobiensis* en tercer rang entre els bisbes de la Sitifiana⁴⁷⁸². De *Saldae* prové la notícia més tardana de supervivència del cristianisme autòcton a Mauretània Sitifiana: l'any 1076 un tal *Seruandus* (amb nom llatí, doncs) va ser elegit bisbe pels cristians de l'aleshores Bugia, als quals el papa Gregori VII s'adreçà "*clero et populo Buzee in Mauretania Sitifense*"⁴⁷⁸³.

La regió muntanyosa de la Cabília Oriental (*Petite Kabylie*) domina tot el prelitoral de Mauretània Sitifiana, a només una vintena de km de la costa mediterrània, amb el massís de *Babor* com a zona més prominent⁴⁷⁸⁴. Les fonts antigues al·ludeixen a tribus maures situades a tocar de la costa, com els *Gebalusii / Gedalusii* (al nord del *Babor*) i els *Zimises* (a les rodalies d'Igilgili)⁴⁷⁸⁵. Al sud dels *Zimises* hi havia la tribu major dels *Vcutamani*, dels quals ja hem parlat més amunt⁴⁷⁸⁶. Però el massís de *Babor* estava dominat per una confederació tribal cabdal, la dels *Bauares*⁴⁷⁸⁷, la més combatuda per les tropes romanes fins al s. IV.

5.2. La regió de *Sitifis*

La regió de *Sitifis*, que limita a l'est amb Numídia a través del riu *Amsaga*, és, de fet, una continuació de Atlas Tel·lià i dels altiplans de la regió nùmida de Cirta. La ciutat més important de la regió és *Sitifis*, amb una situació estratègica semblant a la de Cirta: situada a 1.100 metres d'alçada a la vora de l'Atlas Tel·lià, exerceix atracció sobre les muntanyes del nord i sobre els fèrtils altiplans de l'oest, en què hi havia un important conreu de cereals, el més important de Mauretània

⁴⁷⁷⁹ Cf. SALAMA 1995, p. 2470.

⁴⁷⁸⁰ Vegeu *supra*, § 3.4.

⁴⁷⁸¹ Vegeu *infra*, § 10.2.

⁴⁷⁸² Cf. LAPORTE 1994, pp. 1933-1934.

⁴⁷⁸³ Cf. LAPORTE 2004, p. 4013.

⁴⁷⁸⁴ Cf. DAHMANI 2004, pp. 3986-3989.

⁴⁷⁸⁵ Cf. LAPORTE 2004, p. 4005.

⁴⁷⁸⁶ Vegeu *supra*, § 2, n° 7.

⁴⁷⁸⁷ Vegeu *supra*, § 2, n° 1.

Cesariana i comparable al de la veïna regió de Cirta⁴⁷⁸⁸. El pes de *Sitifis*, fundada com a colònia de veterans en època de Nerva (96-98 dC)⁴⁷⁸⁹ a partir d'una aglomeració maura preexistent⁴⁷⁹⁰, la convertí en capital de la província de Mauretània Sitifiana, creada vers el 288 dC⁴⁷⁹¹, que comprenia no solament la regió de *Sitifis* sinó també, al nord, la costa (*Igilgili, Saldae*) i, al sud, la regió muntanyosa de Hodna. A les rodalies de *Sitifis* hi havia diversos pobles que vivien dels conreus que facilitaven les valls del *Saua* i de l'*Amsaga*: *Ad Saua municipium, Satafi, Nouar, Mopt, Mediana, Castrum Gurolense, Castrum Dianense, Castrum Vanarzanense* i, una mica més al sud, *Thamallula* i *Perdices*⁴⁷⁹². Als altiplans, les aglomeracions urbanes van precedir la romanització⁴⁷⁹³. Mentre que, una mica més a l'est, dellà la frontera amb Numídia, hi havia tribus sedentàries agrupades en comunitats (com ara els *Suburbures*), als rodals de *Sitifis* prevalien els dominis imperials, en els quals una part de les tribus locals (*Mediani*) van ser integrades des del s. II dC⁴⁷⁹⁴. En els dominis imperials es van desenvolupar, fins a assolir una gran extensió al s. III dC, les aglomeracions (*castella*)⁴⁷⁹⁵. *Sitifis* fou un focus important de romanització i, en època del Baix Imperi, en què comptà fins a cinc esglésies, de cristianització.

⁴⁷⁸⁸ Sobre la producció frumentària a l'Àfrica romana, vegeu *supra*, § V.2.2.1.

⁴⁷⁸⁹ Cf. FÉVRIER (P.-A.) 1967, pp. 51-53.

⁴⁷⁹⁰ Cf. LARONDE & GOLVIN 2001, p. 214.

⁴⁷⁹¹ Vegeu *supra*, § 3.3.

⁴⁷⁹² Cf. CAMPS 1999a, pp. 43-56.

⁴⁷⁹³ Cf. FÉVRIER (P.-A.) 1967, p. 64: "Le résultat de la colonisation a été, en tout cas, de multiplier progressivement et différemment, selon les temps et les lieux, les *agglomérations* et diversifier le paysage des hautes plaines de Sétif".

⁴⁷⁹⁴ Cf. FÉVRIER (P.-A.) 1967, p. 63. L'autor es demana: "Quelle est la raison de ces nombreux domaines d'un côté et des tribus de l'autre? Serait-ce parce que les domaines impériaux ont remplacé des domaines de Juba?" (*ibidem*).

⁴⁷⁹⁵ *Ibidem*, p. 64.

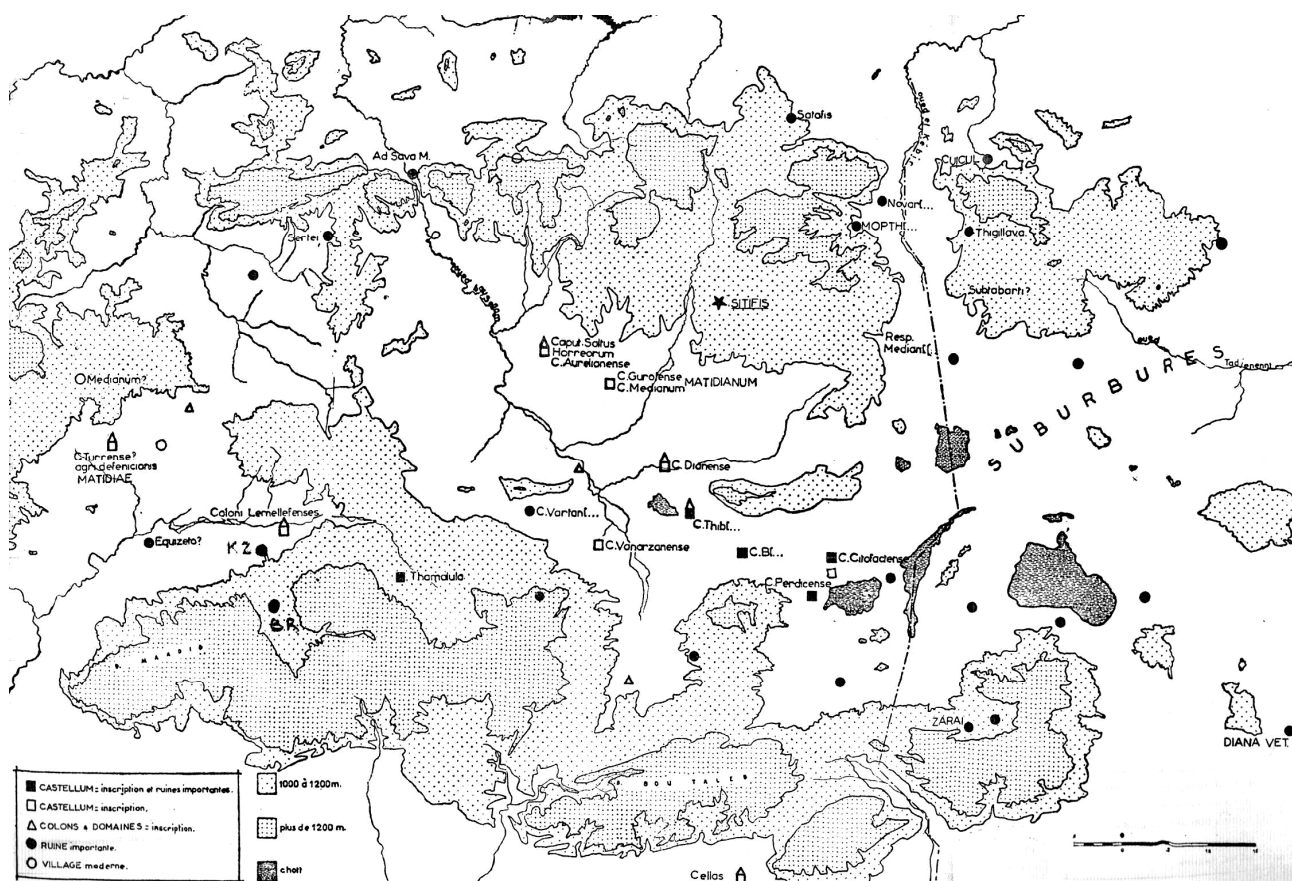

Figura n° 61: Aglomeracions pobletanes de la regió de *Sitifis*. Font: FÉVRIER (P.-A.) 1967, p. 66.

5.3. La regió del *Hodna*

La regió del *Hodna* constituïa la frontera meridional natural de la Mauretània Sitifiana.

5.3.1. *Les muntanyes del Hodna i Ouennougha*

El massís del *Hodna*, amb un cim de 2.094 metres, a penes és conegut per les fonts clàssiques. No en coneixem etnònims per a una regió que devia estar poblada per tribus maures. Avui dia, la part oriental del massís del *Hodna* roman avui dia amazigòfona; s'hi parla el dialecte xaiu que predomina a l'Aurès de la veïna Numídia⁴⁷⁹⁶. Més a l'est, ja en territori de la Mauretània Cesariana, hi ha les muntanyes de *Ouennougha*, més modestes però que van ser, possiblement, el nucli de la tribu dels *Fraxinenses*, que entre el 253 i el 256 dC causaren estralls, en coalició amb tribus de la Numídia occidental, fins al piemont del *mons Aurasius*⁴⁷⁹⁷.

⁴⁷⁹⁶ Vegeu un mapa amb les zones encara amazigòfones del *Hodna* a CAMPS 2000c, p. 3480.

⁴⁷⁹⁷ Vegeu *supra*, § 2, n° 2.

5.3.2. *El chott el-Hodna*

El *chott el-Hodna* va rebre antigament el nom de *Salinae Tubunenses*, en raó del punt militar, esdevingut ciutat, de *Tubunae*. La resta de nuclis urbans de la regió (*Niciuibus, Cellas, Macri, Zabi, Aras, Grimidi*) van desenvolupar-se igualment a partir d'una guarnició del *limes* meridional de Mauretània. El *limes*, situat entre el *chott* i les muntanyes del Hodna, constituïa una línia de defensa —de fet, el *fossatum* s'ha conservat admirablement bé— contra les poblacions nòmades dellà el *limes* (els *Gaetuli* de les fonts clàssiques) que practicaven la transhumància a la primavera i l'estiu a través de les planes del Hodna vers el massís homònim⁴⁷⁹⁸. L'administració romana els aplicava impostos i taxes per la transhumància, alhora que el *limes* permetia controlar l'accés de les tribus ençà el *limes*. La demografia de la regió era força baixa, a causa d'unes condicions climàtiques que amb prou feines permetien un cert conreu frumentari a la plana del Hodna⁴⁷⁹⁹. La ciutat més important de la regió fou, durant tota l'antiguitat, *Zabi*. La ciutat de *Tubunae* és coneguda per haver estat el lloc d'exili d'un bon nombre de clergues catòlics en època del vàndal Huniric (479 dC). En aquesta època les tribus de la regió es vertebren en una estructura política més consolidada, que va donar lloc a l'anomenat "reialme" de Hodna⁴⁸⁰⁰.

5.4. La Cabília Occidental

La Cabília Occidental (*Tamawya Taqbaylit, Grande Kabylie*) és una regió ben caracteritzada geogràficament que va, d'oest a est, del cap *Carbon* (a tocar de *Saldae*, on desemboca el *Saua*) a la vall del riu *Serbetes*⁴⁸⁰¹. Malgrat una orografia tan abrupta —el cim de Júrjura (*mons Ferratus*), *Tamgut*, ateny els 2.308 mts—, la Cabília Occidental és una regió amb una densitat demogràfica molt considerable, ja des d'antic. Semblantment a la Cabília Oriental, la plana litoral a penes és de cinc a deu quilòmetres, però aquí l'àrea muntanyosa és molt més extensa i el relleu també més abrupte, per la qual cosa les ciutats costaneres d'aquesta regió no tingueren gaire més activitat que la portuària, a manca d'uns rodals romanitzables agrícolament. El curs fluvial del *Saua* (també conegut antigament com a *Nasauath*) voreja, d'oest cap a est, el *mons Ferratus* i constitueix, consegüentment, la frontera meridional natural de la Cabília Occidental, que encara coneix un altre curs fluvial interior important, el de l'*Addima flumen* (actualment *Sebaou*).

⁴⁷⁹⁸ Cf. CAMPS 2000c, pp. 3481-3482.

⁴⁷⁹⁹ *Ibidem*.

⁴⁸⁰⁰ Cf. COURTOIS 1955, p. 334. Vegeu també *supra*, § V.3.

⁴⁸⁰¹ Cf. DESPOIS & RAINAL 1967, pp. 156-162 i DAHMANI 2004, pp. 3986-3989.

5.4.1. Les ciutats costaneres

A la fi del s. III aC, les principals ciutats costaneres semblen haver estat controlades directament per Cartago (d'oest a est): *Cissi*, *Rusuccuru* (*Dellys*), *Iomnium* (*Tigzirt*), *Rusippisir* (*Taksebt*), *Rusazus* (*Azeffoun*) i *Vabar* (*Oued Daas*). Cap d'aquests ports —potser amb l'excepció de *Rusuccuru*— assolí la importància d'altres ports de Mauretània Cesariana, com *Saldae* i *Igilgili* a l'est i sobretot *Caesarea*, *Tipasa*, *Cartennae* i *Icosium* a l'oest. A la fi del s. II dC, *Iomnium* i *Rusippisir* eren tot just *pagi* o *castella* que depenien de *Rusuccuru*, uns 25 km a l'oest⁴⁸⁰². A excepció de les tres colònies augustees de *Rusazus*, *Saldae* i *Tubusuptu*, la implantació de romans i itàlics havia estat molt feble. La romanització, intensificada a partir de l'època del Sever (primeria del s. III dC), no fa minvar el predomini demogràfic maure, tal com deixen veure els *cognomina* de les inscripcions llatines de la costa cabilenca⁴⁸⁰³. Eren maures (més o menys romanitzats) els *negotiatores* que exportaven béns de la Cabília (oli, vi) als ports de l'altra banda de la Mediterrània. La romanització es nota principalment en l'administració de les ciutats i en les vies de comunicació, però l'explotació agrària, com deixen entreveure els nombrosos vestigis de premses d'oli maures (principalment a *Iomnium*), corresponien a explotacions petites i no a grans dominis⁴⁸⁰⁴.

El cristianisme devia arrelar aviat a *Rusuccuru*; santa Marciana, martiritzada a Cesarea l'any 299 dC, era originària de *Rusuccuru*⁴⁸⁰⁵. *Rusuccuru* fou seu del donatisme i, segons Agustí de Tagast, durant la revolta de *Firmus* el bisbe donatista de *Rusuccuru* obrí les portes d'aquesta ciutat, que fou devastada els anys 373-375 dC⁴⁸⁰⁶. Al concili de Cartago del 411 hi havia representades diòcesis de les principals ciutats de la Cabília Occidental⁴⁸⁰⁷.

En època bizantina, les ciutats costaneres de la Cabília Occidental, algunes de les quals (com ara *Iomnium*) ja estaven en ruïnes, van rebre petites guarnicions bizantines.

5.4.2. L'interior

L'interior de la Cabília, en què no es constata una presència púnica, va conèixer una feble romanització. Tot i això, després de la batalla d'*Actium* (31 aC), August instal·là —igual que a les ciutats costaneres de *Saldae* i *Rusazus*— una colònia de veterans de la setena legió a *Tubusuptu* (*Tiklat*), a la vall del *Saua*. A l'oest de *Tubusuptu*, remuntant la vall de l'*Addima*, hi havia la ciutat de *Bida* (*Djemma Saharidj*), on s'esmenta epigràficament l'etnònim *Nababi/Nababes*; malgrat que apareix en nombroses fonts antigues gregues i llatines,

⁴⁸⁰² Cf. LAPORTE 1995, pp. 2257.

⁴⁸⁰³ Cf. LAPORTE 2004, p. 4004.

⁴⁸⁰⁴ *Ibidem*.

⁴⁸⁰⁵ Cf. LAPORTE 1995, pp. 2257.

⁴⁸⁰⁶ *Ibidem*.

⁴⁸⁰⁷ Cf. LAPORTE 2004, p. 4009.

Bida devia ser una ciutat essencialment maura, amb escasses restes de romanització. A l'oest de *Bida*, hi havia la ciutat de *Tigisi* (*Taourga*). Per tal d'encerclar les tribus del *mons Ferratus*, van ser construïdes places militars al sud de la Cabília, a la regió de l'Atlas Tel·lià, de les quals *Auzia* esdevingué una ciutat d'una certa importància com a punt estratègic situat a l'oest de la serralada de *Biban* (seu probable de la *Iubalena natio*⁴⁸⁰⁸), al nord de la de *Ouennougha* (on devien campar els *Fraxinenses*⁴⁸⁰⁹) i al sud de la de *Biban* (on hi havia els *Bauares*⁴⁸¹⁰) i del *mons Ferratus* (on hi havia els *Quinquegentanei*⁴⁸¹¹). La guarnició d'*Auzia* es va construir en època d'Hadrià (117-138 dC) en un emplaçament maure preexistent; encara en època romana, una divinitat maura, *Auzius*, rebia dedicatòries com a geni tutelar de la ciutat (CIL 9014)⁴⁸¹². Amb el pas dels segles, la ciutat va créixer notablement i, en època dels Severs, esdevingué colònia. En certa manera, la funció d'*Auzia* en relació amb les tribus muntanyenques de la Cabília Occidental era comparable a la de *Sitifis* amb les tribus muntanyenques de la Cabília Oriental⁴⁸¹³. A uns 30 km a l'oest d'*Auzia* va ser construït, també sota Hadrià, el campament de *Rapidum*⁴⁸¹⁴, destruït pels *Bauares* i altres *gentes* rebels vers el 289 i reconstruïda posteriorment⁴⁸¹⁵. La romanització podia afectar certs caps tribals —tal com s'observa per mausoleus i per sepultures a la romana—, però sembla que no gaire el comú de la població. Les tribus cabilenques semblen haver mantingut més o menys intactes territoris força extensos, que l'autoritat provincial no estava en condicions de sotmetre⁴⁸¹⁶. La majoria de les tribus de Mauretània Cesariana més destacades per la historiografia antigues eren cabilenques. Foren confederacions *intra limitem* les que protagonitzaren les revoltes més aferrissades contra la dominació romana al s. III dC: *Quinquegentanei* i *Bauares*. D'altra banda, foren maures romanitzats els qui encapçalaren la revolta de *Firmus* de 370-375 dC, que també fou important a la Cabília Occidental⁴⁸¹⁷. La conquesta vàndala, que deixà en principi les ciutats costaneres sota sobirania vàndala, no tingué cap presència en l'interior, on les tribus muntanyenques tenien encara més autonomia i mobilitat que en època romana⁴⁸¹⁸. El cristianisme, a partir del Baix Imperi, sembla haver pres vida pròpia en relació amb la romanitat. Car, fins i tot en contrades interiors de romanització inapreciable, es troben restes cristianes, com ara el mausoleu d'un cap maure cristià datat del s. V dC trobat a prop de *Blad Guitoun*, a la regió del baix *Serbetes*; els

⁴⁸⁰⁸ Vegeu *supra*, § 2.4.

⁴⁸⁰⁹ Vegeu *supra*, § 2.2.

⁴⁸¹⁰ Vegeu *supra*, § 2.1.

⁴⁸¹¹ Vegeu *supra*, § 2.6.

⁴⁸¹² Cf. CAMPS 1990b, p. 1188.

⁴⁸¹³ Cf. LAPORTE 2004, p. 4004.

⁴⁸¹⁴ Cf. LAPORTE 2004, p. 4003.

⁴⁸¹⁵ Cf. CAMPS 1990b, p. 1188.

⁴⁸¹⁶ Cf. LAPORTE 2004, pp. 4004-4005.

⁴⁸¹⁷ Cf. LAPORTE 2004, p. 4009.

⁴⁸¹⁸ Cf. LAPORTE 2004, p. 4010.

motius cristians convergeixen amb les disposicions del culte funerari tradicional paleoamazic⁴⁸¹⁹. De manera esparsa es troben vestigis de cristiandat fins i tot en indrets tan poc romanitzats com el *mons Ferratus*⁴⁸²⁰.

5.5. Les ciutats costaneres de Mauretània Cesariana

La costa de Mauretània Cesariana a l'oest de la Cabília destaca igualment pel front muntanyós, que no permetia enlloc el desenvolupament d'un conreu frumentari extensiu, amb l'única excepció de les rodalies de *Cartennae*, remuntant un modest curs fluvial provinent del massís de Dahra⁴⁸²¹. Semblantment a la Cabília, en què la regió prelitoral està dominada per massissos muntanyosos de fins a dos mil metres d'alçada (*Jürjura*, *Babor*), el Tell Occidental és també força abrupte, si bé els cims més enlairats (*Warsnis*, *Matmata*) apareixen més lluny de la costa que a la Cabília. La majoria de ciutats costaneres de Mauretània Cesariana d'època romana havien estat emporis púnics (d'oest a est): *Portus Magnus*, *Quiza*, *Arsenaria*, *Cartennae*, *Gunugu* (*gngn* en fonts numismàtiques neopúniques⁴⁸²²), *Iol Caesarea*, *Tipasa*, *Icosium* (*yksm* en fonts numismàtiques neopúniques⁴⁸²³), *Rusguniae*. Pocs d'aquests emporis s'havien desenvolupat com a veritables ciutats abans de l'època romana. Algunes d'aquestes ciutats foren destruïdes arran de la revolta de *Firmus* dels anys 370-375 dC (*Cesarea*, *Gunugu*⁴⁸²⁴); d'altres arran de la conquesta vàndala (*Icosium*), de manera que la fi de l'antiguitat suposa una ruptura marcada per a tot el litoral de la Cesariana, que en resulta gairebé del tot desromanitzat.

La ciutat de *Iol* ja havia adquirit certa importància en època de *Micipsa* de Numídia i, posteriorment, de *Bocchus* de Mauretània. És del s. I aC que hom data el mausoleu reial proper que hom anomena, equívocament, *Tomba de la Cristiana*. Fou en època de Juba II⁴⁸²⁵ que *Iol* fou rebatejada com a *Caesarea*, ciutat de esdevindria, en època romana, una de les més importants de l'Àfrica del Nord a l'antiguitat. *Cesarea* està mancada de plana litoral, i es troba aïllada per una zona muntanyosa d'una trentena de km d'amplada, que ens els primers set o vuit (*Atlas de Cherchel*) arriba als 600 mts i en els següents (*Atlas de Bou-Maad*) fins als 1.400 mts. Vers l'est, l'accés es troba amb l'escull de la muntanya de Xènuia (904 mts), a peu de costa⁴⁸²⁶. Aquesta situació de relatiu aïllament, a mercè de les tribus del Tell Occidental, menaren a la construcció d'una muralla que, en època romana encloïa 370 hectàrees (per les 8 hectàrees que devia tenir l'antiga *Iol*), un dels

⁴⁸¹⁹ *Ibidem*.

⁴⁸²⁰ *Ibidem*.

⁴⁸²¹ Cf. Le BOHEC 2005, p. xxx i *supra*, § V.2.2.1.

⁴⁸²² Vegeu JONGELING 2008, p. 328.

⁴⁸²³ Vegeu JONGELING 2008, p. 315.

⁴⁸²⁴ Cf. CAMPS 1999c, p. 3254.

⁴⁸²⁵ Vegeu *supra*, § 3.2.

⁴⁸²⁶ Cf. LEVEAU 1992, pp. 1698-1699.

recintes emmurallats més extensos del món romà⁴⁸²⁷. Des dels temps de Juba II i de Ptolomeu, Cesarea s'havia nodrit immigrants romans i itàlics, però, alhora, notables maures s'havien anat romanitzant jurídicament tot prenent el gentilici *Iulius*⁴⁸²⁸. De l'època d'August a la de Trajà (117 dC), més de la meitat dels habitants de Cesarea eren de condició servil, una proporció molt més gran que la de qualsevol altra ciutat nord-africana en aquesta època⁴⁸²⁹. Les *uillae* romanes, que es dedicaven a l'explotació agrària, cobrien un espai semicircular de quinze km de radi, en part sobre els flancs de l'*Atlas de Cherchel*⁴⁸³⁰. En el moment de màxima extensió, la ciutat de Cesarea degué arribar als 20.000 o 22.000 habitants⁴⁸³¹. L'any 371, la ciutat va ser presa i completament cremada pels rebels de *Firmus*⁴⁸³², la qual cosa provocà l'abandó de nombroses *uillae*. Com altres ciutats portuàries de l'Àfrica del Nord, Cesarea va acollir aviat, vers la primeria del s. IV, adeptes cristians. Com en moltes altres ciutats africanes, a Cesarea hi havia bisbe catòlic i donatista. El 418 anà a predicar-hi Agustí de Tagast⁴⁸³³. Malgrat tants segles de romanització, l'únic autor llatí important originari de Cesarea fou el gramàtic Priscià (s. VI dC)⁴⁸³⁴, tot i que d'ascendència grega.

⁴⁸²⁷ Cf. LEVEAU 1992, p. 1700.

⁴⁸²⁸ Cf. LEVEAU 1992, p. 1701.

⁴⁸²⁹ Cf. LEVEAU 1992, p. 1701.

⁴⁸³⁰ Cf. LEVEAU 1992, pp. 1702-1703.

⁴⁸³¹ Cf. LEVEAU 1992, pp. 1703-1704.

⁴⁸³² Vegeu *supra*, § 3.3. Vegeu també SALAMA 1988, pp. 262-265.

⁴⁸³³ Vegeu *infra*, § 9.2.

⁴⁸³⁴ Vegeu *infra*, § 9.3.

VII. MAURETÀNIA CESARIANA

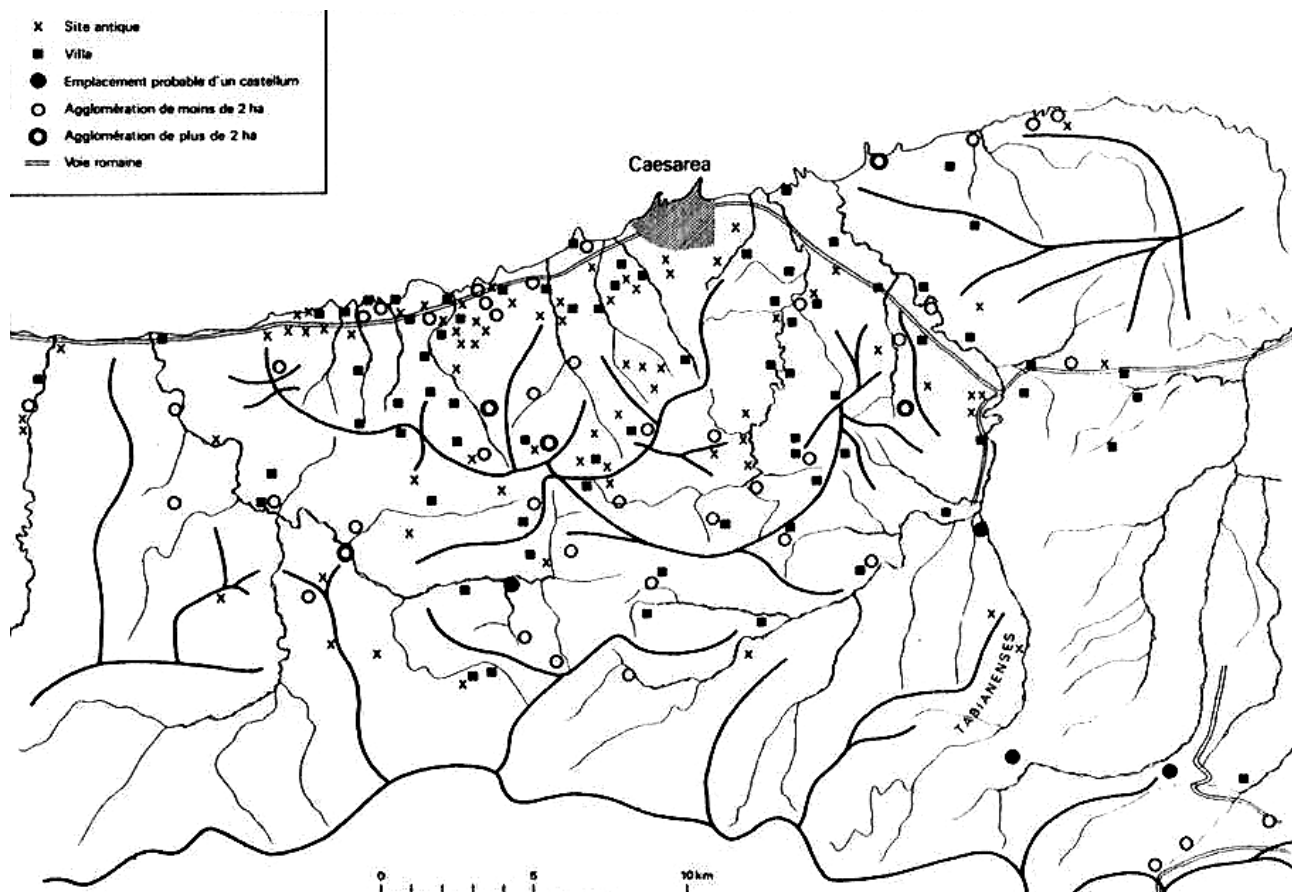

Figura nº 62: Urbanització de la regió de Caesarea. Font: LE BOHEC 2005, p. IV.

La ciutat de *Tipasa* gaudeix del favor de fecundes prospeccions arqueològiques, que han tret a la llum un bell exponent de ciutat romana antiga. El cristianisme hi està constatat des del 238. Una jove cristiana, Salsa, va patir el martiri a *Tipasa* poc després del 312; aquest episodi va ser restituït a la primavera del s. V per la *Passio sanctae Salsae*, escrita per un habitant de *Tipasa*⁴⁸³⁵.

La ciutat d'*Icosium* (Alger) no fou a l'antiguitat púnica més que una escala entre *Rusguniae* a l'est i *Tipasa* a l'oest. En època romana, la ciutat va créixer gràcies a la immigració de colons de diversa procedència. Ja durant el període del reialme de Mauretània tenim constància d'uns colons que mantenien encara la vinculació jurídica amb la ciutat d'*Ilici* (Elx)⁴⁸³⁶. Els vàndals van destruir *Icosium* a la fi del s. V dC⁴⁸³⁷.

⁴⁸³⁵ Cf. FÉVRIER (P.-A.) 1986, pp. 790-791. Vegeu també LARONDE & GOLVIN 2001, p. 216 i LANCEL 2003, pp. 118-125 i 222.

⁴⁸³⁶ Cf. Plini el Vell, *Naturalis Historia*, 3, 19. Vegeu també LE GLAY 1997, p. 454.

⁴⁸³⁷ Vegeu LARONDE & GOLVIN 2001, p. 210.

Com veurem més endavant, la situació litoral no ha impedit que tota la regió que anava, d'est a oest, de *Tipasa* fins a *Cartennae* (incloent-hi, doncs, la capital Cesarea) i, de nord a sud, de la costa fins a la vall del *Chelif*, hagi restat amazigòfona fins al s. XX, per les tribus *Išnwiyn*, *Ayt Menacer* i *Ayt Menad*. Sens dubte, el relleu abrupte⁴⁸³⁸ ha dificultat la implantació de llengües exògenes⁴⁸³⁹.

5.6. El Tell Occidental

És a Mauretània Cesariana on l'Atlas Tel·lià, més estret a Zeugitana (Tell nord-est) i a Numídia (Alt Tell de Numídia), s'eixampla més. Els primers contraforts del Tell Occidental apareixen arran de costa des de *Tipasa* fins a *Portus Magnus*, i va guanyant relleu a mesura que ens endinsem en l'interior de la Cesariana, on, no obstant això, les muntanyes no superen enlloc els 2.000 mts. La conca del riu *Chelif* talla d'est a oest paral·lela al mar el Tell Occidental, de manera que, al nord de la vall i fins a la costa, resten les serralades més modestes (Dahra, muntanyes de Miliana), mentre que al sud del *Chelif* i fins als Altiplans Tel·lians hi ha les serralades més prominents, Warsnis (1.985 mts) i Matmata (1.804)⁴⁸⁴⁰.

5.6.1. Warsnis

El de Warsnis és el més vast dels massissos muntanyosos del Tell Occidental, amb 150 km de llargada per 60 d'amplada⁴⁸⁴¹, creuat per nombrosos afluents del *Chelif*. Al sud de Warsnis hi ha les Planes Tel·lianes de les Altes Estepes, antigament de demografia més baixa però que a l'alta edat mitjana va conèixer una ciutat important, *Tahart*, al vessant meridional del massís de Warsnis. L'empremta de la romanització en la regió de Warsnis, on campaven els *Bauares* occidentals⁴⁸⁴², es limita a diverses places militars fundades amb l'objectiu de contenir les poblacions muntanyenques. A les Planes Tel·lianes de les Altes Estepes va instal·lar-se vers la fi del s. II dC, a la vora d'un poble maure anomenat *Tigit*, una unitat militar romana que, amb el temps, esdevindria una ciutat, *Ala Miliaria*⁴⁸⁴³. La notorietat d'aquesta ciutat creix al s. V, en què el cristianisme local va deixar-hi l'empremta d'una basílica en què resten els epitafis (exactament datats) dels bisbes, diaques i sacerdots de la ciutat, que romangué donatista malgrat el concili de Cartago del 411. Una religiosa, *Robba*, germana del bisbe donatista *Honoratus d'Aquae Sirenses*, fou *caede traditorum uexata* —és dir massacrada pels catòlics— el 434, i la seva tomba va ser

⁴⁸³⁸ Vegeu SALAMA 1988, pp. 253-254.

⁴⁸³⁹ Vegeu *infra*, § 10.3.

⁴⁸⁴⁰ Cf. DESPOIS & RAINAL 1967, pp. 80-119.

⁴⁸⁴¹ Cf. DESPOIS & RAINAL 1967, p. 109.

⁴⁸⁴² Vegeu *supra*, § 2, n° 1.

⁴⁸⁴³ Cf. SALAMA 1986, pp. 432-438.

objecte de pelegrinatge⁴⁸⁴⁴. A més d'*Ala Miliaria*, hi havia *praepositi a Aquae Sirenses* (a l'oest)⁴⁸⁴⁵ i a *Columnata* (a l'est). Durant l'època del Baix Imperi i de la conquesta vàndala, l'estructura política de les tribus de Warsnis es va reforçar, fins al punt que C. Courtois hi identifica un dels tres "reialmes" maures de la Cesariana, l'anomenat "reialme" de Warsnis⁴⁸⁴⁶.

5.6.2. Les muntanyes de Dahra, Miliana, Xènuia i la vall del Chelif

Les muntanyes prelitorals de Dahra (fins als 800 mts), Miliana (fins als 1.579 mts del *Zaccar*), Atlas de Mitidja⁴⁸⁴⁷ i Xènuia enclouen les ciutats costaneres d'*Arsenaria*, *Cartennae*, *Gunugu*, *Caesarea* i *Tipasa*, que restaven a mercè de les tribus d'aquestes muntanyes, entre les quals hi havia els *Mazices* que tant apareixen a Ammià Marcel·lí⁴⁸⁴⁸ i que devien campar cap al sud de la muntanya de *Zaccar*⁴⁸⁴⁹, els *Musones* i els *Maccui*, entre d'altres. El petit massís de Xènuia (904 mts)⁴⁸⁵⁰, situat a la vora oriental de Cesarea, dóna nom al segon dialecte amazic de major extensió geogràfica fins al s. XX al territori de Mauretània Cesariana (després del cabilenc), tot i que, com veurem més endavant, en els últims temps es troba en franc retrocés⁴⁸⁵¹. La ciutat de *Timici* (*Sidi Bou Chaïb*) apareix en fonts numismàtiques neopúniques com a *tmky*⁴⁸⁵². La conca del *Chelif*, que dividia aquestes muntanyes prelitorals de les més enlairades de Warsnis i Matmata, comprenia diverses ciutats colonitzades per romans aprofitant les possibilitats de conreus que ofería la regió: *Vagal*, *Oppidum Nouum*, *Tigaua*, *Castellum Tingitanum*, *Zucchabar*, *Manliana*.

5.7. La regió d'Altauia

A l'extrem occidental de la Cesariana, a l'oest del *Siga flumen* (*Tafna*) i fins a la vall del *Muluchat flumen*, hi ha el massís de *Trara* (1.136 mts), on hi havia l'antiga ciutat maura de *Siga* i la guarnició romana de *Numerus Syrorum*. Hem vist més amunt⁴⁸⁵³ que *Siga*, una ciutat de construcció maura, va ser la capital dels masesils en època de Sifax. Pel massís de *Trara* campava la tribu dels Ἐρπεδητάνοι. Dellà el *Siga* i fins a la vall del *Mina* destaquen les muntanyes de Tessala (1.061 mts). Aquesta regió va conèixer una notable romanització a l'antiguitat:

⁴⁸⁴⁴ Cf. SALAMA 1986, p. 437.

⁴⁸⁴⁵ D'*Aquae Sirenses* prové una curiosa dedicatòria epigràfica al *numen aquarum* (242 dC), comentada per FÉVRIER (P.-A.) 1986, p. 779.

⁴⁸⁴⁶ Cf. COURTOIS 1955, p. 334.

⁴⁸⁴⁷ Cf. DESPOIS & RAINAL 1967, pp. 111-112.

⁴⁸⁴⁸ Vegeu *infra*, § 9.1.

⁴⁸⁴⁹ Vegeu *supra*, § 2, n° 5.

⁴⁸⁵⁰ Cf. LEVEAU 1993, pp. 1895-1900.

⁴⁸⁵¹ Vegeu *infra*, § 10.3.

⁴⁸⁵² Vegeu JONGELING 2008, p. 378.

⁴⁸⁵³ Vegeu *supra*, § 1.

Al sud de *Portus Magnus* hi havia emplaçaments romans com *Albulae*, *Pomaria*, *Altaua*, *Regiae* i *Tasaccora*. *Albulae* és el nom d'una aglomeració desenvolupada el s. II dC al voltant d'una plaça militar romana, el *Praesidium Sufatiue*, fundat al seu torn sota Trajà el 119 dC⁴⁸⁵⁴. Durant el s. II dC, aquesta guarnició era un dels punts del *limes* de Mauretània Cesariana, que anava d'*Auzia* a *Siga* passant per la vall del *Chelif*. Al s. III dC, el *limes* fou situat més al sud, de manera que *Albulae* va perdre el seu caràcter exclusivament militar i esdevingué una ciutat amb vida urbana pròpia, en què hi havia un temple dedicat a la *Dea Maura* (CIL 21665)⁴⁸⁵⁵. El nou *limes* meridional, a partir del s. III dC, comprenia, d'est a oest, *Ala Miliaria*, *Altaua*, *Pomaria* i *Numerus Syrorum*. *Altaua*, fins aleshores, havia estat un poble maure. Malgrat la construcció d'una guarnició militar, els elements maures en aquesta *ciuitas* són encara ben presents en època romana, com mostra l'onomàstica de les inscripcions llatines: *Sammac*, *Maccal*, *Mazic*, *Magdira*, *Monnica*, *Tifzalis*, *Surugis*, *Malsamo*, etc.⁴⁸⁵⁶. De la mateixa manera que a *Albulae* hi ha un temple dedicat a *Dea Maura*, hi ha a *Altaua* dedicatòries epigràfiques als *Diis Mauris salutaribus* i *Diis Mauris prosperis salutaribus*⁴⁸⁵⁷. És a *Pomaria* (Tremissèn), situada a una trentena de km a l'oest d'*Altaua*, on coneixem el teònim d'un d'aquests déus maures, *Aulisua*⁴⁸⁵⁸. Segons sabem per diverses inscripcions, un cristià d'*Altaua*, *Ianuarius*, va ser martiritzat durant les persecucions dels anys 303-305, i el 309 va ser erigida una basílica en el lloc on el màrtir fou enterrat⁴⁸⁵⁹. El govern d'*Altaua* durant aquest s. IV dC estava dirigit per un *prior princeps ciuitatis* qualificat de *unus ex decemprimis*, és a dir que hi havia un consell de deu notables; i encara hi havia després uns *secundiones*⁴⁸⁶⁰. Durant els ss. V i VI dC es consolidà en aquesta regió una estructura política indígena que Courtois ha anomenat "*royaume d'Altava*"⁴⁸⁶¹. La famosa inscripció d'*Altaua*⁴⁸⁶² dedicada *pro salute et incolumitate* a un tal *Masuna* qualificat com a *rex gentium Maurorum et Romanorum* pot ser entès, d'acord amb P. Courtot, com un desafiament als sobirans vàndals⁴⁸⁶³. La inscripció diu

⁴⁸⁵⁴ Cf. CAMPS 1986, p. 341.

⁴⁸⁵⁵ *Ibidem*.

⁴⁸⁵⁶ Cf. COURTOT 1997, pp. 546 i 548.

⁴⁸⁵⁷ *Ibidem*.

⁴⁸⁵⁸ Cf. COURTOT 1997, p. 546.

⁴⁸⁵⁹ Cf. COURTOT 1997, pp. 546-547.

⁴⁸⁶⁰ Courtot ha remarcat que aquest funcionament municipal, inconegut en les ciutats romanes, és el propi de les l'assemblees dels notables de tribus amazigues. Cf. COURTOT 1997, pp. 547-548.

⁴⁸⁶¹ COURTOIS 1955, p. 334.

⁴⁸⁶² Vegeu-la a COURTOT 1997, p. 549.

⁴⁸⁶³ Cf. COURTOT 1997, p. 550. Més discutible és que el títol conferit a *Masuna* hagi d'entendre's com a "Roi des Berbères non romanisés et des Berbères romanisés" (*ibidem*), perquè no és clar que el genitiu *Romanorum* sigui complement de *gentium*. Més aviat ho analitzaríem com a *rex gentium Maurorum* (o, més aviat, *Maurorum*) d'un costat i *rex Romanorum* de l'altre, tot i que, naturalment, ambdues anàlisis serien possibles sintàcticament. Els *Romani* poden ser aquí simplement els descendents de colons que, amb més o

que un *castrum* va ser edificat a *Altaua* per *Masgiuinus*, prefecte de *Safar*, *Ilder*, procurador de *Castra Seueriana* i que *Maximus*, procurador d'*Altaua*, l'ha acabat l'any 469 de la província (és a dir el 508 dC). Observem com es combinen, entre els notables d'aquesta regió, noms maures (*Iidir*, *Masuna*, *Masgiuinus*) amb noms llatins (*Maximus*). En plena època cristiana, difícilment podríem treure conclusions sobre la identitat etnolingüística d'aquest *Maximus* pel fet de dur un nom llatí⁴⁸⁶⁴. Sens dubte, la regió d'*Altaua* ofereix una dels mestissatges més singulars, a tota l'Àfrica romana, d'elements maures i romans, amb una convivència de la llatinitat amb l'amaziguitat en què el cristianisme esdevenia un element comú⁴⁸⁶⁵. En les inscripcions cristianes dels ss. IV-VI s'observa que les motlures clàssiques evolucionen vers les formes geomètriques estilitzades de l'art amazic⁴⁸⁶⁶. Les inscripcions llatines — val a dir que només epitafis— de la regió d'*Altaua* són de les més tardanes de Mauretània Cesariana: a *Altaua* arriben fins al 599 dC i a *Pomaria* al 651 dC, mentre que les de *Volubilis* de Mauretània Tingitana, molt semblants a les d'*Altaua* i *Pomaria*, arriben fins al 655 dC⁴⁸⁶⁷. L'ocupació arabomusulmana d'*Altaua* i *Pomaria* devia datar del 678 dC, amb la qual cosa, a partir d'aleshores, se'n perd el rastre. Observem com, en poblacions que devien parlar bàsicament amazic —tot i que una certa pervivència afrolatina en aquesta regió també fóra possible—, el vigor del cristianisme comporta l'ús epigràfic —encara de només en inscripcions funeràries— de la llengua que la societat d'aquesta regió de Tell Occidental associava als epitafis cristians: el llatí.

menys mestissatge amb els maures —sobretot tenint en compte la cronologia tan tardana: 508—, podien conservar la consciència d'un origen romà i fins l'ús de la llengua llatina —fora, s'entén, dels usos epigràfics i literaris—.

⁴⁸⁶⁴ *Contra*, COURTOT 1997, p. 550: “[*Maximus*] C'est donc un Berbère romanisé de la 'bougeoisie' d'Altaua à qui le roi confie des fonctions semblables à celles du préfet et de l'autre procurateur, qui eux sont maures”. La permanència d'antroponímia maura mostra el vigor de la cultura autòctona, però difícilment es pot admetre que la presència de noms llatins delati un major grau de romanització d'aquells que en porten en relació amb aquells que no en porten. Creiem que aquest fet mostra una certa pervivència de la romanitat a nivell més aviat social que individual. Els noms llatins apareixen integrats en la societat d'*Altaua* talment que es possible que molts maures haguessin perdut la consciència de l'origen llatí de certs noms, que en part havien prestigiat màrtirs cristians.

⁴⁸⁶⁵ Vegeu l'edició i estudi de les inscripcions d'*Altaua* a cura de MARCILLET-JAUBERT 1968.

⁴⁸⁶⁶ Cf. COURTOT 1997, p. 548: “Le décor prend un aspect typiquement berbère: lignes brisées, entrecroisées formant les inscriptions, surtout les inscriptions funéraires, sur lesquelles apparaissent à la fin du siècle des symboles chrétiens: croix et chrismes, parfois de style géométrique de caractère nettement berbère”.

⁴⁸⁶⁷ Vegeu COURTOT 1997, p. 551.

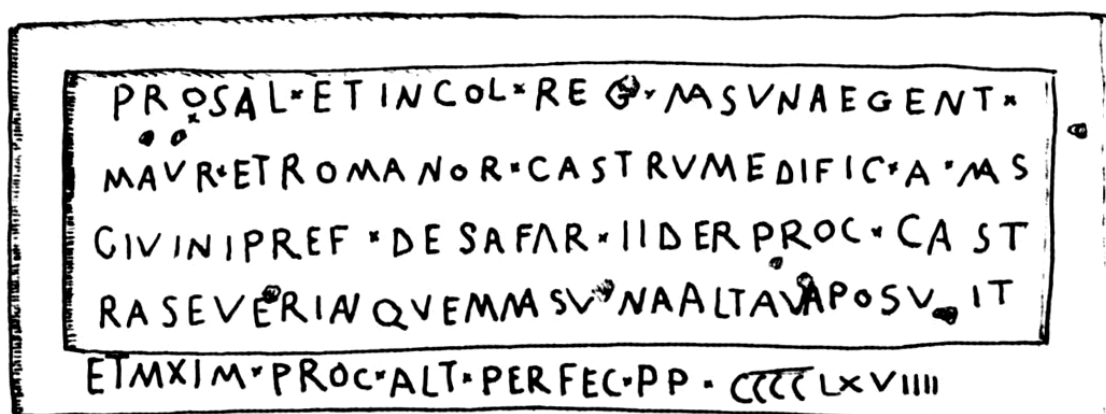

Figura nº 63: Inscripció del *rex Masuna* a *Altaua*. Font: COURTOT 1997, p. 549.

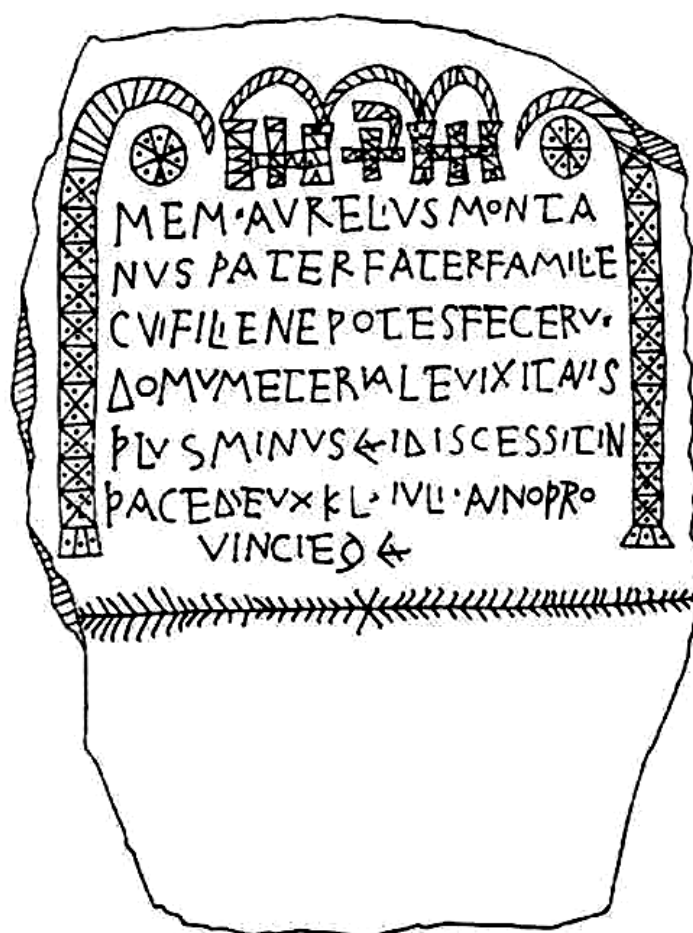

Figura nº 64: La inscripció cristiana més recent (599 dC) d'*Altaua*. Font: COURTOT 1997, p. 551.

5.8. Atlas Saharià i muntanyes dels *Iyrman n Iffus*

L'Atlas Saharià constitueix una llarga (600 km) feixa muntanyosa de cims que poden arribar als 2.336 mts que travessa Mauretània Cesariana des del *chott el-Hodna* fins a les muntanyes *Iyrman n Iffus* (dels *Ksour* oranesos)⁴⁸⁶⁸. Aquesta regió s'esqueia dellà el *limes* meridional de la Cesariana, per la qual cosa la romanització hi fou nul·la. No obstant això, diverses fonts clàssiques es fan ressò de diverses tribus, que, per la localització, podrien provenir de l'Atlas Saharià, com són els *Abannae* i els *Caprarienses*. La part central de l'Atlas Saharià és poc menys que inhòspita. En canvi, la part més occidental, les muntanyes dels *Iyrman n Iffus*⁴⁸⁶⁹, a la vora dels oasis de Figuíg, coneixen un major poblament, encara avui dia parcialment amazigòfon⁴⁸⁷⁰. Al sud de l'Atlas Saharià, hi algunes concentracions d'oasis, principalment Gurara, Tuat i Tabelbala, també avui dia amazigòfones⁴⁸⁷¹.

6. Epigrafia líbica de Mauretània Cesariana

Si partim del recull d'inscripcions líbiques de J.-B. Chabot, les Mauretànies apareixen com a regions de feble densitat epigràfica líbica, sobretot en comparació amb Numídia⁴⁸⁷². De la Tingitana ja parlarem en el capítol corresponent⁴⁸⁷³. Pel que fa a la Cesariana, d'ençà de l'aparició del recull de Chabot, s'han anat trobant, çà i lla i en circumstàncies ben fortuïtes —la construcció d'una pista forestal, les obres de reparació d'una casa, la construcció d'un pou, etc.— noves inscripcions, algunes de gran importància, no solament pels caràcters líbics que contenen sinó també per les imatges gravades — particularment interessants en el cas de les esteles funeràries que representen caps maures—. Com que la descoberta d'epigrafia líbica rarament depèn de prospeccions arqueològiques planificades, sinó que depèn de l'atzar, fa de mal esbossar un mapa de les zones en què hi hagué, a l'antiguitat, una major producció d'inscripcions líbiques. El panorama que exposem a continuació parteix del corpus inventariat fins ara; a més de les inscripcions aplegades per Chabot, donem compte de les noves descobertes, particularment importants a la Cabília.

Un cop d'ull al mapa de repartició de la cinquantena d'inscripcions líbiques trobades a l'antiga Mauretània Cesariana⁴⁸⁷⁴ basta per a identificar quatre regions de major densitat epigràfica, per

⁴⁸⁶⁸ Cf. DESPOIS & RAINAL 1967, pp. 133-143.

⁴⁸⁶⁹ Cf. CAMPS 1997b, pp. 600-604.

⁴⁸⁷⁰ Vegeu *infra*, § 10.6.

⁴⁸⁷¹ En parlem *infra*, § 10.5.

⁴⁸⁷² CHABOT 1940-1941.

⁴⁸⁷³ Vegeu *supra*, § VIII.6.

⁴⁸⁷⁴ Vegeu *supra*, § VI.7.1.

aquest ordre: (1) Cabília Occidental; (2) regió de *Sitifis*, de fet com a continuació de la regió nùmda veïna de Cirta; (3) Atlas Tel·lià a l'alçada de les muntanyes de *Biban*; (4) litoral central de la Cesariana a l'alçada de *Rusguniae*, *Icosium* i *Tipasa*. Enjondre les inscripcions apareixen de manera esparsa. El conjunt epigràfic és força coherent, en el sentit que les inscripcions líbiques de la Cesariana, incloses les de la Sitifiana, es troben en l'abjad dit "occidental" —a diferència de les de Numídia, Zeugitana, Bizacena i Tripolitània, que apareixen en l'oriental⁴⁸⁷⁵—, per bé que, com veurem més endavant, també se'n troben d'orientals a la Cabília Occidental i, alhora, se n'han trobat d'occidentals a *Calama* (Numídia)⁴⁸⁷⁶. Malgrat que la distribució entre inscripcions en l'abjad líbic occidental i l'oriental no quadra en tots els casos amb criteris estrictament geogràfics⁴⁸⁷⁷, sí que s'observa una certa coherència escripturària en el país dels antics masesils i maures, és a dir les Mauretànies; alhora, totes les inscripcions líbiques del nord del Sàhara i de l'Atlas depenen més o menys de l'abjad occidental⁴⁸⁷⁸, per la qual cosa és comprensible que trobem més variació en el tipus occidental que en l'oriental, d'una major coherència i lligat al territori dels antics massils. L'abjad líbic occidental presenta grafemes suplementaris que l'oriental ignora. Malauradament, l'abjad líbic occidental no ha pogut ser transcrit encara amb garanties, atès que, a diferència de l'abjad oriental, no s'han trobat inscripcions bilingües líbico-llatines ni líbico-púniques que permetin una transcripció més o menys fiable.

Donem compte, a continuació, de les troballes més importants d'epigrafia líbica a la Cabília Occidental amb posterioritat al recull de Chabot.

L'any 1954 va ser descoberta a la localitat cabilenca de *Kerfala*, amb motiu de les obres de construcció d'una carretera⁴⁸⁷⁹, una estela sepulcral líbica inscrita i figurada de prop de tres metres d'alçada que podria datar del s. I aC⁴⁸⁸⁰. Es tracta, pels seus 46 o 47 caràcters —més del doble que les altres set esteles amb text líbic trobades a la Cabília—, del document líbic més important trobat fins ara a l'antiga Mauretània Cesariana, tot i que se'n continuen trobant de tant en tant. El

⁴⁸⁷⁵ Sobre la distinció entre l'abjad líbic oriental i occidental, vegeu *supra*, § VI.7.1.

⁴⁸⁷⁶ Cf. CAMPS 1996b, p. 2567.

⁴⁸⁷⁷ El que, en principi, hom descarta és que l'un sigui més antic que l'altre: les inscripcions en alfabet oriental i en occidental són contemporànies. Cf. CAMPS 1996b, p. 2569: "Je serais plutôt porté à penser que la forme orientale de l'écriture libyque (alphabet numidique ou massyle) est une forme remaniée et simplifiée de l'écriture originelle au contact du punique, alors qu'en dehors du pays massyle les formes anciennes ont continué à être employées et à poursuivre leur évolution jusqu'aux tiffinagh actuels qui présentent eux-mêmes des variations".

⁴⁸⁷⁸ Cf. CAMPS 1996b, p. 2567.

⁴⁸⁷⁹ Sobre les circumstàncies del descobriment d'aquesta estela, vegeu SALAMA 2005, pp. 4149-4150.

⁴⁸⁸⁰ *Ibidem*, p. 4156. FÉVRIER (P.-A.) 1973, pp. 152-169, proposà una datació molt més tardana: ss. V-VI dC.

personatge representat a l'estela fóra el GLDMŞK dels MSKSRN. GLDMŞK és un títol de funció conegut altrament en epigrafia líbica, concretament a la ciutat nùmida de *Thugga*⁴⁸⁸¹. Es tracta, visiblement, d'un compost de GLD del mot amazic per a 'rei, cap'⁴⁸⁸². Si la lliçó MSKSRN és correcta, podria tractar-se d'un cap de la tribu que les fonts llatines ens han llegat amb el nom de *Misiciri* —segons S. Chaker⁴⁸⁸³, que esmena la lliçó de P. Salama MSKSBN⁴⁸⁸⁴—. La identificació és dubtosa, tenint en compte que els *Misiciri* que coneixem per fonts llatines i líbiques habitaven la regió nùmida de la *Cheffia*⁴⁸⁸⁵, força llunyana de la Cabília Occidental. Malgrat els dubtes que romanen, l'estela de l'*agllid* de *Kerfala* és un document preciós sobre l'amaziguitat de l'antiga Cabília Occidental.

Una altra troballa fortuïta, la de la inscripció líbica de *Sidi Naamane*, l'any 1987, ha permès a elevar a deu el nombre d'esteles de Cabília Occidental, de les quals vuit contenen un text en alfabet líbic de longitud variable⁴⁸⁸⁶. A diferència del text de *Kerfala*, que està escrit en l'abjad líbic dit "occidental", el de *Sidi Naamane* està en l'abjad líbic "oriental"⁴⁸⁸⁷. La interpretació no és fàcil, tot i que conté alguns segments que hom retroba en altres inscripcions líbiques⁴⁸⁸⁸.

La representació de caps tribals eqüestres existeix en altres indrets de l'antiga Tamazga, però és a la Cabília —en què daten dels tres primers segles aC— on l'homogeneïtat estilística d'aquestes representacions és més gran⁴⁸⁸⁹. Artísticament, la més bella és probablement la d'*Abizar*⁴⁸⁹⁰, per bé que conté només 14 caràcters líbics.

⁴⁸⁸¹ Vegeu *supra*, § VI.7.3.3.1, n° 7.

⁴⁸⁸² Vegeu el dossier lexicològic *infra*, § IX.8.2, s.u. **ġıldān*.

⁴⁸⁸³ CHAKER 2005, p. 4157.

⁴⁸⁸⁴ SALAMA 2005, pp. 4154-4155.

⁴⁸⁸⁵ Vegeu *supra*, § VI.1.2.2.

⁴⁸⁸⁶ Cf. CHAKER 1999a, p. 35. Les altres sis ja havien estat editades al magne recull de CHABOT 1940-1941.

⁴⁸⁸⁷ Vegeu *supra*, § VI.7.1.

⁴⁸⁸⁸ Cf. CHAKER 1999, pp. 36-38.

⁴⁸⁸⁹ Cf. LAPORTE 2004, p. 4001.

⁴⁸⁹⁰ Cf. FÉVRIER (P.-A.) & G. CAMPS, 1984, pp. 79-86.

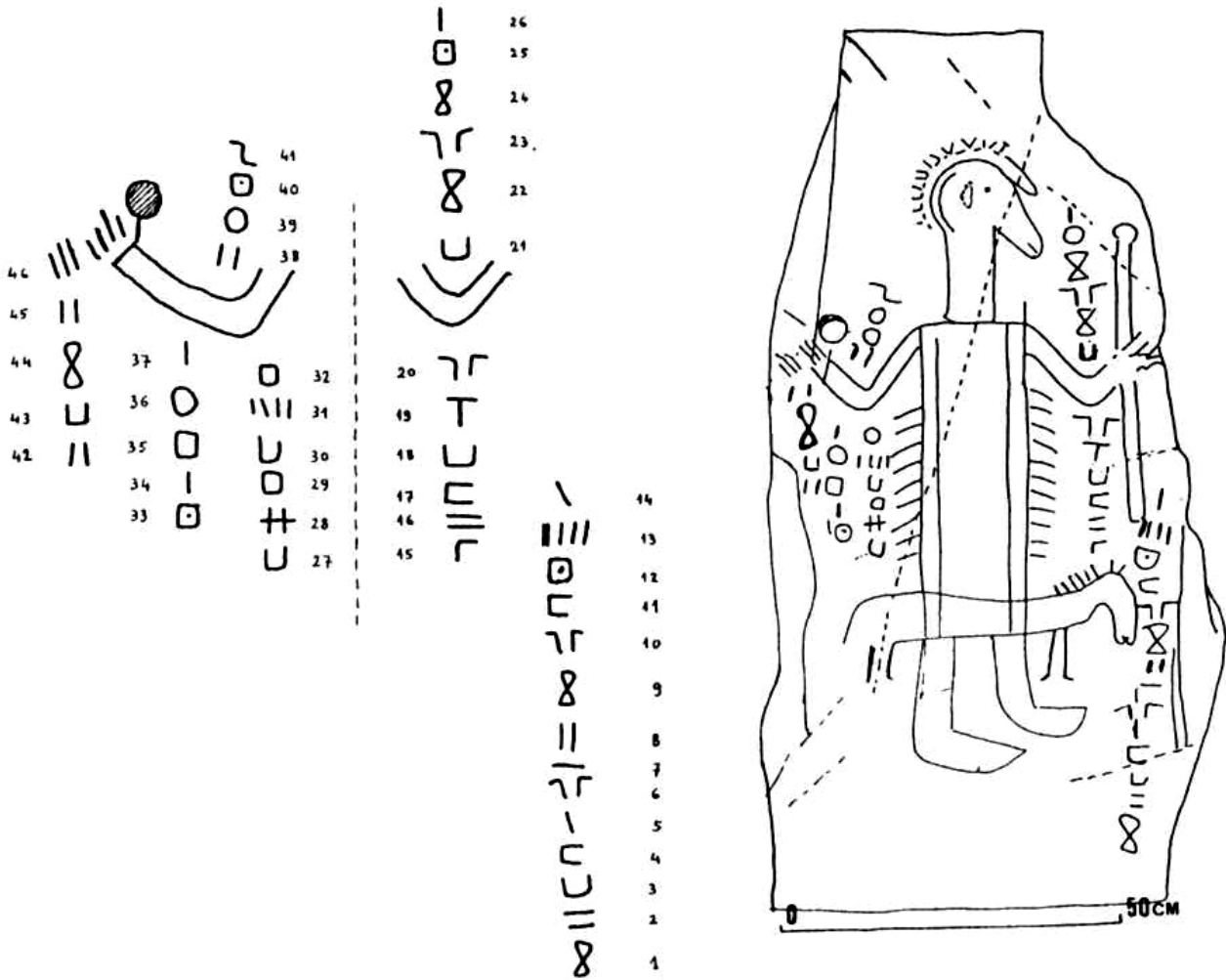

Figura nº 65: Estela de l'agllid de Kerfala. Font: SALAMA 2005, p. 4151.

Finalment, cridem l'atenció sobre dues inscripcions líbiques de Siga (RIL 878 i 879), a la Mauretània Cesariana occidental, a la vall del *Tafna*. Per a RIL 878, R. Rebuffat ha proposat recentment una lliçó vertical de baix cap a dalt (transliterada) MDY / RS'i / W TLLTN / NBNiYi 'MDY (nom del difunt) RS'i (títol d'estatus o de dignitat) fill de TLLTN + qualificatiu de sentit indeterminat⁴⁸⁹¹. El segment notat RÇH per Chabot i RS'i⁴⁸⁹² per Rebuffat reocorre (incloent-hi la variant "gràfica" RS'Y) en 82 inscripcions líbiques més i ha estat interpretat per l'autor com un títol d'estatus o de dignitat⁴⁸⁹³. En principi, aquest lexema líbic es prestaria a un enllaç protoamazic a partir de $*\sqrt{rzy}$; malauradament, no sembla possible trobar continuadors en els

⁴⁸⁹¹ REBUFFAT 2006, p. 90.

⁴⁸⁹² El grafema transliterat diversament per <Ç> o <S'> transcriu versemblantment una faringalitzada paleoamaziga, per ventura $*/s/$. Cf. GALAND 2002a, p. 33.

⁴⁸⁹³ Vegeu el dossier que ofereix REBUFFAT 2006, pp. 96-99.

dialectes amazics moderns per a un tal lexema que designaria un títol d'estatus o de dignitat. Tant RIL 878 com RIL 879 (de text més breu) destaquen perquè estan gravats en l'abjad líbic dit "oriental", conegut sobre de Numídia, Zeugitana i Bizacena, cosa que referma la hipòtesi que l'ús d'ambdós abjads no depenia de la situació geogràfica sinó del nivell social dels usuaris⁴⁸⁹⁴.

7. Numismàtica de Mauretània Cesariana

A Mauretània Cesariana hi ha restes numismàtiques⁴⁸⁹⁵ de peces reials encunyades en temps del reialme de Mauretània de Juba II i de Ptolomeu, així com de peces encunyades per les ciutats. Les peces encunyades en temps del reialme de Mauretània de Juba II i de Ptolomeu són força diferents de les que, en èpoques precedents, trobem per a reis maures com *Bocchus* o *Bogud*. Les monedes reials de Juba II i Ptolomeu, en argent o en bronze, porten la llegenda en llatí o grec —a diferència de les de *Bocchus*, en púnic, i de les de *Bogud*, en llatí⁴⁸⁹⁶— amb el nom i el títol del rei o reina. En el revers de les monedes apareixen motius típicament maures, com són el bust d'Àfrica cobert de les despulles d'un elefant, l'elefant i el lleó, així com també l'espiga de blat⁴⁸⁹⁷. Les monedes de les ciutats costaneres, en bronze, porten gravat el nom de la ciutat i, de vegades, el nom de l'autoritat de la ciutat en llatí (*Caesarea*)⁴⁸⁹⁸ o en púnic (*Siga*)⁴⁸⁹⁹, (*Timici*)⁴⁹⁰⁰. En general, s'observa per a cada època que tant els reis com les ciutats s'atenen als models hel·lenístics predominants en la Mediterrània antiga, tot introduint-hi motius icònics típicament maures; però les llegendes no apareixen mai en líbic, sinó en llatí, púnic o grec.

8. Antroponímia maura de Mauretània Cesariana

L'epigrafia llatina de Mauretània Cesariana és força rica en antroponímia maura i, encara que no forneix un cabal tan gran com el de Numídia, qualitativament presenta un gran interès. A més dels corpus epigràfics majors, com són el *Corpus Inscriptionum Latinarum* i les *Inscriptions latines d'Algérie*, per a la Cesariana són també importants les inscripcions d'*Altaua* i les inscripcions gravades als *djedars* i altres troballes epigràfiques esparses pertot de la Cesariana no

⁴⁸⁹⁴ Vegeu *supra*, § VI.7.1.

⁴⁸⁹⁵ MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 3, pp. 78-144.

⁴⁸⁹⁶ Cf. MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 3, p. 83.

⁴⁸⁹⁷ Cf. MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 3, p. 119.

⁴⁸⁹⁸ Cf. MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 3, p. 138-142.

⁴⁸⁹⁹ *Ibidem*, p. 142.

⁴⁹⁰⁰ *Ibidem*, p. 143.

incloses en aquells reculls principals. No menys importants són les fonts literàries llatines —particularment l'historiador del s. IV dC Ammià Marcel·lí, que relata la revolta de *Firmus*— i alguna de grega (Procopi)⁴⁹⁰¹.

8.1. Antropònims en fonts llatines i gregues

1. *Abnaccan*: nom d'home localitzat a Cesarea⁴⁹⁰².
2. *Abbosa*: nom de dona localitzat a *Cartennae*⁴⁹⁰³: LIVIA MAXIMA ABBOSA.
3. *Afram*: nom de dona dels *Bauares* localitzat a *Teniet Meksem*, a la Cabília, al sud de *Tizi n Wuzzu*⁴⁹⁰⁴.
4. *Aggarus*: nom d'un bisbe de Mauretània Cesariana (Lleó el Gran, *Epistulae*, 12, 7)⁴⁹⁰⁵. En tuareg, *aggur* (plural *aggurǎn*) 'xacal'⁴⁹⁰⁶ (sinònim del més estès *ebaggi*) és usat també com a antropònim⁴⁹⁰⁷ —tant en masculí com en femení—, com escau a l'animal més eixerit i murri de les faules amazigues de pertot. Els plurals en *a-* mostren que s'ha perdut la primera consonant, segurament gutural (laringal o faringal), per la qual cosa l'arrel fóra * \sqrt{Hgr} . Probablement, la *A-* d'*Aggarus* transcriu aquesta consonant inicial. La terminació *-us* és merament llatinitzant.
5. *Alezeiui*: nom d'un *praefectus gentis* localitzat a *Naciria*, Cabília, a l'oest de *Tizi n Wuzzu* i a l'est de *Bordj Menaïet*⁴⁹⁰⁸.
6. *Amardacus*: nom d'home localitzat a *Sataft*⁴⁹⁰⁹.
7. *Amdieuma*: nom d'home localitzat a *Castellum Tulei* (*Diar Mami*, a prop d'*Azib ben Zamoum*), a la Cabília Occidental (CIL 9006)⁴⁹¹⁰.
8. *Amibar*: nom d'home localitzat a *Sitifis*⁴⁹¹¹.
9. *Assene* (ablatiu): nom d'home localitzat en un lloc incert de Mauretània Cesariana (CIL 22642) : LAMPES AB ASSENE⁴⁹¹², potser relacionat amb un nom *Assan*⁴⁹¹³

⁴⁹⁰¹ Les abreviatures bibliogràfiques apareixen resoltes a la bibliografia. Per a la localització dels topònims, vegeu el mapa n° 5.

⁴⁹⁰² Cf. CAMPS 1993a, p. 46 i JONGELING 1994, p. 4.

⁴⁹⁰³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 218 i JONGELING 1994, p. 2.

⁴⁹⁰⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 218.

⁴⁹⁰⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 46, *idem* 2002-2003, p. 218.

⁴⁹⁰⁶ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 235.

⁴⁹⁰⁷ Vegeu FOUCAULD 1940, p. 296.

⁴⁹⁰⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 218.

⁴⁹⁰⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 46 i *idem* 2002-2003, p. 219.

⁴⁹¹⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 46 i *idem* 2002-2003, p. 219. Sobre *Castellum Tulei*, cf. REBUFFAT 1993, p. 1832.

⁴⁹¹¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 46 i *idem* 2002-2003, p. 219.

⁴⁹¹² Cf. CAMPS 2002-2003, p. 220.

⁴⁹¹³ Cf. JONGELING 1994, p. 13.

10. *Audif*: nom de dona localitzat a *Aïn Bessem* (a 25 km a l'oest de *Bouira*) i a *Auzia* (CIL 9045)⁴⁹¹⁴. És possible que *au* remeti a la forma de filiació (biològica o tribal) *ǎw*⁴⁹¹⁵.
11. *Aulisua*: teònim localitzat a *Pomaria* i a la ciutat tingitana de *Volubilis* (CIL 9906, 9907, 21704): DEO SANCTO AVLISVAE; DEO INVICTO AVLISVAE⁴⁹¹⁶. És possible que *au* remeti a la forma de filiació *ǎw*⁴⁹¹⁷.
12. *Auliueus*: nom d'home localitzat a *Bordj Menaïel*, a l'oest de Cabília (CIL 20734)⁴⁹¹⁸. És possible que *au* remeti a la forma de filiació *ǎw*⁴⁹¹⁹.
13. *Aurasius*, -a: nom localitzat a Cesarea i a *Aïn Zekrek* (CIL 21109, 2476): AVRASI GVDALA.F. / MAZIC.FOCOLIM...⁴⁹²⁰. Probablement és una forma gentilícia derivada de l'*Aurasius mons*.
14. *Ausnufa*: nom de dona localitzat a *Bordj Menaïel*, a l'oest de Cabília (CIL 20734): MATER GELLIA DVLCIS AVSNVFAE⁴⁹²¹. És possible que *au* remeti a la forma de filiació *ǎw*⁴⁹²². Existeix un altre nom *Sinifas* (CIL 4786).
15. *Auzius*: teònim localitzat a *Auzia* (CIL 9014)⁴⁹²³. Segurament el teònim està relacionat amb el topònim *Auzia*.
16. *Baquaxs*: nom d'home localitzat a *Saldae* (CIL 20702)⁴⁹²⁴. És possible que estigui relacionat amb un altre nom *Bacguas* (Cirta, CIL 7420) i amb *Bacaci* (datiu, CIL 5504), de *Djebel Taya*, a l'oest de *Calama*, Numídia.
17. *Ballenis*: nom d'home localitzat al *Djedar A*⁴⁹²⁵. Probablement estigui relacionat amb *Bellen* (vegeu *infra*), *Balena* (*Volubilis*, IAM 514 = CIL 21853), *Balenis* (genitiu, *Thala*, Bizacena, CIL 23320): SELCAT BALENIS FILIA i *Balienis* (genitiu) a *Thubursicu Numidarum* (CIL 5050 : IANVARIVS BALIENIS), a *Tipasa* de Mauretània (CIL 9414), a *Sua* (Zeugitana, CIL 14828: GRANIA VICTORIA BALIENIS FILIA), a *Thignica* (Zeugitana, CIL 14973), a *Zattara* (Numídia, CIL 17273: GEMELLVS BALIENIS), entre *Henchir el Ksar* i *Djebel Taya* (Numídia, ILAlg2 4286 : OPTATILA CELERIS BALIENIS F.), *Baline* a Cirta (CIL 7827) i entre *Henchir el Ksar* i *Djebel Taya* (Numídia, ILAlg2 4479). Camps ho enllaça amb el topònim *Ballene Praesidium* (vegeu mapa

⁴⁹¹⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 47 i JONGELING 1994, p. 13.

⁴⁹¹⁵ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁴⁹¹⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 47 i JONGELING 1994, p. 14.

⁴⁹¹⁷ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁴⁹¹⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 47.

⁴⁹¹⁹ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁴⁹²⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 48 i JONGELING 1994, p. 14.

⁴⁹²¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 48 i JONGELING 1994, p. 14.

⁴⁹²² Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁴⁹²³ Cf. CAMPS 1993a, p. 48 i *idem* 2002-2003, p. 221.

⁴⁹²⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 48, *idem* 2002-2003, p. 221 i JONGELING 1994, p. 15.

⁴⁹²⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 48, *idem* 2002-2003, p. 221 i JONGELING 1994, pp. 15-17.

- nº 5), mentre que Jongeling addueix el nom testimoniats en epigrafia púnica *b lyhn*.
18. *Barnea*: nom de dona localitzat al *Djedar F*⁴⁹²⁶. Camps ho enllaça amb *Barneus* de *Tiddis/Castellum Tidditanorum* (Numídia, CIL 6704).
 19. *Barseus*: nom d'home localitzat a *Sitifis*⁴⁹²⁷.
 20. *Bauaria*: nom de dona localitzat a *Tipasa*⁴⁹²⁸. Segurament prové de l'etnònim *Bauares*.
 21. *Bebia*: nom de dona localitzat a *Portus Magnus* (CIL 9779)⁴⁹²⁹.
 22. *Bellen*: nom d'un cap dels *Mazices* de Mauretània Cesariana (Ammià Marcel·lí, 29, 5, 21-24)⁴⁹³⁰. Vegeu *supra Ballenis*.
 23. *Biccar*: nom localitzar a *Tucca* (CIL 19945: M. IVLIVS M FIL QVIR BICCAR), probablement relacionat amb *Bicchari* de *Sitifis*⁴⁹³¹ (Q. LOLLIO SATVRNINO QVI ET BICCHARI) i amb *Becar* d'*Arsacal* (Numídia)⁴⁹³².
 24. *Biuei*: nom de dona localitzat a *Castellum Tulei*, a la Cabília Occidental⁴⁹³³.
 25. *Bocchus*: nom d'home localitzat a Cesarea⁴⁹³⁴. Segurament és el mateix nom *Bocchus* que el dels reis de Mauretània (a l'oest del *Mulucha*)⁴⁹³⁵.
 26. *Bomona*: nom de dona localitzat a *Albulae*⁴⁹³⁶, per ventura relacionat amb BMN de l'epigrafia líbica (RIL 467).
 27. *Botrius*: nom d'home localitzat a *Aquae Sirenses*⁴⁹³⁷. Pertany a una família antroponímica especialment freqüent a Numídia⁴⁹³⁸.
 28. *Bucures*: nom de divinitats maures (Arnobi, *Aduersus nationes*, 1, 36): "*Tisianes et Bucures Mauri*"⁴⁹³⁹. Es podria posar en relació amb el nom d'un cap masesil *Bucar*⁴⁹⁴⁰.
 29. *Burco*: nom d'un bisbe *Vardimissensis* de Mauretània Cesariana (*Notitia* de 484, p. 266)⁴⁹⁴¹. Probablement s'hagi de posar en relació amb *Burcanta* (*Joànida* de Corip, 7, 428), *Burc* (CIL 4897), el femení *Burct* (ILAlg2 5311) i *Buricus* (necròpolis de *Sufetula*, a la Bizacena)⁴⁹⁴².

⁴⁹²⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 48 i *idem* 2002-2003, p. 222.

⁴⁹²⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 48 i *idem* 2002-2003, p. 222.

⁴⁹²⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 48 i *idem* 2002-2003, p. 222.

⁴⁹²⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 49 i *idem* 2002-2003, p. 222.

⁴⁹³⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 49, *idem* 2002-2003, p. 222 i JONGELING 1994, p. 23.

⁴⁹³¹ Cf. CAMPS 2002-2003a, p. 222 i JONGELING 1994, p. 24.

⁴⁹³² Vegeu *supra*, § VII.9.1, s.u.

⁴⁹³³ Cf. CAMPS 1993a, p. 49 i *idem* 2002-2003, p. 223.

⁴⁹³⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 49.

⁴⁹³⁵ Vegeu *infra*, § VIII.8.1, s.u.

⁴⁹³⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 49 i *idem* 2002-2003, p. 223.

⁴⁹³⁷ Cf. CAMPS 1993, p. 49.

⁴⁹³⁸ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Butur*.

⁴⁹³⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 50 i JONGELING 1994, p. 28.

⁴⁹⁴⁰ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u.

⁴⁹⁴¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 50, *idem* 2002-2003, p. 224 i JONGELING 1994, p. 28.

⁴⁹⁴² Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Burc*, *Burct*.

30. *Cadarai*: nom de dona localitzat a *Albulae*⁴⁹⁴³. K. Jongeling ho enllaça amb el nom de les inscripcions líbiques KDR (RIL, 453, 758).
31. *Curai*: nom d'home localitzat a *Albulae*⁴⁹⁴⁴: DMS / CVRAI GV/DDEMIS VI/XIT AN XXXX / CADARAI / COIVGI DV/[LCI]SSIMO FEC. Formalment, podria enllaçar-se amb el nom amazic de l'asfòdel, que hem reconstruït en amazic antic com a **qūrāy*, però l'aplicació antroponímica és dubtosa⁴⁹⁴⁵.
32. *Cursen*: nom d'home localitzat a *Albulae*⁴⁹⁴⁶: MEMORIA AVRELIA CVRSEN.
33. *Faem*: nom d'un cap dels *Bauares* localitzat a *Teniet Meksen* (CIL 23370)⁴⁹⁴⁷, a la Cabília.
34. *Faraxen*: nom d'un cap maure localitzat a *Auzia* (CIL 9047)⁴⁹⁴⁸. És possible que l'antropònim derivi de l'etnònim *Fraxinenses*⁴⁹⁴⁹, tenint en compte que el tal *Faraxen* era el cap d'aquesta tribu. La forma autèntica de l'etnònim és difícil de saber tenint en compte un testimoni at *gentilibus fraxensibus* (CIL 2615).
35. *Feklun*: nom de dona localitzat a *Damous*, a l'oest de *Gunugu*⁴⁹⁵⁰.
36. *Gaiutas*: nom localitzat a *Auzia* (CIL 20776)⁴⁹⁵¹. Es pot posar en relació amb *Gaiuta*, nom d'home localitzat al sud del *limes* de la Tingitana⁴⁹⁵².
37. *Geliola*: nom de dona localitzat a *Ala Miliaria* (CIL 21570)⁴⁹⁵³.
38. *Gildo*: nom d'un cap maure (Ammià Marcel·lí, 29, 6, 21)⁴⁹⁵⁴. També apareix *Gildonis* (en genitiu) a Agustí (*Epistulae*, 2, 401, 10) designant un bisbe catòlic⁴⁹⁵⁵. Hem vist ja un antropònim Γιλδαν en una inscripció de Tauquira (Cirenaica)⁴⁹⁵⁶. Apareix igualment a l'epigrafia líbica GLD aplicat, entre altres, a Massinissa⁴⁹⁵⁷. Sens dubte, tots aquests noms remetent al lexema amazic per a 'rei, cap', √*gld*⁴⁹⁵⁸.
39. *Gitel*: nom d'home localitzat a *Kherbet el-Kebira* (CIL 20519), a la regió de *Sitifis*⁴⁹⁵⁹.
40. *Goutis*: nom d'home localitzat a *Cesarea*⁴⁹⁶⁰: IVCARTAE GOVTIS / I HIC SITVS EST.

⁴⁹⁴³ Cf. CAMPS 1993a, p. 50 i JONGELING 1994, p. 30.

⁴⁹⁴⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 51 i JONGELING 1994, p. 39.

⁴⁹⁴⁵ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁴⁹⁴⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 51 i JONGELING 1994, p. 39.

⁴⁹⁴⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 52 i JONGELING 1994, p. 46.

⁴⁹⁴⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 52 i JONGELING 1994, p. 46.

⁴⁹⁴⁹ Vegeu *supra*, § 2.2.

⁴⁹⁵⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 53 i JONGELING 1994, p. 46.

⁴⁹⁵¹ Cf. JONGELING 1994, p. 48.

⁴⁹⁵² Vegeu *infra*, § VIII.8.1.

⁴⁹⁵³ Cf. CAMPS 1993a, p. 53 i *idem* 2002-2003, p. 229.

⁴⁹⁵⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 53.

⁴⁹⁵⁵ Cf. JONGELING 1994, p. 50. Vegeu també LANCEL 1972-1991, vol. 4, p. 1616.

⁴⁹⁵⁶ Vegeu *supra*, § II.4.1.1.

⁴⁹⁵⁷ Vegeu *supra*, § VI.7.3.3.1, n° 1.

⁴⁹⁵⁸ Vegeu el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. **ǧıldān*.

⁴⁹⁵⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 54, *idem* 2002-2003, p. 229 i JONGELING 1994, p. 51.

41. *Hacmca*: nom localitzat a *Sitifis* (CIL 20405)⁴⁹⁶¹.
42. *Iaddir*: nom d'home localitzat a *Pomaria* (CIL 9923)⁴⁹⁶². Vegeu el nom següent.
43. *Iadir*: nom d'home localitzat a *Pomaria*⁴⁹⁶³. Retrobem el nom a Zeugitana, Bizacena i Numídia amb les variants *Iader* / *Iadar* / *Iadir*⁴⁹⁶⁴. Aquest lexema es presta a una anàlisi paleoamaziga que desenvolupem més endavant⁴⁹⁶⁵.
44. *Iagumus*: nom d'home localitzat a *Zucchabar* (CIL 9634)⁴⁹⁶⁶.
45. *Iamcar*: nom d'home localitzat a *Rusazus* (CIL 8988)⁴⁹⁶⁷: M. IVLIVS PRIMVS QVI ET IAMCAR. Aquest nom té bons agafadors des del punt de vista de l'anàlisi paleoamaziga⁴⁹⁶⁸.
46. *Iaridus*: nom localitzat a *Oppidum Nouum* (CIL 10945)⁴⁹⁶⁹: CORNELIVS IARIDVS TANGINVS.
47. *Idonius*: nom d'un bisbe *Rusidatanus* de Mauretània Cesariana (*Notitia* de 484)⁴⁹⁷⁰.
48. *Iemsal*: nom d'una divinitat localitzat a *Tubusuptu* (CIL 8834)⁴⁹⁷¹. Segurament remet a això el nom del cap massil *Hiempsal*⁴⁹⁷².
49. *Igmazen*: nom d'un cap dels *Isaflenses* (Ammà Marcel·lí, 29, 5, 45; 29, 5, 53)⁴⁹⁷³. Formalment, sembla un participi d'un verb que remetria a una arrel \sqrt{gmz} , però no sabríem adduir cap lexema que pugués justificar un antropònim.
50. *Iider*: nom d'un *praefectus* d'*Altaua* (CIL 9835)⁴⁹⁷⁴. Vegeu *Iadir*.
51. *Iidir*: nom d'un home localitzat a *Mina* (CIL 21539)⁴⁹⁷⁵. Vegeu *Iadir*.
52. *Illilasen*: nom d'home localitzat a *Iaggachen* (Cabília)⁴⁹⁷⁶: AVRELI ILLILASEN RVSVCV[RITAN]VS. Segurament s'ha de posar en relació amb un nom *Ililasen* localitzat a *Volubilis*, a la Mauretània Tingitana⁴⁹⁷⁷.
53. *Imten*: nom d'un *praefectus gentis* localitzat a *Mechtras* (Cabília)⁴⁹⁷⁸: M. AVRELIVS IMTEN.

⁴⁹⁶⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 54 i JONGELING 1994, p. 51.

⁴⁹⁶¹ Cf. JONGELING 1994, p. 56.

⁴⁹⁶² Cf. JONGELING 1994, p. 59.

⁴⁹⁶³ Cf. CAMPS 1993a, p. 55.

⁴⁹⁶⁴ Vegeu *supra*, § V.9.1.

⁴⁹⁶⁵ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. **yidir*.

⁴⁹⁶⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 55, *idem* 2002-2003, p. 231 i JONGELING 1994, p. 60.

⁴⁹⁶⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 61.

⁴⁹⁶⁸ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. **yāmāqār*.

⁴⁹⁶⁹ Cf. JONGELING 1994, p. 62.

⁴⁹⁷⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 56 i JONGELING 1994, p. 64.

⁴⁹⁷¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 56 i JONGELING 1994, p. 65.

⁴⁹⁷² Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. Vegeu una proposta etimològica d'aquest nom a CHAKER 1980-1981, p. 139. Vegeu també *infra*, § IX.8.2, s.u. **yāmsāl*.

⁴⁹⁷³ Cf. CAMPS 1993a, p. 56 i JONGELING 1994, p. 66.

⁴⁹⁷⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 56 i JONGELING 1994, p. 66.

⁴⁹⁷⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 56 i JONGELING 1994, p. 66.

⁴⁹⁷⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 56 i JONGELING 1994, p. 66.

⁴⁹⁷⁷ Cf. CAMPS 1993, p. 56 i JONGELING 1994, p. 66.

⁴⁹⁷⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 56 i JONGELING 1994, p. 67.

54. *Ingirozoglezim*: teònim localitzat a *Vanisnesi* (CIL 20627)⁴⁹⁷⁹, actual *Hassnaoua*, regió de *Bordj-bou-Argeridj*, Mauretània Sitifiana: NVNDINA / ANNV QVOD / PRAECEPT / IOVIS ET IV/BA ET GENIVS VANISNESI/ QVOD PRAECEPE/RVNT DII INGI/ROZOGLEZIM. Aquests *dii* (Júpiter, Juba, el geni dels déus i els *dii Ingirozoglezim*) presidien una fira anual en aquesta contrada rural. La terminació de plural *-im* és la típica de les llengües cananees, però es desconeix en absolut cap divinitat fenícia amb tal nom i, sobretot, l'estructura lèxica no fa viable un enllaç cananeu i, aparentment, tampoc paleoamazic.
55. *Isflacia*: nom de dona localitzat a *Altaua*⁴⁹⁸⁰. És dubtós que aquest antropònim tingui res a veure amb l'etnònim *Isaflenses*⁴⁹⁸¹, perquè a la diferència formal s'afegeix la llunyania de la Cabília —on campaven els *Isaflenses*— amb la regió d'*Altaua*.
56. *Iued*: nom d'home localitzat a *Aquae Sirenses* (CIL 21580)⁴⁹⁸².
57. *Iugarta*: nom d'home localitzat a *Cesarea* (CIL 9634)⁴⁹⁸³. Probablement és el mateix nom que el del cap massil *Iugurtha*⁴⁹⁸⁴.
58. *Iugmena*: nom d'un *praefectus gentis* localitzat a *Thanaramusa*⁴⁹⁸⁵.
59. *Maccal(is)*: nom d'home localitzat a *Altaua*⁴⁹⁸⁶: VIPI SERELLI QVI ET MACCAL; WITPTVRI QVI ET MACCALIS.
60. *Macersummis*: nom d'home localitzat a *Albulae* (CIL 4966)⁴⁹⁸⁷. És possible que contingui el lexema paleoamazic **măqqār*⁴⁹⁸⁸.
61. *Madis*: nom d'home localitzat a *Satafi* (CIL 10785, 8758)⁴⁹⁸⁹: LVLIVS MADIS.
62. *Mafa*: nom d'home localitzat a *Cesarea* (CIL, 21265)⁴⁹⁹⁰.
63. *Magdira*: nom de dona localitzat a *Altaua*⁴⁹⁹¹: IVLIA MAGDIRA.
64. *Magudulusa*: nom d'un cap maure (*De uiris illustribus*, M. Liuius Drusus, 66)⁴⁹⁹².
65. *Maraxa*: nom d'home localitzat a *Cesarea* (CIL 21265)⁴⁹⁹³. K. Jongeling ho posa en relació amb MRKSN, a la regió nùmida de la *Cheffia* (RIL 251).

⁴⁹⁷⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 56, *idem* 2005e, p. 2328 i JONGELING 1994, p. 67.

⁴⁹⁸⁰ MARCILLET-JAUBERT 1968, n° 30, 96, 99, 128. Cf. CAMPS 1993a, p. 57 i JONGELING 1994, p. 69.

⁴⁹⁸¹ Cf. JONGELING 1994, p. 69.

⁴⁹⁸² Cf. CAMPS 1993a, p. 57 i *idem* 2002-2003, p. 235.

⁴⁹⁸³ Cf. CAMPS 1993a, p. 57 i *idem* 2002-2003, p. 235.

⁴⁹⁸⁴ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u., i *infra*, § IX.8.3, s.u.

⁴⁹⁸⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 57 i JONGELING 1994, p. 70.

⁴⁹⁸⁶ MARCILLET-JAUBERT 1968, n° 173. Cf. CAMPS 1993a, p. 58 i JONGELING 1994, p. 76.

⁴⁹⁸⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 58.

⁴⁹⁸⁸ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁴⁹⁸⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 58 i JONGELING 1994, p. 78.

⁴⁹⁹⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 58 i JONGELING 1994, p. 78.

⁴⁹⁹¹ MARCILLET-JAUBERT 1968, n° 238. Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, p. 78.

⁴⁹⁹² Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i *idem* 2002-2003, p. 237.

⁴⁹⁹³ Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, p. 82.

66. *Masaisilen*: nom d'home localitzat a cals *Ayt Iraten* (Cabília) (CIL 9010)⁴⁹⁹⁴. Hi ha la variant, també a *Ayt Iraten*, *Masesillen*. Segurament provenen de l'etnònim dels *Masaesyles* de les fonts llatines.
67. *Masauca*: nom d'home localitzat a *Sitifis*⁴⁹⁹⁵. Es retroba a *Golas* (Tripolitània)⁴⁹⁹⁶ com a *Masauca* i en una inscripció neopúnica trobada a *Wadi el-Amud* (també a Tripolitània) com a *m šwkn*⁴⁹⁹⁷.
68. *Mascal*: nom d'home localitzat a *Albulae* (CIL 9806, 9813)⁴⁹⁹⁸. K. Jongeling ho posa en relació amb MSKL de *Guelaa bou Atfan*, a la regió nùmda de *Calama* (RIL 713).
69. *Mascauar*: nom d'home localitzat a *Albulae* (CIL 9806)⁴⁹⁹⁹. Sembla un compost de **mās*⁵⁰⁰⁰.
70. *Mascizel*: nom d'un cap maure (Ammià Marcel·lí, 29, 5, 11)⁵⁰⁰¹. Es retroba a Orosi (7, 36, 4) i a Claudià (*De bello Gildonico*, 390), com a *Mascezel*. Segurament és un compost de **mās*⁵⁰⁰².
71. *Masese*: nom d'home localitzat a *Numerus Syrorum* (CIL 21809)⁵⁰⁰³.
72. *Masestan*: nom d'home localitzat a *Souir*, a prop de *Sitifis*⁵⁰⁰⁴. Sembla un compost de **mās*⁵⁰⁰⁵, però també podria estar relacionat amb *Mastan*.
73. *Masfelus*: nom d'home localitzat a *Sidi Mhammed ben Ali*, a la regió de Dahra (CIL 21516)⁵⁰⁰⁶. K. Jongeling ho posa en relació amb MSFL de *Kef beni Fredj*, a la regió nùmda de la *Cheffia* (RIL 154). Sembla un compost de **mās*⁵⁰⁰⁷.
74. *Masgiuin*: nom d'un *praefectus* localitzat a *Altaua* (CIL 9835)⁵⁰⁰⁸.
75. *Masinissa*: nom d'home localitzat a *Sitifis*⁵⁰⁰⁹. Segurament, es tracta del mateix nom que el de l'*agllid* nùmda⁵⁰¹⁰.
76. *Masof*: nom d'home localitzat a *Auzia* (CIL 20804)⁵⁰¹¹. El nom es retroba a *Sila* (Numídia, ILaI2 7098) i a Tripolitània (IRT 851).
77. *Massuca*: nom d'home localitzat a *Numerus Syrorum*⁵⁰¹²

⁴⁹⁹⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, p. 83.

⁴⁹⁹⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, p. 83.

⁴⁹⁹⁶ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u.

⁴⁹⁹⁷ Vegeu *supra*, § III.9.2.2, s.u.

⁴⁹⁹⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, pp. 83-84.

⁴⁹⁹⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, p. 84.

⁵⁰⁰⁰ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁵⁰⁰¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, p. 84.

⁵⁰⁰² Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁵⁰⁰³ Cf. CAMPS 1993a, p. 60 i JONGELING 1994, p. 85.

⁵⁰⁰⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 60 i JONGELING 1994, p. 85.

⁵⁰⁰⁵ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁵⁰⁰⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 60 i JONGELING 1994, p. 85.

⁵⁰⁰⁷ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁵⁰⁰⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 60 i JONGELING 1994, p. 85.

⁵⁰⁰⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 60 i JONGELING 1994, p. 85.

⁵⁰¹⁰ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u.

⁵⁰¹¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 60 i JONGELING 1994, p. 86.

⁵⁰¹² Cf. CAMPS 2002-2003, p. 240.

78. *Μασσωνας*: nom d'un cap maure (Procopi, *Bellum Vandalicum*, 2, 13, 19)⁵⁰¹³. La localització d'aquest individu és incerta; només sabem que era enemic del cap aurasià *Ιαυδας*⁵⁰¹⁴. Podria ser de Numídia o de la veïna Mauretània Cesariana. Cf. *Masuna*.
79. *Mastanesosus*: nom d'un cap maure (Ciceró, *In P. Vatinius testem interrogatio*, 5, 12)⁵⁰¹⁵. Sembla un compost de *Mastan* + *Sosus*, tots dos testimoniats.
80. *Mastinas*: nom d'un cap maure (Procopi, *Bellum Vandalicum*, 2, 13, 19)⁵⁰¹⁶.
81. *Mastlius*: nom d'un *praefectus gentis* localitzat a *Bouira* (Cabília)⁵⁰¹⁷: AVREL VRBANVS MASTLIVS.
82. *Masul*, -a: nom localitzat a *Sitifis*, *Sila* (Numídia) i *Cillium* (Bizacena) (CIL 8296, 11310, 11311; ILAlg2 7096)⁵⁰¹⁸.
83. *Masuna*: nom d'un cap maure localitzat a *Altaua* (CIL 9835)⁵⁰¹⁹. Es tracta del mateix nom, segurament, que el *Μασσωνας* de Procopi.
84. *Massuca*: nom d'home localitzat a *Numerus Syrorum*⁵⁰²⁰.
85. *Matiga*: nom de dona localitzat a *Albulae* (CIL 21534)⁵⁰²¹: MEMORIE M MATIGA / QOD MATRONA / NESRIFA FECIT / PATRI SVO / MARGANAV MAGIRZSVMAI.
86. *Matut*: nom de dona localitzat a *Cesarea* (CIL 21272): MATVT . CLAV/IASONIS . FILIA⁵⁰²². Podria estat relacionat amb *Methat* de Numídia i amb *MTT* de l'epigrafia líbica⁵⁰²³.
87. *Matzuar*: nom d'home localitzat a *Damous*, a l'oest de *Gunugu*⁵⁰²⁴. Cf. *Mutzuar*.
88. *Maurus*, -a: nom freqüent pertot⁵⁰²⁵. Es tracta d'una l'aplicació antroponímica de l'etnònim.
89. *Mazic*: nom d'home localitzat a *Caesarea* (CIL 21109, 21120) i *Altaua* (Mauretània Cesariana, CIL 21737)⁵⁰²⁶.
90. *Mazicat*: nom de dona localitzat a *Medianas Zabuniorum* (Mauretània Sitifiana, CIL 8817): DMS / AEL MAZICA/T FILIA⁵⁰²⁷.
91. *Mazics*: nom d'home localitzat a *Altaua* (Mauretània Cesariana, CIL 21737)⁵⁰²⁸.

⁵⁰¹³ Cf. CAMPS 1993a, p. 61.

⁵⁰¹⁴ Cf. MODÉLAN 2003, pp. 374-376.

⁵⁰¹⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 61 i JONGELING 1994, p. 87.

⁵⁰¹⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 61 i *idem* 2002-2003, p. 240.

⁵⁰¹⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 61 i JONGELING 1994, p. 88.

⁵⁰¹⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 61 i JONGELING 1994, p. 88.

⁵⁰¹⁹ Cf. MARCILLET-JAUBERT 1968, n° 194, CAMPS 1993a, p. 61 i JONGELING 1994, p. 88.

⁵⁰²⁰ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 240.

⁵⁰²¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 61 i JONGELING 1994, p. 89.

⁵⁰²² Cf. JONGELING 1994, p. 90.

⁵⁰²³ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Methat*.

⁵⁰²⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 61 i *idem* 2002-2003, p. 241.

⁵⁰²⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 61 i *idem* 2002-2003, p. 241.

⁵⁰²⁶ Cf. JONGELING 1994, p. 90. Vegeu tot el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. **maziq*.

⁵⁰²⁷ Vegeu tot el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. **maziq*.

⁵⁰²⁸ Vegeu tot el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. **maziq*.

92. *Mazippa*: nom d'un cap maure (Tàcit, *Annales*, 3, 20)⁵⁰²⁹.
93. *Mazuca*: nom d'un cap maure (Ammià Marcel·lí, 29, 5, 40-41)⁵⁰³⁰. Segurament s'ha de posar en relació amb *Mazic*, l'etnònim propi dels amazics, amb una apofonia diferent *a__u*.
94. *Μεφαναίας*: nom d'un cap maure (Procopi, *Bellum Vandalicum*, 2, 13, 19)⁵⁰³¹.
95. *Mefellesen*: nom d'home localitzat a *Damous*⁵⁰³². Podria enllaçar-se amb *Masfel(us)*.
96. *Metumus*: nom d'home localitzat a *Satafi* (CIL 20474)⁵⁰³³: CERELIVS METVMVS.
97. *Miculisen*: nom d'home localitzat a *Damous*⁵⁰³⁴.
98. *Milcin*: nom de dona localitzat a *Castellum Tulei*, a la Cabília Occidental (CIL 9005)⁵⁰³⁵.
99. *Mioinedin*: nom localitzat a *Castellum Tulei* (CIL 9005)⁵⁰³⁶.
100. *Midmanim*: nom de divinitat localitzat a *Cesarea*⁵⁰³⁷: DEO MIDMANIM.
101. *Mublocius*: nom d'home localitzat a *Auzia* (CIL 20776)⁵⁰³⁸.
102. *Mutum*: nom d'home localitzat a *Kherbet des Aouissat* (CIL 8714)⁵⁰³⁹, a la Sitifiana.
103. *Mutzuar*: nom d'home localitzat a *Damous*⁵⁰⁴⁰. Cf. *Matzuar*.
104. *Nababi* (genitiu): nom d'home localitzat a *Biba*, a la Cabília Occidental⁵⁰⁴¹: TA[] NABABI.
105. *Negasen*: nom d'home localitzat a *Ammi Moussa* (CIL 21532)⁵⁰⁴².
106. *Nesrifa*: nom de dona localitzat a *Albulae* (CIL 21534)⁵⁰⁴³.
107. *Nonnosa*: nom d'home localitzat a *Portus Magnus* (CIL 9775)⁵⁰⁴⁴.
108. *Nubel*: nom d'un cap maure (Ammià Marcel·lí, 29, 5, 2)⁵⁰⁴⁵.
109. *Nucfu*: nom d'home localitzat a *Manliana* (CIL 9613)⁵⁰⁴⁶: AVRELIVS NVCFV.
110. *Nuuel*: nom d'un oficial localitzat a *Rusguniae* (CIL 9255)⁵⁰⁴⁷: FLAVIVS NVVEL. Cf. *Nubel*.

⁵⁰²⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 62.

⁵⁰³⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 62 i JONGELING 1994, p. 90. Vegeu tot el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. **maziq*.

⁵⁰³¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 62 i *idem* 2002-2003, p. 241.

⁵⁰³² Cf. CAMPS 1993a, p. 62 i *idem* 2002-2003, p. 241.

⁵⁰³³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 242 i JONGELING 1994, p. 93.

⁵⁰³⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 62 i JONGELING 1994, p. 94.

⁵⁰³⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 62 i *idem* 2002-2003, p. 242.

⁵⁰³⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 62 i *idem* 2002-2003, p. 242.

⁵⁰³⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 63 i JONGELING 1994, p. 94.

⁵⁰³⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 63 i *idem* 2002-2003, p. 243.

⁵⁰³⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 64 i JONGELING 1994, p. 103.

⁵⁰⁴⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 64 i JONGELING 1994, p. 103.

⁵⁰⁴¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 244 i JONGELING 1994, p. 105.

⁵⁰⁴² Cf. CAMPS 1993a, p. 64 i JONGELING 1994, p. 103.

⁵⁰⁴³ Cf. CAMPS 1993a, p. 64 i JONGELING 1994, p. 113.

⁵⁰⁴⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 64 i *idem* 2002-2003, p. 245.

⁵⁰⁴⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 65 i JONGELING 1994, p. 114.

⁵⁰⁴⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 65 i JONGELING 1994, p. 114.

⁵⁰⁴⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 65 i JONGELING 1994, p. 115.

111. *Robba*: nom de dona localitzat a *Ala Miliaria*⁵⁰⁴⁸.
112. *Rocna*: nom localitzat a *Mechera Sfa* (Mauretània Cesariana occidental, CIL 21552). Es pot enllaçar amb *Rocnia*, localitzat a Cirta (ILAlg2 1381) i amb *Rocnus* a *Arsacal* (Numídia, CIL 6112)⁵⁰⁴⁹.
113. *Rozona*: nom localitzat a *Medianas* (CIL 8819): ROZONA CRESC[E][N]S⁵⁰⁵⁰.
114. *Safari* (genitiu): nom localitzat a *Albulae* (CIL 9800). Cf. ZRF en epigrafia líbica (RIL 538)⁵⁰⁵¹.
115. *Safariidir*: nom localitzat a *Altaua* (CIL 9835): SAFA.R.IIDIR⁵⁰⁵². L'anàlisi és incerta. Conté, visiblement, l'antropònim *Iidir*⁵⁰⁵³.
116. *Saggin*: nom d'home localitzat a Cesarea (CIL 21044)⁵⁰⁵⁴.
117. *Salmaces*: nom d'un cap maure, germà de *Firmus*, localitzat pels volts de *Tubusuptu* (Ammià Marcel·lí, 29, 5, 13)⁵⁰⁵⁵.
118. *Sambuc*: nom de dona localitzat a *Henchir el-Ksar*, a la Sitifiana (ILAlg2 4472: IVLIA SAMBVC) i entre *Thuburnica* i *Ad Aquas*, als confins entre Zeugitana i Numídia (CIL 25745 : MAMILIA RVFILIA SAMBVC)⁵⁰⁵⁶.
119. *Sammac*: nom d'un germà de *Firmus* localitzat pels volts de *Tubusuptu*. També apareix com a nom d'home a *Altaua* (CIL 21728)⁵⁰⁵⁷. Segurament és el mateix nom que *Zammac* (vegeu *infra*).
120. *Sedot*: nom localitzat a *Bir Haddada*, a la regió de *Sitifis* (CIL 8722): OMIDIVS SEDOT⁵⁰⁵⁸.
121. *Sinsicio* (datiu): nom d'home localitzat a *Columnata*⁵⁰⁵⁹.
122. *Sisoi*: nom localitzat a *Satafi* i també a *Mascula* i *Sila* (Numídia) (CIL 15779; ILAlg2 7085)⁵⁰⁶⁰.
123. *Sitife*: nom localitzat a *Sitifis* (CIL 20373): P AELIVS SITIFE MARITAE POSVIT. No queda clar si *Sitife* és el nom de la dona (en datiu) o si és un *nomen loci*, en el qual cas s'interpretaria "Eli de *Sitifis*"⁵⁰⁶¹.
124. *Sucinus*: nom d'home localitzat a *Auzia* (CIL 9095) i a *Thamallula*⁵⁰⁶².
125. *Tabita*: nom localitzat a Cesarea (CIL 21102) : NVMIDA . VCTOR . TABITA[/ SVAI⁵⁰⁶³.

⁵⁰⁴⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 65 i *idem* 2002-2003, p. 246.

⁵⁰⁴⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 65 i JONGELING 1994, p. 121.

⁵⁰⁵⁰ Cf. JONGELING 1994, p. 121.

⁵⁰⁵¹ Cf. JONGELING 1994, p. 124.

⁵⁰⁵² Cf. JONGELING 1994, p. 123.

⁵⁰⁵³ A propòsit del qual vegeu *supra*, § VII.8.2, s.u.

⁵⁰⁵⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 66 i JONGELING 1994, p. 124.

⁵⁰⁵⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 66 i *idem* 2002-2003, p. 247.

⁵⁰⁵⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 66 i JONGELING 1994, p. 126.

⁵⁰⁵⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 66 i JONGELING 1994, p. 126.

⁵⁰⁵⁸ Cf. JONGELING 1994, p. 135.

⁵⁰⁵⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 67 i JONGELING 1994, p. 134.

⁵⁰⁶⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 67 i JONGELING 1994, p. 135. Vegeu *infra*, § IX.8.3, s.u.

Sischoi.

⁵⁰⁶¹ Cf. JONGELING 1994, p. 135.

⁵⁰⁶² Cf. CAMPS 1993a, p. 68 i JONGELING 1994, p. 137.

⁵⁰⁶³ Cf. JONGELING 1994, p. 139.

126. *Tacanus*: nom d'un bisbe d'*Albulae* (*Notitia* de 484)⁵⁰⁶⁴.
127. *Tacamessa*: nom de dona localitzat a *Oppidum Nouum* (CIL 9644)⁵⁰⁶⁵.
128. *Tacmule*: nom d'home localitzat a *Albulae*⁵⁰⁶⁶.
129. *Taganin*: nom d'un cap dels *Bauares* de Sitifiana⁵⁰⁶⁷.
130. *Taxuna*: nom d'home localitzat a *Zucchabar*⁵⁰⁶⁸.
131. *Terefne* (datiu): nom de dona localitzat a Cesarea (CIL 21044)⁵⁰⁶⁹:
ATELLIAE TEREFINE VXORI...
132. *Tiftene*: nom de dona localitzat a *Sitifis* (CIL 8698)⁵⁰⁷⁰.
133. *Tifzalis* (genitiu): nom de dona localitzat a *Altaua* (CIL 21729)⁵⁰⁷¹:
AVRELIA TIFZALIS.
134. *Tilabir*: nom de dona localitzat a *Tahart* (CIL 9730)⁵⁰⁷².
135. *Tilauca*: nom d'home localitzat a *Tipasa* i a *Calama* (Numídia)⁵⁰⁷³.
Segurament relacionat amb TLUKN de l'epigrafia líbica de *Kef Messalne* (RIL 96), a Numídia.
136. *Tilauge*: nom d'home localitzat a Cesarea (CIL 21433)⁵⁰⁷⁴.
137. *Titurius*: nom d'home localitzat a *Albulae* i *Altaua*⁵⁰⁷⁵.
138. *Vadanus* : nom d'home localitzat a *Numerus Syrorum* (CIL 9984) :
CIANVS VADANVS⁵⁰⁷⁶.
139. *Varsutina*: nom d'una deessa maura (Tertul·lià, *Ad nationes*, 2, 8)⁵⁰⁷⁷.
140. *Vartinigig*: nom de dona localitzat a Cesarea (CIL 21038): IVLIA VARTINIGIG⁵⁰⁷⁸.
141. *Vasefan*: nom d'home localitzat a *Ammi Moussa* (CIL 21531)⁵⁰⁷⁹:
M. AVRELI VASEFANIS.
142. *Vassan*: nom d'un cap dels *Bauares* localitzat a *Teniet Meksen*⁵⁰⁸⁰.
Es podria relacionar amb *Vassai* d'una inscripció de Cartago, que podria llegir-se *Vassan*⁵⁰⁸¹.
143. *Volux*: nom d'un cap maure (Sal·lusti, *Bellum Iugurthinum*, 101, 5)⁵⁰⁸².

⁵⁰⁶⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 68 i JONGELING 1994, p. 139.

⁵⁰⁶⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 68 i *idem* 2002-2003, p. 251.

⁵⁰⁶⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 68 i *idem* 2002-2003, p. 251.

⁵⁰⁶⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 69 i *idem* 2002-2003, p. 251.

⁵⁰⁶⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 69 i JONGELING 1994, p. 140.

⁵⁰⁶⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 252 i JONGELING 1994, p. 141.

⁵⁰⁷⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 70 i JONGELING 1994, p. 143.

⁵⁰⁷¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 70 i JONGELING 1994, p. 143.

⁵⁰⁷² Cf. CAMPS 1993a, p. 70 i JONGELING 1994, p. 143.

⁵⁰⁷³ Cf. CAMPS 1993a, p. 70 i JONGELING 1994, p. 143.

⁵⁰⁷⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 70 i JONGELING 1994, p. 143.

⁵⁰⁷⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 70 i JONGELING 1994, p. 143.

⁵⁰⁷⁶ Cf. JONGELING 1994, p. 146.

⁵⁰⁷⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i JONGELING 1994, p. 147.

⁵⁰⁷⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i JONGELING 1994, p. 147.

⁵⁰⁷⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i JONGELING 1994, p. 147.

⁵⁰⁸⁰ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 255.

⁵⁰⁸¹ Cf. JONGELING 1994, p. 147.

⁵⁰⁸² Cf. CAMPS 1993a, p. 72 i *idem* 2002-2003, p. 255.

144. *Vruria*: nom de dona localitzat a *Aïn Soltane*, a la part nord-occidental de l'Aurès⁵⁰⁸³.
145. *Vzulus*: nom d'un bisbe de *Thucca* (*Notitia* de 484)⁵⁰⁸⁴.
146. *Zaba*: nom de dona localitzat a *Ouled Agla* (CIL 20613), al nord del *chott el-Hodna*⁵⁰⁸⁵.
147. *Zammac*: nom d'un cap maure (Ammià Marcel·lí, 29, 5, 2), amb la variant *Sammac*⁵⁰⁸⁶. Cf. *Sammac*.
148. *Zarutun*: nom d'home localitzat al *Djedat A*⁵⁰⁸⁷, per ventura relacionat amb ZRTN de l'epigrafia líbica l'*Oulad Madhi* (RIL 842), a la regió de *Sitifis*.
149. *Zipar*: nom d'un oficial localitzat a *Rusguniae* (CIL 9248). Reapareix a Corip (*Joànida*, 4, 535, 638, 671)⁵⁰⁸⁸.

8.2. Antropònims en fonts neopúniques

Sobre les característiques de l'epigrafia púnica tardana nord-africana, vegeu *supra*, § III.9.2.1.

1. *bg't*: nom localitzat a *Caesarea* (N 2)⁵⁰⁸⁹. Es tracta del nom conegut en fonts llatines com a *Bogud*.
2. *g'tm*: nom localitzat a *Arsenaria* (N 2)⁵⁰⁹⁰.
3. *g'rgm*: nom localitzat a *Rusuccuru* (N 1)⁵⁰⁹¹.
4. *w'rg's*: nom localitzat a *Les Andalouses* (N 1)⁵⁰⁹².
5. *yzggsn*: nom localitzat a *Caesarea* (N 2)⁵⁰⁹³.
6. *y'zm*: nom localitzat a *Caesarea* (N 2)⁵⁰⁹⁴.
7. *mkwsn*: nom localitzat a *Caesarea* (N 2) i *Djebel Massoudj* (N 1)⁵⁰⁹⁵, identificat amb el cap nùmida del s. II aC *Micipsa*.
8. *msnsn*: nom localitzat a *Caesarea* (N 2), referida al cap nùmida, i a *Limisa* (N 3)⁵⁰⁹⁶.
9. *mšgw'n*: nom localitzat a *Arsenaria* (N 1)⁵⁰⁹⁷.
10. *ngry*: nom localitzat a *Qalat Abi s-Siba* (N 1)⁵⁰⁹⁸.

⁵⁰⁸³ Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i JONGELING 1994, p. 149.

⁵⁰⁸⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i JONGELING 1994, p. 149.

⁵⁰⁸⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 72 i JONGELING 1994, p. 152.

⁵⁰⁸⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 72 i JONGELING 1994, p. 154.

⁵⁰⁸⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 72 i *idem* 2002-2003, p. 256.

⁵⁰⁸⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 73, i *idem* 2002-2003, p. 257 i JONGELING 1994, p. 156.

⁵⁰⁸⁹ Cf. JONGELING 2008, pp. 319-320.

⁵⁰⁹⁰ Cf. JONGELING 2008, p. 328.

⁵⁰⁹¹ Cf. JONGELING 2008, p. 328.

⁵⁰⁹² Cf. JONGELING 2008, pp. 331-332.

⁵⁰⁹³ Cf. JONGELING 2008, p. 338.

⁵⁰⁹⁴ Cf. JONGELING 2008, p. 339.

⁵⁰⁹⁵ Cf. JONGELING 2008, p. 348.

⁵⁰⁹⁶ Cf. JONGELING 2008, p. 351.

⁵⁰⁹⁷ Cf. JONGELING 2008, p. 355.

⁵⁰⁹⁸ Cf. JONGELING 2008, p. 358.

11. *šqln*: nom localitzat a *Caesarea* (N 1)⁵⁰⁹⁹.
12. *t'wnt*: nom de dona localitzat a *Caesarea* (N 1)⁵¹⁰⁰.

8.3. Conclusions

Malgrat les dificultats d'anàlisi lingüística que presenten els antropònims, hi ha un fet que mereix ser remarcat, i és la notable recurrència de l'antroponímia maura de Mauretània Cesariana amb les diverses regions de l'antiga Tamazga. L'afinitat antroponímica, aparentment, és major amb la veïna Numídia, sens dubte la proximitat afavoreix una major comunitat onomàstica, alhora que, històricament, almenys d'ençà de la creació de les confederacions dels massils i dels masesils, els vincles entre la Cesariana i Numídia han estat especialment estrets. Això es nota especialment en la comunitat privativa de certs antropònims significatius com *Massinissa*, *Iemsal*, *Iugurta/Iugarta*, *Iamcar*, *Aurasius* o *Masuna*, tot i que la manca de testimoniatge en altres regions no implica necessàriament l'absència d'aquests noms a la Tingitana, Bizacena, Zeugitana i Tripolitània. Igualment interessant és la recurrència interna de certs antropònims dins l'extens territori de la Cesariana: certs antropònims es retroben des de les contrades més occidentals (*Altaua*, *Pomaria*, *Albulae*, *Aquae Sirenses*) fins a les més orientals (*Sitifis*, *Cabilia*). Es troben algunes correspondències entre la regió occidental de la Cesariana i la regió veïna de la Tingitana (particularment *Volubilis*: *Bocchus*, *Illilasen*); sospitem que les convergències eren més nombroses, però la menys abundant antroponímia de Tingitana impedeix de trobar-hi més recurrències. Malgrat certes recurrències privatives amb Numídia o Tingitana, són també remarcables certes recurrències amb la resta de regions de l'antiga Tamazga, particularment amb Bizacena, Zeugitana i Tripolitània (*Iadir*, *Masul*, *Masof*, *Masauca*) i, en el cas de *Gildo*, *-onis*, fins i tot amb la més llunyana Cirenaica. En conclusió, l'antroponímia maura de Mauretània Cesariana mostra remarcable afinitats amb la de la resta de regions de la Tamazga antiga⁵¹⁰¹.

9. Fonts literàries llatines de Mauretània Cesariana

En contrast amb els "númides" Frontó de Cirta, Apuleu de Madaure, Agustí de Tagast o Càssius Fèlix de Cirta, pocs autors llatins de renom han fet carrera a Mauretània Cesariana. El més important, el gramàtic Priscià de Cesarea, per bé que va néixer i es va formar a Cesarea de Mauretània dels últims temps de l'època vàndala, va fer

⁵⁰⁹⁹ Cf. JONGELING 2008, p. 377.

⁵¹⁰⁰ Cf. JONGELING 2008, p. 379.

⁵¹⁰¹ Vegeu també *infra*, § IX.8.3.

carrera a la Constantinoble bizantina. De l'extensa obra en grec de Juba II (s. I aC - s. I dC), que convertí Cesarea en capital del reialme de Mauretània, no resten més que fragments⁵¹⁰².

9.1. Ammià Marcel·lí (s. IV)

L'historiador Ammià Marcel·lí és rellevant per a Mauretània Cesariana pel report que fa de la revolta de *Firmus* (370-375)⁵¹⁰³. A la seva crònica apareixen unes vuit al·lusions als *Mazices* entre les tribus que van pendre part a la revolta. No utilitza aquest etnònim com a designació genèrica dels amazics sinó per a una tribu concreta —bé que prominent— situada a l'Atlas Tel·lià, concretament al sud de la muntanya de *Zaccar*⁵¹⁰⁴.

9.2. Agustí de Tagast (ss. IV-V)

El “númida” Agustí de Tagast és una font important per al coneixement de certs aspectes de la Mauretània Cesariana del seu temps que serien altrament inconneguts. Dos passatges ens relaten un viatge que, l'aleshores ja vell bisbe d'Hipona, va emprendre a Cesarea en missió pastoral, mentre que tercer passatge es refereix al coneixement del llatí a la Sitifiana.

(1) *Epistula* 193, 1 (corpus, § 41.27).

L'estiu de l'any 418, Agustí va fer un viatge des de Cartago a la Mauretània Cesariana, fins a la capital de la província, Cesarea, on arribà el 18 de setembre. El trajecte fou llarg (més de mil kilòmetres), per al bisbe d'Hipona, que ja tenia seixant-cinc anys, i el realitzà en diverses etapes. Sortí a la fi de juliol i féu parades pel país númida, de manera que es retrobà amb *Fortunatus* a Cirta, *Seuerus* a *Mileu* i *Nouatus* a *Sitifis*. Passats els darrers *castella* dels altiplans de la Sitifiana, on hi havia una densitat de diòcesis comparable a la de la regió Zeugitana i la Numídia oriental. En direcció nord-oest, dellà el *Saua flumen*, va passar per *Tubusuptu*, ja a la Cabília Occidental i, seguint la vall de l'*Addima flumen*, va travessar el boscós *Ferratus mons* fins a fer cap a la costa cabilenca a l'alçada de *Rusuccuru*⁵¹⁰⁵. Malauradament, Agustí no relata cap esdeveniment en territori de les tribus muntanyenques dels *Bauares*, els *Quinquegentanei* i els *Isaflenses*, i tampoc diu res de la llengua d'aquella gent. Probablement va arribar a Cesarea passant per les ciutats litorals de *Rusguniae*, *Icosium* i *Tipasa*, on, segons els estudis de S. Lancel, “les évêchés

⁵¹⁰² Vegeu *supra*, § 3.1.

⁵¹⁰³ Sobre la qual vegeu *supra*, § 3.4.

⁵¹⁰⁴ Vegeu *supra*, § 2.5. Citem els passatges d'Ammià Marcel·lí al corpus, § 33.

⁵¹⁰⁵ Vegeu mapa n° 5.

littoraux punctuaient cette vaste façade maritime avec la même équidistante régularité que les 'échelles' puniques qui s'étaient établis sur ces rivages à partir du VIe siècle avant notre ère"⁵¹⁰⁶.

(2) *De doctrina christiana*, 4, 53 (corpus, § 41.9).

A manca de referències pròpiament lingüístiques, crida molt l'atenció aquest costum que tenien una gent propera a Cesarea de llançar-se pedres els uns als altres en dos bàndols. Encara que no coneixem la localització exacta del poble que practicava el costum de la *caterua*, no devia ser gaire lluny de la capital provincial (*apud Caesaream Mauretaniae*). S. Lancel pensa que podria tractar-se dels avantpassats dels *Ayt Menacer*⁵¹⁰⁷. Naturalment, és difícil identificar la tribu en qüestió, sobretot tenir en compte que Cesarea, com hem vist més amunt⁵¹⁰⁸, era una ciutat envoltada de tribus maures que campaven als rodals muntanyosos de l'Atlas Tel·lià, en una regió encara avui dia amazigòfona, com veurem més endavant⁵¹⁰⁹.

(3) *Epistula*, 84, 2 (corpus, § 41.29).

En aquesta carta, adreçada a *Nouatus*⁵¹¹⁰, bisbe de *Sitifis*, Agustí respon una carta enviada pel mateix bisbe de *Sitifis* en què li demanaria d'enviar-li a la seva diòcesi el diaca *Lucillus*, que aleshores s'estava a l'església d'Hipona. Agustí respon a Novat que no li pot enviar *Lucillus* a *Sitifis* perquè *in nostris regionibus* —s'entén que a la ruralia d'Hipona— hi ha una *inopia linguae latinae*, mentre que la regió de *Sitifis*, sempre segons Agustí, l'ús de la llengua llatina estaria generalitzat. Recentment, C. Lepelley, tot comentant aquest passatge, explica que "Augustin constatait, on l'a vu, que l'usage du punique était quasi-général sur le territoire de son évêché en dehors de la ville d'Hippone et que, très souvent, les campagnardes ignoraient le latin"⁵¹¹¹. Hem discutit en el capítol corresponent que la llengua que prodominava a la ruralia d'Hipona en temps d'Agustí fos el "púnic"⁵¹¹². Aquí el que ens interessa saber és a què es refereix Agustí quan diu que a la Numídia

⁵¹⁰⁶ LANCEL 1999, p. 490. Sobre la missió de la visita a Cesarea confiada pel papa a Agustí, vegeu LANCEL, *loc. cit.*

⁵¹⁰⁷ "Les ancêtres des Beni Menacer, qui donnèrent tant de fil à retordre à l'armée française lors de l'insurrection de 1871" (LANCEL 1999, p. 722, nota 13). Sobre la tendència de molts estudiosos a establir analogies entre el comportament de les tribus maures antigues i les amazigues d'època colonial francesa, vegeu *supra*, § 11.1.

⁵¹⁰⁸ Vegeu *supra*, § 5.5.

⁵¹⁰⁹ Vegeu *infra*, § 10.3.

⁵¹¹⁰ Probablement es tracti del mateix bisbe *Nouatus* que participà al concili de Cartago del 411 i que, segons la inscripció CIL 8634, va ocupar la seu episcopal de *Sitifis* entre els anys 403-440. Cf. LEPELLEY 2005a, p. 135.

⁵¹¹¹ LEPELLEY 2005a, pp. 136-137.

⁵¹¹² Vegeu *supra*, § VI.10.2.1.

d'Hipona hi ha un desconeixement del llatí, mentre que a la Mauretània de *Sitifis* n'hi ha un coneixement generalitzat. No creiem pas que a la Sitifiana el coneixement del llatí fos major que a Numídia perquè a Numídia el púnic hi estigués més implantat, tal com argumenta C. Lepelley⁵¹¹³. El llatí era sens dubte la llengua dominant en els usos de prestigi —també a l'església— i, en casos de bilingüisme —o de trilingüisme, no ho sabem del cert—, el mèrit era saber llatí per damunt de cap altra llengua. El mèrit de *Lucillus* és el de saber llatí; això, en tot cas, és el que diu Agustí. Més aviat es tracta d'un problema de registres, per la qual cosa ens cal un plantejament pragmàtic per a resoldre la qüestió. Hem de saber prèviament a quin llatí es refereix Agustí. ¿Al llatí africà que, després de cinc-cents anys d'implantació, s'havia desenvolupat a l'Àfrica romana? No ho creiem pas, perquè tant a Numídia —si més no a la regió d'Hipona— com a la regió de *Sitifis* hi havia instal·lada una colònia d'afroromans prou important perquè hom hagués de patir per a trobar suficients religiosos que coneguessin el llatí. ¿Al llatí literari —més o menys "clàssic—, l'únic que transcendia als textos litúrgics, als textos bíblics de les versions *ueteres* que encara circulaven en temps d'Agustí i a la correspondència de les diòcesis? Creiem que, en efecte, Agustí es refereix al registre culte i literari de la llengua llatina. Ens costa de creure que parlar llatí —quasevol llatí que circulés a Numídia— fos prou mèrit perquè Agustí retingués *Lucillus* a la seva diòcesi, si no era perquè aquest diaca havia rebut una bona formació en la llengua clàssica en una situació, la de la regió d'Hipona, d'analfabetisme general. Segurament es tracta només d'això. Hauríem d'inferir, consegüentment, que la instrucció del llatí era millor i més estesa a la Sitifiana, cosa que és històricament versemblant, atès que, com hem vist més amunt⁵¹¹⁴, la romanització de la rodalia de *Sitifis* —a diferència de la resta de la Cesariana i de la major part de Numídia— es va fer a través de dominis imperials que havien integrat una part de les tribus locals, ço que va permetre un major —i més dens— desenvolupament urbà. En aquest context, és més fàcil pensar en un millor arrelament de la llatinitat i, per què no, una millor instrucció de la varietat literària i culta. Però, al cap i a la fi, és probable que tot plegat no sigui més que una excusa del propi Agustí per tal de retenir *Lucillus* a la seva diòcesi. Posant-se en una situació d'inferioritat —tot lamentant el dèficit de llatí del seus clergues i alhora ponderant el nivell de llatí dels clergues del bisbe Novat—, Agustí només pretén aconseguir la condescendència del bisbe de *Sitifis* per tal d'evitar la marxa de *Lucillus*. No sabríem adduir arguments —fora aquest testimoniatge agustiniana— que indiquin un major grau de llatinitat —en cap dels

⁵¹¹³ "Il fallait recruter des clercs puniophones, car le problème majeur était l'ignorance du latin: l'*inopia* dont se plaignait Augustin ne pouvait être que la rareté des latinophones, qui compliquait terriblement sa charge pastorale" (LEPELLEY 2005a, p. 139).

⁵¹¹⁴ Vegeu *supra*, § 5.2.

registres— a la regió de *Sitifis* que a la d'Hipona, també notablement romanitzada⁵¹¹⁵.

9.3. Priscià de Cesarea (s. VI)

De Priscià comentarem dos passatges de la seva *opera magna*, les *Institutiones Grammaticae*, que al·ludeixen a la *lingua punica*.

(1) *Institutiones Grammaticae*, 5, 11 (corpus, § 54.1).

lingua Poenorum, quae Chaldaeae uel Hebraeae similis est
Syracae, non habet genus neutrum.

En aquest primer passatge observem una informació gramatical del púnic, que, en efecte, té dos gèneres, masculí i femení, i desconeix el neutre.

(2) *Institutiones Grammaticae*, 6, 8-9 (corpus, § 54.2).

quod autem non sunt neutra 'Turia' et 'Mulucha' et similia,
ostendit etiam natura ipsius sermonis punici, in quo omnia
nomina uel masculina sunt uel feminina. ergo 'Capsa'
quoque 'Thala' oppidum et 'Tirimida' similiter figurate
feminina neutris sunt coniuncta.

En aquest segon passatge, Priscià addueix alguns topònims “púnics” acabats en *-a* que no s'han d'entendre com a plurals neutres perquè, segons Priscià, tots els noms del *sermo punicus* són masculins o femenins. El fet és que *-a* no és pas la terminació fenícia-púnica del femení, sinó *-t* (com, generalment, en tot l'àmbit afroasiàtic)⁵¹¹⁶, de manera que aquesta nota gramatical mostra que Priscià no sabia “púnic”. A més a més, la majoria dels topònims citats són d'origen desconegut —*Turia*, *Mulucha* (Ptolomeu en dona la variant Μολοχάθ)⁵¹¹⁷, *Capsa*, *Tirimida*—; en tot cas no tenen una etimologia cananea plausible, mentre que *Thala* es retroba en nombrosos topònims de Tamazga, i és segurament d'origen amazic. És probable que Priscià es

⁵¹¹⁵ No donem, doncs, validesa a les conclusions a què arriba Lepelley a propòsit d'aquest passatge: “Dans la région de Sétif comme dans celle d'Hippone, la population rurale était berbère. Dans les deux régions, elle adopta une langue de communication utilisée concurremment avec le libyque: dans la zone d'Hippone, ce fut le punique, qui y avait une très ancienne implantation, dans celle de Sétif, ce fut le latin, après la fondation de la colonie de vétérans, parce qu'il n'y avait aucune raison de recourir au punique qui n'avait pas de racines ici” (LEPELLEY 2005a, pp. 141-142).

⁵¹¹⁶ Vegeu *infra*, § IX.4.1.

⁵¹¹⁷ Vegeu *infra*, § VIII.9.7.2.

refereixi a la *Thala* de la Dorsal de Bizacena que apareix al *Bellum Iugurthinum* de Sal·lusti (80). Deu tractar-se del mot amazic per a ‘font’: tuareg *tāhala*, cabilenc *tala*, taixelhit (medieval i modern) *tala*, Wargla *tala*, xaui *tala*, *Ayt Menacer hala* (< *tala*)⁵¹¹⁸, etc. Apareix en la toponímia de pertot, des dels territoris de l’antiga Mauretània Tingitana fins a Bizacena. Hem de concloure que Priscià tracta com a “púnics” tots els elements lingüístics nord-africans, tant si realment ho són com si són d’una altra llengua. En el cas de *Thala*, l’etimologia amaziga és força probable, mentre que l’enigmàtic *Tirimida*, de localització incerta, morfològicament sembla també un topònim amazic.

(3) *Institutiones Grammaticae*, 6, 45 (corpus, § 54.3).

A més a més, Priscià ens ha llegat un possible amaziguisme, *abaddir*, que hem discutit a propòsit dels *numina abaddires* d’Agustí de Tagast⁵¹¹⁹. Havent desenvolupat al capítol dedicat a Numídia l’estudi lexicològic, només ens resta esmentar aquí la recurrència, tant a Numídia com a Mauretània Cesariana d’un mot important per a la història de la religió amaziga antiga. En efecte, la nota de Priscià⁵¹²⁰ fa tot l’efecte d’haver estat presa directament per l’autor mauretà, sobretot per la precisió “*sed in usu hoc non inueni*”, que fa pensar, implícitament, que el sentit d’*abaddir* βαίτυλος’ (‘pedra caiguda del cel i considerada com a sagrada’) sí que el coneixia directament. L’autenticitat del testimoniatge de Priscià queda reforçada per una inscripció trobada a *Manliana* (al sud de la muntanya de *Zaccar*, en ple territori dels *Mazices*)⁵¹²¹ que al·ludeix a l’existència d’un culte organitzat al voltant d’un *abaddir*⁵¹²². Resulta que *Manliana*, a la vora nord del *Chelif*, es troba a poc més de 50 km de Cesarea. D’aquesta manera, tenim indicis lingüístics d’una comunitat de culte a Numídia i a Mauretània Cesariana al voltant d’aquest mot que hem identificat com a **ā-bāddīr* ‘mota de pedres amuntegades de forma que evoca un relleu arrodonit sobre el terreny’, amb l’aplicació religiosa de ‘túmulo funerari on es practica el ritual màntic oníric de la *incubatio*’ i de ‘pedra o tarter caigut del cel com a manifestació del poder diví’⁵¹²³. Arqueològicament ja hi havia evidència d’aquest tipus de pràctiques religioses paleoamazigues gairebé pertot de l’Àfrica del Nord antiga, però no en sabíem el nom. El fet que tant a Numídia (segons Agustí) com a Mauretània Cesariana (segons Priscià i la inscripció de *Manliana*) ens trobem amb la mateix

⁵¹¹⁸ Cf. KOSSMANN 1999a, p. 94, n° 179.

⁵¹¹⁹ Vegeu *supra*, § 10.3.1.1.

⁵¹²⁰ “*quidam addunt ‘hic abaddir’, βαίτυλος, ‘huius abaddiris’, lapis, quem pro Ioue deuorauit Saturnus, sed in usu hoc non inueni*” (6, 45; 7, 32).

⁵¹²¹ Vegeu mapa n° 5.

⁵¹²² ABBADIRI SA/NCTO CVLTO/RES IVNIORES / SVIS SVMITIS / ARAM CONSTITV / PRO... (CIL 21481).

⁵¹²³ Vegeu *supra*, § VI.10.3.1.1, i *infra*, § IX.8.2, s.u.

designació, *abaddir*, naturalment és un indicatiu de comunitat lingüística (amaziga), i no solament religiosa, en aquestes dues regions antigues.

10. Els parlars amazics en els territoris de l'antiga Mauretània Cesariana

10.1. Introducció

Als territoris de l'antiga Mauretània Cesariana, l'amazic és avui dia una llengua d'implantació muntanyenca, la qual cosa no precisa gaire en un país on els relleus prevalen sobre les planes. Dellà el *limes mauretanus*, vers el sud, la llengua amaziga es manté als oasis saharians. De resultes de l'èxode rural, les ciutats de la costa i de les planes, arabitzades temps ha, s'han poblat en els últims temps de parlants amazigòfons, principalment cabilencs.

10.2. El cabilenc

La Cabília és una regió muntanyosa i alhora costanera; és una regió eminentment rural i alhora amb una demografia excepcionalment alta, en què els llogarets formen un entramat d'aglomeracions pobletanes d'una densitat poc comuna en un medi muntanyenc —a diferència de l'Aurès, molt més vast però molt menys densament poblat—. La resistència social i geogràfica de l'amazic de la Cabília és força notable: amb 5.500.000 parlants, aproximadament, el cabilenc és la segona varietat amaziga —rere el taixelhit— en nombre de parlants, i és usat encara pel 85% dels habitants de la Cabília⁵¹²⁴. A l'oest, l'abast del cabilenc arriba aproximadament fins a *Dellys* (antiga *Rusuccuru*). A l'est, arriba fins on s'esqueia l'antiga *Choba* (actual *Ziama*), aproximadament, de manera que l'antiga *Igilgili*, un dels ports principals de l'antiga Sitifiana, resta avui dia fora de l'abast lingüístic cabilenc. Vers l'interior, l'abast del cabilenc abraça els massissos muntanyosos de Júrjura (l'antic *mons Ferratus*) i de *Babor*. Això vol dir que emplaçaments importants de l'antiga Mauretània Cesariana (i Sitifiana) com *Saldæ* (Bugia), *Iomnium* (*Tigzirt*), *Rusuccuru* (*Dellys*), *Tubusuptu* (*Tiklat*), *Muslubium* (*Andriech*), *Tigisi* (*Taourga*), *Bida* (*Djemaa Saharidj*), *Castellum Tulei* (*Diar Mamî*) i *Rusazus* (*Azeffoun*) són encara avui dia amazigòfons. Actualment més de dos milions de cabilencs viuen a la diàspora, sobretot a Alger i a França⁵¹²⁵. El cabilenc és, juntament amb el taixelhit i el tuareg, una de les varietats amazigues més ben conegudes, gràcies al nombre i a la qualitat d'estudis

⁵¹²⁴ Cf. CHAKER 2004, pp. 4055-4066.

⁵¹²⁵ Cf. CHAKER 2004b, p. 4056.

lingüístics esmerçats⁵¹²⁶. El cabilenc és un dels dialectes espirantitzants⁵¹²⁷ per excel·lència (juntament amb el rifeny), atès que fricativitza les sis consonants oclusives en context no condicionat: /b/ [β], /d/ [ð], /t/ [θ], /d̪/ [ð̪], /g/ [j], /k/ [ç]⁵¹²⁸. A aquest tret innovador es contraposa la conservació de la conjugació sufixada del tema de perfectiu dels verbs estatus i de qualitat d'herència afroasiàtica i que només el cabilenc —juntament, per bé que no amb la mateixa extensió, amb el *taznatit* de Gurara⁵¹²⁹— ha preservat amb el paradigma complet i en un gran nombre de verbs (més de 150)⁵¹³⁰. L'encavallament general dels dialectes amazics no facilita la classificació dialectal del cabilenc. Encara que, fins no fa gaire, hi havia un continu geogràfic amazigòfon que unia el cabilenc amb el xauí de l'Aurès⁵¹³¹ a través del passadís, avui arabòfon, de Constantina, el cabilenc no és, certament, un dialecte zenata —a diferència del xauí—. La proximitat amb el dialecte xènuia, que ocupa la costa de l'antiga Cesarea i de l'Atlas Tel·lià circumdant, tampoc redunda en un vincle especialment estret entre el cabilenc i el xènuia —també una varietat zenata—, de manera que, encara que intel·ligibilitat del cabilenc amb la resta de dialectes que resulten de l'antiga Mauretània Cesariana —i també de la Tingitana— i de Numídia és fàcil, no per això es pot deixar d'observar el cabilenc com un dialecte difícil de classificar⁵¹³². En un estudi recent, K. Naït-Zerrad⁵¹³³ classifica el cabilenc, en base a una sèrie significativa de trets gramaticals i lèxics, dins un subgrup que inclou el tamaziyt, el taixelhit, el *Šanhāja Srayr* (nord del Marroc) i el zenaga. Geogràficament, no pot deixar de sobtar l'agrupació del cabilenc amb dialectes força distants —sobretot el zenaga de Mauritània— i l'allunyament amb els dialectes que l'envolten, tant a l'est (xauí), com a l'oest (xènuia) i fins al sud (Mzab, Gurara), però la dialectologia amaziga no deixa mai de sorprendre els lingüistes. Per *modus uiuendi* —la societat cabilenca és àmpliament sedentària—, per densitat demogràfica, per condicions geogràfiques i per història externa, el cas de la Cabília és un dels més clars de tota Tamazga en què podem assumir que l'amazic que s'hi parla és continuador del que parlaven els *Quinquegentanei*, *Bauares* i *Isaflenses* que esmenten les fonts antigues. Fins a quin punt l'evolució interna del cabilenc s'ha pogut veure condicionada per l'influx de varietats veïnes

⁵¹²⁶ Vegeu en primera instància la bibliografia que ofereix CHAKER 2004b, pp. 4065-4066. Afegim-hi, tan sols, RABDI 2004 (útil per al menys conegut cabilenc oriental). Sobre la variació interna dels parlars cabilencs, vegeu NAÏT-ZERRAD 2004b, pp. 4067-4070.

⁵¹²⁷ Sobre l'espirantització, vegeu específicament *infra*, § IX.2.8.9.

⁵¹²⁸ Cf. CHAKER 2004b, p. 4058.

⁵¹²⁹ Vegeu *infra*, § 10.5.1.

⁵¹³⁰ Cf. CHAKER 2004b, p. 4060. D'aquest tret parlem específicament *infra*, § IX.6.3.2.

⁵¹³¹ Vegeu *supra*, § VI.13.2.

⁵¹³² Cf. KOSSMANN 1999a, p. 31.

⁵¹³³ NAÏT-ZERRAD 2004a, pp. 85-103. Sobre la classificació genealògica dels dialectes amazics, vegeu *infra*, § IX.1.2.2.

que en altre temps mantenien un continu lingüístic que no fa gaire que s'ha trencat —sobretot cap al sud-est— és difícil de saber.

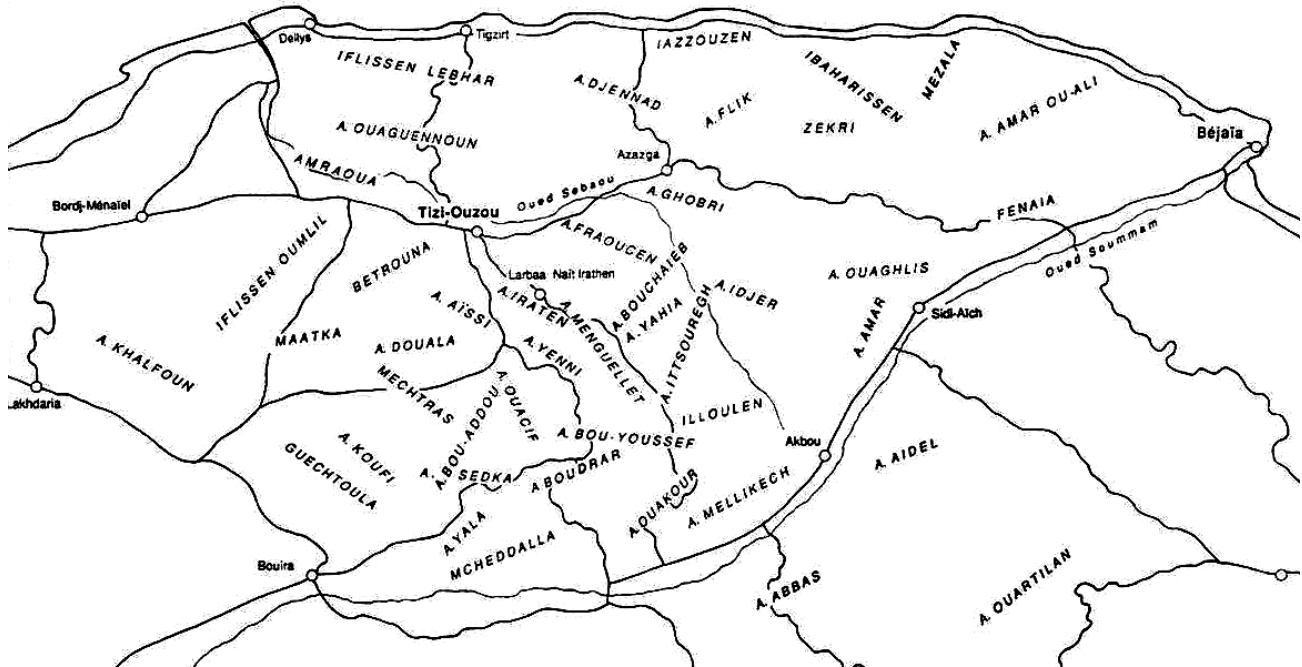

Figura nº 66: Principals tribus cabilenques. Font: ABROUS 2004, p. 4028.

10.3. El xènuia i altres parlars del Tell Occidental

Malgrat que l'abast geogràfic del dialecte xènuia és comparable al del cabilenc, el cert és que el decreixent nombre de parlants de xènuia no ha afavorit la proliferació d'estudis lingüístics sobre aquest dialecte, la majoria encara d'època colonial⁵¹³⁴. En efecte, l'àrea geogràfica del xènuia abasta, d'est a oest, des de la muntanya de Xènuia (al costat de l'antiga *Tipasa*) fins a la vora de *Tènès* (antiga *Cartennae*); de nord a sud, abasta des de la costa mediterrània fins a la vall de *Chelif*, una mica al nord d'on s'esqueia l'antiga *Manliana*. Això vol dir que emplaçaments importants de l'antiga Mauretània Cesariana, a saber la capital *Caesarea* (*Cherchell*), *Gunugu* o *Tigaua*, a més de les muntanyes de Miliana i la part oriental de les muntanyes de Dahra, han restat amazigòfones fins a l'època contemporània. Dins del dialecte xènuia s'inclouen parlars força propers lingüísticament, dels quals els més coneguts són el dels *Ayt Menacer* i el de *Djebel Bissa*⁵¹³⁵.

Fins no fa gaire, el xènuia formava part d'un continu dialectal zenata que abastava tot el Tell Occidental. La major part de parlars

⁵¹³⁴ Principalment el de LAOUST 1912.

⁵¹³⁵ Cf. CHAKER 1993b, pp. 1902-1904.

d'aquesta regió estan extingits o semiextingits, si bé els coneixem gràcies a un estudi de R. Basset de la darrereria del s. XIX⁵¹³⁶: el parlar d'*Achacha* (al nord de *Mostaganem*, a la riba oest del *Chelif*), el dels *Ben Halima* (a l'oest de *Tahart*, és a dir al vessant meridional del massís de Warsnis)⁵¹³⁷, el de Warsnis (a l'est de l'antic *Oppidum Nouum*)⁵¹³⁸, el de *Haraoua* (al sud d'*Aïn Defla*, al vessant septentrional del Warsnis). És difícil saber si els parlars amazics moderns del Tell Occidental són continuadors de l'amazic que parlaven les tribus que les fonts antigues ens citen com a *Mazices*, *Bauares* occidentals, *Musones* o *Maccui*. Són, indubtablement, parlars zenates, però alhora formen un subgrup diferenciat dels altres, segons es desprèn de la subagrupació dialectal de K. Naït-Zerrad⁵¹³⁹.

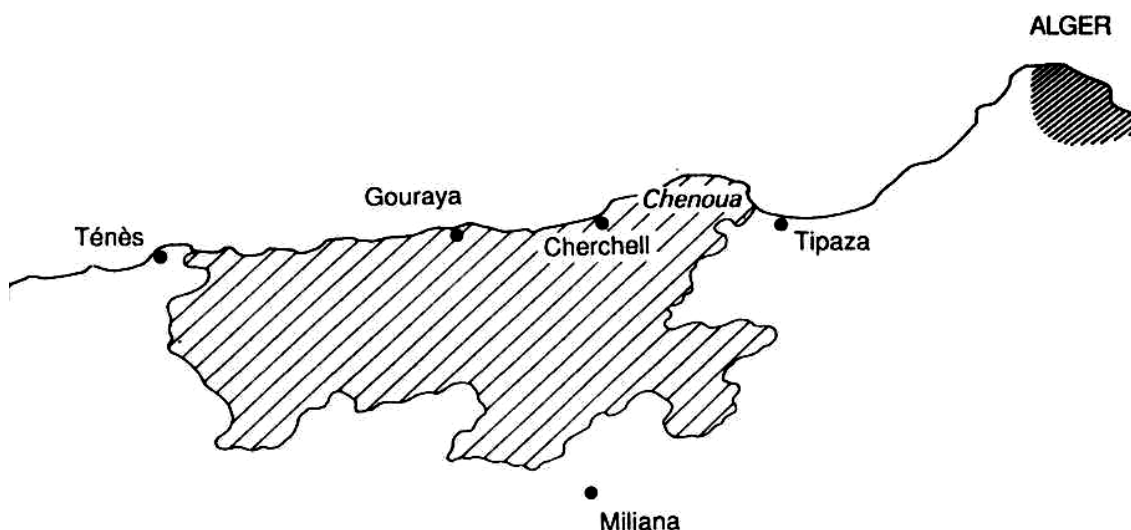

Figura nº 67: Àrea dialectal del xènua segons A. Basset. Font: CHAKER 1993b, p. 1903.

10.4. El parlar dels *Ayt Snus*

El parlar dels *Ayt Snus* (*Beni Snous*) es parla al territori de l'antiga regió d'*Altaua*, concretament als altiplans calcaris de la *Ghaba* occidental (a l'alt *Tafna*, antic *Siga*) a l'est de *Pomaria* (Tremissèn, *Tlemcen*) i fins al riu *Mulucha*. És molt proper lingüísticament als

⁵¹³⁶ R. BASSET 1895.

⁵¹³⁷ Cf. R. BASSET 1895, p. 16.

⁵¹³⁸ Cf. R. BASSET 1895, pp. 1-15, que hi fa una relació exhaustiva de les tribus —cadascuna amb les seves respectives fraccions— que mantenien aleshores el parlar amazic de Warsnis.

⁵¹³⁹ Cf. NAÏT-ZERRAD 2004a, p. 102. Vegeu també *infra*, § IX.1.2.2.

parlars dellà el *Mulucha*, és a dir al rifeny, particularment al parlar dels *Ayt Iznasn* (rifeny oriental⁵¹⁴⁰), més que als parlars del Tell Occidental⁵¹⁴¹. El parlar d'*Arzew* (antic *Portus Magnus*), sembla haver estat més proper lingüísticament al parlar dels *Ayt Snus* que als del Tell Occidental. Els estudis gramaticals i lexicogràfics sobre el parlar dels *Ayt Snus*, a cura principalment d'E. Destaing, són força rics⁵¹⁴². Aquesta afinitat major amb els parlars dellà el *Mulucha* és congruent amb els vincles històrics especialment estrets —i fins recurrències onomàstiques privatives— que observem entre la regió cesariana d'*Altaua* i la Mauretània Tingitana occidental, fins a *Volubilis*⁵¹⁴³.

10.5. Els parlars dels oasis de Gurara, Tuat i Tabelbala

10.5.1. Gurara

Al sud de l'Atlas Saharià i de l'inhòspit Gran Erg Occidental, a l'oest dels altiplans pedregosos saharians de *Tadmait* i al nord de Tuat, hi ha un grup d'un centenar d'oasis que reben el nom de Gurara, amb Timimun com a ciutat més important⁵¹⁴⁴. Més de dos terços dels *iyрман* (o *ksours*) i aglomeracions de Gurara són amazigòfons, en la varietat anomenada *taznatit*. La toponímia de Gurara és àmpliament amaziga —per bé que deturpada per transcripcions franceses passades sovint pel filtre de l'àrab—: *Azekkour*, *Allamellal*, *Irhzer*, *Taoursit*, *Oudrar*, *Tinjillet*, *el Hadj Guelmane*, etc.⁵¹⁴⁵ A manca de fonts antigues, la toponímia apunta a l'antiguitat de la implantació amaziga a Gurara. Els amazics de Gurara es consideren zenates; parlen amazic també la majoria dels negres (un 46'5% de la població)⁵¹⁴⁶, en part *ihrđann* (agricultors dels oasis des d'època prehistòrica o protohistòrica)⁵¹⁴⁷ i en part *ignawn* (descendants d'esclaus d'època medieval), tot i que tots són anomenats indistintament pels oasisites com a *ismyan*. Avui dia, la població conjunta

⁵¹⁴⁰ Cf. CHAKER 1991b, pp. 1471-1472.

⁵¹⁴¹ NAÏT-ZERRAD (2004a, p. 102) agrupa el parlar dels *Ayt Snus* amb el dels *Ayt Syrušn*, Figuig, Gurara, Mzab i Wargla. Segons aquest estudi, el parlar dels *Ayt Snus* seria més proper al dels parlars zenates de l'interior que als costaners (rifeny, xènuia).

⁵¹⁴² DESTAING 1907-1911 (estudis gramaticals) i *idem* 1914 (diccionari).

⁵¹⁴³ Vegeu *supra*, § 5.7.

⁵¹⁴⁴ Els testimonis d'Ibn Ḥaldūn i de Lleó l'Africà apunten a un topònim *Tigurarin* 'els campaments', plural de *tagrurt* 'el campament'. Vegeu BISSON 1999, p. 3188. El terme, doncs, remet a un antic mode de vida nòmada, tot i que la població oasisita està sedentaritzada: "On peut penser que les premières Zénètes qui se sont établis dans la région étaient des nomades en voie de sédentarisation. Ils bâtissaient des enclos pour leur bétail ou pour conserver leurs biens et, plus tard, ils se résolurent à construire un habitat en dur" (BELLIL 1999, p. 58).

⁵¹⁴⁵ Cf. BISSON 1999, p. 3188.

⁵¹⁴⁶ Cf. BISSON 1999, p. 3190.

⁵¹⁴⁷ Vegeu *supra*, § IV.2.2.

de Gurara és d'uns 70.000 habitants, que el converteixen en un dels majors oasis amazigòfons del Sàhara⁵¹⁴⁸. Aquest poblament sedentari és possible gràcies a una xarxa d'*ifālan*, unes galeries subterrànies de drenatge de l'aigua de les capes freàtiques que hom retroba en diversos oasis amazics del Sàhara Central (Ahaggar, *Tidikelt*, Tuat, Gurara, Fazània) i que hom creu que van difondre's pel Sàhara a partir de Fazània, on n'hi havia ja a l'antiguitat⁵¹⁴⁹. Gurara ha format part, des d'antic, de l'eix caravaner del Sàhara occidental que anava de Tremissèn (antiga *Pomaria*) i Sijilmassa (a la regió de Tafilalt) i a Fazània passant per Mzab i Wargla⁵¹⁵⁰. Aquesta vinculació comercial i cultural explicaria la pertinença zenata de la gent de Gurara, com la de la gent de Mzab i Wargla, així com una comunitat arquitectural ibadita. La influència de les confraries religioses de Tafilalt és igualment remarcable a Gurara⁵¹⁵¹. El gènere de cant nocturn de l'*ahallil*, tan típic de Gurara, existeix també, amb el mateix nom, a l'Atlas Mitjà⁵¹⁵².

Les fonts literàries sobre aquest enclavament important del comerç transsaharià fins al s. XVI són ben magres, amb prou feines algunes al·lusions vagues als historiadors i geògrafs àrabs medievals — que, en canvi, van prestar una major atenció a l'oasi de Tuat—⁵¹⁵³, per la qual cosa la principal font d'informació són les tradicions orals de la pròpia gent de Gurara. Aquesta rica tradició oral ha estat estudiada per R. Bellil en diversos treballs monogràfics⁵¹⁵⁴. Sembla que els pobladors primerencs de Gurara (i també de Tuat) eren *ihrđann*, anomenats *ismyan* (singular *asmy*) en *taznatit*, és a dir els *Aethiopes* septentrionals de les fonts clàssiques, possiblement parlants d'alguna llengua nilosahariana, tot i que no ho sabem del cert⁵¹⁵⁵; en tot cas, els *ismyan* no són pas considerats, pels zenates de Gurara, com a descendents d'esclaus —com tampoc ho són *ihrđann* a calcs tuaregs—⁵¹⁵⁶. Ja a l'antiguitat, Gurara i Tuat devien rebre una immigració amaziga, per ventura de tribus que les fonts antigues refereixen com a *Gaetuli*, als quals s'hauria sobreposat un segon estrat amazic zenata, probablement durant la fi de l'antiguitat i l'alta edat mitjana, que hi haurien establert l'ibadisme. Al llarg de l'edat mitjana, hi ha hagut un flux migratori important de judeoamazics, especialment nombrosos a Tuat⁵¹⁵⁷.

⁵¹⁴⁸ Cf. BISSON 1999, p. 3191.

⁵¹⁴⁹ Cf. GAST 1997, pp. 2868-2880. Vegeu *supra*, § IV.1.1.

⁵¹⁵⁰ Vegeu mapa n° 13.

⁵¹⁵¹ Cf. BISSON 1999, p. 3196.

⁵¹⁵² Encara que musicalment les diferències són grans. Cf. AUGIER 1986, pp. 313-315.

⁵¹⁵³ Vegeu BELLIL 1999, pp. 43-55.

⁵¹⁵⁴ Citem principalment BELLIL 1999, *idem* 2000a i 2000b.

⁵¹⁵⁵ Vegeu *supra*, § IV.2.2.

⁵¹⁵⁶ Cf. BELLIL 1999, p. 64.

⁵¹⁵⁷ BELLIL (1999, p. 65) ho fa remuntar al s. II dC, segons les tesis de M. Simon, avui dia desestimades.

Finalment, a partir dels ss. XII-XIII, arriben a Gurara i Tuat nòmades àrabs⁵¹⁵⁸.

El parlar amazic de Gurara, que s'ha d'agrupar amb el de Tuat i el de Tabelbala, és força proper, segons M. Kossmann, als parlars dels oasis de l'Atlàs Saharià i de la vall del Saura —entre els quals hi ha el parlar de Figuig—⁵¹⁵⁹. Només per al parlar de Gurara disposem de textos abundants i d'estudis lingüístics de certa extensió⁵¹⁶⁰. Kossmann ha observat que en l'amazic de Gurara es conserva la conjugació estativa (semblantment al cabilenc)⁵¹⁶¹. Les innovacions són degudes al contacte amb una varietat de songai septentrional extingida a Gurara i Tuat però que encara es conserva a Tabelbala, on rep el nom de *kora-n-die*, al seu torn fortament amaziguitzat⁵¹⁶².

⁵¹⁵⁸ Cf. BELLIL 1999, pp. 61-62.

⁵¹⁵⁹ KOSSMANN 2004, p. 54.

⁵¹⁶⁰ Vegeu sobretot BELLIL 2000, per als textos, i BOUDOT-LAMOTTE 1964, per a un estudi lingüístic.

⁵¹⁶¹ KOSSMANN 2004, p. 54.

⁵¹⁶² Vegeu *supra*, § IV.11.5.3.

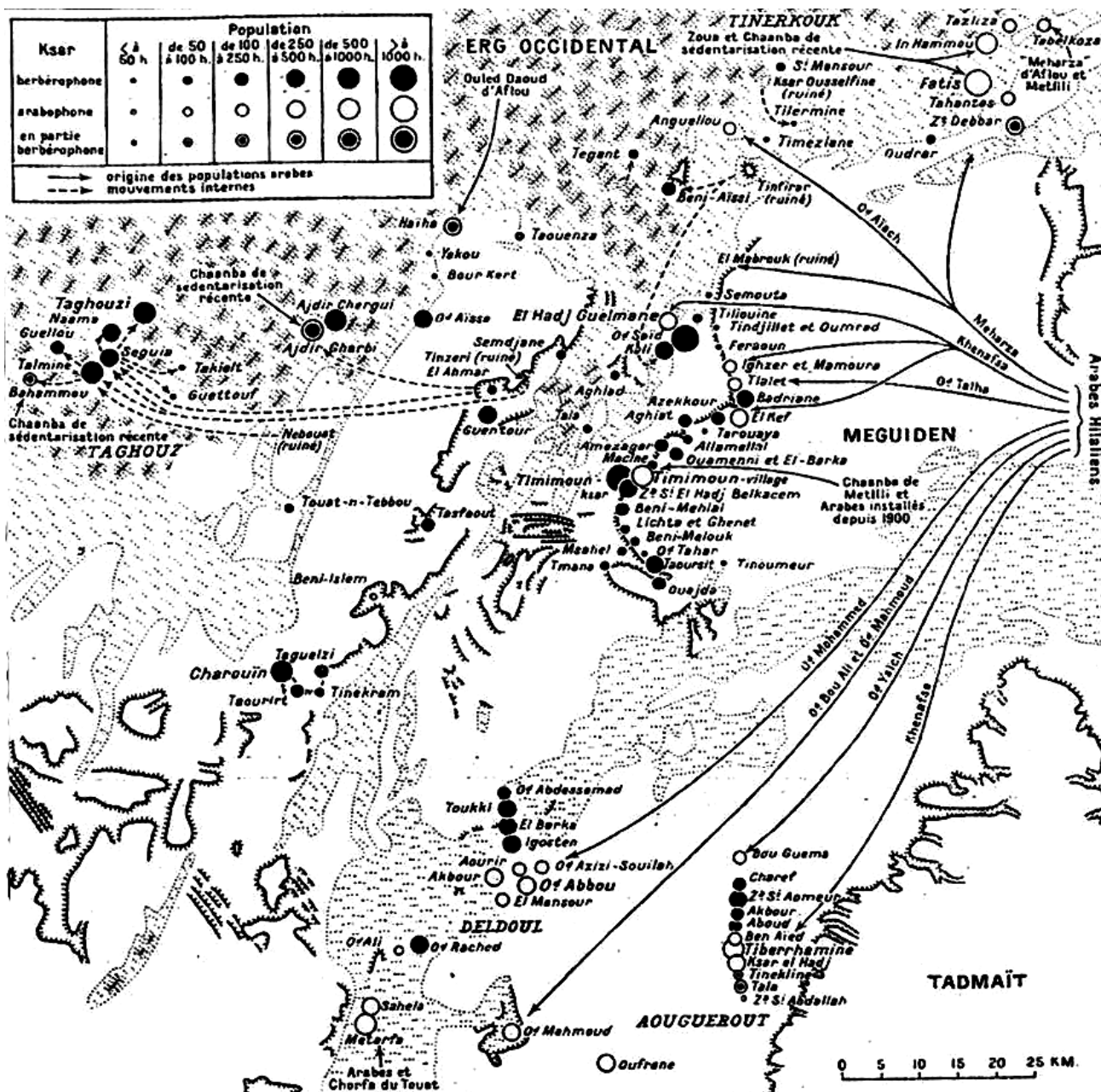

Figura n° 68: Repartició dels *iyрман* amazigòfons i arabòfons de Gurara segons BISSON 1999, p. 3190.

10.5.2. Tuat

Situat al sud de Gurara, l'oasi de Tuat té una història, un poblament i un hàbitat similars als de Gurara. La principal diferència és lingüística, ja que l'oasi de Tuat (com el de *Tidikelt*) està avui dia fortament arabitzat, a diferència de Gurara, que resta majoritàriament amazigòfon⁵¹⁶³. Tuat va ser la següent estació, després de Gurara, del trànsit caravaner transsaharià⁵¹⁶⁴. Tuat és conegut per damunt de tot

⁵¹⁶³ Cf. BELLIL 1999, p. 57.

⁵¹⁶⁴ Cf. BELLIL 1999, p. 58.

pel fet d'haver estat el més important reducte, durant tota l'edat mitjana, del judaisme amazic, que va trobar recer en aquest oasi saharià, a cals ibadites, dels corrents més intransigents de l'islam nord-africà⁵¹⁶⁵. Encara hi ha estudiosos que defensen que, arran de la destrucció del segon temple de Jerusalem (70 dC) i, sobretot, de les guerres de la Cirenaica (115 i 118 dC), una població jueva relativament important va travessar l'Atlas Saharià per a fraccionar-se i fixar-se en les regions de Mzab, de Tuat, Tafilalt, de Dra i del Sus, “rejoignant des populations amies, juives et berbères, installées de longue date”⁵¹⁶⁶. Aquests jueus precursors haurien fet cap a l'Àfrica del Nord de resultes de la destrucció del primer temple de Jerusalem (s. VI aC)⁵¹⁶⁷. Hem vist en el capítol dedicat a la Cirenaica⁵¹⁶⁸ que les evidències d'un implantament, a partir de la Cirenaica, d'una població jueva al Sàhara està mancat d'evidència històrica —només hi ha referències de caire llegendari— abans de l'edat mitjana⁵¹⁶⁹. D'altra banda, el judaisme de les tribus zenates de Tuat i d'altres regions saharianes⁵¹⁷⁰ és possible que no sigui més que un infundi difós per les fonts àrabs medievals⁵¹⁷¹ per desacreditar les tribus zenates: encara que és innegable l'adopció del judaisme per part d'individus ètnicament amazics, no hi ha evidències d'una actuació proselitista jueva a gran escala a ca les tribus amazigues, a diferència del proselitisme musulmà. En tot cas, durant els ss. XII-XIV, la comunitat juedeoamaziga de Tuat, especialment del mercat de *Tamentit*, va pendre un protagonisme major en el comerç transsaharià, en què l'oasi de Tuat havia esdevingut la cruïlla entre l'Àfrica occidental mediterrània (Tremissèn, Figuig, Sijilmassa, Dra, Sus, Mzab) i l'Àfrica del Sàhara central (*Ahāggar*, *Ayər*, *Adyay ən Fuyas*) i occidental (*Taghaza*, *Awdayust*, *Iwalatän*)⁵¹⁷². La documentació medieval mostra el control de judeoamazics dels diferents àmbits de les relacions comercials: comandes, trànsit, transport cameller i fins la cartografia⁵¹⁷³. En tot cas, tant al nord com a sud, els mercaders que estaven en contacte amb la gent de Tuat eren igualment amazigòfons, fet que, d'una banda, pot haver influït decisivament al sosteniment d'un espai comunicatiu amazic en un territori extraordinàriament vast i divers, que es prestava a una fragmentació dialectal molt més acusada que la que hi ha en realitat; i, d'altra banda, mostra que van ser els

⁵¹⁶⁵ “Ce processus de judaïsation des Berbères ne débouche que sur un ‘judaïsme élémentaire’, puisque au contact des prosélytes Juifs, les Berbères ont dû se limiter à croire en un Dieu unique, à vénérer le nom de Moïse, à circoncire leurs enfants et à adopter le tabou alimentaire interdisant la consommation de la viande de porc” (BELLIL 1999, p. 69).

⁵¹⁶⁶ OLIEL 2004, p. 3962.

⁵¹⁶⁷ OLIEL 1994, pp. 15-16.

⁵¹⁶⁸ Vegeu *supra*, § II.12.3.

⁵¹⁶⁹ La primera sinagoga testimoniada a *Tamentit* (fundada vers el 517 dC) data del 570 dC. Cf. OLIEL 1994, p. 17.

⁵¹⁷⁰ Tal com l'assumeix OLIEL 1994, pp. 25-26.

⁵¹⁷¹ Vegeu *supra*, § II.12.3.2.

⁵¹⁷² Cf. LEWICKI 1983c, pp. 93-96. Vegeu mapa n° 13.

⁵¹⁷³ Vegeu les fonts medievals a OLIEL 2004, p. 3964.

tuaregs i els zenagues els qui van mantenir contactes directament amb mercaders parlants de llengües nilosaharianes, txàdiques i mandaiques, principalment. El triomf de l'islam en les regions nord-africanas va suscitar reticències a propòsit d'un emplaçament judaïtzant tan poderós com Tuat, de manera que el 1492 va haver-hi una massacre al barri jueu de *Tamentit*. Els supervivents o bé es va adherir a l'islam o bé van emigrar a Mزاب, Tafilalt, Dra, Sus o a calcs tuaregs⁵¹⁷⁴.

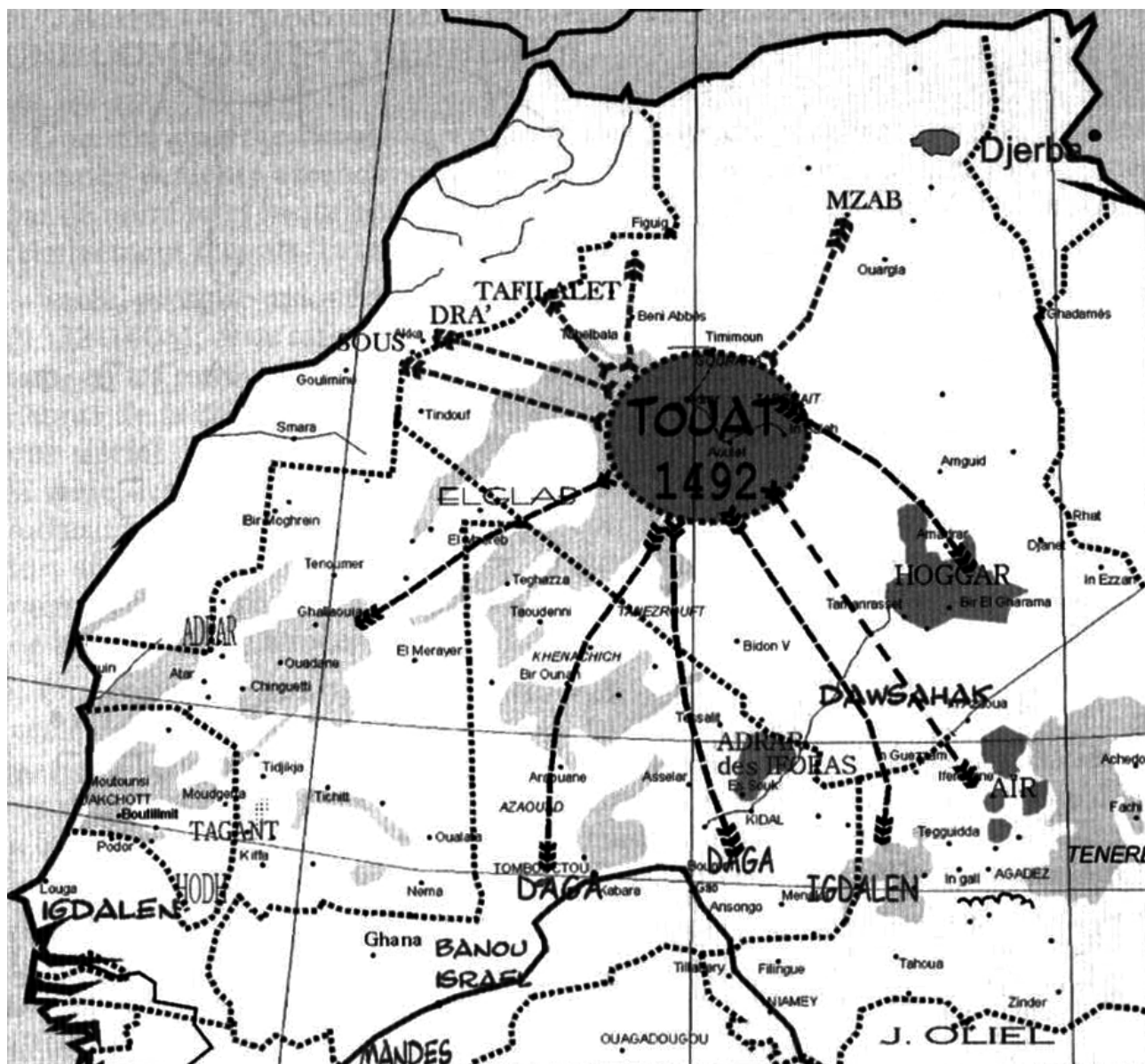

Figura n° 69: Migracions de judeoamazics de Tuat vers el nord i vers el sud després de l'any 1492. Font: OLIEL 2004, p. 3967.

⁵¹⁷⁴ Cf. OLIEL 2004, p. 3965.

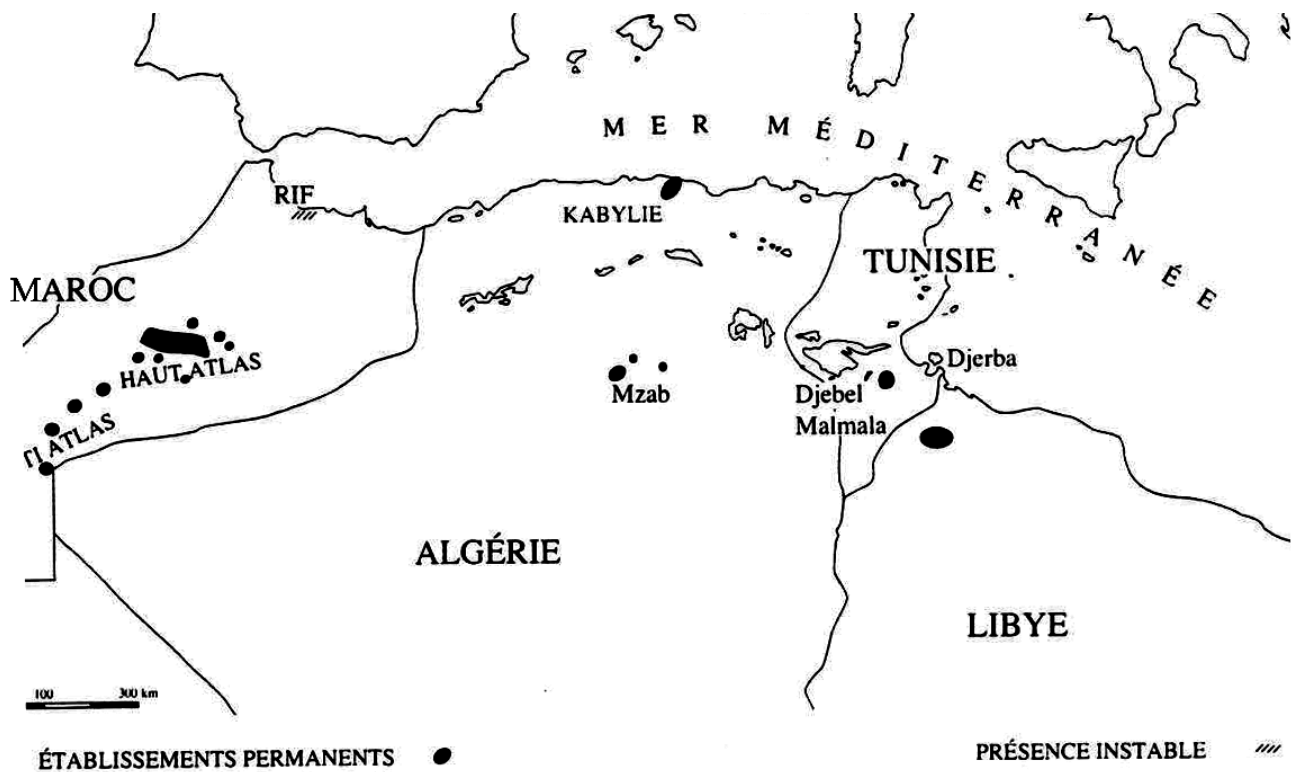

Figura n° 70: Implantacions judeoamazigues (període modern i contemporani).
Font: TAÏEB 2004a, p. 3951.

10.5.3. Tabelbala

El parlar amazic de l'oasi de Tabelbala, situat a 225 km al sud de la regió de Tafilalt, concretament a la regió sahariana de l'*Erg er-Raoui*, s'ha d'agrupar clarament amb els parlars zenates de Gurara i de Tuat. El cas de Tabelbala l'hem tractat en un altre capítol pel fet que s'hi parla, a més de l'amazic, una varietat de songai septentrional anomenat *kora-n-die*⁵¹⁷⁵, avui dia extingida a Gurara i Tuat.

10.6. Parlar de Figuig i dels *Iyrman n Iffus*

A l'extrem occidental de l'Atlas Saharià hi ha les muntanyes dels *Iyrman n Iffus* (*Ksour oranais* en francès)⁵¹⁷⁶, parcialment amazigòfones. Els oasis d'*Ifigig* [ifəjjəj] (anomenats *Figig* en àrab magribí i *Figuig* en la notació francesa oficial), situats a la vora occidental de les muntanyes dels *Iyrman n Iffus*, són l'enclavament amazigòfon més important d'aquesta regió⁵¹⁷⁷. S'hi parla una varietat zenata propera alhora a les varietats zenates de l'Atlas Mitjà (*Ayt Syrušn* i *Ayt Warayn*) i del nord de

⁵¹⁷⁵ Vegeu *supra*, § IV.11.5.3.2.

⁵¹⁷⁶ Vegeu *supra*, § 5.8.

⁵¹⁷⁷ Vegeu mapa n° 14.

la Cesariana (*Ayt Snus*, xènua), ben coneguda gràcies a la tesi de M. Kossmann⁵¹⁷⁸. La gent d'*Ifggig* diu que parla *tmaziyt* o *tamaziyt*, segons els pobles. En dialectologia amaziga, podríem anomenat el parlar d'*Ifigig* com *tufigigt*, realitzat localment [tufəjjəjt], o *tamaziyt n Ifigig*⁵¹⁷⁹.

11. Conclusions sobre els espais sociolingüístics de Mauretània Cesariana

11.1. Mauretània Sitifiana

La regió de Mauretània Sitifiana difereix de Mauretània Cesariana en una major i més fonda implantació de la romanització, que es nota en una densitat d'hàbitat urbà que no es troba enlloc de la Cesariana i que, en canvi, és una continuació de l'Atlas Tel·lià nùmida de la regió de Cirta. El grau de romanització i de llatinització, però, no va ser el mateix a la costa, a les muntanyes de la Cabília Oriental, als altiplans de la regió de Sitifis i a la regió del *Hodna*, tal com precisarem a continuació.

11.1.1. La regió de Sitifis

La vall del *Saua flumen* (*Bou Selloum*) va donar lloc al major focus romanitzador de tota la Mauretània, gràcies a l'explotació de dominis rurals als altiplans interiors, sobre els quals es bastiren nuclis urbans fundats per colons romans. La ciutat de *Sitifis* (fundada c. 98 dC)⁵¹⁸⁰ esdevingué l'epicentre de la romanitat i la llatinitat de la Sitifiana. Aquesta regió ja contenia aglomeracions pobletanes maures⁵¹⁸¹, que van evolucionar seguint el model romà durant tota l'època imperial. Només en aquesta regió s'observa una destribalització parcial dels maures, integrats en els dominis imperials⁵¹⁸². A la regió de *Sitifis* trobem una coexistència de la llatinitat i de l'amaziguitat en un entorn força urbanitzat —si ho comparem amb la resta de les Mauretànies—. La l'exigua punicitat que trobem al litoral de la Sitifiana i de la Cesariana en època preromana és del tot absent als altiplans i l'Atlas Tel·lià de *Sitifis*. És a la regió de *Sitifis* on el cristianisme arrela i s'estructura més fermament de les Mauretànies i, en època d'Agustí, les diòcesis de la Sitifiana estaven més orientades vers Numídia —àdhuc en l'èxit del donatisme— que no pas vers la “llunyana” Cesariana. Els escrits d'Agustí mostren una Sitifiana propera, en romanitat, i fins amb un

⁵¹⁷⁸ KOSSMANN 1997.

⁵¹⁷⁹ Dec aquestes designacions endoglòtiques al propi M. Kossmann, comunicació personal, qui, tanmateix, es desmarca de la designació estandarditzant que proposem.

⁵¹⁸⁰ Vegeu *supra*, § 5.2.

⁵¹⁸¹ Vegeu *supra*, § 5.2.

⁵¹⁸² Vegeu *supra*, § 5.2.

major coneixement del llatí —si hem de donar crèdit a la carta adreçada a Novat de Sitifis⁵¹⁸³—, a la Numídia d'Hipona, a diferència de l'exòtica Cesariana que descriu en un dels seus viatges⁵¹⁸⁴, amb un tall més marcat entre la romanitat i l'amaziguitat.

11.1.2. Les ciutats de la costa i la Cabília Oriental

Les ciutats de la costa de la Sitifiana (*Saldae*, *Igilgili*, *Muslubium*, *Choba*, *Tucca*), antics emporis cartaginesos sense una presència demogràfica notable d'elements púnics, no foren, en època romana, focus de llatinitat gaire importants, atès que, fora dels recintes estrictes de les ciutats, a les muntanyes de la Cabília Oriental, a tocar de l'estreta llenca litoral, les tribus maures a penes es van rebre l'impacte lingüístic dels colons romans dels ports de *Saldae* i *Igilgili*, actius gràcies a la producció agrícola provinent de la regió de *Sitifis*, que hom exportava als ports deçà la Mar Nostra. El port que va conèixer una implantació més populosa de colons romans (ja en època d'August) fou *Saldae*, en què el cristianisme sobrevisu almenys fins al s. XI⁵¹⁸⁵, no sabem si acompanyat d'algun continuador afroromànic. Essent fins a actualitat una ciutat amazigòfona⁵¹⁸⁶, és dubtós que el llatí hagués desplaçat del tot la llengua dels maures durant l'antiguitat; una situació de bilingüisme social és la més probable, tot i que, atesa l'agitada història de la ciutat de Bugia, s'han de donar per certs també processos successius de reamaziguització pel degoteig de maures de les muntanyes circumdants, amb el cim de *Babor* (2004 mts) a només 40 km, on campava la important confederació dels *Bauares* orientals⁵¹⁸⁷. En època imperial s'esborra tota petja de la tènue punicitat d'èpoques pretèrites, de manera que es pot esbossar un panorama de llatinitat predominant a les ciutats litorals (bàsicament *Saldae* i *Igilgili* i, secundàriament, *Choba*) i d'amaziguitat general a tota la Cabília Oriental, àmpliament amazigòfona fins als nostres dies⁵¹⁸⁸, llevat de la part limítrofa amb Numídia (*Igilgili*, *Tucca*), en què durant l'antiguitat i l'edat mitjana hi havia els *Vcutamani*⁵¹⁸⁹.

11.1.3. La regió de Hodna

Les fonts clàssiques sobre les muntanyes del Hodna i de *Ouennougha* són ben magres⁵¹⁹⁰. Com a continuació nord-occidental del *mons Aurasius*, l'amaziguitat de la gent de Hodna és la xaudi de l'Aurès⁵¹⁹¹; naturalment, no podem extrapolar directament aquesta

⁵¹⁸³ Vegeu *supra*, § 9.2.

⁵¹⁸⁴ Vegeu *supra*, § 9.2.

⁵¹⁸⁵ Vegeu *supra*, § 5.1.

⁵¹⁸⁶ Vegeu *supra*, § 10.2.

⁵¹⁸⁷ Vegeu *supra*, § 2.1.

⁵¹⁸⁸ Vegeu *supra*, § 10.2.

⁵¹⁸⁹ Vegeu *supra*, § 2.7.

⁵¹⁹⁰ Vegeu *supra*, § 5.3.1.

⁵¹⁹¹ Vegeu *supra*, § VI.13.2.

situació coneguda de temps moderns a l'antiguitat, però les poques al·lusions de les fonts llatines a tribus d'aquestes regions apunten a una orientació més aviat nùmida, com en el cas dels *Fraxinenses* (possiblement de *Ouennougha*), que al s. III dC s'aliaren amb tribus de la Numúdia occidental per tal de fet front a les tropes romanes de la regió, fins al piemont del *mons Aurasius*⁵¹⁹². Al sud, les *Salinae Tubunenses* (*chott el-Hodna*) constituïen el *limes* meridional de la Sitifiana⁵¹⁹³. Aquesta regió va ser durant tota l'antiguitat una zona de transhumància de llarg recorregut fins a les muntanyes del Hodna. El control de les tribus liminars (sobretot els *Gaetuli*) es feia a partir de guarnicions militars que, amb el temps, van esdevenir nuclis urbans de certa importància, coneguts en època cristiana: *Zabi*, *Macri*, *Tubunae*, *Cellas* i altres de menors. Aquí, la interacció dels colons (descendents de veterans) romans amb les tribus dellà i deçà el *limes* és molt menor que als altiplans de *Sitifis*, i devia ser merament administrativa (el cobrament de taxes per la transhumància i el simple control d'accés dels grups), per la qual cosa la llatinització dels maures de la regió de Hodna devia ser superficial. En època vàndala, la situació sociolingüística varia pel col·lapse de l'administració romana, que deixa les tribus del Hodna a lloure; els vàndals exilien a ciutats d'aquesta regió, com ara *Tubunae*⁵¹⁹⁴, bisbes catòlics, que aprofiten la contingència per fer proselitisme. Si, en època romana, el cristianisme no havia arrelat gaire en la regió de Hodna, poc urbanitzada i de baixa demografia, sí que és possible que captés adeptes maures vers la fi del s. V dC.

11.2. La Cabília Occidental

La regió muntanyosa de la Cabília Occidental no va conèixer una penetració del púnic pel fet que els emporis costaners (*Cissi*, *Rusuccuru*, *Iomnium*, *Rusippisir*, *Rusazus* i *Vabar*) no eren més que escales entre els ports, més importants, de l'est (*Saldae*, *Igilgili*, *Rusicade*, *Hippo*) i de l'oest (*Rusguniae*, *Tipasa*, *Iol*, *Cartennae*). La situació sociolingüística no varià gaire en època romana, en què aquestes ciutats litorals, potser amb l'excepció de *Rusuccuru*, no tingueren altra activitat que la portuària. Durant els primers segles de romanització, únicament les ciutats de *Rusazus* i de *Tubusuptu* (una mica cap a l'interior, seguint el curs del *Nasauath flumen*) van conèixer una immigració de colons romans (d'origen itàlic), per la qual cosa la implantació de la llatinitat en la costa cabilenca va ser molt minsa, limitada a les funcions administratives i de comerç transmediterrani⁵¹⁹⁵. La major part de la població d'aquestes modestes ciutats costaneres devia ser amazigòfona. Cap a l'interior, el muntanyós Atlas Tel·lià, dominat per l'alterós *Ferratus mons*, era un espai àmpliament amazigòfon, del qual les fonts

⁵¹⁹² Vegeu *supra*, § 2.2.

⁵¹⁹³ Vegeu *supra*, § 5.3.2.

⁵¹⁹⁴ Vegeu *supra*, § 5.3.2.

⁵¹⁹⁵ Vegeu *supra*, § 5.4.1.

clàssiques es fan ressò de confederacions i tribus majors com els *Quinquegentanei*⁵¹⁹⁶ del *Ferratus mons*, els *Iubaleni*⁵¹⁹⁷ de *Biban* i els *Bauares*⁵¹⁹⁸, que sobreixien de la Cabília Oriental. Hi havia també a l'interior algunes aglomeracions pobletanes maures més o menys grans, com ara *Bida* o *Tigisi*, en què tampoc hi ha restes de llatinitat⁵¹⁹⁹. L'únic focus veritable de llatinitat de la Cabília estava situat dellà el *Saua*; es tracta d'*Auzia*, bastida (s. II dC) com a guarnició militar de contenció de les tribus muntanyenques circumdants però que va esdevenir una veritable ciutat romana⁵²⁰⁰; com a reforç d'*Auzia* va ser construïda, més a l'oest, *Rapidum*, esdevinguda ciutat menor. Com veiem una mica pertot, el triomf del cristianisme, amb vestigis fins i tot en racons muntanyencs, no comporta necessàriament l'extensió de la llatinitat i de la romanitat⁵²⁰¹; també en algunes ciutats costaneres de la Cabília Occidental hi havia diòcesis cristianes; la principal era la de *Rusuccuru*, on va néixer una màrtir anomenada Marciana⁵²⁰². La fragilitat de la romanitat es cospa particularment a partir del s. IV dC, quan, arran de la revolta de *Firmus*, algunes ciutats van quedar en ruïnes, fins i tot *Rusuccuru*. Ja abans de les invasions vàndala i bizantina (d'escàs impacte a la Cabília), les tribus maures eren sobiranes *de facto* i podien viure en gran mesura al marge de la llatinitat. Com és sabut, la Cabília és, de llarg, el principal reducte amazigòfon del territori que es corresponia amb l'antiga Mauretània Cesariana⁵²⁰³.

11.3. Les ciutats costaneres de Mauretània Cesariana

A diferència dels altiplans de *Sitifis*, en què el llatí va poder esdevenir una veritable llengua territorial —mal que sigui en una regió relativament menuda—, a la costa de Mauretània Cesariana l'estatus del llatí no va passar del de llengua de recintes urbans, a recer de les muralles i guarnicions que protegien les vulnerables ciutats de *Caesarea*, *Tipasa*, *Rusguniae*, *Icosium*, *Gunugu*, *Cartennae*, *Arsenaria* i *Portus Magnus*. L'abrupta orografia litoral de la Cesariana no es prestava gens a la creació de dominis rurals dependents de les ciutats costaneres, mancades d'uns rodals romanitzables mínimament extensos —amb l'única excepció, bé que modesta, de *Cartennae*⁵²⁰⁴—. La vall del *Chelif*, paral·lela a la costa Cesariana, sí que va permetre certs conreus extensius en què jornalers maures treballaven les terres de propietaris rurals romans en els dominis de *Castellum Tingitanum*, *Tigaua*, *Zucchabar* o *Manliana*, però en cap cas comparables amb la

⁵¹⁹⁶ Vegeu *supra*, § 2.6.

⁵¹⁹⁷ Vegeu *supra*, § 2.4.

⁵¹⁹⁸ Vegeu *supra*, § 2.1.

⁵¹⁹⁹ Vegeu *supra*, § 5.4.2.

⁵²⁰⁰ Vegeu *supra*, § 5.4.2.

⁵²⁰¹ Vegeu *supra*, § 5.4.2.

⁵²⁰² Vegeu *supra*, § 5.4.1.

⁵²⁰³ Vegeu *supra*, § 10.2.

⁵²⁰⁴ Vegeu *supra*, § 5.5.

χώρα de *Carthago*, *Bulla Regia*, *Thagaste*, *Calama*, *Cirta* o *Sitifis*. Les imponents restes arquitectòniques d'algunes ciutats romanes de Mauretània Cesariana (principalment de *Caesarea* i *Tipasa*) són un mal reflex de la penetració de la llatinitat a ca les tribus maures del Tell Occidental, molt laxament controlades per l'administració romana. Encara el 418 dC, Agustí, de viatge per la Cesariana, ens descriu costums maures del tot estranys a la romanitat (com ara la *caterua*) *apud Caesaream Mauretaniae*⁵²⁰⁵ i l'epigrafia llatina ens ofereix ubiqües dedicatòries als *Dii Mauri*⁵²⁰⁶. Dins el món romà, la Cesariana no era gaire més que un seguit d'escales portuàries, amb poques ciutats grans —només *Cesarea*, que ni en el moment de màxima extensió deviar superar els 22.000 habitants—, d'orientació transmediterrània. A *Cesarea*, l'afluència de colons romans (d'origen itàlic) s'inicià abans de l'annexió de la Cesariana a l'Imperi, concretament en època del "protectorat" de Mauretània; a *Icosium* hi havia un *conuentus* procedent d'*Ilici* (Tarraconense) a la mateixa època⁵²⁰⁷. Naturalment, com pertot de l'Àfrica romana, les ciutats costaneres de Mauretània Cesariana van ser tostemp permeables al degoteig de maures, esdevinguts així romanitzats —i parcialment llatinitzats—, sense que això impliqués, de fet, la pèrdua de la llengua amaziga tampoc dins els recintes de les ciutats romanes; durant els ss. I-II dC, la proporció d'esclaus maures a *Cesarea* (més de la meitat de la població) era molt superior a la mitjana de les ciutats de l'Àfrica romana, la qual cosa mostra una desigualtat social especialment accentuada entre ciutadans romans llatínòfons i esclaus maures amazigòfons. La familiaritat amb la romanitat i amb la llatinitat era una forma de promoció per a les elits maures, de manera que des de Juba I (s. I aC - s. I dC) tenim constància de maures llatinitzats —i fins hel·lenitzats, en el cas particular del rei de Mauretània⁵²⁰⁸—; casos com el de la família de *Nubel* (s. IV dC)⁵²⁰⁹, conegut sobretot gràcies a Ammià Marcel·lí, mostren caps maures esdevinguts perillosos per al govern provincial justament a causa de llur familiaritat tant amb la llatinitat com amb l'amaziguitat. Les mesures de protecció no van evitar que algunes d'aquestes ciutats (àdhuc *Caesarea*, *Icosium* i *Gunugu*) fossin destruïdes als ss. IV-V dC arran de les contínues revoltes maures⁵²¹⁰, de manera que la fi de l'antiguitat comporta a Mauretània Cesariana també l'estruncament de la llatinitat, que apenes havia transcendit dellà les ciutats; el col·lapse de la ciutat romana mena l'afollatí a un procés d'extinció més o menys ràpid —no ho podem precisar— al llarg de l'alta edat mitjana a les ciutats costaneres de Mauretània Cesariana. L'únic autor llatí de renom originari de la Cesariana, el gramàtic Priscià (s. VI dC), era probablement d'origen grec i va fer carrera a Orient (Constantinoble). Significativament, aquest autor mauretà al·ludeix a la *lingua punica*

⁵²⁰⁵ Vegeu *supra*, § 9.2.

⁵²⁰⁶ Vegeu *supra*, § 3.3.

⁵²⁰⁷ Vegeu *supra*, § 5.5.

⁵²⁰⁸ Vegeu *supra*, § 3.1.

⁵²⁰⁹ Vegeu *supra*, § 3.3.

⁵²¹⁰ Vegeu *supra*, § 5.5.

com la llengua nord-africana per excel·lència, fins i tot si tenim indicis que la ignorava absolutament; tracta com a “púnics” topònims com ara *Thala*⁵²¹¹, manifestament amazic. Tal com hem vist en l'extens dossier agustinianà a propòsit de la *lingua punica*⁵²¹², el prestigi d'aquesta llengua cananea —de nul·la penetració a Mauretània Cesariana— ha valgut prou perquè els autors dels ss. IV-VII (Agustí, Priscià, Procopi) l'apliquin a la llengua dels maures —amb consciència o sense de la impropietat d'aquest ús—, cosa que ha esgarriat els filòlegs que han fet més cas del glotònim que dels noms comuns i propis adduïts, que, al més sovint —en tot cas en èpoques tan tardanes— podem identificar com amazics. Tota la costa des de *Tipasa* fins a *Cartennae* —incloent-hi, doncs, la capital *Caesarea*— ha restat amazigòfona fins al s. XX, la qual cosa mostra fins a quin punt la geografia de la regió ha dificultat la implantació de llengües exògenes⁵²¹³.

11.4. El Tell Occidental

Les serralades del Tell Occidental (Dahra, muntanyes de Miliana, Warsnis, Matmata, *Titteri*), encara que s'esqueien *intra limitem*, a penes van estar exposades a la romanització. Al nord de la vall del *Chelif* hi havia la important tribu dels *Mazices*, protagonista de diverses ràtzies a les ciutats costaneres, mentre que al sud del *Chelif*, al massís de Warsnis, hi havia la confederació dels *Bauares* occidentals. A partir de guarnicions del *limes* meridional de Mauretània Cesariana, al sud del Tell Occidental, es van desenvolupar modestos nuclis urbans romans, principalment *Ala Miliaria*, *Columnata*, *Aquae Sirenses* i *Cohors Breucorum*, en què va prosperar el cristianisme durant el s. V dC⁵²¹⁴. Fora dels recintes d'aquestes ciutats és improbable que el llatí gaudís de gaire difusió. Tot el Tell Occidental ha restat amazigòfon fins al s. XX, per bé que en els darrers decennis hi ha hagut un retrocés considerable de l'amazic.

11.5. La regió d'Altaua

La regió més occidental de Mauretània Cesariana, particularment entre els rius *Tafna* i *Mina*, és la que presenta una situació sociolingüística més complexa, que podem esbossar principalment gràcies a les inscripcions d'*Altaua*. Les tribus d'aquesta regió —de les quals desconexim àmpliament l'etnonímia— havien desenvolupat diversos nuclis urbans, dels quals el més important havia estat *Siga*, capital de la Masesília de Sifax⁵²¹⁵. En època romana, la majoria de *praepositi* van situar-se a la vora d'aglomeracions pobletanes maures

⁵²¹¹ Vegeu *supra*, § 9.3.

⁵²¹² Vegeu *supra*, § VI.10.

⁵²¹³ Vegeu *infra*, § 10.3.

⁵²¹⁴ Vegeu *supra*, § 5.6.1.

⁵²¹⁵ Vegeu *supra*, § 5.7.

(*Pomaria, Altaua, Albulae, Regiae, Tasaccora, Numerus Syrorum*); molts dels soldats d'aquestes guarnicions procedien de diverses regions de la Mediterrània oriental (sirians, il·liris, pannonis, parts, etc.)⁵²¹⁶; un cop veterans, aquests “orientals” van ser els qui colonitzaren les terres que pertanyien a les ciutats que s’hi desenvoluparen a partir del s. II dC⁵²¹⁷. És significatiu que a la Cesariana no hi ha reclutament de maures per a l'exèrcit romà fins al s. III dC⁵²¹⁸. Encara que, segurament, també hi havia colons itàlics i de províncies occidentals —més romanitzades—, l'origen tan divers dels colons de la regió d'*Altaua* dóna peu a pensar en fenòmens de pidginització del llatí, és a dir de simplificació de la llengua llatina —naturalment estem parlant sempre del registre col·loquial—, per bé que a penes podem descriure'l a partir del testimoniatge epigràfic. Malgrat el gros nombre de “vulgarismes” que contenen les inscripcions d'*Altaua*, descrits per Marcillet-Jaubert⁵²¹⁹, el llatí d'aquestes inscripcions s'emmotlla en les convencions que, més o menys, trobem en els usos epigràfics de pertot de la Romània. Conseqüentment, mal poden reflectir les inscripcions d'*Altaua* el crioll llatí que hauria pogut desenvolupar-s'hi entre els ss. III-IV dC a partir d'un pidgin llatí que contingués lèxic de les diverses llengües dels veterans orientals i també lèxic amazic de l'adstrat maure. Les ciutats de la regió d'*Altaua* tenien una administració que les distingia clarament de la resta de ciutats de l'Àfrica romana —i, en general, de l'Imperi—, per tal com hi trobem institucions municipals inspirades en el model maure —hi governava un *prior princeps ciuitatis* qualificat de *unus ex decemprimis*⁵²²⁰—. L'antroponímia mostra un cabal molt important d'elements maures —sovint més afins als de la veïna Tingitana que a la resta de la Cesariana— en aquestes ciutats, en què s'observa una convergència d'elements romans —bé que d'origen força heterogeni— i maures, probablement accentuat per l'efecte igualador del cristianisme dels ss. IV-V dC. Lingüísticament, és difícil delimitar els estrats socials i les funcions comunicatives associades al crioll de base llatina que s'hi va poder desenvolupar —o, si no s'admet la interpretació que suggerim, a la varietat dialectal afrolatina d'*Altaua*— i a l'amazic. Socialment, trobem individus de nom tan amazic com *Iidir* o *Masuna* exercint les principals magistratures municipals, per la qual cosa podem suposar que, en un pla sociolingüístic, la posició diastràtica de l'amazic en aquestes ciutats devia ser més elevada que en cap altra regió romanitzada de la Cesariana. Pragmàticament, és la llengua llatina (clàssica) la que apareix en els usos formals, com ara l'epigrafia oficial. La reveladora inscripció d'*Altaua* del 508 dedicada a un *Masuna* que era *rex gentium Maurorum et Romanorum* mostra molt bé com les comunitats llatínòfona i l'amazigòfona es regien, almenys a les ciutats, sota unes mateixes institucions que deuen tant a la romanitat com a l'amaziguitat, i tot plegat amb l'element anivellador del cristianisme

⁵²¹⁶ Vegeu *supra*, § 3.3.

⁵²¹⁷ Vegeu *supra*, § 5.7.

⁵²¹⁸ Vegeu *supra*, § 3.3.

⁵²¹⁹ Vegeu *supra*, § 5.7.

⁵²²⁰ Vegeu *supra*, § 5.7.

adaptat als cultes paleoamazics, com mostren els *djedars* (monuments funeraris) dels ss. IV-VII dC de la regió de *Tahərt*⁵²²¹. Naturalment, que noms maures alternin amb altres de llatins no ens diu gran cosa de l'origen ètnic de l'individu portador del nom, però sí que apunta a una igualació dels rols associats a la romanitat i a l'amaziguitat que no sabríem assenyalar enlloc més de Mauretània Cesariana. Hi ha restes d'epigrafia llatina cristiana fins al 651 dC (a *Pomaria*). En una contrada de l'antiga regió d'*Altaua*, a cals *Ayt Snus*, es parla una varietat amaziga més propera a les varietats dellà el *Mulucha* (*Ayt Iznasn*, *Ayt Syrušn*) que a les varietats del Tell Occidental⁵²²², la qual cosa és congruent amb certes recurrències onomàstiques antigues —i d'altra mena— que trobem entre la regió d'*Altaua* i la Tingitana de *Volubilis*. La subagrupació del parlar dels *Ayt Snus* amb els dialectes dels oasis de Figuig, Mzab, Wargla i Gurara⁵²²³ mostra al mateix temps una vinculació estreta entre la regió d'*Altaua* —com a punt d'enllaç amb la costa mediterrània— i aquests oasis interiors, sobretot a partir de la ciutat de Tremissèn (antiga *Pomaria*). A partir del nucli fundacional rustàmida de *Tahərt*, bona part de l'antiga Mauretània Cesariana va viure sense ruptures amb l'antiguitat el període 761-909 dC, tan convuls per a la veïna *Ifriqiya*, governada per una dinastia àrab. Durant l'època de l'imamat ibadita dels rustàmides, l'antiga regió d'*Altaua* —i també les regions veïnes— va poder mantenir durant més temps l'autonomia de la societat tribal, va restar al marge del procés d'arabització que començava a incidir a *Ifriqiya*, va poder conservar durant més temps el cristianisme i no va trencar de manera abrupta amb la cultura afroromana⁵²²⁴. Per aquesta raó, podem pensar que en aquesta regió, que havia conegut una romanització tardana duta a terme per colons de regions de la Mediterrània oriental, va ser on la llatinitat va poder perdurar durant més temps de tota Mauretània Cesariana, possiblement fins a la fi de l'alta edat mitjana; no sabem —perquè les dades lingüístiques epigràfiques analitzades no ens ho permeten esbrinar— si aquestes restes de llatinitat eren la d'una varietat afroromànica com la que va desenvolupar-se a Zeugitana, Bizacena i Numídia, principalment, o si eren la d'una varietat criolla sorgida d'un pidgin de base llatina com el que hem suggerit.

11.6. El *limes meridional de Mauretània Cesariana*

Al sud de la regió de les *Salinae Tubunenses* minva considerablement l'habitabilitat, de manera que l'Atlas Saharià⁵²²⁵ i, sobretot, el Gran Erg Occidental no són més que regions de pas del trànsit de les grans rutes caravaneres saharianes occidentals. Dels

⁵²²¹ Vegeu *supra*, § 4.1.

⁵²²² Vegeu *supra*, § 10.4.

⁵²²³ Vegeu *supra*, § 10.4.

⁵²²⁴ Vegeu *supra*, § 4.2.

⁵²²⁵ Vegeu *supra*, § 5.8.

oasis de la regió no tenim informacions més o menys certes fins a partir del s. VI dC. Durant tota l'edat mitjana, els oasis de Gurara i de Tuat, amazigòfons, exerciren el paper d'enllaç entre la costa Mediterrània —a través de Tafilalt, Dra, Sus, Mzab, Wargla, Fazània i Tremissèn— i el Sàhara Central i Occidental —a través de l'*Ahāggar*, *Ayər*, *Adyay ən Fuyas* i *Taghaza*⁵²²⁶. Tant al nord com al sud, la gent de Gurara i Tuat tractava directament amb gent amazigòfona, en un espai geogràfic, el saharià, marcat per llargues distàncies entre els llocs habitables. Sens dubte, un dels factors que més ha evitat la fragmentació de la llengua amaziga entre contrades que no són contigües han estat els contactes permanents que han establert les poblacions d'aquestes regions durant l'antiguitat i l'edat mitjana sense mitjancerts al·lòfons bàsicament a través del comerç —per bé que aquest anava acompanyat de tota mena d'influències culturals i també demogràfiques—. Eren els amazics més meridionals —els zenagues i els tuaregs— els qui tractaven amb parlants de llengües nilosaharianes, txàdiques i mandaiques i els amazics septentrionals —de Sus, Dra, Tafilalt, Mzab, Wargla, Fazània, Tell Occidental— els qui tractaven amb afrolatins (i afroromànics) i, a partir de l'edat mitjana, amb arabòfons. Només en època moderna s'han introduït “sorolls” en aquest vast espai de comunicació amazic, en part per la irrupció de l'àrab —i, més recentment, del francès— com a *lingua franca* de la regió i, en part també, perquè ha variat considerablement la natura de les relacions comercials —sobretot en mercaderies i en rutes—. L'amaziguitat zenata de Gurara i Tuat —així com de l'oasi menor de Tabelbala—, molt propera a la de l'Atlas Saharià i de la vall del Saura —que inclou l'oasi de Figuiç⁵²²⁷—, no advoca en favor d'una amaziguitat antiga d'aquests oasis, si més no en la varietat zenata. A l'antiguitat hi havia pobladors *ihrđann* —versemblantment parlants de llengües nilosaharianes— en aquests oasis; però possiblement ja hi havia també pobladors amazigòfons prezenates. La toponímia d'aquests oasis és àmpliament amaziga, i és difícil detectar-hi cap llengua de substrat altra que l'amazic. Un cap singular és el de Tabelbala⁵²²⁸, on encara es preserva, al costat de l'amazic, la varietat més septentrional de la llengua songai, el *kora-n-die*; també en l'amazic de Gurara hi ha una influència d'adstrat constatable d'aquesta llengua de filiació inconeguda —avui dia extingida es aquest oasi—, però és inversemblant, històricament, que el *kora-n-die* sigui una llengua d'implantació antiga als oasis de la regió; el més probable és que hi hagi fet cap a través del comerç d'esclaus i d'altres processos migratoris d'època medieval, tot i que el problema resta obert. En qualsevol cas, al sud de Mauretània Cesariana no hi ha restes de romanitat, tot i que és probable que els vincles entre els oasis de Gurara, Tuat i Tabelbala amb ciutat de la regió d'*Altaua* i de Tell Occidental fossin ja antics. El judeomazic d'aquests oasis, particularment important a Tuat, on la comunitat jueva ocupava un

⁵²²⁶ Vegeu *supra*, §§ 10.5.1 i 10.5.2. Vegeu també el mapa n° 13.

⁵²²⁷ Vegeu *supra*, § 10.5.1.

⁵²²⁸ Vegeu *supra*, § 10.5.3.

barri sencer a la ciutat de *Tamentit*, hi ha desaparegut juntament amb la llengua amaziga, recentment extingida a Tuat, i amb l'exili massiu de jueus —de fet, una veritable diàspora— de resultes de la massacre del 1492. És possible que el judeoamazic de Tuat no diferís gaire del de Sus, Dra i Tafilalt —on immigraren molts de exiliats de Tuat—, per bé que és obvi que s'ha acabat adaptant a les varietats taixelhit i tamaziyt meridional d'aquests regions.

12. Conclusions sobre la identificació de l'amaziguitat de Mauretània Cesariana

L'escassetat de fonts literàries llatines de Mauretània Cesariana no ens ha permès espigolar lèxic comú d'aquesta regió, només el mot *abaddir*⁵²²⁹ que ens llega Priscià (s. VI dC) i una inscripció de *Manliana* i que ja coneixiem de la Numídia d'Agustí. L'epigrafia líbica no ha aportat fins ara més que una cinquantena d'inscripcions, majoritàriament en l'abjad dit "occidental"⁵²³⁰. L'ús d'aquesta varietat, més rústega, de l'abjad líbic apunta a una comunitat escripturària de la Cesariana —inclosa la Sitifiana— amb la Tingitana i també de l'Atlas i del Sàhara septentrional, i sembla apartar la Cesariana de les regions que empraven l'abjad oriental (Numídia, Zeugitana, Bizacena i Tripolitània). No gosem inferir repercussions lingüístiques d'aquesta lleu variació escripturària, tenint en compte que a les regions orientals de la Cesariana han aparegut inscripcions en l'abjad oriental i a Numídia han aparegut inscripcions en l'abjad occidental. L'epigrafia llatina i certes fonts literàries (principalment Ammià Marcel·lí), en canvi, forneixen un material onomàstic força ric que dona més informacions lingüístiques útils. A l'antroponímia de Mauretània Cesariana es poden identificar alguns lexemes molt versemblants, com ara **gıldān* 'rei, cap, amo' —en el nom *Gildo*, *-onis*, que reocorre a la Cirenaica (Γιλδαν) i a l'epigrafia líbica (GLD)—⁵²³¹, **yāddir* 'ell és viu' (perfectiu) —en el nom *Iadir*, que reocorre pertot de l'Àfrica romana— ~ **yidir* 'que ell visqui!' (aorist) —en el nom *Iidir*—⁵²³², **yām(ā)qār* 'ell és gran' —en el nom *Iamcar*, testimoniats amb formes semblants també a Numídia—⁵²³³, a més d'altres lexemes, uns més versemblants que d'altres, que també hem proposat. La comunitat onomàstica sembla més gran amb Numídia —amb què comparteix antropònims com *Massinissa*, *Iemsa*, *Iugurta/Iugarta*, *Iamcar* o *Masuna*—, però en alguns casos s'observa també una especial afinitat amb la Tingitana en noms com *Bocchus* o *Illilasen*. Alguns noms de la Cesariana es troben pertot de l'Àfrica

⁵²²⁹ Vegeu *supra*, § 9.3.

⁵²³⁰ Vegeu *supra*, § 6.

⁵²³¹ Vegeu *supra*, § 8.1, s.u.

⁵²³² Vegeu *supra*, § 8.1, s.u.

⁵²³³ Vegeu *supra*, § 8.1, s.u.

romana (incloses Bizacena, Zeugitana, Tripolitània i en algun cas també la Cirenaica), com ara *Iadir*, *Masul*, *Masof* o *Masauca*⁵²³⁴. En general, els materials lingüístics identificables de Mauretània Cesariana no discrepen gaire, ans al contrari, del de les regions de les quals disposem de més testimoniatges (sobretot Numídia, Zeugitana i Bizacena) que es deixen analitzar. Tanmateix, la vastitud i la diversitat de les regions de Mauretània Cesariana no permeten pas reduir a un tipus homogeni l'amaziguitat d'aquesta regió: les regions més orientals (sobretot la Sitifiana, la Cabília i la regió del Hodna) semblen presentar uns vincles d'amaziguitat més estrets amb Numídia, mentre que les regions més occidentals (sobretot *Altaua*) semblen tenir uns vincles més estrets amb la Tingitana; tot plegat, sense gaires dissonàncies ni talls abruptes. La recurrència dels *numina abbadires*⁵²³⁵ tant a la Numídia d'Agustí com a la Mauretània de Priscià mostra una comunitat de culte religiós en la mateixa llengua paleoamaziga.

13. Orientació bibliogràfica

El poc reeixit títol de *L'Algérie antique* (LANCEL 2003) no ha de dissuadir el lector exigent d'acudir a una monografia de síntesi que abraça la història antiga de Numídia i Mauretània Cesariana amb cura i alhora amb belles il·lustracions, sense desatendre els fets específicament maures. Molt més eixuta, i alhora centrada en la Mauretània de l'època de Juba II i de Ptolomeu, és la monografia de COLTELLONI-TRANNOY 1997, gens concernida pels afers maures, però que convé tenir en compte per a certs aspectes de la història d'aquest important període. L'article extens dedicat a *Juba* per a l'*Encyclopédia Berbère*, a cura de COLTELLONI-TRANNOY 2003, sintetiza de fet la monografia precedent. Sobre l'època tardana, vegeu l'estudi de BLACKHURST 2004 dedicat a la família de *Nubel*. Per a l'època vàndala i bizantina, vegeu l'estudi de LAPORTE (2005, pp. 321-406) sobre els *djedars* de la regió de *Tahart*, així com l'edició de les inscripcions llatines d'*Altaua* (318, que cobreixen el lapse 201-599 dC), a cura de MARCILLET-JAUBERT 1968, acompanyada d'un estudi d'una de les col·leccions epigràfiques més singulars de l'Àfrica romana per la quantitat d'elements maures de *realia*, onomàstics, religiosos i d'institucions; hi han esmerçat interessants estudis CAMPS 1984a, pp. 183-218 i COURTOT 1997⁵²³⁶.

⁵²³⁴ Vegeu *infra*, § IX.8.4.

⁵²³⁵ Vegeu *supra*, § 9.3.

⁵²³⁶ Alguns ítems ressenyables sobre l'Àfrica romana útils també per a Mauretània Cesariana han estat assenyalats *supra*, § V.22.

VIII. Mauretània Tingitana i Sàhara Occidental

0. Introducció

A diferència de la resta de províncies de l'Àfrica romana, Mauretània Tingitana, situada a l'oest del *Muluchat flumen*, es caracteritza per un *limes* meridional que no coincideix amb el començament d'una zona inhòspita (el Sàhara a Tripolitània o els *chotts* a Numídia i Mauretània Sitifiana), sinó amb regions habitades per populoses tribus maures: a l'oest, al sud de *Sala*, hi ha tribus "getuls" nòmades (principalment els *Autololes*), mentre que al centre i est, al sud de *Volubilis*, hi ha les tribus muntanyenques i majoritàriament sedentàries de l'Atlas Mitjà (com ara els *Macenites*). És probable que la imponent orografia de les muntanyes de l'Atlas Mitjà i sobretot de l'Alt Atlas hagués dissuadit Roma d'estendre la seva àrea d'influència gaire més enllà de la regió trapezoidal que delimitaven els eixos *Tingi - Septem - Volubilis - Sala*. Naturalment, en aquestes condicions, com enlloc de l'Àfrica romana, el *limes* meridional de la Tingitana era completament permeable a l'ingrés dels maures, procedents de l'Atlas Mitjà, d'un costat, i la plana atlàntica, de l'altre; però aquesta major permeabilitat *extra limitem* no es traduí en una major conflictivitat amb les tribus maures, possiblement perquè a la Tingitana la romanització fou menys "invasiva" que a la resta de províncies de l'Àfrica romana, a causa del baix nombre de colons, deduccions de terres, implantació militar i ingerències en els afers interns de les tribus *intra limitem*. Situada a l'extrem occidental de l'Imperi, la Tingitana no tingué mai un pes rellevant ni en l'explotació agrària (a diferència de Zeugitana,

Bizacena i Numídia) ni en el comerç transmediterrani. Tampoc ha donat la Tingitana autors llatins de prestigi (a diferència de la resta de províncies de l'Àfrica romana) ni va ser un focus de cristianització important. Sens dubte, el relleu excepcionalment abrupte de la Tingitana, fins i tot per als estàndards tan muntanyosos de la riba sud de la Mediterrània, ha impedit que hi fructifiquessin tots els intents de centralització de la vida política, social, econòmica i també lingüística, i és per aquesta raó que l'actual Marroc és, de llarg, la regió nord-africana que ha romàs més àmpliament amazigòfona, tant per la distribució geogràfica com pel nombre i la proporció de parlants d'amazic en relació amb les llengües exògenes. No podem dir que per a la Tingitana les fonts clàssiques siguin particularment pobres —són certament més prolixes que les de la Cesariana—. Des de la més alta antiguitat, la costa atlàntica de la Tingitana ha estat objecte de relats de periples de navegadors fenicis-púnics, posteriorment represos pels autors grecs i llatins; però les notícies que reporten aquests relats —en què trobem àdhuc referències lingüístiques notables— són geogràficament molt vagues i s'hi barregen elements mítics amb dades potser verídiques. Les fonts grecolatines —d'especial interès són Pomponi Mela, Plini, Estrabó i Ptolomeu, sense oblidar la tardana *Cosmografia de Ravenna*— aporten valuoses informacions geogràfiques, força més precises —encara que cap dels autors grecolatins que van parlar de la Tingitana la van arribar a trepitjar mai— que les dels periples cartaginesos, però donen informacions de segona o tercera mà, sense que en coneguem les fonts. No obstant això, les dades toponímiques de la Tingitana són particularment riques, més i tot que les de les d'altres províncies de l'Àfrica romana, per la qual cosa en el present capítol es discuteixen, a més de qüestions sociolingüístiques i de distribució geogràfica, algunes formes lingüístiques inferides de la toponímia.

1. La Tingitana preromana

1.1. La protohistòria i l'empremta fenícia

La història preromana de la Mauretània occidental és poc coneguda; les úniques fonts són, d'una banda, algunes referències en els relats llegendaris fenicis-púnics —transmesos per fonts gregues— del *Periple d'Hannó* i del *Pseudo-Escílax* i, d'altra banda, l'arqueologia, particularment la ceràmica fenícia-púnica, que d'estén del s. XII aC al IV aC⁵²³⁷. Aproximadament a la mateixa època en què fenicis de Tir s'instal·laren a Gades (s. XII aC) —fundada abans que Útica (1101 aC)⁵²³⁸—, uns altres tirians haurien establert un empori dellà la Mediterrània, sobre la riba dreta del riu *Lucus*, en un emplaçament que les fonts gregues anomenen Λιξ(ος) i les llatines *Lixus*, tot i que no hi ha restes arqueològiques de ceràmica fenícia abans del s. VII aC⁵²³⁹. L'ocupació fenícia de Mogador (actual *Tașşurt/Essaouira*) data dels ss. VII-VI aC⁵²⁴⁰, mentre que *Sala* era coneguda pels fenicis d'ençà del s. VI aC⁵²⁴¹. La costa atlàntica de la Tingitana fou descrita pel *Pseudo-Escílax* (c. 361-330 aC)⁵²⁴². Es nota la influència de la civilització púnica en l'àmbit administratiu (amb la presència de magistrats súfets a *Volubilis* d'ençà del s. III aC)⁵²⁴³ i religiós (temples púnics a *Volubilis* i *Thamusida*)⁵²⁴⁴. A la toponímia de la Tingitana, coneguda per fonts grecollatines, trobem alguns topònims fenicis, la qual cosa indica que algunes ciutats romanes es bastiren a partir d'un empori fenici, com ara *Rusaddir* (Melilla) i *Rusibis* (Mazagan)⁵²⁴⁵. El nom d'Agadir, encara que no apareix a les fonts clàssiques, també deu ser d'origen fenici, si bé és dubtós que el nom de la ciutat, de fundació certament no antiga (1505), vingui directament de la llengua dels fenicis; és més probable que sigui l'aplicació toponímica de punicisme amazic *agadir*, que designa qualsevol tipus de construcció fortificada, des d'un 'mur' i una 'fortalesa' a un 'graner fortificat'. El mot es retroba en la toponímia interior del Sus i de l'Atlas —entre altres regions de nul·la presència fenícia-púnica directa—, atès que l'*agadir* és el símbol de la sobirania econòmica de les tribus amazigues —per oposició al *Məxzən* 'magatzem', 'l'estat central'—⁵²⁴⁶. Per tant, és versemblant que el nom de la ciutat costanera, que fins al s. XX era minúscula, provingui de l'aplicació que

⁵²³⁷ Cf. REBUFFAT 2001a, p. 34.

⁵²³⁸ *Ibidem*, p. 26 i notes 6, 8 i 9.

⁵²³⁹ Cf. LARONDE & GOLVIN 2001, p. 211 i REBUFFAT 2001a, p. 26, nota 10.

⁵²⁴⁰ De la fi del s. VI aC data, aproximadament, la versió original del periple d'Hannon. Cf. REBUFFAT 2001a, p. 26 i nota 13.

⁵²⁴¹ Cf. REBUFFAT 2005b, p. 75.

⁵²⁴² Cf. DESANGES 1982, pp. 92-93. Vegeu corpus, § 3.

⁵²⁴³ Cf. REBUFFAT 2005b, p. 75.

⁵²⁴⁴ Cf. REBUFFAT 2005b, pp. 69-70.

⁵²⁴⁵ Cf. CARCOPINO 1943, p. 25.

⁵²⁴⁶ Vegeu *supra*, § VI.1.3.1.

hi van fer amazics de l'interior, més aviat que ésser l'herència directa d'una implantació fenícia-púnica. Formalment, creiem poder-ho demostrar per la presència, en el topònim, del prefix d'estat amazic *a-*, que, normalment, no hi trobaríem si fos un topònim fenici-púnic antic⁵²⁴⁷. La presència fenícia a la Tingitana és merament costanera, sense implantació a l'interior, i amb una finalitat únicament comercial, sense afany d'apropriar-se de terres. La majoria de topònims antics, però, no són fenicis —o almenys no són identificables com a tals—, cosa que apunta a aglomeracions urbanes maures preexistents —versemblantment desenvolupades per l'influx civilitzador fenici-púnic—: *Tingi*, *Lixus*, *Volubilis*, *Zilil*, *Tamuda*, *Thamusida*, *Banasa*, *Gilda* i alguns altres⁵²⁴⁸.

1.2. Època del reialme de Mauretània

Titus Livi (29, 30, 1) ens lliga el nom de *Baga* com a *rex Maurorum* vers el 204 aC, contemporani, per tant, de Massinissa. Els Μαυρούσιοι eren, segons Polibi (3,1,33), els més occidentals de les libis, habitants a la vora de l'Oceà, si bé no sabem del cert ni l'extensió del territori sobre el qual Baga exercia el seu control ni la natura mateixa de la seva autoritat. Pel que fa al territori, es pot suposar que els *Mauri* de Baga dominaven el nord-oest de la futura Tingitana, que comprenia les ciutats costaneres de *Lixus* i *Tingi* i versemblantment contrades més interiors, incloses *Volubilis* i *Tamuda*⁵²⁴⁹. En època de Baga, *Thamusida* i *Banasa* eren ja mercats actius⁵²⁵⁰. Pel que fa a la natura de l'autoritat de Baga, sembla clar que no era un simple cap tribal⁵²⁵¹, però al mateix temps no podia exercir la seva dominació sobre la totalitat de la Tingitana, atès que coneixem el nom de diverses tribus contemporànies que no estaven sotmeses a la seva sobirania, de manera que el més probable és que Baga fos realment el cap de la tribu dels *Mauri*, que, en base a aliances amb tot de tribus veïnes, es constituïria en la principal confederació tribal de la Tingitana, ignorem si com a contrapoder dels

⁵²⁴⁷ Si no fos per la coincidència formal i semàntica amb l'arrel fenícia-púnica \sqrt{gdr} 'mur' i amb el mot hebreu *gader* 'idem' (cf. KRAHMALKOV 2000, p. 137, *sub radice* \sqrt{gdr}), la distribució del mot en amazic no convida pas a pensar en un manlleu: ho trobem en taixelhit, tamaziyt, rifeny, cabilenc, mozabita, Ghadames, Sokna, Siwa, tuareg, Foqaha. Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, pp. 734-735. Tal distribució suggereix que (a) o bé el mot ha arribat a les regions amazigòfones interiors a través dels vincles amb els amazigòfons de la costa, en contacte amb mercaders fenicis-púnics; (b) o bé el mot no és un manlleu del fenici-púnic i es tractaria d'una mera coincidència —però seria una coincidència molt gran, tant en la forma com en el significat!— o d'un mot d'herència afroasiàtica en semític i en amazic.

⁵²⁴⁸ Vegeu mapa n° 6.

⁵²⁴⁹ Cf. CAMPS 1991a, p. 1306.

⁵²⁵⁰ Segons sabem per prospeccions arqueològiques recents. Cf. REBUFFAT 2005b, p. 46.

⁵²⁵¹ Vegeu els arguments de CAMPS 1991a, p. 1306.

púnics que exercien l'hegemonia comercial de la costa mediterrània i també de l'atlàntica o de la confederació masesil de Sifax, que en aquella època exercia el control de la regió de *Siga*⁵²⁵², a la Mauretània oriental (futura Mauretània Cesariana). D'altra banda, no se sap si la dinastia de *Bocchus*, un segle més tard, és hereva de Baga o si no hi ha cap connexió entre ambdós "reialmes"⁵²⁵³.

De *Bocchus* el Vell (c. 118-80 aC), contemporani de Jugurta, sí que sabem que estenia el seu domini des de l'Atlàntic fins al *Muluchat flumen*. Va ser *Bocchus* qui va acollir el navegador Eudoxe de Cízic entre 111-109 aC⁵²⁵⁴. Segons Sal·lusti, *Bocchus* "no coneixia del poble romà més que el nom"⁵²⁵⁵, una manera literària d'expressar que la Mauretània occidental restava lluny de l'abast de romanitat a la fi del s. II aC. *Bocchus* s'alià amb Roma durant el *Bellum Iugurthinum* a fi d'obtenir una part de l'antiga Masesília, versemblantment fins a *Saldæ*⁵²⁵⁶. Vers la fi del s. II aC s'intensifica el comerç mediterrani a la Mauretània occidental⁵²⁵⁷. Entre el 82 i 60 aC, Alexandre Polihistor (Ἀλέξανδρος Πολύιστωρ) assenyala l'existència de la ciutat de *Gilda* (possiblement l'actual *Rirha*), sobre la vall del *Beth*⁵²⁵⁸. Coneixem els noms de tres dels fills de *Bocchus* (*Bogud*, *Sosus* / *Mastanesosus* i *Volux*), dels quals el successor fou *Sosus* / *Mastanesosus* (80-49 aC), que heretà un "reialme" d'escassa articulació, atès que pertot del seu territori apareixen tribus insubmises al seu control, com en el cas de la regió de *Tingi* de Ἰφτας i Ἀσκαλις que cita Plutarc (*Sertorius*, 9)⁵²⁵⁹. A la mort de *Sosus*, l'enorme reialme de Mauretània va ser repartit entre *Bocchus* el Jove (49-33 aC)⁵²⁶⁰ per a la part oriental (amb capital a *Iol*) i *Bogud* (49-38 aC) per a la part occidental (futura Mauretània Tingitana)⁵²⁶¹. Tant *Bocchus* el Jove com *Bogud* van pendre partit per Cèsar en la guerra civil romana. Els genets maures de *Bogud* (*Bocut* en la numismàtica llatina)⁵²⁶² van lluitar a Hispània contra els pompeians (48-45 aC)⁵²⁶³. Mentre *Bogud* combatia a *Gades* en favor de Marc

⁵²⁵² Sobre aquesta regió, vegeu *supra*, § VII.5.7.

⁵²⁵³ CAMPS (1991a, p. 1306) respondria la qüestió més aviat afirmativament.

⁵²⁵⁴ Cf. REBUFFAT 2005b, p. 47. Discutim un passatge del periple d'Eudoxe de Cízic *infra*, § 9.4. Vegeu també el corpus, § 5.

⁵²⁵⁵ "loca usque ad Mauretaniam Numidae tenent, proximi Hispania[m] Mauri sunt [...] Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen cetera ignarus populi Romani itemque nobis neque bello neque pace antea cognitus" (*Bellum Iugurthinum*, 19).

⁵²⁵⁶ Segons el raonament de CAMPS 1991e, p. 1545, tot i que hi ha altres localitzacions proposades per a l'abast oriental del reialme de *Bocchus* el Vell.

⁵²⁵⁷ Cf. REBUFFAT 2001a, p. 26.

⁵²⁵⁸ Ed. MÜLLER (K.) & MÜLLER (T.) 1841-1885, vol. 3, p. 238.

⁵²⁵⁹ Sobre Ἰφτας i Ἀσκαλις, vegeu GHAZI BEN MAÏSSA 1996.

⁵²⁶⁰ Suggereix CAMPS (1991e, p. 1546) que hagi estat *Bocchus* el Jove qui féu construir a prop de *Tipasa* el cèlebre i enorme mausoleu citat per Pomponi Mela (*monumentum commune regiae gentis*) que hom anomena equivocament la *Tomba de la Cristiana*.

⁵²⁶¹ Cf. CAMPS 1991e, p. 1545 i COLTELLONI-TRANNOY 1997, p. 14.

⁵²⁶² Vegeu *infra*, § 8.1.

⁵²⁶³ Cf. CAMPS 1991f, p. 1558.

Antoni, es produeix una revolta a *Tingi* (38 aC); consegüentment, es produeix la reunificació del reialme de Mauretània, ara sota *Bocchus* el Jove, que havia pres partit per Octavi⁵²⁶⁴. A la mort de *Bocchus* el Jove, hi hagué un *interregnum* (33-25 aC) d'administració directa romana, després del qual August cedí el reialme a Juba II, amb la qual cosa Mauretània esdevingué una mena de protectorat⁵²⁶⁵. Durant l'interregne es crearen les colònies de *Iulia Valentia Banasa*, *Iulia Constantia Zilil* i *Iulia Campestris Babba*⁵²⁶⁶. En època de Juba II, *Volubilis* era la ciutat mauretana més meridional abans del territori de les tribus maures *extra limitem*⁵²⁶⁷. En canvi, és improbable que Juba II exercís el control sobre la ciutat costanera de Sala; segurament el límit occidental de la Mauretània de Juba II era la vall del *Sububus flumen* entre *Volubilis* i *Thamusida*. La construcció o desenvolupament d'aglomeracions urbanes no impedia que moltes tribus no sotmeses a l'autoritat de Juba II es moguessin dins el territori de Mauretània⁵²⁶⁸. Són sobretot les ciutats de la Mauretània oriental (futura Cesariana) les que comencen a romanitzar-se, gràcies a la immigració de colons itàlics, però també a la Mauretània occidental comencen a romanitzar-se (presumiblement amb colons procedents sobretot de la Bètica) algunes ciutats, com ara *Tingi*, *Zilil*⁵²⁶⁹, *Babba* i *Banasa*⁵²⁷⁰. No hi ha constància històrica, a la Mauretània occidental de Juba II (25 aC - 23 dC) i Ptolomeu (23-40 dC), d'intervenció de les legions contra revoltes maures, que sí que es produïren, i amb força, a la Numídia del primer quart del s. I dC⁵²⁷¹.

2. Les tribus de Mauretània Tingitana

J. Desanges ha catalogat fins a vint-i-sis tribus maures de la Tingitana citades per les fonts clàssiques⁵²⁷². Aquí rependrem les més importants, sobre les quals afegirem algunes dades útils per a la present recerca⁵²⁷³.

⁵²⁶⁴ Cf. CAMPS 1991f, p. 1558.

⁵²⁶⁵ Vegeu *supra*, § VII.3.2.

⁵²⁶⁶ Cf. REBUFFAT 2001a, p. 26.

⁵²⁶⁷ Cf. COLTELLONI-TRANNOY 2003, p. 3927.

⁵²⁶⁸ Cf. COLTELLONI-TRANNOY 2003, p. 3927.

⁵²⁶⁹ Sabem per Plini el Vell (5, 2) que els primers colons de *Zilil* estaven vinculats jurídicament a la Bètica: "*regum dicioni exempta et iura in Baeticam petere iussa*". És probable que els colons de les altres ciutats mauretanes es trobessin amb règims jurídics semblants.

⁵²⁷⁰ Cf. CARCOPINO 1943, p. 30.

⁵²⁷¹ Val a dir que els maures de *Mazippa* feren costat a la revolta dels *Musulames* de *Tacfarinas* a Numídia (Tàcit, *Annales*, 2, 52). En canvi, el rei Ptolomeu de Mauretània va donar suport a l'exèrcit romà en la repressió de la revolta de *Tacfarinas* (Tàcit, *Annales*, 4, 23-26).

⁵²⁷² DESANGES 1962, pp. 27-40.

⁵²⁷³ És també d'interès l'estudi realitzat per HAMDOUNE 1993 sobre la localització de les tribus de la Tingitana a partir de la geografia de Ptolomeu, així com *idem* 1995, en què es compara el report de Ptolomeu, que s'abeura de

1. *Autolatae/Autololes/Autoteles*: És descrit per Plini el Vell (5, 17) com un poble getul de la Tingitana molt poderós i amb diverses fraccions especialitzat en la collita de l'euforbi (*euphorbia resinifera*)⁵²⁷⁴. Sembla que els *Autololes* estaven situats al sud del *limes* meridional de la Tingitana, més aviat cap a la costa atlàntica, i que havien realitzat algunes incursions fins a Sala, si bé a partir de l'època de Trajà minven les referències a aquest poble⁵²⁷⁵.
2. Βανούβαι / *Baniurae*: Βανούβαι és la forma testimoniada per la tradició textual de Ptolomeu (4, 1, 5), mentre que *Baniurae* és la que donen Plini el Vell (5,17) —que els tracta com a getuls— i Sili Itàlic (3,303). Segurament, la lliçó correcta deu ser amb *r*, atès que apareixen uns *Baniurai* en un grafit del s. I o II dC trobat a *Banasa*. Aquesta tribu devia campar a la vall del *Sububus*, a l'oest dels *Zegrenses* i abans de l'Atlas Mitjà⁵²⁷⁶. R. Rebuffat suposa un origen més oriental, a cavall del *Mulucha*, per als *Baniurae*⁵²⁷⁷.
3. *Baquates* / Οὐακούατες: Es tracta d'una important tribu citada per nombroses fonts literàries i per una quinzena d'inscripcions, la majoria trobades a *Volubilis*⁵²⁷⁸. Les inscripcions proporcionen el nom de nou *principes gentium* dels *Baquates* dels ss. II-III dC: *Aelius Tuccuda* (sota Antoni), *Vcmet* (sota Marc Aureli), *Aurelius Canart(h)a* i *Vret* (sota Còmmode), *Ililasen* (sota Septimi el Sever), *Sepemazin* (sota Filip), *Iulius Matif*, *Iulius Nuffusi* i *Iulius Mirzi* sota Probe⁵²⁷⁹. Observem que alguns dels noms dels maures vénen precedits d'un

fonts de l'època de Trajà, amb el de Plini, que s'abeura de fonts d'època augustea.

⁵²⁷⁴ “*paucas (insulas) constat esse ex aduerso Autololum a Iuba repertas, in quibus Gaetulicam purpuram tingere instituerat*” (Plini el Vell, 6, 201). Cf. REBUFFAT 2001b, p. 29. Hom suposa, d'ençà del 1903 (P. Vidal de la Blache), que les *Insulae Purpurariae* són els illots de Mogador. Cf. REBUFFAT 1999, p. 279, n. 45.

⁵²⁷⁵ Cf. DESANGES 1990b, pp. 1175-1176.

⁵²⁷⁶ Cf. DESANGES 1962, p. 27 i *idem* 1991b, p. 1333.

⁵²⁷⁷ “peuple gétule arrivé on ne sait combien de temps avant le Ier siècle. On les imagine plutôt venus des confins est que du Sud, et dans ce cas eux aussi devraient avoir conservé des liens ou des territoires à l'est de la province. Or précisément, des Baniures sont également connus en Césarienne, autre possibilité de continuité ou du moins de relation. On remarque aussi que le dieu Aulisua est connu à la fois à Volubilis et à Pomaria, ce qui implique un nouveau type de relation” (REBUFFAT 2001b, pp. 27-28). Creiem que es tracta d'un cas de reduplicació d'una unitat de segmentació tribal de nivell inferior. Vegeu *supra*, Introducció, § 9.

⁵²⁷⁸ Vegeu l'edició d'aquestes inscripcions, a cura de FRÉZOULS 1957, pp. 65-116.

⁵²⁷⁹ Cf. FRÉZOULS 1957, p. 88. Sobre aquests antropònims dels *Baquates*, vegeu *infra*, § 8.1.

gentilici imperial llatí (*Aelius, Aurelius, Iulius*)⁵²⁸⁰. Aproximadament entre el 117 i el 123, una fracció dels *Baquates* va travessar el *Mulucha* per realitzar una *inruptio* (segons el text epigràfic) a *Cartennae*, a Mauretània Cesariana⁵²⁸¹. La bel·ligerància dels *Baquates* envers la dominació romana mostrada en aquest afer de *Cartennae* contrasta amb les dedicatòries epigràfiques que alguns *principes gentium Baquatium* adrecen a l'emperador, almenys des del 140 dC⁵²⁸². Durant els ss. II-III dC, s'observen diferents fórmules (*conloquium pacis confirmandae gratia, foederata pax, diutina pax servata*) que fan pensar en acords i desacords de pau periòdics entre els *Baquates* i l'autoritat imperial, tostemps neguitosa del perill d'aquesta tribu⁵²⁸³. La fortificació de *Volubilis* va anar acompanyada de mesures per a evitar que els *Baquates* es confederessin amb altres tribus veïnes, com ara els *Macenites*⁵²⁸⁴. Els *Baquates* ocupaven el nord de l'Atlas Mitjà, si bé l'abast precís és incert. En tot cas, creiem poc probable l'enllaç amb la tribu rifenya moderna dels *Ibqqayn*⁵²⁸⁵.

4. Λιξίται / *Lixitae*: Segons el *Periple d'Hannó*⁵²⁸⁶, són un poble ramader de la vall del riu *Lixus / Lucus / Loukkos*⁵²⁸⁷.
5. *Macenites*: Són una tribu muntanyenca de l'Atlas Mitjà (no gaire lluny de les fonts del *Beth*) veïna dels *Baquates*, amb els quals apareixen associats en una *ara pacis* de *Volubilis* de c. 174 dC⁵²⁸⁸. És incerta la vinculació dels *Macenites* amb la tribu dels *Miknāsa* que les genealogies amazigues situaven entre Tafilalt i la desembocadura del *Mulucha* i la regió de Taza⁵²⁸⁹.
6. Μάσικες / *Mazices*: Ptolomeu (4, 1, 5) situa aquesta tribu al sud dels Μεταγωγίται⁵²⁹⁰. L'anònim de Verona forneix una curiosa llista en què els *Mazices* són tractats com una tribu maura determinada, igual que els *Bacuates* (= *Baquates*) o els *Barbares* (= *Bauares*): “*Mauri*

⁵²⁸⁰ “Le nouveau prince aura adopté tout naturellement, en acquérant le droit de cité, le gentilice de l’empereur régnant” (FRÉZOULS 1957, p. 88).

⁵²⁸¹ Vegeu el text de la inscripció de *Cartennae* que esmenta aquest fet a FRÉZOULS 1957, p. 66 i el comentari *idem*, p. 104.

⁵²⁸² Cf. FRÉZOULS 1957, pp. 67 i 105.

⁵²⁸³ Vegeu els arguments a aquest respecte de FRÉZOULS 1957, pp. 111-116.

⁵²⁸⁴ Cf. FRÉZOULS 1957, p. 115.

⁵²⁸⁵ Cf. DESANGES 1962, p. 31. Es desconeix l’origen d’aquest etnònim. Podria contenir el morfema amazic *wā-*, que hom cercaria en altres etnònims antics (Οὐεβίκαϊ, Οὐερουεῖς) i topònims (*Volubilis*) antics de Mauretània, tot i que no és pas una explicació ferma.

⁵²⁸⁶ Vegeu *infra*, § VIII.9.3.1, i corpus, § 1.1.

⁵²⁸⁷ Cf. DESANGES 1962, p. 32.

⁵²⁸⁸ Cf. DESANGES 1962, p. 33.

⁵²⁸⁹ Cf. DESANGES 1962, p. 34.

⁵²⁹⁰ Cf. DESANGES 1962, p. 34.

*Gensani, Mauri Mazices, Mauri Barbares, Mauri Bacuates*⁵²⁹¹. Semblantment, Juli Honori situa *Mazices* a la Tingitana: “*Mazices gens... Barbares gens, Salamaggenites gens, Bacuates gens, Massyli gens, Abenna gens*”⁵²⁹². Encara que no tornem a tenir-ne notícia en fonts llatines, és interessant, naturalment, identificar l’etnònim genèric del poble amazic aplicat també a una tribu concreta de l’extrem occidental de la Tingitana, tal com hem pogut constatar pertot des d’Egipte⁵²⁹³.

7. *Mauri /Maurensii / Μαυρούσιοι*: Els Μαυρούσιοι apareixen ja a Diodor de Sicília (s. I aC) com un dels principals pobles libis; la designació llatina *Mauri*, ja al *Bellum Africum* i a Sal·lusti (s. I aC), és donada com a indígena per Estrabó (17, 3, 2), que els situa dellà les Columnes d’Hèrcules. L’etnònim *Mauri* designava inicialment una tribu que habitava el litoral mediterrani de la Tingitana⁵²⁹⁴ i les muntanyes del Rif occidental. Amb el temps, el nom d’aquesta tribu, una de les primeres de la Mauretània occidental —si no la primera— amb què fenicis, grecs i romans entraren en contacte, va acabar designant genèricament els africans no romanitzats —i sovint rebels—, per oposició als ciutadans⁵²⁹⁵.
8. *Ζεγρήνσιοι / Zegrenses*: Aquesta tribu estava situada entre el vessant sud del Rif i la vall del *Ouergha*⁵²⁹⁶. L’esment d’un *princeps gentium Zegrensiium* (IAM 94, 16) pot fer pensar que els *Zegrenses* eren una confederació, però és possible que el plural *gentium* (en lloc del singular *gentis*) estigui motivat pel plural *Zegrensiium*. La *Tabula Banasiana* precisa que la col·lació de la ciutat romana al *princeps* dels *Zegrenses* no comportava la disminució de les contribucions financeres: “*sine diminutione tributorum et uectigalium populi et*

⁵²⁹¹ Ed. RIESE 1878, p. 129. Cf. REBUFFAT 2001b, p. 42.

⁵²⁹² Ed. RIESE 1878, p. 54. Cf. REBUFFAT 2001b, p. 42.

⁵²⁹³ Vegeu *supra*, § I.6.2, i *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁵²⁹⁴ “*gentes in ea (Tingitana prouincia): quondam praecipua Maurorum —unde nomen— quos plerique Maurusios dixerunt, attenuata bellis ad paucas recidit familias. proxima illi Masaesylorum fuerat: simili modo extincta est. Gaetulae nunc tenent gentes, Baniurae multoque ualidissimi Autololes, et horum pars quondam Nesimi, qui auulsi his propriam fecere gentem uersi ad Aethiopas*” (Plini el Vell, 5, 17; ed. DESANGES 1980a) ‘Vet aquí les tribus que hi ha (a la província de Tingitana): en altre temps, la principal dels *Mauri* —d’on el nom [de Mauretània]—, que la major part [d’autors] han anomenat *Maurusii*. Minvada per les guerres, s’ha reduït a uns pocs clans. A prop dels *Mauri* hi havia la dels *Masaesyli*; però s’ha extingit de manera semblant. Són getuls les tribus que actualment ocupen el país, els *Baniurae*, els *Autololes*, que són de molt els més poderosos, i els *Nesimi*, que en altre temps eren una fracció dels *Autololes*. Els *Nesimi* se n’han separat i han fet la seva pròpia tribu en direcció als etiops’. Sobre els conceptes aplicats a diverses unitats de segmentació de la societat tribal maura, com ara *familiae* i *gentes*, en els autors antics, vegeu la discussió *supra*, § VI.1.3.3.

⁵²⁹⁵ Cf. DESANGES 1962, pp. 35-36.

⁵²⁹⁶ Cf. REBUFFAT 2001b, p. 23, n. 1.

*fisci*⁵²⁹⁷. Pel que fa a l'etnònim, és temptador de posar en relació el nom d'aquesta tribu muntanyenca amb les rates “dels turons” (βουνοί) ζεγέριες de la Cirenaica, segons el testimoniatge d'Heròdot⁵²⁹⁸. En efecte, l'arrel amaziga *√zgr* dóna lloc a diversos topònims, pertot de Tamazga, que designen elevacions del terreny, com ara la ciutat de *Tazggurt* (oficialment *Zagora*), a la vall del Dra —a causa d'una petita cadena muntanyosa situada al sud d'Agdz— i el nom de la muntanya tuareg d'*Ezaggar*. Encara que l'arrel en qüestió ja no és productiva en amazic per a designar elevacions del terreny, la toponímia —juntament amb el testimoniatge d'Heròdot— fa pensar que un mot d'aquest arrel designava un turó o algun altre tipus de muntanya menor, ço que escauria per a la designació de la tribu muntanyenca —del modest piemont meridional del Rif— dels *Zegeries*.

3. La romanització de Mauretània Tingitana

3.1. Època de l'Alt Imperi (40-285 dC)

A la mort de Ptolomeu l'any 40 dC, un llibert seu anomenat *Aedemon*⁵²⁹⁹ inicià una revolta per venjar la mort del seu amo, fet assassinar per Calígula⁵³⁰⁰, però la revolta fou sufocada el 41 dC⁵³⁰¹. Probablement, *Aedemon* no comptava amb més forces que les de l'exèrcit de Ptolomeu —difícilment gaudí del suport de les tribus maures— i, sens dubte, comptava amb l'oposició de la població romanitzada de les ciutats (*Volubilis*, *Tamuda*, *Lixus*), en què hi hagué una gran mortaldat⁵³⁰². Les tribus maures *intra limitem* tingueren una relació de permanent estira-i-arronsa⁵³⁰³ amb l'autoritat provincial durant tot l'Alt Imperi, especialment els *Baquates* i, en menor mesura, els *Macenites*⁵³⁰⁴. Hi ha constància epigràfica de trobades diplomàtiques

⁵²⁹⁷ Cf. REBUFFAT 2001b, p. 32.

⁵²⁹⁸ Vegeu *supra*, § II.3.1.6.

⁵²⁹⁹ L'origen grec del nom (Αἰδήμων 'Verecundus') no implica necessàriament un origen grec o oriental d'aquest llibert, tenint en compte el filohel·lenisme de Juba II i del seu fill Ptolomeu, per cert també portador d'un nom grec. Cf. GASCOU 1985, pp. 164-165.

⁵³⁰⁰ “romana arma primum Claudio principe in Mauretania bellauere Ptolemaeum regem a Gaio Caesare interemptum ulciscente liberto Aedemone” (Plini el Vell, 5, 11).

⁵³⁰¹ Cf. GASCOU 1985, pp. 165-167.

⁵³⁰² Cf. GASCOU 1985, p. 167. Vegeu també BURIAN 1964, pp. 465-467.

⁵³⁰³ Vegeu la cronologia dels tractats documentats amb les *gentes* de la Tingitana a REBUFFAT 2001a, p. 37. Sobre les relacions entre Roma i les tribus indígenes a Mauretània Tingitana, cf. CHRISTOL 1988, pp. 305-337.

⁵³⁰⁴ Vegeu la cronologia de revoltes maures a Tingitana a REBUFFAT 2001a, p. 42. Sobre la tensió entre Roma i els *Baquates* vegeu *supra*, § 2.

(*conloquia*)⁵³⁰⁵ entre el procurador provincial i representants tribals a *Volubilis* (amb representants dels *Baquates*, els *Macenites* i els *Bauares*) i a *Banasa* (amb representants dels *Baniures* i dels *Zegrenses*)⁵³⁰⁶. Pel que fa a les tribus *extra limitem*, la principal resistència a la romanització provenia dels *Autololes*⁵³⁰⁷. Amb l'annexió de Mauretània a l'Imperi, l'intensifica el poblament romà, provinent de diverses províncies. A la *Volubilis* del primer terç del s. II dC hi ha constància d'immigrats de les Gàl·lies, de Síria i de les Penínsules Itàlica i Ibèrica⁵³⁰⁸. També des d'antic hi ha una colònia jueva, de proporcions incertes, atreta per les facilitats de comunicació i les relacions comercials a les ciutats de la Tingitana⁵³⁰⁹. De tota manera, les deduccions —es coneixen els casos certs de *Zilil*, *Banasa* i *Babba* i el possible de *Tingi*— van ser petites, en cap cas comparables a les de l'Àfrica Proconsular. La força militar per a contenir les tribus maures era més aviat modesta; a la primeria del s. II dC, tot just cinc ales de cavalleria i deu cohorts d'infanteria —és a dir un total de soldats inferior als 10.000—⁵³¹⁰. Al s. II dC, un mur i un fossat a 6 km al sud de *Sala* constituïa el *limes* meridional de la Tingitana⁵³¹¹. El treball de fortificació va estendre's al llarg del s. II dC a les principals ciutats de la província, sobretot a *Volubilis* i *Thamusida* i, en menor mesura, a *Banasa*, *Tocolosida* i *Gilda*⁵³¹². L'extensió de la vintena de ciutats identificades de la Tingitana⁵³¹³ era, de mitjana (15-20 hectàrees), més aviat petita; només *Volubilis* i *Lixus* atenyien les 40 hectàrees⁵³¹⁴. També la xarxa viària de la Tingitana és la menys desenvolupada de tota l'Àfrica romana⁵³¹⁵. Per a alguns autors, la província Tingitana era, e certa manera, un *limes* dispost per a protegir les províncies ibèriques, en primer lloc la Bètica, de les incursions maures⁵³¹⁶. L'economia de les ciutats tingitanes era bàsicament rural —en tot cas a *Volubilis*, *Banasa* i *Sala*—, acompanyada d'una activitat comercial força important tant a les ciutats portuàries com als mercats de les ciutats interiors, que mercadejaven amb les *gentes* veïnes⁵³¹⁷. Al conreu de

⁵³⁰⁵ “*Clementius Valerius Marcellinus uir perfectissimus praeses prouvinciae Mauretaniae Tingitanae conloquio habito cum Iulio Nuffuzi filio Iuli Matif regis gentis Baquatium foederata paci aram statuit et dedicauit*” (IAM 360). R. Rebuffat ha aplegat onze referències als *conloquia* de *Volubilis* que daten des del 169 dC la més antiga al 280 dC la més recent. En totes les referències apareixen els *Baquates* i, de vegades, també altres tribus (REBUFFAT 2001b, p. 39).

⁵³⁰⁶ Cf. REBUFFAT 2001b, p. 27.

⁵³⁰⁷ Vegeu *supra*, § 2.1.

⁵³⁰⁸ Cf. CARCOPINO 1943, p. 39.

⁵³⁰⁹ Cf. REBUFFAT 2001a, p. 43.

⁵³¹⁰ Cf. REBUFFAT 2001a, pp. 39 i 46.

⁵³¹¹ Cf. REBUFFAT 2001a, p. 37.

⁵³¹² Cf. REBUFFAT 2001a, pp. 37-38.

⁵³¹³ Vegeu mapa n° 6.

⁵³¹⁴ Cf. REBUFFAT 2001a, p. 43.

⁵³¹⁵ Cf. REBUFFAT 2001a, p. 44.

⁵³¹⁶ Cf. CAMPS 1998b, p. 3090.

⁵³¹⁷ Cf. REBUFFAT 2001a, pp. 43-44.

cereals, oliveres i d'arbres fruiters s'uneix l'explotació forestal⁵³¹⁸ de l'Atlas Mitjà —semblantment al boscós Warsnis—, a cura dels *negotiantes citriarii*⁵³¹⁹, així com el comerç de la porpra getul, coneguda a tot l'Imperi⁵³²⁰. En tot cas, tant la colonització com la urbanització i l'explotació del sòl té a la Tingitana unes proporcions molt més modestes que en qualsevol altra província de l'Imperi. L'epigrafia de ciutats com *Volubilis*, *Banasa* o *Tingi* mostra que l'esclavisme pren a la Tingitana unes proporcions molt menors que en altres províncies; a les ciutats de la veïna Hispània, la proporció de població esclava o lliberta era tres vegades (o més) superior a la de les ciutats de la Tingitana⁵³²¹. D'altra banda, la recrudescència de l'esclavatge a l'Àfrica del Nord durant el Baix Imperi no sembla pas estar relacionat amb el comerç transsaharià⁵³²². El creixement de les ciutats de colonització romana no afectava el funcionament de les tribus maures *intra litem*, tampoc de les nòmades, que continuaven transitant llurs terrenys de recorregut per les extenses zones pastorals. De tota manera, la majoria de tribus maures situades dins el *limes* de la Tingitana —i, probablement, també al sud del *limes*⁵³²³— eren sedentàries —o, en tot cas, de poca mobilitat, a jutjar per les fonts—, i constituïen aglomeracions pobletanes estables⁵³²⁴. No hi ha constància de conflictes entre sedentaris i ramaders, ni actuacions menades *ut aratoribus cederent pastores*⁵³²⁵. Algunes al·lusions epigràfiques fan pensar que les tribus de la Tingitana, en tot cas els *Zegrenses* i els *Baniures*, acudien a *Banasa*; la lliure circulació de persones també s'exercia entre les comunitats cíviques de la Tingitana i de la fronterera Cesariana⁵³²⁶. A diferència de les ciutats romanes del litoral de la Cesariana, a la Tingitana les ciutats semblen integrades en l'entorn rural tribal maure; els *Tingitani*, *Lixitani*, *Salenses*, les *res publicae Thamusidensium et Volubilitanorum* no són tan sols els ciutadans de les ciutats de *Tingi*, *Lixus*, *Sala*, *Thamusida* i *Volubilis*; són també els pobletans que habiten el camp que circumda aquestes ciutats. Sens dubte, a les rodalies de les ciutats de la Tingitana predominaven les tribus maures, que podien mantenir llur estructura tribal integrada en la xarxa civil romana⁵³²⁷. Els maures podien estar més o menys exposats a la romanitat en la mesura en què realitzaven el servei militar —la qual cosa comportava l'obtenció de la ciutadania romana—, tenien tractes comercials o d'altra mena amb ciutadans romans o vivien en proximitat a nuclis de colons.

⁵³¹⁸ Cf. REBUFFAT 2001b, p. 32.

⁵³¹⁹ Cf. CARCOPINO 1943, p. 41.

⁵³²⁰ Cf. REBUFFAT 2001a, p. 44.

⁵³²¹ Cf. GOZALBES CRAVIOTO 2005, p. 104.

⁵³²² Cf. DESANGES 1999e, p. 244.

⁵³²³ Cf. REBUFFAT 2001a, p. 46.

⁵³²⁴ Cf. REBUFFAT 2001a, p. 43.

⁵³²⁵ "Il n'est donc pas sûr que les traités avec les gentes aient comporté des clauses de libre passage pour les troupeaux" (REBUFFAT 2005b, p. 68).

⁵³²⁶ Cf. REBUFFAT 2005b, p. 68.

⁵³²⁷ Cf. REBUFFAT 2005b, p. 78.

3.2. Època del Baix Imperi (285-429 dC)

A partir de la tetrarquia, s'observa una reducció dràstica del desplegament militar romà al nord de la Tingitana, amb una escassa presència al sud del *Lucus flumen*. Aquest abandonament militar comporta la desaparició d'estructures administratives, financeres i comercials i, consegüentment, urbanístiques romanes⁵³²⁸. Documents epigràfics esparsos testimonien irrupcions maures en algunes ciutats, com ara a *Tamuda* (IAM 55)⁵³²⁹. Malgrat la decadència de les institucions romanes, mantenen la seva importància les ciutats de *Tingi*, *Zilil*, *Lixus* i *Oppidum Nouum*, mentre que *Septem*, que no havia passat de ser, fins al s. III dC, un mer campament militar, es converteix en una veritable ciutat⁵³³⁰. El sud de la Tingitana, doncs, es desromanitza ja des del s. IV dC⁵³³¹. A partir d'aquest moment, tota la regió del *Gharb* —on hi havia *Banasa*, *Thamusida*, *Sala*, *Volubilis*— és domini de les confederacions maures —organitzades a partir de les antigues *gentes*— i de “principats” establerts per nouvinguts, bàsicament muntanyencs de l'Atlas o nòmades de les estepes orientals⁵³³². Les “ciutats” perden bona part del funcionament urbà que tenien i no són més que pobles agrícoles. La població urbana de la Tingitana durant el Baix Imperi devia ser d'unes 70.000 persones: 20.000 a *Tingi*, 10.000 a *Volubilis* i 5.000 de mitjana a ciutats com *Lixus*, *Zilil*, *Vopisciana*, *Gilda*, *Sala*, *Septem*, *Parietina* i *Rusaddir*⁵³³³. A aquesta població civil es pot afegir una població castrense —que inclouria no solament militars sinó també les seves famílies— d'unes 6.000 persones⁵³³⁴. El total de la població dins els límits de la província de Mauretània Tingitana devia oscil·lar entre els 100.000 i els 150.000 habitants⁵³³⁵, un terç o una quarta part dels habitants que devia haver-hi durant l'Alt Imperi⁵³³⁶. Només cap a la darrereria del s. IV i primeria del V s'intueix una certa recuperació demogràfica, però no creix l'urbanització, sinó que es “ruralitzen” els recintes urbans⁵³³⁷.

A partir del s. III dC s'observa que, entre els *negotiatores* d'origen oriental que poblen les ciutats de la Tingitana, hi ha una creixent

⁵³²⁸ Cf. REBUFFAT 2001a, p. 41 i n. 54 i *idem* 2001b, pp. 32-33.

⁵³²⁹ Cf. REBUFFAT 2001b, p. 33.

⁵³³⁰ Cf. REBUFFAT 2001b, p. 33.

⁵³³¹ “... *ad austri terram inuenies terram Mauretanium. homines qui inhabitant barbarorum uitam et mores habent tamen Romanis subditi*” (*Expositio totius mundi et gentium*, 60). Aquest text és de c. 359 dC. Cf. REBUFFAT 2005b, p. 66.

⁵³³² Cf. CAMPS 1998b, pp. 3090-3091.

⁵³³³ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 305. Durant els ss. III-IV dC, els *limitanei* eren d'origen cèltic i oriental (sirians i armenis), a més de reclutes locals. Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 314.

⁵³³⁴ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 305.

⁵³³⁵ Arqueològicament és gairebé impossible calcular la població rural, especialment la nòmada. Sobre la correlació entre nomadisme i arqueologia a l'Àfrica del Nord, vegeu REBUFFAT 1990, pp. 231-247.

⁵³³⁶ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 305.

⁵³³⁷ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 310.

colònia jueva⁵³³⁸. Estudis arqueològics recents realitzats a la ciutat de *Volubilis* conclouen que el poblament jueu representava el 10% del total de *Volubitanis* durant l'època del Baix Imperi⁵³³⁹.

L'adveniment del cristianisme, tan important i precoç a les províncies de Zeugitana, Bizacena, Numídia i Mauretània Sitifiana i, en menor mesura, de Mauretània Cesariana, no es desenvolupa —en tot cas segons les fonts— a Mauretània Tingitana fins que el cristianisme esdevé religió d'estat (a partir del s. IV dC)⁵³⁴⁰. Que el cristianisme tingità estava deslligat de la resta de l'Àfrica romana ho mostra el fet que, a partir aproximadament del 298 dC⁵³⁴¹, la Tingitana formava part de la *diocesis Hispaniarum*⁵³⁴². A part d'un parell de màrtirs de *Tingi*⁵³⁴³, tampoc hi trobem el culte dels màrtirs, tan arrelat a la resta de l'Àfrica romana⁵³⁴⁴. D'epitafis cristians, se n'han trobat a *Tingi* i rodalies, *Sala* i, més tardanament, a *Volubilis*⁵³⁴⁵.

Els efectes de la romanització s'observen fins i tot al sud del *limes* de la Tingitana en la preservació del calendari agrari julià, que els amazics han mantingut fins avui —amb els noms dels mesos d'origen llatí— i en els llatínismes de dialectes amazics que es parlen a l'Atlas Mitjà, a l'Alt Atlas, a la vall del Sus, a l'Anti-Atlas, a la regió de Tafilalt i al massís de Syru. Diem bé quan parlem dels “efectes de la romanització”, atès que ni el calendari julià ni el lèxic llatí⁵³⁴⁶ del taixelhit i el tamaziyt pressuposen necessàriament una presència llatínòfona *in situ*, sinó que s'hi han pogut establir —de fet, és l'explicació que hi donem— a través del contacte amb els amazics romanitzats directament *intra litem*. La permeabilitat del *limes* meridional tingità, d'una banda, i la fluïdesa de la xarxa comunicativa i comercial (i d'altra índole) amaziga antiga del Sàhara fins a la

⁵³³⁸ Vegeu LASSÈRE 1977, p. 421, que suposa que la presència jueva a Tingitana era conseqüència de les importants colònies de mercaders jueus a la Bètica.

⁵³³⁹ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 324.

⁵³⁴⁰ Cf. REBUFFAT 2001a, p. 43.

⁵³⁴¹ Cf. REBUFFAT 2001b, p. 33.

⁵³⁴² No obstant això, un passatge de l'apologista nòmida Arnobi de Sicca (255-327 dC) dóna entenenent que la cristianització dels tingitans (i també dels getuls) del seu temps era comparable a la dels nòmides i els maures (cesarians i sitifians, entenem): “*Si apud Gaetulos, Tigitanos, huius rei causam siccitatem satis ariditatemque miserunt, eo anno cur messes amplissimas Mauris Nomadibusque tribuerunt, cum religio similis his quoque in regionibus uerteretur?*” (*Aduersus nationes*, 1, 16, 3; vegeu corpus, § 31.1).

⁵³⁴³ Cf. REBUFFAT 2001b, p. 34. Val la pena fer esment de l'extens text de l'*Acta Marcelli* (298 dC). Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, pp. 339-344.

⁵³⁴⁴ REBUFFAT (2001b, pp. 34-35) suposa l'extensió de cristianisme fins i tot delà les zones romanitzades: “le christianisme s'est développé au-delà de la zone civique du Haut-Empire, et jusque dans la montagne. Il faut bien penser que son véhicule a été le latin, et que le latin devait être d'abord connu des *primores gentium*”. Tanmateix, els testimoniats que addueix provenen tots de Mauretània Cesariana i de Numídia, per la qual cosa roman incerta la cristianització dels maures de la Tingitana.

⁵³⁴⁵ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 307.

⁵³⁴⁶ Vegeu *infra*, § IX.8.3.

Mediterrània permet suposar que també les populoses tribus maures al sud de la franja *Sala - Volubilis* van ser partíceps de les innovacions agràries i tecnològiques i de les relacions comercials que s'introduïen a la Tingitana romana, com probablement ho havien estat prèviament en l'època en què els fenicis-cartaginesos monopolitzaven el comerç transmediterrani.

4. Mauretània Tingitana en època vàndala i bizantina

4.1. Època vàndala

A la primeria del s. V dC, l'exèrcit romà de la Tingitana és massa menut —i aïllat de les principals vies de comunicació d'ençà de la conquesta vàndala de la Península Ibèrica del 409 dC— per a aturar els vàndals el 429 dC, que travessen la Tingitana a través de la vall del *Ouergha* seguint el piemont del Rif, per la qual cosa *Lixus* i la vall del *Lucus* van restar estàlvies de la invasió vàndala⁵³⁴⁷. *Septem* va ser presa temporalment i *Zilil* va ser incendiada pels vàndals⁵³⁴⁸. En virtut d'un tractat del 442 dC, Roma recupera nominalment la Tingitana⁵³⁴⁹. A partir d'aquest moment s'esborra la diferència que hi havia entre la zona nord de la Tingitana, administrada directament per l'autoritat imperial, la part del territori cívic abandonada per Dioclecià i el territori de les *gentes*⁵³⁵⁰. Desmantellada l'administració romana, les ciutats amb prou feines podien funcionar de manera autàrquica. Indubtablement, durant el s. V dC l'estructura de les *gentes* maures era molt més sòlida que l'organització urbana de les ciutats romanes⁵³⁵¹.

4.2. Època bizantina i alta edat mitjana

El territori de l'antiga Tingitana no té per a Bizanci més valor que l'estratègic, per la qual cosa *Septem* va ser ocupada pels bizantins (533 dC) fins als inicis de la conquesta arobomusulmana (681-682 dC). Durant el segle bizantí, el desenvolupament de la Tingitana interior, particularment de *Volubilis*, sembla anar en paral·lel del de la regió cesariana d'*Altaua*. Si d'inscripcions llatines cristianes d'*Altaua* i *Pomaria* se'n troben fins al 599 i 651 dC, respectivament, a *Volubilis*

⁵³⁴⁷ Cf. REBUFFAT 2001a, p. 42.

⁵³⁴⁸ Cf. REBUFFAT 2001a, p. 44, n. 75 i *idem* 2001b, p. 35.

⁵³⁴⁹ Cf. REBUFFAT 2001b, p. 35.

⁵³⁵⁰ Cf. REBUFFAT 2001a, p. 44.

⁵³⁵¹ “On imagine que les Caecilii de Volubilis sont redevenus des notables tribaux. Exemple bien sûr choisi parce que Kocēila était certainement un Caecilius” (REBUFFAT 2001a, p. 44).

se'n troben fins al 655, sens dubte una cronologia força tardana en l'epigrafia llatina cristiana d'Àfrica⁵³⁵².

Segons les fonts àrabs medievals, Idris I s'hauria trobat, en arribar a *Volubilis* —que encara tenia una vida municipal pròpia—, el 788 dC, la tribu dels *Awarba /Awraba*⁵³⁵³. Aquesta tribu tenia com a cap, a la primeria del s. VI dC, un tal *Sakardid ibn Zu'fi*, també conegut com a *al-rūmī*, nom que sembla indicar la vinculació d'aquesta tribu amb la població afroromànica que hi havia entre *Volubilis* i Taza⁵³⁵⁴. Més conegut és el seu successor, a partir del 675, *Kusayla*⁵³⁵⁵, que encapçalà, per a fer front als invasors d'*Ifriqiya*, una confederació que incloïa les principals tribus *Barānis*, *Hawwāra*, *Ṣanhāğa* i *Kutāma*⁵³⁵⁶. Aquests indicis apunten a una integració dels elements afroromans, versemblantment encara llatínòfons⁵³⁵⁷ i segurament cristians, en les estructures tribals de la societat maura.

⁵³⁵² Vegeu *supra*, § VII.5.7.

⁵³⁵³ Cf. SIRAJ 1995, pp. 510-520.

⁵³⁵⁴ Cf. MORIZOT 1990, p. 1192.

⁵³⁵⁵ És plausible, tal com raona REBUFFAT (2001b, pp. 35-36), que tant el nom de *Kusayla* com el del seu fill *Lian* siguin d'origen llatí (*Caecilius* i *Iulianus*, *Aelianus* o *Aurelianus*), tenint en compte que els *Caecilii* eren una de les famílies dominant de la *Volubilis* provincial. En efecte, segons un estudi onomàstic realitzat per LE BOHEC (1988, pp. 339-356), durant l'Alt Imperi, el gentilici *Caecilius* és el segon en nombre de testimoniatges, amb 72 ocurrences, rere *Valerius*, amb 77 ocurrences; a molta distància tenim el tercer gentilici, *Antonius*, amb 30 ocurrences epigràfiques (*ibidem*, p. 343). Podem afegir que aquests noms, passats a través de les fonts àrabs, no semblen pas que puguin ser amazics, ni tampoc àrabs.

⁵³⁵⁶ Els *Awarba* van acabar islamitzant-se i aliant-se a Idris I, de manera que presenciaren la fundació de la ciutat de Fes el 806 a càrrec del seu successor, Idris II. De tota manera, la relació entre els *Awarba* i la dinastia àrab dels Idríssides va continuar essent conflictiva. Mil anys més tard, els *Awrba*, situats al nord de Taza, van oposar resistència a l'ocupació francesa i espanyola primer i al *Māxzān* després. En 1982, la tribu dels *Awrba* estava constituïda per cinc fraccions que sumaven 15.965 individus, ja arabitzats. Vegeu MORIZOT 1990, pp. 1193-1195.

⁵³⁵⁷ Diu Lleó l'Africà (ed. EPAULARD 1956, vol. 1, pp. 47-48) que totes les obres històriques que els àrabs posseeixen sobre els africans han estat traduïdes de la llengua llatina. Cf. SIRAJ 1995, p. 64.

5. Regions de Mauretània Tingitana (i del sud del *limes*)

5.1. La costa mediterrània i la serralada del Rif

5.1.1. El Rif a l'antiguitat

La costa mediterrània de Tingitana a penes va ser objecte de colonització romana, a causa de la manca de planes litorals que permetessin conreus extensius. En efecte, la serralada del Rif —extrem occidental, de fet, de l'Atlas Tel·lià⁵³⁵⁸— es dreça com un muralla contínua que va des de *Rusaddir* fins a les Columnes d'Hèrcules, amb la seva continuació oriental, coneguda com a *Jbala*. Encara que els cims del Rif (2.450 metres el *Tidyin*)⁵³⁵⁹ no atenyen les alçades dels de l'Atlas, la serralada és força homogènia i abraça des de la costa mediterrània fins a la vall del *Sububus* i el passadís de Taza. Amb un relleu tan abrupte, el Rif ha estat sempre domini de les tribus maures. A l'antiguitat coneixem els noms dels Μεταγωνίται, Σοκόσσιοι, Μάσικες i Μαυρήνσιοι⁵³⁶⁰. De les tres ciutats de la regió que coneixem a l'antiguitat (*Septem Fratres*, *Tamuda* i *Rusaddir*), només *Tamuda* tenia vida urbana pròpia; *Septem* i *Rusaddir* no passaven de ser un emplaçament estratègic naval el primer i comercial el segon —com a empori fenici—. A part d'aquestes tres ciutats, força exposades a influències externes, el Rif roman durant tota l'antiguitat una regió predominantment maura. Per la seva orografia, a recer de llengües exògenes, el Rif ha romàs una regió àmpliament amazigòfona fins als nostres dies, tot i que, com tindrem ocasió de veure, el domini dialectal del rifenya no coincideix exactament amb la regió geogràfica del Rif⁵³⁶¹.

5.1.2. La comarca de Tamuda

Tamuda (*tmd't* o *tmdt* en fonts numismàtiques neopúniques⁵³⁶²), situada a prop, al sud-est, de l'emplaçament de l'actual *Tittawin*, (pròpiament 'les fonts' en amazic), va ser bastida per maures a la vall del riu *Tamuda* (actual *Martil*), navegable segons Plini el Vell (5, 18)⁵³⁶³ i segurament remuntat ja pels fenicis o cartaginesos; aquest topònim és, probablement, d'origen amazic⁵³⁶⁴. Dos altres rius d'aquesta regió⁵³⁶⁵ són esmentats per Plini el Vell (5, 2), el *Laud* (*oued Laou*) i el *Thaluda*. Les fonts àrabs fan al·lusió a incursions freqüents de la tribu maura

⁵³⁵⁸ Cf. RISER 1989, p. 1019.

⁵³⁵⁹ Cf. DESPOIS & RAYNAL 1967, pp. 359-371.

⁵³⁶⁰ Vegeu *supra*, § 2.

⁵³⁶¹ Vegeu *infra*, § 10.2.

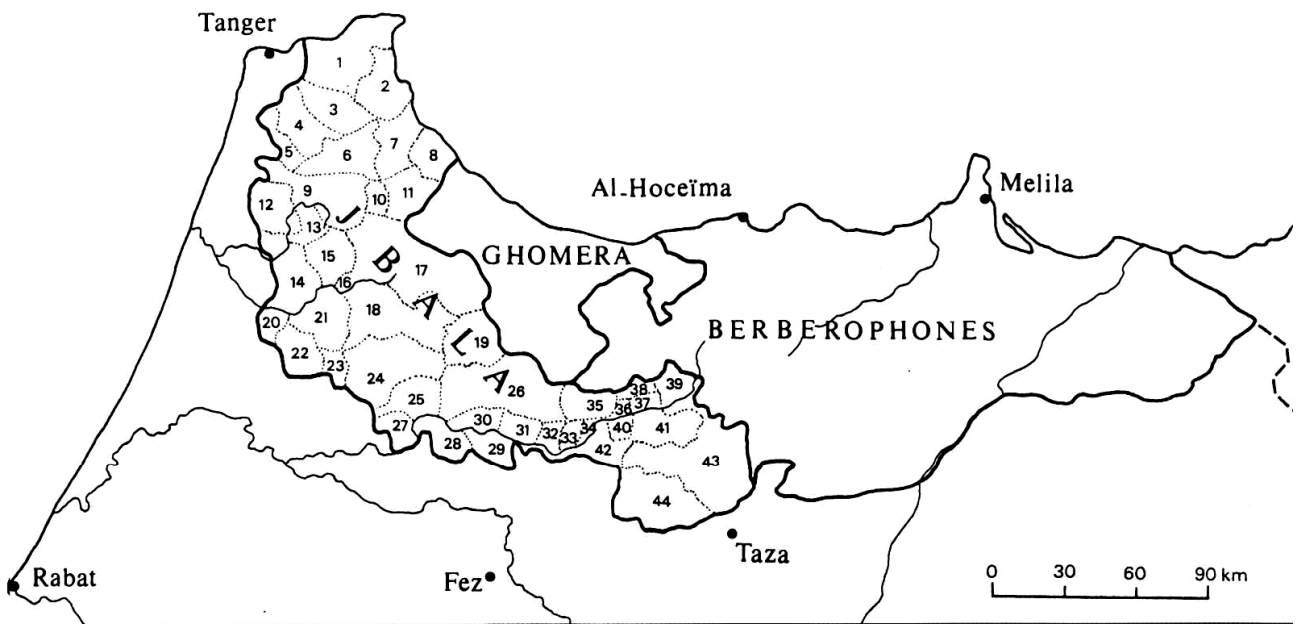
⁵³⁶² Vegeu JONGELING 2008, p. 378.

⁵³⁶³ “*flumen Tamuda nauigabile, quondam et oppidum*”.

⁵³⁶⁴ En discutim l'etimologia *infra*, § 9.8.

⁵³⁶⁵ Vegeu TISSOT 1877, p. 4. L'autor identifica el *Thaluda* amb el *Tamuda*.

dels *Ġumāra* a *Tittāwin* —que era més a prop de *Tamuda* que la ciutat moderna de *Tittāwin*—⁵³⁶⁶. En efecte, l'àrea d'influència dels *Ġumāra* abraçava pràcticament la totalitat del territori que, d'ençà del s. XVII o XVIII, hom anomena dels *Jbala*⁵³⁶⁷. L'arabització dels *Jbala*, doncs, deu ser un fenomen recent, afavorit per la instal·lació, a càrrec del poder central, en diverses onades migratòries, de tribus àrabs beduïnes entre els ss. XII-XVI⁵³⁶⁸. La regió dels *Ġumāra* ha minvat considerablement a l'actualitat⁵³⁶⁹.

1 - Anjra	12 - B. Gorfet	23 - Ahl Roboa	34 - Rioua (Rghioua)
2 - El-Haouz	13 - Soumata	24 - B. Mestara	35 - Mettioua
3 - Ouadras	14 - Ahl Serif	25 - B. Mesguilda	36 - Fenassa
4 - B. Mçaouar	15 - B. Issef	26 - B. Zeroual	37 - B. Ouensel
5 - Jbel Habib	16 - B. Zkar	27 - Setta	38 - Ouled Bou-Slama
6 - B. Ider	17 - El-Akhmas	28 - Ficitala	39 - Marnissa
7 - B. Hozmar	18 - Ghzaoua	29 - Slès	40 - B. Oulid
8 - B. Saïd	19 - B. Ahmed	30 - B. Ouriaguel	41 - Sanhaja-de-Gheddou
9 - B. Aros	20 - Ahl Sarsar	31 - El-Jaia	42 - Sanhaja-de-Mosbah
10 - B. Laït	21 - El-Rhona	32 - Mezraoua	43 - Branès
11 - B. Hassane	22 - Masmouda	33 - Meziate	44 - Tsoul

Figura n° 71: Les tribus *Jbala* a l'actualitat. Font: VIGNET-ZUNZ 1995, p. 2399.

⁵³⁶⁶ Cf. SIRAJ 1995, pp. 506-507.

⁵³⁶⁷ Cf. VIGNET-ZUNZ 1995, p. 2400. Vegeu també BERQUE 1978, pp. 143-144.

⁵³⁶⁸ Cf. VIGNET-ZUNZ 1995, p. 2400.

⁵³⁶⁹ Vegeu *infra*, § 10.2.

5.1.3. *El port de Rusaddir*

Rusaddir / Ρουσαδειρον —actualment *Mlilt*, pròpiament ‘la blanca’ en amazic—, situada al Cap de les Tres Forques, a l’extrem est del Rif, sembla haver estat un empori fenici; en fonts numismàtiques neopúniques ho trobem com a *rš`dr* ‘el cap poderós’ en fenici⁵³⁷⁰. En època romana, s’esqueia fora de la zona cívica de la Tingitana. Tot i que Plini el Vell (5, 18) hi al·ludeix com a *oppidum et portus*, crida l’atenció l’aparent desconexió —i manca de referències— d’aquesta ciutat de la resta de la Tingitana romana, de certa importància en època fenícia. A les fonts àrabs medievals, la ciutat de *Malīla* (o *Amlīl*) no era més que un port d’estiu, és a dir amb una activitat marítima que no era regular, segons al-Bakrī (s. XI dC)⁵³⁷¹, però, en canvi, la ciutat havia desenvolupat a les rodalies conreus de cereals i apicultura⁵³⁷².

5.1.4. *Septem Fratres i el Fretum Gaditanum*

Pel que fa a *Septem Fratres*, la seva posició al punt més estret de les Columnes d’Hèrcules (a 14 km de la Península Ibèrica) va atreure navegants fenicis i cartaginesos primer i romans després, però, de campament militar que era, no és desenvolupar en ciutat fins als ss. III i IV dC⁵³⁷³. El cap de *Septem* és anomenat per Ptolomeu Ἀβύλη στήλη⁵³⁷⁴. Ja al s. III dC, *Septem* va ser presa de revoltes maures, el 429 dominada pels vàndals i, al s. VI dC, pels bizantins, que la fortificaren i la convertiren en centre militar i administratiu, en lloc de *Tingi*⁵³⁷⁵. La *Cosmografia de Ravenna* (3, 9) situa entre *Tingi* i *Septem* la *ciuitas Turbice*, a la vora del riu *Turbulenta*, també anomenat *Dauman* o *Dauina*; la tal *ciuitas Turbice* devia funcionar com a port i mercat per a l’entorn muntanyós⁵³⁷⁶. És possible que es tractés del mateix riu el Οὐάλων (en genitiu Οὐάλωνος) de Ptolomeu⁵³⁷⁷. En temps d’al-Bakrī, encara hi havia a *Sabta* ruïnes d’esglésies antigues i de termes⁵³⁷⁸.

5.2. La costa i les planes atlàntiques

En contrast amb la feblement romanitzada costa mediterrània, la costa atlàntica de la Tingitana, juntament amb les planes interiors

⁵³⁷⁰ Vegeu JONGELING 2008, pp. 374-375. Hom ha volgut explicar el segon element, *addir*, a partir de l’amazic. Cf. LAOUST 1942, pp. 31-32.

⁵³⁷¹ Cf. SIRAJ 1995, p. 471.

⁵³⁷² *Ibidem*, pp. 471-472.

⁵³⁷³ Cf. SOUVILLE 1993, p. 1855.

⁵³⁷⁴ Vegeu TISSOT 1877, p. 23.

⁵³⁷⁵ Cf. SIRAJ 1995, p. 477.

⁵³⁷⁶ Cf. VILLAVARDE VEGA 2001, p. 197.

⁵³⁷⁷ Vegeu TISSOT 1877, p. 34.

⁵³⁷⁸ Vegeu SIRAJ 1995, p. 480, que remarca que “c’est ailleurs la première fois, voire même l’unique fois, où al-Bakrī signale des églises parmi les ruines des villes antiques du Maroc du Nord”.

adjacents, va atreure tot l'esforç romanitzador de la província més occidental de l'univers romà. A més de *Tingi*, *Lixus* i *Sala*, com a ports principals, el litoral atlàntic acollia diverses ciutats romanitzades, mentre que a l'interior, seguint les valls fluvials que descendien del Rif i de l'Atlas Mitjà, hi havia la capital de la província, *Volubilis*, a més d'altres nuclis de romanitat. És clar, durant els segles precedents a la romanització, la costa atlàntica havia estat freqüentada per navegants i mercaders fenicis i cartaginesos, però no sembla que la cultura fenícia-púnica transcendís gaire més enllà dels emporis litorals.

Tota la costa atlàntica, de *Tingi* a *Sala*, i l'interior, fins a *Volubilis*, destaca pel gran nombre de *tumuli* funeraris i de tarters de vegades de grans dimensions (fins als 60 metres de diàmetre) d'època protohistòrica —n'hi ha que es poden remuntar almenys als ss. IV-III aC—. Naturalment, aquests *tumuli* reapareixen pertot de l'antiga Tamazga, tal com ha mostrat G. Camps⁵³⁷⁹.

5.2.1. El camp de Tingi i de Zilil

Els maures de *Tingi/Tinge/Tingis/Tingit*⁵³⁸⁰ (*tyng'* a les fonts numismàtiques neopúniques⁵³⁸¹) ja tenien contactes comercials amb els fenicis d'ençà del s. VII aC. La ciutat ja era important en època del reialme de Mauretània. El camp de *Tingi* era especialment fèrtil, propici a la producció agrària, i era densament poblat ja a l'antiguitat⁵³⁸². Durant el Baix Imperi, *Tingi* era ciutat més gran de la província, amb 20 hectàrees *intra muros* i amb una població aproximada de 20.000 persones⁵³⁸³. La seva situació privilegiada l'ha deixat a mercè de romans, vàndals, bizantins i àrabs⁵³⁸⁴. A l'oest de *Tingi* hi havia les ciutats de *Lissa* i de *Cotta* (possiblement en mateix topònim que Κώτεις a Estrabó, 16, 3, 2)⁵³⁸⁵, que, pel que sembla, ja no existien en temps de Plini el Vell⁵³⁸⁶.

A uns 18 km al sud de *Tingi*, en l'emplaçament del modern *Dchar Djedid*, a la vora d'*Asila/Azila*, hi havia la ciutat de *Zilis* (Ζήλις a les

⁵³⁷⁹ Cf. CAMPS 1998b, pp. 3087-3090.

⁵³⁸⁰ Vegeu la discussió d'aquestes formes *infra*, § 9.7.1. Com que Sifax era fill d'Hèracles i de *Tingi* (segons Plutarc, *Sertorius*, 9), GHAZI BEN MAÏSSA (1996, p. 105) pensa que el topònim voldria dir 'crescuda' o 'inundació' en amazic, significats que no podem corroborar a partir de l'amazic modern.

⁵³⁸¹ Vegeu JONGELING 2008, p. 378.

⁵³⁸² Sobre *Tingi* i rodalies a l'antiguitat, vegeu VILLAVERDE VEGA 2001, pp. 78-101.

⁵³⁸³ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 305.

⁵³⁸⁴ Cf. LARONDE & GOLVIN 2001, p. 216. Sobre les fonts àrabs, vegeu SIRAJ 1995, pp. 485-504.

⁵³⁸⁵ Vegeu TISSOT 1877, p. 51.

⁵³⁸⁶ "*oppida fuere Lissa et Cotta ultra Columnas Herculis, nunc Tingi*" (5, 1).

fonts gregues)⁵³⁸⁷ coneguda en fonts numismàtiques neopúniques com a *šlyt*⁵³⁸⁸.

De les ciutats que hi havia al sud de *Tingi* i al nord de *Lixus* tenim poques dades; la més important era *Zilil*, objecte d'una deducció colonial ja a la seva meitat del s. I aC i adscrita a la jurisdicció de la Bètica⁵³⁸⁹; la població indígena va ser deportada a *Iulia Iozia* (*Traducta*, Algesires)⁵³⁹⁰. Després de prop de tres segles de romanització i urbanització, sembla que *Zilil* va entrar de decadència, potser fins a l'abandó, a la segona meitat del s. III dC, tot i que torna a repoblar-se a partir del s. IV dC. *Zilil* pateix la desarticulació administrativa de la *dioecesis Hispaniarum* del primer quart del s. V, fins a la destrucció de la ciutat per l'exèrcit vàndal entre el 426 i el 430⁵³⁹¹.

D'importància menor eren *Ad Nouas* i *Castellum Tabernae*. És possible que l'estació viària de *Gigantes*, citada a la *Cosmografia de Ravenna* (3, 11) se situï entre *Ad Nouas* i *Castellum Tabernae*. Hi ha dos llocs defensius anomenats amb el mateix nom de *Ad Mercurios* situats en els accessos muntanyosos a les comarques de *Tingi* i de *Zilil*⁵³⁹². A la comarca de *Zilil* s'han trobat restes de tres santuaris que podrien remuntar a l'època romana, bastits a prop d'aglomeracions rurals maures; aquests llocs sants testimonien la litolatria de la religiositat paleoamaziga; durant l'edat mitjana, es van convertir en llocs de culte marabútic, que amb el temps s'ha anat esvaint⁵³⁹³.

5.2.2. *Lixus* i a la vall del *Lucus*

La ciutat de *Lixus* (Λίξ / Λίξος a les fonts literàries gregues⁵³⁹⁴ i *lkš* en fonts numismàtiques neopúniques⁵³⁹⁵) bastida a la riba dreta del riu *Lixus* / *Lucus* / *Loukkos*, podria haver estat freqüentada, segons la tradició, per mercaders fenicis ja d'ençà dels ss. XII-XI aC, tot i que no hi ha, de fet, restes arqueològiques fenícies anteriors al s. VII aC⁵³⁹⁶. *Lixus* va mantenir una gran importància, com a ciutat portuària, fins al s. III dC. Apareix ja al *Periple d'Hannó* i en època romana hi havia un barri sencer dedicat a la indústria pesquera⁵³⁹⁷. A partir del s. IV dC, *Lixus* pateix la decadència de la resta de ciutats romanes de la Tingitana. De fet, les fonts àrabs medievals situen la ciutat de

⁵³⁸⁷ Vegeu TISSOT 1877, p. 67.

⁵³⁸⁸ Vegeu JONGELING 2008, p. 319, que nota que la formació *ʾašlīt*, a partir d'una arrel *šly*, és perfectament correcta en semític. Vegeu també Krahmalkov 2000, p. 466, *sub radice šlt*.

⁵³⁸⁹ Segons Plini el Vell (5, 3): "*ab eo XXV M. pass. in ora oceani colonia Augusti Iulia Constantia Zilis, regnum dicioni exempta, et iura in Baeticam petere iussa*".

⁵³⁹⁰ Sobre aquesta deportació, vegeu VILLAVERDE VEGA 2001, p. 102.

⁵³⁹¹ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 106.

⁵³⁹² Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 114.

⁵³⁹³ Cf. SIRAJ 1995, pp. 439-447.

⁵³⁹⁴ Vegeu TISSOT 1877, p. 57.

⁵³⁹⁵ Vegeu JONGELING 2008, p. 345.

⁵³⁹⁶ Cf. LARONDE & GOLVIN 2001, pp. 18 i 211.

⁵³⁹⁷ Cf. LARONDE & GOLVIN 2001, p. 211.

Tuṣhummus damunt de l'emplaçament de l'antiga *Lixus*, que ja havia desaparegut com a ciutat⁵³⁹⁸. Tot remuntant el *flumen Lucus*, a la riba dreta, hi havia *Oppidum Nouum* (actual *Ksar el-Kebir*), mentre que a la riba esquerra hi havia *Tremuli*, tots dos centres menors. Segons al-Bakrī (s. XI dC), la petita ciutat de *Qaṣr Danhağa* (antiga *Oppidum Nouum*) estava habitada per una fracció dels *Kutāma* anomenada *Danhağa*, si bé es desconeix el moment i les circumstàncies de l'adveniment de tal fracció a la ciutat⁵³⁹⁹.

5.2.3. *Banasa, Thamusida i les valls del Sububus i del Beth*

Al sud de *Lixus*, i abans d'arribar a *Banasa*, una altra de les ciutats principals de la Tingitana, hi havia, sobre les planes atlàntiques, els centres menors de *Frigidae* i *Vopisciana*. *Banasa*, bastida a la fèrtil vall del *Sububus* / Σούβουρ⁵⁴⁰⁰, ja era colònia romana entre el 33 i el 27 aC —adscrita, com les altres, a la Bètica— i estava situada en l'emplaçament d'un poble maure que existia amb anterioritat al s. IV aC⁵⁴⁰¹. La *Tabula Banasiana*, de l'època de Marc Aureli i Còmmode, és un document epigràfic cabdal, que proporciona dades sobre la ciutadania romana d'una família de la tribu maure dels *Zegrenses*⁵⁴⁰². La decadència de la ciutat es fa palesa des de la primeria del s. III dC i, en l'últim terç d'aquest mateix segle, evacuada per les tropes provincials, *Banasa* va ser probablement abandonada⁵⁴⁰³. Sobre les ruïnes de *Banasa* es drecen tres marabuts amb caràcter de *genii*, que hom creu que van instal·lar-s'hi justament quan la ciutat fou abandonada a la fi del s. III dC, car els *genii* ocupen sovint, en la religiositat amaziga, indrets deserts, coves, punts d'aigua i, sobretot, llocs abandonats en ruïnes⁵⁴⁰⁴. Al sud de *Banasa*, vers l'interior, remuntant el riu *Beth*, hi ha les ciutats menors de *Gilda* i de *Babba*⁵⁴⁰⁵. *Gilda* ja existia abans de la romanització, atès que ja apareix esmentada en fonts literàries d'entre el 82 i 60 aC⁵⁴⁰⁶. El topònim d'aquesta ciutat

⁵³⁹⁸ Cf. SIRAJ 1995, pp. 507-509.

⁵³⁹⁹ Cf. SIRAJ 1995, p. 467.

⁵⁴⁰⁰ “*amnis Sububus, praeter Banasam coloniam defluens, magnificus et nauigabilis*” (Plini el Vell, 5,5). Al s. XII dC, l'autor anònim del *Kitāb al-istibṣār* (p. 185) deia que aquest riu representava per al *Ġarb* el mateix que el Nil per a Egipte. Cf. SIRAJ 1995, p. 450.

⁵⁴⁰¹ Cf. EUZENNAT 1991, p. 1323.

⁵⁴⁰² Cf. EUZENNAT 1991, p. 1327. Vegeu també *supra*, § 2.8.

⁵⁴⁰³ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 146.

⁵⁴⁰⁴ Cf. SIRAJ 1995, pp. 448-451. L'autor formula l'equació “site antique + site maraboutique = sacralisation du site antique” (p. 451). “Le maraboutisme médiéval n'est en réalité qu'une forme développée des cultes païens de la communauté berbère nord-africaine; une forme adaptée aux circonstances nouvelles créés par les changements du VIIe siècle” (p. 460).

⁵⁴⁰⁵ La localització precisa de *Babba*, però, encara és objecte de discussió. Cf. EUZENNAT 1991, pp. 1293-1294.

⁵⁴⁰⁶ Vegeu *supra*, § 1.2.

s'ha de posar en relació amb el paleoamazic **gıldān* 'regius'⁵⁴⁰⁷, que trobem pertot de la Tamazga antiga⁵⁴⁰⁸.

Seguint el curs del *Sububus*, al sud-oest de *Banasa*, hi havia una altra ciutat important, *Thamusida* / Ταμουσίδα a Ptolomeu (4, 7)⁵⁴⁰⁹, en un emplaçament propici per a les pastures i alhora per a la pesca, no lluny del bosc de *Mamora*. Quan s'hi van instal·lar els primers romans a partir del 40 dC, *Thamusida* era un simple mercat maure⁵⁴¹⁰. Com és freqüent en la colonització de l'Àfrica romana, primer hi va ser instal·lada una guarnició militar, que després (a partir de l'època Flàvia) els veterans desenvoluparen en ciutat. El campament militar no va perdre importància (amb 1.000 soldats i 3 hectàrees de terreny) fins que va ser incendiat, i consegüentment abandonat, entre el 274 i el 280 dC⁵⁴¹¹. Com a *Banasa*, una altra ciutat bastida a la vora del *Sububus*, hi ha un santuari rústic consagrat a una part de les ruïnes del campament romà; la santedat no va lligada a cap personatge marabútic concret sinó al lloc antic en si⁵⁴¹².

5.2.4. Sala i la vall del Bu Rgreg

La ciutat de *Sala* (š'lt a les fonts numismàtiques neopúniques⁵⁴¹³) va ser bastida sobre una plana que dominava l'estuari del riu homònim⁵⁴¹⁴, *Salat* a Plini (5, 1)⁵⁴¹⁵ i Σαλάτα a Ptolomeu (4, 2), actualment *Bu Rgreg*. Hi ha vestigis púnics d'ençà del s. VII aC⁵⁴¹⁶. En època romana, la importància de Sala és major, pel fet de ser la ciutat més meridional de la costa de la Tingitana romana⁵⁴¹⁷. Val la pena fer esment d'una inscripció que els *Salenses* oferiren el 144 dC a *Marcus*

⁵⁴⁰⁷ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁵⁴⁰⁸ A propòsit de *Gilda*, REBUFFAT (2001b, p. 26) comenta que "on peut penser que vers le IIe siècle nous est ainsi attesté une 'principauté' dont le prince pourrait être un vassal du roi des Maures".

⁵⁴⁰⁹ El mateix Ptolomeu (4, 2) cita un topònim Ταμουσίγα just després de la desembocadura del riu Φούθ (probablement el *Tansift*) i abans d'arribar a l'Alt Atlas que no sabem si pot estar relacionat amb Ταμουσίδα. Segons la successió geogràfica de Ptolomeu, Ταμουσίγα hauria de ser a la costa atlàntica al sud de l'Alt Atlas, però segons HAMDOUNE (1993, 259), que ha estudiat a fons aquest passatge de Ptolomeu des d'un punt de vista geogràfic, "*Tamousiga*, ville par ailleurs tout à fait inconnue et fort improbable à cette latitude, a toutes chances d'être une répétition de *Tamousida*, dont le site a été retrouvé à l'embouchure du Sebou, à l'oest des 'terres rouges' de l'oued Beth".

⁵⁴¹⁰ Cf. LARONDE & GOLVIN 2001, p. 160.

⁵⁴¹¹ Cf. LARONDE & GOLVIN 2001, pp. 160-161.

⁵⁴¹² Cf. SIRAJ 1995, p. 451.

⁵⁴¹³ Vegeu JONGELING 2008, p. 376.

⁵⁴¹⁴ "...*oppidum Sala, eiusdem nominis fluuio inpositum, iam solitudinibus uicinum elephantorumque gregibus infestum, multo tamen magis Autololum gente, per quam iter est ad montem Africae uel fabulosissimum Atlantem...*" (Plini el Vell, 5, 5).

⁵⁴¹⁵ En un passatge que té com a font el *Periple d'Hannó*.

⁵⁴¹⁶ Cf. LARONDE & GOLVIN 2001, p. 213.

⁵⁴¹⁷ El punt més meridional del *limes* s'esqueia, de fet, a la guarnició militar d'*Ad Mercurios*, a 15 km al sud de Sala. Cf. LARONDE & GOLVIN 2001, p. 213.

Sulpicius Felix, prefecte de la segona ala siriana que mantenia la defensa la ciutat. De l'extens text s'extreu que la defensa de la ciutat requereix d'un important cos militar, aproximadament de 1.240 soldats⁵⁴¹⁸, la qual cosa mostra la fragilitat de la ciutat davant les incursions de tribus dellà el *limes*, com ara els getuls *Autololes*. En època tardana, Sala deixa d'existir com a nucli urbà, i durant l'època vàndala i bizantina el poblament de l'emplaçament és baix⁵⁴¹⁹. Encara en l'època d'autors àrabs com al-Muqaddasī i Ibn Ḥawqal (tots dos del s. X dC), Sala constituïa un *limes*, en aquest cas del país dels musulmans⁵⁴²⁰; els rodals de Sala, que ja estava en ruïnes —tot i que, segons al-Muqaddasī, encara romania dempeus durant els ss. VIII-IX— estaven ocupats per *murabiṭūn* que en feien front als “heretges” *Bargawāta* de la regió limítrofa de *Tamsna*⁵⁴²¹.

5.2.5. La plana de *Volubilis*

Finalment, a l'interior, sobre una plana que domina el riu *Khroumane*, hi havia la ciutat més important de la Tingitana, *Volubilis*, habitada almenys des del s. III aC. El nom amazic de la ciutat, *Walili*, no se sap si és una evolució del nom llatí antic —que no pot ser d'origen llatí— o si és una forma continuadora de l'ètim de l'antic *Volubilis* —forma sens dubte llatinitzada morfològicament—. En tot cas, *Walili* és el nom amazic del baladre, una planta característica del paisatge tingità. Segurament *Volubilis* no té res a veure amb el nom d'un dels tres fills de *Bocchus* el Vell, *Volux*. Crida l'atenció que una ciutat maura interior hagi adoptat la magistratura púnica dels sùfets abans de la romanització. Sigui com vulgui, el 44 dC ja tenia l'estatut de municipi. El 169 dC, *Volubilis* tenia un recinte edificat de 40 hectàrees⁵⁴²², l'àrea més gran per a una ciutat de la Tingitana. La ciutat fou abandonada entre el 280 i el 285, com a conseqüència de les evacuacions que marcaren tan fortament els inicis del Baix Imperi a la Tingitana⁵⁴²³. Durant el Baix Imperi, la ciutat tindria una superfície d'unes 15 o 20 hectàrees, per a una població aproximada d'uns 10.000 habitants⁵⁴²⁴, encara la segona ciutat major de la Tingitana, rere *Tingi*. *Volubilis* sembla haver mantingut, emperò, una comunitat cristiana nombrosa, amb vincles estrets amb la regió d'*Altaua*⁵⁴²⁵. També sembla haver estat important la comunitat jueva —lingüísticament hel·lenitzada— de *Volubilis* durant els ss. IV i V, i algunes inscripcions apunten a l'existència d'una sinagoga en aquesta ciutat⁵⁴²⁶. En època bizantina i en l'alta edat mitjana, la ciutat recupera importància, tot i que el

⁵⁴¹⁸ Cf. REBUFFAT 1992a, pp. 185-219, esp. p. 194.

⁵⁴¹⁹ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 185.

⁵⁴²⁰ Cf. SIRAJ 1995, p. 481.

⁵⁴²¹ Cf. SIRAJ 1995, p. 481. Sobre aquesta regió, vegeu *infra*, § 5.3.

⁵⁴²² Vegeu el plànol de la ciutat a LARONDE & GOLVIN 2001, p. 158.

⁵⁴²³ Vegeu *supra*, § 3.2.

⁵⁴²⁴ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 305.

⁵⁴²⁵ Cf. CAMPS 1998b, p. 3091.

⁵⁴²⁶ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, pp. 164-165.

funcionament urbà sembla deure més a les institucions tribals maures que a les institucions municipals romanes⁵⁴²⁷. A diferència de la majoria de ciutats de l'antiga Tingitana, a *Volubilis* s'observa una permanència a través dels “segles obscurs”, de manera que les fonts àrabs d'ençà del s. IX dC evoquen *Walīlī* com la ciutat més important entre els rius *Sububus* i *Ouergha* en el moment de la conquesta àrab del s. VII dC⁵⁴²⁸. A quatre km de *Volubilis*, una mica al sud-oest, hi havia l'emplaçament menor de *Tocolosida* (actual *Takurat*); abandonada per l'exèrcit romà al llarg del s. III dC, *Tocolosida* va continuar essent una *mansio* durant els ss. IV-V, com punt final dels itineraris de la Tingitana⁵⁴²⁹.

Durant l'època romana, hi havia diverses tribus maures —les fonts els han llegat els noms principalment dels *Baquates*, *Zegrenses* i *Baniurae*⁵⁴³⁰— que mantenien llur organització política tradicional i que alhora estaven en estret contacte amb la vida urbana de les ciutats de la plana, especialment a *Volubilis* i a *Banasa*.

5.3. La regió de *Tamsna*

Al sud del *Salat flumen*, que desembocava al port de Sala, *limes* sud-occidental de Tingitana, i fins al riu *Fut* (actual *Tansift*, al nord de Mogador), hi ha una vasta regió plana, interrompuda bruscament al sud per l'Alt Atlas i a l'est per l'Atlas Mitjà. A prop de la ciutat de Mazagan s'ecola l'*asif n Mu Warbie*, conegut per Ptolomeu com a Ἀσάμα, per Polibi com a Ἀνάτις i per Plini com a *Asana flumen*⁵⁴³¹. No és clar quin riu era el Διοῦρ ποταμός (versemblantment el *Vior* de Plini el Vell), que C. Tissot identifica amb el *Daïa d'Aïyîr* o *Oualidiya*⁵⁴³². Durant l'antiguitat, aquesta regió és coneguda com a territori de tribus getuls nòmades i de gran mobilitat, de les quals les fonts esmenten especialment els *Autololes*, que tan aviat trobem realitzant incursions a Sala com recollint porpra a Mazagan⁵⁴³³, possiblement Πουσιβίς Λιμήν a Ptolomeu⁵⁴³⁴. En època romana, hi havia, al litoral atlàntic al sud de Sala, petits enclavaments estacionals o permanents, sense entitat urbana, amb finalitat comercial⁵⁴³⁵, pels volts dels emplaçaments on es troben *Anfa*, *Azmmur*, *Asfi* i *Mogador* (*Turris Buconis?*)⁵⁴³⁶. Pels volts de la moderna *Asfi* devia trobar-se el

⁵⁴²⁷ Vegeu *supra*, § 4.2.

⁵⁴²⁸ Cf. SIRAJ 1995, p. 510.

⁵⁴²⁹ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 168.

⁵⁴³⁰ Vegeu *supra*, § 2.

⁵⁴³¹ “*indigenae tamen tradunt in ora ab Sala centum quinquaginta millia passuum: flumen Asanam*” (Plini el Vell, 5, 13-14; vegeu corpus, § 15.4). Vegeu també TISSOT 1877, p. 101.

⁵⁴³² Vegeu TISSOT 1877, pp. 102-103.

⁵⁴³³ Vegeu *supra*, § 2.1.

⁵⁴³⁴ Vegeu TISSOT 1877, p. 101.

⁵⁴³⁵ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 186.

⁵⁴³⁶ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, pp. 186-194.

Μυσοκάρας λιμὴν de Ptolomeu⁵⁴³⁷. Aquesta regió cobra protagonisme a la historiografia àrab de l'alta edat mitjana, en què rep el nom de *Tāmasnā*, per haver estat estat el territori d'una confederació *masmuda*⁵⁴³⁸ coneguda com a *Bargawāta*. Aquesta confederació practicava una religió sincrètica i ascètica derivada de l'islam i influïda per l'ensenyament, segons Ibn Zaydān, d'un jueu andalusí anomenat Šālih ibn Ṭarīf al-lhūdī, i difosa per un tal Yūnus ibn Ilyās, que hi hauria afegit ingredients del sunnisme, el xiïsme i fins i tot del kharigisme, durant un llarg poder de quaranta-tres anys (842-885)⁵⁴³⁹. El domini de la confederació *Bargawāta* a la regió de *Tamsna* va durar entre el 744 i el 1058 dC. Malgrat l'afebliment dels *Bargawāta*, aquests no van ser eliminats com a grup religiós i polític fins al 1149, després d'haver estat aferrisadament combatuts pels almoràvits primer i pels almohades després a causa de llur heterodòxia. La massacre fou tal que ocasionà un buit demogràfic a la regió de *Tamsna*, que va ser repoblada a partir del 1180 amb tribus beduïnes hilalianes⁵⁴⁴⁰, fet que donà inici a l'arabització lingüística d'aquesta regió. Per a la història de la llengua amaziga és important notar que, segons les fonts àrabs, Yūnus hauria rebut la revelació, en “berber”, d'un llibre que contenia vuitanta capítols anomenats segons els noms dels profetes (Job, Jonàs, Saül) o d'animals (gall, perdiu, llagosta, serp)⁵⁴⁴¹ —al capdavant, sembla no haver estat més que una traducció, adaptada, de l'Alcorà—⁵⁴⁴², mentre que el nom que donaven a déu era Yākuš⁵⁴⁴³, del qual ens han pervingut algunes invocacions en amazic transmeses per algunes fonts àrabs⁵⁴⁴⁴, així com l'expressió “*Māmat imunī*”⁵⁴⁴⁵, on s'observa l'adaptació del nom de *Muhammad* a l'amazic sense la pronúncia de la faringal /ħ/. El caràcter herètic de la “revelació” de Yūnus ha impedit que ens hagi pervingut ni un sol bocí d'un document del s. IX dC que fóra de gran interès per al coneixement de l'amazic medieval.

⁵⁴³⁷ Segons argumenta TISSOT 1877, p. 115.

⁵⁴³⁸ Vegeu els noms d'algunes de les tribus que componien aquesta confederació segons les fonts àrabs a NORRIS 1982, p. 104.

⁵⁴³⁹ Cf. DEVERDUN 1991, p. 1360.

⁵⁴⁴⁰ Cf. CAMPS 1998b, p. 3091.

⁵⁴⁴¹ Cf. HADDADOU 2000, pp. 50-51 i NORRIS 1982, p. 103.

⁵⁴⁴² “The aim of Yūnus was to radically Berberize Islam in a local and wholly independent form” (NORRIS 1982, p. 94).

⁵⁴⁴³ Cf. NORRIS 1982, p. 95. PEYRON (2005, pp. 179-180) nota que Yuš encara s'usa al Rif i que *bu itran* ‘el senyor dels estels’ (per a ‘déu’) s'usa a cals Ayt Iħya de Tunfit, segons l'autor com a herència dels *Bargawāta*. De fet, Yuš també s'usa a Gerba i Mzab. Segons la crònica d'Abū Zakariyā' al-Warġlānī, el nom berber de déu és Akuš. Cf. CAMPS & CHAKER 1986, pp. 431-432.

⁵⁴⁴⁴ Cf. NORRIS 1982, p. 102.

⁵⁴⁴⁵ Cf. NORRIS 1982, p. 103.

5.4. L'Atlas

Naturalment, el nom de *Atlas* / Ἄτλας pertany a la mitologia grega, en què designava un gegant condemnat per Zeus a aguantar sobre les espatlles la volta del cel⁵⁴⁴⁶; Ἄτλας estava situat als límits del món, davant de les Hespèrides, a la vora de l'Oceà, que acabà prenent el seu nom⁵⁴⁴⁷. Les joves serralades de l'Atlas formen part, totes, del sistema orogènic alpí i estan sota la influència del clima mediterrani⁵⁴⁴⁸. La primera font a descriure les muntanyes de l'Atlas és Heròdot (4, 184), que diu que la gent del país considera l'Atlas les columnes del cel. Els habitants de l'Atlas, els Ἀτλάντες, ocupaven també el país de Κέρνη —segons Diodor de Sicília (3, 54, 4)—, també esmentat per autors posteriors i de localització incerta, si bé hom pensa que podria tractar-se de l'illa que hi ha davant Mogador, famosa per la producció i el comerç de la porpra⁵⁴⁴⁹. Les tres cadenes muntanyoses de l'Atlas Mitjà, l'Alt Atlas i l'Anti-Atlas estan separades per grans cursos fluvials i es comuniquen per nombrosos colls. L'Atlas és un dels pocs territoris amazics per al qual hi ha estudis toponímics menats amb un cert afany de sistematització⁵⁴⁵⁰. El primer cap romà, segons Plini el Vell, a travessar a l'Atlas fou *Suetonius Paulinus*, en una expedició duta a terme el 42 dC⁵⁴⁵¹. La missió de l'expedició, més aviat que una simple exploració, era, possiblement, la de represaliar⁵⁴⁵² certes tribus maures *extra limitem* que causaven ràtzies i atacaven els combois romans⁵⁴⁵³, tot i que les circumstàncies no són del tot clares.

5.4.1. Atlas Mitjà

L'Atlas Mitjà —Ἄτλας ἐλάττων ὄρος a Ptolomeu (4, 2)— a penes està separat de l'Alt Atlas, a la banda est, per la vall del *Mulucha*. Aquesta lleu transició fa que no hi hagi un veritable tall dialectal entre l'Alt Atlas i l'Atlas Mitjà —de fet, com tindrem ocasió de veure⁵⁴⁵⁴, l'Alt Atlas Central i Oriental pertany al mateix domini dialectal, tamaziyt, que l'Atlas Mitjà, mentre que l'Alt Atlas Occidental pertany al domini dialectal taixelhit—. Encara que el cims de l'Atlas Mitjà no atenyen els 4.000 mts, com a l'Alt Atlas, en molts punts superen els 3.000 —el més alt és el *Bu Nasr* (3.340 mts), al sud del passadís de Taza⁵⁴⁵⁵—. A l'Atlas

⁵⁴⁴⁶ Ja a la *Teogonia* d'Hesíode, vv. 517-519.

⁵⁴⁴⁷ Cf. DESANGES 1989b, pp. 1013-1014.

⁵⁴⁴⁸ Cf. RISER 1989, p. 1018.

⁵⁴⁴⁹ Cf. EUZENNAT 1993, pp. 1853-1854.

⁵⁴⁵⁰ Vegeu especialment el treball de LAOUST 1942, que conté 641 topònims classificats segons les categories a què remeten: la terra, l'aigua, l'hàbitat, les parts del cos, els animals, les plantes, certs objectes. Vegeu també DROUIN 2003, pp. 197-219.

⁵⁴⁵¹ Vegeu el passatge sencer al corpus, § 15.4.

⁵⁴⁵² Segons dóna entenent Càssius Dió (40, 9).

⁵⁴⁵³ És aquesta l'explicació que hi dóna DE LA CHAPELLE 1934, pp. 107-124.

⁵⁴⁵⁴ Vegeu *infra*, §§ 10.3 i 10.4.

⁵⁴⁵⁵ Vegeu mapa n° 14.

Mitjà preval un paisatge d'extensos boscos de cedre (*cedrus atlantica*) — també presents als flancs septentrionals de l'Alt Atlas Oriental, així com al Rif⁵⁴⁵⁶—, molt preuat pels *negotiatores* de la Tingitana. A l'est del passadís de Taza es drecen les ciutats modernes de Fes i Meknès, a uns 25 km dels contraforts meridionals de l'Atlas Mitjà —situats tan sols a una cinquantena de km al sud de l'antiga *Volubilis*—, amb uns desnivells que aviat atenyen els dos mil metres.

5.4.2. Alt Atlas

L'Alt Atlas (*adrar n Drn* en amazic) és anomenat "Ατλας μείζων ὄρος per Ptolomeu (4,2). Amb relleus de tipus pirinenc, enllaça, a l'est, amb les muntanyes dels *Iyrman n Iffus* i amb l'Atlas Saharià, mentre que a l'oest arriba fins a l'Oceà Atlàntic. És a l'Alt Atlas on hi ha els cims més alts de l'Àfrica del Nord: a l'Alt Atlas Occidental hi ha el *Tubqal* (4.176 mts); a l'Alt Atlas Central hi ha l'*iyil Mgun* (4.071 mts); a l'Alt Atlas Oriental hi ha el *Ëyyaši* (3.747 mts)⁵⁴⁵⁷.

Cita Ptolomeu entre Οὐσσάδιον ἄκρον (versemblantment el Cap Sim, a la vora de Mogador) i l'Atlas (sens dubte l'Alt Atlas Occidental) la ciutat de Σουρίγα —que C. Tissot identifica amb *Koubia*, a 7 km al sud del Cap Sim— i els rius Οὐνα (*Oued Igouzoul* o *Oued Tafetna*), "Αγνα (*Oued Beni Tamer*) i Σάλα (*Oued Tamrakt*)⁵⁴⁵⁸.

Segons les fonts àrabs medievals, quan 'Uqba ibn Nāfi', el governador d'*Ifriqiya*, va arribar a l'Atlas el 680 dC, hi va combatre berbers masmudes fins a la vall del Dra. En efecte, la confederació amaziga dels agricultors sedentaris *Mašmūda* sembla haver estat originària de l'Alt Atlas, amb nucli a l'*Aymat*, a uns 40 km al sud-sud-est de l'actual Marràqueix, a la vora del riu *Ouarika*⁵⁴⁵⁹. Sembla que no fou fins a partir del s. X que tribus *Šanhāğa* (originàries del Sàhara Occidental i de la vall del Dra) i *Zanāta* (originàries de la costa mediterrània, des del Rif fins a *Cartennae*, a l'antiga Mauretània Cesariana) van començar a establir-se a l'Alt Atlas.

Va ser un masmuda de l'Anti-Atlas⁵⁴⁶⁰ format religiosament a Orient anomenat Ibn Tūmart el fundador (vers el 1120 dC) del moviment

⁵⁴⁵⁶ Cf. GAST 1993, pp. 1834-1836.

⁵⁴⁵⁷ Cf. RISER 1989, p. 1020.

⁵⁴⁵⁸ Vegeu TISSOT 1877, p. 117.

⁵⁴⁵⁹ Cf. CAMPS 1985b, pp. 258-259. Moltes de les tribus masmudes citades per les fonts àrabs medievals (cf. NORRIS 1982, p. 157) continuen existint avui dia, tot mantenint l'etnònim: *Hāha* = *Iḥaḥan*, *Ġadmīwa* = *Igdmiwn*, etc.

⁵⁴⁶⁰ El topònim del lloc on va néixer, segons algunes fonts àrabs, és *Igilliz n Warġan* (vegeu NORRIS 1982, p. 159), versemblantment 'l'església de l'argan'. L'argan, que creix a altituds de 1.500-1.700 mts, és una relíquia d'una antiga flora tropical (vegeu CAMPS 1989b, pp. 879-880). Les mateixes fonts transcriuen breus frases en taixelhit medieval —algunes atribuïdes a la mare d'Ibn Tūmart— gens mancades d'interès lingüístic, com ara "atūmart inū issak āyiwī!", que fóra en taixelhit modern "a tumrt-inu sik, ay iwi!" 'o, felicitat meva cap a tu, fill meu!'

religiós, amb aspiracions polítiques, dels *al-muwahhidūn*. Ibn Tūmart va predicar l'islam en amazic a l'Alt Atlas durant un any, en què va anar guanyant adeptes entre els masmudes⁵⁴⁶¹. El consell de l'estat islàmic almohade va estar representat en els primers temps per membres de diverses tribus masmudes muntanyenques, amb seu a *Tin Mallal* (Alt Atlas), a 100 km al sud-oest de Marràqueix. Amb la presa de Marràqueix, capital dels almoràvits, el 1147, els almohades estenen el seu imperi sobre les ruïnes dels almoràvits, fins a dominar l'Àfrica del Nord occidental i central i a la meitat sud d'Al-Àndalus durant més d'un segle (1269)⁵⁴⁶². L'integrisme almohade va menar a l'extinció de les últimes comunitats cristianes de Tamazga, notablement afeblides ja pels almoràvits⁵⁴⁶³, no sabem si encara parcialment afroromàniques.

5.4.3. Vall del Sus, Anti-Atlas i vall del Dra

L'Anti-Atlas queda tallat de l'Alt Atlas per la populosa vall del Sus. Enfront del boscós paisatge d'alta muntanya de l'Alt Atlas i de bona part de l'Atlas Mitjà, l'Anti-Atlas no supera enlloc els 3.000 mts —el cim més alt és l'Aklim (2.531 mts)—. Nascut a l'Anti-Atlas, a prop de *Tafrawt*, el riu *Massa* és possible que sigui el mateix que el *flumen Masathat* al qual fa referència Plini el Vell (5, 1)⁵⁴⁶⁴, tenint en compte que apareix en una successió just abans del *flumen Darat* (el riu Dra), tal com és en la realitat. La identificació esdevé més versemblant si tenim en compte que el nom autòcton d'aquest riu és *Mast*⁵⁴⁶⁵.

Nascut a l'Alt Atlas Central (a prop de Warzazat), el riu Dra s'escola pel vessant sud de l'Anti-Atlas fins a desembocar a l'Atlàntic en un curs de 1.100 km, de manera que es converteix en la frontera natural entre el territori de poblacions agrícoles sedentàries —que avui dia són els *isusiyn*—, al nord, i de poblacions nòmades ramaderes —que avui dia són els sahrauís—, al sud. És justament l'Anti-Atlas el mur geològic que frena l'avenç de la zona àrida sahariana⁵⁴⁶⁶. A penes hi ha a l'Anti-Atlas restes arqueològiques anteriors al neolític⁵⁴⁶⁷. El nom antic del Dra⁵⁴⁶⁸ era *Darat*, segons Plini el Vell (5, 1), en un passatge que s'abeura del *Periple d'Hannó*⁵⁴⁶⁹, i Δάραδος ποταμός segons

⁵⁴⁶¹ Cf. NORRIS 1982, pp. 169-174.

⁵⁴⁶² Cf. GARCIN 1997, pp. 534-539.

⁵⁴⁶³ Cf. NORRIS 1982, p. 183.

⁵⁴⁶⁴ Ho va suggerir R. Basset en 1882 en el comentari a la seva traducció francesa (p. 15, n. 12) d'un interessant document històric escrit en amazic per un erudit de Massa anomenat Sidi Brahim en 1834. El text amazic (en alfabet de *tifinay*) ha estat reeditat recentment per AFA 2004, que inclou la traducció i comentari de R. Basset i traduccions també a l'àrab i a l'anglès.

⁵⁴⁶⁵ En efecte, ho trobem com a ⵍⵓⵎⵎⵉ en el report històric de ΘΞΛΞ ΘΟⵓⵎⵎⵉⵍⵍⵍ ⵍⵓⵎⵎⵉ. Vegeu AFA 2004, pp. 67-89, *passim*.

⁵⁴⁶⁶ Cf. RISER 1988, p. 776.

⁵⁴⁶⁷ Cf. RISER 1988, p. 784.

⁵⁴⁶⁸ La forma arabitzant amb 'ayin *Drae* (escrita *Draâ*) és artificialosa, atès que els autòctons ho diuen simplement *Dra*.

⁵⁴⁶⁹ "gentes Selatitos et Masatos, flumen Masathat, flumen Darat, in quo crocodilos gignit".

Ptolomeu. Observem que el sufix amazic de femení *-t*, al més sovint desamaziguitzat en la toponímia antiga del nord d'Àfrica pels autors grecs i llatins (*Mulucha, Sala*), de vegades sí que apareix, tal com mostren els doblats (*Muluchat, Salat*)⁵⁴⁷⁰. És a la vall del Sus que J. Desanges situaria els *Perorsi* de Plini el Vell (5, 10; 5, 16), així com els *Daratitae*, situats a la desembocadura del riu Dra (5, 10), tots dos pobles *Aethiopes*. En canvi, el mateix Plini (*ibidem*) tracta de getuls els *Darae*, habitants del curs superior del mateix riu⁵⁴⁷¹. Dels inicis de l'era cristiana daten els gravats rupestres, sovint amb caràcters líbics, que es troben en gran nombre especialment a la vall del Dra⁵⁴⁷². Vers els ss. VIII-X dC, sembla que la vall del Dra estava habitada per la tribu senhaja dels *Masūfa*.

Entre el Σούβος ποταμός (*asif n Sus*) i el Δάραδος ποταμός (*asif n Dra*), Ptolomeu ubica diversos hidrònims i topònims, en aquest ordre (de nord a sud): Σαλάθου ποταμοῦ ἐκβολαί, Σαλάθος πόλις, Χουσάριος ποταμοῦ ἐκβολαί, Γαννάρια ἄκρα, Ὀφιόδους ποταμοῦ ἐκβολαί, Βεγαζεῖ ἢ Βάγαζα πόλις, Νουΐου ποταμοῦ ἐκβολαί, Σαλουεντία ἄκρα, Μάσσα ποταμοῦ ἐκβολαί (el *Masathat* de Plini), Ἰαρζείθα πόλις⁵⁴⁷³.

Les regions de la vall del Sus, Anti-Atlas i vall del Dra —i, en part, també de l'Alt Atlas Central i a Tafilalt—, concentren, com és sabut, les més importants comunitats judeoamazigues de tot el nord d'Àfrica⁵⁴⁷⁴. Encara que no sembla que aquestes comunitats judeoamazigues s'hagin establert en aquestes regions abans de l'edat mitjana —almenys en gran nombre⁵⁴⁷⁵—, el cert és que manquen fonts que permetin establir-ne l'origen i el moment d'arribada⁵⁴⁷⁶. Molts dels jueus arabòfons del Marroc eren *megorašim* 'expulsats' de la Península Ibèrica en època moderna, mentre que molts dels jueus amazigòfons eren *tošabim* 'indígenes' i, per tant, d'un major arrelament⁵⁴⁷⁷. La literatura oral tradicional i religiosa judeoamaziga de l'Atlas i el Sus, molt rica, a penes ha atret l'atenció dels estudiosos fins als treballs de P. Galand-Pernet⁵⁴⁷⁸ i, sobretot, de H. Zafrani⁵⁴⁷⁹, que han estudiat textos com la *Haggadah de Pesah* (ritual de la vigília pasqual), escrits en llengua

⁵⁴⁷⁰ Vegeu *infra*, § 9.7.2.

⁵⁴⁷¹ DESANGES 1999c, p. 225.

⁵⁴⁷² Vegeu *infra*, § 6.2.

⁵⁴⁷³ Vegeu l'assaig d'identificació amb hidrònims i topònims moderns a TISSOT 1877, pp. 119-123 i 126-127.

⁵⁴⁷⁴ Vegeu els mapes *supra*, § VII.10.5.2.

⁵⁴⁷⁵ Cf. LASSÈRE 2004.

⁵⁴⁷⁶ Abans de la "independència" del Marroc, hi havia una comunitat jueva —incloent-hi amazigòfons, arabòfons i castellanòfons de 250.000 individus, reduïda a l'actualitat, a causa de l'èxode massiu a Israel, a uns pocs milers (entre 3.000 i 7.000). Cf. ZAFRANI 1990, pp. 193-194.

⁵⁴⁷⁷ Cf. ZAFRANI 1967, pp. 175-188.

⁵⁴⁷⁸ GALAND-PERNET 1968-1969.

⁵⁴⁷⁹ ZAFRANI 1968-1969.

amaziga emprant caràcters hebraics. Curiosament, els judeoamazics anomenen la llengua amaziga la llengua dels *plištīm* (filisteus)⁵⁴⁸⁰.

5.5. La regió de Tafilalt i del massís de Syru

El massís de *Syru* —el cim més alt és l'*Amalu n Mansur* (2.712 mts)— és, de fet, la continuació oriental de l'Anti-Atlas, si bé presenta un sòl més adust i eixarreït⁵⁴⁸¹. D'ençà del s. XVI, *Syru* és el nucli de l'expansió de la supertribu dels *Ayt Èṭta*, que a partir de la primeria del s. XVII va estendre la seva àrea d'influència, al nord, cap a l'Alt Atlas Central (a través de *Tizi Mqqurn*)⁵⁴⁸², a l'est, cap a la regió de Tafilalt a partir de la segona meitat del s. XVIII —el 1818 van destruir la històrica ciutat de Sijilmassa—, al sud, cap als oasis presaharians de la vall del Dra a partir de la primeria del s. XIX i, finalment, al sud-est, cap a l'oasi de Tuat entre 1899 i 1901⁵⁴⁸³. Que del broix i auster *Syru*, d'escassa importància a l'antiguitat, hagi sorgit la tribu amaziga més populosa i ubiqua del Marroc modern —potser juntament amb els *Ayt Syrušn*— és sorprenent. Com ho és el fet que la històrica regió oasita de Tafilalt, situada a l'est del massís de *Syru*, hagi perdut la importància que la va convertir, durant tota l'antiguitat i l'edat mitjana, en punt d'arribada “mediterrani” del trànsit comercial caravaner transaharià, que, provinent de l'Ahaggar, l'*Adyay ən Fuyas*, *Tinbaktu* i el Sàhara Occidental (Ghana, *Iwalatān*, *Awdayust*), al més sovint a través dels oasis de Tuat i Gurara, feia cap a Tafilalt, des d'on passava a les ciutats de la Tingitana i la Cesariana occidental (*Pomaria* i, posteriorment, *Tahərt*) i a les ciutats de la costa Mediterrània. El rol comercial de Tafilalt era ja considerable abans de la fundació de Sijilmassa el 757 —a càrrec d'amazics *Miknāsa*—, que havia arribat a tenir sis-centes *tiyrmin*, les típiques cases pairals fortificades amazigues fetes en terra pitjada.

⁵⁴⁸⁰ Cf. ZAFRANI 1990, p. 195.

⁵⁴⁸¹ Cf. RISER 1988, p. 776.

⁵⁴⁸² Els *Ayt Èṭta* no van poder accedir a l'Alt Atlas Oriental, car el 1645 les tribus d'aquesta regió (*Ayt Ihya*, *Ayt Eisa*, *Ayt Izdg*, *Ayt Hdiddu*, *Ayt Mryad*) van constituir la confederació dels *Ayt Yaflman*, que els hi ha barrat el pas d'aleshores ençà. Cf. PEYRON 1985, pp. 117-135.

⁵⁴⁸³ Aquesta última onada expansiva, protagonitzada per la fracció dels *Ayt Xbbaš*, va ser frenada per l'exèrcit francès. Els *Ayt Èṭta* són l'última tribu a oposar resistència al *Məxzən* i al colonialisme francès (fins al 1933). Sobre els *Ayt Èṭta*, vegeu HART 1981 i *idem* 1984. Sobre l'estructura segmentària de les tribus amazigues en general i dels *Ayt Èṭta* en particular, vegeu *supra* § VI.1.3.1. Sobre la regió dels *Ayt Èṭta*, vegeu mapa n° 15.

5.6. El Sàhara Occidental

Al sud de la vall del Dra comença el desert del Sàhara, en una vasta extensió de territori semideshabitat que va fins a la vall del Senegal, on comença el país de pobles atlàntics (parlants de wòlof, serer i ful) i mandaic (bàsicament els soninkes). La història antiga d'aquesta vasta regió, naturalment al sud del *limes* de la Tingitana, és àmpliament desconeguda, a causa de les exigües referències dels autors antics, sovint poc fiables. A causa de l'aridesa del sòl —rocallós o desèrtic— i de la minsa pluviometria —llevat de la costa—, el Sàhara Occidental⁵⁴⁸⁴ no ha estat mai propici a l'establiment de poblacions sedentàries agrícoles, de manera que sempre ha estat recorregut per rares⁵⁴⁸⁵ poblacions nòmades ramaderes o pescadores, que les fonts antigues al·ludeixen vagament com a getuls o etiops.

En la toponímia major d'aquesta regió salten a la vista amaziguismes palesos com *Adrar* (massís muntanyós situat al cor de Mauritània), *Tagant* 'bosc' (regió situada al sud del massís d'Adrar on hi havia la ciutat històrica d'*Awdayust*—, *Zemmur* 'ullastre', el nom de l'*Erg Igidi* 'sorra, duna' —situat al nord de l'actual Mauritània—, *Wadan* 'boscia senegalensis' —nom de ciutat, a partir d'un nom d'arbre que creix pertot al Sahel i que en tuareg és femení, *tădant*⁵⁴⁸⁶. També la toponímia menor ofereix incomputables formes, fins al sud de Mauritània, analitzables morfològicament a partir de l'amazic. S'hi poden trobar fins i tot topònims amaziguitzats a partir d'un lexema d'una llengua de substrat, com és el cas probable de *Walata / Iwalatān*, que sembla venir d'un mot mandaic *wa-la* 'indret arrecerat'⁵⁴⁸⁷. Però és justament l'evidència de totes aquestes formes, que són les que trobem pertot en els dialectes amazics contemporanis, el que ens fa dubtar de l'antiguitat de la toponímia amaziga d'aquestes regions, particularment de les més meridionals. Notem que, en la toponímia antiga de la Tingitana, la Cesariana, Numídia, etc., trobem formes que permeten una anàlisi a partir de l'amazic però sense que es puguin entendre com si fossin amazigues modernes (*Darat, Masathat, Salat, Muluchat, Tingi*, etc.), i això és el que les fa plausibles com a testimoniatge d'amaziguitat antiga. En canvi, la "modernitat" de les formes toponímiques del Sàhara Occidental —on, d'altra banda, no tenim fonts literàries antigues que ens en reportin topònims— suggereix que el gruix de la implantació amaziga en aquestes regions és posterior a l'antiguitat.

⁵⁴⁸⁴ Emprem *Sàhara Occidental* amb una accepció únicament geogràfica —tal com fan els geògrafs, a la manera del *Sàhara Central* i del *Sàhara Oriental*—, que inclou també el territori de l'actual estat de Mauritània, ètnicament, demogràficament i lingüísticament també homogeni amb el modern *Sàhara Occidental*.

⁵⁴⁸⁵ Encara avui dia, el Sàhara Occidental és una de les regions menys densament poblades del planeta. Cf. NORRIS 1986, p. 2. Vegeu també el mapa n° 11.

⁵⁴⁸⁶ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 106.

⁵⁴⁸⁷ Cf. MONTEIL 1950, p. 21.

VIII. MAURETÀNIA TINGITANA i SÀHARA OCCIDENTAL

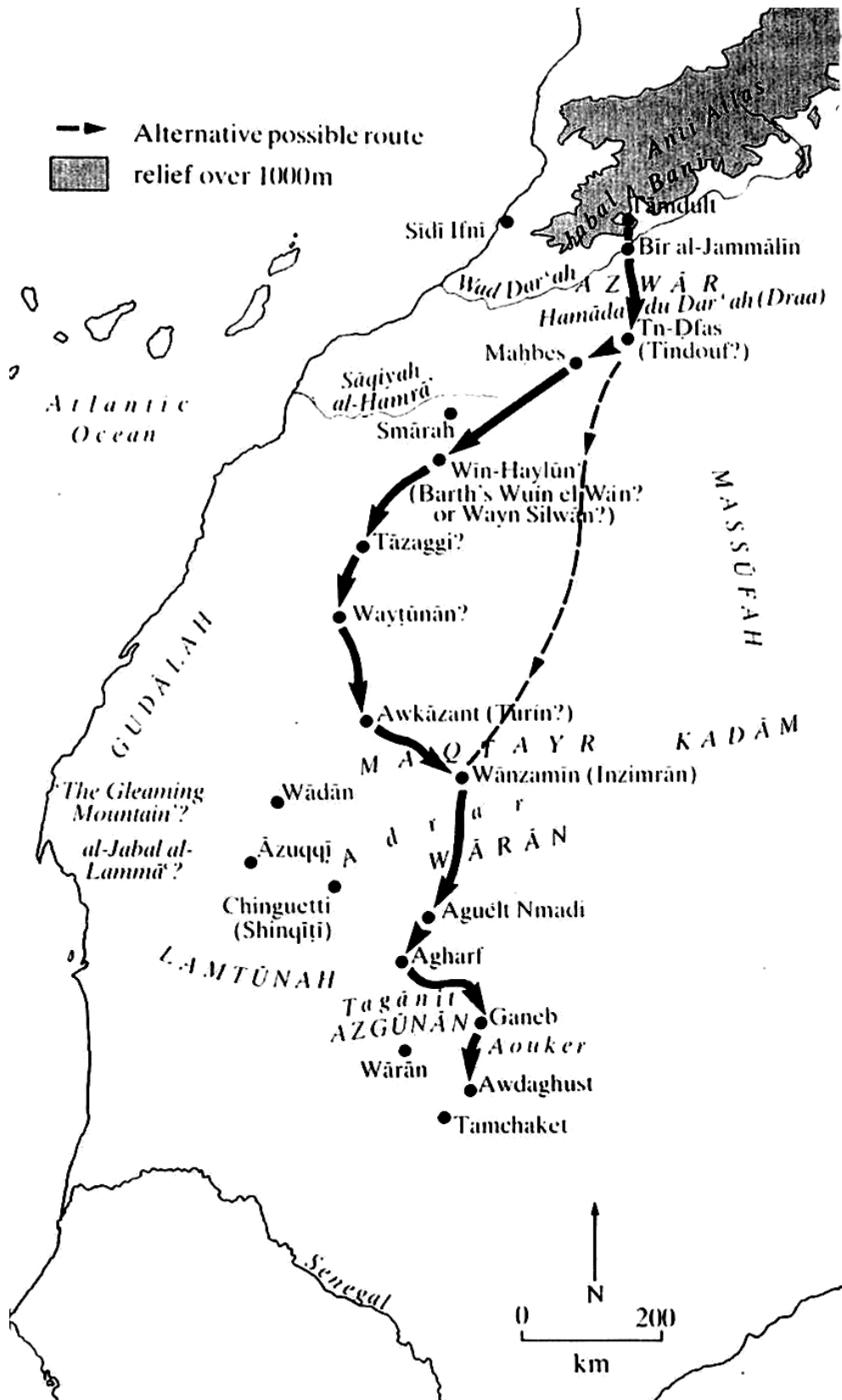

Figura n° 72: La ruta caravanera del Sàhara Occidental dels *Lamtūna* al s. XI segons la toponímia d'al-Bakrī. Font: NORRIS 1986, p. 143.

A la costa mauritana vivien els bafurs (*Bāfūr* a les fonts àrabs), un poble d'agricultors d'origen incert⁵⁴⁸⁸, tot i que no és impossible que fossin ja amazics⁵⁴⁸⁹, fins que l'adveniment de tribus amazigues zenagues (*Ṣanhāġa*)⁵⁴⁹⁰ provinents del nord entre els ss. V i VII dC els va fer emigrar vers les regions fèrtils del sud. És possible que la regió d'Adrar estigués poblada per gent serer, parlant d'una llengua atlàntica⁵⁴⁹¹, abans de l'arribada de poblacions amazigues; els serers emigraren vers el sud-oest a través de la regió de *Takrur* fins a la riba del Senegal⁵⁴⁹². El nord-oest de l'Adrar devia estar poblat per fuls, un altre poble atlàntic, que va acabar emigrant cap al sud, a la regió de *Takrur*⁵⁴⁹³. Vers el s. VIII es constitueix l'estat de Ghana (*Ġāna* a les

⁵⁴⁸⁸ No falta qui creu que els bafurs són els avantpassats dels soninkes —cosa ben dubtosa, atès que la presència soninke a la riba nord del Senegal no sembla gaire anterior a la constitució de l'estat de Ghana, a partir del s. VIII dC— i fins dels *imragan* —es tracta d'una designació exoglòtica, car és el plural del mot amazic *zenaga* per a 'pescador', *amrig*; cf. GRÉBÉNART 2001, p. 3705—, cosa encara més dubtosa, atesa l'heterogeneïtat de l'etnogènesi (probablement recent) dels *imragan*, un poble de pescadors transhumants —segueixen el peix com els pastors llurs ramats— que habita entre el Cap Blanc —al nord del qual hi ha, o hi havia fins fa poc, pescadors amazics— i la desembocadura del riu Senegal —domini dels wòlofs—. La llengua actual dels *imragan* resta sense classificar. Hom creu que es tracta d'una varietat de hassania amb un fort substrat soninke. Cf. MOSELEY 2007, p. 616.

⁵⁴⁸⁹ Així ho pensa LEWICKI (1983b, p. 34), que identifica els *Bāfūr* amb els *Bauares* (vegeu *supra*, § VII.2.1), que les fonts llatines situen a la Cesariana occidental —amb presència també a la Tingitana oriental— en època tardana: “Les Bafour appartenaient très vraisemblablement à la dernière vague des tribus libyco-berbères qui ont précédé, dans le Sahara occidental, l'arrivée des Berbères médiévaux de la race *ṣanhāġa*”. De tota manera, és ben dubtós que el títol dels sobirans de l'estat de Mali —hereu del de Ghana— del s. XIV, *mansa*, sigui d'origen amazic... a partir del testimoniatge del canari *mencey* —sobre el mot canari *mencey*, vegeu *infra*, § 10.6—. La interpretació històrica és ben audaç: “Si notre supposition qu'il y a une parallèle entre le mot canarien *mencei* (**mensei*) et le mot mandingue *mansa/manse* est juste, on devrait admettre que les Mandingues étaient jadis, à l'époque fort reculée, en relations avec une branche des ancêtres des Guanches restés dans le Sud du Maroc au moment où la branche principale a émigré aux Canaries” (*ibidem*, p. 41). *Obscura per obscuriora...* Alguns autors pensen fins i tot que els bafurs eren amazics kharigites. Cf. CAMPS 1985a, p. 154.

⁵⁴⁹⁰ Famosos nòmades ramaders de camells, ovins i caprins, enfront dels masmudes, muntanyencs sedentaris, i dels zenates (i de les tribus cognats), en part nòmades i en part sedentaris. Cf. LEWICKI 1983b, p. 44.

⁵⁴⁹¹ Encara que classificada, d'ençà de Greenberg, dins la família lingüística nigerocongolesa, d'una banda, la branca atlàntica es mostra força heterogènia internament i, d'altra banda, alguns africanistes pensen que “l'atlàntic” és un agrupament areal que representa un cert nombre de continuadors primerencs independents de la família nigerocongolosa. Vegeu en darrera instància DIMMENDAAL 2008, pp. 841-842.

⁵⁴⁹² Cf. NICOLAS 1953, p. 12.

⁵⁴⁹³ Cf. NICOLAS 1953, p. 12.

fonts àrabs)⁵⁴⁹⁴, que arriba a abastar des de la regió de Tagant (sud de Mauritània), al nord-oest, al delta interior del Níger, a l'est, gràcies al control de la producció de l'or⁵⁴⁹⁵. Durant aquests primers segles són paleses les tensions entre els soninkes⁵⁴⁹⁶ i els amazics zenagues pel control del lucratiu comerç transsaharià⁵⁴⁹⁷. La part nord-occidental de l'estat de Ghana, particularment la regió de Tagant (al Sàhara Occidental), roman sota control dels amazics saharians, que prenen com a centre la ciutat d'*Awdayust*⁵⁴⁹⁸. En canvi, un altre dels punts clau del trànsit transsaharià d'aquesta regió, *Iwalatān* (a mig camí entre *Awdayust* i *Tinbaktu*) sembla haver estat des dels orígens de poblament majoritàriament soninke, tot i que, amb el temps, com tots els enclavaments comercials del Sàhara, ha anat diversificant la seva

⁵⁴⁹⁴ Per a tota aquesta època, val la pena acudir al recull de fonts àrabs que concerneixen l'Àfrica occidental (*Bilād al-Sūdān*) realitzat per CUOQ 1975. El topònim endogen soninke d'aquesta regió sembla haver estat *Wagadu*.

⁵⁴⁹⁵ Les recerques menades en els últims trenta anys sobre el comerç transsaharià conclouen que la importació d'or provinent de l'Àfrica subsahariana va ser insignificant fins al s. VIII dC i força feble fins al s. X dC. Cf. DESANGES 1999e, p. 244.

⁵⁴⁹⁶ El soninke és una llengua mandaica (o mande) occidental del grup nord-oest, força distant de l'entramat dialectal mandinga (que inclou el bambara i el diula), que pertant al grup central. Vegeu-ne la localització moderna al mapa n° 10. Hom pot consultar també el mapa i la fitxa que n'hem realitzat per al web de Linguamón en el següent enllaç: http://www15.gencat.net/pres_casa_llengues/mapes/mapes.html?idioma=1&start=cercador, s.u. *soninke, mandinga, bambara, diula, bissa, susu*. Encara que classificada d'ençà de Greenberg dins la macrofamília lingüística nigerocongolesa, no ha estat possible fins ara establir el parentiu de les llengües mandaiques amb el nucli de les llengües nigerocongoleses (benuecngoleses, kwa, gur i adamawa), per la qual cosa, segons el parer de DIMMENDAAL (2008, p. 842), "Mande and Ubangian are best treated as independent language families".

⁵⁴⁹⁷ Cf. AGABI 1998, pp. 3082-3085.

⁵⁴⁹⁸ Cf. DEVISSE 1989, p. 799. Sembla que aquesta ciutat comercial fundada durant els ss. VII-VIII dC estava habitada per "un peuplement noir majoritaire sous domination Sanhaja. En quelques decennies, à la fin du IXe siècle et au Xe siècle, le paysage urbain s'est organisé, sans plan préconçu mais à partir d'importants travaux de terrassement qui soulignent le désir de rendre aménageable, après nivellement, un espace urbain homogène. Sous l'influence de commerçants venus du nord et, semble-t-il, berbèrophones eux aussi, le relais commercial devient une ville de commerce et d'artisanat [...] Les relations avec le nord, particulièrement avec l'Ifriqiya aghlabide puis fatimide, mais aussi avec Sidjilmasa, sont surabondamment illustrées par les découvertes des archéologues [...] Ces commerçants, immigrés pour la plupart, sont, pour l'essentiel, des Ifriqiyens appartenant aux groupes berbèrophones et ibadites du sud de la Tunisie. En relation avec les nouveaux maîtres Zénètes de Sidjilmasa, ces commerçants établissent pour une cinquantaine d'années, un véritable monopole du trafic transsaharien de l'or, d'où sont exclus les Sanhadja, naguère bénéficiaires d'une importante partie de ce trafic" (*ibidem*, pp. 801-802).

composició sociolingüística. Afeblit per la dominació almoràvit, l'estat de Ghana perviu fins al 1240⁵⁴⁹⁹.

A diferència dels *ihrdann*, que són els negres de tota la vida a calcs amazics⁵⁵⁰⁰, l'adveniment dels *ignawn* (en àrab magribí *gnāwa*), famosos per les seves confraries sufis i musicals⁵⁵⁰¹, sembla lligat a les rutes caravaneres del Sàhara Occidental durant l'edat mitjana, de manera que llurs lligams amb els pobles de la vall del Senegal (bambares, mandingues, soninkes, fuls i wòlofs) i de més a l'est (hausses) són més o menys identificables. *Ignawn* vol dir generalment 'els muts' en amazic, tant meridional (*igənnawn* en tuareg⁵⁵⁰² i *əgnāwn* en zenaga⁵⁵⁰³) com septentrional (*ignawn* en taixelhit)⁵⁵⁰⁴; significa a calcs *Ayt Mryad* de l'Alt Atlas Oriental 'els qui parlen una llengua que hom no entén'⁵⁵⁰⁵. Notem excepcionalment la relliscada de l'entrada de l'*Encyclopédie Berbère* dedicat als *gnawa*, que no sembla adonar-se de l'ètim amazic assenyalat: "On a souvent tendance à traduire le terme de *Gnāwī* par celui de Guinéan, mais il semble plus juste de faire référence à celui de Ghana, tant sur le plan linguistique que sur celui de l'histoire"⁵⁵⁰⁶.

Sembla que el nord del Sàhara Occidental i la vall del Dra va ser el nucli originari de la confederació amaziga dels zenagues i que no va ser fins a l'alta edat mitjana quan van fer cap a la vall del Senegal, de manera que es van fer amos del comerç caravaner transsaharià atlàntic. A partir del s. IX, algunes tribus zenagues fer cap al nord, fins a l'Atlas Mitjà, el Rif i la costa atlàntica de l'antiga Tingitana.

Al llarg del s. XI, l'aliança de les tribus amazigues zenagues originàries del Sàhara Occidental —per bé que la seva àrea d'influència anava, vers el nord, delà el Dra— dels *Lamṭūna* (originaris de la regió d'Adrar)⁵⁵⁰⁷ els *Guddāla* (els més meridionals, fins a la vall del

⁵⁴⁹⁹ Cf. AGABI 1998, p. 3084. Notem que l'antic estat de Ghana no s'identifica ni geogràficament, ni ètnicament ni lingüísticament amb el modern estat de Ghana.

⁵⁵⁰⁰ Vegeu *supra*, § IV.2.2.

⁵⁵⁰¹ Sobre les quals vegeu WELTE 1990.

⁵⁵⁰² PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 231: "muet". *Agənnaw* és també un antropònim a calcs tuaregs.

⁵⁵⁰³ TAINE-CHEIKH 2008, p. 206 : '(homme) Noir, Nègro-africain (Wolof, Soninké, Pulaar...)'

⁵⁵⁰⁴ DESTAING 1920, p. 193, s.u. *muet*. L'autor afegeix que "on désigne aussi par le mot *agnau* les gens du Sud dont on ne comprend pas la langue". Diguem, de passada, que *ⴰⵎⵓⵏ* /*Aguenaou* és un cognom freqüent al Marroc, originat segurament com a malnom.

⁵⁵⁰⁵ "wenna mi ssinen middn ils nn s da isawal, wenna ur da iferru awd yan mayd da ittini" (HADDACHI 2000, p. 15, s.u. *agnau*).

⁵⁵⁰⁶ LESAGE 1999, p. 3165. Vegeu les objeccions formal que hi fa AGUADÉ 1999.

⁵⁵⁰⁷ Sembla que els *Lamṭūna*, tot i que presumien ser originàriament àrabs himiarites del Iemen, estaven relacionats amb els *Hawwāra* i que havien arribat al Sàhara Occidental procedents de Fazània empesos pels nouvinguts àrabs beduïns. Cf. NORRIS 1962, pp. 317-322 i *idem* 1982, p. 118.

Senegal)⁵⁵⁰⁸ i els *Masūfa* (originaris de la regió d'Adrar) va culminar en la creació de la dinastia política i religiosa dels *al-murābiṭūn* (la gent del *Ribāṭ*). Recentment convertits a l'islam (s. IX), aquests amazics saharians velats reben l'al·liçament rigorista de 'Abdallah ibn Yāsin — que, segons al-Bakrī, era originari del Sus⁵⁵⁰⁹— a partir del 1039⁵⁵¹⁰. L'expansió política dels almoràvits comença mitjançant el control dels punts clau del comerç caravaner transsaharià més occidental, de Sijilmassa (presa el 1054) a Awdayust (presa el 1055). A partir de la fundació de la ciutat de Marràqueix (1062), al piemont septentrional de l'Alt Atlas Occidental, l'abast de la dominació almoràvit s'escampa com una taca d'oli vers el nord pel territori de l'antiga Tingitana i la part més occidental de la Cesariana i per la meitat sud de la Península Ibèrica; vers el sud, fins al reialme de Ghana. El cap almoràvit més conegut, Yūsuf ibn Tašfīn (fins al 1106), no entenia l'àrab i necessitava intèrprets i secretaris que en sabessin, segons les fonts historiogràfiques àrabs⁵⁵¹¹. El moviment muntanyenc dels almohades de l'Alt Atlas posà fi, en 1147, amb la presa de Marràqueix, a la dinastia almoràvit⁵⁵¹².

⁵⁵⁰⁸ W. Vycichl va suggerir que els *Guddāla* serien els *Gaetuli* dels antics, que en amazic fóra *agadul*, plural *igudalən*. En llatí s'hauria partit del singular i en àrab del plural. Cf. CAMPS 1999b, pp. 3223-3224. Els *Guddāla* semblen haver estat els primers zenagues a penetrar en el Sàhara Occidental, tot barrejant-se amb les poblacions prezenagues, que les fonts àrabs anomenen *Qamnūriyya*. Cf. NORRIS 1982, p. 118.

⁵⁵⁰⁹ Cf. NORRIS 1982, pp. 109-110 i 197-198. Els seus primers ensenyaments els va fer a *Aglu*, a prop de *Tiznit*.

⁵⁵¹⁰ Cf. GOLVIN 1997, p. 539.

⁵⁵¹¹ Cf. NORRIS 1982, pp. 139-140.

⁵⁵¹² Cf. GOLVIN 1997, p. 541.

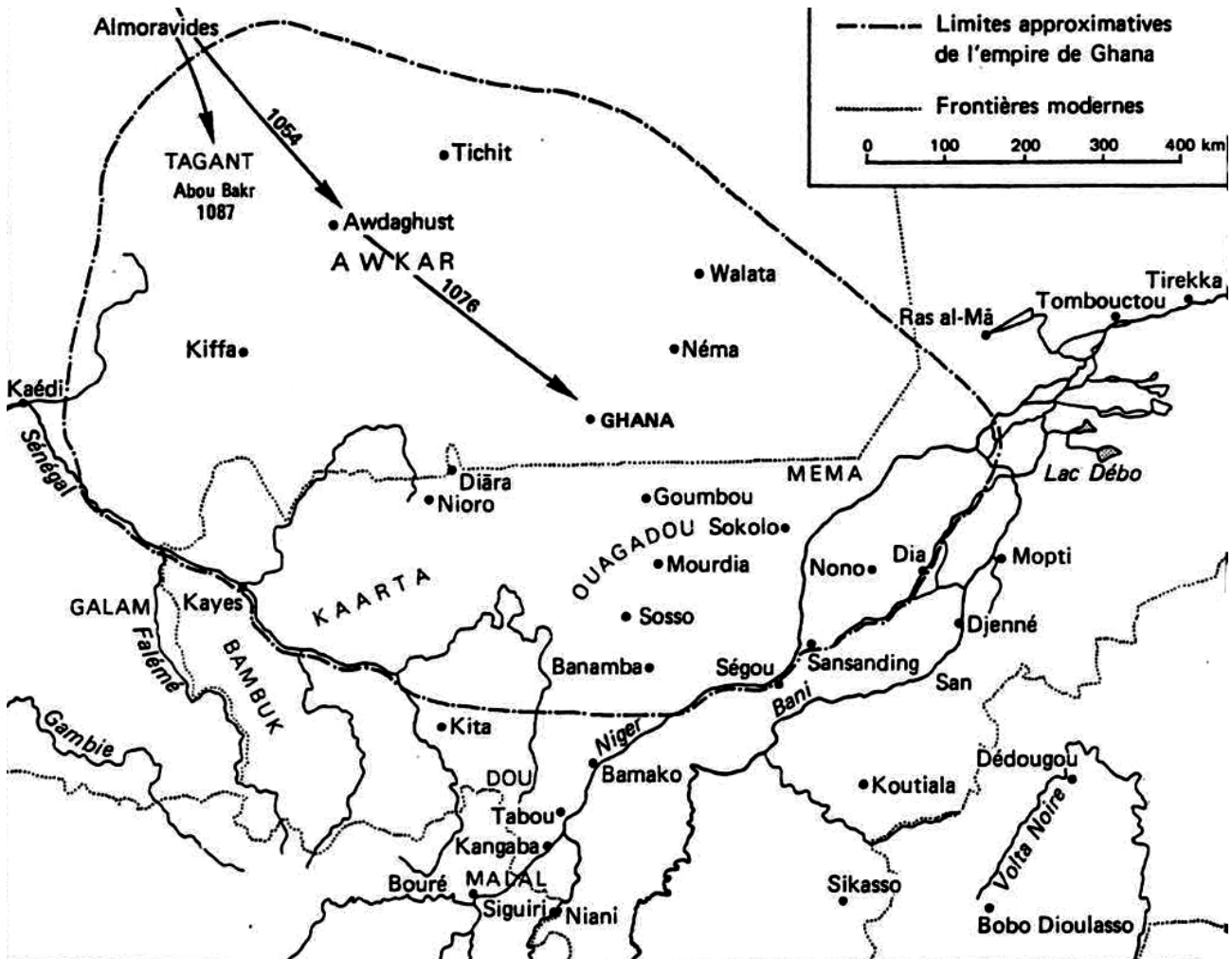

Figura n° 73: L'Imperi de Ghana a la primera del s. XI. Font: CUOQ 1975, p. 15.

5.7. Les *Insulae Fortunatae*

Situat enfront de la costa atlàntica —*Tarfaya* es troba a 114 km de la costa oriental de Fuerteventura—, l'arxipèlag de les Canàries, antigues *Insulae Fortunatae*, són en origen un massís volcànic que segueix el mateix alineament tectònic que l'Atlas. Les Canàries apareixen com una “extension insulaire, marginale et fortement individualisée, du vaste univers berbère. La présence aux îles de groupes berbérophones du moins dans la phase finale de la préhistoire locale, les temps préhispaniques, semble fermement attesté par plusieurs arguments d'ordre archéologique, ethnohistorique et paléolinguistique”⁵⁵¹³. L'arqueologia mostra que les estructures d'hàbitat, els ritus i monuments funeraris, el mobiliari arqueològic i les manifestacions d'art rupestre són anàlegs als de les poblacions

⁵⁵¹³ ONRUBIA-PINTADO 1992, p. 1731.

paleoamazigues del nord d'Àfrica⁵⁵¹⁴. Els tipus antropobiològics (tipus de *Mechta el-Arbi* iberomaurusià i protomediterrani) són els mateixos que al nord d'Àfrica, si bé amb una major representació del tipus de *Mechta el-Arbi*⁵⁵¹⁵. D'altra banda, l'epigrafia ha reportat inscripcions líbiques —generalment de natura rupestre— a totes les illes llevat de la Gomera, molt properes a les inscripcions saharianes i mauretanes⁵⁵¹⁶ i, per tant, en l'anomenat abjad líbic occidental. La cronologia de les inscripcions líbiques rupestres de les Canàries, però, no és antiga: hom les data dels ss. VIII-X dC.

Les Μακάρων Νῆσοι apareixen ja als autors grecs antics (d'ençà d'Hesíode) com a lloc on viuen els herois estimats pels déus, si bé la identificació d'aquestes illes fabuloses situades dellà les Columnes d'Hèrcules amb l'Arxipèlag Canari data d'època hel·lenística, d'on prové la designació llatina *Insulae Fortunatae*⁵⁵¹⁷. A part d'aquestes referències mítiques, les referències històriques són ben migrades. El periple de Polibi del 146 aC, transmès per Plini el Vell, sembla tenir fi al *Cap Juby* sense arribar a l'arxipèlag, per la qual cosa no hi ha cap referència. És probable que mariners gaditans, que freqüentaven la costa atlàntica de Mauretània, haguessin conegut les *Insulae Fortunatae* durant el s. I aC. La referència antiga més precisa, però, és la de Plini el Vell (6, 36-37), que, a més de descriure les illes —n'hi identifica sis—, relata l'expedició que hi féu un tal *Statius Sebosus* per ordre de Juba II, que en devia tenir coneixement per fonts cartagineses. La primera illa l'anomena *Ombrion* ('plujós' en grec), i no tenia restes de cases; la segona era *Iunonia*, en què hi havia un petit temple de pedra; la tercera també es deia *Iunonia* i era més petita que l'anterior; la quarta, *Capraria*, tenia grans llangardaixos; la cinquena, *Ninguaria* (o *Niuaría*) tenia neu eterna i era boirosa; la sisena, *Canaria*, tenia restes de cases i gossos molt grans. El report transmès per Plini pot fet pensar que les illes estaven deshabitades o que només algunes tenien presència humana, i molt feble⁵⁵¹⁸. S'han trobat a Fuerteventura i Lanzarote inscripcions llatines datables dels ss. I aC - II dC⁵⁵¹⁹. A la fi

⁵⁵¹⁴ Cf. ONRUBIA-PINTADO 1992, p. 1742.

⁵⁵¹⁵ Cf. VYICHL 1987, p. 43. Vegeu també *infra*, § IX.9.2.1.

⁵⁵¹⁶ Cf. GALAND 1973.

⁵⁵¹⁷ Cf. ONRUBIA-PINTADO 1992, p. 1743. Vegeu el tractament que fan de les *Insulae Fortunatae* els poetes llatins a KRÜSS 1976.

⁵⁵¹⁸ Cf. VYICHL 1987, p. 44. D'altra banda, la manca d'embarcacions sòlides explica la manca d'ases, de bous i de cavalls. Els únics animals dels antics canaris eren els gossos, les cabres, les ovelles i els porcs. Cf. VYICHL, *Op.cit.*, p. 46.

⁵⁵¹⁹ Cf. CHAUSA 2005, p. 24. L'autor ho explica com un fenomen d'ostracisme, d'exili exterior: "Las inscripciones presentan términos líbico-bereberes, pero también romanos, por ejemplo cognomina como Lucundus, muy testificado en el Africa romana. Posiblemente se trata del reflejo de un proceso sociohistórico que guarda similitudes con el caso de Bu Njem, es decir de indígenas norteafricanos que mantuvieron contactos continuados con establecimientos civiles i militares romanos" (p. 25). Els mecanismes d'ostracisme practicats pels romans són explicats per l'autor en els següents termes: "Las reservas de indígenas están situadas en el mismo África del Norte, en regiones que poseen

del Baix Imperi semblen interrompre's els viatges a les *Insulae Fortunatae*, a causa de la decadència de la Tingitana i Hispània romanes⁵⁵²⁰. Les fonts àrabs al·ludeixen a *al-Ġazā'ir al-Ĥālidāt* ('les illes eternes') d'ençà mitjan s. IX dC⁵⁵²¹, però sense evidències d'un coneixement directe de l'arxipèlag. Hi ha constància d'expedicions de navegants almoràvits a les Canàries al s. XII, en què l'islam hi hauria estat predicat⁵⁵²². Ibn Ḥaldūn explica, al s. XIV, els costums d'alguns indígenes canaris venuts com a esclaus —capturats per cristians, o “francs”— a les costes marroquines, però no diu res de la possible ascendència “berber” d'aquests canaris⁵⁵²³. La història moderna és més coneguda: D'ençà del 1478, els Reis Catòlics decidiren sotmetre la població insular. Després d'una resistència ferotge a la invasió castellana, Gran Canària (1483), La Palma (1493) i Tenerife (1496) van ser ocupades, ocupació que va comportar un veritable “etnocidi”⁵⁵²⁴ de la població indígena.

6. Epigrafia líbica de Mauretània Tingitana

6.1. Les inscripcions en esteles

Si prenem com a referència tan sols les inscripcions líbiques en esteles —per oposició a les rupestres, de difícil datació— de la Tingitana trobades i editades fins ara⁵⁵²⁵, aquesta regió nord-africana, la més occidental de l'Àfrica romana, apareix com una de les més pobres en epigrafia líbica. Car de les més de 1.124 inscripcions editades per J.-B.

un suelo muy poco fértil o casi estéril. En estos espacios, Roma obliga a cohabitar a porciones de Mauri, Musulames y Garamantes, fundamentalmente. El objetivo esencial es la dispersión de los grupos tribales más conflictivos para de este modo debilitarlos, y además evitar coaliciones, y provocar el desarraigo parcial o total gracias al cambio forzoso de hábitat, obligando a convivir a tribus que por otra parte tienen costumbres, orígenes y evolución sociocultural diferentes. Además, estos espacios reservados están rodeados de guarniciones militares romanas, lo que conlleva un modelo de convivencia molesto, limitado y artificial” (p. 20).

⁵⁵²⁰ Cf. ONRUBIA-PINTADO 1992, p. 1745.

⁵⁵²¹ Un estudi de les fonts àrabs del s. IX al s. XIV que concerneixen *al-Ġazā'ir al-Ĥālidāt* ha estat realitzat per LEWICKI 1983a, pp. 9-31.

⁵⁵²² Cf. ONRUBIA-PINTADO 1992, p. 1746.

⁵⁵²³ Cf. ONRUBIA-PINTADO 1992, p. 1746.

⁵⁵²⁴ ONRUBIA-PINTADO 1992, p. 1734 i 1747. Vegeu també MONTEIL (V.-M.) 1988, p. 73.

⁵⁵²⁵ Els dos reculls cabdals són els de CHABOT 1940-1941 —de fet, per a tota l'Àfrica romana— i sobretot el de GALAND 1966, consagrat a la Tingitana. Vegeu a GALAND, *op. cit.*, pp. 3-6, les referències bibliogràfiques principals fins a aquella data.

Chabot, solament 9 provenen de la Tingitana (nº 881-888 i 842 bis)⁵⁵²⁶, ampliades a 27 —totes funeràries, llevat d'una— en el recull de L. Galand⁵⁵²⁷. D'aquestes 27 inscripcions, 8 procedeixen de la regió de *Tittawin* (nº 1-8), 2 de la de *Lixus* (nº 9-10), 8 de la de *Volubilis* (nº 11-17), 9 de la de *Sala* (nº 18-26, que inclou una trobada a l'Atlas Mitjà a l'alçada d'Azru) i 1 de *Banasa* (nº 27). A manca d'inscripcions bilingües —almenys en què el text llatí es correspongui al líbic, com les que s'han trobat a Numídia—, no ha estat possible fins ara transliterar les inscripcions de la Tingitana, tenint en compte que s'hi troben grafemes inconeguts a les inscripcions líbiques de Numídia, Zeugitana, Bizacena i nord de Tripolitània, gravades en l'anomenat abjad líbic oriental, mentre que les de la Tingitana, com les de la majoria de la Cesariana, així com les de l'Atlas i les del Sàhara, apareixen en l'abjad líbic occidental⁵⁵²⁸. A més a més, les inscripcions líbiques més extenses de la Tingitana —totes verticals— no superen les cinc línies i ni tan sols ha estat possible almenys distingir el nom del difunt de la funció o títols que exercia⁵⁵²⁹. Amb posterioritat al recull de L. Galand, només s'han descobert 8 esteles més (a *Thamusida*, a *Tingi*, a prop de *Sattat* i a *Volubilis*), totes entre 1990 i 2002⁵⁵³⁰, ço que fa un total de 35, ara com ara, d'esteles gravades amb caràcters líbics a la Tingitana.

6.2. Les inscripcions rupestres del sud del límes de la Tingitana

Una edició amb afany d'exhaustivitat de les molt més nombroses inscripcions líbiques rupestres, trobades majoritàriament a l'Alt Atlas, a l'Anti-Atlas, a la regió de Tafilalt i de *Syru*, a l'oasi de Figuig, a la vall del Dra, a les regions presaharianes i al Sàhara Occidental, no ha estat realitzada fins fa molt poc, a cura d'A. Skounti, A. Lemjiri i M. Nami⁵⁵³¹. Encara que vers l'any 1960 ja s'havia realitzat algun recull d'inscripcions rupestres, a cura de J. Malhomme, l'edició d'aquestes inscripcions va ser desestimat en el corpus de L. Galand a causa de l'heterogeneïtat resultant d'un tal recull, amb l'agregant de les dificultats de datació de les inscripcions rupestres⁵⁵³². Procedeix de l'Alt Atlas la inscripció líbica més o menys datable considerada més antiga

⁵⁵²⁶ CHABOT 1940-1941, pp. 193-194 i 183.

⁵⁵²⁷ GALAND 1966, pp. 37-76.

⁵⁵²⁸ Cf. CAMPS 1996b, p. 2567. Sobre els abjads líbics, vegeu *supra*, § VI.7.1.

⁵⁵²⁹ Cf. GALAND 1966, p. 15.

⁵⁵³⁰ Vegeu l'estat actual de la recerca a SKOUNTI, LEMJIDI & NAMI 2003, pp. 30-31.

⁵⁵³¹ SKOUNTI, LEMJIDI & NAMI 2003.

⁵⁵³² "Aux stèles du nord, qui n'ont pas toujours échappé aux influences puniques ou latines, s'opposent les inscriptions rupestres du sud, tantôt soignées, tantôt simples graffiti rebelles à toute chronologie. Le seul trait commun aux deux groupes est l'emploi d'un même type d'écriture, auquel appartiennent aussi les alphabets touaregs" (GALAND 1966, p. 10). Sobre els problemes inherents a la datació de les inscripcions rupestres, vegeu M. Hachid, postfaci a SKOUNTI, LEMJIDI & NAMI 2003, p. 58 i ss.

de tota l'Àfrica del Nord, la d'*Azib n Ikkis*, que conté 15-16 grafemes contemporanis del gravat d'una figura humana que acompanyen; G. Camps la considera anterior al s. VII aC⁵⁵³³. El corpus d'inscripcions líbiques rupestres editat per Skounti, Lemjiri i Nami aplega 60 inscripcions trobades en 13 llocs, que sumen 133 línies de text i 865 caràcters⁵⁵³⁴ i que privilegien l'orientació vertical (en un 75% de les línies). Malgrat l'ampliació del corpus epigràfic, la mateixa brevetat dels textos no n'afavoreix, ara com ara, l'aprofitament per part dels lingüistes. Els vincles de l'epigrafia líbica de l'Alt Atlas i del Sàhara Occidental amb les de les de l'Atlas Saharià i de regions del Sàhara Central poden donar nous elements d'anàlisi, en la mesura en què també per aquest cantó el corpus s'està engruixint notablement. Ara com ara, però, els textos epigràfics líbics de la Tingitana i de les regions situades al sud (Atlas, Sàhara Occidental) romanen muts.

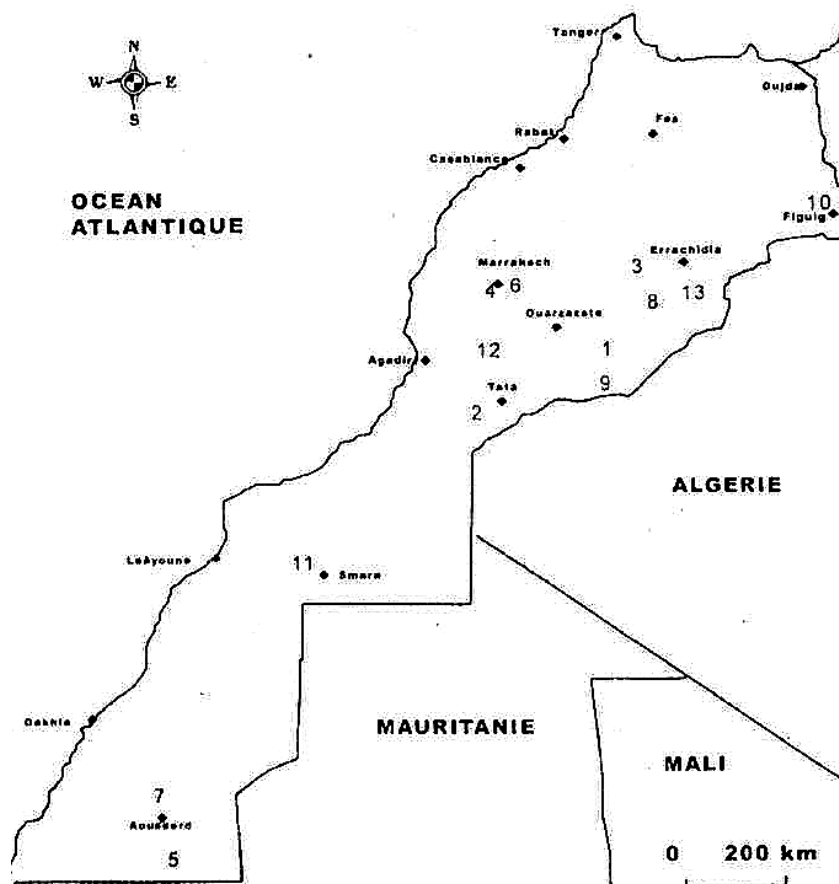

Figura nº 74: Repartició de les inscripcions rupestres líbiques del Marroc. Font: SKOUNTI, LEMJIDI & NAMI 2003, p. 34.

⁵⁵³³ Cf. CAMPS, 1977, pp. 148-151 i *idem* 1996b, p. 2571. Al Sàhara hi ha nombroses inscripcions que acompanyen gravats d'escenes de caça (amb elefants, rinoceronts, antílops, etc.) que M. Hachid, que és la investigadora que hi està treballant —particularment a l'Atlas Saharià, a *Tasili n Ajjər* i a *Tadrart Acacus*—, remuntaria al 1500-1000 aC. Cf. HACHID 2000, pp. 173-190. Vegeu *supra*, § VI.7.2.

⁵⁵³⁴ Vegeu el quadre de SKOUNTI, LEMJIDI & NAMI 2003, p. 37.

7. Numismàtica de Mauretània Tingitana

A Mauretània Tingitana hi ha restes numismàtiques⁵⁵³⁵ de peces reials encunyades des del temps del reialme de Mauretània de *Bocchus* el Vell (c. 118-80 aC), així com de peces encunyades per les ciutats. De l'època *Bocchus* el Vell hi ha algunes monedes, en què s'observa ja l'estil hel·lenístic, amb llegendes en púnic⁵⁵³⁶. En època de *Bogud* (49-38 aC), les monedes porten ja la llegenda en llatí, en què apareix REX BOCVT i la imatge d'un animal fantàstic alat⁵⁵³⁷. De monedes encunyades per la ciutat de *Tingi*, n'hi ha força d'anteriors a l'època romana, i hi trobem llegendes en púnic⁵⁵³⁸; a partir de l'època d'August s'introdueix el llatí a les llegendes, però encara n'hi ha en púnic⁵⁵³⁹. Semblantment a *Zilil* —on el corpus numismàtic és molt més petit—, a *Lixus*⁵⁵⁴⁰, *Thamusida*⁵⁵⁴¹ i *Sala*⁵⁵⁴². Només s'han trobat monedes d'època romana a *Babba*⁵⁵⁴³ i *Banasa*⁵⁵⁴⁴, totes amb llegendes en llatí.

8. Antroponímia maura de Mauretània Tingitana en fonts epigràfiques i literàries llatines (i gregues)

Menys rica que la de Mauretània Cesariana, Numídia, Zeugitana i Bizacena, l'epigrafia llatina de Mauretània Tingitana no està per això mancada d'interès en antroponímia maura. Encara que no en forneix un cabal tan gran com el d'altres regions, qualitativament en presenta una gran varietat⁵⁵⁴⁵.

⁵⁵³⁵ MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 3, pp. 78-144.

⁵⁵³⁶ Cf. MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 3, pp. 88-90.

⁵⁵³⁷ Cf. MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 3, pp. 95-97.

⁵⁵³⁸ Cf. MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 3, pp. 144-146.

⁵⁵³⁹ Cf. MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 3, pp. 146-153.

⁵⁵⁴⁰ Cf. MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 3, pp. 155-161.

⁵⁵⁴¹ Cf. MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 3, pp. 161-163. Pot ser d'interès la lliçó del topònim en la llegenda púnica, que es llegeix com a TMDAT o TMDAGT (*ibidem*, p. 162).

⁵⁵⁴² Cf. MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 3, pp. 164-165.

⁵⁵⁴³ Cf. MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 3, pp. 170-176.

⁵⁵⁴⁴ Cf. MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 3, p. 176.

⁵⁵⁴⁵ Les abreviatures bibliogràfiques apareixen resoltes a la bibliografia. Per a la localització dels topònims, vegeu el mapa n° 6.

8.1. Antropònims en fonts llatines i gregues

1. Ἄσκαλις: nom d'un cap maure que, vers el 80 aC, era "rei" de la regió de *Tingi*, citat per Plutarc (*Sertorius*, 9)⁵⁵⁴⁶. Ἄσκαλις era fill de Ἰφτας.
2. *Aulisua*: teònim localitzat a *Volubilis* i a la ciutat cesariana de *Pomaria* (CIL 9906, 9907, 21704): DEO SANCTO AVLISVAE, DEO INVICTO AVLISVAE⁵⁵⁴⁷.
3. *Babbus*: nom localitzat a *Volubilis* (IAM 441)⁵⁵⁴⁸.
4. *Baga*: nom del *rex Maurorum* vers el 204 aC, segons Titus Livi (29, 30, 1)⁵⁵⁴⁹. És incert si aquest antropònim està relacionat amb els de reis maures posteriors, com són *Bocchus* i *Bogud/Bocut*⁵⁵⁵⁰. S. Chaker⁵⁵⁵¹ va proposar d'enllaçar *Baga* amb els noms tuaregs *Bäggi* / *Ebäggi* / *Bägga*⁵⁵⁵², antropònim que prové del nom del xacal a calcs tuaregs, *ebäggi* / *abäggi* (plural *ibäggan*)⁵⁵⁵³. Fem notar, però, que fora de l'àmbit tuareg, la designació més estesa del xacal és *uššn*, usual també en l'antroponímia del territori que es corresponia a les antigues Mauretànies, com escau al depredador per excel·lència d'aquestes regions. Seria concebible, doncs, que hagués existit també a Mauretània un nom propi **Bägga(y)* a partir del nom comú **bägga(y)* 'xacal'. L'ètim és més versemblant si tenim en compte l'existència, a *Lepcis Magna* (Tripolitània), d'un nom d'home *Bagai* (IRT 833)⁵⁵⁵⁴, així com d'un topònim antic *Bagai* al sud de Numídia.
5. *Bargbal*: nom localitzat a *Volubilis* (IAM 449)⁵⁵⁵⁵.
6. *Bira*: nom localitzat a *Volubilis* (IAM 342, 358, 439, 440, 448, 449)⁵⁵⁵⁶.
7. *Bocchus*: nom de dos reis de Mauretània, *Bocchus* el Vell (c. 118-80 aC) i *Bocchus* el Jove (49-33 aC), el primer dels quals citat per Sal·lusti (*Bellum Iugurthinum, passim*)⁵⁵⁵⁷, Βόκχος (Estrabó, Plutarc, Appià), també localitzat epigràficament a *Caesarea* (Mauretània Cesariana) com a *Bocchus*, a *Ammaedara* (Bizacena) com a *Boccus*, a *Lepcis Magna* (Tripolitània) com a *Boccius*⁵⁵⁵⁸ i a *Golas* (Triopolitània)

⁵⁵⁴⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 47 i *idem* 2002-2003, p. 220, que proposa d'enllaçar-ho amb *Asculus* (*Djebel Chechar*).

⁵⁵⁴⁷ Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u.

⁵⁵⁴⁸ Cf. LE BOHEC 1988, p. 348.

⁵⁵⁴⁹ Vegeu *supra*, § 1.2.

⁵⁵⁵⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 48, *idem* 2002-2003, p. 221 i JONGELING 1994, p. 15.

⁵⁵⁵¹ CHAKER 1980-1981, p. 140.

⁵⁵⁵² Cf. FOUCAULD 1940, p. 277. També existeix un altre nom d'home *Bägga* no relacionat, aparentment, amb cap nom comú conegut. Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 13.

⁵⁵⁵³ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 13.

⁵⁵⁵⁴ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u.

⁵⁵⁵⁵ Cf. LE BOHEC 1988, p. 348.

⁵⁵⁵⁶ Cf. LE BOHEC 1988, p. 348.

⁵⁵⁵⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 49 i *idem* 2002-2003, p. 223.

⁵⁵⁵⁸ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Boccius*.

- com a *Bocus*⁵⁵⁵⁹. En fonts numismàtiques bilingües llatí-neopúnic referides a *Bocchus* el Jove trobem *bqs hmmlkt* a la part púnica i REX BOCCHVS a la llatina⁵⁵⁶⁰.
8. *Bocro*: nom d'home localitzat a *Volubilis* (IAM 2 493)⁵⁵⁶¹: FAB BOCRO[
 9. *Bogud*: nom d'un fill de *Bocchus* el Vell que va heretar la Mauretània occidental (49-38 aC), futura Mauretània Tingitana, citat per Ciceró (*Epistulae ad familiares*, 10, 32, 1), Pseudo-Cèsar (*Bellum Africum*, 23), Orosi (5, 21, 14)⁵⁵⁶², també conegut numismàticament com a REX BOCVT⁵⁵⁶³ i en grec com a Βόγος (Estrabó) o Βογούας (Càssius Dió). En epigrafia púnica ho trobem com a *bg't*.
 10. *Bostar*: nom localitzat a *Volubilis* (IAM 448)⁵⁵⁶⁴.
 11. *Bufuma*: nom d'home localitzat a *Volubilis* (IAM 499)⁵⁵⁶⁵.
 12. *Canarta*: nom d'un *princeps* dels *Baquates* localitzat a *Volubilis* (IAM 349)⁵⁵⁶⁶: CVM CANARTA PRINCIPE CONSTITVTO GENTI BAQVATIVM.
 13. *Faggura*: nom de dona dels *Zegrenses* localitzat a *Banasa* (IAM 94)⁵⁵⁶⁷.
 14. *Gaiuta*: nom d'home localitzat a *Douar Haddada*, entre *Mazagan* i *Settat*, al sud del *limes* de la Tingitana⁵⁵⁶⁸: EGRILIVS GAVTA PIVS... Es pot posar en relació amb un nom *Gaiutas* localitzat a *Auzia*, a Mauretània Cesariana (CIL 20776)⁵⁵⁶⁹.
 15. *Gandarus*: nom localitzat a *Volubilis* (IAM 429, 493)⁵⁵⁷⁰.
 16. *Iaphne* (datiu): nom de dona localitzat a *Lixus* (IAM 80)⁵⁵⁷¹. No és segur que es tracti realment d'un nom maure.
 17. *Iassia*: nom de dona localitzat a *Volubilis*⁵⁵⁷²: VIBIA IASSA[
 18. *Ibzatha*: nom d'home localitzat a *Volubilis* (IAM 424, 553)⁵⁵⁷³: M. CAECIL M.F. QVIRINA / [I]BZATHAE...; M. CAECILIO IBZ[A]THAE. Probablement el mateix nom que *Ibatha* (ILAFr 642).
 19. *Ililasene* (ablatiu): nom d'home localitzat a *Volubilis* (IAM 350)⁵⁵⁷⁴. Segurament s'ha de posar en relació amb el nom *Illilasen*, localitzat a *Iaggachen* (Cabília)⁵⁵⁷⁵.

⁵⁵⁵⁹ Cf. MARICHAL 1992, n° 147.

⁵⁵⁶⁰ Vegeu JONGELING 2008, p. 325.

⁵⁵⁶¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 49, *idem* 2002-2003, p. 223 i JONGELING 1994, p. 26.

⁵⁵⁶² Cf. CAMPS 2002-2003, p. 223 i JONGELING 1994, p. 26.

⁵⁵⁶³ Vegeu *supra*, § 7.

⁵⁵⁶⁴ Cf. LE BOHEC 1988, p. 348.

⁵⁵⁶⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 50, *idem* 2002-2003, p. 224 i JONGELING 1994, p. 28.

⁵⁵⁶⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 50, *idem* 2002-2003, p. 225 i JONGELING 1994, p. 31.

⁵⁵⁶⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 52, *idem* 2002-2003, p. 228 i JONGELING 1994, p. 46.

⁵⁵⁶⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 228 i JONGELING 1994, p. 48.

⁵⁵⁶⁹ Vegeu *supra*, § VII.8.1.

⁵⁵⁷⁰ Cf. LE BOHEC 1988, p. 348.

⁵⁵⁷¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 55, *idem* 2002-2003, p. 231 i JONGELING 1994, p. 62.

⁵⁵⁷² Cf. CAMPS 1993a, p. 55, *idem* 2002-2003, p. 232 i JONGELING 1994, p. 63.

⁵⁵⁷³ Cf. CAMPS 1993a, p. 56, *idem* 2002-2003, p. 232 i JONGELING 1994, p. 64.

⁵⁵⁷⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 56, *idem* 2002-2003, p. 233 i JONGELING 1994, p. 66.

⁵⁵⁷⁵ Vegeu *supra*, § VII.8.1.

20. Ἰφτας: nom de rei maure de *Tingi* citat per Plutarc (*Sertorius*, 9)⁵⁵⁷⁶.
 Ἰφτας era el pare de Ἄσκαλις. Es podria enllaçar amb *Iephta* (*Mactar*, Bizacena), *Ieptan* i altres formes semblants⁵⁵⁷⁷.
21. *Izelta*: nom d'home localitzat a *Volubilis* (IAM 368, 439, 440, 448)⁵⁵⁷⁸.
22. *Manar*: nom localitzat a *Volubilis* (IAM 660)⁵⁵⁷⁹.
23. *Masciug*: nom localitzat a *Volubilis* (IAM 496)⁵⁵⁸⁰.
24. *Matif*: nom d'un cap dels *Baquates* localitzat a la Tingitana (IAM 360)⁵⁵⁸¹.
25. *Matun*: nom localitzat a *Volubilis* (IAM 379)⁵⁵⁸².
26. *Mirzi* (ablatiu): nom d'un cap dels *Baquates* localitzat a la Tingitana (IAM 361)⁵⁵⁸³.
27. *Myggin*: nom localitzat a *Volubilis* (IAM 477)⁵⁵⁸⁴.
28. *Naldi*: nom de dona localitzat a *Volubilis*⁵⁵⁸⁵.
29. *Nuffusi* (ablatiu) / *Nuffusis* (genitiu): nom d'un *princeps* maure localitzat a *Volubilis* (IAM 361)⁵⁵⁸⁶.
30. *Nuffuzi* (ablatiu): nom d'un *princeps* maure localitzat a *Volubilis* (IAM 360)⁵⁵⁸⁷: IVL NVFFVZI.
31. *Pullut*: nom localitzat a *Volubilis* (IAM 495)⁵⁵⁸⁸.
32. *Sadeca*: nom localitzat a *Douar Haddada*, entre *Mazagan* i *Settat*, al sud del *limes* de la Tingitana⁵⁵⁸⁹: AEMILI / SADECA / VIX ANN / LXXX = *Aemili(a) Sadeca uix(it) ann(os) LXX* o *Aemili(us) Adeca...* o *Aemili(us) Sadeca?*
33. Σαλαβος: nom d'un cap de Mauretània Tingitana citat per Càssius Dió (40, 9)⁵⁵⁹⁰ a propòsit de l'expedició de *Suetonius Paulinus* a l'Atlas el 42 dC⁵⁵⁹¹.
34. *Sambucana*: nom localitzat a *Volubilis* (IAM 662)⁵⁵⁹².
35. *Samit*: nom d'home localitzat a *Volubilis* (IAM 543 : SAMIT SABINVS ; IAM 513 : SYRVS NEGOTIANS AVR<ELII> SAMITI MAXIMI FIL. Possiblement relacionat amb *Samate* (entre *Cirta* i *Rusicade*, CIL 7789: SITIA SAMATE)⁵⁵⁹³. L'al·lusió a un *Syrus negotians* pot fer pensar en un origen semític del nom.

⁵⁵⁷⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 57 i *idem* 2002-2003, p. 234.

⁵⁵⁷⁷ Vegeu *supra*, § V.11.2.

⁵⁵⁷⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 58, *idem* 2002-2003, p. 235 i JONGELING 1994, p. 72.

⁵⁵⁷⁹ Cf. LE BOHEC 1988, p. 348.

⁵⁵⁸⁰ Cf. LE BOHEC 1988, p. 348.

⁵⁵⁸¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 61, *idem* 2002-2003, p. 240 i JONGELING 1994, p. 89.

⁵⁵⁸² Cf. LE BOHEC 1988, p. 348.

⁵⁵⁸³ Cf. CAMPS 1993a, p. 63, *idem* 2002-2003, p. 242 i JONGELING 1994, p. 96.

⁵⁵⁸⁴ Cf. LE BOHEC 1988, p. 348.

⁵⁵⁸⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 64 i *idem* 2002-2003, p. 244.

⁵⁵⁸⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 65, *idem* 2002-2003, p. 245 i JONGELING 1994, p. 114.

⁵⁵⁸⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 65, *idem* 2002-2003, p. 245 i JONGELING 1994, p. 114.

⁵⁵⁸⁸ Cf. LE BOHEC 1988, p. 348.

⁵⁵⁸⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 247 i JONGELING 1994, p. 123.

⁵⁵⁹⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 66 i *idem* 2002-2003, p. 247.

⁵⁵⁹¹ Vegeu *supra*, § 5.4.

⁵⁵⁹² Cf. LE BOHEC 1988, p. 348.

⁵⁵⁹³ Cf. JONGELING 1994, p. 126.

36. *Sepemazinu* (ablatiu): nom d'un *princeps* dels *Baquates* localitzat a *Volubilis* (IAM 359)⁵⁵⁹⁴: CVM SEPEMAZINV P(rincipe) G(enti) BAQVATIVM. Es tracta versemblantment d'un mot compost. En tal cas, fóra temptador d'analitzar el segment *mazin(u)* com una forma antiga del participi *mz̄ziyn* 'petit' del verb (aorist) *mz̄iy* ~ (perfectiu) *mz̄ziy* 'ésser petit'.
37. *Sosibianus*: nom d'home localitzat a *Volubilis* (IAM 100)⁵⁵⁹⁵. No és segur que es tracti realment d'un nom maure.
38. *Sosus*: nom d'un rei maure (80-49 aC) fill de *Bocchus* el Vell testimoniats a *Volubilis* en monedes. Ciceró l'anomena *Mastanesosus* (*In Vatinius*, 5, 12)⁵⁵⁹⁶. El nom es retroba a *Sitifis* (Mauretània Sitifiana, CIL 8488) i *Ksar Khima* (Bizacena, CIL 23790). És possible que estigui relacionat amb ZSN de l'epigrafia líbica (RIL 344).
39. *Tacneidir*: nom d'home localitzat a *Tiṭṭawin* (IAM 52 = RIL 882)⁵⁵⁹⁷: D M S / TACNEIDIR / SECVRI EX / MASAISVLIS VIXIT / ANNOS XXXXV. La discussió de les propostes etimològiques realitzades a propòsit d'aquest antropònim han estat presentades ja per L. Galand⁵⁵⁹⁸. És possible que es tracti d'un nom compost en què el segon element contingui **yidir* 'que ell visqui!', que sí que trobem aïllat com a *līdir*, *Iader*, *Iadar*, etc.⁵⁵⁹⁹
40. *Tuccuda*: nom d'un *princeps* dels *Baquates* localitzat a *Volubilis* (IAM 376)⁵⁶⁰⁰: AELIVS TVCCVDA PRINCEPS GENTIS BAQVATIUM.
41. *Vcmetio* (ablatiu): nom d'un *princeps* dels *Macennites* i dels *Baquates* localitzat a *Volubilis* (IAM 384)⁵⁶⁰¹: CVM VCMETIO PRINCIPE GENTIVM MACENNITVM ET BAQVATIVM. Podria contenir l'element de filiació **(ǎ)w*⁵⁶⁰².
42. *Vreti* (genitiu): nom d'un *princeps* dels *Baquates* localitzat a *Volubilis* (IAM 350)⁵⁶⁰³: CVM ILILA/SENE. PRINC. GENTIS BAQVATIVM / FILIO VRETI PRINC. G. EIVSDEM. Podria estar relacionat amb el nom URT de l'epigrafia líbica (RIL 945).
43. *Ziddinae* (datiu): nom de dona localitzat a *Banasa* (IAM 94)⁵⁶⁰⁴. Segurament s'ha de posar en relació amb els noms *Siddin*, *Ziddini*, *Ziddinus* i altres noms semblants freqüents en altres regions de l'Àfrica romana, especialment a Tripolitània⁵⁶⁰⁵.
44. *Zinit*: nom de dona localitzat a *Volubilis* (IAM 612)⁵⁶⁰⁶: LEPIDA ZINIT.

⁵⁵⁹⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 67, *idem* 2002-2003, p. 248 i JONGELING 1994, p. 131.

⁵⁵⁹⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 68 i *idem* 2002-2003, p. 250.

⁵⁵⁹⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 68 i *idem* 2002-2003, p. 250.

⁵⁵⁹⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 68 i *idem* 2002-2003, p. 251 i JONGELING 1994, p. 139.

⁵⁵⁹⁸ Cf. GALAND 1966, p. 38.

⁵⁵⁹⁹ A propòsit del qual vegeu *supra*, § VII.8.2, s.u.

⁵⁶⁰⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 70, *idem* 2002-2003, p. 253 i JONGELING 1994, p. 144.

⁵⁶⁰¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 70, *idem* 2002-2003, p. 254 i JONGELING 1994, p. 147.

⁵⁶⁰² Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁵⁶⁰³ Cf. CAMPS 1993a, p. 71, *idem* 2002-2003, p. 254 i JONGELING 1994, p. 149.

⁵⁶⁰⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 72, *idem* 2002-2003, p. 256 i JONGELING 1994, p. 155.

⁵⁶⁰⁵ Vegeu *supra*, §§ III.9.1, s.u. *Stiddin*, i *infra*, § IX.8.2, s.u. **ziddīn*.

⁵⁶⁰⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 72, *idem* 2002-2003, p. 257 i JONGELING 1994, p. 155.

8.2. Antropònims maures en fonts neopúniques

Sobre les característiques de l'epigrafia púnica tardana nord-africana, vegeu *supra*, § III.9.2.1.

1. *wrd'*: nom de localització incerta (N 1)⁵⁶⁰⁷.
2. *yn 'n*: nom localitzat a *Banasa* (N 2)⁵⁶⁰⁸.
3. *mr 'wz'*: nom localitzat a *Volubilis* (N 1)⁵⁶⁰⁹. La variant *m 'rwz'* està a bastament testimoniada a *Mactar* (Bizacena).

8.3. Conclusions

El corpus antroponímic de la Tingitana és molt menys ric que a les províncies situades més a l'est —perquè el corpus epigràfic és també menys abundós—, per la qual cosa els elements d'anàlisi són també menors. L'única ciutat ben representada en aquest corpus és *Volubilis*, a molta diferència de *Banasa* i de la resta de ciutats tingitanes, que no ens han proveït a penes de material onomàstic, i sort encara que les fonts literàries forneixen noms d'alguns personatges il·lustres (*Baga*, *Bocchus*, *Bogud*, *Sosus*, Ἰσκαλῖς i alguns altres), que permeten ampliar una mica el corpus. Això no ens impedeix d'observar no poques afinitats onomàstiques entre *Volubilis* i les ciutats més occidentals de la Cesariana, particularment de la regió d'*Altaua* i *Pomaria*, amb les quals ja hem referit vincles històrics especials⁵⁶¹⁰. De convergències onomàstiques, val a dir, se'n troben fins a la Tripolitània, passant per totes les regions intermèdies, per la qual cosa la comunitat onomàstica de la Tingitana amb totes aquestes regions sembla que es pot establir sense reticències. Al mateix temps, no falten noms que no tenen parió enlloc, alhora que trobem a faltar-hi noms que continguin *mas-*, *mastan-* (només *Mastanesosus*), tan freqüents a les altres regions. De tota manera, el desequilibri documental no ens autoritza a extreure gaires conclusions *ex silentio*.

⁵⁶⁰⁷ Cf. JONGELING 2008, p. 332.

⁵⁶⁰⁸ Cf. JONGELING 2008, p. 339.

⁵⁶⁰⁹ Cf. JONGELING 2008, p. 355.

⁵⁶¹⁰ Vegeu *supra*, § VII.11.5.

9. Fonts literàries gregues i llatines de Mauretània Tingitana

Malgrat que no ens han pervingut fonts d'autors nadius de l'antiga Mauretània Tingitana, la regió més occidental de la Mediterrània antiga va atreure viatgers i navegants que van gosar creuar les Columnes d'Hèrcules per conèixer el país i la gent de la costa atlàntica de la Tingitana. El contingut d'aquests periples d'intrèpids navegants —al més sovint cartaginesos—, que relaten alguns fets més o menys veraçs i altres de més o menys fantasiosos, ens és conegut a través de fonts gregues i llatines, que se'n fan ressò també amb més o menys fidelitat i amplificacions. Les muntanyes de l'Atlas, el litoral atlàntic de la Tingitana i els països fabulosos de pobles etiops de la costa atlàntica atreuen l'interès de la major part de les fonts. De totes aquestes fonts, no són poques les que aporten informacions lingüístiques, que mirarem d'analitzar amb molt de criticisme.

9.1. Ἄτλας i Ἀτλάντες d'ençà d'Heròdot (s. V aC)

9.1.1. La designació grega Ἄτλας

Heròdot situa els Ἀτλάντες (habitants de l'Atlas) a vint dies dels Γαράμαντες (habitants de Fazània), en direcció a l'oest. Heròdot és el primer autor conegut a parlar de la muntanya Ἄτλας, però la descripció que en fa —diu que és estreta i rodona per tots costats— no està clar que es correspongui amb l'Atlas de Mauretània Tingitana, veí del Ἀτλαντικὴ θάλασσα (vegeu corpus, § 2.7). Per a S. Gsell, l'Atlas d'Heròdot podria designar una muntanya interior⁵⁶¹¹. És en altres autors on trobem Ἄτλας / Atlas aplicat a muntanyes de l'extrem oest de l'Àfrica del Nord: Diodor de Sicília (3, 60, a partir de Dionís de Milet), Polibi (*apud* Plini el Vell, 6, 199; 5, 9), Agripa (*apud* Plini el Vell, 5, 10), Vitruvi (8, 2, 6), *Suetonius Paulinus* (*apud* Plini el Vell, 5, 14-15), Pomponi Mela (3, 101), Plini el Vell (5, 5-7), Pausànies (1, 33, 5-6) i autors posteriors⁵⁶¹². De fet, les descripcions —especialment la de *Suetonius Paulinus*— mostren que Ἄτλας / Atlas designa l'Alt Atlas, que arriba fins a l'oceà. L'origen del mot Ἄτλας és incert: és possible que l'orònim hagi estat adaptat al nom del personatge mític —sovint considerat com un dels Titans— de tal manera que, fins i tot si remetés en darrera instància a l'orònim en la llengua dels maures⁵⁶¹³, la forma original quedaria irreconeixible; però també és possible que sigui en origen el nom d'una muntanya d'Arcàdia aplicat posteriorment a la

⁵⁶¹¹ Vegeu GSELL 1915, p. 109.

⁵⁶¹² Vegeu GSELL 1915, p. 109, n. 8.

⁵⁶¹³ Vegeu GSELL 1915, p. 110.

serralada nord-africana considerada com el pilar del cel⁵⁶¹⁴. Com veurem adés⁵⁶¹⁵, són Estrabó i Plini el Vell els qui ens han llegat el nom de l'Atlas en la llengua dels maures.

9.1.2. Una descripció mítica del Ἄτλας

Pomponi Mela (corpus, § 14.5) i Plini el Vell (corpus, § 15.2) ens han llegat una descripció mítica de l'Atlas, convertit en estatge d'egipans i sàtirs. De major lirisme —i amplificació— és la descripció de Plini, de la qual oferim una traducció al corpus. Entre els antics, era força estesa la creença que els egipans i els sàtirs, dèmmons de la natura, fossin africans. La descripció dels autors llatins sembla provenir, en darrera instància, del *Periple d'Hannó*⁵⁶¹⁶, però en aquest relat els trets que recorden la descripció dels autors llatins... no s'apliquen a l'Atlas⁵⁶¹⁷, sinó a una illa, la qual cosa qüestiona seriosament la veracitat dels testimoniats de Pomponi Mela i Plini el Vell sobre la gent que habitava l'Atlas a l'antiguitat.

9.1.3. Força pragmàtica de l'evocació antroponímica a cals Ἀταράντες

Sobre els atarants, és curiosa la notícia d'Heròdot que diu que no tenen noms individuals, notícia represa posteriorment per Pomponi Mela (1, 43; corpus, § 14.4) —“*nomina singuli non habent*”— i per Plini el Vell (corpus, § 15.5), que l'apliquen als parònims atlants. En moltes cultures, la simple evocació del nom té associada una força pragmàtica amb valors diversos segons els casos. Sense anar gaire lluny, el proverbi llatí “*nomen est omen*” mostra el caràcter providencial que l'antroponim tenia, a cals antics romans, sobre l'individu que el porta. En el cas dels atlants, les notícies d'Heròdot, Pomponi Mela i Plini el Vell són massa escarides per a copsar el veritable valor pragmàtic de l'evocació del nom a cals atarants⁵⁶¹⁸ o atlants. Segons S. Gsell, els atlants simplement

⁵⁶¹⁴ Vegeu CHANTRAINE 1968-1980, pp. 133-134, s.u. Ἄτλας. Tanmateix, l'autor suggereix que “en ce que concerne le nom de la montagne de l'Atlas Maghrébin, le terme grec Ἄτλας peut avoir été choisi par étymologie populaire du berbère *Adrar*”. Vegeu també PELZL 1976, pp. 27-37.

⁵⁶¹⁵ Vegeu *infra*, § 9.2.

⁵⁶¹⁶ Cf. DESANGES 1980a, p. 102, n. 1.

⁵⁶¹⁷ Vegeu el text grec, amb traducció al francès, d'aquest passatge del *Periple d'Hannó* a DESANGES 1978, pp. 393-396.

⁵⁶¹⁸ BEGUINOT (1928, pp. 29-42) va posar en relació els Ἀταράντες d'Heròdot amb el mot amazic per a ‘oest, occident’, *atāram*, de fet bàsicament tuareg, corresponent al verb *atrām* ‘anar cap a l'oest’ (cf. PRASSE-ALOJALY-MOHAMED 2003, vol. 2, p. 800). Per exemple, els *Kel Atāram* són la fracció occidental dels *Iwāllammādān*. Que els Ἀταράντες, situats a deu dies de camí a l'oest dels Γαράμαντες, fossin ‘els de l'oest’ tindria sentit —tot i que aquesta etimologia especiosa no es basa més que en l'assonància—; el que passa és que Beguinot pretén pendre com a base també el mateix nom *atāram* per a explicar el nom amazic de l'Atlas, que discutim a continuació, *supra*, § 9.2.

devien ocultar els seus noms als estranys per tal que, en usar-los, aquests no poguessin exercir algun tipus de poder màgic sobre ells⁵⁶¹⁹. Aquesta interpretació, que Gsell fa a partir del text d'Heròdot, no seria vàlida si prenem en consideració l'*inter ipsos* de Plini⁵⁶²⁰; ara bé, com que Plini probablement s'abeura, en darrera instància, d'Heròdot, és probable que aquesta precisió no sigui més que una "amplificació" de collita pròpia. Observem que d'Heròdot a Plini s'han amplificat, en efecte, els trets característics dels atlants, fins a resultar en una caracterització mítica amb tendència a la degradació. Per això, no sembla possible portar gaire lluny l'anàlisi pragmàtica d'un fenomen, que si fos cert, no estaria pas mancat d'interès.

9.2. El nom maure de l'Atlas a Estrabó i Plini el Vell (s. I dC)

Estrabó, que no va visitar Mauretània, ens testimonia el nom indígena de l'Atlas Δύριυ (corpus, § 12.1). Semblantment, un autor més jove que Estrabó però igualment del s. I dC, Plini el Vell, ens diu a propòsit d'*Addirim* que "*hoc enim Atlanti nomen esse eorum lingua conuenit*" (corpus, § 15.4). Ens apartem conscientment de la refecció d'un nominatiu **Δύρις (corresponent a l'acusatiu Δύριυ) en el text d'Estrabó i un nominatiu ***Addiris* (corresponent a l'acusatiu *Addirim*) en el text de Plini el Vell perquè tant el primer com el segon autor citen el topònim com a mot estrany a llurs respectives llengües (grec i llatí), per la qual cosa l'adaptació morfològica, si és que n'hi ha, deu ser mínima. Notem que hi ha un divergència considerable en la transcripció d'aquest orònim en la tradició manuscrita de Plini el Vell (*addirim*, *abdirimi*, *addrim*, *addarim*, *ad Dirim*⁵⁶²¹). A la varietat de lliçons s'afegeix el dubte de saber si hi ha haplogia de la preposició. Creiem que sí, tant perquè la variant d'Estrabó Δύριυ —en grec no hi ha tal preposició adlativa que pugui originar la confusió— apareix sense *ad-*, com perquè la designació autòctona de l'Atlas —especialment de l'Alt Atlas— avui dia és *Drn*⁵⁶²², que sol aparèixer en el sintagma *adrar n Drn* 'la muntanya de *Drn*' —també en plural *idrarn n Drn*). No obstant això, un autor anterior, l'arquitecte Vitruvi (s. I aC), dóna *Dyris* com el nom d'un riu nascut justament a l'Atlas fins a junyir-se amb l'*Agger* (*Ger*, possiblement el Níger), que, segons els antics, era el mateix riu que el Nil. És probable que el nom d'aquest riu sigui el mateix que el nom de la muntanya on té les fonts (corpus, § 11.1). A Vitruvi, el nominatiu *Dyris* sí que és una refecció analògica, atès que l'hidrònim apareix adaptat morfològicament al llatí i, a diferència dels casos d'Estrabó i Plini el Vell, no és donat com un mot estranger. La identificació del riu és incerta. Creiem que també remet a aquest orònim això el nom de

⁵⁶¹⁹ GSELL 1915, p. 192-193.

⁵⁶²⁰ Sobre la qual vegeu DESANGES 1980a, p. 446, n. 2.

⁵⁶²¹ Vegeu aquestes formes a la citada edició de Plini el Vell a cura de DESANGES 1980a.

⁵⁶²² Cf. BOUNFOUR & BOUMALEK 2001, p. 4, s.u. *adfel*.

Ġabal Daran que apareix en els relats de la conquesta de 'Uqba ibn Nāfi', que va marxar-hi després d'haver entrat a *Wulīlī* (l'antiga *Volubilis*). A *Ġabal Daran*, 'Uqba va combatre tribus masmudes i zenates⁵⁶²³.

En amazic, *Drn* és únicament un nom propi. L'absència de prefix d'estat és un indicatiu de l'antiguitat de l'oronim. Si antigament era un nom comú que volia dir 'muntanya' o alguna altra noció propera, no ho sabem, perquè no podem integrar *Drn* en cap família lèxica. No el sabríem incloure en la família del parònim —nom comú però també amb nombroses aplicacions oronímiques— *idrarn* 'muntanyes'. Tal integració no seria inconcebible si tenim en compte que una arrel del tipus \sqrt{drr} es pot haver format, en una llengua afroasiàtica com l'amazic, a partir d'una arrel biconsonàntica \sqrt{dr} mitjançant el procediment de la reduplicació de la segona radical. Amb tal assumpció, *Drn* seria una romanalla —fossilitzada toponímicament— d'un nom en plural (en *-n*) que remetria a aqueixa arrel \sqrt{dr} , sense continuadors en l'amazic modern. Una altra via fóra considerar *-n* com a part del lexema, amb la qual cosa es podria analitzar com un nom en singular d'una arrel \sqrt{drn} ; ara bé, l'arrel en qüestió no ofereix pas cap valor semàntic que pogués explicar el significat de *Drn* com a nom comú⁵⁶²⁴. Deixant de banda aquestes consideracions, *Drn* ens apareix com un nom aïllat lèxicament que només té ús oronímic —com a nom de l'Atlas, bàsicament de l'Alt Atlas—, per tant, lexemàticament opac. Les formes Δύρις, *Dyris*, *Dirim*, etc., suggereixen un plural femení en *-īn*: **dirīn* o **durīn*. Malgrat les dificultats dels detalls de la reconstrucció, la pervivència en amazic modern d'un continuador *Drn* de les formes antigues que evoquen Vitruvi (*Dyris*), Estrabó (Δύρις) i Plini el Vell (*Dirim*, etc.) mostra una continuïtat toponomàstica remarcable en el nom de l'emblemàtica serralada maura de l'Atlas, alhora que prova que "Ἀτλας / *Atlas* són designacions exògenes, estranyes a la llengua dels maures. La precisió "*eorum lingua*" de Plini no ofereix dubtes sobre la designació indígena.

⁵⁶²³ Cf. NORRIS 1982, p. 59.

⁵⁶²⁴ A aquesta arrel pertany el nom amazic de l'alzina, *adrn*. Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 2, p. 388, *sub radice* \sqrt{drn} .

9.3. Αἰθίοπες heteroglots a la vall del Sus? Lectura lingüística del *Periple d'Hannó* i el *Periple del Pseudo-Escílax*

9.3.1. Els Αἰθίοπες del *Periple d'Hannó*

En un passatge del *Periple d'Hannó* (corpus, § 1.1) se'ns parla dels Λιξῖται i dels Αἰθίοπες. Els Λιξῖται, com hem vist més amunt⁵⁶²⁵, són un poble nòmada ramader que viu a la vora del riu *Lixus/Lucus*, que desemboca a l'Atlàntic i que dóna nom a la ciutat homònima⁵⁶²⁶. El *Lucus* neix, efectivament, a les muntanyes que hi ha cap al nord-est d'on vivien els lixites, que no són sinó les muntanyes del Rif —amb la prolongació, encara més cap al nord, de *Jbala*—. Segons el *Periple d'Hannó*, al peu meridional del Rif vivien Αἰθίοπες, és a dir negres —per la qual cosa inferim que els lixites no ho eren, d'etiops—. La presència de poblacions melanodermes a l'Àfrica del Nord està ben establerta altrament⁵⁶²⁷; però la notícia del *Periple d'Hannó*, que situa Αἰθίοπες en una contrada tan septentrional com la serralada del Rif no està contrastada per cap altra font⁵⁶²⁸. L'illa petita que els cartaginesos, segons les fonts gregues, anomenaren Κέρνη deu ser —així ho creu Desanges, si bé no amb tota seguretat— la que hi ha enfront de Mogador⁵⁶²⁹. La navegació cap al sud de Mogador ens porta necessàriament a la vall del Sus, que desemboca a l'Atlàntic, molt a prop d'Agadir⁵⁶³⁰. Segons es pot inferir del *Periple d'Hannó*, de la vall del Sus cap al sud vivien etiops que parlaven una llengua que els intèrprets de *Lixus* —versemblantment maures amazigòfons— no podien entendre. Que al Sus sí que hi havia, efectivament, bosses de població melanodermes ho sabem per altres notícies⁵⁶³¹ —a diferència de l'esment de “etiops” al Rif—; de fet, hi ha encara avui dia algunes fraccions de tribus del Sus “de tota la vida” que són negres, igual d'amazigòfones que les altres. En aquest cas, els intèrprets amazigòfons de *Lixus*, segons el *Periple d'Hannó*, no podien entendre la llengua dels Αἰθίοπες de la vall del Sus en avall. Podríem inferir, en canvi, que els intèrpretes lixites sí que van fer servei als navegants cartaginesos d'Hannó en tot el trajecte que els va menar fins a Mogador i Cerne, on, per tant, parlarien la mateixa llengua (paleoamaziga) que els lixites; aquest és, admetem-ho, un argument *ex silentio*; però no podem deixar de cridar l'atenció sobre el fet que no és fins que la navegació va dellà Mogador que se'ns diu que s'hi parla una llengua inintel·ligible. Si s'admet la nostra interpretació, no és pas inversemblant pensar que els “etiops” del Sus en avall parlessin alguna llengua “subsahariana” —ens

⁵⁶²⁵ Vegeu *supra*, § 2.4.

⁵⁶²⁶ Vegeu *supra*, § 5.2.

⁵⁶²⁷ Vegeu *supra*, § IV.2.2.

⁵⁶²⁸ No obstant això, la notícia sembla digna de fe, atès que és cert que les deus del *Lucus* són en unes muntanyes properes, cap al nord.

⁵⁶²⁹ Vegeu la discussió a DESANGES 1978a, pp. 39-85. No es poden descartar localitzacions més meridionals —vers el Sàhara Occidental—.

⁵⁶³⁰ Sobre aquesta regió, vegeu *supra*, § 5.4.3.

⁵⁶³¹ Vegeu *supra*, § IV.2.2.

decantaríem més aviat per una de nilosahariana, que per una de txàdica, mandaica o atlàntica, tot i que és impossible decantar-s'hi, a manca de més indicis⁵⁶³²— o fins alguna llengua representant d'una família lingüística “sahariana” extingida amb posterioritat a l'antiguitat⁵⁶³³; és concebible que els actuals *isugqiyn* fossin la població més antiga de la vall del Sus, sobre la qual s'haurien implantat tribus maures (procedents de l'Atlas?), que haurien acabat fent prevaler llur llengua amaziga ja d'antic, de manera que no restaria ja cap empremta de l'antiga llengua dels “etiops” del Sus. El *Periple d'Hannó* només parla d'Αἰθίοπες, és cert, però el relat passa prou ràpidament per aquests fets per a pensar que potser ja n'hi havia, d'amazigòfons, a la vall del Sus, en el moment del periple (vers la fi del s. VI aC). Si no n'hi havia encara, sí que en devia haver-hi almenys en època romana. Alguns autors han posat en dubte la veracitat de les notícies de “etiops” i “troglodites” al sud de Mogador. Segons G. Germain, aquestes notícies podrien haver estat manllevades d'Heròdot (4, 183), que els situa a Tripolitània (i en regions interiors) com a veïns dels Γαμφάσαντες⁵⁶³⁴. En la mateixa direcció, G. Camps ha argumentat: “Quant aux Ethiopiens voisins de Cerné... Les peintures corporelles rappellent les barbouillages d'ocre dont s'ornaient les Maxyes, d'après Hérodote. Les longs chevaux et la barbe montrent au contraire que ces Ethiopiens appartiennent à la race blanche”⁵⁶³⁵. El procés d'aquesta estranya transferència ha estat explicat per J. Desanges en els següents termes: “Les Nasamons d'Hérodote, vivant en bordure de la Grande Syrte, sont

⁵⁶³² Algunes llengües de la família nilosahariana (sobre la qual vegeu *supra*, §§ IV.11.2.1, IV.11.2.1 i IV.11.2.3), com ha estat el cas històric del kanuri i el teda-daza, podien tenir una localització geogràfica més septentrional que les llengües txàdiques, atlàntiques i mandaïques. L'antiguitat dels contactes lingüístics entre aquestes llengües i l'amazic ho suggereix (vegeu *supra*, §§ IV.11.5.2 i IV.11.5.4). Hi ha constància de la implantació de bosses de parlants de varietats de songai —llengua de filiació incerta (vegeu *supra*, § 11.2.3)— a contrades tan septentrionals com els oasis de Gurara, Tuat i Tabelbala. Amb llengües txàdiques —entre les quals hi ha el haussa— és possible que hi hagi hagut contactes d'una certa antiguitat, però més aviat al Sàhara (i Sahel) Central i no gaire lluny de la conca del Txad. Pel que fa a les llengües mandaïques, hi ha contactes coneguts entre els amazics zenagues de Mauritània i el soninke, però és improbable que aquests contactes siguin gaire anteriors a l'alta edat mitjana; de tota manera, en època del reialme de Ghana (c. 750-1076 dC), l'àrea d'influència —més aviat que implantació territorial— dels soninkes arribava fins a la regió amaziga de Tafilalt, on hi havia la ciutat de Sijilmassa. Pel que fa a les llengües atlàntiques (ful, wòlof, serer, diola, entre d'altres), és possible que els serers hagin emigrat fins a la regió d'Adrar en èpoques pretèrites, però no sembla que gaire més al nord, mentre que wòlofs i fuls no sembla que franqueguessin la vall del Senegal antigament.

⁵⁶³³ Al cap i a la fi, els *ihrdann* (vegeu *supra*, § IV.2.2) prou devien parlar alguna llengua (o diverses llengües) abans d'amaziguitzar-se, i no necessàriament un allengua pertanyent a una família lingüística coneguda.

⁵⁶³⁴ GERMAIN 1957, pp. 205-248. Sobre el passatge d'Heròdot, vegeu també GSELL 1915, p. 128.

⁵⁶³⁵ CAMPS 1960, pp. 31-32.

par rapport aux Gamphasantes (accidentellement transformés par la tradition manuscrite en Garamantes), peuple de l'intérieur des terres, et aux Éthiopiens Troglodytes, plus méridionaux encore, dans la même situation que les Lixites ou Atlantes de la bordure maritime par rapport aux Éthiopiens ἄξεινοι des montagnes où le Lixos prend sa source et aux Troglodytes, leurs voisins, selon le *Périple d'Hannon*⁵⁶³⁶. Els arguments adduïts en favor d'aquesta transferència són sòlids — admetem que les referències a la inhospitalitat dels etiops i a la velocitat dels troglodites són tòpiques—, però potser només en el cas dels etiops i troglodites que, suposadament, viurien a la vora de les deus del *Lucus*. En canvi, les referències als etiops del sud de Cerne no són tòpiques, i l'al·lusió a la llengua inintel·ligible que aquests Αἰθίοπες parlaven (ἀσύνετα δ' ἐφθέγγοντο) —amb la precisió καὶ τοῖς μεθ' ἡμῶν Λιξίταις— sembla veraç, per la qual cosa concloem que és admissible —si bé no segura— la presència de bosses de poblacions melanoderms parlants d'una llengua altra que la dels lixites i els atlants de la vall del Sus en avall, segurament en coexistència amb poblacions maures amazigòfones. En tot cas, les dades antropobiològiques no tenen per què anar de la mà de les lingüístiques; sovint més aviat despisten que no pas ajuden els lingüistes⁵⁶³⁷. Tampoc les percepcions dels antics mediterranis (cartaginesos o grecs) a propòsit del que entenien per Αἰθίοπες havien de tenir exclusivament un fonament cromàtic. Però l'al·lusió a l'heteroglòssia d'aquests Αἰθίοπες hi és, i no la podem obviar.

⁵⁶³⁶ DESANGES 1978a, pp. 81-82.

⁵⁶³⁷ Les dades antropobiològiques de la regió semblen apuntar al predomini de poblacions leucoderms: “Je ne crois pas que les ancêtres des Catalans, Languedociens et Provençaux aient eu une carnation beaucoup plus claire que leurs voisins africains appartenant comme eux à la race méditerranéenne. Quant aux Crétois eux-même, je ne pense pas qu'ils aient eu l'occasion de remarquer que les anciens Berbères avaient la peau sombre car ils l'avaient certainement aussi sombre qu'eux” (CAMPS 1960, p. 25).

LA LLENGUA AMAZIGA A L'ANTIGUITAT

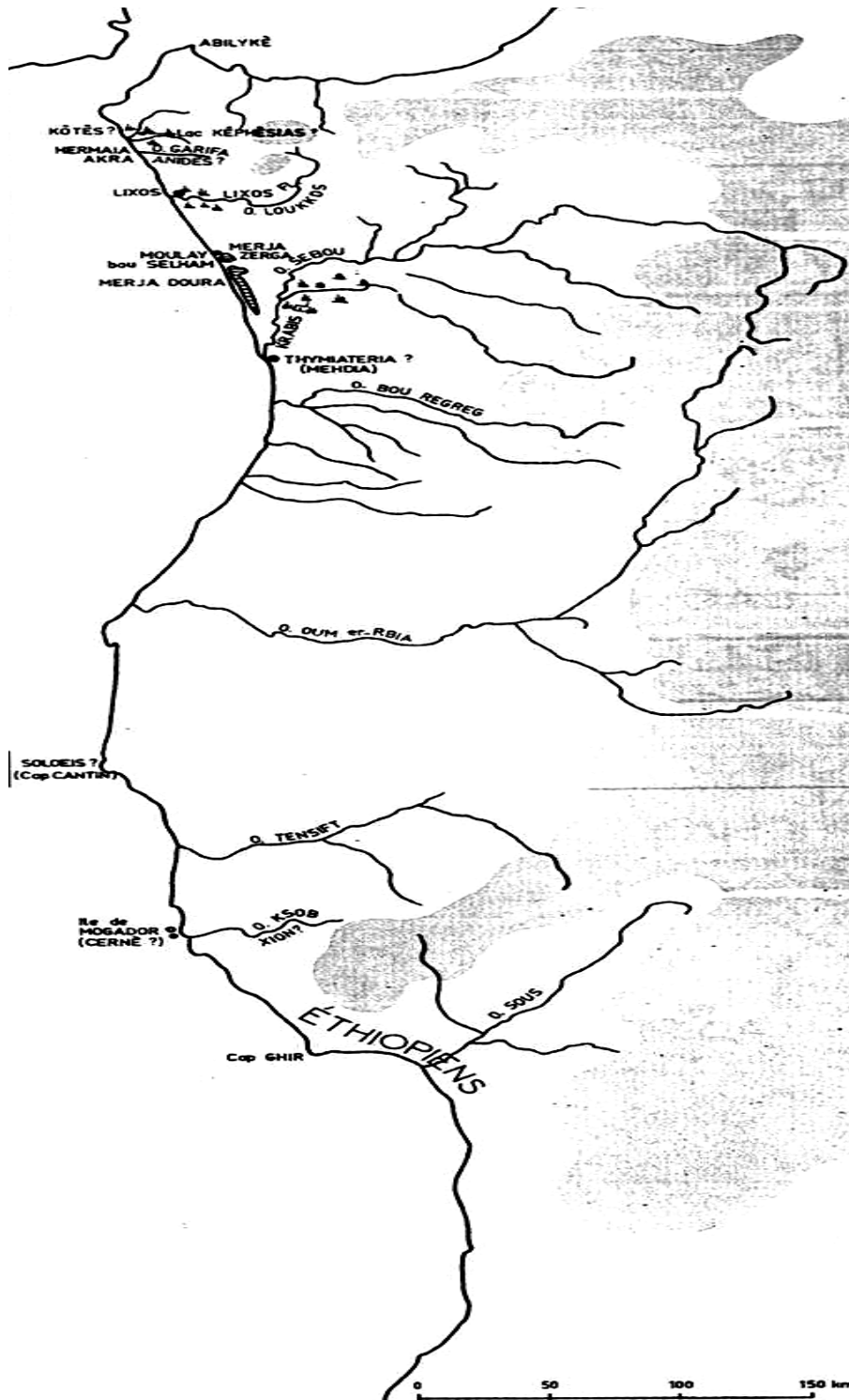

Figura n° 75: Periplus d'Hannó per Maurúsia segons DESANGES 1978a, mapa n° 4.

VIII. MAURETÀNIA TINGITANA i SÀHARA OCCIDENTAL

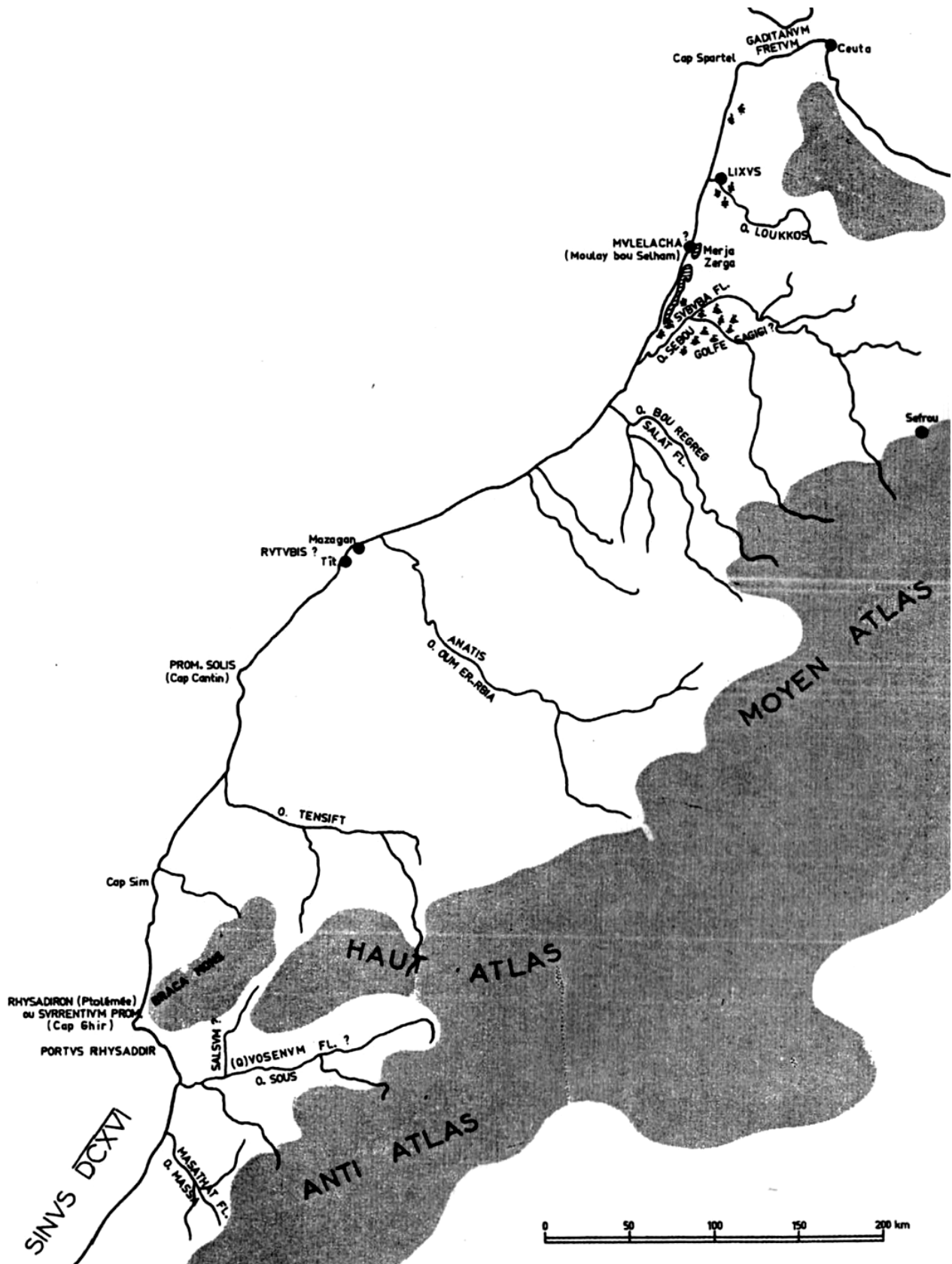

Figura nº 76: Geografia de Maurúcia en època del *Periple d'Hannó* segons DESANGES 1978a, mapa nº 5.

9.3.2. Els Αἰθίοπες del Periple del Pseudo-Escílax

En el relat del *Periple del Pseudo-Escílax* a Líbia vers el s. IV aC se'ns diu que els mercaders de l'illa de Κέρνη eren Φοίνικες, mentre que al continent hi havia Αἰθίοπες (corpus, § 3.1), amb els quals feien intercanvis. En la descripció de Cerne, el *Periple del Pseudo-Escílax*, igual que el d'Hannó, sembla poar d'Heròdot; d'aquí que situï els etiòps des de la costa atlàntica de la Mauretània fins a Egipte. La referència Λέγουσι δέ τινες treu valor documental, car denota que la informació que dóna a continuació és de segona o tercera mà.

9.4. La llengua dels Αἰθίοπες limítrofs del sud de Mauretània occidental segons Eudoxe de Cízic (fi s. II aC)

En el retorn a Egipte del navegant Eudoxe de Cízic⁵⁶³⁸ des de l'Índia, els vents desviaren la nau cap al sud, a les costes d'Azania (a l'actual Somàlia). En un passatge de la narració del periple que ens ha llegat Estrabó, se'ns diu que, dellà Etiòpia, va transcriure alguns mots —s'entén que de la llengua dels habitants d'aquell país— (corpus, § 5.1). Eudoxe tornà sa i estalvi a Egipte. De resultes d'aquesta experiència, va pensar que seria possible navegar de Gades a l'Índia per les costes de Maurúsia i d'Etiòpia. Encara en època dels geògrafs perses en llengua àrab Ibn Ḥurdābih i Ibn al-Faqīh al-Hamaḍānī hi havia la creença que de la vall del Sus (al sud de Mauretània Tingitana) a Abissínia hi havia un trajecte curt⁵⁶³⁹. Més endavant, se'ns diu que uns Αἰθίοπες veïns del reialme de Βόγος “pronunciaven els mateixos mots que els havia transcrit abans” i que “eren de la mateixa ètnia que aquells etiòps” (corpus, § 5.2). Tenint en compte que aquesta expedició data del 111 o 110 aC, es pot identificar fàcilment aqueix *Bogos* de Maurúsia (Mauretània) amb *Bocchus* el Vell, sogre de Jugurta, en un moment en què la regió de *Tingi* era un principat autònom aliat de Roma⁵⁶⁴⁰. Malauradament, Eudoxe no precisa els límits que separaven els “etiòps occidentals” dels maures. J. Desanges situa els etiòps de què Eudoxe parla en aquest passatge vagament al sud del “Marroc”⁵⁶⁴¹. Ens demanem si no podria tractar-se dels mateixos Αἰθίοπες que el *Periple d'Hannó* situa al sud de l'illa de Cerne, tot i que del *Periple d'Hannó* al viatge d'Eudoxe han transcorregut vora quatre-cents anys.

Hi ha, però, altres testimonis, principalment Appià, Ptolomeu i Estrabó. L'alexandrí Appià (s. II dC) diu que el 105 aC *Bocchus* va fer veure a Jugurta que reclutava tropes d'entre els seus veïns etiòps que vivien a l'est de l'Atlas de Maurúsia (corpus, § 19.1). Si hem de creure el

⁵⁶³⁸ Vegeu les dades generals sobre el periple d'aquest navegant al corpus, § 5.

⁵⁶³⁹ Vegeu, per exemple, Ibn Ḥurdābih, Ibn al-Faqīh al-Hamaḍānī i Ibn Rustah a l'edició àrab i traducció francesa de HADJ-SADOK 1949, pp. 9 i 33.

⁵⁶⁴⁰ DESANGES 1978a, pp. 153-154. CARCOPINO (1943, pp. 173-178) situa la *regia* de la Maurúsia de *Bocchus* a *Volubilis*.

⁵⁶⁴¹ DESANGES 1978a, p. 154.

testimoni d'Eudoxe, també se'n trobaven, d'etiops, a l'oest de l'Alt Atlas fins a l'oceà Atlàntic. Segons J. Desanges, “dans l'Antiquité, le domaine de ces Éthiopiens maritimes commençait à partir du cap Ghir, au nord de la ville actuelle d'Agadir”⁵⁶⁴². Ptolomeu (4, 6, 6) esmenta uns Λευκαίθιοπες a la costa atlàntica, a la vora de la muntanya Ρυσάδιρον, que es correspondria⁵⁶⁴³ al cap *Ighir / Ghir*, situat al termini de l'Alt Atlas Occidental. Pot semblar un *oxymoron* l'aplicació de l'adjectiu λευκός al substantiu Αἰθίοπες, però això no fa més que confirmar la labilitat de la percepció subjacent a la noció “etiop”, allunyada del significat etimològic ‘de cara cremada’⁵⁶⁴⁴. Estrabó es mostra escèptic sobre el periple d'Eudoxe tal com l'ha referit Posidoni. Estrabó, estranyat, considera “de retorn i esgarriat vers Etiòpia, ¿per quina raó transcrivia fets de llengua?” (corpus, § 5.3). Sembla que l'afició lexicogràfica del navegant de la Propòntida desconcerta fins i tot un esperit curiós com Estrabó. Semblantment, més endavant, es demana Estrabó “com, navegant de nou i havent descobert que els etiops occidentals parlaven la mateixa llengua que els orientals, no va desitjar continuar la navegació fins al final?” (corpus, § 5.4). Més crèdit atorga a les navegacions d'Eudoxe un paleogeògraf modern com J. Desanges: “Somme toute, le récit des navigations d'Eudoxe fait par Poseidonios nous paraît contenir beaucoup moins d'éléments suspects que les relations qui nous sont parvenues du périple des marins de Nécho, des voyages d'Euthymène, de Sataspès et d'Hannon. Les expéditions du Cyzicène s'intègrent de façon satisfaisante dans un cadre historique précis”⁵⁶⁴⁵.

A nosaltres tampoc ens semblen decisives les reticències d'Estrabó, fins i tot si trobem insòlit —però no pas increïble— el fet mateix que Eudoxe hagi transcrits mots de la llengua de les poblacions ὑπὲρ τὴν Αἰθιοπίαν. El que hem de sotmetre a discussió és la veracitat de l'afirmació que els “etiops” d'Azania parlessin la mateixa llengua que els “etiops” de la costa atlàntica veïns dels maures. Durant l'antiguitat, Azania estava sota l'àrea d'influència del reialme d'Axum —que abraçava bàsicament Abissínia i Eritrea—. La gent d'Azania devia parlar de llengües cuixítiques, com ho són els actuals habitants de Somàlia⁵⁶⁴⁶. Els límits meridionals d'Azania són imprecisos: podien arribar a abastar el litoral de l'actual Kenya i nord de Tanzània, on avui dia es parlen llengües bantu⁵⁶⁴⁷. En tot cas, la referència a la regió situada al sud del cap dels *Aromates* fa pensar que es tractaria més

⁵⁶⁴² DESANGES 1978a, p. 168.

⁵⁶⁴³ Vegeu el mapa n° 5 (en apèndix) de DESANGES 1978a.

⁵⁶⁴⁴ Sobre el qual vegeu CHANTRAINE 1968-1980, p. 33, s.u. αἶθω.

⁵⁶⁴⁵ DESANGES 1978a, p. 173.

⁵⁶⁴⁶ A tota la costa de Somàlia —un dels països de major homogeneïtat lingüística de tot el continent africà— es parla avui dia somali, llengua cuixítica oriental propera a l'oromo i l'afar que sobreïx vers l'est de l'estat d'Etiòpia. Només a la feixa costanera meridional s'hi ha implantat, amb posterioritat a l'antiguitat, el suahili (llengua bantu). Vegeu ASHER & MOSELEY 2007, p. 297, mapa 72, n° 55.

⁵⁶⁴⁷ Cf. ASHER & MOSELEY 2007, p. 351, mapa 85.

aviat del nord d'Azania, lingüísticament cuixítica. La comunitat lingüística dels cuixites d'Azania amb la dels “etiops” limítrofs del país de *Bocchus* (Mauretània occidental) no sembla sostenible. En el supòsit que fossin amazigòfons —cosa que nega, indirectament, el *Periple d'Hannó*—, el parentiu afroasiàtic amazic-cuixític podria permetre alguns paral·lels de vocabulari (en lèxic molt bàsic); però ni és versemblant que els etiops del sud de Mauretània occidental fossin amazigòfons ni que el llunyà parentiu afroasiàtic hagués permès a un navegador curios establir coincidències lèxiques com les que descriu Eudoxe. J. Desanges ha suggerit una altra explicació: “Il est d'ailleurs possible qu'une certaine communauté linguistique de vocabulaire dans le domaine de la langue nautique ait existé du fait de l'influence phénico-punique. Ce sont précisément ces termes que les indigènes de la côte ont pu employer pour se faire comprendre d'Eudoxe”⁵⁶⁴⁸. El problema és que aquest vocabulari nàutic d'origen fenici-púnic no era pas privatiu del litoral índic d'Azania i de la costa atlàntica del sud de Mauretània, sinó que també era compartit —i de ben segur que amb més intensitat— per tot el litoral de la Mediterrània. A un navegant expert, originari de la Propòntida i que, en el moment de l'enquesta, es trobava en un emplaçament fenici-púnic com Gades, no li hauria passat per alt que els paral·lels lèxics serien d'origen fenici-púnic, perquè també els coneixeria de Gades mateix i de tants altres emporis mediterranis. La indicació d'uns paral·lelismes privatis entre Azania i litoral “etiop” atlàntic ens emmena a descartar l'origen fenici-púnic d'aquestes correspondències lèxiques. Llengües de la branca nilòtica de la família nilosahariana es parlen en regions força orientals (com ara el massai i el luò), i segurament hi havia a l'antiguitat (en època del reialme d'Axum) pobles luò en contacte amb somalis i altres cuixites, però difícilment al litoral d'Azania, de manera que aquesta pista tampoc sembla practicable. En conclusió, és difícil donar crèdit a la notícia d'Eudoxe de Cízic que els etiops orientals d'Azania pertanyessin a la mateixa ètnia que els etiops occidentals del sud de Mauretània occidental i, amb més raó, que compartissin lèxic, però sí que és possible que al litoral atlàntic hi haguessin “etiops” limítrofs del reialme de *Bocchus* al s. II aC, no sabem si parlants d'alguna llengua nilosahariana de —difícilment d'alguna llengua mandaica, atlàntica o txàdica— o d'una família lingüística desapareguda abans d'èpoques més ben conegudes.

⁵⁶⁴⁸ DESANGES 1978, p. 167, n. 96. L'autor afegeix que “on peut, à la rigueur, admettre à l'époque romaine une parenté entre la langue parlée dans le Sous et celle qui l'était sur la côte des Somalis, mais non point, croyons-nous, une identité du vocabulaire que la distance nous paraît interdire” (*ibidem*).

VIII. MAURETANIA TINGITANA i SAHARA OCCIDENTAL

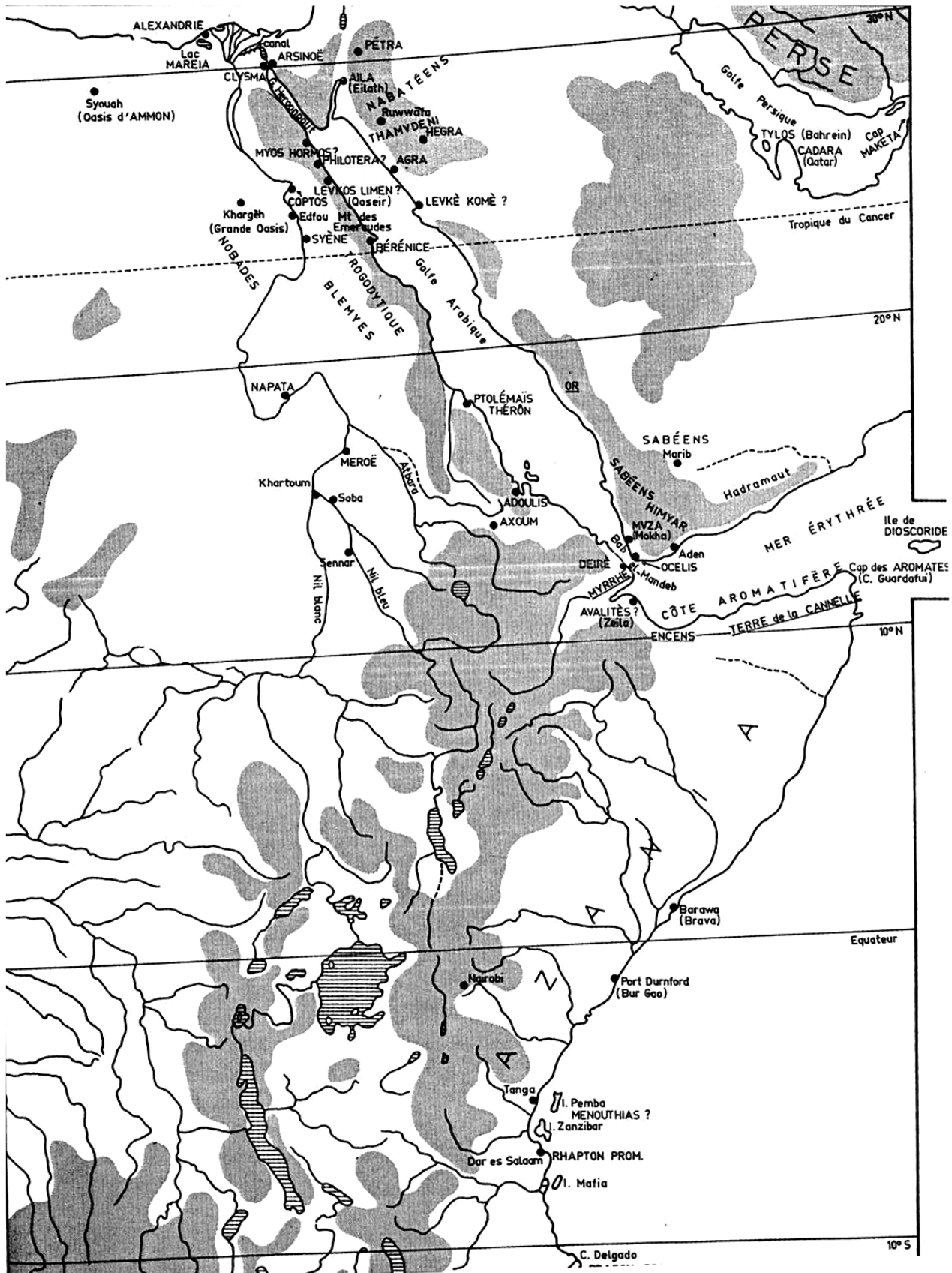

Figura n° 77: Azania en temps del periple d'Eudoxe de Cízic (s. II aC) segons DESANGES 1978a, mapa n° 8.

9.5. Getuls o etiòps? Els Φαρούσιοι d'Estrabó

Estrabó ens forneix el text més precís sobre la natura dels contactes entre l'enigmàtic poble dels Φαρούσιοι i els maures (corpus, § 12.2)⁵⁶⁴⁹. G. Camps situa aquests nòmades farusis al sud de l'Atlas marroquí i dubta si són getuls o etiòps⁵⁶⁵⁰. La mobilitat d'aquest farusis és molt gran, si hem de creure les paraules d'un geògraf crític i ja “modern” com és Estrabó. Ara bé, malgrat que el contacte amb els maurusis (o maures) suggereix efectivament una localització al sud de l'Atlas —qui sap si al Sàhara Occidental—, l'accés a Cirta, capital dels massils, suggereix en canvi una localització més oriental, sobretot tenint en compte la referència als *chotts* o llacs salats presaharians (διά τινων τόπων ἔλωδῶν καὶ λιμνῶν). Segurament Camps es basa en el testimoniatge de Plini el Vell (5, 10), que situa els farusis a la regió del Dra, i de Pomponi Mela (1, 22), que els cita vagament entre les Hespèrides i l'Atlas. Pel que fa a la identitat getul o etiop dels farusis, J. Desanges es decanta per una solució intermèdia: “Il y a entre Libyques et Éthiopiens des tribus comme les Pharusiens, les Nigrites, les Garamantes que les flottements de la tradition littéraire et, en ce qui concerne les Garamantes, les donnés anthropologiques des fouilles, font apparaître comme intermédiaires”⁵⁶⁵¹. Ja S. Gsell⁵⁶⁵² havia suggerit d'identificar els Φαρούσιοι d'Estrabó amb els *Perorsi* de Plini el Vell (5,10; 5,16), que J. Desanges situa al Sus⁵⁶⁵³. Recentment, el mateix Desanges ha proposat una localització més septentrional que l'apuntada per Camps: sobre la desembocadura del riu *Anatis* —que identifica amb l'actual *asif n Mu Warbie*— o, més al sud, el *Fut*, actual *Tansift*⁵⁶⁵⁴, si bé no descarta una localització una mica més meridional, en tot cas al nord del cap *Ighir*⁵⁶⁵⁵. Si la localització proposada recentment per J. Desanges és correcta, això implicaria la

⁵⁶⁴⁹ Els farusis tenen contacte amb els maurusis a través del desert molt de tant en tant, penjant els bots d'aigua de les panxes dels cavalls. Hi ha temps també en què arriben a Cirta a través d'unes regions pantanoses i embassades. Diuen que alguns d'ells viuen com els troglodites, excavant la terra’.

⁵⁶⁵⁰ CAMPS 1960, pp. 32-33.

⁵⁶⁵¹ DESANGES 1962, pp. 15-16. Per a l'anàlisi detallada de les fonts sobre la localització dels farusis, vegeu *ibidem*, pp. 230-232. L'autor també es decanta per una localització a la vora sud de l'Atlas, entre la vall del Dra i el cap *Ighir / Ghir*.

⁵⁶⁵² GSELL 1918-1928, vol. 1, pp. 295-296.

⁵⁶⁵³ Sobre els *Perorsi*, vegeu § 5.4.3.

⁵⁶⁵⁴ DESANGES 1999c, p. 225.

⁵⁶⁵⁵ “Les *Pharusii* apparaissent donc à tout le moins comme une population intermédiaire, tout comme les Leukaethiopes, ou ‘Éthiopiens blancs’ mentionnés par Ptolémée, à localiser peut-être dans la région où l'Atlas s'approche le plus de l'océan, non loin du cap Rhir. Ainsi nous arrivons à la conclusion que le Sud-Marocain, le Sud-Algérien, les oasis du Sud-Tunisien, le Fezzan, peut-être même l'oasis d'Ammon (Syouah), ont été, pour une large part, peuplés de négroïdes dans l'Antiquité” (DESANGES 1999c, pp. 225-226).

presència de pobladors “etiòps” al nord del Sus i de l’Alt Atlas⁵⁶⁵⁶, concretament a la regió de *Tamsna*, on sabem per diverses fonts, més precises, que transitaven els getuls *Autololes*.

Tenint en compte que la localització proposada tant per G. Camps com per J. Desanges —entre el cap *Ighir* i la vall del Dra— coincideix amb la regió del Sus —d’Agadir fins a Tan-Tan—, ens demanem si els Φαρούσιοι d’Estrabó no deuen ser els mateixos Αἰθίοπες de llengua inintel·ligible que el *Periple d’Hannó* situava, uns quants segles enrere, a la mateixa regió. El fet, però, que els farusis també siguin situats fins a Cirta (a Numídia) planteja una distància insòlita, fins i tot per a un poble nòmada⁵⁶⁵⁷. Lingüísticament, no tenim indicis que ens permetin esbrinar si els farusis parlaven la mateixa llengua que els maurusis o no. Més enllà de la qüestió ètnica, el fet que fossin un poble getul permetria identificar els farusis com a libis, cosa que difícilment podríem fer si fossin etiòps.

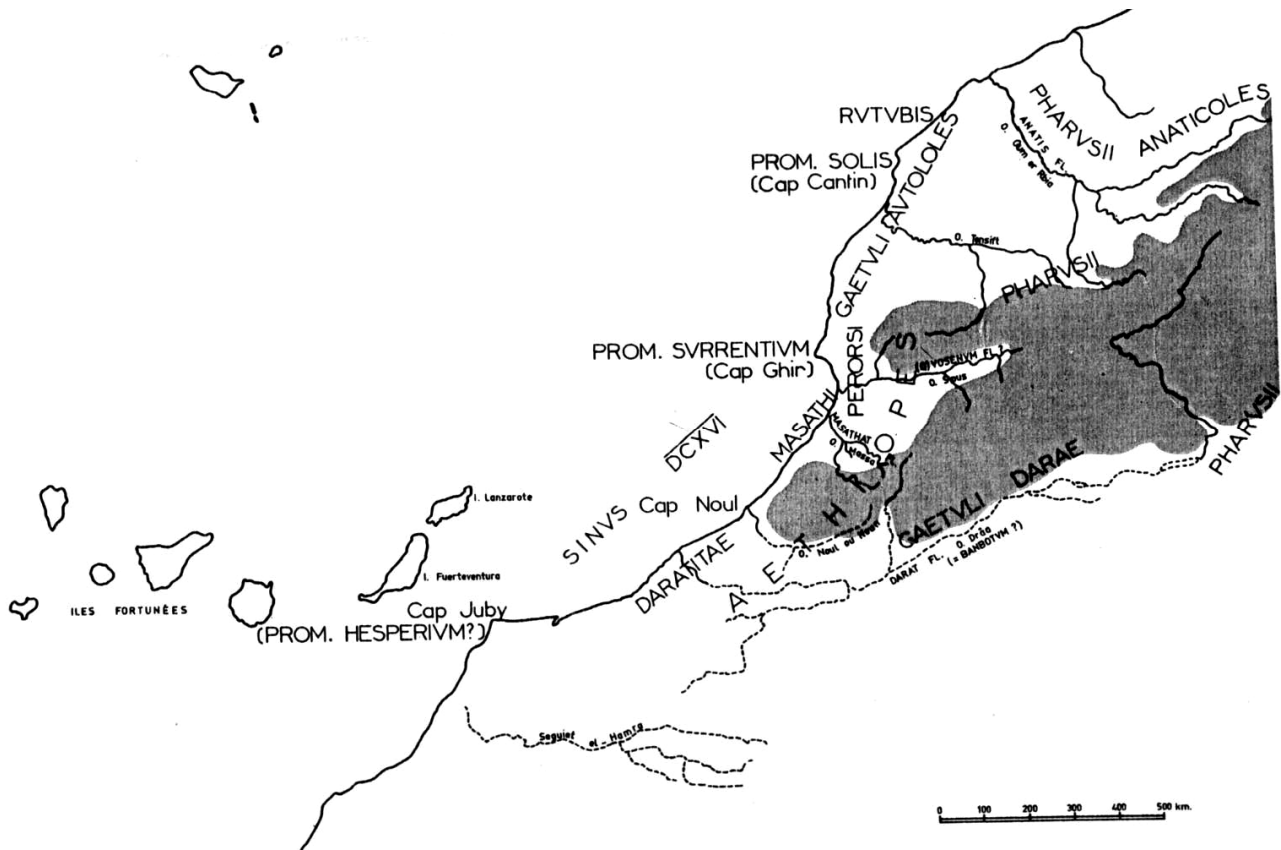

Figura n° 78: Localització discontinua dels farusis d’Estrabó segons DESANGES 1978a, mapa n° 6.

⁵⁶⁵⁶ “Sans doute étaient-ils [les *Pharusii*] séparés des *Nigritae* par le Haut-Atlas marocain” (DESANGES 1999c, p. 225).

⁵⁶⁵⁷ Baldament DESANGES (1999c, p. 225) no desespera tampoc per aquesta via: “Peut-être leurs chars, signalés par Strabon, leur permettaient-ils de s’enfoncer dans le Sahara”.

9.6. La llengua dels *Baniurae* segons Sili Itàlic (s. I dC)

Al poema èpic *Punica*, Sili Itàlic (c. 25-101 dC) parla de la tribu tingitana dels *Baniurae* / *Baniures* (corpus, § 18.1) tot dient que “barrejaven àvidament bramuls ferotges amb llengües salvatges” (“*miscébant auidi trucibus fera murmura linguis*”). Naturalment, qualificant les *linguae* dels *Baniures* com a *truces*, el poeta llatí no fa altra cosa que introduir un altre element salvatge que reforça el retrat d'aquest poble “bàrbar”, de la mateixa manera que *cruda iuuentus* i *fera murmura*. En aquest context poètic, no ens és llegut inferir cap tret lingüístic peculiar dels *Baniurae* de la Tingitana⁵⁶⁵⁸. Probablement, la referència a les *linguae truces* dels *Baniurae* no és més que un tòpic que hauria pogut ser igualment aplicable a qualsevol poble bàrbar en general —no cal ni que sigui ni tan sols maure—, si bé alguns autors han al·ludit vagament a la inefabilitat de la llengua dels maures —de l'Àfrica romana en general, no específicament de la Tingitana—, com ara Plini el Vell: “*Africam Graeci Libyam appellauere et mare ante eam Libycum; Aegypto finitur [...] populorum eius, oppidorumque nomina uel maxime sunt ineffabilia praeterquam ipsorum linguis*” (corpus, § 15.1). Sili Itàlic podria haver tingut en compte aquest passatge del seu contemporani Plini el Vell, però no és necessari suposar que la descripció del poeta tingui cap fonament real.

9.7. Alguns topònims de la Cosmografia de Ravenna (s. VII dC)

Remetem directament al corpus per a la citació de tres passatges de la Cosmografia de Ravenna que aporten un gran nombre de topònims de la Tingitana (corpus, § 63).

9.7.1. L'adaptació llatina dels topònims femenins maures en -t

Solament la *Cosmografia de Ravenna* aporta una forma *Tingit* (3, 11 ; corpus, § 63.1) que pot pensar que el topònim que va donar nom a la Tingitana podria haver contingut un sufix en -t, car altrament coneixem formes sense -t (*Tingi*, *Tinge*, *Tingis* i *tyng* 'en numismàtica neopúnica)⁵⁶⁵⁹. La bondat d'aquesta forma podria quedar reforçada pel fet que el nom de la província parteix d'un tema en dental *Tingit-ana*. Però, com que, en primer lloc, aquesta variant apareix aïllada; en segon lloc, en un altre passatge de la mateixa cosmografia el que trobem és *Tingi colonia* (corpus, § 63.2) i, en tercer lloc, *Tingitana* es pot haver format en llatí per analogia amb la més vella *Tripolitana* o amb *Mauretania* (de *Maurus*), el més probable és la forma original d'aquest topònim sigui sense -t. Amb raó expressava recentment la seva sorpresa l'amazigòleg L. Galand sobre la quasi manca d'aparició d'aquesta

⁵⁶⁵⁸ Sobre els quals vegeu *supra*, § 2.2.

⁵⁶⁵⁹ Vegeu *supra*, § 5.2.1.

terminació amaziga en la toponímia antiga: “Ce qui, dans cette perspective, fait problème, c’est le nombre plutôt faible des toponymes à *-t* final, du type *Theueste* par exemple, alors que les noms féminins terminés par *-t* au singulier sont aujourd’hui majoritaires (il y a des exceptions) et que cette terminaison *-t* est désignée par la comparaison chamito-sémitique comme la marque la plus ancienne du féminin, celle qu’on attendrait donc plus souvent dans l’Antiquité. On voit que sur ce point l’image du libyque et celle du berbère ne se superposent pas très bien”⁵⁶⁶⁰. Aquesta percepció és evident només si fem cas de les formes toponímiques que llatinistes i hel·lenistes —naturalment basant-se en el principi de major antiguitat o de freqüència de la forma testimoniada— prenen com a formes *receptae*, amb independència de la forma possiblement més propera a la llengua d’origen, que, és clar, no estan en condicions de discernir. Ara bé, si prenem en consideració altres formes testimoniades —baldament siguin més tardanes o més rares— creiem que almenys en alguns casos podem arribar a acostar-nos més a la forma de la llengua d’origen. Hem portat a col·lació, a propòsit dels noms del riu *Mulucha*⁵⁶⁶¹ i *Sala*⁵⁶⁶², les variants menys conegudes *Mulchat* (Pomponi Mela, 1, 5) / Μολοχάθ (Ptolomeu, 4, 3; Estrabó, 17, 3, 6)⁵⁶⁶³ i *Salat* / Σαλάτα, que, des del punt de vista que hem assenyalat, és probable que siguin més properes a les formes en la llengua d’origen, així com el nom del *Darat flumen* / Δάραδος ποταμός, que es correspon a l’actual *asif n Dra*⁵⁶⁶⁴. A més de l’adaptació com a noms de la 3ª declinació en dental, una altra forma d’integració de topònims maures és mitjançant l’apòcope de *-t*, tal com trobem probablement en *Sala* i *Mulucha*. Semblantment, el riu de la regió del Sus que oficialment rep el nom de *Massa* —grafia francesa passada pel filtre de la pronúncia àrab, com és habitual— es diu *Mast* en amazic⁵⁶⁶⁵, molt probablement el mateix riu que Plini el Vell anomena *Masathat flumen* —però també tenim Μάσσα ποταμός—. El riu més important de la Cesariana, anomenat *Chelif* pels colonitzadors francesos, és anomenat Χυλημάθ/Χυλιμάθ per Ptolomeu (4, 2, 2). Fixem-nos que en el passatge de la *Cosmografia de Ravenna* 3, 9 (corpus, § 63.1) apareixen diversos noms acabats en *-t*, a diferència d’altres passatges en què no

⁵⁶⁶⁰ GALAND 2002-2003, p. 260.

⁵⁶⁶¹ “*flumen Muluchae quod Iugurthae Bocchique regnum disiungebat*” (Sal·lusti, *Bellum Iugurthinum*, 97).

⁵⁶⁶² Un possible ètim púnic per a aquest lexema, **sela* ‘roca’ —d’altra banda inconegut en fenici-púnic—, proposat TISSOT (1877, p. 95), topa amb el testimoniatge de la pròpia numismàtica neopúnica, que dona *š’lt*. Vegeu *supra*, § 5.2.4.

⁵⁶⁶³ “μετὰ τὴν τῶν Μαυρουσίων γῆν τῶν Μασσασσυλίων ἐστίν, ἀπὸ τοῦ Μολοχάθ ποταμοῦ τὴν ἀρχὴν λαμβανούσα” (Estrabó, 17, 3, 6) ‘Després de la regió dels maurusis hi ha la dels massessils, que pren com a principi el riu *Molochath*’. Ptolomeu (4, 1) distingia el riu Μολοχάθ del riu Μαλούα, però TISSOT (1877, pp. 6-8) va raonar que devia tractar-se del mateix riu.

⁵⁶⁶⁴ Vegeu *supra* § 5.4.3.

⁵⁶⁶⁵ Vegeu *supra* § 5.4.3.

els hi trobem, la qual cosa suggereix que el compilador tenia davant seu fonts toponímiques diferents. Sens dubte és el passatge de 3, 9 el que ofereix, en aquest sentit, formes més interessants: a part de *Tingit*, que com hem dit, deu ser un error de còpia, també hi trobem *Figit*, *Gent*, *Subsellint*⁵⁶⁶⁶. Al Rif, Ptolomeu (4, 3) cita un topònim Ἰαγάθ (*Ad Aquilam Maiorem*)⁵⁶⁶⁷ just abans de la desembocadura del riu Θαμούδα i un altre topònim Ἀκράθ (*Ras Kaa' Asras*)⁵⁶⁶⁸ passat Θαμούδα, així com el riu Φούθ (*Fut* a Plini el Vell, és a dir el *Tansift*) abans d'arribar a Ταμουσίγα i les ciutats interiors de Θικάθ i Δοράθ (4, 7). Independentment de les possibilitats d'identificar els lexemes aquestes formes toponímiques, abunden els hidrònims i alguns topònims acabats en *-(a)t* en una regió ben delimitada com era la Mauretània Tingitana. Ara bé, malgrat que és molt possible que almenys algunes de les formes evocades remetin efectivament al sufix de femení paleoamazic en **-āt* — fem notar que aquest és un dels tres sufixos paleoamazics en què podem trobar els noms femenins; no és l'únic⁵⁶⁶⁹—, emetem el dubte sobre la possibilitat que algunes de les terminacions en *-t* evocades per les fonts grecollatines estiguin influïdes per les fonts cartagineses, tenint en compte que també en fenici-púnic —de fet, en el conjunt del *phylum* afroasiàtic— trobem *-t* com a morfema de femení. Tot amb tot, fem notar que el judici negatiu de Galand a propòsit de l'absència de formes toponímiques amb *-t* final s'ha de revisar si prenem en consideració totes les lliçons que aporten les diferents tradicions textuals dels geògrafs antics; ben sovint aquestes variants textuals amb *-t* resten marginades pels editors (filòlegs clàssics) a l'aparat crític, mentre que les lliçons consolidades per la tradició clàssica que els editors prefereixen solen ser estar morfològicament hel·lenitzades o llatinitzades. Aquesta és una constatació que caldrà tenir en compte a l'hora d'assajar ulteriors recerques toponímiques sobre l'Àfrica del Nord antiga.

9.7.2. L'etimologia del topònim *Abrida*

Val la pena comentar el passatge de la *Cosmografia* de Ravenna en què se'ns diu que el nom de *Mauritania Gaditana* és, *barbaro modo*, *Abrida* (3, 11; corpus, § 63.3). Notem que, en la terminologia de la *Cosmografia*, *Mauritania Gaditana* inclou la riba sud del *Fretum Gaditanum* (aplicat a ambdues vores de l'estret) i la serralada del Rif, acarada a la Península Ibèrica⁵⁶⁷⁰. En els dialectes amazics contemporanis trobem àmpliament testimoniats el mot *abrid* 'camí' (taixelhit, tamaziyt, rifyen, Figuig, cabilenc, xauí, xènua, Ayt Snus,

⁵⁶⁶⁶ En el cas de *Subsellint* és probable que la forma s'hagi corromput per la tradició manuscrita, tenint en compte el suspecte prefix llatí *sub-*.

⁵⁶⁶⁷ Identificat amb *Ras et-Terf* per TISSOT 1877, làmina n° 2.

⁵⁶⁶⁸ Vegeu TISSOT 1877, p. 21.

⁵⁶⁶⁹ Vegeu *infra*, § IX.4.1.2.

⁵⁶⁷⁰ Cf. VILLAVERDE VEGA 2001, p. 73.

mozabita, Wargla, Sened, Ghadames, Nefussa, Sokna, tuareg)⁵⁶⁷¹, amb una forma femenina amb valor diminutiu *tabridt* —realitzat [təbrit:] en els dialectes oclusius i fricativitzat en els dialectes espirantitzants ‘caminoi’⁵⁶⁷². D’especial interès és la forma femenina *tabrida* (bàsicament taixelhit), que no és derivada de la forma masculina, com prova el fet que no conté el sufix *-t* i que no té el valor diminutiu propi dels femenins derivats. Com veurem en el següent capítol, els femenins en *-a* /*-e* (tuareg) /*-i* rarament tenen una parella masculina corresponent i no tenen mai el sentit de femení sexual⁵⁶⁷³. El femení originari *tabrida* (plural *tibradiwin*)⁵⁶⁷⁴ té el sentit tradicional de ‘pista ampla de caravanes’⁵⁶⁷⁵, que ja es veu que, lluny de ser un diminutiu d’*abrid* (plural *ibrđan*, *ibrđn* o *ibaridān*, segons els dialectes) s’aplica a un tipus de ruta de trànsit major. Tant per la distribució geogràfica — *tabrida* no sembla usar-se al nord de l’Alt Atlas, mentre que *abrid* és panamazic— com per la semàntica — *abrid* té un espectre semàntic molt més ampli: ‘camí’, ‘ruta’, ‘via’ ‘pas’⁵⁶⁷⁶, amb diverses aplicacions abstractes—, sembla que *abrid* es presta millor com a ètim del topònim *Abrida* de la *Cosmografia de Ravenna*, que designa el ‘pas de l’estret (de les Columnes d’Hèrcules), *Fretum Gaditanum*’. Formalment, la terminació *-a* de la forma *Abrida* ens fa dubtar de l’ètim *abrid*, però, malgrat aquesta dificultat, des de tots els altres punts de vista, aquesta és l’etimologia que hem de retenir⁵⁶⁷⁷. Per a la cronologia de la prefixació del morfema d’estat *a-* tindria interès conèixer la datació de la font que l’anònim de Ravenna poa per a aquest topònim, que tant podria anar del s. III al s. VI. Malauradament, no ho podem saber, però

⁵⁶⁷¹ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 1, p. 100, *sub radice* √*brd*, n° 1. L’etimologia va ser assenyalada ja per TISSOT 1877, p. 36: “le mot *abrid* signifie, en berbère, ‘chemin, passage’: l’Anonyme nous a donc conservé le nom libyen que portait la partie du littoral maurétanien par laquelle s’effectuait le plus facilement le ‘passage’ du détroit”.

⁵⁶⁷² *Ibidem*.

⁵⁶⁷³ Vegeu *infra* § IX.4.1.2.2.

⁵⁶⁷⁴ El primer testimoniatge d’aquest nom deu ser el que apareix a l’obra del geògraf de la Ceuta del s. XII al-Idrīsī (ed. HADJ-SADOK 1983, p. 100 del text en àrab i pp. 91-92 de la traducció francesa), que ho dóna com a تابريدا *Tāb(Ū)rīdā*, usat toponímicament per a un fortí que dominava el curs riu Muluia. Aquest testimoniatge ha estat posat de manifest recentment per NAÏT-ZERRAD 2008, p. 16.

⁵⁶⁷⁵ Modernament s’aplica al Sus amb el sentit de ‘carretera asfaltada’, ‘autopista’. Cf. BOUNFOUR & BOUMALEK 2001, p. 157, *s.u.* Notem, al mateix temps, que en taixelhit és més usual, per a ‘camí’, el mot *ayaras*.

⁵⁶⁷⁶ En donem alguns usos en rifeny, que és el dialecte més proper al pas de l’estret: *abrid urum* “voie lactée” (SERHOVAL 2002, p. 23, *sub radice* √*brd*), *abrid* “camino, franja gruosa” (IBÁÑEZ 1949, p. 4, *s.u.*).

⁵⁶⁷⁷ Les tres còpies manuscrites de la *Cosmografia de Ravenna* contenen nombroses incongruències —i errors manifestos— en la notació, pel que sembla d’oïda, per la qual cosa és lícit dubtar que la *-a* final d’*Abrida* sigui correcta. No es pot descartar que *-a* remeti al díctic de proximitat *-ad*, per tant ‘aquest camí o pas’.

ens decantaríem més aviat cap a la franja més tardana que no pas cap a la més antiga.

9.8. L'origen del topònim *Tamuda*

L'aparença amaziga del topònim *Tamuda*⁵⁶⁷⁸ va alertar estudiosos i curiosos, ja d'ençà del s. XIX, sobre un possible origen amazic. Tenint en compte que en el sector de la vall del riu *Martil* (*Tamuda flumen*) on s'esqueia l'emplaçament de l'antiga *Tamuda* hi havia unes maresmes⁵⁶⁷⁹, és possible que tinguem en *Tamuda* una forma antiga de l'amazic *tamda*⁵⁶⁸⁰ 'bassa, bassal' (plural *timdwin*) en tamaziyt⁵⁶⁸¹, amb un masculí creat a partir del femení *amda* 'estany, llac, bassa' (plural *imdwan*)⁵⁶⁸² i un verb (aorist) *-mdu-* ~ (perfectiu) *-mda-* 'estancar-se (l'aigua), corrompre's (les aigües estancades)'⁵⁶⁸³; en rifeny [θɛɲdɛ] 'bassa, aiguamoll, estany' (plural [θiɲdwin] o [θɛɲdɛwin])⁵⁶⁸⁴, amb assimilació de la nasal al punt d'articulació de la dental; cabilenc *tamda* 'bassa, cisterna, conca' (plural [θimdwɪn] o [θimdwɛ])⁵⁶⁸⁵; a la toponímia de l'Ahaggar *Tamada* i *Timədwɪn*⁵⁶⁸⁶, aplicat a valls, conques, punts aigua, etc. Les formes modernes permeten una reconstrucció protoamaziga singular **tā-mūdā(w)*, plural **tī-mūdāwīn*. El fet que el nom, en estat d'annexió, perdi la vocal del prefix, sembla indicar que no s'ha perdut la primera consonant radical, que, per tant, és ben bé *m*. Alhora, perquè en resulti una arrel triconsonàntica, és possible que la tercera radical sigui *w*, tenint en compte les formes plurals, que sí que el contenen. Probablement, doncs, hàgim de reconstruir-hi una arrel \sqrt{mdw} . Com que, en amazic, la terminació *-aw* és inviable (cf. el cas *amksa* 'pastor', plural *imksawn*, però en femení *tamksawt*, plural *timksawin*), és possible que la *-w* s'hagi apocopat. En tot cas, la

⁵⁶⁷⁸ A Pomponi Mela (1,5) ho trobem com a *Tamuada*.

⁵⁶⁷⁹ Sobre la comarca de *Tamuda*, vegeu *supra* § 5.1.2.

⁵⁶⁸⁰ La paronímia *Tamuda* - *tamda* va propiciar que l'enllaç etimològic amazic hagués estat apuntat almenys d'ençà de TISSOT 1877, p. 21: "le nom libyen que nous a transmis Pline se retrouve dans le dialecte des Chleuh' de l'Atlas, a le sens de 'étang, marais'. L'Oued Martil forme de vastes marécages à son embouchure et c'est évidemment à cette particularité qu'il a dû son nom primitif de Tamuda". Tanmateix, com passa en aquests casos —la majoria basats en la simple assonància—, l'enllaç està mancat de caràcter provatori.

⁵⁶⁸¹ Cf. TAÏFI 1991, p. 402, *sub radice* \sqrt{md} : "mare, flaque".

⁵⁶⁸² Cf. TAÏFI 1991, p. 402, *sub radice* \sqrt{md} : "étang, lac, mare".

⁵⁶⁸³ Cf. TAÏFI 1991, p. 402, *sub radice* \sqrt{md} : "stagner, croupir (eau)"; *aman imdan* "eau stagnante", *yut unzar allig mdan ibrdan* "il a tellement plu que les chemins en sont inondés".

⁵⁶⁸⁴ Cf. SERHOUAL 2002, p. 343, *sub radice* \sqrt{nd} : "mare (de cours d'eau); marais; lac". En rifeny no sembla existir una forma masculina.

⁵⁶⁸⁵ Cf. DALLET 1982, p. 486, *sub radice* \sqrt{md} : "mare; réservoir; bassin", també amb usos toponímics a la Cabília.

⁵⁶⁸⁶ Cf. FOUCAULD 1940, p. 161, *sub radice* \sqrt{md} .

toponímia llatina antiga no ens ofereix altra forma que *Tamuda*, sense rastre de *-w*, per la qual cosa és possible que la inviabilitat de *-aw* sigui ja antiga. Com que, semànticament, el significat de ‘aiguamoll’, ‘conca d’aigua estancada’ escau a les maresmes que hi havia a la vora de *Tamuda* —nom de l’emplaçament però també del riu Martil—, l’enllaç etimològic amazic exposat sembla satisfactori des de tots els punts de vista⁵⁶⁸⁷.

Es podria assajar d’enllaçar el topònim *Tamuda* amb el nom de l’antiga ciutat nord-zeugitana de *Thimida Regia* (actual *Tindja*)⁵⁶⁸⁸, que es trobava just a l’istme que separava el *Sisara lacus* (actual *Ichkeul*)⁵⁶⁸⁹, envoltat d’aiguamolls, del llac de Bizerta. El *oued Tindja* alimenta el *Sisara lacus* d’aigua dolça durant l’hivern, mentre que durant l’estiu resta salat. Naturalment, *Tindja* és la forma continuadora de l’antic *Thimida*, però resta una forma immotivada, atès que el nord de la Zeugitana és un dels primers indrets on es va perdre la llengua amaziga, per la qual cosa *Tindja* [tindʒə], en què s’observa la palatalització de la *d*, és una forma passada pel sedàs de l’àrab. En qualsevol cas, no sembla que faci dificultat la reconstrucció d’una forma antiga **tī-mīdā*, que, al nostre entendre, podria molt bé ser un plural significant ‘aigües estancades, aiguamolls’. Una forma de plural apofònic d’aquest mot la trobem en el cabilenc *timdwa*.

9.9. El nom antic del Cap Espartel

El geògraf de la Bètica Pomponi Mela (corpus, § 14.2) ens diu que el nom grec de l’*Ampelusìa promontorium* (Cap Espartel), punta occidental de la riba africana de les Columnes d’Hèrcules, era Ἀμπελουσία, que traduiria el significat de l’endotopònim⁵⁶⁹⁰, que coneixem com a Κώτης a Ptolomeu (4, 1) i com a Κώτεις a Estrabó (16, 3, 2)⁵⁶⁹¹. L’Àfrica del Nord produeix nombroses menes de ceps,

⁵⁶⁸⁷ És temptador l’enllaç entre *Tamuda* i *Thamusida*, tenint en compte que *Thamusida*, a prop de la desembocadura del riu Sububus, va ser erigida en un emplaçament de terres inundables, que requerien de treballs de drenatge per a l’explotació agrícola (cf. VILLAVARDE VEGA 2001, p. 144). Naturalment, a partir de *Thamusida* no sembla, formalment, possible establir un enllaç amb *Tamuda*. Ara bé, en l’única moneda encunyada a *Thamusida*, segons el vell recull numismàtic de L. Müller, la llegenda en púnic dóna TMDAT o TMDAGT (vegeu *supra*, § 7), segons la llició que en fan els especialistes en fenici-púnic. Es miri per on es miri, no sembla possible posar en relació *Tamda* amb *Thamusida*, que, probablement, ha de tenir una altra etimologia, que no sabriem a establir. Afegim el topònim antic *Thamugadi* (al piemont septentrional del *mons Aurasius*), que té com a continuador *Timgad*; la forma antiga presenta una estructura sil·làbica semblant a la de *Thamusida*, però una vocalització diferent.

⁵⁶⁸⁸ Vegeu *supra*, § VI.6.1.

⁵⁶⁸⁹ Vegeu *supra*, § V.5.2.

⁵⁶⁹⁰ Ἀμπελών, -ώνος i ἄμπελος volen dir ‘vinya’ (BAILLY 1950, s.u.).

⁵⁶⁹¹ Vegeu *supra*, § 5.2.1.

cadascuna amb una designació amaziga diferent⁵⁶⁹². Com a designacions genuïnes de la vinya, coneixem en amazic *tağizut* i *tağizu* a Ghadames⁵⁶⁹³ —possiblement relacionats amb *ağizeβ* “palme dépouillée de ses feuilles”⁵⁶⁹⁴—, *agazu* i *agazi* en cabilenc⁵⁶⁹⁵, *tzayart* (plural *tizayarin*) en rifeny (amb la variant *taziyart*, plural *tizuwrin*)⁵⁶⁹⁶, entre d'altres⁵⁶⁹⁷. No sembla que puguem explicar l'antic Κώτης / Κώτης a partir de cap de les designacions amazigues modernes conegudes. No obstant això, es podria postular un nom a partir d'una l'arrel **qts*, del tipus **qūtīs*.

9.10. Un mot maure a Juvenal?

L'ocurrència, en el poeta satíric romà Juvenal (primeria s. II dC), del sintagma *Maurorum ategiae* ‘cabanes dels maures’ (*Sàtires*, 14, 196), ha menat alguns filòlegs sobre la pista “lìbica” d'aquest mot rar en llatí⁵⁶⁹⁸. Ara bé, l'ocurrència d'aquest mot en una inscripció de les Gàl·lies (CIL 13, 6054), d'una banda, i una estructura lexicològica estranya al paleoamazic, d'altra banda, fan desestimar la pista amaziga i àdhuc nord-africana⁵⁶⁹⁹.

10. Els parlars amazics de Mauretània Tingitana

10.1. Introducció

Fa cent anys, l'amazic era llengua que predominava àmpliament sobre la major part del territori del protectorat francès i espanyol del Marroc, segons els curosos estudis de l'època, elaborats pels *bureaux* de la l'administració francesa⁵⁷⁰⁰. A imatge d'Algèria, on el 1885 l'administració francesa va instaurar l'ensenyament universitari de l'amazic (a Alger), també al Marroc es va crear una càtedra d'amazic, a

⁵⁶⁹² Vegeu TRABUT 1935, p. 268.

⁵⁶⁹³ LANFRY 1973, p. 123, n° 561.

⁵⁶⁹⁴ LANFRY 1973, p. 123, n° 564.

⁵⁶⁹⁵ DALLET 1982, p. 282.

⁵⁶⁹⁶ SERHOUAL 2002, pp. 704-705.

⁵⁶⁹⁷ Vegeu TRABUT 1935, p. 268.

⁵⁶⁹⁸ Vegeu TISSOT 1877, p. 45, que es fa ressò de les propostes realitzades al llarg del s. XIX.

⁵⁶⁹⁹ Vegeu les consideracions d'ERNOUT & MEILLET 1959, pp. 54-55, *s.u. ategia* i WALDE & HOFMANN 1938-1954, vol. 1, p. 78, *s.u. ategia*.

⁵⁷⁰⁰ Vegeu INSTITUT DES HAUTES ÉTUDES MAROCAINES 1945. Vegeu també el mapa n° 14.

Rabat el 1915, juntament amb l'Institut des Hautes Études Marocaines, del qual han format part, en un moment o altre, amazigòlegs com E. Laoust, A. Basset, A. Roux, L. Galand i A. Leguil⁵⁷⁰¹. L'amazigologia continua vivint avui dia dels treballs lingüístics, etnològics i d'altra mena realitzats durant l'època del protectorat francès al Marroc. Per a l'investigador, continua essent fonamental l'acurat mapa de tribus del Marroc realitzat per l'Institut Géographique Nationale⁵⁷⁰², entre altres eines que citarem en els epígrafs corresponents. Amb la "independència" del 1956 desapareix la càtedra d'amazic de Rabat i s'inicia un període de decadència en la recerca sobre la llengua amaziga al Marroc, només redreçada en els últims anys de resultes de l'impuls general dels estudis amazics.

Actualment, s'ha anivellat força l'ús de l'àrab magribí (*darija*) i de l'amazic, que resta arrecerat en regions muntanyoses (Alt Atlas, Anti-Atlas, Atlas Mitjà, Rif i *Syru*), a les valls entre muntanyes (vall del Sus, del Dads, del Dra) i oasis (Figuig, parcialment a Tafilalt). Encara que a les grans ciutats de la plana predomina l'àrab marroquí, l'èxode rural ha omplert ciutats com Tànger, Marràqueix, Casablanca o Fes de població amazigòfona⁵⁷⁰³. Malgrat la cautelosa reserva que mostrem envers els paral·lelismes entre l'antiguitat i èpoques modernes, sí que es pot notar que, de la mateixa manera que la Tingitana va ser la província de l'Àfrica romana de menor grau de romanització i llatinització, també el Marroc és l'estat nord-africà de menor grau d'arabització, almenys fins als últims decennis. Dels dialectes amazics que presentarem a continuació, només el rifeny i part del tamaziyt septentrional es parlen en territoris que antigament s'esqueien dins el *limes* de la Tingitana. La resta (tamaziyt meridional, taixelhit i zenaga) es parlen al sud de l'antic *limes*. Per completesa, incloem en el present report el canari, extingit de fa segles, per bé que la posició de l'antiga llengua de les Canàries en relació amb l'amazic comú és controvertida.

⁵⁷⁰¹ Sobre l'ensenyament i la recerca sobre l'amazic en època del protectorat, vegeu CHAKER 1984, pp. 46-47 i 52-61 i *idem* 1996b, pp. 2644-2645.

⁵⁷⁰² INSTITUT GÉOGRAPHIQUE NATIONAL 1948. Dec a aquesta institució una còpia de l'esmentat mapa, altrament difícil de trobar.

⁵⁷⁰³ Vegeu els mapes del cens lingüístic del Marroc encarregat per l'Haut Commissariat au Plan de l'any 2003 a l'enllaç www.cartes.hcp.ma/website/morocco/index.htm. Deixant de banda alguns errors manifestos, com l'omissió de la regió amazigòfona dels *Ġumāra* i la consideració del hassania com un dialecte amazic (!), la distribució geogràfica de l'amazic no ha experimentat un retrocés substancial en comparació amb els mapes lingüístics d'època colonial. El retrocés és constatable en termes de proporcions demogràfiques a nivell de tot l'estat.

10.2. El rifeny i altres parlars zenates

El rifeny (*tarifit*) és el principal dialecte zenata del Marroc⁵⁷⁰⁴. Encara que, en èpoques pretèrites, aquest dialecte devia abraçar tota la façana mediterrània i la serralada del Rif —amb la seva continuació occidental de *Jbala*—, recentment ha retrocedit a la banda occidental, a l'oest de *Lħusima*, a cals *Ibqqayn*. Això vol dir que ciutats com *Tiṭṭawin* (a la vora de l'antiga *Tamuda*), *Sbta* (*Septem Fratres*), *Aššawn* (*Chefchaouen*) i Tànger (Tingi) resten avui dia fora de l'àmbit lingüístic amazic, malgrat la populosa immigració, rifenya, tota recent. Vers l'est, l'àrea del rifeny va del·là el Muluia (antic *Mulucha*), atès que no hi ha un tall marcat amb el parlar dels *Ayt Snus*⁵⁷⁰⁵. El parlar dels *Ayt Iznasn* i dels *Ikbdann* (anomenat rifeny oriental) constitueix, de fet, la baula entre el rifeny i el parlar dels *Ayt Snus*⁵⁷⁰⁶. Es poden distingir bàsicament quatre blocs dialectals rifenys: (1) el rifeny occidental, parlat pels *Ibqqayn* i *Ayt Uryayl*; (2) el rifeny central, parlat pels *Iqləayn*, *Ayt Seid*, *Tmsman*, *Ayt Tuzin*; (3) el rifeny meridional, parlat pels *Igznnayn*, *Ayt Buyahī*; (4) el rifeny oriental, parlat pels *Ikbdann* i *Ayt Iznasn*, principalment⁵⁷⁰⁷. Fet curiós, al sud de *Ktama* i de la muntanya de *Tidyin* hi ha la tribu dels *Isnəajn*, que no són zenates i que parlen un amazic més proper a les varietats de l'Atlas que a les del Rif. També és remarcable la conservació d'un parlar no zenata a dues de les nou tribus *Ġumāra* —protagonistes en la historiografia àrab medieval⁵⁷⁰⁸—, els *Ayt Bu Zra* i els *Ayt Maṣṣur*⁵⁷⁰⁹, aïllades geogràficament de la resta del Rif. Car la regió dels *Ġumāra* s'estén entre les valls del *Laou* (antic *flumen Laud*)⁵⁷¹⁰ a l'oest (a la vora d'*Aššawn* i no gaire lluny de *Tiṭṭawin*) i la de l'*Ouringa* a l'est, on limiten amb els *Isnəajn* —que tampoc parlen rifeny—; notem que els *Ayt Bu Zra* i els *Ayt Maṣṣur* viuen al bell mig de la regió dels *Ġumāra*, en què les set tribus restants estan arabitzades, com a la resta de *Jbala*⁵⁷¹¹, per la qual cosa no tenen contacte directe

⁵⁷⁰⁴ De resultes de la immigració rifenya a *Jbala* (vegeu *supra*, § 5.1.1) i, és clar, a Europa, és difícil calcular el nombre total de parlants d'aquest dialecte, atès que, possiblement, hi ha tants rifenys a la diàspora com al Rif.

⁵⁷⁰⁵ Vegeu *supra*, § VII.10.4. Vegeu mapa n° 14.

⁵⁷⁰⁶ Vegeu CHAKER 1991a, pp. 1469-1470 i KOSSMANN 2000a.

⁵⁷⁰⁷ Citem només les tribus més populoses. Vegeu un quadre més complet, amb vint-i-dues tribus, a TILMATINE, EL MOLGHY, CASTELLANOS & BANHAKEIA 1998, p. 15. Per al rifeny disposem d'un dels pocs atlas lingüístics moderns realitzats per a un dialecte amazic, a cura de LAFKIOUI 2007.

⁵⁷⁰⁸ Vegeu *supra*, § 5.1.

⁵⁷⁰⁹ Cf. CAMPS & VIGNET-ZUNZ 1998, p. 3112.

⁵⁷¹⁰ “*flumen Laud, et ipsum nauigiorum capax*” (Plini el Vell, 5, 18).

⁵⁷¹¹ L'arabitzat de les tribus *Jebala* està fortament amaziguitzada, però, alhora, conté nombrosos trets fonètics que l'allunyen d'altres varietats àrabs marroquines que tampoc s'expliquen pel substrat i adstrat amazic. Cf. VIGNET-ZUNZ 1995, p. 2402.

amb els *Isnahn*. En l'amazic de *Ġumāra* s'empra la preposició *dar* 'ca' (i usos possessius), com en taixelhit, en lloc de la rifenya *yar* i la *t-* inicial no espirantitza, a diferència del rifeny⁵⁷¹². La presència d'illots lingüístics no zenates al Rif té una explicació històrica⁵⁷¹³. Igualment, trobem al sud del passadís de Taza, geogràficament a la part més septentrional de l'Atlas Mitjà, parlars zenates, especialment a ca les confederacions dels *Ayt Syrušn* i *Ayt Warayn*⁵⁷¹⁴, així com també als oasis de Figuig i de les muntanyes dels *Iyrman n Iffus*⁵⁷¹⁵. Això mostra que el passadís de Taza, que avui dia separa, aïllant-les, les varietats amazigues del Rif de les de l'Atlas Mitjà, era un continu lingüístic amazigofon probablement zenata.

Juntament amb el zenaga de Mauritània, el rifeny és possiblement el dialecte amazic que presenta una major erosió fonètica, que afecta no solament l'espirantització de totes les consonants oclusives (semblantment al cabilenc)⁵⁷¹⁶, sinó també la palatalització de /l:/ tensa en [dʒ], el rotacisme de /l/ en [r], l'africació del grup /lt/ en [tʃ], l'emudiment de /r/ implosiva i l'assimilació recíproca del grup /sk/ en [ʃ:]. Combinades, aquestes evolutions fonètiques fan que, fins i tot si en altres nivells de la llengua —sobretot la morfosintaxi— el rifeny no s'aparta pas gaire de la resta de dialectes amazics, trobem mots comuns com ara *tamllalt* 'ou de gallina' pronunciat [θɛmɔdʒɛf], de manera que la mútua intel·ligibilitat del rifeny amb altres dialectes amazics topa amb diferències fonètiques grans. Que l'erosió fonètica del rifeny és relativament recent ho mostra el fet que les evolutions fonètiques que hem assenyalat apareixen diferentment segons els parlars, de manera que podem trobem nivells màxims d'erosió a calcs rifenys occidentals (especialment a calcs *Ayt Uryayl*; major a calcs *Ibqqayn* de baix que a calcs *Ibqqayn* de dalt) i mínims a calcs rifenys orientals (especialment a calcs *Ayt Iznasn*). L'erosió fonètica, unida a una penetració considerable de lèxic àrab i castellà (així com francès), fa del rifeny un dels dialectes menys tinguts en consideració a efectes d'estudis diacrònics. Com que, en època del protectorat (1912-1956), la major part del Rif pertanyia al domini espanyol, els estudis gramaticals i lexicogràfics sobre el rifeny es ressenten d'una qualitat incomparablement inferior a la dels estudis francesos sobre la resta de

⁵⁷¹² Cf. COLIN 1929, pp. 43-56.

⁵⁷¹³ "Les Ghomāra appartenaient au groupe masmouda, aujourd'hui cantonné dans le Haut Atlas Occidental. Cette hypothèse trouve certaines confirmations dans la toponymie: on sait que Ksar es-Sghir a porté le nom de Qasr Masmouda et Ksar el-Kebir celui de Qasr Kutama (les Kutama constituaient une branche des Masmouda); bien mieux, une petite tribu située à la limite méridionale du pays djebāla se nomme Masmouda" (CAMPS & VIGNET-ZUNZ 1998, p. 3112).

⁵⁷¹⁴ Hom pot acudir a l'aprofundit estudi sobre el parlar dels *Ayt Syrušn* a cura de DESTAING 1920.

⁵⁷¹⁵ Vegeu *supra*, § VII.10.6.

⁵⁷¹⁶ Vegeu *infra*, § IX.2.8.9.

varietats amazigues del Marroc⁵⁷¹⁷. Les gramàtiques⁵⁷¹⁸ i diccionaris⁵⁷¹⁹ rifenys no són accessibles sinó a amazigòlegs capaços de reintepretar fonològicament —i fins de segmentar morfològicament— les dades que s’hi donen⁵⁷²⁰. Encara en època colonial, és més aprofitable per al lingüista la gramàtica, acompanyada de textos i de vocabulari, a cura d’A. Renisio⁵⁷²¹, que tracta també la varietat *Ṣanhāja Srayr*. Entre els estudis moderns, citem la gramàtica del rifeny oriental a cura de M. Kossmann⁵⁷²² i l’extens diccionari rifeny-francès a cura de M. Serhoual⁵⁷²³. D’aquesta manera, de mica en mica, s’estan assolint per al rifeny els estàndards d’estudis lingüístics que trobem per als altres dialectes amazics del Marroc (taixelhit, tamaziyt), amb millors descripcions d’època colonial. Alguns estudis recents mostren trets singulars del rifeny —alguns dels quals podrien ser arcaïtzants—, com ara el tema d’imperfectiu negatiu⁵⁷²⁴. Amb aquestes noves bases, el rifeny pot ser també tingut en compte en futurs estudis diacrònics amazics.

⁵⁷¹⁷ Sobre els estudis amazics sota el protectorat espanyol al Marroc, vegeu TILMATINE 2001, pp. 153-182. Per al missioner franciscà Sarrionandia, la llengua constitueix el “principal requisito para ejercer en él [país colonizado] alguna influencia, condición indispensable para mantener y estrechar nuestras relaciones con los indígenas, medio absolutamente necesario para introducir y extender en el continente africano los productos de la industria nacional, llave para abrir las puertas de nuestros misteriosos vecinos y ponernos al corriente de todos sus secretos y en fin, primer paso, a nuestro modo de ver, para realizar la llamada penetración pacífica en Marruecos” (SARRIONANDIA 1905 [1925²], pròleg, p. XVI, citat per TILMATINE, *op. cit.*, p. 154.).

⁵⁷¹⁸ SARRIONANDIA 2007, edició facsimilar de la de 1905.

⁵⁷¹⁹ SARRIONANDIA & IBÁÑEZ ROBLEDO 2007, edició facsimilar dels diccionaris de 1944 i 1949.

⁵⁷²⁰ Vegeu, en aquest sentit, l’estudi preliminar de M. TILMATINE a l’edició facsimilar de SARRIONANDIA & IBÁÑEZ ROBLEDO 2007.

⁵⁷²¹ RENISIO 1932.

⁵⁷²² KOSSMANN 2000a.

⁵⁷²³ SERHOUAL 2002. Aquest és el millor diccionari disponible ara com ara per al rifeny, malgrat que encara no ha estat editat.

⁵⁷²⁴ Cf. KOSSMANN 1989, pp. 19-29. El tema d’imperfectiu negatiu, inexistent en tamaziyt, taixelhit i zenaga (almenys actualment), es retroba a Figuig, Mzab, Wargla, Ghadames i en tuareg, per tant no és privatiu dels parlars zenates.

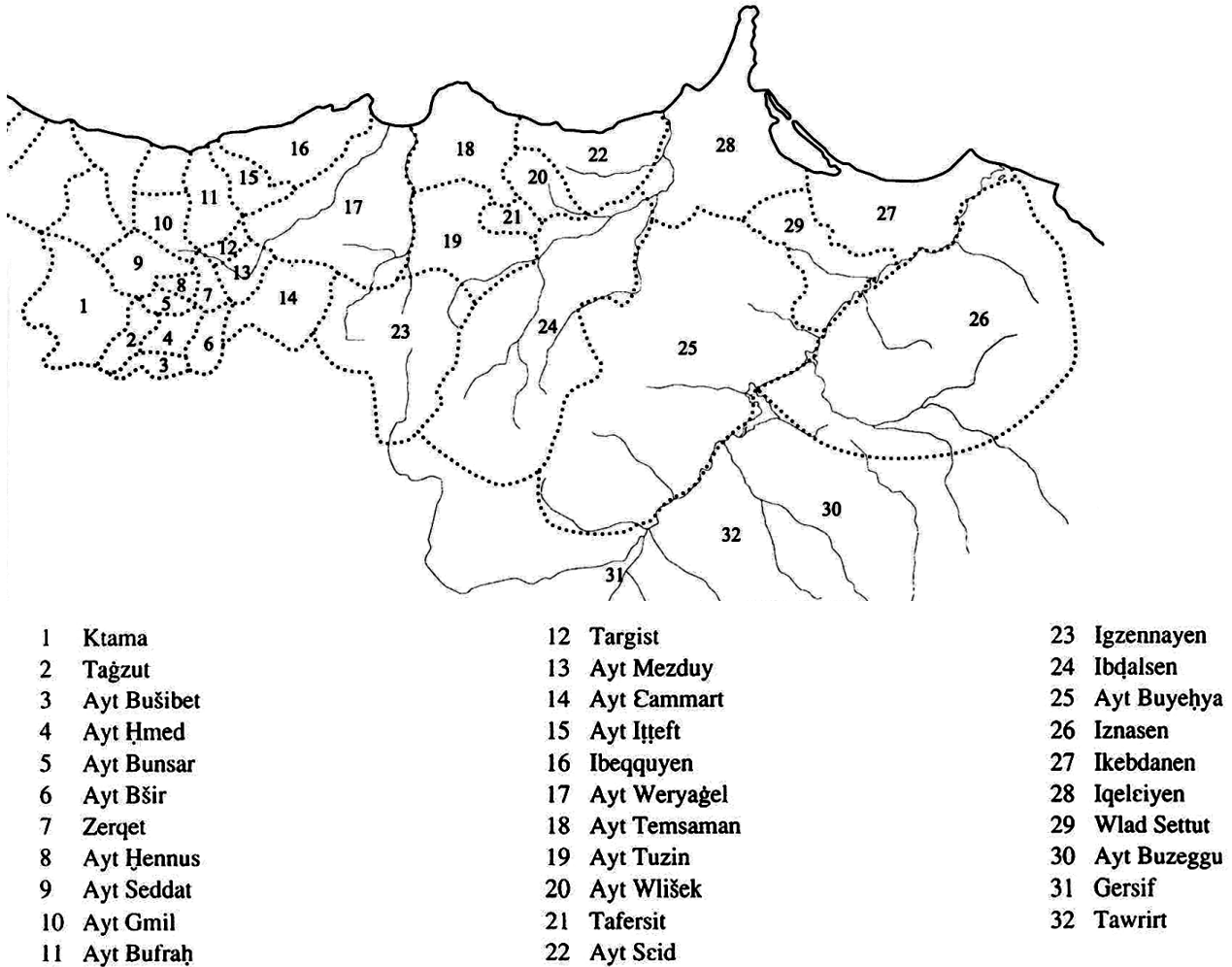

Figura n° 79: Tribus amazigòfones del Rif. Font: LAFKIOUI 2008, p. 62 (a partir de *idem* 2007, mapa n° 5).

10.3. El tamaziyt

A manca d'una denominació millor —no sembla que sigui gaire reeixida la denominació exoglòtica *beraber*, que sembla haver caigut en desús en els últims decennis—, s'ha consolidat entre els amazigòlegs el terme *tamaziyt*, que *lato sensu*, designa la totalitat de dialectes i parlars que constitueixen la llengua amaziga —o, si es vol, el “*dialectal cluster*” de l'amazic—, per a referir-se al dialecte parlat a l'Atlas Mitjà, Alt Atlas Oriental i Central, massís de *Syru*, regió de Tafilalt i vall del Dra, bàsicament⁵⁷²⁵. En realitat, el principal tall dialectal del Marroc es

⁵⁷²⁵ L'Atlas Mitjà és una regió especialment depauperada i amb una deforestació creixent que no permet gaires possibilitats de desenvolupament, ço que ha emmenat centenars de milers de persones a emigrar vers les ciutats primer (Casablanca, Fes, Meknès i altres) i vers Europa després, per la qual cosa és

produeix entre els dialectes zenates (rifeny, Figuig, *Ayt Syrušn*, *Ayt Warayn*) i dialectes no zenates (tamaziyt, taixelhit), de manera que no hi ha un tall precís entre el tamaziyt i el dialecte contigu del taixelhit, amb el qual la mútua intel·ligibilitat és immediata⁵⁷²⁶. No obstant això, els propis parlants tenen una consciència més o menys clara de la pertinença a cadascuna de les dues varietats i, com a mostra de la consciència d'individuació del dialecte tamaziyt, la poesia dels aedes itinerants, els anomenats *imdyazn*⁵⁷²⁷, circula únicament en el país dels *imaziyn* —i no dels *išlhiyn*— en una koinè literària arcaïtzant que poa de tots els parlars del dialecte tamaziyt. A diferència de l'homogeneïtat interna del taixelhit, els parlars de tamaziyt són força heterogenis, a causa de la manca de centres aglutinadors de l'enorme diversitat orogràfica de país dels *imaziyn*. Deixant a part els parlars de les confederacions dels ubics *Ayt Syrušn* i *Ayt Warayn*, que, com hem dit⁵⁷²⁸, malgrat llur localització geogràfica, són zenates, es pot establir una distinció bàsica entre els parlars de tamaziyt septentrional, que comprèn el de les tribus de l'Atlas Mitjà —*Ayt Zgg^wat*, *Igrwan*, *Ayt Ndir*, *Ayt Saddn*, *Ayt Yusi*, *Izayann* (inclou els *Ayt Sgugu*, *Ayt Yequub* i els *Išqrn*), *Ayt Zmmur*, *Ayt Mgild*, *Ayt Eyyaş*—, i els parlars de tamaziyt meridional, que comprèn els parlars majors la supertribu dels *Ayt Eṭṭa* (amb nombrosos nivells de segmentació extraordinàriament escampats)⁵⁷²⁹ i de la confederació dels *Ayt Yaflman* (inclou les tribus *Ayt Ihya*, *Ayt Eisa*, *Ayt Izdg*, *Ayt Hdiddu*, *Ayt Mryad*) i els menors dels *Ayt Sddrat*, *Ayt Tudya*, *Ayt Dads* i *Ayt Mḥamd*, a les regions de l'Alt Atlas Oriental, Alt Atlas Central, de Tafilalt i de *Syru*⁵⁷³⁰. Els parlars de l'Alt Atlas Oriental i Alt Atlas Central constitueixen una transició suau entre el tamaziyt septentrional i el taixelhit, amb diferències petites i graduals entre ells⁵⁷³¹. El parlar dels *Ayt Yaflman* és d'una especial puresa —pels escassos arabismes i la poca erosió fonètica—; el dels *Ayt Eṭṭa*, al seu torn, és més heterogeni, a causa de la composició també diversa de les fraccions que integren aquesta supertribu. L'espirantització afecta

difícil calcular el nombre exacte de parlants de tamaziyt, que deu voltar els 4.500.000. Vegeu mapa n° 14.

⁵⁷²⁶ Al mateix temps, les varietats de tamaziyt septentrional presenten alguns trets comuns amb rifeny.

⁵⁷²⁷ Cf. CHAKER 1997a, pp. 576-577.

⁵⁷²⁸ Vegeu *supra*, § 10.2.

⁵⁷²⁹ Vegeu *supra*, § VI.1.3.1.

⁵⁷³⁰ Vegeu la discussió d'altres talls possibles a WILLMS 1991, pp. 1473-1475 i, *in extenso*, a *idem* 1980.

⁵⁷³¹ Val a dir que la distinció que fan els propis parlants entre els dialectes tamaziyt i taixelhit no quadra bé amb les isoglosses que estableixen els lingüistes —en base a aquestes isoglosses hem dibuixat els polígons del mapa n° 14—. Així, per exemple, la immensa majoria de veïns amazigòfons del meu barri de Can Puiggener de Sabadell són *Ayt Eṭṭa* dels rodals de *Tinyir* i *Alnif* i parlen una varietat que hom descriuria com a tamaziyt meridional; en canvi, diuen parlar [tɛʃlɰit].

parcialment el tamaziyt. Les oclusives dentals /t/ i /d/ són pronunciades [t] i [d], respectivament, en tamaziyt meridional (com en taixelhit), i [θ] i [ð] en part del tamaziyt septentrional —que en això s'assembla al rifeny; podríem considerar-ho un tret areal—. Les oclusives velars /k/ i /g/, en canvi, són pronunciades espirantitzades pertot, tant en tamaziyt septentrional com en tamaziyt meridional, si bé en els parlars del sud l'espirantització és més tènue, amb el resultat de [ç] i [j] (com generalment en cabilenc), respectivament, llevat dels *Ayt Sddrat* i els *Ayt Tudya*, que mantenen la realització oclusiva del taixelhit també en l'ordre de les velars⁵⁷³².

Per al tamaziyt disposem de nombrosos treballs gramaticals i lexicogràfics, dels quals esmentem tan sols alguns dels més útils per a treballs comparatius, tipològics i diacrònics: Per al tamaziyt septentrional, és de fàcil accés per als lingüistes la descripció gramatical d'O. Durand⁵⁷³³; més feixuga és la descripció d'A. Willms⁵⁷³⁴ per al tamaziyt meridional; a manca de gaires materials en tamaziyt meridional, val la pena acudir al bell recull de contes —acompanyat de gramàtica i vocabulari— a cura d'Ag Wawelkaz⁵⁷³⁵. A l'espera de l'edició del nou diccionari, més ambiciós, de M. Taïfi, la versió disponible de 1991 és la millor eina lexicogràfica disponible ara com ara per a cap varietat amaziga del Marroc⁵⁷³⁶. L'aplicació a l'àmbit amazic de l'enfocament *Wörter und Sachen* va ser realitzada amb èxit per E. Laoust⁵⁷³⁷. Naturalment, és impossible concebre els encavallaments dels parlars de tamaziyt sense atendre els mecanismes antropològics de segmentarietat i reduplicació aplicats a un àmbit muntanyenc⁵⁷³⁸.

10.4. El taixelhit

10.4.1. El taixelhit modern

El taixelhit (*tašlhit*) és, de llarg, el dialecte amazic amb major nombre de parlants, proper als 9.000.000 de persones⁵⁷³⁹ al sud del Marroc, principalment a la vall del Sus, Anti-Atlas, Alt Atlas Occidental i en nombroses ciutats de tot el Marroc i d'Europa, coneguts arreu per la seva activitat comercial. També és un dels dialectes més ben

⁵⁷³² Cf. WILLMS 1991, pp. 1473-1475.

⁵⁷³³ DURAND 1998.

⁵⁷³⁴ WILLMS 1972. Com que la majoria de tribus parlants de tamaziyt meridional restaren al marge del *Maxzen* primer i del protectorat francès després (fins al 1933 els *Ayt eṭṭa*), no hi ha pràcticament materials (gramàtiques, diccionaris, textos, descripcions etnològiques) sobre aquests parlars d'època colonial.

⁵⁷³⁵ AG WAWELKAZ 2004.

⁵⁷³⁶ TAÏFI 1991.

⁵⁷³⁷ LAOUST 1920.

⁵⁷³⁸ N'hem parlat amb cert detall —i exemplificant-ho justament amb la supertribu dels *Ayt Eṭṭa*— *supra*, §§ VI.1.3.1 i VI.1.3.2, on citem la bibliografia pertinent a aquest tema.

⁵⁷³⁹ Segons les estimacions de STROOMER 2008.

estudiats (juntament amb el cabilenc i el tuareg) i alhora un dels més tinguts en compte a efectes de comparatisme i diacronia, a causa d'un conservadorisme molt notable en morfosintaxi i en el consonantisme, atès que, com el tuareg, no espirantitza cap dels ordres oclusius —llevat d'alguns fenòmens puntuals d'alguns parlars concrets—; àdhuc mostra el taixelhit una major tolerància als grups consonàntics que el tuareg. En canvi, el vocalisme del taixelhit sorprèn per un minimalisme radical, que comporta la supressió total de la xevà que hom pot percebre encara en els dialectes més septentrionals (rifeny, cabilenc)⁵⁷⁴⁰. Comparat impressivament amb el tuareg, el taixelhit sembla tuareg desvocalitzat⁵⁷⁴¹. El taixelhit, a diferència del rifeny i del tamaziyt, mostra una gran homogeneïtat interna, a causa de la força centrífuga que exerceix la populosa vall del Sus i l'Anti-Atlas, amb centres urbans com Agadir, Tarudant, Tiznit o Tafrawt. Per això, hi ha qui identifica el taixelhit amb el parlar de la vall del Sus (*tasusit*), però notem que també són *išlhiyn* els parlars de l'Alt Atlas Occidental fins a la regió de Warzazat inclosa, encara que aquests parlars (especialment el de la confederació dels *Ayt Wawzgit*) presenten algunes isoglosses i isomorfs que els acosten més al tamaziyt meridional, segons hem referit suara⁵⁷⁴². Com hem dit, les diferències entre ambdós dialectes són petites i graduals.

Sorprenentment, per a un dialecte tan estudiat com el taixelhit, manca encara un diccionari modern de gruix⁵⁷⁴³. Com a descripció lingüística —concebuda més aviat en forma de curs que com una gramàtica ordenada—, la més completa continua essent la de R. Aspinion, d'època colonial⁵⁷⁴⁴.

La posició del taixelhit dins el conjunt dialectal amazic no presenta gaires dubtes: es tracta d'un dialecte senhaja, com el tamaziyt, el cabilenc, el *Šanhāja Srayr* i, com veurem, el zenaga⁵⁷⁴⁵.

⁵⁷⁴⁰ Sobre la sil·labació de l'amazic, vegeu *infra*, § IX.2.2.2.

⁵⁷⁴¹ Comparem, a tall d'exemple, una frase en què la morfosintaxi i el lèxic són idèntics i en què només varia la fonètica. En ambdues versions diu 'vull aprendre amazic': (tuareg) *ārhey ad əlmədäy tāmāšāq* / (taixelhit) *riy ad lmdy tamaziyt* 'vull aprendre amazic'.

⁵⁷⁴² Vegeu *supra*, § 10.3.

⁵⁷⁴³ A banda dels diccionaris d'època colonial, hi ha disponible tot just el vocabulari de BOUNFOUR & BOUMALEK 2001, mentre no vegin la llum els extensos diccionaris anunciats de H. Stroomer i de M. Taïfi. El diccionari àrab-amazic de CHAFIK 1993 en tres volums és molt ric, però no referencia els parlars dels quals obté els mots i les accepcions —i fins i tot n'adapta de tuaregs sense dir-ho—, per la qual cosa és d'una usabilitat baixa en estudis diacrònics.

⁵⁷⁴⁴ ASPINION 1953. Vegeu també la gramàtica pionera de STUMME 1899. Ometem aquí els nombrosos esforços estandarditzadors recents, necessaris per a la normalització de l'idioma però que no són útils per a la recerca diacrònica a causa de la intervenció sobre la llengua.

⁵⁷⁴⁵ Cf. NAÏT-ZERRAD 2004a, p. 102. Vegeu també *infra*, § IX.1.2.2. Sobre el zenaga, vegeu *infra*, § 10.5.

10.4.2. La literatura amaziga del Sus d'època medieval

Semblantment a les regions de Nefussa i de Mzab, al Sus es va desenvolupar, durant l'edat mitjana, una prolífica literatura escrita en llengua amaziga —en alfabet àrab, amb adaptacions grafemàtiques— que ha tingut continuïtat fins a èpoques modernes. Encara que en la literatura del Sus predominen les obres religioses⁵⁷⁴⁶, hi trobem altres gèneres (tractats de botànica, de farmacopea, repertoris etnonímics i antroponímics, etc.). D'altra banda, els escrits religiosos del Sus no s'inscriuen en el corrent ibadita, com a Nefussa i Mzab. Pertot del Sus trobem centenars d'escoles islàmiques i d'*igurramn*, amb *Tamgrut* (a la vall oriental del Dra), *Timgilšt*, *Tarudant*, *Tiznit* i *Ddugadir* com a centres d'ensenyament més importants⁵⁷⁴⁷.

De les obres que ens han pervingut d'aquest vast llegat literari del Sus, la més valuosa des del punt de vista lingüístic és el diccionari àrab-amazic intitulat *Kitāb al-asmā'* 'llibre dels noms', compilat l'any 1145 per Ibn Tūnart⁵⁷⁴⁸. Com el descrigué as-Sūsī, es tracta de la "traducció d'expressions àrabs en amazic"⁵⁷⁴⁹. Nombrosos diccionaris biogràfics parlen d'aquest important autor, que va nèixer a *Qal'at Banī Hammād* —aleshores capital dels Hammàdides, al massís del *Hodna*, al territori de l'antiga Mauretània Sitifiana— el 1085, va estudiar a Bugia (antiga *Saldae*), Alger i Còrdova i va exercir de jutge i de professor a Fes, on va morir l'any 1172⁵⁷⁵⁰. Es conserven quatre redaccions diferents del *Kitāb al-asmā'* en manuscrits que daten del s. XVII al XX; totes quatre redaccions són de l'autor mateix. La quarta, la més important, conté més de 2.500 entrades àrabs amb llur traducció a l'amazic⁵⁷⁵¹. Les entrades estan classificades per temes (el cos humà, els animals domèstics, les plantes, etc.). De tots els parlars amazics moderns, el que més s'assembla a l'amazic medieval emprat per Ibn Tūnart és el taixelhit. Per exemple: *aywi* 'vedell', *afulki* 'bellesa', *asngar* 'mill', *asid* 'estruç', *tigmmi* 'casa', *iḍgam* 'ahir', *dar* 'ca', *t-__-t* (2ª persona del singular dels verbs), *-unt* (sufix pronominal de la 2ª persona del plural femení), *dy-*

⁵⁷⁴⁶ Val a dir que els principals escrits religiosos en taixelhit són més recents, dels ss. XVI-XVIII. Especialment preuat al Sus és el poeta Awzal (s. XVIII), l'obra del qual ha estat editada per VAN DEN BOOGERT 1997.

⁵⁷⁴⁷ La font més rica per al coneixement de la literatura religiosa del Sus del s. XIX i primeria del XX és una enciclopèdia en vint volums que conté les biografies dels místics *isusiyn* més importants d'aquest període, així com un diccionari biogràfic succint dels místics *isusiyn* del s. XI fins avui. Tota aquesta vasta obra és obra d'un sol autor, as-Sūsī. Sobre les escoles religioses del Sus durant la baixa edat mitjana, vegeu NORRIS 1982, pp. 187-196.

⁵⁷⁴⁸ Compte de no confondre el lexicògraf Ibn Tūnart amb el parònim i contemporani fundador del moviment almohade, Ibn Tūmart.

⁵⁷⁴⁹ Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, pp. 11-13.

⁵⁷⁵⁰ Cf. VAN DEN BOOGERT 1997, p. 114.

⁵⁷⁵¹ Vegeu la làmina n° 6 amb una de les planes del manuscrit a VAN DEN BOOGERT 1997, p. 423.

(prefix dític) i el sufix demostratiu *-lli*. Hi ha mots que només són coneguts en l'amazic d'Ibn Tūnart i dels manuscrits premoderns, com ara *kasra* 'solament', *wala* 'molt', *aysladd* 'llevat de'. Encara resta per resoldre com és possible que un amazic nascut al massís del *Hodna* registrés una forma de taixelhit medieval. Podria ser que en el seu diccionari recollís l'amazic parlat pels seus estudiants de Fes, amazigòfons que necessitaven aprendre àrab per poder accedir a l'estudi del dret islàmic. L'edició crítica d'aquest valuosíssim diccionari, a cura de N. van den Boogert, encara no ha vist la llum. Mentrestant, ens hem de conformar amb l'índex de prop de 250 mots medievals emprats per M. Kossmann en la seva reconstrucció de la fonologia del protoamazic⁵⁷⁵² i dels reports que en fa el propi van den Boogert⁵⁷⁵³.

El diccionari d'Ibn Tūnart ha gaudit d'una gran difusió entre els estudiosos amazics del Marroc de manera ininterrompuda durant tota la baixa edat mitjana i fins a èpoques modernes. Són hereus del diccionari d'Ibn Tūnart el *Kašf ar-rumūz* que al-Hilālī va escriure al s. XVII i un glossari anònim del XVIII. Ambdós lèxics han estat editats per van den Boogert⁵⁷⁵⁴.

Del s. XI o XII data un tractat botànic sevillà anònim intitulat '*Umdat at-ṭabīb*', del qual se'n conserven dos manuscrits (l'un copiat a Fes el 1587). El tractat és força voluminós (243 planes escrites en caràcters magribins occidentals) i, a més d'informacions botàniques, conté nombroses dades toponímiques, geogràfiques, culturals i mèdiques andalusines de la seva època. Els fitònims són enregistrats en diverses llengües, entre les quals hi ha el grec, el llatí, l'àrab, l'àrab andalusí, el persa, el siríac, diferents llengües romàniques i l'amazic⁵⁷⁵⁵. Els 329 fitònims amazics que apareixen a la '*Umdat at-ṭabīb*' han estat editats per M. Tilmatine i J. Bustamante⁵⁷⁵⁶. Encara que, segons M. Tilmatine, l'autor no devia ser amazigòfon, "l'usage des termes berbères s'inscrit dans le cadre des commentaires linguistiques de l'auteur, qui démontre son ancrage dans un milieu où, semble-t-il, l'usage du berbère est suffisamment répandu"⁵⁷⁵⁷. És interessant notar que l'autor es refereix a la llengua amaziga indistintament com a *al-barbariyya* (és a dir 'berber') i com a *al-mašāmida* (és a dir 'masmuda')⁵⁷⁵⁸. En efecte, les notacions dels fitònims amazics de la '*Umdat*', força acurades en general segons els editors, testimonien una amaziguitat "masmuda", de la qual l'hereu modern més evident és el taixelhit, tot i que seria potser excessiu imputar el lèxic amazic d'aquest tractat botànic directament al taixelhit. Com que en el nostre estudi ens hem hagut d'enfrontar sovint

⁵⁷⁵² KOSSMANN 1999a, pp. 270-272.

⁵⁷⁵³ Cf. VAN DEN BOOGERT 1997, pp. 113-119 i *idem*, 11-13.

⁵⁷⁵⁴ Cf. VAN DEN BOOGERT 1998.

⁵⁷⁵⁵ Vegeu TILMATINE 2002, pp. 461-466.

⁵⁷⁵⁶ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002.

⁵⁷⁵⁷ TILMATINE 2002, p. 468.

⁵⁷⁵⁸ TILMATINE 2002, p. 468.

amb fitònims amazics antics, els fitònims amazics medievals continguts a la *ʿUmdat at-ṭabīb* ens han resultat un important punt de referència.

El *Kitāb al-ansāb fī maʿrifat al-aṣḥāb*, escrit a la primera meitat del s. XIII, és un repertori d'antropònims i etnònims amazics de l'època del moviment almohade. Més importants i antigues són les memòries d'al-Bayḍāq, un dels companys íntims d'Ibn Tūmart, escrites poc abans de la seva mort, esdevinguda el 1169-70. Només se'n conserva un manuscrit, que consisteix en 58 folis. A més de noms propis, aquest text conté mots amazics aïllats i fins i tot algunes frases⁵⁷⁵⁹.

De la fi de l'edat mitjana data un glossari de *materia medica* intitulat *Tuḥfat al-aḥbāb fī māhīyat an-nabāt wa l-aṣāb*, escrit per un amazic del Sus i que conté noms de plantes i animals en taixelhit⁵⁷⁶⁰. Més de 150 noms amazics de plantes són citats en el comentari dels *Pharmacopoea* de Dioscòrides escrit per ʿAbdallāh al-Kutāmī (s. XII)⁵⁷⁶¹.

Preterim aquí tota la literatura amaziga del Sus dels ss. XVI-XVIII, que ha estat objecte de la tesi doctoral de N. van den Boogert, a la qual remetem directament⁵⁷⁶². La concisa descripció que hem fet de la literatura amaziga del Sus d'època medieval bastarà per a cridar l'atenció sobre un àmbit de recerca a penes explorat —i molt recentment—, on trobem documents que en qualsevol tradició filològica serien considerats de gran valor i que, en amazigologia, encara no coneixen una edició explotable pels estudiosos de la lingüística amaziga, com és el cas notori del diccionari àrab-amazic d'Ibn Tūmart, de 2.500 entrades.

10.5. El zenaga

Amb prou feines tres grups tribals (els *Idābləḥsan*, els *Tāndya* i els *Āwlād Dāymān*)⁵⁷⁶³ que sumen uns 4.575 d'individus parlen encara amazic —i molt pocs són monolingües—, en la varietat zenaga (*tuzzungiyā*) a la regió sud-mauritana de Trarza, concretament entre Mederdra i l'Atlàntic, a la riba nord del riu Senegal⁵⁷⁶⁴. És sorprenent que una llengua que fins al s. XVII predominava àmpliament del nord al sud de Mauritània es trobi avui dia clarament amenaçada d'extinció. L'arabització del Sàhara Occidental i de Mauritània la van

⁵⁷⁵⁹ Cf. MARCY 1932.

⁵⁷⁶⁰ Cf. VAN DEN BOOGERT 1997, pp. 119-120.

⁵⁷⁶¹ Cf. VAN DEN BOOGERT 1997, pp. 120-121.

⁵⁷⁶² Vegeu VAN DEN BOOGERT 1997.

⁵⁷⁶³ Vegeu TAINE-CHEIKH 1999, p. 299 i Abdel Wedoud Ould Cheikh dins TAINE-CHEIKH 2008a, pp. XV-XXXIII.

⁵⁷⁶⁴ És possible que l'hidrònim provingui justament de la forma arabitzada *znaga*, atès que, durant l'època precolonial i colonial, els zenagues tenien un presència molt important a la riba nord del Senegal, mentre que els wòlofs i els serers predominaven —i predominen encara— a la riba sud, particularment en proximitat a l'Atlàntic. Vegeu TAINE-CHEIKH 2008a, p. XLIII.

desencadenar els *Banū Ḥassān*, una branca dels *Banū Ma'qil*⁵⁷⁶⁵ que van combatre entre el 1644 i el 1674 les tribus zenagues (senhages) del Sàhara Occidental i de Mauritània —entre les quals hi havia els *Lamṭūna*—⁵⁷⁶⁶. Els zenagues van acabar cedint i depasant les armes, de manera que en part es van sotmetre a les tribus *Banū Ḥassān* i en part es van consagrar al marabutisme, sense abandonar per això la ramaderia transhumant. Als *Banū Ḥassān* deu el nom el *ḥassāniyya*, varietat àrab que predomina avui dia tant al Sàhara Occidental com a Mauritània⁵⁷⁶⁷. Els lletrats zenagues de la regió de Trarza van ser famosos durant els ss. XVII-XVIII com a autors d'obres religioses; diuen haver arribat al Sàhara Occidental al s. XIV originaris de *Tarudant* (al Sus)⁵⁷⁶⁸, cosa gens estranya, si tenim que en compte que, a Mauritània, la instrucció religiosa en llengua amaziga va tenir *isusiyn* com a principals mestres, començant per l'ideòleg dels almoràvits, 'Abdallah ibn Yāsīn. Entre els escrits en amazic d'aquesta època⁵⁷⁶⁹, esmentem el poema místic i laudatori *al-Mazrūfa*, en 150 versos escrits en zenaga⁵⁷⁷⁰ —bé que amb alguns arabismes clàssics—, de Walīd ibn Ḥalūna (mort el 1797)⁵⁷⁷¹, deixeble de Muḥammad al-Yadālī⁵⁷⁷². Malauradament, aquest text, al nostre coneixement, resta inèdit⁵⁷⁷³.

⁵⁷⁶⁵ Els *Banū Ma'qil* són un conjunt de tribus beduïnes iemenites immigrades a *Ifriqiya* al s. XIII. Cf. NORRIS 1986, p. 11-12. Anteriorment, a partir de mitjan s. XI, els *Banī Hilāl*, un altre conjunt de tribus beduïnes iemenites, havien iniciat l'arabització de les antigues Mauretànies, al nord del Sàhara.

⁵⁷⁶⁶ Cf. NORRIS 1986, p. 135-178.

⁵⁷⁶⁷ A causa, d'una banda, de l'origen diferent de la resta de varietats àrabs magribines i, d'altra banda, d'un fort influx del substrat amazic zenaga, el *ḥassāniyya* està prou individualitzat com perquè no hi hagi mútua intel·ligibilitat amb els parlants d'àrab marroquí o algerià. Cf. TAINE-CHEIKH 1997, pp. 93-142. Sobre els contactes lingüístics entre el hassania i el zenaga, vegeu TAINE-CHEIKH 2008b.

⁵⁷⁶⁸ Particularment els de la confederació dels *Tāšumša*. Cf. NORRIS 1969, p. 496.

⁵⁷⁶⁹ L'únic report de conjunt que coneixem d'aquesta literatura religiosa zenaga és el de NORRIS 1969.

⁵⁷⁷⁰ "Without significant concessions to *ḥassāniyya* save in rhyme and prosody" (NORRIS 1969, p. 524).

⁵⁷⁷¹ Cf. NORRIS 1982, pp. 206-208.

⁵⁷⁷² Sobre el qual vegeu NORRIS 1969, pp. 501-509 i 522-523.

⁵⁷⁷³ Diu NORRIS (1969, p. 524) que els textos religiosos zenagues dels s. XVII-XVIII estaven essent objecte d'una edició a cura de James F.G. Bynon. No ens consta, però, que aquests textos hagin vist la llum.

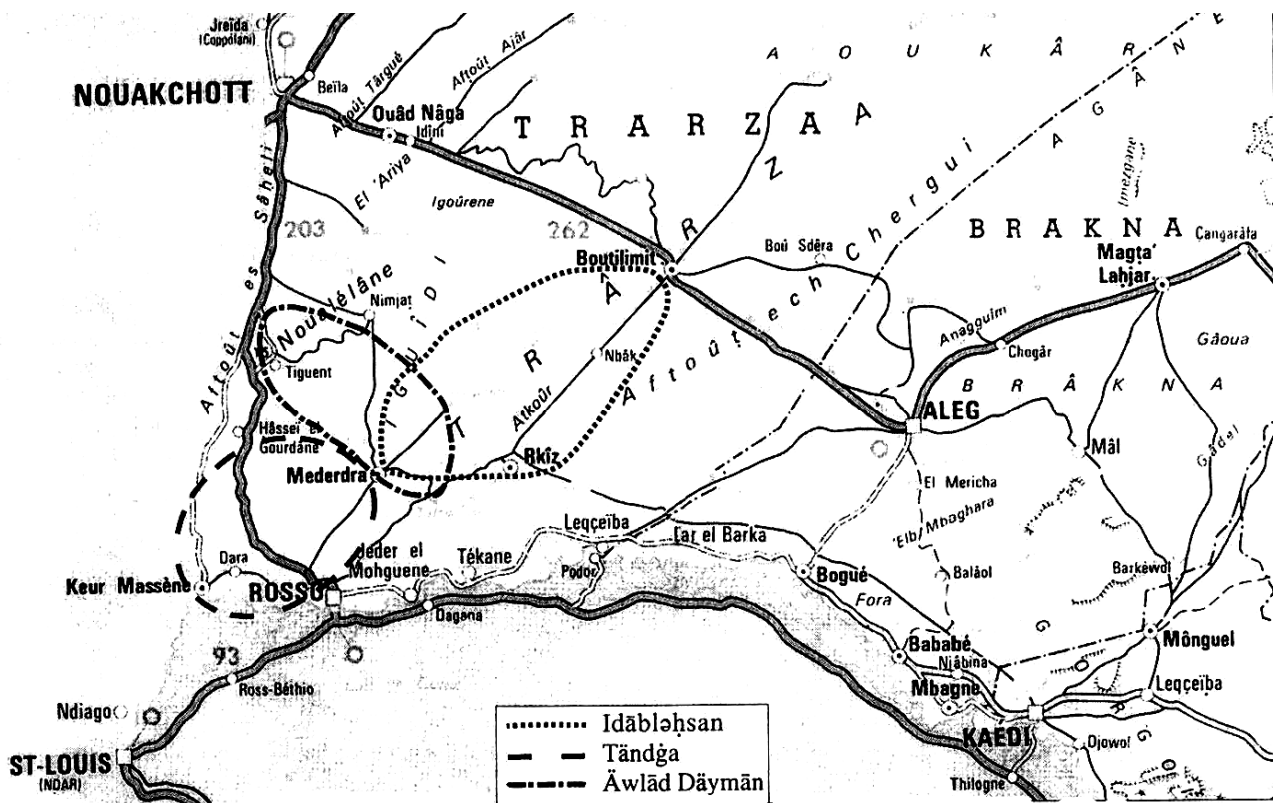

Figura n° 80: Localització actual de les comunitats zenagòfones. Font: TAINE-CHEIKH 2008a, p. XI.

L'amazigologia no ha tingut temps de pair encara les valuoses aportacions que C. Taine-Cheikh ha realitzat en aquests últims anys al coneixement de la varietat amaziga parlada al sud de Mauritània, que amplien i modifiquen, en molt, els imprecisos treballs realitzats precedentment, dels quals els més extensos són els de R. Basset⁵⁷⁷⁴ i del Pseudo-Nicolas⁵⁷⁷⁵, que fan de mal aprofitar pels amazigòlegs. Segons es desprèn dels estudis de C. Taine-Cheikh, el zenaga es presenta com un dialecte alhora innovador —per la palatalització, fins a la fonologització, de /t/ i /d/⁵⁷⁷⁶ i per fenòmens d'erosió consonàntica

⁵⁷⁷⁴ BASSET (R.) 1909. Aquesta monografia conté un breu estudi gramatical (pp. 1-43), un recull de textos breus sense traducció (pp. 45-74), un vocabulari francès-zenaga (pp. 75-195) i un lèxic comparatiu d'arrels amazigues (pp. 197-279), a més d'un estudi sobre el hassania i un estudi històric sobre els maures. Les notacions són molt deficientes.

⁵⁷⁷⁵ NICOLAS 1953. En aquesta monografia, la gramàtica també està tractada de manera molt escarida (pp. 19-66), mentre que el vocabulari —acompanyat d'uns textos breus— és tractat *in extenso* (pp. 69-475). Les notacions són molt idiosincràtiques i no permeten copsar la complexa fonètica del zenaga. En realitat, aquest treball, signat per F. Nicolas, copia, amb errors, una obra manuscrita d'un lletrat zenaga anomenat al-Muxtār wəll Ḥamidun (Mokhtar Ould Hamidoun), segons ha posat de manifest TAINE-CHEIKH 1999, p. 300 i *idem* 2008, pp. LVI-LXIII.

⁵⁷⁷⁶ Cf. TAINE-CHEIKH 1999, pp. 313-314.

general— i conservador, per un conjunt de trets que han atret l'atenció dels especialistes en diacronia. Clarament, el zenaga apareix com el dialecte viu més discordant de l'amazic comú. Reportem a continuació els dos trets conservadors més singulars del zenaga:

- Sistema vocàlic de tres breus /ǎ/ [a, æ, œ, ε, ɔ, ø] ~ /ĩ/ [i, í, ɪ, ə] ~ /ũ/ [u, ɯ, ω, ə] i tres llargues /ā/ ~ /ī/ ~ /ū/⁵⁷⁷⁷. Malgrat les expectatives inicials⁵⁷⁷⁸, que feien pensar que el zenaga era l'únic dialecte amazic que havia mantingut el timbre de les vocals breus protoamazigues, que en molts dialectes s'haurien fos en dues o una de sola⁵⁷⁷⁹, no sembla que hi hagi realment una oposició fonemàtica /ĩ/ ~ /ũ/, sinó més aviat /ə/⁵⁷⁸⁰.
- Manteniment de l'oclusiva glotal sorda /ʔ/, perduda en tots els altres dialectes. Aquest tret permet explicar els noms amb vocal d'estat constant de la resta de dialectes amazics. De vegades, però, la /ʔ/ del zenaga es correspon a una /ɣ/ en els altres dialectes⁵⁷⁸¹.

L'aparició, tota recent, d'un gruixut diccionari de zenaga en perspectiva comparativa⁵⁷⁸² és una aportació major a la lexicografia amaziga. Com que els intents de classificació del zenaga dins el conjunt lingüístic amazic precedeixen els treballs de C. Taine-Cheikh, segurament s'hauran de reprendre en el futur. De moment, fem notar que K. Naït-Zerrad⁵⁷⁸³ el classifica en el mateix grup que el tamaziyt, el taixelhit, el *Šanhāja Srayr*⁵⁷⁸⁴ i el cabilenc, mentre que M. Kossmann considera que el zenaga, igual que els parlars de Ghadames i d'Augila, no s'integra en cap continu dialectal⁵⁷⁸⁵. Malgrat que, segurament, amb l'avenç de la recerca es podrà filar més prim, es pot concloure provisionalment que el zenaga de Mauritània no resulta d'una amaziguitat importada per l'altre gran grup amazigòfon saharià, el dels tuaregs⁵⁷⁸⁶, sinó que sembla resultar més aviat d'una amaziguitat importada —o, si més no, contigua— de l'Atlas⁵⁷⁸⁷. Encara menys vinculació lingüística presenta amb els parlars dels oasis saharians (Mzab, Wargla, Gurara, Tuat, Tabelbala, Figuig), tots ells parlars zenates, malgrat els coneguts vincles comercials històrics.

⁵⁷⁷⁷ Cf. TAINE-CHEIKH 1999, p. 301 i *idem* 2008, p. LXXIV.

⁵⁷⁷⁸ Vegeu, en aquest sentit, l'estudi de COHEN (D.) & TAINE-CHEIKH 2000, pp. 267-319.

⁵⁷⁷⁹ Vegeu *infra*, § IX.2.2.1.

⁵⁷⁸⁰ Cf. KOSSMANN 2001a, pp. 23-31.

⁵⁷⁸¹ Cf. TAINE-CHEIKH 1999, p. 310.

⁵⁷⁸² Cf. TAINE-CHEIKH 2008.

⁵⁷⁸³ Cf. NAÏT-ZERRAD 2004a, p. 102. Vegeu també *infra*, § IX.1.2.2.

⁵⁷⁸⁴ Sobre aquest parlar senhaja localitzat al Rif, vegeu *supra*, § 10.2.

⁵⁷⁸⁵ Cf. KOSSMANN 1999a, p. 31.

⁵⁷⁸⁶ Vegeu *supra*, § IV.9.1.

⁵⁷⁸⁷ Aquesta observació la trobem ja a NICOLAS (1953, p. 14): "On est en présence d'une langue beaucoup plus proche du fonds berbère nord-africain que de celui du Sahara Central (*tamahəq, tamajəq, tamacəq*)".

10.6. L'amaziguitat de les Canàries

L'antiga llengua (o llengües) de les Canàries va extingir-se vers el s. XVII sense haver estat objecte d'un estudi veritablement científic⁵⁷⁸⁸. Els textos dels viatgers moderns insisteixen generalment en la diversitat lingüística i els problemes d'intercomprensió de les poblacions de les diferents illes⁵⁷⁸⁹, si bé, segons el viatger italià A. Cadamosto (1455), hi havia nombrosos mots que eren comuns a diverses illes i l'estructura de la llengua era essencialment la mateixa⁵⁷⁹⁰. El corpus lexicogràfic es limita a simples llistes de mots —d'escassa fiabilitat en la notació— i a l'onomàstica, principalment la toponímia i, en menor mesura, l'antroponímia. Qualsevol tasca lexicològica ha de partir del monumental corpus de D.-J. Wölfel, que inventaria la totalitat de les fonts (italianes, franceses i, sobretot, castellanques) que aporten mots “canaris”, uns sis mil en total⁵⁷⁹¹. D'un temps ençà, l'estudi lingüístic de l'antiga llengua de les Canàries ha quedat encallat, i fins i tot hi ha hagut un gran desconcert al respecte per l'aparició de treballs pseudocientífics que han enterbolit la recerca. El fet que, en els últims anys, l'estudi del canari hagi estat reprès per un amazigòleg tan fiable com L. Galand⁵⁷⁹² permet esperar que la recerca es desencalli. Altres lingüistes de l'àmbit afroasiàtic, especialment W. Vycichl⁵⁷⁹³ i A. Militarev⁵⁷⁹⁴, hi han fet aportacions parcials que poden estimular la recerca en un camp tan envitricollat. A partir del corpus de Wölfel, bàsicament, ha estat realitzat un assaig etimològic a partir de l'amazic a cura d'I. Reyes García⁵⁷⁹⁵. Malgrat els problemes inherents a tota recerca sobre una llengua *stricto sensu* no testimoniada, podem esperar progressos en l'establiment de la posició del canari en el si de l'àmbit lingüístic amazic.

En efecte, l'aspecte “amazigoide” del canari està confirmat per l'estructura dels mots, pels numerals i per algunes etimologies. Alhora, sorprèn que la major part del material lèxic avui dia accessible⁵⁷⁹⁶ romanguí inexplicable, la qual cosa pot ser deguda en part a les pèssimes notacions —per a alguns mots hi ha fins a vint notacions diferents—, però, també en part, a un desenvolupament de l'amazic insular independent durant molts segles de l'amazic continental⁵⁷⁹⁷.

⁵⁷⁸⁸ Hi ha la llegenda —no se sap si amb un fons de veritat— d'una gramàtica de l'antiga llengua de les Canàries realitzada abans de l'extinció perduda entre els còdexs de la Biblioteca Vaticana.

⁵⁷⁸⁹ Cf. ONRUBIA-PINTADO 1992, p. 1750.

⁵⁷⁹⁰ Cf. VYCICHL 1987, p. 45.

⁵⁷⁹¹ Cf. WÖLFEL 1965, esp. pp. 147-351.

⁵⁷⁹² Cf. GALAND 2002a, pp. 59-66.

⁵⁷⁹³ Cf. VYCICHL 1987, pp. 42-62.

⁵⁷⁹⁴ Cf. MILITAREV 1988.

⁵⁷⁹⁵ Cf. REYES GARCÍA 2004.

⁵⁷⁹⁶ WÖLFEL 1965 i REYES GARCÍA 2004.

⁵⁷⁹⁷ VYCICHL (1987, p. 51) planteja la possibilitat que l'amazic insular contingui un cert percentatge de vocabulari provinent de la llengua dels meixtoïdes. Però, és clar, els meixtoïdes són un tipus antropobiològic, no una família

D'altra banda, molts mots que apareixen inventariats no han estat recollits directament de l'antiga llengua de les Canàries, sinó que són dialectalismes del castellà de Tenerife⁵⁷⁹⁸ (o d'altres illes), versemblantment mots de substrat canari que han estat adaptats fonològicament i morfològicament al castellà. Les llistes lèxiques necessiten d'una anàlisi que permeti restituir la forma originària, sens dubte allunyada de les imprecises transcripcions —o fins adaptacions al castellà— i alhora sense forçar les anàlisis a formes conegudes de dialectes amazics continentals. Com en l'amazic continental, a les illes els prefixos nominals eren *a-* (masculí singular), *i-* (masculí plural), *ta-* (femení singular), *ti-* (femení plural). No es troben, en canari, femenins únicament en *-(ǎ)t*, com trobem en amazic antic i també en la toponímia⁵⁷⁹⁹, la qual cosa sembla indicar que el canari respon a una amaziguitat relativament recent, probablement posterior a l'antiguitat, segons ampliarem adés⁵⁸⁰⁰. Vegem algunes correspondències lèxiques:

1. *acoran* (Gran Canària i Tenerife) 'déu' es correspon a l'amazic continental (citem la forma taixelhit) *agurram* 'marabut; descendent d'un marabut; tomba del marabut'⁵⁸⁰¹.
2. *aho/axo* (Fuerteventura, Gran Canària i Lanzarote) 'llet' es correspon a l'amazic continental (taixelhit i tamaziyt) *ayu* 'xerigot, llet agra', mentre que en els dialectes zenates (rifeny, mozabita, Matmata) 'llet' és *ayi*⁵⁸⁰². Aquesta correspondència és interessant perquè exhibeix una proximitat major del canari amb el taixelhit i dialectes senhages de l'Atlas que amb els dialectes zenates.
3. *almogaren* (Gran Canària) 'lloc de reunió' es correspon a l'amazic continental (forma taixelhit) *anmuggar* o *almuggar* (forma dissimilada) 'aplec, lloc de trobada', derivat del verb *miggir* 'trobar-se'⁵⁸⁰³.
4. *azeca* (Fuerteventura, Lanzarote) 'mur, muralla' es correspon a l'amazic continental *tazəqqa* 'casa' (al parlar amazic de Sened de les Altes Estepes sud-bizacenes), 'casa de maons' (en cabilenc i en altres dialectes septentrionals), *azəqqa* 'casa' (Ayt Snus, segurament un masculí secundari), *tahəqqa* 'magatzem' (en tuareg de l'Ahaggar), *azəkka* 'tomba' (tuareg dels *Iwəlləmmədān*), etc.⁵⁸⁰⁴

lingüística i, encara que sigui a les Canàries on s'ha conservat una major proporció de meixtoides —per oposició als nouvinguts protomediterranis—, també n'hi havia al continent.

⁵⁷⁹⁸ Sobre el qual vegeu ALVAR 1959, p. 83 i ss.

⁵⁷⁹⁹ Vegeu *supra* § 9.7.2.

⁵⁸⁰⁰ Vegeu també les conclusions *infra*, § 11.2.4.

⁵⁸⁰¹ Cf. VYCICHL 1987, p. 53. *Contra*, REYES GARCÍA 2004, p. 23, s.u. *Acorán*.

⁵⁸⁰² Cf. VYCICHL 1987, p. 54 i REYES GARCÍA 2004, p. 34, s.u. *axo*.

⁵⁸⁰³ Cf. VYCICHL 1987, p. 54 i REYES GARCÍA 2004, p. 29, s.u. *almogaren*.

⁵⁸⁰⁴ Cf. WÖLFEL 1965, p. 558, VYCICHL 1987, p. 54, MILITAREV 1988, p. 196 i REYES GARCÍA 2004, p. 35, s.u. *azeca*. Sobre els possibles testimoniatsges paleoamazics d'aquest lexema, vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. **zikk^wā*.

5. *azuquahe* (La Palma), nom de persona que significa ‘moreno, negre’ es correspon a l’amazic continental (panamazic) *azgg^way* ‘vermell’⁵⁸⁰⁵.
6. *ilfe* (Fuerteventura, Gran Canària i Lanzarote) ‘porc’ es correspon a l’amazic continental (panamazic) *ilf* ‘senglar, porc’⁵⁸⁰⁶.
7. *mencey* (Tenerife) ‘cap de la societat de Tenerife’ es correspon a l’amazic continental (cabilenc) *amnzu* ‘nascut primer’⁵⁸⁰⁷.
8. *oche* (La Palma, Tenerife) ‘llard; mantega’ es correspon a l’amazic continental (gairebé panamazic) *udi* ‘mantega’⁵⁸⁰⁸.
9. *zelay* (La Palma) ‘sol’ es correspon a l’amazic continental (panamazic) *azal* ‘claror diürna; llum del sol’⁵⁸⁰⁹.
10. *irichen* (Tenerife) ‘blat’ es correspon a l’amazic continental (panamazic) *irdn* ‘idem’ (*plurale tantum*)⁵⁸¹⁰.
11. *tarha* (Gran Canària) ‘escriptura, inscripció’ es correspon a l’amazic continental (tuareg) *tira* (plural de *tirāwt*) ‘carta; amulet escrit’ (cabilenc, tamaziyt i altres dialectes septentrional) *tirra* ‘lletres, escriptura, inscripció’, (Ghadames) *oraβ* ‘escriure’, (Augila) *araβ* ‘escriure’⁵⁸¹¹, lexema que remet a una arrel protoamaziga **rβ*⁵⁸¹².
12. *chamato* (Tenerife) ‘dona’ es correspon a l’amazic continental (panamazic) *tamttut* ‘idem’⁵⁸¹³.
13. *tamosen* (Gran Canària, Hierro, Lanzarote) ‘ordi’ es correspon a l’amazic continental (taixelhit, tamaziyt) *timzin* ‘idem’ (*plurale tantum*)⁵⁸¹⁴.

D'altra banda, els sintagmes nominals mostren l'absència d'estat d'annexió, almenys després de preposició: *tamogante en Acoran* ‘temple de Déu’, *guanarteme* (*wa n* ‘el de’, suport de determinació + preposició genitiva) ‘rei’, *Adeyamen* ‘sota l'aigua’ (cf. *adday* o *ddu waman*)⁵⁸¹⁵.

Algunes de les correspondències semblen apuntar un fenomen d'africació de les dentals, com ara *oche* (= *udi*), *irichen* (= *irden*), *chamato* (= *tamttut*).

Uns 700 mots del recull de Wölfel comencen per *gua-*, que es pot correspondre al suport de determinació (o “pronom de suport” *wa-* ‘el de’⁵⁸¹⁶).

⁵⁸⁰⁵ Cf. WÖLFEL 1965, pp. 425-426, VYICHL 1987, p. 54, MILITAREV 1988, p. 197 i REYES GARCÍA 2004, p. 35, s.u. *azuquahe*.

⁵⁸⁰⁶ Cf. VYICHL 1987, p. 54 i REYES GARCÍA 2004, p. 79, s.u. *ilfe*.

⁵⁸⁰⁷ Cf. WÖLFEL 1965, pp. 465-466, MILITAREV 1988, p. 197 i REYES GARCÍA 2004, p. 93, s.u. *mencey*.

⁵⁸⁰⁸ Cf. VYICHL 1987, p. 54 i REYES GARCÍA 2004, p. 97, s.u. *oche*.

⁵⁸⁰⁹ Cf. WÖLFEL 1965, pp. 583-584, MILITAREV 1988, p. 196 i REYES GARCÍA 2004, p. 135, s.u. *zelay*.

⁵⁸¹⁰ Cf. VYICHL 1987, p. 55 i REYES GARCÍA 2004, p. 135, s.u. *irichen*.

⁵⁸¹¹ Cf. VYICHL 1987, p. 57.

⁵⁸¹² Cf. KOSSMANN 2005, p. 72.

⁵⁸¹³ Cf. REYES GARCÍA 2004, p. 45, s.u. *chamato*.

⁵⁸¹⁴ Cf. VYICHL 1987, p. 56 i REYES GARCÍA 2004, p. 122, s.u. *tarha*.

⁵⁸¹⁵ Cf. VYICHL 1987, pp. 57-58.

⁵⁸¹⁶ Cf. MONTEIL (V.-M.) 1988, p. 66.

En els numerals hi ha correspondències clares: *acodetti* '4' (cf. *kkuzt*), *samuseti* '5' (cf. *smmust*), *saseti* '6' (cf. *sdist*), *satti* '7' (cf. *sat*), *tamatti* '8' (cf. *tamt*), *maraua* '10' (cf. *mraw*)⁵⁸¹⁷. En algunes llistes apareixen dos arabismes: *arba* '4' (cf. *arbʿa*), *cansa* '5' (cf. *ḥamsa*)⁵⁸¹⁸. La presència d'arabismes apunta a contactes comercials del continent amb les Canàries posteriors al s. XII.

Hom podrà trobar més propostes de correspondències amazigues, algunes de més raonables que altres, als treballs citats de Wölfel, Vycichl, Militarev i Reyes García. L'amaziguitat de les Canàries, doncs, està fora de discussió. El que no està gens clar és qui, quan i com va ser importada la llengua amaziga a les Canàries. L'estadi d'amaziguitat que mostren les restes canàries no sembla pas gaire antic, sobretot per l'aglutinació del prefix d'estat —general també en els dialectes moderns— i que no trobem, en canvi, en amazic antic⁵⁸¹⁹. Aquesta percepció va contra l'assumpció de molts afroasiatistes que parlen de les "Libyco-Guanches languages" com si el mal anomenat *guanche* fos continuador d'una de les més antigues migracions líbies, prèvia a la constitució del protoamazic. El poc que sabem del canari mostra clarament que és posterior al protoamazic. Cronològicament és versemblant fer-ho contemporani de les inscripcions líbiques de les Canàries (ss. VIII-X dC). En contra d'aquesta cronologia, A. Militarev⁵⁸²⁰ ha proposat la hipòtesi d'una immigració de tuaregs a les Canàries als ss. VIII-VII aC; l'autor hi addueix algunes correspondència fonològiques entre el canari i el tuareg de l'Ahaggar i, a més a més, troba força coincidències formals entre les *tifinay* de l'Ahaggar i les lletres de les inscripcions canàries; per a Militarev, algunes correspondències específiques entre el canari i el taixelhit serien degudes a corrents migratoris més recents. Per les raons que hem dit, ens sembla inassumible que el canari resulti d'una amaziguitat importada des d'antic —i encara menys als ss. VIII-VII aC—; d'altra banda, les correspondències "fonològiques" no són pas específicament tuaregs; i, finalment, és cert que les correspondències escripturàries són grans, però no són específiques dels abjads saharians: les recents investigacions sobre l'epigrafia rupestre del sud del Marroc⁵⁸²¹ mostren una convergència semblant amb les inscripcions canàries. Per tot plegat, no creiem que la hipòtesi de Militarev es pugui sostenir. Romanen, doncs, més dubtes que certeses.

⁵⁸¹⁷ Sobre els noms de nombre en protoamazic, vegeu *infra*, § IX.5.4.

⁵⁸¹⁸ Cf. VYCIHL 1987, pp. 59-60. Sobre aquest morfema, vegeu *infra*, § IX.5.3.2.

⁵⁸¹⁹ Vegeu *infra*, § IX.4.3.4.

⁵⁸²⁰ MILITAREV 1988.

⁵⁸²¹ Vegeu *supra* § 6.2.

11. Espais sociolingüístics de Mauretània Tingitana

11.1. Espais sociolingüístics *intra litem*

11.1.1. La costa mediterrània i la serralada del Rif

La façana mediterrània de la Tingitana va conèixer una romanització molt feble. Emplaçaments com *Rusaddir*⁵⁸²² o *Septem Fratres*⁵⁸²³ van tenir únicament valor estratègic, de control del trànsit marítim en direcció a les Columnes d'Hèrcules, però no van ser objecte d'una colonització civil apreciable —no esdevenen veritables ciutats fins a l'època del Baix Imperi, justament el moment de decadència urbana general de la Tingitana— que hagués pogut donar peu a la difusió de la llatinitat —com anteriorment de la punicitat— en el muntanyós Rif, tostemps domini de les tribus maures⁵⁸²⁴. L'única ciutat del Rif que va conèixer una implantació romana d'ençà de l'Alt Imperi apreciable fou *Tamuda*⁵⁸²⁵, en qualsevol cas sempre una ciutat petita, que de vegades passa desapercebuda a les fonts tardanes. L'exemple del Rif és un cas clar de regió administrativament dins el *limes* en què l'orografia no permet l'accés directe de la romanitat i de la llatinitat gaire més enllà de la façana litoral i del curs navegable —fins on es podia arribar— del *Tamuda flumen*. Lingüísticament, doncs, no sembla que la presència de mercaders púnics primer i de militars i colons romans després, hagi afectat gaire l'amaziguitat dominant del Rif, que ha romàs àmpliament amazigòfon fins a l'actualitat⁵⁸²⁶.

11.1.2. La costa i les planes atlàntiques

11.1.2.1. Generalitats

És a la costa i les planes atlàntiques on els colons romans estableixen la veritable zona cívica de la Tingitana, amb els eixos *Tingi* (costa nord-occidental) - *Sala* (costa sud-occidental) - *Volubilis* (interior meridional) com a nuclis urbans esdevinguts focus de romanització i llatinització principals⁵⁸²⁷. Fins i tot dintre del *limes*, la difusió de la llatinitat fora de l'àrea d'influència de les ciutats —compresa la ruralia que els pertany— devia ser molt escassa, en una província tan poc romanitzada en infraestructures viàries i sense una administració consolidada, que, en qualsevol cas, entra en col·lapse a partir del 285 dC. Des de tots els punts de vista, la de la Tingitana fou la romanització menys estesa geogràficament, menys articulada interiorment, menys invasiva amb les tribus locals i menys duradora —dos segles i escaig de

⁵⁸²² Vegeu *supra*, § 5.1.3.

⁵⁸²³ Vegeu *supra*, § 5.1.4.

⁵⁸²⁴ Vegeu *supra*, § 5.1.1.

⁵⁸²⁵ Vegeu *supra*, § 5.1.2.

⁵⁸²⁶ Vegeu *supra*, § 10.2.

⁵⁸²⁷ Vegeu *supra*, § 5.2.

presència hegemònica— de les províncies romanes d'Àfrica, i més orientada vers la veïna Bètica —sobretot pel que fa a *Tingi, Lixus, Banasa, Septem, Tamuda*— que vers la resta de l'Àfrica romana — només a *Volubilis* es detecten uns vincles particularment estrets amb la regió cesariana d'*Altaua*, però no tant a través dels afroromans com a través dels mateixos maures—.

11.1.2.2. L'espai volubità

Des dels orígens de la romanització és *Volubilis* la ciutat que exhibeix una vida pròpia més vigorosa i una activitat urbana més variada. També és de *Volubilis* que procedeixen les fonts epigràfiques més abundants i interessants, tant en inscripcions llatines com en inscripcions líbiques⁵⁸²⁸. Durant l'època de l'Alt Imperi, *Volubilis* va ser el principal focus de romanització i llatinització de la Tingitana, amb una població urbana que possiblement arribava als 20.000 habitants, delmada a la meitat durant les evacuacions del Baix Imperi⁵⁸²⁹. Les *arae pacis* de *Volubilis* testimonien prou bé el tipus de relació, força laxa, que s'establia entre l'administració provincial romana i les tribus de la regió, particularment els *Baquates* i *Macenites* —de vegades també els més orientals *Bauares*—. La ciutat irradia llatinitat vers una ruralia de conreu fèrtil en què, no obstant la dominació romana, les tribus maures mantenien llurs institucions tradicionals i, indubtablement, l'ús de la llengua amaziga. La composició dels noms d'alguns dels *principes gentium* del *Baquates* dels ss. II-III dC que coneixem epigràficament a *Volubilis* mostren naturalment l'adopció de noms imperials romans, que no eliminen en cap cas els noms maures⁵⁸³⁰. Entenem que aquests *principes gentium* no eren pròpiament volubitans, sinó que pertanyien a tribus dels rodals de la ciutat, al marge de l'administració; però, a només cinquanta km de l'Atlas Mitjà⁵⁸³¹, és perfectament assumible el degoteig d'individus i famílies maures cap a la ciutat a llarg de tota l'antiguitat. *Volubilis* és l'única ciutat de la Tingitana on s'aprecia un arrelament profund i durador del cristianisme —vinculat al de la regió d'*Altaua* i *Pomaria*—, amb testimoniats epigràfics fins al s. VII dC; lingüísticament, sabem d'altres regions que el cristianisme va ser un factor de llatinització socialment important, probablement també entre la població maura. També és a *Volubilis* on hi ha constància d'una presència més significativa d'una comunitat jueva (i d'altres “orientals”), en altres regions (particularment a la Cirenaica) esdevinguda factor d'hel·lenització. La comunitat jueva de *Volubilis* era de procedència diversa: hi havia certament jueus arribats directament d'Orient (per tant, fortament hel·lenitzats), però també n'hi havia de la Bètica (predominants en les ciutats del nord de la Tingitana), ja llatinitzats. Conseqüentment, suposem que la comunitat jueva de la Tingitana, important en les activitats comercials, degué actuar-hi com a factor de llatinització. Encara que amb un funcionament municipal més aviat

⁵⁸²⁸ Vegeu *supra*, §§ 6 i 8.

⁵⁸²⁹ Vegeu *supra*, § 5.2.5.

⁵⁸³⁰ Vegeu *infra*, § 11.2.2.1.

⁵⁸³¹ Vegeu *supra*, § 5.4.1.

autàrquic, *Volubilis* és l'única ciutat de la Tingitana que manté una vida urbana activa durant els segles “baixos” i “obscur”, gràcies a una organització interna deutora tant de les institucions municipals romanes com de les institucions tribals maures, en un rar equilibri en què és inevitable evocar el cas proper d'*Altaua*⁵⁸³². En aquesta situació de mestissatge demogràfic i cultural, se'ns fa difícil esbrinar com es resolva l'equilibri lingüístic llatí-amazic. Suposem que, per tradició, el llatí va conservar el rol sociolingüístic i pragmàtic dominant, amb un ús preferent en les funcions de major prestigi —com es veu, principalment, en les inscripcions oficials—; però, alhora, a mesura que superem l'època vàndala i bizantina, en què la varietat afroromànica continuadora de la llatinitat volubitana⁵⁸³³ devia allunyar-se més i més de la varietat clàssica i estàndard que trobem testimoniada epigràficament, és versemblant la pèrdua progressiva de pes de l'afroromànic enfront de l'amazic. Encara que és difícil determinar els detalls d'aquesta situació sociolingüística, trobem significatiu que, entre les principals famílies volubitanes que, segons les fonts àrabs, van participar més activament en l'oposició a la conquesta arabomusulmana del s. VII dC, trobem noms com *Kusayla* (versemblantment de l'antiga família volubitana dels *Caecilii*)⁵⁸³⁴, ja amaziguitzat —i alhora filtrat, en diverses formes de transcripció, per les fonts àrabs—. Com que no és fins al s. IX dC que apareixen els primers testimoniatges àrabs sobre l'encara important ciutat de *Walili*, ens perdem l'evolució de la situació sociolingüística d'aquesta ciutat a través dels ss. VII-VIII, de manera que no sabem com ni quan es produí l'extinció de la llatinitat de la ciutat romana més important de la Tingitana.

11.1.2.3. L'espai septentrional

Després de *Volubilis*, el segon focus principal de romanització fou *Tingi*⁵⁸³⁵, amb una ruralia també colonitzada, i la resta de ciutats del nord atlàntic, bàsicament *Zilil*⁵⁸³⁶ i *Lixus*⁵⁸³⁷, que obren pas a una regió densament poblada. Per la seva situació estratègica al *Fretum Gaditanum*, *Tingi* sempre va ser una ciutat important —la més gran de la província durant el Baix Imperi—, dintre del col·lapse general de la Tingitana a partir del s. III dC, del qual no es van escapar *Zilil* i *Lixus*. Les aglomeracions pobletanes d'aquesta regió van estar exposades a l'influx llatí abans i després de la instauració de la província Tingitana, per la implantació de colons en temps del “protectorat” de Mauretània (s. I aC) i per la permanència de la llatinitat durant tota l'època tardana, després de les evacuacions de la fi del s. III dC. Podem suposar,

⁵⁸³² Vegeu *supra*, §§ VII.5.7 i VII.11.5.

⁵⁸³³ A diferència dels trets “vulgars” que l'important corpus d'inscripcions d'*Altaua* permet observar çà i lla, no disposem per a *Volubilis* d'un corpus epigràfic semblant.

⁵⁸³⁴ Vegeu *supra*, § 4.2.

⁵⁸³⁵ Vegeu *supra*, § 5.2.1.

⁵⁸³⁶ Vegeu *supra*, § 5.2.1.

⁵⁸³⁷ Vegeu *supra*, § 5.2.2.

consegüentment, que la difusió de la llatinitat al nord atlàntic de la Tingitana fou demogràficament important, però molt limitada cronològicament —en clara decadència d'ençà del 285 dC—, geogràficament —de seguida interrompuda per la serralada del Rif, dominat per tribus maures—, de manera que és dubtosa l'adopció de la llengua llatina per la població indígena. Si bé ja abans de la conquesta arabomusulmana aquesta regió havia estat àmpliament desromanitzada —amb noves aglomeracions pobletanes construïdes sobre les ruïnes de les ciutats romanes—, suposem que els efectes de la llatinització foren més duradors i que els descendents de colons afroromans no havien abandonat la llengua llatina —i la varietat afroromànica continuadora— encara al s. VII dC, fins i tot si es trobava ja clarament minoritzada enfront de l'amazic demogràficament i geogràficament molt més estès.

11.1.2.4. L'espai costaner meridional

A la costa atlàntica meridional de la Tingitana, la romanització va progressar remuntant els cursos del *Sububus flumen* —on es bastiren *Thamusida* i *Banasa*⁵⁸³⁸—, el *Beth* —on es bastí *Gilda*— i el *Salat* —on es bastí *Sala(t)*⁵⁸³⁹—. En aquesta regió preexistien a la romanització aglomeracions pobletanes maures que s'integraren en la romanitat aportant una proporció significativa de població indígena a les ciutats. Al mateix temps, la sostenibilitat de l'administració romana depenia d'equilibris amb les tribus sedentàries maures de la regió —en coneixem els *Zegrenses* i els *Baniurae*, que parlaven *trucibus linguis*, segons Sili Itàlic⁵⁸⁴⁰— i amb les tribus nòmades del sud del *limes* —particularment els getuls *Autololes*—. Apreciem també en aquesta regió una difusió considerable de la llatinitat, amb una subordinació sociolingüística de l'amazic, demogràficament sempre predominant, amb un degoteig permanent de maures de l'interior i de l'Atlas Mitjà cap a les ciutats romanitzades. Cap d'aquestes ciutats resulta estèrtil de l'ensulsiada general de l'administració romana de l'època del Baix Imperi, amb la qual cosa, la costa atlàntica meridional va ser una de les més ràpidament desromanitzades, abans que la costa atlàntica nord i que la regió de *Volubilis*, tot i que la llatinitat havia arrelat sens dubte més fonament que a la costa mediterrània del Rif.

11.2. Espais sociolingüístics extra *limitem*

Al sud del *limes* de la Tingitana escassegen les fonts literàries grecolatines, gairebé limitades als periples i als reports geogràfics, mentre que les epigràfiques llatines manquen del tot, amb alguna excepció escadussera. Per això, qualsevol intent de report dels espais sociolingüístics *extra limitem* ha de tenir en compte també fonts altres que les llatines i gregues.

⁵⁸³⁸ Vegeu *supra*, § 5.2.3.

⁵⁸³⁹ Vegeu *supra*, § 5.2.4.

⁵⁸⁴⁰ Vegeu *supra*, § 9.6.

11.2.1. La regió de Tamsna

L'extensa regió plana i costanera de *Tamsna* va mantenir contactes de tot tipus durant l'antiguitat amb la limítrofa regió de Sala, límit meridional de la Tingitana⁵⁸⁴¹. És incert el grau de familiaritat amb la llatinitat que van poder adquirir els getuls nòmades de gran mobilitat d'aquesta regió que les fonts ens han llegat amb el nom d'*Autololes*⁵⁸⁴², tenint en compte els contactes comercials que tenien amb mercaders de la Tingitana pel comerç de la porpra a l'illa de Cerne, versemblantment davant de Mogador. En qualsevol cas, el rol del llatí no degué passar del merament comercial, com anteriorment el fenici-púnic. L'alta edat mitjana ens presenta una regió de *Tamsna* dominada per una confederació mascuda —com les que trobem a l'Atlas—, la dels *Bargawāta*, fortament individualitzada políticament i religiosament de les regions veïnes i lingüísticament del tot amazigòfona, amb una “revelació” divina en amazic al s. IX dC i unes pràctiques culturals amaziguitzades⁵⁸⁴³.

11.2.2. L'Atlas

11.2.2.1. Atlas Mitjà

Els primers contraforts de l'Atlas Mitjà⁵⁸⁴⁴, amb uns desnivells que aviat atenyen els dos mil metres, apareixen a només una cinquantena de km al sud de *Volubilis*. És a la part septentrional de l'Atlas Mitjà on trobem algunes de les tribus liminars de la Tingitana, particularment els *Baquates* i els *Macenites*⁵⁸⁴⁵. Els noms d'alguns *principes gentium* dels *Baquates* dels ss. II-III dC mostren gentilicis imperials llatins precedint els noms maures: *Aelius Tuccuda*, *Vcmet*, *Aurelius Canart(h)a*, *Vret*, *Ililasen*, *Sepemazin*, *Iulius Matif*, *Iulius Nuffusi* i *Iulius Mirzi*. No sabem si aquests personatges realment “usaven” quotidianament els noms llatins o si només ho feien en situacions oficials, com són les *arae pacis* en què han estat registrats⁵⁸⁴⁶. Com tampoc sabem si l'adopció de noms romans afectava només els notables o si també afectava el comú de la tribu. Tenint en compte el caràcter durador —molt més que en altres regions tingitanes— dels contactes d'aquestes tribus de l'Atlas Mitjà amb els volubitans, podem suposar que el llatí i el consegüent afroromànic va acabar esdevenint quelcom més que una llengua exòtica, segurament no usual ni vehicular però almenys sí coneguda per molts d'aquests maures liminars que tenien relacions amb les poblacions romanitzades de la plana de *Volubilis* i

⁵⁸⁴¹ Vegeu *supra*, § 5.3.

⁵⁸⁴² Vegeu *supra*, § 2.

⁵⁸⁴³ Vegeu *supra*, § 5.3.

⁵⁸⁴⁴ Vegeu *supra*, § 5.4.1.

⁵⁸⁴⁵ Vegeu *supra*, § 2.

⁵⁸⁴⁶ Vegeu *supra*, § 3.1.

Tocolosida. Sabem, per exemple, que la important explotació forestal de l'Atlas Mitjà va mantenir en contacte durant segles els *negotiantes citriarii*⁵⁸⁴⁷ romans amb els maures. La part septentrional de l'Atlas Mitjà sembla haver estat en contacte amb el Rif a través del passadís de Taza; almenys lingüísticament no són poques les afinitats entre alguns parlars septentrionals de l'Atlas Mitjà⁵⁸⁴⁸ i el rifeny.

11.2.2.2. Alt Atlas

A banda d'alguna expedició com la de *Suetonius Paulinus* el 42 dC⁵⁸⁴⁹, la presència romana a l'Alt Atlas va ser, probablement, mínima, a causa del poc interès d'explotació econòmica que el llunyà i difícilment accessible Alt Atlas oferia als *negotiatores* romans, a més de la impossibilitat de sotmetre el territori d'alta muntanya més important de tota l'Àfrica del Nord.

Va ser un moviment polític i religiós mascuda originari de l'Alt Atlas, el moviment almohade, el qui sembla haver extingit als ss. XII-XIII les últimes restes de cristiandat, no sabem si acompanyada encara d'una varietat afroromànica, certament no a l'Alt Atlas mateix, on la llatinitat —i probablement tampoc el cristianisme— no va arribar a arrelar mai, però sí en les regions que havien pertangut a Mauretània Tingitana i Cesariana, Numídia, Zeugitana i Bizacena. L'amaziguitat de l'Alt Atlas està orientada tant vers l'Atlas Mitjà (tamaziyt meridional a l'Alt Atlas Oriental i Central)⁵⁸⁵⁰ com vers la vall del Sus i l'Anti-Atlas (taixelhit a l'Alt Atlas Occidental)⁵⁸⁵¹. Fins i tot si podem assumir que tampoc les muntanyes de l'Alt Atlas —de demografia relativament elevada malgrat l'orografia justament perquè la seva difícil accessibilitat l'ha convertit en un recer privilegiat en la convulsa història medieval de la regió— han estat exemptes de moviments migratoris després de l'antiguitat, és molt versemblant que l'amaziguitat que hi trobem sigui fonamentalment hereva de la més alta antiguitat, cosa que no treu que les anades i vingudes de fraccions tribals (per reduplicació i segmentarietat⁵⁸⁵²) hi hagin introduït trets provinents d'enjondre i alhora hagin exportat trets propis de l'amaziguitat dels mascudes, cosa que explicaria els encavallaments i sorprenents isoglosses que podem trobar entre diferents parlars dels *idrarn n Drn*.

11.2.2.3. Vall del Sus, Anti-Atlas, vall del Dra i regió de Tafilalt

Segons la interpretació que hem discutit d'un passatge del *Periple d'Hannó* (circa s. VI aC)⁵⁸⁵³, és possible que al sud de la regió de *Tamsna*, possiblement cap al litoral de la regió del Sus, hi hagués pobladors Αἰθίοπες que parlaven una llengua inintel·ligible per al intèrprets lixites que els navegadors havien emprat en el seu periple per

⁵⁸⁴⁷ Vegeu *supra*, § 3.1.

⁵⁸⁴⁸ Vegeu *supra*, § 10.3.

⁵⁸⁴⁹ Vegeu *supra*, § 5.4.

⁵⁸⁵⁰ Vegeu *supra*, § 10.3.

⁵⁸⁵¹ Vegeu *supra*, § 10.4.1.

⁵⁸⁵² Vegeu *supra*, § VI.1.3.1.

⁵⁸⁵³ Vegeu *supra*, § 9.3.1.

la costa atlàntica de Mauretània. Entenem *ex silentio* que fins aquell punt (almenys fins a Mogador i l'illa de Cerne) els pobladors parlaven la mateixa llengua que els maures de la regió de *Lixus*. El *Periple de Pseudo-Escilax* (circa s. IV aC)⁵⁸⁵⁴ situa pobladors Αἰθίοπες també al continent que hi ha davant de l'illa de Cerne, és a dir a la regió de *Tamsna*, a l'alçada de Mogador. Hem exposat les raons⁵⁸⁵⁵ per a dubtar de la veritat d'aquest testimoni, que sabem, d'altra banda, que no reporta notícies de primera mà en aquest passatge. Més crèdit atorguem al navegant Eudoxe de Cízic (finals del s. II aC)⁵⁸⁵⁶ quan situa pobladors Αἰθίοπες limítrofs, pel sud, del reialme maurusi de Βόγος (amb tota versemblança històrica *Bocchus* el Vell). No coneixem amb seguretat els límits meridionals del reialme maurusi de *Bocchus*, de manera que fa de mal precisar la ubicació d'aquests "etiops" que parlaven una llengua que recordava la d'Azania —i, per tant, diferent de la dels maurusis, podem inferir—. Topa amb tota versemblança històrica, en canvi, l'afirmació d'Eudoxe (filtrada per Posidoni > Estrabó) que els Αἰθίοπες del sud de Mauretània pertanyessin al mateix poble que els Αἰθίοπες d'Azania i, *a fortiori*, que parlessin una llengua afí a la d'aquests. El testimoniatge d'Appià⁵⁸⁵⁷ fa pensar que els etiops tenien contactes amb els maures de *Bocchus* a l'est de l'Atlas, per tant més aviat a l'interior que al litoral, com semblen indicar els navegants precedents. Igualment interiors semblen ser els Φαρούσιοι que Estrabó⁵⁸⁵⁸ situa com a veïns dels maurusis en els inicis del desert, possiblement a la vall del Dra —tot i que Desanges apunta més al nord—. Hi ha una gran vaguetat a les fonts antigues a propòsit de la identitat getul o etiop dels farusis. En definitiva, la reiteració de les fonts d'ençà del *Periple d'Hannó* a situar pobladors "etiops" parlants d'una llengua altra que la del maures vagament al sud del cap *Ighir* ens emmena a assumir que possiblement hi havia bosses de població més o menys melanodermes que no parlaven amazic al litoral de la regió del Sus i de la vall de Dra, aproximadament, i de ben segur que també vers l'interior, en regions presaharianes i saharianes al sud de l'Atlas Saharià. Admetem les grosses dificultats per a esbrinar la filiació de la llengua d'aquests "etiops", a manca de testimoniages lingüístics explícits. Només en base a la versemblança històrica i geogràfica ens decantaríem més aviat per una llengua de la família nilosahariana que per una llengua mandaica, atlàntica o txàdica, per bé que és molt possible que es tracti de la llengua (o les llengües) d'uns *ihrdann* que haurien pertangut a una família lingüística extingida durant l'antiguitat. No descartaríem ni tan sols la possible libicitat d'aquests "etiops" —que, en realitat, no cal que siguin gaire bruns per a ser tractats com a tals pels autors antics—, com a parlants d'un estrat lingüístic anterior a la implantació de

⁵⁸⁵⁴ Vegeu *supra*, § 9.3.2.

⁵⁸⁵⁵ Vegeu *supra*, § 9.3.2.

⁵⁸⁵⁶ Vegeu *supra*, § 9.4.

⁵⁸⁵⁷ Vegeu *supra*, § 9.4.

⁵⁸⁵⁸ Vegeu *supra*, § 9.5.

l'amazic a l'Àfrica del nord-oest que anomenariem “paramazic”⁵⁸⁵⁹. Pot ser significatiu, a aquest respecte, que Ptolomeu⁵⁸⁶⁰ anomeni Λευκαίθιοι els “etiops” que poblaven la regió del cap *Ighir*, terme de l'Alt Atlas que dona inici a la regió del Sus. Ara com ara, el més prudent és deixar oberta la qüestió de la identitat lingüística d'aquests “etiops” limítrofs dels maures, que diferien d'aquells ètnicament i lingüísticament.

Fins a l'actualitat, la vall del Sus, l'Anti Atlas, la vall del Dra, *Syru* i Tafilalt constitueixen un dels continus geogràfics en què l'amaziguitat⁵⁸⁶¹ ha perviscut amb major vigoria amb una demografia elevada. Si els Αἰθίοιες que les fonts antigues ens situen en aquesta regió són els avantpassats dels actuals *ihrdann*, és clar que hi ha hagut un procés d'integració total. Les fonts clàssiques ens presenten aquests Αἰθίοιες com a juxtaposats als maures, vivint en espais separats —tot i que en contacte— i sense formar part de la mateixa societat. En canvi, els *ihrdann* d'aquestes regions són tan amazics com la resta de pobladors, lingüísticament no cal dir-ho, però és que tampoc aporten cap tret diferencial⁵⁸⁶² que permeti inferir-ne un origen més meridional i tampoc reben cap tractament a part en el funcionament intern de les fraccions i tribus de la regió, a diferència dels *ignawn*, descendents d'esclaus negres subsaharians durant l'època del comerç d'esclaus transsaharià medieval i modern, que són majoritàriament arabòfons i que aporten un plus identitari (en la música, la dansa, la religiositat i en infinitud de trets culturals més) que no trobem en els *ihrdann*. Naturalment, ha passat prou temps perquè els flexibles mecanismes d'integració de grups exògens de la societat tribal maura hagin amaziguitzat —lingüísticament sens dubte, però també socialment i culturalment— aquests Αἰθίοιες, Λευκαίθιοι i Φαρούσιοι, que, en part, poden haver estat efectivament negres (versemblantment en el cas dels Αἰθίοιες) i, en part, tan sols més o menys bruns (versemblantment en el cas de Λευκαίθιοι i Φαρούσιοι).

11.2.3. El Sàhara Occidental

És incerta l'antiguitat de la implantació de la llengua amaziga al Sàhara Occidental⁵⁸⁶³. No concebem les raons (ni demogràfiques, ni econòmiques, ni ecològiques ni d'altra mena) que hagin pogut motivar l'emigració de tribus amazigues senhages per totes les regions habitables i transitables del Sàhara Occidental fins a la vall fèrtil del Senegal abans de l'alta edat mitjana. És cert que la toponímia del

⁵⁸⁵⁹ Sobre aquest concepte, vegeu *infra*, § IX.1.1.

⁵⁸⁶⁰ Vegeu *supra*, § 9.4.

⁵⁸⁶¹ Vegeu *supra*, § 10.4.

⁵⁸⁶² Potser únicament el fet que els *ihrdann*, descendents de cultivadors oasis, rarament s'ocupen d'activitats ramaderes, considerades més nobles, i reservades consegüentment als *imaziyn* de soca.

⁵⁸⁶³ Vegeu *supra*, § 5.6.

Sàhara Occidental és àmpliament amaziga, però revela formes modernes, sense els trets arcaics que trobem a la toponímia de la Tingitana, posem per cas⁵⁸⁶⁴. Naturalment, és lícit pensar que, entre els pobladors prezenagues del Sàhara Occidental, n'hi hagi hagut d'amazigòfons (o si més no de "paramazics"). Tampoc sembla que el poblament soninke⁵⁸⁶⁵ del sud del Sàhara Occidental sigui gaire anterior a l'alta edat mitjana. Per això, no sabem qui eren ni com parlaven els bafurs que esmenten les fonts àrabs medievals com a pobladors majoritaris de la costa del Sàhara Occidental fins al s. V dC. Naturalment, la comunitat epigràfica líbica del Sàhara Occidental amb l'Alt Atlas, d'una banda, i amb l'Atlas Saharià i de regions del Sàhara Central, d'altra banda⁵⁸⁶⁶, pot ser un indicatiu de la comunitat lingüística d'aquestes regions; però, com que les inscripcions rupestres plantegen grossos problemes de datació, d'una banda, i no sabem què diuen aquestes inscripcions, de l'altra, no tenim garanties que la llengua de les inscripcions líbiques del Sàhara Occidental representi un estadi antic de l'amazic dels actuals zenagues. La intermitència de l'habitabilitat del Sàhara Occidental, en qualsevol cas i en totes les èpoques de demografia baixa i rara, permet ràpides superposicions d'estrats lingüístics, tant si són homoglòtics —de dialectes amazics que se superposen sobre altres dialectes amazics— com si són heteroglòtics, així com la convivència, en espais veïns, "juxtaposats", de comunitats parlants de llengües diferents. No hi ha dubte que, en l'àmbit saharià, els ecosistemes lingüístics⁵⁸⁶⁷ funcionen altrament que en l'àmbit de la Mediterrània, i al Sàhara Occidental ni tan sols trobem oasis que permetin certs tipus de vida sedentaris i agraris anàlegs als de la Mediterrània o als de certs oasis del Sàhara Central (Mzab, Wargla, Ghadames, Gurara, Tuat, etc.). Fins i tot si no es pot descartar la presència de poblacions amazigues en certes regions septentrionals del Sàhara Occidental amb anterioritat al s. V dC, creiem que l'amaziguitat que testimonien els zenagues de la regió de Trarza, ben bé a la vora del riu Senegal, és hereva d'un estrat d'amaziguitat que difícilment podria ser anterior a l'alta edat mitjana. L'amaziguitat dels zenagues sembla originària de la de les tribus de l'Atlas i les valls dels Sus i del Dra —per tant, taixelhit— i no del Sàhara Central —per tant, tuareg—, tot i que els vincles comercials, culturals i d'altra mena no solament amb el nord taixelhit sinó també amb l'est tuareg —amb qui els zenagues comparteixen l'adaptació a unes condicions de vida anàlogues, per la qual cosa també són "amazics velats"— fa que el dialecte zenaga comparteixi algunes isoglosses amb el tuareg, probablement secundàries i areals. Sens dubte, l'extensió del moviment zenaga dels almoràvits als ss. XI-XII va contribuir a la consolidació dels lligams entre les tribus zenagues del Sàhara Occidental amb les tribus amazigues de l'àmbit mediterrani. Aportacions importants tot recents en l'estudi del zenaga fan preveure avenços en la recerca que permetin

⁵⁸⁶⁴ Vegeu *supra*, § 12.2.

⁵⁸⁶⁵ Vegeu *supra*, § 5.6.

⁵⁸⁶⁶ Vegeu *supra*, § 6.2.

⁵⁸⁶⁷ Vegeu *supra*, § IV.11.3.

filar més prim en l'incert entramat d'equilibris lingüístics del Sàhara Occidental antic.

11.2.4. *Les Insulae Fortunatae*

Si en el cas del Sàhara Occidental vacil·lem sobre la cronologia de la implantació de la llengua amaziga, a les *Insulae Fortunatae* ni tan sols sabem del cert quina mena d'amaziguitat s'hi va arribar implantar ni si aquesta amaziguitat era homogènia a totes les illes⁵⁸⁶⁸. A manca d'estudis realment concloents sobre l'amaziguitat de les Canàries, ens limitarem a aportar algunes observacions que, almenys, podrien contribuir a replantejar la qüestió:

1. És improbable que l'amaziguitat de les Canàries es pugui explicar a partir de cap dialecte amazic conegut concret. Més versemblantment, el canari resulta de la superposició de diversos estrats d'amaziguitat pervinguts en moments diferents i per amazigòfons de diversa procedència.
2. El gruix considerable de lèxic canari que no es pot explicar —sense forçar la fonologia ni la semàntica— a partir de l'amazic testimoniati planteja la possibilitat d'un substrat (o substrats) preamazic a les Canàries.
3. Durant l'antiguitat, el poblament de les Canàries era ínfim —és possible fins i tot que algunes illes estiguessin deshabitades— i durant llargs períodes de la història la densitat demogràfica ha estat molt baixa⁵⁸⁶⁹. Això afavoreix, sens dubte, superposicions d'estrats lingüístics —i fins de substitucions lingüístiques— en poc espai de temps. El fet insular en si planteja la possibilitat de processos individuals en cadascuna de les set illes majors que han de ser tinguts en compte de manera circumstanciada.
4. Llevat que hi hagi hagut una evolució paral·lela realment sorprenent en l'aglutinació del prefix d'estat, el més probable és que l'amaziguitat de les Canàries sigui continuadora d'un amazic importat amb posterioritat a l'antiguitat. Una cronologia entre els ss. VIII-X dC —coincidint amb la datació de l'epigrafia líbica de les Canàries— ens sembla un punt de referència versemblant.
5. Moltes formes canàries presenten correspondències gairebé privatives amb el taixelhit⁵⁸⁷⁰ —i fins amb el zenaga—, és a dir amb

⁵⁸⁶⁸ Vegeu *supra*, § 10.6.

⁵⁸⁶⁹ Al s. XV hom calcula que hi hauria entre 14.000 i 15.000 indígenes a Tenerife i entre 8.000 i 9.000 a Gran Canària. La resta d'illes estaven poc poblades. Còmput més elevats xifren en 100.000 indígenes la població total de les Canàries en aquesta època. Cf. MONTEIL (V.-M.) 1988, p. 72.

⁵⁸⁷⁰ Vegeu, a aquest respecte, WÖLFEL (1953, p. 525): "Dans le manuscrit d'un portugais des Îles Açores, Gaspar Fructuoso, bien antérieur aux manuscrits des trois auteurs précédents, il nous est rapporté comment un certain Antoine Delgado, indigène de la Grande Canarie et conquistador de l'île de Ténériffe, et probablement très proche parent de Juan Delgado, le dernier grand-prêtre

els dialectes amazics parlats per la gent que vivia just davant de les Illes. La proximitat geogràfica pot haver afavorit migracions petites del continent més proper a les Illes que hagin pogut passar desapercebudes a la historiografia. El fet que el zenaga⁵⁸⁷¹ hagi estat “rescatat” per a l’amazigologia podria permetre algun progrés en aquest sentit.

12. Identificació de l’amaziguitat de Mauretània Tingitana

La toponímia antiga de la Tingitana reportada per les fonts gregues i llatines —tant si és original com si prové, en darrera instància, de relats de navegants fenicis o púnics— compensa en certa manera, amb diverses formes que perduren en les fonts àrabs medievals i en la toponímia auctòctona del Marroc actual, la manca de lèxic comú, l’escassetat de material antroponímic i el “mutisme” de l’epigrafia líbica d’aquestes regions. Distingirem entre les formes toponímiques en què podem identificar no solament l’estructura morfològica dels mots sinó també el lexema i les formes en què, malgrat que l’estructura morfològica permet identificar els mots com a amazics, el lexema resultat opac. En aquest segon cas, és la continuïtat onomàstica, sovint a través de fonts gregues, llatines, àrabs i en els dialectes amazics moderns, el que atreu el nostre interès, perquè, independentment de la identificació del lexema —que en toponímia ja sol passar que sigui obscur—, es pot resseguir l’evolució fonètica i morfològica del nom a través d’uns dos mil anys.

12.1. Topònims amb un lexema amazic identificable

1. *Abrida* és el nom que, segons la *Cosmografia de Ravenna* (s. VII dC)⁵⁸⁷², rebia el *Fretum Gaditanum* (el pas de l’estret de Gibraltar) *barbaro modo*. Ho hem posat en relació amb el nom panamazic *abrid*, bàsicament ‘camí’, però amb accepcions translàtiques —com ara ‘via, pas’— que fan plausible la identificació també des del punt de vista semàntic.

indigène de l’île de la Grande Canarie et un des grands conquistadors de l’Amérique, fut interrogé par un autre Portugais, ami de l’auteur, sur l’origine des indigènes des Canaries. La réponse fut: ‘Mais de la côte de la Berbérie et antérieurement à l’Islam. Je connais trois langues des Canaries, ma langue maternelle de la Grande Canarie, la langue de Ténériffe, et la langue de la Gomère, et les trois sont parentes. J’ai participé avec l’Adelantado à la conquête de la Berbérie et la langue de ce pays a une ressemblance avec ma langue maternelle’. Naturalmente, l’amazic de la costa de “Berberia” que hi ha davant de les Canàries és el taixelhit.

⁵⁸⁷¹ Vegeu *supra* § 10.5.

⁵⁸⁷² Vegeu *supra*, § 9.7.3, i *infra*, § IX.8.2, s.u.

2. *Gilda* és el nom d'una aglomeració pobletana maura preexistent a la romanització esdevinguda una petita ciutat romana entre *Thamusida* i *Volubilis*⁵⁸⁷³. Hem proposat d'analitzar aquest topònim com a format a partir del nom-adjectiu comú **gīldān* 'regius'⁵⁸⁷⁴, que trobem pertot de la Tamazga antiga, especialment a Numídia i Mauretània Cesariana. Pot ser entès com el complement d'un sintagma que volgués dir 'ciutat reial' (en tot cas, '____ reial o senyorial'), històricament versemblant si havia estat fundada en època del reialme maure de *Bocchus* el Vell.
3. *Tamuda* és el nom d'un dels nuclis urbans més importants del Rif antic, remuntant la vall del *Martil*, a la vora d'unes maresmes⁵⁸⁷⁵. Hem proposat d'analitzar-ho com a **tā-mūdā* (o **tā-mūdā(w)?*)⁵⁸⁷⁶, forma antiga del modern (rifeny, tamaziyt, cabilenc, etc.) *tamda* 'aiguamoll, conca d'aigua estancada, pantà, estanyol, bassa, bassal', nom adient a l'emplaçament d'aquesta aglomeració pobletana d'origen preromà. Hem provat d'enllaçar-ho amb el topònim nord-zeugità *Thimida*, que dona nom a un nucli urbà situat també en un emplaçament pantanós⁵⁸⁷⁷ i que es deixa analitzar com una formació de plural apofònic del mateix nom **tī-mīdā* 'els pantans, els aiguamolls'.

12.2. Topònims lexemàticament opacs

1. Δύρις, *Dyris*, *Dirim*, etc.⁵⁸⁷⁸ és la designació *eorum lingua* (és a dir *indigenarum*) de l'Atlas (de fet de l'Alt Atlas), segons els geògrafs antics. Hem proposat d'analitzar-ho com un plural femení en *-īn*, **dūrīn* o **dīrīn*⁵⁸⁷⁹. En tot cas, és força evident que es tracta de la forma antiga de l'orònim que a les fonts àrabs medievals trobem com a *Ġabal Daran* i actualment, en la llengua dels autòctons de l'Alt Atlas, *adrar* (o en plural *idrarn*) *n Drn*.
2. A la Tingitana trobem un bell nombre de topònims —ben sovint hidrònims, però no únicament hidrònims— acabats amb *-t*⁵⁸⁸⁰ que es poden analitzar com a noms femenins amb un sufix de soca afroasiàtica⁵⁸⁸¹: *Muluchat* (al costat de *Mulucha*) / Μολοχάθ, *Salat* (al costat de *Sala*) / Σαλάπα, *Darat* (actual *Dra*) / Δάραδος ποταμός, *Masathat* (l'actual *asif n Mast*), el riu de la Cesariana Χυλημάθ/Χυλιμάθ (modern *Chelif*). No designen rius un topònim del

⁵⁸⁷³ Vegeu *supra*, § 5.2.3.

⁵⁸⁷⁴ Vegeu *supra*, § VII.8.3, i *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁵⁸⁷⁵ Vegeu *supra*, § 9.8.

⁵⁸⁷⁶ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁵⁸⁷⁷ Vegeu *supra*, § 9.8.

⁵⁸⁷⁸ Vegeu *supra*, § 9.2.

⁵⁸⁷⁹ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

⁵⁸⁸⁰ Vegeu *supra* § 9.7.1.

⁵⁸⁸¹ Vegeu *infra*, § IX.4.1.2.1.

- Rif (no identificat) ῥαγάθ, ῥακράθ (passat *Tamuda*), així com tampoc Θικάθ i Δοράθ (d'alguna regió incerta de l'interior de la Tingitana)⁵⁸⁸².
3. Φούθ / *Fut* és el nom d'un riu proper a l'Alt Atlas que podria ser l'actual *Tansift*⁵⁸⁸³. En aquest cas és incert que *-t* sigui el sufix de plural i no una consonant radical, que no cal que sigui **/t/* —podria ser també **/d/* o **/t/—*.

12.3. Antropònims tingitans

El material antroponímic de Tingitana amb prou feines aporta lexemes que es deixin identificar satisfactòriament com amazics⁵⁸⁸⁴. Però sí que trobem recurrències de noms amb la veïna Mauretània Cesariana i àdhuc amb regions més orientals, fins a Tripolitània inclosa. Això permet esbrinar una certa comunitat onomàstica maura que, encara que no és decisiva per a l'amaziguitat inherent a aquestes regions, sí que ofereix un complement interessant per a l'establiment d'un espai comunicatiu maure⁵⁸⁸⁵. De tota manera, a banda de *Volubilis*, la resta de ciutats de la Tingitana aporten molt poca epigrafia llatina, que és la font principal d'antroponímia maura.

12.4. Les inscripcions líbiques

Encara que també hi ha inscripcions líbiques en esteles (*intra litem*)⁵⁸⁸⁶, són les nombroses inscripcions líbiques rupestres⁵⁸⁸⁷, al sud de la Tingitana, les que permeten establir uns vincles particularment estrets entre l'epigrafia líbica de l'Alt Atlas, l'Anti-Atlas, a la regió de Tafilalt i de *Syru*, l'oasi de Figuig, la vall del Dra i el Sàhara Occidental amb l'epigrafia líbica de l'Atlas Saharià i de regions del Sàhara Central. En el cas de les Canàries, més que de comunitat epigràfica, hauríem de parlar directament d'un origen continental, versemblantment dels ss. VIII-X dC⁵⁸⁸⁸. El progrés de la recerca en el fins ara desatès àmbit de l'epigrafia líbica rupestre és un altre element que pot contribuir a confirmar l'amaziguitat de les poblacions usuàries d'aquesta escriptura, dellà i deçà el *limes*.

⁵⁸⁸² Vegeu *supra* § 9.7.2. Vegeu-hi altres topònims en *-t* més dubtosos —podrien ser simples errors de lliçó—.

⁵⁸⁸³ Vegeu *supra*, § 9.2.

⁵⁸⁸⁴ Vegeu-ne un parell *supra*, § 8.3.

⁵⁸⁸⁵ Vegeu les continuïtats antroponímiques específicament *infra*, § IX.8.4.

⁵⁸⁸⁶ Vegeu *supra*, § 6.1.

⁵⁸⁸⁷ Vegeu *supra*, § 6.2.

⁵⁸⁸⁸ Vegeu *supra*, § 10.6.

13. Orientació bibliogràfica

Hi ha una bibliografia recent del “Marroc” antic a cura de BROUQUIER-REDDÉ & LENOIR 2000. Manca una història general de Mauretània Tingitana (o Mauretània Occidental) de la fiabilitat que trobem per a Mauretània Cesariana, Numídia, Tripolitània i Cirenaica. La monografia de CARCOPINO 1943 dedicada a *Le Maroc antique* és poc rigorosa —i no solament pel títol maldestre—; molt més fiables són les fites històriques assenyalades per REBUFFAT 2001a, treball concebut com un mer assaig cronològic de dades positives, però que és, ara com ara, la millor síntesi de referència; es complementa molt bé amb la síntesi anterior el treball de REBUFFAT 2001b, amb rica documentació sobre les tribus de la Tingitana. Per a l'època tardana (ss. III-VII dC), hom pot acudir a VILLAVERDE VEGA 2001, amb abundant documentació sobre les ciutats romanes. Encara que les fonts que compila han estat objecte d'edicions posteriors filològicament més acurades, encara és útil el recull de textos grecs i llatins que al·ludeixen al “Marroc antic” a cura de ROGET 1924. Sobre la paleogeografia tingitana, continua essent un molt útil punt de partença la vella monografia de TISSOT 1877, encara que calgui comparar les formes toponímiques reportades amb les de les edicions filològiques modernes dels geògrafs antics estudiats. La tesi de DESANGES 1978a és, probablement, l'estudi filològic més acurat que s'hagi realitzat fins ara sobre les fonts antigues que tracten l'Àfrica del Nord, en aquest cas consagrat a la paleogeografia dels “confins” entre l'Àfrica mediterrània i l'Àfrica sahariana; diversos estudis posteriors del mateix autor —vegeu les referències a la bibliografia— completen aquest estudi fonamental. De gran utilitat és la tesi de SIRAJ 1995, que poa les fonts àrabs medievals —especialment els geògrafs— que tracten de l'antiguitat de la Tingitana, amb nombroses indicacions sobre les ciutats; farien un gran servei esforços semblants per a la resta de l'Àfrica del Nord antiga. Perfectament complementaris a la tesi de Siraj són, d'una banda, el recull de fonts àrabs medievals que concerneixen justament les regions al sud de la Tingitana a cura de CUOQ 1975 i, d'altra banda, l'estudi de les fonts àrabs medievals que tracten les poblacions amazigues en el moment de la conquesta a cura de NORRIS 1982, així com *idem* 1986, consagrat únicament al Sàhara Occidental i LEWICKI 1983c, sobre les vincles comercials entre les etapes saharianes de les rutes caravaneres medievals. L'edició de la literatura i la lexicografia amaziga del Sus medieval, empresa en part per VAN DEN BOOGERT 1997 i 1998 i per TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, contribuiria enormement al coneixement del taixelhit medieval i, de retop, beneficiaria els estudis diacrònics amazics. Hom trobarà excel·lents descripcions sobre el funcionament segmentari de les tribus amazigues de l'Atlas (i també del Rif) a HART 1967, 1981 i 1984 (aquestes dues últimes monografies, consagrades als *Ayt Ètta*); encara que d'època del protectorat —amb tot el que això comporta pel que fa al tractament i als conceptes emprats—, roman vigent la monografia de MONTAGNE 1930, també sobre el funcionament de les tribus amazigues de l'Atlas; les implicacions lingüístiques d'aquests estudis antropològics es fan

evidents en dialectologia amaziga, segons hem tractat *supra*, § VI.1.3.2. En els epígrafs corresponents hem donat compte de les referències bibliogràfiques bàsiques sobre l'epigrafia líbica de Tingitana (i més al sud, fins al Sàhara Occidental)⁵⁸⁸⁹ i la dialectologia amaziga de les regions concernides⁵⁸⁹⁰.

⁵⁸⁸⁹ Vegeu *supra*, § 6.

⁵⁸⁹⁰ Vegeu *supra*, § 10.

IX. Preamazic, protoamazic, paleoamazic

1. Introducció

1.1. Les nocions de “preamazic”, “protoamazic”, “paleoamazic” i “paramazic”

Manllevem de l'amazigòleg K.-G. Prasse les nocions de “preamazic” i “protoamazic” (*préberbère* i *protoberbère*, en la terminologia francesa de l'autor⁵⁸⁹¹), a la qual afegim la de “paleoamazic” o “amazic antic” i la de “paramazic”. Ens referim al *protoamazic* quan tractem fets de llengua obtinguts mitjançant la comparació dels dialectes amazics⁵⁸⁹². Ens referim al *preamazic* quan tractem fets de llengua postulats a partir de la comparació del protoamazic amb les protollengües de la resta de branques del *phylum* afroasiàtic⁵⁸⁹³. Ens referim al *paleoamazic* quan tractem fets de llengua obtinguts, d'una banda, per les inscripcions líbiques —per la qual cosa hi al·ludim com a *libic*— i, d'altra banda, pel testimoniatge de les fonts literàries i epigràfiques llatines i gregues antigues, principalment⁵⁸⁹⁴. Finalment, ens referim a *paramazic*⁵⁸⁹⁵ quan tractem fets de llengua “libicoides” o “amazigoides” que potser no són estrictament paleoamazics ni protoamazics, per tal com no remetrien a un estadi antic de la llengua amaziga sinó més aviat a alguna varietat afí a l'amazic d'ascendència igualment afroasiàtica que no hauria tingut continuïtat⁵⁸⁹⁶, atès que totes les varietats amazigues testimoniades són

⁵⁸⁹¹ PRASSE 1972, p. 8.

⁵⁸⁹² Vegeu *infra*, § 1.2.

⁵⁸⁹³ Vegeu *infra*, § 1.3.

⁵⁸⁹⁴ Vegeu *infra*, § 1.4.

⁵⁸⁹⁵ Encunyem *paramazic* per analogia a altres designacions comparables, com ara la de *paracèltic*, que designa fets lingüístics indoeuropeus afins al cèltic però que no es deixen analitzar pròpiament com a cèltics.

⁵⁸⁹⁶ Com que, de fet, no podem discernir cap fenomen lingüístic *paramazic*, amb prou feines utilitzem aquest concepte, que resta com una mera noció plausible teòricament però pràcticament poc operativa —per ventura la toponímia podria permetre algun tipus de recerca sobre el paramazic—. Creiem que val la pena introduir-la, emperò, per evitar la distinció entre *protoamazic 1* i *protoamazic 2* que discutim *infra*, § 9.6.3.

continuadores d'una mateixa protollengua. No són aquests els únics agafadors de què disposa la lingüística històrica amaziga. N'hi ha, almenys, un parell més, desigualment aprofitats: l'un és l'estudi de les fonts medievals àrabs que contenen amaziguismes —hi ha, fins i tot, diccionaris àrab-amazic i tractats de fitonímia—, particularment a les regions de Nefussa⁵⁸⁹⁷, Mzab⁵⁸⁹⁸ i Sus⁵⁸⁹⁹; l'altre és l'estudi de les implicacions diacròniques dels intercanvis lèxics amb llengües en contacte, com són l'egipci, el grec, el púnic, el llatí (i llengües romàniques), llengües nilosaharianes (nuba, kanuri, teda-daza), txàdiques (haussa)⁵⁹⁰⁰, mandaiques (soninke), atlàntiques (wòlof, ful, serer) i de filiació desconeguda (songai), així com el paper encara poc investigat de l'amazic en la *lingua franca*⁵⁹⁰¹ dels ports de la Mediterrània meridional; també ha estat aplicada a la lingüística històrica amaziga la glotocronologia⁵⁹⁰².

1.2. La recerca protoamaziga

1.2.1. La lingüística històrica amaziga

Fou justament K.-G. Prasse el primer lingüista a sistematitzar, als anys 70 del s. XX, la comparació interdialectal amaziga en els tres volums de la seva gramàtica tuareg de l'Ahaggar, en un doble exercici de descripció sincrònica —a partir de les copioses dades compilades per Ch. de Foucauld— i de reconstrucció diacrònica —a partir de la comparació del tuareg amb els dialectes amazics septentrionals—. Tant la descripció sincrònica com l'assaig de reconstrucció protoamaziga constitueixen una fita ineludible en el desenvolupament de la lingüística amaziga pel tractament extraordinàriament analític dels fets fonològics⁵⁹⁰³ i morfològics⁵⁹⁰⁴. Si de cas, podem advertir que les reconstruccions són força tuaregcèntriques, però això és gairebé inevitable en un treball que pretenia ser bàsicament un manual de gramàtica tuareg.

Encara que, com hem dit, abans de Prasse ningú no havia assajat un estudi sistemàtic de la gramàtica històrica amaziga, al llarg del s. XX hi ha hagut diverses aportacions parcials que mereixen ser esmentades. L'any 1916, el llatinista-romanista H. Schuchardt va fer un estudi sobre la supressió del hiatus en amazic⁵⁹⁰⁵. Curiosament, el *mainstream* de l'amazigologia —citem els casos principals de R. Basset, A. Basset, L. Galand o S. Chaker—, malgrat que ha prestat atenció a diversos fenòmens de comparació interdialectal amaziga, no ha abordat de ple

⁵⁸⁹⁷ Vegeu *supra*, § III.12.

⁵⁸⁹⁸ Vegeu *supra*, § VI.13.4.

⁵⁸⁹⁹ Vegeu *supra*, § VIII.10.4.2.

⁵⁹⁰⁰ Vegeu KOSSMANN 2005.

⁵⁹⁰¹ Vegeu FOLTYS 1984 i CASTELLANOS 2006.

⁵⁹⁰² Sobre la qual vegeu *infra*, §§ 9.3.1 i 9.6.5.

⁵⁹⁰³ PRASSE 1972.

⁵⁹⁰⁴ PRASSE 1973 (morfologia verbal) i *idem* 1974 (morfologia nominal).

⁵⁹⁰⁵ SCHUCHARDT 1916.

pròpiament la reconstrucció protoamaziga, tot i que els seus innumbrables estudis són imprescindibles per a qualsevol assaig menat en aquesta direcció. Han estat, en canvi, afroasiatistes els qui més esforços han esmerçat en la comparació interdialectal amaziga amb finalitats diacròniques. Entre els afroasiatistes, n'hi ha hagut almenys un parell que han arribat a un coneixement prou aprofundit de la lingüística amaziga per a fer-hi aportacions originals, a voltes una mica *sui generis* però en tot cas suggerents: O. Rössler i W. Vycichl⁵⁹⁰⁶.

Els estudis de fonologia i morfologia històrica amaziga han madurat extraordinàriament en els últims anys gràcies, principalment, a la tasca de M. Kossmann, que ha fet contribucions decisives a la diacronia amaziga⁵⁹⁰⁷ partint d'un sòlid coneixement sincrònic dels dialectes amazics i d'una disciplina comparativa rigorosa⁵⁹⁰⁸; és per això que els fets protoamazics que tractarem en el present capítol en contrast amb els fets paleoamazics que hem analitzat en els capítols precedents deuen principalment a aquest investigador. Per als estudis lexicogràfics diacrònics és una eina indispensable el gros diccionari d'arrels amazigues, encara en curs de publicació (a hores d'ara fins a la *g*), a cura de K. Naït-Zerrad⁵⁹⁰⁹; encara que no es tracta pròpiament d'un diccionari etimològic, sinó d'un inventari de les formes representades per a cada arrel en els més de cent dialectes i parlars amazics testimoniats, estalviarà, quan estigui enllestit, l'encara feixuga tasca del sofert amazigòleg, que per a cada estudi lexicològic ha de nedar entre dotzenes de diccionaris i d'articles lexicogràfics —sovint amb notacions idiosincràtiques o indesxifrables— aconseguits després d'anys de recerca a les biblioteques de França, Alemanya o Holanda, principalment. Les implicacions diacròniques d'investigacions sincròniques recents aplicades a certs dialectes, com en el cas del zenaga de Mauritània⁵⁹¹⁰, el parlar de Ghadames⁵⁹¹¹ i el parlar de Siwa⁵⁹¹², entre d'altres, no deixen de sorprendre ara i adés els lingüistes.

⁵⁹⁰⁶ Per a ambdós autors s'han publicat pòstumament sengles reculls d'estudis de lingüística històrica amaziga (i afroasiàtica), que sintetitzen prou bé llurs respectives aportacions a la recerca en aquest àmbit: RÖSSLER 2001 i VYICHL 2005. Naturalment, al llarg del present capítol haurem de fer referència a articles no inclosos en aquests reculls.

⁵⁹⁰⁷ L'autor ha consagrat una monografia a la fonologia protoamaziga (KOSSMANN 1999a) i nombrosos articles de fonologia i morfologia que consignarem en els epígrafs corresponents.

⁵⁹⁰⁸ Vegeu, a tall d'exemple, les excel·lents monografies descriptives del parlar de Figuíg (KOSSMANN 1997), del rifeny oriental (*idem* 2000a) i dels amaziguismes (bàsicament tuaregs) del haussa (*idem* 2005).

⁵⁹⁰⁹ NAÏT-ZERRAD 1997-.

⁵⁹¹⁰ Sobretot TAINE-CHEIKH 1999, *idem* 2008, COHEN & TAINE-CHEIKH 2000 i KOSSMANN 2000a, *idem* 2001b i *idem* 2006a.

⁵⁹¹¹ KOSSMANN 2000b.

⁵⁹¹² VYICHL 2005.

1.2.2. Classificació dels dialectes amazics

Els assajos de classificació dels dialectes amazics menats a terme fins i ara no han donat pas resultats concloents, no perquè no s'hagin fixat isoglosses amb bon criteri sinó perquè els encavallaments transdialectals de trets de tota mena (lèxics, fonològics, morfosintàctics) uneixen dialectes sovint molt distants i, alhora, podem trobar fenòmens de variació intradialectal enorme⁵⁹¹³. De fenòmens de variació n'hi ha molts, però de feixos d'isoglosses n'hi ha pocs. Naturalment, la natura de l'envitricollat entramat dialectal amazic⁵⁹¹⁴, que permet observar afinitats sorprenents entre els dialectes més distants i dissemblances entre parlars veïns, no es pot dissociar del funcionament i la mobilitat de la societat tribal amaziga⁵⁹¹⁵. Qualsevol estudi dialectal en l'àmbit amazic que no tingui en compte aquest factor sociolingüístic està abocat al fracàs; d'aquí el poc èxit que han tingut les aproximacions glotocronològiques i lexicoestadístiques⁵⁹¹⁶ aplicades fins ara a l'amazic, que no tenen en compte justament aquest factor. La teoria de l'arbre genealògic (*Stammbaumtheorie*) per si sola no basta per a explicar la

⁵⁹¹³ Cf. CHAKER 1995b, p. 2292.

⁵⁹¹⁴ Ens sembla ben trobada la definició de l'amazic com a *dialectal cluster* (en anglès) justament perquè les diferències entre dialectes contigus no són mai prou grans per a parlar de llengües diferents, però, alhora, entre les varietats més llunyanes —posem per cas entre el zenaga de Mauritània, el rifeny del nord del Marroc, el tuareg de Níger o el parlar de Siwa d'Egipte—, la variació és prou gran perquè la mútua intel·ligibilitat sigui baixa, com la dels dialectes italians, alemanys o àrabs actuals. Els lingüistes que no tenen reticències a parlar de *llengua alemanya*, de *llengua italiana* o de *llengua àrab* —bo i sabent que es tracta, en tots tres casos, d'entitats lingüístiques força heterogènies, sovint més que la de l'amazic— no haurien de fer escarafalls a l'ús corrent de *llengua amaziga*. El fet que aquesta llengua no gaudeixi d'una situació de normalització lingüística —només recentment ha aparegut la primera gramàtica completa amb caràcter normatiu, de tipus composicional plural (sobre aquest concepte, vegeu CASTELLANOS 1997), de les varietats amazigues del Marroc (BOUKHRIS, BOUMALK, EL MOUJAHID & SOUIFI 2008), mentre que a la Cabília el model d'estandardització cultivat en els últims decennis ha estat més aviat independent (vegeu NAÏT-ZERRAD 2001a)— com aquelles obeeix a raons extralingüístiques. En tot cas, sigui quina sigui la terminologia que cadascú, convé fer-ho amb conseqüència. Com és sabut, el concepte de "llengua" és incòmode per als lingüistes, que treballem amb realitats lingüístiques (dialectes, parlars, idiolectes, sociolectes, registres, argots, pídgins, etc.) i no amb les nocions extralingüístiques que solen anar associades al concepte de "llengua". El terme *llengua* és relatiu, i l'emprem en una gradació *phylum* - família - branca - grup - subgrup - llengua - grup dialectal - dialecte -parlar - idiolecte. Amb les prevencions exposades, usem indiferentment *llengua amaziga* o *entramat dialectal amazic*.

⁵⁹¹⁵ No està pas mancada, doncs, d'implícacions lingüístiques la descripció antropològica de la segmentarietat de les societats tribals amazigues que hem ofert *supra*, §§ VI.1.3.1 i VI.1.3.2.

⁵⁹¹⁶ Vegeu *infra*, §§ 9.3.1 i 9.6.5.

geografia dialectal amaziga; necessita ser completada per la teoria de les ones (*Wellentheorie*, desenvolupada per Johannes Schmidt), sobretot en els casos dels continus dialectals⁵⁹¹⁷.

No farem balanç aquí dels diferents assajos de classificació dels dialectes amazics⁵⁹¹⁸. Ens limitarem a donar compte de les distincions supradialectals —en què, per conveniència, els criteris pròpiament dialectals convergeixen amb els geogràfics— que emprem en la present recerca, basades en els assajos de classificació que ens semblen més sòlids⁵⁹¹⁹.

1. Dialectes septentrionals (Marroc, Algèria, Mauritània i alguns de Tunísia i Líbia):

1.1. Dialectes senhages/zenagues (o, en tot cas, no zenates):

1.1.1. taixelhit o *tašlhit*⁵⁹²⁰.

1.1.2. tamaziyt (varietats del Marroc central)⁵⁹²¹.

1.1.3. cabilenc o *taqbaylit*⁵⁹²².

1.1.4. zenaga o *tuzzungiyä*⁵⁹²³.

1.1.5. parlars senhages del Rif: *Šanhāja Srayr*⁵⁹²⁴ i *Ġumāra*⁵⁹²⁵.

⁵⁹¹⁷ Discutim específicament aquesta qüestió *infra*, §§ 9.6.7 i 10.2.1. Vegeu també *supra*, § VI.1.3.2.

⁵⁹¹⁸ Remetem directament a AMEUR 1990, pp. 15-27 i CHAKER 1995b, pp. 2291-2295, on hom podrà accedir a referències bibliogràfiques suplementàries.

⁵⁹¹⁹ El de WILLMS 1980 es basa en els pronoms personals i en el lèxic dels arbres fruiters. El d'AIKHENVALD 1988 està basat en criteris tipològics i estructurals. El de KOSSMANN (1999a, pp. 26-34) reposa en la seva pròpia recerca fonològica i morfològica protoamaziga. Finalment, el de NAÏT-ZERRAD (2004a, pp. 44-55 i 85-103) està basat en vuit criteris (cinc de morfològics, dos de fonològics i un de lèxic). Sobre la localització geogràfica d'aquests dialectes, vegeu el mapa n° 10.

⁵⁹²⁰ Vegeu *supra*, § VIII.10.4.

⁵⁹²¹ Vegeu *supra*, § VIII.10.3.

⁵⁹²² Vegeu *supra*, § VII.10.2.

⁵⁹²³ El zenaga, parlat a la vora del riu Senegal, no és certament un dialecte geogràficament gaire “septentrional”, però lingüísticament sembla derivar de varietats senhages del sud del Marroc. Vegeu *supra*, § VIII.10.5. De tota manera, quan, en reconstrucció protoamaziga, al·ludim al zenaga, el tractem a part, és a dir que no solem estendre les dades aplicades als “dialectes septentrionals” també al zenaga sense fer-ne referència explícita.

⁵⁹²⁴ Vegeu *supra*, § VIII.10.2.

⁵⁹²⁵ Vegeu *supra*, § VIII.10.2.

- 1.2. Dialectes zenates⁵⁹²⁶:
- 1.2.1. rifeny o *tarifit*⁵⁹²⁷.
 - 1.2.2. parlars de l'Atlas Mitjà Oriental: *Ayt Syrušn* i *Ayt Warayn*⁵⁹²⁸.
 - 1.2.3. *tufigigt* (parlar de Figuig o *Ifigig* i dels *Iyrman n Iffus*)⁵⁹²⁹.
 - 1.2.4. parlars del Tell Occidental: *Ayt Snus*⁵⁹³⁰, xènua i altres parlars del Tell Occidental⁵⁹³¹.
 - 1.2.5. mozabita o *tumzabt*⁵⁹³².
 - 1.2.6. wargli o *təggargrənt*⁵⁹³³.
 - 1.2.7. xauí de l'Aurès o *tašawit*⁵⁹³⁴.
 - 1.2.8. parlar de Zuara (costa tripolitana)⁵⁹³⁵.
 - 1.2.9. parlar de Matmata i Demer⁵⁹³⁶ i de les Altes Estepes sud-bizacenes⁵⁹³⁷.
 - 1.2.10. parlar de Gerba o *tajrbit*⁵⁹³⁸.
 - 1.2.11. parlar de Gurara⁵⁹³⁹.

2. Tuareg o amazic meridional (Niger, Mali, sud d'Algèria, sud de Líbia, nord de Burkina Faso, nord de Nigèria)⁵⁹⁴⁰:

- 2.1. *tāmašāq*, parlat pels *kel tāmašāq* o *imušay* a l'*Adyay ən Fuyas*.
 - 2.1.1. *tadyaq*: parlar dels *kel Adyay*.
 - 2.1.2. parlar dels *kel Ifuyas*.
- 2.2. *tāmajǎq*, parlat pels *kel tāmajǎq* o *imajəyǎn*.

⁵⁹²⁶ En la historiografia àrab medieval —particularment Ibn Ḥaldūn—, els individus de les tribus zenates apareixen caracteritzats com a nòmades camellers, i no serien descendents dels nòmides i maures, com els senhages —això ha donat peu a la famosa teoria de les “migracions neoberbers”, sobre la qual vegeu *infra*, § 9.4—. Es dóna el cas que actualment no hi ha nòmades que pertanyin al bloc dialectal zenata. El fonament etnològic de la distinció entre *Iznatn*, *Imsmudn* i *Iznagn* és molt feble (cf. AMEUR 1990, p. 16), però lingüísticament sí que és cert que els dialectes zenates presenten alguns trets distintius, principalment: (1) caiguda irregular de la vocal inicial dels noms; (2) esvaïment de l'oposició entre el tema d'aorist en *-u* ~ tema de perfectiu en *-a*, de manera que en aquest tipus de verbs s'ha neutralitzat, morfològicament, l'oposició aorist ~ perfectiu. Cf. KOSSMANN 1999a, pp. 31-32.

⁵⁹²⁷ Vegeu *supra*, § VIII.10.2.

⁵⁹²⁸ Vegeu *supra*, § VIII.10.2.

⁵⁹²⁹ Vegeu *supra*, § VII.10.6.

⁵⁹³⁰ Vegeu *supra*, § VII.10.4.

⁵⁹³¹ Vegeu *supra*, § VII.10.3.

⁵⁹³² Vegeu *supra*, § VI.13.4.

⁵⁹³³ Vegeu *supra*, § VI.13.4.

⁵⁹³⁴ Vegeu *supra*, § VI.13.2.

⁵⁹³⁵ Vegeu *supra*, § III.13.3.

⁵⁹³⁶ Vegeu *supra*, § III.13.1.2.

⁵⁹³⁷ Vegeu *supra*, § V.18.

⁵⁹³⁸ Vegeu *supra*, § III.13.2.

⁵⁹³⁹ Vegeu *supra*, § VII.10.5.1.

⁵⁹⁴⁰ Vegeu *supra*, § IV.9.1.

- 2.2.1. *tăwəlləmmədt*, parlat pels *iwəlləmmədān* a la vall d'Azāway. §
- 2.2.2. *tudalt*, parlat dels *udalān* de Burkina Faso.
- 2.2.3. *tayərt*, parlat pels *kel Ayər* al massís de l'*Ayər*.
- 2.3. *tāmahāq*, parlat pels *kel tāmahāq* o *imuhay* al massís de l'*Ahāggar* i *Tasili n Ajjər*.
 - 2.3.1. *tahāggart*, parlat pels *kel Ahāggar*.
 - 2.3.2. *tajjərt*, parlat dels *kel Ajjər*.
 - 2.3.3. parlar de *Ghat*, oasi situat a l'est de *Tasili n Ajjər*.
- 2.4. *tāmazāq*, parlat pels *kel imuzay* de Burkina Faso i Niger.

3. Dialectes orientals (Líbia i Egipte):

- 3.1. parlar de Nefussa o *tanfusit*⁵⁹⁴¹.
- 3.2. parlar de Ghadames⁵⁹⁴² i d'Augila (*tawjilit*)⁵⁹⁴³.
- 3.3. parlars dels oasis de Líbia i Egipte: Foqaha⁵⁹⁴⁴, de Sokna (*tasuknit*)⁵⁹⁴⁵ i de Siwa (*tasiwit*)⁵⁹⁴⁶.

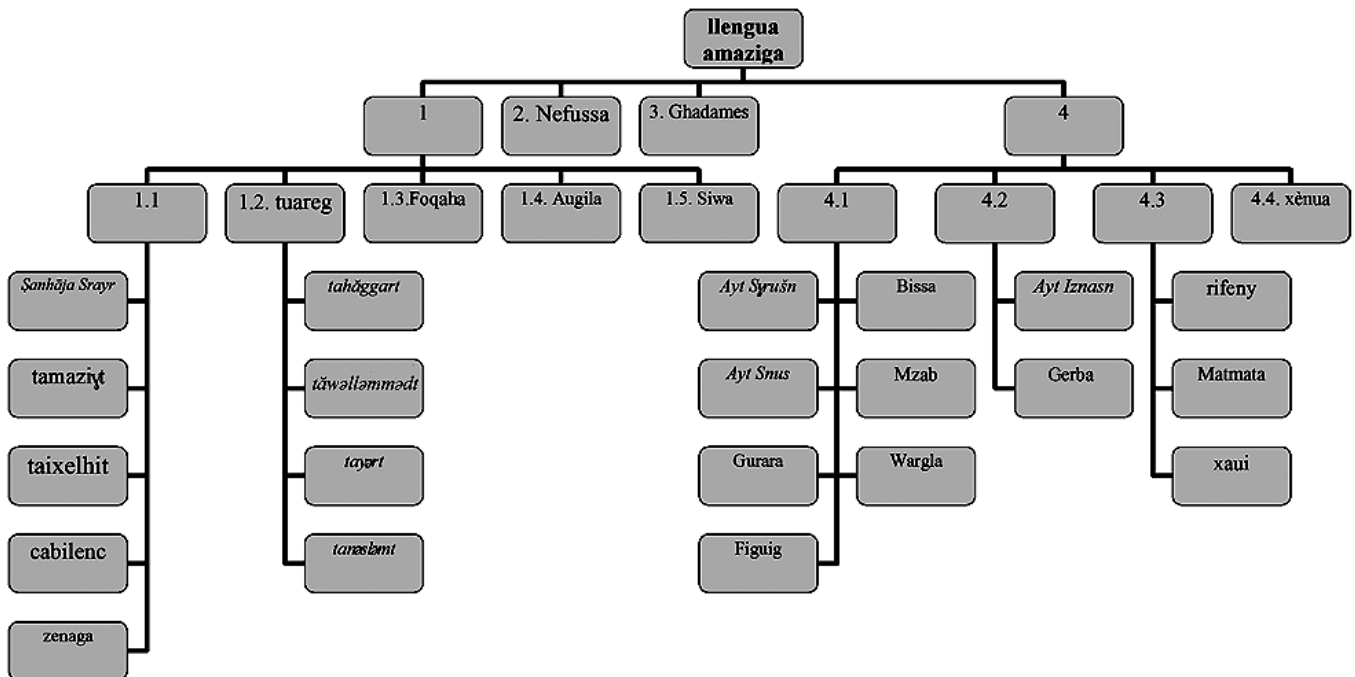

Figura n° 81: Classificació genealògica dels dialectes amazics segons NAÏT-ZERRAD 2004a, p. 102.

⁵⁹⁴¹ Vegeu *supra*, § III.13.1.1.
⁵⁹⁴² Vegeu *supra*, § III.13.4.
⁵⁹⁴³ Vegeu *supra*, § II.10.1.
⁵⁹⁴⁴ Vegeu *supra*, § IV.10.
⁵⁹⁴⁵ Vegeu *supra*, § III.13.5.
⁵⁹⁴⁶ Vegeu *supra*, § I.5.1.6.

1.3. La recerca preamaziga

1.3.1. Breu recorregut històric sobre la filiació de la llengua amaziga⁵⁹⁴⁷

D'ençà els segles IX i X dC, gramàtics jueus nord-africans (com *Judah ibn Qurayš* de *Tahart*) “presenten” el parentiu entre l'hebreu, l'arameu i l'amazic tot seguint el model genealògic bíblic, d'altra banda ben present també en els historiadors àrabs. A la primera meitat del segle XIX circulaven per Europa dues hipòtesis sobre la filiació de la llengua amaziga: la primera la vinculava a la família semítica i la segona (a partir del pròleg de J.-F. Champollion a l'edició manuscrita del *Dictionnaire de la langue berbère* de Venture de Paradis, de 1838) la vinculava a l'egipci, hipòtesi seguida pel també egipci M. de Chalvet (1876). El mateix any 1844, els filòlegs T. Benfey i T. N. Newman “intueixen” el parentiu del nucli que més endavant hom anomenaria *camitosemític*. L'any 1855 A. C. Judas crida l'atenció sobre algunes afinitats entre l'amazic i el fenici.

A la fi del segle XIX es desenvolupa una tercera línia de recerca, l'emparentament amb el basc, esbossada per L. Gèze (1885) i G. von der Gabelentz (1893) i aprofundida per H. Schuchardt (1913) i, més endavant, per E. Zyhlarz (1953) i H. G. Mukarovsky (1964 i 1966). Aquesta línia de recerca no ha donat fruits més enllà de la constatació de llatinismes tant en basc com en amazic —sobretot gràcies a Schuchardt— i de certs ecos lèxics areals, deguts a la comunitat geogràfica, comercial i cultural mediterrània.

Notem, de passada, que altres lligams han estat recercats per a l'amazic: amb el grec (Bertholon 1905-1906) i fins i tot amb llengües ameríndies. Una refutació concisa però suficient ja primerenca d'aquests emparentaments infundats la trobem a A. Basset⁵⁹⁴⁸.

Els fonaments comparatius sòlids, en base a correspondències regulars, els va establir M. Cohen (1924), culminats amb un primer assaig de vocabulari comparat camitosemític (1947). En aquests anys, alguns semitistes, com C. Brockelmann, ja posaven en dubte la coherència interna de la branca “camítica”⁵⁹⁴⁹. D'ençà dels treballs de J. Greenberg (sobretot 1955 i 1966), el concepte, juntament amb el terme, de *camitosemític* ha anat essent substituït —perquè indueix a error— pel terme més asèptic, però per això mateix menys compromès, d'*afroasiàtic*, que predomina pertot llevat dels àmbits francòfons, on roman *chamito-sémitique* més per tradició que per convicció. W. Vycichl ha defensat, en èpoques recents⁵⁹⁵⁰ el concepte de *camític* adduint que, en el sistema verbal, les llengües camítiques (egipci, amazic, cuixític i

⁵⁹⁴⁷ Un estat de la qüestió en perspectiva històrica es pot trobar a CHAKER 1984, pp. 232-245 i *idem* 1989b, pp. 812-820. El mateix autor desenvolupa aspectes metodològics de comparació afroasiàtica a 1995a (pp. 199-217) i reporta dades lingüístiques (fonològiques, morfològiques i lèxiques) *ibidem* (pp. 219-245).

⁵⁹⁴⁸ BASSET (A.) 1935, pp. 357-359.

⁵⁹⁴⁹ Vegeu BROCKELMANN 1932, pp. 797-818.

⁵⁹⁵⁰ VYICHL 1975, p. 202.

txàdic) tenen arrels biconsonàntiques i les semítiques no. Per a l'autor, "it is obvious that Hamitic represents an older state than Semitic"⁵⁹⁵¹. Segons es desprèn de l'anàlisi de 60 isomorfs que oferim en el present capítol⁵⁹⁵², no sembla justificat el manteniment del grup dialectal "camític".

Un cop establerta la hipòtesi afroasiàtica, els esforços dels darrers 50 anys han anat adreçats a dotar-la de contingut. Val a dir, però, que no manquen hipòtesis de treball que dissenteixen de l'opinió comuna, com ara la d'O. Rössler (1964), que veu en l'amazic la llengua semítica per excel·lència (almenys tipològicament)⁵⁹⁵³, o la de H. G. Mukarovsky (1966-1967), que treballà sobre la hipòtesi d'un origen comú de les llengües camitosemítiques (inclòs l'amazic), el basc i tot un conjunt de llengües africanes. Recentment, H. Stumfohl (1999) ha negat que les llengües afroasiàtiques derivin d'una protollengua comuna. És més, diu que "the Berber languages constitute a kind of linguistic museum, showing us a group of interrelated dialects, neither having a single common ancestor nor having ever reached a common systematized language"⁵⁹⁵⁴. Alguns autors fan una gran divisió dialectal entre les branques afroasiàtiques en semític, cuixític i amazic, d'una banda, i egipci i txàdic (de vegades també omòtic), de l'altra. És el cas de Diakonoff (1988), Zaborski (1997)⁵⁹⁵⁵ i Bender (1997). Diakonoff diu que utilitza aquesta divisió només "for reasons of convenience", mentre que Zaborski hi addueix el fet que tant semític com amazic i cuixític comparteixen la conjugació prefixada, a part d'altres isoglosses més dubtoses. El mateix Zaborski, basant-se en Rössler, argumenta que l'amazic és, de totes les branques, la més propera a la semítica, tot fixant-se sobretot en el sistema verbal i en l'extensió d'ús dels plurals interns. Bender addueix, d'una banda, que els "trílíters" tenen restriccions de concurrència de consonants anàlogues en cuixític, amazic i semític; i, d'altra banda, que els plurals fractes tenen una forma específica en cuixític, amazic i semític gràcies a una *-a-* interna⁵⁹⁵⁶. En l'epígraf corresponent tindrem ocasió d'avaluar la pertinència d'aquest trets morfològics per a l'establiment de la posició de l'amazic en el si del *phylum* afroasiàtic⁵⁹⁵⁷.

⁵⁹⁵¹ *Ibidem*.

⁵⁹⁵² Vegeu *infra*, § 7.

⁵⁹⁵³ "Das Libysch-Berberische ist typologisch ein wahres Non-plus-ultra von Semitisch" (RÖSSLER 1964, pp. 199-200).

⁵⁹⁵⁴ STUMFOHL 1999, p. 321.

⁵⁹⁵⁵ DIAKONOFF 1988, p. 23; ZABORSKI 1997, p. 51.

⁵⁹⁵⁶ BENDER 1997, p. 21.

⁵⁹⁵⁷ *Infra*, § 7.

1.3.2. Consolidació de la hipòtesi afroasiàtica

Han estat sobretot afroasiatistes els qui han estudiat els fets lingüístics amazics en una perspectiva comparativa afroasiàtica. A banda d'aproximacions que arrenquen del s. XIX, els primers resultats fonamentats sobre bases sòlides els devem a I. M. Diakonoff⁵⁹⁵⁸ i els seus deixebles, entre els quals destaquen A. Aikhenvald⁵⁹⁵⁹, que aplica la tipologia lingüística⁵⁹⁶⁰ a l'estudi de la lingüística amaziga, i el semitista A. Militarev, autor d'estudis interessants⁵⁹⁶¹, per bé que condicionats per l'apriorisme que les llengües afroasiàtiques parteixen del Pròxim Orient⁵⁹⁶². Altres lingüistes que han fet aportacions a la lingüística amaziga en perspectiva afroasiàtica són A. Zaborski (en certs aspectes de morfologia)⁵⁹⁶³ i G. Takács (en lexicografia)⁵⁹⁶⁴. La posició de l'amazic dins el *phylum* afroasiàtic en base al nivell morfològic va ser objecte d'un assaig nostre⁵⁹⁶⁵, posteriorment afinat a partir de 60 feixos d'isomorfs que tenien en compte únicament les protollengües —i no llengües concretes— de les branques d'aquest *phylum*⁵⁹⁶⁶. El present capítol integra les dades preamazigues contingudes en els dos nostres estudis esmentats, d'una banda actualitzades segons l'estat actual de la recerca i, d'altra banda, contrastades amb les dades paleoamazigues analitzades en els capítols precedents.

Els treballs de reconstrucció de l'hipotètic protoafroasiàtic⁵⁹⁶⁷ es basen en la comparació a l'engròs de trets gramaticals i de masses lèxiques pertanyents a les diferents branques que suposadament són continuadores d'aquesta gran família lingüística o *phylum*. A causa de l'enorme desigualtat de documentació que hi ha entre les diferents llengües, el coneixement diacrònic que en tenim també és molt desigual: L'accadi (de la branca semítica) i l'egipci estan documentats des del Tercer Mil·lenni aC, mentre que de les branques txàdica, cuixítica i omòtica⁵⁹⁶⁸ disposem d'una documentació molt recent. El cas de

⁵⁹⁵⁸ DIAKONOFF 1988 (fonologia, morfologia i sintaxi comparada afroasiàtica) i DIAKONOFF *et alii* 1993-1997 (lexicografia comparada afroasiàtica).

⁵⁹⁵⁹ Sobretot AIKHENVALD 1988 i *idem* 1990.

⁵⁹⁶⁰ A la qual s'ha acabat consagrant l'autora, esdevinguda especialista en llengües arawak, de l'Amazònia.

⁵⁹⁶¹ MILITAREV 2006 conté 518 etimologies amazigues en perspectiva afroasiàtica.

⁵⁹⁶² Vegeu particularment MILITAREV 1996, *idem* 2000 i MILITAREV & SHNIRELMAN 1992. Discutim específicament la qüestió de la *Urheimat* protoafroasiàtica *infra*, § 9.3.2.

⁵⁹⁶³ ZABORSKI 1988.

⁵⁹⁶⁴ TAKÁCS 1996, *idem* 2003b, 2004a, 2005, 2006a, 2006b, 2006c.

⁵⁹⁶⁵ MÚRCIA 2004a.

⁵⁹⁶⁶ *Idem* 2005. Aquest estudi va ser possible gràcies a l'aprofitament de la rica biblioteca afroasiàtica de l'Institut für Afrikanistik de la Universitat de Colònia durant la tardor de 2005.

⁵⁹⁶⁷ Pensem sobretot en els treballs DIAKONOFF 1988 (fonologia i morfologia), EHRET 1995 (fonologia, morfologia i lèxic), DIAKONOFF 1993-1997 (lèxic), COHEN (M.) 1947 (lèxic) i OREL & STOLBOVA 1995 (lèxic).

⁵⁹⁶⁸ No hi ha encara consens a propòsit de l'estatus de l'omòtic. Recentment, ZABORSKI 1997, pp. 49-50, sosté que l'omòtic forma part del cuixític occidental

l'amazic és peculiar: des del Primer mil·lenni aC va tenir un ús epigràfic en un abjad propi que els especialistes anomenen *libic* (d'ús ininterromput fins als nostres dies entre els tuaregs, que l'anomenen *tifinay*)⁵⁹⁶⁹; deixant de banda mots isolats que apareixen en fonts gregues i llatines —estudiats en la present monografia—, el coneixem per tradició indirecta en fonts àrabs medievals i per diverses obres lexicogràfiques i fitonímiques àrab-amazic⁵⁹⁷⁰; i, finalment, gaudeix d'una tradició literària pròpia (en abjad àrab, però) d'ençà d'època medieval en les regions del Sus, de Nefussa⁵⁹⁷¹ i de Mzab⁵⁹⁷², principalment. Per tant, de l'amazic tenim —o podem arribar a tenir-ne, a mesura que es vagi editant tota aquesta documentació— un coneixement diacrònic millor que el de les llengües cuixítiques, txàdiques i omòtiques però pitjor que el de les llengües semítiques i l'egipci.

Cal admetre que la recerca preamaziga és més ingrata que la protoamaziga —que parteix de la comparació de més de cent dialectes i parlars testimoniats— i la paleoamaziga —que parteix de les dades filològiques i epigràfiques despullades en les fonts antigues—, per tal com la comparació afroasiàtica no ha ofert a la lingüística amaziga resultats tangibles —com els de les fonts antigues i els de la comparació interdialectal— i només és lícita si hom parteix de protollengües

i que les isoglosses lèxiques que comparteix amb l'egipci són degudes a arcaisme. De tota manera, els africanistes tendeixen a assumir com més va més l'afroasiaticitat de l'omòtic, com ara, recentment, DIMMENDAAL (2008, p. 841): “The allocation of Omotic within this family [Afroasiatic] is now well-established”. Hem de dir que l'esforç primer de caracterització de la branca omòtica dins el *phylum* afroasiàtic dut a terme per BENDER (1973) conté greus mancances des del punt de vista de l'amazic. Per començar, en lloc de recolzar les comparacions en dos dialectes distants (de tants com n'hi ha en amazic), es basa en dos dialectes contingus, el taixelhit i el tamaziyt. L'autor afirma, estranyament, que “Tuareg seems to be the most aberrant Berber dialect” (p. 42). El cas és que les dades amazigues contenen errors de totes menes: (1) deficiències en la notació de trets fonològics pertinents —per exemple la faringalitització i la tensió en el taixelhit *t-it* ‘eye’ (p. 162) en lloc de *titt*, taixelhit *adar* ‘foot’ (p. 164) en lloc de *aḍar* —; (2) separació en diferents tipus lèxics de mots del taixelhit i del tamaziyt quan hi ha alguna diferència fonètica (o de notació) —per exemple tamaziyt *cc* i taixelhit *ša* ‘eat’ (p. 161)—; (3) arabismes flagrants en lloc de la forma genuïna (sovint l'única realment usual) —per exemple taixelhit *šaṣar* ‘hair’ (p. 167) en lloc de *azzar*, taixelhit *lkalb* ‘heart’ (p. 169) en lloc de *ul*, tamaziyt *jǧbal* ‘mountain’ (p. 176) en lloc de *adrar*, etc.—; i moltes inconsistències en la notació. No és estrany, doncs, que amb tals deficiències, resulti que, de 99 ítems lèxics estudiats, es donin 31 isoglosses entre el taixelhit i l'àrab (!) i només 57 entre el taixelhit i tamaziyt. Al llarg dels últims trenta anys, l'autor ha anat revisant la seva tesi. No obstant això, BENDER 2000 (morfologia) cita les mateixes fonts amazigues que l'obra de l'any 1973. Pel que fa a BENDER 2002 (fonologia i lèxic), no l'hem vist.

⁵⁹⁶⁹ Vegeu *supra*, § VI.7.1.

⁵⁹⁷⁰ Sobre aquesta literatura, vegeu *supra*, § VIII.10.4.2.

⁵⁹⁷¹ Vegeu *supra*, § III.12.2.

⁵⁹⁷² Vegeu *supra*, § VI.13.4.2.

(protocuixític, prototxàdic, etc.) i no de llengües concretes (oromo, beja, haussa, etc.). Ara bé, el desenvolupament desigual de la recerca esmerçada en cadascuna de les branques afroasiàtiques fa que algunes d'aquestes branques (principalment la semítica i l'egípcia) tinguin més pes que d'altres (la cuixítica, la txàdica i l'omòtica), mancades de documentació antiga. D'altra banda, fins i tot si els progressos recents obtinguts també en les branques cuixítica i txàdica són prou fermes perquè, en l'establiment de feixos d'isomorfs, siguin considerats a títol d'igualtat, la dificultat per a analitzar les dades de branques tan allunyades permet dubtar de la validesa d'alguns feixos d'isomorfs obtinguts, atès que rarament es poden arribar a controlar fiablement les dades pertanyents a d'altres branques lingüístiques, per la qual cosa hom depèn de la bondat de les fonts en què es basa. En el pla preamazic la distància cronològica és superior i el nivell d'abstracció és també major, per la qual cosa és bàsic extremar el rigor en l'aplicació dels diferents mètodes de què disposa avui dia la lingüística històrica i comparada, ço que requereix no solament una sòlida disciplina comparativa sinó també una absència d'apriorismes que esterboleixin la visió amb què es trien i s'analitzen les dades, fàcilment manipulables en aquest pla de recerca. No obstant totes les prevencions assenyalades, defensem no solament la legitimitat sinó també la pertinència —i fins l'oportunitat— de la comparació afroasiàtica —altrament no hi hauríem reincidit—, que en el nivell morfològic creiem que ha arribat a un grau de maduresa considerable, i encara amb un bon marge de progrés.

Si el nivell morfològic és el que ha permès estantolar la hipòtesi afroasiàtica, ara com ara un dels *phyla* menys controvertits del continent africà⁵⁹⁷³, la lexicografia no ha donat encara els fruits esperats, fins i tot si en els últims anys no paren de proliferar estudis lexicogràfics afroasiàtics⁵⁹⁷⁴.

1.4. La recerca paleoamaziga

La recerca sobre el paleoamazic o amazic comprèn bàsicament tres línies d'investigació: (1) l'estudi de la llengua de les inscripcions líbiques, que fins ara no han donat els fruits que hom esperava⁵⁹⁷⁵; (2) l'estudi de les fonts gregues i llatines antigues que forneixen lèxic comú i onomàstica (antroponímia, etnonímia, toponímia, teonímia); (3) l'estudi dels intercanvis lèxics amb altres llengües veïnes a l'antiguitat, en l'entorn mediterrani bàsicament el llatí, el grec, el púnic, l'egípcia i, en l'entorn saharià, el haussa (i altres llengües txàdiques), el soninke (i altres llengües mandaiques), llengües nilosaharianes (nuba, kanuri, teda-daza), llengües atlàntiques (wòlof, serer, ful) i llengües de filiació

⁵⁹⁷³ Vegeu, en darrera instància, l'avaluació de DIMMENDAAL (2008, p. 840), que nota que “among the four phyla originally proposed by him [Joseph Greenberg], the one most securely established today is Afroasiatic”.

⁵⁹⁷⁴ Vegeu *infra*, § 8.1.

⁵⁹⁷⁵ Vegeu *supra*, § VI.7.3.

desconeguda (songai). La línia d'investigació (2) i, parcialment, la (3)⁵⁹⁷⁶, han estat desenvolupades en els capítols precedents. Els resultats obtinguts⁵⁹⁷⁷ constitueixen la base de les anàlisis que oferim en el present capítol, en què contrastarem les dades diacròniques obtingudes a través de la comparació interdialectal amaziga (dades protoamazigues) i la comparació afroasiàtica (dades preamazigues) amb el lèxic amazic antic que forneixen les fonts llatines i gregues (dades paleoamazigues). Metodològicament, tindrem ocasió de veure que la integració de dades obtingudes a través de tres procediments diferents —dos dels quals hem explotat en treballs diferents— presenta certs “problemes”, però és justament la discussió i l'avaluació de les discordances el que permet observar els avantatges i desavantatges de cada metodologia, totes útils i cap autosuficient. La recerca paleoamaziga és l'única que permet aportar mots *testimoniats* i que permet establir *cronologies absolutes*⁵⁹⁷⁸, així com filar més prim en el valor fonètic de certs fonemes protoamazics de realització fins ara incerta; però, alhora, deixa nombroses llacunes en els paradigmes morfològics i en el lèxic i pràcticament no ofereix dades sintàctiques, que només la recerca preamaziga i protoamaziga permet restituir. D'aquesta manera, ens ha semblat que, tot integrant els fets paleoamazics en les restitucions preamazigues i protoamazigues —tot distingint-les curosament—, les dades diacròniques resultants serien més riques.

2. Fonologia

2.1. Transcripció dels fonemes de l'amazic

Encara que en el present treball transcrivim l'amazic mitjançant una notació fonològica de base llatina —ja veurem que no tothom segueix les mateixes convencions—, serà bo que donem les correspondències entre els grafemes de l'alfabet propi de l'amazic, conegut com a *tifinay* —en donem la versió de l'IRCAM—, la transcripció de base llatina i el valor fonològic dels grafemes⁵⁹⁷⁹.

⁵⁹⁷⁶ Vegeu sobretot *supra*, § IV.11.5.

⁵⁹⁷⁷ Vegeu l'inventari de lèxic paleoamazic a les fonts clàssiques *infra*, § 8.2.

⁵⁹⁷⁸ Vegeu *infra*, §§ 9.3.1 i 9.6.5, els motius pels quals dubtem de la validesa del mètode glotocronògic a l'hora d'establir cronologies absolutes.

⁵⁹⁷⁹ Sobre l'escriptura líbica i de *tifinay*, vegeu *supra*, § VI.7.1. Sobre l'estandardització moderna de l'alfabet de *tifinay*, vegeu AMEUR *et alii* 2004 i, més recentment, BOUKHRIS, BOUMALK, EL MOUJAHID & SOUIFI 2008.

alfabet de <i>tifinay</i>	nom de les lletres	transcripció llatina	valor fonològic	exemples (bàsicament del taixelhit)
ⵝ	ⵝⵔ <i>ya</i>	<i>a</i>	/a/ [ɛ], [ɑ]	ⵝⵏⵔⵓ <i>afus</i> 'mà'
ⵉ	ⵝⵉⵔ <i>yab</i>	<i>b</i>	/b/	ⵉⵔⵓⵏⵏⵓ <i>abrid</i> 'cami'
ⵎ	ⵝⵏⵎ <i>yag</i>	<i>g</i>	/g/	ⵝⵏⵎⵓⵏⵓ <i>agayyu</i> 'cap'
ⵎⵓ	ⵝⵏⵎⵓ <i>yag^w</i>	<i>g^w</i>	/g ^w /	ⵎⵓⵏⵓⵏⵓ <i>g^wma</i> 'germà'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yad</i>	<i>d</i>	/d/	ⵉⵏⵓⵏⵓ <i>adrar</i> 'muntanya'
ⵉ	ⵝⵉⵏ <i>yad</i>	<i>d</i>	/d ^s /	ⵉⵏⵓⵏ <i>adar</i> 'peu'
ⵎ	ⵝⵏⵎⵓ <i>yay</i>	ə ⁵⁹⁸⁰	[ə] o Ø	ⵝⵏⵎⵓⵏⵓⵏⵓ <i>tamməmt</i> 'mel'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yaf</i>	<i>f</i>	/f/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>tiflut</i> 'porta'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yak</i>	<i>k</i>	/k/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓ <i>akal</i> 'terra'
ⵏⵓ	ⵝⵏⵏⵓ <i>yak^w</i>	<i>k^w</i>	/k ^w /	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>ak^wfay</i> 'llet'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yah</i>	<i>h</i>	/h/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓ <i>uhu</i> 'no!'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yah</i>	<i>ħ</i>	/ħ/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓ <i>aħanu</i> 'habitació'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yae</i>	<i>ε</i>	/ɛ/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>aelluš</i> 'anyell'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yax</i>	<i>x</i>	/x/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>uxsan</i> 'dents'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yaq</i>	<i>q</i>	/q/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>aqzin</i> 'gosset'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yi</i>	<i>i</i>	/i/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓ <i>imi</i> 'boca'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yaj</i>	<i>j</i>	/ʒ/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>ajddig</i> 'flor'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yal</i>	<i>l</i>	/l/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓ <i>laz</i> 'gana'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yam</i>	<i>m</i>	/m/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>mddn</i> 'gent'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yan</i>	<i>n</i>	/n/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓ <i>anu</i> 'pou'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yar</i>	<i>r</i>	/r/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>urti</i> 'hort'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yaṛ</i>	<i>r</i>	[r ^s]	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>rbbi</i> 'Déu'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yay</i>	<i>ɣ</i>	/ʁ/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>tamyart</i> 'dona'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yas</i>	<i>s</i>	/s/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>tasarut</i> 'clau'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yaš</i>	<i>ʃ</i>	/s ^s /	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>ššabt</i> 'collita'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yac</i>	š o c ⁵⁹⁸¹	/ʃ/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>ašk-id</i> 'vine!'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yat</i>	<i>t</i>	/t/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓ <i>tasa</i> 'fetge'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yaṭ</i>	<i>t</i>	/t ^s /	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>baṭaṭa</i> 'patata'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yu</i>	<i>u</i>	/u/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓ <i>udm</i> 'cara'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yaw</i>	<i>w</i>	/w/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓ <i>awal</i> 'paraula'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yay</i>	<i>y</i>	/j/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>yuda</i> 'prou!'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yaz</i>	<i>z</i>	/z/	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>tazart</i> 'figa seca'
ⵏ	ⵝⵏⵏ <i>yaž</i>	<i>z</i>	/z ^s /	ⵝⵏⵏⵓⵏⵓⵏⵓⵏⵓ <i>ažur</i> 'arrel', 'vena'

⁵⁹⁸⁰ Evitem <e>, emprada per molts autors per a transcriure la xevà dels dialectes septentrionals, perquè la reservem per a transcriure /e/ del tuareg i d'altres parlars que presenten aquest fonema. Sobre la xevà, vegeu *infra*, § 2.2.2.

⁵⁹⁸¹ Hom usa <c> generalment en la notació estàndard de l'amazic de base llatina —també nosaltres, vegeu mapa n° 14—, però en les notacions fonològiques també és molt freqüent trobar <š>, que preferim en el present treball per tal d'evitar la confusió amb un possible fonema protoamazic oclusiu palatal */c/, sobre el qual vegeu *infra*, § 2.8.4.1.

Dels 33 grafemes en ús en l'alfabet de *tifinay* de l'IRCAM, n'hi ha alguns que no es corresponen amb cap fonema: <Q> [r^ç] representa generalment un al·lòfon faringalitzat de /r/, tot i que és possible que en algun parlar es pugui trobar algun parell mínim escadusser *r* ~ *r*^ç; pel que fa a <ø> [ə], en parlem a l'apartat següent (§ 2.2.2), dedicat al vocalisme. D'altra banda, el rendiment fonològic de les consonants labialitzades, principalment <Q> [k^w] i <X^u> [g^w], és molt baix, però en conservem igualment la transcripció en els dialectes que les realitzen.

2.2. Vocalisme protoamazic

2.2.1. *Reconstrucció del vocalisme protoamazic a partir dels dialectes moderns*

Els dialectes amazics septentrionals fan una oposició vocàlica basada en tres timbres, /a/, /i/, /u/, sense oposició de durada. Una vocal neutra [ə] apareix únicament a efectes de sil·labació⁵⁹⁸² —en taixelhit, al més sovint ni això—, però està mancada d'estatut fonològic⁵⁹⁸³. En canvi, dialectes de més al sud (zenaga, tuareg, parlar de Ghadames) tenen més vocals fonològicament pertinents. El tuareg i el parlar de Ghadames en tenen set: /i/, /u/, /e/, /o/, /a/, /ə/ i /ɐ/⁵⁹⁸⁴. Estudis recents realitzats per C. Taine-Cheikh sobre el zenaga⁵⁹⁸⁵, en què trobaríem tres timbres continuadors de les tres vocals breus protoamazigues⁵⁹⁸⁶, van fer pensar, inicialment, que seria possible la reconstrucció dels esquemes de vocalització nominal i verbals protoamazics. Per desgràcia, sembla que no hi ha oposició entre els continuadors de */i/ ~ */u/ protoamazics, de manera que, en el nou diccionari zenaga⁵⁹⁸⁷, Taine-Cheikh nota, en transcripció fonològica, <ə> per a [i] i [u] procedents de vocals breus protoamazigues, atès que, pel que sembla, estarien en distribució complementària. L'oposició quantitativa protoamaziga, en canvi, s'ha perdut en zenaga. Vegem a continuació un quadre amb les

⁵⁹⁸² Vegeu les regles que hi operen *infra*, § 2.2.2.

⁵⁹⁸³ Vegeu alguns possibles casos excepcional de xevà fonològica, en dialectes septentrionals, a KOSSMANN 2000a, p. 17.

⁵⁹⁸⁴ Vegeu-ne les dades acústiques que proporciona LOUALI-RAYNAL 2000, sobretot pp. 264-274. S'hi constaten fets curiosos, com per exemple l'extraordinària proximitat fonètica de /a/, /ə/ i /ɐ/ i les diferències de durada vocàlica lligades al timbre de la vocal, de manera que [a] té una durada de 109 unitats de mesura enfront de les 75 de [ɐ] i les 45 de [ə]. Aquestes dades empíriques donen suport a la hipòtesi de PRASSE 2003a (ja en anteriors treballs), segons el qual les vocals centrals remunten a antigues vocals breus, en un temps en què l'oposició breu ~ llarga de durada era operativa fonològicament.

⁵⁹⁸⁵ Vegeu *supra*, § VIII.10.5.

⁵⁹⁸⁶ Cf. TAINE-CHEIKH 1999, *idem* 2002, 2004, COHEN (D.) & TAINE-CHEIKH 2000.

⁵⁹⁸⁷ TAINE-CHEIKH 2008.

correspondències entre el zenaga, el tuareg i el parlar de Ghadames i els dialectes septentrionals⁵⁹⁸⁸.

protoamazic	zenaga	tuareg i Ghadames	dialectes del nord
*ǎ	ǎ [a, æ, œ, ε, ɔ, ø]	ǎ [ɛ, a]	ə (> Ø)
*ĩ	ə [i, í, ɪ, ə]	ə	ə (> Ø)
*ũ	ə [u, ʉ, ɔ, ə]	ə	ə (> Ø)
*ā	ā	a	a
*ī	ī	i	i
*ē ?	ī	e	i
*ū	ū	u	u

En amazic septentrional, *ǎ, *ĩ, *ũ s'haurien confós en una sola vocal central [ə], que a la fi ha acabat perdent el valor de fonema autònom⁵⁹⁸⁹. Com s'infereix pel quadre, la principal dificultat, en perspectiva diacrònica, consisteix a distingir entre els continuadors de */ĩ/ ~ */ũ/ protoamazics. Davant d'aquesta dificultat, Kossmann⁵⁹⁹⁰ ha plantejat darrerament la possibilitat d'un vocalisme breu protoamazic binari, del tipus */ɛ/ ~ */ə/ que trobem en tuareg i, amb una al·lofonia remacable, també en zenaga⁵⁹⁹¹. En l'evolució del vocalisme en els dialectes septentrionals observem la següent llei:

$$\begin{array}{c} \bar{v} > \check{v} \\ \check{v} > [ə] > \emptyset \end{array}$$

Vegem-ne alguna correspondència exemplaritzant: tuareg *kāraḍāt* 'tres' : taixelhit *kraḍt* [kraḍː]⁵⁹⁹².

⁵⁹⁸⁸ Cf. KOSSMANN 2001b, p. 61. Notem que PRASSE 2003a proposa un sistema vocàlic protoamazic semblant. Nosaltres ens hem limitat a tenir en compte les últimes aportacions en relació amb el zenaga.

⁵⁹⁸⁹ Cf. PRASSE 2003.

⁵⁹⁹⁰ En comunicació personal.

⁵⁹⁹¹ Sobre l'al·lofonia de les vocals zenagues, vegeu *supra*, § VIII.10.5.

⁵⁹⁹² Aquesta llei ha operat igualment en l'àrab magribí, en què la sil·labació dels mots s'ha emmotllat a la sil·labació de la llengua de substrat i d'adstrat, l'amazic, per exemple: àrab medieval *kābīr* 'gran' > àrab magribí *kābir* > *kbir*. En això, l'àrab magribí es diferencia clarament de l'àrab oriental. Vegeu, en aquest sentit, ELMEDLAOUI 2000, pp. 155-187 i KAYE & ROSENHOUSE 1997, 263-311. La toponímia d'origen àrab no escapa a aquesta llei fonètica: la ciutat marroquina d'*al-Jādīda* (antiga *Mazagan*) és anomenada [ʒdida].

2.2.2. Sonantisme, sil·labació i estatut de la xevà

D'ençà del s. XVIII⁵⁹⁹³ i, sobretot, del XIX, els militars i missioners francesos a Tamazga han emprat la “*e muet*” del francès per a notar, de vegades, la xevà de l'amazic⁵⁹⁹⁴ i, al més sovint, per a evitar seqüències de tres o menys consonants, encara que no hi hagués, en amazic, cap lubricant vocàlic. Aquesta <e> no tenia en origen altra finalitat que la de vèncer l'*horror uacui* dels oficials i missioners *irumiyn* que aprenien la llengua de la població autòctona. Encara que, com hem vist en l'apartat anterior, aquesta vocal neutra [ə] està mancada d'estatut fonèmic, es manté fonèticament en certs contextos en els dialectes de la costa mediterrània (com ara el cabilenc i el rifeny), mentre que, a mesura que ens endinsem en l'Atlas Mitjà (domini tamaziyt) en direcció a l'Alt Atlas, la xevà esdevé menys i menys perceptible fins a la completa desaparició a la vall del Sus (domini taixelhit). Abans de procedir a descriure les implicacions de la xevà en la sil·labació de l'amazic, serà bo que esquematitzem els nivells de notació que hem de tenir en compte:

notació fonètica	notació fonològica		notació usual (estàndard)
	segmentació sil·làbica	estructura sil·làbica ⁵⁹⁹⁵	
[təm:nt] [θəm:nt]	/talmm̃mt/ ⁵⁹⁹⁶	/OV Š̃SO/	ⵜⵏⵎⵎⵎⵜ ⁵⁹⁹⁷ tamməmt

En la major part de proposicions estandarditzants establertes per cabilencs —o que ha tingut lingüistes cabilencs com a actors principals—⁵⁹⁹⁷, la notació de la xevà, definida com un simple “lubrificant fonètic”⁵⁹⁹⁸, no es discuteix, ço que, d'altra banda, no és sorprenent si tenim en compte una tradició que tingué com a difusors no solament militars (A. Hanoteau)⁵⁹⁹⁹ i *Pères Blancs* sinó també els

⁵⁹⁹³ Ho trobem ja en l'històric *Dictionnaire de la langue berbère* de VENTURE DE PARADIS 1844, redactat entre el 1788 i 1790: « *thamment* ‘miel’ » (p. 106).

⁵⁹⁹⁴ La major part de llengües europees han mantingut la transcripció alemanya *Schwa* del nom hebreu *šəwa* ‘va’, que es realitza [ʃə'wa] en hebreu clàssic i [ʃva] en hebreu modern. En lingüística moderna, s'anomena *xevà* la vocal neutra [ə].

⁵⁹⁹⁵ O = oclusiva; F = fricativa; S = sonant; V = vocal; Ō = oclusiva tensa; Š = sonant vocàlica.

⁵⁹⁹⁶ Sobre la notació de la tensió que fem servir, vegeu *infra*, § 2.8.8.

⁵⁹⁹⁷ Vegeu les actes dels col·loquis CRB 1996, CRB 1997, CRB 1998, CRB 2000, NAÏT-ZERRAD & CHAKER 2002 i TILMATINE 2007.

⁵⁹⁹⁸ Cf. CRB 1996, p. 10.

⁵⁹⁹⁹ És obra del general Hanoteau la primera gramàtica de cabilenc, de l'any 1858.

primers amazigòlegs lingüistes, tant francesos (principalment René i André Basset) com amazics (A. Boulifa, S. Cid Kaoui, M. Mammeri). En tots aquests autors podem considerar que les notacions són fonològiques. A partir, bàsicament, de L. Galand, la notació de la xevà serà desestimada en les notacions fonològiques, però tindrà curs en la notació usual del cabilenc de base llatina d'ençà dels anys 1970 i, per propagació, també en altres parlars en temps més recents. Excedeix la present recerca l'avaluació de la notació de la xevà en usos estandarditzants⁶⁰⁰⁰. Sí que hem d'incidir, en canvi, en la sil·labació d'una llengua del minimalisme vocàlic de l'amazic. En efecte, els contextos d'ocurrència de la xevà depenen de la natura de les consonants del mot o de la cadena fònica. En amazic septentrional, les regles de sil·labació dels mots depenen del tipus de consonants —tant se val si són radicals o formen part d'afixos— que contenen. I en això hem observat un comportament diferenciat per a les oclusives, les fricatives i les sonants. Un error subjacent a la majoria de descripcions de l'amazic, principalment concernents a l'estatut de la xevà, consisteix a establir una oposició binària consonants ~ vocals que no es correspon amb la realitat, atès que la distinció entre consonants i vocals és gradual, de manera que hi ha consonants que contenen importants propietats vocàliques —o, en termes de fonètica acústica, “formants” vocàlics— i d'altres que en contenen poques o cap. D'altra banda, estudis instrumentals sobre la mètrica de la cançó tradicional amaziga del Sus tot recents demostren la irrellevància de la xevà en l'estructura sil·làbica⁶⁰⁰¹.

Les sonants /n/, /m/, /r/, /l/, /w/, /y/ són fonemes amb una gran presència de formants vocàlics, tal com els estudis de fonètica acústica demostren. L'ambivalència consonàntica-vocàlica de les sonants els permet de funcionar alhora com a marge sil·làbic (en funció

⁶⁰⁰⁰ Tota proposició estandarditzant en aquest sentit hauria de fonamentar-se en una descripció de la sil·labació de la llengua, però s'ha actuat a la inversa: s'ha optat per mantenir la xevà i aleshores s'ha intentat, sense èxit, de descriure unes lleis d'ocurrència vàlides per a tots els dialectes septentrionals. Els problemes de notació de la xevà en amazic són deguts, d'una banda, a les divergències dialectals en la realització i la posició d'aquest “lubrificant fonètic” i, d'altra banda, a l'absència de criteris d'anàlisi específicament fonètics i fonològics. En efecte, pel que fa a la variació dialectal, a la pràctica, cabilencs, rifenys i *išlhiyn* tendeixen a posar la xevà allà on la senten —o creuen sentir-la—, i les regles que han estat proposades per a fixar la posició d'aquesta vocal neutra no han reeixit perquè és una *contradictio in terminis* pretendre fixar allò que prèviament ha estat definit com un “lubrificant fonètic”. Vegeu, a tall d'exemple, aquesta contradicció en la proposta següent: “On maintiendra la voyelle neutre dans la position qu'elle occupe dans le mot isolé: *ittēf* (il a tenu) + monème d'orientation /-d/ → *ittēf-d* (il a tenu) même si la prononciation réelle est [*ittēfed*]” (CRB 1997, p. 10).

⁶⁰⁰¹ “Schwas do not play any role in syllable structure” (DELL & ELMEDLAOUI 2008, p. 153). En les escansions que donen els autors *ibidem* s'observa que l'ocurrència fonètica de la xevà en certs contextos no afecta pas l'estructura sil·làbica dels versos.

consonàntica) i com a nucli sil·làbic. Les sonants funcionen com a nucli sil·làbic en els següents casos⁶⁰⁰²:

- *n*: *ndda* ‘hem anat’ [n̥d̥:v̥] (S̥), *imnsi* ‘sopar’ [ilm̥n̥|si] (SS̥), *Aštukn* (tribu del Sus) [ɛʃt̥|tul̥k̥n̥] (OS̥), *irgazn* ‘homes’ [ir̥|gɛ|zn̥] (FS̥), *Igdmiwn* (tribu de l’Alt Atlas Occidental) /il̥gd̥mil̥w̥n̥/ [il̥gɛ̃d̥mil̥w̥n̥] (SS̥), *asif n Mast* (riu del Sus) [ɛ|sil̥f̥n̥|mɛst̥] (FS̥).
- *m*: *Dm̥nat* (ciutat del vessant nord de l’Alt Atlas Central) /dm̥|nat̥/ (OS̥), *mddn* ‘gent’ /m̥d̥:n̥/ (S̥)⁶⁰⁰³, *Ayt Mgild* (tribu de l’Atlas Mitjà) /ay|tm̥|gild̥/ (OS̥).
- *r*: *rzm* ‘obrir’ /r̥|zm̥/ (S̥|FS̥), *asrdun* ‘mul’ /als̥rd̥un̥/ (FS̥), *Tazrwalt* (ciutat històrica del Sus) /tal̥z̥r̥|w̥alt̥/ (FS̥), *ikrz* ‘ha llaurat’ /ik̥r̥z̥/ (OS̥F)⁶⁰⁰⁴ ~ *ar ikrrz* ‘està llaurant’ [ik̥r̥:z̥] (OS̥F), *Imtyrn* (Raixidia) /imt̥|y̥rn̥/ (FSS̥).
- *l*: *Lh̥usima* (ciutat del Rif occidental) /l̥h̥us̥il̥ma/ (S̥), *Midlt* (ciutat a cals *Ayt Izdg* i *Ayt Eyyac*) /mid̥l̥t̥/ (OS̥O), *Iml̥šil* (ciutat a cals *Ayt Hdiddu*) /ilm̥|š̥il̥/ (SS̥)⁶⁰⁰⁵.

Semblantment a les sonants, les fricatives poden també constituir nucli sil·làbic en amazic, però no perquè continguin formants vocàlics sinó perquè es poden articular sense el suport d’una vocal, a diferència de les oclusives, que, per a produir l’explosió, necessiten un mínim de vocalització. L’inventari de fricatives és variable perquè, a la llista comuna a tots els dialectes septentrionals —/f/, /s/, /s̥/, /z/, /z̥/ /š/, /j/, /x/,

⁶⁰⁰² Atès que hem treballat en projectes de cartografia lingüística per a l’estandardització toponímica, hidronímica, oronímica i etnonímica de l’amazic del Marroc en què hem fonamentat les nostres notacions estandarditzants en criteris fonològics, oferim molts exemples d’aquesta índole, no per altres raons.

⁶⁰⁰³ En casos com aquest, en què en tuareg tenim *medd̥ān* ‘homes’, on <e> nota un fonema /e/ i <ā> /ɛ/, s’observa el poc encert de notacions usuals, en amazic septentrional, del tipus *medden*. Semblantment, es dona la contradicció que la terminació de plural femení tuareg *-en* (pensem en el conegut grup musical *Tinariwen*) es correspon a *-in* en els dialectes septentrionals, de manera que no és gens aconsellable, en una notació usual, emprar *-en* en plurals masculins (com ara ***irgazen*). Sorprèn que els mateixos amazigòlegs que manllevem massivament al tuareg (o, més aviat, al “Foucauld”) termes com ara *ataram* ‘oest’ o *agafa* ‘nord’, per tal d’evitar arabismes o gal·licismes, no facin el tuareg partícep dels criteris d’estandardització —s’obvia la reciprocitat—. Finalment, en el procés de normativització de l’amazic, en la terminologia i la toponímia estrangera caldrà reservar <e> per a notar /e/ o /ɛ/. Per tant, el grafema <e> s’ha de conservar en la notació usual de l’amazic, però no per a notar la xevà sinó per a notar /e/ o /ɛ/ del tuareg i de llengües estrangeres.

⁶⁰⁰⁴ La percepció dels formants vocàlics de la /r/ dona lloc a grafies oscil·lants segons els dialectes —i àdhuc dins un mateix parlar— *ikerz* / *ikrez* que només es poden evitar, en notació usual, prescindint de la xevà: *ikrz*.

⁶⁰⁰⁵ Marquem, d’acord amb la tradició lingüística indoeuropea —amb un ús freqüent per a llengües històriques com el sànscrit—, les sonants que funcionen com a nucli sil·làbic mitjançant < ̥ >, de manera que ens apartem, excepcionalment, de la notació de l’AFI < ̣ >.

/y/, /h/, /ε/, /h/—, cal afegir les oclusives simples (no tenses) /b/ [β], /d/ [ð], /ḍ/ [ð̣], /k/ [ç], /g/ [ʝ], realitzades com a fricatives en els dialectes espirantitzants:

- f: *ftu* ‘anar-se’n’ /f̣tu/ (F).
- ṣ: *Ayt Sgugu* (tribu de l’Atlas Mitjà) /ṣ|gulgu/ (F), *Ayt Syrušn* (confederació de l’Atlas Mitjà i de l’Alt Atlas Oriental) /ṣ|yruṣ̌n/ (F), *ssfrjl* ‘codonys’ /ṣ:|fṛ|j̣/ (F), [ṣ:|fṛ|ʒ̣].
- š: *ššfnj* ‘bunyols’ /ṣ̌:|fṇj/ (F), [ʃ:|fṇʒ̣], *tššt* ‘menges’ (aorist) [tʃ:t] (OḞO).
- j: *jddi* ‘(mon) avi’ /j̣|d:i/, [ʒ̣|d:i] (F), *Jdida* (antiga *Mazagan*) /j̣|dida/, [ʒ̣|dida] (F).
- ħ: *Ayt Ĥiddu* (tribu de l’Alt Atlas Oriental) /ay|tħ̣|dild:u/, [eʝ|tħ̣|dild:u] (OF).
- ε: *Ayt Etta* (supertribu de *Syru*, Alt Atlas Central i Tafilalt) /ay|ṭ|ε̣|ṭ:a/, [eʝ|ṭ|ε̣|ṭ:a] (OF).

En síl·labes formades per fricativa i sonant, el nucli sil·làbic és la sonant: *Abrrkan* (ciutat del Rif oriental)⁶⁰⁰⁶ /aḅṛ:kan/, [e|β̣ṛ|ç̣en] (FṢ), *Baemran* (confederació del nord de la vall del Dra) /ay|ṭ|baḷε̣ṃ|ran/, [eʝ|ṭ|ḅε̣|ç̣ṃ|ṛen] (FṢ), *iznzarn* ‘rajos del sol’ /ilẓṇ|ẓarṇ/ (FṢ), *izzlmd* ‘nord’ /ilẓ:ḷṃd/ (FṢ) i el cas, ja notat i doblement exemplificador, de *ssfrjl* ‘codonys’ /ṣ:|fṛ|j̣/, [ṣ:|fṛ|ʒ̣] (F|FṢ|FṢ).

L’ocurrència de la xevà, consegüentment, apareix confinada bàsicament a contextos netament oclusius:

- ḅ: *abkkaḍ* ‘pecat’ /aḅḳ:aḍ/ (VO|ŌVO), *Ibqquyn* (tribu del Rif) /iḷḅ|q̣:u|yṇ/, [iḷβ̣|q̣:ʊ|j̣ən].
- ṭ: *rad tddut* ‘aniràs’ [ṛε̣:ṭ:ə|d:ut], /ra|ṭ:|d:ut/, {rad} {tddut}.
- ḍ: *tlmdt* ‘has après’ [ṭḷṃ|ḍət], /ṭḷṃ|ḍt/ (OQ).

En notacions fonològiques, doncs, cal desestimar la xevà, també prescindible en la notació usual de l’amazic septentrional⁶⁰⁰⁷. No obstant això, en la present recerca mantenim la notació de la xevà en fonts que transcriuen mots de dialectes (particularment els orientals) dels quals ignorem l’estatut fonològic de pugui tenir.

⁶⁰⁰⁶ Tenint en compte que els noms deverbatius en *-an* es formen a partir del tema de perfectiu (en cabilenc *bərrik*), probablement cal preferir la notació tensa de la *r* a la simple (de l’aorist *ibrik*), com en els casos de *amqqrān* ‘el gran’ (del tema de perfectiu *-mqqur-* ~ aorist *imyur*).

⁶⁰⁰⁷ De fet, la tota recent gramàtica normativa de l’amazic del Marroc, a cura de BOUKHRIS, BOUMALK, EL MOUJAHID & SOUIFI 2008, en prescindeix.

2.3. Vocalisme paleoamazic

Als capítols dedicats a la Cirenaica⁶⁰⁰⁸ i a Zeugitana i Bizacena⁶⁰⁰⁹ hem estudiat les vacil·lacions en el vocalisme de les inscripcions gregues i llatines, respectivament, que, com hem argumentat, poden ser degudes a la interferència de la llengua amaziga antiga. En efecte, observem que les anàlisis proposades casen força bé amb la reconstrucció del vocalisme protoamazic presentat suara⁶⁰¹⁰.

2.3.1. Evidències dels fonemes paleoamazics /i/ i /u/

La manca d'oposició fonemàtica dels timbres *e* i *i* ve assenyalada tant per les fonts epigràfiques —i, en menor mesura, literàries— gregues de la Cirenaica, on trobem grafies oscil·lants en la notació de mots d'origen libi, com ara τὰν Λεβύαν / Λιβύα (la segona és la més usual), σέλπον / σίλφιον (la segona és, igualment, la més usual) i Λεσανικῶν / Λισάνκων⁶⁰¹¹, com a les fonts epigràfiques llatines de l'Àfrica romana de l'Alt Imperi⁶⁰¹², on trobem incomptables confusions del tipus *sinatus* (*i* per *ě* /*ε*/ en síl·laba àtona), *bine* (*i* per *ě* /*ε*/ en síl·laba tònica), *diuo[ta]* (*i* per *ē* /*e*:/ en síl·laba àtona), *minsēs* (*i* per *ē* /*e*:/ en síl·laba tònica), *anemo* (*e* per *ī* /*i*/ en síl·laba àtona), *meno* (*e* per *ī* /*i*/ en síl·laba tònica), *ube* (*e* per *ī* /*i*:/ en síl·laba àtona), *hec* (*e* per *ī* /*i*:/ en síl·laba tònica), *eternus* (*e* per *ae* /*ε*:/ en síl·laba àtona), *seculum* (*e* per *ae* /*ε*:/ en síl·laba tònica), *maemoria* (*ae* per *ě* /*ε*/ en síl·laba àtona), *baene* (*ae* per *ě* /*ε*/ en síl·laba tònica), *saeparatim* (*ae* per *ē* /*e*:/ en síl·laba àtona), *faemina* (*ae* per *ē* /*e*:/ en síl·laba tònica)⁶⁰¹³. Les fluctuacions en les transcripcions gregues i llatines semblen reflectir l'al·lofonia [i, I, e, ε] del fonema /i/ paleoamazic. Els fonemes vocàlics llatins /i:/, /I/, /e:/, /ε:/, /ε/ es confonen tots perquè en la llengua de substrat i adstrat dels *Afri* no sembla haver-hi més que un timbre vocàlic anterior amb valor fonològic *i*, per tant, són analitzats com a al·lòfons d'un sol fonema.

Igualment, tampoc sembla que puguem inferir oposició fonemàtica dels timbres *o* i *u*, segons es desprèn tant de la vocalització d'antropònims cireneus com Θεουκλης (en lloc de Θεοκλής) i Θευδωρος (en lloc de Θεόδωρος)⁶⁰¹⁴ com de les confusions gràfiques en inscripcions llatines de l'Àfrica romana, com ara *uiscup_* (=episcop_, *u*

⁶⁰⁰⁸ Vegeu *supra*, §§ II.8 i II.13.2.

⁶⁰⁰⁹ Vegeu *supra*, § V.16.3.

⁶⁰¹⁰ Vegeu *supra*, § 2.2.1.

⁶⁰¹¹ Vegeu el raonament i altres exemples *supra*, § II.8.

⁶⁰¹² No es tracta, doncs, d'evolucions romàniques.

⁶⁰¹³ Ho hem desenvolupat *supra*, § V.16.3. Vegeu exemples de confusions entre aquests timbres en epigrafia del Tell nord-est zeugità *supra*, § V.5.2.

⁶⁰¹⁴ Vegeu *supra*, § II.8.

per *ō* /ɔ/ en síl·laba àtona), *lungos* (*u* per *ō* /ɔ/ en síl·laba tònica), *Censurinus* (*u* per *ō* /o:/ en síl·laba àtona), *Octubres* i *ura*⁶⁰¹⁵ (*u* per *ō* /o:/ en síl·laba tònica), *uolontatis* (*o* per *ū* /ʊ/ en síl·laba àtona), *Colomba* (*o* per *ū* /ʊ/ en síl·laba tònica), *Poblicia* (*o* per *ū* /u:/ en síl·laba àtona), *Aristobolus* (*o* per *ū* /u:/ en síl·laba tònica)⁶⁰¹⁶. Creiem que l'antropònim *Botor* localitzat en un dels *castella* de Cirta (ILAlg2, 4244) és el mateix que *Butur* (també *Buturus* i *Butura*), molt freqüent en epigrafia llatina des de Zeugitana a Mauretània Cesariana⁶⁰¹⁷. Notem la variant del nom llatí *Montanus* que es troba testimoniada al nord d'Àfrica *Muntanus* (CIL 551, 6640, 2272; IAM 60) i àdhuc un femení *Muntana* (CIL 14621)⁶⁰¹⁸.

Les fluctuacions en les transcripcions gregues i llatines semblen reflectir l'al·lofonia [u, ʊ, o, ɔ] del fonema /u:/ paleoamazic. Els fonemes vocàlics llatins /u:/, /ʊ/, /o:/, /ɔ/ es confonen tots perquè en la llengua de substrat i adstrat dels *Afri* no sembla haver-hi més que un timbre vocàlic posterior amb valor fonològic i, per tant, són analitzats com a al·lòfons d'un sol fonema.

Algunes d'aquestes hesitacions no són privatives de l'Àfrica del Nord, però enlloc de l'Imperi atenyen el nombre i la precocitat de les províncies romanes d'Àfrica. Mentre que enjondre rarament se'n troben abans dels ss. III-IV dC, entre els *Afri* apareixen ja a les inscripcions més antigues.

Com hem vist més amunt (§ 2.2.1), cap dialecte amazic contemporani permet copsar vestigis d'una antiga oposició /ĩ/ ~ /ũ/, reduïts a /ə/ àdhuc en els dialectes que presenten un vocalisme més ric, com són el tuareg, el zenaga i el parlar de Ghadames. Podria ser una evidència d'un fonema paleoamazic */ũ/ el nom del cap libi del cor de l'*Africa uetus* citat per Diodor de Sicília Αιλυμας, si realment es correspon amb l'antropònim tuareg (val a dir que com a nom de dona) *Āylāma*⁶⁰¹⁹, on es podria pensar que <υ> (pròpiament /y/ en grec) transcriu */ũ/ paleoamazic.

2.3.2. Evidències del fonema paleoamazic /a/

Creiem que el fonema protoamazic /ǎ/ devia tenir un punt d'articulació central, proper a [ɐ] (com en amazic modern), o més anterior, és a dir [æ]; un al·lòfon més posterior [ɑ] és assumible en contextos de propagació de la faringalització. En la notació de mots paleoamazics (o de mots afrollatins d'origen amazic) en les fonts llatines

⁶⁰¹⁵ Vegeu *supra*, § III.7.2.

⁶⁰¹⁶ Ho hem desenvolupat *supra*, § V.16.3.

⁶⁰¹⁷ Vegeu *supra*, § V.11.1, s.u. *Butur*.

⁶⁰¹⁸ Vegeu JONGELING 2008, p. 347.

⁶⁰¹⁹ Vegeu *supra*, § V.11.1, s.u. Αιλυμας.

observem nombroses hesitacions gràfiques, del tipus *gelela* / *gelala* / *galala* ‘coloquint’ (**ǵālāla(t)* en protoamazic), en el metge de Cirta Càssius Fèlix⁶⁰²⁰, o les fluctuacions en la notació dels topònims antics *Zaret* / *Zerta* / *Zertensis* / *Zarata* / *Zarath* (**zārāt* ‘figuera’ en protoamazic)⁶⁰²¹.

2.3.3. El problema de l’oposició quantitativa

L’existència d’un sol timbre fonemàtic anterior /i/ i un altre de posterior /u/, a més d’un de central /a/ en amazic antic no fa més que reforçar les anàlisis protoamazigues. Ara bé, la reconstrucció protoamaziga emmena a reconstruir els fonemes llargs corresponents /ī/ i /ū/ (a més de /ā/), que, en principi, les transcripcions gregues i llatines també haurien de reflectir, atès que també en les aquestes llengües antigues hi havia oposició de quantitat vocàlica. Com que l’evidència de l’epigrafia grega de la Cirenaica és molt més minsa que la llatina de l’Àfrica romana, molt més rica, caldrà fonamentar la resposta a aquest problema en les dades de l’epigrafia llatina. Creiem, en efecte, que durant l’Alt Imperi la variació tímbrica entre els fonemes llatins (si més no en llatí africà) /i:/, /I/, /e:/, /ε:/, /ε/, /e/, /a:/, /u:/, /ʊ/, /o:/, /ɔ/ va anar prevalent progressivament sobre la variació quantitativa antiga /ī/, /ī/, /ē/, /ě/, /ǎ/, /ā/, /ǒ/, /ō/, /ū/, /ū/, de manera que la quantitat va acabar perdent el valor de tret fonològicament pertinent. Això és el que es pot inferir d’un parell de passatges d’un autor del Baix Imperi, Agustí de Tagast:

NON EST ABSCONDITVM OS MEVM A TE, QVOD FECISTI IN ABSCONDITO. *os* suum dicit, quod uulgo dicitur *ossum*, Latine *os* dicitur. hoc in Graeco inuenitur. nam possemus hic putare *os* esse, ab eo quod sunt ora, non *os* correpte ab eo quod sunt ossa. NON EST ergo ABSCONDITVM inquit OS MEVM A TE, QVOD FECISTI IN ABSCONDITO. habeo in abscondito quoddam *ossum* —sic enim potius loquamur: melius est reprehendant nos grammatici, quam non intellegant populi—, ergo est, inquit, quoddam *ossum* meum intus in abscondito (*Enarrationes in Psalmos*, 138, 20; corpus, § 41.5).

⁶⁰²⁰ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶⁰²¹ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

Agustí diu que hom confon *ōs*, *ōris* /o:/ 'boca' i *ōs*, *ōssis* /ɔ/ 'os'; per això, Agustí usa *ōssum* (variant de *ōs*), que simplifica la flexió d'un mot que té com a plural *ōssa*. Com que *ōssum* apareix ja en el gramàtic africà del s. IV dC *Charisius*⁶⁰²², és possible que tracti d'un africanisme.

Afrae aures de correptione uocalium uel productione non iudicant (*De doctrina christiana*, 4, 24; corpus, § 41.8).

Agustí parla de la incapacitat de les oïdes africanes per a distingir les breus de les llargues.

Semblantment, Consenci diu al s. V dC (corpus, § 47.2):

ut quidam dicunt *pīper*, producta priore syllaba, cum sit breuis, quod uitium Afrorum familiare est.

Ara bé, al mateix passatge, una mica més avall, també diu:

ut siquis dicat *ōrātor* correpta priore syllaba, quod ipsum uitium Afrorum speciale est⁶⁰²³.

Naturalment, la pèrdua de l'oposició quantitativa no és un fenomen peculiar de la llatinitat africana, sinó que, tard o d'hora, es va acabar manifestant pertot de la Romània. El que és pertinent assenyalar és que *també* va ser un fenomen afrollatí, tal com hem d'inferir dels testimoniatges reportats. Consegüentment, les fonts llatines poc ens poden subvenir en la restitució dels fonemes vocàlics llargs paleoamazics.

⁶⁰²² Ed. KEIL 1855-1880, vol. 1, p. 139, l. 3. Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 470, s.u. *ōs*.

⁶⁰²³ La quantitat de la primera vocal dels mots de la família lèxica del verb *ōrāre* és llarga.

2.3.4. Quadre del vocalisme paleoamazic

D'acord amb les anàlisis dels epígrafs precedents, proposem la restitució dels següents fonemes paleoamazics (amb llurs variants al·lofòniques probables):

vocals protoamazigues	vocals paleoamazigues	al·lòfons paleoamazics
*ǎ	*/ǎ/	[ɐ, a, ɑ]
*ĩ	*/ĩ/	[i, ɪ, e, ɛ]
*ũ	*/ũ/	[u, ʊ, o, ɔ]
*ā	*/ā/	[ɛ:, a:, ɑ:]
*ī	*/ī/	[i:, ɪ:, e:, ɛ:]
*ē ?	?	?
*ū	*/ū/	[u:, ʊ:, o:, ɔ:]

2.4. Consonantisme protoamazic

K.-G. Prasse va proposar el següent quadre l'any 1972⁶⁰²⁴:

<i>b</i>		<i>f</i>		<i>w</i>	<i>m</i>
<i>d</i>	<i>t</i>		<i>z</i>	<i>s</i>	<i>r</i>
<i>ḍ</i>	[<i>tt</i>]			<i>ʒ</i>	<i>l</i>
			<i>j</i> ?	<i>š</i> ?	<i>y</i>
<i>g</i> [<i>gg^w</i>]	<i>k</i>				
	[<i>qq</i>]	<i>ɣ</i>	<i>x</i>		
			<i>h</i>		

Recerques ulteriors, d'una banda, sobre els parlars de Ghadames i d'Augila mostren que cal reconstruir també */β/, que es correspon a /h/ en tuareg i a Ø en els dialectes septentrionals⁶⁰²⁵ i, d'altra banda, sobre el zenaga, mostren l'existència d'un fonema */ʔ/ (oclusiva glotal sorda) versemblantment protoamazic⁶⁰²⁶ però d'origen protoafroasiàtic incert. M. Kossmann postula igualment una oposició protoamaziga *g* ~ *ǵ* i **k* ~ **c*⁶⁰²⁷.

⁶⁰²⁴ A partir de PRASSE 1972, p. 105. L'autor transcriu la fricativa velar (o uvular) sorda com a <ḥ>. Nosaltres seguim la transcripció més usual actualment: <x>. <j> representa [ʒ], segons hem vist més amunt, § 2.1.

⁶⁰²⁵ Cf. KOSSMANN 1999a, pp. 110-134. Vegeu el quadre de correspondències *infra*, § 2.5.

⁶⁰²⁶ Cf. KOSSMANN 2001b, pp. 61-100. Vegeu *supra*, § VIII.10.5, on notem que de vegades /ʔ/ procedeix d'una evolució particular d'altres dialectes amazics.

⁶⁰²⁷ Cf. KOSSMANN 1999a, pp. 205-208.

2.5. Consonantisme preamazic

La reconstrucció afroasiàtica emmena a reconstruir més consonants, concretament /ʕ/ i /ħ/, transcrites com a <ε>⁶⁰²⁸ (per a la fricativa faringal sonora) i <h> (per a la fricativa faringal sorda) i consonants “emfàtiques”⁶⁰²⁹ suplementàries, /q/, /t/, que en protoamazic s’han confós amb els al·lòfons de /y/, /d/, respectivament, generalment quan hi ha tensió. Observem, doncs, que en amazic no hi ha oposició sonora ~ sorda en les consonants faringalitzades⁶⁰³⁰. Igualment, /f/ prové de la confluència de /p/, /f/ preamazics (distingits encara en egipci). Per això, /f/, /y/ reben el mateix tractament que les oclusives en l’estructura de les arrels amazigues⁶⁰³¹. Les aproximants /w/, /y/ tendeixen a vocalitzar en /u/, /i/, respectivament, és a dir que són autèntiques sonants, un fet bastant excepcional en lingüística afroasiàtica⁶⁰³². La presència en tuareg de /h/ de tres orígens protoamazics diferents sembla haver estat aclarida finalment gràcies als estudis de M. Kossmann⁶⁰³³ i (en perspectiva afroasiàtica) G. Takács⁶⁰³⁴:

tuareg de l’Ahaggar	prototuareg	Ghadames	amazic septentrional	proto-amazic	egipci	proto-semític	proto-afroasiàtic
<i>h</i>	* <i>b</i>	<i>b</i> (> β)	* <i>b</i>	* <i>b</i>	<i>b</i>	* <i>b</i>	* <i>b</i>
<i>h</i> -, -Ø	* <i>h</i>	β	* <i>w</i> ~* <i>y</i> > Ø	*β	<i>b</i>	* <i>b</i>	* <i>b</i>
<i>h</i> -, -Ø	* <i>z</i>	<i>z</i>	* <i>z</i>	* <i>z</i>	<i>z, s, š</i>	* <i>z, *d, *s</i>	* <i>ʒ, *dʒ, *c</i>
<i>h</i> -, -Ø	* <i>h</i> -, *-Ø	<i>h</i> ~ β	* <i>w</i> ~* <i>y</i> > Ø	* <i>h</i> /* <i>h</i> ^w	<i>h, ħ, ʕ</i>	* <i>h, *ħ, *ʕ</i>	* <i>h, *ħ, *ʕ</i>

⁶⁰²⁸ Els amazigòlegs solen transcriure la fricativa faringal sonora /ʕ/ (AFI) amb una <ε> i no pas <‘>, com solen fer els semitistes i egipciòlegs. Atès que la *e* oberta /ε/ en general no existeix en amazic —existeix únicament com a al·lòfon en alguns dialectes, com el tuareg i el zenaga—, no hi ha risc de confusió.

⁶⁰²⁹ Emprem aquest terme solament per no comprometre’ns d’entrada amb la natura fonètica d’aquesta articulació secundària, que en protoafroasiàtic devia ser ejectives o glotalitzada (com trobem en les llengües semítiques etiòpiques i en sud-aràbic), i no faringalitzada, que és el que trobem en època històrica en amazic i en àrab.

⁶⁰³⁰ Estat de coses que hom atribueix ja al protoafroasiàtic. Vegeu DIAKONOFF 1988, p. 35.

⁶⁰³¹ Vegeu *infra*, § 3.2.

⁶⁰³² Fet que destaca DIAKONOFF 1988, p. 39, que només troba paral·lelismes parcialment en txàdic i cuixític amb les sonants /m/, /n/, /w/. BYNON 1978 dóna exemples d’oposició de /w/, /y/, d’una banda, amb /u/, /i/, de l’altra, però no observem implicacions morfològiques en les oposicions assenyalades per l’autor.

⁶⁰³³ KOSSMANN 1999a, pp. 61-135.

⁶⁰³⁴ TAKÁCS 2000a, pp. 333-356 i *idem* 2006b.

2.6. Consonantisme egipci

Per a l'egipci, la recerca fonològica recent⁶⁰³⁵ està treballant amb un quadre consonàntic ben diferent del que fins ara feien servir els egiptòlegs en les seves transcripcions, no gaire preocupats, molt sovint, pel valor fonètic i fonològic d'aquestes transcripcions. Els lingüistes, particularment els afroasiatistes, s'han fet ressò de la importància de l'estudi de la fonologia de l'egipci antic per al desenvolupament dels estudis de lingüística afroasiàtica. A continuació presentem un quadre del sistema consonàntic de l'egipci obtingut per la disputada recerca recent.

Fonemes consonàntics de l'egipci antic⁶⁰³⁶

	bilabial	dental	alveo- palatal	palatal	velar	uvular	faringal	glotal
oclusives sordes	<i>p</i> [p ^h]	<i>t</i> [t ^h]		<i>c</i> < <i>t</i> > [c ^h]	<i>k</i> [k ^h]	<i>q</i> [q']		<i>ʔ</i> < <i>a</i> >
oclusives sonores	<i>b</i>	<i>d</i> [t']		<i>j</i> < <i>d</i> > [c']	<i>g</i> [k']			
fricatives sordes	<i>f</i>	<i>s</i> [s ^l]	<i>š</i>	<i>ç</i> < <i>h</i> >		<i>χ</i> < <i>h</i> >	<i>ħ</i>	<i>h</i>
fricatives sonores		<i>z</i> [s']					<i>ʕ</i> <'>	
nasals	<i>m</i>	<i>n</i>						
vibrants		<i>r</i> [r]				<i>R</i> < <i>ʔ</i> >		
laterals		<i>l</i> < <i>c</i> >						
glides	<i>w</i>			<i>j</i>				

Remarques⁶⁰³⁷: /R/ <ʔ> prové del protoafroasiàtic *r. En /ʕ/ conflueixen tres fonemes protoafroasiàtics: *d, *z, *ð. Les oclusives velars protoafroasiàtiques *k, *g, *q tenen dos resultats en egipci: /k/, /g/, /q/ i /c/, /j/, /j/. Les “emfàtiques” protoafroasiàtiques perden estatus fonològic en egipci i es fonen amb les fricatives sordes corresponents: *p > /f/; *t i *š > /d/; *k i *x > /j/ en contextos determinats, si bé normalment > /q/ i /ħ/, respectivament. Pel que fa a les sibilants, *š > /s/; *x > /š/ o /ç/; *θ i *s > /z/. Pel que fa a les fricatives velars, *x > /ç/; *y > /χ/; *x > /ħ/.

⁶⁰³⁵ Vegeu LOPRIENO 1995, pp. 28-50 i SATZINGER 1997.

⁶⁰³⁶ A partir de LOPRIENO 1995, p. 33 i SATZINGER 1997, pp. 27-30.

⁶⁰³⁷ LOPRIENO 1995, pp. 31-35.

2.7. Consonantisme protoafroasiàtic

Com a referència, vet aquí un quadre amb les correspondències consonàntiques regulars entre les branques més ben conegudes del *phylum* afroasiàtic⁶⁰³⁸.

protoamazic	protosemític	egipci	protocuíxític oriental	protoafroasiàtic
*b ~ *β	*b	b	*b	*b
*f	*p	p	*f	*p
*f	*p	f	*f	*f
*m	*m	m	*m	*m
*d	*d	d	*d	*d
*t	*t	t	*t	*t
*d ~ *t	*t	d ~ t	*d / t	*t
*n	*n	n	*n	*n
*z (també *s ?)	*s	s	*s	*c
*s	*š	s	*š	*s
*z	*z	z	*z	*ʒ
*s	*t	s	*s	*č
*d i *z	*t	d	*č	*č
*s ~ š	*š ?	s ~ f	*š	*š ?
*z/d	*d	z ~ d	*z	*dʒ
*d i *z	*s ~ *θ ~ *ð	d	*č	*č
*k	*k	k ~ t	*k	*k
*g	*g	g ~ d	*g	*g
*k' / *y	*q	q	*k	*k'
*x / *y	*h	h	*h	*h
*k	*h	h		*q
*g	*h	h		*k o *g
*h	*h	h ~ h	*h	*h
*h	*ç ~ *y	ç	*ç	*ç ~ *y
*h	*h	h (~ i j-?)	*h	*h
Ø (~ ʔ ???)	*ʔ	j- (rarament ʔ)	*ʔ	*ʔ
*l	*l	n/nr/r/β	*l	*l
*r	*r	r/β/ç	*r	*r
*w/u	*w	w/y ?	*w	*w
*y/i	*y	y	*y	*y

⁶⁰³⁸ Fonamentalment partir de TAKÁCS 2000a, p. 346, *idem* 2006b, p. 1 i BLAŽEK 1999, p. 29, tot i que hi ha algunes correccions nostres, en funció del que hem descrit en els epígrafs precedents.

2.8. Consonantisme paleoamazic

2.8.1. Labials: /f/, /b/, /β/, /w/

2.8.1.1. Evidències de /f/

La comparació afroasiàtica permet suposar que el fonema protoamazic */f/ és continuador de dos fonemes diferenciats en protoafroasiàtic, */p/ i */f/, que en amazic s'han fos en un sol fonema⁶⁰³⁹. Naturalment, els llatinismes de l'amazic, que testimonien l'adaptació dels fonemes llatins /p/ i /f/ indistintament en /f/, poc ens poden ajudar a esbrinar si la fusió en un sol fonema és ja antiga, atès que només els coneixem per fonts moderns —o, a tot estirar, medievals—: (1) *f* llatina > *f* amaziga: *fūrca* > **furkāt* / **furka*, *fūrnu(m)* > **furnu*; (2) *p* llatina > *f* amaziga: *pascha* > **faska*, *pīrus* > **fīrast* i **fīras*, *pūllus* > **fūllus*⁶⁰⁴⁰. Per tant, la principal font a aquest efecte són els amaziguismes de les fonts antigues llatines. I el que trobem és que tant en onomàstica com en lèxic comú, l'escassíssima presència de *p* ens emmena a pensar que ja a l'antiguitat s'havia fos el fonema preamazic **p* amb /f/, mentre que els testimoniatsges de *f* sovintegen (per exemple el mot del cirteu Càssius Fèlix *gufio*, *-onis* 'rabassa o cep de vinya' < paleoamazic **gūfyū(n)*⁶⁰⁴¹. Un sol mot comú amb *p* podríem adduir, *nepa* o *nepas* 'constel·lació de cranc o escorpí, segons els *Afri*' (a Festus)⁶⁰⁴²; en aquest cas —si doncs no hi ha un error de transcripció o de transmissió— podria tractar-se d'un punicisme, en què, inversament que en amazic, és la */f/ protoafroasiàtica que s'ha fos amb el resultat de */p/, de manera que no hi ha *f*, només *p*, estat de coses que hom reconstrueix ja per al protosemític. En inscripcions neopúniques no trobem més que <p>⁶⁰⁴³ tant en antropònims libis com llatins, atès que el fenici antic devia conèixer el fonema /f/. Noms libis: *ypt'n* (*Mactar*, Bizacena, N 65, 76, etc.)⁶⁰⁴⁴, *npt'n* (Lepcis Magna, Tripolitània, N 59)⁶⁰⁴⁵, *p'lt'k'n* (*Tatahouine*, N 1)⁶⁰⁴⁶, *p'hl'n* (*Henchir Brighita*, Tripolitània N

⁶⁰³⁹ Sobre els orígens protoafroasiàtics de /f/ amaziga, vegeu TAKÁCS 2005, pp. 165-193.

⁶⁰⁴⁰ Vegeu *infra*, § 8.3.

⁶⁰⁴¹ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶⁰⁴² Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶⁰⁴³ De tota manera, els punicistes creuen que en neopúnic aquest fonema era fricatiu. Vegeu *supra*, Introducció, § 14.5.

⁶⁰⁴⁴ JONGELING 2008, p. 341.

⁶⁰⁴⁵ *Idem*, p. 359. L'autora ho posa en relació amb NFTN de l'epigrafia líbica i *Nifaten* de Corip (8, 481).

⁶⁰⁴⁶ *Idem*, p. 368.

1)⁶⁰⁴⁷, *tbhpy* (Lepcis Magna, N 3, 9, 13, 14, 15, 16, 20)⁶⁰⁴⁸, etc. Noms llatins: *p'lqy'* (*Mactar*, N 87) = *Felicio*⁶⁰⁴⁹, *p'sk'* (*Mactar*, N 86) = *Fuscus*⁶⁰⁵⁰, *p'rts* (*Mactar*, N 83) = *Fortis*⁶⁰⁵¹, *pyrm'* (*Calama*, N 23) = *Firmus*⁶⁰⁵², *pl'wy* (*Calama*, N 32) = *Flavius*⁶⁰⁵³, *p'wst'* (*Mactar*, N 24, 76, 19) = *Faustus*⁶⁰⁵⁴, etc. Com es pot observar, les fonts púniques són equívokes en aquest sentit, mentre que les llatines, per la distinció /p/ ~ /f/, són més útils. El més probable, doncs, és que l'amazic antic només conegués un fonema labial sord, la fricativa labiodental */f/.

2.8.1.2. Evidències de /b/ i /β/

És només recentment que s'ha pogut demostrar l'existència un fonema protoamazic diferenciat, d'una banda, de /b/ i, d'altra banda, de /h/, i que dos parlars orientals, els de Ghadames i Augila, conserven com a /β/⁶⁰⁵⁵. És problemàtica l'antiguitat de l'escisió /b/ ~ /β/, que, segons l'estat actual de la recerca, prové d'un únic fonema protoafroasiàtic */b/⁶⁰⁵⁶. L'evidència de */b/ paleoamaziga sembla que no suposa gaires problemes: **abrid* 'camí, pas' (cf. *Abrida* 'pas de l'estret de les Columnes d'Hèrcules'), **buda* (cf. llatí africà *buda* 'planta de maresmes'), **būrrīkān* 'el negre', 'cavall petit de càrrega negre' (cf. el grec cireneu βρικον 'ase' i l'afrollatí *buricus* 'cavall petit')⁶⁰⁵⁷ i altres casos no tan clars. L'evidència de */β/, en canvi, s'estantola sobre bases menys fermes: per ventura **βəyni* 'dàtil' (cf. Ghadames *aβena*), probable manlleu de l'egipci *bnj(.t)*, en copte sahidic **BNNE**, **βitar* / **βutar* 'el coix' (cf. noms de Mauretània Cesariana *Botrius*, *Botor*, *Botrianus*), **βuʔrū* (cf. el mot cireneu βορυσ 'feli gran?') i **nāqūβāt* (cf. Pseudo-Dioscòrides *νουκουβάτ* 'eufòrbia')⁶⁰⁵⁸. És possible que el topònim númida *Tabudium* / *Thabudeos* (actualment *Thouda*) hagi evolucionat diacrònicament **tā-βūdā* > **tawda* > **tuda*⁶⁰⁵⁹, per bé que també podria tenir com a ètim

⁶⁰⁴⁷ *Ibidem*.

⁶⁰⁴⁸ JONGELING & KERR 2005, p. 19 i JONGELING 2008, p. 335. En el paral·lel llatí trobem *Tapapi*. El nom apareix com a *Tapapius* (IRT 273, 319), *Tapafius* (IRT 745) i en una inscripció llatinopúnica com a *Typafi* (IRT 828).

⁶⁰⁴⁹ JONGELING 2008, p. 367.

⁶⁰⁵⁰ *Idem*, p. 368.

⁶⁰⁵¹ *Ibidem*.

⁶⁰⁵² *Idem*, p. 369.

⁶⁰⁵³ *Ibidem*.

⁶⁰⁵⁴ *Idem*, p. 370.

⁶⁰⁵⁵ Cf. KOSSMANN 1999a, pp. 110-132. Vegeu el quadre *supra*, § 2.5. Vegeu vint-i-dues correspondències protoafroasiàtiques de lèxic protoamazic a TAKÁCS 2004a, pp. 191-204.

⁶⁰⁵⁶ Vegeu el quadre *supra*, § 2.7.

⁶⁰⁵⁷ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶⁰⁵⁸ Vegeu *infra*, § 8.2.

⁶⁰⁵⁹ Vegeu *supra*, § IV.4.2.8.

(*tā)būdā ‘planta de maresmes’⁶⁰⁶⁰. El plural *nbṭn* ‘ferrers’ d’una inscripció líbica apunta a un paleoamazic *nīβāt (plural *nīβātān) ‘ferrer’⁶⁰⁶¹ si ho enllacem amb el tuareg *enhād* (plural *inhādān*) ‘ferrer’⁶⁰⁶²; diríem que aquesta és una de les evidències més fermes per a */β/ paleoamaziga. És possible que les variants Βεσκέθη / Ούεσκέθη, nom d’una ciutat de Mauretània Cesariana, en la tradició de Ptolomeu (4, 2, 7) reflecteixi les vacil·lacions en la transcripció de la */β/ paleoamaziga, tenint en compte que <β> en grec transcriu /b/ i <ού> transcriu /w/ o /u/⁶⁰⁶³. No és aquest un cas aïllat, car trobem una important tribu tingitana anomenada diversament *Baquates* / Ουακούατες⁶⁰⁶⁴. Però també és possible que, en ambdós casos, tinguem /w/ paleoamaziga.

Com que ni el grec ni el llatí distingeixen fonològicament /b/ de */β/, poc podem saber, a partir de les fonts gregues i llatines, si hi havia una diferència fonològica /b/ ~ /β/ en la llengua dels libis. En tot cas, si les identificacions lèxiques que hem proposat per a mots paleoamazics amb /β/ són correctes, això reforçaria la hipòtesi de Kossmann, segons el qual la realització fonètica d’aquest fonema protoamazic devia ser el d’una fricativa o aproximant bilabial sonora [β].

2.8.1.3. Evidències de /w/

El fonema aproximant bilabial /w/ no sembla que plantegi gaires problemes de restitució paleoamaziga. El trobem (1) amb rol semivocàlic: *āw ‘fill (biològic) de’, ‘originari de la tribu o de la regió X’ (cf. nombrosos antropònims en *au-*, com ara *Audif*, *Aubsar*, *Aucfiarzo*, *Auchusor*, *Audiliman*, *Aumasgaris*, *Autiseran*, *Autufadin*, etc., així com també en epigrafia líbica de Numídia w)⁶⁰⁶⁵; (2) amb rol consonàntic, hi ha evidències molt clares, de les qual referim tan sols els exemples següents: *tarwa (cf. Corip *tarua* ‘gent maura’, a la Bizacena del s. VI dC), *yāzīwār ‘ell és el primer, precedeix’ (cf. *Is(s)icuar* / *Is(s)iguar*), *-māzīwār (cf. *Amozcuar* i *Imsguar*)⁶⁰⁶⁶; (3) amb rol semiconsonàntic és més dubtós: per ventura a *zīkk^wā ‘construcció sòlida’ (cf. el topònim antic *Ziqua* o *Zigga*)⁶⁰⁶⁷.

⁶⁰⁶⁰ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u. *buda*.

⁶⁰⁶¹ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶⁰⁶² Vegeu *supra*, § VI.7.3.3.1.13.

⁶⁰⁶³ Vegeu *supra*, § IV.4.2.17.

⁶⁰⁶⁴ Vegeu *supra*, § VIII.2.3.

⁶⁰⁶⁵ Vegeu *supra*, § VII.3.3.1.

⁶⁰⁶⁶ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u..

⁶⁰⁶⁷ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u..

2.8.2. Dentals i alveolars: /t/, /d/, /t̥/, /s/, /z/, /z̥/

2.8.2.1. Evidències de /t/

Atès que /t/ apareix en el morf de femení {-āt}, en tenim nombroses evidències paleoamazigues, que tractem en l'epígraf dedicat a la formació del femení⁶⁰⁶⁸. Encara és més abundosa la documentació d'aquest fonema com a prefix nominal (*tarua*, *Tamuda*, etc.)⁶⁰⁶⁹. En lexemes, en postulem l'existència a **βratya* 'savina de muntanya' (en fonts llatines i gregues *bratus*, βράθυ, *bratios*, *brateus* i *bratea*)⁶⁰⁷⁰ i per ventura a **qītār* 'escut de cuir' (en fonts llatines *caetra* o *cētra* 'scutum loreum quo utuntur Afri et Hispani')⁶⁰⁷¹. Atès el rendiment de /t/ en morfemes, no és estrany que el rediment en lexemes sigui baix, almenys en amazic modern.

2.8.2.2. Evidències de /d/

Hi ha una àmplia evidència de */d/ paleoamaziga, probablement sempre oclusiva [d] i sense al·lòfon fricatiu [ð]: (1) en posició inicial: **dāllās* o **dillās* (cf. el mot nùmid *dellas* 'carex, -icis, càrritx'), **dāmū* 'gasela' (cf. *damma* / *dāma* 'tipus de cèrvid semblant a l'antílop; cabirol femella'), **dūrīn* o **dīrīn* 'Alt Atlas' (cf. Δύριον, *Dyris*, *Dirim*); (2) en posició intervocàlica: **būdā* (cf. llatí africà *buda* 'planta de maresmes'), **gedi* o **gedäy* (cf. Corip *gadaias* 'dunes', i els noms *Miscadaius*, *Gadais*, *Gadaeus*, *Gadaia*), **tā-mūdā* (cf. topònim *Tamuda*), **yidir* 'que ell visqui!' (cf. antropònims *Iader* / *Iadar* / *Iadir* / *Iidir*); (3) entre líquida i vocal: **gildān* 'regius' (cf. l'antropònims Γιλδαν, *Gildon* / Γιλδων i el topònim *Gilda*); (4) en posició final: **abrid* 'camí, pas' (cf. topònim *Abrida*)⁶⁰⁷².

Cal esmentar a part el cas particular del fitònim **ā-dVrβīs* / **ā-dVrβās* (*adryas* 'thapsia garganica' en amazic medieval i modern), que deu ser d'origen púnic, segons un passatge de Càssius Fèlix ("herbam putidam quam Punice aturbis dicunt", amb la variant *atirpis*), no perquè el metge de Cirta digui que és púnic, sinó perquè hem raonat que podria ser un derivat del cananeu *ḥašīr* 'herba'⁶⁰⁷³. Està establert ja pels especialistes en púnic que el valor de <š> devia ser /t̥/, per la qual cosa caldrà retenir aquest possible punicisme de l'amazic, *adryas*, com a testimoni singular de l'adaptació del fonema africà púnic al paleoamazic, que en el nom del crisantem (*(h)urzāt(t) < púnic ḥr̥sy̆t) apunta a una adaptació en */z/.

⁶⁰⁶⁸ Vegeu *infra*, § 4.1.2.1.

⁶⁰⁶⁹ Sobre el qual vegeu *infra*, § 4.3.4.

⁶⁰⁷⁰ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u..

⁶⁰⁷¹ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶⁰⁷² Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶⁰⁷³ Vegeu *supra*, § VI.12.2.1 i *infra*, § 8.2. s.u.

2.8.2.3. Evidències de /t/

Hi ha una discordança entre la reconstrucció del fonema protoamazic */d/ —reconstruït així perquè pertot en amazic es realitza com una oclusiva (o fricativa, en els dialectes espirantitzants) dentoalveolar faringalitzada [dʰ]— i el fonema preamazic */t/ —reconstruït així perquè */t/ és la reconstrucció afroasiàtica d'aquest fonema, que es realitzaria com a sord en protosemític, protocuíxític meridional i parcialment en txàdic i com a sonor en protocuíxític oriental, prototxàdic oriental i en beja⁶⁰⁷⁴—. Un altre fet que donaria suport a la realització de */d/ protoamaziga com a [tʰ] és que la variant tensa de la laxa *d* en els dialectes amazics és *tʰ* [tʰ:], i no ***dd* ***[dʰ:]*⁶⁰⁷⁵. Sobre aquest punt delicat, les dades paleoamazigues poden dirimir els dubtes: **βīṭar* / **βuṭar* 'el coix' (cf. els noms *Botrius*, *Botor*, *Botrianus* i l'amazic modern *biḍr* 'ésser coix', *abiḍar* 'el coix', també com a malnom), **gānṭṬs* 'artemisia, *tanacetum uulgare*', femení **(tā)-gānṭṬst* (cf. formes llatines i gregues tardanes i altomedievals, *tagantes*, *tagetes*, *trigiantes*, *tigaritas*, ΚΕΥΔΗΣ, ΤΕΚΕΥΔΕΤ i l'amazic medieval i modern *tāgandast*, *agnḍs*, *tagndust*, *tignṭst*, *tignḍst* 'piretre, *anacyclus pyrethrum*'). Fixem-nos que les formes gregues altomedievals ΚΕΥΔΗΣ, ΤΕΚΕΥΔΕΤ apunten ja a una sonora *d*, la qual cosa suggereix que la sonorització */t/ dataria d'època medieval. Ens caldrien, però, més proves en què estantolar aquesta anàlisi.

Remarquem que, en epigrafia neopúnica —sovint gravada per libis, com revela l'antroponímia—, el fonema llatí /t/ pot ser transcrit per <ṭ>, com en els casos de *'pṭ'ṭ[]*' (Mactar, N 51)⁶⁰⁷⁶, que remet a *Optatus*, *dnṭ'* (Lepcis Magna, N 9)⁶⁰⁷⁷, que remet a *Donatus*, *wyqṭry'* (*Tubursicu Bure*, N 7)⁶⁰⁷⁸, que remet a *Victorius*, *m'rg'ryṭy'* (Lepcis Magna, N 52)⁶⁰⁷⁹, que remet a *Margarita*, *'wgsṭ'* (Lepcis Magna, N 14)⁶⁰⁸⁰, que remet a *Augusta*, etc.

La faringalització⁶⁰⁸¹ —aquesta consideració és vàlida tant per a */t/ com per a */z/ té una propagació dilatòria important sobre la resta de sons del mot, tant vocàlics com consonàntics, amb un efecte d'obertura i endarreriment sobre les vocals i de faringalització de

⁶⁰⁷⁴ Vegeu *supra*, § 2.7 i TAKÁCS 2006c.

⁶⁰⁷⁵ Sobre la laxitud i la tensió en amazic, vegeu *infra*, § 2.8.8.

⁶⁰⁷⁶ JONGELING 2008, p. 317.

⁶⁰⁷⁷ *Ibidem*, p. 330.

⁶⁰⁷⁸ *Ibidem*, p. 331.

⁶⁰⁷⁹ *Ibidem*, p. 353.

⁶⁰⁸⁰ *Ibidem*, p. 353.

⁶⁰⁸¹ La faringalització es defineix com una addició d'una articulació secundària que consisteix en una retractació de la llengua acompanyada d'un estrenyiment de la gorja que s'afegeix a una articulació primària apical, en el cas de l'amazic. Cf. la definició d'una fonetista, LOUALI-RAYNAL 1998, p. 60, n. 3.

consonants etimològicament simples⁶⁰⁸². En termes paleoamazics, no sabríem apreciar els efectes dilatoris de les faringalitzades (o ejectives).

2.8.2.4. Evidències de /s/

El fonema */s/ no planteja gaires dubtes de restitució paleoamaziga: **dVllās* (cf. el fitònim *dellas* 'carex, -icis, càrritx', actualment *adls* 'idem'), **mās* 'senyor' (mot freqüent en antroponímia), **slīf(u)* 'cyrenaicum laserpicium' (cf. grec cireneu σίλφιον i el compost σλιφομαχος), **sūf* / **sīf* 'riu', femení (cf. els topònims antics *Sufes* i *Sufetula*). Per a tots quatre casos, la reconstrucció protoamaziga és també */s/⁶⁰⁸³.

2.8.2.5. Evidències de /z/

Com que el fonema protoamazic */z/ sembla provenir de la fusió de quatre o cinc consonants protoafroasiàtiques (*ʒ, *c, *dʒ i possiblement també de dues africades), té un gran rendiment en amazic⁶⁰⁸⁴. L'absència d'un fonema /z/ tant en llatí —en què <z> és un grafema exòtic, que al més sovint s'usa per als hel·lenismes— com en grec —en què ζ nota *zd*⁶⁰⁸⁵— no facilita la restitució del fonema paleoamazic */z/. De tota manera, com que, a partir del s. IV aC, ζ nota també la *z* del persa⁶⁰⁸⁶, podem pensar que les fonts gregues d'època alexandrina endavant van poder emprar ζ per a notar la */z/ paleoamaziga. Podem pensar igualment que σ / *s* serien transcripcions plausibles de la */z/ paleoamaziga. I, en efecte, són aquestes les hesitacions que trobem, començant per la designació endoglòtica del poble amazic, que trobem com a Μάζικες / *Mazices* (també *Mazacos* a Agustí) / ΜΑΖΙΖ⁶⁰⁸⁷ en fonts literàries gregues, llatines i coptes, respectivament, així com *Mazic*, *Mazzic*, *Mazix*, *Mazics*, *Mazica*, *Mazuca*, *Mazicat*, *Masik*, *Massic*, *Massici*, *Masac*, etc. en epigrafia llatina de

⁶⁰⁸² Donem alguns exemples rifenys d'oposicions basades en la faringalització i de mots aïllats amb transcripció fonètica que permeten observar l'efecte propagatori sobre els altres sons del mot: *izi* [izi] 'mosca' ~ *izi* [izʕi] 'vesícula biliar', *ids* [iðʕʕsʕ] 'son' ~ *itts* [itʕʕsʕ] 'dormir', *arumi* [arʕʕmi] 'romànic', *rruz* [rʕʕʕzʕ] 'arròs', *asmmad* [asʕʕʕm:adʕ] 'fred'.

⁶⁰⁸³ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶⁰⁸⁴ Vegeu el quadre *supra*, § 2.7.

⁶⁰⁸⁵ Cf. LEJEUNE 1972, §§ 102-108, pp. 112-116.

⁶⁰⁸⁶ Al s. V aC ζ transcrivía encara el grup persa *zd* (*mazdara-* : Μαζάρης). Cf. LEJEUNE 1972, § 107, p. 116. L'hel·lenista nota que, fins al s. V aC, era <σ> la lletra grega amb què hom transcrivía la *z* persa (i irània, en general).

⁶⁰⁸⁷ En copte, existeix el grafema *z*, però s'usa només per a... manlleus grecs. La fluctuació *z* / *c* en la notació del fonema exòtic /z/ (cf. ΑΝΖΗΒΕ / ΑΝΧΗΒΕ 'escola') reflecteix l'absència d'oposició fonèmica /z/~ /s/. Cf. REINTGES 2004, p. 22.

l'Àfrica romana⁶⁰⁸⁸. Altrament també podem suposar l'existència paleoamaziga de */z/ en casos com el de *zārāt 'figuera' (cf. toponímia antiga Zaret, Zerta, Zerta, Zertensis, Zarata, Zarath), així com en Amozcuar / Imsguar, versemblantment *mīzwār 'principal, notable, primer'⁶⁰⁸⁹. Aquestes fluctuacions que trobem en les fonts antigues gregues, llatines (i una de copta), amb un avantatge de <z>, apunten a una realització fricativa dentoalveolar sonora del fonema paleoamazic */z/.

2.8.2.6. Evidències de /z/

Per a la faringalitzada */z/ hi ha escasses evidències clares paleoamazigues, tot i que és fonema que hom reconstrueix tant per al preamazic com per al protoamazic⁶⁰⁹⁰. Evoquem el punicisme *hr̥sy̆t* 'crisantem' > paleoamazic *(h)urzāt(t) o *(h)urzīt(t) (cf. χουρζητά al Pseudo-Dioscòrides; en amazic modern *tawrzaʔt*)⁶⁰⁹¹. Naturalment, no és aquest l'únic punicisme en què la *ʃ* púnica es retroba com a /z/ en amazic —cf. *azalim* 'cebes' (singular col·lectiu) < *bʃl-m*—⁶⁰⁹², però sí que és l'únic que ens fa pensar que tal adaptació és ja antiga, gràcies a la transcripció ζ del Pseudo-Dioscòrides, que apunta a un fonema sonor, i no sord. Potser els casos més convincents els trobem en epigrafia neopúnica: el nom tripolità *m̥ʃwkn* es correspon amb *Masaucan* (testimoniats igualment a Tripolitània)⁶⁰⁹³. Altres casos són més dubtosos. Hem analitzat com a *ziddīn 'el qui és dolç' l'important antropònim *Stiddin*, *Siddin*, *Siddina*, *Siddine*, *Siddini*, *Sidin*, *Sidina*, *Tziddin*, *Tsedden*, *ʃiddin*, *ʃidin*, *Stidin*, *Seddena*, *Sedeni*, *Ziddinae*, *Ziddini*, *Ziddinus*, *Tidin*, etc. Les fluctuacions apunten a */z/, però l'etimologia assenyalada és molt fràgil, tractant-se d'un antropònim⁶⁰⁹⁴. Amazigòlegs especialistes en epigrafia líbica han analitzat *ʃkn* (RIL 2/6) com '(ells) construeixen' (RIL 2/6), d'un verb protoamazic *āzkūh⁶⁰⁹⁵, però la reconstrucció protoamaziga sola no ens garanteix que [z^ʃ] fos la pronúncia antiga d'aquest fonema. Finalment, és possible que el nom amb què els Ἄφροι designaven l'api, σίληνα, remeti a un mot paleoamazic *zīl(l)īt / *zīl(l)ūyt⁶⁰⁹⁶, però tampoc en aquest enllaç tenim certesa de la realització sonora i faringalitzada d'aquest fonema. En definitiva, l'agafador més sòlid per a la restitució de */z/ paleoamaziga és l'adaptació de la designació púnica del crisantem. La resta d'indícis

⁶⁰⁸⁸ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶⁰⁸⁹ Vegeu *infra*, § 8.2.

⁶⁰⁹⁰ Vegeu el quadre *supra*, § 2.7.

⁶⁰⁹¹ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶⁰⁹² Vegeu *supra*, § V.1.4.

⁶⁰⁹³ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Masaucan*.

⁶⁰⁹⁴ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶⁰⁹⁵ Vegeu *supra*, § VI.7.3.3.1, n° 2.

⁶⁰⁹⁶ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

apunten, almenys, a l'existència d'un fonema sibil·lant interdental diferenciat de /s/ i de /z/, segurament sonor i, d'alguna manera, emfàtic —no sabem del cert si faringalitzat o ejectiu—, per la qual cosa creiem molt probable l'antiguitat de */z/ en amazic.

2.8.3. Postalveolars i prepalatals: /š/, /ʒ/, /y/

2.8.3.1. Evidències de /š/

El fonema /š/, transcrit <c>/<Ĉ> en la notació usual de l'amazic modern, és de feble rendiment en protoamazic⁶⁰⁹⁷ i hom no el reconstrueix en preamazic. L'absència d'un fonema /š/ en grec i en llatí i, consegüentment, d'un grafema per a transcriure'l dificulta la identificació d'un tal fonema en paleoamazic. A penes podem evocar un mot paleoamazic en què es podria defensar la presència d'una */š/, el nom del falcó a calis libis segon Hesiqui: βάρβαξ· ἰέραξ παρὰ Λίβυσι. Tenint en compte que, en diversos dialectes amazics, d'una arrel expressiva parcialment reduplicada √brbš s'obté un verb que significa 'estar tacat, clapat, bigarrat'⁶⁰⁹⁸, és podria defensar que βάρβαξ sigui un nominatiu hel·lenitzat amb -s d'un tema velar o uvular /barbak-/ /barbax-/ /barbag-/ o /barbaq-/. Hem vist⁶⁰⁹⁹ que, en reconstrucció protoamaziga, aquest fonema /š/ de brbc no pot provenir de */c/⁶¹⁰⁰, per tal com /š/ apareix tant en els dialectes en què /š/ és el resultat de */c/ protoamazic (cf. rifeny oriental dels *Ayt Iznasn abrbaš*) com en els dialectes en què el resultat de */c/ protoamazic és /k/ (cf. taixelhit i tamaziyt brbš). No obstant això, aquest és un magre agafador per a postular una realització velar o uvular antiga del fonema protoamazic /š/, atesa la incertesa de l'enllaç etimològic que hem apuntat per a un nom de formació manifestament expressiva.

En l'estudi de dos punicismes paleoamazics, hem suposat que el fonema fenici-púnic /š/ s'adaptava com a /s/ en amazic antic: *fīsīt 'lli' (cf. ζεραφοίστ en el Pseudo-Dioscòrides; tif(f)st 'lli' en amazic modern) < púnic pšt i *qāššīm / *qūššīm 'cogombres silvestres' (cf. κουσσιμεζάρ en el Pseudo-Dioscòrides; ayssim 'cogombres, melons' en amazic modern) < púnic *qūššīm (o *qāššīm)⁶¹⁰¹. Però hem d'admetre, d'una banda, que la transcripció grega amb σ no permet dilucidar-ne si la pronúncia paleoamaziga era [s] o [ʃ] i, d'altra banda, que els especialistes en

⁶⁰⁹⁷ Cf. KOSSMANN 1999a, pp. 219-225, que el tracta dins les "consonants marginals", tot i que conclou que "il est nécessaire de reconstruire š en proto-berbère comme une consonne de fréquence basse" (p. 225).

⁶⁰⁹⁸ Vegeu *supra*, § II.3.1.1.

⁶⁰⁹⁹ *Ibidem*.

⁶¹⁰⁰ Vegeu *infra*, § 2.8.4.1.

⁶¹⁰¹ Vegeu *infra*, § 8.2.

llengües cananees treballen amb la hipòtesi que, almenys en púnic tardà, la realització del vell fonema cananeu /š/ devia més aviat dentoalveolar que prepalatal, per tan [s]⁶¹⁰².

Tant Chabot com altres amazigòlegs que s'han interessat en l'epigrafia líbica admeten l'existència de /š/ i /ž/ en líbic. La correspondència entre el líbic *šqrh* 'fusta' (RIL 1/6) amb l'amazic septentrional *asyar* 'idem' i el tuareg *asāyar* (plural *isāyarān*) 'idem'⁶¹⁰³ sembla plausible; però això només apunta a l'existència d'un fonema de realització fonètica incerta, diferent de /s/, que posteriorment hauria confluït en protoamazic amb el resultat de */s/ paleoamazic.

Optem, doncs, per no restituir */š/ com a fonema paleoamazic, bo i admetent dificultats d'anàlisi.

2.8.3.2. Evidències de /ʒ/

Semblantment a /š/, la sonora /ʒ/, transcrita <j>/<I> en la notació usual de l'amazic, fa de mal reconstruir per a la protollengua, fora d'algunes formacions expressives⁶¹⁰⁴ i es tracta d'una consonant marginal en diacronia, tot i que sincrònicament sigui freqüent en alguns dialectes per palatalització de */ǧ/ i per adaptació de manlleus de l'àrab. Igualment, hom no reconstrueix aquest fonema com a preamazic. En cas que */ʒ/ hagués existit en amazic antic, l'absència d'aquest fonema en grec i en llatí no ens permetria d'identificar-lo, tot i que Prasse n'ha suggerit l'existència en l'epigrafia líbica⁶¹⁰⁵.

2.8.3.3. Evidències de /y/

El fonema /y/ és un dels menys controvertits —i, aparentment, dels més estables— en comparació afroasiàtica i en lingüística històrica amaziga. El rol que exerceix el prefix *yǎ- de 3ª persona del singular de la conjugació imperfectiva afroasiàtica, ben conservada en amazic⁶¹⁰⁶, permet inferir l'existència d'un fonema paleoamazic */y/.

⁶¹⁰² Vegeu *supra*, Introducció § 14.5.

⁶¹⁰³ Vegeu *supra*, § VI.7.3.3.6.

⁶¹⁰⁴ Cf. KOSSMANN 1999a, pp. 226-236.

⁶¹⁰⁵ Vegeu *supra*, § VI.7.3.1.2.

⁶¹⁰⁶ Vegeu *infra*, § 6.3.1.

2.8.4. Velars i palatals: /k/, /c/, /g/, /ǵ/, /x/**2.8.4.1. Evidències de /k/ i /c/**

El fonema preamazic */k/, de correspondència afroasiàtica força estable, està bastant menys testimoniats en paleoamazic que */q/, segurament perquè en */q/ preamaziga conflueixen fins a cinc consonants protoafroasiàtiques —/ʁ/ continua essent un fonema de rendiment lexemàtic molt alt en amazic modern—, mentre */k/ preamaziga es correspon, en l'estat actual de la recerca, únicament a */k/ protoafroasiàtica. En reconstrucció protoamaziga, encara que, en els dialectes espirantitzants, š procedeix al més sovint de */k/ protoamaziga —conservada com a oclusiva velar en els dialectes oclusius—, M. Kossmann ha mostrat que l'alternança /k/ ~ /š/ no es pot explicar sempre a partir de regles fonètiques —atès que ambdós fonemes, amb resultats fonètics diversos, coexisteixen en els dialectes zenates—, per la qual cosa postula dos fonemes protoamazics diferenciats */k/ i */c/ (oclusiva palatal)⁶¹⁰⁷. Els fets paleoamazics no semblen corroborar l'existència de dos fonemes diferenciats */k/ ~ */c/. Com a evidències més o menys clares de */k/ paleoamaziga, citem *būrrikān 'el negre', 'cavall petit de càrrega negre' (cf. el grec cireneu βρικον 'ase' i l'afrollatí *buricus* 'cavall petit')⁶¹⁰⁸, *kānār 'capitost, home que és al front (d'una tribu o d'un exèrcit)' (cf. el nom *Chanaris* d'un *princeps gentis* de *Thubursicu Numidarum*, en genitiu)⁶¹⁰⁹. Implicaria això que s'hauria produït una escissió fonològica */k/ ~ */c/ amb posterioritat a l'antiguitat? No ho sabríem afirmar. En conclusió, mentre que l'evidència d'una oclusiva velar */k/ paleoamaziga es pot assumir, la de */c/ amb estatut fonèmic diferenciats és incerta.

⁶¹⁰⁷ KOSSMANN 1999a, pp. 174-206. Exemple d'evidència protoamaziga de */c/: *aksum* 'carn' en els dialectes senhages i altres no zenates (cabilenc, taixelhit, tamaziyt, *Šanhāja Srayr*, Ghadames, Augila, Siwa, Foqaha) : *aysum* en els dialectes zenates (rifeny, *Ayt Syrušn*, Figuig, Gurara, Mzab, Wargla, xènuia, Matmata). Exemple d'evidència protoamaziga de */k/: designació de la 'terra': *akal* en tuareg, taixelhit, tamaziyt, *Šanhāja Srayr*, cabilenc [ʁçəl], Ghadames [o:kəl] : (a)šal a Augila, rifeny [ʃar], Ayt Snus, Ayt Menacer, xauí, Zuara, Matmata, Siwa. Mentre que el tractament diferenciats de */c/ protoamaziga segons els dialectes sembla d'origen genealògic, el de */k/, més recent, sembla areal, i té a veure amb el fenomen general de l'espirantització, sobre el qual vegeu *infra*, § 2.8.9.

⁶¹⁰⁸ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶¹⁰⁹ Vegeu *infra*, § 8.2.

2.8.4.2. Evidències de /g/ i /ǵ/

El fonema preamazic */g/ es correspon, pel que sembla, a un sol fonema protoafroasiàtic */g/. En reconstrucció protoamaziga, cal postular una oposició fonemàtica —no sabem si fruit d'una escisió preamaziga— paral·lela a la de */k/ ~ */c/, en aquest cas */g/ ~ */ǵ/ (d'articulació palatal propera a [j])⁶¹¹⁰. Com en el cas de l'oposició */k/ ~ */c/, l'evidència antiga de */g/ ~ */ǵ/ és escassa, perquè les fonts gregues i llatines poc poden reflectir un tal contrast velar ~ palatal. No obstant això, la fluctuació en la notació de l'afrollatí *gelela* / *gelala* / *galala* 'coloquint' (probablement de l'adstrat amazic), que, per reconstrucció protoamaziga, hauria de contenir */ǵ/, és possible que reflecteixi, mitjançant la *e*, un fenomen de palatalització de *g*, per la qual cosa seria admissible reconstruir, també en el paleoamazic del s. V dC, *ǵālāla(t) en lloc de *gālāla(t)⁶¹¹¹. També el mot de Corip *gadaias* 'dunes' s'hauria de reconstruir en protoamazic amb una */ǵ/ (*ǵedi o *ǵedāy), així com *ǵūra 'unitat de mesura de capacitat incerta' (cf. *gura* en dos ostraca)⁶¹¹² i *ǵıldān 'regius' (cf. Γιλδαν⁶¹¹³, *Gildon* / Γιλδων, *Gilda*, GLD a l'epigrafia líbica), el llatínisme cristià de l'amazic (tuareg *angālos*, mozabita *anǵalus*, etc.) *angēlus* > paleoamazic *angālus⁶¹¹⁴, però res en la transcripció llatina ens permet fer-ho extensiu al paleoamazic. En tot cas, les evidències del */g/ paleoamaziga són clares: *ǵāmmūn / *ǵāmūn / *ǵāmyūn (cf. *gemio*, -ōnis 'parcel·la delimitada per un mur'), *ǵāntīš 'artemísia, *tanacetum vulgare*' (cf. *tagantes*, *tagetes*, *trigiantes*, *tigaritas*, Κενδής, Τεκενδέτ), *ǵūmmāt (cf. γυμμάθ 'cugula, *auena fatua*'), *(tā-)ǵāmmī, plural *(tī-)ǵīmmā / *(tī)ǵūmmā (cf. topònims antics *Tigimma* i *Thigimma*)⁶¹¹⁵. Igualment, en el llatínisme de l'amazic *iugum* (en plural *iuga*) > paleoamazic *yuga 'tir, parella de bous'⁶¹¹⁶.

2.8.4.3. Evidències de /x/

Encara que la fricativa velar sorda protoafroasiàtica */x/ (al més sovint transcrita <ḫ>), sembla mantenir-se en diverses branques (sud-cuixític, egipci, semític i part del txàdic), en preamazic sembla haver confluït amb */q/ o */k'/⁶¹¹⁷. En tot cas, */x/ no sembla pas que es

⁶¹¹⁰ KOSSMANN 1999a, pp. 137-173 i 205-207.

⁶¹¹¹ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶¹¹² Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶¹¹³ Vegeu *supra*, § II.4.1.1.

⁶¹¹⁴ Vegeu *infra*, § 8.3, s.u.

⁶¹¹⁵ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶¹¹⁶ Vegeu *infra*, § 8.3, s.u.

⁶¹¹⁷ Vegeu *supra*, § 2.7.

pugui reconstruir en protoamazic⁶¹¹⁸. En paleoamazic no hem trobat evidències d'un tal fonema.

2.8.5. Uvular o ejectiva: /q/ o /k'/

El fonema protoamazic */ɣ/, que té generalment una realització fricativa uvulovelar sonora —més aviat [ɣ] que [ʁ]—, procedeix possiblement de quatre o cinc consonants protoafroasiàtiques —*/k/, */x/, */g/, */q/—, per la qual cosa s'entén que tingui un gran rendiment en amazic, molt superior al de */k/ protoamaziga. Els testimoniats paleoamazics mostren que el valor antic del fonema */ɣ/ era oclusiu, i no fricatiu, a diferència dels dialectes amazics moderns. Atès que la variant tensa de ɣ no és **ɣ sinó qq, és raonable pensar que el valor antic de fonema lax devia ser */q/, però, atesos els antecedents preamazics, no seria descartable que la realització fos la d'una oclusiva velar ejectiva sorda */k'/⁶¹¹⁹. En la present recerca restituïm */q/ en el lèxic paleoamazic, però admetem la incertesa entre una realització [q] o [k']. Les evidències antigues d'aquest fonema són riques: *māzīq 'amazic', femení *māzīqāt (cf. Μάζικες / *Mazices* / μαζιζ, *Mazic*, *Mazzic*, /*Mazix*, *Mazics*, *Mazica*, *Mazicat*, *apud Mazacos*, *Mazuca*, etc.), *yāmāqār i *tāmāqār (3ª persona del singular masculí i femení, respectivament, del verb 'ésser gran'; cf. els noms *Iamakara*, *Iamcar*, *Tamacar*), *qūrāy 'asfòdel' (cf. Pseudo-Dioscòrides κυρα 'asfòdel', el topònim Κυράνα / Κυρήνη i l'amazic modern *iyri*), el topònim *Cidamus* /Κιδαμή (en parlar amazic autòcton [ʃādeməs] i en el dels tuaregs [ɣədeməs]; passat de l'amazic a l'àrab com *Gadāmis*)⁶¹²⁰, el punicisme *qāssīm / *qūssīm (cf. κουσιμεζάρ 'cogombres silvestres' < púnic *qūššīm o *qāššīm, en amazic modern *ayssim* 'cogombres, melons')⁶¹²¹, el llatinisme *qawsa < llatí *causa* (cf. amazic modern *tayawsa* / *tyawsa* / *tyusa* 'cosa')⁶¹²². En aquest darrer cas s'ha de justificar per què la c /k/ llatina d'adapta en *q en paleoamazic quan, en altres llatinismes⁶¹²³, c /k/ llatina s'adapta a *k paleoamaziga. Inferim que, davant de vocal baixa ca- o anterior ce-/ci-, devia adaptar-se a */k/ paleoamaziga, mentre que, davant de vocal posterior co-/cu-, devia adaptar-se a *q paleoamaziga. En el cas de *causa*, imaginem que el diftong aw, amb una semivocal posterior, devia condicionar l'adaptació *qawsa. En els

⁶¹¹⁸ Cf. KOSSMANN 1999a, pp. 236-242.

⁶¹¹⁹ Així ho creu possible KOSSMANN 2005a, p. 37.

⁶¹²⁰ Vegeu *supra*, § IV.4.2.3.

⁶¹²¹ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶¹²² Vegeu *infra*, § 8.3.

⁶¹²³ Vegeu *infra*, § 8.3.

manlleus antics de l'amazic al haussa, trobem *ràak'umii* < **lāqum(i)* 'dromedari' (amazic modern septentrional *aly^wm*) i *dak'àshii* < **dāqās* 'calostre' (tuareg *edāyās*, tamaziyt i cabilenc *adys*)⁶¹²⁴; però, és clar, com que el haussa no coneix consonants uvulars, el fet que hagi manllevat els amaziguismes mitjançant l'ejectiva /k'/ no prova que en la llengua d'origen tinguem també una oclusiva ejectiva, tot i que no és pas una idea rebutjable.

2.8.6. Glotals: /ʔ/, /h/

2.8.6.1. Evidències de /ʔ/

Només la recerca recent en zenaga ha permès restituir una oclusiva glotal sorda */ʔ/ en protoamazic⁶¹²⁵. La novetat d'aquesta singular troballa no ha permès escatir encara l'origen afroasiàtic d'aquesta consonant —un fonema protoafroasiàtic */ʔ/ es pot reconstruir a partir de l'evidència cuixítica i semítica, però encara no s'hi han pogut establir correspondències⁶¹²⁶—, però la restitució protoamaziga, malgrat que només es trobi actualment en un sol dialecte, és convincent a partir de certes anomalies en la morfologia dels dialectes amazics que, d'aquesta manera, queden satisfactòriament explicades. Exemplem-ho amb el cas dels noms que les gramàtiques amazigues anomenen *amb vocal constant*. En efecte, mentre que, normalment, els noms amazics, tant masculins com femenins, perden la vocal *a* del prefix d'estat quan es troben en estat d'annexió (per exemple estat lliure *argaz* 'home' ~ estat d'annexió *urgaz*, estat lliure *tamyart* 'dona' ~ estat d'annexió *tmyart*), hi ha una sèrie de noms, que trobem en tots els dialectes, en què la *a* es manté constant tant en estat lliure com en estat d'annexió (per exemple estat lliure *afud* 'genoll' ~ estat d'annexió *wafud* (o *ufud*), estat lliure *tamart* 'barba' ~ estat d'annexió *tamart*). Ara bé, per a aquests mots, la correspondència zenaga presenta una oclusiva glotal sorda com a primera radical: *āʔfud* i *taʔmmärt*, respectivament⁶¹²⁷. D'aquesta manera, podem reconstruir arrels protoamazigues triconsonàntiques **ʔfd* i **ʔmr*, que, en sincronia, han esdevingut biconsonàntiques en tots els dialectes, llevat del zenaga. Per compensació amb la pèrdua de la primera consonant radical, la *a* del prefix d'estat s'hauria allargat, és a dir *taʔmart* > *tāmart*

⁶¹²⁴ Vegeu *supra*, § IV.11.5.1.

⁶¹²⁵ Vegeu *supra*, § VIII.10.5.

⁶¹²⁶ Pensem que la publicació del diccionari de zenaga, a cura de C. TAINE-CHEIKH, data de la tardor de 2008.

⁶¹²⁷ Vegeu KOSSMANN 2001b, p. 65 i TAINE-CHEIKH 2008, pp. 14 i 34.

> *tamart* amb vocal constant⁶¹²⁸. En perspectiva paleoamaziga fa de mal identificar oclusives glotals sordes en els textos grecs i llatins. És possible que contingui aquest fonema el nom paleoamazic *ʔāsūf / *ʔāsīf 'riu' (cf. topònims antics *Sufes*, actual *Sbiba*, i *Sufetula*, actual *Sbeitla*), que actualment és mot amb vocal constant (*wasif* en estat d'annexió), però les anàlisis paleoamazigues no ens ho permeten esbrinar, per la qual cosa, en l'exemple donat, restituïm com a paleoamazic *sūf⁶¹²⁹.

2.8.6.2. Evidències de /h/

En comparació dialectal amaziga, els fets que concerneixen la fricativa glotal sorda /h/ són d'allò més complexos, tot i que en els últims anys s'han produït avenços significatius. És sabut que en els dialectes septentrionals, /h/ té una presència marginal —ho trobem molt més sovint en els manlleus àrabs que en mots patrimonials—, mentre que en tuareg de l'Ahaggar —en la resta de parlars tuaregs els fets no són tan complexos— ens trobem que /h/ remunta probablement a quatre fonemes protoamazics diferents, *b, *β, *z, i *h⁶¹³⁰. En tot cas, tant en perspectiva premaziga com protoamaziga, sembla clar que cal reconstruir un fonema */h/. En perspectiva paleoamaziga, les fonts llatines són malaptes, atesa la manca d'un fonema llatí /h/ en època imperial. En aquest sentit, no podíem esperar del llatí (h)örtu(m) 'clos, propietat closa de murs; hort' altra cosa que > paleoamazic *urtu, (cf. amazic moderns *urtu* / *urti* 'hort d'arbres fruiters', plural *urtan*), sobretot tenint en compte que el fet que s'hagi pres de l'acusatiu suggereix un manlleu tardà⁶¹³¹. Pel que fa a les fonts gregues, ens demanem si el grafema <χ> amb què el Pseudo-Dioscòrides transcriu alguns fitònims atribuïts als Ἄφροι no deu reflectir una /h/ paleoamaziga: *hūlūmlūm (cf. χουλουμλούμ 'mena de cua de cavall, herba estanyera' i l'amazic modern *uləmləm* "polygonum auiculare, polygonum equisetiforme") i el punícisme *hurma(l) (cf. χουρμά 'ruda'), probablement del púnic ḥrml 'ruda' > amazic *hurma(l) > *(h)urmay > *urme > awrmi > iwrmī. En un altre fitònim, en canvi, podria ser l'espirit aspre del grec el que transcriu */h/ paleoamaziga: *harmās (cf. ἄρμάς 'col de gos, mena de theligonum', i amazic modern *armas* 'atriplex halimus, armoll')⁶¹³². Alguns antropònims maures són transcrits en llatí amb h: *Miha* (nom de dona localitzat Matmata: MIHA

⁶¹²⁸ Val a dir que els fets no són tan simples: de vegades, la /ʔ/ del zenaga es correspon a una /y/ en els altres dialectes. Vegeu *supra*, § VIII.10.5 i *infra*, § 4.3.2.

⁶¹²⁹ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶¹³⁰ Vegeu el quadre *supra*, § 2.5.

⁶¹³¹ Vegeu *infra*, § 8.3.

⁶¹³² Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

VASARI COIVGI...)⁶¹³³. Un nom que, per estructura morfològica i per distribució geogràfica —apareix en inscripcions de regions de Numídia meridional poc romanitzades i encara menys punicitzades—, és molt probable que sigui paleoamazic és *Iahin*⁶¹³⁴. Però no tenim cap certesa que <h> en l'antroponímia maura de fonts llatines transcrigui un fonema paleoamazic */h/.

Les evidències per a */h/ paleoamaziga, doncs, són exigües i poc segures.

2.8.7. Líquides i nasals: /l/, /r/, /m/, /n/

Els fonemes líquids i nasals són els que presenten menys problemes d'identificació paleoamaziga, tal com veurem en els epígrafs subsegüents.

2.8.7.1. Evidències de /l/

El fonema lateral */l/ té bons agafadors paleoamazics, de manera que no caldrà prodigar-ne els exemples: **gālāla(t)* (cf. *gelela* / *gelala* / *galala* 'coloquint'), **gīldān* 'regius' (cf. Γιλδαν, *Gildon* / Γιλδων, *Gilda*), **līl-ū* 'curs d'aigua cabalós', 'gran superfície aqüífera', 'mar' (cf. el mot λιλυ 'aigua' que Hesiqui atribueix als libis), **slīf(ū)* 'cyrenaicum *laserpicium*' (cf. σίλφιον i σλιφομαχος), tots quatre amb continuadors amazics sòlids⁶¹³⁵. Igualment en el cas dels llatinismes de l'amazic, com ara *angēlus* > **angālus* i *scala* > **skala* (amazic modern *taskala*)⁶¹³⁶.

2.8.7.2. Evidències de /r/

L'evidència paleoamaziga de */r/ laxa (segurament de so bategant [r]) és molt àmplia, tal com es pot veure pels següents exemples: **abrid* 'camí, pas' (cf. *Abrida* 'pas de l'estret de les Columnes d'Hèrcules'), **dūrīn* o **dirīn* 'Alt Atlas' (cf. Δύριν, *Dyris*, *Dirim*), **gūra* 'unitat de mesura de capacitat incerta' (cf. *gura*, neutre plural llatí, en dos *ostraca* del s. III dC de Golas de Tripolitània), **māqqur* '(ell) és gran' (cf. Μακκυρ, *Macurgum*, *Maccurassan*, *Macurtam*, etc.), **qūrāy* 'asfòdel' (cf. κυρα 'asfòdel' i el topònim Κυράνα / Κυρήνη), **tarwa* (cf. Corip *tarua* 'gent maura', a la Bizacena del s. VI dC), **zārāt* 'figuera' (cf. toponíms

⁶¹³³ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u.

⁶¹³⁴ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u.

⁶¹³⁵ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶¹³⁶ Vegeu *infra*, § 8.3.

antics *Zaret, Zerta, Zerta, Zertensis, Zarata, Zarath*)⁶¹³⁷. Igualment, en els llatinismes de l'amazic: *charta* > **karṭa*, *cīcer* > **kikār* o **kikīr* 'cigrons', *fūrca* > **furkāt* / **furka*, *fūrnu(m)* > **furnu*, (*h*)*örtu(m)* > paleoamazic **urtu*, *pīrus* > **fīrast* 'perera' i 'pera (singulatiu)', **fīras* 'peres'⁶¹³⁸. A partir de dos exemples escadussers i cronològicament més antics, no sembla que es pugui afirmar una fluctuació entre *l* i *r* en en la llengua dels libis de la Cirenaica, segons les notacions diverses del topònim cireneu Αζιρις (a Heròdot) / Αζαρις / Αζιλις (en altres fonts) i de l'atribut de Zeus ἐλινύμενος (glossat per Hesiqui com Ζεὺς ἐν Κυρήνη), probablement corresponent al grec comú ἐρινύμενος 'estar aïrat'⁶¹³⁹. Però és possible que el fonema bategant paleoamazic tingüés a la Cirenaica una articulació bategant lateral, és a dir [l̥].

2.8.7.3. Evidències de /m/

La restitució de */m/ paleoamaziga no és problemàtica, de manera que bastarà amb alguns exemples: **māzīq*, femení **māzīqāt* (cf. (cf. Μάζικες, *Mazices*, ΜΑΓΓΖ, *Mazic*, *Mazica*, *apud Mazacos*, *Mazuca*, etc.), **mās* 'senyor' (cf. *Masaucan*, *Massenagan*, *Masthalul*, *Masthan*, *Mastiman*, *Mastuganus*, *Tammassa*, *Masbaba*, *Mascanis*, *Mascel*, *Masgau(a)*, *Massicla*, *Mastalai*, *Masmacon*, *Masamon*, *Masintha*, *Masnit*, *Massinissa*, *Mascauar*, *Mascizel*, *Mascezel*, *Masestan*, *Masfelus*, etc.), **māqqur* 'ell és gran' (cf. Μακκυρ, *Macurgum*, *Maccurassan*, *Macurtam*, etc.), **tā-mūda* (cf. el topònim del Rif antic *Tamuda*)⁶¹⁴⁰ i molts altres.

2.8.7.4. Evidències de /n/

El fonema /n/ té un gran rendiment en morfologia amaziga, en què apareix en diversos sufixos nominals, pronominals i verbals. La restitució paleoamaziga del fonema en si no és controvertida, com es veu pels exemples següents: **gīldān* 'regius' (cf. Γιλδαν, *Gildon* /Γιλδων, *Gilda*), llatinismes de l'amazic com ara *angēlus* > **angālus*, *asīnus* > **asīnus* (modern *asnus* 'ruquet, ase jove'), *fūrnu(m)* > **furnu* i també en el manlleu egipci *bnj(.t)* (en copte sahídic ΒΝΝΕ) > **βəyni* 'dàtil', entre molts altres exemples que es podrien adduir⁶¹⁴¹.

⁶¹³⁷ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶¹³⁸ Vegeu *infra*, § 8.3.

⁶¹³⁹ Vegeu *supra*, § II.8.

⁶¹⁴⁰ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶¹⁴¹ Vegeu *infra*, §§ 8.2 i 8.3.

2.8.8. Laxitud i tensió

La tensió, que, a efectes de sil·labació, es distingeix de la geminació⁶¹⁴² que trobem, per exemple, en català, ofereix un gran rendiment com a mecanisme de discriminació morfològica, especialment en la distinció de temes verbals. Molts amazigòlegs s'han adherit a la proposta de L. Galand de notar les consonants tenses mitjançant la lletra majúscula de les simples corresponents⁶¹⁴³, mentre que els usuaris de l'amazic, trobant poc elegants notacions del tipus *amQran* 'el gran', solen doblar la consonant en qüestió, per tant *amqqrان*, solució també més emprada per la major part d'amazigòlegs. Per poc elegant la primera solució i per imprecisa la segona —no permet distingir la tensa de la laxa en casos com *tilli* 'llibertat' (*tillLi*) o *tammmt* 'mel' (*taMmt*)—, hom podria assajar altres sistemes de notació —només per a les representacions fonològiques, no pas per als usos estàndards—, com ara < ˘ > —per tant *tilli* i *tammmt*, respectivament. També es podria “innovar” l'ús de < ˘˘ > —per tant *tilli* i *taṁmt*—, tenint en compte que < ˘ > és igualment el diacrític per a l'allargament vocàlic i, a més a més, en notació fonètica, s'usa igualment [ː] per a l'allargament vocàlic i per a la tensió⁶¹⁴⁴ o geminació consonàntica, però aquesta solució dóna problemes en la representació dels grafemes consonàntics alts, com veurem en el quadre següent.

Hi ha alguns casos en què la variant tensa no es realitza, fonèticament, mitjançant la geminació de la variant simple en amazic modern, bàsicament /y/ ~ /q̄/ (*qq*), /d/ ~ /ṭ/ (*ṭṭ*), /w/ ~ /ḡ^w/ (*gg^w*). En amazic antic, en canvi, és probable que no fossin casos excepcionals —almenys els dos primers—: */k'/ ~ */k̄'/ (o */q/ ~ */q̄/), */t'/ ~ */ṭ'/ (o */ṭ/ ~ */ṭ'/), respectivament.

⁶¹⁴² “En position intervocallique les consonnes géminées sont réparties entre deux syllabes, leur implosion appartenant à la syllabe précédente et leur explosion à la syllabe suivante” (TROUBETZKOY 1949, p. 184). Les consonants “espesses” de l'amazic són de caràcter unitari, per la qual cosa, a efectes de sil·labació, pertanyen a una sola sil·laba: per exemple, la sil·labació de *taddart* (en notació usual) 'casa' no és ***tad-dart* sinó *ta-Dart* (notació de L. Galand *et alii*) = *ta-ḍart/tadḍart* (notacions alternatives que emprem el aquest epígraf).

⁶¹⁴³ Vegeu GALAND 2002, pp. 147-161.

⁶¹⁴⁴ En realitat, els estudis de fonètica experimental han mostrat que el tret pertinent és la tensió muscular, que, secundàriament i en certes posicions, pot anar acompanyat d'un allargament de la durada. Vegeu GALAND 2002, p. 149. Vegeu també BOUKOUS 2009, p. 129.

Consonant laxa	Consonant tensa	exemples (bàsicament en taixelhit)
/b/	/b̄/, /bb̄/ [b:]	<i>iba, ib̄ba</i> 'germana gran'
/g/	/ḡ/, /gḡ/ [g:]	<i>igr</i> 'camp' ~ <i>iḡ, iggr</i> 'ell ha tocat'
/d/	/d̄/, /dd̄/ [d:]	<i>du, d̄du</i> 'anar'
/t/	/t̄/, /tt̄/ [t:]	<i>ids</i> 'son' ~ <i>ts, tt</i> 'dormir'
/f/	/f̄/, /ff̄/ [f:]	<i>ifus, iffus</i> 'sud'
/k/	/k̄/, /kk̄/ [k:]	<i>ks</i> 'pasturar' ~ <i>k̄s, k̄ks</i> 'treure'
/x/	/x̄/, /xx̄/ [x:]	<i>ax̄am, axx̄am</i> 'casa' (en cabilenc)
/y/	/q̄/, /qq̄/ [q:]	<i>tamyart</i> 'dona (gran)' ~ <i>tamq̄rant, tamqq̄rant</i> 'la gran'
/j/	/j̄/, /jj̄/ [ʒ:]	<i>ija, ijja</i> 'fa bona olor'
/l/	/l̄/, /ll̄/ [l:]	<i>ili</i> 'ésser (en un lloc)' ~ <i>iti, illi</i> 'ma filla'
/m/	/m̄/, /mm̄/ [m:]	<i>imi</i> 'boca' ~ <i>im̄i, immi</i> 'ma mare'
/n/	/n̄/, /nn̄/ [n:]	<i>ini</i> 'digues' ~ <i>ur in̄i, inni</i> 'no ha dit'
/r/ [r]	/r̄/, /rr̄/ [r]	<i>ikrz</i> 'ha llaurat' ~ <i>ar ik̄rz, ikrrz</i> 'està llaurant'
/s/	/s̄/, /ss̄/ [s:]	<i>su</i> 'beure' ~ <i>s̄u, ssu</i> 'abeurar'
/š/	/š̄/, /šš̄/ [ʃ:]	<i>uš̄n, ušš̄n</i> 'xacal'
/t/	/t̄/, /tt̄/ [t:]	<i>izra-t</i> 'l'ha vist' ~ <i>izra-t, -tt</i> 'l'ha vista'
/w/	/ḡ ^w /, /gḡ ^w / [g ^w :]	
/y/	/ȳ/, /yȳ/ [j:]	<i>aȳis, ayȳis</i> 'cavall'
/z/	/z̄/, /zz̄/ [z:]	<i>azar</i> 'figuera' ~ <i>až̄ar, azz̄ar</i> 'cabellera'
/z/	/z̄/, /zz̄/ [z ^s :]	

La tensió és un mecanisme fonològic rendible en moltes llengües afroasiàtiques que en amazic té una importància cabdal en l'establiment d'oposicions morfològiques, tant nominals (per exemple singular *afud* 'genoll' ~ plural *ifadn/ifaddn*) com, especialment, verbals, en la constitució dels temes aspectuals (per exemple aorist *-imyur-* 'ésser gran' ~ perfectiu *-mq̄ur-/-mq̄qur-*)⁶¹⁴⁵. En els textos antics grecs i sobretot llatins, podem inferir la notació de la tensió a partir de grafies dobles, que trobem per a nombrosos fonemes, però hem prescindit, per a la present recerca, dels sistemes de representació fonològica de la tensió, de manera que tractem les tenses *com si fossin geminades*⁶¹⁴⁶:

⁶¹⁴⁵ Vegeu *infra*, § 6.5.1.

⁶¹⁴⁶ Per raons diverses, els tres sistemes de representació ofereixen més problemes que avantatges: <C> val més reservar-ho per als noms propis; <ċ> requereix solucions tècniques complexes per als grafemes alts i pot ser confós pels amazigòlegs amb una fricativa; <cc> és potser la més viable en estudis sincrònics, però és gràficament la menys econòmica. En qualsevol cas, creiem que bastarà notar simplement que, encara que representem <cc>, assumim que probablement ja en paleoamazic el valor fonològic de les consonants espesses devia ser més aviat monofonològic (i, per tant, devien ser tenses).

**ā-bāddīr* βαίτυλος' (cf. *numina abaddires, abaddir, abaddiri*; en amazic modern *abaddər, abaddur, abadir*), **ziddīn* 'el qui és dolç' (cf. *Stiddin, Siddin, Siddina, Siddine, Siddini, Sidin, Sidina, Tziddin, Tsedden, Stidin, Seddena, Sedeni, Ziddinae, Ziddini, Ziddinus, etc.*), **dāllās* o **dillās* (cf. el mot donat per un text de la Numídia d'Agustí *dellas 'carex, -icis, càrritx'*, és a dir '*ampelodesmos mauritanica*' i els continuadors en amazic contemporani *adlis / adlās / adāls 'idem'*), **gūmmāt* (cf. γυμμάθ, 'mena de civada i una mena d'alzina de glans mengívols', 'cugula, *auena fatua*'), **qāsssīm / *qūssīm* (cf. κουσσιμεζάρ, del púnic **qūššīm* (o **qāššīm*), en amazic modern *ayssim* 'cogombres, melons'), **zikkā* 'construcció sòlida' (cf. el topònim antic *Ziqua* o *Zigga*)⁶¹⁴⁷.

Hi ha alguns casos de geminació en què, més aviat que un mecanisme de tensió, és possible que /m:/ i /f:/ hagin sorgit de /my/ i /fy/, respectivament: **gāmmūn* (cf. *gemio, -ōnis* 'parcel·la delimitada per un mur', a les Tauletes Albertini, a la Bizacena meridional de la darrera del s. V dC, en amazic modern *agmmun* 'vora d'un canal de regatge', *agmmn / agmmun* 'parcel·la de bancals') és possible que vingui de **gāmyūn*. Semblantment, **gūfyū(n)* 'rabassa' (cf. el cirteu Càssius Fèlix *gufio, -onis* 'rabassa o cep de vinya') ho trobem en amazic modern amb *ff*: masculí *agffu* i femení *tagffut* 'rabassa'. No és insòlit, en fonologia històrica amaziga, que algunes tenses que trobem en sincronia morfològicament immotivades procedeixin de -*Cy*-⁶¹⁴⁸.

2.8.9. Espirantització?

L'espirtantització és el tret fonètic que més diferencia, sincrònicament, els dialectes amazics. Es tracta d'un fenomen de difusió més aviat areal que genealògica, probablement recent. Com que, tipològicament, és molt més freqüent passar d'un mode d'articulació oclusiu a un altre de fricatiu, no caldria que tractéssim l'espirtantització en perspectiva paleoamaziga si no fos perquè alguns estudiosos, bàsicament O. Rössler i W. Vycichl, han considerat l'espirtantisme com un arcaisme en amazic⁶¹⁴⁹. Sense incidir en els detalls particulars que

⁶¹⁴⁷ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶¹⁴⁸ Cf. KOSSMANN 1999a, que observa que "les rares cas de žž panberbère viennent probablement du groupe consonantiques *zy (p. 235).

⁶¹⁴⁹ "Das Libysch-Berberische ist nämlich durch eine Periode totaler Spirantisierung hindurchgegangen, d.h. es gab eine Zeit, in der alle theoretischen ursprachlichen Explosiva (einschliesslich sogar der emphatischen!) spirantisch gesprochen wurden; die heutigen 'spirantischen' Berberdialekte sind weitgehend auf dieser Stufe stehen geblieben, die heutigen 'explosiven' Dialekte sind keineswegs in diesem Punkte altertümlicher, sondern vielmehr das Endprodukt eines Entspirantisierungsprozesses" (RÖSSLER 1964, pp. 211-212). Cf. la discussió de LOUALI-RAYNAL 1999, p. 271 i ss.

podem trobar en alguns parlars, serà bo que presentem aquí un quadre comparatiu sobre l'espírantització de l'amazic⁶¹⁵⁰.

Quadre comparatiu:

	tuareg	taixelhit	rifeny	cabilenc
*k ⵓⵔⵏⵉ 'terra'	[k] [ɛkal]	[k] [ɛkəl]	[ʃ] [ʃar]	[ç] [ɛçəl]
*g ⵗⵓ 'entre'	[g] [ger], [gər]	[g] [gɛ]	[ʒ], [j], [j] [za:]	[j] [jə]
*t ⵜⵓⵎⵓⵏⵉ 'sol'	[t] [təfuk]	[t] [təfukt]	[θ] [θfʊθ]	[θ] [θɛfʊθ]
*d ⵓⵔⵎ 'cara'	[d] [udəm]	[d] [udm]	[ð] [uðəm]	[ð] [uðəm]
*b ⵓⵔⵏⵉ 'posar-se dempeus'	[b] [əbdəd]	[b] [bəd:]	[β] [βəd:]	[β] [βəd:]

En rifeny i en cabilenc, a diferència de la majoria dels dialectes amazics (inclosos el taixelhit i el tuareg), les consonants oclusives es pronuncien com a fricatives en context no condicionat. L'espírantització no afecta mai les consonants tenses —que esdevenen simples— i en certs contextos no opera, principalment *-dt-*, *-nd-*, *-nt-*, *-mt-*, *-mb-*, *-nd-*, no solament en l'interior de mot sinó també en contextos de fonètica sintàctica. A més, les consonants espírantitzades que són sonores ensordeixen quan precedeixen una sorda, principalment *-bt > -fθ* (*taerabt* 'llengua àrab' [θaɛrɛfθ]). La divisió entre dialectes oclusius i dialectes espírantitzats no és neta. En molts dialectes trobem espírantitzacions parcials: xauí (excepte labial, *t-* > *h-* / Ø), tamaziyt meridional (només les velars, del tipus *kigan* 'molt' [çijən]), Figuig, Wargla, Mزاب, Ghadames. Observem que la tendència de l'espírantització és a anar de les velars a la labial passant per les dentals. Això és especialment palès en tamaziyt, on, en els parlars meridionals, només es pronuncien com a fricatives /k/ i /g/, [ç] i [j] respectivament —llevat dels *Ayt Sddrat* i els *Ayt Tudya*, que mantenen la realització oclusiva del taixelhit—, mentre que, a mesura que ens endinsem en l'Atlas Mitjà en direcció al nord, l'espírantització creix, fins al punt que els parlars més septentrionals (com ara els *Ayt Saddn*) pronuncien com a fricatives àdhuc les dentals /t/ i /d/, [θ] i [ð] respectivament, com en rifeny.

En perspectiva paleoamaziga, l'absència dels fonemes /β/, /θ/, /ð/, /ç/, /j/ en llatí i en grec no ens permet aclarir si les notacions com a *b*, *t*, *d*, *k*, *g* reflectien realitzacions amazigues oclusives o fricatives. El més probable és que reflecteixin realitzacions oclusives, atès que

⁶¹⁵⁰ Quadre reelaborat a partir de les dades fonètiques de LOUALI-RAYNAL 1999, p. 283-287.

l'espírantització, segurament, no és més que un fenomen modern, difícilment antic, i encara en curs.

2.8.10. Quadre del consonantisme paleoamazic

Serà bo que oferim a continuació, a tall de recapitulació, un quadre del consonantisme paleoamazic, segons ha estat discutit en tot el § 2.8, contrastat amb l'inventari consonàntic que l'estat actual de la recerca emmena a reconstruir en protoamazic, preamazic i protoafroasiàtic, així com la transcripció de lèxic paleoamazic a les fonts gregues i llatines. Tots els fonemes consonàntics laxos, llevat de les dues glotals, tenen el corresponent tens.

paleo-amazic	transcripció en fonts gregues / llatines	transcripció en epigrafia neopúnica / llatínopúnica	realització paleoamaziga	proto-amazic	preamazic	proto-afroasiàtic
*/f/	<ϕ> / <ϕ>	<p> / ?	*[f]	*/f/	*/p/ ~ */f/	*/p/ ~ */f/
*/b/	<β> / 	 / 	*[b]	*/b/	*/b/	*/b/
*/β/?	<β> / <ou>?	?	*[β] o *[b]?	*/β/	*/b/ ~ */β/	*/b/
*/w/	<ou> / <u>, <gu>	<w> / <u>	*[w]	*/w/	*/w/	*/w/
*/t/	<θ>, <τ> / <τ>, <th>	<τ> / <τ>, <th>	*[t]	*/t/	*/t/	*/t/
*/d/	<δ> / <d>	<d> / <d>	*[d]	*/d/	*/d/	*/d/
*/t̪/	<τ> / <τ>	<τ̪> / ?	*[t̪] o *[t']	*/d̪/	*/t̪/	*/t̪/
*/s/	<σ> / <s>	<s> / <s>	*[s]	*/s/	*/s/	*/s/
*/z/	<ζ>, <σ> / <z>, <s>	<z> / <σ>	*[z]	*/z/	*/z/ i altres	*/z/ ~ */c/ ~ */dʒ/ ~ */ç/
*/z̪/	<ζ>? / <z>, <s>, <tz>, <ts>?	<z̪> / ?	*[z̪], *[z'], *[s̪] o *[s']	*/z̪/	*/z̪/?	*/ç/ ~ */ç'/
*/y/	<ι> / <i>	<y> / <i>	*[y]	*/y/	*/y/	*/y/
*/k/	<κ> / <c>, <k>, <ch>	<k> / <c>, <ch>	*[k]	*/k/	*/k/	*/k/
*/c/?	<c>?	?	*[c]?	*/c/	escisió de */k/?	*/k/
*/g/	<γ> / <g>	<g> / <g>	*[g]	*/g/	*/g/	*/g/
*/g̪/?	<g>?	?	*[g̪]?	*/g̪/	escisió de */g̪/?	*/g/
*/q/	<κ> / <c>, <k>	<q> / <c>, <ch>	*[q] o *[k']	*/q/	*/q/ o */k'/?	*/k/ ~ */x/ ~ */g/ ~ */q/ ~ */q̪/
*/ʔ/?	<a->, <'>?	?	*[ʔ]?	*/ʔ/	*/ʔ/?	*/ʔ/?
*/h/?	<χ>, <'>, <a->?	?	*[h]?	*/h/	*/h/?	*/h/ ~ */h̪/? ~ */ħ/?
*/l/	<λ> / <l>	<l> / <l>	*[l]	*/l/	*/l/	*/l/
*/r/	<ρ> / <r>	<r> / <r>	*[r]	*/r/	*/r/	*/r/
*/m/	<μ> / <m>	<m> / <m>	*[m]	*/m/	*/m/	*/m/
*/n/	<ν> / <n>	<n> / <n>	*[n]	*/n/	*/n/	*/n/

3. Estructura de les arrels lèxiques⁶¹⁵¹

3.1. Triconsonantisme i biconsonantisme

En les llengües afroasiàtiques, les vocals tenen una funció morfològica, és a dir que no formen part de l'arrel. El patró amb què les vocals s'intercalen entre les radicals és la vocalització⁶¹⁵². El conjunt de l'arrel i una vocalització és el tema (o esquema)⁶¹⁵³. Segons Diakonoff, les arrels comunes més antigues de l'afroasiàtic són les nominals, d'estructura biconsonàntica (CVC, CSC, CVCS)⁶¹⁵⁴. Les vocals d'arrels biconsonàntiques es van allargar, donant lloc a l'aparició de /ā/, /ī/, /ū/. Es poden obtenir consonants radicals suplementàries mitjançant les sonants *w i *y desproveïdes de la seva natura vocàlica en posició làbil (en la posició de la segona o de la tercera consonant radical) i de manera lliurement intercanviable. En protoamazic, el nombre de consonants "completives" és superior: a més de *w, *y, hi podem trobar *h, *l, *r, *n, *m (?) i *s⁶¹⁵⁵. També es poden obtenir arrels triconsonàntiques mitjançant la geminació de la segona radical.

La pèrdua de certes consonants guturals i de sonants febles en amazic antic⁶¹⁵⁶ va menar a la formació d'arrels biconsonàntiques secundàries. Per a Diakonoff, les nombroses arrels biconsonàntiques homònimes que es reconstrueixen per al protoafroasiàtic suggereixen l'existència de tons en la protollengua⁶¹⁵⁷.

En egipci trobem bàsicament arrels biconsonàntiques, arrels triconsonàntiques i arrels febles, és a dir arrels que contenen una semivocal com a última radical o en què la segona radical apareix geminada.

⁶¹⁵¹ Per a l'afroasiàtic: DIAKONOFF 1988, pp. 42-56; per a l'amazic: PRASSE 1972, I, § 1, pp. 107-125 i II, § 4.L, p. 111 i GALAND 1984; per al semític: CANTINEAU 1950, MOSCATI 1946 i 1964, pp. 72-75; per a l'àrab: FLEISCH 1961, pp. 247-268; per a l'egipci: LOPRIENO 1995, pp. 52-55.

⁶¹⁵² En parlem *infra*, § 3.3.

⁶¹⁵³ Des d'una perspectiva afroasiàtica, vegeu LEVIN 2003.

⁶¹⁵⁴ DIAKONOFF 1988, pp. 42. Abreviatures: C = consonant; V = vocal; S = sonant.

⁶¹⁵⁵ Vegeu PRASSE 1972, § 1.F.d, pp. 112-118.

⁶¹⁵⁶ També en txàdic i cuixític, segons DIAKONOFF 1988, p. 43.

⁶¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 43. La tonalitat permet oposar els temes verbals, en base a la noció aspectual, a les llengües txàdiques (cf. JUNGRAITHMAYR, MÖHLIG & STORCH 2004), però no està clar que no pugui ser una evolució secundària d'aquesta branca motivada pel contacte amb llengües mandaiques (i altres llengües nigerocongoleses de la conca del Txad), també tonals. En qualsevol cas, en haussa trobem una oposició tonal ternària, és a dir relativament minimalista, si ho comparem amb moltes llengües nigerocongoleses.

W. Vycichl⁶¹⁵⁸ considera que un tret que oposa les llengües “hamítiques” a les semítiques és el gran nombre d’arrels verbals biconsonàntiques en les primeres (amazic, cuixític i txàdic). Per a Diakonoff⁶¹⁵⁹, en la majoria de casos, aquest biconsonantisme és secundari, degut a la pèrdua de consonants febles originals (*w*, *y*, principalment) i sovint també de les laringals i faringals.

Les arrels protoamazigues, protosemítiques⁶¹⁶⁰, protocuíxítiques, etc. poden haver estat creades a partir d’arrels protoafroasiàtiques mitjançant l’addició d’una radical complementària o mitjançant reduplicació (o geminació). Les diferències lèxiques entre les diferents branques afroasiàtiques poden explicar-se pel fet d’haver-se separat en un moment en què l’estabilització de les arrels encara no s’havia acomplert. Cada grup hauria completat un cert nombre d’arrels monoconsonàntiques i biconsonàntiques de manera individual. L’egipci, fins i tot, conserva verbs biconsonàntics⁶¹⁶¹, mentre en semític i en amazic no es troben verbs —però sí noms primaris— amb menys de tres radicals, almenys en perspectiva històrica⁶¹⁶².

Prasse redueix considerablement el nombre de mots “bilíters” i “unilíters” de soca protoafroasiàtica que hagin sobreviscut tal qual fins als nostres dies⁶¹⁶³. En la major part dels exemples amazics, hom hi pot descobrir triconsonàntics o quadriconsonàntics que contenen radicals febles (propenses a caure). Prasse no creu trobar en protoamazic cap verb de menys de tres radicals⁶¹⁶⁴.

3.2. Restriccions en la formació d’arrels lèxiques

En les llengües afroasiàtiques en general i en amazic en particular, en una arrel lèxica verbal o nominal —els pronoms, noms de nombre, adverbis i partícules invariables funcionen altrament— no poden coincidir consonants pertanyents a la mateixa sèrie, definida adés pel punt d’articulació, adés pel mode d’articulació. Prasse⁶¹⁶⁵ reporta les següents sèries consonàntiques protoamazigues:

⁶¹⁵⁸ VYICHL 1975, p. 202.

⁶¹⁵⁹ DIAKONOFF 1988, p. 48.

⁶¹⁶⁰ A partir dels verbs amb tercera radical feble de l’hebreu bíblic masorètic, hi ha consagrat una tesi, en perspectiva semític, VERNET (E.) 2008. Sobre el biconsonantisme semític, vegeu els estudis del professor del Olmo a la bibliografia, particularment, sobre la història de la recerca, DEL OLMO LETE 2008.

⁶¹⁶¹ Vegeu QUACK 2003.

⁶¹⁶² Vegeu PRASSE 1972, pp. 104-105.

⁶¹⁶³ PRASSE 1972, § 4.L, p. 111.

⁶¹⁶⁴ *Ibidem*.

⁶¹⁶⁵ PRASSE 1972, I, § 1, p. 108.

labials	<i>f</i>	<i>b</i>	<i>m</i>
dentals	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>ḏ</i>
velars	<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ɣ</i>
uvulars	<i>x</i>	<i>ɣ</i>	<i>(h₂)</i>
laringals	<i>h₂</i>	<i>x?</i>	
sibilants	<i>s</i>	<i>z</i>	<i>ẓ</i>
líquides	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>(m)</i>
faringalitzades	<i>ḏ</i>	<i>ẓ</i>	<i>ɣ</i>
fora de sèrie	<i>w</i>	<i>y</i>	<i>h₁</i>

Algunes d'aquestes restriccions són degudes a l'origen afroasiàtic múltiple d'algunes consonants protoamazigues, per exemple **y* protoamaziga < */*k*/ ~ */*x*/ ~ */*g*/ ~ */*q*/ ~ */*q̣*/ protoafroasiàtiques; **f* protoamaziga < **p* i **f* protoafroasiàtiques; **z* protoamaziga < */*z*/ ~ */*c*/ ~ */*dʒ*/ ~ */*č*/ protoafroasiàtiques; **ẓ* protoamaziga < */*ç*/ ~ */*č̣*/ protoafroasiàtiques. Més complicat és l'origen de **h* protoamaziga, que prové, possiblement, de */*h*/ ~ */*ħ*/ ~ */*ħ̣*/ protoafroasiàtiques; la distinció que hom estableix és la següent: **h₁* (zero panamaziga) i **h₂* (conservada millor en tuareg que en amazic septentrional)⁶¹⁶⁶. A l'hora d'establir correspondències fonològiques afroasiàtiques, convé tenir molt en compte els "arxifonemes" que constitueixen cadascuna de les sèries ternàries (labial, dental, etc.), dels quals el tret sord/sonor/faringalitzat són variants.

Les restriccions en la formació d'arrels lèxiques semblen operar en paleoamazic, segons es desprèn de les dades del corpus lèxic obtingut. Amb prou feines podem adduir excepcions a aquesta regla; el cas més clar, *lalisio*, *-onis* 'pollí de l'ase silvestre'⁶¹⁶⁷, deu ser una lliçó corrompuda. Aquestes restriccions són una raó poderosa —i no és l'única— per a considerar l'amazic modern *asnus* 'rusquet' un manlleu del llatí —primerenc, com es veu pel fet d'haver estat pres del nominatiu llatí— *asīnus*⁶¹⁶⁸, pel fet que una arrel ***√sns* no és possible en una llengua afroasiàtica com l'amazic, i no sembla pas que es pugui sostenir que es tracti d'un derivat instrumental en *s-*. Semblantment per al llatinisme *ikikr* 'cigrons' < *cīcer*⁶¹⁶⁹, que remetria a una arrel impossible, des del punt de vista afroasiàtic de l'amazic, ***√kkr*.

⁶¹⁶⁶ Sobre l'origen de **h* protoamaziga, vegeu PRASSE 1972, § 1.D.2, pp. 67-76.

⁶¹⁶⁷ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶¹⁶⁸ Vegeu *infra*, § 8.3.

⁶¹⁶⁹ Vegeu *infra*, § 8.3.

3.3. Vocalització

La vocalització (o vocalisme) és la seqüència de timbres vocàlics intraradicals. En les llengües afroasiàtiques, la vocalització és permanent i no condiona el significat en els noms primaris. En canvi, és impossible de reconstruir vocals radicals per als lexemes de verbs i de noms derivats. L'esquema (o tema) està constituït per una arrel consonàntica i una vocalització determinada. El mot està format pel tema i els afixos.

Si en preamazic no eren possibles els grups consonàntics, les vocalitzacions devien ser bivocàliques⁶¹⁷⁰. Les seqüències eren, hipotèticament:

<i>a - a</i>	<i>i - a</i>	<i>u - a</i>
<i>a - i</i>	<i>i - i</i>	<i>(u - i)</i>
<i>a - u</i>	<i>(i - u)</i>	<i>u - u</i>

D'aquestes nou seqüències teòriques, no es van realitzar ni *i - u* ni *u - i*. Actualment, la vocal característica del tema és la segona, atès que la primera, si era breu, es va sincopar com a conseqüència de l'aglutinació de l'afix d'estat al tema, en un fenomen de reajustament sil·làbic. És una innovació de l'amazic l'allargament de la vocal temàtica del verb, concretament per als aoristos i perfectius de les conjugacions II i IV i per als imperfectius amb prefix *t-* i allargament de la vocal temàtica⁶¹⁷¹. El semític no coneix formes verbals amb l'allargament de la vocal temàtica. En canvi, molts noms, tant en semític com en amazic, allarguen la vocal temàtica, fenomen anomenat *allargament de contrast*.

És molt difícil reconstruir la vocalització de noms primaris en protoamazic a causa de la reducció o pèrdua de la vocal breu (/ǎ/, /ĩ/, /ũ/) que segueix la primera consonant radical, sobretot per la prefixació del morfema d'estat. D'aquí els dubtes de Diakonoff⁶¹⁷² per a reconstruir l'arquetipus de *argaz* 'home': **hā-rgāz*, **hā-rũgāz*, **hā-rǎgz*, etc. Els temes verbals es formen amb models de vocalització diferents dels nominals, de manera que la flexió interna impedeix d'establir la vocal radical. Diakonoff creu que la gran riquesa d'esquemes lèxics derivats d'arrels verbals (nom d'acció, nom de lloc de l'acció, nom de professions, etc.) que trobem en les llengües semítiques devia existir en amazic antic, per bé que no en tenim evidències. No hi ajuda gaire l'estat de coses en egipci antic⁶¹⁷³, on la reducció a zero de les vocals breus en síl·laba oberta en posició posttònica impedeix la reconstrucció de moltes vocalitzacions.

⁶¹⁷⁰ Els noms biconsonàntics, com que només tenen una vocal intraradical, no obeeixen a aquests esquemes.

⁶¹⁷¹ PRASSE 1974, § 1.F.3, p. 122. Sobre la vocal temàtica en el verb, vegeu *infra*, § 6.1.1.

⁶¹⁷² DIAKONOFF 1988, p. 46.

⁶¹⁷³ Vegeu LOPRIENO 1995, p. 55.

4. Morfologia nominal⁶¹⁷⁴

4.1. Gènere i classes nominals⁶¹⁷⁵

Per al protoafroasiàtic es reconstrueixen tres classes nominals: substantiu, adjectiu i numeral⁶¹⁷⁶. En amazic, l'adjectiu té una existència controvertida, per manca d'una caracterització morfològica determinada⁶¹⁷⁷.

4.1.1. El femení en perspectiva preamaziga i protoamaziga

En protoafroasiàtic, els gèneres es marquen morfològicament amb *-j* / *-y* per al masculí i *-āʔ* / *-āy* (potser < *-H/-j*, amb desenvolupament d'una oposició quantitativa) per al femení. En amazic trobem *u-* com a prefix nominal de l'estat d'annexió. En egipci trobem originàriament *-w* com terminació dels noms masculins, si bé apareix testimoniats només ocasionalment⁶¹⁷⁸. El morfema *-(a)t-* (sovint > *-ah* > *ā*) va esdevenir secundàriament la marca normal de femení ja en protoafroasiàtic —si bé és residual en txàdic i cuixític—. En omòtic, el gènere gramatical, o bé no es caracteritza, o bé es caracteritza amb un morf diferent⁶¹⁷⁹. En amazic, el femení en *-t* deriva clarament del masculí⁶¹⁸⁰. Aquest sufix *-t* també el trobem en semític, de manera singularment regular en accadi i en etiòpic. Menys freqüent —però d'antiguitat igualment indiscutible— que *-t* són els sufixos *-a* (< protoamazic **-āh*) i *-e* (tuareg) / *-i* (amazic septentrional) < protoamazic **-āy*. Aquests sufixos *-a* i *-e/-i* es retroben en àrab (*-āʔ* i *-ā* < **-āy*)⁶¹⁸¹ i, escadusserament, en altres llengües semítiques. En amazic, els femenins en *-a* i *-e/-i* rarament tenen una parella masculina corresponent. Igualment, no tenen mai el sentit de femení sexual. Això pot fer pensar en una diferenciació semàntica originària, que, en tot cas, s'ha perdut. Els femenins en *-a* i *-e/-i* formen el plural habitualment en *-awǎn* i *-iwǎn* (més rarament, en *-a*).

En amazic és molt més limitat que en altres llengües afroasiàtiques el nombre de noms femenins mancats de caracterització morfològica, de manera que no hi ha lloc per a la vacil·lació en el gènere

⁶¹⁷⁴ Per a l'amazic: PRASSE 1974; DESTAING 1920, pp. 134-230; per a l'egipci: LOPRIENO 1995, pp. 55-63; per al semític: MILITAREV & KOGAN 2000, pp. CXXIX-CXLVX.

⁶¹⁷⁵ Per a l'afroasiàtic: DIAKONOFF 1988, pp. 57-59; per a l'amazic: PRASSE 1974, § 4.D, pp. 39-47; per al semític: MOSCATI 1964, § 12.32, pp. 84-86.

⁶¹⁷⁶ Vegeu DIAKONOFF 1988, p. 57.

⁶¹⁷⁷ Vegeu sobretot CHAKER 1995a, pp. 21-30.

⁶¹⁷⁸ TAKÁCS 2003c, p. 164.

⁶¹⁷⁹ BENDER 1973, p. 39 i *idem* 2000, pp. 234-235.

⁶¹⁸⁰ Si bé, en una anàlisi sincrònica de l'amazic modern, tenim un afix discontinu o "circumfix" *t-* *-t*, *t-* *-a*, *t-* *-e/-i*.

⁶¹⁸¹ Vegeu FLEISCH (H.) 1961, § 68, pp. 314-319.

dels noms. Els pocs noms femenins sense marca morfològica de femení són alguns noms de parentiu i els noms propis.

El gènere femení afroasiàtic té principalment els següents significats, dels quals dono exemples amazics: (1) sexe femení, per exemple *afunas* ‘bou’ ~ *tafunast* ‘vaca’; (2) singulatiu, per exemple *açalim* ‘cebes’ ~ *taçalimt* ‘ceba’; (3) diminutiu, per exemple *afus* ‘mà’ ~ *tafust* ‘maneta’; (4) nocions abstractes, per exemple *tayri* ‘amor’ (de *iri* ‘estimar’). Com veiem pels exemples, aquestes nocions es mantenen bé en amazic, així com en semític i en altres llengües afroasiàtiques. En amazic és peculiar l’ús del femení per a la designació de llengües i parlars, per exemple *tamaziyt* ‘amazic’, *tarumit* ‘romànic’, *tašlhit* ‘parlar del Sus, Anti-Atlas i Alt Atlas Occidental’, *tahāggart* ‘parlar de l’Ahaggar’, etc. També és específic de l’amazic el fet que els noms d’arbres són femenins i els noms del fruit masculins, tot això combinat amb el sentit singulatiu del femení i el col·lectiu del masculí. Els noms d’acció femenins designen una acció momentània (*nomen uicis*), mentre que els masculins tenen un sentit col·lectiu: *ayalay* ‘fet de nuar’ ~ *tayalayt* ‘nus’. Aquest matís és comú al semític.

4.1.2. El femení en paleoamazic

4.1.2.1. Femenins en *-āt

En la toponímia de Mauretània Tingitana, hem tractat uns quants hidrònims femenins en *-āt⁶¹⁸²: *Muluchat flumen* / Μολοχάθ (al costat de *Mulucha* i Μαλούα), *Salat flumen* / Σαλάτα (al costat de *Sala*), *Darat flumen* / Δάραδος ποταμός, *Masathat flumen* (al costat de Μάσσα ποταμός), Φούθ / *Fut* (possiblement l’actual *Tansift*), el Χυλημάθ/Χυλιμάθ de de la Cesariana (actual *Chelif*). Notem que són hidrònims lexemàticament opacs, és a dir que no podem encabir-los en cap família lèxica amaziga coneguda, cosa, d’altra banda, gens estranya en hidronímia. Quan alguns topònims en -t ens són coneguts a partir de fonts púniques, és lícit dubtar si la terminació dels topònims en qüestió és paleoamaziga o púnica, en què, com a llengua afroasiàtica, aquest sufix té el mateix valor que en amazic. És el cas de l’empori tripolità de *Oea*, conegut com a *wy t* en fonts numismàtiques neopúniques⁶¹⁸³; un altre empori, *Sabratha*, apareix com a *sbrt n* (per tant amb una terminació diferent de la del sufix de femení en púnic) en nombroses monedes neopúniques⁶¹⁸⁴; de *Macarea* (no gaire lluny de *Oea*), *m qr* en diverses monedes neopúniques⁶¹⁸⁵; la ciutat nord-tingitana de *Zilis* (diferent de la no gaire llunyada *Zili*), coneguda en fonts numismàtiques

⁶¹⁸² Vegeu *supra*, § VIII.9.7.1.

⁶¹⁸³ Vegeu JONGELING 2008, p. 331.

⁶¹⁸⁴ Vegeu JONGELING 2008, p. 360.

⁶¹⁸⁵ Vegeu JONGELING 2008, p. 353.

neopúniques com a *šlyt*⁶¹⁸⁶; la capital nùmda, *Cirta* a les fonts llatines, apareix en monedes neopúniques com a *krtn*⁶¹⁸⁷ o *krtt*⁶¹⁸⁸; el port nùmda de *Thabraca* apareix com a *tbrk'n* (per tant, un altre cas en què la *-a* de la terminació llatina no adapta un sufix paleoamazic en *-t*) en fonts numismàtiques neopúniques⁶¹⁸⁹; la ciutat sud-bizacena de *Thaena(e)* està testimoniada en fonts numismàtiques neopúniques com a *t'ynt*⁶¹⁹⁰, que es podria transcriure com **taynāt*; la històrica capital massil (posteriorment zeugitana) de *Thugga*, *tbg'g* en dues inscripcions neopúniques⁶¹⁹¹. Els noms de lloc que trobem pertot de l'Àfrica del Nord antiga *Zaret*, *Zerta*, *Zerta*, *Zertensis*, *Zarata*, *Zarath* i el gentilici *Zertensis* és possible que remetin a un nom femení en *-t* **zārāt* 'figuera' (*tazart* en amazic modern)⁶¹⁹². El nom antic *Mazicat* sembla que clar que es tracta d'una aplicació antroponímica de gentilici del poble amazic en femení, per tant **māzīqāt* (en amazic modern *tamaziyt*), format a partir d'un masculí **māzīq* (a bastament i diversament testimoniats com a *Mazic*, *Mazzic*, *Mazix*, *Mazics*). Semblantment, el nom de dona *Iulia Meggent* (*Madauros*, Numídia, ILAlg 2803) apareix clarament com el femení d'un nom prolixament testimoniats amb les variants *Miggin*, *Miccin*, *Migginus*, *Myggyn*, *Migin*, *Mygen*, *Megginus*, *Meggin*, etc.), tot i que també trobem formes femenines en *-a* versemblantment llatinitzades com *Miccina*, *Migginia* i *Migginiae* (genitiu)⁶¹⁹³. De la mateixa manera, l'antropònim *Herennia Burct* de *Thibilis* (Numídia) deu ser el femení de *Burc* de *Thubursicu Numidarum* —però, en aquest cas, ens decantaríem més aviat per un antropònim púnic—⁶¹⁹⁴. En l'antroponímia líbia d'Egipte trobem diversos noms en *-t*: *Wsirhrt*, *Wštth*, *Mshrt*, *Msqhrt*, *Nmrt*, *Hrt*⁶¹⁹⁵; ara, és incert que es tracti del morfema de femení. El modest corpus de lèxic comú paleoamazic presenta pocs femenins en **-āt* clars. Hem analitzat com un femení en *-t* el fitònim γυμμαθ 'mena de civada; mena d'alzina de glans mengívols; cugula', per ventura **gummāt*, atenent noms amazics formats a partir del verb *gm* 'donar fruit, créixer (una planta)', com ara *tagmmut* 'brot floral, fruit petit, baia'. El nom antic de l'eufòrbia, **nāqūbāt* (testimoniats com a *νοκουβατ*), sembla contenir la terminació de femení *-t* (en amazic medieval ho trobem com a *tānāyūt*). Independentment de la bondat de l'etimologia apuntada per

⁶¹⁸⁶ Vegeu JONGELING 2008, p. 319, que nota que la formació *ʿašlīt*, a partir d'una arrel $\sqrt{šly}$, és perfectament correcta en semític.

⁶¹⁸⁷ Vegeu JONGELING 2008, p. 344.

⁶¹⁸⁸ Segons RÖSSLER 1979a, p. 90.

⁶¹⁸⁹ Vegeu JONGELING 2008, p. 377.

⁶¹⁹⁰ Vegeu JONGELING 2008, p. 379.

⁶¹⁹¹ Vegeu JONGELING 2008, p. 377.

⁶¹⁹² Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶¹⁹³ Vegeu *supra*, § VI.8.1, s.u. *Miggin*.

⁶¹⁹⁴ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Burct* i *Burc*.

⁶¹⁹⁵ Vegeu *supra*, § I.1.2.

al nom de dona nùmda *Guzalt*⁶¹⁹⁶ (**guz(z)ălt* ‘la curta, la baixa de talla?’), sembla que es pot analitzar sense problemes com un nom femení en *-ăł format a partir de √gzl.

A banda de topònims rars del tipus *Theueste, Thagaste, Thaena(e)* (*t’ynt* en neopúnic, segurament **taynăt*, com hem vist suara), de mal analitzar lèxicament, hi ha només un parell de noms femenins en el nostre corpus que presenti el típic circumfix panamazic *t-__-t*, *tanacita* ‘*tanacetum uulgare*’ (**tānăqīt?*) i *tagantes / tagetes / trigiantes / tigaritas /* ΤΕΚΕΥΔΕΤ (**tāgăntVst?*), tenint en compte l’amazic modern *tagndst*⁶¹⁹⁷. Però, atesos els problemes de datació del Pseudo-Apuleu, és difícil saber del cert si és realment antic. Hi ha, a més, alguns —pocs— antropònims en *t-__-t*, com ara els nom libis d’Egipte *Tnt, Tskrt, Tkrit*⁶¹⁹⁸. En els amaziguismes de l’afroromànic, els femenins paleoamazics en *-ăł els trobem adaptats en *-a*, la qual cosa suggereix que han estat introduïts per parlants bilingües, coneixedors de la correspondència entre *-ăł paleoamazic i *-a* llatí, com és el cas de *gelela / gelala / galala* ‘coloquint’ (probablement **gălălăt*), en amazic modern *tagăllăt* (tuareg), amb variants en altres parlars⁶¹⁹⁹.

4.1.2.2. Femenins en *-ā(h)

Semblen remetre a una terminació femenina paleoamaziga *-ā(h) els noms **tarwā* (cf. Corip *tarua* ‘gent maura’, a la Bizacena del s. VI dC; *tarwa* ‘progenitura, fills’ en amazic modern)⁶²⁰⁰, **tāmūdā* (cf. el topònim del Rif antic *Tamuda*, a la vora d’unes maresmes; *tamda* ‘bassa, aiguamoll, estany’ en amazic modern)⁶²⁰¹. És possible que provingui d’un femení paleoamazic la unitat de mesura *gura* de *Golas* de Tripolitània, per ventura **gūrā* —en amazic modern el femení és *tagra*—, però també podria venir d’una forma masculina —en amazic modern el masculí és *ag^wra*—. El mateix dubte es planteja en el cas de l’afrollatí *buda* ‘planta de maresmes, mena de jonc emprat per a fer estores’, que tant podria venir d’un nom paleoamazic femení (cf. el modern *tabuda*) com d’un de masculí (cf. *abuda*). Creiem que, en aquests casos, la forma femenina és la primària i que la forma masculina se’n deriva secundàriament, amb un valor augmentatiu: això és força evident en el cas de *amda* ‘llac, estany gran’, derivat de *tamda* ‘bassa, aiguamoll’; més que probable en el cas de *abuda / tabuda*, atès que la forma masculina és rara —segons que sembla, només testimoniada en tamaziyt i taixelhit—, mentre que la femina la trobem en tots els dialectes de les

⁶¹⁹⁶ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶¹⁹⁷ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶¹⁹⁸ Vegeu *supra*, § I.1.2.

⁶¹⁹⁹ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶²⁰⁰ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶²⁰¹ Vegeu *infra*, § 8.2.

regions que coneixen aquesta planta; més dubtós en el cas de *ag^wra* / *tagra*, atès que totes dues formes —amb les variants fonètiques que corresponguin segons els dialectes— són igualment freqüents, tant en els dialectes septentrionals com en els meridionals i els orientals. També en aquest cas ens decantaríem per la femenina com a forma originària. El zenaga, únic dialecte que presenta —no sabem si com a tret conservador o innovador— la terminació de femení *-āh* en aquest tipus de noms femenins, no coneix més que la forma femenina *tāgrāh* “réipient creux, plat creux: calebasse, écuelle”⁶²⁰².

Els geògrafs grecs i sobretot llatins reporten nombrosos topònims en *-a* dels quals és lícit pensar que han estat adaptats morfològicament a la declinació temàtica femenina d'aquestes llengües indoeuropees. En alguns casos afortunats, el coneixement del topònim en fonts neopúniques permet verificar-ho: la ciutat nord-bizacena d'*Vzappa* està testimoniada com a *wzp'n* en un inscripció neopúnica de la veïna *Mactar*, N 101)⁶²⁰³; l'empori tripolità de *Oea* ens és conegut per nombroses monedes amb llegenda neopúnica com a *wy'ɿ*⁶²⁰⁴.

4.1.2.3. Femenins en *-āy

De femenins paleoamazics en **-āy*, ben testimoniats en amazic modern (> *-e* en tuareg i > *-i* en els dialectes del nord), només sabríem aduir, a partir del nostre corpus, **bībbay* / **bībay* (cf. Pseudo-Dioscòrides βοιββα ‘malva silvestre’), que en amazic modern trobem com a *tebibi* / *tibbi* ‘malva’, però no és pas un exemple clar.

4.2. Cas⁶²⁰⁵

4.2.1. De la declinació protosemítica a la protoafroasiàtica

És bàsicament pel semític que hom reconstruïa fins ara el sistema de casos protoafroasiàtic:

La declinació protosemítica⁶²⁰⁶

	Singular	Plural	Dual
Nominatiu	<i>-u</i>	<i>-ū</i>	<i>-ā</i>
Acusatiu	<i>-a</i>	<i>-ī</i>	<i>-ay</i>
Genitiu	<i>-i</i>		

⁶²⁰² TAÏNE-CHEIKH 2008, p. 210.

⁶²⁰³ Vegeu JONGELING 2008, p. 331.

⁶²⁰⁴ Vegeu JONGELING 2008, p. 331.

⁶²⁰⁵ Per a l'afroasiàtic: DIAKONOFF 1988, pp. 59-61; per al semític: MOSCATI 1964, § 12.64-12.69, pp. 94-96.

⁶²⁰⁶ A partir de MOSCATI 1964, § 12.64, p. 94.

El caràcter consonàntic de l'escriptura líbica no ens permet escatir si en amazic antic es va conservar d'alguna manera el sistema de casos afroasiàtic. En tot cas, en amazic modern no hi ha rastre, aparentment, de les desinències casuals *-ū*, *-ī*, *-ā* del semític. Tampoc en egipci, a causa de la reducció a zero de les vocals breus en síl·laba oberta en posició posttònica⁶²⁰⁷. Cap llengua txàdica fa servir marques de cas⁶²⁰⁸; totes les llengües txàdiques marquen les funcions sintàctiques mitjançant l'ordre de mots i les preposicions. El morfema d'adjectius de relació (en àrab *nisba*), comú a totes les llengües afroasiàtiques —potser també genuí en amazic—, té origen, molt probablement, en el morfema de cas *-i*. Diakonoff⁶²⁰⁹ suposa que la distinció fonològica entre /i/ i /u/ va tenir lloc després de la individuació de les diferents branques del *phylum* i que va ser en protosemític on *-u* va esdevenir la marca del subjecte i *-i* la del genitiu alhora que *-a* /-Ø (en protoafroasiàtic cas absolutiu) van especialitzar-se de la següent manera: *-a* per al complement directe i *-Ø* per al predicat nominal i usos absoluts. Per a l'omòtic (sobretot en base al grup omet), Bender reconstrueix, en singular, un cas nominatiu **-i*, mentre que l'acusatiu o absolutiu fa de mal reconstruir; en genitiu és sovint *-Ø*, així com *-n*, que Bender considera una permanència afroasiàtica⁶²¹⁰.

4.2.2. La declinació protocuixítica i l'estat protoamazic

H.-J. Sasse ha posat de relleu la remarcable coincidència funcional i formal entre els casos del cuixític i els prefixos d'estat de l'amazic⁶²¹¹. En base a les dades del cuixític oriental, complementades amb les de l'agaw i el beja —en cuixític meridional sembla que no hi ha rastre de casos—, Sasse reconstrueix el següent paradigma de casos en protocuixític:

La declinació protocuixítica⁶²¹²

	nom masculí	nom femení	demonstratiu masculí	demonstratiu femení
cas absolutiu	<i>*-a</i>	<i>*-a</i>	<i>*ka</i>	<i>*ta</i>
cas subjecte	<i>*-u/-i</i>	<i>*-a</i>	<i>*ku</i>	<i>*ti</i>

⁶²⁰⁷ Vegeu LOPRIENO 1995, p. 55.

⁶²⁰⁸ Vegeu SCHUH, 2003a, p. 58.

⁶²⁰⁹ DIAKONOFF 1988, p. 60.

⁶²¹⁰ BENDER 2000, pp. 210-212. Sobre la marca de genitiu *-n* vegeu *infra*, § 5.2.

⁶²¹¹ SASSE 1984, pp. 111-126.

⁶²¹² SASSE 1984, p. 117.

Sintàcticament, les funcions del cas absolutiu de les llengües cuixítiques coincideixen amb les de l'anomenat *estat lliure* de l'amazic⁶²¹³, mentre que les del cas subjecte coincideixen amb les de l'*estat d'annexió*⁶²¹⁴. Formalment, la coincidència entre el sufix de cas cuixític i el prefix d'estat amazic no és menys colpidora:

Prefixos d'estat en protoamazic (en singular)

	nom masculí	nom femení
estat lliure	*ā-	*tā-
estat d'annexió	*wǎ-	*tǎ-

Notem que *t-* és l'índex de gènere de femení, i es combina, en morfologia nominal amaziga, amb altres morfemes: el d'estat i el de nombre. Sasse reconstrueix en protocuíxític un tercer cas, el genitiu⁶²¹⁵.

4.2.3. Un possible nominatiu paleoamazic

Encara que per al protoamazic no es pot pas reconstruir cap resta de la flexió casual que hom podria reconstruir per al protoafroasiàtic, el cert és que alguns mots del corpus lèxic paleoamazic permeten observar una terminació *-ǔ* —impossible sincrònicament en amazic modern—. Els mots en qüestió són **slīf-ǔ* 'cyrenaicum laserpicum', **βuʔrǔ* / **βaʔrǔ* 'lleó', δίκτυς, possiblement l'etnònim Λίβυς i, el més clar de tots, **līl-ǔ* 'gran superfície aqüífera'⁶²¹⁶. El fet que la terminació *-ǔ* —que es podria correspondre molt bé a l'antic nominatiu protoafroasiàtic— aparegui únicament en fonts gregues —al s. VI aC el primer mot, al s. V aC i en data indeterminada el tercer— és cronològicament congruent, i podria apuntar a una preservació d'aquesta terminació fins a una època força reculada (fins a *circa* s. V-III aC?), atès que a les fonts llatines ja no trobem rastres de *-ǔ*. De tota manera, a causa de la migradesa de les dades, que, d'altra banda, fora de **līl-ǔ*, no són pas inequívokes, l'anàlisi assenyada cal pendre-la només com una hipòtesi.

⁶²¹³ Vegeu *infra*, § 4.3. i SASSE 1984, p. 121.

⁶²¹⁴ Sobre la justificació de la terminologia *cas absolutiu* ~ *cas subjecte*, vegeu SASSE 1984, p. 112.

⁶²¹⁵ Vegeu SASSE 2003, pp. 123-142.

⁶²¹⁶ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u., i *supra*, § II.13.3.

4.3. Estat⁶²¹⁷

L'*estat* és una categoria nominal que marca la funció sintàctica del nom. Per aquesta raó, molts l'identifiquen com a cas⁶²¹⁸, la qual cosa valdria per a una llengua com l'amazic —que només coneixeria l'estat—, però no per a d'altres com l'àrab o l'accadi —que coneixen tant el cas com l'estat—. És una categoria àmpliament representada en semític —sobretot en accadi però també en àrab i hebreu—, en cuixític i probablement en egipci. El sistema d'estat el trobem especialment desenvolupat en amazic⁶²¹⁹, en què els noms poden assumir dos tipus d'estats, l'estat d'annexió i l'estat lliure. La peculiaritat, en el si afroasiàtic, del comportament sintàctic i de la morfologia de la categoria d'estat en amazic requereix fer-ne una breu descripció abans de parlar-ne de l'origen.

4.3.1. Sintaxi de l'estat amazic

L'estat d'annexió és, bàsicament, la marca del complement del nom i del “complement explicatiu” (eufemisme per a *subjecte lèxic*). Els noms assumeixen l'estat d'annexió: (1) darrere les preposicions (per exemple *ul n urgaz* ‘el cor de l'home’), on la subordinació està doblement marcada (d'una banda per la preposició i d'altra banda per l'estat d'annexió); (2) quan és un subjecte postposat al verb (normalment amb implicacions en l'estructura de la informació⁶²²⁰), ço que permet distingir *inya urgaz* ‘l'home ha matat’ (on *urgaz* és el subjecte) de *inya argaz* ‘ha matat l'home’ (on *argaz* és el complement directe); (3) quan és complement d'un nom numeral (per exemple *snat tmyarin* ‘dues dones’) o en fórmules de filiació conservadores que prescindeixen de la preposició generalitzada de complement del nom *n* (per exemple *ayt ugadir* (literalment) ‘els fills de la ciutatella’), *ist tmazirt* (literalment) ‘les filles del país’, és a dir ‘les autòctones’). Sincrònicament, no hi ha dubte que l'estat d'annexió és el membre marcat de l'oposició i l'estat lliure el membre no marcat.

⁶²¹⁷ Per a l'afroasiàtic: DIAKONOFF 1988, pp. 61-63; per a l'amazic: PRASSE 1974, § 4.B, pp. 11-33; CHAKER 1995a, 39-52; per al semític: MOSCATI 1964, § 12.78-12.79, pp. 100-102.

⁶²¹⁸ Sobretot PRASSE 2002, pp. 384. També AIKHENVALD (1995, p. 41), que equipara l'estat d'annexió a un cas nominatiu i l'estat lliure a l'acusatiu.

⁶²¹⁹ Fins al punt que PRASSE (1974, § 4.B, p. 11, nota 2) preferiria parlar de casos, concretament de *cas nominatiu o absolut* (en lloc d'*estat lliure*) i *cas subordinat* (en lloc d'*estat d'annexió*).

⁶²²⁰ Sobre l'estructura de la informació comparada entre el taixelhit i el cabilenc, vegeu FLEISCH (A.) 2009.

4.3.2. Morfologia de l'estat amazic

Les formes⁶²²¹ que assumeix el nom en amazic segons l'estat són les següents:

	masc. sing.	masc. pl.	fem. sing.	fem. pl.
estat lliure	<i>argaz</i> 'home'	<i>irgazn</i>	<i>tamyart</i> 'dona'	<i>tmyarin</i>
estat d'annexió	<i>urgaz</i>	<i>irgazn</i>	<i>tmyart</i>	<i>tmyarin</i>

Aquest sistema és comú a l'amazic septentrional i al tuareg; les diferències dialectals són mínimes. Ara bé, hi ha molts substantius, anomenats per això amb *vocal constant*, en què *-a-* no desapareix en l'estat d'annexió:

	masc. sing.	masc. pl.	fem. sing.	fem. pl.
estat lliure	<i>asif</i> 'riu'	<i>isaffn</i>	<i>takat</i> 'foc'	<i>takat</i>
estat d'annexió	<i>wasif</i>	<i>isaffn</i>	<i>takat</i>	<i>takatin</i>

L'anomalia dels noms amb vocal constant, que són nombrosos i genuïns, té una explicació diacrònica⁶²²². L'amazigòleg A. Basset⁶²²³ va veure que el manteniment de la vocal era degut a la compensació d'una antiga radical desapareguda. L'exemple que posa és el següent: al cabilenc *tala* 'font' (en estat d'annexió igualment *tala*) correspon el tuareg de l'Ahaggar *tāhala* (en estat d'annexió *tāhala*, amb vocal no constant)⁶²²⁴. Diakonoff especifica quines són les consonants afroasiàtiques que, en perdre's en posició inicial en amazic, serien les causants dels noms amb vocal constant: **h-*, **ʔ-*, **ħ-*, **ʕ-*, **y-*, **w-*⁶²²⁵; però el retrocés fins al preamazic ens sembla abusiu per a un fenomen segurament no tan antic. També Prasse ha proposat diferents etimologies segons la consonant feble⁶²²⁶: (1) **h-* + vocal: *udad* 'mufló' <**hūdād*, *awal* 'paraula, λόγος' <**hawāl*; (2) **y-*, **w-* vocalitzades per la caiguda de **ī*, **ū* següents: *ul* 'cor' <**wīlīh*. El "descobriment", en el

⁶²²¹ PRASSE (1974, § 4.B, pp. 12) parla de *prefixos d'estat*.

⁶²²² Sobre l'evolució del sistema d'estat del protoamazic als dialectes actuals, vegeu VYICHL 1957, PRASSE 1974, § 4.B.6, pp. 30-32 i CHAKER 1995a, pp. 46-52.

⁶²²³ BASSET (A.) 1952, pp. 26-28.

⁶²²⁴ L'exemple és aïllat i notem que *tāhala* és privatiu del tuareg de l'Ahaggar: manca a la resta de parlars tuaregs (cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 442). Més al nord, a Ghadames, el que trobem és *tala*. La corresponència esdevé encara més dubtosa si tenim en compte que en la toponímia paleoamaziga, particularment en el nom d'una important ciutat de la Bizacena, el que trobem és *Thala*, a més de l'etnònim *Θάλαι*. Vegeu *supra*, § IV.6.5.

⁶²²⁵ DIAKONOFF 1988, pp. 61-63.

⁶²²⁶ PRASSE 1974, § 4.B.6, pp. 30-32 i § 4.H.2, pp. 70-76.

parlar zenaga de Mauritània, d'oclusives glotals sordes⁶²²⁷ permet inferir l'existència d'un tal fonema com a primera radical en protoamazic, que, en perdre's a la majoria de dialectes amazics, allargaria compensatòriament la vocal del prefix d'estat: la correspondència *sistemàtica* entre les formes generals (estat lliure) *afud* 'genoll' ~ (estat d'annexió) *wafud* (o *ufud*) *uersus* zenaga *äʔfud*, d'una banda, i (estat lliure) *tamart* 'barba' ~ (estat d'annexió) *tamart uersus* zenaga *taʔmmärt* permet inferir que, almenys per a l'oclusiva glotal sorda, la suposició de la pèrdua d'una primera radical feble en els verbs amb vocal constant esdevé una certesa.

Finalment, hi ha alguns noms que comencen directament per la primera consonant radical, amb la qual cosa no marquen l'estat: *bʔtu* 'divisió' (del verb *bdu* 'dividir'), *laz* 'fam', *fad* 'set', *sksu* 'cuscús', *kra* 'alguna cosa', etc. La llista és curta⁶²²⁸ i representa, probablement, un estadi antic de la llengua.

4.3.3. Origen del prefix d'estat

L'origen del prefix d'estat ha estat força debatut. D'ençà de H. Stumme⁶²²⁹ hom hi veu un antic article definit fossilitzat. W. Vycichl⁶²³⁰ ha desenvolupat aquesta hipòtesi i molts afroasiatistes, com Diakonoff (1988), l'han seguit. Aquesta seva anàlisi, però, no ha gaudit de l'acceptació d'amazigòlegs com A. Basset, L. Galand i, sobretot, de K.-G. Prasse, que ha rebut amb diversos arguments la tesi de Stumme i Vycichl. Prasse hi veu un pronom esdevingut índex de relacions sintàctiques determinades (predicat – subjecte, nom – complement) a la manera del *pw* egipci i del *zə* etiòpic⁶²³¹. L'estat d'annexió assenyalaria una relació de subordinació. Els prefixos d'estat provenen, segons Prasse⁶²³², dels suports de determinació⁶²³³ *a* (col·lectiu indefinit, indeclinable), esdevingut prefix de l'estat lliure, *wa* (singulatiu definit, femení *ta*, plural *wi*, *ti*), esdevingut prefix de l'estat d'annexió. L'abreujament, sovint fins a l'elisió, de la vocal del prefix d'estat

⁶²²⁷ Vegeu *supra*, § 2.8.6.1.

⁶²²⁸ Vegeu-la a BASSET (A.) 1952, p. 26 i CHAKER 1995a, p. 41. En els dialectes zenates, la llista s'eixampla considerablement. En tot cas, trauriem de la llista l'indefinit *kra*, que no és un lexema nominal i, per tant, no té per què tenir prefix d'estat.

⁶²²⁹ STUMME 1899.

⁶²³⁰ VYICHL 1957 i *idem* 2005, pp. 82-90.

⁶²³¹ PRASSE 1972, § 4.B.2, p. 12. L'última revisió de la tesi de l'autor la trobem a *idem* 2002, pp. 373-390.

⁶²³² PRASSE 1974, § 4.B.2, p. 14.

⁶²³³ Entre les designacions que rep aquest pronom amazic, preferim *suport de determinació* ("support de détermination", emprat, per exemple, per Galand (*passim*) i per BOUKHRIS, BOUMALK, EL MOUJAHID & SOUIFI 2008) a *pronom de suport* ("pronom d'appui" en la terminologia francesa del mateix Prasse. Sobre aquest pronom, vegeu *infra*, § 5.3.

d'annexió pot ser deguda a la posició àtona davant del complement possessiu: per exemple *taslit n unzar* (<*wanzar) 'arc de Sant Martí' (lit. 'núvia de la pluja'), *afus n tmyart* (<*tamyart) 'la mà de la dona'⁶²³⁴. Aquest estat àton és l'únic tret en què l'estat d'annexió s'assembla a l'estat constructe semític i egipci. Les dades cuixítiques subvenen en favor de origen pronominal dels morfs d'estat en amazic⁶²³⁵, atès que el sistema de casos del protocuíxític coincideix formalment i sintàcticament amb el sistema de prefixos d'estat del protoamazic⁶²³⁶.

Sistema de prefixos d'estat protoamazic⁶²³⁷

	masc. sg.	fem. sg.	masc. pl.	fem. pl.
estat lliure	<i>ā-</i>	<i>tā-</i>	<i>ī-</i>	<i>tī-</i>
estat d'annexió	<i>wā-</i>	<i>tā-</i>	<i>wī-</i>	<i>tī-</i>

Queda fora de l'abast d'aquest treball descriure les diferents fases evolutives del sistema d'estat en amazic⁶²³⁸.

4.3.4. El morfema d'estat en paleoamazic

Naturalment, la contribució de les dades paleoamazigues pot aportar una mica de llum a un debat en què, ara com ara, només s'han tingut en compte dades sincròniques i arguments tipològics. Un cop d'ull somer al corpus de lèxic paleoamazic sorprendrà de ben segur més d'un amazigòleg, que forçat per la comparació interna a reconstruir el sistema de prefixos d'estat protoamazic —fins i tot per al canari, que, encara que no se sap ben bé quina mena d'amaziguitat representa⁶²³⁹, mostra els mateixos prefixos nominals que l'amazic continental— que hem mostrat suara, es trobarà amb una proporció molt minsa de mots antics que continguin —o, si més no, que permetin tal anàlisi— el morfema d'estat prefixat al tema nominal.

Hi ha pocs exemples inequívocs del prefix d'estat lliure masculí singular **ā-*. El més clar, *Abrida* 'pas de l'estret de les Columnes

⁶²³⁴ Vegeu un intent de conciliació de les tesis de Vycichl i de Prasse a ALLAOUA 2002, pp. 57-79.

⁶²³⁵ Vegeu *supra*, § 4.2.

⁶²³⁶ SASSE (1982, p. 122), com molts amazigòlegs, no creu tampoc que els prefixos d'estat de l'amazic provinguin d'articles fossilitzats: "It has repeatedly been pointed out that the characteristic prefixes of Berber nouns are best interpreted as relics of a previous system of definiteness marking (something like fossilized articles). In this respect it seems plausible that they show rudimentary traces of a pronominal case marking system similar to the Semitic/Cushitic one, especially in view of the fact that similar vowels designate similar functions".

⁶²³⁷ Basat en PRASSE 1972, § 4.B.3, p. 15.

⁶²³⁸ Per a un assaig de descripció diacrònica, vegeu sobretot PRASSE 1974, § 4.B, pp. 11-33, *idem* 2002 i CHAKER 1995a, 39-52.

⁶²³⁹ Vegeu *supra*, § VIII.10.6.

d'Hèrcules' (cf. *abrid* 'camí', pas)⁶²⁴⁰, apareix en una font molt tardana, la *Cosmografia de Ravenna*, del s. VII dC, mentre que en els mots **ā-bāddīr* 'mota de pedres amuntegades', *addax*, *-acis* 'mena d'antílop o gasela de llargues banyes', **a-gāz(z)ār* 'casia, canyella; lloreret; marduix; sajolida', *aggario*, *-ōnis* i *(*ā-*)*fūlīgū* no tenim pas la certesa que hi hàgim d'analitzar un prefix d'estat⁶²⁴¹. En el cas de la planta *(*ā-*)*dīrβīs* '*thapsia garganica*' ("herbam putidam quam Punice aturbis/atirpis dicunt"), hem raonat que probablement es tracti d'un compost del nom cananeu per a 'herba', *ḥaṣīr*, per la qual cosa *a-* no reflectiria més que la caiguda d'una faringal originària fenícia⁶²⁴².

Per al femení singular **tā-*, els testimoniatges antics també són rars i equívocs. En efecte, **tarwah* (cf. *tarua* 'gent maura' a Corip) podria contenir, més aviat que el prefix d'estat que estem estudiant, un prefix de derivació deverbativa, a partir del verb *arug* 'parir'. I, en tot cas, prové d'una font també molt tardana (s. VI dC). Si no fos perquè constitueixen un terç (cinc sobre quinze) del corpus d'antropònims d'una tauleta localitzada a l'oasi d'*al-Arag* (a prop d'Ammon), no fariem cabal dels noms (ni tan sols sabem realment si són femenins o masculins)

Ταπλίουσα, Ταρής / Τάρη, Τετοῦεις, Τισακωντ()
i Τίβεσε⁶²⁴³. En la toponímia antiga sovintegen els noms femenins en *t-*: a Mauretània Tingitana *Tamuda*, *Thamusida* (Ταμουσίδα), *Θικάθ*, *Tingi*, *Tocolosida*, *Turbice ciuitas*, *Tabernae castellum*; a Mauretània Cesariana *Tasaccora*, *Thanaramusa*, *Tigaua*, *Tigisī*⁶²⁴⁴, *Tigit*, *Timici*, *Tipasa*; a Mauretània Sitifiana *Thamallula*, *Tubunae*, *Tucca*; a Numídia *Thabraca* (*T(h)abarca*, □*tbrk* 'n), *Thagaste*, *Theueste*, *Thagura*, *Thamugadi*, *Thabudeos* (*Tabudium*), *Thigillaba*, *Thibilis*, *Thubursicu Numidarum*, *Thullium*, *Tiddis* (*Castellum Tidditanorum*), *Tigisī*⁶²⁴⁵, *Tuniza*; a Zeugitana *Tepelte*, *Thaca*, *Thibari*, *Thibica*, *Thignica*, *Thimida Regia*, *Thinissut*, *Thisiduo*, *Thizica* (Θισίκα), *Thuburbo Maius* i *Minus*, *Thuburnica*, *Thubursicu Bure*, *T(h)uccabori*, *Thugga*, *T(h)unigaba*, *Thunusuda*, *Tichilla*, *Tine*; a Bizacena *Tacapae*, *Thaenae* (*t'ynt*) *Taparura*, *Thala*, *Thapsus*, *Thelepte*, *Themetra*, *Thysdrus*, *Tuletianos*, *Tusuros* (*Thusurus*); Tripolitània *Thebunte* (*Tabunte*), *Thugga Terebintina*, *Tillibiri*, *Tugulus*, *Turris Tamalleni*; a Fazània *Thapsagum oppidum* (actual *Tasāwa*), *Thelge oppidum*, a Cirenaica *Ταυχειρα*, *Θιντις* (*Thintis*); de localització incerta, *Tirimida*. És possible, d'altra banda, que siguin topònims paleoamazics els noms *ṭslp* 'tn, *ṭp* 'tn, *ṭpšr* (*Thapsus*?) reportats per fonts numismàtiques neopúniques⁶²⁴⁶. No és aquest un catàleg exhaustiu, sinó tan sols una llista de les formes que apareixen en la present

⁶²⁴⁰ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶²⁴¹ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶²⁴² Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶²⁴³ Vegeu *supra*, § I.5.3.

⁶²⁴⁴ Diferent del topònim homònim de Numídia.

⁶²⁴⁵ Diferent del topònim homònim de Mauretània Cesariana.

⁶²⁴⁶ Vegeu JONGELING 2008, p. 335.

monografia⁶²⁴⁷. No tenim, d'altra banda, la certesa que aquests topònims en *t-* siguin tots paleoamazics. Però sí que podem afirmar que, encara que la major part de topònims nord-africans antics no presenten cap prefix nominal paleoamazic, el cabal de noms no solament amb *t-* sinó amb una estructura lèxica que convida a cercar-hi un origen paleoamazic és prou gran per a no identificar-hi un prefix nominal. Podrien contenir el prefix femení plural *tī-* els topònims *Tigimma* (Zeugitana) / *Thigimma* (Bizacena), versemblantment **tīgīmmā* 'les cases', 'els llogarets', etc.)⁶²⁴⁸ i *Thimida* (Zeugitana), versemblantment **tī-mīdā* 'els pantans, els aiguamolls' (plural de **tā-mūdā*). Hem suggerit que el topònim de la ciutat nùmda litoral de *Thabarca* o *Thabraca* sigui el mateix, amb el morfema d'estat prefixat, que el de la Pentàpolis Βάρκη o Βάρκα⁶²⁴⁹, documentat més antigament en fonts gregues, topònim que reflectiria un nom paleoamazic **(ta-)bār(rā)kā* 'cabana rústega feta de material fràgil?'⁶²⁵⁰. L'única evidència més o més ferma d'oposició entre nom amb prefix nominal i nom sense prefix nominal és el nom d'una diòcesi de Numídia anomenada diversament *Zuma* i *Tuzuma*⁶²⁵¹. Però, per tal de copsar la funció originària, altra que la de marcar l'estat, de l'enigmàtic morfema amazic, ens caldrien més evidències. Com a nom comú, és possible que valgui el nom de l'artemisia, **(tā-)gāntVst*, documentat diversament com a (amb *t-*) *tagetes*, *trigiantes*, *tigaritas*, ΤΕΚΕΥΔΕΤ i (sense *t-*) ΚΕΥΔΗΣ. Però la forma sense prefix d'estat no ofereix les millors garanties d'autenticitat i, en qualsevol cas, la documentació d'aquest fitònim és tota tarda i altomedieval, de manera que no és un agafador fiable per a conèixer l'estat de coses a l'antiguitat.

El masculí plural *ī-* podria estar contingut en els etnònims (d'etimologia val a dir que opaca) *Icampenses* (Cabília), *Iesalenses* (Mauretània Sitifiana), *Ifansenses* (Marmàrica), *Ifuraces* (Tripolitània), *Iluas* (Cirenaica i Tripolitània), *Isaflenses* (Cabília), mentre que ens el cas dels *Vcutamani* (*Vcutumani*, *Vcutami*) ens demanem si, més aviat que una forma de plural, hi hauria la marca de filició tribal *u* i el plural llatinitzant en *-i*: per tant **ū kūtām* 'descent de Kutam, membre de la tribu dels *Ikutamn*'.

En tot cas, el que està clar és que la gran major part de noms del corpus de lèxic paleoamazic no porten aglutinats el prefix d'estat al tema nominal, per la qual hem de concloure que, durant tota l'antiguitat, el morfema d'estat era autònom i podia aparèixer o no prefixat al nom. Això fa pensar que el morfema en qüestió era encara funcional i que no va ser fins que perdre la funció —demostrativa o pronominal— originària que va quedar aglutinat al tema nominal, probablement durant l'alta edat mitjana, atès que, d'una banda, en els

⁶²⁴⁷ Vegeu l'índex geogràfic.

⁶²⁴⁸ Vegeu *infra*, §§ 4.4.3 i 8.2, s.u..

⁶²⁴⁹ Vegeu *supra*, §§ II.5.5 i IV.4.2.25.

⁶²⁵⁰ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u. *bārrāk*.

⁶²⁵¹ Vegeu *supra*, § V.12.2, on discutim la possible etimologia d'aquest lexema.

amaziguïsmes de les fonts àrabs d'ençà del s. XI dC, els noms apareixen indefectiblement amb prefix d'estat i, d'altra banda, els arabismes del romànic andalusí porten al més sovint l'article àrab aglutinat al tema nominal, perquè, presumiblement, ja en la llengua d'origen dels moros, l'amazic, el prefix nominal hauria perdut la seva funcionalitat⁶²⁵². D'aquesta manera, l'antic morfema demostratiu-pronominal es va reconvertir en un simple prefix nominal, indicador de les categories de gènere, nombre i estat (o cas). Tipològicament és molt normal que antics morfemes funcionalment rendibles amb una funció demostrativa o pronominal determinada es reconverteixin, un com desgastats de la funció originària, en mers afixos de noms, als quals transfereixen la flexió (de gènere, nombre i estat, en aquest cas) que contenien. Tenint en compte que les fonts gregues més antigues semblen apuntar a la conservació de la terminació de cas nominatiu *-ũ* —i no sabem si també *-ã* d'acusatiu—, aparentment perdut en època romana, el morfema estat deuria substituir l'antic cas d'herència afroasiàtica com a indicador de la funció sintàctica dels noms en l'oració. En relació amb el gènere i el nombre, sembla que el morfema d'estat és hipercharacteritzador, atès que el femení paleoamazic **māzīqāt* s'oposava al masculí **māzīq* mitjançant el sufix de femení *-āt*, de manera que el circumfix *t-__-t* de l'amazic medieval i modern que trobem a **tāmāzīqāt* i *tamaziyt* és redundant en la indicació del gènere gramatical. Semblantment, els plurals **māzīqān* i **māzīqīn* s'oposaven **māzīq* i **māzīqāt*, respectivament, mitjançant la sufixació de la terminació de plural masculina i femenina, respectivament.

4.4. Nombre⁶²⁵³

En protoafroasiàtic es reconstrueix un morfema de plural *-a-/-ā-* darrere el morfema de gènere o infixat davant de la vocal final del tema nominal, per tant masculí singular **C₁VC₂C₃-u*, plural **C₁VC₂C₃-a-u* o bé **C₁VC₂-ā-C₃-*; femení singular **C₁VC₂C₃-(a)t-*, plural **C₁VC₂C₃-ā-t-*. Aquest plural no és només característic de l'anomenat *nucli innovador amazic-semític-cuixític*, car el txàdic també el coneix⁶²⁵⁴. No el coneixen, en canvi, ni l'egipci ni l'omòtic⁶²⁵⁵.

⁶²⁵² N'hem parlat *supra*, § V.17.

⁶²⁵³ Per a l'afroasiàtic: DIAKONOFF 1988, pp. 63-66; per a l'amazic: PRASSE 1974, § 4.E, pp. 48-63; per a l'egipci: LOPRIENO 1995, pp. 58-60 i SATZINGER 1997, pp. 36-37; per al semític: MOSCATI 1964, § 12.36-12.63, pp. 86-94.

⁶²⁵⁴ P. Newman es decanta més aviat per innovacions independents de *-ā-* en les diferents llengües afroasiàtiques, i fins i tot vacil·la sobre la reconstrucció de *-ā-* en prototxàdic (NEWMAN 1990, p. 134). Per al cuixític, vegeu KIEßLING 2003, especialment pp. 119-120.

⁶²⁵⁵ Cf. BENDER 2000, p. 213.

4.4.1. Plurals externs

El sufix **-m-/*-n-* de mimació o nunació, un cop perduda la funció definidora, podia afegir-se al nom tant en singular com en plural, si bé en les llengües afroasiàtiques ha estat sobretot en plural on ha tingut vitalitat. L'amazic, concretament, ha conservat ambdós morfemes a ple rendiment, amb l'única pèrdua, això sí, de la distinció casual. Així, per exemple, mentre que en àrab tenim *-ū-na-/-ī-na* per al masculí i *-āt-u-n/-āt-i-n* per al femení, en amazic tenim **-ā-n* per al masculí i **-āt-in* (>**-āhin, *-ahin*) per a femení, segons s'infereix de les inscripcions líbiques, i *-an,-n* per al masculí i *-in* per al femení en els dialectes contemporanis. El morf de plural *-n* està testimoniats en totes les branques txàdiques⁶²⁵⁶. En cuixític i omòtic sovinteja una formació de plural en què es combina *-n-* i *-t-* (per exemple, en omòtic *-nt*)⁶²⁵⁷. En etiòpic, el plural extern és força semblant a l'amazic (*-ān* per al masculí i *-āt* per al femení), si bé la terminació del femení s'ha estès força en detriment de la del masculí, per exemple *māy* 'aigua' ~ plural *māyāt*. En egipci, el morfema *n* només es troba en les formes plurals i inanimades dels pronoms demostratius⁶²⁵⁸. En canvi, el morfema **-w* (afegit tant a un tema consonàntic com vocàlic) sembla haver-se generalitzat per a l'expressió del plural a partir d'una forma allargada de la terminació del singular **-u*, a la manera del semític (sobretot l'àrab)⁶²⁵⁹. També es retroba en cuixític (per exemple, en somali, *kan* 'aquest' ~ plural *k-u-an*; *kas* 'aquell' ~ plural *k-u-as*) i en txàdic (per exemple, en haussa, *bindiga* 'fusell' ~ plural *bindig-ū*)⁶²⁶⁰.

En amazic trobem el plural extern *-n* (< **-ān*) o *-an* (< **-ān*) per al masculí i *-in* (< **-īn*) per al femení⁶²⁶¹. És el que té més rendiment actualment en tots els dialectes. Alguns exemples: *argaz* 'home' ~ plural *irgazn*, *afunas* 'bou' ~ plural *ifunasn*, *tafunast* 'vaca' ~ plural *tifunasin*, *adrar* 'muntanya' ~ plural *idrarn*, *urar* 'cançó' ~ plural *urarn*, *iys* 'os' ~ plural *iysan*, *itri* 'estel' ~ plural *itran*; *aḏru* 'roc' ~ plural *iḏran*. És comparable al plural extern semític (*-ū, -ūna*), que tampoc comporta cap alteració de la vocalització del singular, si bé les desinències no són idèntiques; coincideixen, però, en el fet que la desinència de plural en els noms es retroba en els verbs com a terminació de la 3ª persona del plural.

És possible que continguin l'antic nominatiu plural protoafroasiàtic **-ū*, amb pervivències també en les formacions de plural de l'egipci *-w* i del semític *-ū*, els plurals amazics en *-awn* (masc.) i *-awin*

⁶²⁵⁶ Cf. NEWMAN 1990, *loc. cit.*

⁶²⁵⁷ BENDER 2000, pp. 213-214.

⁶²⁵⁸ TAKÁCS 2003c, p. 164.

⁶²⁵⁹ Vegeu MOSCATI 1964, § 12.37, p. 87.

⁶²⁶⁰ VYICHL 1975, p. 205.

⁶²⁶¹ Els exemples, llevat que diguem altrament, són sobretot del taixelhit.

(fem.): *udm* ‘cara’ ~ plural *udmawn*, *titt* ‘ull; deu d’una font’ ~ plural *tittawin*, *ifr* ‘fulla’ ~ plural *ifrawn*, *ul* ‘cor’ ~ plural *ulawn*, *imi* ‘boca’ ~ plural *imawn*, *ilm* ‘pell’ ~ plural *ilmawn*. També hi ha en amazic plurals en *-iwn* (masculí), *-iwin* (femení): *amadl* ‘galta’ ~ plural *imadliwn*, *awal* ‘paraula; parlar’ ~ plural *awaliwn* (també *awaln*). Segons Prasse, **-īwān* podria provenir de **-ūwān* per dissimilació⁶²⁶².

Encara que escassos, són importants els plurals en *-t*: *aw* ‘fill’ ~ plural *ayt*, *ma* ‘mare’ ~ plural *matt*, *ašayu* ‘jove’ ~ plural *šayat*.

4.4.2. Plurals apofònics

Plural apofònic és el nom que donem al tipus de flexió del plural mitjançant l’alternança de les vocals intraradicals⁶²⁶³. Els plurals apofònics són primàriament noms col·lectius obtinguts per derivació del nom primari. En canvi, quan el singular ja té sentit col·lectiu, el sentit del plural apofònic és més aviat distributiu, és a dir que dona el sentit de conglomerat de components individuals; per exemple, àrab *šaḥ(a)r* ‘cabellera’ (singular col·lectiu) ~ *šuḥūr* ‘cabells’ (plural de gran nombre). És un fenomen àmpliament representat en les llengües afroasiàtiques: en semític (sobretot en àrab i en etiòpic), en cuixític, en txàdic i també en amazic.

La seqüència vocàlica **u-ā* (o, menys sovint, **i-ā*) és la més freqüent en els plurals apofònics amazics: tuareg *amyəs* ‘dent molar grossa’ ~ plural *imyəs* (<**ā-miyis* / **ī-muyās*), *tāfīnāq* ‘caràcter d’escriptura amaziga’ ~ plural *tifīnay* (<**tā-fīnyit* / **tī-fuyñāy*, cf. grec $\phi\acute{o}\iota\nu\lambda\acute{\iota}\xi$, -ικος), taixelhit (i altres dialectes septentrionals) *amadun* ‘malalt’ ~ plural *imudan*, *amddakk^wl* ‘amic’ ~ plural *imddukk^wal*, *agrur* ‘clos’ ~ plural *ig^wrar*, *ayyul* ‘ase’ ~ plural *iy^wyal*, *aybalu* ‘font’ ~ plural *iybula*. L’amazic és la llengua afroasiàtica que ha estès més l’ús del morfema de plural extern *-a-* infixat entre la segona i la tercera consonant radical. Aquesta formació de plural és ben coneguda també en àrab, sobretot **ī-ā*, per exemple *baḥr* ‘mar’, plural *biḥār*. La infixació de *-a-* és possible també en àrab no solament entre la segona i la tercera radical (per exemple *walad* ‘nen’ ~ plural *ḡawlād*), sinó també entre la primera i la segona consonant radical (per exemple *miftāḥ* ‘clau’, plural *mafātīḥ*). La majoria dels parlars tuaregs han perdut la terminació de plural en *-a* (<**-āh* o **-āw*?). La vocal penúltima sempre és **ī* o **ū*: *tamart* ‘barba’ ~ plural *timira* (<**tā-ḡīmārt* ~ *tī-ḡmīrāḥ*).

També hi ha formacions de plural mixtes, és a dir que combinen el plural intern amb el plural extern. Podem trobar plurals amb

⁶²⁶² PRASSE 1974, § 4.E.2.f, p. 59.

⁶²⁶³ En la tradició lingüística semítica preval la designació de *plural fracte* (en llatí *pluralis fractus*).

desinència *-(a)n*, *-in* i apofonia de la vocalització en **-ǔ-*, **-ĩ-* de la vocal intraradical, per exemple *adkər* ‘irritació’ ~ plural *idəkrān* (<**a-dikir* ~ *ĩ-dukrān*). Aquesta formació de plural remunta al protoafroasiàtic i es retroba, per exemple, en el tipus àrab *balad* ‘país’, plural *buldān*. Podem trobar plurals amb vocal característica *a* (< **-ā*) i desinències “regulars” *-an*, *-n* per al masculí i *-in* per al femení: *akli* ‘esclau’ ~ plural *iklān* (<**ā-kilīh* ~ **ĩ-kilāhan*). En alguns noms bàsics, que no falten en cap dialecte amazic, s’hi afegeix la tensió de la segona radical: *afus* ‘mà’ ~ plural *ifassn*, *afud* ‘genoll’ ~ plural *ifaddn*, *asif* ‘vall; riu’ ~ plural *isaffn*, *iḃil* ‘braç’ ~ plural *iḃalln*. Aquesta formació no té paral·lels en semític, però sí en txàdic⁶²⁶⁴.

4.4.3. Formacions de plural paleoamazigues

El corpus de lèxic paleoamazic ofereix exigües evidències de formes susceptibles de ser analitzades com a plurals externs. És possible —però no ho sabriem assegurar— que sigui un plural femení en *-īn* l’orònim endogen de l’Alt Atlas, **dūrīn* o **dīrīn* (cf. Δύριον, *Dyris*, *Dirim*)⁶²⁶⁵. El nom *Afer* del card panical petit, **Hirdan* (cf. χέρδαν), és possible que sigui un plural, com tants altres *pluralia tantum* de noms de cerelas incomptables (per exemple *irdān* ‘blat’, *tumḃin* ‘ordi’).

Alguns topònims de l’Àfrica romana apunten a formacions de plural apofònic paleoamazigues. Es poden analitzar com a **(tī-)gǐmmā* ‘les cases’, ‘els llogarets’, ‘els campaments de tendes de nòmades’ o ‘els horts o camps de conreu associats a una casa rural’ els topònims antics *Tigimma* (de Zeugitana) i *Thigimma* (de Bizacena). El fet que es puguin correspondre⁶²⁶⁶ amb les actuals localitats tunisenques de *Djemma* i *Souk el Djimma*, respectivament, és de gran interès, per tal com en aquests darrers casos la manca prefix d’estat apunta a l’autonomia d’aquest morfema, que podia aparèixer —o no— prefixat al tema nominal, per la qual cosa encara devia ser funcional a l’antiguitat⁶²⁶⁷. Pensem que **(tī-)gǐmmā* devia ser el plural apofònic de **(tā-)gǎmmī*, actualment *tigmmi*. Aquest nom té com a plural apofònic *tig^wmma*, que remetria a **(tī)gǐmmā*. Encara que la vocalització de plural *u-a* és més freqüent actualment que *i-a*, no es pot pas dir que aquesta segona vocalització sigui rara i, en qualsevol cas, és possible que antigament hagués tingut major curs. A una vocalització *u-a*, en canvi, remetria el topònim *Zuma* (nom d’una diòcesi de Numídia), amb la variant, amb el prefix d’estat aglutinat, *Tuzuma*⁶²⁶⁸. És possible que **zumā* sigui el

⁶²⁶⁴ Vegeu GREENBERG 1955.

⁶²⁶⁵ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u..

⁶²⁶⁶ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶²⁶⁷ Ho hem discutit *supra*, § 4.3.4.

⁶²⁶⁸ Vegeu *supra*, §§ 4.3.4 i V.12.2.

plural de *zāmay o *zāmaw ‘mena de jonc’, que també estaria testimoniada toponímicament a les famoses *Zama Maior* i *Zama Minor*, entre Zeugitana i Bizacena⁶²⁶⁹. En amazic modern ho trobem diversament com a *azmay* (*tazmayt* en femení), *ažmay* i *azmu*. El topònim antic de Numídia *Tubunae* podria testimoniar una forma antiga del protoamazic **tīβuna* ‘els rocs, les pedres grosses’, plural apofònic en *u_a* de **taβunt*, amb nombrosos continuadors en dialectes amazics de pertot⁶²⁷⁰.

Encara que en els dialectes amazics contemporanis és més operatiu el plural extern que l’apofònic, que ja no s’empra per a les formacions modernes, els neologismes i els manlleus, en paleoamazic el plural apofònic devia ser plenament operatiu, tal com suggereixen les formacions de plural dels llatinismes de l’amazic, com ara *isnas*, plural de *asnus* ‘ruquet’ < *asīnus*, *ifurna*, plural de *afarnu* ‘forn’ < *fūrnu(m)*, *tifras*, plural de *tafirast* ‘pera’ i ‘perera’ < *pīrus*, entre d’altres. Això no treu, és clar, que també en els llatinismes de l’amazic trobem formacions de plural extern, que no sabem si són ja antigues o si han estat refetes secundàriament a partir de plural apofònics originals: *ifullusn*, plural de *afullus* ‘pollet’, ‘pollatre’ < *pūllus*, *urtan*, plural de *urti* ‘ruquet’ < (*h*)*ōrtu(m)*, *taskaliwin*, plural de *taskala* ‘escala’ < *scala*⁶²⁷¹.

Finalment, encara que és possible que ja fossin antics els plurals externs de la designació endògena dels amazics, **māzīqān* (masculí) i **māzīqīn* (femení), el més probable és que els plurals apofònics fossin més usuals, tal com suggereixen les variacions i els dubtes vocàlics de les lliçons que ens han llegat les fonts llatines —*apud Mazacos* (Agustí), *Mazuca* (Ammià Marcel·lí), *Masac*, *Massuca*, etc.⁶²⁷²—. Es podria pensar en una variant ja antiga en *a-u* (plural *u-a*) **māzūq* ~ plural **mūzāq*, com la que postulen les formes tuaregs *imušay* / *imuhay*.

4.5. Mimació (nunació) i article⁶²⁷³

La sufixació d’un morfema pronominal protoafroasiàtic *-*m*/*-*n* (plural *-*ma*/*-*na*) amb funció definidora és comuna al semític i a l’amazic, si bé en aquestes llengües ha acabat perdent aquesta funció originària. Les restes de la mimació/nunació no són clares en txàdic, són incertes en cuixític i omòtic i manquen del tot en egipci. L’accadi és la llengua que millor palesa l’ús definidor de la mimació. En àrab, la nunació (*tanwīn*) va anar perdent força definidora fins al punt d’ésser

⁶²⁶⁹ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u. *zāmay o zāmaw.

⁶²⁷⁰ Vegeu *supra*, § IV.4.2.13.

⁶²⁷¹ Vegeu *infra*, § 8.3.

⁶²⁷² Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶²⁷³ Per a l’afroasiàtic: DIAKONOFF 1988, pp. 66-67; per al semític: MOSCATI 1964, § 12.7012.79, pp. 97-102.

substituïda per l'article definit preposat (*ʔa*)l i romandre aleshores amb funció indefinidora.

Les llengües afroasiàtiques han desenvolupat articles definits preposats (àrab *ʔal-*, hebreu *ha-*, provinents de **han* o **hal*) o postposats (arameu **-hā* > *-ā*), originàriament pronoms demostratius **hā*, **-hann-*, **kV* i altres. L'article egipci prové dels pronoms demostratius **pV*, **tV*, **nV*. Per a Diakonoff⁶²⁷⁴, l'article amazic hauria perdut la funció definidora ja en el període "líbic" i hauria pres la funció de marcador d'estat, si bé reconeix que en tuareg romanen com a mots independents *wa* (masc.) i *ta* (fem.). Ja hem vist a § 4.3 les dificultats per a determinar la funció originària d'aquests morfemes amazics. En cuixític, omòtic i txàdic, els articles són rars, amb algunes excepcions notables com la del beja, de la branca cuixítica, on són idèntics a l'estat d'annexió amazic. A. Zaborski⁶²⁷⁵ fa venir l'article beja d'unes formes protocuixítiques **wūn* per al masculí i **tūn* per al femení. Exemples: *ū-kām* 'el camell (mascle)', *tū-kām* 'el camell femella'. La coincidència formal de l'article beja amb el prefix d'estat amazic és tan notable que Zaborski afirma que "the definite article, even if there really is a direct relationship between Beja and Berber [...] is only a single isogloss and its importance is seriously weakened by the lack of other relevant Beja-Berber isoglosses in the realm of nominal morphology"⁶²⁷⁶.

4.6. Afixos nominals de derivació⁶²⁷⁷

A banda dels sufixos de gènere i de nombre, les llengües afroasiàtiques coneixen altres sufixos nominals, com ara *-iyy* (dels adjectius de relació o de *nisba*), *-ān* (dels noms d'acció i dels adjectius), *-ūn* (dels diminutius). En amazic, en canvi, no trobem aquests tipus de sufixos, amb l'excepció de *-an*, que existeix en amazic septentrional com a sufix dels noms derivats del tema de perfectiu. Exemples: *amqgran* 'el gran', *amzzyan* 'el petit', etc. Sí que sovintegen, en canvi, sufixos de noms propis en tuareg, concretament *-ān*, *-a*, *-i*, *-u*. Serveixen per a crear diminutius o hipocorístics. Exemples: *ābagg^wān* (nom aplicat a homes i a gossos, de *ebaggi* 'xacal'), *aḏawadi* (nom propi de gos, de *aḏaway*, nom propi d'una regió). L'origen d'aquests sufixos és desconegut. Per als animals són usuals en tuareg els sufixos *-i*, *-u*. Per exemple, de *akham* 'cabra, xai o vaca negres de panxa bruna o roja' es forma el nom propi *ākāhāmi* 'cabra negra de panxa bruna o roja'.

⁶²⁷⁴ DIAKONOFF 1988, *loc. cit.*

⁶²⁷⁵ ZABORSKI 1997, p. 53.

⁶²⁷⁶ *Ibidem.*

⁶²⁷⁷ Per a l'amazic: PRASSE 1974, § 4.M, pp. 112-115.

A les fonts antigues sovintegen els noms en *-an*. En la majoria de casos, però, és difícil determinar si es tracta realment del sufix de derivació nominal a partir del tema de perfectiu o si es tracta d'un altre tipus de morfema. Potser els casos més clars són els de **ǵıldān* 'regius' (cf. Γιλδαν, *Gildon* /Γιλδων, *Gilda*), nom que remet a l'arrel √*ǵld* 'cap, rei, amo', en epigrafia líbica com a GLD)⁶²⁷⁸; **būrrikān* 'el negre', 'cavall petit de càrrega negrenc' (cf. βρικον 'ase' i *buricus* 'cavall petit'), que en amazic modern és *abrrkan* 'el negre' (també amb aplicacions a èquids de càrrega, almenys en la variant *ibrrkan*), nom derivat del tema de perfectiu del verb de qualitat *ibrik* (aorist) ~ *brrik* (perfectiu) 'ésser negre', 'ésser bru' mitjançant l'esquema *a-C₁C₂C₃-an*; **zakkaran* o **zaqqaran*? (cf. Càssius Fèlix *zaccario*, *-onis* 'aloc')⁶²⁷⁹, per ventura pertanyent a una arrel **√zqr* o **√zkr*. És probable que alguns dels següents antropònims continguis aquest prefix: de Tripolitània⁶²⁸⁰, *Chullan/m*, *Gatidan*, *Iameraban*, *Masaucan*, *Mastiman*, *Rirachan*, *Selhan*, *Mastuganus*, *Segulianus*; de Zeugitana i Bizacena⁶²⁸¹, *Besan*, *Nadanis*, *Nyptan*; de Numídia⁶²⁸², *Acasan*, *Arcobarzane*, *Coiusan*, *Iesdanis*, *Masifianus*, *Masticana*, *Mastucaran*, *Samsucan*, *Tilaucan*; de Mauretània Cesariana⁶²⁸³, *Abnaccan*, *Gildo*, *-onis*, *Tarefana*, *Tilaucan*, *Vasefan*, entre d'altres.

4.7. Preposicions

Tant les preposicions anomenades *primàries* com les anomenades *secundàries* tenen origen sobretot nominal. Tot i això, no han experimentat el mateix procés de compleció de l'arrel que els noms i els verbs, de manera que algunes preposicions primàries conserven una estructura d'arrel biconsonàntica, i àdhuc monofonemàtica. Preposicions atribuïbles al protoamazic⁶²⁸⁴:

- *i* 'a' (datiu). No té paral·lels afroasiàtics clars.
- *n* 'de' (genitiu). És molt probable que sigui a l'origen de la *nota genitiu*⁶²⁸⁵, que trobem al pronom personal sufixat compost (altrament dit "possessiu") lligat al pronom sufixat simple: *-inu*, *-nk*, *-nm*, *-ns*, *-ny*, *-nnun*, *-nnunt*, *-nsn*, *-nsnt*. Així, per exemple, *amddakk^wl-*

⁶²⁷⁸ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶²⁷⁹ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶²⁸⁰ Vegeu *supra*, § III.9.1.

⁶²⁸¹ Vegeu *supra*, § V.11.1.

⁶²⁸² Vegeu *supra*, § VI.9.1.

⁶²⁸³ Vegeu *supra*, § VII.8.1.

⁶²⁸⁴ Per a l'afroasiàtic: DIAKONOFF 1988, p. 68; per a l'amazic: PRASSE 1972, § 3.D, pp. 222-235; per al semític: MOSCATI 1964, §15.4-15.5, p. 121; per a l'egipci: LOPRIENO 1995, pp. 100-101; per al cuixític: SASSE 2003, pp. 123-142; per a l'omòtic: BENDER 2000, p. 212.

⁶²⁸⁵ Vegeu *infra*, § 5.2.

ns ‘el seu amic’ pot ser analitzat com ‘l’amic d’ell’. Aquesta preposició té paral·lels clars en l’egipci *n* i en l’(i)*n* sufixat del txàdic (inclòs el haussa), amb el mateix valor, si bé en egipci és més aviat la preposició del complement indirecte i del datiu en general. El doble ús genitiu-datiu ha estat defensat per a l’amazic per Pennacchietti⁶²⁸⁶. En haussa existeix, a més, una forma tònica que es pot combinar amb els pronoms sufixos: *nāka* ‘el teu’. La major semblança formal amb el copte, que té *ən* < *ny* i *na* < **ni*, ha fet pensar a alguns en un manlleu de l’amazic i el txàdic al copte, ço que no és gaire versemblant. Val a dir que S. Chaker⁶²⁸⁷ no admet l’antiguitat de la preposició amaziga *n*. Per a l’autor, prové “du déplacement fonctionnel d’un ancien suffixe déictique du nom déterminé, dans le syntagme déterminatif Nom1 - Nom2”⁶²⁸⁸. G. Takács remarca que totes les branques afroasiàtiques coneixen la *nota genitiui n* amb l’excepció del semític⁶²⁸⁹. Per concloure, podríem admetre per a l’amazic un desplaçament de l’ús datiu de la preposició *n* al genitiu, que originàriament era marcat únicament per l’estat d’annexió —fet que demostren la toponímia i algunes locucions estereotipades⁶²⁹⁰—. A diferència de la preposició de datiu *i*, la preposició de genitiu *n* sí que sembla testimoniada a l’epigrafia líbica⁶²⁹¹.

- *in* ‘a, cap a’ (adlatiu < **hīn?*) en els parlars de Siwa i de Nefussa. Podria ser a l’origen del pronom sufixat compost de 1^a persona del singular (*h*)*in* < **hīn-ū* ‘a mi’, *-inu*, *-ink*, *-inm*, *-ins*.
- *d* ‘amb’ (comitatiu < **əd/yīd/dīd?*). És panamaziga. En tuareg s’ha confós amb *əd* ‘en’ (< **dəy*). De l’ús comitatiu ha sorgit, ben fàcilment, l’ús conjuntiu ‘i’: de *šš ayrum d wudi* ‘menja pa amb mantega’ a ‘menja pa i mantega’; *zriy uššn d yizm* ‘he vist un xacal en companyia d’un lleó’ a ‘he vist un xacal i un lleó’. Diakonoff creu que la preposició amaziga *d*, d’ús comitatiu, prové d’un antic cas protoafroasiàtic *-dV*, *-Vd*, el qual resta com a tal en cuixític (agaw)⁶²⁹².
- *s* ‘amb, per mitjà de’ (instrumental < **əs/yəss*) s’ha confós formalment tant en tuareg com en amazic septentrional amb *s* ‘cap a’ (< **səy*).
- *dər* ‘amb, acompanyat de’ (comitatiu < **dər/dīd?*).
- *sər* ‘amb, per mitjà de’ (comitatiu < **sər/sīd?*).

⁶²⁸⁶ PENNACCHIETTI 1978.

⁶²⁸⁷ CHAKER 1995, p. 205.

⁶²⁸⁸ *Ibidem*.

⁶²⁸⁹ Per bé que LOPRIENO (1995, p. 100) creu que a l’egipci *n* es correspon més aviat amb el semític **l* (cf. àrab *li*).

⁶²⁹⁰ Vegeu *supra*, §§ 4.3.1 i 4.3.3.

⁶²⁹¹ Vegeu *supra*, § VI.7.3.3.1.10.

⁶²⁹² DIAKONOFF 1988, p. 61. Vegeu també SASSE 2003, pp. 136, 137 i 140.

- *d* ‘en’, entre’ (< **dəy*) es troba en forma plena *dəy* o, més aviat, *di* en alguns casos en amazic septentrional. La confusió amb *d* ‘amb’ (comitatiu) l’ha fet recular clarament.
- *s* ‘cap a’ (< **səy*) s’ha confós formalment tant en tuareg com en amazic septentrional amb *s* ‘amb’ (< **əs/yəss*), si bé aquesta homonímia no ha fet pas recular cap de les dues preposicions. De fet, la distinció és possible gràcies a l’oposició entre l’estat d’annexió regit per *s* instrumental (per exemple *s waman* ‘amb aigua’) i l’estat lliure regit per *s* adlativa (per exemple, en cabilenc *s aman* ‘en direcció a l’aigua’)⁶²⁹³. De fet, *s* ‘cap a’ i *ar* ‘fins a’ són les úniques preposicions que no regeixen estat d’annexió. En les llengües cuixítiques trobem a bastament representat un morfema que Sasse reconstrueix com a **sa*/**si* amb valors diversos segons la llengua en qüestió: datiu, benefactiu, ablatiu, causal, instrumental⁶²⁹⁴. En omòtic trobem un cas datiu -*s* que, segons Bender, es pot remuntar al protoafroasiàtic⁶²⁹⁵ i que, en conseqüència, es pot relacionar amb aquesta preposició amaziga. En accadi trobem un cas terminatiu-adverbial -*iš* que es podria relacionar amb això⁶²⁹⁶.
- (*dä*)*y* ‘en, entre’ (locatiu < **day*) reemplaça *d* ‘en’ en tot el tuareg, excepte quan precedeix un pronom sufixat. És la preposició locativa general. En amazic septentrional es troba reduïda a *y*.
- *săy* ‘de’ (ablatiu < **say*) sol aparèixer reduïda a *sg*, *zγ*, *zg* o *y* en amazic septentrional. No és tuareg.
- *yf* ‘sobre, damunt’ (< **yăf*) pot aparèixer reduïda a *f* en amazic septentrional. En tuareg ha estat substituïda per *full*, també comuna en els dialectes septentrionals. Prasse ho relaciona amb l’egipci *hft* ‘davant’, tot i que creiem més probable que es tracti d’una gramaticalització del nom per a ‘cap’, *iyăf*.
- *yr* ‘cap a’ (< **yər*) és habitual en amazic septentrional. En tuareg ha estat substituïda per *yur*, pròpiament ‘ca’ (expressió de la possessió). El cabilenc manté la distinció entre *yar* i *yur*. Pot estar relacionada amb l’egipci *hr* ‘prop de, ca’, atesa la correspondència amazic *y* : egipci *h*. Per aquesta raó, és improbable que l’egipci *hr* ‘sobre’ i altres formes semblants tinguin res a veure amb l’amazic *yər*.
- *yur* ‘ca’ (< **yūr*) expressa en tuareg, excepcionalment, tant l’estat com el moviment. Segurament està relacionada amb l’anterior.
- *full* ‘sobre, damunt’ (< **fūllūh*) és d’origen verbal: *fullu* ‘reposar sobre’. En tuareg ha substituït *yf*.

⁶²⁹³ Cf. CHAKER 1995a, p. 42.

⁶²⁹⁴ SASSE 2003, pp. 136 i 139.

⁶²⁹⁵ BENDER 2000, p. 212.

⁶²⁹⁶ Cf. DIAKONOFF 1988, p. 61.

- *yir / gar / gr* 'entre' (<*gīrih, *gārah?). És d'origen verbal, com es veu pel fet que pren normalment sufixos verbals i per l'evidència de la relació amb mots com el cabilenc *asmgari* 'distància'.
- *ḍarāt* 'darrere, després' (<*ḍārat). En taixelhit apareix com a *dar(at)*, potser per influència de amb *ddat* 'davant'.
- *min* 'sense' (<*mīn) no és coneguda fora del tuareg.
- *am* 'com' (<*ham) no és tuareg, on és substituïda per *zund*. Podria estar relacionada amb l'egipci *mi* 'com', *m/im* 'com'.
- *zund / hund* 'com' (<*zūn-d) és panamaziga, si bé *am* és més freqüent en amazic septentrional.
- *ar* 'fins a' (<*hār) regeix estat lliure pertot, de la mateixa manera que *s* adlativa. Té un gran rendiment sintàctic. La relació amb l'egipci *r/ir* 'a, fins a' és versemblant.
- *ḍaffār* 'darrere, després', 'de darrere' (<*ḍaffīr). S'usa també com a nom amb el sentit de 'oest' i sembla relacionat amb el verb cabilenc *ḍfr* 'seguir'.
- *dāt* 'davant' (<*dahāt). S'usa també com a nom amb el sentit de 'est' i sembla d'origen deverbatiu. En amazic septentrional sovint és *ddat*, potser per analogia amb *addaw*.
- *dāw / dāgg* 'sota' (< *haddāw). En amazic septentrional trobem més aviat *addaw*, *ddu*. És també un antic nom d'acció.
- *dānnay* 'damunt de' (<*d-hannīg). Com a nom, vol dir 'est'. En amazic septentrional trobem també *nnig*. És, en origen, la preposició *d* i un antic nom d'acció de l'arrel \sqrt{yng} 'amunt; sud-est'.

5. Morfologia pronominal

5.1. Pronoms personals⁶²⁹⁷

En amazic, els pronoms personals tenen un gran rendiment sintàctic i prenen formes diferents segons la funció que realitzen: pronom personal subjecte tematitzat, complement directe, complement indirecte, complement del nom, complement de nom de parentiu i complement preposicional.

⁶²⁹⁷ Per a l'afroasiàtic: DIAKONOFF 1988, pp. 70-79; per a l'amazic: PRASSE 1972, § 3, pp. 164-184; per al semític: MOSCATI 1964, § 13.1-13.29, pp. 102-111; per a l'egipci: LOPRIENO 1995, pp. 63-67 i SATZINGER 1997, pp. 35-36.

5.1.1. Els pronoms personals de l'amazic modern

Els pronoms personals en amazic septentrional⁶²⁹⁸

	subjecte	CD	CI	CN	CN de parentiu	CPrep
1 ^a sg.	<i>nkk</i>	<i>-(i)yi</i>	<i>-(i)yi</i>	<i>-inu</i>	<i>-∅</i>	<i>-i</i>
2 ^a sg. m.	<i>kyi</i>	<i>-k</i>	<i>-ak</i>	<i>-nnk/-ink</i>	<i>-k</i>	<i>-k</i>
2 ^a sg. f.	<i>kmm</i>	<i>-km</i>	<i>-am</i>	<i>-nmm/-inm</i>	<i>-m < *kim</i>	<i>-m</i>
3 ^a sg. m.	<i>ntta</i>	<i>-t</i>	<i>-as</i>	<i>-nns/-ins</i>	<i>-s</i>	<i>-s</i>
3 ^a sg. f.	<i>nttat</i>	<i>-tt</i>				
1 ^a pl. m.	<i>nkk^wni</i>	<i>-a(n)y</i>	<i>-a(n)y</i>	<i>-nny</i>	<i>-tny</i>	<i>-ny</i>
1 ^a pl. f.	<i>nkk^wnti</i>					
2 ^a pl. m.	<i>k^wnni</i>	<i>-k^wn/-un</i>	<i>-awn</i>	<i>-nnun</i>	<i>-tun</i>	<i>-un</i>
2 ^a pl. f.	<i>k^wnninti</i>	<i>-k^wnt/-unt</i>	<i>-awnt</i>	<i>-nnunt</i>	<i>-tunt</i>	<i>-unt</i>
3 ^a pl. m.	<i>nttni</i>	<i>-tn</i>	<i>-asn</i>	<i>-nnsn</i>	<i>-tsn</i>	<i>-sn</i>
3 ^a pl. f.	<i>ntnti</i>	<i>-tnt</i>	<i>-asnt</i>	<i>-nnsnt</i>	<i>-tsnt</i>	<i>-snt</i>

Els pronoms personals en amazic tuareg (*tāmajǎq*)⁶²⁹⁹

	lliure	sufixat a un verb		sufixat a un nom
		CD	CI	
1 ^a sg.	<i>nǎk</i>	<i>-i</i>	<i>-i</i>	<i>-i</i>
2 ^a sg. m.	<i>kǎy</i>	<i>- kǎy /-ik</i>	<i>-ak</i>	<i>-k</i>
2 ^a sg. f.	<i>kǎm</i>	<i>-kǎm /-im</i>	<i>-am</i>	<i>-m</i>
3 ^a sg. m.	<i>ǎnta</i>	<i>-t /-ǎy</i>	<i>-as</i>	<i>-s</i>
3 ^a sg. f.		<i>-tǎt /-et</i>		
1 ^a pl. m.	<i>nǎkkǎnǎy</i>	<i>-anǎy</i>	<i>-anǎy</i>	<i>-(ǎ)nǎy</i>
1 ^a pl. f.	<i>nǎkkǎnǎtǎy</i>			
2 ^a pl. m.	<i>kǎwǎnǎy</i>	<i>-kǎwǎn/-iwǎn</i>	<i>-ǎwǎn</i>	<i>-(ǎ)wǎn</i>
2 ^a pl. f.	<i>kǎmǎtǎy</i>	<i>-kǎmǎt/-ikmǎt</i>	<i>-akmǎt</i>	<i>-ǎkmǎt</i>
3 ^a pl. m.	<i>ǎntǎnǎy</i>	<i>-tǎn/-en</i>	<i>-asǎn</i>	<i>-(ǎ)sǎn</i>
3 ^a pl. f.	<i>ǎntǎnǎtǎy</i>	<i>-tǎnǎt/-enǎt</i>	<i>-asnǎt</i>	<i>-ǎsnǎt</i>

⁶²⁹⁸ Bàsicament taixelhit-tamaziyt, a partir de BOUKHRIS, BOUMALK, EL MOUJAHID & SOUIFI 2008, pp. 72-77. Ometem variants regionals i formes emfàtiques.

⁶²⁹⁹ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, pp. 958-961. Vegeu també PRASSE 1972, § 3.B, pp. 164, 170, 173, 176-177, 179.

5.1.2. Els pronoms personals en protoamazic

Els pronoms personals en protoamazic⁶³⁰⁰

	lliure	sufixat a un verb		sufixat a un substantiu	
		CD	CI	compost	simple
1 ^a sg.	<i>nakk^w</i>	<i>-ī/y</i>	<i>-ī/y</i>	<i>-hīn-ū</i>	<i>-(ī)y (-īw?)</i>
2 ^a sg. m.	<i>kayy</i>	<i>-(ī)k</i>	<i>-hāk</i>	<i>-n-ak (-hīn-ak?)</i>	<i>-(ī)k</i>
2 ^a sg. f.	<i>kamm</i>	<i>-(ī)km</i>	<i>-hām</i>	<i>-n-am (-hīn-am?)</i>	<i>-(ī)m<*kim</i>
3 ^a sg. m.	<i>ntā/nīt</i>	<i>-(ī)t</i>	<i>-hās</i>	<i>-n-īt/-n-as</i> <i>(-hīn-as?)</i>	<i>-(ī)s</i>
3 ^a sg. f.		<i>-(ī)tāt</i>			
1 ^a pl. m.	<i>nakk^wanī</i>	<i>-hānay</i>	<i>-hānay</i>	<i>-anay</i>	<i>-ī(k)-nay</i>
1 ^a pl. f.	<i>nakk^wanatī</i>				
2 ^a pl. m.	<i>kawanī</i>	<i>-(ī)kawan</i>	<i>-hāwan</i>	<i>-awan</i>	<i>-ī(k)-wan</i>
2 ^a pl. f.	<i>kamatī</i>	<i>-(ī)kamat</i>	<i>-hāk(a)mat</i>	<i>-akmat</i>	<i>-ī(k)-mat</i>
3 ^a pl. m.	<i>n(ī)tanī</i>	<i>-(ī)tan</i>	<i>-hāsan</i>	<i>-asan</i>	<i>-ī(t)san</i>
3 ^a pl. f.	<i>n(ī)t(a)natī</i>	<i>-(ī)tanat</i>	<i>-hās(a)nat</i>	<i>-as(a)nat</i>	<i>-ī(t)sanat</i>

Sufixat simple: darrere preposició i noms de parentiu.

Sufixat compost: complement de nom.

L'amazic comparteix amb l'egipci l'ús del morfema demostratiu -*nt-* per a emfatitzar el pronom personal subjecte (d'ús per si mateix emfàtic) o tematitzador.

5.1.3. Els pronoms personals en egipci

Els pronoms personals en egipci⁶³⁰¹

	lliure	subordinat	sufixat
1 ^a sg.	<i>in-k</i>	<i>wj</i>	<i>-j ([-ya])</i>
2 ^a sg. masc.	<i>nt-k</i>	<i>kw, tw (*[-tʃuwa])</i>	<i>-k ([-ka])</i>
2 ^a sg. fem.	<i>nt-t̄ ([-t̄] < *-ki)</i>	<i>tm, tn (*[-tʃīma, -na])</i>	<i>-t̄ ([-t̄] < *-ki)</i>
3 ^a sg. masc.	<i>nt-f (< *-hu < *šū)</i>	<i>sw (*<[-suwa])</i>	<i>-f ([-fu])</i>
3 ^a sg. fem.	<i>nt-s</i>	<i>sj (*<[-siya])</i>	<i>-s ([-si])</i>
1 ^a pl.	<i>in-n</i>	<i>n ([na]?)</i>	<i>-n ([-nV])</i>
2 ^a pl.	<i>nt-tn ([-t̄īn])</i>	<i>tn(-w) (*[-t̄ī/unV])</i>	<i>-tn ([-t̄ī/unV])</i>
3 ^a pl.	<i>nt-sn</i>	<i>sn (*[-si/unV])</i>	<i>-sn (*[-si/unV])</i>

⁶³⁰⁰ PRASSE 1972, § 3.B, pp. 164, 170, 173, 176-177, 179. L'autor es basa sobretot en les formes tuaregs.

⁶³⁰¹ DIAKONOFF 1988, pp. 70-79.

La forma sufixada és originàriament possessiva i també serveix de subjecte a la majoria de formes verbals. La forma lliure és originàriament la forma del cas absolut i serveix per a emfatitzar el subjecte d'un predicat nominal. La forma subordinada (també anomenada *enclítica* i *dependent*) és també originàriament una forma del cas absolut i expressava, en principi, el subjecte d'un verb qualitatiu-estatiu i també el complement directe d'un verb transitiu i el subjecte de proposicions infinitives i adverbials. La forma lliure (de fet *tònica*) conté una marca *in*, segons Diakonoff originàriament d'ergativitat.

5.1.4. Els pronoms personals en prototxàdic

Reconstrucció dels pronoms personals en prototxàdic⁶³⁰²

	lliure	objecte i possessiu
1 ^a sg.	*ʔan-i (*ʔan-u, *ʔan-a ?)	*ʔi, *[ʔ]ya, *yu
2 ^a sg. masc.	*ka(y)	*ku
2 ^a sg. fem.	*ki(m)	*kum, *kim ?
3 ^a sg. masc.	*si, *su ?	*sV, *ni
3 ^a sg. fem.	*ta	*ta
1 ^a pl.	*muni / *ʔyina/u < *ʔhina/u ?	*mu(ni) / *(ʔyi)na/i/u
2 ^a pl. masc.	*kuni/a	*kuni/a
2 ^a pl. fem.	*kuni/a	*kuni/a
3 ^a pl. masc.	*suni/a	*suni/*tuni
3 ^a pl. fem.	*suni/a	*suni/*tuni

5.1.5. Els pronoms personals en protocuixític

Reconstrucció dels pronoms personals en cuixític central⁶³⁰³

	subjecte	cas oblic i possessiu
1 ^a sg.	*an < *ʔani o *ʔanu ?	*yə- < *yi/ *yu
2 ^a sg. masc.	*ənt < *ʔanti o *ʔantu ?	*k ^w ə < *ku
2 ^a sg. fem.		*kə- < *ki
3 ^a sg. masc.	*ŋi < *mV- ?	*ŋə- < *mV- ?
3 ^a sg. fem.	*ŋəti < *mV- ?	
1 ^a pl.	*ənn < *ʔin- o *ʔun- + na/i/u	*ən(a)- < *ʔina
2 ^a pl.	*əntən < *ʔan- o *ʔin- + -tin/-tun	*ənt(a)
3 ^a pl.	*ŋi < *mV- ?	*ŋa- < *mV- ?

⁶³⁰² Segons BLAZEK 1995, pp. 36-57.

⁶³⁰³ A partir de APPLEYARD 1995, pp. 195-236.

Reconstrucció dels pronoms personals en cuixític oriental⁶³⁰⁴

	subjecte	objecte
1 ^a sg.	*ʔani	*yi/ *yu
2 ^a sg.	*ʔati	*ku/*ki
3 ^a sg. masc.	*ʔusuu	*(ʔu)su
3 ^a sg. fem.	*ʔišii	*(ʔi)ši
1 ^a pl.	*ʔan-(muni) *ʔan-(hinu)	*na/*ni/*un
2 ^a pl.	*ʔatinV/*ʔatunV < *ʔatuni	*kini/*kun(n)a
3 ^a pl.	*ʔišinV/*ʔusunV < *ʔišuni	*ʔišinV/*ʔusunV < *ʔišuni

Reconstrucció dels pronoms personals en cuixític meridional (protoiraqw)⁶³⁰⁵

	subjecte	possessiu
1 ^a sg.	*ʔani, *ʔana	*ʔayi
2 ^a sg. masc.	*ku	*-ok
2 ^a sg. fem.	*ki	
3 ^a sg.	*ʔin(os)	*-os
1 ^a pl.	*ʔatVn-	? *Vri-Vn
2 ^a pl.	*kun-	*kuna
3 ^a pl.	*ʔina(ʔin)	*-ʔin

⁶³⁰⁴ *Ibidem.*

⁶³⁰⁵ *Ibidem.*

5.1.6. Els pronoms personals en protoafroasiàtic

Pronoms personals independents en les llengües afroasiàtiques⁶³⁰⁶

	protoamazic	egipci	protosemític	cuixític (somali)	txàdic (haussa)
1 ^a sg.	<i>nakk^w</i>	<i>ian-ák</i>	<i>*ʔan-ā(ku)</i>	<i>ana, anú</i>	<i>ni</i>
2 ^a sg. m.	<i>kayy</i>	<i>ianit-ák</i>	<i>*ʔan-ta <-ka?</i>	<i>ada <*ata</i>	<i>kai</i>
2 ^a sg. f.	<i>kammi</i>	<i>ianit-át</i>	<i>*ʔan-ti <-ki?</i>	<i>adl <*atí</i>	<i>kē</i>
3 ^a sg. m.	<i>ntā/nīt</i>	<i>ianit-áf</i>	<i>*šuw-</i>	<i>ū (nsa-,isa-)</i>	<i>šī (<*sī)</i>
3 ^a sg. f.		<i>ianit-ás</i>	<i>*šiy-</i>	<i>ay (iyya-)</i>	<i>ita</i>
1 ^a pl.	<i>nakk^wanī</i>	<i>ian-án</i>	<i>*(ʔa)na-ḥna/u</i>	<i>anna(-ga)</i>	<i>mū</i>
2 ^a pl. m.	<i>nakk^wanatī</i>	<i>ianit-átun</i>	<i>*ʔan-tumu <-ku-</i>	<i>ay-din-ga</i>	<i>kū</i>
2 ^a pl. f.	<i>kawanī</i>		<i>*ʔan-tina <-ki-</i>		
3 ^a pl. m.	<i>kamatī</i>	<i>ianit-</i>	<i>*šumu</i>	<i>ay</i>	<i>sū</i>
3 ^a pl. f.	<i>n(ī)tanī</i>	<i>ásun</i>	<i>*šina</i>		

Pronoms sufixats objecte en les llengües afroasiàtiques

	amazic del nord	semític (accadi)	cuixític (beja)	txàdic (haussa)	txàdic (musgum)
1 ^a sg.	<i>-(i)yi</i>	<i>-ni</i>	<i>-hēba</i>	<i>ni</i>	<i>-ā</i>
2 ^a sg. m.	<i>-k</i>	<i>-ka</i>	<i>-hō-ka</i>	<i>ka</i>	<i>-ku(nu)</i>
2 ^a sg. f.	<i>-km</i>	<i>-ki</i>	<i>-hō-ki</i>	<i>ki</i>	<i>-ni</i>
3 ^a sg. m.	<i>-t</i>	<i>-šū</i>	<i>-hō-s</i>	<i>šī (<*sī)</i>	—
3 ^a sg. f.	<i>-tt</i>	<i>-ši</i>		<i>ta</i>	<i>tV</i>
1 ^a pl. epicè	<i>-a(n)y</i>	<i>-niʔāti</i>	<i>-hō-n</i>	<i>mu</i>	<i>-yi</i>
2 ^a pl. m.	<i>-kun/-k^wn</i>	<i>*-kumū >-kunū</i>	<i>-hō-kna</i>	<i>ku</i>	<i>-ki(ni)</i>
2 ^a pl. f.	<i>-kunt/-k^wnt</i>	<i>-kināt(i)</i>			
3 ^a pl. m.	<i>-tn</i>	<i>*-šumu >-šunu</i>	<i>-hō-sna</i>	<i>su</i>	<i>-di</i>
3 ^a pl. f.	<i>-tnt</i>	<i>-šināt(i)</i>			

⁶³⁰⁶ Per a l'egipci, reporto en aquest cas la vocalització proposada per SATZINGER 1997, p. 35. Segons l'autor, la terminació *-a* és marca de cas absolut, originàriament. Per a l'omòtic, reportem les formes reconstruïdes per BENDER 2000 (p. 196) en ometo nord-occidental: 1sg. **ta*, 2sg. **na*, 3ms. nom. **iz-i*, 3fs. nom. **iz-a*, 1pl. **nu*, 2pl. **int-e*, 3pl. **ist-i*.

Pronoms sufixats "reduïts"⁶³⁰⁷ en les llengües afroasiàtiques

	amazic del nord	protosemític	cuixític (beja)	txàdic (haussa)	egipci
1 ^a sg.	-i	*-ī, -ya	-ū-	-na	-j [-ya]
2 ^a sg. m.	-k	*-ka	-ū-ka <*-k ^w a	-ka	-k [-ka]
2 ^a sg. f.	-m <*-kim	*-ki	-ū-ki	-ki	-t [-ḡī] <*-ki
3 ^a sg. m.	-s	*-šū	-ū-s	-sa	-f [-fu]
3 ^a sg. f.		*-ši		-ta	-s [-si]
1 ^a pl.	-ny	*-na/u/i	-ū-n	-mu	-n [-nV]
2 ^a pl. m.	-un	*-kumu	-ū-kna	-ku	-tn [-ḡī/unV]
2 ^a pl. f.	-unt	*-kina			
3 ^a pl. masc.	-sn	*-šumu	-ū-sna	-su	-sn [-si/unV]
3 ^a pl. f.	-snt	*-šina			

Reconstrucció dels pronoms personals en protoafroasiàtic⁶³⁰⁸

Primer estadi

	lliure	objecte i possessiu
1 ^a sg.	*ʔaku	*[ʔ]ya, *ʔ/yi *[ʔ]yu
2 ^a sg. masc.	*ta	*ku
2 ^a sg. fem.	*ti	*ki
3 ^a sg. masc.	*šūwa	*šū
3 ^a sg. fem.	*šiya	*ši
1 ^a pl.	*muni *ḡina/u	*muni *na/ni/nu
2 ^a pl. masc.	*tunwa	*kunwa
2 ^a pl. fem.	*tinya	*kinya
3 ^a pl. masc.	*šunwa	*šunwa
3 ^a pl. fem.	*šinya	*šinya

⁶³⁰⁷ Amb funcions diverses segons les llengües. Les formes amazigues reportades corresponen al pronom personal complement de preposició, molt properes, amb petites variacions, a les formes del pronom personal complement del nom i complement del nom de parentiu.

⁶³⁰⁸ Segons BLAŽEK 1995, pp. 36-57.

Segon estadi

	lliure	objecte i possessiu
1 ^a sg.	*ʔan-ʔaku	*ya, *yi, *yu
2 ^a sg. masc.	*ʔan-ta	*ku
2 ^a sg. fem.	*ʔan-ti	*ki
3 ^a sg. masc.	*šu(wa)	*šu(wa)
3 ^a sg. fem.	*ši(ya)	*ši(ya)
1 ^a pl.	*ʔan-muni *ʔan-ḥina/u	*na/ni/nu *na/ni/nu
2 ^a pl. masc.	*ʔan-tumu/-tunV	*kumu/*kunV
2 ^a pl. fem.	*ʔan-tin(n)a	*kin(n)a
3 ^a pl. masc.	*šumu/*šun	*šumu/*šunV
3 ^a pl. fem.	*šin(n)a	*šin(n)a

5.1.7. Origen afroasiàtic dels pronoms personals independents protoamazics

(1) Pronom personal independent 1sg. protoamazic *nakk^w (< protoafroasiàtic *ʔan-ʔaku), que comprèn un prefix *(ʔa)n i una base radical *(ʔa)k(u) —cf. egipci *ian-ák*, protosemític *ʔan-ā(ku)—, apocopada en protocuixític *ʔani (oriental i meridional), *ʔani (central) i en prototxàdic *ʔani. En protoomòtic *ne representa la 2sg.

(2) Pronom personal independent 2sg. protoamazic *kaḡ (masc.) ~ *kaḡ (fem.), que pren versemblantment per analogia la base velar del pronom sufixat, igual que el prototxàdic *ka(y) (masc.) ~ *ki(m) (fem.) i el protocuixític meridional *ku (masc.) ~ *ki (fem.), mentre en les altres branques es retroben els continuadors de la forma protoafroasiàtica independent *ʔan-ta (masc.) ~ *ʔan-ti (fem.): protocuixític oriental *ʔati, protocuixític central *ənt, egipci *ianit-ák* (masc.) ~ *ianit-át* (fem.), protosemític *ʔan-ta (masc.) ~ *ʔan-ti (fem.). En protoomòtic *ta representa la 1sg.

(3) Pronom personal independent 3sg. protoamazic *ntā/*nīt, que conté el prefix *(ʔa)n, igual que l'egipci *ianit-áf* (masc.) ~ *ianit-ás* (fem.). En altres branques trobem continuadors de la base nua protoafroasiàtica *šuwa (masc.) ~ *šiya (fem.): prototxàdic *si, *su (masc.), protosemític *šuw- (masc.) ~ *šiy- (fem.), protocuixític oriental *ʔusuu (masc.) ~ *ʔišii (fem.) i versemblantment protoomòtic (ometo sud-occidental) *es-i (masc.) ~ *is-i (fem.).

(4) Pronom personal independent 1pl. protoamazic *nakk^wanī (masc.) ~ *nakk^wanatī (fem.) sembla una forma singular amb una extensió sufixada de plural —en protoafroasiàtic es reconstrueixen dues bases *(ʔan-)muni/*(ʔan-)ḥina/u—. Per a la resta de branques hom reconstrueix: egipci *ian-án*, prototxàdic *muni/*ʔyina/u (< *ʔḥina/u?),

protosemític *(<a)na-ḥna/u, protocuixític oriental *ʔan-(muni)/ʔan-(ḥinu) i protoomòtic *nu.

(5) Pronom personal independent 2pl. protoamazic *kawanī (masc.) ~ *kamatī (fem.) torna a pendre per analogia la base velar dels pronoms sufixats/enclítics i, a més, prescindeix del prefix facultatiu *(ʔa)n, igual que el prototxàdic *kuni/a i el protocuixític meridional *kun- —en protoafroasiàtic es reconstrueix *ʔan-tumu/-tunV (masc.) ~ *ʔan-tin(n)a —, que, en canvi, trobem a l'egipci *ianit-átun*, protosemític *ʔan-tumu <-ku- ~ *ʔan-tina <-ki- (fem.), protocuixític oriental *ʔatinV/*ʔatunV <*ʔatuni, protocuixític central *antən <*ʔan- o *ʔin- + -tin/-tun i protoomòtic *inti.

(6) Pronom personal independent 3pl. protoamazic *n(ī)tanī (masc.) ~ *n(ī)t(a)natī (fem.) conté el prefix *(ʔa)n, igual que l'egipci *ianit-ásun*, el protocuixític meridional *ʔina(ʔin), que, en canvi, no es retroba en prototxàdic *suni/a, protosemític *šumu ~ *šina (fem.), protocuixític oriental *ʔišinV/*ʔusunV <*ʔišuni i protoomòtic *isti. En protoafroasiàtic es reconstrueix *šumu/*šun (masc.) ~ *šin(n)a (fem.)—.

5.1.8. Pronoms personals clítics paleoamazics

L'anàlisi morfològica dels antropònims maures antics permet trobar-hi seqüències que podrien correspondre's amb formes clítiques d'alguns pronoms personals⁶³⁰⁹.

- (1) Pronom personal feble de complement de 3^a persona del plural masculí -tān: a Tripolitània⁶³¹⁰, *Iasuchtan*, *Iassuchtan*, *Iuratha/than*, *Masthan*; a Zeugitana i Bizacena⁶³¹¹, *Istatan*, *Macurtam*, *Ieptha* (yāf-tān 'ell els supera, ell és millor que ells?'), *Iefnaten*; a Numídia⁶³¹², *Fagustan*, *Iugurtha*; a Mauretània Cesariana⁶³¹³, *Iugarta*, *Masestan*; de Mauretània Tingitana⁶³¹⁴, *Canarta* i *Izelta*. Els escrites ibadites de Nefussa al·ludeixen a un etnònim tripolità *Yazamratan*⁶³¹⁵.
- (2) Pronom personal feble de complement indirecte de 3^a persona del plural masculí -(ā)sān: a Tripolitània⁶³¹⁶, *Maccurassan*, *Metusan*, *Varixen*, *ynkdʕsn*, *šʕsydwʕsn*, un xec ibadita de Nefussa dels ss. VIII-X dC anomenatge anomenat *Ĝ(a)llīdās(a)n*⁶³¹⁷ (*ĝällīd-āsān 'el rei per

⁶³⁰⁹ L'anàlisi com a pronoms clítics d'algunes d'aquestes seqüències va ser avançada per CHAKER 1980-1981, pp. 140-141.

⁶³¹⁰ Vegeu *supra*, § III.9.1.

⁶³¹¹ Vegeu *supra*, §§ V.11.1 i V.11.2.

⁶³¹² Vegeu *supra*, § VI.9.1..

⁶³¹³ Vegeu *supra*, § VII.8.1.

⁶³¹⁴ Vegeu *supra*, § VIII.8.1.

⁶³¹⁵ Vegeu *supra*, § III.12.2.2.

⁶³¹⁶ Vegeu *supra*, § III.9.1.

⁶³¹⁷ LEWICKI 1955, n° 136, p. 124.

a ells'?) un autor ibadita de Nefussa de la mateixa època anomenat *Abū Makdūl Maṭkadāsan az-Zanzafī*⁶³¹⁸, a Zeugitana i Bizacena⁶³¹⁹, *Lucpusan, Altisan, Carcassan, Hisdreasen, Ielidassen, Laumasan, Manonasan, Manzerasen, Ontirisen*; de Numídia⁶³²⁰, *Inimsen*; de Mauretània Cesariana⁶³²¹, *Cursen, Faraxen, Illilasen, Maraxa, Mesfellesen, Miculisen, Negasen*; de Mauretània Tingitana⁶³²², *Illilasen*, les oposicions en epigrafia líbica DMR ~ DMRSN, MKU ~ MKUSN, MSN ~ MSNSN, SDK ~ SDKSN, IZGG ~ IZGGSN, etc.⁶³²³

- (3) Pronom personal feble de 2ª persona del plural masculí *-kun* (*-gun/-gum/-gem/-kum*): de Tripolitània, *Macargun, Macarcum, Macargus, Macargum, Macergum, Macurgum, Phesylcum, Zurgem*⁶³²⁴, *g'rgm, z'lgm, ylgm* en epigrafia neopúnica; de Zeugitana i Bizacena⁶³²⁵, *Macurgum* (per ventura **māqūr-kun* 'el més gran de vosaltres'), *Masmacon, Merasgun, Mificum, Sinisgun*; en epigrafia líbica GRGM, MRGM, YZDGM, LBDGM, MNGM, etc.), on es veu clarament que la seqüència *-GM* s'ha d'aïllar com a morfema pel fet que hi ha nombrosos parells de noms del tipus DBR ~ DBRGM, GRH ~ GRGM, MRH ~ MRGM, ZDH ~ ZDGM, etc.⁶³²⁶
- (4) Pronom personal sufix de nom de 3ª persona del plural masculí *-nāsān*⁶³²⁷: Podria trobar-se en el nom *Massinissa*, potser **māss-nāsān* 'llur amo', però no és pas l'única anàlisi possible.

5.2. La marca de genitiu⁶³²⁸

L'amazic comparteix amb l'egipci, el txàdic, el cuixític i l'omòtic — els dos darrers, però, l'han reconvergit en morfema de cas— l'ús d'un morfema *n-* d'origen pronominal (demostratiu-relatiu) com a indicador de genitiu (l'anomenada *nota genitiui*). En amazic s'ha convertit en l'expressió normal del complement del nom, puix que l'estat d'annexió com a única expressió del genitiu roman només en certs sintagmes nominals del tipus *ayt Mryad, u Etta, ist tmazirt*, etc. Aquest morfema ha servit també per a formar els pronoms possessius en txàdic i els prefixos demostratius dels pronoms personals lliures de l'egipci i l'amazic. En egipci, a més, proporciona la base del pronom relatiu (*ntj, ntt, ntj.w*).

⁶³¹⁸ Vegeu *supra*, § III.12.1.

⁶³¹⁹ Vegeu *supra*, §§ V.11.1 i 11.2.

⁶³²⁰ Vegeu *supra*, § VI.9.1.

⁶³²¹ Vegeu *supra*, § VII.8.1.

⁶³²² Vegeu *supra*, § VIII.8.1.

⁶³²³ Vegeu també JONGELING 1994, pp. XVI-XVII.

⁶³²⁴ Vegeu *supra*, § III.9.1.

⁶³²⁵ Vegeu *supra*, §§ V.11.1 i 11.2.

⁶³²⁶ Vegeu JONGELING 1994, pp. XVIII-XIX.

⁶³²⁷ Vegeu *supra*, § VI.1.

⁶³²⁸ Per a l'afroasiàtic: DIAKONOFF 1988, pp. 82-83; per l'egipci: LOPRIENO 1995, pp. 70-71; per a l'omòtic: BENDER 2000, p. 212.

Els pronoms possessius

	amazic		txàdic (haussa)	
	masculí	femení	masculí	femení
1 ^a sg.	<i>wi-nu</i>	<i>ti-nu</i>	<i>nā-wa</i>	<i>tā-wa</i>
2 ^a sg. m.	<i>wi-nk</i>	<i>ti-nk</i>	<i>nā-ka</i>	<i>tā-ka</i>
2 ^a sg. f.	<i>wi-nm</i>	<i>ti-nm</i>	<i>nā-kī</i>	<i>tā-kī</i>
3 ^a sg. m.	<i>wi-ns</i>	<i>ti-ns</i>	<i>nā-sa</i>	<i>tā-sa</i>
3 ^a sg. f.			<i>nā-ta</i>	<i>tā-ta</i>
1 ^a pl.	<i>wi-ny</i>	<i>ti-ny</i>	<i>nā-mu</i>	<i>tā-mu</i>
2 ^a pl. m.	<i>wi-<u>nnun</u></i>	<i>ti-<u>nnun</u></i>	<i>nā-ku</i>	<i>tā-ku</i>
2 ^a pl. f.	<i>wi-<u>nnunt</u></i>	<i>ti-<u>nnunt</u></i>		
3 ^a pl. m.	<i>wi-<u>nsn</u></i>	<i>ti-<u>nsn</u></i>	<i>nā-su</i>	<i>tā-su</i>
3 ^a pl. f.	<i>wi-<u>nsnt</u></i>	<i>ti-<u>nsnt</u></i>		

Com es veu a la taula, el txàdic ha produït els seus pronoms possessius mitjançant la combinació de la *nota genitiui* amb un pronom personal sufixat, mentre que l'amazic —reportem les formes en taixelhit— combina el suport de determinació amb el pronom personal sufix de nom.

5.3. Díctics i altres pronoms⁶³²⁹

Els principals termes díctics de l'amazic, a banda els pronoms personals, són els pronoms demostratius, els adverbis de lloc i els pronoms interrogatius.

5.3.1. Pronoms demostratius

Pronoms demostratius en amazic

	proximitat a la 1 ^a pers. (llatí <i>hic</i>)	proximitat a la 2 ^a pers. (llatí <i>iste</i>)	allunyament (llatí <i>ille</i>)	anàfora (llatí <i>is</i>)
masc. sg.	<i>wad</i>	<i>wanna</i>	<i>wann/winn</i>	<i>walli/wnni</i>
fem. sg.	<i>tad</i>	<i>tanna</i>	<i>tann/tinn</i>	<i>talli/tnni</i>
masc. pl.	<i>wid/yina</i>	<i>winna</i>	<i>winn/yininn</i>	<i>willi/yinni</i>
fem. pl.	<i>tid/tina</i>	<i>tinna</i>	<i>tinn/tininn</i>	<i>tilli/tinni</i>

⁶³²⁹ Per a l'afroasiàtic: DIAKONOFF 1988, p. 83; per a l'amazic: PRASSE 1972, § 3, pp. 185-221; per a l'egipci: LOPRIENO 1995, pp. 68-71.

Les formes donades corresponen als dialectes del Marroc, la primera per al taixelhit —i, en gran mesura, per al tamaziyt— i la segona per al rifeny⁶³³⁰. El morfema pròpiament díctic correspon als segments *-(a)d*, *-(a)nn*/*-(i)nn* (tots dos de caràcter general), *-nna*, *-lli* (característics del taixelhit). Els díctics —o “partícules d’orientació”— tenen un rendiment extraordinari, car poden aparèixer en tota mena d’aplicacions:

- Amb noms: *argaz-ad* ‘aquest home’, *aydi-lli*, ‘el gos en qüestió’, etc.
- Amb pronoms: (vegeu la taula de pronoms demostratius)
- Per a formar adverbis de lloc: *yid* ‘aquí’, *yinn* ‘allà’, *tasga-yad* ‘deçà’, *tasga-yann* ‘dellà’ (*tasga* vol dir ‘costat’), etc. i de temps: *yilad* ‘ara’, *yadlli* ‘abans’ (*yad* vol dir ‘ja’), *yass-ad* ‘avui’ (*ass* vol dir ‘dia’) *yass-lli* ‘l’altre dia’, etc.
- Amb verbs: *ašk-id* ‘vine’, *awi-t-id* ‘porta’l’, *awi-t-inn* ‘emporta-te’l’, etc.
- Amb interjeccions: *ha-t-id* ‘ve-te’l aquí’, *ha-t-inn* ‘ve-te’l allà’, etc.

Aquests díctics estan àmpliament representats en els diferents dialectes amazics amb poques variants. Els més emprats són el de proximitat i el d’alluyament, per als quals Prasse reconstrueix unes formes protoamazigues **(hī)dd* i **(hī)nn*, respectivament. És difícil trobar correspondències entre els díctics amazics i els d’altres llengües afroasiàtiques. En egipci, *n* expressa la proximitat, *f* la llunyania, *w* (originàriament *j*) també la proximitat i *ʔ* /R/ per a la referència vocativa originàriament *i*, posteriorment, l’anafòrica.

5.3.2. Pronoms de suport de determinació⁶³³¹

	tuareg			protoamazic		
	singulatiu	col·lectiu	local	singulatiu	col·lectiu	local
indefinit	<i>i, ti (ere)</i>	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>*wī, tī (?)</i>	<i>*ā, hā</i>	<i>*āy</i>
definit	<i>wa, ta/wi, ti</i>	<i>awa (a, e)</i>	<i>ewa</i>	<i>*wā, tā /wī, tī</i>	<i>*āhā(ā, āy)</i>	

El primer element *i, wa, ta, wi, ti* és el pronom pròpiament dit i pot aparèixer aïllat (com és el cas, de fet, en tuareg) amb el significat “pur” de ‘el de’, ‘la de’ (per això l’anomenem pronom *de suport de determinació*), etc. Exemples tuaregs: *wa iymāḍān* ‘el qui ha sortit’, *wa ilān ajāḍ wadāy, māni-tu?* ‘qui posseeix aquest ase, qui és?’, *wa-nnāk* ‘el teu’ (forma normal del pronom possessiu definit en tuareg), *ajāḍ wadāy*

⁶³³⁰ Vegeu BOUKHRIS, BOUMALK, EL MOUJAHID & SOUIFI 2008, p. 77 i KOSSMANN 2000a, pp. 92-93. Vegeu les variants tuaregs a PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 967.

⁶³³¹ PRASSE 1972, § 3.C.1, pp. 185-191, que els anomena “*pronoms d’appu*”. Vegeu també PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, pp. 963-965.

wann ānād 'aquest ase és el del ferrer', *i-nnāk* 'un que és teu' (possessiu indefinit), *gammāyāy i dīy-illīlān* 'cerco algú que em pugui ajudar', *ak wa* 'cadascun dels qui' (indefinit distributiu), *ānāyāy a issīksādān* 'he vist alguna cosa que fa por', *iṭṭaw-in awa das-ānney* 'ha oblidat el que li he dit', *awa iggolāzān* 'el que ha estat deixat (la resta)', *āssānāy ewa irā* 'conec el lloc que li agrada'. El femení coincideix amb l'egipci: *tn* 'aquesta', *tf* 'aquella', *tj* > *tw* 'aquesta', *tʔ* 'l'esmentada'.

No són pocs els antropònims antics que podrien contenir el pronom de suport de determinació definit masculí: *Vacurtum*, *Vadanus*, *Vadarius*, *Vaesiddina*, *Vaga*, *Valca*, *Valgia*, *Valia*, *Varagi*, *Varbas*, *Vardali*, *Varicus*, *Varilla*, *Varinum*, *Varsis*, *Varsutina*, *Varthigalis*, *Varubas*, *Varza*, *Vasar*, *Vascina*, *Vasefanis*, *Vasira*, *Vatimat*, *Vcmetio*, *Verosaca*, *Verota*, *Vertaia*, *Guarizila*, *Guarsana*, *Guarsutia*, *Gurzil*, etc.⁶³³² Com que un bon nombre contenen el segment *war-*, no es descartable que almenys alguns d'aquests antropònims continguin un morfema o lexema *war-*, no sabem si identificable amb el el morfema de negació que significa 'in-'⁶³³³ o si és tractaria d'un segment homònim.

5.4. Numerals⁶³³⁴

Les correspondències en el sistema de numerals entre les branques del *phylum* afroasiàtic no són, en general, gens evidents. En amazic, alguns dialectes septentrionals han manllevat els numerals a partir del 3 a l'àrab. Es conserven bé, però, en els dialectes més conservadors, com el taixelhit, el tuareg, el parlar de Ghadames i el zenaga. Els numerals són fàcilment manlleuables —al més sovint a través dels intercanvis comercials— i, per això, és difícil reconstruir protoformes en protoafroasiàtic. Els paral·lels en indoeuropeu han estat atribuïts per uns al manlleu (en totes dues direccions) i per altres a un fons comú nostràtic. En amazic, com en les altres llengües afroasiàtiques, els noms de nombre (i els de parentiu) tenen una estructura diferent a la dels substantius pròpiament dits.

⁶³³² Cf. JONGELING 1994, pp. 146-148.

⁶³³³ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Gurzil*.

⁶³³⁴ Per a l'afroasiàtic: DIAKONOFF 1988, pp. 67-68; per a l'amazic i altres llengües afroasiàtiques: ZAWADOWSKY 1974, PRASSE 1974, § 5.G, pp. 403-408 i BLAŽEK 1999; per al semític: MOSCATI 1964, pp. 115-120; per a l'egipci: LOPRIENO 1995, pp. 71-72. Al nostre entendre, les reconstruccions de Blažek són les més fiables, i és per això que les prenem com a principal referència.

Els nombres cardinals en amazic

	protoamazic ⁶³³⁵	tuareg	taixelhit	zenaga ⁶³³⁶
1	*yīwān, yīwāt	iyān, iyāt	yan, yat	yuʔn, ʔuʔwāð
2	*sīn, sanāt	əssin, sānāt	sin, snat	šin, šināt
3	*karād	kārād, kārādāt	krað, kraðt	kaṛað, kaṛaṛat
4	*hakkūz	ökkoz, ökkōzāt	kkuz, kkuzt	akkuz, akkuzat
5	*sammūs	səmmus, səmmūsāt	smmus, smmust	šāmmuš, šāmmušāt
6	*suðīs	səðis, səðīsāt	sðis, sðist	šuðəš, šuðəšāt
7	*sāh (hissāh?)	əssa, əsshāt	sa, sat	iššāh/əššāy, əššāyāt
8	*tām (hittām?)	əttām, əttāmāt	t(t)am, t(t)amt	ittām/əttām, əttāmāt
9	*tiz(z)āh/tūzah	təzza, təzzāhāt	tza, tzat	tuḏah/tuḏay, tuḏayāt
10	*marāw	māraw, mārawāt	mraw, mrawt	mārāg/mārāy, mārāyāt
20	*marāwin	sānāt tāmərwin	snat tmrawin	šināt tmārīn

La reconstrucció dels cardinals en protoamazic no presenta gaires dificultats a causa de l'enorme coincidència que trobem en dialectes tan distants i alhora considerats conservadors —en molts aspectes— com el tuareg, el taixelhit i el zenaga. En amazic i en egipci, els numerals cardinals concorden en gènere amb els substantius que acompanyen. Com és sabut, en semític la concordança es fa amb el gènere invers. En txàdic no es distingeix el gènere.

Els nombres cardinals en protoamazic, protosemític i egipci antic

	protoamazic	protosemític ⁶³³⁷	egipci antic
1	*yīwān, yīwāt	*ʔah(h)ad-u(m)	*wuʕʕuw
2	*sīn, sanāt	*tin-ā(ni)	*sinuwwaj (copte snaw)
3	*karād	*talat-u(m)	*χamtaw
4	*hakkūz	*ʔrbaʕ-u(m)	*jifdaw
5	*sammūs	*xamiš-u(m)	*dijaw
6	*suðīs	*šid(u)t-u(m)	*saʔsaw
7	*sāh (hissāh?)	*sabʕ-u(m)	*safχaw
8	*tām (hittām?)	*tamānay-u(m)	*χamanaw
9	*tiz(z)āh/tūzah	*tišʕ-u(m)	*pisijaw
10	*marāw	*ʕašar-u(m)	*mujaw
20	*marāwin	*ʕašar-ā > ʕišra	*jawataj

⁶³³⁵ Dono les protoformes reconstruïdes per PRASSE 1974, § 5.G, p. 403. Primer, la forma masculina i, després de coma, la femenina, quan n'hi ha. Ens n'apartem allà on les noves dades del zenaga ens hi emmenen.

⁶³³⁶ Dades a partir de TAINE-CHEIKH 2008a.

⁶³³⁷ Per al protosemític: DOLGOPOLSKY 1995 (citada per BLAŽEK 1999, p. 61).

6. Morfologia verbal⁶³³⁸

Per al protoafroasiàtic, hom assumeix que la categoria verbal de partença és la que oposa l'acció a l'estat. Els verbs d'acció —o verbs dinàmics— distingeixen dos aspectes bàsics, perfectiu i imperfectiu. El verb es conjuga amb l'ajut de pronoms afixos que indiquen el subjecte i, en el cas dels verbs d'acció transitius, amb pronoms sufixats amb funció de complement directe.

El sistema verbal (proto)amazic és força complex, fins i tot des d'un punt de vista afroasiàtic. Vet aquí les diferents categories verbals del protoamazic amb les marques que les caracteritzen:

1. Aspecte: vocalització (vocal temàtica) i tensió d'una radical (generalment la segona).
2. Persona, nombre i gènere: afixos personals (o índexs de persona).
3. Mode: partícula modal panamaziga *ad* portadora dels valors modals imputables al subjuntiu (irrealitat, incertesa, hipòtesi, desig, futur, prohibicions)
4. Relació del subjecte amb el procés verbal: prefix de factitivat (*s-*), reciprocitat (*m-*) i passivitat (*t-*).

El tema verbal i els índexs de persona són obligatoris, mentre que els prefixos de causativat, reciprocitat i passivitat i la partícula modal apareixen només si cal marcar aquestes categories.

Exemple⁶³³⁹: *ad ttwa-ttu-n!* '(Tant de bo) que siguin oblidats!'

MOD PASS AOR 3PM

6.1. Aspecte⁶³⁴⁰

Els dos temes verbals bàsics de l'amazic, com, en general, de les llengües afroasiàtiques, es formen en base a una distinció aspectual entre el perfectiu i l'imperfectiu⁶³⁴¹. Les diferents branques i llengües particulars han anat desenvolupant altres temes que permeten distincions més precises. Les dues creacions més importants de l'amazic, d'altra banda força idiosincràtiques, són les formes "intensives" i negatives. Els quatre primers temes verbals són comuns a

⁶³³⁸ Per a l'afroasiàtic: DIAKONOFF 1988, pp. 85-110; per a l'amazic: PRASSE 1973, §§ 7 i 8; per al semític: MOSCATI 1964, pp. 122-170; per a l'egipci: LOPRIENO 1995, § 4.6, pp. 72-98.

⁶³³⁹ Abreviatures: MOD = partícula modal, PASS = morfema de passiva, AOR = tema aspectual d'aoíst, 3PM = 3^a persona del plural masculí.

⁶³⁴⁰ Per a l'amazic: PRASSE 1973, § 6.D, pp. 29-44, GALAND 1987, CHAKER 1995a, pp. 55-62 i KOSSMANN 2000b; per al semític: MOSCATI 1964, § 16.28-16.36, pp. 131-137; per a l'egipci: LOPRIENO 1995, pp. 73-81 i SATZINGER 1997, pp. 37-40.

⁶³⁴¹ Designacions alternatives a les franceses *accompli* ~ *inaccompli* (acomplert ~ inacomplert) difoses —ignorem si també encunyades— per L. Galand i adoptades per molts amazigòlegs francògrafs. Vegeu, a tall d'exemple, GALAND 1987.

tot l'entramat dialectal amazic; el cinquè podria haver estat panamazic i s'hauria perdut en alguns dialectes; finalment, el sisè i el setè semblen innovacions d'alguns dialectes:

1. Aorist: s'usa (1) amb valor modal (generalment mitjançant la partícula de subjuntiu *ad*) i en l'imperatiu (amb uns índexs de persona propis de l'imperatiu) i (2) en l'encadenament del relat (ús seqüencial o de *consecutio aspectuum*) quan no varia l'aspecte perfectiu o imperfectiu del verb anterior o principal⁶³⁴².
2. Perfectiu: s'usa (1) amb valor d'acció acomplerta amb els verbs dinàmics i (2) amb valor resultatiu o d'estat assolit amb verbs estatus (entre els quals hi ha els de qualitat).
3. Perfectiu negatiu: s'usa en oracions negatives amb els mateixos valors aspectuals que el perfectiu positiu.
4. Imperfectiu: s'usa (1) referit a processos en curs o (2) referit a accions que es repeteixen habitualment.
5. Imperfectiu negatiu: s'usa en oracions negatives amb els mateixos valors aspectuals que l'imperfectiu positiu. És propi del tuareg, el rifenys i els parlars de Ghadames, Wargla, Mzab, Figuig i dels *Iyrman n Iffus*⁶³⁴³.
6. Perfectiu resultatiu: aparentment, es tracta d'una variació a partir del tema de perfectiu innovada pel tuareg⁶³⁴⁴.
7. Futur: L'examen del temes verbals d'alguns dialectes orientals, concretament els de Ghadames, Augila, Foqaha i Siwa han permès M. Kossmann⁶³⁴⁵ de postular per a la protollengua un altre tema verbal, el de futur:

Els temes verbals en amazic de Ghadames⁶³⁴⁶

'ésser petit'	aorist	perfectiu estatiu	futur
1 ^a sg.	<i>əmtīt-ǎε</i>	<i>mǎttīt-ǎε</i>	<i>əmtīt</i>
2 ^a sg.	<i>t-əmtīt-ət</i>	<i>mǎttīt-ət</i>	<i>t-əmtīt</i>
3 ^a sg. masc.	<i>i-mtīt</i>	<i>mǎttīt</i>	<i>i-mtīt</i>
3 ^a sg. fem.	<i>t-əmtīt</i>	<i>mǎttīt-ǎt</i>	<i>t-əmtīt</i>
1 ^a pl. epicè	<i>n-əmtīt</i>	<i>mǎttit-it</i>	<i>n-əmtīt</i>
1 ^a pl. masc.	<i>n-əmtīt-ǎt</i>	<i>mǎttit-it</i>	<i>n-əmtīt-ǎt</i>
1 ^a pl. fem.	<i>n-əmtit-mǎt</i>	<i>mǎttit-it</i>	<i>n-əmtit-mǎt</i>
2 ^a pl. masc.	<i>t-əmtīt-ǎm</i>	<i>mǎttit-it</i>	<i>t-əmtīt-ǎm</i>
2 ^a pl. fem.	<i>t-əmtit-mǎt</i>	<i>mǎttit-it</i>	<i>t-əmtit-mǎt</i>
3 ^a pl. masc.	<i>əmtit-ǎn</i>	<i>mǎttit-it</i>	<i>əmtīt-ǎn</i>
3 ^a pl. fem.	<i>əmtit-nǎt</i>	<i>mǎttit-it</i>	<i>əmtit-nǎt</i>

⁶³⁴² Sobre aquest segon ús, vegeu GALAND 1987.

⁶³⁴³ Vegeu KOSSMANN 1989. També apareix en taixelhit medieval i fins al s. XVIII: vegeu VAN DEN BOOGERT 1997, p. 270. Vegeu també BRUGNATELLI 2002.

⁶³⁴⁴ Anomenat *parfait intensif* per PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 977.

⁶³⁴⁵ KOSSMANN 2000b.

⁶³⁴⁶ A partir de KOSSMANN 2000b, p. 238.

Per a Kossmann, al costat dels temes d'aorist (antic imperfectiu simple) i de perfectiu, cal reconstruir un tema de futur per al protoamazic⁶³⁴⁷. L'autor formula la hipòtesi següent: Si, com hom s'admet (entre d'altres Prasse i Vycichl), la conjugació d'aorist està composta d'elements provinents tant de la conjugació prefixada com de la sufixada afroasiàtica, es pot identificar la conjugació de futur de Ghadames (i protoamaziga) amb la conjugació prefixada afroasiàtica⁶³⁴⁸. Un estudi més aprofundit dels dialectes orientals podria permetre reforçar o, per contra, abandonar aquesta hipòtesi. Notem, d'una banda, que un tema de futur és una anomalia dins un sistema verbal aspectual i, d'altra banda, que aquesta anomalia podria explicar-se per l'especialització, en alguns dialectes (en aquest cas els orientals), d'un vell tema de soca afroasiàtica, que, efectivament, no tindria d'antuvi un valor específicament de futur.

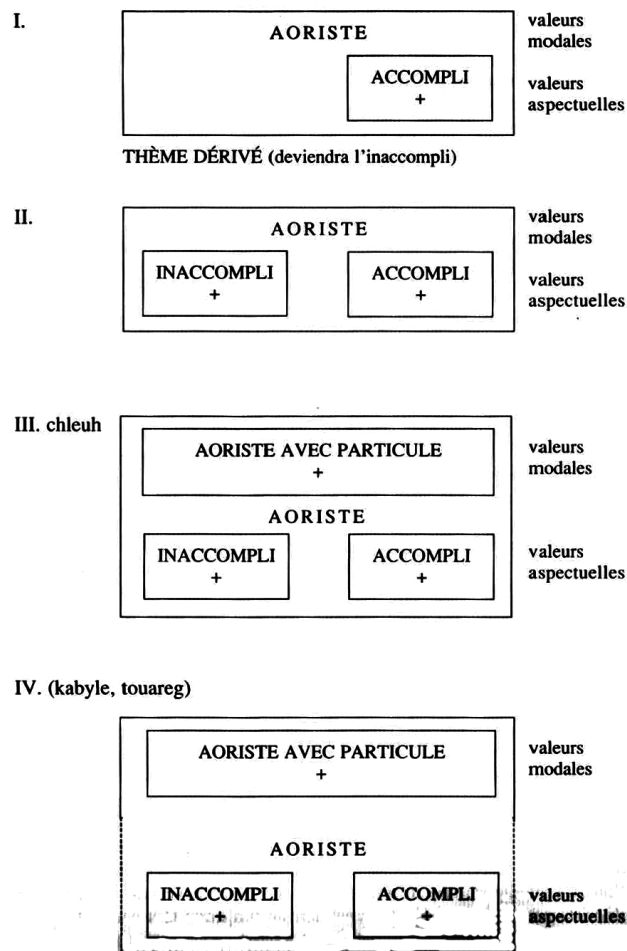

Figura nº 82: Progressió dels temes verbals marcats (assenyalats mitjançant +) en amazic segons GALAND 2002, p. 268.

⁶³⁴⁷ *Ibidem*, p. 249.

⁶³⁴⁸ *Ibidem* p. 251.

6.1.1. Els temes verbals en amazic modern

Els temes verbals en taixelhit⁶³⁴⁹

	tema d'aorist	tema de perfectiu		tema d'imperfectiu
		positiu	negatiu	
	<i>-ftu-</i>	<i>-fta-</i>	<i>-fti-</i>	<i>-fttu-</i>
imperatiu	<i>ftu</i>			<i>fttu</i>
simple	<i>iftu</i>	<i>ifta</i>	<i>ur ifti</i>	<i>ar ifttu</i>
subjuntiu	<i>ad iftu</i>			<i>ad ifttu</i>
futur	<i>rad iftu</i>			<i>rad ifttu</i>
participi		<i>iftan</i>		<i>ifttun</i>
formes verbals derivades				
factitiva	<i>s-</i>			
recíproca	<i>m-</i>			
passiva	<i>tty-/ttu-</i>			

Els temes verbals en tuareg⁶³⁵⁰

	t ^a d'aorist	tema de perfectiu			tema d'imperfectiu	
		positiu	negatiu	resultatiu	positiu	negatiu
	<i>-krās-</i>	<i>-krās-</i>	<i>-kres-</i>	<i>-krās-</i>	<i>-karrās-</i>	<i>-kərrās-</i>
imperatiu	<i>əkrās</i>				<i>karrās</i>	
simple	<i>yəkrās</i>	<i>yəkrās</i>	<i>wər yəkres</i>	<i>yəkrās</i>	<i>yəkarrās</i>	<i>wər yəkərrās</i>
subjuntiu	<i>ad yəkrās</i>				<i>ad yəkarrās</i>	
nom verbal	<i>akāras</i> , plural <i>ikārasān</i>					
participi	<i>ikrāsān</i>	<i>ikrāsān</i>	<i>wər nəkres</i>	<i>ikrāsān</i>		
formes verbals derivades						
factitiva	<i>s-</i>					
reflexiva	<i>m-</i>					
recíproca	<i>nm-/ny-</i>					
passiva	<i>tt-/tw-</i>					

⁶³⁴⁹ Consignem la 3ª persona del masculí singular (llevat de l'imperatiu: 2ª singular) del verb *ftu* 'anar-se'n'. El morfema de futur és característic del taixelhit: sorgeix d'una gramaticalització del verb *iri* 'voler' + particular modal *ad*, és a dir *ira ad iftu* 'vol anar-se'n' → *rad iftu* 'se n'anirà' ~ *ad iftu* 'que se'n vagi!', 'pot ser que se'n vagi'.

⁶³⁵⁰ Consignem la 3ª persona del masculí singular (llevat de l'imperatiu: 2ª singular) del verb *əkrās* 'construir' a partir de PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, pp. 977-979. Notem les següents equivalències: "l'imparfait simple" de Prasse es correspon al nostre aorist, "l'imparfait intensif" de Prasse es correspon al nostre imperfectiu i el "parfait intensif" de Prasse es correspon al nostre perfectiu resultatiu.

6.1.2. Els temes verbals en protoamazic, protosemític, protocuíxític i egipci

En semític, cuixític i amazic hi ha una conjugació prefixada de verbs d'acció basada en dos temes, un de vocalisme reduït (normalment *i/u*) i amb l'esquema $*ya-(C_1)C_2VC_3-$ usat per a l'aspecte perfectiu i per al jussiu i un altre $*yV-C_1VC_2VC_3$ (en semític) o $*yV-C_1C_2aC_3$ (en cuixític) per a l'aspecte imperfectiu; i també hi ha una conjugació sufixada de verbs d'estat. En protocuíxític, l'oposició era perfectiu $*ya-C_1C_2iC_3$ ~ imperfectiu $*ya-C_1C_2aC_3$ ⁶³⁵¹.

En amazic septentrional, les formes del perfectiu i de l'aorist —un cop l'antic imperfectiu ha perdut el valor aspectual originari— coincideixen en tots els verbs triconsonàntics amb totes les consonants fortes ($i-C_1C_2\partial C_3$) com a conseqüència de la reducció de les vocals breus $*\check{a}$, $*\check{i}$, $*\check{u}$ a un mer suport vocàlic $\check{\text{a}}$ (sense pertinència fonològica) o a \emptyset . En tuareg, com es pot apreciar en el quadre (§ 6.1.1), encara hi ha un cert joc apofònic malgrat la reducció de $*\check{a}$ a $/\check{a}/[e]$ i de $*\check{i}$ i $*\check{u}$ a $/\partial/$: (aorist) $-kr\check{a}s-$ ~ (perfectiu positiu) $-kr\check{a}s-$ ~ (perfectiu negatiu) $-kres-$ ~ (perfectiu resultatiu) $-kr\check{a}s-$ ~ (imperfectiu positiu) $-karr\check{a}s-$ ~ (imperfectiu negatiu) $-k\check{a}rr\check{a}s-$.

En accadi, la conjugació prefixada del tema amb vocalisme reduït s'usava per a la formació del perfectiu i del jussiu (i també de l'imperatiu) i el tema amb vocalisme ple $-C_1aC_2VC_3$ per a l'imperfectiu. En amazic (evident sobretot en cabilenc), la situació és molt semblant, amb la reserva, és clar, que el vocalisme original de l'imperfectiu no és palès i que l'estatiu s'ha convertit en qualitatiu ('ésser vermell', 'ésser fred', etc.).

En egipci, solament la forma de qualitat i d'estat (el "pseudoparticipi") té com a índexs de persona autèntics afixos verbals. La resta de formes "conjugades" consisteixen en un tema verbal (nom verbal, participi o nom d'acció) i un pronom afegit. Fins i tot en el cas de la forma de qualitat i d'estat l'origen és nominal.

Ha estat molt debatut, i continua essent-ho, l'origen de les formes "conjugades" en egipci. Per a W. Westendorf, tant la forma $s\check{d}m-n-f$ (del perfectiu) com la forma $s\check{d}m-f$ (de l'imperfectiu) procedeixen de l'ús del participi passiu amb la funció de predicat nominal — $mr sn$ 'estimat (és el) germà'— i de l'addició d'un pronom personal: $mr-n-f$ 'estimat per a ell'. Per a Diakonoff, en canvi, les formes "conjugades" procedeixen de formes diferentment vocalitzades del nom verbal: $s\check{d}m-f$ 'l'audició d'ell'⁶³⁵². Per a Satzinger, l'origen de la conjugació sufixada està en les formes de relatiu, derivades de noms verbals⁶³⁵³.

⁶³⁵¹ Segons ZABORSKI 1975.

⁶³⁵² Vegeu la discussió a DIAKONOFF 1988, pp. 96-97.

⁶³⁵³ SATZINGER 1997, p. 39.

6.1.3. Els temes verbals en protoafroasiàtic

És difícil reconstruir els esquemes dels aspectes verbals en protoafroasiàtic. Diakonoff⁶³⁵⁴ creu que inicialment l'oposició era tonal i que, amb la substitució de l'accent dinàmic pel tonal, es produïren uns canvis que no foren els mateixos en totes les branques del *phylum* afroasiàtic. Diakonoff proposa la següent reconstrucció protosemítica⁶³⁵⁵:

	imperatiu	perfectiu- jussiu	imperfectiu	formes sense aspecte en subordinades
verb transitiu o dinàmic	* <i>purus</i>	* <i>ya-prus</i>	* <i>ya-p(a)ras</i>	* <i>ya-prus-u</i>
verb intransitiu o estatiu	* <i>pVras</i>	* <i>yV-pras</i>		* <i>yV-pras-u</i>

Per a Diakonoff, l'oposició perfectiu ~ jussiu devia ser accentual o tonal⁶³⁵⁶.

El perfectiu antic va ser substituït en aquesta funció per una forma d'esquema *qatal(a)* en les llengües semítiques centrals i meridionals que coincideix formalment i semànticament amb les formes de qualitat i d'estat de l'accadi i de l'egipci. Aquesta innovació va permetre distingir els aspectes perfectiu i imperfectiu no solament en els verbs d'acció sinó també en els verbs d'estat⁶³⁵⁷.

En amazic, els esquemes de vocalització han desaparegut per la reducció de **ā* ~ **ĩ* ~ **ũ* a *ǎ* ~ *ə* (tuareg, zenaga, Ghadames) > a *Ø* (resta de dialectes). Solament pels dialectes cabilenc i el d'Augila sabem de l'existència d'una conjugació específica dels verbs qualitius protoamaziga que remunta a la conjugació de l'estatiu protoafroasiàtic, que després ha servit per a l'expressió normal de l'aspecte perfectiu en bona part de les llengües afroasiàtiques. Hem de creure que la resta de dialectes amazics han perdut aquesta conjugació⁶³⁵⁸.

⁶³⁵⁴ DIAKONOFF 1988, p. 87.

⁶³⁵⁵ *Ibidem*.

⁶³⁵⁶ DIAKONOFF 1988, p. 108, nota 9.

⁶³⁵⁷ DIAKONOFF 1988, pp. 94-95. Sobre l'evolució del sistema aspectual en accadi i protosemític, vegeu BUBENIK 2003.

⁶³⁵⁸ Vegeu *infra*, § 6.3.2.

6.2. Vocalització dels temes verbals⁶³⁵⁹

6.2.1. Aportació de les dades del zenaga a la comparació de la vocalització aspectual amaziga

Estudis recents sobre el dialecte zenaga de Mauritània forneixen dades que podrien permetre reconstruir amb majors garanties de les que teníem fins ara la vocalització dels temes verbals en protoamazic⁶³⁶⁰. D. Cohen i C. Taïne-Cheikh han posat de manifest, en llur estudi sobre la vocalització del verb en zenaga, que el principal criteri per a la classificació dels verbs concerneix, no el nombre de radicals, sinó el nombre de síl·labes⁶³⁶¹. L'anàlisi de les dades del zenaga mostra que els verbs bisil·làbics tenen la mateixa vocalització tant si són “trilíters” com “bilíters”, mentre que els trisil·làbics en tenen una altra. En un principi, les alternances vocàliques eren suficients per a marcar l'oposició perfectiu ~ imperfectiu.

Vocalització dels temes verbals bisil·làbics en amazic⁶³⁶²

	aorist	perfectiu	perfectiu negatiu
zenaga	<i>a</i> <u> </u> <i>i/u</i>	<i>i/u</i> <u> </u> <i>a</i>	<i>i/u</i> <u> </u> <i>i</i>
Ghadames	<i>a</i> <u> </u> ‘no <i>a</i> ’	‘no <i>a</i> ’ <u> </u> <i>a</i>	‘no <i>a</i> ’ <u> </u> <i>i</i>
tuareg	<i>a/ə</i> <u> </u> ‘no <i>a</i> ’	‘no <i>a</i> ’ <u> </u> <i>a</i>	‘no <i>a</i> ’ <u> </u> <i>i/e</i>
cabilenc	<i>a/ə</i> <u> </u> ‘no <i>a</i> ’	‘no <i>a</i> ’ <u> </u> <i>a</i>	‘no <i>a</i> ’ <u> </u> <i>i</i>

Vocalització dels temes verbals trisil·làbics en zenaga⁶³⁶³

	aorist	perfectiu i perfectiu negatiu
zenaga	‘no <i>a</i> ’ <u> </u> constant / ‘no <i>a</i> ’ <u> </u> ‘no <i>a</i> ’	<i>a</i> <u> </u> constant / <i>a</i> <u> </u> <i>a</i>
Ghadames	<i>ə</i> <u> </u> constant / ‘no <i>a</i> ’ <u> </u> ‘no <i>a</i> ’	<i>e</i> <u> </u> constant / <i>a</i> <u> </u> <i>a</i>
tuareg	constant / <i>∅</i> <u> </u> constant / ‘no <i>a</i> ’ <u> </u> ‘no <i>a</i> ’	constant / <i>ǎ</i> <u> </u> constant / <i>a</i> <u> </u> <i>a</i>
cabilenc	<i>∅/ə</i> <u> </u> ... <i>ə</i> / ‘no <i>a</i> ’	<i>∅/ə</i> <u> </u> ... <i>ə</i> / <i>a</i>

⁶³⁵⁹ Per a l'amazic: PRASSE 1973, § 6.C, pp. 20-28; per al semític: MOSCATI § 16.2, pp. 122-124; per a l'àrab: FLEISCH (H.) 1979, § 127-128, pp. 227-270.

⁶³⁶⁰ Vegeu *supra*, § VIII.10.5.

⁶³⁶¹ COHEN (D.) & TAÏNE-CHEIKH 2000, p. 280.

⁶³⁶² A partir de COHEN (D.) & TAÏNE-CHEIKH 2000, pp. 267-319.

⁶³⁶³ A partir de COHEN (D.) & TAÏNE-CHEIKH 2000, pp. 292.

Com observem als quadres, el tema de perfectiu es caracteritza per una vocal *a*, enfront del tema d'aorist, que es caracteritza per una vocal tancada (*i*, *u*). A tall d'exemple, si prenem el verb zenaga *äryih* 'ésser (o esdevenir) calent', aorist *yaryih* ~ perfectiu *yuryah* ~ perfectiu negatiu *yuryih*⁶³⁶⁴, podríem reconstruir les formes antigues d'altres dialectes: en taixelhit i tamaziyt (i altres dialectes septentrionals), aorist *iry* ~ perfectiu *irya* ~ perfectiu negatiu *iryi*⁶³⁶⁵; en tuareg: aorist *yäryu* ~ perfectiu (positiu i negatiu) *yärya*⁶³⁶⁶. Aquestes correspondències en emmenarien a la reconstrucció de protoformes amb una vocalització propera a la del zenaga: aorist **yäryī(h)* ~ perfectiu **yŷryā(h)* ~ perfectiu negatiu (**wār*) *yŷryī(h)*. Semblantment, a partir del zenaga *ayri* 'llegir; cridar (pel nom)', aorist *yayri* ~ perfectiu *yuyrä* ~ perfectiu negatiu (*wār*) *yuyri*⁶³⁶⁷ i, tenint en compte les formes del taixelhit-tamaziyt, aorist *iyri* ~ perfectiu *iyra* ~ perfectiu negatiu *iyri*⁶³⁶⁸ i del tuareg, aorist *yäryu* ~ perfectiu (positiu i negatiu) *yärya*⁶³⁶⁹, podem arribar a les protoformes següents: aorist **yāHyri(h)* ~ perfectiu **yŷHyri(h)* ~ perfectiu negatiu **wār yŷHyri(h)*.

Malauradament, els estudis més recents sobre el zenaga semblen indicar que no hi ha oposició /ĩ/ ~ /ũ/, que estarien en distribució complementària⁶³⁷⁰. Però, en lloc de perdre l'esma, podem assajar una reconstrucció protoamaziga alternativa a la referida suara tot partint d'una oposició de vocalisme breu binari, concretament **/e/* (= /ǎ/) ~ **/ə/* (aquest darrer, en lloc de **/ĩ/* ~ **/ũ/*). En tal cas, en els exemples referits més amunt, tindriem aorist **yäryī(h)* ~ perfectiu **yäryā(h)* ~ perfectiu negatiu (**wār*) *yäryī(h)* 'ésser calent' i aorist **yāHyri(h)* ~ perfectiu **yāHyri(h)* ~ perfectiu negatiu **wār yuāHyri(h)* 'cridar (pel nom)' respectivament.

⁶³⁶⁴ A partir de TAINE-CHEIKH 2008, p. 438. Consignem la 3ª persona del singular masculí.

⁶³⁶⁵ A partir d'EL MOUNTASSIR 2003, p. 147 i TAIFI 1991, p. 573.

⁶³⁶⁶ A partir de PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, pp. 661-979.

⁶³⁶⁷ A partir de TAINE-CHEIKH 2008, p. 244.

⁶³⁶⁸ A partir d'EL MOUNTASSIR 2003, p. 86 i TAIFI 1991, p. 199.

⁶³⁶⁹ A partir de PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 296.

⁶³⁷⁰ Ho hem desenvolupat *supra*, § 2.2.1.

6.2.2. La vocalització aspectual protoamaziga en perspectiva afroasiàtica

Vocalització dels temes aspectuals del protoamazic

'fendre, tallar'	protoamazic ⁶³⁷¹	zenaga ⁶³⁷²	tuareg ⁶³⁷³	taixelhit ⁶³⁷⁴
aorist: <i>ǎ ə</i>	* <i>yǎfrəs</i>	<i>yuffuršəg</i>	<i>yəfrəs</i>	<i>ifrs</i>
perfectiu: <i>ə ǎ</i>	* <i>yəfrās</i>	<i>yǎffuršǎg</i>	<i>yəfrās</i>	<i>ifrs</i>
pf. negatiu: <i>ə e</i> ⁶³⁷⁵	* <i>yəfres</i>	<i>yuffuršəg</i>	<i>yəfres</i>	<i>ifris</i>
imperfectiu: tensió 2 ^a radical	* <i>yəfǎrrās</i>	<i>yətfuršəg</i>	<i>yəfǎrrās</i>	<i>ittfrrs</i>

Vocalització dels temes verbals en àrab⁶³⁷⁶

	imperfectiu	perfectiu	passiu
acció	<i>a-i/u</i>	<i>a-a</i>	<i>u-i</i>
estat transitori	<i>a-a</i>	<i>a-i</i>	
estat permanent	<i>a-u</i>	<i>a-u</i>	

Exemples àrabs: *yanḡuru ~ naḡara ~ nuḡira* 'mirar' (acció); *yaslamu ~ salima ~ sulima* 'estar bé' (estat transitori); *yaḡsunu ~ ḡasuna ~ ḡusina* 'ésser bell o bo' (estat permanent).

Els participis d'estat —que, semànticament no coincideixen necessàriament amb un participi passiu— tenen tres esquems vocàlics possibles: (1) $C_1aC_2iC_3-$, ja esmentat —cf. àrab *marid(a)* 'ha estat malalt'—; (2) $C_1aC_2aC_3-$ per a verbs transitius —cf. àrab *qatal(a)* 'ha matat'—; (3) $C_1aC_2uC_3-$ per a verbs intransitius —cf. àrab *karum(a)* 'ha estat generós'—. És fàcil pensar, doncs, que l'expressió predicativa de l'estat era nominal també en protoafroasiàtic⁶³⁷⁷.

Comparació de l'apofonia aspectual protoamaziga amb la protosemítica

	protoafroasiàtic ⁶³⁷⁸	protoamazic	prosemític
perfectiu dinàmic	* <i>yaprəs</i>	* <i>yǎfrəs</i> (aorist)	* <i>yaprus</i> (perfectiu-modal)
perfectiu estatiu	* <i>yəpras</i>	* <i>yəfrās</i> (perfectiu)	* <i>yVpras</i> (estatiu-intransitiu)
imperfectiu dinàmic	* <i>yəparras</i>	* <i>yəfǎrrās</i> (imperfectiu)	* <i>yVparras</i> (“present”) ⁶³⁷⁹

⁶³⁷¹ Reconstrucció de KOSSMANN 2006b.

⁶³⁷² Dades del zenaga a partir de TAINE-CHEIKH 2008, pp. 163-164.

⁶³⁷³ Dades del tuareg a partir de PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 175.

⁶³⁷⁴ Dades del taixelhit a partir d'EL MOUNTASSIR 2003, p. 70.

⁶³⁷⁵ Prenc aquesta reconstrucció de KOSSMANN 2005b.

⁶³⁷⁶ A partir de FLEISCH (H.) 1979, § 127, p. 229.

⁶³⁷⁷ DIAKONOFF 1988, p. 96.

⁶³⁷⁸ Reconstrucció de KOSSMANN 2006b.

6.3. Índexs de persona en el verb⁶³⁸⁰

Els morfemes personals indicadors de subjecte en el verb són d'origen pronominal, igual que els indicadors de complement directe i de complement indirecte. Si, de fet, formen part de les categories verbals és perquè no és possible una forma verbal conjugada sense l'índex personal de subjecte. El sistema normal amazic és el resultat de la fusió de dos sistemes antics, l'un de prefixos (per a l'imperfectiu > aorist) i l'altre de sufixos (per al perfectiu), tal com trobem en semític.

6.3.1. De les conjugacions prefixada i sufixada a la circumfixa

Conjugació prefixada (imperfectiu) i sufixada (perfectiu) protosemítica

	conjugació prefixada (imperfectiu)		conjugació sufixada (perfectiu)
1 ^a sg.	ʔa-	-(u)	-ku
2 ^a sg. masc.	ta-	-(u)	-ta
2 ^a sg. fem.	t-	-ī(na)	-ti
3 ^a sg. masc.	ya-	-(u)	-a
3 ^a sg. fem.	ta-	-(u)	-at
1 ^a pl.	na-	-(u)	-na
2 ^a pl. masc.	ta-	-ū(na)	-tumu
2 ^a pl. fem.	ta-	-ā/-na	-tin(n)a
3 ^a pl. masc.	ya-	-ū(na)	-ū
3 ^a pl. fem.	ya-	-ā/-na	-ā/nā

Conjugació circumfixa amaziga comparada amb la prefixada semítica i cuixítica

	amazic		protosemític	cuixític (beja) ⁶³⁸¹	
1 ^a sg.	∅-	-(a)ʔ	ʔa-	a-	
2 ^a sg. masc.	t-	-t/-d	ta-	te-	-a
2 ^a sg. fem.	t-	-t/-d	t-	-ī	te- -i
3 ^a sg. masc.	i-		ya-	*(y)i-, e-	
3 ^a sg. fem.	t-		ta-	ti-	
1 ^a pl.	n-		na-	ni	
2 ^a pl. masc.	t-	-m	ta-	-ū	te- -na
2 ^a pl. fem.	t-	-mt	ta-	-ā/-na	te- -na
3 ^a pl. masc.	∅-	-n	ya-	-ū	(e)- -na
3 ^a pl. fem.	∅-	-nt	ya-	-ā/-na	(e)- -na

⁶³⁷⁹ Tal com es coneix en accadi i en gueez. De fet, és un veritable imperfectiu.

⁶³⁸⁰ Per a l'afroasiàtic: DIAKONOFF 1988, pp. 80-82; per a l'amazic: PRASSE 1973, § 6.B, pp. 9-19; per al semític: MOSCATI 1964, § 16.37-16.65, pp. 137-145.

⁶³⁸¹ Sobre la conjugació prefixada cuixítica, vegeu VOIGT 1996, pp. 101-131.

La conjugació anomenada *prefixada* afroasiàtica i semítica es forma en amazic amb morfemes discontinus; per tant, és més aviat una conjugació *circumfixa*. Ni l'egipci ni el txàdic coneixen la conjugació prefixada. La peculiar conjugació circumfixa descrita és panamaziga, deixant de banda certes variants fonètiques regionals.

Del sistema preamazic al sistema protoamazic⁶³⁸²

	preamazic		protoamazic	
	imperfectiu	perfectiu	sistema mixt	
1 ^a sg.	ʔa-	-ku	ʔa-	-ay
2 ^a sg. masc.	ta-	-ta	ta-	-ad
2 ^a sg. fem.	t-	-ti	ta-	-ad
3 ^a sg. masc.	ya-	-(a?)	ya-	-Ø
3 ^a sg. fem.	ta-	-at	ta- -at >	ta- -Ø
1 ^a pl.	na-	-(na)	na-	Ø
2 ^a pl. masc.	ta-	-tumu	ta- -tam >	ta- -am
2 ^a pl. fem.	ta-	-tum-at	ta- -tam-at >	ta- -mat
3 ^a pl. masc.	ya-	-an	ya- -an >	Ø- -an
3 ^a pl. fem.	ya-	-nat	ya- -nat >	Ø- -nat

En amazic es probable que en la 1^a sg. la *a-* s'hagi perdut. Conseqüentment s'ha adoptat *-(a)ɣ* < **-aq* < **-ak* < **-akkV* < **-ākV*, procedent de la conjugació sufixada.

Els morfemes de persona de la conjugació prefixada no es corresponen amb els pronoms personals independents, objecte o possessius. Diakonoff, fixant-se sobretot en el morfema *ʔa-* de la 1^a sg. i en *ya-* de la 3^a sg. i pl., creu que poden reflectir un antic cas oblic, que seria, en la seva hipòtesi ergativa de l'estructura de l'oració protoafroasiàtica, el cas ergatiu⁶³⁸³.

La conjugació estativa ha desaparegut a bona part del domini lingüístic amazic. Es conserva, però, en tuareg, cabilenc, a Augila, a Ghadames, a Nefussa, a Gurara i en zenaga⁶³⁸⁴. És l'única conjugació únicament sufixada; s'utilitza amb el perfectiu dels verbs estatus. Hi ha molts indicis que fan pensar que aquesta conjugació remunta al protoamazic; es retroba a la tradició literària del Sus fins al segle XVIII, en autors com Awzal⁶³⁸⁵. Les formes cabilenques del quadre següent són les mateixes, amb algunes lleugeres variants fonètiques, a la resta de dialectes que conserven la conjugació estativa⁶³⁸⁶.

⁶³⁸² Segons PRASSE 1973, § 6.B, p. 16.

⁶³⁸³ DIAKONOFF 1988, p. 81.

⁶³⁸⁴ KOSSMANN 2000b, p. 237.

⁶³⁸⁵ Vegeu VAN DEN BOOGERT 1997, pp. 271-272.

⁶³⁸⁶ Vegeu les formes de Ghadames a KOSSMANN 2000b, p. 238.

6.3.2. Restes de la conjugació sufixada

La conjugació de l'estatiu afroasiàtic⁶³⁸⁷

	semític			egipci	amazic	cuixític	txàdic
	estatiu	nou perfectiu		pseudo-participi	cabilenc	sidamo	mubi
	accadi	gífiz	àrab		estatiu	perfectiu	perfet II
1 ^a sg.	-ā-ku	-ku	-tu	-kw-j	-əy <*-akk	-e	-na
2 ^a sg. m.	-ā-ta	-ka	-ta	-t-j	-əd <*-att	-te	-ga<*-ka
2 ^a sg. f.	-ā-ti	-ki	-ti				-ge<*-kai
3 ^a sg. m.	-∅	-a	-a	-w/-j	-∅	-e	-g-u
3 ^a sg.f.	-at	-at	-at	-t-j	-ət	-te<*-t∅	-g-i
1 ^a pl.	-ā-nu	-na	-na	-wjn	-it	-ne	-ne
2 ^a pl. m.	-ā-tuna	-kəmu	-tumu	-t(j)wn-j		-tine	-gun<*-kun
2 ^a pl. f.	-ā-tina	-kən	-tunna				
3 ^a pl. m.	-ū	-ū	-ū	-w		-ne	-g-o<*-kāw
3 ^a pl. f.	-ā	-ā	-ā	-t-j			

La conjugació de les formes originàriament estatives és força homogènia en les diferents llengües afroasiàtiques. La terminació és d'origen clarament pronominal, i és sufixada a temes nominals i especialment al tema del participi d'estat (adjectiu verbal) $C_1aC_2iC_3-$, per exemple, en accadi *pāris-āku* 'jo sóc qui divideix', *mu-šā-pris-āku* 'jo sóc qui fa dividir', o fins i tot substantius: *šarr-āku* 'jo sóc rei'.

En txàdic, els índexs de persona són molt semblants als de l'amazic, el semític i el cuixític (exemples en haussa):

1 ^a sg.	∅- (o ?a-/?i-)
2 ^a sg. masc.	ka-t
2 ^a sg. fem.	ki-
3 ^a sg. masc.	ya-
3 ^a sg. fem.	ta-
1 ^a pl.	mu-
2 ^a pl.	ku-
3 ^a pl.	su-

La coincidència amb els pronoms personals sufixos és molt gran i el funcionament és el mateix, amb l'ordre dels elements invers, que l'egipci *s_dm-f*, *s_dm-n-f*, malgrat la major semblança formal amb la conjugació prefixada de l'amazic, el semític i el cuixític.

⁶³⁸⁷ DIAKONOFF 1988, pp. 92-93.

6.3.3. Índexs de l'imperatiu

Desinències d'imperatiu en amazic⁶³⁸⁸

	protoamazic	taixelhit	cabilenc ⁶³⁸⁹	tuareg	Nefussa
sg.	*-Ø m./*-ī f.	-Ø	-Ø	-Ø	-Ø
pl. masc.	*-(u)-a-t	-at	-t	-ặt	-ət
pl. fem.	*-a-m-t	-amt	-mt	-mặt	-mət

Vycichl reconstrueix un fem. sg. *-ī només per l'existència de la desinència en semític —per exemple en àrab *ʔuktub* 'escriu!' ~ *ʔuktub-ī* 'escriu!' (fem.)— i en egipci. La marca de plural -t sembla una peculiaritat de l'amazic. Creiem que pot estar relacionada amb la marca de plural de la conjugació estativa -it. La -m- del femení plural ha estat associada per Vycichl⁶³⁹⁰ a la -m- del pronom personal femení *kmm(i)* 'tu' (femení) ~ *kyyi* 'tu' (masculí). El mateix autor relaciona la marca de plural masculí de Siwa -wət amb la -ū semítica —per exemple, en àrab *uktub-ū* 'escriuiu!'—.

6.4. Aspecte, vocalització i índexs de persona del verb paleoamazic

Les fonts antroponímiques maures són particularment riques en nom masculins que podrien contenir l'índex de la 3ª persona del singular de verbs, tant dinàmics com estatus: *yă-/ *yī-/ *yū-; el menor nombre de noms femenins en *tă-/ *tī-/ *tū- pot ser degut, simplement, al nombre inferior d'antroponims femenins en comparació amb els femenins que hem arrellegat al corpus.

6.4.1. Vocalitzacions en ă-Ī

1. Vocalització de masculins en ă-ī(-ă): *passim* trobem *Iader* / *Iadar* / *Iaddir* / *Iadyr* / *Iidir* / *Iider* (també *y'dr* en púnic tardà), molt versemblantment identificable amb el verb amazic modern *ddr* 'ésser viu'⁶³⁹¹. En paleoamazic, podríem analitzar aquest antropònim com un aorist *yăddīr 'que ell visqui!'. Biconsonàntics: *Iahin*, *Iafis*, *Iamili*, *Ianini*, *Iartis*, *Iapin*, *Iaridus*, *Iapthmi*, *Ialfinis*, *Iallius*, *Iabenu*; triconsonàntics: *Iarsefae*, *Iaresan*, *Iasidba*, *Ialinsax*, *Iarnichan*, *Iacina*, *Iahinas*, possiblement *Iacchirius*. Finalment, *Iafic* podria analitzar-se com a *yăfīk 'que (ell) doni!', aorist del verb *fk* 'donar'.

⁶³⁸⁸ Vegeu VYICHL 2005, p. 107.

⁶³⁸⁹ A partir de NAÏT-ZERRAD 2001a, p. 85.

⁶³⁹⁰ *Ibidem*.

⁶³⁹¹ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u. *yăddīr.

2. Vocalització de femenins en *ǎ-ǐ(-V)*: *Tabita, Tadia, Tadias* (genitiu), *Tharsisa*. El cas més conspicu és el de *Thader / Thadir*, que es presta a ser analitzat com el femení corresponent de *Iaddir / Iadyr / Iader*, per tant **tǎddǐr* ‘que ella visqui!’ (aorist)⁶³⁹².
3. Vocalització de masculins en *ǎ-ǔ*: trobem diversament *Iassuchtan / Iasuchtan / Iasucta / Iasuctanen / Iasuctan / Easuctan / y’skt’n*⁶³⁹³, segurament **yǎC₁ǔC₂-tǎn*, amb el clític *-tǎn*⁶³⁹⁴, atès el nom de Numídia *Iasuc*⁶³⁹⁵. El lexema ens resulta opac, per ventura **yǎsǔk / *yǎsǔq / *yǎzǔk / *yǎzǔq / *yǎzǔk / *yǎzǔq*. També a Tripolitània⁶³⁹⁶ trobem *Iamrur*⁶³⁹⁷; a Numídia⁶³⁹⁸, *Iabun, Iabuntasu, Iapusinni* (*iapus+inni?*), *Iamgur*; a Bizacena, *Iambus*; a Mauretània Cesariana⁶³⁹⁹, *Iagumus* (per ventura **yǎgǔmǔs* ‘ell és encantador?’), *Iasonis* (genitiu).
4. Vocalització de femenins en *ǎ-ǔ(-V)*: *Thanubda, Thanubra*.
5. Vocalització de masculins en *ǎ-ǎ(-ǎ)*: *Hiarbas, Iabar, Iabdas/Iaudas, Ialauda, Iamakara, Iammada, Iarsacheni* (genitiu), *Iarasc, Iasdae, Ialdas, Iasta, Iatta, Iastr* (?), *Iamcar*. Particularment interessant sembla el nom ensems nòmida *Iamakara* i maure *Iamcar*, que podria ser un aorist **yǎmǎqǎr* ‘que (ell) es faci gran!’⁶⁴⁰⁰, tenint en compte el testimoniatge d’una forma femenina *Tamacar* (**tǎmǎqǎr* ‘que (ella) es faci gran!’)⁶⁴⁰¹. L’oposició actual d’aquest verb és (aorist) *imyar* (o *imyr*, segons els dialectes) ~ (perfectiu) *-mqqur-* o *mǎqqǎr*.
6. Vocalització de femenins en *ǎ-ǎ(-V)*: *Tamacar*⁶⁴⁰² forma femenina corresponent a les masculines *Iamakara / Iamcar*, aorist **tǎmǎqǎr* ‘que (ella) es faci gran!’. Altres noms: *ǎ-ǎ(-V)*: *Tacamessa, Tharsa, Themarsa, Thereba, Therefnat*.

6.4.2. Vocalitzacions en *ǐ-ǎ*

1. Vocalització de masculins en *ǐ-ǎ(-V)*: de Mauretània Cesariana⁶⁴⁰³, *Iempsal* i de Numídia⁶⁴⁰⁴ *Hiempsal*, per ventura **yǐmsǎl?*. Altres

⁶³⁹² Vegeu *infra*, § 8.2, s.u. **yǎddǐr*.

⁶³⁹³ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u.

⁶³⁹⁴ Vegeu *supra*, § 5.1.8.

⁶³⁹⁵ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u.

⁶³⁹⁶ L’antroponímia líbia a les fonts púniques de Tripolitània ofereix formes susceptibles pertànyer a aquest tipus, com ara *ynkdǎsn / ytkdǎsn* (vegeu *supra*, § III.9.2.2), però justament és la vocalització el que ens manca.

⁶³⁹⁷ Vegeu *supra*, § III.9.1.

⁶³⁹⁸ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u.

⁶³⁹⁹ Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u.

⁶⁴⁰⁰ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶⁴⁰¹ Vegeu *supra*, § VI.9.1.

⁶⁴⁰² Vegeu *supra*, § VI.9.1.

⁶⁴⁰³ Vegeu *supra*, § VII.8.1.

⁶⁴⁰⁴ Vegeu *supra*, § VI.9.1.

- noms: *Ibzatha*, *Ibztha*, *Icaman*, *Icnanus*, *Ieracu*, *Ierna*, *Iesdanis* (genitiu), *Ifnaten* (*ifna+ten*), *Igmazen*, *Ihar*, *Ilauca*, *Iliamac*, *Inimsen* (*Inim+sen*), *Izaca*, *Izazci* (genitiu).
2. Vocalització de femenins en *ĭ-ă(-V)*: *Tifzalis* (genitiu), *Tilabir* (genitiu), *Thilbrae* (genitiu), *Tipsaris*, *Tilauca*, *Tilauge*.
 3. Vocalització de masculins en *ĭ-ĭ(-V)*: de Tripolitània⁶⁴⁰⁵, *Is(s)icuar* / *Is(s)iguar*, que hem analitzat com a **yĭzĭwār* 'ell és el primer, va davant, precedeix, és un home important'⁶⁴⁰⁶, perfectiu del verb que coneixem actualment com a (aorist) *zwur* ~ (perfectiu) *-zwar-* 'precedir, anar davant, avançar, ésser el primer', per exemple, en taixelhit *izwar* 'ell és el primer, va davant, precedeix'. Altres noms: *Ielidassen*, *Illilasen*, *Ierditenu*, *Ierhei*, *Ihimir*, *Imir*, *Ilic*, *Iuilida*, *Izeltae* (genitiu).
 4. Vocalitzacions de femenins en *ĭ-ĭ(-V)*: *Tiftene* (datiu), *Tesilasen* (*Telila+sen*), *Theluerae* (genitiu), *Thililis*, *Thililuae* (genitiu).
 5. Vocalització de masculins en *ĭ-u(-V)*: de Tripolitània⁶⁴⁰⁷, *Iyllul*, que podria analitzar-se com **yĭlul* 'ell ha nascut', perfectiu del verb que coneixem actualment com a (aorist) *lal* ~ (perfectiu) *-lul-* 'néixer. Tenint en compte el nom femení *Thulul*, es podria pensar també a analitzar el masculí com a **yĭlul*. Altres noms: *Ierofan*, *Ieru*, *Ifru*, *Iluni* (datiu), *Iloni* (datiu), *Isgunte*, *Isurullis*, *Izdon*, *Izotimi* (genitiu).
 6. Vocalitzacions de femenins en *ĭ-ŭ(-V)*: *Thinobae* (genitiu), *Thybur*, *Tituris* (genitiu).

6.4.3. Vocalitzacions en *ŭ-ŭ*

1. Vocalització de masculins en *ŭ-ă*: de Zeugitana i Bizacena, *Iuzgag*, potser **yŭzgăg* 'ell ha triat o ha estat escollit'⁶⁴⁰⁸. Es podria conjecturar que la vocalització *ŭ-V* tenia un valor passiu, que avui dia es forma mitjançant una forma prefixada. Els antropònims antics en *Iu-* no són pocs: *Iuzgag*, *Iutungun*, *Iuratha*, *Iuba*, *Iucarta*, *Iudchad*, *Iunam*, *Iura*, *Iurdama*, *Iuttaph*, *Iuzale*.
2. Vocalització de femenins en *ŭ-ă*: *Thudel*⁶⁴⁰⁹, *Thualath*, *Thusabiae* (genitiu), *Tuca*, *Tugga*, *Tunada*, *Tunia*.
3. Vocalització de masculins en *ŭ-ŭ*: és possible que el famós nom nòmida (també testimoniada a Mauretània Cesariana)⁶⁴¹⁰ *Iugurtha* es pugui analitzar com **yŭgŭr-tăn* 'ell els supera', 3ª persona del singular del tema de perfectiu del verb (aorist) *-ag^wr-* ~ (perfectiu) *-ug^wr-* 'superar, ésser superior, vèncer', seguit del pronom personal

⁶⁴⁰⁵ Vegeu *supra*, § III.9.1.

⁶⁴⁰⁶ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

⁶⁴⁰⁷ Vegeu *supra*, § III.9.1.

⁶⁴⁰⁸ Vegeu *supra*, § V.11.1, s.u.

⁶⁴⁰⁹ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u.

⁶⁴¹⁰ Vegeu *infra*, § 8.2.

- clític de 3ª persona del plural masculí *-tān*. Altres noms: *Iucuta*, *Iutungun*.
4. Vocalització de femenins en *ǔ-u*: *Thulul*⁶⁴¹¹, perfectiu del verb ‘néixer’; actualment ‘ella ha nascut’ es diu *tlul*; en paleoamazic, es podria postular una forma **tūlūl*, tenint en compte la corresponent masculina *Iyllul* (**yūlūl* o **yīlūl*). Altres noms: *Thululem*, *Todote*, *Tossunis* (genitiu), *Totonis*, *Tuccuda*, *Tudue*, *Turut*, *Turutia*, *Tusdrun*.
 5. Vocalització de masculins en *ǔ-ī*: *Iugmena*, *Iulzis*, *Iutinus*.
 6. Vocalització de femenins en *ǔ-ī*: *Tumele*.
 7. Noms masculins en fonts egípcies: Com que no reten les vocals, els textos egípcis no permeten conèixer la vocalització dels temes verbals. És possible, almenys, que antropònims libis de les fonts egípcies com *Ywpt*, *Ywrit*, *Ywksr*, *Ywtk*, *Yknwš*⁶⁴¹² continguin l’índex de la 3^a persona del singular masculí, no sabem si d’aorist o de perfectiu.
 8. Noms femenins en fonts egípcies: És possible que continguin l’índex de persona de la 3^a persona del singular femení els noms libis sense vocalitzar en fonts egípcies *Twtwi*, *Twtmr*, *Twtni*, *Try*, *Trpnw*⁶⁴¹³.

6.4.4. El perfectiu estatiu paleoamazic

L’agafador més ferm per a la identificació de la conjugació de perfectiu estatiu en paleoamazic són els noms, recurrents pertot de l’antiga Tamazga, Μακκυρ (Cirenaica) / *Macurgum* i *Maccurassan* (Tripolitània) / *Macurtam* (Zeugitana) / *Macergum* (Mauretània Cesariana) / *mʿqr* en epigrafia púnica tardana de Tripolitània, en què podem aïllar **māqqur* ‘(ell) és gran’⁶⁴¹⁴, 3ª persona del singular del perfectiu del verb estatiu de qualitat que actualment és (aorist) *imɣur* ~ (perfectiu) *-mqqur* ‘ésser gran’, amb variants segons els dialectes.

⁶⁴¹¹ Vegeu *supra*, § V.11.1, s.u.

⁶⁴¹² Vegeu *supra*, § I.1.2.

⁶⁴¹³ Vegeu *supra*, § I.1.2.

⁶⁴¹⁴ Vegeu *infra*, § 8.2, s.u.

6.5. Formes derivades del verb⁶⁴¹⁵

Els principals mecanismes de derivació verbal en les llengües afroasiàtiques són (1) la reduplicació o tensió (tipus D); (2) l'afixació de morfemes d'origen dític: *š-* (tipus S), *m-/n-* (tipus M-/N-), *t-* (tipus T-); (3) la infixació de *-ay-*, *-aw-*, *-ā-* (tipus A); (4) la combinació de dos o més tipus (S+T, T+N, S+D, D+T, etc.)⁶⁴¹⁶.

Paradigma de formes derivades del verb en protosemític⁶⁴¹⁷

	perfectiu-jussiu	imperfectiu	perfectiu	imperfectiu
D	* <i>yu-parris</i>	* <i>yu-parras</i>	* <i>qattala</i>	* <i>yu-qattil-u</i>
S	* <i>yu-ša-p(a)ris</i>	* <i>yu-ša-p(a)ras</i>	* <i>ša-q(a)tala</i>	* <i>yu-ša-q(a)til-u</i>
N	* <i>ya-n-paris</i>	* <i>ya-n-paras</i>	* <i>na-q(a)tala</i> *(i)n-qatala	* <i>ya-n-qatil-u</i>
T	* <i>ya-t-paris</i>	* <i>ya-t-paras</i>	* <i>ta-qatala</i> *(h)it-qatala	* <i>ya-ta-qatil-u</i> * <i>ya-t-qatil-u</i>
T+D			* <i>ta-qattala</i> *(h)i(t)-qattala	* <i>ya-ta-qattil-u</i> * <i>ya-t-qattal-u</i>

Els trets bàsics d'aquest paradigma són extensibles a la resta de branques de la família.

6.5.1. Reduplicació i tensió (tipus D)

Les formes derivades del tipus D (reduplicat o tens) denoten una acció intensiva, iterativa, factitiva, declarativa o causativa. La tensió és usual en egipci i en amazic per a l'expressió de l'aspecte d'habitudo (o intensiu), que anomenem, perquè és així com funciona sincrònicament, *imperfectiu*⁶⁴¹⁸. En amazic, la tensió⁶⁴¹⁹ sol afectar la penúltima radical —és a dir la segona en arrels triconsonàntiques—. Les nocions aspectuals que introdueix la tensió en amazic són la iterativa o freqüentativa i, per atenuació, la intensiva o durativa.

L'imperfectiu (anomenat també *inacomplert*, *aurist intensiu* o *d'habitudo* per alguns autors) té tres tipus de formació, totes tres derivades al més sovint del tema d'aurist —ço que justifica diacrònicament la designació *aurist intensiu*—: una, mitjançant el prefix *tt-* (en tuareg sense tensió), generalment —però no únicament— en verbs monoconsonàntics o biconsonàntics, per exemple *yufa* 'ha trobat'

⁶⁴¹⁵ Per a l'afroasiàtic: DIAKONOFF 1988, pp. 104-107; per a l'amazic: PRASSE 1974, § 4.G, pp. 67-68 i 1973, § 6.E.F.G, pp. 45-68 i KOSSMANN 2002a; per al semític: MOSCATI 1964, pp. 124-131.

⁶⁴¹⁶ Manllevem la tipologia encunyada per VON SODEN 1995.

⁶⁴¹⁷ DIAKONOFF 1988, p. 106.

⁶⁴¹⁸ Vegeu *supra*, § 6.1.

⁶⁴¹⁹ De la diferència entre tensió i geminació parlem *supra*, § 2.8.8.

~ *ar ittafa* ‘està a la recerca’ o ‘sol trobar’; una l'altra, mitjançant la tensió de la segona radical, generalment —però no únicament— en verbs triconsonàntics, per exemple *ikrz* ‘ha llaurat’ ~ *ar ikrrz* ‘està llaurant’ o ‘sol llaurar’; i, finalment, mitjançant la infixació de *-a-* entre la penúltima i l'última radical, generalment —però no únicament— en verbs derivats causatius, per exemple *iskr* ‘ha fet’ ~ *ar iskar* ‘està fent’ o ‘sol fer’.

L'origen de l'imperfectiu amazic és encara objecte de debat. La forma amb *t-* és, segons M. Kossmann⁶⁴²⁰, d'origen mitjà-passiu o, simplement, intransitivitzador. En iraqw, llengua cuixítica meridional, el mateix sufix *-t* és emprat per a la veu mitjana, l'estatiu i el duratiu⁶⁴²¹. La forma tensa és posada ara i adés en relació amb la forma derivada II de l'àrab, que pot afegir al verb bàsic la noció d'intensitat o repetició (per exemple *qattaʿa* ‘esmicolar’ ~ *qataʿa* ‘tallar’) o bé la noció causativa i factitiva (per exemple *farraḥa* ‘alegrar’ ~ *fariḥa* ‘estar content’), amb reflexos en altres llengües semítiques. Tanmateix, és important remarcar que en amazic la tensió serveix per a constituir un nou tema verbal en base a l'aspecte, mentre que en àrab i en altres llengües semítiques la geminació serveix per a la derivació verbal. La forma tensa ha estat posada pel mateix Kossmann⁶⁴²² en relació amb el present accadi del tipus $C_1a\bar{C}_2aC_3$ (*iparras*), comú a l'etiòpic, ja sigui com a herència afroasiàtica, ja sigui com a desenvolupament independent. De fet, en els verbs triconsonàntics, l'imperfectiu amazic és formalment idèntic al present accàdic. Per exemple, accadi *i-parras* ‘ell separa’ (present), amazic de Ghadames *i-karras* ‘ell nua’ (imperfectiu)⁶⁴²³. Val a dir que l'imperfectiu amazic i el present accadi tenen els mateixos valors aspectuals d'habitudo i d'incomplert. Finalment, Vycichl i Zaborski⁶⁴²⁴ han posat en relació la forma intensiva amaziga amb el present de verbs biconsonàntics beja (cuixític) amb *-n-* (per exemple *i-n-dīf* ‘ell va’ ~ *i-dīf* ‘ell va anar’) per dissimilació de geminades. Aquesta, vinculació, però roman més incerta. En txàdic sembla haver estat operativa la derivació verbal mitjançant reduplicació de la segona radical, com es pot comprovar per exemples com ara (en haussa) *sáwwak'a* ‘mildern, erleichtern’, de *sáwak'i* ‘Leichtigkeit, Milde’⁶⁴²⁵.

⁶⁴²⁰ KOSSMANN 2002a, pp. 353-370. Vegeu també *infra*, § 6.5.4.

⁶⁴²¹ MOUS 1993, pp. 175-178.

⁶⁴²² KOSSMANN 2002a. La idea havia estat plantejada prèviament per O. Rössler en més d'una ocasió. Vegeu RÖSSLER 1981.

⁶⁴²³ KOSSMANN 2002a, p. 366.

⁶⁴²⁴ ZABORSKI 1997, pp. 53-54.

⁶⁴²⁵ VYICHL 1934, p. 105.

Atès que la tensió consonàntica no és un mecanisme de rendiment morfològic ni en grec ni en llatí, a les fonts clàssiques és difícil identificar formes verbals tenses. És possible que la geminació gràfica que trobem en formes que hem analitzat com a verbs perfectius estatus representi la tensió paleoamaziga, atès que els perfectius estatus dels verbs de qualitat dels diferents dialectes amazics es caracteritzen —i s'oposen, doncs, morfològicament, a l'aorist corresponent— justament per la tensió de la segona radical. Per tant, és versemblant que les grafies Μακκυρ / *Maccurassan* (també *Macurgum* i *Macurtam*) reflecteixin la tensió del perfectiu estatiu⁶⁴²⁶ si ho analitzem com a **māqqur* 'ell és gran'. De l'imperfectiu (= "aorist intensiu") paleoamazic, que devia formar-se a partir del tema d'aorist també mitjançant la tensió de la segona radical, no hem trobat indicis certs.

6.5.2. Afixació de š- (tipus S)

La derivació mitjançant prefixos verbals té més extensió en amazic que en cap altra llengua afroasiàtica, inclòs el semític i l'egipci. En amazic es pot fer, en principi, a partir de qualsevol verb, no expressiu o expressiu —és a dir, afectat pel mode d'acció iteratiu-intensiu mitjançant la tensió o la reduplicació o pel duratiu mitjançant l'allargament vocàlic—.

Les formes derivades del tipus S denoten una acció causativa o (incitació a l'acció: "fer fer") o, de vegades, factitiva (acció que causa un estat: "fer esdevenir")⁶⁴²⁷ o, en algunes branques afroasiàtiques, declarativa. L'amazic coincideix amb l'egipci i el semític en l'ús prefixat de *s-* o *š-* (en semític). Exemples amazics⁶⁴²⁸: *simyur* 'engrandir; tractar com a gran, honorar' ~ *imyur* 'ésser gran'; *saggug*^w 'allunyar' ~ *aggug*^w 'ésser lluny; allunyar-se', *ssu* 'abeurar; regar' ~ *su* 'beure'; *sugu* 'buidar' ~ *ugu* 'ésser buit', *srks* 'barrejar' ~ *rks* 'estar barrejat'; *sdr* 'fer caure' ~ *dr* 'caure'; *šhmu* 'escalfar' ~ *hmu* 'ésser calent'; *sggru* 'posar al darrere' ~ *ggru* 'ésser al darrere o a la cua'; *simim* 'endolcir' ~ *imim* 'ésser dolç, ésser deliciós'; *srmī* 'cansar, fatigar' ~ *rmi* 'cansar-se; estar fatigat'; *srul* 'posar en fuga' ~ *rul* 'fugir'; *squwwu* 'engreixar' ~ *quwwu* 'ésser gras'; *sadn* 'posar malalt' ~ *adn* 'estar malalt'; *sttu* 'fer oblidar' ~ *ttu* 'oblidar'; *salla* 'fer plorar' ~ *alla* 'plorar'; *sls* 'vestir' ~ *ls* 'vestir-se'. Algunes vegades podem trobar *z-* o *ẓ-* per assimilació a les radicals de l'arrel: *zazzl* 'fer córrer, acuitar' ~ *azzl* 'córrer, afanyar-se'; *zzri* 'fer passar' ~ *zri*

⁶⁴²⁶ N'hem parlat *supra*, § 6.4.4.

⁶⁴²⁷ Molt autors confonen les nocions de *causativitat* i de *factitivitat*, però en amazic val la pena distingir sintàcticament la transitivització d'un verb intransitiu (mitjançant la derivació factitiva) de la conversió del complement directe en agent (mitjançant la derivació causativa), encara que morfològicament es formin mitjançant el mateix procediment.

⁶⁴²⁸ Exemples bàsicament del taixelhit. Vegeu també ENNAJI 2006.

‘passar, anar caminant’; *zzwu* ‘assecar’ ~ *zu* ‘ésser sec’; *zznz* ‘vendre’ ~ *nz* ‘ésser venut’; *zzizwiy* ‘envermellir’ ~ *izwiy* ‘ésser vermell’; *zzimziy* ‘fer petit’ ~ *imziy* ‘ésser petit’. En algunes llengües cuixítiques (com ara en somali) i txàdiques (com ara en haussa) l’afix *š- és present en forma d’un sufix -s. L’amazic utilitza el prefix s-, a més, per a la formació de noms d’instrument⁶⁴²⁹, sentit per al qual el semític i l’egipci usen *m-*.

6.5.3. Afixació de *m-/n-* (tipus *M-/N-*)

Les formes derivades del tipus *M-/N-* denoten una acció reflexiva o recíproca que, més tard, pot evolucionar a passiva. En cuixític i en amazic, el tipus *M-* s’usa en lloc del tipus *N-* amb sentit reflexiu i passiu. En canvi, en semític, el tipus *M-* s’usa només en la formació de noms verbals i mai en la formació de formes verbals finites. En amazic, semític i egipci, el prefix *m-* serveix per a la creació d’adjectius verbals. El semític i, escadusserament, l’egipci formen, a més, noms de lloc i d’instrument amb l’ajut d’aquest prefix. L’amazic desconeix aquests usos, si bé hi ha alguns casos de noms d’acció amb prefix *m-*. La distinció semítica entre ambdós prefixos nasals (*m-* com a prefix de nom i *n-* com a prefix de verb passiu o mitjà) no és pertinent avui dia en amazic, si bé no es descarta que ho hagués estat originàriament. Normalment trobem *m-*; en canvi, *n-* apareix gairebé només per dissimilació davant d’una arrel que conté una labial, si bé hi ha rars exemples de *n-* que no es poden justificar per dissimilació. La vocalització pot ser *-i-*. En amazic, el sentit del prefix *m-* (o *n-*) és gairebé sempre recíproc, és a dir idèntic al de *mm-* (el prefix teòricament recíproc), de manera que els usos reflexius són escadussers. També el cuixític ha heretat el prefix *m-* amb sentit recíproc (per exemple en beja *amodār-na* ‘matar-se l’un a l’altre’ ~ *dir* ‘matar’). Aquest tret és una altra de les isoglosses comunes a l’amazic i el cuixític establertes per Zaborski, per al qual “actually since reciprocal forms with *-m-* are so widely spread in Berber and almost non-existent in other branches of Hamitosemitic, this is the most important Berber-Cushitic isogloss!”⁶⁴³⁰. Exemples amazics⁶⁴³¹: *myassan* ‘conèixer-se’ ~ *ssn* ‘conèixer’, *mšiwir* ‘consultar-se’ ~ *šawr* ‘consultar, pendre consell’, *msawal* ‘parlar-se’ ~ *sawl* ‘parlar’, *myakaz* ‘reconèixer-se’ ~ *akz* ‘reconèixer’. El prefix tens *mm-* també apareix: *mmny* ‘matar-se’ ~ *ny* ‘matar’; *yr* ‘cridar, convocar’ ~ *mmyr* ‘cridar-se’; *mmzr* ‘veure’s’ ~ *zr* ‘veure’.

⁶⁴²⁹ Vegeu *infra*, § 6.6.4.

⁶⁴³⁰ ZABORSKI 1997, p. 56.

⁶⁴³¹ Vegeu SADIQI 2006.

6.5.4. Afixació de *t-* (tipus *T-*)

Les formes derivades del tipus *T-* (o *-T-*) denoten un canvi en la direcció de l'acció (o diàtesi) i, a partir d'aquí, reflexivitat i reciprocitat. En amazic, aquest tipus (amb la forma *t-* o *tw-*) ha esdevingut fonamental en el sistema verbal com a indicador de l'aspecte d'habitud⁶⁴³², d'una banda, i de la passiva —o, més aviat, d'omissió de l'agent—, de l'altra. Les dues formes —*t(t)-* i *t(t)w-*— són sinònimes en amazic per a l'expressió de la passiva... en principi. Notem que en el parlar oasisita de Figuig, hi ha una oposició *ttwa-* (veu passiva) ~ *tt(u)-* (veu mitjana-passiva)⁶⁴³³. En base al dialecte de Figuig (i a algunes romanalles tuaregs), Kossmann postula una oposició protoamaziga entre la passiva i la mitjana-passiva⁶⁴³⁴. El semític i l'egipci tenen un prefix *t-* de sentit mitjà (l'originari), reflexiu o passiu. En cuixític (beja) s'utilitza un prefix *to-* per a la formació de la passiva ben coincident amb l'amazic *t(t)w-*, per exemple *a-to-mān-* 'ser afaitat'⁶⁴³⁵. Exemples en amazic: *ttwakr* 'ésser robat' ~ *akr* 'robar'; *ttwamz* 'ésser agafat' ~ *amz* 'agafar', *ttussin* 'ésser conegut' ~ *ssn* 'conèixer'; *ttumḍil* 'ésser enterrat' ~ *mḍl* 'enterrar'; *ttuskir* 'ésser fet' ~ *skr* 'fer'; *ttunni* 'ésser dit' ~ *ini* 'dir'.

No és possible reconstruir una veu passiva en protoafrosiàtic. La veu passiva, tan desenvolupada en egipci, àrab, hebreu i arameu, sembla ser una creació independent de cada branca o de cada llengua amb un caràcter bàsicament impersonal i reflexiu.

6.5.5. Combinacions de prefixos de derivació

En amazic, trobem, a més nombroses combinacions de prefixos, que donen lloc a diversos matisos:

1. *sm-*: causatiu de reflexiu: *s̄mmk̄lw* 'fer pendre el dinar' ~ *kl*.
2. *s̄mm-*: causatiu de recíproc: *s̄nm̄ks̄n* 'fer odiar-se recíprocament' ~ *ks̄n*.
3. *ms-*: reflexiu o recíproc de causatiu: *ms̄nkr* 'fer aixecar-se l'un contra l'altre recíprocament' ~ *nkr*.
4. *sms-*: causatiu de reflexiu/recíproc de causatiu: *s̄m̄ms̄ns̄i* 'fer jeure l'un al costat de l'altre' ~ *ns* 'passar la nit'.
5. *tws-*: passiu de causatiu: *tws̄myr* 'ésser considerat o tractat com a gran, ésser honorat' ~ *imyur* 'ésser gran'.
6. *ss-*: causatiu de causatiu: *ss̄nu* '(fer) coure' ~ *nu* 'madurar; ésser cuit'.

⁶⁴³² Vegeu *supra*, § 6.5.1.

⁶⁴³³ KOSSMANN 2002a, p. 362. A Augila i en tuareg també s'utilitza *tt-* per a la veu passiva.

⁶⁴³⁴ *Ibidem*.

⁶⁴³⁵ ZABORSKI 1997, p. 57.

6.5.6. Infixació de -ay-, -aw-, -ā- (tipus A)

Les formes derivades del tipus A- (infixades) denoten originàriament, segons Diakonoff, conat o propòsit⁶⁴³⁶. En amazic, però, el sentit conatiu no s'ha arribat a desenvolupar. El sentit bàsic devia ser, simplement, el de prolongació del procés verbal. Per tant, es tracta d'un altre matís aspectual, el duratiu. L'allargament vocàlic és típic de l'amazic i el semític meridional i també té una presència important en cuixític. En amazic afecta la penúltima vocal dels verbs triconsonàntics i tetraconsonàntics. Actualment, i sobretot en amazic septentrional, les vocals llargues originàries es manifesten com a vocals plenes. És la infixació de -a- el que trobem en els imperfectius dels verbs causatius, del tipus *iskr* 'ha fet' ~ *ar iskar* 'està fent' o 'sol fer'.

6.6. El participi i els noms deverbals**6.6.1. El participi⁶⁴³⁷**

El participi amazic s'utilitza en les subordinades relatives en què el subjecte és idèntic a l'antecedent, per la qual cosa l'única persona expressada és la 3^a. Notem que per al protoamazic es reconstrueix una forma sense distinció de gènere⁶⁴³⁸. En taixelhit sembla haver hagut distinció de gènere en singular almenys fins al s. XVI, amb un circumfix femení singular *t-__-t*⁶⁴³⁹.

El participi amazic. Verbs dinàmics

masculí singular	y-	<i>ən</i>
femení singular	t-	<i>ət</i>
epicè plural		<i>nin</i>

Els verbs estatus formen els participis només amb sufixos, igual que amb les formes finites.

El participi amazic. Verbs estatus

masculí singular		<i>ən</i>
femení singular		<i>ət</i>
epicè plural		<i>nin</i>

⁶⁴³⁶ DIAKONOFF 1988, p. 105.

⁶⁴³⁷ Per a l'amazic: PRASSE 1973, § 6.B.3, pp. 11-12, DROUIN 1996 i KOSSMANN 2003; per a l'egipci: LOPRIENO 1995, pp. 87-88. Per a l'afroasiàtic: ZABORSKI 1999.

⁶⁴³⁸ KOSSMANN 2003, p. 29.

⁶⁴³⁹ Vegeu VAN DEN BOOGERT 1997, p. 271.

És remarcable que el taixelhit, que ha perdut la conjugació estativa en les formes finites, la conservi en canvi en les formes participials, ni que siguin residualment en alguns verbs.

El participi amazic no s'utilitza únicament en les oracions de relatiu, en què preval la seva dimensió verbal. A causa de la (gairebé) inexistència d'adjectius, l'amazic utilitza àmpliament els participis amb funció adjectiva. Exemplifiquem-ho amb algunes frases, agafades a l'atzar, d'un relat oral del popular conte de *Ḥmmu u Namir* recollit a *Tazrwalt*⁶⁴⁴⁰:

- iy tg^wnt y id-ad, asi tikint, tgt gis lqndil *iryān...* 'Quan te'n vagis a dormir aquesta nit, agafa una olla, hi poses una llàntia encesa...' (p. 76).
- irzm lbit *izwarn* 'Va obrir la primera habitació' (p. 78).
- yan wass n leid *mqqurn* 'Un dia de festa grossa' (p. 80)⁶⁴⁴¹.

En egipci, el comportament sintàctic del participi és força coincident amb el de l'amazic, si bé morfològicament es forma de manera diferent.

En termes paleoamazics, es podria analitzar com una forma participial el freqüent nom *Stiddin* / *Siddin* / *Tziddin* / *Tsedden* / *Ziddinus* / *Tidin*, etc.⁶⁴⁴², que retriem, en paleoamazic, com a **ziddīn* 'el qui és dolç'. Si hem de fer cas d'aquesta anàlisi, aleshores tindriem que la desinència de participi, de vocal breu incerta **-Īn* en reconstrucció protoamaziga, hauria estat **-īn*. No sabem si podrien ser formes participials de verbs dinàmics el antropònims libis d'Egipte (sense vocalització) *Ywrhn* i *Ykn*⁶⁴⁴³, així com els de Cirenaica *Ιαδινχαν*, *Ιγισαν* i *Ιταιαλαν*⁶⁴⁴⁴, de l'Àfrica romana *Iaremaban*⁶⁴⁴⁵, *Ialdan*, *Iaraucan*, *Iarban*, *Iarecn*, *Iaresan*, *Iarnichan*, *Iassuchtan*, *Iacaman*, *Icnanus*, *Ierditenu*, *Ierinaniu*, *Ierofan*, *Iesdanis* (genitiu), *Igmazen*, *Ilasan*, *Imastan*, *Isibianus*, *Isstatani* (genitiu), *Iurat(h).ani* (genitiu).

⁶⁴⁴⁰ A partir de l'edició de STROOMER 2002, pp. 76-80. Posem en cursiva els participis amb funció adjectiva.

⁶⁴⁴¹ Notem que es tracta del participi d'un verb estatiu, que, per tant, té com a única marca el sufix *-n*.

⁶⁴⁴² Vegeu *infra*, § 8.2, s.u. **ziddīn*.

⁶⁴⁴³ Vegeu *supra*, § I.1.2.

⁶⁴⁴⁴ Vegeu *supra*, § II.4.1.2.

⁶⁴⁴⁵ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u.

6.6.2. Noms d'acció i d'estat⁶⁴⁴⁶

Els noms d'acció i d'estat poden tenir el sentit de veritables infinitius, si bé d'habitud tenen el sentit d'un nom d'acció abstracte o concret. Per la vocalització inferim que són d'aspecte perfectiu (amb alguna excepció). Els esquemes més habituals en què podem trobar noms d'estat en amazic són (1) $*C_1aC_2\bar{i}C_3$, $*C_1\bar{a}C_2\bar{i}C_3$, ($*\bar{a}C_1C_2\bar{i}C_3$), (2) $*C_1iC_2\bar{a}C_3$, $*C_1\bar{i}C_2\bar{a}C_3$, $*C_1\bar{i}C_2aC_3$ ($*\bar{i}C_1C_2\bar{a}C_3$, ($*\bar{i}C_1C_2aC_3$), (3) $*C_1aC_2\bar{a}C_3$, ($*\bar{a}C_1C_2\bar{a}C_3$); (4) $*C_1iC_2iC_3$, ($*\bar{i}C_1C_2iC_3$); (5) $*C_1uC_2\bar{u}C_3$, ($*\bar{u}C_1C_2\bar{u}C_3$). Però també podem trobar-se d'altres. Exemples en sincronia⁶⁴⁴⁷: *bdr* 'evocar' → *abdr* 'evocació', *sti* 'filtrar' → *astay* 'filtració', *kti* 'recordar' → *akttay* 'record', *ffy* 'sortir' → *ufuy* 'sortida', *ttt* 'alletar' → *uđud* 'alletament', *zm* 'prémer' → *izmi* 'pressió', *mun* 'anar plegats, estar unit' → *tamunt* 'unió, companyia', *ddr* 'viure' → *tudrt* 'vida', *ssn* 'saber' → *tussnt* 'coneixement'.

6.6.3. Noms verbals⁶⁴⁴⁸

En amazic, els noms verbals van lligats sempre a verbs⁶⁴⁴⁹. El nom verbal amazic té algunes peculiaritats que el diferencien dels noms i adjectius verbals de la resta de llengües afroasiàtiques:

- (a) Es refereix principalment a éssers vius i, fins i tot, de vegades, només a humans. Exemples: *amyar* 'home gran', 'cap d'un cantó o tribu' (de l'arrel *myr* 'ésser gran'), *adryal* 'home cec' (de l'arrel *dryl* 'ésser cec').
- (b) Sintàcticament, funciona com un substantiu i rarament exerceix les funcions (atributiva o predicativa) pròpies d'un adjectiu. Exemple: *amyar* no vol dir simplement 'gran' sinó 'home gran', 'cap'. Segons Prasse, l'ús amazic és, en aquest sentit, l'imputable al protoafroasiàtic; la resta de llengües afroasiàtiques haurien partit de l'ús substantiu en aposició per a l'habitual d'adjectiu epítet⁶⁴⁵⁰. La semblança amb l'esquema semític *ʔaqbar*, que s'utilitza en àrab per a caracteritzar els elatius (*ʔakbar* 'el més gran') i els colors (*ʔabyad* 'blanc') i en hebreu per a adjectius d'altra mena (*ʔakzār* 'cruel'), és enganyosa, atès l'origen divers del prefix semític *ʔa-* i del prefix d'estat amazic *a-*⁶⁴⁵¹.

⁶⁴⁴⁶ Per a l'amazic: PRASSE 1974, § 4.K, pp. 83-97, SERRA (L.) 1978 i GALAND 2002, pp. 219-234; per a l'egipci: LOPRIENO 1995, pp. 88-89.

⁶⁴⁴⁷ Presos de BOUKHRIS, BOUMALK, EL MOUJAHID & SOUIFI 2008, pp. 49-50.

⁶⁴⁴⁸ Per a l'amazic: PRASSE 1974, § 4.K, pp. 97-109.

⁶⁴⁴⁹ PRASSE 1974 (§ 4.K, p. 99) assumeix que, morfològicament, els "adjectius" verbals són "preverbals", ço que no impedeix observar que els noms verbals són, sincrònicament, vinculables a verbs existents.

⁶⁴⁵⁰ PRASSE 1974, § 4.K, p. 98.

⁶⁴⁵¹ Sobre l'esquema *ʔaqbar* en semític, vegeu MOSCATI 1964, § 12.14, p. 80.

Malgrat aquestes peculiaritats, des del punt de vista morfològic i semàntic, el nom verbal amazic coincideix amb el d'altres llengües afroasiàtiques. El punt de partença semàntic d'un nom verbal com *amyar* 'fenomen gran', 'el (que és) gran'. El nom verbal pot ser masculí o femení, per exemple *tamyart* 'dona' (originàriament 'dona gran' o 'dama', d'on, per extensió de l'ús cortès, 'dona').

Els noms verbals amb prefix *m-* es formen a partir de noms d'acció i tenen un sentit singulariu. Exemple: *amalyun* 'covard' < **ā-malyūn* < **ma-layūn*. Val a dir que els noms verbals amb prefix tenen un gran rendiment en amazic, i avui dia sovintegen en el camp de la neologia.

En amazic s'obté el nom d'agent a partir d'un verb mitjançant la prefixació del morfema *m-*⁶⁴⁵², que, per raons fonètiques, podem trobar com a *n-*. Exemples: *amakr* 'lladre' (de *akr* 'robar'), *amnay* 'genet' (de *ny* 'muntar'), *amksa* 'pastor' (de *ks* 'pasturar'), *anažum* 'jove en edat de fer dejuni' (de *ažum* 'fer dejuni').

A l'antroponímia maura hi ha dotzenes de noms propis de més de tres consonants en què la primera consonant és una *m-*, la qual cosa suggereix que es tracta d'un prefix, probablement el mateix prefix de derivació nominal que es retroba en l'amazic conegut. Alguns exemples⁶⁴⁵³: *Magarsae*, *Masul*, *Mathamodis*, *Maturturis* (amb reduplicació del lexema), *Mazaetullus*, *Micipsa*, *Musulamius*, etc. També a l'antroponímia líbia d'Egipte —sense vocalització—: *Mwsn*, *Mrly*, *Mrkwrs*, *Mshrt*, *Msqhrt*, *Mškn*, *Mksk*, *Mtwhri*, *Mdnn*⁶⁴⁵⁴. Es podria analitzar el nom *mšly* d'una inscripció neopúnica del *limes* de Tripolitània⁶⁴⁵⁵ com una forma antiga **mašlay* del nom d'agent *āmažlay* 'home que prepara el proveïment de mercaderies' del verb *ažlay* 'proveir de mercaderies'.

6.6.4. Noms d'instrument⁶⁴⁵⁶

En amazic els noms d'instrument es formen mitjançant el prefix *s-* del causatiu-factitiu amb la mateixa constitució sil·làbica que l'aorist del verb causatiu-factitiu corresponent. La vocalització és, invariablement, **a-ū*. L'esquema és el següent: *ās(a)C₁C₂∂C₃* o *āsCC₁(a)C₂∂C₃*. El plural és *is(u)C₁C₂aC₃*. Semànticament, els noms d'instrument són noms d'acció concrets del causatiu-factitiu. Exemples: en tuareg, *āsəddəmar* 'pinta', plural *isəddəmar*; en amazic septentrional⁶⁴⁵⁷, *asgni* 'agulla (grossa)' → *gnu* 'cosir'.

⁶⁴⁵² Vegeu BOUKHRIS, BOUMALK, EL MOUJAHID & SOUIFI 2008, p. 51, d'on prenc alguns dels exemples.

⁶⁴⁵³ Vegeu *supra*, § VI.9.2.11.

⁶⁴⁵⁴ Vegeu *supra*, § I.1.2.

⁶⁴⁵⁵ Vegeu *supra*, § III.9.2, s.u.

⁶⁴⁵⁶ Per a l'amazic: PRASSE 1974, § 4.K.6, pp. 109-110.

⁶⁴⁵⁷ A partir de BOUKHRIS, BOUMALK, EL MOUJAHID & SOUIFI 2008, pp. 51-52.

7. La posició de l'amazic en el si del *phylum* afroasiàtic a partir de la morfologia⁶⁴⁵⁸

7.1. Establiment d'isomorfs. Criteris i problemes

Hem pres com a base 60 trets com a isomorfs per a establir la posició de l'amazic en el si del *phylum* afroasiàtic a partir dels següents criteris:

- (1) Llevat de rars trets (per exemple, el n° 1), els isomorfs són molt concrets. Les correspondències solament són vàlides quan remetent a una sola protoforma. Per tant, les correspondències tipològiques o estructurals són preterides quan no hi ha cap correspondència formal.
- (2) L'objectiu principal d'aquest estudi és determinar la posició precisa de l'amazic en el si del *phylum* afroasiàtic. Doncs, fins i tot quan l'origen afroasiàtic de tal o tal altre tret és comú, cerquem algun tret diferencial. Per exemple, totes les formes en les llengües afroasiàtiques per al pronom independent de 2ª persona singular tenen un mateix origen afroasiàtic evident — *ʔan-ta (masc.) ~ *ʔan-ti (fem.)—. En aquest casos prenem en consideració els trets diferencials que oposen les protoformes amazigues i txàdiques a les de la resta de branques: les protoformes amazigues *kayy (masc.) ~ *kamm (fem.) prenen — versemblantment per analogia— la radical velar del pronom sufixat. En base a aquest criteri, establim un isomorf amb el prototxàdic *ka(y) (masc.) ~ *ki(m) (fem.) i el protocuixític meridional *ku (masc.) ~ *ki (fem.). En canvi, el protocuixític oriental *ʔati, el protocuixític central *ʔnt, l'egipci *ianit-ák* (masc.) ~ *ianit-át* (fem.), el protosemític *ʔan-ta (masc.) ~ *ʔan-ti (fem.) segueixen la forma protoafroasiàtica del pronom personal independent.

El principal problema per a l'establiment d'aquests criteris és saber si els isomorfs provenen d'innovacions compartides d'algunes branques o si provenen d'innovacions independents de cada grup de llengües. Prenem el mateix exemple del pronom personal independent de 2ª persona del singular: Com podem saber del cert si les radicals velars apareixen independentment o si sorgeixen per un vincle especial entre el protoamazic, el prototxàdic i el protocuixític meridional? D'altra banda, només són vàlids els isomorfs que procedeixen d'innovacions comunes; però sovint és incert si tal o tal altre isomorf és degut a conservació o a innovació.

⁶⁴⁵⁸ Aquest epígraf reprèn, en català, les dades avançades, en alemany, a MÚRCIA 2005.

7.2. Llista de 60 trets

1. Lexemes (si més no verbals) consonàntics *uersus* vocalització (o apofonia) amb funció gramatical (§ 3.1).
2. Morfema de femení { *t* } (§ 4.1).
3. Morfemes d'*estat* o de *cas* **ā-* (estat lliure masculí / cas absolutiu), **wǎ-* (estat d'annexió masculí / cas subjecte) (§ 4.2 i 4.3).
4. Reutilització del morfema definidor afroasiàtic *-*m-*/*-*n-* de mimació o nunació per a la formació de plurals externs (§ 4.4).
5. Formació de plurals externs a partir d'un morfema *-*w* que en origen és, potser, una forma allargada de la terminació de singular *-*u* (§ 4.4)
6. Formació de plurals interns a partir d'una -*a-*/*-ā-* apofònica (§ 4.4).
7. Esquema de plural intern **u-ā* (§ 4.4).
8. Marca de genitiu *n*, que en algunes llengües roman com a cas genitiu (en cuixític i en omòtic, v. § 5.2) i en d'altres s'ha convertit en una preposició (en egipci, en amazic, v. § 4.8) o postposició (en txàdic) de genitiu o es reutilitza en la formació de pronoms possessius.
9. Marca comitativa *d* 'amb', que en cuixític (agaw) funciona com a cas comitatiu i en amazic com a preposició amb el mateix valor (§ 4.8).
10. Marca dativa / "benefactiva" *s*, que en cuixític i omòtic funciona com cas (datiu, benefactiu, ablatiu, etc.) i en amazic com a preposició adlativa 'cap a' (§ 4.8).
11. Preposició **hār* (amazic *ar* 'fins a', egipci *r/ir* 'a, fins a') (§ 4.8).
12. Preposicions *yr* 'cap a' i *yur* 'ca' (§ 4.8).
13. Pronom personal independent 1sg. protoamazic **nakk^w* (< protoafroasiàtic **ʔan-ʔaku*), que comprèn un prefix *(*ʔa*)*n* i una base radical *(*ʔa*)*k(u)* —cf. egipci *ian-ák*, protosemític **ʔan-ā(ku)*, apocopada en protocuixític **ʔani* (oriental i meridional), **ʔani* (central) i en prototxàdic **ʔani*. En protoomòtic **ne* representa la 2sg.
14. Pronom personal independent 2sg. protoamazic **kayy* (masc.) ~ **kamm* (fem.).
15. Pronom personal independent 3sg. protoamazic **ntā*/**nīt*.
16. Pronom personal independent 1pl. protoamazic **nakk^wanī* (m) ~ **nakk^wanatī* (f).
17. Pronom personal independent 2pl. protoamazic **kawanī* (masc.) ~ **kamatī* (f.).
18. Pronom personal independent 3pl. protoamazic **n(ī)tanī* (m.) ~ **n(ī)t(a)natī* (f.).
19. Oposició dictica bàsica -*d* (proximitat) ~ -*nn* (allunyament) (§ 5.3).

20. Pronom *de suport* *i, wa, ta, wi, ti* ‘el de’, ‘la de’, que pot funcionar sol (encara en tuareg) o combinat: (1) pronom de suport + díctic = pronom demostratiu; (2) pronom de suport + pronom personal = pronom possessiu (§ 5.3).
21. Nombre ‘1’ **yīwān*, en origen participi d’un verb que significa ‘estar sol, ésser únic’ (§ 5.4).
22. Nombre ‘2’ **sīn* (fem. *sanāt*) < protoafroasiàtic **čīn(y)* (§ 5.4).
23. Nombre ‘3’ **karād* (§ 5.4).
24. Nombre ‘4’ *(*ha*)*kkūz* (§ 5.4).
25. Nombre ‘5’ **samkūs* (§ 5.4).
26. Nombre ‘6’ **saddīs* (§ 5.4).
27. Nombre ‘7’ **sāh* (§ 5.4).
28. Nombre ‘8’ **tām* (*hittām?*) (§ 5.4).
29. Nombre ‘9’ **tīz(z)āh/tūzah* (§ 5.4).
30. Nombre ‘10’ **marāw* (§ 5.4).
31. Conjugació circumfixa resultat de la fusió de la conjugació prefixada i sufixada protoafroasiàtica, que en amazic serveix alhora per al tema d’aorist (= imperfectiu afroasiàtic) i per al de perfectiu (§ 6.1).
32. Tema d’aorist caracteritzat per la seqüència vocàlica en els verbs bisil·làbics *a* ___ *i/u*, per exemple en zenaga (3^a sg.) *yaryi(h)* (§ 6.2).
33. Tema de perfectiu caracteritzat per la seqüència vocàlica en els verbs bisil·làbics *i/u* ___ *a*, per exemple en zenaga (3^a sg.) *yurya(h)* (§ 6.2).
34. Tema de perfectiu negatiu caracteritzat per la seqüència vocàlica en els verbs bisil·làbics *i/u* ___ *i*, p. ex. en zenaga (3^a sg.) *wāll uryih* (<**wār yūryīh*) (§ 6.2).
35. Tema de perfectiu estatiu (= perfectiu protoafroasiàtic) amb índexs de persona sufixats (§ 6.1).
36. Índex de 1ª persona del singular de la conjugació dels temes d’aorist / perfectiu / imperfectiu (circumfixa) *(*?a-*) ___ *-ay* (§ 6.3).
37. Índex de 2ª persona del singular de la conjugació dels temes d’aorist / perfectiu / imperfectiu (circumfixa) **ta-* ___ *-ad* (§ 6.3).
38. Índex de 3ª persona del singular masculí de la conjugació dels temes d’aorist / perfectiu / imperfectiu (circumfixa) **ya-* ___ *-Ø* (§ 6.3).
39. Índex de 3ª persona del singular femení de la conjugació dels temes d’aorist / perfectiu / imperfectiu (circumfixa) **ta-* ___ *-Ø* (§ 6.3).
40. Índex de 1ª persona del plural de la conjugació dels temes d’aorist / perfectiu / imperfectiu (circumfixa) **na-* ___ *Ø* (§ 6.3).
41. Índex de 2ª persona del plural masculí de la conjugació dels temes d’aorist / perfectiu / imperfectiu (circumfixa) **ta-* ___ *-am* (§ 6.3).
42. Índex de 2ª persona del plural femení de la conjugació dels temes d’aorist / perfectiu / imperfectiu (circumfixa) **ta-* ___ *-mat* (§ 6.3).
43. Índex de 3ª persona del plural masculí de la conjugació dels temes d’aorist / perfectiu / imperfectiu (circumfixa) **Ø-* ___ *-an* (§ 6.3).

44. Índex de 3ª persona del plural femení de la conjugació dels temes d'aorist / perfectiu / imperfectiu (circumfixa) *Ø-___-*nat* (§ 6.3).
45. Índex de 1ª persona del singular de la conjugació del tema de perfectiu estatiu (sufixada) -*əy* <*-*akk* (§ 6.3).
46. Índex de 2ª persona del singular de la conjugació del tema de perfectiu estatiu (sufixada) -*əd* <*-*att* (§ 6.3).
47. Índex de 3ª persona del singular masculí de la conjugació del tema de perfectiu estatiu (sufixada) -Ø (§ 6.3).
48. Índex de 3ª persona del singular femení de la conjugació del tema de perfectiu estatiu (sufixada) -*ət* (§ 6.3).
49. Índex de 1ª persona del plural de la conjugació del tema de perfectiu estatiu (sufixada) -*it* (§ 6.3).
50. Índex de 2ª persona del plural de la conjugació del tema de perfectiu estatiu (sufixada) -*it* (§ 6.3).
51. Índex de 3ª persona del plural de la conjugació del tema de perfectiu estatiu (sufixada) -*it* (§ 6.3).
52. Índex de plural masculí de l'imperatiu *-*a-t* (§ 6.3.3).
53. Índex de plural femení de l'imperatiu *-*a-m-t* (§ 6.3.3).
54. Tema verbal d'imperfectiu (= "aorist intensiu") mitjançant tensió de la segona radical dels verbs triconsonàntics (generalment) del tipus taixelhit *ar ikrrz* 'està llaurant' o 'sol llaurar' —enfront del perfectiu *ikrz* 'ha llaurat'— (§ 6.5.1).
55. Tema verbal d'imperfectiu (= "aorist intensiu") mitjançant prefixació de *t(t)*-, com ara taixelhit *ar ittafa* 'està trobant' o 'sol trobar' —enfront del perfectiu *yufa* 'ha trobat'—, potser d'origen mitjà-passiu o intransitivitzador (§§ 6.5.1 i 6.5.4).
56. Tema verbal d'imperfectiu (= "aorist intensiu") mitjançant infixació de -*ā*- (potser d'origen conatiu en protoafroasiàtic) com ara taixelhit *ar iskar* 'està fent' o 'sol fer' —enfront del perfectiu *iskr* 'ha fet'— (§ 6.5.6).
57. Derivació verbal causativa-factitiva mitjançant prefixació de **s*-, per exemple en taixelhit *sggru* 'posar al darrere' ~ *ggru* 'ésser al darrere' (§ 6.5.2).
58. Derivació verbal de reciprocitat mitjançant prefixació de **m*-/**n*-, per exemple en taixelhit *myassan* 'conèixer-se' ~ *ssn* 'conèixer' (§ 6.5.3).
59. Derivació verbal passiva i mitjana mitjançant prefixació de *ttwa*- i *tt(u)*- (a Figuig), respectivament, del mateix origen que el prefix "intensiu" *t(t)*-, per exemple en taixelhit *ttuskir* 'ésser fet' ~ *skr* 'fer' (§ 6.5.4).
60. Formes participials amb sufixos masc. sg. -*n*, fem. sg. -*t*, epicè pl. -*nin* comuns als verbs dinàmics i als estatus, i prefixos masc. sg. *y*-, fem. sg. *t*- —manllevats de la conjugació dels verbs finits— només per als verbs dinàmics (§ 6.6.1).

IX. PREAMAZIC, PROTOAMAZIC, PALEOAMAZIC

7.3. Feixos d'isomorfs

7.3.1. Quadre de trets

Símbols

- + El tret funciona en aquesta protollengua.
- El tret no funciona en aquesta protollengua.
- ± El tret funciona probablement en aquesta protollengua.
- ~ El tret probablement no funciona en aquesta protollengua.
- ? Tret dubtós o problemàtic.

<i>tret</i>	amazic	semític	egipci	txàdic	cuixític	omòtic
1	+	+	+	+	+	+
2	+	+	+	+	+	-
3	+	+	?	-	+	?
4	+	+ ¹	+ ²	+	+	+
5	± ³	+	+	+	+	-
6	+	+	-	+ ⁴	+	-
7	+ ⁵	~ ⁶	-	-	-	-
8	+	-	+	+	+	+
9	+	-	-	-	+	-
10	+	~	-	-	+	+
11	+	-	±	-	-	-
12	+	-	±	-	-	-
13	+	+	+	+	+	±
14	+	-	-	+	± ⁷	-
15	+	-	+	-	-	-
16	+	-	-	-	-	-
17	+	-	-	+	± ⁸	-
18	+	-	+	-	± ⁹	+
19	+	-	-	-	-	-
20?	+					
21	+	-	+	-	-	-
22	+	+	+	-	-	-
23	+	-	-	±	-	-
24	+	-	-	~	-	-
25	+	±	-	±	-	-
26	+	±	±	±	~	
27	+	+	+	±		
28	+	±	±	~	±	
29	+	±	~	-	-	
30	+	~	±	?	?	
31	+	+	-	-	+	-
32	+	-	-	-	-	-
33	+	-	-	-	-	-
34	+	-	-	-	-	-
35	+	+	+	+	+	
36	+	-	-	-	-	-
37	+	-	-	-	-	
38	+	+	-	+	+	
39	+	+	-	+	+	
40	+	+	-	?	+	
41	+	-	-	-	-	
42	+	-	-	-	-	
43	+	-	-	-	+	
44	+	-	-	-	-	
45	+	+	+	-	?	
46	+	+	+	~	+	
47	+	+	±	~	+	
48	+	+	+	~	+	
49	+	-	-	-	-	-
50	+	+	+	~	+	
51	+	-	-	-	-	
52	+	-	-	-	-	-
53	+	-	-	-	-	-
54	+	+	+	+	±	
55	+	-	-	-	-	
56	+	+	?	-	+	
57	+	+	+	+	+	
58	+	-	-	-	+	
59	+	+	+		+	
60	+	-	-	-	-	-

1. Bàsicament en etiòpic (-*ān* per al masculí i -*āt* per al femení) i en àrab (-*ūna*-/*ī-na* per al masculí i -*āt-u-n*/*āt-i-n* per al femení).
2. En pronoms demostratius plurals i inanimats.
3. La pervivència en amazic d'aquest morf de plural *-*w* no és segura, però versemblant residualment en casos com *tiṭṭ* 'ull' ~ pl. *tiṭṭawin*, *ifr* 'fulla' ~ pl. *ifrawn*, *ul* 'cor' ~ pl. *ulawn*, *imi* 'boca' ~ pl. *imawn*, *ilm* 'pell' ~ pl. *ilmawn*.
4. Notem que el txàdic —llevat que es tracti de desenvolupaments independents, com suposa Newman— comparteix aquest isomorf amb el suposat “nucli innovador” amazic-semític-cuixític.
5. L'esquema **i-ā*, molt menys freqüent, també és possible: taixelhit *tamazirt* 'país' ~ pl. *timizar*.
6. L'àrab coneix una formació superficialment semblant —el tipus *balad* 'país', pl. *buldān*—, però, en realitat, conté també el morfema de plural extern -*n*.
7. Només en protocuixític meridional **ku* (masc.) ~ **ki* (fem.). En protocuixític oriental **ḡati* i protocuixític central **ant* retrobem continuadors de la forma protoafroasiàtica independent **ḡan-ta* (masc.) ~ **ḡan-ti* (fem.).
8. Només en protocuixític meridional **kun-* (en protoafroasiàtic es reconstrueix), que, en canvi, trobem a l'egipci *ianit-ātun*, prototxàdic **kuni/a*, protosemític **ḡan-tumu* <-*ku-* ~ **ḡan-tina* <-*ki-* (fem.), En protocuixític oriental **ḡatinV*/**ḡatunV* <**ḡatuni* i protocuixític central **antən* <**ḡan-* o **ḡin-* + -*tin/-tun* retrobem continuadors de la forma protoafroasiàtica independent **ḡan-tumu/-tunV* (masc.) ~ **ḡan-tin(n)a* (fem.).
9. Només en protocuixític meridional **ḡina(ḡin)*. En protocuixític oriental **ḡišinV*/**ḡusunV* <**ḡišuni* retrobem continuadors de la forma protoafroasiàtica bàsica **šumu*/**šun* (masc.) ~ **šin(n)a* (fem.) —.

7.3.2. Agrupaments

1. Trets conservadors de l'amazic (trets panafroasiàtics): 1, 2, 4, 5, 13, 35, 54, 57.
2. Isomorfs amazic-semític-cuixític-egipci: 28 (?), 46, 47, 48, 50, 59.
3. Isomorfs amazic-semític-cuixític-txàdic: 6, 38, 39.
4. Isomorfs amazic-semític-egipci-txàdic: 26, 27 (?).
5. Isomorfs amazic-cuixític-txàdic-egipci-omòtic: 8.
6. Isomorfs amazic-semític-semític-cuixític: 3, 31, 40, 56.
7. Isomorfs amazic-semític-egipci: 22 i 45.
8. Isomorfs amazic-cuixític meridional-egipci: 18.
9. Isomorfs amazic-egipci: 11 (?), 12 (?), 15, 21, 30 (?).
10. Isomorfs amazic-cuixític: 9 (?), 43, 58.
11. Isomorfs amazic-cuixític-omòtic: 10 (?).
12. Isomorfs amazic-cuixític meridional-txàdic: 14 i 17.
13. Isomorfs amazic-semític: 29?
14. Isomorfs amazic-semític-txàdic: 25 (?).
15. Isomorfs amazic-txàdic: 23 (?).
16. Innovacions privatives de l'amazic: 7, 16, 19, 20, 24 (?), 32, 33, 34, 36, 37, 41, 42, 44, 49, 51, 52, 53, 55, 60.

7.4. Interpretació dels isomorfs

7.4.1. Trets conservadors

Són tractats com a conservadors els isomorfs panoafroasiàtics i els que manquen en una sola branca afroasiàtica:

1. Trets conservadors de l'amazic (trets panafroasiàtics): 1, 2, 4, 5, 13, 35, 54, 57.
2. Isomorfs amazic-semític-cuixític-egipci: 28 (?), 46, 47, 48, 50, 59.
3. Isomorfs amazic-semític-cuixític-txàdic: 6, 38, 39.
4. Isomorfs amazic-semític-egipci-txàdic: 26, 27 (?).
5. Isomorfs amazic-cuixític-txàdic-egipci-omòtic: 8.

Per a qui vulgui restablir la vella hipòtesi camitosemítica, l'isomorf 8 es prestaria força bé. Car sembla força plausible un isomorf amazic-cuixític-txàdic-egipci-omòtic, és a dir amb l'exclusió del semític: tret 8 (marca de genitiu *n*). Per a nosaltres, tractant-se d'un isomorf aïllat i d'exigu pes fonològic —tractant-se d'un morfema monofonemàtic—, difícilment podria donar peu a una divisió entre afroasiàtic asiàtic (semític) i afroasiàtic africà (la resta).

No són pocs els isomorfs que enclouen el “**nucli innovador**” + **l'egipci**: trets 28 (?), 46, 47, 48, 50, 59. Els isomorfs 46, 47, 48 i 50, que fan referència a índexs de persona de la conjugació sufixada, han de ser deguts a conservació d'un paradigma protoafroasiàtic. Igualment, l'isomorf 59, que fa referència a les formes derivades del tipus T- (reflexiu o passiu), el podem atribuir a arcaïsmes. L'isomorf 28 (numeral '8') és dubtós, atès que les correspondències fonètiques no són regulars; segurament la coincidència ha de ser deguda al manlleu, que pot haver operat en direccions diverses, o a una simple difusió areal.

També hi ha isomorfs que enclouen el “**nucli innovador**” + **el txàdic**: trets 6, 38 i 39. L'isomorf 6 (plurals interns a partir d'una *-a/-ā-* apofònica) sembla important, si bé Newman suposa que en txàdic es tracta d'un desenvolupament independent. També remarcables són els isomorfs 38 i 39 —índexs de 3ª persona del singular (masculí i femení, respectivament) de la conjugació prefixada—, que fa correspondre clarament les formes del “nucli innovador” amb les txàdiques *ya-* (masc.) ~ *ta-* (masc.), amb oposicions tonals segons l'aspecte, segurament innovació peculiar del txàdic, per difusió areal de llengües d'adstrat nigerocongoleses i d'altra filiació.

En 2 i 3, en què només una branca —el txàdic en 2 i l'egipci en 3— no participa dels isomorfs en qüestió, podem pensar en la major part dels casos que es tracta de trets que la branca en qüestió ha perdut, més que no pas d'innovacions de les quals no ha participat.

Troblem un parell d'isomorfs **amazic-semític-egipci-txàdic**, és a dir amb l'exclusió del cuixític: 26 (nombre '6') i 27 (nombre '7'), però són sospitosament correlatius i, com a numerals, fortament susceptibles d'ésser deguts al contacte de llengües. A més, les correspondències amb el txàdic són especialment fràgils.

7.4.2. Evidències per al “nucli innovador” amazic-semític-cuixític

El nucli innovador amazic-semític-cuixític —proposat almenys per A. Zaborski— es basaria, a partir de les nostres anàlisis, únicament en quatre isomorfs: 3, 31, 40 i 56. L'isomorf 31 (la conjugació prefixada) sembla important, però és incert que es tracti d'una innovació. Pot ser que l'egipci i el txàdic hagin reestructurat la conjugació originària. L'isomorf 40 —índex de 1ª persona del plural de la conjugació circumfixa (<prefixada) **na-_____Ø*— és conseqüent amb l'isomorf 31. L'isomorf 3 —mostrat per H.-J. Sasse—, que fa correspondre els morfemes d'estat amazics **ā-* (estat lliure masculí / cas absolutiu) i **wǎ-* (estat d'annexió masculí / cas subjecte) als casos del cuixític **-a* (cas absolutiu) i **-u/-i* (cas subjecte) és prou coincident, formalment i funcionalment, per a no admetre'l. Si elevem la correspondència també al semític, aleshores hem de pensar que en l'estat d'annexió amazic i el cas subjecte cuixític s'han fos el nominatiu en **-u* i el genitiu en **-i* que coneixem en semític. Finalment, l'isomorf 56 (infixació de *-ā-* per a la derivació d'un tema verbal “intensiu”) tampoc és segur que sigui realment una innovació. En resum, poques innovacions per a l'establiment d'un presumpte nucli innovador amazic-semític-cuixític.

7.4.3. Alternatives al nucli amazic-semític-cuixític?

Fóra interessant trobar isomorfs que encloguin l'amazic amb altres branques amb l'exclusió de semític o de cuixític:

Si hom volgués trobar rèpliques al l'esmentat “nucli innovador” amazic-semític cuixític, no li faltarien agafadors, car trobem isomorfs que impliquen l'amazic amb dues —i fins tres— altres branques:

7.4.3.1. Evidències per un agrupament amazic-sudcuixític-egipci

L'evidència per a un agrupament amazic-cuixític meridional-egipci té un sol isomorf (n° 18), però sembla important. Es tracta de l'adopció del prefix **(ʔa)n* per a la formació del pronom personal independent de 3^a persona del plural: en protoamazic **n(ī)tanī* (masc.) ~ **n(ī)t(a)natī* (fem.), en egipci *ianit-ásun* i el protocuixític meridional **ʔina(ʔin)*, enfront del prototxàdic **suni/a*, protosemític **šumu* ~ **šina* (fem.), protocuixític oriental **ʔišinV/*ʔusunV* < **ʔišuni* i protoomòtic **isti*, que semblen remetre directament a la forma protoafroasiàtica **šumu/*šun* (masc.) ~ **šin(n)a* (fem.)—. En aquest tret creiem que el que ha passat és que amazic, egipci i cuixític meridional han pres el prefix **(ʔa)n* per analogia amb una altra persona, versemblantment la 3^a del singular.

D'altra banda, hi ha també trets que l'amazic comparteix adés amb l'egipci, adés amb el cuixític:

El isomorfs **amazic-egipci** són els següents: trets 11 (?), 12 (?), 15, 21, 30 (nilosaharià?). Els trets 11 —preposició amazic *ar* ‘fins a’ : egipci *r/ir* ‘a, fins a’— i 12 —preposició amazic *yr* ‘cap a’ i *yur* ‘ca’ : egipci *hr* ‘prop de, ca’— són poc fiables. En canvi, el tret 15 —pronomen personal independent de 3^a persona del singular—, sens dubte comparable al 18, em sembla important, car tant el protoamazic **ntā/*nīt* com l’egipci *ianit-áf* (masc.) ~ *ianit-ás* (fem.) han pres el prefix **(ʔa)n*, mentre que en les altres branques trobem continuadors de la base nua protoafrosiàtica **šūwa* (masc.) ~ **šiya* (fem.): prototxàdic **si*, **su* (masc.), protosemític **šuw-* (masc.) ~ **šiy-* (fem.), protocuíxític oriental **ʔusuu* (masc.) ~ **ʔišii* (fem.) i versemblantment protoomòtic (ometo sud-occidental) **es-i* (masc.) ~ **is-i* (fem.). L’isomorf 21 —nombre ‘1’— no és tan clar, atès que una arrel que significa ‘ésser únic, estar sol’ té correspondències en branques afroasiàtiques altres que l’egipci i l’amazic —per exemple en egipci *wšy* ‘estar sol’, *wšw* ‘solitud’, en semític **w-š-y* > àrab *wašā* ‘arreglar, reunir’—, però potser no és casual que hagi estat l’arrel emprada en amazic i egipci per al numeral ‘1’: en protoamazic **yīwān* i en egipci **wušuw*. L’isomorf 30 —nombre ‘10’— és poc ferm —en protoamazic **marāw* i en egipci **muḡaw*—. Sembla degut al contacte, atès que en llengües nilosaharianes veïnes retrobem formes semblants: protonubi **muri* ‘10’, tubu *muro* ‘10’, nilòtic **mər arāw* ‘dit’.

Hi ha també isomorfs privatius amazic-cuíxític: 9 (?), 43, 58. L’isomorf 9 (marca comitativa *d* ‘amb’) pot ser casual atès l’escàs valor fònic del morf —en cuixític (agaw) funciona com a cas comitatiu i en amazic com a preposició també comitativa—. L’isomorf 43 (índex de 3ª persona del plural de la conjugació prefixada) revela que tant l’amazic (**Ø-__-an*) com el cuixític (en beja *(e)-__-na*) opten pel plural en *-n*, enfront del semític *ya-__-ū*, que adopta un plural en *-ū* que retrobem en egipci (pseudoparticipi). L’isomorf 58 (derivació verbal de reciprocitat mitjançant prefixació de **m-/*n-*) ha estat considerat com el més important entre l’amazic i el cuixític per A. Zaborski —per exemple en taixelhit *mšiwir* ‘consultar-se’ ~ *šawr* ‘consultar, pendre consell’ i en beja *amodār-na* ‘matar-se l’un a l’altre’ ~ *dir* ‘matar’—. Podem anotar aquí un isomorf que, a més de l’amazic i el cuixític, inclou l’omòtic, el tret 10 (marca dativa / “benefactiva” *s*), que en cuixític i omòtic funciona com a cas (datiu, benefactiu, ablatiu, etc.) i en amazic com a preposició adlativa ‘cap a’. Atès l’escàs valor fònic del morf en qüestió, considerem tal isomorf com a força dubtós.

7.4.3.2. Evidències per un agrupament amazic-cuíxític-txàdic

Troblem significatius isomorfs **amazic-cuíxític-txàdic**: trets 14 i 17. Els isomorfs 14 i 17, sens dubte paral·lels, no impliquen tot el cuixític, sinó tan sols el meridional. En l’isomorf 14 (pronomen personal independent de 2ª persona del singular) trobem que tant el protoamazic

*kayy (masc.) ~ *kamm (fem.), el protocuixític meridional *ku (masc.) ~ *ki (fem.) com el prototxàdic *ka(y) (masc.) ~ *ki(m) (fem.) prenen per analogia la base velar dels pronoms sufixats/enclítics i, a més, prescindeixen del prefix facultatiu *(ʔa)n, que, en canvi, trobem al protocuixític oriental *ʔati, protocuixític central *ənt, egipci *ianit-ák* (masc.) ~ *ianit-át* (fem.), protosemític *ʔan-ta (masc.) ~ *ʔan-ti (fem.). En protoomòtic *ta representa la 1sg. Igualment, en l'isomorf 17 (pronomen personal independent de 2ª persona del plural) trobem que tant el protoamazic *kawanī (masc.) ~ *kamatī (fem.), el protocuixític meridional *kun- com el prototxàdic *kuni/a tornen a pendre per analogia la base velar dels pronoms sufixats/enclítics i prescindeixen del prefix facultatiu *(ʔa)n, que, en canvi, trobem a l'egipci *ianit-átun*, protosemític *ʔan-tumu <-ku- ~ *ʔan-tina <-ki- (fem.), protocuixític oriental *ʔatinV/*ʔatunV <*ʔatuni, protocuixític central *əntən <*ʔan- o *ʔin- + -tin/-tun i protoomòtic *inti.

No sembla haver-hi evidències d'un vincle privatiu de l'amazic ni amb el semític ni amb el txàdic:

Isomorfs amazic-semític? L'isomorf 29 (nombre '9') és fràgil. Probablement el protoamazic *tiz(z)āh/tūzah està relacionat amb el protosemític *tišʕ-u(m) (cf. accadi *tišīt*, hebreu *tišā*, àrab *tišʕa*), però és molt improbable que sigui degut a una innovació bilateral: segurament és degut al contacte. El mateix diríem d'un presumpte isomorf 25 (nombre '5'), en què, a més a més, la manca de correspondència regular protoamazic *s* : protosemític *x* —protoamazic *sāmmūs : protosemític *xamiš-u(m)— certifica que, en cas d'identitat, aquesta ha d'ésser deguda al contacte, que alguns fan extensiu al txàdic central (gidar *še*, paduko *zam*, musgu *šem*).

Semblantment, **d'isomorfs amazic-txàdic** només n'hem pogut establir un (tret 23) i és també poc fiable. Es tracta del numeral per al '3'. La correspondència protoamazic *karāḏ : txàdic oriental *kard- '3' (mokilko *ʔádó) i txàdic central *kanu(-di) no és gaire ferma.

7.4.3.3. Evidències per un agrupament amazic-semític-egipci

L'evidència per a una agrupació amazic-semític-egipci és força feble. Només dos isomorfs (22 i 45), probablement d'escassa pertinència. El tret 22 —nombre '2'— no és rellevant perquè pot ser degut al contacte. El 45 —índex de 1ª persona del singular de la conjugació del tema de perfectiu estatiu (sufixada) <*-akk— l'hem d'atribuir a la preservació de tal forma en aquestes tres llengües d'un paradigma, el de la conjugació estativa (sufixada), que totes les altres branques coneixen. L'erosió fonètica i/o l'analogia han d'haver actuat en cuixític i txàdic en aquesta forma.

7.4.4. Innovacions específiques de l'amazic

El nombre d'innovacions privatives del protoamazic és força elevat: 7, 16, 19, 20, 24 (?), 32, 33, 34, 36, 37, 41, 42, 44, 49, 51, 52, 53, 55, 60. Això no implica, però, que la branca amaziga sigui —al nostre entendre— especialment innovadora. Per a la major part de les innovacions es poden admetre reciclatges de materials morfològics afroasiàtics.

7.5. Conclusions

1. L'evidència per a l'anomenat *nucli innovador* amazic-semític-cuixític és feble. Els isomorfs són escassos (quatre) i no és clar si són realment innovacions o conservacions. Admetem que, a partir dels isomorfs analitzats, poc sabríem proposar una alternativa millor a un tal agrupament. Hi ha dos agrupaments més que serien defensables, a saber amazic-cuixític (meridional)-egipci i amazic-cuixític-txàdic, però també ens semblen dubtosos. En ambdós casos els indicis d'innovacions són més fermes, però no és segur que aquestes innovacions siguin compartides o independents —a partir de processos analògics independents en cadascuna d'aquestes branques—. Potser no és casual que en tots els agrupaments versemblants hi aparegui el cuixític. D'altra banda, és la cuixítica l'única branca amb què l'amazic comparteix isomorfs privatius. La comparació específica entre l'amazic i el cuixític, que podria ser prometedora a partir de les anàlisis que hem proposat aquí, topa amb la grossa dificultat de l'enorme asimetria entre l'homogeneïtat de l'entramat dialectal amazic amb l'acusada heterogeneïtat de la branca cuixítica, la més llunyana de totes les afroasiàtiques de poder ésser reduïda a una protollengua comuna.
2. El que sembla clar en qualsevol cas és que l'amazic apareix com un plançó força individualitzat en el si del *phylum* afroasiàtic. Força individualitzat perquè presenta nombrosos trets protoamazics privatius (7, 16, 19, 20, 24 (?), 32, 33, 34, 36, 37, 41, 42, 44, 49, 51, 52, 53, 55, 60). En el si del *phylum* afroasiàtic perquè les innovacions privatives de l'amazic semblen reciclatges de materials morfològics afroasiàtics; és important notar que el protoamazic exhibeix trets afroasiàtics tan característics com els 1, 2, 4, 5, 13, 35, 54, 57; molt versemblantment també amazic-semític-cuixític-egipci 28 (?), 46, 47, 48, 50, 59; amazic-semític-cuixític-txàdic 6, 38, 39; amazic-semític-egipci-txàdic 26, 27 (?) i amazic-cuixític-txàdic-egipci-omòtic.
3. Ara i adés, alguns autors —citem darrerament H. Stumfohl⁶⁴⁵⁹ i O. Durand⁶⁴⁶⁰— qüestionen l'existència del protoamazic, és a dir que els dialectes amazics coneguts procedeixin tots d'una llengua

⁶⁴⁵⁹ STUMFOHL 1999.

⁶⁴⁶⁰ DURAND 1993b.

comuna originària. Però l'extraordinària homogeneïtat de l'entramat dialectal amazic —no solament morfològic— en un territori geogràfic immens aplaca tals reticències. El contacte lingüístic pot lligar alguns trets —àdhuc en morfologia—, però com pot hom explicar les correspondències —és a dir trets convergents— entre dialectes com el zenaga, el nefussi o el cabilenc, que fa tant de temps que estan separats, sinó és a través d'una protollengua comuna? Tots els condicionants (històrics, sociolingüístics, geogràfics) operen en contra d'aquesta convergència, que, tanmateix, salta a la vista de qualsevol lingüista que s'atansi a la comparació dialectal amaziga.

4. Versemblantment, no tots els isomorfs tenen el mateix valor. En base a l'isomorf que hom consideri més important, es podria defensar qualsevol agrupació dialectal afroasiàtica per a l'amazic. En base a l'isomorf 8 es podria recuperar la vella hipòtesi camitosemítica. Seria també possible trobar vincles especials entre l'amazic i el cuixític, l'egipci o el txàdic. Però les evidències són escasses. Les dades en comparació a distància poden induir a error, fins i tot quan es basen en anàlisis correctes, cosa que no podem pas assegurar ateses les pròpies limitacions per a operar eficientment amb dades de branques afroasiàtiques altres que l'amaziga.

8. Lèxic paleoamazic

8.1. Lexicografia afroasiàtica i lexicografia preamaziga

La lexicografia preamaziga —és a dir l'obtinguda a partir de la comparació afroasiàtica⁶⁴⁶¹— no ha estat desenvolupada per amazigòlegs sinó per afroasiatistes, ja sigui generalistes, ja sigui especialistes en alguna branca afroasiàtica altra que l'amaziga. L'assaig pioner d'un especialista en etiosemitic, M. Cohen, es basà en 521 nocions, en què s'observava que les coincidències lèxiques de l'amazic amb el semític eren del 19%, del 13'5% amb el cuixític i del 10% amb l'egipci⁶⁴⁶²; aquest assaig, molt aproximatiu, no és explotable avui dia pels lingüistes. Probablement, les bases més sòlides de la lexicografia

⁶⁴⁶¹ Vegeu *supra*, §§ 1.1 i 1.3.

⁶⁴⁶² COHEN (M.) 1947. En el moment de realització d'aquest assaig, la comparació afroasiàtica ("camitosemítica" en la terminologia de l'època) estava molt poc desenvolupada. És clar que l'erosió fonètica, la deriva semàntica i, en alguns casos, el manlleu amaga o infla moltes correspondències. No obstant això, si tenim en compte que les coincidències lèxiques que hi ha entre les llengües semítiques atenyen el 80%, ens podem fer una idea del remot grau de parentiu de les diferents branques del *phylum* afroasiàtic. Si comparem aquestes xifres amb les que sabem per a l'indoeuropeu, tenim que cap branca indoeuropea comparteix més del 35% ni menys del 20% del lèxic de la llista de 100 mots de Swadesh. Cf. STAROSTIN 1999, p. 8.

afroasiàtiques són les establertes per I.M. Diakonoff i els seus deixebles⁶⁴⁶³, que continuen la laboriosa tasca, incompleta, iniciada pel mestre afroasiatista. En aquesta línia, l'únic diccionari comparatiu afroasiàtic “complet”, el de V. Orel i la txadista O. Stobova⁶⁴⁶⁴, és el més útil disponible però, alhora, conté nombrosos errors que concerneixen els fets lèxics amazics. Simultàniament al diccionari precedent va aparèixer la reconstrucció fonològica i lèxica protoafroasiàtica de C. Ehret, que deixa fora el protoamazic de la reconstrucció del sistema consonàntic protoafroasiàtic a partir de consideracions discutibles⁶⁴⁶⁵ i tracta les masses lèxiques de la resta de branques afroasiàtiques de manera força barroera. Més acurat en el tractament dels fets amazics és el diccionari etimològic semític endegat per A. Militarev i L. Kogan⁶⁴⁶⁶, així com el diccionari etimològic egípcia de G. Takács⁶⁴⁶⁷, que ha tractat de manera monogràfica, en diversos articles, fets de lexicografia preamaziga⁶⁴⁶⁸; també són dignes d'esment els estudis lexicogràfics parcials que ha realitzat darrerament V. Blažek⁶⁴⁶⁹. Comptat i debatut, les contribucions d'especialistes de les branques semítica, egípcia —i, en menor mesura, txàdica i cuixítica— a la lexicografia preamaziga són benvingudes per l'amazigologia —tot i que els amazigòlegs no són gaire afectes a la diacronia i, encara menys a comparació a llarga distància cronològica—, però el grau de desenvolupament de la lexicografia afroasiàtica està molt lluny del que han assolit altres dominis lingüístics, particularment l'indoeuropeu, forjador dels mètodes de lingüística històrica i comparativa i en el qual s'emmiralla la comparació afroasiàtica. En lexicografia afroasiàtica, no disposem encara de cap eina comparable a un “Pokorny”, segurament no per demèrit dels esforçats afroasiatistes, sinó per les dificultats d'anàlisi inherents a unes dades protoafroasiàtiques més llunyanes cronològicament que les protoindoeuropees. De tota manera, s'ha superat l'estadi de l'arbitrarietat i, en la mesura en què, d'una banda,

⁶⁴⁶³ DIAKONOFF *et alii* 1993-1997.

⁶⁴⁶⁴ OREL & STOLBOVA 1995.

⁶⁴⁶⁵ “Proto-Berber greatly reduced its range of consonant distinctions via its apparent merging of many of the original Proto-Afroasiatic consonants and its resulting loss of key Afroasiatic phonological distinctions, most notably in the lateral, pharyngeal, and ejective categories” (EHRET 1995, pp. 12-13). Fins i tot si aquesta consideració apriorística fos certa —si no l'inclou en la reconstrucció, com ho pot verificar?—, això no justifica que també restin fora de la comparació la resta de consonants, que són la majoria. Estranyament, fins i tot una branca d'erosió consonàntica tan notable com és l'omòtica, sí que hi apareix reflectida —i, és clar la semítica, l'egípcia, la cuixítica i la txàdica—. Les mateixes febleses metodològiques han estat ressenyades a propòsit de la reconstrucció que aquest autor havia proposat prèviament per al protonilosaharià. Cf. DIMMENDAAL 2008, p. 844.

⁶⁴⁶⁶ MILITAREV & KOGAN 2000 i *idem* 2005. El mateix MILITAREV (2006, en línia) ha publicat 518 etimologies amazigues en perspectiva afroasiàtica.

⁶⁴⁶⁷ TAKÁCS 1999 i *idem* 2001.

⁶⁴⁶⁸ Particularment TAKÁCS 1996 i *idem* 2003b, 2005, 2006a, 2006b i 2006c.

⁶⁴⁶⁹ BLAŽEK 2002 (sobre els noms de parentiu) i *idem* 2004 (sobre una sèrie de dotze verbs bàsics).

millora el coneixement diacrònic de les branques fins ara més desateses —particularment la cuixítica i la txàdica— i, d'altra banda, les correspondències s'estableixen a partir de bases comparatives més afinades, les perspectives de progrés en el coneixement de la lexicografia afroasiàtica i, consegüentment, preamaziga són favorables. Ara com ara, el més prudent és assenyalar que la lexicografia preamaziga es troba en un grau de desenvolupament inferior al de la lexicografia protoamaziga i paleoamaziga.

8.2. Corpus de lèxic paleoamazic a les fonts llatines i gregues

Oferim a continuació una llista alfabètica⁶⁴⁷⁰ —llevant-hi, en els casos en què apareixen, els prefixos d'estat **ā*, **tā*— del lèxic amazic antic espigolat als capítols precedents, on hom trobarà desenvolupats els estudis lexicològics. No hi incloem ni el lèxic paleoamazic obtingut de l'epigrafia líbica⁶⁴⁷¹ —llevat que n'hi hagi testimoniatges altres que els estrictament epigràfics líbics— ni els llatinismes de l'amazic⁶⁴⁷². Ens mostrem particularment parcs alhora d'inventariar noms propis, a causa de les dificultats de trobar una motivació lexemàtica a la designació onomàstica, però també inclouem algun antropònim i topònim en casos en què disposem d'una certa riquesa i varietat de fonts i és raonable la identificació del lexema.

1. **āw* 'fill (biològic) de', 'originari de la tribu o de la regió X (fórmula de filiació tribal o de gentilici)'. Evidències: antropònims de Mauretània Cesariana *Audif*, *Aulisua*, *Auliuueus*, *Ausnufa*, així com també a Zeugitana, Bizacena i Tripolitània *Aubsar*, *Aucfiarzo*, *Auchusor*, *Audasso*, *Audiliman*, *Aumasgaris*, *Aumura*, *Autiliten*, *Autiseran*, *Autufadin*, *Auuedia*, etc. En epigrafia líbica de Numídia ho trobem com a *W*⁶⁴⁷³, amb una sintaxi que no ofereix dubtes sobre el valor de filiació, com ara en el veterà de *Thullium* (Numídia) *KTi W MSWLT 'KTi fill de MSWLT'*⁶⁴⁷⁴. No sabem si podrien remetre a això els noms *Υρα(τ)θις* / *Υραθθις*, freqüents a Cirenaica i Marmàrica⁶⁴⁷⁵, i *Vratha* / *Vrethi* de Mauretània. És possible que continguin aquesta fórmula de filiació els nombrosos antropònims líbics d'Egipte en *w*·: *Wyhst*, *Wykshr*, *Wyd(y)n*, *Wsirhrt*, *Wsirkn*, *Wsšt*, *Wskws*, *Wstrkni*, *Wštht*⁶⁴⁷⁶.

⁶⁴⁷⁰ Vegeu la llista alfabètica que seguim als Índexs, que és la mateixa que seguim aquí.

⁶⁴⁷¹ N'hem donat compte *supra*, § VII.7.3.3.

⁶⁴⁷² En fem un tractament específic *infra*, § 8.3.

⁶⁴⁷³ Vegeu *supra*, §§ VI.7.3.3.1.3 i VII.8.3.

⁶⁴⁷⁴ Vegeu *supra*, § VI.1.2.2.

⁶⁴⁷⁵ Vegeu *supra*, § II.4.3.

⁶⁴⁷⁶ Vegeu *supra*, § I.1.2. No sabem si poden contenir aquest segment els antropònims ammonites *Ούόκκων* i *Ούζώφλις*, sobre els quals vegeu *supra*, § I.5.3.

En els dialectes amazics moderns trobem *u* (dialectes septentrionals) / *ǎw, ǎg(g)* (tuareg).

2. *aumas*, mot que sembla designar parcel·les fèrtils o, més concretament, llocs plantats d'ametllers o altres arbres en proximitat amb un *aquarium* ('canal de rec, cisterna?'), en diversos passatges de les Tauletes Albertini⁶⁴⁷⁷. Identificació incerta a partir de l'amazic.
3. **ā-bāddīr* 'mota de pedres amuntegades de forma que evoca un relleu arrodonit sobre el terreny', amb l'aplicació religiosa de 'túmulo funerari on es practica el ritual màntic oníric de la *incubatio*' i de 'pedra o tarter caigut del cel com a manifestació del poder diví'. Evidències: els *numina abaddires* de la Numídia d'Agustí i la definició *abaddir* βαίτυλος', és a dir 'pedra caiguda del cel i considerada com a sagrada' de Priscià de Cesarea de Mauretània, així com també *abaddiri*, en datiu, en una inscripció de *Manliana*, a Mauretània Cesariana⁶⁴⁷⁸. Aquest nom paleoamazic presenta continuadors en amazic modern que deriven d'una arrel \sqrt{bdr} que denota els significats bàsics de 'mota', 'prominència que destaca sobre el terreny', com ara *abaddr* 'peu d'un pendent, talús', *abaddur* 'in flor', *abadir* 'coca de pa d'un metre de diàmetre', el derivat causatiu *asbdir* 'plana que presenta lleugers moviments de terreny', que no testimonien el significat específicament religiós, per al qual hom usa *edābni* (plural *idābnan*) en l'àmbit tuareg.
4. **bāggay* 'xacal'. Evidències: el nom maure *Baga*⁶⁴⁷⁹ i el d'una inscripció tripolitana *Bagai*⁶⁴⁸⁰. A Mauretània Cesariana, hem suggerit que el nom *Aggarus* pugui ser **Haggar* 'xacal', tenint en compte el tuareg *aggur* 'idem', sinònim del més usual *ebaggi* també emprat antroponímicament a l'Ahaggar, mentre que a l'*Ayār* l'antroponim és *Bāgga*.
5. **bārbaš* 'falcó'. Evidència: βαρβαξ·ιέραξ παρὰ Λίβυσι (Hesiqui)⁶⁴⁸¹. Tenint en compte que, en diversos dialectes amazics (taixelhit, tamaziyt, rifyeny, cabilenc, xauí, Wargla, etc.), d'una arrel expressiva parcialment reduplicada $\sqrt{brbš}$ s'obté un verb (amb noms derivats) *brbš* que significa 'estar tacat, clapat, bigarrat', es podria defensar que βαρβαξ, aplicat a un ocell rapinyaire que presenta taques molt marcades al plomatge, fos anomenat 'el pigallut, el clapat, el bigarrat' pels libis antics —noms derivats de l'arrel esmentada existeixen, de fet, trobem *abrbaš*—. Si l'enllaç fos cert, tindríem aquí l'índex d'una realització velar o uvular del fonema protoamazic de baixa freqüència */š/⁶⁴⁸², per la qual cosa el tema nominal fóra /barbak-/ , /barbax-/ , /barbag-/ o /barbaq-/ , al qual s'hauria afegit una -s

⁶⁴⁷⁷ Vegeu *supra*, §§ V.15.2 i V.23.11.2.

⁶⁴⁷⁸ Vegeu *supra*, §§ VI.10.3.1.1, VI.10.4.4 i VII.9.3.3.

⁶⁴⁷⁹ Vegeu *supra*, § VIII.8.1, s.u.

⁶⁴⁸⁰ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u.

⁶⁴⁸¹ Vegeu *supra*, § II.3.1.1.

⁶⁴⁸² Vegeu *supra*, § 2.8.3.1.

del nominatiu dels temes grecs en velar. Però també seria possible que <ξ> transcrivís [ʃ], atès que /ʃ/ no existia en grec antic. De tota manera, la identificació és ben dubtosa.

6. **ā-brid* ‘camí, pas’. Evidència: *Abrida*, nom amb què, segons la *Cosmografia de Ravenna*, s. VII dC, hom es referia, *barbaro modo*, al *Fretum Gaditanum*, és a dir el pas de l'estret de Gibraltar⁶⁴⁸³. Es pot posar en relació amb el nom panamazic *abrid*, bàsicament ‘camí’, però amb accepcions translàtiques —com ara ‘via, pas’— que fan plausible la identificació també des del punt de vista semàntic. No té una explicació clara la terminació *-a* que aporta la cosmografia; si no és un error de còpia, podria remetre al díctic de proximitat *-a(d)*⁶⁴⁸⁴, per tant ‘aquest camí o pas’.
7. *(*ā-*)*bārrāk* o *(*ā-*)*bārrākān* (masculí)~*(*tā-*)*bārrāka* o *(*tā-*)*bārrākānt* (femení) ‘cabana rústega feta de material fràgil?’. Evidències: *Baracum oppidum*, nom d’una localitat antiga de Fazània que apareix al triomf de *Cornelius Balbus* identificable amb la moderna *Brak*; podrien ser un nom femení de la mateixa família lèxica el nom de la ciutat Cirenaica de Βάρκη o Βάρκα⁶⁴⁸⁵ i el d’una ciutat i diòcesi de la Numídia litoral *Thabarca* o *Thabraca*⁶⁴⁸⁶, testimoniada com a *tbrk* ‘n en fonts numismàtiques neopúniques⁶⁴⁸⁷. Es pot posar en relació amb el tamaziyt *abrrak* “protège-tente (contre le vent)” i el tuareg *ebārkān* (plural *ibārkānān*) “sorte de case en paille, hutte”, femení (amb valor diminutiu) *tebārkānt* “case construite par les enfants en dehors du campement”. Creiem ben possible que el mot romànic *barraca*, fins ara d’etimologia incerta, sigui un amaziguisme d’època andalusina⁶⁴⁸⁸. No sembla que el topònim *Thabarca/Thabraca* pugui remetre a una forma derivada, amb valor diminutiu, del masculí **bārrāk*; però això no impedeix de veure-hi una forma de la mateixa família lèxica (cf. *abrid* ‘camí’ ~ *tabrida* ‘pista de caravanes’), del tipus *(*tā-*)*bār(r)ākā*; en qualsevol cas, és probable que *Thabarca* sigui el mateix nom, amb prefix d’estat, que Βάρκη o Βάρκα. Com en el cas de la família lèxica de l’arrel homònima √*brk* ‘ésser negre’, s’hi observa una certa labilitat en la tensió de la segona radical, tractar-se d’una vibrant.
8. **bībbāy* / **bībāy* ‘malva silvestre’. Evidència: Pseudo-Dioscòrides βουββά ‘malva silvestre’, atribuït als Ἄφροι⁶⁴⁸⁹, que, a través de **tābībbe* / **tābībe* > **tībībbe* / **tībībe*, ha donat *tebibí*, *tibbí* ‘malva’ en els dialectes amazics moderns.

⁶⁴⁸³ Vegeu *supra*, §§ VIII.9.7.2 i VIII.12.1.

⁶⁴⁸⁴ Sobre el qual vegeu *supra*, § 5.3.1.

⁶⁴⁸⁵ Vegeu *supra*, § II.5.5.

⁶⁴⁸⁶ Vegeu *supra*, § IV.4.2.25.

⁶⁴⁸⁷ Vegeu JONGELING 2008, p. 377.

⁶⁴⁸⁸ Vegeu *supra*, § V.17.1.

⁶⁴⁸⁹ Vegeu *supra*, § V.14.1.40.

9. **bīdī* ‘*thapsia*’. Evidència: Pseudo-Dioscòrides βουδίον ‘*thapsia*, espècie de fèrula que serveix per a tenyir de groc’, atribuït als Ἄφροι⁶⁴⁹⁰. No sabem si està relacionat amb això l’amazic modern *abdi* “*carthamus tinctorius*, safrà bord”.
10. **būdā* ‘planta de maresmes’. Evidència: llatí africà *buda* ‘planta de maresmes, mena de jonc emprat per a fer estores’⁶⁴⁹¹, que perviu en l’amazic modern *abuda* (plural *ibuda*), femení *tabuda* (plural *tibuda*) ‘planta de maresmes de mena *typha*’, ja testimoniats en les fonts fitonímiques medievals. Si el topònim nùmida *Tabudium* / *Thabudeos* (actualment *Thouda*) no ha evolucionat diacrònicament **tā-βūdā* > **tawda* > **tuda*⁶⁴⁹², també podria tenir com a ètim (**tā*)*būdā* ‘planta de maresmes’. De l’amazic ha passat a parlars romànics de regions que han conegut una implantació amaziga altomedieval (romànic andalusí, català, portugués, sicilià, calabrès).
11. **būrrikān* ‘el negre’, ‘cavall petit de càrrega negrenc’. Evidències: grec cireneu βρικον ‘ase’ i llatí africà *buricus* ‘cavall petit’⁶⁴⁹³, que en amazic modern és *abrrkan* ‘el negre’ (també amb aplicacions a èquids de càrrega, almenys en la variant *ibrrkan*), nom derivat del tema de perfectiu del verb de qualitat *ibrik* (aorist) ~ *brrik* (perfectiu) ‘ésser negre’, ‘ésser bru’ mitjançant l’esquema *a-C₁C₂C₃-an*. És possible que el nom *rb tk n* que apareix en un inscripció neopúnica de Bizacena⁶⁴⁹⁴, així com el nom líbic BRTKN de la regió de la *Cheffia* remetin a això —atenent les confusions freqüents entre i <r> tant en epigrafia líbica com neopúnica—; és igualment possible que el nom *Burcanta* que apareix a la *Joànida* de Corip⁶⁴⁹⁵ reflecteixi la forma femenina corresponent, **būrrikānt*. El nom de Mauretània Cesariana *Burco*⁶⁴⁹⁶ apunta a **būrkan* / **būr* ‘el negre’; és possible que es tracti d’un nominatiu refet analògicament a partir dels temes nasals llatins (*burco*, **burconis*), ço que apuntaria a un participi de perfectiu del verb *ibrik* ‘ésser negre’, semblantment a *Burcanta* (*Joànida* de Corip). L’existència de formes com ara *Burc*, el femení *Burct* i *Buricus* (Bizacena) fan pensar més aviat en un nom —de formació desconeguda en amazic modern— més aviat que en el participi que hem assenyalat⁶⁴⁹⁷.
12. **bazzar* ‘guineu’. Evidències: βάσσαρος· ἀλώπηξ παρὰ Κυρηναίους i βασσάρια· τὰ ἀλωπέκια οἱ Λίβυες λέγουσιν (Hesiqui), però és ben dubtós que, malgrat la indicació d’Hesiqui i el caràcter adventici del mot en grec, la llengua d’origen d’aquest mot sigui el paleoamazic,

⁶⁴⁹⁰ Vegeu *supra*, §§ V.14.1.28 i V.23.1.

⁶⁴⁹¹ Vegeu *supra*, §§ VI.10.3.1.2 i VI.10.4.4.

⁶⁴⁹² Vegeu *supra*, §§ IV.4.2.8 i (IX).2.8.1.2.

⁶⁴⁹³ Vegeu *supra*, §§ II.3.1.3, II.13.4.1, V.13.9 i V.23.1.

⁶⁴⁹⁴ Vegeu *supra*, § V.11.4, s.u.

⁶⁴⁹⁵ Vegeu *supra*, § V.13.12.

⁶⁴⁹⁶ Vegeu *supra*, § VII.8.3.

⁶⁴⁹⁷ Vegeu *supra*, § VI.9.3.1.

- tenint en compte, a més a més, que no coneixem continuadors possibles d'aquest mot en els dialectes amazics contemporanis, que designen la guineu altrament⁶⁴⁹⁸.
13. **βayni* 'dàtil'. Evidència: parlar de Ghadames *aβena*, probable manlleu de l'egipci *bnj(.t)*, en copte sahidic **BNNG**⁶⁴⁹⁹. De l'amazic ho deuen haver pres el kanuri *debina/difino* (d'on el haussa *dabino*)⁶⁵⁰⁰, però no de la forma masculina sinó d'un femení **ti-βayni* (cf. taixelhit *tiyni*, tuareg *teheyne*). El manlleu egipci > amazic és anterior a l'aglutinació del prefix d'estat, mentre que el manlleu amazic > kanuri conté ja aglutinat el prefix d'estat.
 14. **βratya* 'savina de muntanya' (*iuniperus sabina*), mena d'arbre semblant al xiprer. Evidències: naturalistes antics (Plini el Vell, Dioscòrides *et alii*) *bratus*, βράθυ, *bratios*, *brateus* i *bratea*⁶⁵⁰¹. L'arbre creix a Àsia (cf. hebreu *b^eroš*, accadi *buraši*) i a l'Àfrica del Nord (cf. amazic medieval *artyā / trātyā*). El tractament fonètic convida a pensar que l'amazic l'ha rebut del llatí, que al seu torn el deu haver rebut d'alguna llengua del Llevant mediterrani (possiblement a través de grec). Del paleoamazic a l'amazic medieval suposem una evolució **βratya* > **ā-βratya* > **arātya* > *artya*. Possiblement va existir també el corresponent femení **tā-βratya*, però el resultat final, a través de **tarātya*, fóra més aviat **tartya* que la lliçó *trātyā* testimoniada.
 15. *(*tu-*)*βunt* 'pedra grossa, roc', plural **tuβuna*. Evidència: el topònim antic de Numídia *Tubunae* (actualment *Tobna*) podria testimoniar una forma antiga del plural apofònic en *u__a*⁶⁵⁰². El mot protoamazic té nombrosos continuadors en dialectes amazics de pertot: Ghadames *oβant* "boulet de pierre à piler les noyaux", tuareg *təhunt* (plural *tihuna*) "pierre; roche; meule; enclume", Ghat *tawənt* "moulin", cabilenc *tawnt* "enclume", etc.
 16. **βuṭur* 'el coix'. Evidències: els noms en epigrafia llatina de Numídia i Mauretània Cesariana *Butur*, *Buturus*, *Butura*, *Buture*, *Botor*, *Botrius*, *Botrianus*, *Buturaia*, *Buturicus*, etc. i, possiblement el nom de l'avantpassat epònim dels zenates segons les fonts àrabs medievals, *Butr*⁶⁵⁰³. Un nom protoamazic **ā-βītār* 'el coix' és reconstruïble amb partir dels continuadors amazics moderns en taixelhit *abiḍar / abidar* 'el coix', en altres dialectes septentrionals *aḥidar* (<**aḥiḍar*, per metàtesi de la faringalització), usual pertot com a cognom —originat en un malnom, com el llatí *Claudius*— i en la forma derivada tuareg *emāhhāḍār* 'home coix, invàlid'. Malgrat que les formes antroponímiques maures retudes per l'epigrafia llatina

⁶⁴⁹⁸ Vegeu *supra*, §§ II.3.3.1.

⁶⁴⁹⁹ Vegeu *supra*, § I.3.1.1.

⁶⁵⁰⁰ Vegeu *supra*, § IV.11.5.2.1.

⁶⁵⁰¹ Vegeu *supra*, § V.13.7.

⁶⁵⁰² Vegeu *supra*, § IV.4.2.13.

⁶⁵⁰³ Vegeu *supra*, §§ VI.9.1, s.u. *Butur* i VII.8.1, s.u. *Botrius*.

presenten una vocalització *u-u*, això no és un greu impediment per a l'enllaç etimològic si considerem que la vocalització *u-a / i-a* pròpia dels noms que designen defectes físics o d'altra mena pot haver-se desenvolupat amb posterioritat a l'antiguitat.

17. **βũʔrũ / *βǎʔrũ*. Evidència: el mot Cireneu que cita Heròdot βορυσ 'feli gran'⁶⁵⁰⁴, que té continuadors en els dialectes amazics moderns, com ara Ghadames *aβor* (plural *βoren*), tuareg *ǎhǎr*, zenaga *waʔr*, etc., que es poden reconstruir en protoamazic com a **ũβǎʔr* 'lleó'.
18. **dǎllās* o **dǐllās*. Evidència: el mot *dellas* donat per un text de la Numídia d'Agustí, l'*Ars sancti Augustini pro fratrum mediocritate breuiata* 'carex, -icis, càrritx', és a dir '*ampelodesmos mauritanica*'⁶⁵⁰⁵, amb continuadors en amazic contemporani *adlis / adlās / adāls* 'idem'.
19. **dāmū* 'gasela'. Evidències: Virgili, Horaci, Plini el Vell *et alii damma / dāma* (epicè) 'tipus de cèrvid semblant a l'antílop; cabirol femella', que perviu en diversos dialectes romànics amb el sentit de 'daina'⁶⁵⁰⁶. El nom paleoamazic té continuadors en nombrosos dialectes amazics contemporanis de pertot: taixelhit *admu*, tuareg *edāmi*, zenaga *dami* i *edām*, que remetrien a una forma protoamaziga **(ā)dāmū / *(ā)dāmī*. El naturalista Plini el Vell situa l'hàbitat natural de les *dammae* dellà la Mediterrània. Els indicis filològics apunten decididament a un origen nord-africà, segurament amazic, del nom llatí.
20. **dāqās* 'calostre'. Evidències: tuareg *edāyās*, tamaziyt i cabilenc *adys*⁶⁵⁰⁷. L'antiguitat d'aquest nom amazic sembla confirmada per l'adaptació al haussa *dak'āshii* 'idem', que l'ha manllevat sense la vocal d'estat i amb una /k'/ (ejectiva) que no seria possible en un manlleu d'un dialecte amazic modern com el tuareg.
21. **dāqrī* 'tipus d'indret habitat incert' ('llar de cuina?', 'poble?'), plural **(ī-)dīqrā*. Evidències: *Decri oppidum* al triomf de *Cornelius Balbus* i una població entre *Mileu* i *Cuicul* anomenada *Idicra* a l'Itinerari d'Antoni. És possible siguin continuadores d'aquestes formes paleoamazigues el taixelhit *adyar* 'emplaçament, lloc, indret, font (?)', el tamaziyt *adyar* 'indret, lloc', el de Ntifa *adyar* 'indret; poble' i el de Ghadames *tadyārt* 'llar de cuina'⁶⁵⁰⁸.
22. **(ā-)ddāq ?* 'mena d'antílop o gasela de llargues banyes'. Evidència: *addax, -acis* 'idem', que les fonts llatines (Plini el Vell i Aureli Símmac) permeten situar a l'Àfrica del Nord⁶⁵⁰⁹. No en coneixem continuadors en els dialectes amazics moderns, que designen altrament els antílops.

⁶⁵⁰⁴ Vegeu *supra*, §§ II.3.1.2 i II.13.4.1.

⁶⁵⁰⁵ Vegeu *supra*, §§ VI.10.3.4.1 i VI.10.4.4.

⁶⁵⁰⁶ Vegeu *supra*, § V.13.2.

⁶⁵⁰⁷ Vegeu *supra*, § IV.11.5.1.3.

⁶⁵⁰⁸ Vegeu *supra*, § IV.4.2.18.

⁶⁵⁰⁹ Vegeu *supra*, § V.13.3.

23. **dīqat-u* ‘mostela?’. Evidència: el mot herodoteu δίκτυς, que es podria enllaçar amb el nom de la mostela (i altres bestioles semblants) en els dialectes amazics moderns: rifeny *tadyayat*, cabilenc *tadyayatt*, xauí *ddyay*, *tadyayat*, taixelhit premodern *tadqqat*, tots ells ‘mostela’; xènuia *hadyaya*, Wargla *tadyaya* ‘rata de camp’⁶⁵¹⁰.
24. *(*ā-*)*dīrβīs* ‘*thapsia garganica*’ (planta vesicant i purgativa). Evidència: Càssius Fèlix “*herbam putidam quam Punice aturbis dicunt*”, amb la variant manuscrita *atirpis*⁶⁵¹¹. El nom de la *thapsia garganica* està documentat en la fitonímia amaziga medieval com a *adiryis*, *ādarīs*, *adaryīs*, *ādiryīs*, *adriyīs*, *adryās*, *aw(a)yās* i en la moderna com a *adryas* (tamaziyt, cabilenc, Sened), *adriys* (xauí, cabilenc), *adrgis* (en cabilenc), *dāryas* (a Ghadames, on no deu ser genuí, car hi esperariem /β/ en lloc de /y/). En protoamazic es podria reconstruir com a **ā-dVrβīs* o **ā-dVrβās*, mentre que la restitució paleoamaziga, si atenem la variant textual *atirpis*, es podria precisar com a *(*ā-*)*dīrβīs*. La indicació vaga com a “*herba putida*” i l’aplicació que en feien els antics per a guarir les fistules no ens permet garantir la bondat de l’enllaç des del punt de vista semàntic, que caldrà sotmetre a l’avaluació dels botanistes. En qualsevol cas, és probable que la indicació de Càssius Fèlix, que dona *aturbis/atirpis* com un punicisme sigui correcta, si tenim en compte que el cananeu *ḥaṣīr* ‘herba’ apareix en compostos fitonímics atribuïts als Ἰαφροὶ pel Pseudo-Dioscòrides com ara ἀτιρτοππουρίς, ἀτιρσισοεί, ἀτειρνοιχλάμ, ἀτιρσιπτη, ἀτιερβίτριε, ἀτιερβέρζοια, ἀτιρτοππουρίς. En tal cas, podríem admetre que en paleoamazic fos un manlleu del púnic.
25. **durīn* o **dirīn* ‘Alt Atlas’. Evidències: Δύριν, *Dyris*, *Dirim*, etc., designació “*eorum lingua*”, és a dir “*indigenarum*” de l’Atlas, segons els geògrafs antics⁶⁵¹², probablement un plural femení en *-īn*. Es tracta de la forma antiga de l’orònim que a les fonts àrabs medievals trobem com a *Ġabal Daran* i actualment, en la llengua dels autòctons de l’Alt Atlas, *adrar n Drn*.
26. **fīsīt* ‘lli’. Evidència: ζεραφοίστ, mot amb què els Ἰαφροὶ, segons el Pseudo-Dioscòrides, designaven el ‘lli’⁶⁵¹³. En amazic el mot deu haver estat pres del púnic *pšt* (cf. hebreu *pešet*) > amazic **fīsīt* > **tāfīsīt* > **tīfīsīt* > *tif(f)st* ‘lli’ en amazic modern.
27. *(*ā-*)*fūlīgū* i *(*ā-*)*fūlīyyū* ‘poliol, *mentha puligium*’. Evidència: πγλήχων· Ῥωμαῖοι πουλείουμ, Ἰαφροὶ ἀπουλείουμ (Pseudo-Dioscòrides)⁶⁵¹⁴. La forma paleoamaziga *(*ā-*)*fūlīgū*, de la qual és continuadora l’amaziga moderna *aflgu* ‘idem’, deu provenir del llatí

⁶⁵¹⁰ Vegeu *supra*, § II.3.1.4.

⁶⁵¹¹ Vegeu *supra*, § VI.12.2.1.

⁶⁵¹² Vegeu *supra*, §§ VIII.9.2 i VIII.12.2.1.

⁶⁵¹³ Vegeu *supra*, § V.14.1.38.

⁶⁵¹⁴ Vegeu *supra*, § V.14.1.22.

- **pŭlēgiu* (cf. les formes clàssiques *pulēgium* i *pŭlēgium*), mentre que (*ā-*)*fŭlīyyū*, de la qual és continuadora la moderna *fliyyu*, deu provenir de **pŭlējju* (cf. la llatina clàssica *pŭlēius*), forma de la qual parteixen les formes continuadores del poliol a les llengües romàniques.
28. *(*tā-*)*gămmī*, plural *(*tī-*)*gĭmmā* / *(*tī*)*gŭmmā* ‘tipus d’habitatge incert acompanyat de béns immobles’. Evidències: topònims antics *Tigimma* (Zeugitana) i *Thigimma* (Bizacena) —no sabem del cert si podrien ser evolucions arabitzades d’això els topònims tunisecs moderns *Djemma* i *Souk el Djimma*—, que en amazic modern retrobem com a *tigmmi* (plural *tig^wmma*)⁶⁵¹⁵, designació molt estesa de l’habitatge amazic, amb un sentit fluctuant en els dialectes contemporanis entre ‘les cases’, ‘els llogarets’, ‘els campaments de tendes de nòmades’ o ‘els horts o camps de conreu associats a una casa rural’.
29. **gămyŭn* ‘tipus de parcel·la de conreu’. Evidència: *gemio*, *-ōnis* ‘parcel·la delimitada per un mur’, mot afrollatí que ocorre en tretze ocasions a les *Tauletes Albertini*, a la Bizacena meridional de la darrera del s. V dC⁶⁵¹⁶, que té continuadors en els dialectes amazics moderns, a partir d’una protoforma *(*ā-*)*gămyŭn* > *agmmun* ‘vora d’un canal de regatge’, *agmmn* / *agmmun* ‘parcel·la de bancals’, etc.
30. *(*tā-*)*găntăst* ‘artemisia, *tanacetum uulgare*’. Evidències: formes llatines i gregues tardanes i altomedievals (des del Pseudo-Apuleu fins al s. X) *tagantes*, *tagetes*, *trigiantes*, *tigaritas*, ΚΕΥΔΗΣ, ΤΕΚΕΥΔΕΤ⁶⁵¹⁷. Una altra planta de la mateixa tribu de les *anthemideae* està testimoniada en amazic medieval i modern: *tăgandăst*, *tagăndăst*, *agnăds*, *tagndust*, *tigtăst*, *tigndăst* ‘piretre (*anacyclus pyrethrum*)’, que deu ser continuador del fitònim citat pels botanistes antics i medievals.
31. **ā-găz(z)ār* o **ā-găzyār*? Evidència: *agazarius* ‘*casia*, canyella; lloret; marduix; sajolida’, designació “rústega” que trobem al *Corpus Glossariorum Latinorum*⁶⁵¹⁸. No coneixem continuadors moderns que remetin a la mateixa planta; el mot modern d’Augila *agzzar* designa la ‘fulla de rave’.
32. **ā-ggăryŭn*? Evidència: *aggario*, *-ōnis*, mot de significat incert que apareix en el context “*in loco aggario*” a les *Tauletes Albertini*, a la Bizacena meridional de la darrera del s. V dC⁶⁵¹⁹. Identificació dubtosa a partir de l’amazic. Podria tractar-se d’un topònim.
33. *gibba*, hàpax de les *Tauletes Albertini* de significat incert (*gibba de Buresa*)⁶⁵²⁰. Identificació incerta a partir de l’amazic.

⁶⁵¹⁵ Vegeu *supra*, § V.12.3.

⁶⁵¹⁶ Vegeu *supra*, § V.15.3.

⁶⁵¹⁷ Vegeu *supra*, § V.13.16.

⁶⁵¹⁸ Vegeu *supra*, §§ VI.10.3.4 i VI.10.4.4.

⁶⁵¹⁹ Vegeu *supra*, § V.15.1.

⁶⁵²⁰ Vegeu *supra*, § V.15.4.

34. **girba* ‘mena de morter’. Evidència: Càssius Fèlix *girba* ‘mena de morter’, diferenciat d’alguna manera de *mortarium*, que també empra el metge de Cirta⁶⁵²¹, sense continuadors clars en amazic modern, si bé a partir de l’arrel \sqrt{grb} hi ha en amazic modern, sovint amb una reduplicació iterativa parcial, diversos noms que designen ‘objectes buits de dins que serveixen per a moldre, premsar, triturar o picar’: cabilenc *ag^wrab* i taixelhit *agrgabbu* ‘objecte buidat del seu contingut’, xaui *agrgab* ‘mola del molí d’oli’, Nefussa *tagərgabt* ‘mola per a les olives’, així com també a verbs (Nefussa *gərgəb* ‘moldre, premsar’) que designen aquestes accions.
35. **gid* ‘coriandre’. Evidència: γοίδ, nom amb què els ῥΑφροι, segons el Pseudo-Dioscòrides, designaven el ‘coriandre, *coriandrum sativum*’⁶⁵²². En amazic és probable que sigui un punicisme (atès el testimoniatge de l’hebreu *gād*), de manera que del púnic (sense vocalització) *gd* hauria passat al paleoamazic **gid* > **ā-gīd* / femení **tā-gīdā* > *tigda* ‘coriandre’ en amazic modern.
36. **gīngā(t)* ‘jusquiam’. Evidència: el fitònim de la *Gynaecia* de Musció *ginga* ‘idem’⁶⁵²³, en taixelhit modern (*a*)*gngid* ‘idem’ i a Wargla *gəngat* / *gəngit* ‘mala herba dels horts’ o ‘jusquiam verinós parasitari’. La reconstrucció protoamaziga ens menaria a dues variants apofòniques *(*ā-*)*gāngī(t)* / *(*ā-*)*gīngā(t)*. La forma antiga sembla conforme a la segona variant. La manca de *-t* podria ser deguda simplement a una adaptació mínima al llatí, amb terminació més normal en *-a* per a un nom.
37. **gūfyū(n)* ‘rabassa’, en femení **gūfyūt* ‘peu d’arbust’. Evidència: el cirteu Càssius Fèlix *gufio*, *-onis* ‘rabassa o cep (*uitis* ‘de vinya’)’⁶⁵²⁴, amb continuadors en amazic modern: masculí *agffu* i femení *tagffut* ‘idem’.
38. **gummāt* ‘mena de civada i mena d’alzina de glans mengívols; cugula’. Evidència: γυμμάθ, mot amb què els ῥΑφροι, segons el Pseudo-Dioscòrides, designarien una mena de civada i una mena d’alzina de glans mengívols⁶⁵²⁵, així com també la ‘cugula, *auena fatua*’⁶⁵²⁶. Aquesta polisèmia és congruent amb el fet que el verb amazic *gm* ‘donar fruit, créixer (una planta)’ té un significat que permet l’aplicació a diverses menes d’arbres i plantes que donen flor i, consegüentment, fruits, tal com deixen veure els noms moderns *agummu* ‘fruit, fruit verd de l’argan, figa, ametlla, nou, dàtil’, femení *tagmmut* ‘brot floral, fruit petit, baia, cap d’all o de carxofa’, *aguma n tiyni* ‘estípit de la palmera datilera’.

⁶⁵²¹ Vegeu *supra*, §§ VI.12.2.5 i VI.12.4.

⁶⁵²² Vegeu *supra*, § V.14.1.31.

⁶⁵²³ Vegeu *supra*, § V.13.13.

⁶⁵²⁴ Vegeu *supra*, §§ VI.12.2.6 i VI.12.4.

⁶⁵²⁵ Vegeu *supra*, §§ V.14.1.16.

⁶⁵²⁶ Vegeu *supra*, § V.14.1.18.

39. **gutul* ‘el coix’. Evidències: els antropònims de Numídia i Zeugitana *Gudul*, *Gudulus*, *Gudullus*, *Gudula*, *Gudulla*, *Gutulli*, *Gudullus*, *Gutla*, *Gutul*, *Cudullus*, *Cudulus*, *Cutula*, *Cutullus*⁶⁵²⁷. Encara que un origen púnic, defensat per Vattioni, és concebible a partir de l’arrel \sqrt{gdl} ‘ésser gran’, no queda aclarida la formació nominal i altres especialistes en fenici-púnic, com Jongeling, rebutgen que els antropònims assenyalats puguin ser d’origen semític. Si pensem en un origen amazic, es pot enllaçar amb el tuareg *guḍal* ‘ésser coix, ranquejar’, *aguḍal* ‘home o animal coix’ (plural *igudalān*), amb la vocalització *u-a* (o *i-a*) típica dels noms que designen defectes físics o d’altra mena, com en el cas del sinònim *abiḍar*, que hem adduït a propòsit de *Butur* (vegeu s.u. **βuṭur*). També en *Gudul*, com en el cas de *Butur*, tenim una vocalització *u-u*, que no seria possible en amazic modern per a un nom d’aquest significat, però que, almenys pel prolix testimoniatge de *Gudulus*, *Gudullus*, *Gudula*, *Butur*, *Buturus*, *Butura*, etc., és postulable en paleoamazic.
40. **gūyūzān* ‘endeví que prediu per escarificació’. Evidència: una inscripció bilingüe llatino-líbia de la *Cheffia* nùmida, que aporta l’antropònim *Coiuzeanis* (genitiu) / GH(Z)N⁶⁵²⁸. Postulem una arrel paleoamaziga * \sqrt{gyz} ‘escarificar, fer una incisió; endevinar mitjançant l’escarificació’, que remet a una pràctica endevinatòria preislàmica, a partir del testimoniatge de dues famílies lèxiques ben representades tant en els dialectes amazics septentrionals com en tuareg i zenaga, i que segurament tenen el mateix origen: (1) amazic del nord *gzi* ‘fer una escarificació amb la fulla d’una navalla, fer una incisió, vaccinar, tatuar’, tuareg *əgyəz* ‘idem’; (2) amazic del nord *agzzan* ‘endeví’, *gzzn* ‘endevinar, predir’, zenaga *āgəzan* ‘geomància’, tuareg *igāzan* (masculí plural) ‘endevinació mitjançant punts fets sobre la sorra, geomància’. L’evolució del nom deverbatiu hauria estat **gūyūzān* > **ā-gəyəzān* > **agəyzan*/**agəzyan* > *agzzan*.
41. **gūz(z)ālt* ‘la curta, la baixa (de talla)’. Evidència: el nom de dona nùmida *Guzalt*⁶⁵²⁹. L’arrel panamaziga \sqrt{gzl} ‘ésser curt (de talla)’ dóna lloc a diversos lexemes verbals i nominals, entre els quals un *ag^wzzal* ‘nan, baix, curt de talla, petit’ (en femení *tag^wzzalt*) que podria identificar-se directament amb forma testimoniada epigràficament a Numídia, sobretot tenint en compte la pervivència de l’aplicació antroponímica (en tuareg *Gəzzūlān* ‘el baix’).
42. **gālālāt* ‘coloquint’. Evidència: el cirteu Càssius Fèlix *gelela* ‘coloquint’ i glossaris mèdics tardans *gelala* / *galala* / *gilela* ‘idem’⁶⁵³⁰, amb continuadors en amazic modern: tuareg *tagāllāt*, Figui *tijəllət*, mozabita *tajəllət*, wargli *tajəllət*, Gurara *tijəllət*,

⁶⁵²⁷ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Gudullus*.

⁶⁵²⁸ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Coiuzeanis*.

⁶⁵²⁹ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Guzalt*.

⁶⁵³⁰ Vegeu *supra*, §§ VI.12.2.4 i VI.12.4. Vegeu també corpus, § 46.1.

- Nefussa *tiglilut*, pertot amb el mateix significat de ‘coloquint’ i algun de nou.
43. **gedi* o **gedäy*. Evidències: Corip *gadaias* ‘dunes’, als confins sud-bizacens i nord-tripolitanos del s. VI dC⁶⁵³¹; possiblement també els antropònims zeugitans i bizacens *Miscadaius*, *Gadais*, *Gadaeus*, *Gadaia*⁶⁵³², que en els dialectes amazics contemporanis trobem com a *agidi*, *igidi*, *egede*, *igdi*, *igidu*, *ijdi* ‘sorra’, ‘duna’.
44. **gildān* ‘regius’. Evidències: l’antropònim epigràfic de Tauquira de Cirenaica Γιλδαν⁶⁵³³, el nom d’un cap maure de Mauretània Cesariana *Gildon* /Γιλδων⁶⁵³⁴, un *Gildonis* (en genitiu) a Agustí (*Epistulae*, 2, 401, 10)⁶⁵³⁵, un antropònim de la Bizacena (en epigrafia neopúnica d’*Hadrumetum*) *gldn*⁶⁵³⁶ i el nom d’una aglomeració pobletana de Mauretània Tingitana *Gilda*⁶⁵³⁷. Aquests noms remetent a l’arrel √*gld* ‘cap, rei, amo’, testimoniada en epigrafia líbica com a GLD⁶⁵³⁸ i a la qual pertany l’amazic modern *agällid* ‘rei, senyor’. En epigrafia líbica (RIL 2, 3, 4, 5, 10 i 11, totes a *Thugga*), GLD s’aplica als caps de la confederació massil (Massinissa, Micipsa), però també a títols menors, ‘cap, responsable, amo’, per la qual cosa és abusiu equiparar, tal com ha posat de manifest S. Chaker⁶⁵³⁹, GLD amb el llatí *rex* o el púnic *mlk*, que designen un poder suprem. A calcs tuaregs hi ha l’antropònim (emprat en les rondalles) *Giladān*⁶⁵⁴⁰.
45. **gūrā* ‘unitat de mesura de capacitat incerta’. Evidència: *gura*, neutre plural llatí, en dos *ostraca* del s. III dC de *Golas* de Tripolitània⁶⁵⁴¹, que en els dialectes amazics moderns trobem (tant en masculí com en femení) aplicat a recipients diversos (de terrissa o de fusta a calcs amazics septentrionals i de pell a calcs tuaregs) i àdhuc a una mesura de capacitat en tuareg: tamaziyt *ag^wra* ‘olla foradada per a coure al vapor, cuscussera’, *tagra* ‘galleda de fusta per a munyir’, Alt Atlas Oriental *agra* ‘poal’, taixelhit *agra* ‘galleda de fusta, cubell’, *tagra* ‘escudella, olla’ —ja en taixelhit medieval *tagra* ‘plat’—, Ntifa *tagra* ‘vas petit per a treure provisions’, zenaga *tāgrāh* ‘recipient còncav (carbassa, escudella)’, Siwa *ajra* ‘vas petit’, tuareg *agāra* ‘sac gran de pell’, ‘mitja càrrega de camell (mesura de

⁶⁵³¹ Vegeu *supra*, § V.13.14.

⁶⁵³² Vegeu *supra*, § V.13.20.

⁶⁵³³ Vegeu *supra*, §§ II.4.1.1 i II.13.4.1.

⁶⁵³⁴ Vegeu *supra*, § VII.8.3.

⁶⁵³⁵ Cf. JONGELING 1994, p. 50.

⁶⁵³⁶ Vegeu *supra*, § V.11.4, s.u.

⁶⁵³⁷ Vegeu *supra*, § VIII.5.2.3 i VIII.12.1.

⁶⁵³⁸ Vegeu *supra*, § VI.7.3.3.1.1.

⁶⁵³⁹ CHAKER 1995a, pp. 173-174.

⁶⁵⁴⁰ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 212.

⁶⁵⁴¹ Vegeu *supra*, § III.7.

- capacitat de 90 litres)', etc. En protoamazic, el mot s'ha de reconstruir com a **ā-gūrā* en masculí i **tā-gūrā* en femení.
46. **harmās* 'mena de *theligionum*'. Evidència: Pseudo-Dioscòrides ἀρμάς 'col de gos, mena de *theligionum*, atribuït als ἼΑφροι⁶⁵⁴², que deu ser la forma antiga del fitònim amazic modern *armas* 'atriplex halimus, armoll'.
47. **hūlūmlūm* 'equisetum telmateia'. Evidència: Pseudo-Dioscòrides χουλουμλούμ 'mena de cua de cavall, herba estanyera, *equisetum telmateia*', atribuït als ἼΑφροι, que podria ser la forma antiga de l'amazic modern *ulāmlām* "*polygonum auiculare, polygonum equisetiforme*"⁶⁵⁴³.
48. **hurma(l)* 'ruda'. Evidència: χουρμά, mot amb què els ἼΑφροι, segons el Pseudo-Dioscòrides, designarien la 'ruda'⁶⁵⁴⁴. En amazic, el mot deu haver estat pres del púnic (sense vocalització) *hrml* 'ruda' > amazic **hurmal* > **(h)urmay* > **urme* > *ā-wrmi* > *iwrmi* 'idem'. No sabem explicar el pas *-l* > *-y*.
49. **hurzāt* 'crisantem'. Evidència: χουρζητά, mot amb què els ἼΑφροι, segons el Pseudo-Dioscòrides, designarien el χρυσάνθεμον⁶⁵⁴⁵. En amazic, el mot deu haver estat pres del púnic *hršyt* > amazic **hurzāt* > **tā-wrzāt* > *tawrzatt*, amb un masculí analògic *awrzad* 'sinapis aruensis'. No sabem del cert si s'hi identifica una de les designacions de l'amazic del crisantem, notada deficientment *aouzed*, que, si no li manca la *-r-*, podria haver estat presa al Rif, on la *-r-* emmudiria en aquest context.
50. **kānār* 'capitost, home que és al front (d'una tribu o d'un exèrcit)'. Evidència: el nom d'un *princeps gentis* de *Thubursicu Numidarum Chanaris*, en genitiu⁶⁵⁴⁶. En tuareg, *ekānār* és un 'front gran'; el verb causatiu *sākkānnār* és 'encapçalar un exèrcit, posar-se al front', i el nom derivat *asākkānnār* 'home que encapçala la tropa al front del combat'.
51. **kāysā(r)?* 'subespècie d'elefant nord-africà avui dia extingida'. Evidència: *caesai* o *caesa* 'elefant', nom amb què, segons la *Història Augusta*, els maures designen aquest animal, i *kyšr*, sense significat conegut, en epigrafia púnica i neopúnica de Cartago⁶⁵⁴⁷. La designació amaziga d'aquest paquiderm, ensinistrat pels maures i emprat per l'exèrcit cartaginès d'Hanníbal, sembla haver-se extingit juntament amb l'extinció de l'animal. La designació amaziga moderna de l'elefant, *ilu*, té el mateix origen oriental que el de la major part de llengües del nostre entorn (ja en grec ἑλέφας, -αντος).

⁶⁵⁴² Vegeu *supra*, § V.14.1.35.

⁶⁵⁴³ Vegeu *supra*, § V.14.1.50.

⁶⁵⁴⁴ Vegeu *supra*, § V.14.1.46.

⁶⁵⁴⁵ Vegeu *supra*, §§ V.14.1.71.

⁶⁵⁴⁶ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u.

⁶⁵⁴⁷ Vegeu *supra*, § V.13.9.

52. **l(ǎ)gV̄m* ‘regnes, cabestre’. Evidències: cabilenc *algam*, taixelhit medieval *algamu*, Wargla *algam*, tuareg *alāgom*⁶⁵⁴⁸. L’antiguitat d’aquest mot amazic (< llatí *līgāmēn*?) és constatable pel tractament (sense adaptació de la vocal d’estat) en haussa *ragàmaa* ‘cabestre’, que ha estat remanllevat en temps recents com a *algàmi* (< tuareg *alāgom*).
53. *lalīsiō, -ōnis* ‘pollí de l’ase silvestre’, nom africà d’aquest animal segons Plini el Vell⁶⁵⁴⁹. Si aquesta forma no ha estat corrompuda per la tradició manuscrita pliniana, es pot pensar en una base lèxica *lal-/lul-/lil-* —de fet, el verb amazic per a ‘néixer’ és (aorist) *-lal-* ~ (perfectiu) *-lul-*— emprada en amazic per a designar les cries dels animals (cf. *ayyis imk iluln* ‘pollí, lit. cavall nascut de fa poc’, *ilili* ‘xaiet en el moment de néixer’). L’enllaç etimològic més seductor fóra amb *azulil* (plural *izuliln*) ‘ase silvestre, onagre’, però no es deixa analitzar com un continuador del vell mot llegat pel naturalista romà.
54. **lāqum(i)* ‘dromedari’. Evidències: amazic septentrional *aly^wm*, tuareg *aļəm / aylam*. L’antiguitat d’aquest molt amazic (versemblantment metàtesi d’una forma egípcia propera a **gamōli*)⁶⁵⁵⁰ ve confirmada per l’adaptació al haussa *ràak’umii*⁶⁵⁵¹, que l’ha manllevat sense prefix d’estat i amb adaptació com a /k’/ (ejectiva), que no seria regular si hagués estat pres en èpoques recents. Fins i tot si no es pot descartar que alguna altra llengua hagués mediat entre el paleoamazic i el haussa antic, en haussa ha passat necessàriament per l’amazic —i no directament de l’egipcio-copte o d’alguna llengua semítica—.
55. **līl-ū* ‘curs d’aigua cabalós’, ‘gran superfície aqüífera’, ‘mar’. Evidència: el mot *λλυ* ‘aigua’ que Hesiqui atribueix als libis⁶⁵⁵², ben representat en alguns dialectes amazics moderns: *ilil* ‘mar’ a Matmata, *iləl* ‘mar’ a Zuara i Nefussa, Gerba i Sened, *ill* ‘mar’ en zenaga, ‘gran extensió aqüífera’ en tamaziyt meridional i ‘parcel·la de terra de regadiu’ en taixelhit.
56. **māddūr* ‘el vivent, el viu’. Evidències: antropònims de Zeugitana, Bizacena i Numídia *Medur*, *Meduria*⁶⁵⁵³, nom derivat antic del verb (aorist) *idir* ~ (perfectiu) *ddr* ‘ésser viu’, que retrobem en els dialectes amazics moderns com a *amddur* ‘(el) viu, (el) vivent’ (per exemple, Ayt Snus), amb variants *amuddur* (cabilenc), *amuddir* (cabilenc oriental), *aməddur* (tuareg), en què continua en ús com a antropònim. Per al concepte de ‘vida’, *tudrt* és la designació, de llarg, més estesa, si bé

⁶⁵⁴⁸ Vegeu *supra*, § IV.11.5.1.2.

⁶⁵⁴⁹ Vegeu *supra*, § V.13.6.

⁶⁵⁵⁰ Vegeu *supra*, § I.3.1.3.

⁶⁵⁵¹ Vegeu *supra*, § IV.11.5.1.1.

⁶⁵⁵² Vegeu *supra*, §§ II.3.1.8 i II.13.4.1.

⁶⁵⁵³ Vegeu *supra*, § V.11.1, s.u.

també el femení de *amddur*, *tamddurt* es troba àmpliament documentat amb el mateix sentit. Probablement, *Meduria* és un nom llatinitzat de la terminació d'una forma femenina paleoamaziga **māddūrt* 'la vivent' o 'la vida'.

57. **māgällāy* (femení, amb valor diminutiu, **māgällāyt*) 'cabana feta a partir de mates de bosc baix o d'esparteria'. Evidència: llatí africà *magalia* 'aedificia Numidarum agrestium'⁶⁵⁵⁴. El nom **māgällāy*, de dubtosa existència, pot haver-se format a partir del arrel \sqrt{gly} mitjançant el sufix *m-*. Aquesta arrel dóna lloc, en amazic modern, a noms que semànticament són conciables amb els antics *magalia* / *mapalia*: taixelhit *aglluy* 'mates de bosc baix, bardissa, clos, cleda, estable, cabana', *taglluyt* 'cleda', tamaziyt *agllay* i *tagllayt* 'graner, indret on hom tanca les provisions o el gra', Ntifa *aglluy* 'cabana' (només hi té aquest significat), etc. La duplicitat de formes, *magalia* / *mapalia*, en la tradició filològica llatina d'aquest lexema, que arrenca de Sal·lusti, dificulta l'assaig etimològic, perquè no sabem del cert si una de les dues variants ha estat introduïda a tort en la transmissió textual —i, en tal cas, no sabem quina seria la lliçó més fidel al nom original de la cosa— o si totes dues tenen raó de ser; el qualsevol cas, *mapalia* no podria ser pas un mot paleoamazic (per la *p*) i és molt improbable que pugui ser púnic.
58. **māqqur* '(ell) és gran'. Evidències: l'antropònim cireneu Μακκυρ⁶⁵⁵⁵, el nom de màrtir *Macorus*⁶⁵⁵⁶, els antropònims tripolítans *Macarcum*, *Macargum*, *Marcergum* (*Rapidum*, Mauretània Cesariana), *Macurgum* (teònim) i *Maccurassan*⁶⁵⁵⁷, *Macurtam* de Zeugitana⁶⁵⁵⁸, *Macersummis* (*Albulae*, Mauretània Cesariana)⁶⁵⁵⁹, en epigrafia líbica com a MKR (RIL 651), MKRN (RIL 650), MKRH (RIL 386), adaptacions llatines com *Macer* i *Maccarus*, així com també *m'qr* en dues inscripcions neopúniques de Lepcis Magna⁶⁵⁶⁰: 3ª persona del singular del perfectiu del verb estatiu de qualitat que actualment és (aorist) *-imyr-* ~ (perfectiu) *-mqqur-* 'ésser gran'. La forma MKRN d'una inscripció líbica podria transcriure en mateix participi, en perfectiu, del mateix verb: **māqqurn* '(el que és) gran'. És possible que remeti al mateix lexema l'etnònim *Macares* de la *Joànida* de Corip⁶⁵⁶¹, que designa una tribu originària versemblantment de la serralada prelitoral tripolítana.
59. **tā-maqt* o **tā-makt* 'marduix, *origanum maiorana*'. Evidència: Pseudo-Dioscòrides ἀμάρakon· ἸΑφροι θαμάκθ⁶⁵⁶². No coneixem

⁶⁵⁵⁴ Vegeu *supra*, §§ VI.10.3.1.3 i VI.10.4.4.

⁶⁵⁵⁵ Vegeu *supra*, §§ II.4.5 i II.13.4.1.

⁶⁵⁵⁶ Cf. JONGELING 1994, p. 77 i JONGELING & KERR 2005a, p. 57.

⁶⁵⁵⁷ Vegeu *supra*, §§ III.9.2 i III.9.3.11.

⁶⁵⁵⁸ Vegeu *supra*, § V.11.3, s.u.

⁶⁵⁵⁹ Vegeu *supra*, § VI.8.1, s.u.

⁶⁵⁶⁰ Vegeu *supra*, § III.9.2.2, s.u.

⁶⁵⁶¹ Vegeu *supra*, §§ III.13.1.1 i V.8.

⁶⁵⁶² Vegeu *supra*, § V.14.1.5.

continuadors amazics d'aquest fitònim antic que puguin designar el marduix.

60. **(tā-)marīct* 'tamariu'. Evidències: llatí *tamarīx*, *-īcis*, documentat ja al s. I dC, i grec *μυρίκη*⁶⁵⁶³. Sostenim una evolució, a partir d'una arrel **√mrc* (amb una oclusiva palatal com a tercera radical més aviat que una oclusiva velar /k/), **(tā-)mārīct* > **(tā-)mayct* (amb pèrdua de *-r*) > *tammayt* (amb variants regionals) en els dialectes amazics moderns (amb reduplicació de la primera radical, i àdhuc de la primera síl·laba en *taməmmayt* i *tamimayt*, per compensar la pèrdua de la segona radical i amb afebliment de l'oclusiva palatal *-c-* en *-y*); l'evolució taixelhit *tammašt* i rifenya [θəməm:εçθ] representa una evolució ulterior *-yt* > *-çt-* > *-št* (segurament independent en ambdós dialectes) ben establerta en fonologia històrica amaziga. És difícil rebutjar l'origen amazic del llatí *tamarīx* (el manlleu amb prefixació de *ta-* així ho indica); ara, no és tan clara la vinculació directa entre la designació grega i la paleoamaziga, que pot haver-se difós de manera independent en aquestes dues llengües a través d'alguna tercera llengua de l'ecosistema lingüístic mediterrani.
61. **mās*, **māss* o **māst* 'senyor'. Evidències: antropònims tripolitans *Artemas*, *Massenagan*, *Masthalul*, *Masthan*, *Mastiman*, *Mastuganus*, *Tammassa*⁶⁵⁶⁴, de Zeugitana i Bizacena *Masbaba*, *Mascanis*, *Mascel*, *Masgau(a)*, *Massicla*, *Mastalai*, *Masmacon*⁶⁵⁶⁵, de Numídia *Masamon* (compost amb el nom del déu-marrà *Ammon*), *Masgaba*, *Masintha*, *Masnit*, *Massinissa*⁶⁵⁶⁶ i de Mauretània Cesariana *Mascauar*, *Mascizel*, *Mascezel*, *Masestan*, *Masfelus*, *Mesfellesen*⁶⁵⁶⁷. En les fonts egípcies, *ms* és emprat com a títol aplicat a capitostos libis⁶⁵⁶⁸. És possible que contingui aquest lexema el nom d'un vencedor dels Jocs Olímpics del 460 aC originari de Βάρκα anomenat Αμησιυνας ο Αμαισιυνας⁶⁵⁶⁹.
62. **mās(s)ārīt* 'vinya silvestre, llambrusca'. Evidències: *massaris* (amb les variants manuscrites *masyaris*, *masuaris*, *masyris*, *massiris* i *massatis*), que Plini el Vell dona com a forma africana del οὐνάυθη 'inflorescència de la vinya silvestre' o, simplement, 'vinya silvestre'. Si atenem les altres variants manuscrites, es podria restituir una forma paleoamaziga **māsyārīt* igualment plausible. Entre les designacions amazigues modernes dels ceps de vinya, trobem *timsriyin*, que designa de fet les vinyes de raïm negre i que és

⁶⁵⁶³ Vegeu *supra*, § V.13.4.

⁶⁵⁶⁴ Vegeu *supra*, § III.9.2, s.u.

⁶⁵⁶⁵ Vegeu *supra*, § V.13.12.

⁶⁵⁶⁶ Vegeu *supra*, § VI.9.3.

⁶⁵⁶⁷ Vegeu *supra*, § VII.8.3.

⁶⁵⁶⁸ Vegeu *supra*, § I.3.2 (2).

⁶⁵⁶⁹ Vegeu *supra*, § II.4.2.

el plural de *tamsrit*, que es reconstruïria en protoamazic com a **tā-mṼs(s)Ṽrīt*⁶⁵⁷⁰.

63. **māzīq* ‘amazic’ (plural **mūzāq?*), femení **māzīqāt*. Ho trobem a bastament usat com a antropònim (< ús etnonímic?) en epigrafia llatina amb nombroses variants: *Mazic* a *Caesarea* (Mauretània Cesariana, CIL 21109, 21120) i *Altaua* (Mauretània Cesariana, CIL 21737)⁶⁵⁷¹; *Mazica* a *Mustis* (Zeugitana, CIL 15593: CAELIA BONOSA MAZICA)⁶⁵⁷², a *Thamugadi* (Numídia, CIL 17748: IVLIA MAZICA) i a *Lambaesis* (Numídia, CIL 18392)⁶⁵⁷³; *Mazicat* a *Medianas Zabuniorum* (Mauretània Sitifiana, CIL 8817: DMS / AEL MAZICA/T FILIA)⁶⁵⁷⁴; *Mazics* a *Altaua* (Mauretània Tingitana, CIL 21737)⁶⁵⁷⁵; *Mazix* a *Sicca Veneria* (Zeugitana, CIL 15928: DMS / ANTONII MA/ZIX)⁶⁵⁷⁶; *Mazzic* a *Naraggara* (Numídia, CIL 4637, 16821: COSSIDIA MAZZIC PIA)⁶⁵⁷⁷; *Masik* a *Henchir Djenan Abderrahman* (a prop de *Thagaste*, Numídia, CIL 17243)⁶⁵⁷⁸; *Massic* a *Ksar Ghafar* (sud de Zeugitana, CIL 12015); i *Massicī*: al mateix indret (CIL 12015)⁶⁵⁷⁹; *Masac* a *Cillium* (Bizacena, CIL 11308: MASAC ALVRVSAE F), també en genitiu *Masacis* (CIL 11309: VXOR MASACIS ALVRVSA F; CIL 11310: MASVL MASACIS; CIL 11312: SATVRNINVS MASACIS)⁶⁵⁸⁰; *Masag* a *Castellum Mastar* (a la vora de Cirta, Numídia, CIL 6638 i 6668) i *Masaga* al mateix indret (CIL 6668)⁶⁵⁸¹; *Massuca* a *Numerus Syrorum* (Mauretània Cesariana)⁶⁵⁸². És possible que remeti a això el nom MSK de l’epigrafia líbica (RIL 191, 192, 353, 793). Entre els *Iwəlləmmədän*, *Maziy* funciona encara com a antropònim. Usat etnonímicament, ho trobem en fonts literàries gregues i llatines i, en una ocasió, copta *Mázīkes* / *Mazices* / *μαζιζ*, que hom troba des dels oasis occidentals d’Egipte fins a Mauretània⁶⁵⁸³. Òbviament, remet a la designació endoglòtica dels amazics, *amaziṽ*. Formalment, és interessant observat la terminació de femení *-*āt* (actualment -*t*) en *Mazicat*, així com també, el fenomen ja conegut altrament de manca de prefixació del morfema d’estat⁶⁵⁸⁴. Són interessants les variants *Mazuca* d’Ammià Marcel·lí (29, 5, 40), *concilium Numidiarum apud*

⁶⁵⁷⁰ Vegeu *supra*, § V.13.1.

⁶⁵⁷¹ Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u.

⁶⁵⁷² Vegeu *supra*, § V.11.1, s.u.

⁶⁵⁷³ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u.

⁶⁵⁷⁴ Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u.

⁶⁵⁷⁵ *Ibidem*.

⁶⁵⁷⁶ Vegeu *supra*, § V.11.1, s.u.

⁶⁵⁷⁷ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u.

⁶⁵⁷⁸ *Ibidem*.

⁶⁵⁷⁹ Vegeu *supra*, § V.11.1, s.u.

⁶⁵⁸⁰ Vegeu *supra*, § V.11.2, s.u.

⁶⁵⁸¹ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u.

⁶⁵⁸² Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u.

⁶⁵⁸³ Vegeu *supra*, §§ I.5.2.2, V.11.1, V.11.3.13.

⁶⁵⁸⁴ Vegeu *supra*, § 4.3.4.

Mazacos d'Agustí, una diòcesi *Mazacensis*⁶⁵⁸⁵ i un topònim bizacè *Muzuca*⁶⁵⁸⁶, que testimonien la fluctuació entre l'esquema dels noms singulars *a__u* / *a__i* / *u__u*, que hem observat en toponímia a propòsit de *asif* / *asuf*. La designació endoglòtica moderna dels tuaregs (*imušay*, *imujay*, *imuhay*, *imuzay*), remet a un esquema de singular *a__u*. L'etimologia d'aquest etnònim és incerta, per tal com no ha estat possible adduir un representant de l'arrel \sqrt{zy} (bo i admetent que *m-* és un prefix nominal) que tingui una derivació raonable i que sigui semànticament plausible⁶⁵⁸⁷.

64. **tā-mūda* 'aiguamoll, conca d'aigua estancada'. Evidència: el topònim del Rif antic *Tamuda*, situat a la vora d'unes maresmes⁶⁵⁸⁸, que en els dialectes amazics moderns trobem com a *tamda* 'aiguamoll, conca d'aigua estancada, pantà, estanyol, bassa, bassal'. És possible que el topònim nord-zeugità *Thimida*, que dona nom a un nucli urbà situat també en un emplaçament pantanós, sigui una formació de plural apofònic del mateix nom **tī-mīdā* 'els pantans, els aiguamolls'.
65. **(tā-)nāqīt* 'tanarida'. Evidència: Pseudo-Apuleu *tanacita* 'tanarida, *tanacetum uulgare*⁶⁵⁸⁹. En amazic medieval tenim *tānaġīt*, *tāngīt* 'mandragora autumnalis' (desconegut en amazic modern), que pot ser el continuador del fitònim antic, per bé que no és clar com un mateix fitònim pot haver passat de significar la tanarida a significar la mandràgora.
66. **nāqūβāt* o **nūqūβāt* 'eufòrbia'. Evidència: Pseudo-Dioscòrides $\nu\omicron\upsilon\kappa\omicron\upsilon\beta\acute{\alpha}\tau$ 'eufòrbia', atribuït als Ἰαφροί ⁶⁵⁹⁰. En amazic medieval, de l'eufòrbia se'n deia *tānāyūt* i, en amazic modern, *tanyut*. Es podria postular una evolució **nāqūβāt* > **tā-nāyūβāt* > **tānāyūβt* > *tanayut*.
67. *nepa* o *nepas*, nom amb què, segons Festus, els *Afri* designen la constel·lació de cranc o escorpi⁶⁵⁹¹. Identificació incerta a partir de l'amazic.
68. **niβāt* (plural **niβāṭān*) 'ferrer'. Evidència: el nom de professional de la inscripció líbica de *Thugga* RIL 1/7 *nbṭn* 'ferrers'. Prasse va suggerir tímidament d'enllaçar la forma líbica amb el tuareg *enāḍ* (plural *ināḍān*) 'ferrer'⁶⁵⁹². L'enllaç té més possibilitats de ser reeixit si tenim en compte el testimoniatge de les formes dels parlars *tānəsləmt* i *tādyaq*, en què trobem *enhāḍ* (plural *inhāḍān*). Com que *-h-* tuareg (∅ en els dialectes septentrionals) pot correspondre's a /β/

⁶⁵⁸⁵ Vegeu *supra*, § VI.10.3.3.

⁶⁵⁸⁶ Vegeu *supra*, § V.11.2.

⁶⁵⁸⁷ Vegeu la discussió a CHAKER 1995a, pp. 130-133. Com passa tan sovint amb els etnònims, és possible que, al cap i a la fi, sigui exogen.

⁶⁵⁸⁸ Vegeu *supra*, § VIII.9.8 i VIII.12.1.

⁶⁵⁸⁹ Vegeu *supra*, § V.13.17.

⁶⁵⁹⁰ Vegeu *supra*, § V.14.1.67.

⁶⁵⁹¹ Vegeu *supra*, § V.13.8.

⁶⁵⁹² Vegeu *supra*, § VI.7.3.3.1.13.

a Ghadames i Augila —parlars en què el mot no està testimoniats, o almenys recollit lexicogràficament—, podem postular una arrel paleoamaziga $*\sqrt{nh\beta t}$ per a aquest lexema. Finalment, la metafonia del vocal del prefix d'estat en tuareg apunta a una $*-i-$ com a primera vocal intraradical.

69. $*q\check{a}ss\bar{m}$ / $*q\check{u}ss\bar{m}$ 'cogombres silvestres'. Evidència: $\kappa\upsilon\sigma\sigma\iota\mu\epsilon\zeta\acute{\alpha}\rho$, mot amb què els Ἰνδοί, segons el Pseudo-Dioscòrides, designarien els 'cogombres silvestres'⁶⁵⁹³. L'amazic el deu haver pres del púnic $*q\check{u}ss\bar{m}$ (o $*q\check{a}ss\bar{m}$) > amazic $*q\check{a}ss\bar{m}/*q\check{u}ss\bar{m}$ > $*\bar{a}-y\check{a}ss\bar{m}/*\bar{a}-y\check{u}ss\bar{m}$ > $ayssim$ 'cogombres, melons' en amazic modern.
70. $*qirdan$ 'eryngium palmatum'. Evidència: Pseudo-Dioscòrides $\chi\acute{\epsilon}\rho\delta\alpha\nu$ (i $\chi\acute{\iota}\delta\alpha$) 'card panical petit, *eryngium palmatum*', atribuït als Ἰνδοί⁶⁵⁹⁴; Càssius Fèlix *cerda*. La identificació moderna d'aquest fitònim a partir de l'amazic és incerta, si bé pot tractar-se d'un plural d'un nom d'arrel \sqrt{qrd} o \sqrt{krd} més freqüent que en singular en noms incomptables (per exemple *irdān* 'blat', *tumzin* 'ordi').
71. $*q\bar{t}\bar{a}r$ 'escut de cuir'. Evidència: Servi *caetra* o *cētra* 'scutum loreum quo utuntur Afri et Hispani'⁶⁵⁹⁵. Com que en tuareg *eyet* és 'cuir; escut', es pot pensar en una evolució $*q\bar{t}\bar{a}r$ > $*\bar{a}-y\bar{t}(\bar{a}r)$ > $*iyit$ > *eyet*. Admetem que l'apòcope de la *-r*, sense justificació aparent, dificulta la certesa de l'enllaç.
72. $*q\check{u}r\check{a}y$ 'asfòdel'. Evidències: el fitònim del Pseudo-Dioscòrides $\kappa\upsilon\rho\alpha$ 'asfòdel' atribuït als Ἰνδοί i el topònim $\text{Κυράνα} / \text{Κυρήνη}$ ⁶⁵⁹⁶ i, potser, l'antropònim *Curai* de Mauretània Cesariana⁶⁵⁹⁷. En amazic modern, l'asfòdel es diu *iyri* < $*iqri$ < $*\bar{a}-q\check{u}r\bar{e}$.
73. $*q\check{a}lty$ -? 'lotus de les Sirtes (més aviat el lledoner que el ginjoler)'. Evidència: *celthim*, acusatiu a Plini el Vell⁶⁵⁹⁸. La identificació en amazic modern és incerta, atès que l'enllaç amb una de les designacions més esteses del lledoner (*ttyzaz*, *ayzzaz*) presenta grosses dificultats fonètiques.
74. $*q\bar{u}t\bar{is}$ 'vinya'? Evidències: $\text{Κ\acute{\omega}\tau\eta\varsigma}$ (a Ptolomeu) / $\text{Κ\acute{\omega}\tau\epsilon\iota\varsigma}$ (a Estrabó), que, segons es desprèn d'un passatge de Pomponi Mela, en la llengua dels indígenes significaria el mateix que el nom grec Ἀμπελουσία 'vinyes', topònim del Cap Espartel, a les Columnes d'Hèrcules⁶⁵⁹⁹. No en coneixem continuadors amazics moderns.
75. $*(\bar{a}-)rg\check{a}l-$ 'consolda major'. Evidència: Pseudo-Dioscòrides $\acute{\alpha}\rho\gamma\alpha\lambda\lambda\iota\kappa\acute{o}\upsilon$ 'consolda major, *symphytum officinale*', atribuït als Ἰνδοί⁶⁶⁰⁰, mot que ha perviscut fins a l'amazic medieval i modern

⁶⁵⁹³ Vegeu *supra*, § V.14.1.59.

⁶⁵⁹⁴ Vegeu *supra*, § V.14.1.27.

⁶⁵⁹⁵ Vegeu *supra*, § V.13.12.

⁶⁵⁹⁶ Vegeu *supra*, §§ II.3.1.7 i V.14.1.3.

⁶⁵⁹⁷ Vegeu *supra*, § VII.8.3.

⁶⁵⁹⁸ Vegeu *supra*, § III.4.

⁶⁵⁹⁹ Vegeu *supra*, § VIII.9.9.

⁶⁶⁰⁰ Vegeu *supra*, § V.14.1.54.

- irgl* ‘cist, estepa, *cistus laurifolius*, *cistus monspeliensis*, *cistus heterophyllus*, *cistus salviaefolius*, *cistus uillosus*’. És possible que el nom paleoamazic siguin un manlleu del llatí *alum gallicum* ‘*sumphytum officinale*’, amb dissimilació de líquides i reducció consonàntica, d’acord amb l’estructura d’arrels lèxiques amazigues⁶⁶⁰¹.
76. **tarwa*. Evidència: Corip *tarua* ‘gent maura’, a la Bizacena del s. VI dC⁶⁶⁰². És un testimoni atge antic del mot panamazic *tarwa* ‘progenitura, fills’, nom d’acció derivat del verb *aru* ‘parir’. A la *Joànida* de Corip, *tarua* designa versemblantment el ‘poble maure’, anàlogament a *ayt* ‘gent de la tribu tal, descendent d’un avantpassat epònim’.
77. **sāfrā?* ‘*cardopatum corymbosum*’. Evidència: Càssius Fèlix *sefra* ‘*cardopatum corymbosum*’⁶⁶⁰³, sense continuadors coneguts en amazic modern. Com que el nom modern d’aquesta planta en amazic, documentat ja en els tractats botànics medievals, és *taskra* (que en amazic antic fóra **sVkrā*), ens demanem si podria haver-hi un error en la tradició manuscrita de Càssius Fèlix. Vegeu, però, *infra*, s.u. **sikkiryā*.
78. **siq̄tarit* / **sikt̄arit* (?) ‘danses líbies’. Evidència: Hesiqui σιχθαρίς· Λιβυκαὶ ὀρχήσεις⁶⁶⁰⁴, sense gaires possibilitats de tenir continuadors en els dialectes amazics contemporanis. Morfològicament, és probable que es tracti d’un nom femení (la terminació de nominatiu grec -ίς deu amagar una dental en la llengua d’origen) derivat d’un verb causatiu (amb prefix en *s-*) d’una arrel opaca que podria contenir una velar o laringal inicial (*q*, *k*, *h*), una dental com a segona radical (*t* o *t̄*: la segona té més rendiment lexemàtic que la primera, més important gramaticalment) i una *r* com a tercera radical.
79. **sikkiryā* ‘anet, fonoll pudent, comí’. Evidència: Pseudo-Dioscòrides σικκίρια, designació que els Ἄφροι fan del ‘anet, fonoll pudent, comí’⁶⁶⁰⁵, que en amazic modern trobem com a *taskra* “*cardopatum corymbosum*”, “*echinops spinosus*” < *tā-sikrā*, forma documentada en l’amazic del s. XI-XII, juntament amb *tāsakrā* i *sakrā*. Fa dificultat l’aplicació a plantes diverses. Vegeu també *supra*, s.u. **sāfrā?*.
80. **snīβan* ‘borrissol de palmera’. Evidència: Ghadamès *azβan* “bourre de palmier”, possible manlleu a l’egipci *šnj-bnr.t* (en copte ⲪⲚⲐⲚⲚⲚⲉ *šnbne*)⁶⁶⁰⁶.

⁶⁶⁰¹ Vegeu *supra*, § 3.1.

⁶⁶⁰² Vegeu *supra*, § V.13.19.

⁶⁶⁰³ Vegeu *supra*, §§ VI.12.2.7 i VI.12.4.

⁶⁶⁰⁴ Vegeu *supra*, § II.3.1.10.

⁶⁶⁰⁵ Vegeu *supra*, § V.14.1.10.

⁶⁶⁰⁶ Vegeu *supra*, § I.3.1.2.

81. **sūf* ‘riu’, femení (amb valor diminutiu) **sūfāt*. Evidències: topònims antics *Sufes*, actual *Sbiba*, i *Sufetula*, actual *Sbeïtla*, tots dos a la Dorsal bizacena, i els topònims i hidrònims moderns *Oued Souf*, *Souf-el-Tell*, *Acif-Boulma*, *Suf n-tittawin*, *Souf-Adaï*, *Bir-es-Sof*, etc.⁶⁶⁰⁷, així com l’hidrònim tripolità també modern *Sofeggin(e)*, que deu ser un compost. En els dialectes amazics moderns ho trobem com a (*a*)*suf* / *asif* (femení *tasuft* / *tasift*). Es dóna el cas que al parlar de Sened, a les Altes Estepes del sud de Bizacena, ‘riu’ es diu *suf* — sense la vocal d’estat, com passa sovint en els dialectes zenates—, i *asuf* a Matmata.
82. **s(V)līf(ū)* ‘*cyrenaicum laserpicium*’. Evidències: el grec cireneu σίλφιον⁶⁶⁰⁸ i el compost σλιφομαχος d’un vas del s. VI aC, que podria ser la forma antiga de l’amazic modern *aslif*, que designa la ‘*periploca laeuigata*’.
83. **tūlūl* ‘(ella) ha nascut’. Evidència: el nom de Bizacena *Thulul*⁶⁶⁰⁹, 3ª persona del singular femení del perfectiu del verb (aorist) *-lal-* ~ (perfectiu) *-lul-* ‘néixer’. S’aplica a un home l’antropònim *Tellul* (en datiu *Tellulī*) d’un inscripció de Matmata⁶⁶¹⁰. És possible que la forma masculina estigui testimoniada com a *yll* en una inscripció neopúnica de Bizacena⁶⁶¹¹, així com en els noms en inscripcions llatines *Iylul*, *Iylul*, possiblement **yūlūl* o **yīlūl* ‘ell ha nascut’.
84. **wakilan?* ‘*ammi maius*’. Evidència: Càssius Fèlix *uilicio*, *-onis* ‘*ammi maius*’⁶⁶¹². Es podria postular una lliçó **uicilionis* (genitiu) en lloc de *uicilionis*, raonable a partir de la lliçó *iucilidionis* d’una altra tradició textual. Així, es podria posar en relació amb l’amazic modern *wakilan* ‘*ammi maius*’.
85. **wargugum* ‘herba de les puces’. Evidència: οὐαργουγούμ, nom amb què els ἸΑφροί, segons el Pseudo-Dioscòrides, designarien la ‘herba de les puces, herba pucera, matafoc, botges, *plantago psyllium*’⁶⁶¹³. No en coneixem cap continuador amazic modern. Formalment és dubtós si hem de segmentar-ho com a *war-* ‘que no, in-’ o com a *wa-* (morfema habitual en fitonímia amaziga), mentre que el lexema sembla format a partir d’una reduplicació.
86. **wa s māraw* ‘el desè, el que fa deu’ / **wi s māraw* ‘un desè, un que fa deu’ / **ā s māraw* ‘una cosa que fa deu, quelcom desè’: reconstruccions protoamazigues que podrien donar compte d’una mesura de líquids (de vi) de Cirenaica σμυρεύς, testimoniada en epigrafia cirenea dels ss. III-II aC i al lexicògraf alexandrí Hesiqui

⁶⁶⁰⁷ Vegeu *supra*, § V.12.5.

⁶⁶⁰⁸ Vegeu *supra*, § II.3.1.9.

⁶⁶⁰⁹ Vegeu *supra*, § V.11.2, s.u. *Thulul*.

⁶⁶¹⁰ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Tulluli*.

⁶⁶¹¹ Vegeu *supra*, § V.11.4, s.u.

⁶⁶¹² Vegeu *supra*, §§ VI.12.2.9 i VI.12.4.

⁶⁶¹³ Vegeu *supra*, § V.14.1.73.

(σμιρεύς· μέτρον οἰνικόνεις πεντάπολιον Λιβύης)⁶⁶¹⁴. L'enllaç és audaç perquè ignorem el valor de la mesura en qüestió i, per tant, és incert que volgués dir 'una desena part', segons un ús fraccional de l'ordinal paleoamazic. Això no treu que σμιρεύς, altrament desconegut en grec, tingui probablement origen en la llengua dels libis.

87. **yăddīr* 'que ell visqui!' (aorist)⁶⁶¹⁵ ~ **yīddār* 'ell és viu' (perfectiu). Evidències: antropònims antics de Zeugitana, Bizacena, Numídia, Mauretània Cesariana *Iader* / *Iadar* / *Iaddir* / *Iadyr* / *Iidir* / *Iider*⁶⁶¹⁶, així com, possiblement, *Safariidir* de Mauretània Cesariana⁶⁶¹⁷ i *Tacneidir* de Mauretània Tingitana⁶⁶¹⁸; també en una inscripció neopúnica de Cirta (N 45) com a *y'dr*⁶⁶¹⁹ i en una de líbica (RIL 260) com a IDR; aquest verb té continuadors panamazics, amb un tema d'aorist *ddr* (de vegades *idir*) 'ésser viu'. En tuareg, la conjugació és (aorist) *yəddar* ~ (perfectiu) *yəddār*, a partir de la qual inferim una vocalització protoamaziga (aorist) **ǎ-ə* ~ (perfectiu) **ə-ǎ*⁶⁶²⁰. Que la "no-ǎ" sigui **ī* (i no **ū*) en paleoamazic ho inferim de la vocalització de les fonts llatines, que no són, admetem-ho, inequívocues. L'ús antroponímic no ha minvat pas, i *Yidir/Iddār* (femení *Təddār*) continua essent un nom amazic ben popular. També el femení corresponent *Thader* (Tagast, ILAlg 1000) / *Thadir* (*Thubursicu Numidarum*, ILAlg 1616) està testimoniats, per tant **tăddīr* 'que ella visqui!' (aorist).
88. **yăf-tăn* 'que ell els superi!, que ell sigui millor que ells!'. Evidències: els antropònims de Bizacena i altres regions *Ieptha*, *Ieptanis*, *Ieptae*, *Iepthae* i, en epigrafia líbica, IFTN⁶⁶²¹. Pot contenir la 3ª persona de verb (aparentment en aorist) + pronom personal de complement directe de 3ª persona del plural masculí, atès que el verb (aorist) *-af-* ~ (perfectiu) *-uf-* ~ (imperfectiu) *-ttaf-* 'ésser millor, ésser superior, superar' (+ complement directe) és molt normal en l'antroponímia amaziga, si bé se sol emprar avui dia al més sovint el tema de perfectiu —podríem restituir **yīf-tăn*, amb un altre joc apofònic també típic del perfectiu amazic?—. L'ús de l'aorist no seria possible en amazic modern en aquest context si no és amb el valor subjuntiu (optatiu?) que sol assumir.
89. **yăfīk* 'que ell doni!'. Evidència: el nom nùmida *Iafīc*⁶⁶²². Podria ser la 3ª persona del singular del tema d'aorist del verb *fīk* 'donar'.

⁶⁶¹⁴ Vegeu *supra*, § II.3.3.2.

⁶⁶¹⁵ Sobre el valor optatiu de l'aorist, vegeu GALAND 1966, p. 38.

⁶⁶¹⁶ Vegeu *supra*, §§ V.11.1, s.u. *Iadar*, i VII.8.1, s.u. *Iaddir*, *Iadyr*.

⁶⁶¹⁷ Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u. *Safariidir*.

⁶⁶¹⁸ Vegeu *supra*, § VIII.8.1, s.u. *Tacneidir*.

⁶⁶¹⁹ JONGELING 2008, p. 336. Vegeu *supra*, § VI.9.2, s.u.

⁶⁶²⁰ Vegeu *supra*, § 6.2.1.

⁶⁶²¹ Vegeu *supra*, § V.11.2, s.u. *Iepthae*.

⁶⁶²² Vegeu *supra*, § VI.9.3.

90. **yǎmǎqār* ‘que (ell) es faci gran!’ i **tǎmǎqār* ‘que (ella) es faci gran’. Evidències: els noms de Numídia i de Mauretània Cesariana *Iamakara*⁶⁶²³, *Iamcar*⁶⁶²⁴, *Tamacar*⁶⁶²⁵, 3ª persona del masculí i femení del tema d’aorist del verb *imyar* (o *imyar*, segons els dialectes) ‘ésser gran’, en perfectiu *-mqqur-* o *mǎqqār*. L’equivalència del text epigràfic de *Rusazus* (M. IVLIVS PRIMVS QVI ET IAMCAR) entre el llatí *Primus* —els romans solien numerar els seus fills, especialment quan la progenitura era nombrosa: *Primus*, *Secundus*, *Tertius*, *Quintus*, *Sextus*, *Septimus*— i el paleoamazic *Iamcar* —en amazic modern sol distingir-se almenys entre el fill gran, *amqqrān* ‘el gran’, i el petit, *amzzyān* ‘el petit’, a banda moltes altres precisions locals— és de gran interès.
91. **yǎmsāl* ‘ell ha tenyit o afaïçonat; ell ha estat tenyit o afaïçonat’ — la diàtesi del verb amazic és làbil⁶⁶²⁶—. Evidència: el nom de dos *igldan* massils *Hiempsal*, el teònim *Iemsal* d’una inscripció de Mauretània Cesariana i el nom *Yamsal* del besavi d’Ibn Tūmart⁶⁶²⁷. L’arrel panamaziga *√msl* dona lloc a un verb de semàntica força especialitzada i alhora làbil: tuareg *əmsəl* ‘emblavir per fregament de colorant indi’, tamaziyt *msl* ‘aplicar una capa de tint o de pintura’, cabilenc *msl* ‘afaïçonar, modelar terrissa’, Ghadames *emsəl* ‘girar amb el torn de terrissaire’, etc. Resta incerta l’aplicació a un nom teòfor.
92. **yǎzīwār* ‘ell és el primer, precedeix, és un home important o notable, és un *primus inter pares*’. Hi ha nombroses evidències: antropònim tripolità *Is(s)icuar*, *Is(s)iguar*, *Iasicuarlul* (nom compost)⁶⁶²⁸. Es pot analitzar com la 3ª persona del singular del tema de perfectiu del verb panamazic (aorist) *zwur* ~ (perfectiu) *zwar* ‘precedir, anar davant, avançar, ésser el primer, és important o notable, ésser el cap’. En tuareg, l’oposició, en 3ª persona del singular, és (aorist) *yizwar* ~ (perfectiu) *zəwwər*. Del nom deverbatiu **-mǎzwār* ‘el qui precedeix, el cap, *primus inter pares*’, ‘persona dotada d’un poder màgic i d’un carisma especial (?)’ són reflexos les formes antropomíques *√wmzgwʾr* (en una inscripció neopúnica de Bizacena)⁶⁶²⁹, *Amozcuar* (*Thala*, Bizacena), *Imsguar* o *Imzguar* (*Ciuitas Pophthensis*, Numídia), *Mizguar* (Madaure, Numídia)⁶⁶³⁰, *Matzuar* i *Mutzuar* (totes dues a *Damous*, Mauretània Cesariana)⁶⁶³¹, el nom del xeic ibadita de Nefussa del s. VIII dC *Abū M(ǎ)sw(a)r*

⁶⁶²³ Vegeu *supra*, §§ VI.9.1, s.u.

⁶⁶²⁴ Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u.

⁶⁶²⁵ Vegeu *supra*, §§ VI.9.1 i VII.8.1, s.u.

⁶⁶²⁶ Vegeu *supra*, § 6.5.4.

⁶⁶²⁷ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Hiempsal*.

⁶⁶²⁸ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Is(s)icuar*.

⁶⁶²⁹ Vegeu *supra*, § V.11.4, s.u.

⁶⁶³⁰ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Mizguar*.

⁶⁶³¹ Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u. *Matzuar*, *Mutzuar*.

Yašlit(V̄)n an-Nafūsī, el cap de fracció designat *mizwār* a les comunitats almohades, el títol *mizwār* d'un funcionari principal de les dinasties zenates; en fi, modernament *Amzwar* designa localment (en algunes regions d'Algèria) el fill gran (sinònim d'*Amqqran*), fins al s. XX designava el cap de poble a la Cabília Oriental, un notable o representant de l'assemblea (sinònim d'*anflus*) a l'Atlas Mitjà i a l'Alt Atlas, el cap temporal de la confraria religiosa marroquina dels *Aysawa* i l'home que enceta la tasca de llaurar els camps a l'Alt Atlas⁶⁶³². Com que els etnòlegs atribueixen a l'*amzwar* un poder màgic del qual depèn la germinació i el creixement i un carisma especial, ens podem demanar si ja l'antic i ubic **-mizwār* devia posseir aquestes atribucions.

93. **yugūr-tān* o ~ **yugār-tān* 'ell els supera'. Evidències: els noms, documentats epigràficament i literàriament a Mauretània Cesariana i a Numídia, *Iugurt(h)a* i *Iugarta*⁶⁶³³, que S. Chaker ha proposat d'analitzar com una 3ª persona del singular del perfectiu del verb, en taixelhit, (aorist) *-ag^wr-* ~ (perfectiu) *-ug^wr-* 'superar, ésser superior' / en tuareg (aorist) *-agər-* ~ (perfectiu) *-ogər-* 'superar, ésser superior, més fort, més bell, més intel·ligent', seguit del pronom personal clíctic de 3ª persona del plural masculí *-tān*. D'acord amb això, és possible que l'antropònim *Iagurte* (genitiu), testimoni a Cartago⁶⁶³⁴, remeti al tema d'aorist, per tant, **yagūr-tān* 'que ell els superi!'.
94. **yVgV̄māc* (o **yVgV̄māc?*) 'ell ha estat iniciat en tal o tal altre mester', 3ª persona del singular del perfectiu del verb **əgmāc*. Evidències: **ygm^k* en una inscripció neopúnica de Lepcis Magna, que Jongeling ha suposat que es tractaria del nom "berber" d'un nom de títol o funció⁶⁶³⁵. La comparació dialectal amaziga emmena a reconstruir com a tercera radical una oclusiva palatal sorda, per tant **√gmc*: tuareg *əgmāk* 'iniciar-se en els secrets d'una feina, apendre els elements de l'artesanat; iniciar-se en la lectura i l'escriptura', zenaga *ägāmkāh* 'confegir (les lletres)', tamaziyt i taixelhit *gmi* 'llegir un text lletra per lletra, confegir'. La reconstrucció protoamaziga d'una arrel **√gmc* no ens hauria de forçar a postular una oclusiva palatal en lloc d'una velar en paleoamazic, atès que no sabem quina era la realització d'aquest fonema en el paleoamazic de Tripolitània. Però, com que les restriccions en la formació d'arrels lèxiques impossibilitarien la presència de dues velars en una mateixa arrel — la primera radical, una velar sonora i la tercera, una velar sorda—, el més probable és que la tercera radical tingués una articulació altra que velar.

⁶⁶³² Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Is(s)icuar*.

⁶⁶³³ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Iugurtha*.

⁶⁶³⁴ Vegeu *supra*, § V.11.1, s.u.

⁶⁶³⁵ Vegeu *supra*, § III.9.2.2.

95. *zǎβīr o *zīβīr ‘romaní, espígol’. Evidències: Pseudo-Apuleu *zibbir* i *zibir*, atribuïdes l’una als *Punici* i l’altra als *Afri*, i glosses *zaber*⁶⁶³⁶, amb continuadors en els dialectes amazics de la zona mediterrània *azir* (rifeny, tamaziyt, fitonímia medieval) ‘idem’ i, amb prefix *m-*, *amzzir* i *tamzzirt* (cabilenc), *timzzrya* (taixelhit modern) ‘idem’. La pèrdua del fonema */β/ és general en tots els dialectes mediterranis —de fet, només els parlars oasis de Ghadames i Augila el conserven—; de tota manera, hi ha documentada una forma *ouzbir* /*uzbir*/ o /*uzβir*/ (sense indicació del lloc) per a la mateixa planta.
96. *(ā-)zǎgǎ(t)w ? ‘sac de cuir gran emprat per al transport de greix; mesura de capacitat de líquids equivalent a 105 litres’. Evidència: la mesura d’un ostracon del limes de Tripolitània *azgatui* ‘mesura de líquids’: 2’5 *azgatui* = 30 modis⁶⁶³⁷, tenint en compte el tuareg *tezǎgǎwt* ‘sac de cuir emprat per a portat greix’ i el tamaziyt, *tazgawt* ‘cove, cabàs, cofi d’espert o fulles de palmera’. Semànticament és versemblant el pas de recipient de líquids > mesura de líquids (cf. *gura*). Formalment, fa dificultat la -t- d’*azgatui* perquè l’enllaç sigui satisfactori.
97. *zǎggūr ‘turó, elevació del terreny’, ‘penya-segat’ o ‘muntanya espadada’, en plural *zǔggār (= βουνοί en grec), segons Heròdot⁶⁶³⁸, que diu que el nom de les rates líbies anomenades ζεγέριες té el mateix significat en la llengua dels libis que βουνοί (‘turons’) en grec. Atesos els nombrosos homònims amazics que remetent a una arrel √zgr, es fa difícil determinar un possible ètim per a aquest singular mot paleoamazic. És possible que el punt de partença sigui la família lèxica de *zǎgrāt* ‘ésser llarg, ésser alt’, *zǎggār* ‘longitud’, a la qual pertanyerien els orònims *Tazggurt* (nom d’una cadeneta muntanyosa espadada a la regió de Tafilalt), *Ezaggār* i *Ahǎggār* (nom del famós massís muntanyós del Sàhara Central situat al sud de *Tasili n Ajjār*); també fóra possible que l’etnònim Ζεγρήνσιοι, aplicat per Ptolomeu a una tribu de Mauretània Tingitana⁶⁶³⁹, volgués dir ‘els muntanyenys’ (de modestes elevacions del terreny). D’acord amb això, la transferència a una mena de rata es pot entendre a partir d’una el·lipsi del nucli del sintagma nominal, “la (rata) dels turons (o de les muntanyes espadades)”, que en paleoamazic fóra quelcom semblant a *qǎrday ān zǔggār, en singular *qǎrday ān zǎggūr ‘la rata del turó (o de la muntanya espadada)’.
98. *zakkaran o *zaqqaran ? Evidència: Càssius Fèlix *zaccario*, -onis ‘aloc’⁶⁶⁴⁰. El nom amazic d’aquesta planta és actualment (ja en les fonts medievals) *angarf*. Però es pot analitzar el mot de Càssius Fèlix

⁶⁶³⁶ Vegeu *supra*, § V.13.18.

⁶⁶³⁷ Vegeu *supra*, § III.7.4.

⁶⁶³⁸ Vegeu *supra*, § II.3.1.6.

⁶⁶³⁹ Vegeu *supra*, § VIII.2.8.

⁶⁶⁴⁰ Vegeu *supra*, §§ VI.12.2.10 i VI.12.4.

a partir d'una arrel del tipus \sqrt{zqr} o \sqrt{zkr} i una terminació nominal-adjectival en *-n* o un plural extern.

99. **zāmay* o **zāmaw* ‘mena de jonc’, en plural **zūmay* o **zūmaw*. Evidències: topònims antics *Zama Regia* o *Zama Maior*, *Zama Minor* i una tercera *Zama* (totes tres al sud Zeugitana), *Zuma*, nom d’una diòcesi de Numídia, amb la variant *Tuzuma*⁶⁶⁴¹. En amazic modern trobem els continuadors *azmay* (*tazmayt* en femení), *azmay* i *azmu*.
100. **zandāt* ? ‘agrella, vinagrella, (*rumex acetosa*). Evidència: el testimoniatge del traductor africà de Dioscòrides, “*quarto genus lapati, quem multi zandam dicunt*” ‘una quarta mena d’agrella, que molts anomenen *zanda*’⁶⁶⁴². No coneixem cap continuador d’aquest possible fitònim paleoamazic en els dialectes amazics contemporanis, en què l’agrella és designada comunament com a *tasmmumt* (dialectes septentrionals, amb variants regionals) / *tanəsmimt* (tuareg); però no es pot descartar que, entre el ric tresor fitonímic de Tamazga, resti alguna romanalla de **zandāt* que hagi passat desapercebuda als reculls lexicogràfics.
101. **zānzūr* o **zūnzūr* ‘estiravelles, *polygonum auiculare*’. Evidència: Musció *zenzur* en diversos passatges, Pseudo-Apuleu *zunzur*, *Dynamid. sensur*, *Gloss. med. sumsur*⁶⁶⁴³. Una de les designacions amaziques de la mateixa planta, *mesenzer mazir* (**amzənzər?*), podria ser una forma sufixada en *m-* del mateix fitònim; fitònims que es podrien enllaçar amb això són *azānzū* (només testimoniada en època medieval a la *Umdat aṭ-ṭabīb*) ‘eufòrbia’ i (*a*)*zənzū* ‘clematita’; en aquests dos casos, però, la identificació precisa de la planta fa problema. En qualsevol cas, l’estructura lexicològica $z\check{a}C_1z\check{u}C_2$ del fitònim antic apunta clarament a l’amazic, baldament sigui considerat com a “púnic” pel Pseudo-Apuleu.
102. **zārāt* ‘figuera’. Evidències: toponímia antiga *Zaret*, *Zerta*, *Zerta*, *Zertensis*, *Zarata*, *Zarath* i topònims moderns *Zarath*, *Aïn-Zaret*, etc. de Zeugitana, Bizacena, Tripolitània, Numídia i Mauretània⁶⁶⁴⁴, que deuen ser formes antigues de l’amazic *tazart* ‘figues’, ‘figuera’.
103. **zigar* ‘mena de planta umbel·lífera’. Evidència: ζιγαρ o γιζαρ, mot amb què els ῥΑφροι, segons el Pseudo-Dioscòrides, designarien una mena de planta umbel·lífera⁶⁶⁴⁵. És possible que ζιγαρ representi una forma antiga d’un derivat —inconeget en els dialectes amazics moderns— del verb *əzgər* ‘sortir, germinar’.
104. **zūw(w)ār(ā)t* ‘paliür (*paliurus australis*), espinavessa (*ziziphus spina Christi*), ginjoler (*ziziphus lotus*)’, masculí **zūw(w)ār* ‘fruit de la **zūw(w)ār(ā)t*’. Evidències: Plini el Vell i altres naturalistes llatins

⁶⁶⁴¹ Vegeu *supra*, § V.12.2.

⁶⁶⁴² Vegeu *supra*, § V.13.14.

⁶⁶⁴³ Vegeu *supra*, § V.13.15.

⁶⁶⁴⁴ Vegeu *supra*, § V.12.1.

⁶⁶⁴⁵ Vegeu *supra*, § V.14.1.3.

antics *zura*, *zuron* i, possiblement, *tugzira*⁶⁶⁴⁶. En amazic, el paliür, l'espinaussa i el ginjoler silvestre reben la mateixa designació: *tāzuq(q)ārt* a la *Umdat at-ṭabīb*, *tazgg^wart* al lèxic d'al-Hilālī, *tazgg^wart* [θezəg^w:a:θ] i *tazugg^wart* (plural *tizgg^warin* i *tizuggarin*) en rifeny, *azgg^war* (plural *izgg^warn* o *izuran*) en tamaziyt, *tazgg^wart* en cabilenc, *azəggar* (plural *izəggarān*) en tuareg. Probablement, *zura* és un nom integrat en afrollatí a partir del paleoamazic (Plini ho atribueix als *Afrī*) i adaptat com a femení en *-a*, més aviat que un mot citat com a estranger.

105. **ziddīn* 'el qui és dolç'. Evidències: nombrosos antropònims localitzats diversament a Tripolitània, Zeugitana, Numídia, Mauretània Sitifiana i Mauretània Tingitana, a saber *Stiddin*, *Siddin*, *Siddina*, *Siddine*, *Siddini*, *Sidin*, *Sidina*, *Tziddin*, *Tsedden*, *Ṣiddin*, *Ṣidin*, *Stidin*, *Seddena*, *Sedeni*, *Ziddinae*, *Ziddini*, *Ziddinus*, *Tidin*⁶⁶⁴⁷. Creim que remet a això mateix el nom *y'şdn* d'una inscripció neopúnica de Tripolitània⁶⁶⁴⁸, un nom ÇDN freqüent en epigrafia líbica i el nom femení *Ṣīdīn(ā)t* de les cròniques ibadites medievals de Nefussa. Encara que en amazic modern, en l'ús antroponímic trobem sobretot *ażidan* 'el dolç', nom derivat en *-an* del tema de perfectiu *zid*, del verb *izid* 'ésser dolç', són igualment normals, teòricament, els participis en usos antroponímics, a saber *zidən* 'el qui és dolç'. Com que la terminació participial dels verbs de qualitat *-ən* (masculí singular) pot remetre, diacrònicament, a **-īn*⁶⁶⁴⁹, es pot postular la forma participial **ziddīn*, amb la segona radical tensa, normal en els temes de perfectiu dels verbs de qualitat.
106. **zīkk^wā* 'construcció sòlida'. Evidències: el topònim antic *Ziqua* o *Zigga*, al sud de Zeugitana, actualment, filtrat per l'àrab magribí, *Zaghouan*⁶⁶⁵⁰. Deuen ser continuadors d'aquestes formes conegudes toponímicament els moderns *tazəqqa* 'casa' (al parlar amazic de Sened de les Altes Estepes sud-bizacenes), 'casa de maons' (en cabilenc i en altres dialectes septentrionals), *azəqqa* 'casa' (Ayt Snus, segurament un masculí secundari), *tahāqqa* 'magatzem' (en tuareg de l'Ahaggar)⁶⁶⁵¹, *ażəkka* 'tomba' (tuareg dels *Iwəlləmmədān*); és possible que remeti al mateix lexema el canari de Fuerteventura i Lanzarote *azeca* 'mur, muralla'⁶⁶⁵². Prasse ha enllaçat el nom amazic modern amb el verb líbic *şkn* '(ells) construeixen o han construït' (RIL

⁶⁶⁴⁶ Vegeu *supra*, § V.13.8.

⁶⁶⁴⁷ Vegeu *supra*, §§ III.9.1, s.u. *Stiddin*, VIII.8.1, s.u. *Ziddinae*.

⁶⁶⁴⁸ Vegeu *supra*, §§ III.9.2.2.

⁶⁶⁴⁹ Sobre la restitució del participi paleoamazic, vegeu *supra*, § 6.6.1.

⁶⁶⁵⁰ Vegeu *supra*, § V.12.4.

⁶⁶⁵¹ El tractament de *-ā-* és anòmal (esperariem *-ə-*), però és possible que sigui error de notació de Foucauld, sovint amb problemes amb les vocals centrals. Cf. CORTADE & MAMMERI 1985, p. 309, s.u. *magasin à provision*.

⁶⁶⁵² Vegeu *supra*, § VIII.10.6.4.

2/6)⁶⁶⁵³ (*əzīkū(H)ān?), que té bons agafadors en les formes modernes tuareg de l'Ahaggar əʃku 'sebollir', Ghadames oʃək / osək 'construir', Wargla əʃk (t^a perfectiu (-ʃku-) 'bastir, construir amb materials sòlids; ésser construït', Mزاب əʃč (t^a perfectiu -ʃču-) 'construir amb materials sòlids, arrebossar, tapiar, emparedar, bastir, construir'. Hi ha hagut, sense dubte, una transferència de l'èmfasi (l'arrel d'origen deu ser *ʒkɯ), però l'evolució fonètica tan diferenciada del nom i del verb fan dubtar de la bondat de l'enllaç.

107. *zīl(l)īt / *zīl(l)ūyt 'api'. Evidència: σίληνα, nom amb què els Ἄφροι, segons el Pseudo-Dioscòrides, designarien l'api⁶⁶⁵⁴. No és fàcil conciliar aquesta forma antiga amb la designació amaziga de l'*apium graeolens* an les fonts fitonímiques més velles, *tizlit* (Ibn Tunart, s. XI) i *tizlluyt / tazlluyt* (als lèxics àrab-amazics dels ss. XVII-XVIII). Es podria postular una evolució *zīlīt > *tāzīlīt > *tīzīlīt > *tizlit*. Sospitem que la forma africana del Pseudo-Dioscòrides ha pogut ser alterada per la tradició manuscrita a causa de la paronímia amb la designació grega de l'api, σέλινον κηπαίον.

8.3. Els llatinismes de l'amazic com a font per al coneixement de la fonologia paleoamaziga

Queda fora de l'abast de la present recerca —basada en les fonts llatines i gregues que forneixen amaziguismes i no en les fonts amazigues que forneixen llatinismes— l'estudi exhaustiu dels llatinismes de l'amazic. No obstant això, volem analitzar un cert nombre de llatinismes de l'amazic —ja adduïts per la recerca precedent— des del punt de vista paleoamazic, cosa que no ha estat feta fins ara. En efecte, d'ençà de l'estudi pioner d'un llatinista-romanista, H. Schuchardt⁶⁶⁵⁵, hi ha hagut diverses aportacions a l'estudi dels llatinismes de l'amazic, uns pocs de conjunt⁶⁶⁵⁶ i força més de monogràfics⁶⁶⁵⁷, en cap cas amb anàlisis que permetin acarar l'amazic antic amb el llatí africà, sinó els dialectes amazics moderns amb el llatí

⁶⁶⁵³ Vegeu *supra*, § VI.7.3.3.1.2.

⁶⁶⁵⁴ Vegeu *supra*, § V.14.1.57.

⁶⁶⁵⁵ SCHUCHARDT 1918. La llista de llatinismes-romanismes de l'audaç lingüista —impulsor del corrent *Wörter und Sachen*, de felicitat aplicació a l'àmbit amazic en l'obra de LAOUST 1920—, és sens dubte maximalista, i les anàlisis molt aproximatives. Constitueix, no obstant això, una fita ineludible en l'estudi dels llatinismes de l'amazic, amb una lloable explotació de les fonts lexicogràfiques amazigues de l'època.

⁶⁶⁵⁶ Principalment COLIN (G.-S.) 1926-1930, WAGNER (M.L.) 1936 i VYCIHL 2005, pp. 16-32 i, secundàriament, IBÁÑEZ 1947 i *idem* 1961, ROMMEL 1977, SERRA (L.) 1990b (sobretot pp. 321-322) i BRUGNATELLI 1999.

⁶⁶⁵⁷ En citem alguns dels més destacats: BASSET (A.) 1925, BEGUINOT 1938-1939, BUSTAMANTE 2002 i CHAKER 2003.

clàssic —o, en el millor dels casos, “vulgar”—⁶⁶⁵⁸. Oferim una anàlisi des del punt de vista de l’amazic antic d’una tria de llatinismes de l’amazic explotats per als objectius del present estudi.

1. llatí *angēlus* ‘àngel’ (< grec ἄγγελος ‘missatger; àngel (cristianisme)’⁶⁶⁵⁹ > paleoamazic **angǎlūs*, del qual són continuadors el mozabita *anǧalus* (plural *inǧalusən*) “vieux mot utilisé actuellement dans le seul sens d’enfants en bas âge, innocents et dans le sens vague d’esprits, êtres supranaturels indéfinis”⁶⁶⁶⁰, tuareg dels *Iwalləmmədān āngālos* “ange” (plural *āngālosān*) “ange”⁶⁶⁶¹ i de l’*Ayər āngāloz* “ange” (plural *āngālozān*) “ange”⁶⁶⁶², tuareg de l’Ahaggar *āngəlus* “ange” (plural *āngəlusən*, femení *tangəlust*)⁶⁶⁶³, Ghadames *anǧalos* “mot peu compris, équivalent à inspiration, esprit; n’est guère employé que par les femmes dans l’expression *yeeru ǧəd-əs anǧalos* ‘un ange a lu avec lui’ (il est allé sans le savoir au devant de mes désirs)”⁶⁶⁶⁴, *Tamazraḍt* (regió tripolitana de Matmata) *anglus* “Knabe”, femení *tanglust* “Mädchen”⁶⁶⁶⁵. El mot va entrar en amazic a través del llatí dels cristians i, segurament no casualment, ha perviscut en regions arrecerades de l’islam ortodox, és a dir ibadites o saharianes. Podem observar-hi l’extraordinari conservadorisme del consonantisme amazic a través dels últims dos mil·lenis en les radicals lexemàtiques d’aquest manlleu —sobretot si ho comparem amb els continuadors romànics d’*angelus*—, alhora que podem observar una major resistència del tuareg a les reduccions vocàliques tan característiques dels dialectes amazics septentrionals.
2. llatí *asīnus* ‘ase’ > paleoamazic **asīnūs*, del qual són continuadors el taixelhit *asnus* (plural *isnas*) ‘ruquet, ase jove’⁶⁶⁶⁶, tamaziyt *asnus* (plural *isnusun*) ‘idem’⁶⁶⁶⁷. Que en llatí el mot no és de soca indoeuropea —tampoc ho deu ser el grec ὄνος— ho mostra l’absència del rotacisme esperat⁶⁶⁶⁸, però la font de llatí no pot ser l’amazic per dues raons: fonèticament, les restriccions en la formació d’arrels lèxiques en amazic —i, generalment, en l’àmbit afroasiàtic— no toleren una arrel ***√sns*; semànticament, la llengua receptora del manlleu sol especialitzar el sentit que el mot té en la llengua d’origen

⁶⁶⁵⁸ Aporta alguns elements d’anàlisi fonètica RÖSSLER 1962.

⁶⁶⁵⁹ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 32, s.u. *angelus*.

⁶⁶⁶⁰ DELHEURE 1984, p. 135, *sub radice* *√nǧls*.

⁶⁶⁶¹ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 599, *sub radice* *√ngls*. Estranyament, Prasse ho fa venir directament del grec.

⁶⁶⁶² *Ibidem*.

⁶⁶⁶³ CORTADE 1985, p. 24, s.u. *ange*. Cf. NAÏT-ZERRAD 1998, p. 154, n° 166.

⁶⁶⁶⁴ LANFRY 1973, p. 240, n° 1125, *sub radice* *√ngls*.

⁶⁶⁶⁵ VYICHL 2005, p. 17.

⁶⁶⁶⁶ Cf. BOUNFOUR & BOUMALEK 2001, p. 37, s.u. *asnus*.

⁶⁶⁶⁷ Cf. TAÏFI 1991, p. 650, *sub radice* *√sns*.

⁶⁶⁶⁸ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 51, s.u. *asinus*.

- i, mentre que *asīnus* és la designació genèrica llatina d'aquest animal, en amazic ho són *ayyul* (en tots els dialectes septentrionals i del nord del Sàhara) i *ayziḍ* (en tuareg i en els dialectes orientals)⁶⁶⁶⁹.
3. llatí *causa* 'cosa' > paleoamazic **qawsa* 'cosa' del qual són continuadors *tayawsa* 'cosa' dels dialectes septentrionals senhages (taixelhit, tamaziyt, cabilenc), *tyawsa* 'idem' dels dialectes zenates (Figuig, Mzab, Wargla, xaui), *tyusa* a Zuara (Tripolitània)⁶⁶⁷⁰ i *tāyāwšē / tāyāwšāy* "affaire" del tuareg dels *Iwəlləmmədān* i de l'*Ayər*⁶⁶⁷¹.
4. llatí *charta* 'peça de paper per a escriure'⁶⁶⁷² (< grec χάρτης 'rotllo de paper'⁶⁶⁷³) > paleoamazic **karṭa*, del qual són continuadors el tuareg (en tots els parlars) *takarḍe* "feuille de papier; papier caoutchouc" (plural *tikarḍawen*)⁶⁶⁷⁴, Augila *tqarṭay* "carta"⁶⁶⁷⁵, Siwa *ṭyərṭa* "papier, écrit"⁶⁶⁷⁶, Mzab i Wargla *tkirḍa*⁶⁶⁷⁷, Ghadames *takərḍa* "lettre, papier écrit" (plural *təkərḍiwin*)⁶⁶⁷⁸, Gurara *tkieḍa* "lettre"⁶⁶⁷⁹. Del tuareg sembla haver passat al haussa *takərḍā*⁶⁶⁸⁰. Creiem que el taixelhit *iqariḍn* 'diners'⁶⁶⁸¹ pot tenir la mateixa etimologia: fonèticament, es podria justificar en una transferència de l'èmfasi de *ḍ* a la primera radical, per tant *k* > *k̄* > *q*; semànticament, *iqariḍn* pot haver evolucionat a partir 'papers' > 'bitllets' > 'diners'⁶⁶⁸². El mot ha passat també a l'àrab magribí, des d'on ha "retornat" a alguns dialectes amazics, com ara el tamaziyt *lkarid* "papier; morceau de papier" (plural *ləkward*)⁶⁶⁸³. La difusió panamaziga d'aquest llatinisme d'important rellevància cultural —pel que implica de transmissió de documents escrits— difícilment pot haver estat realitzada *directament* a través del llatí en contrades amazigòfones *extra limitem* com Gurara, Mzab, Ghat, Ahaggar, *Ayər* i en d'altres d'escassa romanització, com Siwa (antiga Ammon), Augila o Ghadames (antiga *Cidamus*).

⁶⁶⁶⁹ Cf. MÚRCIA 2007b, § 5.

⁶⁶⁷⁰ Cf. KOSSMANN 1999a, p. 207, n° 609.

⁶⁶⁷¹ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 315, *sub radice* √*ywš*.

⁶⁶⁷² Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 118, *s.u.* *c(h)arta*.

⁶⁶⁷³ Cf. CHANTRAINE 1968-1980, p. 1248, *s.u.* En grec, el mot és d'origen desconegut.

⁶⁶⁷⁴ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 399-400, *sub radice* √*krḍ*.

⁶⁶⁷⁵ PARADISI 1960, p. 162, *s.u.* *carta*.

⁶⁶⁷⁶ LAOUST 1931, p. 177, *s.u.*

⁶⁶⁷⁷ DELHEURE 1984, p. 97.

⁶⁶⁷⁸ LANFRY 1973, p. 164, n° 804.

⁶⁶⁷⁹ KOSSMANN 1999a, p. 198, n° 592.

⁶⁶⁸⁰ Cf. KOSSMANN 2005, p. 107, n° 75.

⁶⁶⁸¹ EL MOUNTASSIR 2009, p. 144, *s.u.*

⁶⁶⁸² Pensem que el sinònim en àrab marroquí, *flus*, sense etimologia àrab coneguda, deu ser pres d'un continuador romànic del llatí *fōlium*, sobre el qual vegeu MEYER-LÜBKE 1935, pp. 293-294, n° 3415.

⁶⁶⁸³ TAÏFI 1991, p. 345.

5. llatí *cīcer*, *-eris* (neutre) ‘cigró’⁶⁶⁸⁴ > paleoamazic **kikār* o **kikār* ‘cigrons’, del qual és continuador *ikikr* ‘cigrons’ en taixelhit (ja en època medieval), en què també significa ‘pèsol’⁶⁶⁸⁵. Que l’amazic ho ha pres del llatí ho mostra la seqüència lexemàtica {k-k-r}, inviable en arrels genuïnes.
6. llatí *fūrca* ‘forca de dues punxes’⁶⁶⁸⁶ > paleoamazic **furkāt* / **furka* del qual són continuadors el tamaziyt *tfurkt* ‘branca’, Ayt Iznasn *tfurkāt* ‘branca’, *tfurka* ‘forca’ (plural *tifurkatin*), rifeny *tfurkāt*, ‘forca’⁶⁶⁸⁷, cabilenc *afurk* ‘branca d’arbre’, *tafurka* “branche à deux branches pour manier des épines”⁶⁶⁸⁸, Ayt Snus *tafurkāt* “branche fourchue”.
7. llatí africà tardà *fūrnu(m)* ‘forn de pa’⁶⁶⁸⁹ > paleoamazic **furnu*, del qual són continuadors el taixelhit *afarnu* (plural *ifurna*), *tafarnut* (plural *tifurna*), *afrran* ‘forn’, tamaziyt *afurnu* ‘fogó per escalfar’, *afrran* ‘forn’, Ntifa *afarnu* ‘forn’, rifeny *furān* ‘fogar de forja’, cabilenc *afarnu*, *afurnu* ‘flama gran; forn’, Nefussa *ufārnū* ‘forn’⁶⁶⁹⁰. A diferència dels manlleus antics, presos del nominatiu, aquest llatínisme, pres de l’acusatiu, deu ser més tardà, de l’època del Baix Imperi.
8. llatí (*h*)*ōrtu(m)* ‘clos, propietat closa de murs; hort’⁶⁶⁹¹ > paleoamazic **urtu*, del qual són continuadors els noms amazics moderns (amb poques variacions dialectals) *urtu* / *urti* (plural *urtan*) ‘hort d’arbres fruiters, de vegades figueres’. Deu ser un manlleu tardà, pres de l’acusatiu.
9. llatí *iugum* (neutre) ‘jou, peça del tir lligada a l’extremitat del timó’, ‘tir unit sota el mateix jou’, ‘jovada’⁶⁶⁹² > paleoamazic **yuga* ‘tir, parella de bous’, del qual són continuadors els noms amazics moderns (amb poques varietats dialectals) *tayuga* ‘parell d’animals de tir lligats per a llaurar’, ‘tir de l’arada’, ‘superfície llaurable amb dos animals’⁶⁶⁹³. És possible que en amazic antic el mot es prengués del plural llatí —que era neutre— *iuga*, reanalitzat en amazic com un nom femení amb valor col·lectiu (de fet, la seqüència *u-a* és de plural).

⁶⁶⁸⁴ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 119, s.u. *cicer*.

⁶⁶⁸⁵ Cf. KOSSMANN 1999a, p. 208, n° 611.

⁶⁶⁸⁶ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 263, s.u. *furca*.

⁶⁶⁸⁷ Cf. SERHOUAL 2002, pp. 109-110, *sub radice* √*frk*.

⁶⁶⁸⁸ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 627, *sub radice* √*frk* i VYCICHL 2005, p. 23.

⁶⁶⁸⁹ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 248, s.u. *fornax*.

⁶⁶⁹⁰ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-2002, vol. 3, p. 631, *sub radice* √*frn* i VYCICHL 2005, p. 23.

⁶⁶⁹¹ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 300, s.u. *hortus*.

⁶⁶⁹² Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 327, s.u. *iugum*, *iungo*.

⁶⁶⁹³ Cf. TAÏFI 1991, p. 783, *sub radice* √*yg*.

10. llatí *pascha* 'pasqua' (< grec πάσχα < arameu (sense vocalització) *psk*, en darrera instància de l'hebreu *pesah*)⁶⁶⁹⁴ > paleoamazic **faska*, del qual són continuadors el taixelhit *tafaska* 'ovella', tamaziyt *tafaska* 'onzè mes de l'any lunar corresponent a la Festa Grossa (festa del sacrifici de l'anyell); anyell destinat al sacrifici', Wargla *tfaska* 'festa sobretot religiosa o tradicional', Gerba *tfaska* 'festa', Ghadames *tafaška* 'festes religioses majors', Nefussa *tfaska* 'festa', Sokna *tfaska* 'ovella', Foqaha *tafaška* 'festa religiosa'⁶⁶⁹⁵, tuareg de l'Ahaggar *tāfaske* 'sacrifici religiós de la Festa Grossa; víctima destinada al sacrifici religiós de la Festa Grossa; festa del sacrifici', tuareg dels *Iwāllammādān* i de l'*Ayər* i Ahaggar *tāfaske* 'sacrifici religiós; animal sacrificat, víctima'⁶⁶⁹⁶. Notem que en tuareg el nom ha produït diversos derivats, fins i tot un verb *fāskāt* 'ésser sacrificat (un animal) per a la festa'⁶⁶⁹⁷. El tractament fonètic del manlleu mostra que la introducció del mot en amazic no ha estat a través del judeoamazic sinó a través del llatí dels cristians (formalment també fóra possible a través del grec)⁶⁶⁹⁸.

⁶⁶⁹⁴ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 486, s.u. *pascha*, CHANTRAINE 1968-1980, p. 861, s.u. πάσχα i SCHUCHARDT 1918, p. 67.

⁶⁶⁹⁵ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, pp. 660-661, *sub radice* √*fsk*.

⁶⁶⁹⁶ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 178, *sub radice* √*fsk*.

⁶⁶⁹⁷ *Ibidem*.

⁶⁶⁹⁸ Històricament, és remarcable que, mentre que en llengües de l'Orient com el hindi-urdú, el gujarati, el bengalí i el malai, entre d'altres, la designació de la 'festa del sacrifici' (d'Ibrahim a Ismael segons els musulmans i d'Abraham a Isaac segons els judeocristians) ha estat presa de l'àrab *īd ul-'adhā* — *īd ul-kabīr* 'festa grossa' en àrab magribí—, en les llengües de l'Àfrica Occidental parlades per poblacions islamitzades trobem la designació *tabaski* o *tobaski*, que, com s'observa pel prefix *ta-*, no pot venir de cap altra llengua que de l'amazic. Això, que no ens consta que hagi estat investigat, suggereix que van ser amazigòfons els responsables de la islamització de les poblacions — majoritàriament de la branca atlàntica de la família nigerocongolesa, parlants de wòlof, serer, ful i altres llengües— de la vall del riu Senegal. Com que, en època de l'Imperi de Ghana aquests pobles eren animistes, és històricament versemblant que fossin els amazigòfons almoràvits els islamitzadors de wòlofs, serers i fuls durant el s. XI dC, mentre que els soninkes ja haurien estat islamitzats precoçment, entre els ss. VII-IX dC —possiblement a través dels diules, mandaics com els soninkes— per amazigòfons menys bel·ligerants que els almoràvits (vegeu *supra*, § VIII.5.6). Aquest evident amaziguisme musulmà de les llengües atlàntiques prou mereixia ser pres com a punt de partença d'algun estudi aprofundit que podria determinar si van ser efectivament amazigòfons els agents islamitzadors de les poblacions de la vall del Senegal. És gràcies al tractament fonètic i l'adaptació morfològica del manlleu que podem establir, creiem que amb garanties, la història del vell hebraisme *pesah* fins al wòlof *tabaski* a través del l'arameu *psk* (sense vocalitzar; llengua vehicular del Llevant mediterrani durant la segona meitat del Primer Mil·leni aC), el grec πάσχα, *lingua franca* de la Mediterrània Oriental durant tota l'antiguitat, el llatí *pascha*, llengua difusora del cristianisme a la Mediterrània Occidental i l'amazic *tafaska*, llengua baula entre la Mediterrània i el Sàhara

11. *peccātum* ‘pecat’: *tāmahaq abəkkəḍ* ‘pecat’ (plural *ibəkkəḍən*), *tāwəlləmmədt* i *tayərt abəkkəḍ* “péché; p. ext. délit, fait de faire mal à autrui, adultère”⁶⁶⁹⁹. Se n’ha derivat un substantiu *anəsbəkkəḍ* (*tāwəlləmmədt*) o *ənəbakkəḍ* (*tayərt*) ‘pecador, malfactor’, així com un verb *bəkkəḍ* “commettre un péché” i un derivat passiu *təwəbəkkəḍ* “être victime d’un malfaiteur”⁶⁷⁰⁰. Als dialectes septentrionals el mot ha retrocedit força, atès que només sembla conservar-se a Gerba *abəkkəḍu* ‘pecat’⁶⁷⁰¹, cabilenc *abəkkəḍu* “mal ou maladie? Sens mal défini d’un mot que n’a d’autre emploi connu, semble-t-il, que dans la formule *šš izzan ay aḍu, ur k-ikkat ubəkkəḍu!*, mange la m..., ô vent, que ne te frappe pas le mal (ou le vilain vent); paroles prononcées par la femme en bordant son bébé dans le berceau; mot de la langue féminine traditionnelle”⁶⁷⁰². No és impossible que el taixelhit *abukaḍ* ‘cec’, (el verb és *bukḍ* ‘ésser cec’) amb la vocalització *u-a* típica dels noms de defectes i malalties⁶⁷⁰³, tingui el mateix ètim, atès que en la mentalitat religiosa la ceguesa pot ser percebuda com l’estigma d’un pecador, però no deixa de ser un enllaç incert. No hi ha dubte que, essent *abəkkəḍ* un mot introduït amb el cristianisme, ha persistit més fàcilment entre els amazics menys islamitzats —o, si més no, més tardament islamitzats—, com ara els tuaregs, o entre comunitats musulmanes no sunnites, com ara els ibadites de Gerba; també és significatiu que, en cabilenc, *abəkkəḍu* sigui una relíquia del sociolecte femení, en molts aspectes més conservador que el masculí⁶⁷⁰⁴ i que, alhora, és dipositari de termes associats a la màgia i a una religiositat atàvica (i fins tel·lúrica) més fonament arrelada que el sociolecte masculí. Formalment, no podem deixar d’observar que l’adaptació *b* de la *p* llatina no és la regular en els llatínisms antics de l’amazic, com ara *pūllus* > **fūllūs* > *afullus* ‘pollastre’, *pascha* > **faska* > *tafaska* ‘festa del sacrifici de l’anyell’, etc. Per aquesta raó, hem de pensar que aquesta relíquia del llatí dels cristians va passar a l’amazic dels cristians durant el Baix Imperi o

Central (durant l’antiguitat i l’edat mitjana) i el Sàhara Occidental (a partir de l’edat mitjana). Com al Sàhara Central, el paper de l’amazic com a llengua vehiculadora de les innovacions —comercials, tecnològiques, religioses, culturals— vingudes de la costa de la Mediterrània al Sàhara Occidental esdevé més i més palès tan bon punt hom cerca d’establir-ne connexions.

⁶⁶⁹⁹ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, pp. 19-20.

⁶⁷⁰⁰ *Ibidem*.

⁶⁷⁰¹ BRUGNATELLI 2001, pp. 170-171. Vegeu també *supra*, § III.13.2.

⁶⁷⁰² DALLET 1982, p. 20, *sub radice* $\sqrt{bkḍ}$. Vegeu també NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 1, pp. 49-50 *sub radice* $\sqrt{bkḍ}$ 1.

⁶⁷⁰³ Sobre els quals vegeu VYICHL 1954.

⁶⁷⁰⁴ L’existència d’un sociolecte femení amb trets lèxics (i fins fonètics) diferenciats del masculí no són privatis del cabilenc (ni, de fet, de la llengua amaziga), però en aquest dialecte es troben casos realment colpidors com la realització del mot per a ‘porta’, *tabburt*, que els cabilencs pronuncien [θəb:ʊrθ] i les cabilenques [θəp:ʊrθ], amb una *p* tensa altrament estranya al cabilenc i generalment a l’amazic.

àdhuc més tard. El testimoniatge del zenaga *fakkūda* “péché, faute contre Dieu” (plural *fakkūdan*)⁶⁷⁰⁵ podria remetre a una periodització anterior del manlleu. És improbable que el nom zenaga pugui venir d'un derivat de l'àrab فُقِدَ ‘no trobar, perdre’⁶⁷⁰⁶ —al qual al·ludeix tímidament F. Nicolas—, primerament perquè el significat de l'arrel àrab és allunyat del significat del nom zenaga —en qualsevol cas és més proper del significat de l'ètim llatí— i, segonament, perquè no sembla haver-hi en àrab cap nom concret (ni postulable) que pogués servir com a ètim del nom zenaga. La vocalització *a-u* s'ha d'entendre com una simple adaptació a l'esquema de més rendiment en morfologia nominal amaziga. El masculí *fakkūda* és una forma aparentment “estranya” en amazic, per l'absència de vocal d'estat i per la *-a* final, però justament en zenaga en trobem altres exemples, com ara *gänä* “(grande) forêt”, forma masculina de la femenina corresponent *taḡänt* “forêt”⁶⁷⁰⁷. Per tant, *fakkūda* seria, teòricament, la forma zenaga corresponent a **afäkkud* en altres dialectes. Fa problema la manca de faringalització en la forma zenaga, però en el vocabulari de F. Nicolas hi ha nombroses inexactituds en les notacions⁶⁷⁰⁸, de manera és possible que la notació de la faringalització hagi estat preterida, perquè el llatí /t/ pot ser adaptat en paleoamazic com a **/t̥/* —corresponent al protoamazic **/ḏ/*—, però no com a **/d/*⁶⁷⁰⁹.

12. llatí *pīrus* (femení) ‘perera’⁶⁷¹⁰ > paleoamazic **fīrast* ‘perera’ i ‘pera (singulatiu)’, **fīras* ‘peres’, dels quals són continuadors el taixelhit *tafīrast* ‘pera’ i ‘perera’, tamaziyt *tafīrast* ‘pera’ i ‘perera’ (plural *tifīrasin* o *tifras*)⁶⁷¹¹, Ntifa *tifīrast* ‘ibidem’, Zuara *tifīrast* ‘pera petita’ (plural *tifīras*), *ifīras* ‘pera grossa’ (plural *ifīras*) ‘pera’, etc.⁶⁷¹². Sembla clar que en amazic la seqüència *i-a* ha estat reanalitzada com un plural apofònic (d'on el masculí *ifīras* i el femení *tifīras*).
13. llatí *pūllus* (femení) ‘petit d'un animal, especialment el pollastre’⁶⁷¹³ > paleoamazic **fūllūs*, del qual són continuadors el

⁶⁷⁰⁵ NICOLAS 1953, p. 197, *sub radice* √*fk*d; absent a TAINE-CHEIKH 2008.

⁶⁷⁰⁶ Cf. LANE 1863, p. 2424, *sub radice*.

⁶⁷⁰⁷ TAINE-CHEIKH 2008, p. 199.

⁶⁷⁰⁸ És de doldre l'absència del mot en el recent diccionari zenaga de TAINE-CHEIKH 2008. Ha esdevingut el mot desuet després de 1953?

⁶⁷⁰⁹ Vegeu *supra*, § 2.8.2.3.

⁶⁷¹⁰ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 510, *s.u.* *pirus*. Com la majoria de noms d'arbres fruiters, el mot llatí no deu ser pas de soca indoeuropea.

⁶⁷¹¹ Cf. TAÏFI 1991, p. 128, *sub radice* √*fī*s.

⁶⁷¹² Cf. VYCICHL 2005, p. 27.

⁶⁷¹³ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 544, *s.u.* *pullus*. Val a dir que ja en llatí africà hi ha indicis que fan pensar que *pullus* hi era emprat amb el sentit de ‘gall’ que trobem en molts dialectes amazics: “*a pullis comesta confortat ad pugnam*” (traducció llatina de Dioscòrides, ed. STADLER 1901, p. 60, 21, citat per ADAMS 2007, p. 544) ‘menjada pels galls els enforteix per a la lluita’, que adapta —més aviat que simplement tradueix— el grec

taixelhit i tamaziyt *afullus* ‘gall; pollastre’ (femení *tafullust*), Ayt Iznasn *afəllus* ‘pollet’, Figuig *fullus* ‘pollet’, xaui *fullis* ‘pollet’ (femení *tfullist*), Ayt Snus *afullus* ‘pollet’, Wargla *fullus* ‘pollet; pollastre petit’⁶⁷¹⁴, etc.

14. llatí *scala* ‘escala’⁶⁷¹⁵ > paleoamazic **skala*, del qual són continuadors el taixelhit i tamaziyt *taskala* ‘escala’ (plural *taskaliwin*)⁶⁷¹⁶.

Recentment, un llatinista, J.N. Adams, expressava un judici sanament escèptic sobre l’antiguitat dels llatinismes de l’amazic⁶⁷¹⁷. Ara bé, es dona el cas que el tractament fonètic d’un dels estrats de llatinismes en amazic mostra que aquests van introduir-s’hi durant l’Alt Imperi, sobretot la integració de la terminació de nominatiu *-(u)s* com si *-s* fos part del lexema (*angēlus* > **angālūs*, *asīnus* > **asīnūs*, *pīrus* > **fīrast*, *pūllus* > **fūllūs*), la manca absoluta de fenòmens de palatalització que ocorren en romànic (*cīcer* > **kikār* o **kikīr*) i la conservació del diftong llatí *au* (*causa* > **qawsa*). Naturalment, també hi ha romanismes en els dialectes amazics⁶⁷¹⁸, però el tractament fonètic diferenciat permet generalment establir-ne si més no estrats cronològics relatius. En conseqüència, creiem que podem establir l’antiguitat del primer estrat de llatinismes de l’amazic en època de l’Alt Imperi.

“ποιεῖ δὲ καὶ τοὺς ἀλεκτρούνας καὶ τοὺς ὄρτυγας μαχίμους εἶναι μειγνύμενον τῇ τροφῇ” (ed. WELLMANN 1958, vol. 2, 280, 10-11) ‘fa els galls i les guatles bel·licoses si es barreja amb el seu menjar’. Semblantment, a Agustí (*Quaestiones in Heptateucum* 7, 25; CSEL 28, p. 465): “*an Graecae locutionis consuetudo est etiam uitulos eos appellare, qui grandes sunt? nam ita loqui uulgo in Aegypto perhibentur, sicut apud nos pulli appellantur gallinae cuiuslibet aetatis*”.

⁶⁷¹⁴ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, pp. 570-571, *sub radice* √*fls*. De l’amazic ha estat pres ça i lla per l’àrab magribí, com ara en l’àrab tunisenc *fillūs* ‘pulcino’ (‘pollet’). Vegeu CIFOLETTI 2006, p. 443.

⁶⁷¹⁵ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 599, *s.u. scando*.

⁶⁷¹⁶ Cf. TAÏFI 1991, p. 630, *sub radice* √*skl* i VYCICHL 2005, p. 29.

⁶⁷¹⁷ “The problem is that most of the alleged Latin words in Berber are also reflected in Romance languages around the Mediterranean, as for example Italian dialects, Spanish and Sardinian dialects. The question therefore arises whether they were borrowed in the Roman period itself, or at a later date from one of the Romance languages. Unless this chronological problem can be addressed and criteria established for distinguishing between early (Roman period) borrowings, and later borrowings from Romance, the Berber evidence cannot be assumed to have anything to contribute to our knowledge of language contact in Africa under the Romans” (ADAMS 2003, p. 247). Semblantment, en la seva última monografia: “This case raises acutely the question whether the Berber forms are genuinely borrowings from Latin, or later borrowings from Romance. The failure of Semitic scholars to address this question directly undetermines the significance of the Latinate element in Berber” (*idem* 2007, p. 572).

⁶⁷¹⁸ Sobre l’afroromànic, hi ha nombroses dades útils a LEWICKI 1951-1952.

8.4. Continuïtats antroponímiques

La recurrència d'un nombre considerable d'antroponims libis/maures en regions allunyades de l'Àfrica del Nord antiga no és un indici fiable de continuïtat lingüística paleoamaziga, però creiem que la continuïtat onomàstica és un fet culturament prou significatiu perquè reprenem aquí els noms que, a partir de les fonts antigues, mostren una major difusió geogràfica.

1. *Ammon*: aquest nom teòfor del déu-marrà apareix al més sovint en compostos antroponímics. És especialment freqüent a la Tamazga oriental: a l'oasi homònim (actual Siwa) Παραμμων i a la Cirenaica Ιθαλλαμμων, Αλλαμμων, Ιαρθαμμων i Πολλαλλαμμων. També a la Tamazga central: a Tripolitània *Vanamon* i a Numídia *Masamon*. No en coneixem testimoniatges a la Tamazga occidental, per bé que el culte al marrà hi ha perviscut almenys fins a l'edat mitjana, car els *Id aw Izimmr* 'els descendents del marrà' de l'Alt Atlas són blasmatats com a herètics per al-Bakrī a causa l'adoració secreta que feien d'aquest animal⁶⁷¹⁹.
2. *Ballenis* (regió de *Frenda* de Mauretània Cesariana), *Bellen* (nom d'un cap dels *Mazices* de la regió de Miliana de Mauretània Cesariana), *Balena* (*Volubilis*, Mauretània Tingitana), *Balenis* (*Thala*, Bizacena), *Balienis* a *Thubursicu Numidarum* (Numídia), a *Tipasa* (Mauretània Cesariana), a *Sua* (Zeugitana), a *Thignica* (Zeugitana), a *Zattara* (Numídia) entre *Henchir el-Ksar* i *Djebel Taya* (Numídia); potser relacionat amb el topònim de la Cesariana *Ballene Praesidium*⁶⁷²⁰.
3. *Baquaxs* (*Saldae*, Mauretània Cesariana)⁶⁷²¹, *Bacquas* (Cirta, Numídia) i *Bacaci* (datiu, *Djebel Taya*, Numídia).
4. *Biccar* a *Tucca* (Mauretània Sitifiana), *Bicchari* a *Sitifis* (Mauretània Sitifiana), *Becar* a *Arsacal* (Numídia)⁶⁷²².
5. *Boccius* (Lepcis Magna, Tripolitània)⁶⁷²³, *Bocus* (*Golas*, Tripolitània), *Boccus* (*Ammaedara*, Bizacena), *Bocom* (*Thugga*, Zeugitana), *Boccho* (ablatiu, *Caesarea*, Mauretània Cesariana), *Bocchus* (rei de Mauretània)⁶⁷²⁴.
6. *Butur*, *Buturus*, *Butura*, *Buture*, *Buturicus*, *Buturaia*, *Buturata*, *Buturaria*, *Buturarius*, *Botor* (Tagast, *Thabraca*, Cirta, *Castellum Tidditanorum*, *Ksar Mahidjiba*, *Celtianis*, *Djebel Taya*, *Thubursicu*

⁶⁷¹⁹ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Masamon*.

⁶⁷²⁰ Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u.

⁶⁷²¹ Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u.

⁶⁷²² Vegeu *supra*, §§ VI.9.1 i VII.8.1.

⁶⁷²³ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u.

⁶⁷²⁴ Vegeu *supra*, § VIII.8.1, s.u.

- Numidarum, Theueste, Numidia*)⁶⁷²⁵, *Botrius* i *Botrianus* (*Aquae Sirenses, Mauretania Cesariana*)⁶⁷²⁶.
7. *Chinitiu* (*Jefren, Tripolitania*)⁶⁷²⁷, *Chinithius* (*Gigthis, Tripolitania*), *Cinitius* (*Theueste, Numidia orientalis*) i *Chinithi* (*Gadiaufala, Numidia occidentalis*).
8. *Fasir* (circumcel·lió nùmda de prop de *Mileu*), *idem* (*Theueste, Numidia*), *idem* (*Cartago, Zeugitana*), *Fasiria* (*Cartago*), *idem* (*Mactar, Bizacena*), possiblement *Fazai*] (*Theueste*) i *Fasarianus* (*Thignica, Zeugitana*)⁶⁷²⁸.
9. *Iadar* (*Sicca Veneria, Zeugitana*), *Iader* (*Aggar, Bizacena; Thapsus, Bizacena; Vppenna, Bizacena; Vsampus, Numidia*; citacions agustinianes referides a Numidia, amb la variant *Iadir*; *Theueste, Numidia*)⁶⁷²⁹, *Iaddir* (*Pomaria, Mauretania Cesariana*), *Iider* (*Altaua, Mauretania Cesariana*), *Iidir* (*Mina, Mauretania Cesariana*)⁶⁷³⁰ i, possiblement, *Safariidir* (*Altaua, Mauretania Cesariana*)⁶⁷³¹ i *Tacneidir* (*Mauretania Tingitana*)⁶⁷³², *y'dr* en una inscripció neopúnica de Cirta (N 45)⁶⁷³³ i IDR i en una de líbica (RIL 260). *Yidir* continua essent un nom ben popular a Tamazga.
10. *Iassucthan* i *Iasucthan* (*Golas, Tripolitania*), *Iasucta* i *y'skt'n* (*Cartago, Zeugitana*), *Iasuctanen* (*Mactar, Bizacena*)⁶⁷³⁴ *Iasuctan* o *Easuctan* (*Lambaesis, Numidia*), YSKTN en dues inscripcions líbiques de Numidia. Possiblement hi estigui relacionat *Iasuc* (*Numidia orientalis*).
11. *Illilasen* a *Iaggachen* (*Cabilia, Mauretania Cesariana*)⁶⁷³⁵ i *Ililasen* a *Volubilis* (*Mauretania Tingitana*)⁶⁷³⁶.
12. *Is(s)icuar*, *Is(s)iguar*, *iasicuarlul* en diverses inscripcions tripolitanes. D'altra banda, amb un prefeix *m-*, tenim *'wmzgw'r* (en una inscripció neopúnica de *Mactar, Bizacena*), *Amozcuar* (*Thala, Bizacena*)⁶⁷³⁷, *Imsguar* o *Imzguar* (*Ciuitas Pophthensis, Numidia*), *Mizguar* (*Madaure, Numidia*) i en el nom del xeic ibadita de Nefussa del s. VIII dC *Abū M(Ṿ)sw(a)r Yaṣlit(Ṿ)n an-Nafūsī*⁶⁷³⁸. A més a més, aquestes dues sèries antroponímiques tenen una etimologia plausible⁶⁷³⁹.

⁶⁷²⁵ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Butur*.

⁶⁷²⁶ Vegeu *supra*, § VI.8.1, s.u. *Botrianus*.

⁶⁷²⁷ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u.

⁶⁷²⁸ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Fasir*.

⁶⁷²⁹ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Iader* i *Iaderi*.

⁶⁷³⁰ Vegeu *supra*, § IX.8.2, s.u. **yidir*.

⁶⁷³¹ Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u. *Safariidir*.

⁶⁷³² Vegeu *supra*, § VIII.8.1, s.u. *Tacneidir*.

⁶⁷³³ JONGELING 2008, p. 336.

⁶⁷³⁴ Vegeu *supra*, § V.11.2, s.u.

⁶⁷³⁵ Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u.

⁶⁷³⁶ Vegeu *supra*, § VIII.8.1, s.u.

⁶⁷³⁷ Vegeu *supra*, § V.11.2, s.u.

⁶⁷³⁸ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Is(s)icuar*.

⁶⁷³⁹ Vegeu *supra*, § 8.2, s.u.

13. *Iuba* és un teònim (amb aplicació antroponímiques) força estès epigràficament: *Castellum* (actual *Nebbeur*, Zeugitana occidental), *Thubursicu Numidarum* (Numídia), *Vanisnesi* (Mauretània Sitifiana), *Caesarea* (Mauretània Cesariana), *Pomaria* (Mauretània Cesariana) i en diverses fonts literàries (*Bellum Africum*, Ciceró, Plini el Vell, Minuci Fèlix), que al·ludeixen a l'*agllid* nùmida homònim, probablement portador d'un nom teòfor.
14. *Iugurt(h)a* a *Thamugadi* (Numídia), *Rusuccuru* (Mauretània Cesariana) i literàriament com a nom d'un famós cap nùmida (Sal·lusti, Plini el Vell, Valeri Màxim), *Iugarta* a Cesarea de Mauretània i literàriament a Corip⁶⁷⁴⁰.
15. *Iurathe* (genitiu, *el-Amrouni*, Tripolitània), *ywr* [t] 'n en la part neopúnica, *ywrhtn* a *Henchir Drombi* (sud de Tunísia)⁶⁷⁴¹, *Iuratani* (genitiu, Lepcis Magna, Tripolitània), *Iurathani* (genitiu, Tripolitània), *Iurata* (bisbe donatista de *Turris Tamalleni*, Tripolitània), *Iuratha* (*Thubursicu Numidarum*), YRTN de nombroses inscripcions líbiques: RIL 48 (*Sidi Ali Bahoul*, Bizacena), 114 (*Mechta el-Djenaine*, Numídia oriental), 179 (*Kef Beni Fredj*, Numídia oriental), 376 (*el-Kantas*, Numídia), 657 (*Ain Nechma*, a prop de *Calama*, Numídia), 923 (*Zarouria*, al sud de Tagast, Numídia), 927 i 928 (*Ain Zitoun*, a l'oest de *Tahert*, a Mauretània Cesariana)⁶⁷⁴².
16. Μακκρυρ (Cirenaica), nombroses variants tripolitanes *Macarcum*, *Macargum*, *Macurgum* (teònim a *Vaga*, Zeugitana), *Maccurassan*, *Macer*, que també apareix en epigrafia púnica com a *m* 'qr, *Macurtam* (Zeugitana), en epigrafia líbica com a MKR (RIL 651), MKRN (RIL 650), MKRH (RIL 386), *Marcergum* (*Rapidum*, Mauretània Cesariana), *Maccarus* (*Volubilis*, Mauretània Tingitana)⁶⁷⁴³. Totes les variants semblen formacions a partir del lexema paleoamazic **māq̄ur* '(ell) és gran'⁶⁷⁴⁴.
17. *Mascal* a *Albulae* (Mauretània Cesariana occidental), *Mascel* a *Lemellef* (Mauretània Sitifiana), Cirta, *Thibilis*, *Lambaesis* i *Sila* (Numídia), *Mascelia* a *Sicca Veneria* (Zeugitana) i MSKL en epigrafia líbica de *Guelaa bou Atfan* (Numídia)⁶⁷⁴⁵.
18. *Masof* a *Auzia* (Mauretània Sitifiana), *Sila* i *Henchir Koudiat Setieh* (Numídia), *Aggar* (Bizacena), *Zliten* (Tripolitània)⁶⁷⁴⁶.
19. *Masul* a *Cillium* (Bizacena), *Masulis* (genitiu) a *Mileu* (Numídia occidental), femení *Masula* a *Sila* (Numídia), MSHL a l'epigrafia líbica i potser *mswly* (amb nisba) en una inscripció neopúnica de *Mactar* (Bizacena)⁶⁷⁴⁷. Possiblement relacionat amb l'etnònim *Massyli*.

⁶⁷⁴⁰ Vegeu *supra*, §§ VI.9.1, s.u. *Iugurt(h)a* i VII.8.1, s.u. *Iugarta*.

⁶⁷⁴¹ Vegeu *supra*, § V.11.4, s.u.

⁶⁷⁴² Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Iurathe*.

⁶⁷⁴³ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Macarcum*.

⁶⁷⁴⁴ Vegeu *supra*, § 8.2, s.u.

⁶⁷⁴⁵ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Mascel*.

⁶⁷⁴⁶ Vegeu *supra*, §§ VI.9.1, s.u., i VII.8.1, s.u.

⁶⁷⁴⁷ Vegeu *supra*, §§ V.11.2, s.u., VII.8.1, s.u.

20. *Mazic* a *Caesarea* (Mauretània Cesariana) i *Altaua* (Mauretània Cesariana)⁶⁷⁴⁸; *Mazica* a *Mustis* (Zeugitana)⁶⁷⁴⁹, a *Thamugadi* (Numídia) i a *Lambaesis* (Numídia)⁶⁷⁵⁰; *Mazicat* a *Medianas Zabuniorum* (Mauretània Sitifiana)⁶⁷⁵¹; *Mazics* a *Altaua* (Mauretània Tingitana)⁶⁷⁵²; *Mazix* a *Sicca Veneria* (Zeugitana)⁶⁷⁵³; *Mazzic* a *Naraggara* (Numídia)⁶⁷⁵⁴; *Masik* a *Henchir Djenan Abderrahman* (a prop de *Thagaste*, Numídia)⁶⁷⁵⁵; *Massic* a *Ksar Ghafar* (sud de Zeugitana); i *Massic*: al mateix indret)⁶⁷⁵⁶; *Masac* a *Cillium* (Bizacena)⁶⁷⁵⁷; *Masag* a *Castellum Mastar* (a la vora de Cirta, Numídia) i *Masaga* al mateix indret⁶⁷⁵⁸; *Massuca* a *Numerus Syrorum* (Mauretània Cesariana)⁶⁷⁵⁹. És possible que remeti a això el nom MSK de l'epigrafia líbica (RIL 191, 192, 353, 793). Entre els *Iwalləmmədän*, *Maziy* funciona encara com a antropònim. Usat etnonímicament, ho trobem en fonts literàries gregues i llatines i, en una ocasió, copta Μάζικες / *Mazices* / ΜΑΓΙΖ, que hom troba des dels oasis occidentals d'Egipte fins a Mauretània⁶⁷⁶⁰. Són interessants les variants *Mazuca* d'Amià Marcel·lí i *apud Mazacos* d'Agustí⁶⁷⁶¹.
21. *Meduri* (datiu) a *Thimida Bure* (Zeugitana), *Meduria* a *Gemellae* (sud de Bizacena) i *Medur* a *Caldis* (Numídia occidental)⁶⁷⁶².
22. *Miggin* a *Theuste* (Numídia), a *Thamalla* (Mauretània Sitifiana), en diverses fonts literàries de Numídia (actes de concilis, Agustí) *Miggin Edistianensis*, *Miggin Vagalitanus*, etc.; *Migginis* (genitiu, *el-Hassi*, Numídia, al nord de l'Aurès) *Miccin* (*Henchir Sidi Ali ben Amar*, Bizacena occidental), *Miccina* (Cartago), *Migginiatunis* (*Theuste*), *Migin* (*Masculula*, Zeugitana), *Miginis* (genitiu, plana de *Foussana*, Bizacena occidental), *Myggyn* (*Volubilis*, Mauretània Tingitana), *Meggeni* (*Theuste*), *Meggent* (*Madauros*, Numídia), *Migg* (*Theuste*), potser *Mindig* (*Thuburbo Maius*, Zeugitana)⁶⁷⁶³. Aquest nom, especialment freqüent a Numídia i a les regions limítrofes de Zeugitana i Bizacena, també està testimoniats a Mauretània Sitifiana i Mauretània Tingitana.

⁶⁷⁴⁸ Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u.

⁶⁷⁴⁹ Vegeu *supra*, § V.11.1, s.u.

⁶⁷⁵⁰ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u.

⁶⁷⁵¹ Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u.

⁶⁷⁵² *Ibidem*.

⁶⁷⁵³ Vegeu *supra*, § V.11.1, s.u.

⁶⁷⁵⁴ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u.

⁶⁷⁵⁵ *Ibidem*.

⁶⁷⁵⁶ Vegeu *supra*, § V.11.1, s.u.

⁶⁷⁵⁷ Vegeu *supra*, § V.11.2, s.u.

⁶⁷⁵⁸ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u.

⁶⁷⁵⁹ Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u.

⁶⁷⁶⁰ Vegeu *supra*, §§ I.5.2.2, V.11.1, V.11.3.13.

⁶⁷⁶¹ Vegeu *infra*, § 10.2.6.

⁶⁷⁶² Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. **māddūr*.

⁶⁷⁶³ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Miggin*.

23. *Monna* com a teònim a *Thignica* (Zeugitana), enjondre com a nom de dona: a *Sicca Veneria* (Zeugitana), *Sitifis* (Mauretània Sitifiana), *Saltus Massipianus* (Dorsal bizacena), diminutius *Monnica* a *Lambaesis* (Numídia) i nom de la mare d'Agustí de Tagast; *Monnina* a *Thubursicu Numidarum* (Numídia) i *Monnula* a *Thibilis* (Numídia)⁶⁷⁶⁴. L'epicentre d'aquest teònim/antropònim sembla ser la Numídia històrica (inclosa la regió més occidental de Zeugitana), amb una àrea d'influència vers Zeugitana i Bizacena a l'est i vers Mauretània Sitifiana a l'oest.
24. *Mustia* (femení) pertot de Numídia (*Caldis*, *Cirta*, *Henchir el-Ksar*, *Thibilis*), *Mustus* (masculí) a Zeugitana (*Thuccabora*, *Masculula*, *Sicca Veneria*), *Musta* a *Sicca Veneria* (Zeugitana), *Mustius* a *Hippo Regius* (Numídia), *Musti* (genitiu) a *Thubursicu Numidarum* i a *Thibilis* (Numídia), *Mustio* (datiu) a *Calama* (Numídia), *Mustecus* a *Castellum Tidditanorum* (Numídia), *Mustacia* a *Thubursicu Numidarum*, *Mustelus* a *Ammaedara* (Bizacena) i a *Castellum Tidditanorum* (Numídia), *Mustela* a *Thubursicu Numidarum* i a *Vt(h)ina* (Zeugitana), *Mustulus* a *Thibilis* (Zeugitana) i actes de concilis (*Mustulus Cabarsussitanus*, *Mustulus Vzalensis*), *Mustolus* a l'Aurès i a *Celtianis* (Numídia), *Mustula* a *Theueste* (Numídia) i a *Thignica* (Zeugitana), *Musteolus* a *Castellum Tidditanorum* (Numídia), a *Boucheougouf* (Numídia), entre *Chullu* i *Mileu* (Numídia), a *Caldis* i a *Castellum Tidditanorum* (Numídia), *Mustiolus* a *Thubursicu Numidarum*, a *Castellum Elephantum* (Numídia), a *Thubursicu Numidarum*, a *Lemellef* (Mauretània Sitifiana), a *Sicca Veneria* (Zeugitana), a *Madauros* (Numídia), a *Castellum Tidditanorum* (Numídia), *Sigus* (Numídia), *Mustianus* a *Djebel Taya* (Numídia), *Mustiuius* a *Castellum Tidditanorum* (Numídia). En epigrafia líbica trobem MSTI (RIL 530), MSTH (RIL 87, 513, 589, 671, 674, 676, 689, 723, 1033) i MUŠH (RIL 337). La distribució dels noms femenins i masculins amb una base *Must-* és especialment densa a Numídia i Zeugitana, i a penes hi ha algun testimoni atge escadusser a regions limítrofes de Bizacena i Mauretània Sitifiana⁶⁷⁶⁵.
25. *Nassaei* (genitiu) *Cillium* (Bizacena), *Nassaius* a *Sucubi* (Zeugitana), *Nassii* (genitiu) a *Masculula* (Zeugitana), el nom d'un màrtir de *Sidi Mhammed Benali* (Mauretània Cesariana) anomenat *Nassei*, *Nassaietia* a *Albulae* (Mauretània Cesariana) i *Nasseus* a *Auzia* (Mauretània Sitifiana). Potser també NSI de l'epigrafia líbica⁶⁷⁶⁶.
26. *Nyfthae* (Lepcis Magna, Tripolitània), *Nyptanis* (genitiu, *Gales*, Zeugitana), amb la transcripció púnica *npthn ymr'*, *Niptheus* (*Aubuzza*, Bizacena) i en epigrafia líbica NFTN (RIL 529)⁶⁷⁶⁷.
27. *Rocna* a *Mechera Sfa* (Mauretània Cesariana occidental), *Rocnia* a *Cirta* (Numídia) i *Rocnus* a *Arsacal* (Numídia)⁶⁷⁶⁸.

⁶⁷⁶⁴ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Monna*.

⁶⁷⁶⁵ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Mustia*.

⁶⁷⁶⁶ Vegeu *supra*, § V.11.2, s.u. *Nassaei*.

⁶⁷⁶⁷ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Nyfthae*.

28. *Sischoi* (*Gasr Beni Musa*, Tripolitània), *Sisoi* (*Castellum Elephantum*, Numídia occidental; *Masculula*, Zeugitana; *Sicca Veneria*, Zeugitana; *Calama*, Numídia), en epigrafia neopúnica *sys'y* (*Ciuitas Pophthensis*, Numídia), *Siso* (*Calama*, Numídia), *Sissi* (genitiu, *Celtianis*, Numídia occidental), *Sissin* (*Thuburnica* Zeugitana occidental), *Sissioi* (*Celtianis*, Numídia occidental), *Sissoi* (*Thubursicu Numidarum*, Numídia) *Sissonies* (*Masculula*, Zeugitana), *Sissonia* (*Sicca Veneria*, Zeugitana; *Agbia*, Zeugitana)⁶⁷⁶⁹. Encara que aquest nom podria ser, en darrera instància, d'origen púnic —no és pas clar—, sembla clar que va arribar a popularitzar-se entre maures de Zeugitana i Numídia, amb una única evidència a Tripolitània.
29. *Stiddin* (*Sabrata* i *Lepcis Magna*, Tripolitània), *Stidin* (*Sabrata*), *Siddin* (*Auzia*, Mauretània Sitifiana), *Siddina* (*Auzia*), *Siddine* (*Cuicul*, Numídia occidental), *Siddini* (genitiu), *Sidin* (*Theueste*, Numídia oriental), *Sidina* (*Henchir el-Hammam*, Numídia), *Tziddin* (*Cartago*, Zeugitana), *Tsedden* (Numídia), *Şiddin*, *Şidin*, *Seddena* (*Thubursicu Numidarum*), *Sedeni* (*Thagaste*, Numídia), *Ziddinae* (datiu, *Banasa*, Mauretània Tingitana), *Ziddini* (genitiu), *Ziddinus*, *Tidin* (*Mididi*, Bizacena), *Zaedonis* (entre *Tagast* i *Thabraca*, amb el paral·lel líbic ZYDN), ÇDN en epigrafia líbica, neopúnic 'y'şdn (*Wadi el-Amud*, Tripolitània), potser també el nom femení *Şīdīnt* o *Şīdīn(ā)t* que apareix a les cròniques ibadites medievals de *Nefussa*⁶⁷⁷⁰. L'abast d'aquest antropònim, per al qual hem proposat un ètim paleoamazic⁶⁷⁷¹, és dels més notables: Tripolitània, Bizacena, Zeugitana, Numídia, Mauretània Sitifiana i Mauretània Tingitana.
30. *Tilauca* a *Tipasa* (Mauretània Cesariana) i a *Calama* (Numídia), *Tilauge* a *Cesarea* i TLUKN de l'epigrafia líbica de *Kef Messalne* (Numídia)⁶⁷⁷².
31. *Zabul* a *Thubursicu Numidarum* (Numídia); *Zabulus* a *Guelaa bou Atfan* (Numídia), *Madaure* (Numídia), *Zabullus* a *Pomaria* (en dues inscripcions, Mauretània Cesariana), a *Thignica* (Zeugitana), *Numluli* (Zeugitana), *Thubursicu Bure* (Zeugitana), *Thibaris* (Zeugitana), *Thubursicu Numidarum* (Numídia); *Zabullu* a *Saddar* (Numídia), *Zabulli* (genitiu) a *Guelaa bou Atfan* (Numídia), *Thubursicu Numidarum*; *Sabulus* a *Thibaris* (Zeugitana); *Sabuli* (genitiu) a prop del riu *Siliana* (Zeugitana) i nombrosos derivats llatinitzants *passim* : *Zabulla*, *Sabulla*, *Zabulius*, *Zabulia*, *Zabullia*, *Zabullaia*, *Zabullaca*, *Zabulina*, *Zabullina*, *Sabulline*, *Zabulica*, *Zabullica*, *Zabulliga*, *Sabullica*⁶⁷⁷³.

⁶⁷⁶⁸ Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u. *Rocna*.

⁶⁷⁶⁹ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Sischoi*.

⁶⁷⁷⁰ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Stiddin*.

⁶⁷⁷¹ Vegeu *supra*, § 8.2, s.u. **zīdīn*.

⁶⁷⁷² Vegeu *supra*, § VII.8.1, s.u. *Tilauca*.

⁶⁷⁷³ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Zabul*.

És possible que algunes de les recurrències evocades siguin casuals, però en general no sembla agosarat afirmar una certa continuïtat onomàstica líbia/maura de gran abast. Les regions extremes són les que, amb les dades a la mà, semblarien les menys partíceps d'aquest continu antroponímic, però fora erroni treure'n gaires conseqüències, atès que el corpus antroponímic és molt menor a Cirenaica i la Mauretània Tingitana que a Numídia, Zeugitana, Bizacena, Tripolitània i Mauretània Cesariana. D'altra banda, l'antroponímia de l'epigrafia líbica prové àmpliament de Numídia, mentre que l'antroponímia líbia de fonts púniques tardanes (neopúnica i llatinopúnica) prové principalment de Tripolitània.

9. L'expansió amaziga i el problema de la cronologia protoamaziga

9.1. Un qüestió incòmoda: Què és més antic, el protoamazic o el paleoamazic?

La cronologia de l'expansió de l'amazic en un vast territori que, històricament, ha arribat a abastar de la riba occidental del Nil a l'oceà Atlàntic i de la Mediterrània al Sàhara és una qüestió enormement complexa que ha atret l'atenció d'estudiosos de diferents àmbits, que l'han abordada amb criteris també diferents. L'atracció del cas amazic ve per l'aparent paradoxa entre l'extraordinària extensió —baldament fragmentada avui dia— i l'homogeneïtat interna de l'amazic. Car la diferenciació lingüística de l'entramat dialectal amazic no es correspon pas amb l'extensió geogràfica i la separació històrica de les diferents poblacions amazigòfones. En el marc de la present recerca no podem pas pretendre dirimir un enigma major de la història de la llengua amaziga —d'evident interès també per a la història lingüística de la Mediterrània i d'Àfrica—, però sí que creiem oportú, en primer lloc, donar compte de les diferents aproximacions a l'estudi de l'expansió de la llengua amaziga des del punt de vista de les dades arqueologia, de la protohistòria, de la lingüística històrica, de la glotocronologia i lexicoestadística; i, en segon lloc, proposar una metodologia adequada per a enfocar el plantejament d'un problema que requereix, indubtablement, d'un tractament interdisciplinari.

9.2. La correlació entre les dades arqueològiques i la lingüística històrica amaziga

9.2.1. La introducció de protomediterranis capsians

Arqueòlegs, antropobiòlegs i prehistoriadors⁶⁷⁷⁴ concorden a situar cap al Vuitè Mil·leni aC la introducció, al nord d'Àfrica, d'unes poblacions de tipus antropobiològic protomediterrani i d'indústria capsiana que van anar substituint o assimilant les anteriors poblacions, de tipus meixtoide (l'home de *Mechta el-Arbi*, un cromanyoide) i indústria iberomaurusiana, que hi vivia almenys des de l'epipaleolític (20.000 aC)⁶⁷⁷⁵. L'arqueologia mostra que aquest tipus protomediterrani va ser el portador de la indústria anomenada *capsiana*⁶⁷⁷⁶, que s'estén del Vuitè al Cinquè Mil·leni aC. Es tracta d'una indústria de gran bellesa que és a l'origen de l'art amazic, pel gust per les formes geomètriques i estilitzades, presents encara avui dia en els tatuatges, teixits, catifes, pintures sobre terrissa o parets, escultura en fusta, bijuteria i en l'escriptura. La cultura capsiana presenta grans similituds, a causa d'un probable origen comú, amb la dels natufians, que del 10.500 al 8.300 aC habitaven Síria, Palestina i el Líban. Segons les dades arqueològiques, vers el 5000 aC els protomediterranis es van escampar cap l'oest i cap al sud a partir de la vall del Nil. Les primeres restes arqueològiques nord-africanes —indicadores d'una primera fase d'ocupació neolítica— de ramaderia extensiva d'ovelles i cabres daten de c. 4.580 aC⁶⁷⁷⁷, mentre que a Mauritània la ramaderia hauria pervingut pel nord c. 2000 aC⁶⁷⁷⁸. Tant el protohistoriador G. Camps⁶⁷⁷⁹ com l'arqueòloga M. Hachid⁶⁷⁸⁰ defensen que aquestes poblacions protomediterrànies capsianes són les portadores de la llengua amaziga a l'Àfrica del Nord, per la qual cosa anomenen “paleoberbers” les poblacions ancestrals al Sàhara neolític fins a un moment clau vers el 2.000 aC i “protoberbers” els avantpassats immediats de les modernes poblacions amazigues—⁶⁷⁸¹.

⁶⁷⁷⁴ La síntesi que presento procedeix sobretot de CAMPS 1974 i de HACHID 2000.

⁶⁷⁷⁵ Aquesta substitució de tipus humans és gradual, de manera que en època púnica, un 8 % dels cranis conservats en sepultures pertanyen a l'home de *Mechta el-Arbi*; i, avui dia, solament un 3 %, més nombrós a les Illes Canàries. Per tant, la població actual de l'Àfrica del Nord remunta sobretot al tipus protomediterrani capsian.

⁶⁷⁷⁶ A partir del nom de l'antiga ciutat sud-bizacena de *Capsa*, actual *Gafsa*.

⁶⁷⁷⁷ BLENCH 2001, p. 178.

⁶⁷⁷⁸ *Ibidem*.

⁶⁷⁷⁹ CAMPS 1974.

⁶⁷⁸⁰ HACHID 2000.

⁶⁷⁸¹ Notem que aquestes designacions topen amb els conceptes, d'aplicació únicament lingüística, de *paleoamazic* i *protoamazic* (vegeu *supra*, § 1.1) tal com els emprem nosaltres. Ens mostrem reticents a usar aquests termes amb el sentit que els donen G. Camps i M. Hachid pel fet que la identitat antropobiològica i “industrial” (de cultura material) no implica necessàriament

9.2.2. *Tipologies d'expansió lingüística i aplicació a l'amazic*

D'una banda, la variació dialectal de l'amazic suggereix una expansió recent del protoamazic, per tal com, fins i tot si és cert que podem trobar una erosió fonètica avançada en certs dialectes (com ara el zenaga i el rifeny), no sembla pas que aquests trets diferencials siguin gaire antics, ans al contrari, aquests fenòmens (palatalitzacions, espirantitzacions, rotacismes) continuen en curs en els dominis dialectals en qüestió, en què encara es poden trobar parlars (i fins tribus dins de parlars) que no han desenvolupat encara algunes d'aquests trets⁶⁷⁸². D'altra banda, la forta individuació que hem tingut ocasió d'observar suara⁶⁷⁸³ de l'amazic enfront de la resta de branques afroasiàtiques suggereix una escisió antiga del *phylum* afroasiàtic. Per mirar de donar compte d'aquesta aparent paradoxa serà bo reportar els esforços interdisciplinaris que arqueòlegs i lingüistes historicistes han menat en els darrers anys a fi d'establir tipologies d'expansió lingüística a partir de casos més clars que el de l'amazic. Una fita important en aquest sentit són els quatre volums editats R. Blench i M. Spriggs amb aportacions de nombrosos especialistes en diversos casos d'expansions de llengües de tot el món⁶⁷⁸⁴. Serà il·lustratiu rependre aquí els dos tipus d'expansió lingüística que han estat proposats —i discutits— per al cas amazic en un suggerent article del mateix R. Blench⁶⁷⁸⁵.

- (a) Tipus “haussa”: “Berber was indeed once much more diverse and its apparent uniformity is because a powerful cultural force expanded and assimilated speakers of diverse but related languages. The example of Hausa assimilating related West Chadic languages would provide an analogous situation”⁶⁷⁸⁶.
- (b) Tipus “ful”: “Berber expanded some time ago, and sociolinguistic factors have acted to keep groups in contact with one another, reducing the pressure for language diversification. The Fulfule language of West Africa, spread by pastoralists during the last 1000 years, but still intelligible across more than 2000 km of the Sahel, provides a parallel”⁶⁷⁸⁷.

—en tot cas, és el que cal demostrar amb indicis netament lingüístics— l'amaziguitat lingüística d'aquestes poblacions protomediterrànies capsianes.

⁶⁷⁸² Per al rifeny, hom pot trobar nombrosos exemples al magnífic atlas lingüístic de LAFKIOUI 2007.

⁶⁷⁸³ Vegeu *supra*, § 7, particularment les conclusions, § 7.5.

⁶⁷⁸⁴ BLENCH & SPRIGGS 1998-1999.

⁶⁷⁸⁵ BLENCH 2001.

⁶⁷⁸⁶ BLENCH 2001, p. 177. El haussa és, de les vora 150 llengües txàdiques, la que té, de llarg, el major nombre de parlants. L'àrea de difusió de la llengua haussa ha crescut enormement al llarg dels segles en detriment d'altres llengües txàdiques occidentals. A més dels hausses, que predominen a la meitat sud de Níger i a la meitat nord de Nigèria (estats de Sokoto, Kaduna, Katsina, Kano, Bauchi, Jigawa, Zamfara, Kebbi i Gombe), molts altres pobles veïns, generalment musulmans, empren la llengua haussa com a *lingua franca* al Txad, Níger, Sudan i Ghana. Vegeu *supra*, § IV.11.2.5.

⁶⁷⁸⁷ BLENCH 2001, *loc. cit.* L'origen i l'expansió dels fuls ha estat objecte de llargues discussions entre els africanistes i alhora és objecte de llegendes

9.2.3. *La ramaderia com a activitat difusora del protoamazic*

Per certificar que les poblacions ramaderes que es van estendre en direcció oest i sud de la vall del Nil vers el 5.000 aC eren realment amazigòfones, R. Blench ha sondejat onze conceptes bàsics de la ramaderia en els dialectes amazics, de manera que, si per a aquests conceptes estan testimoniats els mateixos termes en els dialectes geogràficament més distants —pren com a parlars més excèntrics els de Siwa, Augila i Foqaha a l'est i el zenaga al sud-oest—, aleshores es podria considerar com a probable que “the spread of Berber speech was related to the diffusion of livestock production and can thus be assigned to the ‘Capsian Neolithic’”⁶⁷⁸⁸. En efecte, es pot establir el caràcter panamazic dels termes reconstruïbles com a **tayadt* ‘cabra’⁶⁷⁸⁹, **azVlay* ‘boc’, **iyayd* ‘cabrit’, **wəlli* ‘bestiar menut (caprins i ovins)’, **tiysi* ‘cap de bestiar menut’, **ikrəri* ‘marrà’, **tehele* ‘ovella’, **izimər* ‘moltó, marrà’, **afunas* / **tafunast* ‘bou’ / ‘vaca’, **agənduz* ‘vedell’⁶⁷⁹⁰. El caràcter panamazic d'aquestes isoglosses referides al camp semàntic de la ramaderia ha menat R. Blench a concloure que “the Berbers were a close-knit livestock-producing ethnolinguistic group with a similar lexicon across their entire range. However, it would be unusual for a people that dispersed as long ago as 7000 years to retain such homogeneous vocabulary. Bantu and Polynesian, respectively ca. 4000

entre els propis fuls i entre els pobles veïns. Alguns havien cercat un origen oriental, a Egipte o Etiòpia. Gràcies a la lingüística, acompanyada d'altres indicis històrics, avui dia es creu que l'etnogènesi dels fuls fou a l'actual Senegal, tenint en compte que la filiació de la llengua ful és atlàntica septentrional, com el wòlof. A partir d'aquest origen occidental s'hauria produït l'expansió dels fuls cap a l'est al segle XVI, a través dels prats del Sahel, fins a abastar, discontinuament, un vast territori que va de Senegal al Sudan. A l'oest, Futa Jalon, una regió ful situada a l'actual Guinea i també a part de Guinea Bissau, Senegal i Sierra Leone, es va constituir en estat en 1735 amb capital a Timbo (actual Guinea), quan els fuls musulmans van decidir organitzar-se políticament per fer front als fuls no musulmans. Malgrat la dispersió geogràfica, les diferències dialectals del ful no són tals que impedeixin la mútua intel·ligibilitat, tot i que, és clar, les dificultats creixen amb la distància (entre els fuls del Sudan i els de Guinea, per exemple). En algunes regions, com ara al nord de Camerun, el ful és emprat com a *lingua franca*. A causa del seu tipus de vida nòmada i la seva economia ramadera i comercial en territoris on es parlen altres llengües, la majoria de fuls són plurilingües. Així, els fuls de Níger i Nigèria solen parlar també el haussa i l'amazic dels tuaregs; els de la República Centreafricana solen parlar també el sango; els de Senegal solen parlar també wòlof; els de Mauritània solen parlar també àrab hassaní; els de Mali solen parlar també bàmbara i l'amazic dels tuaregs, etc. Vegeu *supra*, § IV.11.2.4.

⁶⁷⁸⁸ BLENCH 2001, p. 178.

⁶⁷⁸⁹ Notem que la forma zenaga és *taɔɔd* (TAÏNE-CHEIKH 2008, p. 10) en lloc de *tāɔd*.

⁶⁷⁹⁰ L'autor ha sotmès les dades lingüístiques a la revisió de l'amazigòleg M. Kossmann, per la qual cosa les correspondències dialectals i les reconstruccions que se'n deriven són fidedignes.

and 3500 years old, have split into many more lects than Berber. However, the alternative is to try and tie Berber to some more recent archaeological culture and propose that the Capsian Neolithic represents a wholly different population. No plausible suggestion of this type has ever been made and the equation, Berber = Capsian Neolithic, remains alluring”⁶⁷⁹¹. Per resoldre l’aparent incongruència entre l’homogeneïtat lingüística del grup dialectal amazic i l’alta cronologia de la introducció de protomediterranis capsians a l’Àfrica del Nord, Blench proposa que “such linguistic homogeneity could therefore only be the result of a constant pattern of migration and relexification from already closely related languages. One aspect of Berber does suggest that this might indeed have been the case. An aspect of Australian languages that has perplexed scholars is the difficulty of finding isoglosses or sound-shifts with sufficeint common geography to define groups of languages or lects. Almost every linguistic feature seems to have its own distribution. [...] Drawing lexical and pholological isoglosses produces complex overlapping⁶⁷⁹² patterns. In this, Berber seems to resemble Australian more than Polynesian or Ijò. In other words, highly mobile populations already speaking closely related languages, constantly encountering one another in open terrain, helped maintain a remarkable uniformity over the 7000 years since they expanded westwards from the Nile Valley”⁶⁷⁹³.

9.2.4. *L'estat cartaginès i la difusió del protoamazic*

En la mateixa línia de conciliar les dades arqueològiques amb les lingüístiques s’adscriu la contribució recent d’una amazigòloga, N. Louali, i d’un bantuista, G. Philippson⁶⁷⁹⁴. Els autors situarien el protoamazic —avantpassat comú dels dialectes amazics moderns— vers el 1.000 aC comparant-ho amb branques lingüístiques de cronologies similars, com ara la germànica⁶⁷⁹⁵. Basant-se en una sèrie de conceptes de l’àmbit de ramaderia gairebé coincidents amb els del R. Blench, Louali i Philippson han conclòs que “it is probable that Berber

⁶⁷⁹¹ BLENCH 2001, pp. 183-184.

⁶⁷⁹² Sobre l’encavallament dels dialectes amazics, vegeu SALEM CHAKER 1995b, pp. 2291-2295 i DURAND 1992a, pp. 185-194.

⁶⁷⁹³ *Ibidem*. En aquest sentit, a parer de l’autor, el tipus d’expansió de l’amazic, més aviat que comparable a la de les llengües polinèsies, bantu o pama-nyunga, seria comparable a la de les llengües mongoleses, turqueses i ijoides: “Each of these language families are relatively undiverse and each has some association with pastoralism of fishing nomadism. Mongolic and Turkic have spread relatively recently and show a limited degree of diversification compared with agricultural populations. Ijoid remains tightly-knit because its speakers seem to have been mobile fishing populations until recently. Berber is clearly older than these, but nonetheless, remains a good candidate for similar processes” (pp. 184-185).

⁶⁷⁹⁴ LOUALI & PHILIPPSON 2004.

⁶⁷⁹⁵ LOUALI & PHILIPPSON 2004, p. 106.

languages have spread within the territories they now occupy at various times in their history and that the very first movements coincided with the introduction of agriculture and animal husbandry. Although leading to the same results in linguistic terms, the diffusion of the Proto-Berber language could either be linked to population movements (demic expansion) or reflect the cultural predominance —presumably based on the knowledge of agriculture and/or animal husbandry— of one group over its neighbours, followed by acculturation”⁶⁷⁹⁶. Els termes ramaders que gaudeixen de distribució general a Tamazga estudiats pels autors són —ometent els adduïts per R. Blench— **azgār* ‘toro’, **ayəH* ‘llet’, **adyās* ‘colostre’, **ksʔ* ‘pasturar’⁶⁷⁹⁷. Louali i Philippson han inclòs, separadament en el corpus, tres ítems de distribució dialectal limitada, a saber **esāhāw* ‘bou, toro’ (amb continuadors en tuareg, taixelhit, cabilenc i zenaga), **ahyu* ‘vedell, jòneg’ (amb continuadors en tuareg, taixelhit, zenaga, a Nefussa i a Siwa) i **ag(g)urh* ‘animal castrat’ (amb continuadors en tuareg, Ghadames, taixelhit i zenaga)⁶⁷⁹⁸. Els autors es limiten a constatar aquests tres mots de distribució “residual”⁶⁷⁹⁹ sense parar esment que la pervivència d’aquests mots es dona únicament en dialectes senhages, o, si es vol, no zenates, per la qual cosa podria tractar-se de tres interessants isoglosses que agruparien tuareg, zenaga, taixelhit i zenaga en dos dels casos i cabilenc, Ghadames, Nefussa i Siwa en un altre cas⁶⁸⁰⁰. L’homogeneïtat del vocabulari de la ramaderia en els diferents dialectes amazics —com el conjunt de trets de l’amazic— fa del tot improbable, com han mostrat Louali i Philippson, fer venir el protoamazic d’una escisió del protoafroasiàtic (o del “protoboreafroasiàtic”) entre el 7.000 i el 5.000 aC. Per resoldre aquesta dificultat, els autors postulen un protoamazic 1 vers el 5.000 aC, que hauria donat lloc a diverses llengües de les quals no tenim evidència directa, i un protoamazic 2, que seria “fill” d’una d’aquestes ramificacions del protamazic 1 i que seria “l’avantpassat” directe dels dialectes amazics moderns. El protoamazic 2, que els autors remuntarien al 1.000-500 aC, s’hauria expandit i hauria desplaçat la resta de “descendents” del protoamazic 1⁶⁸⁰¹. Per a Philippson,

⁶⁷⁹⁶ *Ibidem*, p. 107.

⁶⁷⁹⁷ LOUALI & PHILIPPSON 2004, pp. 124-129.

⁶⁷⁹⁸ LOUALI & PHILIPPSON 2004, pp. 123-124.

⁶⁷⁹⁹ “residual forms, on the periphery of the domain, which are therefore likely to be old” (*idem*, p. 109).

⁶⁸⁰⁰ La distribució d’aquestes formes bé permetria una anàlisi des del punt de vista de les normes de geografia lingüística de M. Bartoli, atès que es troben en “regions laterals”.

⁶⁸⁰¹ LOUALI & PHILIPPSON 2004, p. 112. L’assumpció generalitzada del model genealògic de lingüística històrica desenvolupat per A. Schleicher i els neogramàtics ens mena a tots plegats a l’ús metafòric de conceptes biològics. No obstant això, caldria no perdre de vista que es tracta, estrictament, d’un ús *metafòric*, car les llengües no tenen vida pròpia, sinó que les fan vives les comunitats que les parlen. Per aquesta raó, recomanem una mica de contenció en l’ús d’expressions biològiques a l’hora de tractar de conceptes lingüístics: en un sol paràgraf, els autors concentren fins a quatre expressions

l'expansió d'un grup particular de parlants d'una varietat descendent del protoamazic 1, el protoamazic 2, s'hauria vist estimulada per la fundació de Cartago⁶⁸⁰². El llarg període de consolidació d'institucions paleoamazigues de poder més o menys autònomes però alhora emmirallades en les institucions exògenes en relació a les quals pretenien constituir-se en contrapoder i que, en darrera instància, vinculaven l'Àfrica del Nord amb la resta del món mediterrani, a saber Cartago primer i l'Àfrica romana després, hauria afavorit l'emergència d'una mena de koinè amaziga, de la qual serien continuadors els dialectes amazics moderns⁶⁸⁰³. Per als autors, serien descendents del protoamazic 1 les llengües de les inscripcions líbiques i les de les Canàries, que haurien precedit l'expansió del protoamazic 2⁶⁸⁰⁴. Naturalment, la datació del protoamazic 2 entre el 1.000 i el 500 aC, coincidint amb la creació de l'estat de Cartago, mereixeria ser argumentada amb evidències històriques més fermes que la hipòtesi esgarriada dels autors.

9.3. La cronologia protoamaziga segons la glotocronologia i la lexicoestadística i la qüestió de la *Urheimat* del protoafroasiàtic

9.3.1. Glotocronologia, lexicoestadística i datació del protoamazic

Com que la lingüística històrica únicament pot establir cronologies relatives dels canvis lingüístics —i no cronologies absolutes, com poden establir l'arqueologia i la geologia d'ençà dels anys 1950 gràcies a l'observació dels nivells de carboni 14 en els materials orgànics—, la cerca d'un mètode empíric que permeti calcular la cronologia del canvi lingüístic ha arribat també a la lingüística històrica. El mètode glotocronològic i lexicoestadístic creat per Morris Swadesh als anys 1950 i 1960 ha tingut molts adeptes pel fet que permetria formalitzar, a partir d'un equació matemàtica $N(t) = N_0 e^{\lambda t}$, el

biològiques: *give birth, daughter languages, direct putative ancestors, language ancestral (ibidem)*.

⁶⁸⁰² Els autors citen, per donar suport a aquesta explicació, el següent paràgraf de l'arqueòleg D. W. Phillipson —no confondre amb el parònim G. Philippson, bantuista—: “The Phoenicians were great traders and their colonies provided a stimulus and end-point for the Berbers' trade with the Central Saharan highlands and, perhaps, West Africa. [...] The Phoenicians colonies prospered on the profits of this trade, aided by cereal agriculture on the Tunisian plains, most of which was controlled by Carthage from the fifth century B.C. onwards. As a result, the settled Berbers of the coastal regions were drawn into the Phoenician cultural and technological sphere; there came into existence Berber kingdoms, nominally independent but often Phoenician clients” (PHILLIPSON 1993, p. 162, citat per LOUALI & PHILIPPSON 2004, pp. 112-113).

⁶⁸⁰³ LOUALI & PHILIPPSON 2004, p. 113.

⁶⁸⁰⁴ *Ibidem*, p. 114.

canvi lingüístic⁶⁸⁰⁵. En els últims anys, el nombre de variables tingudes en compte s'ha anat ampliant a fi de “corregir” les deficiències del mètode concebut per Swadesh. El model glotocronològic i lexicoestadístic que ha gaudit de major aplicació a l'àmbit afroasiàtic és el de S. Starostin⁶⁸⁰⁶, anomenat per ell *root glottochronology* o *etymostatistics*.

El mètode de la glotocronologia radical o estimoestadística ha estat aplicat, a l'àmbit afroasiàtic en general i a l'amazic en particular, per A. Militarev⁶⁸⁰⁷. Aplicant-hi aquest mètode, Militarev ha obtingut que la distància entre l'egipci dels textos de les piràmides i el copte seria de 33 segles, cosa que es correspon amb la cronologia coneguda arqueològicament i històricament dels textos de les piràmides (s. XXVIII aC)⁶⁸⁰⁸. Semblantment, l'escisió de les diferents branques afroasiàtiques fa nou o deu mil·lenis es correspondria arqueològicament amb el “incipient farming period in the Near East”⁶⁸⁰⁹. Com que el lèxic cultural afroasiàtic reconstruït contindria una sèrie de termes relacionats amb l'agricultura⁶⁸¹⁰, “Proto-Afrasian speakers can with a high probability be identified as the creators of the Natufian archaeological culture Syro-Palestine, one the two centres of farming, the other being the Zagros mountains, which started approximately in the same period”⁶⁸¹¹. Pel mètode de la glotocronologia radical, l'escisió del protoamazic s'escauria al s. XII aC⁶⁸¹², que, històricament, coincidiria amb la derrota, a mans de l'exèrcit egipci de Ramsès III de la coalició dels Pobles del Mar i de tribus líbies, que haurien retrocedit de les fronteres d'Egipte i haurien

⁶⁸⁰⁵ N ‘nombre de mots’, t ‘interval de temps mesurat en mil·lenis’, No ‘nombre de mots de la llista bàsica’, λ ‘0.14 (és a dir que durant un mil·leni es renovaria un 14% del lèxic bàsic)’. Vegeu els detalls d'aquesta equació a STAROSTIN 1999, pp. 9-10. Starostin sosté que amb l'aplicació del mètode glotocronològic formulat per Swadesh s'obtenen dates molt més joves del que dades històriques suggereixen (*ibidem*, p. 11).

⁶⁸⁰⁶ Vegeu l'acurat treball de STAROSTIN 1999, p. 3-50. L'autor ha aplicat la llista de 100 mots de Swadesh a diverses famílies i branques lingüístiques. Segons els seus estudis, en l'interior de les llengües eslaves, romàniques, germàniques i turqueses —és a dir, dins de branques escindides fa 2.000-1.500 anys— hi ha un lèxic comú d'entre el 70 i el 80% de la llista de 100 ítems bàsics de Swadesh. Les branques de la família indoeuropea compartrien un 25-30% de lèxic bàsic. Si tenim en compte que cap branca indoeuropea comparteix amb una altre més del 35% ni menys del 20% de lèxic bàsic, l'escisió de les diferents branques indoeuropees s'hauria produït fa uns 5.000 o 6.000 anys, segons STAROSTIN 1999, p. 8.

⁶⁸⁰⁷ MILITAREV 2000, pp. 267-307.

⁶⁸⁰⁸ MILITAREV 2000, p. 268.

⁶⁸⁰⁹ *Ibidem*.

⁶⁸¹⁰ Vegeu MILITAREV 1990, pp. 45-72.

⁶⁸¹¹ MILITAREV 2000, pp. 268-269. Sobre la justificació arqueològica d'aquesta hipòtesi, vegeu MILITAREV & SHNIRELMAN 1992.

⁶⁸¹² MILITAREV 2000, p. 269.

començat a escampar-se cap a l'oest⁶⁸¹³ i cap al sud-oest⁶⁸¹⁴. El protoafroasiàtic comú dataria del 10.000 aC i vers el 9.700 s'hauria produït la primera escisió, de la branca "cuixítica-omòtica". L'escisió de la branca amaziga de la resta del *phylum* afroasiàtic s'hauria produït vers el 5.400 aC, mentre que l'escisió del protoamazic en una ramificació occidental i una altra de sud-occidental s'hauria produït al 1.200 aC. Al Segon Mil·lenni aC s'hauria produït l'escissió entre l'arameu i l'hebreu (usat per l'autor com a representant de les llengües cananees) i al Primer Mil·lenni aC l'escisió entre l'etiòpic septentrional (representat pel gueez i el tigre) i l'etiòpic meridional (representat per l'amarinya i el harari)⁶⁸¹⁵. El matemàtic i lingüística V. Blažek, en un estudi glotocronològic preliminar no publicat encara⁶⁸¹⁶, data el protoamazic en algun moment del Primer Mil·lenni aC, és a dir una mica més tard que la data proposada per A. Militarev.

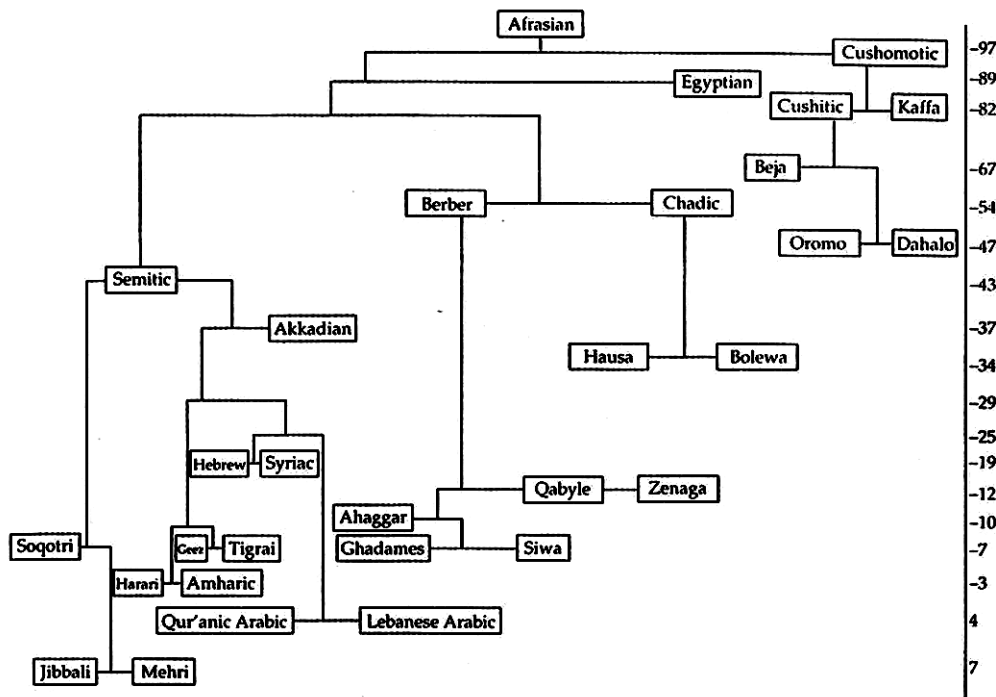

Figura nº 83: Arbre genealògic afroasiàtic segons el mètode glotocronològic aplicat per MILITAREV 2000, p. 303. L'escala de la dreta assenyala els segles anteriors i posteriors a la nova era.

⁶⁸¹³ Entre els continuadors de la llengua d'aquests libis que s'haurien dispersat cap a l'oest hi hauria el cabilenc i el zenaga, que l'autor pren en consideració per al seu estudi glotocronològic.

⁶⁸¹⁴ Els continuadors dels libis que s'haurien dispersat cap al sud-est serien els garamants del Primer Mil·lenni aC i inicis del Primer Mil·lenni dC, dels quals serien continuadors, segons l'autor, els parlants de tuareg, així com els parlars orientals de Ghadames i Siwa, tinguts en compte en l'estudi glotocronològic.

⁶⁸¹⁵ MILITAREV 2000, p. 269.

⁶⁸¹⁶ KOSSMANN 2008, encara que no confereix gaire crèdit al mètode glotocronològic, creu en una datació semblant a la proposada per Blažek: "We remain with a vague feeling that linguistic differentiation inside Berber is somehow like differentiation in Germanic or Romance, which puts us somewhere between 3,000 and 2,000 BP".

9.3.2. L'origen de les llengües afroasiàtiques

Cal no perdre de vista que els estudis glotocronològics d'A. Militarev s'emmarquen en un projecte de recerca més general que pretén determinar la *Urheimat* dels protoafroasiàtics com a rèplica a les dues hipòtesis "africanistes" que tenen avui dia més pes tant entre els arqueòlegs com, sobretot, entre els lingüistes —bàsicament pel fet que totes les branques afroasiàtiques (egipci, amazic, txàdic, cuixític, omòtic) llevat de la semítica es troben implantades en el continent africà—: el Sàhara sud-oriental entre el massís de Tibesti i Darfur —com proposa I.M. Diakonoff⁶⁸¹⁷—; entre Kurdufan i els Altiplans Etiòpics —com proposen J. Greenberg i C. Ehret⁶⁸¹⁸—. Enfront d'aquestes dues localitzacions —totes dues, al capdavant, a la riba africana del Mar Roig—, A. Militarev proposa una localització al Pròxim Orient⁶⁸¹⁹. Militarev, en col·laboració amb l'arqueòleg V. Shnirelman, ha argumentat que el lèxic de la fauna, la flora i el medi ambient⁶⁸²⁰ es correspon amb les dades arqueològiques de l'àrea de Síria i Palestina en els períodes natufià i neolític primerenc⁶⁸²¹, per tal com és propi d'un entorn predesèrtic, d'estepes i de boscs esteparis amb una flora

⁶⁸¹⁷ DIAKONOFF 1988, p. 23. Segons l'autor, els parlants d'egipci haurien estat els primers a abandonar el nucli bàsic no més tard del Vuitè Mil·lenni aC anant progressivament cap al nord-est seguint el curs del Nil. No gaire més tard, els parlants de prototxàdic haurien partit cap al sud, on haurien entrat en contacte amb llengües nilosaharianes i nigerocongoleses. Un mica més tard, els parlants d'omòtic haurien marxat cap al sud-est. Vers el Setè Mil·lenni aC, els parlants de protocuixític (o protobeja, protoagaw i protocuixític) haurien emigrat cap a l'est. Entre els mil·lenis Sisè i Cinquè aC, els parlants de protosemític haurien emigrat, a través de la península del Sinaí (i potser també de l'estret de Bab al-Mandab), al Pròxim Orient, on, entre els mil·lenis Cinquè i Quart, hauria tingut lloc la fragmentació dialectal de les llengües semítiques. Els protosemites haurien estat des de molt antic entre Palestina i el Delta, on haurien romàs en contacte amb els parlants de protoamazic i de protobeja —naturalment, aquesta és l'explicació prehistòrica que permetria justificar l'agrupament semític-cuixític-amazic defensat per l'autor—. Paral·lelament, les tribus parlants de protoamazic haurien marxat en direcció contrària, fins a la costa atlàntica i les Illes Canàries. La causa de totes aquestes migracions hauria estat l'aridesa progressiva del Sàhara i l'empobriment consegüent de les pastures.

⁶⁸¹⁸ EHRET 1995. L'autor remunta el protoafroasiàtic fins a c. 15.000 aC, del qual s'hauria escindit primerament el prototxàdic. Sens dubte un punt a favor d'aquesta localització és l'extraordinària diversitat lingüística de la regió, tant dintre de famílies lingüístiques emparentades —afroasiàtiques (cuixítiques, omòtiques i etiosemitiques), per bé que aquestes advingudes amb posterioritat, kurdufanianes i nilosaharianes). La diversitat lingüística d'aquesta regió no té paral·lels en tot el continent africà.

⁶⁸¹⁹ MILITAREV 1990. L'autor identifica els protoafroasiàtics com els portadors de la cultura natufiana.

⁶⁸²⁰ Vegeu els conceptes "reconstruïts" a MILITAREV & SHNIRELMAN 1992, p. 123.

⁶⁸²¹ Segons les anàlisis amb C¹⁴, el període natufià cobreix els mil·lenis Onzè-Novè aC, mentre que el neolític primerenc és datat entre els mil·lenis Novè-Setè aC. Vegeu MILITAREV & SHNIRELMAN 1992, p. 122.

típicament mediterrània⁶⁸²². Els protoafroasiàtics haurien practicat un incipient conreu de cereals i d'alguns llegums⁶⁸²³. No ha estat possible reconstruir un lèxic comú de ramaderia —l'únic animal domesticat fóra el gos— i tampoc sembla que els protoafroasiàtics practiquessin la pesca⁶⁸²⁴. La veritat, val a dir, és que la validesa de les “reconstruccions” protoafroasiàtiques⁶⁸²⁵ és molt dubtosa. Encara que els arguments lingüístics adduïts per Militarev no són pas convincents, cal reconèixer-li el mèrit d'operar amb molt cura amb les dades lèxiques amazigues. Una altra cosa és que, d'una banda, en lingüística històrica de llarga distància els rastres s'esborren i les erosions fonètiques i les renovacions lèxiques distancien més i més llengües emparentades i que, d'altra banda, es percep en cada article de l'autor que les anàlisis lingüístiques apareixen condicionades per l'apriorisme que el protoafroasiàtic és originari del Pròxim Orient.

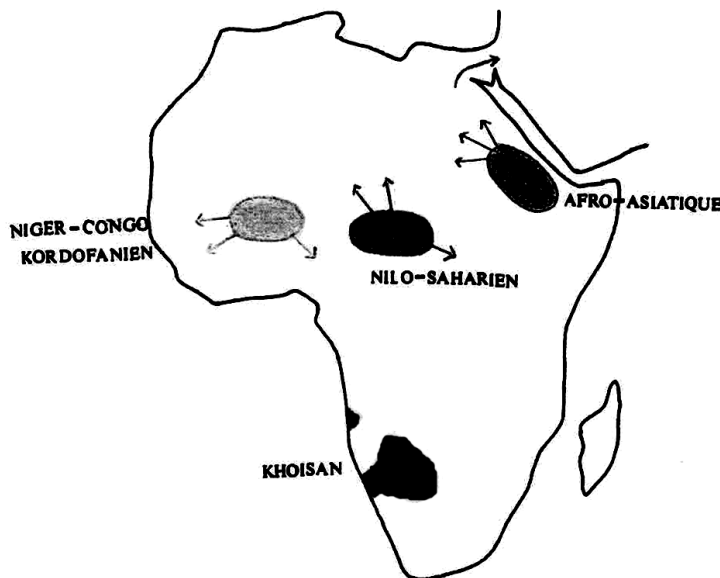

Figura n° 84: Focus i difusió de les quatre protollengües africanes segons Joseph Greenberg. Font: HACHID 2000, p. 21.

⁶⁸²² MILITAREV & SHNIRELMAN 1992, p. 123.

⁶⁸²³ *Idem*, pp. 123-124. A MILITAREV 1990 hi ha una sèrie de reconstruccions de lèxic protoafroasiàtic que cobreix els camps semàntics de l'agricultura (pp. 74-77), de cereals i bajoques (pp. 77-80) i de l'habitatge (pp. 80-84).

⁶⁸²⁴ *Idem*, pp. 124-125.

⁶⁸²⁵ Presentades a MILITAREV 1996, pp. 13-32. No entenem com —és a dir en quines circumstàncies històriques i en quin context geogràfic— el sumeri pot haver manllevat *udu* “sheep” a l'amazic **wVdad* “wild ram” (MILITAREV 1996, p. 19). L'*udad* no designa qualsevol tipus de ‘mascle d'ovella salvatge’ sinó una espècie ovina muntanyenca característica i exclusiva de l'Atlas, el mufló. Ara bé, de l'Atlas al Pròxim Orient, d'on procedirien, segons Militarev, els avantpassats dels protoamazics abans de la separació del grup del *phylum* afroasiàtic hi ha una bella distància. La resta de “correspondències” no són pas més convincents.

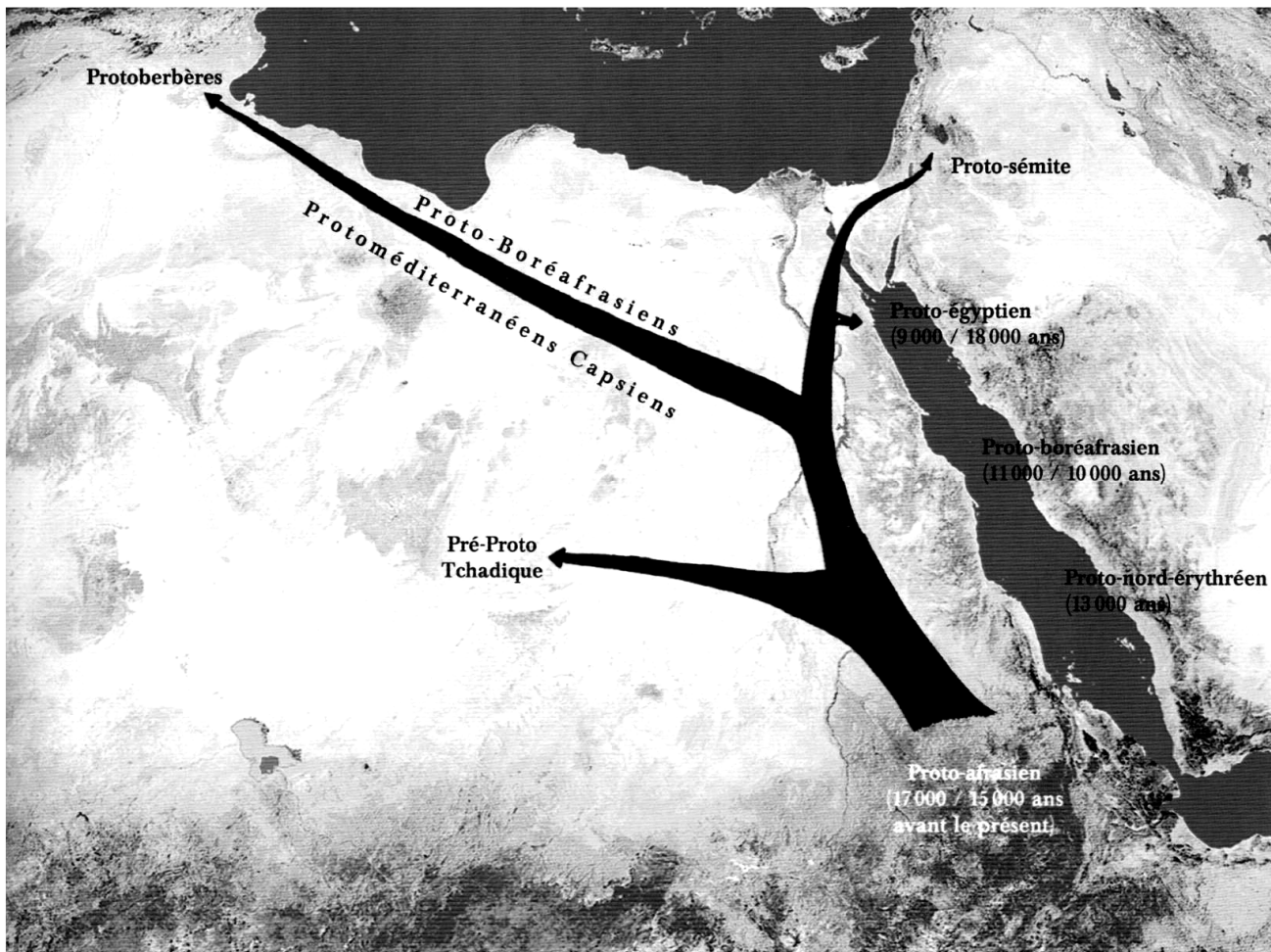

Figura n° 85: Origen i migracions dels afroasiàtics segons C. Ehret. Font: HACHID 2000, p. 27.

9.4. Les migracions “neoberbers”

Diversos historiadors moderns han desenvolupat, a partir fonamentalment de certes referències als autors àrabs medievals, la teoria d'una gran migració de població maura d'est cap a oest durant l'antiguitat tardana. Com que aquest tema constitueix l'eix central de l'excel·lent tesi de l'historiador Y. Modéran⁶⁸²⁶, tota recent, pendrem com a base dels arguments historiogràfics —que mirarem d'aprofitar des del punta de vista lingüístic que ens ocupa— l'aclaridor estat de la qüestió esbossat per aquest autor⁶⁸²⁷.

⁶⁸²⁶ MODÉRAN 2003, especialment pp. 162-207.

⁶⁸²⁷ Vegeu també *supra*, § II.12.3.1.

Hem vist, en discutir alguns passatges d'Agustí⁶⁸²⁸, que la llegenda de l'origen cananeu de les poblacions nord-africanes⁶⁸²⁹ és present ja en fonts gregues (sobretot Procopi⁶⁸³⁰) i llatines tardanes; però són sobretot els historiadors (principalment Ibn Ḥaldūn) i geògrafs (sobretot al-Bakrī) en llengua àrab els qui han traçat complexos genealogies del poble amazic, que tindrien com a avantpassat epònim un tal Maziḡ, que en darrera instància descendiria de Canaan, fill de Cam, fill de Noè⁶⁸³¹. Encara que la teoria d'una gran onada migratòria de confederacions amazigues orientals durant l'antiguitat tardana des de la Cirenaica fins al “Magrib Central” —hom s'ha fixat sobretot ens els *Laguatan* de les fonts llatines (principalment Corip) / *Lawāta* de les fonts àrabs i en els *Austuriani*— és present en l'obra de diversos historiadors⁶⁸³², l'autor que millor ha enquadrat la hipòtesi migratòria en la història general del poble amazic és G. Camps⁶⁸³³, que anomena *neoberbers* aquestes confederacions de tribus camelleres —segons ell zenates⁶⁸³⁴— advingudes a la Tamazga central i occidental provinents de l'interior de Cirenaica i Tripolitània⁶⁸³⁵. Naturalment, les

⁶⁸²⁸ Especialment en el següent passatge de les *Epistulae ad Romanos inchoata expositio*, 13 (corpus, § 41.7), referit a la gent de la ruralia d'Hipona: “*unde interrogati rustici nostri, quid sint, Punice respondentes: Chanani, corrupta scilicet sicut in talibus solet una littera, quid aliud respondent quam: Chananaei?*”.

⁶⁸²⁹ Vegeu *supra*, § VI.10.2.1.4.

⁶⁸³⁰ Especialment al passatge del corpus, § 55.1, on es reporta una tradició que remuntaria a Moisès i Josuè segons la qual els maures serien els descendents dels antics habitants de Fenícia foragitats per les victòries de Josuè.

⁶⁸³¹ Sobre la raó de ser d'aquesta llegenda a l'Àfrica romana d'època tardana, oferim una hipòtesi interpretativa *supra*, § VI.10.2.1.4.

⁶⁸³² Principalment GAUTIER 1952 i MATTINGLY 1983 i *idem* 2008.

⁶⁸³³ Mai, però, de manera monogràfica, sinó que la idea apareix çà i lla en nombrosos estudis.

⁶⁸³⁴ Segons Ibn Ḥaldūn, “les Zenata habitent le pays qui s'étend depuis Tripoli jusqu'au Molouia et renferme le mont Auras, le Zab, et les regions au sud de Tlemcen. Immédiatement avant la promulgation de la loi islamique, leur tribu la plus nombreuse et la plus puissant était celle des Djeraoua. Les Maghraoua venaient en seconde ligne et les Beni Ifren en troisième. Les Francs [sic], lors de leurs domination dans le pays des Berbères, avaient imposé à ces peuples la religion chrétienne et se tenaient dans les villes du littoral” (trad. MACGUCKIN DE SLANE 1852-1856, vol. 3, p. 191).

⁶⁸³⁵ “Les tribus bédouines ont, en premier lieu, porté un nouveau coup à la vie sédentaire par leurs déprédations et les menaces qu'elles font planer sur les campagnes ouvertes. Elles renforcent ainsi l'action dissolvante des nomades “néo-berbères” zénètes qui avaient, dès les VIe siècle, pénétré en Afrique et en Numidie. Précurseurs des Hilaliens, ces nomades zénètes furent facilement assimilés par les nouveaux venus. Ainsi les contingents nomades arabes, qui parlaient la langue sacrée et en tiraient un grand prestige, loin d'être absorbés culturellement par la masse berbère nomade, l'attirèrent à eux et l'adoptèrent” (CAMPS 1983, p. 12). Aquesta caracterització sembla fundar-se en Ibn Ḥaldūn: “on remarque chez ce peuple [zénète] beaucoup d'usages propres aux Arabes: il vit sous la tente, il élève des chameaux, il monte à cheval, il transporte sa

implicacions lingüístiques d'una tal interpretació històrica són importants, atès que justament els dialectes zenates són més fàcilment identificables que els zenagues (o senhages), cosa que suggereix que els trets lingüístics zenates són innovadors, mentre que la resta de dialectes —els senhages i masmudes— serien, simplement, no zenates⁶⁸³⁶. El problema és que, com ha remarcat Y. Modéran, cap text antic permet identificar aqueists “neoberbers”⁶⁸³⁷. D'altra banda, Modéran ha mostrat —al nostre entendre convincentment— que la “gran migració cap a l'oest” dels *Laguatan* no va ser tal, sinó que, a partir d'un focus d'actuació al sud de Tripolitània, podien, en raó, d'una extraordinària mobilitat, realitzar ràtzies puntuals cap a l'oest (Bizacena) i l'est (Egipte), però mai van arribar a abandonar la seva llar⁶⁸³⁸. En qualsevol cas, Modéran ha insistit en el fet que, si bé el nomadisme de les tribus getuls del sud de Numídia i Mauretània era probablement molt més modest que el que ens presenten les fonts àrabs per a l'alta edat mitjana, l'extensió del nomadisme transhumant pot haver evolucionat per la pròpia dinàmica interna de les tribus “getuls”

demeure d'une localité à l'autre, il passe l'été dans le Tell, et l'hiver dans le desert” (trad. MACGUCKIN DE SLANE 1852-1856, vol. 3, p. 179). Si que és assumible, tal com informen les fonts àrabs medievals, que els *Lawāta* hagin estat els primers amazics convertits a l'islam i incorporats a l'exèrcit musulmà. Cf. MODÉRAN 2003, p. 192.

⁶⁸³⁶ La idea prové, en darrera instància d'Ibn Ḥaldūn: “Parmi les Berbères, les Zenata se distinguent par leur langage, qui diffère en espèce de tous les autres dialectes employés par les peuples de cette grande famille” (trad. MACGUCKIN DE SLANE 1852-1856, vol. 3, p. 179).

⁶⁸³⁷ “Ce terme même des ‘néo-Berbères’, popularisé par G. Camps, désigne d’abord une spécificité tribale qui n’est attesté, en réalité, par aucun texte, en tout cas pour l’Antiquité. Loin d’être le reflet d’un acquis scientifique indiscutable, il n’est que l’expression la plus remarquable d’une thèse plus large sur la bipartition ethnique du monde berbère, attestée seulement au Moyen Âge par Ibn Khaldūn, et que celui-ci exprime selon un schéma généalogique distinguant Botr et Branès. Ce n’est que par un raisonnement à la fois rétroactif et circulaire que l’on fait de ce concept de néo-Berbères une explication d’apparition des *Laguatan*” (MODÉRAN 2008, p. 4319).

⁶⁸³⁸ “... la prétendue migration vers l’ouest des *Laguatan* et des *Austuriani*. On vient de voir qu’ils apparaissent d’abord en Tripolitaine, peut-être à la fin du IIIe siècle, et à coup sûr au milieu du IVe siècle. Ils menacent ensuite la Cyrénaïque au début du Ve siècle, puis à nouveau la Tripolitaine aux Ve et au VIe siècles, avant de réapparaître, à l’arrivée des Arabes, en Cyrénaïque et en Tripolitaine. Tout montre ainsi qu’ils ne cessèrent, à partir de foyers qui se rapprochèrent peu à peu de la côte, d’exercer une pression sur les cités des deux provinces de l’actuelle Libye, en réalisant une progressions orientée non d’est en ouest, mais bien plutôt du sud vers le nord, ou, si l’on veut, du sud vers le nord-est et le nord-ouest. La seule anomalie pour toute l’Antiquité réside dans les raids répétés menés de 544 à 548 en Byzacène et jusqu’en Proconsulaire, dans la Tunisie actuelle. Mais il s’agit là d’événement guerriers exceptionnels, sans précédents, et sans suites. Aucun document n’autorise à supposer qu’une voie de migration était alors ouverte, qui aurait permis un lent glissement des *Laguatan* vers la Tunisie à l’époque byzantine” (MODÉRAN 2008, p. 4319).

d'aquestes regions, que no cal que hagin estat conquerits per “zenates” migradors⁶⁸³⁹. És remarcable la nota de Modéran que “una família de parlars getuls” pugui estar a l'origen del bloc dialectal zenata⁶⁸⁴⁰, la qual cosa implicaria, en darrera instància, que els trets diferencials zenates provindrien no d'una onada migratòria provinent de la Tamazga oriental sinó de la pròpia evolució dels parlars de les poblacions “getuls” de la Tamazga central i occidental.

9.5. La contribució de les dades paleoamazigues

¿La imatge més arcaica que ofereixen les dades paleoamazigues⁶⁸⁴¹ en comparació amb la reconstrucció protoamaziga implica que el paleoamazic és més antic que el protoamazic? Al nostre entendre, no necessàriament. En efecte, si ho comparem amb casos en què coneguem tant la llengua antiga com la protollengua veurem que també trobarem algunes paradoxes. És el cas del llatí antic ~ protoromànic. Si no fos pel coneixement directe que tenim del llatí antic, gràcies a un immens corpus literari i epigràfic, els romanistes a penes podrien reconstruir una morfologia nominal per al protoromànic tan rica com la que presentava la llengua antiga, i pel que fa a la sintaxi oracional i àdhuc el lèxic les diferències entre les reconstruccions protoromàniques i el que sabem del llatí antic serien grans si els romanistes no tinguessin en compte el llatí tardà. Naturalment, hi ha una diferència considerable de mètode entre la diacronia a partir de la comparació dialectal —per tal de reconstruir el protoromànic o el protoamazic, en els casos que ens ocupen— i la diacronia a partir de l'estudi de les fonts filològiques i epigràfiques antigues —per tal d'identificar el llatí o, en clar desavantatge, l'amazic antic—. Però no és únicament el mètode el que explica les diferències en els resultats. En l'esdevenir comú de les diferents varietats romàniques, innovacions que han aparegut en un domini concret de la Romània s'han pogut difondre arealment —de fet, hi ha molts exemples provats— de tal manera que les llengües romàniques, tal com les coneixem avui, són més properes les unes amb les altres —a part d'algun cas aïllat, com el del romanès— que individualment amb l'estadi antic de la llengua, el llatí antic. Per a l'amazic, amb un abast geogràfic comparable —si bé amb majors discontinuïtats d'implantació— i amb unes cronologies segurament no molt allunyades de la del llatí d'època imperial, podem pensar que la difusió de les innovacions ha anivellat entre ells els diferents dialectes amazics, de manera que la reconstrucció protoamaziga —que, seguint el model neogramàtic, fa prevaler els criteris genealògics sobre els areals— produeix la impressió d'una escisió dialectal recent, difícilment justificable històricament. La presència de llatinismes en regions tan

⁶⁸³⁹ MODÉRAN 2003, p. 203.

⁶⁸⁴⁰ MODÉRAN 2003, p. 205, n. 169.

⁶⁸⁴¹ Dades que hem tingut ocasió d'analitzar en els epígrafs precedents del present capítol. Vegeu les conclusions *infra*, § 10.1.

allunyades de l'Àfrica romana com són la vall d'*Azāway*, el massís de l'*Ayār* o l'*Adyay ən Fuyas*, a calcs tuaregs, és la prova que una certa comunitat lingüística amaziga, bé que en una modalitat força "laxa", s'ha mantingut des de l'antiguitat fins a èpoques modernes, a més dels llatinismes que l'amazic ha transmès a llengües txàdiques, nilosaharianes i mandaiques⁶⁸⁴². De tota manera, dins del paleoamazic, s'observen, çà i lla, evolucions que permetrien suavitzar la transició entre l'amazic de l'antiguitat tardana i l'amazic altomedieval, evolucions que només es podran provar quan es desencalli la recerca de les glosses amazigues a les fonts àrabs medievals⁶⁸⁴³. En efecte, l'onomàstica i els pocs mots comuns amazics que apareixen a la *Joànida* de Corip, a Agustí o a Càssius Fèlix són més properes a l'amazic que coneixem que no pas les formes exòtiques que apareixen a Heròdot, Plini el Vell o el Pseudo-Dioscòrides. Creiem que, encara que la difícil conciliació, en molts aspectes, del protoamazic amb el paleoamazic causa certa incomoditat, això no hauria de desencoratjar cap dels dos acostaments, atès que, com hem dit, metodològicament parteixen de principis i fonts diferents i, històricament, una dialectologia basada únicament en el genealogisme no pot donar compte de la difusió de trets innovadors, que en molts casos poden arribar a esdevenir panamazics, sense que això impliqui necessàriament que siguin realment protoamazics.

9.6. Discussió de les febleses de les explicacions proposades sobre l'expansió amaziga i la datació del protoamazic

9.6.1. L'oposició ramaders nòmades ~ agricultors sedentaris no és aplicable al cas amazic

Entre els arqueòlegs i antropòlegs africanistes que han entomat la qüestió de l'expansió amaziga, hi ha una tendència persistent a vincular la difusió de la varietat lingüística de la qual són continuadors els dialectes amazics coneguts a l'economia ramadera. Notem, però, que no tots els pobles africans —i d'enjondre— permeten ser classificats entre *nomadic pastoralists* i *sedentary agriculturalists*. Des de la més alta antiguitat, les poblacions nord-africanes es caracteritzen per uns modes de vida irreductibles a una tal oposició: l'agricultura, la ramaderia, el comerç, la producció de terrissa, la filatura i el teixit precedeixen la fundació de Cartago i de Cirene, la qual cosa no treu, evidentment, que els maures es van beneficiar d'innovacions tecnològiques d'explotació agrària i ramadera importades d'altres contrades de la Mediterrània i que els contactes transmediterranis van esperonar el comerç *intra limitem* i *extra limitem*, a través de les rutes de caravanes transsaharianes; però tots aquests tipus d'economia existien entre els maures des d'antic. La diversitat geogràfica de Tamazga propicia

⁶⁸⁴² Vegeu *supra*, § IV.11.

⁶⁸⁴³ Ens n'hem fet ressò a la Introducció, § 4.1.

diversos graus de mobilitat —entre el sedentarisme absolut fins al nomadisme transhumant passant per diversos graus mitjans com el seminomadisme o el nomadisme estacional— segons les regions: muntanyes, planes, valls, deserts, oasis, illes. L'homogeneïtat lingüística amaziga fins i tot en regions d'accés tan difícil com són les muntanyes, on no trobem rastre de cap llengua de substrat, fa inviable una explicació estrictament difusionista com la que proposa R. Blench (2001)⁶⁸⁴⁴. Un patró de “migracions i relexificacions⁶⁸⁴⁵ constants” no permet explicar que l'homogeneïtat interna dels dialectes amazics no exclogui les poblacions muntanyenques de l'Aurès, el Hodna, la Cabília o l'Atlas. Per aquesta raó, el tipus d'expansió “ful”⁶⁸⁴⁶ no quadra per a l'amazic, essent els fuls un poble d'economia molt ben definida tradicionalment com a ramadera i de mode de vida nòmada transhumant.

9.6.2. Cal cercar isoglosses en camps semàntics altres que el de la ramaderia

Del raonament anterior es deriva que no és necessari vincular l'expansió del protoamazic a tal o tal altre mode de subsistència. Tant R. Blench (2001) com Louali i Philippon (2004) coincideixen a pendre en consideració únicament el camp semàntic de la ramaderia, en tant que mitjà d'existència que explicaria l'hegemonia d'una comunitat lingüística (el parlants de protoamazic 2 en la terminologia de Louali i Philippon) sobre la resta de comunitats parlants d'altres varietats paramazigues. No estem en condicions d'avaluar si en el procés de neolitització a l'Àfrica del Nord és cert o no que la ramaderia tingué un pes major que els altres modes d'existència que hem referit, però seria interessant estendre el sondeig a altres camps semàntics —com són els de l'agricultura⁶⁸⁴⁷, el comerç, la producció de terrissa i a altres indústries artesanals (com és ara la de la filatura i el teixit)— i veure si en aquests àmbits retrobem l'elevat grau d'homogeneïtat lèxica que en l'àmbit de la ramaderia. D'entrada, hem de fer una observació perquè

⁶⁸⁴⁴ Vegeu *supra*, §§ 9.2.2 i 9.2.3.

⁶⁸⁴⁵ Encara que el concepte de “relexificació” s'aplica sobretot a processos de pidginització, en què, sense un canvi gramatical dràstic de la llengua de “substrat”, una llengua renova la major part del seu lexicó manllevant-lo a la llengua de “superestrat”, és igualment aplicable a processos de canvi lingüístic en llengües de transmissió generacional.

⁶⁸⁴⁶ Vegeu *supra*, § 9.2.2.

⁶⁸⁴⁷ En perspectiva afroasiàtica, el camp semàntic de l'agricultura ha estat estudiat, amb resultats molt fràgils, per MILITAREV 1990. En perspectiva protoamaziga, encara que parcial, el sondeig de KOSSMANN 2008 és molt més ferm: “There are a number of agricultural terms with wide attestation: *a-baw* ‘faba bean’ (possibly a *Wanderwort*); *t-azar-t* ‘fig’; *i-māndi* ‘grain’, *t-umzīn* ‘wheat’, *a-dīl* ‘grape’. One could add to this *tīyni* ‘date’, which is probably a loan from Ancient Egyptian. There are a number of technical terms which are well-attested (but not necessarily pointing to agriculture): *əkrəz* ‘plough, till the soil’, *əmgər* ‘mow’, *ss-ərɯ-ət* ‘thresh’”.

les anàlisis que se'n derivin no siguin malinterpretades. La romanització i, en menor mesura, la punicització, van comportar la introducció de nous conreus (d'horticultura, de cereals i d'arbres fruiters) i d'importants tècniques d'explotació agrària, que van deixar desiguals empremtes lèxiques segons les regions. És remarcable que les espècies vegetals silvestres tenen sovint en amazic una designació diferent de les espècies domesticades, en què el superestrat llatí, púnic i àrab és més constatable. Naturalment, el superestrat llatí i púnic rebaixarà proporcionalment el grau d'homogeneïtat de lèxic panamazic en aquest àmbit semàntic, com també el rebaixarà, encara més, la diversitat d'ecosistemes de Tamazga: Com podem pretendre que al Sàhara Oriental (a ca les poblacions oasites de Siwa, Augila, Sokna), al Sàhara Central (a cals tuaregs) i al Sàhara Occidental (a cals zenagues) retrobem noms de plantes, arbres i de tècniques d'explotació agràries pròpies del clima mediterrani? Naturalment, la diversitat geogràfica i climàtica de Tamazga forçosament ha d'incidir en la variació lèxica en el camp semàntic de l'agricultura entre les poblacions de les planes i muntanyes de la Mediterrània i les poblacions dels deserts i oasis del Sàhara. Ara bé, fins i tot si es pogués establir un nivell elevat de correspondències en tots els camps semàntics associats a la cultura neolítica, això no provaria pas que els protamazics haguessin estat els introductors de la cultura neolítica al nord d'Àfrica.

9.6.3. Com podem accedir al “protoamazic 1”?

Teòricament, sembla plausible distingir un “protoamazic 1” —per al moment de l'escisió del *phylum* afroasiàtic entre el 5.000 i el 4.500 aC— d'un “protoamazic 2” —per al moment d'escisió dels diferents parlars dels quals són continuadors directes els dialectes amazics moderns entre el 1.000 i el 500 aC—, tal com proposen N. Louali i G. Philippon. A la pràctica, no tenim cap evidència del “protoamazic 1”, per la qual cosa tot el que s'enclou dins la comparació preamaziga s'acaba obtenint a partir de la comparació amb la resta de branques del *phylum* afroasiàtic⁶⁸⁴⁸. És cert que hi ha en toponímia antiga nord-africana formes “amazigoides” (*Muluchat*, *Salat*, *Darat*, *Masathat*, *Dyrin*) que no permeten ser explicades, lexemàticament, a partir de l'amazic, però no tenim evidències certes de cap llengua “paramaziga” de substrat del paleoamazic. Per aquesta raó, preferim atènyer-nos a la designació de *preamazic* per a tots aquells fenòmens de lingüística històrica amaziga que s'obtenen a partir de la comparació afroasiàtica i a la de *paramazic*

⁶⁸⁴⁸ Cf. KOSSMANN 2008: “On the basis of Berber, it is impossible to ascribe elements to Proto-Berber 1; only on the basis of correlates with other Afro-Asiatic languages this is possible —so the element must be shared with another Afro-Asiatic branch!”. Anant més enllà, l'autor considera que “there is no reason to posit speakers of an ancestor language of Berber in Northern Africa before the emergence of Proto-Berber in the first millenium BCE. I.e. Louali & Philippon's Proto-Berbers 1 may not be Northern African at all” (*ibidem*).

per a tots aquells fenòmens “amazigoides” que no sabem del cert si són realment paleoamazics⁶⁸⁴⁹.

9.6.4. L'expansió amaziga no sembla tenir cap parió tipològic

El tipus d'expansió “haussa”⁶⁸⁵⁰ no es pot aplicar a l'amazic perquè l'expansió del haussa, en detriment d'altres llengües txàdiques occidentals, es va produir a partir dels ss. VI-VIII dC com a conseqüència de la creació d'estats poderosos al centre i nord de l'actual Nigèria i a l'est de Níger, que els conferiren, especialment a partir del s. XII, l'hegemonia política de la regió, que han mantingut fins avui⁶⁸⁵¹. En la història amaziga, hem d'esperar als moviments ibadita, almoràvit i almohade, és a dir, a partir de l'edat mitjana, per a trobar estats amazics capaços d'afavorir l'hegemonia d'alguna varietat amaziga concreta que s'hagués imposat sobre la resta. Ara bé, la datació del protoamazic difícilment pot ser posterior a l'antiguitat. El tipus d'expansió “bantu”⁶⁸⁵² no quadra bé amb l'amazic ni per cronologia (c. 4000 aC) ni, sobretot, per relleu pla i selvàtic sobre el qual es van difondre les llengües bantu. Encara quadra menys el model polinesi⁶⁸⁵³, per la insularitat que caracteritza l'expansió de les llengües austronèsiques. L'expansió de les llengües mongoleses i turqueses⁶⁸⁵⁴ es va produir en una època molt més recent i en unes societats que menen modes de vida més simples que l'amaziga. Finalment, el model de les llengües australianes⁶⁸⁵⁵ presenta certs paral·lelismes —en les condicions ecolingüístiques i ens els encavallaments d'isoglosses—, però l'heterogeneïtat interna és immensa i no es pot equiparar, per aquesta raó, al cas amazic. Al capdavall, cada llengua té la seva pròpia història i, en el cas de l'amazic, no ha estat aportat cap tipus d'expansió en què convergeixin la diversitat climàtica, la vastitud geogràfica, les condicions històriques, la datació de l'escisió de la protollengua, la varietat de modes de vida, el tipus de relacions (simbiòtiques o conflictives) amb els veïns al·lòfons, l'homogeneïtat dialectal interna, l'estructura social segmentària i tantes altres variants per a les quals difícilment podríem trobar paral·lels per a l'amazic.

9.6.5. La manca de proporcionalitat constant del canvi lingüístic fa desconfiar de mètode glotocronològic

Del raonament anterior es deriva que no podem confiar en el mètode glotocronològic per a datar el protoamazic, justament per la impossibilitat de formalitzar i quantificar tal nombre de variables que,

⁶⁸⁴⁹ Vegeu *supra*, § 1.1.

⁶⁸⁵⁰ Vegeu *supra*, § 9.2.2.

⁶⁸⁵¹ Vegeu *supra*, § IV.11.2.5.

⁶⁸⁵² Vegeu *supra*, § 9.2.2. Vegeu també JUNYENT 1998.

⁶⁸⁵³ Vegeu *supra*, § 9.2.2.

⁶⁸⁵⁴ Vegeu *supra*, § 9.2.2.

⁶⁸⁵⁵ Vegeu *supra*, § 9.2.2.

individualment i combinades, ens impedeixen d'acceptar, de cap manera, el principi de proporcionalitat constant del canvi lingüístic en què es fonamenta la glotocronologia. En efecte, al nostre entendre, el mètode glotocronològic és fonamentalment ineficaç, almenys en la història de la llengua amaziga, per dues raons poderoses, l'una de mètode i l'altra d'aplicabilitat. La raó metodològica és que la glotocronologia parteix de l'assumpció de la proporcionalitat constant del canvi lingüístic⁶⁸⁵⁶, assumpció que sabem que és falsa per incomptables exemples de nombroses llengües del món. Sabem que les convulsions històriques poden exercir sobre una llengua més canvis fonètics (i d'altra mena) i renovacions lèxiques en cent anys de les que havia experimentat en dos mil·lenis. La raó d'aplicabilitat és que les dades lingüístiques que han de passar per la maquinària glotocronològica han de ser rigorosament exactes perquè els resultats tinguin algun valor: cal eliminar de la llista bàsica tots els manlleus, cal ser molt conseqüent amb el que s'entén per "renovació lèxica"⁶⁸⁵⁷, cal triar una sola designació —teòricament la "principal"⁶⁸⁵⁸— per a una noció bàsica —sense tenir en compte la concurrència de sinònims—. És a dir, és pràcticament impossible complir amb garanties tants criteris que requereixen d'una simplificació que la història particular de cada mot de cada llengua, amb llurs sovint sorprenents derives semàntiques, no tolera sense falsejar-ne les dades. Tot i això, l'ús que Militarev fa de les dades amazigues és força curós i, de fet, el mètode glotocronològic i lexicoestadístic no s'ha de rebutjar per a establir certes ramificacions dialectals dins de l'amazic com a recurs *complementari*, mai fonamental, i en cap cas podem donar per bones les cronologies absolutes que se n'obtenen.

⁶⁸⁵⁶ El tercer postulat del mètode glotocronològic sosté que "the proportion P of words from BL [Basic List] which remain (i.e. are not replaced by other words) over a time interval t is constant. That is, it depends only on the amount of time elapsed, and not on how that interval was chosen, or on which words from that language are considered" (ARAPOV & HERZ 1974, citat per STAROSTIN 1999, p. 9). Starostin mateix reconeix la necessitat que aquest postulat es compleixi perquè el mètode glotocronològic tingui validesa: "it is obvious that in the absence of a constant rate the whole procedure of glottochronology becomes senseless" (*loc. cit.*, p. 11).

⁶⁸⁵⁷ STAROSTIN (1999, p. 14, n. 14 i 15), per exemple, considera una innovació per a 'cap' el francès *tête* enfront de la forma protoromànica dels ss. IV-V dC *caput* però no, en canvi, el castellà *cabeza*, que no és continuador de *caput* (ho és *cabo*, però en un altre sentit) sinó d'un derivat d'aquest. En casos així no es pot despatxar la cosa dient simplement que, en relació amb 'cap', el francès és + innovador i el castellà - innovador. STAROSTIN (1999, p. 26) pretén contrarestar aquest defecte mitjançant el mètode que ell anomena *etymological statistics* o *root glottochronology*, però l'aplicabilitat en la història de llengües deficientment documentades és molt complicada.

⁶⁸⁵⁸ MILITAREV (2000, p. 267) admet que per a un "very accurate choice of representative lexemes while compiling the lists [...] information from one or better several informants is much preferable to a mere picking up items from a dictionary".

9.6.6. *Les aproximacions interdisciplinàries minimistes són massa arriscades*

Els estudiosos (arqueòlegs, prehistoriadors, protohistoriadors, lingüistes) han caigut en la temptació de vincular “l’expansió amaziga” —o, si es vol, la cristal·lització del protoamazic— a algun esdeveniment històric transcendent de prehistòria o història antiga de l’Àfrica del Nord. En les aproximacions interdisciplinàries hi ha la tendència, al nostre entendre inconsistent, a correlacionar *una* dada arqueològica amb *una* dada de la lingüística històrica. Vincular els tres esdeveniments cabdals de la neolització de l’Àfrica del Nord —a saber, l’adveniment del tipus antropobiològic protomediterrani, l’emergència de la indústria capsiana i l’expansió de la llengua amaziga— és tan inevitable com indemostrable. Si ho analitzem fredament, ens adonem que vincular unes determinades proporcions craneoencefàliques, una figuració estilitzada, geomètrica i angulada i una expansió lingüística és un veritable salt mortal en el buit que requereix molta fe. L’homogeneïtat lingüística de l’amazic en un territori tan vast suggereix un expansió ràpida —fulminant, diríem— que cap indici arqueològic permet verificar. També en l’entrada en la història de les poblacions líbies/maures/nòmides hom ha cercat algun esdeveniment històric cabdal per a explicar l’expansió del protoamazic: (a) la derrota al s. XII aC, a mans de l’exèrcit egipci de Ramsès III, de la coalició dels Pobles del Mar i de tribus líbies, que haurien retrocedit de les fronteres d’Egipte i haurien començat a escampar-se cap a l’oest (cabilencs, zenagues) i cap al sud-oest (tuaregs, Ghadames, Siwa), com proposa A. Militarev⁶⁸⁵⁹; (b) la creació i expansió de l’estat cartaginès entre els ss. IX-V aC, que hauria estimulat la consolidació d’institucions confederals de les tribus maures com a contrapoder a la invasió al·lògena i que, consegüentment, hauria afavorit l’emergència d’una mena de koinè paleoamaziga, de la qual serien continuadors tots els dialectes amazics moderns, com proposen N. Louali i G. Philippon⁶⁸⁶⁰. D’altra banda, d’unes poc fundades migracions de tribus nòmades transhumants “neoberbers” (sobretot *Laguatan / Lawāta*) durant l’antiguitat tardana i l’alta edat mitjana sorgiria la principal escisió entre els dialectes amazics: els zenates (que procedirien de les innovacions d’aquests “neoberbers”) i els no zenates, com es desprèn de la teoria de G. Camps⁶⁸⁶¹; o bé, el bloc zenata sorgiria de l’evolució dels parlars de les poblacions de la Tamazga central i occidental, com proposa Y. Modéran⁶⁸⁶². En tots el casos, la vinculació de la introducció de la ramaderia extensiva, la pèrdua d’influència a la vall del Nil o l’emmirallament i el contrapoder de l’estat cartaginès amb l’expansió del protoamazic és inconsistent, i la qüestió és demanar-se si hi ha una hipòtesi alternativa que permeti explicar la difusió d’un espècimen

⁶⁸⁵⁹ Vegeu *supra*, § 9.3.1.

⁶⁸⁶⁰ Vegeu *supra*, § 9.2.2.

⁶⁸⁶¹ Vegeu *supra*, § 9.4.

⁶⁸⁶² Vegeu *supra*, § 9.4.

afroasiàtic tan fortament individualitzat i internament tan homogeni en un territori tan extens i geogràficament tan variat.

9.6.7. Els models dialectològics genealogista i difusionista no solament no s'exclouen sinó que s'han de donar per certs en el cas amazic

El model genealògic o *Stammbaumtheorie* —tal com va ser desenvolupat per A. Schleicher i els neogramàtics— i el model difusionista o *Wellentheorie* —tal com va ser desenvolupat per J. Schmidt— són perfectament complementaris i han de ser tinguts igualment en compte en la història de la llengua amaziga⁶⁸⁶³. Car, d'una banda, l'acostament merament difusionista de R. Blench —i, de fet, també de Louali i Philippon— pren en consideració, per a l'establiment de lèxic panamazic de la ramaderia, els dialectes geogràficament més allunyats, sense tenir en compte que alguns dialectes avui dia molt allunyats poden tenir una afinitat genealògica més gran que d'altres de més propers; en efecte, en els estudis lexicològics, s'observa que dialectes tan dispersos com els de Zuara, gerba, Aurès, Mzab o Rif mostren una afinitat major que d'altres de més propers —en aquest cas pel fet de ser zenates—. D'altra banda, l'aplicació d'un model merament genealògic —com el que s'obté del mètode glotocronològic d'A. Militarev— no permet donar compte de la difusió d'innovacions lingüístiques; en efecte, el continu geogràfic en què es troben certes tribus zenates de l'Atlas Mitjà (*Ayt Syrušn* i *Ayt Warayn*, principalment), separades geogràficament de la resta de parlars zenates (de Rif i de Figuig, que són els més propers) i en contacte amb tot de tribus senhages ha comunicat nombrosos trets lingüístics no zenates a aquelles tribus portadores d'un amazic genealògicament diferent del de la resta de tribus de l'Alt Atlas Mitjà i l'Alt Atlas Oriental. I així successivament. D'això es deriva que qualsevol progrés en aquest sentit ha de partir dels mecanismes de segmentarietat i reduplicació de la societat tribal amaziga, sense els quals és impossible donar compte dels encavallaments d'isoglosses dels parlars amazics.

⁶⁸⁶³ Vegeu *supra*, § VI.1.3.2.

10. Conclusions

10.1. Caracterització del paleoamazic

Si una cosa salta a la vista de les anàlisis paleoamazigues que hem aportat en el present capítol, tot acarant-les amb les protoamazigues i les preamazigues, és que el protoamazic sembla més jove que el paleoamazic, tal com s'observa en els següents trets:

10.1.1. Morfema d'estat independent ~ morfema d'estat prefixat

Mentre que tots els dialectes amazics contenen aglutinat el prefix d'estat al tema nominal —fins i tot en el misteriós canari retrobem el prefix d'estat—, per la qual cosa s'ha de reconstruir per a la protollengua, en paleoamazic el morfema d'estat, tot i existir, devia ser encara funcional i podia prefixar-se o no al tema nominal⁶⁸⁶⁴. És a dir que 'figuera' devia ser **zārāt* en paleoamazic i no **tāzārāt* (en reconstrucció protoamaziga)⁶⁸⁶⁵; 'amazic' devia ser **māzīq* i no **āmāzīy*, mentre que 'amaziga' devia ser **māzīqāt* i no **tāmāzīyāt*⁶⁸⁶⁶.

10.1.2. Fonemes faringalitzats sords ~ sonors

En paleoamazic no estan clares algunes oposicions de fonemes que, en reconstrucció protoamaziga, sembla que s'han de postular com a fonemes escindits, particularment /k/ ~ /c/⁶⁸⁶⁷, /g/ ~ /ǵ/⁶⁸⁶⁸ i /β/ ~ /b/⁶⁸⁶⁹. En paleoamazic sembla haver estat sorda la */d/⁶⁸⁷⁰ protoamaziga, mentre que la */z/⁶⁸⁷¹ protoamaziga no és clar que hagués estat sonora, per tant **[tʰ]* o **[tʰ]* i **[zʰ]*/**[sʰ]* o **[zʰ]*/**[sʰ]*, respectivament. Igualment, la realització protoamaziga de la */y/ protoamaziga devia ser oclusiva sorda, versemblantment **[q]*, **[kʰ]* o **[kʰ]*⁶⁸⁷².

10.1.3. Terminació nominal -ǔ

La comparació dialectal amaziga no permet reconstruir cap desinència casual, mentre que les fonts paleoamazigues més antigues (d'època grega) apunten a una terminació -ǔ —clar en l'exemple de **līl-ǔ* 'gran superfícies aquífera' i més dubtós en els exemples **slīf-ǔ* 'cyrenaicum laserpicum', **βuʔrǔ* / **βaʔrǔ* 'lleó', **diqat-ǔ* 'mostela?' i

⁶⁸⁶⁴ Vegeu *supra*, § 4.3.4.

⁶⁸⁶⁵ Vegeu *supra*, § 4.1.2.1.

⁶⁸⁶⁶ Vegeu *supra*, § 4.3.4.

⁶⁸⁶⁷ Vegeu *supra*, § 2.8.4.1.

⁶⁸⁶⁸ Vegeu *supra*, § 2.8.4.2.

⁶⁸⁶⁹ Vegeu *supra*, § 2.8.1.2.

⁶⁸⁷⁰ Vegeu *supra*, § 2.8.2.3.

⁶⁸⁷¹ Vegeu *supra*, § 2.8.2.6.

⁶⁸⁷² Vegeu *supra*, § 2.8.5.

Λίβυς — que, segons hem suggerit⁶⁸⁷³, podria testimoniar un antic cas nominal que, en darrera instància, podria identificar-se amb la desinència de nominatiu que hom reconstrueix en perspectiva afroasiàtica.

10.1.4. Plurals apofònics

Mentre que en reconstrucció protoamaziga els plural externs són tant o més freqüents que els interns (apofònics), les dades paleoamazigues a penes ens han llegat plurals externs (és possible que ho sigui *-īn* en el nom auctòcton de l'Alt Atlas, **dūrīn* o **dīrīn*)⁶⁸⁷⁴. És probable, en canvi, que formes com ara *Tigimma* i *Thigimma* siguin plurals apofònics (**(tī-)gīmmā* ‘les cases’, ‘els campaments’)⁶⁸⁷⁵. El fet que en els llatinismes de l'amazic prevalguin les formacions de plural apofòniques (*isnas*, plural de *asnus* ‘ruquet’ < *asīnus*, *ifurna*, plural de *afarnu* ‘forn’ < *fūrnu(m)*, *tifras*, plural de *tafirast* ‘pera’ i ‘perera’ < *pīrus*, etc.)⁶⁸⁷⁶ fa pensar que l'apofonia era el mecanisme de formació més rendible en paleoamazic. Creiem més probable un plural paleoamazic del tipus **mūzāq* que no pas **māzīqān* (masc.) / **māzīqīn* (fem.)⁶⁸⁷⁷. Naturalment, és possible que hi hagués algun tipus de matís diferencial entre el plural extern i l'apofònic en paleoamazic, però la reconstrucció protoamaziga, en tot cas, no permet escatir-ho.

10.2. Datació del protoamazic

No és l'objectiu de la present recerca l'elaboració d'una teoria de l'expansió amaziga, però sí que ho és l'establiment de la relació entre el paleoamazic que hem analitzat en els epígrafs precedents i el protoamazic segons es desprèn de l'estat actual de la recerca. En aquest sentit, arribem a les següents conclusions, que poden ser preses com a base per a ulteriors recerques:

10.2.1. Difusió d'una protollengua sense una “expansió” demogràfica

No és necessari correlacionar una expansió lingüística amb un “gran” esdeveniment històric. Una “revolució lingüística silenciosa” que hagi passat desapercebuda als annals de la història pot haver originat la protollengua de la qual són continuadors els dialectes amazics contemporanis. Les teories migratòries no tenen en compte que els estudis demològics i de moviments de població més ben fonamentats realitzats per a l'antiguitat nord-africana —sobretot Burian 1964, Lassère 1977 i Modéran 2003— rebutgen grans desplaçaments de població.

⁶⁸⁷³ Vegeu *supra*, § 4.2.3.

⁶⁸⁷⁴ Vegeu *supra*, § 4.4.2.

⁶⁸⁷⁵ *Ibidem*.

⁶⁸⁷⁶ *Ibidem*.

⁶⁸⁷⁷ Admetem que les fonts a penes ens permeten esbrinar-ho, sense una interpretació agosarada. Vegeu *supra*, § 4.4.2.

10.2.2. *Impossibilitat cronològica de remuntar la protollengua als orígens del neolític nord-africà*

La difusió de trets innovadors pot explicar moltes característiques lèxiques i fins fonètiques comunes a grups dialectals propers, però, en el cas amazic, no permet pas remuntar la protollengua al 5.000 aC i explicar també la identitat en el cor de la fonologia, la morfologia i la sintaxi a partir del simple contacte.

10.2.3. *Desestimació de fets prehistòrics i antropobiològics*

La qüestió de la *Urheimat* del protoafroasiàtic pot ser obviada des punt de vista de la datació de protoamazic, atès que ens remet a una època molt i molt reculada. No afecta tampoc gaire els fets paleoamazics i protoamazics si l'origen del *phylum* afroasiàtic és a la riba africana o a la riba asiàtica del Mar Roig, com tampoc són rellevants els tipus antropobiològics que hom ha atribuït a les poblacions “protoamazigues”.

10.2.4. *Cronologia de la cristal·lització del protoamazic*

Contrastant la reconstrucció protoamaziga que permet la comparació dels dialectes amazics moderns amb les dades paleoamazigues analitzades aquí, d'una banda, i amb les glosses de mots amazics en fonts medievals àrabs, de l'altra, no fariem remuntar l'emergència de la protollengua comuna més de 2.500 anys. Tenint en compte, d'una banda, que l'amazic que apareix a les obres medievals — pensem sobretot en el diccionari àrab-amazic de 2.500 entrades *Kitāb al-asmā'* compilat l'any 1145 per Ibn Tunart, en els 329 fitònims amazics que apareixen al tractat botànic sevillà de c. s. XII dC *Umdat at-tabīb*⁶⁸⁷⁸ i en les frases esparses en les fonts ibades de Nefussa— és ja “modern”, en el sentit que es deixa analitzar sense gaires dificultats a partir del coneixement dels dialectes amazics contemporanis—, hem de pensar que l'emergència del protoamazic és anterior a l'edat mitjana. Per aquest cantó, doncs, ja tindriem el *terminus ante quem*. Tenint en compte, d'altra banda, que el paleoamazic que podem entrellucar a les fonts anteriors a la nova era (sobretot aquesta “estranya” terminació -*ū*⁶⁸⁷⁹ d'algunes fonts gregues) presenta trets més aviat “preamazics” —és a dir analitzables més aviat en perspectiva afroasiàtica— que “protoamazics” —és a dir analitzables a partir de la comparació interdialectal amaziga— apareix com més “arcaic” que el que trobem en les fonts d'època vàndala i bizantina (Agustí, Càssius Fèlix, *Tauletes Albertini*, Corip, *Cosmografia de Ravenna*), en què les anàlisis paleoamazigues gairebé quadren amb les reconstruccions protoamazigues (**ābrīda*, **tarwā*, **būdā*, **dǃllās*, **ǧālālāt*, **ǧāmyūn*,

⁶⁸⁷⁸ Vegeu *supra*, § VIII.10.4.2.

⁶⁸⁷⁹ Vegeu *supra*, § 10.1.3.

**gedäy*), creiem que es pot defensar una cronologia del protoamazic entre el s. V aC i el V dC. Les dades paleoamazigues que sotmetem al judici d'altres especialistes no són ni tan abundoses ni tan clares com voldríem, però creiem que, almenys, poden permetre acotar millor l'embullada qüestió de la datació del protoamazic. Admetem que la cronologia que apuntem és força vaga, però no ens veiem amb cor de filar més prim amb les dades de què disposem. En general, podríem suggerir, amb moltes prevencions, que el protoamazic no havia cristal·litzat abans de la nova era —tot i que és possible que ja estiguessin en marxa processos lingüístics anivelladors almenys a nivell regional— i que, abans de la conquesta arabomusulmana del s. VII dC, els nous arribats van trobar-se ja amb poblacions que parlaven varietats continuadores del protoamazic.

10.2.5. La cristal·lització del protoamazic i els eixos de vertebració intertribal paleoamaziga a través de les rutes caravaneres transsaharianes i els mercats

Resten per definir les condicions externes que explicarien l'emergència del protoamazic. Probablement, més aviat que raons de tipus polític —no veiem com de la pèrdua d'influència a la vall del Nil es derivaria que les tribus líbies hagin estès la seva dominació fins a l'oceà Atlàntic, d'una banda, i com les modestes estructures confederals nòmades, fins i tot en època de Massinissa (que no reeixí a atreure a la seva influència les tribus getuls), haurien pogut difondre una koinè amaziga que s'hagués escampat, vers l'oest, fins les muntanyoses Mauretànies i, vers l'est, vers els oasis disseminats de Cirenaica i Egipte, d'altra banda—, hem de cercar raons de tipus socioeconòmic. De les recents aportacions al coneixement de les rutes de caravanes transsaharianes⁶⁸⁸⁰, es desprèn que ja en època d'Heròdot (s. V aC) estava en funcionament —no sabem des de quants segles abans— una vasta xarxa comercial que, procedent de la vall del Nil i controlada en bona part pels garamants, unia les estacions Nil-Ammon (560 km), Ammon-Augila (460 km), Augila-Zillah (400 km), Zillah-Zawīla (Fazània, a calcs garamants) (400 km), Zawīla-Ghat (540 km), Ghat-Ideles (Ahaggar) (570 km), Ideles-Tassalit (*Adyay ən Fuyas*) (760 km) i Tassalit-Níger (450 km). Més a l'oest, *Cidamus* eran també una important cruïlla comercial que unia Tripolitània i la vall del Níger (a l'alçada de *Gao*). Això implicaria que gent paleoamaziga controlava les rutes comercials —en què l'intercanvi operava a tots nivells, no solament econòmic— des de la Mediterrània fins al Sàhara Central i el territori de poblacions nilosaharianes i txàdiques a la vora del riu Níger i a la vora del llac Txad. De tota manera, la implantació, amb caràcter demogràficament predominant, de poblacions amazigòfones (concretament tuaregs) al Sàhara Central fins a regions tan meridionals com el massís de l'*Ayər* i l'*Adyay ən Fuyas* no sembla anterior al s. X dC. Si ens hom mirem des

⁶⁸⁸⁰ Vegeu *supra*, § IV.8.

del punt de vista del Sàhara Occidental, la percepció històrica és que no és fins més tard que poblacions paleoamazigues van entomar el control del trànsit transsaharià, car al s. VIII dC la disputa per l'hegemonia comercial de la regió era encara evident entre soninkes i amazics zenagues. No fou fins a l'expansió almoràvit del s. XI dC que poblacions amazigòfones prengueren definitivament, fins a temps moderns, el control de les rutes comercials del Sàhara Occidental fins a *Awdajust*, *Iwālātan* i, a partir d'aquí, fins a *Tinbaktu*⁶⁸⁸¹. És a dir que, ens ho mirem des d'on ens ho mirem, aquestes clapes d'amazigofonia que avui ens apareixen geogràficament disperses i sociolingüísticament amb escassa consciència de pertinença a una mateixa comunitat lingüística, històricament han estat estretament lligades a través de les rutes caravaneres. Durant tota l'antiguitat (almenys des del 500 aC), van ser poblacions paleoamazigues les que exerciren l'hegemonia del comerç transsaharià que unia els ports de la Mediterrània Oriental, Central i Occidental de l'Àfrica grega, púnica i romana amb el Sàhara Central. Al mateix temps, les distàncies no eren tan allunyades, antigament, com en l'època medieval. L'adveniment de tribus amazigues zenagues al Sàhara Occidental (fins a la moderna Mauritània) no sembla pas antic; sembla que va ocórrer durant l'alta edat mitjana (a partir del s. VI-VII dC)⁶⁸⁸²; i l'adveniment de tribus tuaregs a les regions meridionals del Sàhara Central no sembla pas anterior al s. X dC. Tot plegat apunta a un extensió d'una koinè protoamaziga d'est cap a oest en regions mediterrànies i predesèrtiques, però no en el cor del Sàhara Central i Occidental, on l'amazic no s'implantà fins a l'edat mitjana. Aquesta vertebració, històricament ben establerta, de Tamazga a través d'unes rutes caravaneres comercials consolidades en què eren amazigòfons els mitjancers entre la costa (i la vall del Nil) d'influència egípcia, grega, púnica i llatina i el Sàhara d'influència nilosahariana, txàdica i mandaica explicaria millor la difusió d'una koinè paleoamaziga esdevinguda protollengua de totes les varietats dialectals amazigues conegudes que un esdeveniment polític o militar o que la difusió de la ramaderia extensiva.

Creiem que van poder ser aquests eixos de comunicació, sorgits per raons comercials, els que donaren raó de ser a un sistema propi d'escriptura⁶⁸⁸³, l'escriptura líbica o de *tifinay*, segurament no manllevada pel que fa als materials gràfics o semiòtics a cap altra escriptura de la conca mediterrània, sinó desenvolupada a partir de materials gràfics propis per mimesi del principi alfabètic als fenicocartaginesos o a altres pobles mercaders del Llevant mediterrani. Probablement seria massa simplista explicar l'extraordinària difusió de l'epigrafia líbica o de *tifinay* només a partir d'arguments socioeconòmics —atès que l'epigrafia funerària és molt important—, però, cronològicament, la desclosa de l'epigrafia líbica, vers el tombant del Segon al Primer Mil·leni aC, coincideix amb l'esbatament als mercats

⁶⁸⁸¹ Vegeu *supra*, § VIII.5.6.

⁶⁸⁸² Vegeu *supra*, § VIII.5.6.

⁶⁸⁸³ Vegeu *supra*, § VI.10.3.6.

transmediterranis de l'Àfrica del Nord. Es fa difícil desvincular l'ús escripturari paleoamazic de l'efervescència comercial del món mediterrani, sobretot si tenim en compte que els veïns subsaharians dels paleoamazics no van arribar a desenvolupar sistemes d'escriptura propis —almenys al nostre coneixement—. Sense ser l'element essencial de la cristallització del protoamazic, creiem que l'escriptura líbica va esdevenir un suport gràfic important de representació i difusió de la koinè paleoamaziga.

D'altra banda, que les rutes caravaneres tinguessin una gran importància comercial —que, probablement, fos la seva raó de ser— no impedeix observar que no devien ser únicament eixos d'activitat econòmica sinó també trànsit d'interaccions culturals i lingüístiques. No serà sobrer adduir aquí que la divisió dialectal taixelhit ~ tamaziyt en l'eix *Dmnat - Warzazat - Tazggurt* no ha estat traçada a partir d'un feix d'isoglosses ben establert —els encavallaments desfan qualsevol intent d'establir-ne— sinó a partir dels límits geogràfics en què circulen els *imdyazn*⁶⁸⁸⁴, els aedes que vehiculen la tradició poètica oral, que canten en una koinè poètica artificiosa, interdialectal i variable —adaptable performativament a cada tribu, fracció o poble en què actuen—; és dèllà els límits d'actuació d'aquests *imdyazn* que els *imaziyn* consideren *išlhiyn* la població que hi viu. És a dir, és probable que en l'emergència d'una koinè paleoamaziga esdevinguda punt d'origen de tots els dialectes amazics coneguts confluïssin multitud de factors *interns* de les pròpies societats paleoamazigues, tant de tipus econòmic (comerç, ramaderia, agricultura, filatura, teixit) com cultural, que, malauradament, no podem provar ni filològicament ni històricament però que es poden postular atenent la rica tradició oral de totes de comunitats amazigues, que comparteixen multitud de temes comuns. En aquest sentit, podríem adduir l'enorme importància que han tingut a Tamazga els mercats (les *nundinae* de les fonts llatines) i aplecs (*igudad* en amazic, plural d'*agdud*)⁶⁸⁸⁵ comuns a amazics septentrionals i tuaregs (amb la mateixa designació) amb motius diversos, com poden ser la festa d'un sant o patró local, festival de poetes tradicionals, fira especialitzada en alguns articles concrets, etc. Aquests mercats i fires rurals haurien funcionat com a punt de trobada de comunitats amazigòfones escampades en un radi geogràfic variable segons la importància del mercat o aplec en qüestió però també segons la localització, rotatòria segons el dia de la setmana, i que genera al seu torn diversos nuclis concèntrics. Són aquests eixos de vertebració de l'amaziguitat, de nul·la empremta arqueològica —per la manca d'estructures sòlides d'aquests mercats i aplecs— i de pàl·lid ressò a les fonts antigues els que poden haver donat peu a la cristallització del protoamazic. Per a èpoques més recents aquests mecanismes estan més ben testimoniats i es podrien postular també per l'antiguitat. El positivisme de l'enfocament inductiu a què ens aboca el mètode filològic no en ha d'impedir preveure buits de dades, que, encara que no s'han

⁶⁸⁸⁴ Vegeu *supra*, § VIII.10.3.

⁶⁸⁸⁵ Vegeu *supra*, § V.2.2.2.

d'omplir amb especulacions vàcues, permeten tenir en compte modestos constructes culturals que poden haver establert lligams sòlids sense haver quedat registrats en els annals de la història⁶⁸⁸⁶. Pel seu caràcter periòdic i mòbil, els mercats, aplecs i fires no deixen empremtes arqueològiques —amb prou feines algunes inscripcions antigues que permeten fer-se una idea de les característiques d'algunes d'aquestes *nundinae*—, però els estudis recents menats en aquesta direcció apunten a un fenomen de gran importància socioeconòmica i cultural⁶⁸⁸⁷. Lingüísticament, podem inferir que aquests mercats/fires/aplecs d'influència concèntrica (vegeu mapa n° 16) podien constituir nuclis de difusió de koinès d'abast limitat però que, encavallades les unes amb les altres tant en regions mediterrànies — amb una densitat segurament molt més gran— com en regions presaharianes i oasites —segurament amb més dispersió—, van poder contribuir a cohesionar la llengua de poblacions que, per altres indicis que veurem a continuació, creiem que tenien una consciència identitària comuna⁶⁸⁸⁸.

10.2.6. La cristal·lització del protoamazic i l'extensió de la designació endoglòtica *Μάζικες* / *Mazices* / *μαζιζ* durant el Baix Imperi

No podem deixar de vincular l'emergència d'una consciència de comunitat lingüística a ca les poblacions paleoamazigues amb l'emergència, a les fonts gregues, llatines, líbiques (i una de copta)⁶⁸⁸⁹ de la designació endoglòtica *Μάζικες* / *Mazices* / MSK / *μαζιζ* a partir de la nova era⁶⁸⁹⁰ i que només esdevé general a partir del Baix Imperi⁶⁸⁹¹. En efecte, durant els ss. III-VII dC retrobem gentilicis *Μάζικες* / *Mazices* / (*apud*) *Mazacos* / *μαζιζ* i antropònims⁶⁸⁹² *Mazic*

⁶⁸⁸⁶ Vegeu la Introducció, § 12.

⁶⁸⁸⁷ Vegeu *supra*, § V.2.2.2.

⁶⁸⁸⁸ Sobre la koinè amaziga dels ibadites de regions tan distants com Nefussa, Gerba i Zuara, vegeu *supra*, III.13.1.1.

⁶⁸⁸⁹ Vegeu *supra*, § I.5.2.2.

⁶⁸⁹⁰ Literàriament, l'ús que en fa el poeta Lucà (s. I dC) és ja el d'un gentilici: “*populi tot castra sequuntur / Autololes, Numidaeque uagi, semperque paratus / inculto Gaetulus equo: tunc concolor Indo / Maurus, inops Nasamon, mixti / Garamante perusto / Marmaridae uolucres, aequaturusque sagittas / Medorum, tremulum cum torsit missile, Mazax: / et gens quae nudo residens Massylia dorso / ora leui flectit frenorum nescia uirga: / et solitus uacuis errare mapalibus Afer / uenator, ferrique simul fiducia non est, / uestibus iratos laxis operire leones*” (*Pharsalia*, 4, 676-686). Suetoni (primeria s. II dC) assenyala que els *Mazaces* servien d'escorta a Neró (*Neró*, 30). En un epitafi d'un centurió datat entre els ss. II i III dC trobem: “...*debellatori hostium prou(incia) His(pania) et Mazicum reg(iones) Montens(is)*” (*Lambaesis*, CIL 2786). El *Liber Generationum* (circa 235 dC) situa els *Mazices* abans dels *Garamantes* (ed. RIESE 1878, p. 167). L'*Expositio totius mundi et gentium* (s. IV dC) els situa al desert, dellà l'Àfrica romana: “*ubi aiunt in minima parte ipsius deserti habitare barbarorum paucam gentem, quae sic uocatur Mazicum et Aethiopum*” (ed. RIESE 1878, p. 123).

⁶⁸⁹¹ Cf. CHAKER 1997a, pp. 562-568.

⁶⁸⁹² Vegeu *supra*, § 8.2, s.u. **māzīq*.

/ *Mazzic* / *Mazix* / *Mazics* / *Masac* / *Mazacus* / *Mazica* / *Mazicat* en fonts literàries i epigràfiques que van de la serralada del Rif (a la Tingitana) als oasis occidental d'Egipte, incloent-hi les regions intermèdies. És cert que ni en llatí ni en grec —ni tampoc en copte—, aquesta va arribar a convertir-se en la designació genèrica del poble amazic —continuaren essent-ho, fins als segles baixos, Λίβυες / *Mauri* / Μαυρούσιοι—⁶⁸⁹³, però l'abast geogràfic i l'ocurrència en autors pagans (Lucà, Suetoni, Ptolomeu⁶⁸⁹⁴, *Cosmografia d'Ètic*⁶⁸⁹⁵, Ammià Marcel·lí, Claudià, Vegeci⁶⁸⁹⁶) i cristians (Hipòlit⁶⁸⁹⁷, Agustí, Pal·ladi⁶⁸⁹⁸, Patrologia d'Egipte⁶⁸⁹⁹, Filostorgi⁶⁹⁰⁰, actes de concilis⁶⁹⁰¹, Joan Moscus⁶⁹⁰², *Vida de Samuel de Qalamun*⁶⁹⁰³, Corip⁶⁹⁰⁴) permeten suposar, amb poc marge d'error, que, almenys entre els maures, **māzīq* / (femení) **māzīqāt* era l'etnònim genèric del poble amazic. La vertebració intertribal de les poblacions paleoamazigues devia ser prou ferma per a permetre la difusió d'aquest etnònim durant tota l'època imperial, versemblantment de la mà de la nova koinè composicional paleoamaziga esdevinguda punt de partença i, doncs, "protollengua" de totes les varietats amazigues conegudes. No oblidem que, com ja hem assenyalat⁶⁹⁰⁵, la designació endoglòtica és comuna a l'ús tradicional de

⁶⁸⁹³ Vegeu la Introducció, § 2.2.

⁶⁸⁹⁴ Els Μάσικες apareixen a la *Geografia* situats a l'actual Rif, (4, 1, 5; ed. K. MÜLLER & FISCHER 1883-1901, p. 585) i a la Cesariana (4, 2, 5; *idem*, p. 603).

⁶⁸⁹⁵ "*gentes Mazices multas*" (ed. RIESE, 1878, p. 88).

⁶⁸⁹⁶ A *Epitoma rei militaris* (3, 23) esmenta els *Mazices* entre les tribus líbies situades al desert de les Sirtes.

⁶⁸⁹⁷ Ja al s. III dC, aquest sant posa els *Mazices* al mateix pla que els *Mauri*, els *Gaetuli* i els *Afri* (ed. BAUER 1905, p. 102).

⁶⁸⁹⁸ Vegeu testimoniatges al corpus, § 42.

⁶⁸⁹⁹ Vegeu testimoniatges al corpus, § 43.

⁶⁹⁰⁰ Vegeu testimoniatges al corpus, § 44.

⁶⁹⁰¹ A la conferència de Cartago del 411 va assistir un bisbe *Apronianus Mazacensis* i, al concili del 484, un prevere *Benenatus Mazacensis* (cf. DESANGES 1962, p. 112).

⁶⁹⁰² Vegeu testimoniatges al corpus, § 58.

⁶⁹⁰³ Ho trobem en quatre ocasions, que citem a partir de l'edició d'ALCOCK 1983 : p. 15, l. 46 ; p. 16, l. 4 ; p. 20, l. 47; p. 21, l. 34. L'editor ho transcriu en la seva traducció com a *Maxyes* (*ibidem*, p. 91, l. 30 i 37; p. 97, l. 38) i nota: "also known as *Mazices*" (*ibidem*, p. 125, n. 122). Les Μάξυες són una tribu líbia situada per Heròdot (4, 191) a la costa est i sud-est de la Petita Sirte. La identificació dels Μάξυες d'Heròdot —i, potser també, dels Μάζυες d'Hecateu — amb els Μάζικες / *Mazices* de fonts més tardanes és possible (cf. DESANGES 1962, pp. 111-113). Per a una traducció d'aquesta hagiografia, hauria estat preferible una simple transliteració *Masgx*, sobretot si tenim en compte que Μάξυες és exclusivament herodoteu, fora d'una al·lusió d'un autor tardà com Esteve de Bizanci (ed. MEINEKE 1849, s.u. Μάξυες), que, d'altra banda, ho pren d'Heròdot. Creiem, doncs, que els ΜΑΓΓΞ de la *Vida de Samuel de Qalamun* són les *Mazices* de la Patrologia grega i llatina d'Egipte.

⁶⁹⁰⁴ Trobem *Mazax* a la *Joànida* 1, 549; 5, 80; 5, 376; 6, 44; 6, 167; 6, 450; 6, 600; 8, 305.

⁶⁹⁰⁵ Vegeu la Introducció, § 2.1.

la pràctica totalitat del domini lingüístic amazic. Fins i tot si no podem descartar que remetessin a això els Μάζυες d'Hecateu i els Μάξυες d'Heròdot, ja al s. V aC —cosa que no podem afirmar amb certesa—, no sembla que els Μάζυες / Μάξυες hagin estat més que una tribu situada a les regions orientals de Tamazga.

10.2.7. Cristal·lització del protoamazic i desclosa del cristianisme nord-africà

Un fet sobre el qual hem cridat l'atenció a propòsit de les relíquies lèxiques de “l'amazic dels cristians”⁶⁹⁰⁶ és que en trobem no solament en regions que antigament s'esqueien *intra litem* sinó també en regions tan allunyades del món romà com són l'Alt Atlas, el Sàhara Occidental, els oasis del Sàhara Central i tot el món tuareg. L'extraordinària difusió dels llatinismes cristians (tant si són de soca realment llatina com si són mots originàriament grecs, hebreus o arameus), conservats desigualment en raó de la superposició d'un islam més o menys ortodox, es pot explicar per difusió secundària o es pot atribuir ja al protoamazic. En el primer cas, podríem atribuir l'expansió del cristianisme a regions *extra litem* amb posterioritat a la cristal·lització del protoamazic per influència de poblacions amazigòfones d'*intra litem* prèviament cristianitzades. En el segon cas, es podria raonar que el cristianisme va poder ser un factor sociocultural que hauria afavorit la forja d'una koinè paleoamaziga, com ho haurien estat els mercats i fires rurals, les rutes caravaneres o la mateix estructura segmentària de la societat tribal amaziga. Dificilment podríem atribuir aquesta extensió d'elements del cristianisme a l'església africana —al cap i a la fi, també els donatistes, per molt “africanistes” que fossin, tenien una parròquia eminentment afroromana i poc devien promoure missions *extra litem*—, de manera que és assumible la constitució d'un cristianisme específicament amazic —o d'una religió amaziga paracristiana que, bo i abeurant-se d'elements cristians, partia de creences i ritus propis—, que, a través de les xarxes de vertebració de les societats paleoamazigues, s'hauria escampat pertot de l'antiga Tamazga. ¿Va ser el cristianisme —o aquesta religió paracristiana— un factor essencial en la cristal·lització d'una koinè paleoamaziga o, per contra, el cristianisme es va poder difondre a totes les regions amazigues gràcies a unes vies de transmissió intertribals preexistents? No sabríem pas resoldre tal disjuntiva. Tenint en compte, però, que la desclosa del cristianisme nord-africà és contemporània (ss. III-VI dC) a l'emergència (o consolidació) d'una consciència amaziga, és temptador vincular l'interessant fenomen de “l'amazic dels cristians” amb la cristal·lització del protoamazic.

10.2.8. Segmentarietat, reduplicació i encavallament d'isoglosses

Una explicació de tipus difusionista areal operaria a segon nivell, i permetria donar compte de la comunicació d'innovacions lingüístiques originades a partir de l'edat mitjana. Aquest tipus d'explicació quadra

⁶⁹⁰⁶ Vegeu *supra*, § VI.11.

molt bé amb funcionament de la societat tribal amaziga, basat, com hem tingut ocasió d'exposar —sens dubte no ociosament— en mecanismes de segmentarietat i de reduplicació⁶⁹⁰⁷. La reduplicació és un fenomen antropològic que permet explicar que diversos nivells de segmentació social (una tribu, fracció, clan, família agnàtica) es distancien geogràficament —sense perdre necessàriament el contacte— i s'implantin en un territori a la vora de nivells de segmentació al·lògens sense perdre la filiació tribal d'origen. La reciprocitat en l'intercanvi de trets lingüístics en aquests casos és evident, perquè les unitats de segmentació en qüestió no es deixen engolir fàcilment per les unitats de segmentació de l'entorn. Hi ha nombrosos exemples clars d'aquest fenomen. En ple Rif tenim avui dia un parell de bosses de tribus parlants de varietats senhages —és a dir, que presenten isoglosses clares que les emparenten genealògicament amb varietats del sud del Marroc— envoltades de tribus rifenyes predominants parlants d'un amazic zenata⁶⁹⁰⁸. La comunicació de trets zenates a aquests parlars senhages és clar, però això no impedeix d'observar-ne la procedència. En altres casos, l'estratificació de diverses capes d'amaziguitat complica l'establiment genealògic: hem apuntat que, en el cas del zenaga de Mauritània, la procedència a partir de la vall del Dra és la més probable per a explicar els feixos d'isoglosses que l'uneixen amb el taixelhit, però és possible que hi convergeixin altres capes d'amaziguitat heterogènia que expliquin les notables divergències que apareixen en diversos nivells lingüístics. Que la comunicació d'innovacions lingüístiques és ja antiga ho mostren els llatinismes de l'amazic, que apareixen no solament en regions *intra limitem* sinó també a calcs tuaregs, a l'Alt Atlas o als oasis de l'Algèria Central. El caràcter panamazic d'alguns llatinismes es podria explicar pel seu caràcter "protoamazic" —per la cronologia que hem apuntat, seria una mica just, però possible al cap i a la fi—, però, més probablement, els llatinismes han estat transmesos secundàriament de dialecte en dialecte fins a arribar, en alguns casos, a llengües txàdiques, nilosaharianes i mandaiques. És més, no tenim cap mena de dubte que la romanització, en la mesura en què va esbatanar la mediterraneïtat —amb tot el que comporta de fluxos comercials i d'influències de diversa índole— a tots els ports nord-africans, va esperar —probablement encara més que la punicització— les connexions intertribals amazigues, que es van comunicar les unes a les altres a través d'una koinè paleoamaziga les innovacions tecnològiques, agràries, de domesticació de certs animals, de productes diversos i, en definitiva, de tot allò que es cuinava a altres contrades de la Mediterrània. És indubtable que, en èpoques posteriors a l'antiguitat —que, consegüentment, no podem abordar aquí—, hi ha hagut focus secundaris d'amaziguització, que, en alguns casos, poden haver donat lloc a blocs dialectals més o menys coherents entre ells —el cas tuareg és el més evident; el zenaga no tant— i que, en altres casos, han

⁶⁹⁰⁷ Vegeu *supra*, § VI.1.3.1.

⁶⁹⁰⁸ Hom pot trobar-ne exemples a balquena al ric atlas lingüístic del Rif de LAFKIOUI 2007.

provocat encavallaments divergents —l'abast de la influència de l'estat almohade parteix de les ruïnes de l'almoràvit, però en sobreix—. Per tant, cada període històric ha de ser abordat específicament; la història de la llengua amaziga és extraordinàriament complexa i no es presta a hipòtesis simplistes basades en principis binaris com les oposicions meixtoïdes ~ protomediterranis, iberomaurusians ~ capsians, agricultors sedentaris ~ ramaders nòmades, paleoberbers nòmades orientals ~ paleoberbers sedentaris occidentals. Cada contrada, cada oasi, cada muntanya, cada illa, cada vall té la seva pròpia història lingüística, en què poden haver-hi migracions sobre un territori deshabitat, migracions sobre un territori ja habitat —amazigòfon o al·lòfon— o simples contactes interterritorials sense migracions. I, en qualsevol cas, “els patrons migratoris constants”⁶⁹⁰⁹, encara que poden ser de tribus senceres, al més sovint ho són de fraccions, de clans o de famílies agnàtiques que no arriben a perdre —almenys durant les primeres generacions— els vincles amb la tribu d'origen i que no solen assimilar-se a la tribu dominant de la regió on immigren, tot i que, amb el pas dels segles, la seva varietat lingüística concreta, poc acabar “relexificant-se” d'acord amb els parlars veïns, allunyant-se consegüentment de la varietat d'origen i donant peu finalment a una altra etnogènesi sota un nou avantpassat epònim. Aquest tipus d'estructura segmentària de la societat tribal amaziga és essencial per a assajar qualsevol descripció de la història de la llengua amaziga.

10.2.9. Desestimació de la projecció vers l'antiguitat de les genealogies àrabs medievals

Mereixen la màxima desconfiança les filiacions de les diferents agrupacions tribals amazigues (senhages, zenates, masmudes) exposades pels historiadors i geògrafs medievals, que, al capdavall, no fan més que “interpretar”, d'acord amb el patró genealògic que els és propi —a saber, el patró genealògic característic dels pobles semites—, el funcionament de les societats tribals amazigues. No creiem que l'aplicació d'aquestes agrupacions —que fan l'aspecte d'haver estat originades en època medieval, amb refeccions genealògiques intervingudes— a l'antiguitat nord-africana contribueixi gaire —ans al contrari, més aviat n'enterboleix la visió— a explicar fenòmens d'història de la llengua amaziga.

10.2.10. La cristal·lització del protoamazic com a extensió d'una koinè composicional paleoamaziga

L'emergència del protoamazic no la fem derivar d'una “expansió” demogràfica originada per algun esdeveniment històric puntual sinó de l'evolució de les pròpies societats paleoamazigues. Sens dubte que la doble orientació mediterrània i sahariana va estimular el comerç transsaharià i, consegüentment, va consolidar unes estructures mercaderes a partir d'unes rutes caravaneres molt dinàmiques i actives

⁶⁹⁰⁹ Vegeu *supra*, § 9.2.2.

durant tota l'antiguitat —i fins més enllà—; però no va ser únicament l'economia (comerç, ramaderia, agricultura, filatura, tèxtil, terrissa) el que va propiciar la creació d'una koinè paleoamaziga, sinó que hi van haver altres elements culturals que se'ns escapen i que van contribuir a vertebrar entre elles tribus i segments tribals a través de la llengua, probablement ja anomenada **māzīqāt*. És clar que certes institucions de caràcter confederal (com la Numídia de Massinissa) van poder aglutinar tribus maures geogràficament allunyades, però seria abusiu atribuir a aquestes fràgils estructures polítiques —de funció bàsicament militar, com a contrapoder a Cartago o Roma— l'impuls d'una varietat lingüística “oficial”, atès que, ni en l'apogeu de la influència nùmida, les tribus particulars van perdre l'autonomia absoluta sobre els afers interns. Seria un gros anacronisme imputar a l'antiguitat nùmida característiques d'estats amazics medievals, més capaços de promoure determinats models lingüístics. En aquest sentit, fem notar que una protollengua no respon a un estadi de llengua efectivament parlat per algú en algun moment determinat de la història sinó simplement al conjunt de trets que es poden reconstruir per comparació interdialectal; en tot cas, és en aquest sentit que usem el concepte de “protoamazic”. Datar la cronologia d'una protollengua entre el 500 aC i el 500 dC no és precisar gaire, però pretenem amb això suggerir que la cristal·lització d'una varietat comuna pot trigar diverses centúries, a més, és clar, de les dificultats per a concretar les evolucions lingüístiques. Igualment, no concebem l'expansió del protoamazic a partir d'un únic nucli centrífug, sinó que cadascun dels punts d'una vasta xarxa de connexions intertribals constitueix en si mateix una força centrífuga; la suma de tots i cadascun dels centres de l'entramat dialectal amazic dona raó d'emergència d'una koinè composicional panamaziga esdevinguda protollengua de tots els dialectes amazics moderns.

10.2.11. Va poder el protoamazic emergir d'un pidgin?

En els últims anys s'ha abusat dels conceptes de “pidgin” i de “crioll”, de manera que molts lingüistes expliquen a la babalà quasevol procés de substitució lingüística a partir d'aquests conceptes⁶⁹¹⁰. És per això que plantegem amb molta circumspecció la possibilitat que el

⁶⁹¹⁰ Entenem que una *lingua franca* és una llengua emprada per parlants que tenen diferents llengües pròpies en situacions d'intercanvi comercial o cultural, bàsicament. La designació *lingua franca* ('llengua dels francs') era emprada originàriament per a referir-se al *sabir*, un pidgin de base romànica (amb elements d'origen nord-africà i de la Mediterrània oriental (grec i turc) entre els segles X i XIX per mercaders i viatgers deçà i dellà de Mediterrània (vegeu FOLTYS 1984 i CASTELLANOS 2006). Sovint, una llengua vernacla pot funcionar com a *lingua franca*, com en el cas del suahili, l'anglès o el cebuano, per posar només alguns exemples. En molts casos, però, una *lingua franca* és un *pidgin*, és a dir una llengua reduïda i simplificada sorgida d'una o diverses llengües; els pidgins no tenen, per definició, parlants nadius; quan un pidgin esdevé llengua materna, aleshores ens estem referint a un *crioll*. Vegeu SMITH (N.) 1995.

protoamazic hagués emergit d'un pidgin. En efecte, el que hem plantejat suara sobre la cristallització del protoamazic com a extensió d'una koinè paleoamaziga no és incompatible —de fet, ni ho inclou ni ho exclou— amb l'explicació que aquesta koinè hagués estat una *lingua franca* basada en una varietat paleoamaziga d'una regió concreta —probablement propera a l'àmbit d'influència de les llengües vehiculars hegemòniques de l'ecosistema lingüístic mediterrani (llatí i púnic), com era, per exemple, la Numídia de Atlas Tel·lià i el curs del *Bagrada*— pidginitzada en l'adopció que en poguessin fer parlants de varietats paramazigues, afroasiàtiques d'una branca inconeguda i no afroasiàtiques d'una família que no hagi tingut cap continuïtat, llengües que haurien quedat colgades abans de l'edat mitjana per un crioll de base amaziga, del qual serien continuadors tots els dialectes amazics moderns. Les condicions socioeconòmiques de la punicització i, sobretot, de la romanització, eren propícies a l'adopció d'una varietat vernacla local com llengua vehicular de les relacions comercials dellà el *limes*⁶⁹¹¹; després de l'ensulsiada de l'Imperi Romà, aquest crioll amazic hauria penetrat i s'hauria imposat també deçà el *limes*. Concebre el protoamazic a partir de la criollització d'un pidgin basat en una varietat paleoamaziga regional gaudiria segurament d'una acollida favorable en un moment en què les teories sobre els pídgins i els criolls estan de

⁶⁹¹¹ La política lingüística d'imperis colonials moderns ens ofereixen alguns exemples que poden ser evocats en aquest sentit. El lingala, llengua vernacla d'un poble de poc més de 300.000 individus, és la *lingua franca* de més de vuit milions de persones al Congo i al nord-oest de la República Democràtica del Congo. La llengua, amb el nom de *bobangi*, es va difondre al llarg del riu Congo entre Lisala i Kinshasa, i va funcionar com a llengua de comerç regional abans de la gènesi de l'estat del Congo. L'avenç del colonialisme europeu propicià l'expansió del bogangi, sobretot en les dues últimes dècades del s. XIX. La llengua va ser apresada i influïda pels mitjancers i intèrprets dels colonitzadors europeus. L'administració colonial va usar-la, ara amb el nom de bangala, amb finalitats missioneres i administratives. També es pot adduir el cas de *(ki)tuba*, que, de fet, és una *lingua franca* —sorgida de la simplificació del *(ki)kongo*— usada a l'Àfrica central per parlants d'altres llengües bantu, la majoria a la República Democràtica del Congo i al Congo i, en menor mesura, al nord d'Angola i al sud de Gabon. Mentre que el *(ki)kongo* té set milions de parlants nadius, el *(ki)tuba*, que només funciona com a *lingua franca*, compta amb més de deu milions de parlants, per la qual cosa “només” és un pidgin, i no esdevindrà crioll fins que no tindrà parlants nadius, si és que arriba a interrompre's l'ús vernacular de les llengües dels parlants que l'usen com a segona llengua. A l'Àfrica oriental, el suahili, que actualment és emprat com a *lingua franca* a Tanzània, Kenya, Uganda, República Democràtica del Congo, Burundi i Ruanda per uns 73.000.000 d'individus, té “només” 5.971.000 parlants nadius i tan sols 1.328.000 individus es consideren ètnicament suahilis. Això s'explica perquè ja al s. XVIII el suahili era emprat en les rutes comercials i d'esclaus que creuaven el llac Tanganyika i arribaven a l'actual República Democràtica del Congo. Sobre les dades aquestes llengües, vegeu les fitxes que hem redactat, amb cartografia lingüística i bibliografia, per a Linguamón a l'enllaç http://www15.gencat.net/pres_casa_llengues/mapes/.

moda en la teoria lingüística moderna⁶⁹¹², però notem que no és necessari que la koinè paleoamaziga hagués emergit d'un pidgin; els factors que hem assenyalat en els epígrafs precedents són suficientment decisius. En qualsevol cas, en el l'estat actual de la recerca, no tenim evidències de varietats paramazigues, afroasiàtiques (d'una branca altra que l'amaziga) o de famílies lingüístiques desaparegudes concurrents amb l'amazic. Com hem vist, el lèxic comú arreglat al corpus es deixa analitzar amb una certa coherència com a paleoamazic, mentre que l'antroponímia, que sí que presenta nombroses formes "exòtiques" a cap llengua coneguda —inclosa l'amaziga—, sol ser un mal agafador per a l'estudi de qualsevol llengua en un període determinat de temps.

10.2.12. Consideracions finals

Conseqüentment, cal deixar la qüestió de "l'expansió" amaziga i de la datació del protoamazic oberta, atès que és clar que mereix ser abordada monogràficament. Serveixin les observacions que hem apuntat com a guia per a enfocar interdisciplinàriament aquesta qüestió, tot evitant d'incórrer en els vicis que han impedit abordar-la adequadament atenent la multiplicitat de variants —cadascuna amb una complexitat intrínseca considerable— que cal tenir en compte.

⁶⁹¹² Notem que, per al songai, tot un especialista en lingüística nilosahariana com R. Nicolaï va concloure als anys 1990 que aquesta llengua de la vall del Níger seria un crioll de base amaziga reestructurat per influència de llengües mandaiques, tot adduint-hi 412 amaziguismes del songai. Vegeu NICOLAÏ 1990 i *idem* 1995. Davant de l'escepticisme d'altres especialistes —com ara G. Dimmendaal— a l'explicació criollista, el mateix NICOLAÏ (2003) ha reobert la qüestió, sense proposar-hi cap explicació definitiva.

11. Orientació bibliogràfica

Els únics intents de reconstrucció *sistemàtica* del protoamazic són els de PRASSE 1972-1974 i KOSSMANN 1999a (amb nombrosos articles posteriors que cal tenir igualment en compte). Als treballs fonamentals de Prasse i de Kossmann cal afegir diverses aportacions de caràcter diacrònic de RÖSSLER 2001 (volum pòstum que aplega els principals escrits de l'autor dedicats a la llengua dels libis) i VYICHL 2005 (es tracta igualment d'un volum pòstum). Encara que no pròpiament un diccionari etimològic, el diccionari d'arrels amazigues de NAÏT-ZERRAD 1997- (en curs) és una eina lexicogràfica comparativa cabdal per a estudis diacrònics. Alguns diccionaris sincrònics recents d'alguns dialectes tenen un enfocament comparatiu que els fa especialment útils a efectes de reconstrucció protoamaziga, particularment els dos volums del diccionari tuareg de PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003 i el diccionari zenaga de TAINE-CHEIKH 2008a. Celebrem l'aparició d'un atlas lingüístic modern, d'evident explotació diacrònica, consagrat al domini rifeñy a cura de LAFKIOUI 2007 i esperem treballs anàlegs per a altres dominis dialectals. La classificació genealògica dels dialectes amazics depèn estretament d'una descripció de la història de la llengua amaziga mínimament precisa de la qual, ara com ara, no disposem; l'estudi més ben fonamentat realitzat fins ara és el de NAÏT-ZERRAD 2004a, pp. 44-55 i 85-103 (vegeu la discussió i alguns ítems bibliogràfics *supra*, § 1.2.2). La reconstrucció de la morfologia preamaziga ha estat fomentada més aviat per afroasiatistes (sobretot DIAKONOFF 1988) que per amazigòlegs, però els estudis menats fins ara es basen en trets concrets, i no en feixos d'isomorfs. Un assaig d'establiment de la posició de l'amazic en el si del *phylum* afroasiàtic basat en feixos d'isomorfs (a partir de 60 trets morfològics), avançat en treballs anteriors (MÚRCIA 2004a i 2005), ha estat reprès *supra*, § 7. La reconstrucció del lèxic amazic d'origen afroasiàtic es revela tristament infecunda, tot i que d'intents no en manquen, particularment DIAKONOFF *et alii* 1993-1997 (lexicografia comparada afroasiàtica), TAKÁCS 1996, *idem* 2003b, 2004a, 2005, 2006a, 2006b, 2006c (dades amazigues reconstruïdes en el marc d'un diccionari etimològic egipci), MILITAREV 2006 (en el marc d'un diccionari etimològic semític) i BLAŽEK 1999, 2002 i 2004 (amb certa preeminència de les dades cuixítiques). L'anàlisi de les dades paleoamazigues contrastades amb les reconstruccions protoamazigues i paleoamazigues ha estat assajada en el present capítol a nivell fonològic (§ 2), morfològic (§§ 3-6) i lèxic (§ 8). En els últims anys, l'enigma de l'expansió amaziga i de la datació del protoamazic ha transcendit l'interès dels amazigòlegs i ha estat abordat des de perspectives diverses: correlació de les dades arqueològiques, antropobiològiques i lingüístiques (BEHRENS 1984-1985, MILITAREV & SHNIRELMAN 1992, BRETT & FENTRESS 1996, HACHID 2000, BLENCH 2001, LOUALI & PHILIPPSON 2004), glotocronologia i lexicoestadística (MILITAREV 1990, 1996, 2000), principis del canvi lingüístic aplicats al domini amazic (DURAND 1993b, CHAKER 1995c i GALAND 2002a), historiografia

IX. PREAMAZIC, PROTOAMAZIC, PALEOAMAZIC

antiga (CAMPS 1987, MODÉLAN 2003 i 2008, MATTINGLY 2008); una crítica assenyada de totes aquestes aproximacions es pot trobar a KOSSMANN 2008. Hem argumentat que no han estat prou tinguts en compte els factors geogràfics, sociològics, culturals i econòmics de la cristal·lització del protoamazic (§ 9.6) ni, és clar, les dades paleoamazigues sotmeses a anàlisi en el present capítol.

X. Conclusions generals

0. Introducció

Com que, d'una banda, hem adoptat una estructura "geogràfica" a l'hora d'abordar els capítols (Egipte, Cirenaica, Tripolitània, etc.) i, d'altra banda, cada capítol es clou amb unes conclusions sobre la regió geogràfica en qüestió, hem optat per estructurar les conclusions generals que oferim a continuació a partir d'un eix "històric". Tres mapes lingüístics il·lustren tres talls sincrònics de la situació de les llengües a l'Àfrica del Nord al s. II aC (nº 7), al s. III dC (nº 8) i al s. VII dC (nº 9) segons es desprèn del present estudi. Les conclusions sociolingüístiques i de distribució geogràfica de les llengües, que glossen, en certa manera, els mapes lingüístics 7, 8 i 9, s'emmarquen dins l'eix històric definit.

1. La situació lingüística de la Tamazga preromana (fins al s. II aC)

1.1. No tenim evidències que els “libis” *ṭhnw* i *tmhw* a què al·ludeixen les fonts egípcies d'ençà del 3.000 aC fossin realment amazigòfons⁶⁹¹³. No en tenim testimoniatges lingüístics explícits, només al·lusions a llur al·loglòssia —en relació amb l'egipci— i una caracterització externa (social, cultural) que mostra notables afinitats a la que coneixem del poble amazic. Els intercanvis lèxics amazic-egipci adduïts fins ara són escassos i poc segurs, i no proven un contacte *directe* amazic-egipci⁶⁹¹⁴. Poc fermes són també els amaziguismes del nuba⁶⁹¹⁵, ço que ens impedeix de donar per certs els contactes entre poblacions amazigues i poblacions nilòtiques. Sí que es pot donar per probable —les fonts egípcies són prou explícites a aquest respecte—, en canvi, el caràcter adventici de l'establiment de poblacions libies en diverses regions del marge occidental de la vall del Nil, que va atreure populoses fluxos migratoris procedents de l'oest durant la procés d'ariditat creixent del desert de Líbia, especialment agut en el període 3.500-2.500 aC⁶⁹¹⁶. Només a partir del s. XV aC es pot observar una certa recurrència onomàstica en l'antroponímia dels libis d'Egipte⁶⁹¹⁷ i la que trobem, posteriorment, en els textos epigràfics grecs i llatins per a altres contrades més occidentals. Com que, amb rigor, no podem establir l'amaziguitat lingüística dels libis d'Egipte, plantejem tres hipòtesis provisionals: (a) que fossin paleoamazics; (b) que fossin paramazics; (c) que no tinguessin cap afinitat lingüística amb l'amazic —tant si la seva llengua (o llengües) era afroasiàtica com si no—. Eren Λίβυες, per als grecs, tots els habitants que, al s. V aC (a partir d'Heròdot), s'esqueien a l'oest dels egipcis i al nord dels “etíops”, concretament els habitants de la franja occidental del delta del Nil (ciutats de Marea i Apis i regió de Nítria), els de la regió de Faium i els de l'oasi d'Ammon⁶⁹¹⁸; les fonts no permeten extrapolar a la resta d'oasis occidentals d'Egipte (*Oasis minor*, *Farafra* i *Oasis minor*) la libicitat d'Ammon, tot i que és molt probable que estiguessin poblats tant per libis com per egipcis. A banda d'aquestes contrades, en què es pot assumir un predomini socilingüístic dels libis, tota la vall del Nil va ser tostemps receptora d'importants fluxos immigratoris libis, especialment constatables a la darrera del Segon Mil·leni aC. La llengua dels libis va tenir una presència social molt important a la vall del Nil almenys fins a l'època ptolemaica (s. IV aC), en què s'observa la davallada onomàstica líbia a les ciutats més populoses d'Egipte, davallada imputable a una creixent egipcianització

⁶⁹¹³ Vegeu *supra*, § I.8.1.

⁶⁹¹⁴ Vegeu *supra*, §§ I.3.1 i I.3.2.

⁶⁹¹⁵ Vegeu *supra*, § I.3.3.

⁶⁹¹⁶ Vegeu *supra*, § I.8.1.

⁶⁹¹⁷ Vegeu *supra*, § I.1.2.

⁶⁹¹⁸ Vegeu *supra*, § I.8.2.

d'una llengua⁶⁹¹⁹ que, no ho oblidem, sempre va ser considerada forània pels propis egipcis. Primer Nàucratis i després Alexandria (fundada al s. IV aC) foren dos focus d'hel·lenitat (particularment el segon) no solament per al egipcis de la vall del Nil sinó també per als libis del marge occidental del Delta; l'impacte lingüístic d'aquests importants centres d'hel·lenitat sobre la llengua dels libis fa de mal determinar; encara que és possible que la designació grega del Nil hagués estat presa dels libis dels rodals de Nàucratis, hem argumentat que és més probable que hagués estat Cirene el lloc d'aquest manlleu grec < amazic⁶⁹²⁰.

1.2. El litoral de la Cirenaica va conèixer una intensa hel·lenització lingüística i cultural des del s. VII aC al s. VII dC. Les fonts literàries gregues de la Cirenaica són d'un interès major per a la història de la llengua amaziga per dos motius. En primer lloc, són aquestes les fonts que ens reporten primerament mots que podem analitzar amb certes garanties com a paleoamazics: κυρα 'asfòdel', λιλυ 'aigua' (més aviat 'gran superfície aquífera'), σίλφιον '*cyrenaicum laserpicium*', βρικον 'ase' ('cavall petit de càrrega?', βορυς 'feli gran?', δικτυς 'mostela?'⁶⁹²¹, Γιλδαν, Μακκυρ ⁶⁹²²i altres de més dubtosos; és a partir de les fonts gregues que podem entrellucar una antiga terminació dels noms masculins en -ῖ⁶⁹²³. I, en segon lloc, les fonts gregues de la Cirenaica cobreixen una major lapse de temps que les llatines de regions més occidental: des d'Heròdot (s. V aC) —que va ser justament a Cirene on va obtenir les informacions a partir de les quals va redactar el llibre sobre Líbia— fins al bisbe Sinesi de Cirene i el lexicògraf Hesiqui d'Alexandria (s. V dC). El rol predominant del grec durant tota l'antiguitat a les ciutats costaneres de Cirene, Apol·lònia, Ptolemais, Tauquira i Euespèrides / Berenice, així com Barca —no gaire lluny, val a dir, de la costa— no ens ha de fer perdre de vista que el paleoamazic predominava territorialment i socialment a tota la ruralia de la Cirenaica —fins i tot dins la χώρα de la Pentàpolis—, i als nuclis urbans de *Balagrai*, *Agabis* i *Gubba*. Àdhuc dins els recintes de les grans ciutats gregues la presència del paleoamazic devia ser major del que la gairebé nul·la projecció pública permet inferir. Com pertot de la Mediterterrània Oriental, la colonització grega va ser poc invasiva i, si bé eren grecs els qui exercien el monopoli de les transaccions comercials transmediterrànies (també del preuat σίλφιον), no sembla que l'hel·lenització interferís gaire en el funcionament intern de les tribus líbies de la ruralia de la Cirenaica (τὰ κατὰ τὰν χώραν ἔθνεα) ni, *a fortiori*, que la influència del grec —ni tan sols com a llengua comercial— atenyés les estepes predesèrtiques i els oasis d'Augila i *Jaghub*, així com el desert que els envolta. L'obertura comercial

⁶⁹¹⁹ Vegeu *supra*, § I.8.3.

⁶⁹²⁰ MÚRCIA 2007, § 9, pp. 279-280.

⁶⁹²¹ Vegeu *supra*, § II.3.1.

⁶⁹²² Vegeu *supra*, § II.4.

⁶⁹²³ Vegeu *supra*, § IX.10.1.3.

transmediterrània que significà la colonització grega de la Cirenaica va poder activar els eixos comercials intertribals dels libis, i hem argumentat que aquesta activació dels fluxos interamazics va poder ser un dels elements que més va poder contribuir a la cristallització d'una koinè paleoamaziga⁶⁹²⁴.

1.3. Els emporis tripolítans de Lepcis Magna, Sabrata i Oea van ser focus de punicització d'ençà del s. V aC —en menor mesura, també els emporis més modestos del golf de la Gran Sirte—, però la penetració de la llengua púnica a penes devia sobreeixir de la *χώρα* de Sabrata i Oea, on terratinents púnics administraven l'explotació agrària durant l'època preromana. Una certa punicització entre les tribus líbies en contacte amb els púnics és probable, però difícilment podríem fer extensiva una situació de bilingüisme púnic-amazic a l'interior de Tripolitània. Semblantment al grec a la Mediterrània Oriental, el púnic va exercir a la Mediterrània Occidental d'època preromana el rol de *lingua franca* del comerç transmediterrani, també a la Tamazga Central a l'oest de les *Arae Philaenorum*. Tan bon punt ens endinsem a l'interior de Tripolitània, són ja paleoamazigòfons els qui exerceixen en control de les transaccions comercials, tant a escala local (*nundinae*) com en el tràfic caravaner transsaharià.

1.4. La regió de Cartago va conèixer la colonització púnica més precoç i intensa de tota l'Àfrica del Nord. En la difusió de la llengua púnica entre la població maura autòctona —començant per tribus com els *Maxitani* i els *Afri*— van jugar un rol destacat el servei militar durant l'època de les guerres púniques (particularment al s. III aC) i, encara més, els contactes comercials entre els mercaders cartaginesos i la població local. Sens dubte, el paper del púnic com a llengua vehicular dels ports africans de la Mediterrània Occidental fou hegemònic durant els més de cinc segles que precediren la conquesta romana, cosa que explica per què els punicismes de l'amazic —als que ja havien estat identificats fins ara n'hem aportat cinc més procedents del Pseudo-Dioscòrides⁶⁹²⁵— denoten nous tipus de conreus, de productes agrícoles i d'espècies i nous tipus de construccions urbanístiques i arquitectòniques importades de la Mediterrània Oriental.

1.5. L'única ciutat costanera important de la Numídia púnica fou Hipona, sortida al mar de les principals ciutats d'aquesta regió (Cirta, *Cuicul*, *Mileu*, *Calama*, *Thagaste*, *Thubursicu Numidarum*), situades a les valls fluvials que solquen l'Atlas Tel·lià, de producció frumentària considerable ja en època púnica i encara més important en època romana. La punicitat lingüística d'Hipona és assumible per a tota l'època preromana⁶⁹²⁶. Pel que fa a la Numídia interior, l'influx civilitzacional de la Mediterrània hel·lenística vehiculat pels

⁶⁹²⁴ Vegeu *supra*, § IX.10.2.5.

⁶⁹²⁵ Vegeu *supra*, §§ V.14.2.5 i V.21.1.

⁶⁹²⁶ Vegeu *supra*, § VI.14.1.

cartaginesos fou clau en el desenvolupament d'estructures administratives nòmides —sobretot la confederació massil de la Numídia de Massinissa del s. II aC— emergides justament com a contrapoder al cada vegada més invasiu estat cartaginès. La influència del púnic com a *lingua franca* del comerç transmediterrani ateny les ciutats interiors de Numídia, que graven llegendes numismàtiques en púnic; hi ha testimoniatges d'afluència de mercaders púnics, grecs i d'altres “mediterranis” a les principals ciutats de Numídia, particularment a Cirta; inferir a partir d'aquestes dades l'extensió de la llengua púnica a calcs nòmides està poc justificat, i considerar el púnic com la llengua “oficial” de “l'estat” nòmida del casal de Massinissa és un gros anacronisme, si tenim en compte que amb prou feines es pot dir que la confederació massil arribés a dotar-se d'institucions verament estatals i, encara menys, que aquestes institucions tinguessin competència per a difondre, entre les tribus particulars —que mantingueren tostemps la independència absoluta sobre els afers interns—, l'oficialitat d'una llengua al·lògena. No obstant això, és indubtable el prestigi que adquirí el púnic durant els ss. V-III aC com a llengua vehiculadora de les innovacions importades d'enjondre de la conca mediterrània a uns nòmides que les acollien amatents i les integraven en el seu fons civilitzacional paleoamazic. L'acabament de la Segona Guerra Púnica (201 aC) va marcar l'inici de la fi del púnic com a *lingua franca* comercial a Numídia, substituït, durant el segle de Massinissa, pel grec de la koinè que parlaven no solament els mercaders grecs sinó també tots els “orientals” que afluïen a Numídia, i que a Cirta constituïren una colònia nombrosa⁶⁹²⁷.

1.6. D'ençà del *Periple d'Hannó*, retrobem çà i lla a les fonts antigues referències a pobladors Αἰθίοπες, Λευκαίθιοπες i Φαρούσιοι al litoral situat al sud de l'Alt Atlas que no parlaven la mateixa llengua que els maures; fins i tot si hem discutit que les referències es presten a equívocs⁶⁹²⁸, no tenim per què rebutjar la possibilitat que hi hagués bosses de poblacions melanodermes parlants d'alguna llengua nilosahariana o una llengua d'alguna família lingüística extingida entre les valls del Sus i del Dra i en regions presaharianes i saharianes al sud de l'Atlas Saharià. Podem pensar que aquests “etíops” podrien ser els avantpassats dels actuals *ihardann*, pobladors d'aquestes regions des d'antic i que estan del tot amaziguitzats lingüísticament i culturalment. És possible que durant el Primer Mil·leni aC no estiguessin encara amaziguitzats —per ventura vivien en comunitats separades de les maures— i que l'assimilació lingüística —i, de fet, ètnica, atès que els *ihardann* són tan amazics com els altres— es produís justament durant l'antiguitat. Segurament és bona la distinció que estableixen els propis amazics entre *ihardann* —que són els amazics negres “de tota la vida” i que a penes aporten cap plus identitari que permeti distingir-los de la resta d'amazics— i *ignawn* —descendants d'immigrants i d'esclaus

⁶⁹²⁷ Vegeu *supra*, § VI.14.2.

⁶⁹²⁸ Vegeu *supra*, § VIII.11.2.2.3.

negres subsaharians durant l'època del comerç d'esclaus transsaharià medieval i modern, que són majoritàriament arabòfons i que aporten un plus identitari cultural destriable—.

2. Abast de la llatinització de Tamazga (ss. II aC-III dC)

2.1. El buit documental de fonts grecolatines d'entre els ss. II aC - III dC —en comparació amb l'època precedent i subsegüent— a penes permet observar els efectes de l'hel·lenització i la llatinització lingüística a l'Egipte d'implantació líbia. Factor d'hel·lenització, la diàspora jueva va tenir a Alexandria i a la Cirenaica (també a la ruralia) els principals establiments. A la Cirenaica d'època romana s'observa un avenç de la sedentarització de les tribus dels turons conreables prelitorals, alhora que avança l'hel·lenització onomàstica dels libis; si bé l'aculturació dels libis més propers a la Pentàpolis podia comportar l'adopció del grec, amb prou feines podríem admetre un veritable procés de substitució lingüística, atès que el grec no va arribar a penetrar mai gaire endins de la Cirenaica, de manera que les tribus interiors sempre van poder realimentar l'amaziguitat dels libis més exposats a l'hel·lenitat⁶⁹²⁹. En època romana, amb l'extensió dels drets de ciutadania als libis —primerament a Tauquira (on devia haver-hi una major densitat de població líbia) i Ptolemais—, es difuminen les fronteres entre la grecoromanitat i la libicitat.

2.2. La llatinització de la Tripolitània va ser de les més febles de l'Àfrica romana, car, al pes predominant de la punicitat des dels estrats socials més alts com eren la vella aristocràcia púnica —a la qual pertanyien els Severs— als emporis, s'hi afegeix el predomini de la libicitat a tot l'interior tripolità des de la serralada prelitoral de Nefussa fins als oasis presaharians; les tribus líbies oposaren una aferrissada resistència a la romanització de Tripolitània fins al s. II dC. La romanització d'aquesta regió, molt important des del punt de vista urbanístic, administratiu i d'explotació econòmica, va ser molt més ràpida i fonda que no pas la llatinització⁶⁹³⁰. L'abundant nombre d'antropònims “líbics” de les inscripcions llatines i púniques tardanes (“neopúniques” i “llatinopúniques”) dels emporis tripolitans apunten a una proporció considerable de població líbia urbana; l'estatus subordinat que hi tenia el paleoamazic és indubtable. L'epigrafia líbica de Tripolitània apunta a una comunitat, si no lingüística almenys escripturària, amb regions més occidentals de l'antiga Tamaziga, començant per Bizacena, Zeugitana i Numídia⁶⁹³¹. L'abundant material epigràfic llatí —en el sociolecte castrense de soldats d'origen bàsicament libi— contingut als *ostraca* de la fortificació fronterera de *Golas* (a uns 100 km de la costa), abandonat abans de la fi del s. III dC, ens presenta una Tripolitània

⁶⁹²⁹ Vegeu *supra*, § II.13.1.

⁶⁹³⁰ Vegeu *supra*, § III.15.2.

⁶⁹³¹ Vegeu *supra*, § III.15.3.

interior en què el pes del púnic devia ésser encara important en les relacions comercials amb la costa mediterrània —segons inferim de les mesures de sòlids punicoïdes— i en què el pes de l'amazic devia ser predominant en les relacions comercials transsaharianes —segons inferim d'una mesura de sòlids *gura* que hem analitzat en paleoamazic com a **ǵūrā* i de les al·lusions als *camelarii Garamantes* que contribuïen a l'avituallament del campament romà, a més d'algun altre cas lèxic més dubtós—⁶⁹³².

2.3. La colonització romana de Zeugitana i Bizacena suplantà l'antic estat cartaginès, és a dir que s'erigí sobre les ciutats costaneres de Cartago, Útica, *Hippo Diarrhytus* i *Thabraca*, entre d'altres (a la Zeugitana) i d'*Hadrumentum*, *Lepcis Minus*, *Thapsus*, *Tacapae*, entre d'altres (a la Bizacena), en les ciutats interiors de *Capsa*, *Thelepte*, *Sufetula* i *Sufes*, entre d'altres (a la Bizacena) i a les fèrtils valls del Bagrada i del Miliana, que van conèixer la major densitat demogràfica de tota l'Àfrica romana. Durant els segles de màxima romanització d'aquestes regions estimem que el llatí esdevingué la llengua territorial dominant d'un terç de Zeugitana i Bizacena, certament el més productiu econòmicament i el més densament poblat; les tribus maures que hi havia en aquestes contrades van ser àmpliament desarticulades, cosa que facilità la substitució lingüística, més intensa en el cas del llatí del que ho havia estat el púnic, pel fet que la immigració de colons llatínòfons fou molt més important. Estimem, en canvi, que dos terços del territori de Zeugitana i Bizacena romangueren amazigòfons, a recer del relleu muntanyós del Tell nord-est, l'Alt Tell, la Dorsal, les muntanyes de Tebessa i les Altes i Baixes Estepes. Diversos indicis exclouen la suposició de dos mons separats o d'una romanització "disjuntiva" en termes radicals: el fet que considerem que les ciutats i les valls eren essencialment llatínòfones no vol dir que l'element amazic hi fos absent; inversament, el fet que les tribus de l'interior, bàsicament a les regions muntanyoses, poguessin mantenir més o menys vigents llurs estructures socials i que mantinguessin l'ús de l'amazic no vol pas dir que restessin impermeables a llatinitat⁶⁹³³. Com que la nova administració romana d'*Africa Vetus* primer i d'*Africa Proconsularis* després substitueix l'antiga administració cartaginesa, pensem que va ser principalment sobre el púnic que obrà la substitució lingüística, més aviat que sobre l'amazic. A penes podríem dir que el llatí vingués a ocupar alguna situació comunicativa que fos privativa de l'amazic; la concurrència fou més aviat llatí ~ púnic, en la qual, naturalment, el púnic tingué totes les de perdre. Hi ha autors que han afirmat que, arran de la destrucció de Cartago, els cartaginesos (i *Libyphoenices*) supervivents que no foren deportats a altres regions de l'Imperi s'exiliaren cap a l'interior, a regions menys accessibles a la romanitat, per tant a territori maure. Això implicaria que, en època romana, també hi hauria hagut una concurrència púnic ~ amazic a la ruralia.

⁶⁹³² Vegeu *supra*, §§ III.7 i III.15.3.

⁶⁹³³ Vegeu *supra*, § V.21.2.1.

Malauradament, els estudis més solvents sobre moviments de població en època romana⁶⁹³⁴ no ofereixen evidències de tal “diàspora” púnica, que, no obstant això, no estem en condicions tampoc d'excloure.

2.4. A l'interior de Numídia, els cursos fluvials que solcaven l'Atlas Tel·lià van atreure latifundistes romans, que hi practicaren una colonització comparable a la de les regions més romanitzades de Zeugitana i Bizacena. Sens dubte, les ciutats i les rodalies de Tagast, *Thubursicu Numidarum*, *Calama*, *Zattara* i, una mica més al sud, Madaure, van ser un notable focus de llatinització, en un entorn conegut per la major densitat d'epigrafia líbica de tota l'Àfrica del Nord, cosa que mostra que la intensitat de la llatinització no tenia per què fer minvar l'amaziguitat, per tal com llatí i amazic devien ocupar esferes diferenciades: el llatí era la llengua urbana, administrativa, dels propietaris rurals i de les relacions transmediterrànies; mentre que l'amazic era la llengua usual de la societat tribal local, mai del tot desarticulada, ni tan sols en l'època de màxima romanització (a la primeria del s. III dC), així com la llengua de les relacions comercials a escala local i transsahariana. Algunes inscripcions bilingües llatí-líbic aporten dades de màxim interès per a observar la doble identitat lingüística que podien tenir alguns individus en un àmbit de romanitat i en un àmbit d'amaziguitat, com ara en el cas d'un tal *Gaius Iulius Getulus ueteranus* / KTi W MSWLT 'KTi fill de MSWLT' del s. I dC, on el text en llatí dóna un nom romà i la pertinença a un cos militar determinat de l'exèrcit romà i el text en líbic aporta la filiació familiar i tribal (pertanyent a la tribu dels MSKRi, és a dir els *Misiciri*)⁶⁹³⁵. El servei militar a l'exèrcit romà, el treball agrícola a les grans propietats rurals i les relacions comercials a les *nundinae* eren els àmbits en què podien confluïr l'element llatí i l'element amazic abans de la irrupció, més forta a l'Àfrica romana que enlloc, del cristianisme, de repercussions sociolingüístiques impossibles de sobreestimar.

2.5. De Mauretània Sitifiana, la regió de *Sitifis*, geogràficament continuadora de la Numídia Occidental de Cirta, va ser la que conegué una major implantació de la romanitat i on la llatinitat va poder arrelar a partir del s. II dC, sobretot a les ciutats de la vall del *Saua*. El cristianisme tingué a la Sitifiana una implantació comparable a la de Numídia⁶⁹³⁶. Només els ports de la Cabília (*Saldae*, *Igilgili*, *Choba*, *Rusazus*, *Tubusuptu*) conegueren una implantació de la llatinitat, que convivia amb l'amaziguitat. La regió, molt muntanyosa —particularment pel *mons Ferratus* (Júrjura)—, fou sempre amazigòfona⁶⁹³⁷.

2.6. El relleu de Mauretània Cesariana no ofería gaires possibilitats de colonització del sòl, amb l'excepció de la vall del *Chelif* (*Vagal*, *Oppidum Nouum*, *Zucchabar*, *Tigaua*, *Manliana*) per la qual cosa només a la costa

⁶⁹³⁴ Vegeu *supra*, § VI.2.

⁶⁹³⁵ Vegeu *supra*, § VI.14.3.

⁶⁹³⁶ Vegeu *supra*, § VII.11.1.1.

⁶⁹³⁷ Vegeu *supra*, § VII.11.2.

(*Caesarea, Tipasa, Rusguniae, Icosium, Gunugu, Cartennae, Arsenaria, Portus Magnus*), a recer de les muralles, hi hagué una veritable implantació de la llatinitat, orientada més aviat cap a la Mediterrània que no pas cap a l'interior muntanyós del Tell Occidental, tostemps hostil i en revolta. Molts emplaçaments militars de l'interior esdevingueren autèntiques ciutats romanes (*Auzia, Castellum Tingitanorum, Columnata, Ala Miliaria, Aquae Sirenses, Cohors Breucorum*), desconnexes, val a dir, d'un entorn rural maure en què a penes podem constatar que hi hagués penetrat la llatinitat.

2.7. Encara menor que la de Mauretània Cesariana fou la llatinització de Mauretània Tingitana, en gran part desvinculada administrativament de la resta de l'Àfrica romana i que, a més a més, no s'arribà a recuperar demogràficament de les evacuacions del 285 dC, que marquen clarament l'inici del Baix Imperi en aquesta regió. La façana litoral de la Tingitana, mancada de veritables ciutats colonials —*Rusaddir* i *Septem Fratres* eren ciutats menors, d'interès merament estratègic o comercial—, no tenia prou poder romanitzador per a aconseguir que la llatinitat penetrés el muntanyós Rif⁶⁹³⁸. Fou a la costa i les planes atlàntiques on la romanitat establí la “zona cívica”, a partir de l'eix *Tingi* (costa nord-occidental) - *Sala* (costa sud-occidental) - *Volubilis* (interior meridional). Ara bé, només a la regió de *Volubilis*, sense solució de continuïtat amb la veïna regió cesariana d'*Altaua*, es pot constatar l'arrelament de la llatinitat *extra muros*⁶⁹³⁹, així com també del cristianisme, amb restes d'epigrafia llatina cristiana fins al s. VII dC —semblantment a la regió d'*Altaua*—. Pel vincles històrics amb aquesta regió, és possible que la llatinitat de *Volubilis* hagués tingut un continuador afroromànic proper al d'*Altaua* durant l'alta edat mitjana. A la resta de la Tingitana, en què l'administració colonial tingué escassa extensió geogràfica, poca articulació interior i fou poc intervencionista amb els afers interns de les tribus maures, no hi ha evidències que la llatinitat hagués sobreviscut a la fi de l'antiguitat. No es pot per això afirmar que les tribus maures, tant *intra limitem* com *extra limitem*, haguessin restat al marge de l'influx del llatí. L'onomàstica mixta d'alguns dels *principes gentium* dels *Baquates* dels ss. II-III dC mostra, en alguns casos, gentilicis imperials llatins precedint els noms maures, com ara *Aelius Tuccuda, Aurelius Canart(h)a, Iulius Matif, Iulius Nuffusi* i *Iulius Mirzi* al costat de noms únicament maures, com *Vcmet, Vret* o *Ililasen*. Els contactes comercials amb les tribus de l'Atlas Mitjà, que venien la preuada fusta del cedre de l'Atlas als mercaders romans, són també importants, per la qual cosa podem inferir que l'ús del llatí com a llengua vehicular comercial a Mauretània Tingitana era equiparable al que tenia, de fet, a tota la Mediterrània Occidental durant aquests segles.

⁶⁹³⁸ Vegeu *supra*, § VIII.11.1.1.

⁶⁹³⁹ Vegeu *supra*, § VIII.11.1.2.2.

3. La situació lingüística de Tamazga durant les èpoques del Baix Imperi, vàndala i bizantina (ss. IV-VII dC)

3.1. Les fonts tardanes gregues, llatines i coptes d'Egipte, particularment els pares de l'església, són especialment prolixes en l'esment de Μάζικες / *Mazices* / **MACFZ** a l'oest de la vall del Nil, principalment als oasis occidentals d'Egipte. La libicitat no solament no havia retrocedit en regions properes a la vall com el Faium, sinó que sembla haver-s'hi refermat. No sabem si aquests Μάζικες / *Mazices* que apareixen a balquena durant els ss. IV-VII dC són nouvinguts o són continuadors dels antics "libis". Encara que les referències a la diferenciació lingüística dels libis antics respecte dels egipcis —i, no cal dir, dels grecs i romans— permetria suposar-ho, la manca de testimoniatges lingüístics explícits —a banda de la poc aclaridora onomàstica— no permet concloure que els antics libis fossin igualment paleoamazics. L'emergència literària de Μάζικες / *Mazices* / **MACFZ** durant els segles "obscur" pot ser interpretada, històricament, com un reflex d'unes estructures sociopolítiques més sòlides —que amenaçaven més i més el fràgil *limes* d'Egipte—, però no ha de ser atribuïda necessàriament, des del punt de vista lingüístic, a l'adveniment de poblacions al·loglotes. Com que l'emergència literària i epigràfica de *Mazices* és anterior en regions més occidentals de l'Imperi —fins a les Mauretànies—, algú podria explicar-ho a partir d'una onada migratòria d'oest cap est de "neoberbers"; però, com que, d'una banda, la precedència de la datació de la documentació en regions més occidentals no prova la precedència de la presència de *Mazices* en aquestes regions —fóra un argument *ex silentio* força fràgil— i, d'altra banda, per l'estructura i el funcionament de les tribus amazigues i per la manca d'evidències de grans desplaçaments demogràfics en aquesta època, ho explicariem més aviat com una evolució interna de les pròpies tribus paleoamazigues de la Tamazga Oriental, segurament més connectades a les de la resta de Tamazga i amb una vertebració interna més consolidada. L'amazic que ha acabat resultant en l'enclavament de Siwa (antic oasi d'Ammon) és més probable que sigui hereu d'un estrat paleoamazic difós per la koinè a la qual imputem l'expansió del protoamazic que no pas que sigui hereu d'un estrat paleoamazic continuador de l'estat de llengua a què al·ludeix implícitament Heròdot al s. V aC. També fóra perfectament possible que l'amaziguitat de Siwa, tal com la coneixem avui dia, hagi estat importada secundàriament, en la convulsa edat mitjana, fruit de la baixa demografia que ha tingut Siwa —com molts altres oasis de la Tamazga medieval— i de fluxos migratoris que hi haurien fet prevaler un estrat lingüístic igualment amazic però d'una altra varietat més occidental.

3.2. Els emporis tripolítans de Lepcis Magna, Sabrata i Oea, que no s'havien vist afectats per la destrucció de Cartago del 146 aC, són els últims reductes *constatables* (fins al s. IV dC, aproximadament) de la pervivència del púnic. La punicització de Tripolitània no va ser obra

únicament de púnics “de soca” cananea sinó també de libis autòctons aculturats, els *Libyphoenices*. Sens dubte, la resistència del púnic a la llatinització entre quatre i cinc segles després de la destrucció de Cartago en ciutats esbatanades a la romanitat com eren els emporis tripolitanos —la implantació eminentment urbana del púnic no el deixava pas a recer de la nova llengua dominant, el llatí—, que, a més a més, estaven desconnectats d’altres focus de punicitat, és un fet lingüísticament més remarcable⁶⁹⁴⁰ que la pervivència de l’amazic, que, al cap i a la fi, estava contínuament retroalimentat per les tribus interiors, tant *intra limitem* (serralada prelitoral de Nefussa) com *extra limitem* (de Fazània i altres regions meridionals). Com que els invasors arabomusulmans del s. VII dC no semblen identificar-hi més que dues llengües, l’afroromànic i el “berber” —hi ha un testimoniatge escadusser que permetria inferir que a Surt (antiga *Macomades*) s’hi parlava alguna altra cosa al s. X dC⁶⁹⁴¹—, podem suposar que el púnic va extingir-se a Tripolitània durant el Baix Imperi. La resistència del púnic a les principals ciutats tripolitanes va dificultar la implantació del llatí, que només a partir dels ss. III-IV dC va començar a esdevenir una llengua d’ús popular⁶⁹⁴². La davallada del púnic com a llengua d’ús social va anar de la mà de la reamaziguització de Tripolitània, particularment sensible durant els ss. IV-VI dC, obra més aviat de les rearticulades —si és que mai van arribar a ser veritablement desarticulades— tribus d’*intra limitem* que per immigracions d’*extra limitem*⁶⁹⁴³. La decadència de la vida urbana i, consegüentment, de les institucions administratives d’herència romana i púnica durant l’època vàndala i bizantina no devia afavorir la vigoria d’una llatinitat aïllada d’altres regions llatinitzades de les ruïnes de l’Àfrica romana, per la qual cosa la invasió arabomusulmana del s. VII dC no degué sinó escombrar les restes d’un afroromànic que ja havia reculat davant la presència dominant de l’amazic. Això va impedir que el llatí, a diferència de Zeugitana, Bizacena i part de Numídia, arribés a penetrar a la Tripolitània interior fora d’usos merament administratius i comercials. L’evangelització, constatable tant per les restes d’esglésies com pels escrits ibadites medievals, de la regió muntanyosa de Nefussa, fou intensa als ss. V i VI dC, particularment per obra dels bizantins; si bé lingüísticament és dubtós que el cristianisme s’hi obrís pas en llatí, les restes onomàstiques (toponímiques i antroponímiques) llatincristianes a la Nefussa altomedievals, de gran interès, fan pensar més aviat en una transició que en una ruptura entre el cristianisme d’època bizantina i l’ibadisme en aquesta singular regió encara avui dia amazigòfona⁶⁹⁴⁴.

3.3. A manca d’indicis lingüístics explícits, la continuïtat antropobiològica i certes semblances civilitzacionals entre els antics garamants i els moderns tuaregs són magres arguments per a defensar

⁶⁹⁴⁰ Vegeu *supra*, § III.15.1.

⁶⁹⁴¹ Vegeu *supra*, § III.15.1.

⁶⁹⁴² Vegeu *supra*, § III.15.2.

⁶⁹⁴³ Vegeu *supra*, § III.15.2.

⁶⁹⁴⁴ Vegeu *supra*, § III.15.2.

que els garamants hagin estat lingüísticament “paleotuaregs”⁶⁹⁴⁵. L'única evidència lèxica, la mesura de sòlids **ǧūrā* testimoniada al *limes* de Tripolitània, podriem atribuir-la als garamants —que participaven certament de l'avituallament del campament romà de *Golas*—, però també podria provenir de pobles maures *intra litem*, com els *Macae*⁶⁹⁴⁶. Per a un dialecte tan ben caracteritzat com el tuareg hem de postular un “prototuareg”, però és ben dubtós que aquest sigui ja antic. Tenint en compte que l'expansió, a gran escala, de poblacions tuaregs cap al Sàhara Centrals —possiblement a partir de Fazània i també d'altres regions “getuls” del sud de Bizacena i de Mauretània Sitifiana— no és anterior a l'alta edat mitjana, no té gaire sentit considerar com a “paleotuaregs” els garamants que ens presenta Heròdot al s. V aC, cosa que, naturalment no té per què negar una certa continuïtat civilitzacional. Al mateix, sembla poc dubtós que eren paleoamazigues les poblacions que controlaven el tràfic caravaner transsaharià que, a partir de *Garama*, unia la costa tripolitana (amb Sabrata com a destinació final) amb el Sàhara Central (*Ahaggar*, *Ayər*, l'*Adyay ən Fuyas*) fins a les conques del riu Níger i del llac Txad, domini lingüístic de poblacions parlants de llengües nilosaharianes i txàdiques, principalment. És ben possible, per raó del tractament fonètic dels manlleus, que el primer estrat d'amaziguismes (alguns dels quals no són sinó mots d'origen “mediterrani”) del haussa (i altres llengües txàdiques) provingui del paleoamazic de l'antiguitat tardana, esdevingut llengua vehicular dels contactes comercials transsaharians, al qual s'hauria superposat secundàriament un estrat molt més gruixut d'amaziguismes procedents d'un grup amazic determinat, com són els tuaregs. Per a llengües nilosaharianes com el kanuri i el teda-daza i una de filiació desconeguda (per la complexa etnogènesi del poble que la parla), el songai, en canvi, no s'ha pogut establir, en l'estat actual de la recerca, una periodització d'amaziguismes anterior a l'edat mitjana.

3.4. Hom sent a dir ara i adés que a l'actual Tunísia es parlaria una varietat romànica si no hagués estat per la invasió arabomusulmana del s. VII dC. Tenint en compte, d'una banda, que hem conclòs més amunt⁶⁹⁴⁷ que, en el moment de màxima extensió de la romanització de Zeugitana i Bizacena, el llatí predominava com a llengua territorial en un terç aproximadament de la geografia d'aquestes regions i, d'altra banda, que durant el segles “baixos” regions senceres de l'antiga Àfrica romana van ser reamaziguitzades, és més fàcil pensar que les ciutats costaneres i les valls fluvials afroromàniques haguessin estat engolides per l'amaziguitat que no pas que els muntanyencs amazigòfons haguessin adoptat alguna varietat romànica. Sigui com vulgui, si bé una discussió fictícia d'aquesta índole no ens menaria enlloc, sí que podem concloure que, aïllada de la resta de la Romània, la llengua hereva de la llatinitat importada pels colons romans a l'antiga regió de

⁶⁹⁴⁵ Vegeu *supra*, § IV.14.1.

⁶⁹⁴⁶ Vegeu *supra*, § III.7.3

⁶⁹⁴⁷ Vegeu *supra*, § 2.3.

Cartago era ja una llengua en retrocés a la vetlla de la conquesta arabomusulmana d'*Ifriqiya*. Hi ha indicis de supervivència d'alguna varietat afroromànica en regions interiors del sud de Bizacena almenys durant l'alta edat mitjana (difícilment més enllà del convuls s. XI dC), probablement en el territori d'antics dominis d'explotació agrària, on comunitats llatinocristianes disseminades haurien mantingut l'ús de la llengua, conservat durant més temps en la litúrgia cristiana i en els epitafis que en situacions col·loquials. L'associació afroromànic - cristià degué condemnar un especimen mal conegut de la Romània perduda, escombrat pel fonamentalisme almoràvit (s. XI) i almohade (s. XII).

3.5. Durant el s. IV dC, el descontentament social que generava el latifundisme romà de la Numídia interior convergí amb els afanys d'un important sector de l'església africana que amplià la seva parròquia probablement no entre els maures muntanyencs que mantenien llurs institucions tribals al marge de la romanitat —i, encara menys, entre els getuls *extra limitem*— sinó entre els maures més propers a la romanitat, principalment jornalers i temporers agrícoles i així com també els habitants de les aglomeracions urbanes nòmides (*castella*). No sembla possible dissociar l'èxit aclaparador de l'escisió donatista en els medis rurals d'explotació romana de les revoltes agràries dels circumcel·lions, temporers d'extracció tribal seminòmada o petits propietaris desposseïts que constituïren confraries religioses martiròfiles. Creiem que va poder ser justament durant aquest convuls segle que el cristianisme deixà de ser una religió d'*Afri* i "d'orientals" vehiculada en el llatí dels cristians per a ser també una religió de *Mauri* vehiculada en un "amazic dels cristians" —o, més ben dit, en un sociolecte amazic cristià⁶⁹⁴⁸—, del qual resten relíquies lèxiques en els dialectes amazics moderns. Com que Agustí és un dels testimonis més prolixos de les vicissituds de l'escisió de l'església africana del 311 al 411 i al·ludeix çà i lla a la *Punica lingua* com la llengua d'ús de les comunitats rurals de la Numídia d'Hipona i Tagast, hom ha desenvolupat una teoria segons la qual els punicòfons de la Numídia dels ss. IV-V dC serien els descendents dels refugiats de la destrucció de l'estat cartaginès del 146 aC, que haurien remuntat els cursos fluvials del Bagrada i dels seus afluents cap a l'Atlas Tel·lià. Allà, en ple territori de tribus paleoamazigues, el púnic hauria perviscut almenys fins al s. V dC, segons es despendria dels testimoniatges agustinians. Savis filòlegs com, recentment, S. Lancel i C. Lepelley han conclòs que, amb *Punica lingua*, Agustí al·ludia al púnic i que, per tant, es pot afirmar la punicitat de la Numídia d'Agustí. Hem argumentat *in extenso* que aquesta teoria té equívocs agafadors lingüístics. En efecte, encara que sembli impossible extreure cap dada nova dels tan fressats escrits agustinians, hem aportat un nou "punicisme" ("*quod utique Punice est*") *dellas 'carex, -icis'* de l'*Ars sancti Augustini*; hem mostrat, amb proves lexicològiques amazigues⁶⁹⁴⁹, que *dellas* és mot paleoamazic, amb

⁶⁹⁴⁸ Vegeu *supra*, § VI.14.3.

⁶⁹⁴⁹ Vegeu *supra*, § VI.15.3.3.

nombrosos continuadors en els dialectes amazics contemporanis i que no es pot relacionar amb cap mot —ni tan sols cap arrel— cananea. Pel que fa als “punicismes” adduïts pels autors que sostenen la punicitat de la Numídia d'Agustí, hem argumentat que no són autèntics, en el sentit que no són testimoniats aportats de la Numídia del seu temps sinó que apareixen en contextos d'exegesi bíblica —derivats de Jeroni o d'altres exegetes que coneixen el parentiu de les llengües hebrea, fenícia-púnica i aramea—; algun altre pretès “punicisme”, com és el cas dels *numina Abaddires*, no solament designa una realitat típicament amaziga sinó que, a més a més, reapareix en fonts (una de literària i una d'epigràfica) de Mauretània Cesariana, on difícilment podríem admetre un punicisme. Naturalment, és licit demanar-se, un cop mostrada la feblesa dels arguments estrictament lingüístics per a defensar la punicitat de la Numídia dels ss. IV-V dC, per què un autor savi i nadiu de la regió que descriu al·ludeix a una *Punica lingua* i no fa cap esment a una *Mazica lingua* ni a cap altra designació equivalent. Segurament la resposta escauria més aviat a un historiador del cristianisme africà que a un lingüista. Nosaltres hem suggerit, com a hipòtesi provisional —per si volen explotar-la especialistes en aquest domini—, un enllaç entre la llegenda cananea —de rerefons bíblic— de l'origen dels maures amb la integració, en la missió evangelitzadora, dels elements no afroromans de l'església africana mitjançant la dignificació —baldament llegendària— del seu paper en la història bíblica. Agustí sabia —i ho podem constatar en diversos passatges de les seves cartes— que la reunificació de l'església africana passava per l'assumpció d'algunes consecucions dels donatistes, com era justament l'evangelització de gent no llatínofona. Fins i tot si aquesta hipòtesi és discutible, creiem que en la prestigiació dels *Poeni / Punici* i de la *Punica lingua* hi ha una raó ideològica de fons. Vol dir això que la *Punica lingua* és un mer constructe ideològic de l'església africana del Baix Imperi, sense cap reflex en la realitat? Prou ens guardem d'afirmar-ho. D'altra banda, ¿es creien realment Agustí i els seus coetanis que la majoria de la gent de la ruralia nùmida parlava un púnic hereu del fenici importat pels mercaders fenicis? Havien arribat a confondre realment el púnic amb l'amazic? Implicaria, aquesta indistinció etnolingüística, que els eventuais punicòfons no constituïen ja ni tan sols una minoria “ètnica” caracteritzada per una posició social determinada —associada a l'exercici d'unes determinades professions, a unes determinades pràctiques culturals, a una consciència ètnica diferenciada—, sinó que s'havia fos en la llatinitat i, sobretot, en l'amaziguitat? Admetem que no sabem respondre aquestes qüestions. El fet que la “diàspora” púnica a la ruralia de Numídia no estigui confirmada pels estudis demogràfics més solvents no exclou que s'hagi pogut produir i, si bé és difícil explicar com una llengua de refugiats que no gaudia del reconeixement de la llengua dominant (el llatí) ni del pes social i demogràfic de la llengua territorialment arrelada (l'amazic) hauria pogut sobreviure mig mil·leni a destrucció de Cartago, es podrien aduir altres casos en la història de les llengües de supervivència en circumstàncies desfavorables. Si a una cosa es resisteixen les llengües és a ser

X. CONCLUSIONS GENERALS

encabudes en rígides tipologies que determinarien el moment en què s'haurien d'extingir. Per tant, no exclouríem pas la possibilitat d'una certa supervivència, a la Numídia interior dels ss. IV-V dC, de la llengua púnica, en situació de franca minorització enfront de les llengües llatina i amaziga. Situacions de trilingüisme es van donar sens dubte durant l'Alt Imperi a Zeugitana i Bizacena.

La situació de les llengües a l'Àfrica del Nord occidental (*intra limitem*)

	període preromà (ss. IV-II aC)		Alt Imperi (ss. I aC-III dC)	
	implantació geogràfica	estatut sociolingüístic	implantació geogràfica	estatut sociolingüístic
amazic	ubiqua	irrellevant ⁶⁹⁵⁰ /baix ⁶⁹⁵¹	ubiqua	baix
púnic	limitada ⁶⁹⁵²	<i>lingua franca</i> amb la Mediterrània Occidental	minoritzada	baix
llatí	nul·la	nul	limitada ⁶⁹⁵³	dominant
grec	colònies d'orientals ⁶⁹⁵⁴	<i>lingua franca</i> amb la Mediterrània Oriental	colònies d'orientals	<i>lingua franca</i> amb la Mediterrània Oriental

	Baix Imperi (ss. IV-VII dC)		Alta Edat Mitjana (ss. VII-X dC)	
	implantació geogràfica	estatut sociolingüístic	implantació geogràfica	estatut sociolingüístic
amazic	ubiqua	baix	ubiqua	baix
púnic	en procés d'extinció	baix	extingida	nul
llatí	limitada	dominant ⁶⁹⁵⁵	minoritzada	baix
grec	colònies d'orientals	<i>lingua franca</i> amb la Mediterrània Oriental	colònies d'orientals	<i>lingua franca</i> amb la Mediterrània Oriental
àrab	nul·la	nul	limitada	dominant

La situació de les llengües a l'Àfrica del Nord occidental (*extra limitem*)

	Antiguitat (ss. IV aC-VII dC)	
	implantació geogràfica	estatut sociolingüístic
llatí	nul·la	nul
púnic	nul·la	nul
amazic	disseminada	<i>lingua franca</i>

⁶⁹⁵⁰ En regions sobiranes.

⁶⁹⁵¹ En regions sotmeses.

⁶⁹⁵² En emporis costaners i algunes valls fluvials.

⁶⁹⁵³ En zones urbanes de millors condicions d'habitabilitat i explotació del sòl.

⁶⁹⁵⁴ Significatives en els emporis costaners i Cirta.

⁶⁹⁵⁵ Amb tendència decadent.

3.6. Els vastos massissos muntanyosos de *Nememcha*, de l'Aurès i del *Hodna* no es pot dir que haguessin romàs al marge de la romanitat durant l'Alt Imperi, però la població paleoamaziga a penes s'havia vist afectada per petites colonitzacions, sense gaires contactes amb els nadius, d'algunes valls. La situació sembla canviar durant els ss. V-VII dC, quan l'oposició als invasors vàndals, bizantins i àrabs obliga a maures i afroromans a fer front comú. Durant aquests segles, doncs, és molt probable que es difuminessin les diferències entre afroromans i maures, els caps dels quals —almenys en el cas del *dux Masties*— havien abraçat el cristianisme; la pertinença a un espai comunicatiu comú degué afavorir els intercanvis lingüístics afroromànic-amazic. Ens hem fet ressò de la tradició oral dels aurasians, una de les més riques en al·lusions al passat romà —certament enbolcallat de llegenda—, on alguns personatges de l'imaginari col·lectiu són descendents de *ruman* 'romans' (amb una formació de plural amaziga)⁶⁹⁵⁶. Que les valls afroromàniques van acabar essent engolides en algun moment de l'edat mitjana ho mostra el fet que les regions muntanyoses de l'Aurès, *Nememcha* i *Hodna* han romàs enterament amazigòfones fins als nostres dies.

3.7. A l'Àfrica romana en general i a Numídia en particular el coneixement del grec com a llengua científica i tècnica sembla haver estat superior al d'altres regions de la Mediterrània Occidental, segons podem inferir del fet que els tractadistes mèdics afroromans —entre els quals val la pena destacar, per a la història de la llengua amaziga d'època vàndala, el cirteu Càssius Fèlix— poaven directament de fonts alexandrines (en grec de la koinè)⁶⁹⁵⁷. A la Cirenaica, que pertanyia a la Mediterrània Oriental —per tant d'influència hel·lenòfona—, el cristianisme sembla haver estat un factor hel·lenitzador, lingüísticament, de la ruralia de la *χώρα* de Cirene d'època tardana, segons es pot inferir dels testimoniatges del bisbe Sinesi de Cirene (s. V dC)⁶⁹⁵⁸.

3.8. Menció especial mereix la regió occidental de la Mauretània Cesariana situada entre les valls del Mina i del Siga, en què, a la vora d'aglomeracions urbanes nòmides que remuntarien almenys a l'època dels masesils s'erigiren els *praepositi* romans de *Pomaria*, *Altaua*, *Albulae*, *Regiae*, *Tasaccora*, *Numerus Syrorum*, "civilitzats" a partir del s. II dC. Com que els militars —esdevinguts colons un cop llicenciats— d'aquestes guarnicions no eren reclutats *in situ* entre els maures —només a partir del s. III dC es reclutaren maures a l'exèrcit romà de Mauretània Cesariana—, sinó que procedien de diverses contrades de

⁶⁹⁵⁶ Vegeu *supra*, § VI.14.5.

⁶⁹⁵⁷ Vegeu *supra*, § VI.14.2.

⁶⁹⁵⁸ Vegeu *supra*, § II.13.1.

l'Imperi —sobretot de la Mediterrània Oriental—, suposem que van poder-s'hi donar les condicions per a l'emergència de fenòmens de pidginització del llatí⁶⁹⁵⁹. Si d'aquest pidgin s'originà un crioll de base llatina, poc ho podem constatar a partir de la llatinitat, que s'emmotlla en les convencions que marca la literalitat, que trobem al ric corpus epigràfic d'*Altaua* dels segles “baixos”. El que més singularitza aquesta regió de la resta de regions de l'Àfrica romana són els indicis d'hibridació —probablement accentuada per l'efecte igualador del cristianisme dels ss. IV-V dC— de l'element romà amb el l'element maure, tal com mostren les formes d'administració urbana, que integren elements de l'organització social maure, i els nombrosos noms maures (com *Iidir* o *Masuna*) que apareixen designant magistrats municipals importants. Sens dubte, la fórmula d'una inscripció d'*Altaua* del 508 en què apareix un tal *Masuna* que rep el títol de *rex Maurorum et Romanorum* constitueix un cas insòlit a tota l'Àfrica romana en què podem arribar a establir que la comunitat llatínofona i l'amazigòfona —fixem-nos que apareixen ètnicament diferenciades— es regien, almenys a les ciutats, sota unes mateixes institucions que deuen tant a la romanitat com a l'amaziguitat. En la mateixa línia, la descoberta d'uns monuments funeraris dels ss. IV-VII dC a la regió de *Tahert* anomenats *djedars* apunta a un cristianisme adaptat als cultes paleoamazics⁶⁹⁶⁰. L'ús monumental del llatí (clàssic) tant en l'epigrafia “pagana” —diguem-ne “civil”— com en la cristiana mostra el prestigi del llatí en les funcions comunicatives altes; ara, si la llatinitat col·loquial possiblement criolla va tenir continuïtat en un afroromànic diferenciat dels que havien emergit a les regions contínues de Zeugitana, Bizacena i Numídia és només una assumpció que podem estantolar en la versemblança històrica, car és justament la regió d'*Altaua* —juntament amb la de *Volubilis*— la que ens ha llegat restes epigràfiques llatines més tardanes (fins al s. VII dC). El fet que l'estat rustàmida de *Tahert* mantingués la seva sobirania en relació a l'arabitzada *Ifriqiya* va poder permetre que aquesta regió dels confins de Mauretània Cesariana visqués sense ruptures amb l'antiguitat el període 761-909 dC i que, consegüentment, la varietat afroromànica local sobrevisqués durant tota l'alta edat mitjana. Reconeixem que les evidències estrictament lingüístiques no ens ho permeten verificar.

3.9. Al sud del Sàhara Occidental, a la regió sud-mauritana de *Trarza* i fins a la vora del riu Senegal, s'hi parla la varietat amaziga zenaga. Hem argumentat⁶⁹⁶¹ que, si bé la presència que poblacions paleoamazigues al sud de la vall del Dra és possible, no creiem que l'amaziguitat dels zenagues sigui hereva d'una amaziguitat antiga, sinó probablement medieval, i justament procedent del nord, concretament de la vall del Dra, cosa que explicaria les isoglosses que el zenaga presenta amb el taixelhit i les poques coincidències del zenaga amb l'amazic del Sàhara

⁶⁹⁵⁹ Vegeu *supra*, § VII.11.5.

⁶⁹⁶⁰ Vegeu *supra*, § VII.11.5.

⁶⁹⁶¹ Vegeu *supra*, § VIII.11.2.3.

Central, a saber el tuareg. Quina era, doncs, la identitat lingüística dels enigmàtics bafurs que les fonts àrabs consideraven els pobladors antics d'aquesta regió? No ho sabem, però difícilment paleoamazics, i probablement tampoc soninkes. Molt més controvertible encara és l'amaziguitat antiga de les *Insulae Fortunatae*, de la qual no tenim cap evidència estrictament lingüística. Pel poc que es coneix de les restes de les velles llengües canàries, pensem més aviat en complexos processos de superposició d'estrats lingüístics, en el qual l'amaziguitat resultant hauria estat importada a les illes entre els ss. VIII-X dC, coincidint amb la datació de l'epigrafia líbica de les Canàries; però sobre aquest punt hem suggerit més aviat hipòtesis de treball que conclusions a partir d'una anàlisi exhaustiva de les fonts, que no són antigues⁶⁹⁶².

4. Identificació del paleoamazic i relació amb el protoamazic i el preamazic

4.1. Una de les contribucions més originals del present treball és el corpus de cent-set mots paleoamazics⁶⁹⁶³ —sobretot si ho comparem amb l'únic recull de mots “líbics” realitzat fins ara, la rònega llista d'una quinzena de mots de S. Gsell⁶⁹⁶⁴—, que, certament, no es presten pas a una identificació diàfana a partir de la lexicografia dels dialectes amazics contemporanis —tampoc es podria esperar, atesa la distància cronològica—, però que admeten, en la major part dels casos, una anàlisi fonològica, morfològica i lexemàtica amaziga en perspectiva diacrònica. Naturalment, no podíem acontentar-nos de notar els mots amazigoides tal com ens els han llegat les fonts gregues i llatines sinó que havíem de provar de restituir-los en paleoamazic. Les restitucions proposades no podien deixar de tenir en compte els recents avenços en lingüística històrica amaziga, però, al mateix temps, no podíem deixar que les reconstruccions protoamazigues determinessin les nostres restitucions. Essent aquest un treball lexicològic exploratori⁶⁹⁶⁵, segurament les nostres anàlisis podran ser millorades per ulteriors recerques; però el corpus en si, basat en fonts filològiques —i alguna d'epigràfica— suposa un avenç suficientment important per a sostenir que aquests testimoniatges lèxics reflecteixen un estadi antic de la llengua amaziga, i no d'una llengua qualsevol més o menys afí a l'amazic: el fitònim *dellas* ‘carex, -icis, càrritx’ (és a dir ‘*ampelodesmos mauritanica*’) que l'*Ars sancti Augustini* atribueix al “púnic” i que

⁶⁹⁶² Vegeu *supra*, § VIII.11.2.4.

⁶⁹⁶³ Vegeu *supra*, § IX.8.2.

⁶⁹⁶⁴ GSELL 1918-1928, vol. 1, pp. 312-313. Hem omès, d'aquesta llista, els mots que no creiem que puguin ser realment paleoamazics. La llista de Gsell ha estat represa posteriorment per diversos autors fins a HADDADOU 2000, p. 210.

⁶⁹⁶⁵ Si bé hem tractat monogràficament alguns ítems lexicogràfics en articles precedents i, per alguns mots, han estat realitzats alguns estudis etimològics durant el s. XX, aquest és el primer estudi lexicològic *sistemàtic* dedicat al paleoamazic.

restituïm com a **dVllās*, deu ser la forma antiga de l'amazic contemporani *adls* 'idem'; el també fitònim *gelela* / *gelala* / *galala* 'coloquant' ("quam uulgus gelelam uocat") de Càssius Fèlix, que restituïm com a **ǵālālāt* (perquè l'afrollatí devia pendre'l del paleoamazic) deu ser la forma antiga de l'amazic contemporani *tagāllāt* / *tijəllət* / *tajəllət* / *tiglilut* 'idem'; l'hidrònim *λλυ* 'aigua' que Hesiqui atribueix als libis i que restituïm com a **līl-ū* 'curs d'aigua cabalós', 'gran superfície aqüífera', deu ser la forma antiga de l'amazic contemporani *ilil* 'mar' / *iləl* 'mar' / *ill* 'mar', 'gran extensió aqüífera', 'parcel·la de terra de regadiu'; els antropònims de pertot *Μακκυρ* / *Macurgum* / *Maccurassan* / *Macurtam*, etc., que restituïm com a **māqqur* '(ell) és gran', deu ser la 3ª persona del singular del perfectiu del verb estatiu de qualitat que actualment és (aorist) *-imyur-* ~ (perfectiu) *-mqqr-* 'ésser gran'; les (*siccas*) *gadaias* de Corip (probablement, pel context, 'dunes'), que restituïm com a **ǵedi* o **ǵedāy*, deu ser la forma antiga, adaptada a la morfologia llatina, de l'amazic contemporani *agidi* / *igidi* / *egede* / *igdi* / *igidu* / *ijdi* 'sorra', 'duna'; l'afrollatí de les Tauletes Albertini *gemio*, *-ōnis* 'parcel·la delimitada per un mur', que restituïm en paleoamazic com a **ǵāmyūn*, deu ser la forma antiga de l'amazic contemporani *agm̄mn* / *agmmun* 'parcel·la de bancals'; la unitat de mesura *gura* de dos *ostraca* del *limes Tripolitanus*, que restituïm com a **ǵūrā*, deu ser la forma antiga de l'amazic contemporani *ag^wra* 'olla foradada per a coure al vapor, cuscussera' / *tagra* 'galleda de fusta per a munyir' / *agra* 'poal' / *agra* 'galleda de fusta, cubell' / *tagra* 'escudella, olla' / *tagra* 'plat' / *tagra* / *tāgrāh* 'recipient còncav (carbassa, escudella)' / *ajra* 'vas petit' / *agāra* 'sac gran de pell', 'mitja càrrega de camell (mesura de capacitat de 90 litres)'; el fitònim Pseudo-Dioscòrides *κυρα* 'asfòdel', que restituïm com a **qūrā(y)*, deu ser la forma antiga de l'amazic contemporani *iyri* < **iqri* < **ā-qūrē*; el rar *tarua* de dos passatges de Corip (possiblement 'gent maura'), que restituïm com a **tarwa*, deu ser la forma antiga del mot panamazic *tarwa* 'progenitura, fills'; l'ubic antropònim maure que trobem en fonts epigràfiques llatines *Is(s)icuar* / *Is(s)iguar* / *Iasicuarlul* es deixa restituir en paleoamazic com a **yīzīwār* 'ell és el primer, precedeix, és un home important o notable' (3ª persona del singular masculí), mentre que els noms de fonts no solament llatines *Amozcuar* / *Imsguar* / *Imzguar* / *Mizguar* / *Matzuar* / *Mutzuar* sinó àdhuc neopúniques (*ʾwmzgwʾr*) i àrabs ibadites altomedievals (*M(V)sw(a)r*) remetent a un nom deverbatiu paleoamazic **mīzwār* 'el qui precedeix, el cap, *primus inter pares*', etc.⁶⁹⁶

No és la coincidència o paronímia més o menys estreta en tal o tal mot el que ens autoritza a afirmar l'amaziguitat d'aquestes formes, sinó la sistematicitat de les correspondències —fins i tot si es donen divergències entre la forma antiga i les modernes— fonològiques i

⁶⁹⁶ Vegeu *supra*, § IX.8.2.

morfològiques i la identitat o compatibilitat semàntica. Naturalment, s'hi podran observar, en alguns casos, certes irregularitats, que poden ser imputades a les vicissituds de la tradició textual, a la distància cronològica entre els testimoniatges més antics (des dels ss. VI-V aC) i els més moderns (fins al s. VII dC), ¿a certes varietats diatòpiques? i, també, a imponderables que no hem estat en condicions de controlar. La identificació estrictament formal d'aquestes evidències lingüístiques com a amazigues és el criteri que ens ha permès procedir a discutir, en segona instància, qüestions sociolingüístiques i de distribució geogràfica de les llengües. És per això que la designació (*paleo*)amazig que fem servir implica una identificació lingüística que les merament ètniques *maure* / *libi* / *getul*, que solen emprar els historiadors —i que també fem servir nosaltres com a etnònims, seguint l'ús grecolatí tradicional— no tenen.

4.2. Haurà observat l'amazigòleg que les restitucions amazigues que proposem divergeixen en alguns trets de les reconstruccions protoamazigues, segons l'estat actual de la recerca. Encara que la diferència de mètode en reconstrucció protoamaziga —obtinguda a partir de la comparació dels dialectes amazics moderns— i en restitució paleoamaziga —basada en les anàlisis de les formes testimoniades en les fonts antigues— pot donar compte d'algunes divergències —és probable que en el període al qual remuntaria la protollengua el prefix d'estat hagués estat encara funcional i que, consegüentment, la prefixació al tema nominal s'hagués produït per difusió⁶⁹⁶⁷—, però no de totes. La impressió que les restitucions paleoamazigues remetien a un estadi de la llengua amaziga més antic que el que s'obté per reconstrucció protoamaziga prou mereix justificacions específiques. D'entrada, hi ha alguns trets dels testimoniatges paleoamazics més antics —particularment en fonts gregues— que permeten una anàlisi més aviat en perspectiva preamaziga —és dir per comparació afroasiàtica— que en perspectiva protoamaziga; és el cas, en morfologia, de l'enigmàtica terminació nominal en *-ũ* de **lil-ũ*, **slif-ũ*, **buʔrũ* / **baʔrũ*, **diqat-ũ* i, possiblement, $\Lambda\acute{\iota}\beta\upsilon\varsigma$ ⁶⁹⁶⁸, mentre que, en fonologia, el tret sord dels fonemes protoamazics **/d/* i **/ɣ/* en paleoamazic (**[tʰ]* o **[tʰ]* i **[q]*, **[kʰ]* o **[kʰ]*) —no sabem si també **/z/*, **[sʰ]* o **[sʰ]* / **[zʰ]* o **[zʰ]*: probablement el tret +sonoritat no procedeix amb les “emfàtiques”—, s'explica millor en perspectiva afroasiàtica que per reconstrucció protoamaziga. Consegüentment, és lícit demanar-se si el protoamazic no seria més jove que el paleoamazic, en contra del que hom assumeix generalment.

4.3. Com que l'expansió i la cronologia del protoamazic no ha estat l'objecte central de la present recerca, el més prudent fóra admetre que cal una recerca específica amb caràcter monogràfic sobre aquesta difícil qüestió. Però, pel que ens concerneix, sí que hem provat almenys

⁶⁹⁶⁷ Vegeu *supra*, § IX.10.1.1.

⁶⁹⁶⁸ Vegeu *supra*, § IX.10.1.3.

d'aportar unes observacions crítiques que permetin almenys plantejar-la adequadament: En primer lloc, una protollengua no s'ha d'entendre com un estat de llengua parlat efectivament en un moment determinat per una comunitat determinada, sinó simplement com el conjunt de trets testimoniats pels dialectes coneguts que es poden establir com a comuns per raons genealògiques —per oposició a la difusió de trets—. En segon lloc, l'expansió del protoamazic pot haver tingut lloc sense un procés migratori de grans magnituds, que, per a l'antiguitat, té mals agafadors⁶⁹⁶⁹ i que, per a la fi de l'epipaleolític i inicis del neolític, tindria suport arqueològic però que, en canvi, difícilment podria remetre a la forja del protoamazic⁶⁹⁷⁰, a causa de l'escassa diferenciació de l'entramat dialectal amazic. En tercer lloc, en comptes d'argumentar l'expansió del protoamazic a partir d'esdeveniments històrics més o menys importants —com són la introducció de la ramaderia extensiva— l'oposició simplista entre agricultors sedentaris i ramaders nòmades no opera en una societat socioeconòmicament tan complexa com la paleoamaziga—, una derrota militar al 1.200 aC a mans de l'exèrcit egipci, la constitució d'un contrapoder a la dominació cartaginesa o altres fets que han estat adduïts, creiem que donarà més bons resultats cercar arguments a partir del propi funcionament intern de la societat tribal paleoamaziga, basat en mecanismes de segmentarietat i reduplicació⁶⁹⁷¹, així com en institucions vertebradores d'un espai comunicatiu comú, com podien ser les rutes caravanes transsaharianes⁶⁹⁷², els mercats i fires rurals, els aplecs i altres fenòmens que amb prou feines han deixat empremtes arqueològiques i testimoniats literaris i epigràfics però que poden haver estat igualment rellevants en la cristal·lització d'una koinè composicional paleoamaziga en la mesura en què servien de punt de trobada de comunitats amazigòfones a diversos nivells de segmentació tribals (confederació, tribu, fracció, clan, família agnàtica) escampades en un radi geogràfic variable segons la importància del mercat, fira o aplec en qüestió però també segons la localització, rotatòria segons el dia de la setmana i que generaria, al seu torn, diversos nuclis concèntrics; no hi ha dubte que l'obertura a la mediterraneïtat que la presència púnica, grega i, sobretot, romana comportaren, excitaren i reactivaren uns circuits interns paleoamazics preexistents (almenys d'ençà d'Heròdot al s. V aC). En quart lloc, l'aparició de la designació genèrica de l'etnònim endoglòtic **māzīq* en masculí i **māzīqāt* en femení d'ençà del primer segle de la nova era —llevat que admitem que remetin ja a això les formes Μάζυες / Μάξυες que documenten Hecateu i Heròdot, respectivament, a la Tamazga oriental— en fonts literàries i epigràfiques llatines (*Mazic / Mazzic / Mazix / Mazics / Mazica / Mazicat / Mazices*, etc.), gregues (Μάζυκες) i una de copta (ΜΑΓΥΖ) des dels oasis occidentals d'Egipte fins al Rif pot ser el reflex de l'expansió d'una

⁶⁹⁶⁹ Vegeu *supra*, § IX.10.2.1.

⁶⁹⁷⁰ Vegeu *supra*, § IX.10.2.2.

⁶⁹⁷¹ Vegeu *supra*, § IX.10.2.8.

⁶⁹⁷² Vegeu *supra*, § IX.10.2.5.

consciència col·lectiva comuna. Que sigui a partir del Baix Imperi (especialment als ss. IV-VII dC) quan esdevenen més i més freqüents les tribus *Mazices* / *Μάζικες* a les fonts llatines i gregues podria ser un indicatiu de la consolidació d'aquesta consciència col·lectiva comuna⁶⁹⁷³; no sabem si el cristianisme contribuï a la difusió d'aquesta consciència panamaziga o, simplement, es beneficià d'unes vies de transmissió intertribals preexistents —evoquem, com a reforç d'això, el “*concilium Numidiarum episcoporum*” que Agustí diu que va tenir lloc *apud Mazacos*” (corpus, § 41.33)—⁶⁹⁷⁴. En cinquè lloc, plantejaríem “l'expansió del protoamazic” no pas a partir d'un únic nucli centrífig, sinó com una vasta xarxa de connexions intertribals que constituiria en si mateixa una força centrífuga i en què la suma de tots i cadascun dels centres de l'entramat dialectal amazic donaria raó de l'emergència d'una koinè composicional panamaziga esdevinguda protollengua de tots els dialectes amazics moderns⁶⁹⁷⁵. Per tant, situar la cronologia de la cristallització del protoamazic a l'antiguitat, vagament entre el s. V aC i el s. V dC tractant-se d'un procés lent i mancat d'un centre difusor únic⁶⁹⁷⁶, seria una hipòtesi de partença plausible per a una recerca ulterior menada en aquesta direcció.

4.4. L'adveniment de lèxic “mediterrani” (d'origen llatí, grec, púnic o egipci) durant l'antiguitat i l'edat mitjana a llengües txàdiques i nilosaharianes al sud del Sàhara Central i a llengües atlàntiques i mandaiques al sud del Sàhara Occidental apunta al rol de l'amazic com a llengua baula entre l'ecosistema lingüístic mediterrani i l'ecosistema lingüística sahariana-saheliana⁶⁹⁷⁷, segurament perquè eren amazigòfons els mercaders i viatgers que exercien el control de les rutes de caravanes transsaharianes (nasamons, garamants, *Laguatan* a l'antiguitat; ibadites, tuaregs, almoràvits i almohades durant l'edat mitjana) o, almenys, se servien de l'amazic com a llengua vehicular comercial. A més de donar compte de les aportacions recents de M. Kossmann per als contactes amb llengües de la vall del Níger i la conca del Txad⁶⁹⁷⁸, hem evocat l'exemple del nom de la ‘pasqua’, hebreu *pesah* > arameu (sense vocalització) *psk* > grec *πάσχα* > llatí *pascha* > paleoamazic **faska* (amazic modern *tafaska* ‘festa del sacrifici de l'anyell’ generalment, *tafaske* en tuareg) > wòlof (i altres llengües de la vall del Senegal) ‘idem’, en què, per l'adaptació morfofonològica del manlleu, no hi ha dubte que l'amazic ha estat la llengua transmissora d'aquest vell terme mediterrani del llatí dels cristians a les llengües de la vall del Senegal ja reciclat pel sociolecte amazic dels musulmans⁶⁹⁷⁹.

⁶⁹⁷³ Vegeu *supra*, § IX.10.2.6.

⁶⁹⁷⁴ Vegeu *supra*, § IX.10.2.7.

⁶⁹⁷⁵ Vegeu *supra*, § IX.10.2.10.

⁶⁹⁷⁶ Vegeu *supra*, § IX.10.2.4.

⁶⁹⁷⁷ Vegeu *supra*, § IV.11.3.

⁶⁹⁷⁸ Vegeu *supra*, § IX.11.5.

⁶⁹⁷⁹ Vegeu *supra*, § IX.8.3.10.

5. Epíleg

Un estudi sistemàtic de les fonts gregues i llatines que aporten testimoniats (lèxics, gramaticals, sociolingüístics, de distribució geogràfica) sobre la llengua amaziga a l'antiguitat era una necessitat peremptòria per al coneixement dels contactes lingüístics a la Mediterrània antiga. El grau de maduresa a què han arribat en aquests últims anys l'amazigologia en general i la lingüística històrica amaziga en particular exigia —i, al mateix temps, feia possible— un treball monogràfic d'aquestes característiques, que, independentment de les mancances i els defectes que pugui contenir, omple oportunament una llacuna bibliogràfica que, en qualsevol altre domini investigador més consolidat acadèmicament, ja fa temps que hauria estat omplerta. Que les qüestions aquí plantejades —de vegades hi proposem solucions i de vegades simplement observem l'existència d'un “problema”— siguin represes, rebatudes o confirmades serà un símptoma que l'amazigologia haurà ocupat l'espai que, per interès intrínsec, li correspon en l'àmbit de les Ciències de l'Antiguitat. Sembla poc dubtós que la doble orientació (mediterrània i sahariana) del món amazic va propiciar el paper de mitjancers que paleoamazigòfons van exercir entre la mediterraneïtat (vehiculada a través del grec, l'egipci, el púnic i, sobretot, el llatí) i l'africanitat (a través de llengües nilosaharianes, txàdiques, mandaiques i atlàntiques). Amb aquesta recerca pionera —beneficiària dels progressos de l'amazigologia i de determinats àmbits de les Ciències de l'Antiguitat— esperem haver esbossat una mica el terreny perquè segueixin altres investigacions més aprofundides sobre determinades qüestions que no han pogut ser explotades exhaustivament en el marc del present treball —de vegades tan sols esbossades—, com ara: Quines condicions socioeconòmiques, d'estructura tribal i culturals precises van determinar, durant l'antiguitat, la cristallització d'una koinè paleoamaziga composicional esdevinguda prolengua de totes les varietats dialectals amazigues conegudes? Amb quins arguments lingüístics es pot establir que va ser l'amazic la llengua que va vehicular a poblacions al·loglotes del Sàhara i el Sahel les innovacions tecnològiques, agràries, mercaderes, culturals, religioses i d'altra índole forjades a la conca mediterrània? Quina era la natura dels vincles intertribals paleoamazics que va fer possible que el cristianisme nord-africà es difongués entre poblacions muntanyenques, estepàries i oasites situades tan lluny del *limes*, tal com suggereixen les restes de “l'amazic dels cristians”? Què poden aportar els semitistes especialistes en fenici-púnic a l'estudi dels punicismes de l'amazic, pels quals fins ara no semblen haver-se sentit preocupats i que probablement són molt més importants del que l'estat de la qüestió reflecteix? Permetran recerques ulteriors establir una cronologia relativa mínimament precisa entre un primer estrat de llatinismes de l'amazic durant l'Alt Imperi, un segon estrat a partir de l'emergència del cristianisme africà i estrats successius de “romanitat” a través de la *lingua franca* dels ports mediterranis en època medieval a partir del

tractament fonètic diferenciat dels manlleus? La filologia àrab magribina i andalusina està prou madura perquè una despulla sistemàtica de les fonts àrabs medievals que transmeten mots i frases amazigues sigui possible? Etc. La present recerca deixa obertes o bé planteja solucions provisionals a bona part d'aquestes qüestions. En un treball exploratori que no ha eludit cap dels aspectes cabdals de lingüística històrica i d'història de la llengua amazigues que li han anat sortint a l'encontre, ens donàvem per satisfets si els resultats obtinguts esdevenen, d'una banda, una base filològica sòlida i, d'altra banda, una eina útil i estimulante per a futures investigacions. Engrescadores perspectives interdisciplinàries s'albiren per a amazigòlegs i altres estudiosos de les Ciències de l'Antiguitat, que, d'ara endavant, no tenen excusa per a continuar preterint els fets amazics —començant pels lingüístics—, que mereixen ser considerats al mateix nivell que els egipcis, cananeus, grecs i llatins. L'amaziguitat és un element essencial del gresol de la Mediterrània antiga, l'únic de permanent a la riba sud del *Mare Nostrum*.

Apèndix: Corpus de fonts gregues i llatines per al coneixement de la llengua amaziga a l'antiguitat

Presentem en apèndix les fonts —bàsicament literàries, a més d'alguna d'epigràfica— que han estat citades en els capítols precedents a fi d'estalviar espai en el cos de la tesi i, alhora, de facilitar-ne la consulta al lector. L'ordenació pretén ser cronològica —amb la prevenció de la incertesa sobre la datació d'algun autor o obra— i abasta un ampli lapse de temps que va del s. VI aC al s. VII dC —hi hem afegit excepcionalment un testimoniatge llatí d'un autor humanista del s. XV—. Consignem oportunament els epígrafs en què tal o tal altre testimoniatge ha estat explotat amb les finalitats lingüístiques de la present recerca. L'interès lingüístic dels passatges no ve determinat únicament per les dades lèxiques o gramaticals que puguin oferir sobre la llengua dels maures sinó també per les dades que puguin aportar clarícies al coneixement de la situació sociolingüística i la distribució geogràfica de les llengües a l'Àfrica del Nord antiga. Per a les dues fonts coptes que incloem al corpus, deixem la traducció (en aquest cas anglesa) aportada per l'editor d'aquests textos, atès que no llegim el copte; valia la pena, emperò, incloure aquestes fonts per les transcripcions d'etnònims libis. Oferim sistemàticament una traducció dels textos grecs i generalment també dels llatins, llevat que es tracti d'una frase breu que no presenti cap dificultat de comprensió o d'una llista toponímica rònega. Les traduccions no tenen altra funció que la de facilitar la comprensió del text original als lectors que tinguin dificultats per a llegir llatí i grec. En el marc de la present investigació, esperem que les traduccions aportades compleixin aquesta funció. Hom podrà trobar, per a la major part d'autors —no pas tots—, traduccions alternatives —segurament més llegívoles— en diverses llengües modernes. Hi ha mots llatins com *castella*, *oppida*, *familiae* i altres que, aplicats a realitats nord-africanes antigues, no sempre es poden traduir de la mateixa manera que si fossin aplicats a realitats deçà la Mediterrània, i en això les nostres traduccions s'aparten a voltes de les d'altres filòlegs. De tota manera, les traduccions no pretenen ser més que un suport dels textos originals, que és el que, de fet, hem pres com a base per a les discussions lingüístiques desenvolupades en els capítols precedents.

O. Introducció

El geògraf Estrabó (vegeu *infra*, § 12) va fer, al s. I dC, una avaluació força ajustada de la vàlua de la historiografia i geografia grega i llatina sobre els pobles liminars del món antic, entre els quals podem incloure els libis:

- ἐν τοῖς γνωρίμοις καὶ ἐνδόξοις αἱ τε μεταναστάσεις γνώριμοι καὶ οἱ μερισμοὶ τῆς χώρας καὶ αἱ ἄλλαι μεταβολαὶ τῶν ὀνομάτων καὶ εἴ τι ἄλλο παραπλήσιον· θρυλεῖται γὰρ ὑπὸ πολλῶν, καὶ μάλιστα τῶν Ἑλλήνων, οἳ λαλίστατοι πάντων γέγονασιν. ὅσα δὲ καὶ βάρβαρα καὶ ἐκτετοπισμένα καὶ μικρόχωρα καὶ διεσπασμένα, τούτων ὑπομνήματα οὔτ' ἀσφαλῆ ἐστὶν οὔτε πολλά· ὅσα δὲ τῶν Ῥωμαίων συγγραφεῖς μιμοῦνται μὲν τοὺς Ἕλληνας, ἀλλ' οὐκ ἐπὶ πολὺ· καὶ γὰρ ἅ λέγουσι παρὰ τῶν Ἑλλήνων μεταφέρουσιν, ἐξ ἑαυτῶν δ' οὐ πολὺ μὲν προσφέρονται τὸ φιλείδημον, ὥσθ', ὀπόταν ἔλλειψις γένηται παρ' ἐκείνων, οὐκ ἔστι πολὺ τὸ ἀναπληρούμενον ὑπὸ τῶν ἐτέρων, ἄλλως τε καὶ τῶν ὀνομάτων, ὅσα ἐνδοξότατα, τῶν πλείτων ὄντων Ἑλληνικῶν (*Geografia*, 3, 4, 19; ed. MÜLLER (K.) & DÜBNER 1853) 'En el cas dels països coneguts i cèlebres, són conegudes tant les migracions com les divisions del territori, així com també els canvis de noms per altres causes i altres coses per l'estil. I això que són molts els que se'n fan ressò, especialment entre els grecs, que són els més prolixos de tots. Ara, quan es tracta de pobles bàrbars, habitants de llocs allunyats, petits i dividits, les referències que se'n fan no són ni fiables ni abundoses; la distància augmenta la ignorància dels grecs. Pel que fa als historiadors romans, imiten els grecs, però no van més enllà: el que diuen ho tradueixen dels grecs, i el que prové d'ells mateixos no testimonia gaire afany de saber, de manera que les llacunes que deixen els uns [els grecs] no són gaire completades pels altres [els romans], sobretot essent grecs la majoria dels noms [de lloc], si més no els més cèlebres'.

1. *Periple d'Hannó* (circa s. VI aC)

El cartaginès Hannó (Ἄννων a les fonts gregues) és l'únic autor de periples i itineraris antics que sembla haver anat més enllà de les Columnes d'Hèrcules⁶⁹⁸⁰. Malgrat l'abundosa bibliografia que aquest important periple ha generat, romanen encara dubtes sobre la datació. Hom suposa que la versió original del *Periple d'Hannó* data de la darrerria del s. VI aC⁶⁹⁸¹. D'aquest periple ens ha pervingut únicament la versió grega, feta a partir d'una inscripció púnica situada en el temple

⁶⁹⁸⁰ Vegeu S. Gsell en el prefaci a ROGET 1924, p. 5.

⁶⁹⁸¹ Vegeu REBUFFAT 2001a, p. 26. ROGET (1924, p. 11) el situa al s. V aC.

de Cronos a Cartago. Els hel·lenistes, no sense discrepàncies, creuen que la llengua de la versió grega és propera a la de Polibi⁶⁹⁸².

1.1. ἤλθομεν ἐπὶ μέγαν ποταμὸν Λίξον, ἀπὸ τῆς Λιβύης ρέοντα· παρὰ δ' αὐτὸν νομάδες ἄνθρωποι Λιξίται βοσκήματ' ἔνεμον παρ' οἷς ἐμείναμεν ἄχρι τινὸς φίλοι γενόμενοι· τούτων δὲ καθύπερθεν Αἰθίοπες ὠνικουν ἄξεινοι, γῆν νεμόμενοι θηριώδη διειλημμένην ὄρεσι μεγάλοις, ἐξ ὧν ρεῖν φασι τὸν Λίξον περὶ δὲ τὰ ὄρη κατοικεῖν ἀνθρώπους ἀλλοιομόρφους Τρωγλοδύτας οὓς ταχυτέρους ἵππων ἐν δρόμοις ἔφραζον οἱ Λιξίται· λαβόντες δὲ παρ' αὐτῶν ἐρμηνέας παρεπλέομεν τὴν ἐρήμην πρὸς μεσημβρίαν δύο ἡμέρας· ἐκεῖθεν δὲ πάλιν πρὸς ἥλιον ἀνίσχοντα ἡμέρας δρόμον ἔνθα εὔρομεν ἐν μυχωί τινος κόλπου νῆσον μικρὰν κύκλον ἔχουσαν σταδίων πέντε· ἦν κατωικήσαμεν Κέρνιν ὀνομάσοντες· [...] ἐκεῖθεν δὲ ἐπὶ μεσημβρίας ἐπλεύσαμεν δώδεκα ἡμέρας, τὴν γῆν παραλεγόμενοι ἦν πᾶσαν κατώικουν Αἰθίοπες, φεύγοντες ἡμᾶς καὶ οὐχ ὑπομένοντες· ἀσύνετα δ' ἐφθέγγοντο καὶ τοῖς μεθ' ἡμῶν Λιξίταις (Versió de Heidelberg, *cod. Palat.* 398, fol. 55 r - 56 r; ed. ALY 1927, pp. 321-324) 'Vam arribar al gran riu *Lixus*⁶⁹⁸³, que flueix des de Líbia. A la seva vora homes nòmades, els *lixites*⁶⁹⁸⁴, pasturaven ramats. Vam romandre amb ells fins al punt que ens vam fer amics. Damunt d'ells vivien etiòps inhospitalaris que ocupaven una terra plena de salvatgines limitada per grans muntanyes, d'on diuen que surt el *Lixus* i que al seu voltant vivien uns homes d'aspecte diferent, els troglodites, que, segons els *lixites*, corren més ràpids que els cavalls. Vam pendre intèrprets d'entre els *lixites* i vam costejar el desert en direcció a migjorn durant dos dies; d'allà de nou cap on es lleva el sol un trajecte d'un dia. Aleshores vam trobar, en l'indret més pregon d'un golf, una illa petita que tenia una circumferència de cinc estadis. L'anomenàrem Cerne⁶⁹⁸⁵ i hi vam deixar colons [...] D'allà [Cerne] vam navegar cap a migjorn dotze dies costejant tota la terra que habitaven els etiòps, que ens defugien i no ens esperaven. Parlaven una llengua inintel·ligible, fins i tot per als *lixites* que eren amb nosaltres'.

Hem discutit, des del punt de vista lingüístic, aquest passatge del *Periple d'Hannó supra*, § VIII.9.3.1.

⁶⁹⁸² Vegeu la discussió a DESANGES 1978a, p. 44.

⁶⁹⁸³ Sobre la regió en què s'escolava el *Lixus*, vegeu *supra*, § VIII.5.2.2.

⁶⁹⁸⁴ Sobre els *lixites*, vegeu *supra*, § VIII.2.4.

⁶⁹⁸⁵ Sobre l'illa de Cerne, vegeu *supra*, § VIII.5.4.

2. Heròdot (s. V aC)

Heròdot d'Halicarnàs (c. 484-428 aC) dedica seixanta-un capítols del llibre quart (§§ 145-205) de la seva història als libis, anomenats per ell o per la seva tradició manuscrita Λιβυκοὶ λόγοι, escrits després d'una estada a Cirene posterior al 449 aC, si bé en una data incerta⁶⁹⁸⁶. Hi ha, a més a més, referències esparses en altres llocs, com ara els capítols 31-33 del llibre segon, els capítols 42-43 del llibre quart, etc. Les informacions etnogràfiques, si bé no totes fidedignes, són nombroses. Heròdot tracta les influències egípcies i gregues sobre la civilització líbia i viceversa, l'economia (ramadera, agrícola, comercial) dels libis, l'alimentació, la religió, la sexualitat, etc. En canvi, no s'interessa especialment per la llengua, malauradament. D'altra banda, les informacions geogràfiques, per bé que no tan precises com voldriem, formen una part important dels Λιβυκοὶ λόγοι.

Els capítols més interessants des del punt de vista etnogràfic són els 168-199. Les fonts probables d'Heròdot són, d'una banda, geògrafs jònics anteriors, com ara Anaximandre i, sobretot, pel que fa a Líbia⁶⁹⁸⁷, Hecateu de Milet i, d'altra banda, informacions orals⁶⁹⁸⁸. Entre els segles VII i VI aC, grecs d'Àsia Menor, rodís, samis i focuus havien navegat intensament per la Mediterrània Occidental i havien entrat en contacte directe o indirecte amb Líbia. Més tard, Cartago va prohibir als seus rivals certes regions del *Mare Internum* i el pas de l'estret⁶⁹⁸⁹. Al llibre segon de l'obra Περίοδος γῆς ο Περιήγησις, Hecateu de Milet (ss. VI-V aC) descriu Àsia, a la qual uneix Líbia, i va afegir-hi un mapa. Malauradament, només ens n'han pervingut trenta citacions sobre Líbia, per les quals sabem que Hecateu s'interessà per la fauna, els costums dels indígenes i l'etimologia dels noms⁶⁹⁹⁰. És a Hecateu on apareix per primera vegada l'etnònim Μάζυες, definit com a οἱ Λιβύες νομάδες⁶⁹⁹¹, que en Heròdot (4, 191) apareix com a Μάξυες, considerats ἀροτῆρες, si bé Esteve de Bizanci (s. VI dC), afegeix que cal

⁶⁹⁸⁶ Sobre la cronologia d'aquesta estada, vegeu GSELL 1915, p. 68.

⁶⁹⁸⁷ Per als grecs, Λιβύη no té sempre el mateix significat; en sentit lat, que deu ser posterior, sol designar tota l'Àfrica del Nord del·là la riba occidental del Nil fins a l'oceà Atlàntic; en sentit restringit sol designar la regió que hi ha entre Egipte i les Sirtes; amb aquest mateix sentit restringit apareix en fonts egípcies dels ss. XIII-XII aC un poble conegut com els *rbw/lbw* (vegeu *supra*, § I.1.1.2) d'on la designació hebrea *lehabim* o *lubim* —ja al *Gènesi*, 10, 13, 8, en un passatge escrit vers el s. VIII aC—. No cal suposar que els grecs manllevessin el topònim Λιβύη de fonts egípcies o cananees, car pogueren pendre'l directament dels libis de resultes de la seva arribada a la Cirenaica al s. VII aC. En tot cas, les dues primeres aparicions del mot són a l'*Odissea* (4, 85 i 14, 295).

⁶⁹⁸⁸ Vegeu GSELL 1915, p. 55.

⁶⁹⁸⁹ GSELL 1918-1928, vol. 1, pp. 413 i 443 (n. 2).

⁶⁹⁹⁰ GSELL 1915, p. 57.

⁶⁹⁹¹ MÜLLER (K.) & MÜLLER (T.) 1841-1885, vol. 1, n° 304.

distingir els Μάζυες dels Μάξυες⁶⁹⁹². Entre les diferents poblacions líbies, Heròdot esmenta Μάξυες, Ἀδυρμαχίδαι, Γιλιγάμαι, Μαρμαρίδαι, Ἀσβύσται, Αὐσχίσαι, Κάβαλες, Νασαμῶνες, Ψύλλοι, Γαράμαντες, Μάκαι, Γινδάνες, Λωτόφαγοι —terme òbviament grec que no sabem si tradueix un nom líbic—, Μάχλυες, Αὐσέες, Ζαύηκες, Γύζαντες⁶⁹⁹³. Pel que fa a les informacions obtingudes de primera mà, sabem que Heròdot anà a Cirene⁶⁹⁹⁴. No ens consta, però, que viatgés a cap altre lloc de Líbia, i foren, probablement, gent de Cirene els qui li proporcionaren informacions sobre altres regions i pobles de Líbia⁶⁹⁹⁵.

2.1. οἱ γὰρ δὴ ἐκ Μαρῆς τε πόλιος καὶ Ἄπιος οἰκέοντες Αἰγύπτου τὰ πρόσουρα Λιβύη, αὐτοὶ τε δοκέοντες εἶναι Λίβυες καὶ οὐκ Αἰγύπτιοι καὶ ἀχθόμενοι τῇ περὶ τὰ ἱρὰ θρησκείῃ, βουλόμενοι θηλέων βοῶν μὴ ἔργεσθαι, ἔπεμψαν ἐς Ἄμμωνος φάμενοι οὐδὲν σφίσι τε καὶ Αἰγυπτίοισι κοινὸν εἶναι· οἰκέειν τε γὰρ ἔξω τοῦ Δέλτα καὶ οὐκ ὁμολογέειν αὐτοῖσι <κατὰ γλώσσαν>⁶⁹⁹⁶, βούλεσθαί τε πάντων σφίσι ἐξεῖναι γεύεσθαι (*Història*, 2, 18; ed. LEGRAND 1962, p. 78) 'En efecte, els habitants de la ciutat de Marea⁶⁹⁹⁷ i d'Apis⁶⁹⁹⁸, a les

⁶⁹⁹² Ed. MEINEKE 1849, s.u. ζυγαντίς. Per a GSELL (1915, p. 135), els termes Μάξυες (Heròdot), Μάζυες (Hecateu) i Μάζικες (en fonts de l'era cristiana) remetent tots a l'etnònim panamazic que s'ha mantingut fins avui. Però la identificació és, almenys, dubtosa. Vegeu *supra*, § IX.8.2, s.u. *māzīq.

⁶⁹⁹³ Sobre aquests etnònims, vegeu *supra*, §§ II.2.1 i II.2.2.

⁶⁹⁹⁴ GSELL 1915, p. 57.

⁶⁹⁹⁵ ROUSSEL (2005, p. 228) distingeix, entre les fonts orals herodotees de la Cirenaica, en primer lloc, els erudits cireneus (2, 32 i 33; 4, 154 i 155); en segon lloc, els libis que parlaven grec (4, 173, 187 i 191), amb els quals va poder tenir contactes directes; en tercer lloc, els libis que no parlaven grec, per als quals va haver de recórrer a intèrprets.

⁶⁹⁹⁶ L'addició <κατὰ γλώσσαν> prové de H. Stein, que compara aquest passatge amb el de 1, 142 —parlant de la franja costanera d'Anatòlia—, en què havia sortit el verb ὁμολογέειν amb κατὰ γλώσσαν.

⁶⁹⁹⁷ La ciutat de Μαρῆ es troba a la vora del llac Μαρῆσις (avui *Birket-Mariut*), al sud d'Alexandria, per tant ben a prop del Delta (vegeu mapa n° 1). Durant la XXVI^a dinastia (entre els ss. VII i VI aC), Μαρῆ fou la frontera entre Líbia i Egipte. Va ser a Marea on va començar en 463 aC una revolta contra els ocupants perses encapçalada per Ἰνάρωσ/Ἰναρος, βασιλεὺς dels Λίβυες contigus d'Egipte, amb l'aliança dels atenesos. Vegeu les fonts històriques d'aquesta revolta a COLIN (F.) 2000, pp. 91-93. La revolta va concloure el 456 amb la victòria de l'exèrcit persa i la mort de Ἰνάρωσ. Ptolomeu, d'altra banda, diu que el nomós al qual pertanyia Marea era conegut com el "nomós libi" (4, 5, 4).

⁶⁹⁹⁸ Hi ha una ciutat anomenada Ἄπις, segons Estrabó (17, 1, 14), a cent estadis (uns quinze km) a l'oest de *Paraetonium*, seguint la costa mediterrània, i a cinc dies de camí de l'oasi d'Ammon (a uns tres-cents km). Vegeu LECLANT 1950, p. 236. Reconeguem que se'ns fa problemàtica una localització tan allunyada (gairebé dos-cents kilòmetres) de les dues ciutats líbies d'Egipte

regions d'Egipte limítrofes de Líbia, ells mateixos es consideren libis⁶⁹⁹⁹ i no egipcis, i suporten malament les cerimònies de culte perquè no volen abstenir-se de la carn de vaca. Per això van enviar [emissaris] al santuari d'Ammon tot dient que no hi havia res en comú entre ells i els egipcis, car vivien fora del Delta i no parlaven la mateixa llengua que aquells; volien que els fos permès menjar de tot'.

Discutim aquest passatge en relació amb la llengua de les poblacions líbies del Delta al s. V aC *supra*, §§ I.7.1 i I.7.4.

2.2. Λιβύων [...] τῶν ἐμοὶ ἀπικομένων ἐς λόγους (*Història*, 2, 28; ed. LEGRAND 1962) 'Els libis [...] amb els quals vaig entrar en conversa'.

Sobre el lloc i les condicions amb què Heròdot entrà en conversa amb libis, vegeu *supra*, § II.11.1.

2.3. ἀλλὰ τάδε μὲν ἤκουσα ἀνδρῶν Κυρηναίων φαμένων ἐλθεῖν τε ἐπὶ τὸ Ἄμμωνος χρηστήριον καὶ ἀπίκεσθαι ἐς λόγους Ἐτεάρχῳ τῷ Ἄμμωνίων βασιλεῖ, καὶ κως ἐκ λόγων ἄλλων ἀπικέσθαι ἐς λέσχην περὶ τοῦ Νείλου, ὡς οὐδεὶς αὐτοῦ οἶδε τὰς πηγὰς, καὶ τὸν Ἐτεάρχον φάναι ἐλθεῖν κοτε παρ' αὐτὸν Νασαμῶνας ἄνδρας. τὸ δὲ ἔθνος τοῦτο ἐστὶ μὲν Λιβυκόν, νέμεται δὲ τὴν Σύρτιν τε καὶ τὴν πρὸς ἡω χῶρην τῆς Σύρτιος οὐκ ἐπὶ πολλόν ἀπικομένους δὲ τοὺς Νασαμῶνας καὶ εἰρωτωμένους εἴ τι ἔχουσι πλεόν λέγειν περὶ τῶν ἐρήμων τῆς Λιβύης, φάναι παρὰ σφίσι γενέσθαι ἀνδρῶν δυναστῶν παῖδας ὕβριστάς, τοὺς ἄλλα τε μηχανᾶσθαι ἀνδρωθέντας περισσὰ καὶ δὴ καὶ

esmentades, Μαρέη i Ἄπις. En el relat d'Heròdot, esperariem més aviat ciutats veïnes o, si més no, properes, i el cas és que la distància entre les ciutats antigues que coneixem amb aqueixos noms és propera als quatre-cents km. Fins i tot si admetéssim el caràcter llegendari de la tramesa d'emissaris a l'oasi d'Ammon, hem de cercar algun vincle especial entre Μαρέη i Ἄπις que justifiqui que Heròdot —segurament per indicacions d'un alexandrí o un cireneu— les posi de costat —sempre som a temps d'acceptar un malentès del propi Heròdot—. LLOYD (1976, p. 88), en el seu comentari al llibre segon d'Heròdot, es decanta per una localització a la part més occidental del Delta, i fins l'identifica amb *Taposiris Magna*, a 48 km al sud-oest d'Alexandria. Vegeu-hi la discussió d'altres propostes d'identificació al Delta mateix. HOW & WELLS (1936, 168) localitzen l'Apis d'Heròdot una mica al sud de Nàucratis, també al Delta, però més lluny de Marea que la localització de Lloyd. Si admetem tal identificació, aleshores Apis s'escauria a l'extrem occidental del llac Mareotis, al sud-est de Marea. Molt a prop, en tot cas —vegeu també el mapa annex a LLOYD 1976—.

⁶⁹⁹⁹ Són aquests els libis que Plini anomena *Mareotae* (5, 39), habitants de la *Mareotis Libya*, regió del llac *Mareotis*, segons DESANGES 1962, p. 178.

ἀποκληρώσαι πέντε ἑωυτῶν ὀψομένους τὰ ἔρημα τῆς Λιβύης, καὶ εἴ τι πλέον ἴδοιεν τῶν τὰ μακρότατα ἰδομένων [...] ἀπτομένοισι [Νασαμῶνες] δέ σφι ἐπελθεῖν ἄνδρας σμικούς, μετρίων ἐλάσσονας ἀνδρῶν, λαβόντας δὲ ἄγειν σφέας· φῶνῆς δὲ οὔτε τι τῆς ἐκείνων τοὺς Νασαμῶνας γινώσκειν οὔτε τοὺς ἄγοντας τῶν Νασαμῶνων. ἄγειν τε δὴ αὐτοὺς δι' ἐλέων μεγίστων, καὶ διεξελθόντας ταῦτα ἀπικέσθαι ἐς πόλιν ἐν τῇ πάντας εἶναι τοῖσι ἄγουσι τὸ μέγαθος ἴσους, χρῶμα δὲ μέλανας. [...] ὁ μὲν δὴ τοῦ Ἄμμωνίου Ἐτεάρχου λόγος ἐς τοῦτό μοι δεδηλώσθω, πλὴν ὅτι ἀπονοστήσαί τε ἔφασκε τοὺς Νασαμῶνας, ὡς οἱ Κυρηναῖοι ἔλεγον (*Història*, 2, 32-33; ed. GSELL 1915, pp. 38-40) 'He sentit a dir a uns cireneus que van anar a l'oracle d'Ammon i que van tenir una conversa amb Etearc, rei dels ammonis. Van parlar sobre el Nil, del qual ningú coneix les fonts. Etearc va dir que un dia van venir a ell uns nasamons⁷⁰⁰⁰. És un poble libi que habita la Sirte⁷⁰⁰¹ i la regió cap a llevant veïna de la Sirte. Va demanar als nasamons si tenien res de nou a dir sobre els deserts de Líbia, i van dir que entre ells hi havia fills de caps [de llur tribu] de caràcter audaç que, arribats a l'edat adulta, van pensar-se uns plans extraordinaris i van triar a sorts cinc d'ells per anar a veure els deserts de Líbia, per si hi podien conèixer més coses que els més grans [...] Els nasamons van entrar en contacte amb uns homes petits, menors que els homes mitjans, que se'ls van acostar, els van agafar i se'ls van endur. Ni els nasamons coneixien res de la llengua d'aquells, ni els qui se'ls enduien coneixien res de la dels nasamons. Els van dur a través d'uns aiguamolls molt grans i, després d'haver-los deixat anar, van arribar a una ciutat en què tots eren de la mateixa grandària que els qui els hi havien dut, i tenien la pell negra [...] He mostrat fins ara el relat d'Etearc l'ammoni. Va dir, a més a més, que els nasamons van tornar, segons el que deien el cireneus'.

Discutim aquest passatge en relació amb la llengua dels ammonis *supra*, § I.5.1.2.

2.4. Ἄμμωνιοι ἐόντες Αἰγυπτίων τε καὶ Αἰθιόπων ἄποικοι καὶ φωνὴν μεταξὺ ἀμφοτέρων νομίζοντες (*Història*, 2, 42; ed. LEGRAND 1962) 'Els ammonis són colons dels egipcis i dels etiòps, i entren una llengua intermèdia entre totes dues'.

Vegeu la discussió d'aquest passatge en relació amb la llengua dels ammonis *supra*, § I.5.1.2.

⁷⁰⁰⁰ Sobre els nasamons, vegeu *supra*, § II.2.2.1.

⁷⁰⁰¹ S'entén que es refereix al golf de la Gran Sirte (*Syrtis Maior*).

- 2.5.** Λιβύες γὰρ βασιλέα βάπτων καλέουσι, καὶ τούτου εἵνεκα δοκέω θεσπίζουσαν τὴν Πυθίην καλέσαι μιν Λιβυκῇ γλώσση, εἰδυῖαν ὡς βασιλεὺς ἔσται ἐν Λιβύῃ (*Història*, 4, 155; ed. LEGRAND 1962, p. 172) ‘Car els libis anomenen *battos* el rei, i és per aixó, crec, que la Pítia, tot profetitzant oracularment, se li va adreçar en llengua líbica; sabia que seria rei de Líbia’.

Sobre l’etimologia de βάπτω, vegeu *supra*, § II.3.2.1. La històrica referència a la “llengua líbica” (Λιβυκῇ γλώσσα) no ha passat desapercebuda a L. Galand⁷⁰⁰².

- 2.6.** λέγω δὲ ταῦτα τὰ λέγουσι Λίβυες (*Història*, 4, 173) ‘Dic el que diuen els libis’⁷⁰⁰³.

Vegeu la discussió d’aquest passatge *supra*, § II.11.1.

- 2.7.** ἀπὸ δὲ Αὐγίλων διὰ δέκα ἡμερέων ἀλλέων ὁδοῦ ἕτερος ἀλὸς κολωνὸς καὶ ὕδωρ καὶ Φοίνικες καρποφόροι πολλοὶ, κατὰ περ καὶ ἐν τοῖσι ἑτέροισι· καὶ ἄνθρωποι οἰκέουσι ἐν αὐτῷ, τοῖσι οὖνομα Γαράμαντές ἐστι, ἔθνος μέγα ἰσχυρῶς, οἱ ἐπὶ τὸν ἄλα γῆν ἐπιφορέοντες οὕτω σπείρουσι. [...] οἱ Γαράμαντες δὴ οὗτο τοὺς τρωγλοδύτας Αἰθίοπας θηρεύουσι τοῖσι τεθρίπποισι· οἱ γὰρ τρωγλοδύται Αἰθίοπες πόδας τάχιστοι ἀνθρώπων πάντων εἰσὶ τῶν ἡμεῖς περὶ λόγους ἀποφερομένους ἀκούομεν. [...] γλώσσαν δεοῦδεμιῇ ἄλλη παρομοίην νενομίκασι, ἀλλὰ τετρίγασι κατὰ περ αἱ νυκτερίδες. ἀπὸ δὲ Γαραμάντων δι’ ἀλλέων δέκα ἡμερέων ὁδοῦ ἄλλος ἀλὸς τε κολωνὸς καὶ ὕδωρ, καὶ ἄνθρωποι περὶ αὐτὸν οἰκέουσι τοῖσι οὖνομά ἐστι Ἄταράντες, οἱ ἀνώνυμοί εἰσι μόννοι ἀνθρώπων τῶν ἡμεῖς ἴδμεν. ἀλέσι μὲν γὰρ σφί ἐστι Ἄταράντες οὖνομα, ἐνὶ δὲ ἐκάστῳ αὐτῶν οὖνομα οὐδὲν κέεται. [...] μετὰ δὲ δι’ ἀλλέων δέκα ἡμερέων ὁδοῦ ἄλλος κολωνὸς ἀλὸς καὶ ὕδωρ, καὶ ἄνθρωποι περὶ αὐτὸν οἰκέουσι. ἔχεται δὲ τοῦ ἀλὸς τούτου ὄρος τῷ οὖνομά ἐστι Ἄτλας· ἔστι δὲ στεινὸν καὶ κυκλοτερὲς πάντη, ὑψηλὸν δὲ οὕτω δὴ τι λέγεται ὡς τὰς κορυφὰς αὐτοῦ οὐκ οἶά τε εἶναι ἰδέσθαι. οὐδέκοτε γὰρ αὐτὰς ἀπολείπειν νέφεα οὔτε θέρεος οὔτε χειμῶνος. τοῦτο τὸν κίονα τοῦ οὐρανοῦ λέγουσι οἱ ἐπιχώριοι εἶναι. ἐπὶ τούτου ὄρεος οἱ ἄνθρωποι οὗτοι ἐπώνυμοι ἐγένοντο· καλέονται γὰρ [δὴ] Ἄτλάντες (*Història*, 4, 183-184; ed. LEGRAND 1962, pp. 188-190) ‘A partir d’Augila, a unes altres deu jornades de camí, hi ha un altre tarter de sal, aigua i

⁷⁰⁰² GALAND 2002, p. 3 (a propòsit d’aquest passatge): “Hérodote est le premier à parler de *langue libyque*”.

⁷⁰⁰³ A propòsit de la guerra que els Ψύλλοι van lliurar contra el vent de migjorn (el νότος) per haver-los eixarreït el país.

nombrosos datilers que porten fruit, com en altres indrets. És habitat per uns homes anomenats *garamants*, una gent molt populosa que posa terra damunt de la sal i així hi sembla. [...] Aquests *garamants* cacen etiòps troglodites mitjançant quàdrigues, i és que els etiòps troglodites són els homes més ràpids a córrer de tots els que hem sentit a parlar. [...] Llur llengua no s'assembla a cap altra, ans espinguen com els rats penats. A partir dels *garamants*, a unes altres deu jornades de camí, hi ha un altre tarter de sal, i també aigua. Els homes que viuen en aquests rodals s'anomenen *atarants*. Per a tots ells el nom és *atarants*, i no tenen noms individuals. [...] Després, a unes altres deu jornades de camí, hi ha un altre tarter de sal, i també aigua. En aqueists rodals viuen humans. Segueix a continuació d'aquest tarter de sal una muntanya anomenada Atlas. És estreta i rodona per tots costats, i tan alta —segons es diu— que no és possible veure'n els cims, car els núvols no se n'aparten mai, ni en estiu ni en hivern. La gent del país diu que és la columna del cel. És a aquesta muntanya que els homes que hi viuen deuen llur nom, car s'anomenen *atlants*'.

2.8. λέγω δὲ τὰ λέγουσι αὐτοὶ Λίβυες (*Història*, 4, 187) 'Dic el que diuen els libis mateixos'⁷⁰⁰⁴.

Cf. § 2.6.

2.9. ὡς δὴ λέγονται γε ὑπὸ Λιβύων (*Història*, 4, 191) 'Si més no, segons el que diuen els libis'⁷⁰⁰⁵.

Cf. § 2.6.

2.10. κατὰ τοὺς νομάδας δέ ἐστι τούτων οὐδέν, ἀλλ' ἄλλα τοιάδε, πύγαργοι καὶ ζορκάδες καὶ βουβάλιες καὶ ὄνοι, οὐκ οἱ τὰ κέρα ἔχοντες, ἀλλὰ ἄλλοι ἄποτοι (οὐ γὰρ δὴ πίνουσι), καὶ ὄρνες, τῶν τὰ κέρα τοῖσι φοίνιξι οἱ πήχες ποιεῖνται (μέγαθος δὲ τὸ θηρίον τοῦτο κατὰ βούν ἐστί), καὶ βασσάρια καὶ ὕιναι καὶ ὕστριχες καὶ κριοὶ ἄγριοι καὶ δίκτυες καὶ θῶες καὶ πάνθηρες καὶ βόρνες, καὶ κροκόδειλοι ὅσον τε τριπήχες χερσαῖοι, τῆσι σαυρησι ἐμφερέστατοι, καὶ στρουθοὶ κατάγαιοι, καὶ ὄφεις μικροί, κέρας ἓν ἕκαστος ἔχοντες. ταῦτα τε δὴ αὐτόθι ἐστι θηρία καὶ τὰ περ τῆ ἄλλῃ, πλὴν ἐλάφου τε καὶ ὕος ἄγριου· ἔλαφος δὲ καὶ ὕς ἄγριος ἓν Λιβύῃ πάμπαν οὐκ ἐστι. μυῶν δὲ

⁷⁰⁰⁴ A propòsit del costum d'alguns libis de cauteritzar les venes del cap dels infants de quatre anys a fi de prevenir el vessament de pituita i d'assegurar-los, així, una salut perfecta.

⁷⁰⁰⁵ A propòsit d'unes bèsties —Heròdot les anomena οἱ ἀκέφαλοι— que tenen els ulls al pit.

γένεα τριξὰ αὐτόθι ἐστί· οἱ μὲν δίποδες καλέονται, οἱ δὲ ζεγέριες (τὸ δὲ οὖνομα τοῦτο ἐστὶ μὲν Λιβυστικόν, δύναται δὲ κατὰ Ἑλλάδα γλῶσσαν βουνοί), οἱ δὲ ἐχινέες. εἰσὶ δὲ καὶ γαλαῖ ἐν τῷ σιλφίῳ γινόμεναι, τῆσι Ταρτησσίησι ὁμοιόταται. τοσαῦτα μὲν νυν θῆρία ἢ τῶν νομάδων Λιβύων γῆ ἔχει, ὅσον ἡμεῖς ἱστορέοντες ἐπὶ μακρότατον οἰοί τε ἐγενόμεθα ἐξικέσθαι (*Història*, 4, 192; ed. GSELL 1915, p. 30) ‘A cals nòmades no hi trobem res de semblant; però hi ha altres [animals]: pigargs, gaseles, antilops búbals, ases, no de l’espècie amb banyes sinó de l’espècie que no beu, *oryes* [òrixs?], amb les banyes dels quals es fan els braços de les lires fenícies —aquest animal té la grandària d’un bou—, *bassàries* [‘guineus’], hienes, porcs espins, marrans salvatges [‘muflons?’], *dictyes*, xacals, panteres, *boryes*, cocodrils terrestres que fan tres colzes de llarg i que s’assemblen als llangardaixos, estruços i serps petites que tenen una banya damunt del cap. Aquests animals són propis del país; n’hi ha d’altres que es troben enjondre, llevat del cérvol i del porc senglar, que no n’hi ha, a Líbia. Hi ha tres espècies de rates: les anomenades *dípodes*; les *zegèries* —el mot aquest és libic; respon al mot grec que significa ‘turó’— i els eriçons’. A la regió del *sílfion* es crien genetes [?] que s’assemblen molt a les de Tartessos. Aquests són els animals del país dels libis nòmades, segons hem pogut conèixer-los a partir de llargues investigacions’.

Sobre els βόρνες, vegeu *supra*, § II.3.1.2. Sobre els δίκτυες, § II.3.1.4. Sobre ζεγέριες, vegeu *supra*, § II.3.16. Sobre βουνοί, vegeu *supra*, § II.3.2. Sobre βασσάρια vegeu *supra*, § II.3.3.1. Sobre σίλφιον, vegeu *supra*, § II.3.1.9.

2.11. τόσον δὲ ἔτι ἔχω εἰπεῖν περὶ τῆς χώρας ταύτης [Λιβύης], ὅτι τέσσερα ἔθνεα νέμεται αὐτὴν καὶ οὐ πλέω τούτων, ὅσον ἡμεῖς ἴδμεν, καὶ τὰ μὲν δύο αὐτόχθονα τῶν ἐθνέων, τὰ δὲ δύο οὐ, Λίβυες μὲν καὶ Αἰθίοπες αὐτόχθονες, οἱ μὲν τὰ πρὸς βορέω, οἱ δὲ τὰ πρὸς νότου τῆς Λιβύης οἰκέοντες, Φοίνικες δὲ καὶ Ἕλληνες ἐπήλυδες (*Història*, 4, 197; ed. GSELL 1915) ‘Sobre aquesta regió [Líbia] encara tinc a dir que l’habiten quatre pobles, i no més, pel que sabem: dos d’autòctons i dos que no. Els autòctons són els libis i els etiòps, que habiten els uns cap al nord i els altres cap al migjorn de Líbia⁷⁰⁰⁶. Els estrangers són els fenícis i els grecs’.

⁷⁰⁰⁶ Com ens mostra aquest testimoni, Λίβυες té un sentit més restringit que no pas Λιβύη. Per a Heròdot, doncs, els libis són l’únic poble autòcton de l’Àfrica del Nord, que l’ocupen tota, fora de les factories fenícies i gregues.

3. *Periple del Pseudo-Escílax* (circa s. IV aC)

El cari Escílax de Carianda (Σκύλαξ ὁ Καρυανδεύς) féu un periple vers el 520 aC al servei de Darius de Pèrsia, però no pas el de Líbia, que és posterior (per ventura vers el s. IV aC), per la qual cosa hom l'atribueix a un autor altre que Escílax⁷⁰⁰⁷.

- 3.1.** τῆς Κέρνης δὲ νῆσου [...] οἱ δ' ἔμποροὶ εἰσι μὲν Φοίνικες [...] εἰσὶ δ' Αἰθίοπες πρὸς τὴν ἡπειρον· εἰσὶ δὲ οὔτοι Αἰθίοπες, πρὸς οὓς διατίθενται [...] λέγουσι δέ τινες τούτους τοὺς Αἰθίοπας παρήκειν συνεχῶς οἰκοῦντας ἐντεῦθεν εἰς Αἴγυπτον (*Periple del Pseudo-Escílax*, 95; ed. FABRICIUS 1878, pp. 33-40) 'L'illa de Cerne [...] Els mercaders són fenicis [...] Hi ha etiops al continent. És amb aquests etiops que fan intercanvis [...] Alguns diuen que aquests etiops viuen en un territori que s'estén ininterrompudament des d'allà fins a Egipte'.

Hem discutit, des del punt de vista lingüístic, aquest passatge del *Periple del Pseudo-Escílax supra*, § VIII.9.3.2.

4. *Inscripció cirenea* del s. IV aC

La següent inscripció, datada de 323-322 aC, és el testimoni epigràfic més antic de Cirene concernent els libis. Està continguda en el famós διάγραμμα de Ptolomeu I Soter. Sembla que les *iuxtae nuptiae* entre cireneus i líbies remunten als primers temps de la colonització grega de Cirene. De fet, el *ius conubii* està implícit ja a Píndar, que refereix un matrimoni mixt⁷⁰⁰⁸.

- 4.1.** [πολ]ῖται ἔσονται οἱ[ἰ] ἄνδρες] ἐκ πα[τρ]ῶς Κ[υρη]ναίου καὶ γυναικὸς Κυρηναίας καὶ οἱ[ἰ]/[ἐκ τ]ῶν Λιβυσσῶν τῶν ἐντὸς τοῦ Καταβάθμου καὶ Αὐθαμάλακος (SEG 9, 1, línies 2-4) 'Seran ciutadans (de Cirene) els homes de pare cireneu i de dona cirenea i els de (dones) líbies que (viuen) entre Catabatme i Autamalax'.

Les implicacions sociolingüístiques d'aquest testimoniatge han estat abordades *supra*, § II.11.2.1.

⁷⁰⁰⁷ Vegeu la discussió sobre la datació i l'atribució del *Periple del Pseudo-Escílax* a DESANGES 1978a, pp. 87-94.

⁷⁰⁰⁸ Vegeu GASPERINI 1988, p. 405.

5. *Periple d'Eudoxe de Cízic* (fi s. II aC)

El geògraf Posidoni (Ποσειδώνιος) va conèixer a Gades un navegant anomenat Εὐδοξος, de Κύζικος (a la Propòntida), a cavall dels ss. II i I aC, que li va referir uns viatges realitzats entre el 117 i el 109 aC⁷⁰⁰⁹. La narració del periple d'Eudoxe ens ha pervingut gràcies a Estrabó. Eudoxe va emprendre la navegació a Egipte en direcció a l'Índia; de retorn, abans d'arribar al cap dels *Aromates*, els vents el desviaren cap al sud, a Azania (a l'actual Somàlia). Estrabó ens descriu Eudoxe com un home encuriós per les llengües en alguns passatges.

- 5.1.** ὑπὲρ τὴν Αἰθιοπίαν [...] ἀπογράφεσθαί τε τῶν ῥημάτων ἕνια (Geografia, 2, 3, 4; ed. AUJAC 1969, pp. 61-67) 'Dellà d'Etiòpia [...] va transcriure alguns mots [de la llengua dels habitants d'aquell país]'.
5.2. ἀνθρώποις συνέμιξε τὰ αὐτὰ ῥήματα φθεγγομένοις, ἅπερ πρότερον ἀπεγέγραπτο. ἅμα δὲ τοῦτό τε γινῶναι, ὅτι τε οἱ ἐνταῦθα ἄνθρωποι ὁμοεθνεῖς εἶεν τοῖς Αἰθίοσιν ἐκείνοις, καὶ ὅτι ὁμοροῖεν τῇ Βόγου βασιλείᾳ (Geografia, 2, 3, 4) 'Es va trobar amb uns homes que pronunciaven els mateixos mots que els que havia transcrit abans. Alhora, va saber que els homes d'allà eren de la mateixa ètnia que aquells etiòps, i que eren limitrofs del reialme de Bogos'.
5.3. ἐπανιῶν δὲ καὶ παρενεχθεὶς εἰς τὴν Αἰθιοπίαν, τίνος χάριν ἢ τὰς διαλέκτους ἀπεγράφετο; (Geografia, 2, 3, 5) 'De retorn i esgarriat vers Etiòpia, ¿per quina raó transcrivia els fets de llengua?'.
5.4. πῶς δὲ πλέων πάλιν καὶ εὐρῶν τοὺς ἐσπερίους Αἰθίοσας τοῖς ἐὼσις ὁμογλώττους οὐκ ὠρέχθη διανύσαι τὸν ἐξῆς πλοῦν; (Geografia, 2, 3, 5) 'Com, navegant de nou i havent descobert que els etiòps occidentals parlaven la mateixa llengua que els orientals, no va desitjar continuar la navegació fins al final?'.
5.5. τὴν αὐτὴν γλῶσσαν ἔχουσαν ἴσως ἢ τὴν Αἰθιοπίαν (Geografia, 2, 3, 5) 'La mateixa llengua, potser la mateixa que Etiòpia'.

La discussió dels passatges d'Estrabó que tracten del periple d'Eudoxe de Cízic ha estat abordada *supra*, § VIII.9.4.

6. Polibi (s. II aC)

L'historiador grec Polibi (Πολύβιος, circa 203-120 aC) ens revela que el coneixement del púnic era força estès entre els mercenaris, de procedència diversa (ibers, celtes, lígurs, baleàrics, grecs "mestissos" i

⁷⁰⁰⁹ Vegeu DESANGES 1978a, pp. 151-155.

libis) reclutats per a l'exèrcit cartaginès d'Hannó el Gran en l'època de la Primera Guerra Púnica (264-241 aC), cosa que no excloïa dificultats lingüístiques amb la major part de la tropa.

- 6.1.** πρακτικώτατος δ' ἦν οὔτος [Αὐτάριτος ὁ Γαλάτης] ἐν ταῖς συμβουλίαις διὰ τὸ πολλοὺς τὴν φωνὴν αὐτοῦ συνιέναι· πάλαι γὰρ στρατευόμενος ἦδει διαλέγεσθαι φοινικιστί, ταύτη δέ πως οἱ πλείστοι συνεσάινοντο τῇ διαλέκτῳ διὰ τὸ μῆκος τῆς προγεγενημένης στρατείας (*Històries*, 1, 80, 5-6; ed. PÉDECH 1969, p. 126) 'Autàrit el gal era molt influent en les assemblees perquè molts comprenien la seva llengua. Car, amb molt de temps fent el servei militar, sabia enraonar en fenici. La majoria se sentien afalagats amb aquesta llengua a causa de la llarga durada del servei que havien acomplert amb anterioritat'.
- 6.2.** ἦσαν γὰρ [ἐν στρατείᾳ] οἱ μὲν Ἰβηρες οἱ δὲ Κελτοί, τινὲς δὲ Λιγυστίνοι καὶ Βαλιαρεῖς, οὐκ ὀλίγοι δὲ μιξέλληνες, ὧν οἱ πλείους αὐτόμολοι καὶ δούλοι· τὸ δὲ μέγιστον μέρος αὐτῶν ἦν Λίβυες. διόπερ οὔτ' ἐκκλησιάσαι συναθροίσαντα πάντας ὁμοῦ δυνατὸν ἦν, οὔτ' ἄλλην οὐδεμίαν εὐρέσθαι πρὸς τοῦτο μηχανήν. πῶς γὰρ οἶον τε· τὸν μὲν γὰρ στρατηγὸν εἰδέναι τὰς ἐκάστων διαλέκτους ἀδύνατον (*Històries*, 1, 67, 7-9; ed. PÉDECH 1969, p. 19) 'Hi havia [a l'exèrcit] ibers, celtes, alguns lígurs i baleàrics, no pocs de grecs mestissos, molts dels quals eren desertors i esclaus, i una majoria de libis. Per això, no era possible fer una assemblea en què els hagués reunit tots alhora, ni de trobar cap altre mitjà per a fer-ho. Com? Car era impossible que el general sabés els dialectes de cadascú'.

Els passatges de Polibi han estat objecte de discussió *supra*, § V.20.1.

7. Diodor de Sicília (s. I aC)

Als capítols 49-51 de la *Biblioteca històrica*, Diodor escriu sobre les tribus líbies de la Cirenaica i les Sirtes: d'est a oest, els marmàrides, els ausquises, els nasamons i els maces. Diodor estableix tres categories de libis —que no es corresponen a la divisió entre tribus—: en primer lloc, els γεωργοί, agricultors sedentaris; en segon lloc, els νομάδες, nòmades ramaders; i, en tercer lloc, els bandolers del desert⁷⁰¹⁰.

⁷⁰¹⁰ Aquesta divisió ha merescut un estudi de CHAMOIX 1988, que la relaciona amb els fets històrics coneguts de la seva època. Segons l'anàlisi de Chamoux (*op. cit.*, p. 61), no és que les relacions dels grecs amb els libis de la Cirenaica fossin adés cordials, adés hostils, sinó que eren cordials amb els libis pagesos

- 7.1.** τῶν δὲ προειρημένων Λιβύων [Νασαμῶνες, Αὐσχίσαι, Μαρμαρίδαι, Μάκαι] γεωργοὶ μὲν εἰσιν οἷς ὑπάρχει χώρα δυναμένη καρπὸν φέρειν δαψιλῆ, νομάδες δ' ὅσοι τῶν κτηνῶν τὴν ἐπιμέλειαν ποιούμενοι τὰς τροφὰς ἔχουσιν ἀπὸ τούτων· ἀμφοτέρωθεν δὲ τὰ γένη ταῦτα βασιλέας ἔχει καὶ βίον οὐ παντελῶς ἄγριον οὐδ' ἀνθρωπίνης ἡμερότητος ἐξηλλαγμένον (*Biblioteca històrica*, 3, 49, 2; ed. BOMMELAER 1989) 'Dels libis esmentats anteriorment, n'hi ha de pagesos que disposen de terra capaç de produir fruit abundós, i n'hi ha de nòmades que tenen cura dels ramats i en fan llur mitjà de subsistència. Ambdós tipus de tribus tenen caps i una vida no del tot salvatge i que no difereix de la d'un home civilitzat'.

Sobre aquest passatge, vegeu *supra*, II.2.1.

8. Sal·lusti (s. I aC)

Gaius Sallustius Crispus (86-34 aC) va exercir de procònsol a Àfrica després de la pretura del 46 aC. Va tenir ocasió d'obtenir informacions valuoses sobre les poblacions autòctones de l'Àfrica del Nord. El seu *Bellum Iugurthinum*, però, no té pretensions etnogràfiques; més aviat pren Jugurta com a pretext de la seva filosofia de la història, en què els personatges es mouen per l'afany de conquerir la fama. Encara que com a part del decorat, trobem en el *Bellum Iugurthinum* algunes referències útils sobre els nòmides i llur llengua.

- 8.1.** sed qui mortales initio Africam habuerint, quique postea adcesserint, aut quomodo inter se permixti sint, quamquam ab ea fama, quae plerosque obtinet diuorsum est, tamen uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est, utique rem sese habere cultores eius terrae putant, quam paucissumis dicam. ceterum fides eius rei penes auctores erit (*Guerra de Jugurta*, 17, 7; ed. KURFESS 1957) 'Pel que fa als homes que van habitar Àfrica al principi i als que hi van arribar després, o la manera com es van barrejar, encara que cadascú hi diu la seva, a partir d'uns llibres púnics que deien que eren del rei Hièmpsal que m'han traduït, i segons el que en pensen els autòctons, parlaré escaridament. D'altra banda, la credibilitat romandrà a càrrec dels autors'.

Aquest passatge suscita molts dubtes. És difícil saber de quin Hièmpsal es tracta: de Hièmpsal I —que va regnar entre el 118 i el 116

i ramaders i hostils amb els nòmades bandolers, que trobaven refugi als oasis del desert.

aC— o de Hièmpsal II —que va regnar entre el 88 i el 60 aC—?⁷⁰¹¹. D'altra banda, Hièmpsal va ser l'escriptor d'aquests llibres púnics o tan sols el possessor? En fi, hom desconfia àmpliament de la credibilitat del testimoni de Sal·lusti⁷⁰¹². Escasses són les fonts que ens parlen d'una literatura púnica. Sabem per Plini el Vell⁷⁰¹³ que, després de la destrucció de Cartago, les biblioteques d'aquesta ciutat van ser donades per Roma als reis nòmides. Hièmpsal, besnét de Masinissa, va escriure en púnic diverses obres, i el seu nét Juba II va consultar llibres púnics. Probablement devia haver-hi instruccions nàutiques més detallades que els periples grecs. Que es perdés la literatura púnica de Cartago de resultes de la destrucció del 146 aC és comprensible; ara, com és que no tenim cap notícia de possibles biblioteques púniques a *Vtica*, *Tingi*, *Lixus*, *Hadrumentum*, *Lepcis Magna* i altres factories púniques importants de l'Àfrica del Nord?⁷⁰¹⁴.

Hem discutit alguns aspectes relatius a aquest passatge *supra*, § VI.10.2.1.1.

8.2. aedificia Numidarum agrestium, quae *mapalia* illi uocant (*Guerra de Jugurta*, 18, 8; ed. KURFESS 1957, p. 70). Després de Sal·lusti, aquestes cabanes o tendes nòmades es converteixen en l'element cultural típic amazic recurrent a la literatura llatina:

Vegeu l'estudi lexicològic d'aquest mot *supra*, § VI.10.3.1.3.

8.3. nomen eorum paulatim Libyes conrupere, barbara lingua *Mauros* pro *Medis* appellantes (*Guerra de Jugurta*, 18, 10; ed. KURFESS 1957, p. 70) 'Els libis van anar corrompent llur nom, anomenant-se en llur llengua bàrbara *maures* en lloc de *medes*'.

L'ús de *Libyes* sembla delatar que Sal·lusti s'abeura de fonts gregues, car no és un etnònim habitual en llatí. Sí que ho és, en canvi, *Mauri*, nom que ja els propis romans consideraven d'origen indígena. L'origen mede és una variant de les llegendes que feien venir de l'Orient les poblacions nord-africanes. Òbviament, l'etimologia no té cap valor lingüístic.

Vegeu la Introducció, § 2.2.

⁷⁰¹¹ Vegeu el plantejament d'aquest problema a CAMPS 1960, pp. 15-16.

⁷⁰¹² Vegeu KRINGS 1990, pp. 109-117. Segons l'autora, Sal·lusti "écrivait sans doute de seconde main et fort probablement à partir d'une ou plusieurs sources grecques. Sans vouloir nier l'impact de la culture punique, ni une spécificité numide, c'est une Numidie et un Hiempsal étroitement intégrés à la culture hellénistique qui se présentent à nous" (*idem*, p. 117).

⁷⁰¹³ Vegeu *infra*.

⁷⁰¹⁴ Es fa ressò d'aquesta qüestió CAMPS 1960, p. 33.

8.4. eius ciuitatis lingua modo conuorsa conubio Numidarum, legum cultusque pleraque Sidonica (*Guerra de Jugurta*, 78, 4; ed. KURFESS 1957, p. 115) 'de la seva ciutadania [la de Lepcis Magna], tan sols la llengua ha estat alterada pels matrimonis amb nùmidès; llurs lleis i costums romanen majoritàriament sidonis'.

Sobre la sociologia i demografia de la Lepcis Magna preromana, vegeu *supra*, § III.1.1; sobre els libicofenícis, vegeu *supra*, § III.2.4.

8.5. sed ego comperior Bocchum magis punica fide quam ob ea, quae praedicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis attinuisse multumque cum animo suo uoluerit solitum, Iugurtham Romanis an illi Sullam tradere (*Guerra de Jugurta*, 108, 3; ed. KURFESS 1957, p. 143) 'Però jo trobo que *Bocchus* [el Vell], més per mala fe púnica que pel que deia, retenia alhora els romans i el nùmidà amb una esperança de pau i rumiava si lliuraria Jugurta als romans o Sul·la a aquell'.

Sobre la *fides punica* aplicada a maures (com *Bocchus*) o nùmidès (com Jugurta), vegeu *supra*, § VI.10.1.

9. *Bellum Africum* (s. I aC)

Dins el *Corpus Caesarianum* ens han pervingut comentaris bèl·lics de protagonisme, època i estil cesarians que no van ser escrits pel mateix Juli Cèsar (100-44 aC). De cert interès per al coneixement dels maures són el *Bellum Alexandrinum* i, sobretot, el *Bellum Africum*. El *Bellum Alexandrinum* és una continuació del *Bellum ciuile* de Cèsar, que reporta fets esdevinguts entre el 49 i el 48 aC. El *Bellum Africum* relata les operacions militars que van enfrontar cesarians i pompeians a la província d'Àfrica el 47 aC, de fet bàsicament als territoris de la futura Zeugitana⁷⁰¹⁵. Per a copsar el valor històric del *Bellum Africum* s'ha de tenir en compte el cesarisme entusiasta de l'autor, probablement un tribú de la legió de Cèsar⁷⁰¹⁶. Tractant-se d'un comentari bèl·lic, només indirectament hi trobem observacions aprofitables des del punt de vista sociolingüístic.

Al capítol 35 del *Bellum Africum* l'autor cita, en estil directe, la declaració davant de Cèsar de dos legionaris getuls pròfugs del bàndol d'Escipió:

⁷⁰¹⁵ Vegeu, sobre tot això, QUETGLAS 2005, pp. 7-55.

⁷⁰¹⁶ Vegeu BOUVET & RICHARD 1997, p. XXXVII.

9.1. “saepenumero, inquiunt, imperator, complures Gaetuli qui sumus clientes C. Mari et propemodum omnes ciues Romani, qui sunt in legione IV et VI, ad te uoluimus in tuaque praesidia confugere. sed custodiis equitum Numidarum quo id sine periculo minus faceremus impediabamur” (*Bellum Africum*, 35, 4; ed. BOUVET & RICHARD 1997, p. 34) “Sovint, *Imperator* —diuen—, molts getuls que som clients de Gai Màrius i gairebé tots els ciutadans romans que hi ha a les legions quarta i sisena hem volgut fugir a tu i a les teves línies. Però estàvem impeditos de fer-ho sense perill pels posts de la cavalleria nùmida”.

En efecte, Gai Màrius havia tingut contingents de getuls com a tropes auxiliars, que, a canvi, van rebre la ciutadania romana i terres a Numídia⁷⁰¹⁷. L'estil directe suggereix que els getuls van parlar a Cèsar en llatí, però fóra molt suposar, al nostre entendre, que la citació fos literal, entre altres raons perquè es tracta d'un llatí impecable, literari, retòric i que no difereix en estil del de la resta del *Bellum Africum*. Hauria estat valuosa alguna observació sobre la llatinitat d'aquests getuls de part del comentador.

Sobre l'exèrcit romà com a factor de llatinització a Zeugitana i Bizacena, vegeu *supra*, § V.20.1.

9.2. dum haec ad Ruspina geruntur, M. Cato, qui Uticae praeerat, delectus cotidie libertinorum, Afrorum, seruorum denique et cuiusquemodi generis hominum, qui modo per aetatem arma ferre poterant, habere atque sub manum Scipioni in castra summittere non intermittit (*Bellum Africum*, 36, 1; ed. BOUVET & RICHARD 1997, p. 35) ‘Mentre això passa a Rúspina⁷⁰¹⁸, Marc Cató, que comandava a Útica⁷⁰¹⁹, cada dia feia llesves de lliberts, d'africans⁷⁰²⁰, d'esclaus i, en fi, de tota mena d'homes que, per edat, poguessin portar armes, i els enviava al campament a les ordres d'Escipió’.

Aquesta mena de reclutament de tropes entre els autòctons suposa la presència a les legions romanes de nombrosos soldats maures ignars del llatí. Per la mateixa raó, podem suposar que hi havia oficials maures bilingües que eren capaços de fer-se entendre amb els soldats maures que no sabien llatí.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § V.20.1.

⁷⁰¹⁷ Vegeu BOUVET & RICHARD 1997, pp. 31-32, n° 48.

⁷⁰¹⁸ Sobre la ciutat bizacena de Rúspina, vegeu *supra*, § V.1.2.

⁷⁰¹⁹ Sobre la ciutat zeugitana d'Útica, vegeu *supra*, § V.2.1.

⁷⁰²⁰ Sobre l'ús d'*Afri* als autors llatins, vegeu *supra*, § V.7.1.

10. Ciceró (s. I aC)

Marcus Tullius Cicero (106-43 aC) va exercir de fiscal contra Verres, que vers el 70 aC va ser acusat de concussió durant l'exercici de la seva propretura a Sicília entre el 73 i el 71 aC. A l'acció segona de les *Verrines*, Ciceró ens transmet una singular notícia:

10.1. insula est Melita, iudices, satis lato a Sicilia mari periculosoque diiuncta [...] in promuntorio fanum est Iunonis antiquum, quod tanta religione semper fuit, ut non modo illis punicis bellis [...] sed etiam hac praedonum multitudine semper inuiolatum sanctumque fuerit [...] proditum est, classe quondam Masinissae regis ad eum locum adpulsa, praefectum regium dentes eburneos incredibili magnitudine e fano sustulisse et eos in Africam portasse Masinissaeque donasse. regem primo delectatum esse munere; post ubi audisset unde essent, statim certos homines in quinqueremi misisse qui eos dentes reponerent. Itaque in iis scriptum litteris punicis fuit regem Masinissam imprudentem accepisse, re cognita reportandos reponendosque curasse (*In C. Verrem*, acció 2, llibre 4, 46, 103; ed. BORNECQUE 1959, p. 67) 'L'illa de Malta, jutges, està separada de Sicília per un mar força ample i perillós [...] En un turó hi ha un vell santuari de Juno que ha gaudit sempre de tanta devoció que no solament en les guerres púniques, sinó que fins i tot, malgrat la quantitat de pirates, sempre ha romàs inviolat i sagrat [...] Hom explica que, temps ha, havent arribat a aquest lloc un estol del rei Massinissa, el prefecte reial va pendre del santuari uns ullals de vori d'una mida increïble, els va portar a Àfrica i els va donar a Massinissa. D'entrada es va alegrar amb el present; després, quan va sentir d'on eren, de seguida va enviar en una nau de cinc remers per banc uns homes assenyalats perquè restituïssin els ullals. Per això hom va gravar-hi en lletres púniques que el rei Massinissa els havia rebuts sense saber-ne l'origen i que, un cop assabentat, va fer per manera que fossin tornats i restituïts'.

No coneixem, malauradament, aquesta inscripció gravada "*litteris punicis*"⁷⁰²¹. Val la pena observar que la Numídia de Massinissa posseïa una flota pròpia que protegia les exportacions nòmides en direcció al món grec⁷⁰²².

Sobre aquest passatge, vegeu *supra*, § V.20.6.

⁷⁰²¹ GSELL (1918-1928, vol. 6, p. 109, n. 3) no dubta que es tracti d'una inscripció púnica.

⁷⁰²² A partir del 162 aC, els *emporia* de Tripolitània (Lepcis Magna, Oea, Sabrata) estaven sota control de l'estat nòmida. Vegeu *supra*, § III.1.2. Vegeu també CAMPS 1960, pp. 193-196.

Ciceró, remarcant les diferències que existeixen entre el règim fiscal de Sicília i el d'altres províncies, diu que són sotmeses al *stipendium*:

10.2. ut Hispanis et plerisque Poenorum (*In C. Verrem*, acció 2, llibre 3, 6, 12; ed. DE LA VILLE DE MIRMONT 1945, p. 7).

Tal com ha observat C. Courtois, difícilment els africans no cartaginesos estarien dispensats del *stipendium*⁷⁰²³. L'editor H. de la Ville de Mirmont sembla adonar-se del senti lat de *Poenorum* en traduir "la plupart des cités puniques"⁷⁰²⁴.

Sobre aquest passatge, vegeu *supra*, § VI.10.1.

11. Vitruvi (s. I aC)

Marcus Vitruvius Pollio (c. 75 - c. 15 aC), esmenta al *De architectura* el nom d'un riu anomenat *Dyris* que té les fonts a l'Atlas:

11.1. Maurusia quam nostri Mauretanium appellant, ex monte Atlante Dyris, qui ortus ex septentrionali regione, progreditur per occidentem ad lacum Eptagonum et mutato nomine dicitur Agger (*De architectura*, 8, 2, 6) 'A Maurúsia, que els nostres anomenen Mauretània, a partir de la muntanya de l'Atlas hi ha el *Dyris*, que neix en una regió septentrional i flueix cap a l'oest fins al llac Heptàgon i que, amb canvi de nom, s'anomena *Agger*'.

Sobre la designació paleoamaziga de l'Atlas, vegeu *supra*, § VIII.9.2.

12. Estrabó (s. I dC)

El geògraf de Pont Στράβων (*circa* 63 aC - *circa* 24 dC)⁷⁰²⁵, que no va visitar Líbia, ens testimonia el nom paleoamazic de l'Atlas:

12.1. οἰκοῦσιν δ' ἐνταῦθα Μαυρούσιοι μὲν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων λεγόμενοι, Μαῦροι δ' ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων καὶ τῶν ἐπιχώριων, Λιβυκὸν ἔθνος μέγα καὶ εὐδαιμον, ἀντίπορθμον τῇ Ἰβηρίᾳ.

⁷⁰²³ COURTOIS 1950, p. 262.

⁷⁰²⁴ *Loc. cit.*

⁷⁰²⁵ Hem citat *supra*, § 0, un passatge d'Estrabó en què avalua les fonts gregues i llatines per al coneixement dels pobles bàrbars.

κατὰ τοῦτο δὲ καὶ ὁ κατὰ τὰς Στήλας τὰς Ἡρακλείους πορθμός ἐστι, περὶ οὗ πολλὰ εἴρηται. ἔξω δὲ προελθόντι τοῦ κατὰ τὰς Στήλας πορθμοῦ, τὴν Λιβύην ἐν ἀριστερᾷ ἔχοντι ὄρος ἐστίν, ὅπερ οἱ μὲν Ἑλληνας Ἄτλαντα καλοῦσιν, οἱ βάρβαροι δὲ Δύριν (*Geografia*, 17, 3; ed. MÜLLER (K.) & DÜBNER 1853) Ἱi habiten els *maurusis*, que en diuen els grecs, o *maures*, que en diuen els romans i els autòctons. És un poble libi gran i pròsper situat dellà l'estret que el separa d'Ibèria. Es tracta de l'estret de les Columnes d'Hèracles, del qual ja s'ha parlat. El qui passa l'estret de les Columnes amb Líbia a mà esquerra es troba una muntanya que els grecs anomenen *Atlas* i els bàrbars *Dyrin*'.

Sobre la designació paleoamaziga de l'Atlas, vegeu *supra*, § VIII.9.2.

Estrabó també ens testimonia que Μαῦροι és una designació indígena:

12.2. μίσγονται δὲ καὶ τοῖς Μαυρουσίοις οἱ Φαρούσιοι διὰ τῆς ἐρήμου σπανίως, ὑπὸ ταῖς κοιλίαις τῶν ἵππων ὑπαρτῶντες τοὺς ἀσκοὺς τοῦ ὕδατος· ἔστι δ' ὅτε καὶ εἰς Κίρταν ἀφικνοῦνται διὰ τινων τόπων ἐλωδῶν καὶ λιμνῶν. τινὰς δ' αὐτῶν καὶ τρωγλοδυτικῶς οἰκεῖν φασιν ὀρύττοντας τὴν γῆν (*Geografia*, 17, 3, 7; ed. BIFFI 1999, p. 197) 'Els farusis tenen contacte amb els maurusis a través del desert molt de tant de tant, penjant els bots d'aigua de les panxes dels cavalls. Hi ha ocasions també en què arriben a Cirta a través d'unes regions pantanoses i embassades. Diuen que alguns d'ells viuen com els troglodites, excavant la terra'.

Sobre els enigmàtics farusis, vegeu *supra*, § VIII.9.5.

13. Valeri Màxim (s. I dC)

El compilador d'exemples històrics Valeri Màxim s'abeura, segurament, de Ciceró (vegeu *supra* § 10.1) en el següent passatge:

13.1. at non similiter Masinissa rex. cuius cum praefectus classis Melitam appulisset et aeque ex fano Iunonis dentes eburneos eximiae magnitudinis sublatos ad eum pro dono attulisset, ut comperit unde essent aduecti, quinquere mi reportandos Melitam inque templo Iunonis conlocandos curavit, insculptos gentis suae litteris significantibus regem ignorantem eos accepisse, libenter deae reddidisse. factum Masinissae animo quam punico sanguini conueniens! (*Fetes i dites memorables*, 1, 1, ext. 2; ed. COMBÈS

1995, vol. 1, p. 148) ‘Ben altrament el rei Massinissa. Un prefecte d’estol seu va atracar a Malta i igualment, havent pres del santuari de Juno uns ullals de vori d’un mida extraordinària, va portar-los-hi com a present. Però quan [Massinissa] va descobrir d’on els havien transportats, va fer per manera que fossin retornats a Malta en una nau de cinc remers per banc i que fossin restituïts al temple de Juno inscrits amb unes lletres en la llengua del seu poble que deien que el rei els havia rebuts sense conèixer-ne l’origen i que els havia tornar de bon grat a la deessa. L’acció de Massinissa esqueia més al seu esperit que a la seva sang púnica’.

Respecte al text de Ciceró hi ha una diferència potser significativa: mentre que Ciceró diu que Massinissa va fer gravar els ullals “*litteris punicis*”, Valeri Màxim diu que van ser “*insculptos gentis suae litteris*”. La referència al “*sanguis punicus*” —anàlogament a la “*fides punica*” de Sal·lusti (§ 8.5)— palesa la indistinció identitària que trobem sovint als autors llatins a l’hora de tractar autors nord-africans.

14. Pomponi Mela (s. I dC)

El geògraf —precursor de l’obra, més vasta, de Plini el Vell— de la Bètica *Pomponius Mela* no sembla haver creuat l’estret que el separava de la seva *Tingentera* o *Iulia Traducta*⁷⁰²⁶ natal (actual Algesires) per obtenir de primera mà les informacions que reporta sobre l’Àfrica del Nord en la *Chorographia* que va escriure als anys 40 dC.

14.1. orae sic habitantur ad nostrum maxime ritum moratis cultoribus, nisi quod quidam linguis differunt et cultu deum quos patrios seruant ac patrio more uenerantur (*Chorographia*, 1, 8, 41; ed. RANSTRAND 1971, p. 10) ‘Les costes [nord-africanes] són habitades per pagesos que tenen uns hàbits d’allò més semblants als nostres, si no fos per les diferències lingüístiques i de culte dels déus que observen com a patris i que són venerats segons els costums ancestrals’.

14.2. eius [Mauretaniae] orae finis Mulucha, caput atque exordium est promunturium, quo Graeci Ἀμπελουσίαν, Afri aliter sed idem significante uocabulo, appellant [...] ceterum regio ignobilis, et uix quicquam inlustre sortita, paruis oppidis habitatur, parua flumina emittit, solo quam uiris melior et segnitia gentis obscura (*Chorographia*, 1, 5; ed. RANSTRAND 1971, pp. 7-8) ‘Les seves costes [de Mauretània] s’estenen fins al *Mulucha*. Com a cap i principi hi ha un promontori que els grecs anomenen

⁷⁰²⁶ Sobre aquesta identificació, vegeu ROMER 1998, p. 1.

Ἀμπελουσίαν i els africans d'una altra manera, però amb el mot que significa el mateix. [...] Altrament, és una regió ingloriosa i amb prou feines se'n pot destacar res: és poblada per petits llogarets, produeix petits rius, el seu sòl val més que els seus homes i la inactivitat de la seva gent l'enfosqueix'.

L'endotopònim era Κώτης (segons Ptolomeu 4, 1) / Κώτεις (segons Estrabó, 16, 3, 2). Discutim aquest passatge *supra*, § VIII.9.9.

A propòsit dels nòmades de l'interior:

14.3. quamquam in familias passim et sine lege dispersi nihil in commune consultant, tamen, quia singulis aliquot simul coniuges et plures ob id liberi adgnatique sunt, nusquam pauci (*Chorographia*, 1, 42; ed. RANSTRAND 1971) 'Encara que viuen en clans dispersos i no deliberen res en comú, vivint ça i lla i sense llei, tanmateix, com que, per compensar-ho, cadascú té més d'una dona i diversos fills i agnats, no són pocs enlloc'.

Aquest passatge ha estat portat a col·lació *supra*, § VI.1.3.3.

14.4. nomina singuli non habent (*Chorographia*, 1, 43; ed. RANSTRAND 1971) 'no tenen noms personals'.

A propòsit dels atlants. Pomponi Mela i Plini el Vell poen, en darrera instància, d'Heròdot (4, 184), segons el qual els atlants només tenen noms col·lectius, però no de propis⁷⁰²⁷. En parlem *supra*, § VIII.9.1.3.

14.5. ultra montem uiret collis longo tractu longis litoribus obductus, unde uisuntur patentis magis campi quam ut perspici possint Panum Satyrorumque. hinc opinio causae fidem cepit, quod cum in his nihil culti sit, nullae habitantium sedes, nulla uestigia, solitudo in diem uasta et silentium uastius, nocte crebri ignes micant, et ueluti castra late iacentia ostenduntur, crepant cymbala et tympana, audiunturque tibiae sonantes maius humanis (*Chorographia*, 3, 9, 95; ed. FRICK, 1968, pp. 76-77) 'a l'altra banda de la muntanya verdea un turó durant un llarg trajecte obstruït per les extenses costes, des d'on

⁷⁰²⁷ DESANGES 1980a, p. 466, n. 2. Segons GSELL (1915, pp. 192-193), els atlants simplement devien ocultar els seus noms als estranys per tal que, en usar-los, no poguessin exercir algun tipus de poder màgic sobre ells, si bé l'*inter ipsos* —que no creiem pas que estigui fonamentat— de Plini s'oposa a aquesta interpretació.

s'albiren, més enllà d'on arriba la vista, les planes camps dels pans i dels sàtirs. Això confirma que, com que en aquestes [planes] no hi ha conreus, ni habitatges ni restes [de presència humana], de dia domina una vasta solitud i un silenci més vast encara, mentre que de nit guspiregen pertot els focs i, com es mostren els campaments emplaçats en una extensa superfície, espeteguen címbals i timbals i se senten xeremies que ressonen més fort del que ho farien els humans'.

Aquesta descripció mítica d'unes planes deu haver servit de font a un cèlebre passatge de Plini (§ 15.2), que ho aplica a l'Atlas, si no és que Plini poa de la mateixa font que Pomponi Mela. En parlem *supra*, § VIII.9.1.2.

15. Plini el Vell (s. I dC)

Una mica posterior a Pomponi Mela, el naturalista *Gaius Plinius Secundus* (23-79 dC) va reunir en els capítols 1-46 de llibre 5 de la seva magna *Naturalis historia* (en 37 llibres) les informacions més valuoses sobre antiguitats nord-africanes que hom pot trobar en la literatura llatina⁷⁰²⁸. Podem trobar igualment en altres llibres d'aquesta admirable obra d'erudició fitònims i altres tipus de mots atribuïts als maures que hem tingut en compte en els nostres estudis sobre el paleoamazic. Les informacions sobre antiguitats nord-africanes de Plini no són de primera mà, atès que no sembla que hagués visitat mai Àfrica⁷⁰²⁹.

15.1. Africam Graeci Libyam appellauere et mare ante eam Libycum; Aegypto finitur [...] populorum eius, oppidorumque nomina uel maxime sunt ineffabilia praeterquam ipsorum linguis; et alias castella ferme inhabitant (*Història natural*, 5, 1, 1; ed. DESANGES 1980a, p. 46) 'Els grecs han anomenat Àfrica *Líbia* i, el mar que hi ha al davant, *Líbic*; està limitada per Egipte [...] Els noms d'aquests pobles i de les seves ciutats són del tot impronunciables, si no és per les seves llengües; d'altra banda, viuen generalment en llogarets⁷⁰³⁰'.

⁷⁰²⁸ És una sort que l'edició, traducció i comentari d'aquest llibre per a la Budé hagi anat a cura d'un coneixedor tan fi de les antiguitats nord-africanes com és DESANGES 1980a.

⁷⁰²⁹ Vegeu la introducció a Plini de DESANGES 1980a.

⁷⁰³⁰ Encara que el significat primari de *castella*, com a derivat de *castrum*, és el de 'fortins' —tal com ho tradueix Desanges—, en llatí africà (per exemple a Agustí) al més sovint significa 'llogaret, poblet', evidentment per extensió del sentit originari de 'població fortificada'. En aquest passatge de Plini, creiem que cal entendre *castellum* aplicat a tota aglomeració pobletana maura, sense infraestructures urbanes. Vegeu *supra*, §§ V.2.3 i VI.1.3.3.

15.2. incolarum neminem interdiu cerni; silere omnia alio quam solitudinum horrore: subire tacitam religionem animos propius accedentium praeterque horrorem elati super nubila atque in uicina lunaris circuli. eundem noctibus micare crebris ignibus, Aegipanum Satyrorumque lasciuia impleri, tiliarum ac fistulae cantu, tympanorumque et cymbalorum sonitu strepere. haec celebrati auctores prodidere, praeter Herculi et Perseo laborata ibi. spatium ad eum [Atlantem] inmensum incertumque (*Història natural*, 5, 1, 7; DESANGES 1980a, p. 48) ‘Cap dels indígenes és vist durant el dia. Tot resta en silenci amb un horror altre que el dels deserts. Un callat sentiment religiós envaeix l’esperit dels qui s’hi atansen, a més de l’horror del cim que s’aixeca per damunt dels núvols i vers les proximitats de l’òrbita lunar. La mateixa [muntanya] de nit guspireja amb tot de focs, s’omple de les disbauxes dels egipans i dels sàtirs i retruny amb el cant de les flautes i les xeremies i del so dels timbals i dels címbals. Vet aquí el que han transmès autors de renom, a més dels treballs que hi realitzaren d’Hèrcules i Perseu. La distància que ens en separa [de l’Atlas] és enorme i incerta’.

En aquest passatge, Plini poa del *Periple d’Hannó*, que també és la font d’un passatge semblant de Pomponi Mela (§ 14.5). Que els egipans i els sàtirs fossin africans, era una creença força estesa entre els antics⁷⁰³¹. La descripció mítica de l’Atlas ha estat tractada *supra*, § VIII.9.1.2.

15.3. Tingitanae prouinciaie longitudo CLXX est. gentes in ea: quondam praecipua Maurorum —unde nomen— quos plerique Maurusios dixerunt, attenuata bellis ad paucas recidit familias. proxima illi Masaesyliorum fuerat; simili modo extincta est (*Història natural*, 5, 1, 17) ‘La longitud de la província Tingitana és de cent setanta milles. Dels pobles que hi ha, el més important és el dels maures —d’on ve el nom [de Mauretània]—, que molts [autors] han anomenat maurusis. Minvat per les guerres, aquest poble s’ha reduït a unes poques tribus. A prop d’allà hi havia hagut el poble dels masesils, que s’ha extingit de la mateixa manera’.

Aquest passatge ha estat portat a col·lació *supra*, § VI.1.3.3.

15.4. indigenae tamen tradunt in ora ab Salat centum quinquaginta millia passuum, flumen Asanam marino haustu, sed portu spectabile, mox annum quem uocant Fut, ab eo <ad> Addirim —hoc enim Atlanti

⁷⁰³¹ Cf. DESANGES 1980a, p. 102. Vegeu també Plini, 5, 44 i 5, 1, 46; Pomponi Mela, 1, 48.

nomen esse, eorum lingua conuenit— ducenta millia passuum, interueniente flumine, cui nomen est Iuor. ibi pauca extare circa uestigia habitati quondam soli, uinearum palmetorumque reliquias. Suetonius Paulinus —quem consulem uidimus— primus romanorum ducum transgressus quoque Atlantem aliquot milium spatio, prodidit de excelsitate quidem eius, quae ceteri: imas radices densis altisque repletas siluis incognito genere arborum, proceritatem spectabilem esse enodi nitore, frondes cupressi similes, praeterquam grauitatem odoris, tenui eas obduci lanugine: quibus addita arte posse quales e bombyce uestes confici. uerticem altis etiam aestate operiri niuibus (*Història natural*, 5, 13-14; ed. DESANGES 1980a, p. 51) ‘Tanmateix, els indígenes diuen que hi ha, sobre la costa, a cent cinquanta mil passes de *Sala*, un riu, l’*Asana*, d’aigües salabroses però amb un port admirable. Després un riu que anomenen *Fut*, d’allà a *Dirin* —aquest és, en efecte, el nom de l’Atlas en llur llengua— hi ha dues-centes mil passes. En l’interval, hi ha un riu que s’anomena *Ivor*. S’hi troben alguns vestigis que proven que aquesta terra va ser habitada en altres temps, restes de vinyes i de palmerars. *Suetonius Paulinus* —que hem vist cònsol—, és el primer cap romà a travessar l’Atlas en alguns milers de passes. Informa sobre l’alçada d’aquesta muntanya el mateix que els altres: el peu de l’Atlas està reblert de boscos densos i profunds, amb una mena d’arbre inconegut, d’una alçada admirable i una lluentor sense grops; la fulla recorda la dels xiprers —si no fos per l’olor penetrant—, coberts d’un lleuger borrhissol, amb què es poden fer, posant-hi art, vestits com si fossin de seda. El cim (de l’Atlas) està cobert de neu profunda fins i tot a l’estiu’.

Sobre aquest passatge, vegeu *supra*, § VIII.5.4. L’orònim paleoamazic de l’Atlas ha estat estudiat *supra*, § VIII.9.2, on proposem que, a partir de les nombroses variants textuais que ofereixen els diferents còdexs plinians, s’analitzi *Addirim* com una aglutinació de la preposició adlativa llatina per part dels copistes, de manera que la lliçó preferent per a una futura edició hauria de ser *ad Dirim*, també donada per alguns còdexs. El riu *Fut* deu ser el mateix que el Φούθ de Ptolomeu (4, 2), versemblantment el modern *Tansift*⁷⁰³².

15.5. Atlantes degeneres sunt humani ritus, si credimus. nam neque nominum ullorum inter ipsos appellatio est (*Història natural*, 5, 8, 45; ed. DESANGES 1980a, p. 67) ‘Els atlants són uns degenerats del comportament humà, si hem de donar crèdit [al que en diuen], car entre ells no es criden amb cap nom’.

Aquest passatge ha estat discutit *supra* § VIII.9.1.3.

⁷⁰³² Vegeu THOUVENOT 1946, p. 376.

15.6. post Nasamonas Asbytae et Macae uiuunt; ultra eos *Garamantes* XI dierum itinere a Syrtibus Maioribus ad occidentem et ipsi uersus harenis circumdati, puteos tamen haut difficile binum fere cubitorum altitudine inueniunt, ibi restagnantibus Mauretaniae aquis. domos sale montibus suis exciso ceu lapide construunt. ab his ad Trogodytas hiberni occasus plaga dierum septem iter, cum quibus commercium gemmae tantum, quam carbunculum uocamus, ex Aethiopia inuectae (*Història natural*, 5, 34; ed. DESANGES 1980a, pp. 61-62) ‘Després dels nasamons viuen els asbites i els maces. Més enllà d’aquests, els garamants, a onze dies de camí de la Gran Sirte, ells també en direcció a l'oest, bo i envoltats de sorra, troben tanmateix sense dificultat pous d’uns dos colzes de profunditat, atès que allà s’estanquen les aigües de Mauretània. Construeixen les cases amb sal extreta de llurs muntanyes o bé de pedra. D’aquests als troglodites, per la regió del ponent hivernal, set dies de camí, amb els quals l’únic comerç és el de la gemma importada d’Etiòpia que anomenem *carboncle*’.

Sobre aquest passatge, vegeu *supra*, § IV.12.2.

15.7. interuenit ad solitudines Africae super Minorem Syrtim dictas uersa Phazania, ubi gentem Phazaniorum urbesque Alelen et Cillibam subegimus, item Cidamum e regione Sabratae. ab his mons longo spatio in occasum ab ortu tendit, Ater nostris dictus a natura, adusto similis aut solis repercussu accensus. ultra eum deserta, mox Thelge oppidum Garamantum itemque Dedris adfuso fonte a medio die ad mediam noctem aquis feruentibus totidemque horis ad medium diem rigentibus, clarissimumque Garama, caput Garamantum, omnia armis Romanis superata et a Cornelio Balbo triumphata [...] et hoc mirum: supra dicta oppida ab eo capta auctores nostros prodidisse; ipsum in triumpho praeter Cidamum et Garamam omnium aliarum gentium urbiumque nomina ac simulacra duxisse, quae iere hoc ordine: Tabudium oppidum, Niteris natio, Miglis Gemella oppidum, Bubeium natio uel oppidum, Enipi natio, Tuben oppidum, mons nomine Niger, Nitibrum <natio>, Rapsa oppidum, Viscera natio, Decri oppidum, flumen Nathabur, Thapsagum oppidum, flumen Dasibari, mox oppida continua Baracum, Bulba, Halasit, Galsa, Balla, Maxalla, Cizania, mons Giri in quo gemmas nasci titulus praecessit. ad Garamantas iter inexplicabile adhuc fuit, latronibus gentis eius puteos —qui sunt non alte fodiendi, si locorum notitia adsit— harenis operientibus. proxumo bello quod cum Oeensibus gessere initiis Vespasiani Imperatoris, compendium uiae quadridui

deprehensum est. hoc iterum uocatur Praeter Caput Saxi (*Història natural*, 5, 35-38; ed. DESANGES 1980a, pp. 62-64) 'Hi ha entremig, en direcció als deserts d'Àfrica esmentats al damunt de la Petite Sirte, Fazània, on vam sotmetre el poble dels fazanis i les ciutats d'*Alele* i *Cilliba*, i també *Cidamus* a partir de la regió de Sabrata. A partir d'aquestes regions, una muntanya d'estén sobre un llarg espai que va de llevant a ponent, anomenada *Ater* pels nostres a causa de la seva natura com recremada o encesa pel bat del sol. Enllà d'aquesta muntanya, deserts, i aviat *Thelge*, ciutat dels garamants, i també *Dedris*, amb una font que vessa aigües bullents del migdia a mitjanit i aigües glaçades les mateixes hores fins al migdia, i la famosíssima Gàrama, capital dels garamants, ciutats totes vençudes per les armes romanes i sobre les quals *Cornelius Balbus* va obtenir el triomf, l'únic estranger [...] El que és admirable és que les ciutats esmentades més amunt van ser preses per ell, segons han transmès els nostres autors, i que ell mateix va dur en triomf els noms i les imatges de tots els pobles i ciutats, llevat de *Cidamus* i Gàrama, que van anar en aquest ordre: la ciutat de *Tabudium*, el poble de *Niteris*, la ciutat de *Miglis Gemella*, el poble o ciutat de *Bubeium*, la ciutat de *Tuben*, una muntanya anomenada *Niger*, <el poble> de *Nitibrum*, la ciutat de *Rapsa*, el poble de *Viscera*, la ciutat de *Decri*, el riu *Nathabur*, la ciutat de *Thapsagum*, el poble de *Tamiagi*, la ciutat de *Boin*, la ciutat de *Pege*, el riu *Dasibari*, a continuació una sèrie de ciutats: *Baracum*, *Bulba*, *Halasit*, *Galsa*, *Balla*, *Maxalla*, *Cizania*, la muntanya *Giri*, precedida d'una placa que deia que produïa gemmes. La ruta cap als garamants ha estat inextricable fins ara pel fet que els lladres d'aquest poble colguen de sorra els pous, que no són profunds de cavar, si tenim present el coneixement d'aquests indrets. Durant la guerra recent menada contra la gent d'*Oea* als inicis de l'imperi de Vespasià ha estat descoberta una dreuera de quatre jornades. Aquest camí és anomenat *Praeter Caput Saxi*'.

El report de l'expedició de *Cornelius Balbus* ha estat estudiat *supra*, § IV.4.

15.8. quae (oenanthe) in Africa fit, ad medicos tantum pertinet uocaturque *massaris*. omnis autem ex alba labrusca praestantior quam e nigra (*Història natural*, 12, 133; ed. ERNOUT 1949, pp. 61-62) 'L'*oenanthe* que es fa a Àfrica concerneix només els metges i s'anomena *massaris*. En qualsevol cas, de la llambrusca [vinya silvestre] blanca tot és millor que de la negra'.

Aquest passatge ha estat evocat en l'estudi lexicològic tractat *supra* § V.13.1.

15.9. eadem Africa, qua uergit ad nos, insignem arborem loton gignit, quam uocat *celthim*, et ipsam Italiae familiarem, sed terra mutata. praecipua est circa Syrtis atque Nasamonas (*Història natural*, 13, 104; ed. ERNOUT 1956, p. 51) 'La mateixa Àfrica, en la part girada cap a nosaltres, produeix un arbre, el *lotus*, anomenat allà *celthis*, familiar també a Itàlia, però modificat pel terreny. És típic dels voltants de les Sirtes i dels nasamons'.

Aquest passatge ha estat evocat en l'estudi lexicològic tractat *supra* § III.4.

15.10. Poenus etiam Mago, cui quidem tantum honorem senatus noster habuit Carthagine capta, ut, cum regulis Africae bibliothecas donaret, unius eius duodetriginta uolumina censeret in Latinam linguam transferenda, cum iam M. Cato praecepta condidisset, peritisque Punicae dandum negotium, in quo praecessit omnes uir clarissimae familiae D. Silanus (*Història natural*, 18, 22) 'El púnic *Mago*, al qual en efecte el nostre senat va conferir un honor tan gran arran de la presa de Cartago que, quan [el senat] va donar les biblioteques als reietons d'Àfrica, va decidir que només els seus vint-i-vuit volums fossin traduïts a la llengua llatina, baldament Marc Cató⁷⁰³³ ja havia compost els seus preceptes, i que la feina fos donada a experts en púnic, qualitat en què *Decimus Silanus*, home de la més distingida família, avantatjava tothom'.

A propòsit del decret del senat romà d'oferir les biblioteques de Cartago als reietons nòmides aliats de Roma després de la victòria del 146 aC. Hom no ha sabut explicar encara per què de totes aquestes biblioteques —de les quals no en sabem res més: ni sobre la quantitat ni sobre la qualitat dels volums que contenien— el senat decretà traduir-ne al llatí només els vint-i-vuit llibres de l'agrònom *Mago*⁷⁰³⁴. No sabem quin ús en feren, els reietons nòmides⁷⁰³⁵.

15.11. massaris odoribus tantum gignitur (*Història natural*, 23, 9; ed. ANDRÉ 1971, p. 23) 'La *massaris* es produeix tan sols per als perfums'.

Aquest passatge ha estat evocat en l'estudi lexicològic tractat *supra* § V.13.1.

⁷⁰³³ Cató el Vell (o el Censor), autor del *De agricultura*.

⁷⁰³⁴ Vegeu GSELL 1918-1928, vol. 1, pp. 331-332. Sobre *Mago*, vegeu HEURGON 1976, pp. 441-456.

⁷⁰³⁵ Sobre l'influx de la cultura púnica sobre els maures, vegeu *supra*, § V.1.4.

15.12. generator onagro et asina genitus omnes antecellit. onagri in Phrygia et Lycaonia praecipui. pullis eorum ceu praestantibus sapore Africa gloriatur, quos *lalisiones* appellat (*Història natural*, 8, 174; ed. ERNOUT 1952) 'el semental nascut d'un onagre i una somera és millor que tots els altres. A Frígia i Licaònia [al cor d'Anatòlia] hi ha uns onagres extraordinaris. Dels seus pollins, de gust excel·lent, es vanta Àfrica, que els anomena *lalisiones*'.

Sobre aquest passatge, vegeu *supra*, § V.13.6.

15.13. paliurus quoque spinae genus est. semen eius Afri *zuram* uocant, contra scorpiones efficacissimum, item calculosis et tussi (*Història natural*, 24, 71; ed. ANDRÉ 1972, p. 64) 'el paliür és també una espècie d'espina. La seva llavor, que els africans anomenen *zura*, és molt eficaç contra els escorpins, i també per als càlculs i la tos'.

Sobre aquest passatge, vegeu *supra*, § V.13.8.

16. Dioscòrides (s. I dC)

Els setanta-tres fitònims atribuïts als Ἄφροι per la mà que va completar lèxicament, en un parell de famílies de còdexs, la rica obra de farmacopea de Dioscòrides han estat estudiats *supra* § V.14.

17. Estaci (s. I dC)

El poeta *Publius Papinius Statius* (circa 45-96 dC) va escriure en l'època dels Flavis, probablement per encàrrec, una silva a un cavaller pertanyent a una rica família de sùfets púnics de Lepcis Magna (Tripolitània) anomenat Septimi el Sever:

17.1. non sermo Poenus, non habitus tibi, / externa non mens: Italus, Italus. / sunt Vrbe Romanisque turmis, qui Libyam deceant alumni (*Silves*, 4, 5: *Ode lyrica ad Septimum Seuerum*, 45-46; ed. FRÈRE 1944, vol. 2, p. 154) 'La teva llengua no té res de púnic; el teu esperit no és estranger: itàlic, itàlic. A la ciutat i als esquadrons romans hi ha plançons que escauen a Líbia'.

Aquest Septimi el Sever és segurament l'avi homònim del famós emperador. La família dels Severs era, en efecte, una família de notables

púnics⁷⁰³⁶. L'avi Septimi el Sever va ser enviat a Itàlia a rebre una formació romana en llengua llatina i, encara que va fer carrera senatorial, va restar cavaller i va treballar durant un temps a Roma. Deu ser aquest el Septimi el Sever d'Estaci. En tot cas, no pot tractar-se, de cap manera, del primer emperador de la dinastia dels Severs, donat que Estaci va escriure cap al final del s. I dC (sota l'imperi de Domicià) i l'emperador Septimi el Sever va viure entre el 146 i el 211⁷⁰³⁷.

Discutim aquest passatge *supra*, § III.14.1.2.

18. Sili Itàlic (s. I dC)

Al poema èpic *Punica*, *Tiberius Catius Silius Italicus* (circa 25-101 dC) parla de la llengua de la tribu tingitana dels *Baniurae* / *Baniures*:

18.1. tum, chalybis pauper, Baniurae cruda iuventus,
contenti parca durasse hastilia flamma,
miscabant auidi trucibus fera murmura linguis.
necnon Autololes, leuibus gens ignea plantis;

(*Punica*, 3, 303-306) 'Llavors, pobre de ferro, els *Baniurae*⁷⁰³⁸, cruel jovent, / contents d'endurir les llances amb una lleu flama, / barrejaven àvidament bramuls ferotges amb llengües salvatges. / I així mateix els *Autololes*⁷⁰³⁹, tribu ardent de peus lleugers'.

Comentem aquest passatge *supra*, § VIII.9.6.

19. Appià (s. II dC)

És important per a la història antiga de l'Àfrica del Nord el llibre *Λιβυκά* de la magna obra *Ῥωμαϊκά*, en 24 llibres (11 de conservats), de l'alexandrí *Ἀππιανός* (circa 90 – circa 160 dC)⁷⁰⁴⁰. Es conserven, a més a més, cinc fragments dedicats als afers nòmides.

19.1. ἐνδιδοὺς οὖν ἤδη πρὸς τὴν τοῦ Ἰογόρθα προδοσίαν ὁ Βόκχος,
ἐς μὲν ὑπόκρισιν ἐπ' ἄλλον στρατὸν περιέπεμπεν ἐς Αἰθίοπας
τοὺς γείτονας, οἱ ἐπὶ ἐσπέραν ἀπὸ τῶν ἐῶων Αἰθίοπων
διήκουσιν ἐς τὸ Μαυρούσιον ὄρος ὃ καλοῦσιν Ἰατλαντα

⁷⁰³⁶ Sobre la Lepcis Magna de l'època de l'Alt Imperi, vegeu *supra*, § III.1.2.

⁷⁰³⁷ Atès que altres textos parlen efectivament de l'origen púnic de l'emperador Septimi el Sever —vegeu Aureli Víctor (§ 4.13) i *Història Augusta* (§ 4.14)—, és fàcil incórrer en l'anacronisme d'atribuir al Sever emperador la silva d'Estaci; així, per exemple, MILLAR 1968, p. 130.

⁷⁰³⁸ Sobre els *Baniurae*, vegeu *supra*, § VIII.2.2.

⁷⁰³⁹ Sobre els *Autololes*, vegeu *supra*, § VIII.2.1.

⁷⁰⁴⁰ Vegeu GOUKOWSKY 2002.

(*Història romana*, 8, “Numidian Affairs” 5; ed. WHITE 1912) ‘En efecte, tendint ja vers la traïció de Jugurta, *Bocchus* va enviar missatgers a l’entorn fent veure que reclutava un altre exèrcit d’entre els etiòps veïns, que s’estenen des d’Etiòpia oriental vers l’oest, cap a la muntanya maura anomenada Atlas’.

Els fets remunten a l’any 105 aC, durant la coneguda guerra de Jugurta. Si hem de creure el testimoni d’Appià, hi havia “etiòps” a l’est de l’Atlas de Mauretània (o Maurúsia). Uns segles abans, el navegant Eudoxe en localitza a l’oest de l’Alt Atlas fins a l’oceà Atlàntic (vegeu *supra*, § 5.2) i el geògraf Ptolomeu (4, 6, 6) esmenta uns Λευκαιθίοπες a la costa atlàntica, a la vora de la muntanya Ῥυσάδιον.

Discutim aquest passatge *supra*, § VIII.9.4.

20. Ptolomeu (s. II dC)

Κλαύδιος Πτολεμαῖος (*circa* 90 - *circa* 168 dC), geògraf, matemàtic i astrònom de la Tebaida egípcia, és autor d’un important tractat de geografia de tot l’Imperi Romà, amb nombroses indicacions sobre l’Àfrica del Nord⁷⁰⁴¹. La seva pertinència és especialment gran per a la toponímia de Mauretània Tingitana. Vegeu especialment *supra*, §§ VIII.9.4 i VIII.9.7.1.

21. Frontó (s. II dC)

Marcus Cornelius Fronto (*circa* 100-175 dC), fill d’una família romana, va néixer a Cirta⁷⁰⁴², al cor de Numídia. Va esdevenir el més brillant orador i advocat de la fi de l’imperi d’Hadrià. Només ens n’ha pervingut la correspondència⁷⁰⁴³. En el seu estil retòric, enriqueix el vocabulari amb arcaïsmes, neologismes i hel·lenismes⁷⁰⁴⁴; no hi trobem, però, dialectalismes que delatin el seu origen africà. Hi han estat detectats alguns “vulgarismes”⁷⁰⁴⁵, però no són característics de la llatinitat africana.

⁷⁰⁴¹ Edicions: A l’edició clàssica de MÜLLER (K.) & FISCHER 1883-1901, cal afegir la moderna, amb traducció a l’alemany, de STÜCKELBERGER & GRABHOFF 2006, vol. 1 (Mauretània Tingitana, Mauretània, Cesariana, Numídia i Àfrica, Marmàrica, Líbia i Egipte, Líbia interior, Etiòpia al sud d’Egipte, Etiòpia al sud de Líbia, pp. 380-471), vol. 2 (mapes, pp. 824-839).

⁷⁰⁴² Vegeu DESANGES 1987.

⁷⁰⁴³ Vegeu VAN DEN HOUT 1988.

⁷⁰⁴⁴ Vegeu CHARLET 1997, pp. 2935-2938.

⁷⁰⁴⁵ Vegeu BEJARANO 1983.

22. Apuleu (s. II dC)

D'un autor nascut en plena Numídia, a la ciutat de Madaure⁷⁰⁴⁶, a tocar del territori de la confederació dels musulames⁷⁰⁴⁷, podríem esperar referències lingüístiques o, si més no, de *realia* útils per al coneixement de la llengua i la societat paleoamazigues de la seva regió. El cert és, però, que *Lucius Apuleius* (circa 123 - circa 180 dC), encara que presumia de ser mig nùmida i mig getul i ens diu que, durant molt de temps, va parlar llatí amb un fort "accent", tenia una formació literària i uns interessos filosòfics que el situaven de ple en l'esfera cultural romana i hel·lenística. Alguna dada lingüística ens ofereix de Tripolitània, regió en què vers el 161 va ser enjudiciat⁷⁰⁴⁸, concretament a la ciutat de Sabrata, després d'haver-se casat amb una afroromana de Oea.

22.1. de patria mea uero, quod eam sitam Numidiae et Gaetuliae in ipso confinio mei<s> scriptis ostendistis, quibus memet professus sum, cum Lolliano Auito *c. u.* praesente publice dissererem, Seminumidam et Semigaetulum, non uideo quid mihi sit in ea re pudendum, haud minus quam Cyro maiori, quod genere mixto fuit Semimedus ac Semipersa. non enim ubi prognatus, sed ut moratus quisque sit spectandum, nec qua regione, sed qua ratione uitam uiuere inierit, considerandum est (*Pro se de magia*, 24; ed. HELM 1994, pp. 27-28) 'Pel que fa a la meva pàtria, el fet que hàgiu mostrat que es troba al mateix confi de Numídia i Getúlia a partir dels meus escrits, en què afirmo ser mig nùmida i mig getul, [...] no veig per què ha de ser per a mi motiu de vergonya, no menys que a Cir el Gran, d'origen mestís mig mede i mig persa. I és que s'ha de mirar no de quina ascendència hom ha nascut, sinó com ha viscut, i s'ha de considerar no en quina regió, sinó el principi en base al qual ha concebut de menar la vida'.

22.2. loquitur nunquam nisi Punice et si quid adhuc a matre graecissat; enim Latine loqui neque uult neque potest. audisti, Maxime, paulo ante, pro nefas, priuignum meum, fratrem Pontiani, disertum iuuenis, uix singulas syllabas fringultientem (*Pro se de magia*, 98, 8-9; ed. HELM 1994, p. 109) 'No parla mai si no és en pùnic i, per la mare, xerra una mica en grec; car el llatí ni vol ni pot parlar-lo. Màxim, has sentit suara, per nefas!, el meu fillastre, el germà de Poncià, un jove eloqüent, que amb prou feines balbujeja cada síl·laba'.

A propòsit d'un familiar polític d'Apuleu anomenat *Sicinius*. Efectivament, trobem, encara al segle II dC, i fins al III dC, ben arrelada

⁷⁰⁴⁶ Sobre la qual vegeu *supra*, § VI.6.3.

⁷⁰⁴⁷ Sobre els quals vegeu *supra*, §§ VI.1.2.4 i VI.14.4.

⁷⁰⁴⁸ No són gens clars els motius reals del seu enjudiciament. Vegeu en darrera instància FICK 2005, pp. 349-364.

la llengua púnica a Tripolitània, concretament a Oea, com ens testimonia Apuleu, i a Lepcis Magna, com ens testimonien altres autors (Valeri Màxim, *Història Augusta*), parlant de Septimi el Sever. Introduïm aquest passatge en la discussió *supra*, § III.14.1.1.

22.3. quis enim uestrum mihi unum soloecismum ignouerit? quis uel unam syllabam barbaram pronuntiatam donauerit? quis incondita et uitiosa uerba temere quasi delirantibus oborientia permiserit blaterare? quae tamen aliis facile et sane meritissimo ignoscitis (*Florida*, 9; ed. HELM 1959, p. 10-11) 'Qui de vosaltres em perdonaria un solecisme? Qui em concediria que pronunciés una sola síl·laba a la bàrbara? Qui permetria que xerrés a la lleugera amb mots grollers i defectuosos, com els que deixen anar els qui deliren? En canvi això als altres els ho perdoneu fàcilment i amb tota raó'.

Aquests *aliis* poden ser els africans púnics i, potser també, els maures, que, quan parlen llatí, ho fan cometent interferències de les seves llengües.

23. Festus (s. II dC)

El gramàtic *Sextus Pompeius Festus* és autor d'un tractat *De uerborum significatu*, que conté una al·lusió a la llengua dels africans:

23.1. *nepa*, Afrorum lingua sidus quod dicitur nostris *cancer*, uel, ut quidam uolunt, *scorpis* (*De uerborum significatu*, 163, 12; ed. THEWREWK DE PONOR 1889, pp. 166-167) '*nepa*, que designa en la llengua dels africans un estel que nosaltres anomenem *cranc* o, com alguns volen, *escorpi*'.

Vegeu la discussió d'aquest passatge *supra*, § V.13.10.

24. Tertul·lià (ss. II-III dC)

Quintus Septimius Florens Tertullianus (circa 155 - circa 220 dC) de Cartago fou no solament un dels màxims apologistes del cristianisme africà primerenc⁷⁰⁴⁹ —al qual es convertí vers el 193 dC—, sinó també el màxim forjador del llatí cristià⁷⁰⁵⁰. La importància de Tertul·lià en el

⁷⁰⁴⁹ Sobre la introducció del cristianisme a l'Àfrica del Nord, vegeu *supra*, § V.2.5.1.

⁷⁰⁵⁰ Sobre el llatí dels cristians a Àfrica, vegeu *supra*, § VI.11.1.

desenvolupament de la llatinitat cristiana és impossible de ponderar⁷⁰⁵¹. Alhora, el seu rigorisme extrem —que podríem qualificar de “integrista”—, el deixa fora de l'ortodòxia cristiana —sobretot arran de la seva adhesió al montanisme a partir del 207—, de la qual sí que han estat exponents destacats tres altres africans il·lustres, Cebrià de Cartago (§ 27), Agustí de Tagast (§ 41) i Fulgenci de Ruspe (§ 51).

A l'obra cabdal de Tertul·lià, l'*Apologeticum* (197 dC), trobem una referència al coneixement de l'hebreu per part de la important comunitat jueva de Cartago de la seva època⁷⁰⁵²:

24.1. Hebraei retro, qui nunc Iudaei: igitur et litterae Hebraeae et eloquium (*Apologeticum* 18) ‘Eren hebreus els qui ara són jueus. Per aquesta raó són hebrees tant les seves lletres com la seva parla’.

Sobre aquest passatge, vegeu *supra*, § V.20.1.

25. Pomponi Porfirió (s. III dC)

Poc sabem ni de l'origen ni de l'època de *Pomponius Porphyrio*, conegut com a autor d'un comentari escolar a Horaci. Hom el situa vagament vers la primeria del s. III dC. L'africanitat de Porfirió va ser defensada amb arguments lingüístics per diversos filòlegs del s. XIX⁷⁰⁵³.

25.1. manni equi dicuntur pusilli, quos uulgo burichos uocant (comentari a l'oda 3, 27, 7; ed. MEYER 1874, p. 114).

25.2. mannos autem equos uulgo burichos appellant (comentari a l'epode 4, 4, 13).

L'estudi dialectològic d'aquest dialectalisme, resumeix *supra*, § V.13.9, l'hem desenvolupat *in extenso* recentment⁷⁰⁵⁴.

25.3. Gaetulo murice Afro ac per hoc Mauro, significat enim purpuram Girbitanam (comentari a l'epístula 2, 2, 181; ed. MEYER 1874)⁷⁰⁵⁵.

⁷⁰⁵¹ Segons l'estudi de HOPPE (1932, p. 148), apareixen a Tertul·lià 982 neologismes, dels quals 438 no apareixen més que en aquest autor, mentre que els 544 restants apareixen també en autors posteriors.

⁷⁰⁵² Sobre la comunitat jueva de Cartago en època de Tertul·lià, vegeu FRENZ 1970, pp. 291-292 i *idem* 1978, p. 185; LEPELLEY 1990, pp. 403-421. Vegeu també *supra*, § V.2.3.

⁷⁰⁵³ Vegeu KELLER 1864-1867, KELLER 1879, SITTL 1882, pp. 89-90 i LANDGRAF 1896. Vegeu les valoracions al respecte de HELM 1952 i, més recentment, de SCHMIDT (P.L.) 2001a.

⁷⁰⁵⁴ MÚRCIA 2009.

⁷⁰⁵⁵ En parla LANDGRAF 1896, p. 551.

25.4. Bis tinctam autem lanam δίβαφον purpuram dicit, quam scimus esse pretiosiore (comentari a l'oda 2, 16, 35; ed. MEYER 1874)⁷⁰⁵⁶.

26. Ulpià (s. III dC)

El jurista d'avantpassats de Tir *Domitius Ulpianus* (mort al 228 dC), representant de la tradició de la jurisprudència romana durant l'imperi de Caracal·la, ens ha transmès dos textos jurídics a propòsit de les llengües en què poden ser escrites diverses disposicions legals.

26.1. fideicommissa quocumque sermone relinqui possunt, non solum Latina uel Graeca, sed etiam Punica uel Gallicana uel alterius cuiusque gentis (*Liber II fideicommissorum, apud Iustiniani Digestae* 32, 1, 11, 1).

A propòsit de la disposició dels fideïcomissos, és a dir la deixa d'uns béns a una persona que els ha de conservar i transmetre a un tercer.

26.2. proinde si quis Latine interrogauerit, respondeatur ei Graece, dummodo congruenter respondeatur, obligatio constituta est: idem per contrarium. sed utrum hoc usque ad Graecum sermonem tantum protrahimus an uero et ad alium, Poenum forte uel Assyrium uel cuius alterius linguae, dubitare potest (*Liber XLVIII ad Sabinum, apud Iustiniani Digestae* 45, 1, 1, 6) 'consegüentment, si algú pregunta en llatí i és respost en grec, sempre que es respongui consegüentment, l'obligació establerta és la següent: igualment en cas invers. Però si ho estenem solament a la llengua grega o també, en canvi, també a una altra, per ventura el púnic, "l'assiri" o alguna altra llengua, es pot dubtar'.

És evident que aquests "dubtes" a l'hora de fer extensiva la permissió a altres llengües només són possibles si les llengües en qüestió són efectivament parlades a la primèria del segle III dC. Per a un autor d'origen fenici⁷⁰⁵⁷ com Ulpià, el més probable és que l'*Assyrius* sigui l'arameu, que va començar a substituir l'assiri (estadi més tardà de la llengua de Babilònia, l'accadi) al s. VI aC⁷⁰⁵⁸.

⁷⁰⁵⁶ En parla LANDGRAF, *loc. cit.*

⁷⁰⁵⁷ Sobre la pervivència del fenici, vegeu *supra*, § VI.10.2.1.3.

⁷⁰⁵⁸ Vegeu MOSCATI 1964, §§ 2.4 i 3.17, pp. 6-7 i 10-11.

27. Cebrià (s. III dC)

La notable tasca pastoral de *Caecilius Cyprianus Thascius* (circa 200 – 258), bisbe de Cartago de gran influència a l'església africana molt de temps després de la seva mort, a penes ha redundat en al·lusions lingüístiques d'interès per al paleoamazic, malgrat l'extensa correspondència conservada⁷⁰⁵⁹.

27.1. abstinuimus (a communicatione) Sophronium et ipsum de extorribus Soliassum budinarium (*Epistula* 42; CSEL 3.2, p. 590) 'Hem excomunicat Sofroni i també, dels exiliats, *Soliassus el budinari*'.

Aquest mot *budinarius* sembla pertànyer a la família lèxica de *buda*, encara que no pot ser un derivat directe⁷⁰⁶⁰.

28. Ostraca de Golas (s. III dC)

Sobre els *ostraca* localitzats al bastió de *Golas* (*Bu Njem*), situat al limes sud-est de Tripolitània, vegeu *supra*, §§ III.6.2 i III.7.

28.1. die s(upra) s(cripto) intr[oierunt Garaman]tes ferentes hor[deum]: muli n(umero) jii et asinos (sic) jiii (*ostracon* n° 72; ed. MARICHAL 1992, pp. 104 i 178) 'El dia consignat més amunt van entrar [al campament] uns garamants que portaven ordi: tres muls i quatre ases'.

28.2. Aurel(io) Secundo de(curioni) • salutem

ab Licinio Fortunato trasmisi

a te domine • item per puros

tuos gura duua semis

quorum appoca mi ad-

signent (*ostracon* n° 86; ed. MARICHAL 1992, pp. 193-194)⁷⁰⁶¹

La lliçó *gura* sembla confirmada per l'ocurrència del mateix mot en l'*ostracon* n° 87, però en aquesta ocasió estem mancats de context per culpa de l'estat fragmentari de la peça de terrissa⁷⁰⁶².

⁷⁰⁵⁹ Interessant igualment per nombrosos fets de *realia*, poc concernits per la realitat africana. Hom pot consultar-ne l'edició de BAYARD 1945-1961.

⁷⁰⁶⁰ Estudiat per ADAMS (2007, p. 526), que ho defineix com a 'maker of small papyrus objects of one type of another', 'wick-maker (i.e. candle maker)' o bé com a 'maker of small garments'. SOUTER (1949, p. 33) ho havia definit com a 'maker of rush-mats'.

⁷⁰⁶¹ Notem només, per a una correcta comprensió del text: *a te* (l. 3) = *ad te* ; *puros* (l. 3) = *pueros* ; *appoca* (l. 5) = *apocha* (ἀποχή) 'rebut'.

⁷⁰⁶² MARICHAL 1992, n° 87, pp. 194-195.

28.3......]o d(ecurioni) preposito
salutem

ab Aurelio Donato mili(te) suscipies ab

Glareo ašgatui dua semis • facent

m(odios) triginta ad usus militum moran-

tium Golas [jii] kal(endas) Augustas • Aemi-

liano et Basso Cos(ulibus) (l'ostracon n° 81; ed. MARICHAL 1992, pp. 188-189)⁷⁰⁶³.

Aquest *ostracon* està datat del 259 dC.

29. Inscripcions de *Lambaesis* i *Auzia* (s. III dC)

Ambdues inscripcions, la de *Lambaesis* i la d'*Auzia*, es complementen en la relació d'un episodi important de les insurreccions maures a les Mauretànies Cesariana i Sitifiana i a la Numídia de la segona meitat del s. III dC, en aquest cas dels anys 253-256 dC: la captura del *famosissimus dux* dels *Fraxinenses*, el (segons la segona inscripció) *Faraxen rebellis*, i dels seus *satellites*, a càrrec d'un notable d'*Auzia* (a l'est de la Mauretània Cesariana) anomenat Q. Gargilius Martialis, que, a la fi, havia de sucumbir en una emboscada dels *Bauares* a la primavera del 260. És més versemblant que l'antropònim *Faraxen* provingui de l'etnònim *Fraxinenses* que viceversa⁷⁰⁶⁴. T. Kotula, tot posant en paral·lel ambdues inscripcions, ha interpretant que el *dux gentilium Fraxiniensium* devia encapçalar una confederació de tribus — d'acord amb el que suggereix l'expressió *rebellis cum satellibus*— que no són esmentades en aqueixes inscripcions⁷⁰⁶⁵. Els *Fraxinenses* sembla que s'esqueien als confins de Mauretània Sitifiana i de Numídia, per ventura a les muntanyes de *Ouennougha*, a l'est d'*Auzia*⁷⁰⁶⁶.

29.1. I(oui) O(ptimo) M(aximo) / ceterisq(ue) diis deabusq(ue)
immortalib(us), / C. Macrinus Decianus u(ir) c(larissimus) legat(us)
/ Aug(ustorum duorum) pr(o) pr(aetore) prou(inciae) Numidiae et /
Norici, Bauaribus, qui adunatis IIII / regibus in prou(inciam)
Numidiam in/ruperant, primum in regione / Milleuitana, iterato in
confi/nio Mauretaniae et Numidi/ae, tertio Quinquegentaneis /

⁷⁰⁶³ Kerr nota que *aogatui* s'hauria de llegir com *azgatui*, atès que la lliçó apunta més aviat a una *z* —que, com a grafema grec, sovint era mal copiat en *ostraca* i fins i tot en inscripcions (cf. CIL, 8, 15332 i 25972)— que a una sigma (KERR 2007, p. 86 ss.).

⁷⁰⁶⁴ Cf. CAMPS 1997c, p. 2728.

⁷⁰⁶⁵ KOTULA 1990, pp. 230-232.

⁷⁰⁶⁶ Cf. DESANGES 1997b, p. 2934.

gentilibus Mauretaniae Caesariensis, item gentilibus Fraxi/nensibus qui prouinciam / Numidiam uastabant, capto famosissimo duce eorum, caesis fugatisque (Inscripció de *Lambaesis* de la segona meitat del s. III dC; CIL 2615) 'A Júpiter Òptim Màxim i a la resta de déus i deesses immortals, el molt distingit Gai Macrini Decià, legat dels dos Augusts, propietor de les províncies de Numídia i del Nòric, als bàvars, que, després de reunir quatre caps, havien irromput a la província de Numídia, primerament a la regió de *Mileu*, segonament als confins de Mauretània i Numídia, tercerament amb les tribus *Quinquegentanei* de Mauretània Cesariana, així com també amb les tribus dels *Fraxinenses*, que devastaven la província de Nùmida, després de capturar llur famosíssim cap i d'abatre els fugitius'. Mantenim l'anacolut de l'original.

- 29.2.** [Q. G]argilio Q. f(ilio) Q(uirina tribu) Martiali e(quit) R(omano), [pr]aef(ecto) coh(ortis) I Astyrum pr(ouinciae) Britta/[n]iae, trib(uno) co(hortis) Hisp(anorum) pr(ouinciae) Maur(etaniae) Cae(sariensis), / [a] mil(itii)s, praep(osito) coh(ortis) sing(ularium) et uex(illationis) / [e]q<q>(uitum) Mauro(rum) in territorio / [A]uziensi praetendentium, / dec(urioni) duarum col(oniarum) Auziensis et Rusguniensis, et pat(rono) / prou(inciae), ob insignem in ci/ues amorem et singula/rem erga patriam adfec(ionem), et quod eius uir/tute et uigilantia Fa/raxen rebellis cum sa/tellitibus suis fuerit / captus et interfectus, / ordo col(oniae) Auziensis, insidiis Bauarum de/cepto, p(ecunia) p(ublica) f(ecit) d(ecreto) d(ecurionum) VIII Kal(endis) [A]pr(ilis) (anno) pr(ouinciae) CCXXI (Inscripció d'*Auzia* del 26 de març del 260 dC; CIL 9047) 'A Quint Gargili Marcial, fill de la tribu Quirina, cavaller romà, prefecte de la primera cohort dels àsturs de la província de Britània, tribú de la cohort dels hispans de la província de Mauretània Cesariana, cap de la cohort de singulars i del destacament de genets maures que protegeix el territori d'Auzia, decurió de les dues colònies d'Auzia i Rusgúnia i patró de la província, per un evident amor als ciutadans i un afecte únic envers la pàtria i pel fet que pel seu coratge i diligència va ser pres i mort Faraxen juntament amb els seus escortes rebels, l'ordre de la colònia d'Auzia, després d'haver estat sorprès [Quint Gargili Marcial] per una emboscada de bàvars, li fa [aquesta dedicatòria] amb diners públics per decisió dels decurions el vuitè dies de les calendes d'abril de l'any provincial 221'.

Aquests passatges són objecte de discussió *supra*, § VI.3.2.

30. Noni Marcel (ss. III-IV dC)

El gramàtic i lexicògraf llatí *Nonius Marcellus*, conegut sovint com el “peripatètic de *Thubursicu*” (de Numídia, probablement el seu lloc de naixement), és l'autor d'una mena de lèxic temàtic intitulat *De compendiosa doctrina* en vint seccions o capítols, deutors principalment de Verri Flac i d'Aulus Gel·li.

30.1. *sapa*, quod nunc *mellacium* dicimus, mustum ad mediam partem decoctum (ed. LINDSAY 1903, p. 885) ‘La *sapa*⁷⁰⁶⁷, que ara anomenem *mellacius*⁷⁰⁶⁸, és most cuit fins que ha minvat a la meitat’.

31. Arnobi el Vell (s. IV dC)

Arnobius (255-327 dC) va exercir de mestre de retòrica a *Sicca Veneria* (ciutat zeugitana d'àrea d'influència nùmida) abans d'esdevenir, amb la conversió, un dels principals apologistes del cristianisme primerenc durant la persecució de Dioclecià de 284-305 dC. Un dels seus deixebles fou Lactanci⁷⁰⁶⁹.

31.1. *si apud Gaetulos, Tiguitanos, huius rei causam siccitatem satis ariditatemque miserunt, eo anno cur messes amplissimas Mauris Nomadibusque tribuerunt, cum religio similis his quoque in regionibus uerteretur?* (*Contra els gentils*, 1, 16, 3; ed. LE BONNIEC 1982, pp. 144-145) ‘Si per aquesta raó han enviat [els déus] sequera i força aridesa a cals getuls i tingitans, per què enguany han conferit collites magnífiques als maures i als nùmides, quan resulta que aquesta religió [el cristianisme] es practica igualment en aquestes regions?’.

Aquest passatge se situa en un capítol en què Arnobi polemiza contra els qui afirmen que els pobles que han acollit el cristianisme són castigats de múltiples maneres pels déus⁷⁰⁷⁰. En parlem *supra*, § VIII.3.2.

⁷⁰⁶⁷ La *sapa* era emprada per a adulterar la mel —a manca de sucre, desconegut pels antics—, cara i no sempre fàcilment disponible. Vegeu ADAMS 2007, p. 547.

⁷⁰⁶⁸ ADAMS (2007, p. 547) ha estudiat aquest terme com a característic del llatí africà.

⁷⁰⁶⁹ Sobre les dades biogràfiques d'Arnobi, vegeu LE BONNIEC 1982, pp. 7-95.

⁷⁰⁷⁰ Vegeu el comentari a aquest passatge de LE BONNIEC 1982, pp. 235-237.

32. Aureli Víctor (s. IV dC)

Hom ha atribuït a l'historiador *Aurelius Victor* (circa 320 - circa 390) un epítom sobre els emperadors escrit vers la fi del s. IV dC, tot i que avui dia se li nega l'autoria. El redactor de l'epítom ens diu que l'emperador Septimi el Sever (146-211) s'expressava millor en púnic que en llatí o en grec:

32.1. [Septimius Seuerus] Latinis litteris sufficienter instructus, Graecis sermonibus eruditus, Punica eloquentia promptior, quippe genitus apud Leptim prouinciae Africae (*Epitome de Caesaribus*, 20, 8; ed. PICHLMAYR 1911, pp. 155-156) '[Septimi el Sever] estava a bastament instruït en les lletres llatines, era versat en oratòria grega, però tenia més fluïdesa parlant en púnic, per tal com havia nascut a Lepcis de la província d'Àfrica'.

A propòsit de la preservació del púnic a Tripolitània, concretament a Lepcis Magna, vegeu *supra*, § III.14.1.2.

33. Ammià Marcel·lí (s. IV dC)

L'historiador *Ammianus Marcellinus* (circa 325 - post 391), nascut potser a Antioquia, és el continuador de les *Històries* de Tàcit. Reporta la revolta de *Firmus* a Mauretània Cesariana (370-375)⁷⁰⁷¹.

33.1. exinde cum discursis itineribus magnis Tipasam noster dux introiret, legatis Mazicum, qui se consociauerant Firmo, suppliciter obsecrantibus ueniam, animo elato respondit se in eos ut perfidos arma protinus commoturum (*Rerum gestarum libri*, 29, 5, 17; ed. FONTAINE 2002, p. 34) 'A partir d'allà, havent entrat el nostre general a *Tipasa* després d'haver corregut d'una banda a l'altra a marxes forçades, respon altivament a una delegació de mazics — que s'havien aliat a *Firmus* i que li imploren el perdó amb prec— que ell portaria les armes tot d'una contra ells, per pèrfids'.

A propòsit de la revolta de *Firmus* contra Valentinià (370-375) i de la repressió consegüent de Teodosi. *Tipasa* era una important ciutat costanera de Mauretània Cesariana, situada a uns 60 km d'*Icosium*⁷⁰⁷², famosa per la *passio sanctae Salsa* (c. 312) i que *Firmus* havia assetjat, sense èxit⁷⁰⁷³. En aquest passatge, la referència als *Mazices* sembla

⁷⁰⁷¹ Sobre aquests fets, vegeu *supra*, § VII.3.4.

⁷⁰⁷² Vegeu *supra*, § VII.5.5.

⁷⁰⁷³ Vegeu FONTAINE 2002, p. 195, n. 140. Sobre *Tipasa*, vegeu LARONDE & GOLVIN 2001, p. 216, s. u. "Tipasa".

limitada a una tribu al sud del *Zaccar*, a les muntanyes interiors de *Caesarea* i *Tipasa*⁷⁰⁷⁴.

33.2. quae dum aguntur, reuerterunt Gildo et Maximus, Bellen e principibus Mazicum et Fericium gentis praefectum ducentes, qui factionem iuuerant quietis publicae turbatoris (*Rerum gestarum libri*, 29, 5, 21; ed. FONTAINE 2002, pp. 35-36) ‘Mentre es duïen a terme aquestes coses, van tornar Gildó i Màxim, que duïen Bel·len, d’entre els caps dels mazics, i Ferici, prefecte de la tribu, que havien fomentat la revolta del pertorbador de la pau pública’.

Del cap mazic Bel·len i del prefecte de la tribu Ferici no tenim cap altra notícia⁷⁰⁷⁵.

No són aquestes les úniques referències d’Ammià Marcel·lí als *Mazices*. Vegeu-ne també a 29, 5, 25-26; 29, 5, 30; 29, 5, 51⁷⁰⁷⁶.

34. *Història Augusta* (s. IV dC?)

La col·lecció de biografies d'emperadors romans d'autoria i datació incertes —ha estat R. Syme qui ho ha situat *circa* 395 dC—coneguda com a *Historia Augusta*, ofereix algunes dades lingüístiques sobre Septimi el Sever:

34.1. ipse [Septimius Seuerus] decorus, ingens, promissa barba, cano capite et crispo, uultu reuerendus, canorus uoce, sed Afrum quiddam usque ad senectutem sonans (*Vita Seueri*, 19, 9-10; ed. HOHL 1927, p. 152) ‘ell mateix [Septimi el Sever] elegant, corpulent, barbut, amb els cabells blancs i arrissats, de rostre venerable, de veu melodiosa, però amb un cert accent africà fins a la vellesa’.

Aplicant-ho al mateix personatge, l'emperador Septimi el Sever, l'autor de l'*Epitome de Caesaribus* (§ 32.1) parla de la seva “*Punica eloquentia*”, mentre a la *Història Augusta* és descrit com a “*canorus uoce, sed Afrum quiddam usque ad senectutem sonans*”. Aquest “accent africà” parlant llatí és percebut com un defecte (com mostra el *sed*).

⁷⁰⁷⁴ Vegeu DESANGES 1962, p. 63. Vegeu també *supra*, § VII.2.5.

⁷⁰⁷⁵ Cf. FONTAINE 2002, p. 197, n. 150 i 151.

⁷⁰⁷⁶ Sobre la llista de tribus maures que ocorren a Ammià Marcel·lí, vegeu COURTOIS 1955, pp. 119-120.

34.2. cum soror sua Leptitana ad eum uenisset uix Latine loquens, ac de illa multum imperator erubescere [...] redire mulierem in patriam praecepit (*Vita Seueri*, 15, 7; ed. HOHL 1927, p. 148) 'Quan la seva germana lepcitana, que amb prou feines parlava en llatí, va venir a casa seva, l'emperador se'n va avergonyir molt [...] va ordenar-li de tornar al seu país'.

A propòsit de la germana de l'emperador Septimi el Sever, que feia avergonyir el seu germà pel fet de no parlar llatí, o amb prou feines. Sobre la Lepcis Magna d'època romana, vegeu *supra*, § III.1.2.

34.3. Afri fidem punicam praestiterunt (*Vita Gordianorum*, 14, 1; ed. HOHL Leipzig 1927, vol. 2, p. 40) 'Els africans han mostrat la mala fe púnica'.

Parla Maximí, tot estigmatitzant la revolta dels Gordians. Sobre la *fides punica*, vegeu *supra*, § VI.10.1. Cf. § 8.5 (Sal·lusti).

34.4 Caesareum uel ab elephanto, qui lingua Maurorum *caesai* dicitur (*Aelius*, 2, 3).

Adduïm aquest testimoniatge lexicològic *supra*, § V.13.9.

35. Servi (ss. IV dC-V dC)

El comentarista virgilà *Seruius Maurus Honoratus*, que va escriure cap a la fi del s. IV dC o primeria del V dC, ens informa de l'atribut dels prefectes de tribus maures:

35.1. VIRGAM CAPIT id est caduceum [...] praefecti gentium Maurarum cum fiunt, uirgam accipiunt et gestant (*Comentari a l'Eneida*, 4, 242; eds. STOCKER & TRAVIS 1965, vol. 3, p. 333)⁷⁰⁷⁷.

35.2. elephantem, qui *caesa* dicitur lingua Poenorum (*Comentari a l'Eneida*, 1, 286).

Sobre aquest passatge, vegeu *supra*, § V.13.9.

⁷⁰⁷⁷ Testimoniatge adduït i comentat per GEBBIA 1990, pp. 337-338.

36. Pseudo-Apuleu (ss. IV-V dC?)

No se sap gairebé res sobre la biografia de *Sextus Apuleius Barbarus* —conegut també com a *Apuleius Platonicus* i com a Pseudo-Apuleu—, autor d'un tractat *Herbarium* —conegut també com a *Herbarius, De herbarum uirtutibus* o *De medicaminibus herbarum*—. Hom suposa que es tracta d'un autor africà, atès el gran nombre de fitònims nord-africans que reporta i atès també el coneixement que mostra de la flora i fauna sahariana. La més antiga versió d'aquest herbari data del s. VI dC i es conserva a Leiden. Dos manuscrits del s. XI, bellament il·lustrats, es troben a la universitat d'Oxford⁷⁰⁷⁸. Al nostre coneixement, l'única edició científica d'aquest text és la del *Corpus medicorum Latinorum*⁷⁰⁷⁹. Encara que no tan rica com el Pseudo-Dioscòrides, el Pseudo-Apuleu és una font antiga notable per al coneixement de fitònims nord-africans, tant púnics com paleoamazics.

36.1. LXXX. HERBA ROSMARINVM: a Graecis dicitur libanotis, alii icteritis, Itali rosmarinum, Punici *zibbir*⁷⁰⁸⁰ (ed. HOWALD & SIGERIST 1927, p. 145, l. 30-31).

Vegeu l'estudi lexicològic *supra*, § V.13.18.

36.2. XIV. HERBA DRACONTEA: Romani columbinam, profetae tifonos, Itali dragunteam, quidam serpentinam, quidam serpentinarium, Ostones ipnoticon, alii auriculam asininam, Zoroastres terifronos, Libii *azirafroth*, Aegyptii eminion, Daci adila (ed. HOWALD & SIGERIST 1927, p. 48, l. 9-12).

37. Joan Crisòstom (ss. IV-V dC)

Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (*circa* 344-407), arquebisbe de Constantinoble i pare de l'església, dóna clarícies de la missió evangelitzadora de l'església a cals perses, escites, indis, britànics, tracis, cilicis, capadocis, sirians, fenicis, gots... i també a cals maures. En diversos passatges diu que la paraula de l'Evangelí ha arribat a pobles al·loglots.

37.1. πανταχοῦ θυσιαστήρια ἀναστήσαι, ἐν τῇ Ῥωμαίων χώρα, ἐν τῇ Περσῶν, ἐν τῇ Σκυθῶν, ἐν τῇ Μαύρων, ἐν τῇ Ἰνδῶν· τί

⁷⁰⁷⁸ Tots dos han estat digitalitzats i es poden consultar en línia a www.bodley.ox.ac.uk/dept/scwmss/wmss/medieval/mss/ashmole/1431.htm i www.bodley.ox.ac.uk/dept/scwmss/wmss/medieval/mss/bodl/130.htm.

⁷⁰⁷⁹ HOWALD & SIGERIST 1927.

⁷⁰⁸⁰ El manuscrit γ dóna la lliçó *Afri zibir*.

λέγω; ὑπὲρ τὴν οἰκουμένην τὴν καθ' ἡμᾶς. καὶ γὰρ αἱ Βρετανικαὶ νῆσοι, αἱ τῆς θαλάττης ἔκτος κείμεναι ταύτης, καὶ ἐν αὐτῷ οὔσαι τῷ ὠκεανῷ, τῆς δυνάμεως τοῦ ῥήματος ἦσθοντο· καὶ γὰρ κάκεῖ ἐκκλησῖαι καὶ θυσιαστήρια πεπήγασι. ἐκεῖνο τὸ ῥῆμα, ὅπερ ἐφθέγγετο τότε, τοῦτο ἐν ταῖς ἀπάντων πεφύττειται ψυχαῖς, ἐν τοῖς ἀπάντων στόμασι κεῖται [...] οὐδὲ γὰρ ὁμόφωνοι τοῖς πειθομένοις ἦσαν, ἀλλὰ ξένην τινὰ καὶ παρηλλαγμένην παρὰ πάσας τὰς γλώττας κεκτημένοι φωνῆν, τὴν Ἑβραΐδα λέγω, καὶ δι' αὐτῶν ὠκοδόμησε τὴν Ἐκκλησίαν ταύτην, τὴν ἀπὸ περάτων εἰς πέρατα τεταμένην (*Contra Iudaeos et gentiles, quod Christus sit Deus*; ed. Bernard de MONTFAUCON, PG 48, col. 830) 'Pertot han erigit altars: a la regiò dels romans, a la dels perses, a la dels escites, a la dels maures, a la dels indis. Què dic? Enllà els nostres països. Car també les Illes Britàniques, que s'escauen fora d'aquest mar i que són en el mateix oceà, han sentit la força del Verb. En efecte, també allà han estat erigides esglésies i altars. El Verb que va pronunciar aleshores està plantat en totes les ànimes, s'escau en totes les boques [...] I no eren de la mateixa llengua que els que es deixaven persuadir, sinó que adquirien una llengua estrangera i que s'aparta de totes les llengües, no cal dir que també de la llengua hebrea. A través d'ells va construir aquesta Església, que s'estén d'una punta a l'altra del món'.

- 37.2.** ἡ δὲ οἰκουμένη πᾶσα ἔρημος, Σκύθαι, Θρᾶκες, Ἰνδοὶ, Μαύροι, Κίλικες, Καππάδοκες, Σύροι, Φοίνικες, ὅσῃν ὁ ἥλιος ἐφορᾷ γῆν; διὰ Ἰουδαίους μόνους ἦλθες, τὰ δὲ ἔθνη ἐν ἐρημίᾳ ὑπεφορᾷς; (*De Chananaea*; ed. Bernard de MONTFAUCON, PG 52, col. 453) '¿És el món tot desert, escites, tracis, indis, maures, cilicis, capadocis, sirians, fenicis, tota la terra que el sol contempla?'

En aquest capítol, Joan Crisòstom argumenta que el Crist va venir al món per a tots els pobles.

- 37.3.** εἰσελθε εἰς Περσῶν τὴν ἐκκλησίαν, καὶ ἀκούσεις τοῦ Χριστοῦ λέγοντος, Ὡ γύναι, μεγάλη σου ἡ πίστις· εἰς τὴν Γότθων, εἰς τὴν βαρβάρων, εἰς τὴν Ἰνδῶν, εἰς τὴν Μαύρων, ὅσῃν ὁ ἥλιος ἐφορᾷ γῆν· ἓνα λόγον ὁ Χριστὸς ἐφθέγγετο, καὶ οὐ σιωπᾷ ὁ λόγος ἀλλὰ μεγάλη τῇ φωνῇ ἀνακηρύττει τὴν πίστιν αὐτῆς (*De Chananaea*; ed. Bernard de MONTFAUCON, PG 52, col. 459-460) 'Entra a l'església dels perses i sentiràs el Crist com diu "Oh dona! Gran és la teva fe" a l'església dels gots, a la dels bàrbars, a la dels indis, a la dels maures, a tota la terra que el sol contempla. Una sola paraula va pronunciar el Crist, i la paraula no resta en silenci sinó que amb una gran veu predica la seva fe'.

Aquests passatges de Joan Crisòstom han estat discutits a propòsit de l'existència d'un amazic dels cristians *supra*, § VI.11.4.

38. Sinesi de Cirene (ss. IV-V dC)

El bisbe Συνέσιος de Cirene (*circa* 373 - *circa* 414), és la darrera font cirenea de certa importància de l'antiguitat. En les seves cartes, les al·lusions als libis són escasses i de nul interès lingüístic. No obstant això, a l'epistolari de Sinesi trobem sovint, com a rerefons, les lluites socials de Cirenaica i també les incursions de tribus líbies deçà el *limes*.

38.1. *Epístola* 5, 251-263; ed. GARZYA & ROQUES 2003.

En aquesta carta, adreçada al seu germà, Sinesi relata un viatge marítim que va fer el mes d'octubre del 407 d'Alexandria a la Pentàpolis. Després de molts dies de navegació difícil, el vaixell en què viatja Sinesi desembarca, gràcies a l'ajut d'un vell asceta, en un petit port anomenat Ἀζάριον, al litoral desèrtic de la Marmàrica⁷⁰⁸¹. Sinesi detalla l'hospitalitat dels libis d'aquella regió, homes i dones, que acullen i avitualen sense estalviar-los res els passatgers del vaixell errant. Gràcies a l'ajut d'un vell asceta que vivia entre libis, aconsegueixen queviures suficients per a menjar durant uns quants dies.

En una visita d'afers pastorals⁷⁰⁸² l'any 412 als llogarets de Παλαίβισκα (a 45 km a l'est de Cirene) i de Ὑδραξ (a 10 km al sud-est de Παλαίβισκα)⁷⁰⁸³, és a dir gairebé a la frontera amb la *Libya inferior*, el bisbe Sinesi adreça a la multitud de fidels, homes, dones i infants, d'aquests pobles. Tot i que no hi ha al·lusions explícites a la llengua, sembla que la llengua en què es va adreçar a la multitud fou el grec, la qual cosa suposaria un cert coneixement d'aquesta llengua entre la població rural cristianitzada dels límits orientals de la Cirenaica.

⁷⁰⁸¹ El punt exacte no ha estat localitzat. Vegeu GARZYA & ROQUES 2003, vol. 2, p. 104, n. 69.

⁷⁰⁸² Els rerefons històric és el següent: el patriarca d'Alexandria, Teòfil, va ordenar Pau bisbe d'Eritre el 401 i, a més, va concedir-li l'autoritat sobre les esglésies de Παλαίβισκα i de Ὑδραξ, que havien restat orfes de bisbe d'ençà de la mort de Sideri. Per raons que es desconeixen, Teòfil va decidir el 412 de desposseir Pau de la seva autoritat sobre aquests dos pobles i de cedir l'episcopat a un altre bisbe que calia escollir. Aquest és el motiu de la visita de Sinesi. Ara, pel que ens diu, els fidels d'aquests pobles no semblaven disposats a prescindir de Pau d'Eritre... Vegeu GARZYA & ROQUES 2003, vol. 3, p. 311, n. 15.

⁷⁰⁸³ Sobre la localització d'aquests dos poblets, vegeu GARZYA & ROQUES 2003, vol. 3, p. 310, n. 6.

38.2. ἐν αἷς τὸν τε δῆμον ἐκκλησιάσας καὶ γράμματα τὰ μὲν ἀναγνούς, τὰ δὲ αποδούς (τὰ μὲν γὰρ ἦν πρὸς αὐτούς, τὰ δὲ περὶ αὐτῶν πρὸς ἐμὲ) καὶ λόγους διεξελθὼν ἐπιτηδεῖους εἰς ἀρχαιρεσίαν εἰς τὸ καὶ πείσαι καί, εἰ προχωροίη, βιάσασθαι προθέσθαι τὴν περὶ ἐπισκόπου σκέψιν, οὐκ ἐξενίκησα τοῦ δήμου τὴν περὶ τὸν εὐλαβέστατον Παῦλον σπουδῆν. [...] πολλὰ τιμῶντί με τῷ δήμῳ προσέκοψα· τοὺς φανερωτάτους αὐτῶν, εἴ τις ἀνέκραγε μείζον, εἴ τις ἀράμενος κρηπίδα καὶ ἐπαναβὰς αὐτῇ προήγορος ἤξιωσεν εἶναι καὶ λόγον ἀπέτεινεν, ὡς ὠνίους, ὡς συνωμότας ὑπηρετῶν χερσὶ παραδιδούς ἐκκυλισθῆναι τῆς ἐκκλησίας ὄθουμένους προσέταξα.[...] οἱ δὲ εὐφήμῳ τε φωνῇ τὸ μακάριον ὄνομα τῆς σῆς θεοσεβείας ἐπεκαλέσαντο καὶ πεσόντες ἰκέτευον, ὡς πρὸς παρόντα τὰς ἐκβοήσεις καὶ τὰς ὀλοφύρσεις ποιούμενοι. τὸ μὲν οὖν τῶν ἀνδρῶν, εἰ καὶ πέρα προσδοκίας, ἀλλ' ἔλαττον ἦν· αἱ δὲ γυναῖκες, πράγμα δυσμεταχείριστον, χεῖρας αἵρουσαι, βρέφη προτείνουσαι καὶ μύουσαι τοὺς ὀφθαλμοὺς ἵνα μὴ εἰς ἔρημον τοῦ συνήθους προστάτου τὸν θρόνον ἐνατενίζοιεν (*Epístola* 66, 9-35; eds. GARZYA & ROQUES 2003, p. 174) ‘En aquests llogarets [Παλαίβισκα i ‘Υδραξ] vaig reunir el poble i, de les cartes, els vaig llegir la primera i els vaig donar compte de l'altra —la primera anava adreçada a ells, mentre que l'altra, que parlava d'ells, era per a mi—. Després vaig pronunciar un discurs escaient per a una elecció a fi de persuadir-los i, si reeixia, forçar-los a prioritzar la deliberació sobre el bisbe; però no vaig poder vèncer la benvolença del poble envers el pietós Pau. [...] Vaig topar contra un poble que em tenia en gran estima. Els qui més es feien notar d'entre ells — els qui cridaven més i uns que van dreçar una plataforma, van enfilar-s'hi, van pensar-se que eren els representants i van estendre's en discursos—, acusant-los de comprats i de conjurats, vaig fer que fossin lliurats a mans dels meus sots-diaques i vaig ordenar que fossin reduïts i expulsats de l'assemblea. [...] El poble, amb veu benparlada, va invocar el nom benaurat de la Teva santedat i es va prosternar tot suplicant-te, fent els crits i els planys com si hi fossis present. L'actitud dels homes, fins i tot si anava més enllà del que hom espera, no era desmesurada en comparació amb la de les dones, cosa difícil de manejar, que alçaven les mans, estenien els seus nadons i tancaven els ulls per tal de no veure el tron buit del seu responsable habitual’.

Discutim aquest passatge *supra*, § II.11.2.2.

39. Ticoni (ss. IV-V dC)

Tyconius o *Tichonius Afer* fou un teòleg donatista autor d'exegesis bíbliques. Va ser excomunicat de l'església donatista per les seves

visions “catolitzants”. Encara que no se’n coneix la biografia, es va mantenir actiu entre *circa* 370-390. L’obra més influent de Ticoni és el *Liber Regularum*⁷⁰⁸⁴, el primer tractat llatí d’hermenèutica bíblica, que, per cronologia, sembla que no va poder ser influït pels comentaris de Jeroni ni per la *Vulgata*⁷⁰⁸⁵. L’exegesi bíblica de Ticoni és citada al *De doctrina Christiana* (3, 30-37) d’Agustí. El *Liber Regularum* no pot haver estat l’origen de les etimologies “púniques” d’Agustí, segons hem pogut comprovar a partir del text de Ticoni tal com ha estat editat a la *Patrologia Latina*. Ignorem, però, si altres obres de Ticoni perdudes poden haver contingut referències a la *Punica lingua*.

40. Jeroni (s. V dC)

Eusebius Sophronius Hieronymus (*circa* 347-420) va néixer en un indret als confins de Dalmàcia i Pannònia anomenat Estridó. Pel seu lloc de naixement —és possible que hagués estat d’origen il·liri— i pels seus viatges, va tenir ocasió d’observar les interferències que produeix la llengua de substrat sobre la llengua advinguda.

40.1. antiquae stultitiae usque hodie manent uestigia. unum est quod inferimus, et promissum in exordio reddimus, Galatas excepto sermone Graeco, quo omnis Oriens loquitur, propriam linguam eandem habere quam Treuiros, nec referre, si aliqua exinde corruerint, cum et Afri Phoenicam linguam nonnulla ex parte mutauerint, et ipsa latinitas et regionibus quotidie mutetur et tempore (*Commentariorum in epistolam ad Galatas libri tres*, 2, 429-430; PL 26, col. 357) ‘De la ximplesa antiga fins avui resten vestigis. El primer que adduïm —i complim així el que hem promès en l’exordi— és que els gàlates, amb l’excepció de la llengua grega, en què tot l’Orient parla, tenen com a llengua pròpia la mateixa que els trèvers, i no importa si n’han corromput algunes coses, com també els africans han canviat no poques coses de la llengua fenícia i la mateixa llatinitat canvia cada dia segons les regions i el temps’.

Jeroni compara els canvis esdevinguts en púnic amb els d’una altra llengua, la dels gàlates, a la Península Anatòlica. Quina vàlua pot tenir el testimoni de Jeroni aplicat al púnic, sabent que, entre els seus múltiples viatges (a Roma, a Antioquia, a Constantinoble, a Alexandria, a Betlem, etc.) no hi ha l’Àfrica (a l’est d’Alexandria)? Pot saber-ho de manera indirecta, per informadors, o potser per Agustí. Sigui com vulgui, és un testimoni que posa de manifest que, malgrat els segles

⁷⁰⁸⁴ Ed. PL 18, col. 15-65.

⁷⁰⁸⁵ Cf. COX 1988, pp. 98-105.

transcorreguts d'ençà de la fundació de Cartago (s. IX aC) i malgrat que, a la Mediterrània oriental, el fenici es trobava en franca minorització, propera a l'extinció, ja vers el s. I aC⁷⁰⁸⁶, encara hi havia consciència del caràcter adventici de la llengua de Sidó i Biblos l'Àfrica del Nord. Hi trobem, d'altra banda, un testimoniatge excepcional de consciència del canvi lingüístic, expressat en uns termes perfectament assumibles per la lingüística moderna: “*latinitas et regionibus quotidie mutetur et tempore*”.

40.2. quo deducenda comitatu? stridor punicae linguae procacia tibi fescennina cantabit (*Epistula* 130, 5; CSEL 66, p. 180) ‘Amb quina comitiva serà emmenada? L’estridentència de la llengua púnica et cantarà fescennins procaços’.

Aquests dos passatges de Jeroni són objecte de discussió *supra*, § V.20.1. Vegeu també § VI.10.2.1.3.

40.3. hic igitur propheta [Amos] quem nunc habemus in manibus, fuit de oppido Thecue, quod sex millibus ad meridianam plagam abest a sancta Bethleem, quae mundi genuit Salvatorem; et ultra nullus est uiculus, ne agrestes quidem casae et furnorum similes, quas Afri appellant *mapalia* (*Commentariorum in Amos prophetam libri tres*, pròleg; PL, 25, col. 990) ‘Aquest profeta que ara tenim a les mans [Amós] va néixer a la ciutat de Tecoa, que és a sis milles del territori sud de la santa Betlem, que va engendrar el Salvador; més enllà no hi ha ni el més petit poble, llevat de les rústegues cabanes semblants als forns que els africans anomenen *mapalia*⁷⁰⁸⁷’.

A propòsit dels *mapalia*, vegeu *supra*, § 10.3.1.3.

40.4. et quia uicina est Chaldaeorum lingua sermoni Hebraico, utriusque linguae peritissimum loquacem repperiens, unius diei laborem arripui, et quicquid ille mihi Hebraicis uerbis expressit, haec ego accito notario, sermonibus Latinis exposui (*Prologus Tobiae a la Vulgata*; ed. WEBER 1994, p. 676) ‘i, com que la llengua dels caldeus és veïna de l’hebreu, tot trobant un parlant expert d’ambdues llengües, vaig ocupar la feina d’un dia i, tot allò que ell em va expressar en mots hebreus —això jo amb un taquígraf estranger— ho vaig exposar en llengua llatina.’

⁷⁰⁸⁶ En parlem *supra*, § VI.10.2.1.3.

⁷⁰⁸⁷ L’editor de la PL proposa llegir *nisi* en lloc de *ne*, com també *quaedam* per *quidem*; així ho traduïm nosaltres.

Jeroni va trobar algú que, gràcies a l'afinitat entre l'arameu i l'hebreu, va traduir-li el llibre de Tobies a l'hebreu, a partir del qual Jeroni va dictar la seva traducció a un escriba.

40.5. cum me in linguae huius pistrinum reclusissem et multo sudore multoque tempore uix coepissem anhelantia⁷⁰⁸⁸ stridentiaque uerba resonare... (*Prologus in Danihele propheta*; ed. WEBER 1994, p. 1341) 'després d'haver-me reclòs en el molí d'aquesta llengua i, amb molta suor i molt de temps, d'haver començat amb prou feines a fer sonar mots aspirants i estridents...'

Jeroni és és l'home de l'antiguitat que ens ha llegat informació més valuosa sobre l'aprenentatge de llengües tan allunyades del llatí com l'arameu i l'hebreu. L'arameu el podia llegir una mica, però amb prou feines el podia parlar.

40.6. lingua quoque punica, quae de hebraeorum fontibus manare dicitur, proprie uirgo alma appellatur (*Commentaria in Isaiam 7, 14*; CCL 73, p. 103) 'també en llengua "púnica", que es diu que brolla de fonts hebrees, una verge és anomenada pròpiament "nutrícia"'.
 Vegeu el comentari d'aquest passatge *supra*, § VI.10.1.2.3.

41. Agustí (s. V dC)

Hi ha molta literatura romàntica a propòsit de l'africanitat del bisbe d'Hipona, Agustí (Tagast, 354 – Hipona, 430). El prestigi d'aquest esperit inquiet, brillant escriptor i artífex de la unificació de l'església africana és prou llaminer perquè se'n vulguin apropiar defensors de causes ben diverses, i hom el caracteritza, cadascú portant l'aigua al seu respectiu molí, com a "berber"⁷⁰⁸⁹, "púnic", "moro" o "algerià". Val a dir que a l'arbitrarietat d'aquestes caracteritzacions van contribuir en primera instància erudits d'època colonial com S. Gsell, del qual podem

⁷⁰⁸⁸ Creiem que fa referència a les fricatives glotals i laringals de les llengües semítiques.

⁷⁰⁸⁹ R. Pottier va publicar l'any 1945 una monografia amb el títol explícit de *Saint Augustine le Berbère*, que ha gaudit d'un reimpressió en 2006. Segons l'autor, "Ceci est d'ailleurs un trait particulier à l'esprit berbère: une grande facilité à assimiler les langues étrangères. Il ne faut donc pas s'étonner que saint Augustin et les siens aient parlé le latin avec aisance" (POTTIER 1945, p. 16). Semblantment, en el *best seller* de medievalística de CANTOR 1994, p. 74: "Of all the fathers of the church, St. Augustine was the most admired and the most influential during the Middle Ages... Augustine was an outsider —a native North African whose family was not Roman but Berber... He was a genius, an intellectual giant".

reportar una citació que exemplifica prou bé quin ha estat el punt de partença dels abusos d'atribució identitària que pateix Agustí: “Dans l'antiquité les africains passaient pour des gens qui ne savaient pas maîtriser leurs sens. Le plus grand d'entre eux, saint Augustin, y a réussie, mais après quelles luttes, dont il a fait la confession émouvante, et avec quelles craintes de rechute! La poésie populaire témoigne de cette véritable obsession qu'exerce l'amour. Chez les Berbères d'aujourd'hui, la licence de moeurs est d'ordinaire très grande”⁷⁰⁹⁰. Deixant de banda que pendre's les *Confessions* com un testimoniatge autobiogràfic en termes moderns és una lectura ben naïf d'una obra bellament retoritzada, queda clar que Agustí és caracteritzat com el més gran dels africans. Quins trets podrien definir l'africanitat d'Agustí, ultra la natura incontinent que ell mateix admet a les *Confessions* i que Gsell pren com a principal tret definidor? Podria ser-ho el fet que és fill d'una dona de nom nùmida amb sufix llatinitzant, *Monnica*⁷⁰⁹¹. Ara bé, no tenim cap indici febaent que la llengua inicial d'Agustí hagi estat cap altra que el llatí africà. Pel que fa al seu pare, *Patricius*, era un petit propietari rural afroromà que va exercir modestos càrrecs municipals a Tagast i que va maldar perquè el seu fill se n'anés a estudiar a l'escola del *grammaticus* de Madaure (366-369), que encara en època d'Agustí honorava el seu fill més il·lustre, Apuleu⁷⁰⁹². Agustí testimonia un entusiasme primerenc per les lletres llatines, començant per Virgili i culminant en Ciceró. Fou en una ciutat tan romanitzada com Cartago, a 260 km de Tagast i que en aquella època tenia entre 200.000 i 300.000 habitants⁷⁰⁹³, on Agustí féu els seus estudis superiors (370-373) i on treballà com a mestre de retòrica (364-383). Per tant, tant per herència familiar com per formació, Agustí va créixer com a afroromà i no era competent lingüísticament més que en llatí —en la seva varietat afrollatina local i en la varietat estàndard, el llatí clàssic—, per molt que, almenys pel cantó matern, fos molt versemblant que s'escolés “sang nùmida” per les seves venes, si és que això té cap rellevància per a una consideració lingüística, literària i doctrinal. Per aquest cantó, doncs, poca africanitat observem en el bisbe d'Hipona. Un altre tret d'africanitat que s'ha adduït és el d'haver nascut en una ciutat anomenada Tagast, de nom d'aspecte amazigoide⁷⁰⁹⁴. Fins i tot si Tagast era una ciutat que funcionava amb institucions municipals romanes, és

⁷⁰⁹⁰ GSELL 1918-1928, vol. 5, p. 34.

⁷⁰⁹¹ *Monnica* és el diminutiu de *Monna*, aplicació antroponímica del teònim *Monna*, documentat epigràficament a *Thignica* (Zeugitana). Mitjançant el sufix diminutiu llatí *-ica* es deriva el nom de *Monnica*. Vegeu *supra*, § VI.9.1, *s.u.*.

⁷⁰⁹² És una sort que la millor biografia dedicada a Agustí —almenys que coneixem— sigui obra d'un filòleg especialitzat en la llatinitat africana com LANCEL 1999, del qual prenem les dades biogràfiques que reportem. Els amazigòlegs poden accedir en primera instància a la notícia sumària de LANCEL 1989, pp. 1055-1065, centrada en l'africanitat d'Agustí.

⁷⁰⁹³ Vegeu *supra*, § V.2.1.

⁷⁰⁹⁴ Notem, no obstant això, que és ben incerta l'etimologia *tagust* 'parcel·la a la vora del riu' proposada per G. MERCIER (1924, p. 277), mot que, amb aquest significat, sembla exclusiu del dialecte xaui de l'Aurès.

cert que estava situada en ple territori de la important confederació amaziga dels *Musulames*⁷⁰⁹⁵. Tanmateix, amb prou feines hi ha al·lusions a la societat tribal amaziga, i sempre esbiaixades, mai com a objecte central del discurs, en la vasta obra agustiniana. Un últim tret que podria ésser adduït per a defensar l'africanitat d'Agustí és el fet que, en el seu exercici pastoral, el bisbe d'Hipona va respectar la cristiandat de sants locals de noms inefables com els madauresos *Miggin* o *Namphamo*, que, per cert, havien patit el martiri durant les persecucions de Còmmode del 180. També és cert que, en la seva època de formació deçà la Mediterrània, a Milà i a Roma (383-387), Agustí sempre va viure envoltat d'*Afri*. Però és dubtós que l'africanitat defensada adés i ara per Agustí sigui res més que una estratègia pastoral⁷⁰⁹⁶. Comptat i debatut, el més assenyat fóra definir Agustí com un *Afer*⁷⁰⁹⁷, que, a la Numídia (i també a la Zeugitana i a la Bizacena) del tombant del segle IV al V, caracteritza l'individu nascut a l'Àfrica romana descendent de colons romans (potser ja d'ençà de quatre-cents anys) de cultura romana, ciutadania romana, religió cristiana o pagana (però dins la romanitat) i de llengua llatina africana. Els trets d'africanitat, tant si els observem des del punt de vista de l'amaziguitat com si els observem des del punt de vista de la punicitat, en alguns *Afri* que coneixem gràcies a la seva obra, com Agustí de Tagast, Fulgenci de Ruspe, Apuleu de Madaure o Corip, per posar exemples d'autors tant pagans (Apuleu) com cristians, són molt minsos. Amb prou feines podem detectar, amb una lectura atenta d'aquells opuscles teològics "menors" agustinians, alguna referència escadudessera als maures o púnics. Encara que avui dia l'obra d'un esperit inquiet que va néixer i va viure en un racó de Numídia sigui patrimoni de la humanitat, pertany en primera instància a la cultura romana, llatina i cristiana. És possible que l'estira-i-arronsa identitari que s'ha aixecat al voltant de la seva persona li resultés aliè, a Agustí, però no creiem pas que s'identifiqués com a *Mazacus*, *Maurus* o *Poenus*; en tot cas la seva obra és la d'un autor romà cristià africà.

Cronologia aproximada de la producció literària d'Agustí⁷⁰⁹⁸:

- *De magistro* (389). PL 32, 1193-1220; BA 6.
- *Enarrationes in Psalmos* (392-420). PL 36-37; CSEL 38, 39, 40.
- *De sermone Domini in monte* (394). PL 34, 1129-1308; CC 35.
- *Epistulae ad Romanos inchoata expositio* (394-395). PL 35, 2063-2088.
- *De doctrina christiana* (396-397; 426-427). PL 34, 15-122; BA 11/2, 1997.

⁷⁰⁹⁵ Vegeu *supra*, § VI.6.2.1.

⁷⁰⁹⁶ Vegeu *supra*, § VI.10.2.1.

⁷⁰⁹⁷ Vegeu *supra*, § V.7.1.

⁷⁰⁹⁸ A partir de LANCEL 1999. Les abreviatures bibliogràfiques apareixen resoltes a la bibliografia.

- *Confessiones* (397-400). PL 32 659-868; CSEL 33; CC 27; BA 13, 1993.
- *De catechizandis rudibus* (c. 399-400). PL 40, 309-348; BA 11/1, 1991.
- *Contra litteras Petiliani* (401-402). BA 30.
- *Contra Cresconium grammaticum et donatistam* (405-406). PL 43, 445-597; CSEL 52; BA 31, 1968.
- *Tractatus in Iohannis euangelium* (407-417). PL 35, 1379-1976; CC 36; BA 71-74.
- *Tractatus in Epistulam Iohannis ad Parthos* (407-416). PL 35, 1977-2062.
- *De ciuitate Dei* (413-426). PL 41; CSEL 40, 1 i 2; BA 33-37, 1959-1960.
- *Quaestiones in Heptateuchum* (419-420).
- *Locutiones in Heptateuchum* (419-420).
- *Contra Iulianum* (421). PL 44, pp. 641-874.
- DOLBEAU 1996 (ed.), *Vingt-six sermons au peuple d'Afrique*.
- *Epistulae* (387-430). PL 33, CSEL 34, 44, 57, 58.
- *Epistulae Divjak* (387-430). CSEL 88, 1981; BA 46B, 1987.
- *Sermones* (392-430). PL 38, 39; CC 41.
- *De peccatorum meritis et remissione* (412). PL 44, 109-200.
- *De haeresibus* (423). PL 42.
- *Sermones Denis Guelf Morin. Miscellanea Agostiniana* 1, Roma 1931.

41.1. omitto quod multa non bene audimus, et quasi de auditis diu multumque contendimus; uelut tu nuper uerbo quodam punico, cum ego ‘misericordiam’ dixissem, ‘pietatem’ significari te audisse dicebas ab eis, quibus haec lingua magis nota esset. nam si te bene audissem, nequaquam mihi uideretur absurdum pietatem et misericordiam uno uocabulo Punice uocari (*De magistro*, 13, 44; CCL, 29, p. 201) ‘Passo per alt el fet que no sentim bé moltes coses i que sobre les coses sentides discutim sovint i molt. Per exemple, fa poc, a propòsit d’un mot púnic, jo havia dit que significava “misericòrdia”, i tu deies que havies sentit a dir que significava “pietat” per a aquells que coneixien millor aquesta llengua [...] Car si t’hagués sentit bé, no m’hauria semblat absurd que “pietat” i “misericòrdia” es diguessin en púnic amb el mateix mot’.

En aquest diàleg escrit en 389, Agustí i el seu fill Adeodat discuteixen sobre el sentit d’un mot “púnic”⁷⁰⁹⁹.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.2.1.2.

⁷⁰⁹⁹ En parlen COURTOIS 1950, p. 275, VATTIONI 1968, pp. 439-467 i LEPALLEY 2005, p. 151.

41.2. quod multo diligentius factum est quam nostri uel Latine uel Punice quos abecedarios uocant psalmos facere consueuerunt (*Enarrationes in Psalmos* 118, sermo 32, 8; CCL 40, p. 1776) 'És fet amb molta més cura del que acostumen a fer els nostres en llatí o en púnic amb allò que hom anomena psalms abecedaris'.

Parla de la cura amb què són escrits els psalms abecedaris hebreus.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.2.1.1.

41.3. primo quid est FORSITAN PERTRANSIIT ANIMA NOSTRA? quomodo potuerunt enim, Latini expresserunt quod Graeci dicunt ἄρα. sic enim habent graeca exemplaria: ἄρα; quia dubitantis uerbum est, expressum quidem dubitationis uerbo quod est FORTASSE, sed omnino hoc est. possumus illud uerbo dicere minus quidem Latine coniuncto, sed apto ad intellegentias uestras. quod Punici dicunt *iar*, non lignum, sed quando dubitant, hoc Graeci ἄρα, hoc Latini possunt uel solent dicere: 'putas', cum ita loquuntur: 'putas, euasi hoc'. si ergo dicatur: 'forsitan euasi', uidetis quia non hoc sonat, sed quod dixi: 'putas', usitate dicitur; Latine non ita dicitur. et potui illud dicere, cum tracto uobis —saepe enim uerba non latina dico, ut uos intellegatis—, in scriptura autem non potuit hoc poni, quod latinum non esset; et deficiente latinitate, positum est pro eo quod non hoc sonaret. sic tamen intellegite dici: 'PUTAS, PERTRANSIIT ANIMA NOSTRA AQVAM SINE SVBSTANTIA'. et quare dicunt 'putas'? (*Enarrationes in Psalmos*, 123, 8; CSEL 95/3, 2001, pp. 138-139) '... allò que els púnics anomenen *iar* no significa 'lleya', ho diuen quan dubten, com els grecs diuen ἄρα ('que potser...?')...'

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.2.2.2.

41.4. Edom autem appellatus est de cibo quodam lenticulae rubro, id est roseo quodam cibo. bene cocta erat lenticula defricata. concipiuit ista Esau a fratre suo Iacob, et cessit illi primatus suos, uictus concupiscentia manducandae illius lenticulae. ille cessit cibum uoluptatis, et sumpsit honorem dignitatis. ita ex placito quodam inter eos factus est ille maior, ille minor, ut maior seruiret minori, et appellatus est Edom. interpretatur autem, quantum dicunt qui linguam nouerunt, Edom 'sanguis'; nam et Punice *edom* dicitur sanguis. noli mirari: ad sanguinem pertinent omnes carnales (*Enarrationes in Psalmos*, 136, 18; CSEL 95/4, 2002, pp. 98-99)

‘...S’interpreta, doncs, com diuen els qui coneixen aquesta llengua, que *Edom* significa ‘sang’, car també en púnic *edom* significa ‘sang’. No és motiu de sorpresa: a la sang pertanyen tots els éssers carnals’.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.2.2.2.

- 41.5.** NON EST ABSCONDITVM OS MEVM A TE, QVOD FECISTI IN ABSCONDITO. os suum dicit, quod uulgo dicitur ossum, Latine os dicitur. hoc in Graeco inuenitur. nam possemus hic putare os esse, ab eo quod sunt ora, non os correpte ab eo quod sunt ossa. NON EST ergo ABSCONDITVM inquit OS MEVM A TE, QVOD FECISTI IN ABSCONDITO. habeo in abscondito quoddam ossum —sic enim potius loquamur: melius est reprehendant nos grammatici, quam non intellegant populi—, ergo est, inquit, quoddam ossum meum intus in abscondito (*Enarrationes in Psalmos*, 138, 20; CSEL 95/4, 2002, p. 151) ‘No està amagat de tu el meu l’os, que vas fer d’amagat. Diu el seu os, que col·loquialment es diu *ossum*; en llatí es diu *os*, tal com trobem en [el text] grec. Car podríem pensar que aquí és *os* —que en plural és *ora*— i no *os* breu —que en plural és *ossa*—. Per tant, diu [el profeta] *no està amagat de tu el meu os, que vas fer d’amagat*. Tinc, doncs, amagat un cert *ossum*. Parlem més aviat així: És millor que ens reptin els gramàtics que no que la gent no entengui...’

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § IX.2.3.3.

- 41.6.** *mammona* apud Hebraeos diuitiae appellari dicuntur. congruit et punicum nomen: nam lucrum Punice *mammon* dicitur (*De sermone Domini in monte*, 2, 14, 47; PL 34, col. 1290). ‘Diuen que les riqueses són anomenades a calcs hebreus *mammona*. Es correspon a un mot púnic, car el profit en púnic es diu *mammon*’.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.2.2.2.

- 41.7.** quo loco prorsus non arbitror praetereundum, quod pater Valerius animaduertit admirans in quorundam rusticanorum collocutione. cum alter alteri dixisset: *salus*, quaesiuit ab eo, qui et Latine nosset et Punice, quid esset *salus*; responsum est: ‘tria’. tum ille agnoscens cum gaudio salutem nostram esse trinitatem concinentia linguarum non fortuitu sic sonuisse arbitratus est, sed occultissima dispensatione diuinae prouidentiae, ut cum Latine nominatur *salus* a Punicis intelligantur ‘tria’, et cum Punici lingua sua *tria* nominant,

Latine intelligatur 'salus'. Chananaea enim, hoc est Punica mulier de finibus Tyri et Sidonis egressa, quae in euangelio personam gentium gerit, salutem petebat filiae suae, cui responsum est a domino: *non est bonum panem filiorum mittere canibus* [...] tria enim mulieris lingua salus uocantur, erat enim Chananaea. unde interrogati rustici nostri, quid sint, Punice respondentes: Chanani, corrupta scilicet sicut in talibus solet una littera, quid aliud respondent quam Chananaei? petens itaque salutem trinitatem petebat, quia et Romana lingua, quae in salutis nomine trinitatem Punice sonat, caput gentium inuenta est in aduentu domini (*Epistulae ad Romanos inchoata expositio*, 13; CSEL 84, pp. 161-162) 'En aquest punt, en fi, no crec que hagi de ser omès allò que el pare Valeri [bisbe que va precedir Agustí en la seu episcopal d'Hipona] ha advertit sorprès per la conversa de certs pagesos. En efecte, havent dit l'un a l'altre *salus*, [Valeri] demanà al que coneixia tant el llatí com el púnic què volia dir. Li va respondre que 'tres' [...].

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.2.2.2.

- 41.8.** *Afrae aures de correptione uocalium uel productione non iudicant* (*De doctrina christiana*, 4, 24) 'les oïdes africanes no distingeixen les vocals breus de les llargues'.

Sobre aquest passatge, vegeu *supra*, § IX.2.3.3.

- 41.9.** *denique cum apud Caesaream Mauretaniae populo dissuaderem pugnam ciuilem, uel potius plus quam ciuilem, quam cateruam uocabant; neque enim ciues tantummodo, uerum etiam propinqui, fratres, postremo parentes ac filii lapidibus inter se in duas partes diuisi, per aliquot dies continuos, certo tempore anni solemniter dimicabant, et quisque ut quemque poterat occidebat: egi quidem granditer, quantum ualui, ut tam crudele atque inueteratum malum de cordibus et moribus eorum auellerem, pelleremque dicendo; non tamen egisse aliquid me putauit, cum eos audirem acclamantes, sed cum flentes uiderem* (*De doctrina christiana*, 4, 53; PL 34, col. 115) 'Finalment, a prop de Cesarea de Mauretània, vaig intentar dissuadir la gent d'una lluita civil, o, millor, més que civil, que anomenaven *caterua* ['munió']; car no solament lluitaven solemnement civils sinó també familiars, germans, pares i fills, dividits en dos bàndols, durant diversos dies sense parar, en una certa època de l'any. I cadascú matava qui podia. Sens dubte, he esmerçat els màxims esforços per abolir i foragitar un mal tan cruel i vell de llurs cors i costums tot parlant-los. Tanmateix, crec

que no hi vaig reeixir quan vaig sentir llurs aclamacions sinó quan vaig veure'ls plorar'.

A Cesarea de Mauretània Agustí es va trobar que tribus poc romanitzades campaven a les portes de la ciutat. Allà coneix un costum brutal anomenat *caterua*.

Aquest passatge és adduït *supra*, § VII.9.2.2.

41.10. attendis autem ad quem procedat. si Latinus est, uocem latinam quaeris, si Graecum est, uerba graeca meditaris, si Punicus est, attendis si nosti linguam punicam (*Tractatus in Iohannis euangelium*, 14, 7; BA 71, p. 734) 'Para atenció a qui t'adreces. Si és llatí, cercaràs un mot llatí. Si és grec, et pensaràs mots grecs. Si és púnic, tindràs en compte si coneixes la llengua púnica'.

41.11. *Messias* autem unctus est; unctus Graece *Christus* est; Hebraice *Messias* est: unde et Punice *messe* dicitur unge. cognatae quippe sunt linguae istae et uicinae, hebraica, punica et syra (*Tractatus in Iohannis euangelium*, 15, 27; PL 35, col. 1520) 'Ara bé, *Messias* és l'ungit; l'ungit es diu en grec *Christus* i, en hebreu, *Messias*, d'on també en púnic 'ungeix' es diu *messe*. Car aquestes llengües, l'hebraica, la púnica i la siríaca, estan emparentades i són veïnes'.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.2.2.2.

41.12. *coeperunt linguis loqui quomodo Spiritus dabat eis pronuntiare. et omnes qui aderant illic, de diuersis gentibus uenientes Iudaei, agnoscebant unusquisque linguam suam; et mirabantur illos idiotas et imperitos subito didicisse non unam aut duas linguas, sed omnium omnino gentium (Act. 1, 15 et 1, 12). ubi ergo iam omnes linguae sonabant, omnes linguae crediturae ostendebantur. isti autem qui multum amant Christum, et ideo nolunt communicare ciuitati quae interfecit Christum, sic honorant Christum donatistae ut dicant illum remansisse ad duas linguas, latinam et punicam, id est afram. solas duas linguas tenet Christus. istae enim duae linguae solae sunt in parte Donati, plus non habent (Tractatus in Epistulam Iohannis ad Parthos, 2, 3; PL 35, col. 1991) '... Aquests s'estimen tant el Crist que no volen relacionar-se amb la ciutat que va matar-lo. Els donatistes honoren el Crist fins al punt de dir que roman en dues llengües, el llatí i el "púnic", és a dir la llengua africana. El Crist reposa només en dues llengües. Car aquestes dues, no més, són les úniques que parlen els donatistes'.*

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.

41.13. nam et ipse Christus a *chrismate* appellatur, id est ab unctione. hunc Hebraei dicunt *Messiam*, quod uerbum punicae linguae consonum est, sicut alia hebraea permulta et paene omnia (*Contra litteras Petiliani*, 2, 104, 289; PL 43, col. 341 = BA 30, p. 540) ‘El Crist, en efecte, és anomenat així a partir del mot *chrisma*, que significa ‘unció’. Això els hebreus ho diuen *Messiam*, mot que sona igual en la llengua púnica, com molts altres mots hebreus, i gairebé tots’.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.2.2.2.

41.14. ex illis igitur tribus hominibus, Noe filiis septuaginta tres, uel potius, ut ratio declaratura est, septuaginta duae gentes totidemque linguae per terras esse coeperunt, quae crescendo et insulas impleuerunt. auctus est autem numerus gentium multo amplius quam linguarum. nam et in Africa barbaras gentes in una lingua plurimas nouimus (*De ciuitate Dei*, 16, 6; BA 36, p. 204) ‘... Ha augmentat molt més el nombre de tribus que el de llengües. En efecte, a Àfrica coneixem nombroses tribus bàrbares que parlen una sola llengua’.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, §§ VI.1.3.3 i VI.10.3.3.

41.15. haec ergo caelestis ciuitas dum peregrinatur in terra, ex omnibus gentibus ciues euocat atque in omnibus linguis peregrinam colligit societatem, non curans quidquid in moribus legibus institutisque diuersum est, quibus pax terrena uel conquiritur uel tenetur, nihil eorum rescindens uel destruens, immo etiam seruans ac sequens, quod licet diuersum in diuersis nationibus, ad unum tamen eundemque finem terrenae pacis intenditur, si religionem, qua unus summus et uerus Deus colendus docetur, non impedit (*De ciuitate dei*, 19, 17; BA 37, 1960, p. 130) ‘Consegüentment, aquesta ciutat celestial, mentre viatja sobre la terra, atreu ciutadans de tots els pobles i arreplega una societat viatgera en totes les llengües, sense preocupar-se per la diversitat de costums, de lleis i d’institucions...’

41.16. *et seruiuerunt Baal et Astartibus*. solet dici Baal nomen esse apud gentes illarum partium Iouis, Astarte autem Iunonis, quod et lingua punica putatur ostendere. nam *Baal* Punici uidentur dicere dominum:

unde *Baalsamen* quasi dominum caeli intelleguntur dicere; *samen* quippe apud eos caeli appellantur. Iuno autem sine dubitatione ab illis Astarte uocatur. et quoniam istae linguae non multum inter se differunt, merito creditur hic de filiis Israhel hoc dicere scriptura, quod Baal seruierunt et Astartibus, quia Iouis et Iunonibus [...] quorum in illo, qui non habebat Septuaginta interpretationem, sed ex Hebraeo erat, Astaroth legimus; nec Baal, sed Baalim. quodsi forte aliud in hebraeae uel syra lingua nomina ista significant, deos tamen alios fuisse constat et falsos, quibus Israhel seruire non debuit (*Quaestiones in Heptateuchum*, 7 “Quaestiones Iudicum”, 16; CC 33, 1958, p. 341) ‘... En efecte, sembla que els púnics del ‘senyor’ en diuen *Baal*, d’on s’entén que *Baalsamen* vol dir ‘senyor del cel’, car els cels s’anomenen a cals púnics *samen*’.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.2.2.1.

41.17. quod scriptum est: *et extendit manum suam, accepit eam et induxit eam ad semet ipsum in arcam*, locutio est, quam propterea hebraeam puto, quia et punicae linguae familiarissima est, in qua multa inuenimus hebraeis uerbis consonantia; nam utique sufficeret: et extendit manum, etsi non adderet “suam”. tale est et quod paulo post dicit: *habebat oliuae folia surculum in ore suo* (*Locutiones in Heptateuchum*, 1 “Locutiones Genesis”, 24; CC 33, 1958, p. 384) ‘...Crec que aquesta expressió és hebrea, perquè també és molt habitual a la llengua púnica, en què trobem nombroses concordances amb mots hebreus...’.

41.18. sed impatientem me esse tanti erroris dissimulare non possum. quis enim ferat Ioui fulmina uibranti praeferre Migginem, Iunoni, Mineruae, Veneri, Vestaeque Sanamem, et cunctis, pro nefas! Diis immortalibus archimartyrum Namphamonem? inter quos Lucitas etiam haud minore suspicatur atque alii interminato numero, diis hominibusque odiosa nomina (*Epistula* 16, 2; CSEL 34, 1, 37) ‘No puc dissimular que no suportó un error tan gran. Qui pot tolerar que es prefereixi *Miggin* a Júpiter, que llança llamps; *Sanam* a Juno, a Minerva, a Vesta; i, per nefas!, l’arximàrtir *Namphamo* als déus immortals? Entre tots aquests, fins i tot *Lucitas* rep una admiració no menor, i altres, de nombre indeterminat, amb noms odiosos als déus i als homes’.

Màxim, un mestre de Madaure, defensa els déus pagans i ridiculitza el culte cristià dels màrtirs. La petita ciutat nùmida —d’on era, per cert, Apuleu (vegeu § 21)— romania un bastió del paganisme malgrat sants locals com *Miggin* i *Namphamo*.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.2.2.1.

41.19. nam quod nomina quaedam mortuorum punica collegisti, quibus in nostram religionem festiuas, ut tibi uisum est, contumelias iaciendas putares, nescio utrum refellere debeam, an silentio praeterire. si enim res istae tam uidentur leues tuae grauitati quam sunt, iocari mihi non multum uacat. si autem graues tibi uidentur, miror, quod nominum absurditate commoto in mentem non uenerit habere uos et in sacerdotibus Eucaddires et in numinibus Abaddires [...] neque enim usque adeo te ipsum obliuisci potuisses, ut homo Afer scribens Afris, cum simus utrique in Africa constituti, punica nomina exagitanda existimares? nam si ea uocabula interpretemur, *Namphamo* quid aliud significat quam boni pedis hominem, id est cuius aduentus adferat aliquem felicitatis; sicut solemus secundo pede introisse, cuius introitum prosperitas aliqua consecuta sit. quae lingua si inprobatur abs te, nega punicis libris, ut a uiris doctissimis proditur, multa sapienter esse mandata memoriae. paeniteat te certe ibi natum, ubi huius linguae cunabula recalent! (*Epistula* 17, 2; CSEL 34, p. 41) ‘Com que, havent recollit certs noms púnics d’homes morts en el quals et recrees en contra de la nostra religió, t’ha semblat bé pensar de llançar injúries, jo no sé si hauria de refutar-te o preterir-te en silenci. En efecte, si aquestes coses semblen tan frívoles a la teva gravetat, a mi no em lleu gaire de fer-ne broma [...] En efecte, fins a quin punt has pogut oblidar-te’n tu mateix, com a africà que escriu a africans, quan, essent l’un i l’altre establerts a Àfrica, creuries que els noms púnics han de ser bandejats? Car, si interpretem aquests mots, què significa *Namphamo* sinó ‘home de bon peu’, és a dir que la l’arribada del qual ha aportat quelcom de felicitat, tal com solem dir “ha entrat amb el segon peu” d’algú que, en arribar, ha dut alguna mena de prosperitat. Si desaproves aquesta llengua, nega que a través dels llibres púnics, tal com informen homes molt doctes, han estat lliurades a la memòria moltes coses amb saviesa. Certament, et reca have nascut allà on roman l’escalf del bressol d’aquesta llengua!’

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.3.1.

41.20. interea cum regendae sicut necessitas exigebat parrochiae latissimae non sufficerem, quoniam non solum in ciuitatem multi homines, uerum etiam in agris multae plebes accesserant ex parte Donati, pertractato cum fratribus consilio uisum mihi est, ut in quodam fussalensi castello quod hipponiensi cathedrae subiacebat

aliquis ordinaretur episcopus, ad quem cura regionis illius pertineret [...] timens ne sine effectu redeunte a nobis sancto sene qui uix ad nos de longinquo uenerat animi omnium, quibus illud ut fieret necessarium fuerat, frangerentur et inuenirent quos inimici ecclesiae frustrati nostri operis inrisione deciperent, istum qui aderat, quia et linguam punicam scire audieram, ordinandum ut offerrem utilem credidi, et cum offerrem creditum est mihi (*Epistula* 20, 3* a Fabiola, CSEL 88, 1981, p. 95-96) 'Mentrestant, com que no em bastava per a regir una parròquia tan extensa segons el que la necessitat exigia, atès que no solament havien arribat a la ciutat molts homes sinó també molts plebeus a la ruralia del bàndol donatista, després de deliberar-ho amb els germans, vaig pendre la determinació que, en un llogaret anomenat Fussala, que pertanyia a la diòcesi d'Hipona, fos ordenat un bisbe perquè es fes càrrec d'aquesta contrada [...] Tenia por que, si tornava sense efecte un ancià ordenat per nosaltres que tot just havia vingut a nosaltres des de lluny, es trenquessin les ànimes de tots aquells per als quals calia actuar, que els trobessin els enemics de l'església i que els enganyessin mitjançant la ridiculització de la nostra tasca fallida. Per això vaig creure útil ordenar aquell que havia vingut, atès que havia sentit que coneixia la llengua "púnica", i quan ho vaig oferir, em van fer cas'.

41.21. in Arzugibus, ut audiui, decurioni qui limiti praeest uel tribuno solent iurare barbari, iurantes per daemones suos, qui ad deducendas bastagas⁷¹⁰⁰ pacti fuerint, uel aliqui ad seruandas fruges ipsas, singuli possessores uel conductores soloent ad custodiendas fruges suscipere, quasi iam fideles, epistolam decurione mittente, uel singuli transeuntes quibus necesse est per eos transire. mihi autem disceptatio in corde nata est, si ille possessor qui suscepit barbarum, cuius fides per daemonum iurationem firma uisa est, non coinquinatur uel ipse, uel illa quae custodit, uel ille qui deducitur a deductore barbaro [...] hoc etiam audiui, quia ipsi homines conductores qui praesunt rei meae, iuramentum per daemones suos iurantibus barbaris accipiunt pro seruandis frugibus. si ergo cum illi iurant per daemones suos ut custodiant fruges, ut si inde manducauerit christianus sciens uel de pretio ipsarum rerum fuerit, coinquinetur, significare dignare (*Epistula* 46; PL 33, pp. 181-182) 'A cals Arzuges, segons he sentit a dir, el decurió que comanda el *limes* o el tribú acostumen a rebre el jurament de bàrbars que juren per llurs genis quan conclouen un acord per a tragarinar càrregues o, en el cas d'alguns, per a vigilar les mateixes collites.

⁷¹⁰⁰ Segons l'editor de la PL, "*bastaga* uero dicebatur ipsum onus portadarum rerum per iumenta" (*ibidem*).

Els terratinents o els arrendataris, cadascú pel seu compte, acostumen a acceptar-los perquè els vigilin les collites, com si ja haguessin empenyorat la paraula, quan el decurió els ha enviat una carta, i el mateix fan els viatgers que han de travessar llur regió. Ha nascut un debat en el meu cor si aquell que ha fet tractes amb un bàrbar la lleialtat del qual sembla haver estat assegurada per un jurament pels genis no comet pecat, igualment per allò que ha estat vigilat per ells, o el viatger que es fa conduir per un guia bàrbar [...] He sentit a dir també que els mateixos arrendataris que administren els meus béns reben dels bàrbars el jurament pels seus genis perquè els vigilin les collites. Conseqüentment, digna't a assabentar-me si, quan aquells juren pels seus genis per custodiar les collites, de manera que, si un cristià conscient en menja o en percep en preu, es comet un pecat'.

La carta ha estat escrita per un tal Públicola, que, pel que sembla, és un propietari rural que no sap si refiar-se d'uns jornalers, traginers o guies *Arzuges* que, quan juren, ho fan pels seus genis. Demana, doncs, consell a Agustí. Els *Arzuges* apareixen de manera recurrent a la literatura d'època tardana (de la fi del s. IV al s. VI dC) als confins de Tripolitània amb Bizacena (vegeu mapa n° 3)⁷¹⁰¹. En el context agustinianà, la localització deu ser la regió dels *chotts* de Bizacena⁷¹⁰². Públicola precisa que els *Arzuges*, en petites unitats, podien travessar el *limes* amb el permís dels decurions o dels tribuns⁷¹⁰³. Vegeu el dossier sobre els *Arzuges supra*, § V.8.3.

41.22. in hoc ordine successionis nullus donatista episcopus invenitur. sed ex transverso ex Africa ordinatum miserunt, qui paucis praesidens Afris in urbe Roma Montensium uel Cutzupitarum uocabulum propagavit (*Epistula* 53, 2; PL 33, col. 181-182) 'En aquest ordre de successió no es troba cap bisbe donatista. Però, inopinadament, n'han enviat un, ordenat des d'Àfrica, que, tot i que representa pocs africans, ha propagat a la ciutat de Roma la designació de *Montenses* o *Cutzupitae*'.

En aquest passatge, Agustí es fa ressò que els donatistes romans són anomenats *Cutzupitae*⁷¹⁰⁴.

41.23. si uoluntate sua Mappalienses in tuam communionem transierunt, ambos nos audiant; ita ut scribantur quae dicemus, et a nobis subscripta eis Punice interpretentur, et remoto timore dominationis

⁷¹⁰¹ Vegeu en primera instància DESANGES 1989a, pp. 950-952.

⁷¹⁰² Vegeu MODÉLAN 2003, pp. 457-458.

⁷¹⁰³ Cf. MODÉLAN 2003, p. 458.

⁷¹⁰⁴ Cf. FRENCH 1969, pp. 542-549.

eligant quod uoluerint. ex iis enim quae dicemus apparebit utrum coacti in falsitate remaneant, an uolentes teneant ueritates. si enim haec non intelligunt, qua temeritate traduxisti non intelligentes? si autem intelligunt, ambos, ut dixi, audiant, et quod uoluerint faciant. si qua etiam plebes a uobis ad nos transierunt, quas putas a dominis coactas, hoc et ibi fiat; ambos nos audiant, et eligant quod placuerit. si autem, non uis hoc fieri, cui non appareat non uos de ueritate praesumere? sed cauenda est ira Dei, et hic et in futuro saeculo. adiuro te per Christum, ut ad ista respondeas (*Epistula* 66, 2 “Expostulat cum Crispino Calamensi, qui Mappalienses metu subactos rebaptizarat”; PL 33, col. 236; CSEL 34, 2, p. 236) ‘Si la gent de *Mappalia* ha arribat a la teva comunió per voluntat pròpia, que ens escoltin a tots dos, de manera que s’escrigui el que diem i que sigui traduït al púnic el que haurà estat subscrit per nosaltres [...]’.

El bisbe donatista de *Calama* l’any 399, *Crispinus*, va rebatejar a la força els pagesos d’un antic domini imperial, el *Fundus Mappaliensis*. Per evitar-li la multa estipulada per una llei del 392 de deu lliures d’or, Agustí va proposar-li com a alternativa un debat davant dels pagesos en causa, traduït a la llengua “púnica” perquè poguessin fer-se’n àrbitres i dir vers quina comunió els duia llur lliure voluntat.

41.24. hic forsitan dicas: quid enim? et apud nos germanus meus Ecclesiae non erit utilis, aut propter aliud eum mecum habere desidero? plane si tantum tibi quantum hic mihi, eius praesentia lucrandis uel regendis ouibus Domini utilis uideretur, non dico durtiam sed iniquitatem meam nemo non iure culparet. sed cum latina lingua, cuius inopia in nostris regionibus euangelica dispensatio multum laborat, illic autem eiusdem linguae usus omnino sit; itane censes nos saluti plebium Domini oportere consulere, ut hanc facultatem illuc mittamus, et hinc auferamus, ubi eam magno cordis aestu requirimus? da itaque ueniam, quod non solum contra tuum desiderium, sed etiam contra sensum meum facio, quod me facere, sarcinae nostrae cura constringit. dabit tibi Dominus, in quo posuisti cor tuum, ut tales sint labores tui, ut pro isto beneficio remunereris; sic enim regionum nostrarum ardentissimae siti, diaconum Lucillum tu potius concessisti. neque enim parum praestabis, cum de hac re nulla petitione me ulterius onerabis; ne nihil aliud quam durior appaream, uenerabili mihi et sanctae Beneuolentiae tuae (*Epistula* 84, 2 “Nouato episcopo Augustinus, excusans quod ad ipsum non mittat germanum ipsius Lucillum diaconum, quo latinae linguae perito carere non possent Ecclesiae dioecesis hipponiensis”; PL 33, pp. 294-295; CSEL 34, 2, p. 393)

‘Però, com que la llengua llatina, el desconeixement de la qual en les nostres regions dificulta molt la impartició de l’evangeli, quan allà l’ús d’aquesta mateixa llengua està generalitzat, creus que ens escau vetllar per la salvació dels pobles del Senyor fins al punt que enviem allà aquesta competència i que la traguem d’aquí, on la cerquem amb gran ardor del cor? Perdona’m, doncs, el que faig no solament contra el teu desig, sinó també contra el meu sentiment, ço que em constreny fer la cura de la nostra responsabilitat [...] Car així has concedit més aviat el diaca *Lucillus* a la set molt ardent de les nostres regions’.

La traducció manté l’anacolut de l’original. La carta va adreçada a *Nouatus*, bisbe de *Sitifis*.

Comentem aquest passatge *supra*, § VII.9.2.3.

41.25. presbyterum etiam quemdam quia propria et libera uoluntate unitatem nostrae communionis elegit, de domo sua raptum, et pro arbitrio immaniter caesum in gurgite etiam coenoso uolutatum, buda⁷¹⁰⁵ uestitum, cum quibusdam dolendum, quibusdam ridendum in pompa sui facinoris ostentassent, abductum inde quo uoluerunt, uix post dies duodecum dimiserunt (*Epistula* 88, 6; PL 33, col. 305-306) ‘un sacerdot que, per voluntat pròpia i lliure, havia elegit la unitat de la nostra comunió, va ser raptat de casa seva i, colpit feroçment per gust, el van fer rodolar [els circumcel·lions] per un avenc ple de tarquim, vestit de *buda*. Mentre alguns se’n planyien i uns altres se’n reien, exhibien amb pompa el seu crim. Se’l van endur d’allà cap on van voler, i tan sols el van deixar anar després de dotze dies’.

⁷¹⁰⁵ Segons l’editor: “Quid sit buda, docet Augustinus in lib. 3 cont, Cresconium c. 48, cum eandem retexens historiam ait Restitutum fuisse *amictu iunceo dehonestatum*. Est igitur aut iuncus, aut certe storea, iuxta Isid. Gloss. In quo tamen praue legitur, *buda, historia, pro est storea*. Porro Donatus in *Aeneid.* 2, ait ‘ulnam a plerisque dici eam esse quam uulgo budam appellant’ ”.

El mot *buda* reapareix a *Epistula* 105, 3⁷¹⁰⁶, mentre que, a *Contra Cresconium* (3, 48, 53)⁷¹⁰⁷, en lloc del sintagma “*buda uestitus*” trobem “*amictu iunceo*”⁷¹⁰⁸. També ho trobem a les *Vitae Patrum*. Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.3.1.

41.26. quid illud, quod soletis de sustentatis persecutionibus gloriari? si martyres no facit causa, sed poena [...] nam et illud, quod contra nos a uestra parte magis ore maledico quam ueridico solet dici, *ueloces pedes eorum ad effundendum sanguinem* (*Psal.* 13, 3), nos potius ista in tantis latrociniis circumcellionum, clericorumque uestrorum experti sumus, qui corporibus humanis caede atrocissima laniatis, tot loca nostrorum sanguine cruentarunt: quorum duces, quando te ingrediente in hanc patriam, cum suis cuneis deduxerunt, Deo laudes inter cantica conclamantes, quasi uoces, uelut tuba praeliorum in suis omnibus latrociniis habuerunt. alio tamen die concussi ac stimulati aculeis uerborum tuorum, quae in eos per punicum interpretem honesta et ingenua libertatis indignatione iaculatus es, factis eorum irritatus potius quam delectatus obsequiis, se de media congregatione, sicut ab eis qui aderant narrantibus audire potuimus, furibundis motibus, rapuerunt, nec post eorum pedes ueloces ad effundendum sanguinem, ulla aqua pauimenta salsauistis quod post nostros clerici tui putauerunt esse faciendum (*Epistula* 108, 14 “Agit de non iterando Baptismo, coarguens Donatistarum hac in re contumaciam; quippe qui Maximianensium baptisma ratum habuerunt. euincit subinde nullam eos schismatis edendi iustam causam habuisse”; PL 33, col. 413-414; CSEL 28, 2, p. 458) ‘...Tanmateix, un altre dia, van ser colpits i burxats per les agulles de les teves paraules, que has llançat amb la indignació honesta i noble de la teua llibertat contra ells a través d’un intèrpret púnic, perquè et podia més la irritació per llurs accions que el goig pels homenatges que et retien...’.

Es refereix als circumcel·lions⁷¹⁰⁹.

41.27. cum uero inde [a Carthagine] digressi sumus, perreximus usque ad Mauritaniam Caesariensem, quo nos ecclesiastica necessitas traxit; per quas totas terras cum intentionem nostram huc atque illuc, quae

⁷¹⁰⁶ “*Marcus presbyter... in aqua uolutatus, buda uestitus et nescio quot dies in captiuitate retentus est*”.

⁷¹⁰⁷ “*uester presbyter... in lacuna lacuna lutulenta uolutatus, amictu iunceo dehonestatus... duodecimo uix die dimissus est*”.

⁷¹⁰⁸ Vegeu ADAMS 2007, p. 523.

⁷¹⁰⁹ Cf. LEPALLEY 2005a, p. 148.

ingerebantur sensibus diuersa raptarent, nullius ut tibi rescriberem adfuit admonitoris instantia, nulla occurrit opportunitas perlatoris (*Epistula* 193, 1; PL 33, col. 869-870) ‘Després d’anar-nos-en [de Cartago], vam fer camí fins a Mauretània Cesariana, on ens emmenava el deure pastoral. A través de totes aquelles terres en què ça i lla diverses coses que es feien presents als sentits captaven la nostra atenció, no s’ha fet present la urgència de ningú que m’advertís que havia d’escriure’t una resposta, ni ha sorgit cap ocasió de trobar un missatger’.

L’estiu de l’any 418, Agustí va fer un viatge des de Cartago a la Mauretània Cesariana, fins a la capital de la província, Cesarea, on arribà el 18 de setembre. El trajecte fou llarg (més de mil kilòmetres), per al bisbe d’Hipona, que ja tenia seixant-cinc anys, i el realitzà en diverses etapes. Sortí a la fi de juliol i féu parades pel país nùmida, de manera que es retrobà amb *Fortunatus* a Cirta, *Seuerus* a *Mileu* i *Nouatus* a *Sitifis*. Va passar els darrers *castella* dels altiplans de la Sitifiana, on hi havia una densitat de diòcesis comparable a la de la regió Zeugitana i la Numídia oriental. En direcció nord-oest, dellà el *Saua flumen*, va passar per *Tubusuptu*, ja a la Cabília Occidental i, seguint la vall de l’*Addima flumen*, va travessar el boscós *Ferratus mons* fins a fer cap a la costa cabilenca a l’alçada de *Rusuccuru*⁷¹¹⁰. Malauradament, Agustí no relata cap esdeveniment en territori de les tribus muntanyenques dels *Bauares*, els *Quinquegentanei* i els *Isaflenses*, i tampoc diu res de la llengua d’aquella gent. Probablement va arribar a Cesarea passant per les ciutats litorals de *Rusguniae*, *Icosium* i *Tipasa*, on, segons els estudis de S. Lancel, “les évêchés littoraux ponctuaient cette vaste façade maritime avec la même équidistante régularité que les ‘échelles’ puniques qui s’étaient établis sur ces rivages à partir du VIe siècle avant notre ère”⁷¹¹¹.

Comentem aquest passatge *supra*, § VII.9.2.1.

41.28. denique Aptus iste nescio quis, de quo scripsisti quod doceat iudaizare Christianos, eo modo se, sicut insinuauit Sanctitas tua, iudaeum et israelitam uocat, ut ab escis prohibeat, a quibus pro temporis illius congruentia Lex per sanctum famulum Dei Moisen data prohibebat, et caeteras illius temporis obseruationes, iam nunc apud Christianos abolitas remotasque, persuadeat (*Epistula* 196, 16; PL 33, p. 898) ‘En fi, no sé qui és aquest *Aptus* del qual em parles a la teva carta que ensenya els cristians a judaïtzar-se. Diu, segons ha insinuat la teva Santedat, que és jueu i israelià, de manera que prohibeix els aliments que la llei donada a través de

⁷¹¹⁰ Vegeu mapa n° 5.

⁷¹¹¹ LANCEL 1999, p. 490. Sobre la missió de la visita a Cesarea confiada pel papa a Agustí, vegeu LANCEL, *loc. cit.*

Moisès, el sant servidor de Déu, prohibeix d'acord amb el que es feia antigament, i indueix a la resta de pràctiques antigues que entre els cristians han estat abolides i abandonades'.

A *Tusuros (Tozeur)*, al país dels *Arzuges*, a cavall del *limes* entre Tripolitània i Bizacena, Agustí tenia un col·lega anomenat *Asellicus* que ens informa d'una colònia jueva local, com en moltes altres ciutats de l'Àfrica oriental⁷¹¹². Les pràctiques proselitistes d'aquest *Aptus* són certament sorprenents, però en absolut increïbles en el convuls marc religiós de l'Àfrica del Baix Imperi.

41.29. sunt enim apud nos, hoc est in Africa, barbarae innumerabiles gentes, in quibus nondum esse praedicatum euangelium ex iis qui ducuntur inde captiui et in romanorum seruitiis iam miscentur, quotidie nobis addiscere in promptu est. pauci tamen anni sunt, ex quo quidam eorum rarissimi atque paucissimi, qui pacati romanis finibus adhaerent, ita ut non habeant reges suos, sed super eos praefecti a romano constituentur imperio, et illi et ipsi eorum praefecti christiani esse coeperunt. interiores autem, qui sub nulla sunt potestate romana, prorsus nec religione christiana in suorum aliquibus detinentur, neque ullo modo recte dici potest istos ad promissionem Dei non pertinere (*Epistula* 199, 12, 46; PL 33, col. 922; CSEL 57, pp. 284-285) 'Hi ha entre nosaltres, és a dir a Àfrica, nombroses tribus bàrbares a les quals no ha estat encara predicat l'evangeli. Això és manifest a partir del que ens assabenten cada dia els presoners que en són portats i que s'afegeixen als serveis dels romans. Tanmateix, fa pocs anys que alguns d'ells, rars i pocs, ja pacificats, penetren les fronteres romanes, de manera que ja no tenen els seus reis, sinó que són sotmesos a prefectes nomenats per l'Imperi Romà. Aquelles tribus i els seus prefectes han començat a ser cristians. Els de més endins, en canvi, els qui no estan en res sota el poder romà, ni els ha absorbit pas la religió cristiana, ni es pot dir de cap manera amb justícia que no estiguin preocupats amb la promesa de Déu'.

Aquesta carta, intitulada *Epistula de fine saeculi* i datada del 418, és un testimoni important per al coneixement de les funcions del *praefectus gentis* en època del Baix Imperi⁷¹¹³.

41.30. Fussala dicitur hipponiensi territorio confine castellum: antea ibi nunquam episcopus fuit, sed simul cum contigua regione ad paroeciam hipponiensis Ecclesiae pertinebat. paucos habebat illa

⁷¹¹² LASSÈRE 1977, p. 426. Vegeu també *supra*, §§ II.12, VII.10.5.2 i, sobretot, V.2.3..

⁷¹¹³ Vegeu LEPALLEY 1974, pp. 285-295, esp. pp. 289-290.

terra catholicos; caeteras plebes illic in magna multitudine hominum constitutas Donatistarum error miserabiliter obtinebat, ita ut in eodem castello nullus esset omnino catholicus [...] quod ab Hippone memoratum castellum millibus quadraginta seiungitur [...] episcopum ibi ordinandum constituendumque curavi. quod ut fieret, aptum loco illi congruumque requirebam, qui et punica lingua esset instructus; et habebam de quo cogitabam paratum presbyterum, propter quem ordinandum, sanctum senem qui tunc primatum Numidiae gerebat (*Epistula* 209, 2-3; PL 33, p. 953) 'Hom anomena Fussala un poble (*castellum*) del territori d'Hipona. [...] He procurat que hi fos ordenat un bisbe [...] Per això, cercava algú apte i adient a aquell indret, que també estigués instruït en la llengua púnica'.

Fussala era un llogaret (*castellum*)⁷¹¹⁴ situat a menys de 60 km d'Hipona, seu de la diòcesi. Val a dir que Agustí no ens diu en quina direcció, si bé hom creu que devia ser vers el sud-est d'Hipona⁷¹¹⁵. En parlem *supra*, § VI.10.2.1.2.

41.31. ...istum qui aderat quia et linguam punicam scire audieram, ordinandum ut offerem utilem credidi, et cum offerem creditum est mihi (*Epistula* 20*, 3, ed. Divjak; BA 46 B, p. 296-298) '...aquest [*Antoninus*] que era present. Com que jo havia sentit a dir que coneixia la llengua púnica, vaig creure útil proposar-lo perquè fos ordenat, i, com que el vaig proposar jo, em van fer confiança'.

Carta adreçada a Fabiola. En parlem *supra*, § VI.10.2.1.2.

41.32. quod cum ad uesperam ueniremus, alio die uidimus eos in ecclesia congregatos; sed ubi eis de Antonino episcopo sermonem facere uenerandus senex uerbis punicis coepit, uoluntatem illam suam magnis clamoribus ediderunt (*Epistula* 20*, 21, ed. Divjak; BA 46 B, p. 324) 'Hi vam arribar cap al vespre, i l'endemà els vam veure reunits a l'església. Però quan el venerable ancià [el bisbe Aureli de Macomades] va començar a fer-los el sermó amb mots púnics sobre el bisbe *Antoninus*, van manifestar amb grans clams la seva voluntat'.

La voluntat dels feligresos era de refús al retorn d'*Antoninus*.

⁷¹¹⁴ Els *castella* eren llogarets sense estatut municipal regits per un consell d'ancians (*seniores*), d'acord amb l'organització política tradicional dels maures. Vegeu *supra*, §§ V.2.3 i VI.1.3.3.

⁷¹¹⁵ LANCEL 1999, p. 357.

41.33. pridie nonas Martias in Numidia apud Mazacos concilium Numidiarum episcoporum fuit (*Epistula 22**, 1; ed. J. Divjak; CSEL 88, p. 113) 'la vigília del set de març hi va haver a Numídia, a cals mazacs, un concili de bisbes de les Numídies'.

La comunitat cristiana dels *Mazaci* devia tenir seu episcopal (probablement la diòcesi *Mazacensis* esmentada a les llistes episcopals del 411 i el 484), malgrat no tenir cap ciutat veritable⁷¹¹⁶. Tenim, doncs, un exemple de tribu maura cristianitzada que, malgrat estar poc urbanitzada, estava prou familiaritzada amb les estructures romanes per a acollir un concili episcopal. Vegeu el comentari d'aquest passatge *supra*, § VI.10.3.3.

41.34. quid est mammona iniquitatis? primum quid est *mammona*? [...] hebraeum uerbum est, cognatum linguae punicae. istae enim linguae sibi significationis quadam uicinitate sociantur. quod Punici dicunt *mammon*, Latine *lucrum* uocatur. quod Hebraei dicunt *mammona*, latine *diuitiae* uocantur (*Sermo 113*, 2; PL 38, col. 648) 'Què és *mammona* d'iniquitat? D'entrada, què es *mammona*? [...] És un terme hebreu, cognat de la llengua púnica. En efecte, aquestes llengües estan relacionades per un cert veïnatge de significació. Allò que els púnics anomenen *mammon*, en llatí es diu *lucrum* ('profit'). Allò que els hebreus anomenen *mammona*, en llatí es diu *diuitiae* ('riqueses')'.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.2.2.2.3.

41.35. prouerbium notum est punicum, quod quidem latine uobis dicam, quia punice non omnes nostis. punicum enim prouerbium est antiquum: Nummum quaerit pestilentia; duos illi da, et ducat se. Numquid non hoc prouerbium de Euangelio uidetur natum? Nam quid aliud dixit Dominus, quam, *Redimentes tempus*, quando ait, *Si quis uult iudicio tecum contendere, et tunicam tuam tollere, dimitte ei et pallium* (*Matth. V. 40*)? (*Sermo 167*, 4; PL 38, col. 910) 'És conegut un proverbi púnic, que us diré de fet en llatí, perquè no tots coneixeu el púnic. Car és un proverbi púnic antic: La pesta demana una moneda; dóna-li'n dues i que se'n vagi!'.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.2.1.2.

⁷¹¹⁶ Cf. MODÉLAN 2003, p. 467.

- 41.36.** Deum uolo dicere: intendo cui dicam. ut enuntiaretur Latino, alia uox adhibita est, ut Graeco alia; si Punico enuntiare uellem, aliam adhiberem, si Hebraeo aliam, si Aegypto aliam, si Indo aliam (*Sermo* 288, 3; PL 38, col. 1305) ‘Jo vull dir ‘Déu’: tinc en compte a qui ho diré. Si es diu a un llatí, s’empra un mot. Si es diu a un grec, un altre. Si ho volgués expressar a un púnic, hi empraria un altre mot; a un hebreu, un altre; a un egipci, un altre; a un indi, un altre’.
- 41.37.** cum ergo conceperis rem quam uis dicere, et factum fuerit uerbum in corde tuo, res ipsa, cogitatio ipsa, adtendes cui loquaris et cui eam dicere uelis; et si uideris hominem Graecum, graecam uocem quaeris, in qua euoces uerbum, si uideris Latinum, latinam uocem quaeris, in qua proferas uerbum; si uideris Hebraeum, hebraeam uocem, si uideris Punicum, punicam uocem, si nosti linguas istas... quomodo possum hoc istum ut dicerem ‘Deus’? quod autem Latine *Deus* dicitur, quod dicitur graece *Theos*, quod dicitur Punice *Ylim* —tres linguas dici— quod corde concepi nihil illarum linguarum erat; sed cum uellem proferre quod corde conceperam de Deo, si Punicum inueni, *Ilim* dixi, si Latinum inueni, *Deus* dixi, si Graecum inueni, *Theos* dixi. antequam inuenire aliquem illorum, illud quod erat in corde meo nec graecum, nec punicum, nec latinum erat (*Sermones Dolbeau* 3, 7-8, *De sancti Iohannis Baptistae natiuitate et de uoce et uerbo*; ed. DOLBEAU 1996, p. 489) ‘Quan hauràs concebut la cosa que vols dir i s’haurà fet el concepte en el teu cor, la cosa mateixa, el pensament mateix, estaràs atent a qui parles i a qui li ho vols dir. I si veus un grec, cercaràs un mot grec amb què expressaràs el concepte; si veus un llatí, cercaràs un mot llatí amb què diràs el concepte; si veus un hebreu, un mot hebreu; si veus un púnic, un mot púnic, si coneixes aquestes llengües... Com puc dir ‘Déu’? El que en llatí es diu *Déu*, en grec es diu *Theos*, en púnic *Ylim* —són referides tres llengües—, res d’això que he concebut en el cor era d’aquestes llengües. Però quan volia expressar allò que havia concebut en el cor a propòsit de Déu, si m’he trobat un púnic, he dit *Ilim*; si he trobat un llatí, he dit *Deus*; si he trobat un grec, he dit *Theos*. Abans de trobar-me amb algun d’ells, allò que hi havia en el meu cor no era ni grec, ni púnic, ni llatí’.
- 41.38.** optime Punici christiani baptismum ipsum nihil aliud quam salutem, et sacramentum corporis Christi nihil aliud quam uita uocant (*De peccatorum meritis et remissione*, 1, 24, 34; PL 44, col. 128) ‘Els púnics cristians anomenen amb molt encert el baptisme

de cap altra manera que “salut”, i el sacrament del cos de Crist de cap altra manera que “vida” ’.

Vegeu *supra*, § VI.10.2.2.2.5.

41.39. est quaedam haeresis rusticana in campo nostro, id est Hipponiensi, uel potius fuit [...] Abelonii uocabantur, punica declinatione nominis (*De haeresibus*, 87; PL 42, col. 47) ‘Hi ha —o, més aviat, hi va haver— una certa heretgi rural en nostre camp, és a dir el d’Hipona [...] Eren anomenats *Abelonii*, mitjançant una inflexió púnica del nom’.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § VI.10.2.2.3.

41.40. DE BARBARISMO: sane quidam discernunt inter barbarismum et barbarum, ut barbarismus sit, si pars orationis secundum redditam rationem aliqua superest uitiosa; barbarum autem, si alicuius gentis uerbum est non receptum, ut si quis dicat in latino sermone *dellas* pro carice, quod utique punicum est (*Ars sancti Augustini pro fratrum mediocritate breuiata*, 1, 10; ed. KEIL 1855-1880, vol. 5, p. 496, línia 10) ‘Alguns distingeixen raonablement entre *barbarisme* i *bàrbar*, de manera que hi ha barbarisme si alguna part de l’oració, segons la raó que n’hem donat, resta defectuosa; un mot d’alguna regió és *bàrbar*, en canvi, si no és admès [o corrent], com ara si algú diu en llengua llatina *dellas* —que sens dubte és púnic’— en lloc de *carex*’.

Vegeu la discussió d’aquest passatge de l’*Ars*, d’atribució agustiniana discutida, *supra*, § VI.10.3.4.1.

42. Pal·ladi (s. V dC)

L’autor cristià Pal·ladi de Galàcia (363 – *circa* 430)⁷¹¹⁷ és autor de dues obres en què apareixen esmentats uns *mazics* a la vora d’un oasi del desert occidental d’Egipte, la *Història Lausiaca* (escrita c. 420 dC) i el *Diàleg sobre la vida de sant Joan Crisòstom*.

42.1. ἦλθον εἰς τὸ ὄρος τῆς Νιτρίας. μεταξὺ δὲ τοῦ ὄρους τούτου καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας λίμνη κείται ἡ καλουμένη Μαρία, σημείων ἑβδομήκοντα· ἦν διαπλεύσας διὰ μιᾶς καὶ ἡμισείας

⁷¹¹⁷ Sobre la vida i les obres de Pal·ladi, vegeu la introducció de Christine Mohrmann a BARTELINK 1998, pp. XII-XXIII.

ἡμέρας ἦλθον εἰς τὸ ὄρος ἐπὶ τὸ μέρος τῆς μεσημβρίας·
 ᾧ ὄρει παράκειται ἡ πανέρημος παρατείνουσα ἕως Αἰθιοπίας
 καὶ τῶν Μαζίκων καὶ τῆς Μαυριτανίας. ἐν ᾧ ὄρει οἰκοῦσιν
 ἄνδρες ὡς πεντακισχίλιοι διαφόρους ἔχοντες πολιτείας,
 ἕκαστος ὡς δύναται καὶ ὡς βούλεται· ὡς ἐξεῖναι καὶ μόνον
 μένειν, καὶ δεύτερον, καὶ πολλοστόν. ἐν τούτῳ τῷ ὄρει
 ἄρτοκοπεῖά εἰσιν ἑπτὰ ὑπηρετούμενα κάκεινοις καὶ τοῖς εἰς
 τὴν πανέρημον ἀναχωρηταῖς, ἀνδράσιν ἑξακοσίους (*Història
 Lausíaca*, 7, 1-2; ed. BARTELINK, 1998, pp. 36-38) ‘Vaig anar a la
 muntanya de Nítria. Entre aquesta muntanya i Alexandria hi ha
 un llac anomenat Marea, que s’estén setanta milles. Després de
 travessar-lo navegant en un dia i mig, vaig arribar a la muntanya,
 a la banda de migjorn. A la vora de la muntanya hi ha una regió
 totalment desèrtica que s’estén fins a Etiòpia i a la regió dels
 mazics i de Mauritània. En aquesta muntanya viuen uns cinc mil
 homes que tenen una organització política diferent, cadascú
 segons el que pot i el que vol, de manera que és possible
 romandre sol, amb un segon o amb molts. En aquesta muntanya
 hi ha set forns de pa que proveeixen tant a aquests homes com
 als anacorettes del desert, sis-cents homes’.

La localització de la muntanya de Nítria no és problemàtica:
 s’escau a la regió més occidental del Delta, com diu Pal·ladi, entre
 Alexandria (40 km al sud) i el llac *Mareotis*. El desert immediat al qual
 fa referència el bisbe d’*Oxyrhynchus* rebia també el nom de desert de
 Nítria⁷¹¹⁸.

En un passatge de la vida de Joan Crisòstom, parlant de les
 destinacions dels bisbes exiliats “a contrades bàrbares”
 (ἐν ταῖς βαρβαρικαῖς ζώναις) —un entre els perses, un altre entre els
 àrabs, un altre entre els etiòps—, Pal·ladi refereix la destinació d’un tal
 Demetri:

42.2. Δημήτριον ἔσω εἰς Ὀασιν, τὴν γείτονα τῶν Μαζίκων (*Sobre
 la vida de sant Joan Crisòstom*; PG 47, 1860, col. 71) ‘Demetri a
 l’oasi veí dels mazics’.

L’exili s’escau vers el 420 dC. Segons G. Wagner, l’oasi en qüestió
 és l’*Oasis minor (Bahriyah)*⁷¹¹⁹. Fonts no gaire posteriors (dels ss. V i VI
 dC) ens parlen d’atacs de *Mazices* sobre Escetis entre el 407 i 408 (just
 al sud del desert de Nítria) i l’*Oasis maior* (és a dir *Dakhla* i *Kharga*)

⁷¹¹⁸ Vegeu mapa n° 1.

⁷¹¹⁹ WAGNER (G.) 1987, p. 130.

43. *Vides dels Pares del Desert* (s. V dC)

Les *Vitae Patrum siue Historiae eremeticae* són un document excepcional per a conèixer la relacions entre els ubics *Mazices* i els ascetes (tant eremites que vivien en cèl·lules individuals com monjos que sojornaven en monestirs) que vivien al desert d'Escetis⁷¹²⁰ i Nítria i en altres regions desèrtiques situades a l'oest del Baix Nil⁷¹²¹ a partir de la primeria del s. III dC, quan, exiliats d'arreu de l'Imperi Romà, hi trobaren recer de les persecucions contra les comunitats cristianes. L'edicte de Constantí del 313 no féu minvar l'afluència d'ascetes als deserts de Nítria i Escetis durant tota l'època tardana, fins al s. VII dC⁷¹²². A més de les *Vitae Patrum*, són fonts importants per a l'estudi dels Pares del Desert els *Apophthegmata Patrum* (PL 73, col. 815-1024)⁷¹²³, la *Historia Lausiaca* de Pal·ladi (§ 42) i la *Vita sancti Antonii* d'Atanasi d'Alexandria (*circa* 360).

43.1. quodam tempore Mazices cum superuenissent in Scythi, et multos ex patribus interfecissent, abbas Poemen cum alio abbate seniore se, nomine Nub, et cum aliis quinque patribus fugiens inde, uenit in loco Therenuti; et inuenerunt ibi templum quoddam desertum, manserunt in eo septem diebus pariter, donec cognoscerunt ubi mansurus esset unusquisque in Aegypto (*Vitae Patrum siue Verba seniorum*; PL 73, col. 804) 'Una vegada, uns mazics van presentar-se a Escetis i van matar molts pares. Aleshores abba Pemen en va fugir amb un altre abba més gran que ell anomenat Nub i amb uns altres cinc pares, i va anar a un indret anomenat Terenut. Hi trobaren un temple desert i van romandre-hi set dies junts fins que van saber on havia de romandre cadascun d'ells a Egipte'.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § I.5.2.2.

43.2. quid dicam de illis duobus fratribus qui habitantes ultra illam eremum, ubi quondam fuerat beatus Antonius commoratus, minus cauta discretione permoti, euntes per extentam solitudinis uastitatem, nullam escam penitus sumere decreuerunt, nisi quam per semetipsum illis Dominus praestitisset? cumque errantes eos per deserta, et deficientes iam fame, conspexissent a longe Mazices, quae gens cunctis nationibus immanior atque crudelior est: non eos ad effusionem sanguinis desiderium praedae sed sola ferocitas mentis

⁷¹²⁰ Escetis s'esqueia al sud del desert de Nítria, a la riba oest del Nil just abans que comenci el Delta. Vegeu mapa n° 1.

⁷¹²¹ Sobre la història dels monestirs de Nítria i Escetis, vegeu la valuosa monografia d'EVELYN-WHITE 1932.

⁷¹²² Vegeu WARD 2003, pp. VII-XV.

⁷¹²³ Han estat traduïts, al francès i a l'anglès, respectivament, per GUY 1976 i WARD 2003.

instigat (*Vitae Patrum*, 4, *Excerpta e Sulpicio Seuero et Cassiano*, cap. 44: *De duobus monachis, qui euntes per desertum, decreuerunt non sumere cibum, nisi Deus illis transmitteret*; PL 73, col. 841) ‘Què podria dir d’aquells dos frares que vivien dellà aquell desert on sant Antoni havia sojornat en certa ocasió que, moguts per un discerniment no gaire prudent, van recórrer la immensitat del desert amb la decisió profunda de no pendre cap aliment, llevat que els el fornís Déu son cos? Vet aquí que, mentre vagarejaven pel desert freturosos per la fam, els van albirar de lluny uns mazics, que són, de totes les nacions, la més ferotge i cruel: el que els instiga a vessar sang no és el desig de botí, sinó tan sols la ferocitat del seu esperit’.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § I.5.2.2.

- 43.3.** uenit aliquando abbas Macarius ille Aegyptius de Scythi in montem Nitriae in die oblationis, ad monasterium abbatis Pambo [...] abii [ait Macarius] in eremo, et repperi ibidem stagnum aquarum, et insulam in medio eius. ueniebant quoque diuersa animalia eremi et bibebant ex eo: inter quae uidi duos homines nudos, et contremuit corpus meum; putabam enim quia spiritus sunt. cumque uidissent illi me trepidantem, locuti sunt ad me, dicentes: “noli timere, et nos enim homines sumus”. dixi itaque illis: “unde estis, et quomodo in hanc eremum uenistis? qui dixerunt: “de coenobio fuimus, et factus est nobis consensus, et egressi sumus huc; ecce quadraginta anni sunt”. erat autem unus ex ipsis Aegyptius, alius uero Libycus (*Vitae Patrum*, 6, 3, 4; PL 73, col. 1006-1007) ‘Una vegada abba Macari l’egipci va anar el dia del sacrifici des d’Escetis (a la muntanya de Nítria) cap al monestir d’abba Pambus. Me’n vaig anar —diu Macari— al desert. Vaig trobar-hi un estany d’aigua amb una illa al mig. També hi anaven tota mena d’animals del desert i se n’abeuraven. Vaig veure enmig de l’illa dos homes nus, i el meu cos es va estremir, i és que em pensava que eren esperits. Ells, en veure’m tot tremolós, se’m van adreçar tot dient: “No tinguis por, que també nosaltres som homes”. Aleshores jo els vaig dir: “D’on sou, i com és que heu vingut a aquest desert?” Ells van dir: “Ens estàvem en un convent i ens vam posar d’acord a fer cap aquí. D’això, ja en fa quaranta anys”. L’un era egipci i l’altre libi’.

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § I.5.2.2.

- 43.4.** narrauit abbas Ioannes: quia abbas Anub et abbas Pastor et residui fratres eorum ex uno utero nati, monachi fuerunt in Scythi; et quando illic uenit gens Mazicarum et desolauerunt locum ipsum, primo

discesserunt illinc, et uenerunt in locum qui uocatur Therenuthi, donec deliberarent ubi habitare deberent (*Vitae Patrum*; PL 73, col. 1057) ‘Va explicar l’abba Joan: Com que l’abba Anub i l’abba Pastor i la resta dels seus germans havien nascut del mateix úter, van anar com a monjos a Escetis. Quan hi va arribar la gent dels mazics i van desolar l’indret, primer el van abandonar i [després] van anar a un lloc que s’anomena Terenut, mentre deliberaven on havien de viure’.

- 43.5.** uisum est, inquit [episcopus ciuitatis Oxyrhynchi], mihi aliquando intrare in interiorem eremum, quae est circa Oasa, ubi genus est Mazicorum, ut uiderem, si forte inuenirem aliquem Christo seruientem (*Vitae Patrum*, 6, 3, 12; PL 73, col. 1010) ‘En un moment donat vaig decidir —va dir el bisbe de la ciutat d’*Oxyrhynchus*— d’endinsar-me en el desert interior que hi ha al voltant de l’oasi on hi ha la gent dels mazics, per veure si, per ventura, trobava algun servidor de Crist’.

L’oasi que va visitar el bisbe d’*Oxyrhynchus* c. 420 dC no deu altre que l’*Oasis minor (Bahriyah)*⁷¹²⁴. En un text si fa no fa contemporani, Pal·ladi es refereix al mateix l’oasi en termes semblants: τὴν Ὀάσιν τὴν γείτονα τῶν Μαζίκων (*supra*, § 42.2).

Aquest passatge és objecte de discussió *supra*, § I.5.2.2.

- 43.6.** cum aliquando gens Mazicorum in Scythi superueniens, multos ex patribus occidisset, abbas Pimenius una cum alio patre seniore, nomine Anub, et cum aliis quinque patribus fugiens inde, uenit ad locum qui dicitur Therenuthi (*Vitae Patrum*; PL 73, col. 1057) ‘Quan, en una ocasió, va aparèixer a Escetis la gent del mazics i va matar molts pares, l’abba Pimeni en va fugir juntament amb un altre pare més gran anomenat Anub i amb uns altres cinc pares i va arribar a un lloc que es diu Terenut’.

- 43.7.** uidens autem Aegyptius uestitum mollibus rebus et budam de papyro et pellem stratam sub eo... (*Vitae Patrum*, 5, 10, 76; PL 73)

⁷¹²⁴ Vegeu WAGNER (G.) 1987, p. 130.

L'egipci, veient-lo vestit amb coses blanques i la seva capa (?) de papir i la pell estesa dessota...⁷¹²⁵.

Discutim aquest passatge *supra*, § VI.10.3.1.2.

44. Filostorgi (s. V dC)

Φιλοστόργιος de Capadòcia (*circa* 368 dC - *circa* 439 dC), després de referir els estralls que van causar els huns a Escítia, Tràcia, Armènia, Cilícia i altres contrades de l'Imperi, parla dels pobles que amenacen els dominis romans d'Egipte i Líbia:

44.1. οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ Μάζικες καὶ Αὐξωριανοὶ (μεταξὺ δὲ Λιβύης καὶ Ἰαφθρῶν οὗτοι νέμονται), κατὰ μὲν τὸ ἑσθιῶν αὐτῶν κλίμα τὴν Λιβύην ἐξηρήμωσαν, καὶ τῆς Αἰγύπτου μοῖραν οὐκ ἐλαχίστην συνδιώλεσαν, Ἰαφθροῖς τε ἐμβαλόντες κατὰ δυόμενον ἥλιον τὰ παραπλήσια ἔδρασαν (*Historia ecclesiastica*, 11, 8; PG 65, col. 604) Ἰ no solament això, sinó que tant mazics com auxorians (que viuen entre Líbia i Àfrica) han devastat Líbia a partir de la seva regió de llevant i han devastat al mateix temps una part no menor d'Egipte; a ponent, després d'atacar els *Afr*⁷¹²⁶, han causat uns estralls semblants'.

Els Αὐξωριανοί que esmenta Filostorgi entren a la història en època tardana; són una tribu o confederació de nòmades camellers no gaire coneguda en altres parts de l'Imperi —en tot cas apareixen poc sovint a les fonts antigues—; d'aquí l'aclariment de l'autor, que entenem que va referit solament als auxorians, atès que els mazics eren ja força coneguts pertot en l'època en què escriu Filostorgi. De tota manera, els auxorians apareixen també en fonts llatines (com a *Austuriani*): Ammià Marcel·lí (26, 4, 5; 27, 9, 1; 28, 6, 2 ss.) els mostra a l'assalt de Lepcis Magna vers el 363 dC i altres fonts parlen de les ràtzies dels *Austuriani* a diverses ciutats de Tripolitània i de Cirenaica⁷¹²⁷.

45. Càssius Fèlix (s. V dC)

L'origen africà del metge d'època vàndala *Cassius Felix* és unànimement admès. D'ençà de l'*editio princeps*, a cura de V. Rose, hom precisa que Càssius Fèlix era de Cirta, a Numídia⁷¹²⁸. Data de l'any

⁷¹²⁵ Sobre aquest passatge, vegeu ADAMS 2007, p. 523.

⁷¹²⁶ Es refereix als afroromans. Vegeu *supra*, § V.7.1.

⁷¹²⁷ Sobre les ocurrencies dels *Austuriani*, vegeu DESANGES 1962, p. 82. Vegeu també *supra*, § II.2.2.2.

⁷¹²⁸ ROSE 1879, i admès posteriorment per SABBAAH 1985 i FRAISSE 2002.

447 dC el *Cassii Felicis Cirtensis medicinae logicae sectae de Graeco in Latinum liber translatus sub Artabure et Calepio consulibus*⁷¹²⁹. Càssius Fèlix és una font força notable d'africanismes lèxics, bàsicament fitònims, que ha estat objecte d'estudi *supra* § VI.12.2.

- 45.1.** [maculae] aliquando fuscae aliquando nigrae aliquando asperae ueluti zernosae, quas Graeci *lichenodes* appellant (*De medicina*, 9, 1) '[unes taques] adés fosques, adés negres, adés rugoses, com impetiginoses, que els grecs anomenen *lichenodes*'⁷¹³⁰.
- 45.2.** cameleontae nigrae radice id est sefra nigra (*De medicina*, 9, 4; 76, 12) 'arrel de camaleó negre, és a dir de *sefra* negra'⁷¹³¹.
- 45.3.** impetigines quas Graeci *lichenas* uocant, Latini uulgo *zernas* appellant (*De medicina*, 11, 1) 'erupcions cutànies que els grecs anomenen *lichenas* i els llatins, vulgarment, *zernas*'⁷¹³².
- 45.4.** ad stigmata. stigmata dicuntur characteres nominati, quos militantium manus uel feminarum Maurarum uultus ostendit (*De medicina*, 13, 1) 'Contra els estigmes. Són anomenats *estigmes* els "caràcters" que mostren les mans dels soldats o els rostres de les dones maures'.
- 45.5.** aliud ad uniuersas fistulas uel ante oculum aegilopas. herbam putidam quam Punice *aturbis* dicunt (*De medicina*, 20, 9) 'Un altre tractament contra totes les fistules i contra les fistules lacrimals a l'ull: herba pudent que en púnic anomenen *aturbis*'⁷¹³³.
- 45.6.** carbones etiam et de gufione uitis facies (*De medicina*, 31, 1) 'faràs brases també d'una rabassa de vinya'⁷¹³⁴.
- 45.7.** in girba contusis et diligenter simul commixtis (*De medicina*, 31, 1) 'un cop aixafats en un morter i barrejats amb cura al mateix temps (els ingredients)...'⁷¹³⁵.
Apareix tres cops més (33, 4; 72, 5; 76).
- 45.8.** ameos id est seminis uilicionis (*De medicina*, 44, 14; 48; 12) 'l'ami, és a dir de llavor de *uilicio*'⁷¹³⁶.

⁷¹²⁹ Vegeu *supra*, § VI.12.1, més dades sobre l'obra de Càssius Fèlix.

⁷¹³⁰ Sense variants textuales.

⁷¹³¹ Lliçons (9, 4): id est sefra nigra GC: id est (idem V) sefre nigre PV. Lliçons (76, 12): id est sefra Rose: id est sefrans V id est sefran P I se fra C II sefrati P.

⁷¹³² Sense variants textuales.

⁷¹³³ Lliçons: punice aturbis C : -cea turbis G -cea turpis V puniceatirpis P. Cap informació suplementària al *TLL*. No el recullen ERNOUT & MEILLET 1959.

⁷¹³⁴ Lliçons: de gufione Rose : degufione GPC decussione V.

⁷¹³⁵ Lliçons (31, 1): girba PV : guba C. Lliçons (72, 5): girba P : -bam C giba V.

- 45.9.** primo impones herbam quam dicunt *zaccarionem* sic integram in loco ubi fuerit morsus (*De medicina*, 68, 1) 'primer poses la planta que hom anomena *zaccario* tota sencera en el lloc de la picada'⁷¹³⁷.
- 45.10.** radices cerdae quae latioris folia ostendit rutae siluestris (*De medicina*, 68, 2) 'arrels de *cerda* que presenta fulla de ruda silvestre més llarga'⁷¹³⁸.
- 45.11.** bdellium (*De medicina*, 73, 3).
- 45.12.** colocynthidis interioris carnis, quam uulgus *gelelam* uocat (*De medicina*, 73, 3) 'Carn interior de colocint, que la gent anomena *gelela*'.
- 45.13.** cocci gnidii id est seminis turbisci (*De medicina*, 76, 7) 'llavors de Cnidos, és a dir de llavor de *turbiscum*'.

46. Pseudo-Galè (circa s. V dC)

S'ignora la datació del *Liber tertius*, una traducció tardana d'un manual terapèutic grec d'època imperial (ss. II-V dC)⁷¹³⁹. La traducció llatina ens ha estat llegada dins un corpus antic tardà o altomedieval de manuals terapèutics. L'atribució a Galè del *Liber tertius* es deu al fet que, en l'esmentat corpus, segueix la traducció llatina dels dos llibres terapèutics de Galè a Glaucó. La primera i única edició del *Liber tertius*, a partir d'un sol manuscrit, és tota recent⁷¹⁴⁰, apareguda just un any després de la darrera edició del tractat mèdic de Càssius Fèlix, amb el qual coincideix en el testimoniatge del fitònim d'origen africà *gelela*. L'africanitat de l'autor del *Liber tertius* ha estat recentment argumentada per J.N. Adams⁷¹⁴¹.

- 46.1.** aperis gelela⁷¹⁴² in breui foramine et ex ea omnia quae intus sunt proicis (*Liber tertius*, 44, 5; ed. FISCHER 2003a, pp. 314-315) 'obres el colocint per un petit forat i en llences tot el que hi ha a dins'.

⁷¹³⁶ Lliçons (48, 12): uiliciomis C iucilidionis P incidilidionis V.

⁷¹³⁷ Es tracta d'un remei contra les picades de taràntula. Lliçons: *zaccarionem* Rose: -ne PV et accarionem C.

⁷¹³⁸ Lliçons: cerdae P: crude V certe C.

⁷¹³⁹ Vegeu FISCHER 2003a, pp. 285-286.

⁷¹⁴⁰ FISCHER 2003a, pp. 283-346.

⁷¹⁴¹ ADAMS 2007, pp. 534-535.

⁷¹⁴² El còdex *Vindocinensis* 109 dona la lliçó *gilela*.

47. Consenci (s. V dC)

El gramàtic *Consentius*, originari probablement de les Gàl·lies, fa observacions sobre els trets distintius del llatí dels africans⁷¹⁴³:

- 47.1.** fortasse sint etiam alia generalia quarundam nationum <uitia>, quae obseruare et animaduertere debent qui suae linguae puritatem uolunt custodire diligenter, ut euitare ipsi possint (*Ars de nomine et uerbo de barbarismis et metaplasms*; ed. KEIL 1855-1880, vol. 5, p. 395, línies 17-19) ‘És possible que hi hagi altres incorreccions pròpies de certs pobles que han de remarcar i censurar els qui volen preservar escrupolosament la puresa de la seva llengua, per tal que ells mateixos les puguin evitar’.
- 47.2.** diximus per adiectionem litterae syllabae temporis accentus aspirationis fieri barbarismum. per adiectionem litterae sic fit, ut siquis dicat *coperit* pro *operit*, *gruit* pro *ruit*, *tottum* pro *toto*, *cottidie* pro *cotidie*, *quandius* pro *quandiu*; syllabae, ut si dicas *tutrusit* pro *trusit*; temporis, ut quidam dicunt *pīper* producta priore syllaba, cum sit breuis, quod uitium Afrorum familiare est; accentus, ut siquis dicens *triginta* priorem syllabam acuat et sequentem grauiter enuntiet [...]; aspirationis, ut siquis *homen* scribens adiciat primae syllabae aspirationem. per detractioem fiunt barbarismi sic: litterae, ut siquis dicat *uilam* pro *uillam*, *mile* pro *mille*, aut *socerum* uolens dicere dicat *socrum meum* [...]; syllabae, ut *salmentum* pro *salsamentum*; temporis, ut siquis dicat *orator* correpta priore syllaba, quod ipsum uitium Afrorum speciale est; accentus, ut siquis *oratore* dicens priorem syllabam circumflexo accentu pronuntiet; aspirationis, ut siquis *onorem* dicens citra aspirationem priorem syllabam proferat (*Ars de nomine et uerbo de barbarismis et metaplasms*; ed. KEIL 1855-1880 vol. 5, pp. 391-392, línies 34 i ss.) ‘Hem dit que es cometen barbarismes per addició de lletra, de síl·laba, de temps, d’accent i d’aspiració. Per addició de lletra es fa quan algú diu *coperit* en lloc de *operit*, *gruit* en lloc de *ruit*, *tottum* en lloc de *toto*, *cottidie* en lloc de *cotidie*, *quandius* en lloc de *quandiu*; de síl·laba, com si dius *tutrusit* en lloc de *trusit*; de temps, com alguns que diuen *piper* amb la primera síl·laba llarga, malgrat que sigui breu, vici que és habituals entre els africans; d’accent, com si algú, dient *triginta*, accentua la primera síl·laba i pronuncia la següent com a àtona; d’aspiració, com si algú, en escriure *homen*, afegeix una aspiració a la primera síl·laba. Per supressió es cometen els següents barbarismes: de lletra, com si algú diu *uilam* en lloc de *uillam*, *mile* en lloc de *mille*, o, volent dir *socerum*, diu *socrum*

⁷¹⁴³ Sobre l’obra de Consenci, vegeu FÖGEN 1997-1998.

meum; de síl·laba, com ara *salmentum* en lloc de *salsamentum*; de temps, quan algú diu *orator* amb la primera síl·laba abreujada, defecte que és típic dels africans; d'accent, quan algú, tot dient *oratore*, pronuncia la primera síl·laba amb accent circumflex d'aspiració, quan algú, tot dient *onorem*, pronuncia la primera síl·laba sense d'aspiració'.

48. Víctor de Vita (s. V dC)

L'autor de la *Historia persecutionis Africanae prouinciae* va néixer entre el 440 i el 445⁷¹⁴⁴, aproximadament, en una localitat del nord de Bizacena anomenada *Vita*⁷¹⁴⁵. El bisbe Víctor de Vita ens ha llegat passatges excepcionals sobre les persecucions i deportacions que van patir els bisbes i clergues cristians d'Àfrica durant la repressió vàndala en època d'Huniric, fill i successor de Geiseric, a partir del 472. Els fets relatats a la *Historia persecutionis Africanae prouinciae* són dels anys 482-486, aproximadament. Entre els anys 482 i 483, uns 5.000 clergues cristians de l'antiga Proconsular van ser exiliats a calcs maures dels confins de Bizacena, Numídia i Tripolitània, a l'oest de Capsa i a l'est de *Nememcha*⁷¹⁴⁶, si fa no fa en el territori a cavall entre la Dorsal meridional i les Altes Estepes en què, una cinquantena d'anys més tard, Corip situa la tribu maura dels *Frexes*⁷¹⁴⁷.

48.1. illo igitur episcopo constituto [Deogratias], factum est peccatis urgentibus ut urbem illam quondam nobilissimam atque famosam quinto decimo regni sui anno Geisericus caperet Romam; et simul exinde regum multorum diuitias cum populis captiuauit. quae dum multitudo captiuitatis Africanum attingeret litus, diidentes Wandali et Mauri ingentem populi quantitatem, ut moris est barbaris, mariti ab uxoribus, liberi a parentibus separabantur (*Historia persecutionis Africanae prouinciae*, 1, 24-25; ed. LANCEL 2002, p. 108) 'Així doncs, mentre aquell bisbe [Deogratias] estava instal·lat, va passar que —amb l'aclaparament dels pecats— Geiseric va pendre Roma, una ciutat en altre temps gloriosa i cèlebre, en el quinzè any del seu regnat; i allà va emparar-se de les riqueses de molts reis juntament amb captius d'entre la població. Quan aquesta multitud de captius va atènyer la costa africana, els vàndals i els maures, en la repartició d'una quantitat enorme de gent, separaven, segons el costum dels bàrbars, els marits de les mullers i els fills dels pares'.

⁷¹⁴⁴ Vegeu les dades biogràfiques de Víctor de Vita a LANCEL 2002, pp. 3-9.

⁷¹⁴⁵ Lancel pensa que Vita devia ser a prop d'*Aquae Regiae* i *Thambeae*, és a dir pels volts de la futura *Qayrawān*. Vegeu LANCEL 2002, p. 4.

⁷¹⁴⁶ Vegeu la localització cartogràfica dibuixada per LANCEL 2002, p. 412.

⁷¹⁴⁷ Vegeu el mapa n° 5.

Es tracta de la primera al·lusió, en l'obra de Víctor de Vita, a l'aliança entre vàndals i maures contra els afroromans⁷¹⁴⁸.

48.2. peruenientes autem traduntur memorato regi Maurorum [Capsur], commanenti in parte heremi quae dicitur Caprapicti. uidentes igitur Christi discipuli multa apud gentiles et inlicita sacrificiorum sacrilegia, coeperunt praedicatione et conuersatione sua ad cognitionem domini dei nostri barbaros inuitare; et tali modo ingentem multitudinem gentilium barbarorum Christo domino lucrauerunt, ubi ante a nullo fama christiani nominis fuerat diuulgata. tunc deinde cogitatur quid fieret ut ager iam cultus et egraminatus uomere praedicationis euangelicum susciperet semen et imbre sacri baptismatis rigaretur. mittunt legatos per itinera distenta deserti; peruenitur tandem ad ciuitatem romanam, rogatur episcopus ut presbyterum et ministros credenti populo destinaret. explet cum gaudio quod petebatur pontifex dei; construitur ecclesia, baptizatur multitudo maxima barbarorum, et de lupis grex fecundus multiplicatur agnorum. hoc Geiserico relatione sua nuntiat Capsur. de qua re surgens inuidia, iubet famulos dei ligatis pedibus post terga currentium quadrigarum inter spinosa loca siluarum pariter interire, ut ducta atque reducta dumosis lignorum aculeis innocentium corpora carperentur, ita delegans ut exitum suum inuicem peruiderent. qui cum e uicino currentibus indomitis equis plangentibus Mauris sese mutuo conspicerent, uale sibi in angusto fugae unusquisque ita dicebant: “frater, ora pro me; impleuit deus desiderium nostrum: taliter peruenitur ad regnum caelorum”. itque orando atque psallendo gaudentibus angelis pias animas emisere (*Historia persecutionis Africanae prouinciae*, 1, 35-38; ed. LANCEL 2002, pp. 113-114) ‘En arribar, [els captius cristians] són lliurats a l'esmentat [Capsur] rei dels maures, que vivia en una part del desert que hom anomena *Caprapicti*. Els deixebles de Crist, veient que hi havia a cals gentils molts rituals il·lícits i sacrílegs de sacrificis, van començar a convidar els bàrbars a conèixer el Senyor, el nostre Déu, mitjançant la predicació i el propi exemple; i, d'aquesta manera, van guanyar per a Crist nostre Senyor una multitud enorme de bàrbars pagans allà on abans ningú havia

⁷¹⁴⁸ Cf. LANCEL (2002, p. 287, n. 63): “Première occurrence, dans le texte de Victor, de cette connivence dans la barbarie des Vandales et des Maures, leurs alliés dans la persécution des Romano-Africains [...] Ici le partage des captifs romains entre Vandales et Maures s'explique dans la mesure où des contingents maures, pour première fois attestés comme auxiliaires de l'armée vandale, servaient dans le corps expéditionnaire envoyé par Geiseric en Italie”.

divulgat la fama del nom cristià. Aleshores hom pensa què es pot fer perquè un camp ja conreat i eixarcolat per la rella de la predicació rebi la llavor evangèlica i sigui regada per la pluja del sant baptisme. Envien missatgers a través dels camins que s'estenen pel desert. Hom arriba finalment a una ciutat romana; hom demana al bisbe que destini un prevere i clergues a aquest poble fidel. El prelat compleix amb joia el que se li demana; es construeix una església; es bateja una gran multitud de bàrbars i a partir de llops es multiplica un ramat fecund d'anyells. Capsur n'informa a Geiseric, que, atiat per l'odi, ordena fer matar tots junts els servidors de Déu tot lligant-los els peus a la part posterior de quàdrigues al galop pels esbarzers del bosc, a fi que els cossos dels innocents, estirats i reestirats, s'esquincessin per les punxes garrigoses del llenyam, encarregant de tal manera que fossin recíprocament testimonis de la seva mort. Ells, en veure's de prop els uns als altres mentre els maures atiaven els cavalls indòmits, es deien adéu així en l'anguniosa cursa: "Germà, prega per mi; Déu ha curullat els nostres desigs; és així que hom pervé al regne dels Cels". I així, tot pregant i cantant psalms, van retre les seves ànimes pietoses als àngels plens de joia'.

Vegeu la discussió d'aquest passatge *supra*, § V.20.5.

A la mort de Geiseric, esdevé rei dels vàndals el 477 el seu fill gran, Huniric, que promulga el següent edicte:

- 48.3.** "iussit uobis domnus [Huniricus] dici: quia imperator Zenon et nobilissima Placidia per Alexandrum uirum inlustrum scripserunt, petentes ut ecclesia Carthaginis religionis uestrae proprium episcopum habeat, hoc fieri praecepit atque eis rescripsit uel legatis ab eis directis dici iussit ut, sicut petierunt, uobis episcopum quem uolueritis ordinatis, sub eo ut nostrae religionis episcopi qui apud Constantinopolim sunt et per alias prouincias Orientis ex eius praecepto episcopi nostri liberum arbitrium habeant in ecclesiis suis quibus uoluerint linguis populo tractare et legem Christianam colere, quemadmodum uos hic uel in aliis ecclesiis quae in prouinciis Africae constitutae sunt liberum arbitrium habetis in ecclesiis uestris missas agere uel tractare, et quae legis uestrae sunt quemadmodum uultis facere. nam, si hoc circa eos non fuerit obseruatum, tam episcopus qui ordinatus fuerit uel clerici, sed et alii episcopi cum clericis suis in africanis prouinciis sunt iubentur inter mauros mitti" (*Historia persecutionis Africanae prouinciae*, 2, 3-4; ed. LANCEL 2002, pp. 123-124) 'Ordena el senyor [Huniric] que es digui que, perquè l'emperador Zenó i la molt noble Placídia, a través d'Alexandre, un home il·lustre, han fet un escrit en què demanen que l'església de Cartago tingui un bisbe propi, de la vostra pròpia

religió, ha prescrit que es faci això, i els ha respost per escrit o bé ha ordenat que fos dit a través d'ambaixadors enviats per ells que, tal com han demanat, podeu ordenar el bisbe que vulgueu vosaltres, a condició que els bisbes de la nostra religió que hi ha a Constantinoble i escampats per altres províncies d'Orient, a partir del seu precepte, tinguin llibertat de criteri per a adreçar-se al poble en les seves esglésies en les llengües que vulguin i per a practicar el culte cristià, de la mateixa manera que vosaltres, aquí i en altres esglésies establertes en les províncies d'Àfrica, teniu llibertat de criteri per a celebrar les misses i per a predicar en les vostres esglésies i per a fer les coses que són de la vostra llei com vulgueu. Car, si això no fos respectat entre ells, tant el bisbe que haurà estat ordenat i els seus clergues com els altres bisbes amb els seus clergues que hi ha a les províncies africanes seran enviats per ordre a cals maures'.

Aquest edicte d'Huniric del 480 —que Víctor de Vita posa en estil directe en boca d'un secretari vàndal anomenat Vitarit— és interessant, d'una banda, perquè demana que a Constantinoble i en altres indrets d'Orient els sigui permès als bisbes arrians de predicar en llur llengua, i d'altra banda, perquè diu que, si els cristians no compleixen la seva part, els bisbes i clergues cristians d'Àfrica seran exiliats a cals maures.

48.4. congregantur uniuersi [episcopi, presbyteri, diaconi et alia ecclesiae membra] in Siccensem et Larensem ciuitates, ut illuc occurrentes mauri sibi traditos ad heremum perduxissent. (*Historia persecutionis Africanae prouinciae*, 2, 28; ed. LANCEL 2002, p. 134) 'Es van aplegar tots [els bisbes, preveres, diaques i altres membres de l'església] en les ciutats de *Sicca* i de *Lares*, a fi que els maures que hi acudien se'ls enduguessin cap al desert un cop lliurats'.

Sicca Veneria era una estació important de l'oest de Zeugitana sobre la via que unia *Thugga* i *Thagaste*, i, d'allà, cap a Cirta. *Lares* (o *Laribus*) es trobava a alguns quilòmetres al sud-est⁷¹⁴⁹.

Vegeu la discussió d'aquest passatge *infra*, § V.20.3.

48.5. uniuersaque namque monasteria uirorum uel puellarum sanctarum gentilibus, id est Mauris, cum habitatoribus donare praecepit (*Passio beatissimorum martyrum qui apud Carthaginem passi sunt sub impio rege Hunirico*, 5; ed. LANCEL 2002, pp. 213-220) 'Va ordenar que tots els monestirs d'homes i dones sants fossin donats amb llurs ocupants als gentils, és a dir als maures'.

⁷¹⁴⁹ Vegeu la localització d'aquests indrets al mapa n° 5.

Aquest text, contemporani de Víctor de Vita i referit al mateix clima de persecució, testimonia també aliances parcials entre els vàndals i els maures, en perjudici dels afroromans cristians.

49. Arnobi el Jove (s. V dC)

Arnobi era un religiós de les Gàl·lies que va florir vers el 460 dC.

49.1. Noe tres filios habuit, Sem, Cham, Japhet. Sem, primogenito pars facta est a Persida et Bactris usque in Indiam longe et usque Rhinocoruras, quae spatia terrarum habent linguas sermone barbarico uiginti et septem, in quibus linguis gentes sunt patriarum quadringentae sex, non diuersarum linguarum, sed, ut dixi, diuersarum patriarum: uerbi gratia, cum una lingua latina sit, sub una lingua diuersae sunt patriae, Brutiorum, Lucanorum, Apulorum, Calabrorum, Picentum, Tuscorum, et his atque huiuscemodi patriis similia si dicamus. Cham uero secundus filius Noe, a Rhinocoruris usque Gadir habens linguas sermone punico a parte Garamantum, latino a parte Boreae, barbarico a parte meridiani, Aethiopum et Aegyptiorum, ac barbaris interioribus uario sermone (*Commentarii In Psalmos*, 104; PL 53, col. 481) ‘Noè va tenir tres fills: Sem, Cam i Jafet. A Sem, el primogènit, li va correspondre des de Pèrsia i Bactres fins a l’Índia llunyana i fins a Rinocolura. En aquests territoris es parlen vint-i-set llengües bàrbares. Els pobles parlants d’aquestes llengües pertanyen a quatre-cents sis països, no de llengües diferents, sinó, com he dit, de països diferents. Per exemple, com la llengua llatina és una, hi ha països diferents amb una sola llengua: els brutis, els lucans, els apulis, els calabresos, els picents, els toscans i, com aquests, en podríem esmentar d’altres. A Cam, el segon fill de Noè, li va correspondre des de Rinocolura fins a Gàdir, on parlen “púnic” en la regió dels garamants, llatí en la regió septentrional, una llengua bàrbara en les regions situades al sud del país dels etiops i dels egipcis, i llengües diverses pel que fa als bàrbars que viuen a les regions interiors’.

Sorprèn la quantificació —en nombre de vint-i-set, però no és la xifra el que sorprèn sinó la cura de comptar-les— de les llengües parlades en el territori dels descendents de Sem. Pel que fa al territori dels descendents de Cam, és a dir la costa mediterrània del Rinocolura (que divideix Palestina i Egipte) a Gàdir (Cadis), és del tot inconcebible que a Fazània, el país dels garamants, hom hagi parlat mai púnic, ni al s. V dC ni abans. Per tant, aquesta és una prova més —i aquesta de més valuosa que altres de la mateixa època, com per exemple la de Jeroni— a favor de l’ús extensiu de *punicus* i *poenus* per a ‘púnic’ i

‘amazic’ en els autors llatins. La qüestió *punica id est afra* és desenvolupada *in extenso* a § VI.10.

50. *Tauletes Albertini* (s. V dC)

L'estudi del lèxic afrollatí de possible origen paleoamazic de les tauletes d'època vàndala conegudes com les *Taules Albertini* ha estat abordat *supra*, § V.15.

51. Fulgenci (ss. V-VI dC)

Tant si el Fulgenci mitògraf i l'autor del *De aetatibus mundi et hominum* eren la mateixa persona que el Fulgenci bisbe *Ruspensis* com si no⁷¹⁵⁰, el cas és que només d'aquest darrer se'n coneix la biografia, una de les més ben conegudes de l'antiguitat tardana, gràcies a la *Vita Fulgentii*, biografia escrita poc després de la seva mort⁷¹⁵¹, i gràcies als seus tractats, sermons i cartes conservats. *Fabius Claudius Gordianus Fulgentius* va néixer el 468 dC a *Thelepte*, ciutat del sud-oest de Bizacena situada entre la Dorsal i les Altes Estepes, a l'àrea d'influència dels *Frexes*, tribu capdavantera en la insurrecció maura del 546 dC contra l'exèrcit bizantí comandat pel general Joan Troglita⁷¹⁵². Fulgenci procedia d'una família afroromana aristocràtica, i va rebre una educació alhora clàssica i cristiana, en la qual el coneixement del grec va ocupar un paper important⁷¹⁵³. Arribat a l'edat adulta, Fulgenci exercí càrrecs municipals a *Thelepte*, en plena època de dominació vàndala⁷¹⁵⁴. El 493, als vint-i-cinc anys, Fulgenci va escollir el camí de l'ascetisme i s'establí en un parell de monestirs propers a *Thelepte*, el primer dels quals va

⁷¹⁵⁰ Vegeu la discussió de LAPEYRE 1929b, pp. 1-31, que es posiciona a favor de l'existència de dos Fulgencis, el bisbe de Ruspe, d'una banda, i el poeta-gramàtic-mitògraf, de l'altra. Vegeu en darrera instància, MODÉLAN 1997, p. 2940.

⁷¹⁵¹ Sobre la cronologia de la biografia de Fulgenci, vegeu MODÉLAN 1993, pp. 135-138.

⁷¹⁵² Sobre aquests fets, vegeu *supra*, § V.4.

⁷¹⁵³ A la *Vita Fulgentii* (cap. 1, pp. 11-13, ed. LAPEYRE 1929a) se'ns diu que la seva mare, Mariana, li va ensenyar el grec abans que el llatí (“*quem religiosa mater, moriente celeriter patre, graecis litteris imbuendum primitus dedit*”) i que, un cop adult, Fulgenci parlava el grec amb fluïdesa (“*quasi cotidie inter Graecos habitare putaretur*”). Fins i tot si es pot dubtar de la veracitat d'aquesta afirmació, se'n pot inferir almenys que el prestigi del grec era molt gran entre les elits d'afroromans del s. V dC. Vegeu discussió a LAPEYRE 1929b, p. 89 i ss. Hem vist, a propòsit, del metge Càssius Fèlix (§ 45 i VI.12.1), que el coneixement del grec entre la gent culta era força notable per a una regió occidental com era l'Àfrica d'època vàndala.

⁷¹⁵⁴ Vegeu MODÉLAN 1997, p. 2940.

haver d'abandonar-lo de resultes de les persecucions vàndales del 495 (en època de Gundamund, 484-496) i el segon de resultes d'una incursió de tribus maures d'*extra limitem* al sud-oest de Bizacena el 497. Després d'una fugida no reeixida vers el nord, a prop de la ciutat zeugitana de *Sicca*, s'establí finalment a *Mididi*, a mig camí entre *Sicca* i *Sufetula*, a la Bizacena, on fundà un monestir vers 497-498, però no hi restà gaire temps, car el 501 fundà un nou monestir a prop de la ciutat costanera de *Ruspae*, de la qual fou nomenat bisbe el 508. A conseqüència de l'anticatolicisme del rei vàndal Trasamund, juntament amb una seixantena de bisbes catòlics més, Fulgenci es va exiliar a Sardenya, a prop de Càller. Aviat esdevingué el bisbe més famós de l'occident cristià per les seves obres teològiques però també com a símbol de la resistència catòlica a la persecució vàndala. Tornà a Bizacena per viure els últims anys de la seva vida (523-533), finada pocs mesos abans que les tropes bizantines de Belisari derrotessin els vàndals⁷¹⁵⁵.

És sorprenent que un autor cristià tan prolífic i que va viure en veïnatge amb les tribus maures del sud de Bizacena ("*uicturus inter Afros*"), que tan actives van mostrar-se en la resistència a l'ocupació bizantina, hagi ignorat quasi totalment la realitat maura del seu temps, més encara que el seu model Agustí⁷¹⁵⁶. L'Àfrica que apareix a l'obra de Fulgenci és la dels *Afri* llatínòfons i cristians, no la dels maures amazigòfons i pagans.

El llatí de Fulgenci de Ruspe no difereix gaire del d'altres autors afro-latins (cristians i pagans), com ara Apuleu, Tertul·lià, Cebrià, Comodià, Lactanci, Agustí o Víctor de Vita⁷¹⁵⁷.

51.1. cum subito barbaricae multitudinis prouincia turbaretur incursu, uidentes [Felix et Fulgentius] salutem temporalem fugae praesidio uindicandam, labores illico perferendae peregrinationis excipiunt, limatoque consilio procul abscedunt, ubi nulla belli nascentis opinio construendi monasterii praeberet integram facultatem. promouent igitur castra spiritalia duces inclitii caelestis exercitus, et per ignotas Africae regiones, monachorum suorum caterua comitante, pariter gradiuntur; ubique facientes gaudium bonis, inuidiam malis (Ferran de Cartago (?), *Vita Fulgentii*; ed. LAPEYRE 1929a, § 5, p. 33) 'Quan, de sobte, la província és torbada per la incursió d'una munió de bàrbars, i [Fèlix i Fulgenci] s'adonen que la salvació temporal ha de ser aconseguida amb el recurs a la fugida, suporten de seguida les fatigues d'un pelegrinatge que ha de ser

⁷¹⁵⁵ Sobre la vida de Fulgenci de Ruspe, vegeu la monografia de LAPEYRE 1929b i MODÉLAN 1993; més resumidament, MODÉLAN 1997.

⁷¹⁵⁶ Cf. MODÉLAN 1997, p. 2944.

⁷¹⁵⁷ Sobre la llengua i l'estil de Fulgenci, vegeu LAPEYRE 1929b, pp. 292-315, que jutja que "certes, il faut l'avouer, saint Fulgence n'est pas un maître dans l'art d'écrire, comme Tertullien, saint Cyprien ou saint Augustin. A bien des égards, on doit même le placer au-dessous de saint Optat, mais il dépasse de beaucoup les autres écrivains de l'Afrique vandale" (*idem*, p. 315).

endurat i, havent meditat bé la idea, se'n van lluny, a algun indret on pensen que no sorgirà cap guerra i que els ofereixi la possibilitat plena de construir un monestir. Així, doncs, els distingits generals desplacen el campament espiritual de l'exèrcit celestial i, a través de regions inconegudes d'Àfrica, en companyia de l'estol dels seus monjos, avancen plegats bo i fent pertot el goig als bons i l'odi als dolents'.

Els fets que reporta la *Vida de Fulgenci* fan referència a la fugida d'un monestir proper a *Thelepte* de l'abat Fèlix i de Fulgenci, de resultes de l'atac d'una "munió de bàrbars" ("*multitudo barbarica*", probablement tribus maures d'*extra limitem*) l'any 497. Notem⁷¹⁵⁸ que les "regions inconegudes d'Àfrica" que "l'exèrcit celestial" travessa són les de les muntanyes de Tebessa i de la Dorsal, en general, en una ruta vers el nord que inclouria, més o menys, *Cillium*, *Thala* i *Sicca Veneria*⁷¹⁵⁹, al sud-oest de Zeugitana, tot i que, finalment, on els religiosos fundaren un nou monestir fou a *Mididi*, al nord de Bizacena. És important observar que, per a l'autor de la *Vida de Fulgenci*, l'any 497 extenses regions de l'oest de Bizacena i del sud-oest de Zeugitana formaven part de l'Àfrica inconeguda, és a dir que havien restat al marge de la romanització⁷¹⁶⁰.

51.2. coepit iam beatus Fulgentius aequanimiter monasterium suum regere, famaue crescente laudabili, super omnes Africae prouincias innotescere. in ipso autem Nuntorum territorio, tanquam proprius episcopus honorari (Ferran de Cartago (?), *Vita Fulgentii*; ed. LAPEYRE 1929a, § 13, pp. 67-68) 'Fulgenci va començar ja a dirigir de bon grat el seu monestir i, a mesura que la seva lloable fama creixia, a fer-se conegut a totes les províncies d'Àfrica. És més, en el mateix territori dels *Nuntii*, era honorat com si fos el seu propi bisbe'.

Aquest passatge és discutit *supra*, § V.20.2.

51.3. post non plurimos dies arcessionis eius [Fulgentii], gens inimica Maurorum Ruspensem territorium repente uexauit, rapinis, caedibus, incendiis multa deuastans atque intra ipsas ecclesiae parietes, quos inuenire potuit iugulans (Ferran de Cartago (?), *Vita Fulgentii*; ed. LAPEYRE 1929a, § 28, p. 141) 'No gaires dies després de la seva

⁷¹⁵⁸ Cf. LAPEYRE 1929a, p. 32, n. 1 i *idem* 1929b, p. 118.

⁷¹⁵⁹ Vegeu el mapa n° 5.

⁷¹⁶⁰ LAPEYRE (1929a, p. 32, n. 1) reporta en nota que "à l'époque romaine, c'était un pays encore berbère dont les habitants jouissaient d'une certaine indépendance et avaient conservé la propriété de leur territoire. Les inscriptions latines y sont rares; par contre, on y trouve un grand nombre d'inscriptions libyques".

crida [a Déu], una tribu enemiga de maures va atacar el territori de Ruspe causant una gran devastació amb saquejos, matances i incendis i degollant tots aquells que es poguessin trobar dins els mateixos murs de l'església'.

Aquest passatge és discutit *supra*, § V.20.2.

51.4. uiginti igitur et duobus elementis penes Hebreos ordo loquendi disponitur, uno itidem superiecto nostrae linguae profusio, sed et rom<an>ae colligitur [...] oportet deinceps nostrae linguae medium ordinem consequi [...] unicus ordo libico monstretur in numero. his ergo uiginti et tribus elementorum figuris, in quibus uniuersus loquendi cursus colligitur (*De aetatibus mundi et hominis*, prefaci, 3; ed. HELM 1898, p. 131) 'Així, doncs, per als hebreus, l'expressió s'arranja amb vint-i-dues lletres; la pronúncia de la nostra llengua —i també de la romana— en comprèn una de més [...] A continuació, a la nostra llengua li convé seguir un ordre mitjà [...] Un sol ordre es presenta en el nombre líbic. Aquestes formes tenen vint-i-tres elements que recullen tots els sons de la llengua'.

L'autor del *De aetatibus mundi et hominum* —una singular història cristiana del món que hom no sap del cert encara si fou obra del bisbe de Ruspe— ens diu que l'alfabet líbic tenia vint-i-tres signes, dada que concorda amb les que ens proporcionen les inscripcions trobades en èpoques recents: de les 24 lletres de l'alfabet líbic oriental, una és dubtosa. Sobre els abjads líbics, vegeu *supra*, § VI.7.

52. Musció (circa s. VI dC)

A un tal *Muscio* (o *Mustio*) se li atribueix una adaptació abreujada —més aviat que una mera traducció— de τὰ Γυναικέια (tractat de les malalties de les dones) de Sorà d'Efes —que constava de quatre llibres— que hom data vagament de *circa* 500 dC, preservat en un manuscrit del s. X. L'africanitat de l'autor ha estat suposada a partir de certs termes d'origen presumiblement "africà"⁷¹⁶¹.

52.1. de herbis haec epithimata fiant, hoc est portulaca, ginga⁷¹⁶², herba pulicari, zenzur⁷¹⁶³ (*Gynaecia*, p. 69, 20; ed. ROSE 1882) 'que es

⁷¹⁶¹ Vegeu en darrera instància ADAMS 2007, pp. 529-530.

⁷¹⁶² "D'origine chamitique, cf. berbère *qingatt*, *gingez*, etc. (cf. TRABUT 1935, p. 131) 'jusquiame' (genre *Hyoscyamus* L.), Soran., p. 69, 20; Ps.-Apul. 4, 26 adn" (ANDRÉ 1985, p. 110, s.u. *ginga*).

⁷¹⁶³ "(indéclinable?), mot d'origine africaine (donné comme punique par le Ps.-Apulée); Soran. 69, 5; 69, 21; 101, 17); *sensur*, *Dynamid.* 2, 35; *zenzur*, Ps.-

facin les següents aplicacions a partir de plantes: la verdolaga, el jusquiam, l'herba de les puces (matafoc, botges), l'estiravelles'.

En fem l'estudi lexicològic *supra*, §§ V.13.13 (*ginga*) i V.13.15 (*zenzur*).

52.2. ex sucis... radicum bobae (*Gynaecia*, p. 51, 9; ed. ROSE 1882) 'del suc de les arrels de *boba*'.

52.3. accipiant et radices althaeae bobae, deinde supermissa aqua decoquantur (*Gynaecia*, p. 52, 12; ed. ROSE 1882) 'que rebin també arrels de malví o boba; després s'hi ha de ruixar aigua i courelles'⁷¹⁶⁴.

52.4. aliquando aquam aliquando uinum aquatius per uasculum uitreum ad similitudinem papillae formatum et pertusum, quod rustici *ubuppam*⁷¹⁶⁵ appellant aut *tittina* (*Gynaecia*, p. 46, 6; ed. ROSE 1882) 'adés aigua, adés vi aiguat per mitjà d'un gotet de vidre en forma de mugró i foradat que els pagesos anomenen *ubuppa* o *tittina*'.

El mot *ubuppa* sembla característic del llatí africà, però no ha estat gaire estudiat per la lexicografia. Adams ho ha enllaçat recentment amb la següent citació del també africà Noni Marcel: "*obba, poculi genus, quod nunc ubba dicitur*"⁷¹⁶⁶. És més probable que el "derivat" (per ventura una reduplicació infantívola) *ubuppa* sigui fruit de la pròpia dinàmica interna del llatí africà que no pas que sigui degut a l'influx amazic o púnic⁷¹⁶⁷.

53. Hesiqui (s. VI dC)

Hesiqui (Ἡσύχιος) d'Alexandria és un important lexicògraf per a la llengua grega de c. 500 dC que, per als mots grecs Cireneus o líbics que reporta, s'abeura probablement de fonts Cirenees⁷¹⁶⁸.

Apulée 18, 27 adn.; *sumsur*, *Gloss. med.* 61, 15: Renouée des oiseaux (*Polygonum auiculare* L.)" (ANDRÉ 1985, p. 279, s.u. *zenzur*).

⁷¹⁶⁴ Cf. ADAMS 2007, p. 529, que ho compara amb l'originar de Sorà: "ἀφέψημα... μολόχης ἡμέρου ἢ ἀγρίας" (3, 13, 2, ed. ILLBERG 1927, p. 102, 23) 'una decocció de malva'; μολόχης = μαλάχη 'malva'.

⁷¹⁶⁵ Els manuscrits donen les variants *ubuppa*, *upupa* i *ut tuba*.

⁷¹⁶⁶ ADAMS 2007, p. 540.

⁷¹⁶⁷ Vegeu l'estudi que en fa ADAMS, *loc. cit.*

⁷¹⁶⁸ Les fonts d'Hesiqui han estat discutides *supra*, § II.9.1. Vegeu també MÚRCIA 2007, § 7, pp. 278-279.

- 53.1.** βάρβαξ· ἰέραξ παρὰ Λίβυσι (ed. LATTE 1953) ‘*barbax*: falcó a cals libis’.

Hem tractat aquest possible mot paleoamazic *supra*, § II.3.1.1.

- 53.2.** βρικόν· ὄνον, Κυρηναῖοι· βάρβαρον (ed. LATTE 1953) ‘*brikon*: ase, cireneus; [mot] estrange’.

Hem tractat aquest possible mot paleoamazic *supra*, § II.3.1.3.

- 53.3.** ἐλαία· δίφρου Κυρηναϊκοῦ μέρος (ed. LATTE 1953) ‘*elaia*: part del carro cireneu’.

Hem tractat aquest possible mot paleoamazic *supra*, § II.3.1.5.

- 53.4.** σέλπον· σίλφιον (ed. HANSEN 2005).

Hem tractat aquest possible mot paleoamazic *supra*, § II.3.1.9.

- 53.5.** σιχθαρίς· Λιβυκαὶ ὀρχήσεις (ed. HANSEN 2005, vol. 3, p. 298, n° 794) ‘*sichtharis*: danses líbies’.

Hem tractat aquest possible mot paleoamazic *supra*, § II.3.1.10.

- 53.6.** βάττος· βασιλεύς, τύραννος Λίβυες· τραυλόφωνος, ἰσχνόφωνος (ed. LATTE 1953) ‘*battos*: rei, sobirà entre els libis; quec, de poca veu’.

Sobre aquest mot pseudoamazic, vegeu *supra*, § II.3.2.1.

- 53.7.** βάσσαρος· ἀλώπηξ παρὰ Κυρηναίοις (ed. LATTE 1953) ‘*bassaros*: guineu a cals cireneus’.

Sobre aquest mot, vegeu *supra*, § II.3.3.1.

- 53.8.** βασσάρια· τὰ ἀλωπέκια οἱ Λίβυες λέγουσιν (ed. LATTE 1953) ‘*bassararia*: la guineueta, en diuen els libis’.

Sobre aquest mot, vegeu *supra*, § II.3.3.1.

53.9. σμῖρεϋς· μέτρον οἰνικὸν εἰς πεντάπολιν Λιβύης (ed. HANSEN 2005) ‘*smireus*: mesura de vi a la Pentàpolis de Líbia’.

Sobre aquest mot, també testimoniats epigràficament, vegeu *supra*, § II.3.3.2.

54. Priscià (s. VI dC)

El gramàtic *Priscianus Caesariensis*, que va morir als inicis de l'imperi de Justinià (527-565), és l'autor llatí més important —de fet, és dels pocs que coneixem— nascut a Mauretània Cesariana, tot i que, pel que sembla, va ensenyar llatí a Constantinoble. Les *Institutiones Grammaticae* d'aquest autor mauretà van ser objecte de centenars de còpies manuscrites i es van convertir en l'obra de referència més difosa per a l'estudi de la gramàtica llatina durant l'edat mitjana⁷¹⁶⁹.

54.1. lingua Poenorum, quae chaldaee uel hebraee similis est syrae, non habet genus neutrum (*Institutiones Grammaticae*, 5, 11; ed. M. Hertz, dins KEIL 1855-1880, vol. 2, p. 148, 1) ‘La llengua dels púnics, que s'assembla a la caldea⁷¹⁷⁰, l'hebrea i la siríaca, no té gènere neutre’.

Comentem aquest passatge *supra*, § VII.9.3.1.

54.2. quod autem non sunt neutra ‘Turia’ et ‘Mulucha’ et similia, ostendit etiam natura ipsius sermonis punici, in quo omnia nomina uel masculina sunt uel feminina. ergo ‘Capsa’ quoque ‘Thala’ oppidum et ‘Tirimida’ similiter figurate feminina neutris sunt coniuncta (*Institutiones Grammaticae*, 6, 8-9; ed. M. Hertz, dins KEIL 1855-1880, vol. 2, p. 201, 15) ‘Que *Turia*, *Mulucha* i altres noms semblants no són neutres, ho mostra la natura mateixa de la llengua púnica, en què tots els noms són o masculins o femenins. Per tant, *Capsa*, *Thala* (la ciutat) i *Tirimida* són, semblantment, femenins units ficticiament a neutres’.

Sobre aquest passatge, vegeu *supra*, § VII.9.3.2.

⁷¹⁶⁹ Tractem aquest autor *supra*, § VII.9.3.

⁷¹⁷⁰ D'ençà l'època hel·lenística, Caldea designa una part de Babilònia. Aquí la llengua dels caldeus no és ja l'accadi sinó l'arameu de Caldea, mentre la llengua siríaca designa, naturalment, l'arameu siríac. Sobre aquestes qüestions, vegeu MOSCATI *et alii* 1964.

54.3. quidam addunt ‘hic abaddir’, βαίτυλος, ‘huius abaddiris’, lapis, quem pro Ioue deuorauit Saturnus, sed in usu hoc non inueni (*Institutiones Grammaticae*, 6, 45; ed. M. Hertz, dins KEIL 1855-1880, vol. 2, p. 313, línies 25-26)⁷¹⁷¹ ‘alguns afegeixen *hic abaddir*, βαίτυλος [‘pedra caiguda del cel i considerada com a sagrada’], *huius abaddiris* [en genitiu], que Saturn va devorar en lloc de Júpiter; però això no ho he trobat en ús’.

Vegeu l'estudi lexicològic a propòsit d'*abaddir supra*, § VI.10.3.1.1.

55. Procopi (s. VI dC)

Προκόπιος ὁ Καισαρεύς (*circa* 500 - *circa* 565 dC)⁷¹⁷² va cobrir *in situ* la campanya del general bizantí Belisari a la guerra contra els vàndals (533-534). Reconeix haver mantingut converses amb certs caps maures⁷¹⁷³. De resultes de la revolta d'Estotzes (Στότζας) el 536 dC, Procopi va abandonar Àfrica, però continuà informat dels esdeveniments que s'hi van produir fins al 546 dC. Per tant, *De bello Vandalico* cobreix el període 533-546 dC.

55.1. ἐνταῦθα [Φοινίκη] ὤκηστο ἔθνη πολυανθρωπώτατα, Γεργεσαῖοί τε καὶ Ἰεβουσαῖοι καὶ ἄλλα ἄττα ὀνόματα ἔχοντα, οἷς δὴ αὐτὰ ἢ τῶν Ἑβραίων ἱστορία καλεῖ. οὗτος ὁ λεῶς ἐπεὶ ἄμαχόν τι χρῆμα τὸν ἐπηλύτην στρατηγὸν εἶδον, ἐξ ἠθῶν τῶν πατρίων ἐξαναστάντες ἐπ' Αἰγύπτου ὁμόρου οὔσης ἐχώρησαν. ἔνθα χῶρον οὐδένα ἱκανὸν στίσιμ ἐνοικήσασθαι εὐρόντες, ἐπεὶ ἐν Αἰγύπτῳ πολυανθρωπία ἐκ παλαίου ἦν, ἐς Λιβύην ἐστάλησαν. πόλεις τε οἰκήσαντες πολλὰς ξύμπασαν Λιβύην μέχρι στηλῶν τῶν Ἡρακλείων ἔσχον, ἐνταῦθά τε καὶ ἐς ἐμὲ τῆ Φοινίκων φωνῇ χρώμενοι ὤκησται (*Bellum Vandalicum*, 2, 10, 17; ed. HAURY 2001, vol. 1, pp. 461-462) ‘Allà [a Fenícia] habitaven pobles molt nombrosos, els girgasites i els jebusites⁷¹⁷⁴ i altres que tenen els noms amb què la història dels hebreus els anomenen. Quan aquests pobles van veure que el general invasor era quelcom imbatible, van marxar de la seva pàtria i van anar

⁷¹⁷¹ El mot *abaddir* (i la variant *abaddier*) apareix esmentat diverses vegades en l'obra d'aquest gramàtic mauretà: cf. KEIL, *op. cit.*, vol. 2, p. 47, línia 9; p. 153, línia 19; p. 234, línia 16.

⁷¹⁷² De Caesarea no de Mauretània (com el gramàtic Priscià, § 51), sinó de Palestina, *Caesarea Maritima / Caesarea Palaestina*. Per a evitar equívocs, notem que no té res a veure —imaginem!— amb els *Mazices / Mazaci* una ciutat del centre d'Anatòlia anomenada, en època romana, *Caesarea Mazaca*, actual *Kayseri*.

⁷¹⁷³ Cf. MODÉLAN 2003, p. 35.

⁷¹⁷⁴ Pobles cananeus sotmesos pels israelites.

cap a Egipte, que era al costat. Allà no hi van trobar cap territori suficient per a instal·lar-s'hi, perquè a Egipte hi havia molta gent des d'antic. Van prosseguir fins a Líbia, on fundaren moltes ciutats i habitaren tota Líbia fins a les columnes d'Hèrcules, i allà han estat vivint fins ara usant la llengua dels fenicis'.

L'autor reporta una llegenda conservada tant per la tradició grega com pels historiadors àrabs segons la qual els maures serien els descendents dels antics habitants de Fenícia foragitats per les victòries de Josuè. La tradició pot haver nascut en un medi jueu hel·lenitzat al s. I o II dC. Parlem d'aquesta llegenda *supra*, §§ II.12.3 i VI.10.2.1.4. Vegeu també *supra*, § IX.9.4.

55.2. [οἱ Φοίνικοι] πόλεις τε οἰκήσαντες πολλὰς ξύμπασαν Λιβύην μέχρι στηλῶν τῶν Ἑρακλείων ἔσχον, ἐνταῦθά τε καὶ ἐς ἐμὲ τῇ Φοινίκων φωνῇ χρώμενοι ὤκνηται (*Bellum Vandalicum*, 2, 10, 20) 'Els fenicis, després d'haver fundat nombroses ciutats, van instal·lar-se a tota Líbia, fins a les Columnes d'Hèracles. Hi han viscut fins avui fent ús de la llengua dels fenicis'.

55.3. τοῦτο δὲ τὸ ὄρος [Αὐράσιον] ἡμερῶν μὲν ὀδῶ δέκα καὶ τριῶν μάλιστα Καρχηδόνος διέχει, μέγιστον δὲ ἀπάντων ἐστὶν ὧν ἡμεῖς ἴσμεν. ἡμερῶν γὰρ τριῶν ἐνταῦθα εὐζώνῳ ἀνδρὶ περίοδος ἐστὶ. καὶ τῷ μὲν ἐς αὐτὸ ἰέναι βουλομένῳ δύσοδόν τέ ἐστι καὶ δεινῶς ἄγριον, ἄνω δὲ ἦκοντι καὶ ἐν τῷ ὀμαλεῖ γενομένῳ πεδία τε φαίνεται καὶ κρήναι ποταμούς τε ποιούσαι καὶ παραδείσων πολὺ τι χρῆμα θαυμάσιον οἶον. καὶ ὃ τε σίτος ὃς ἐνταῦθα φύεται ἢ τε ὀπώρα ἐκάστη διπλασία τὸ μέγεθος ἐστὶν ἢ ἐν τῇ ἄλλῃ ἀπάσῃ Λιβύῃ γίνεσθαι πέφυκεν. ἐστὶ δὲ καὶ φρούρια ἐνταῦθά πη ἀπημελημένα, τῷ μὴ δοκεῖν ἀναγκαῖα τοῖς ταύτῃ ὤκημένοις εἶναι. ἐξ ὅτου γὰρ τὸ Αὐράσιον Μαυρούσιοι Βανδίλους ἀφείλοντο, οὐδεὶς πω ἐς αὐτὸ πολέμιος ἦλθεν οὐδὲ ἐς δέος τοὺς βαρβάρους κατέστησεν, ἀλλὰ καὶ πόλιν Ταμούγαδιν, ἢ πρὸς τῷ ὄρει ἐν ἀρχῇ τοῦ πεδίου πρὸς ἀνίσχοντα ἦλιον πολυάνθρωπος οὔσα ὤκητο, ἔρημον ἀνθρώπων οἱ Μαυρούσιοι ποιησάμενοι ἐς ἔδαφος καθεῖλον, ὅπως μὴ ἐνταῦθα ἦ δυνατὰ ἐνστρατοπεδεύσασθαι τοῖς πολεμίοις, ἀλλὰ μηδὲ κατὰ πρόφασιν τῆς πόλεως ἄγχι ἐς τὸ ὄρος ἰέναι. εἶχον δὲ οἱ ταύτῃ Μαυρούσιοι καὶ τὴν πρὸς ἐσπέραν τοῦ Αὐρασίου χώραν, πολλήν τε καὶ ἀγαθὴν οὔσαν. καὶ τούτων ἐπέκεινα Μαυρουσίων ἔθνη ἕτερα ὤκνητο, ὧν ἦρχεν Ὀρταίας, ὃς Σολόμωνί τε καὶ Ρωμαίοις, ὡς ἔμπροσθεν ἐρρήθη, ξύμμαχος ἦλθε. τούτου τοῦ ἀνθρώπου ἐγὼ λέγοντος ἤκουσα ὡς ὑπὲρ τὴν χώραν ἧς αὐτὸς ἄρχοι, οὐδένες ἀνθρώπων οἰκοῦσιν, ἀλλὰ γῆ ἔρημος ἐπὶ πλείστον διήκει, ταύτης τε ἐπέκεινα ἀνθρωποὶ εἰσιν οὐχ ὥσπερ οἱ Μαυρούσιοι μελανόχροι, ἀλλὰ λευκοὶ τε

λίαν τὰ σώματα καὶ τὰς κόμας ξανθοί (*Bellum Vandalicum*, 2, 13, 22-29) 'Aquesta muntanya [l'Aurès] és a uns tretze dies de camí de Cartago, i és la més gran de totes les que coneixem. En efecte, un home expedit triga tres dies a voltar-la. I, per a qui vol pujar-hi, és de difícil accés i terriblement feréstega; però qui arriba a dalt es troba amb planes i que nombroses deus fan rius i una gran quantitat d'admirables arbredes. I el blat que hi creix, així com cada fruit, és el doble de quantitat del que es produeix en el conjunt de Líbia. També hi ha ciutadelles, del tot negligides perquè als habitants no els semblen necessàries. En efecte, d'ençà que els maures de l'Aurès es van deslliurar dels vàndals, ningú no hi ha vingut com a enemic ni ha posat els bàrbars en situació de tenir-ne por, sinó que fins i tot la ciutat de *Thamugadi*⁷¹⁷⁵, situada a tocar de la muntanya, a l'inici de la plana, cap a l'est, i que era molt poblada, després d'haver-ne buidat la població, els maures la van dessolar fins als fonaments, de manera que els enemics no solament no tinguessin la possibilitat d'acampar-hi, sinó que ni tan sols anessin cap a la muntanya amb l'excusa que la ciutat és a prop. Els maures d'allà posseïen també el territori que hi ha a l'oest de l'Aurès, un territori alhora extens i fèrtil. Dellà aquests maures vivien altres tribus [maures] que comandava *Ortaias*⁷¹⁷⁶, que havia vingut, tal com s'ha dit abans, com a aliat de Salomó i dels romans. Jo he sentit dir a aquest home que més enllà del país que ell mateix governava, no hi vivia ningú, sinó que una terra deserta s'estenia a gran distància, i que dellà aquesta terra hi ha gent no de pell fosca com els maures, sinó molt blancs de cos i rossos de cabells'.

Un bon comentari geogràfic i de *realia* d'aquest passatge de Procopi ha estat realitzat per P. Morizot⁷¹⁷⁷ i M. Janon⁷¹⁷⁸. Vegeu també *supra*, § VI.6.4.

55.4. πόλεις δέ πού εἰσι δύο ἐπ' ὀνόματος ἑνὸς ᾠκημένοι· Αὐγίλα γὰρ ἑκατέρα ἐκλήθη. [...] ἀρχαῖαι δὲ οὔσαι καὶ τῶν οἰκητόρων ἀρχαιότροπα τὰ ἐπιτηδεύματα ἔχουσαι· θρησκείαν γὰρ πάντες καὶ εἰς ἐμὲ τὴν τῆς πολυθείας ἐνόσουν. ἐνταῦθα ἐκ παλαιοῦ τῷ τε Ἄμμωνι καὶ Ἀλεξάνδρῳ τῷ Μακεδόνι ἀνέκειτο ἔδη. οἷς δὴ καὶ ἐσφαγιάζοντο μέχρι ἐς τὴν Ἰουστινιανοῦ βασιλείαν οἱ ἐπιχώριοι [...] [ὁ βασιλεὺς] τὴν τῆς εὐσεβείας ἐδίδαξε δόξαν Χριστιανοὺς πανοικεσία πεπονημένος καὶ μεταπορευόμενος λελυμασμένα σφίσι τὰ πάτρια ἦθη (*De aedificiis*, 6, 2, 14 ss.; ed. HAURY 1964, p. 174) 'Hi ha dues ciutats amb el mateix nom: totes dues es diuen *Augila*. [...] Són antigues i els seus habitants conserven pràctiques antigues. Tothom hi pateix l'adoració

⁷¹⁷⁵ Sobre aquesta ciutat, vegeu *supra*, § VI.6.3.

⁷¹⁷⁶ Sobre aquest personatge, vegeu *supra*, §§ VI.9.1, s.u. *Vertaia*, VI.5 i VI.6.4.

⁷¹⁷⁷ MORIZOT 1990, pp. 1103-1106.

⁷¹⁷⁸ JANON 1980.

politeista fins als nostres dies. Des d'antic hi eren consagrats tant a Ammon com a Alexandre de Macedònia temples on els nadius feien sacrificis fins a l'imperi de Justinià [...] [L'emperador] els ha ensenyat la fe de l'amor diví fent-los tots cristians i transformant llurs corruptes costums ancestrals'.

Discutim aquest passatge *supra*, § II.10.1.1.

56. Corip (s. VI dC)

El *grammaticus* i poeta èpic *Flavius Cresconius Corippus* va escriure el poema la *Joànida* a la primeria dels anys 550⁷¹⁷⁹, que cobreix el període 529-548 dC⁷¹⁸⁰, en honor del general bizantí Joan Troglita, que entre el 546 i el 548 va dur a terme una campanya militar que va sufocar una revolta de diverses tribus maures. Corip va néixer a Àfrica i va exercir de *grammaticus* en un indret de les rodalies de Cartago.

56.1. tunc, cui romanae fuerat facundia linguae, / iussus Maccus ait:
 'Laguatan gentis acerbae / ductor magnanimus tibi nos Guenfeius
 heros / Antalas haec ferre iubet (*De bellis Libycis*, 1, 466 ss.; eds.
 DIGGLE & GOODYEAR 1970, p. 21) 'aleshores, Maccus, el designat,
 que parlava la llengua romana amb fluïdesa, va dir: "el magnànim
 cap de l'acerba tribu dels *Laguatan*⁷¹⁸¹, l'heroi Àntalas⁷¹⁸², fill de
 Güenfan, ens ordena de comunicar-te això".

Discutim aquest passatge *supra*, § V.20.4.

56.2. quis mihi tot populos gentesque et proelia uates / ordinet arte noua?
 tu, Iustiniane, fauendo / cuncta doce: admisce blanda dulcedine
 Musam. / temperet insuetis nutant quae carmina uerbis, / tam fera
 barbaricae latrantia nomina linguae (*De bellis Libycis*, 2, vv. 23-27;
 eds. DIGGLE & GOODYEAR 1970, pp. 26-27) 'Quin poeta podria
 ordenar per a mi tants pobles, tribus i combats amb una art
 nova? Tu, Justinià, ajudant-me, ensenya-m'ho tot, i afegeix-hi
 una musa de blana dolçor. Que ella harmonitzi els cants que
 trontollen amb mots inhabituals; tan salvatges són els noms com
 lladrucs de la llengua bàrbara!'

⁷¹⁷⁹ Vegeu ZARINI 1986, pp. 82-84.

⁷¹⁸⁰ Vegeu MODÉLAN 2003, p. 38. Sobre el context històric de la *Joànida*, vegeu darrerament GÄRTNER 2008.

⁷¹⁸¹ Sobre aquesta tribu o confederació tribal, vegeu *supra*, § II.2.2.2.

⁷¹⁸² Sobre aquest personatge, vegeu *supra*, § V.8.6.

Citem aquest passatge a la Introducció, § 2.2.

56.3. aspice, sancte pater, nec iam tua fulmina cessent. / sub nostris pedibus Maurorum sterne cateruas, / eripe captiuos saeuis a gentibus Afros / Romanosque tuos solite miseratus alumnos / cerne pius, nostrosque fauens fac gaudia luctus (*De bellis Libycis*, 4, vv. 280-284; eds. DIGGLE & GOODYEAR 1970) ‘Guaita, Pare sant, i que els teus llamps no cessin. Estassa sota els nostres peus les bandes de maures. Arrenca els africans captius a les cruels tribus. Tu que estàs acostumat a compadir-te dels teus fills, els romans, veges-los i, afavorint els nostres, converteix les nostres penes en goigs’.

Corip distingeix entre *Romani* (els conqueridors d'Àfrica), *Afri* (els africans oficialment “alliberats” pels conqueridors) i *Mauri* (els africans que romanen al marge de la romanitat), tal com es veu molt bé en el aquest passatge. Vegeu *supra*, § V.7.1. Vegeu també la Introducció, § 2.2.

57. Joan el Lidi (s. VI dC)

Ἰωάννης Λαυρέντιος Λυδός (*circa* 490 - *circa* 565 dC) va ser un funcionari de l'Imperi Romà d'Orient originari de la polis lídia de Filadèlfia que va arribar a Constantinoble vers el 510, en una època en què la llengua de l'administració bizantina era el llatí i, encara que va ser el grec la llengua en què va escriure la major part de la seva obra, també dominava el llatí, en què escriure alguns discursos, que no ens han pervingut. L'obra de Joan el Lidi, datada vers el 550, proporciona informacions interessants sobre els usos lingüístics en l'Imperi Romà d'Orient en l'època de Justinià⁷¹⁸³.

57.1. [Φωκᾶς] ἡξίου περινοῆσαί τινα πρὸς διδασκαλίαν αὐτῷ τῆς Ἰταλίδος φωνῆς, Λίβυν ἐπιζητῶν· αὐτὸν γὰρ ἔφασκεν ἐγνωκέναι στωμυλωτέρως παρὰ τοὺς Ἰταλοὺς διαλέγεσθαι (*De magistratibus*, 3, 73, 2-3; ed. DUBUISSON & SCHAMP 2006, vol. 3, p. 136) ‘[Focas] creia convenient que jo pensés en algú perquè l'informés de la llengua d'Itàlia, tot cercant un llibri. En efecte, va dir que ell sabia que [els libris] enraonaven amb més fluïdesa que els itàlics’.

Aquest passatge se situa en un capítol en què Joan el Lidi elogia la generositat de Focas, prefecte del pretori a Constantinoble, en aquest

⁷¹⁸³ Vegeu DUBUISSON & SCHAMP 2006.

cas per *Speciosus*, un professor de llatí libi necessitat, altrament desconegut⁷¹⁸⁴.

58. Joan Moscus (s. VI dC)

Nascut a Damasc entre el 540 i 550 dC, Ἰωάννης Μόσχος va ingressar al monestir de Sant Teodosi, a prop de Jerusalem, i a continuació sojornà al desert de Judà durant deu anys (568-578). La seva obra, el *Prat espiritual*, és un recull d'anècdotes i dites dels monjos i ascetes de la Palestina i Egipte del seu temps⁷¹⁸⁵.

Al *Prat espiritual* (578 dC), Joan Moscus relata un atac de Μάζικες a l'*Oasis maior* com un fet del passat, si bé en una data indeterminada⁷¹⁸⁶:

- 58.1.** ὅταν οὖν ἦλθον οἱ Μάζικες καὶ πᾶσαν τὴν χώραν ἐκείνην διήρπασαν, ἦλθον εἰς τὴν ᾿Οασιν, [sic] καὶ πολλοὺς μὲν μοναχοὺς ἐφόνευσαν, πολλοὺς δὲ καὶ ἠχμαλώτευσαν·
(*Pratum spirituale*, 112: *Vita et mors Leonis, genere Cappadocis*; PG 87, C, col. 2976-2978) 'Quan van arribar els mazics i van saquejar tota aquella regió, anaren a l'oasi i, dels monjos, en mataren molts i se n'endugueren presoners també molts'.

59. Joan de Biclár (ss. VI-VII dC)

Iohannes Biclarensis (circa 540 – circa 621 dC), bisbe de Girona⁷¹⁸⁷, va escriure un *Chronicon* entre el 589 i el 591 dC⁷¹⁸⁸. Aquesta obra històrica aporta algunes d'època vàndala dades altrament inconegudes.

- 59.1.** 1. Garamantes per legatos paci Romanae rei publicae et fidei Christianae sociari desiderantes poscunt qui statim utrumque impetrant. 2. Theodorus, praefectus Africae a Mauris interfectus est. 3. Maccuritarum gens his temporibus Christi fidem recepit (*Chronicon*, "Anno III Iustini Imperii", línies 36-41; ed. CAMPOS 1960, p. 79) '1. Els garamants, amb el desig de pactar amb l'Estat Romà i d'unir-se a la fe cristiana, ho demanen a través d'emissaris i aconseguen tot d'una ambdues peticions. 2.

⁷¹⁸⁴ Cf. REICHENKRON (1965, pp. 287-288), comentant aquest passatge: "Das Latein in Africa galt teilweise besser als das in Italien".

⁷¹⁸⁵ Vegeu ROUËT DE JOURNAL 1946.

⁷¹⁸⁶ Vegeu WAGNER (G.) 1987, p. 130, n. 15.

⁷¹⁸⁷ Vegeu dades biogràfiques sobre l'autor a CAMPOS 1960, pp. 15-29.

⁷¹⁸⁸ Sobre la datació del *Chronicon*, vegeu CAMPOS 1960, pp. 52-54. Vegeu també KOLLAUTZ 1983.

Teodor, prefecte d'Àfrica, és mort pels maures. 3. La tribu dels *Maccuritae* rep en aquest temps la fe de Crist'.

Aquest és l'únic testimoniatge historiogràfic de la conversió al cristianisme dels garamants, vers el 568 o 569 dC. Pel que fa als *Maccuritae*, es tracta d'una tribu de dubtosa identificació. J. Desanges va suggerir d'identificar-los amb els *Makoura* o *Makurra* de Núbia⁷¹⁸⁹. Segurament són una altra tribu amaziga els Μακκοῦραι que Ptolomeu va situar a Mauretània Cesariana (4, 2, 19).

60. Isidor (s. VII dC)

L'enciclopedista *Isidorus Hispalensis* (circa 560-636 dC) aporta algunes remarques lingüístiques curioses sobre el llatí nord-africà, sobre el grec de Líbia i fins i tot alguna etimologia per a un etnònim nord-africà.

60.1. *birtus, boluntas, bita uel his similia, quae Afri scribendo uitiant, omnino reiicienda sunt et non per b, sed per u scribenda* (*Appendix III ad Etymologiarum librum I, 27; PL 82, col. 732b*) '*birtus, boluntas, bita* i altres mots semblants a aquests que els africans escriuen malament. Aquests grafies s'han de rebutjar de totes totes i s'han d'escriure amb *u*, i no amb *b*'.

Del betacisme, un fenomen força estès a la Romània, Isidor en fa una particularitat de l'*africitas*.

60.2. *Pentapolis graeca lingua a quinque urbibus nuncupata: id est Berenice, Ceutria, Apollonia, Ptolomais, Cyrene* (*Etymologiarum libri, 14, 5, 5; ed. LINDSAY 1911*) 'És anomenada *Pentapolis* en llengua grega a partir de les cinc ciutats, a saber Berenice, Cèutria, Apol·lònia, Ptolemais i Cirene'.

A propòsit de ciutats líbies de colonització grega.

60.3. *Getulia autem Africae pars mediterranea est. Numidia ab incolis passim uagantibus sic uocata, quod nullam certam haberent sede. nam lingua eorum incertae sedes et uagae numidia dicunt* (*Etymologiarum libri, 14, 5, 8-9; ed. LINDSAY 1911*) 'Quant a Getúlia, és una part mediterrània d'Àfrica. S'anomena així pels habitants que hi vagaregen pertot, pel fet que no tenen cap

⁷¹⁸⁹ DESANGES 1962, pp. 256-257.

residència fixa. Car en llur llengua, de les residències canviants i errants en diuen *numidia'*.

Joc etimològic entre *numida* i *nomada*.

61. *Vida de Samuel de Qalamun* (s. VII dC)

De l'hagiografia de Samuel de *Qalamūn* (conegut pels cristians coptes com sant Samuel el Confessor) resten només dues versions completes (l'una en copte i l'altra en etiòpic) i dues de fragmentàries en copte. La versió etiòpica va ser editada i traduïda a la darrerria del segle XIX per F. M. Esteves Pereira i ha estat l'única a disposició dels filòlegs durant molt de temps⁷¹⁹⁰. La traducció al guez [gǝfǝz] (llengua etiòpica clàssica) data del s. XIII dC⁷¹⁹¹. Hom ha hagut d'esperar al 1983 per a disposar de l'edició i traducció de la versió copta, a cura d'A. Alcock⁷¹⁹². L'autor de la *vida* copta, el prevere Isaac, diu que es basa en una tradició oral de quatre generacions després de la mort del sant (*circa* 695 dC), per la qual cosa el manuscrit original deu ser de la primeria del s. IX dC⁷¹⁹³. No apreciem diferències substancials entre ambdues versions; si bé partim de la versió copta, que és la més antiga i, per ventura, la font de la versió etiòpica, també usem la versió etiòpica quan, en certes informacions d'interès lingüístic, s'aparta de la versió copta.

La història, en resum, és la següent: Un monjo cristià nascut *circa* 597 i mort *circa* 695 dC anomenat Samuel, originari del Baix Egipte i que va viure de jove al monestir de Macari el Gran a Escetis⁷¹⁹⁴ com a deixeble d'Agató, va refusar d'obeir les disposicions del concili de Calcedònia, per la qual cosa fou durament represaliat per les autoritats bizantines i va ser eixorbat d'un ull. Amb quatre dels seus deixebles va anar a establir-se a la muntanya de *Qalamūn*, que s'esqueia, segons E. Amélineau, a l'extrem sud de l'oasi de Faium⁷¹⁹⁵. Allà va créixer la seva reputació d'home pietós i la seva comunitat monàstica no va fer més que augmentar. Segons l'autor de la vida d'aquest sant, l'església de la comunitat de *Qalamūn* va ser víctima d'un ràtzia de grups de nòmades procedents del desert de Líbia vers el 633 dC. Els assaltants van endur-se Samuel presoner al seu país, que s'esqueia a disset dies de camí en

⁷¹⁹⁰ ESTEVES PEREIRA 1894.

⁷¹⁹¹ No sé sap amb certesa si la traducció etiòpica prové d'una traducció àrab del text copte o bé del text copte mateix. Esteves Pereira, editor de la traducció etiòpica, es decanta per la segona possibilitat (*op. cit.*, pp. 69-71).

⁷¹⁹² ALCOCK 1983. El text, escrit en el dialecte sahidic, conté trets que delaten l'origen faiúmic de l'autor. Vegeu ALCOLCK, *op. cit.*, pp. VIII-IX.

⁷¹⁹³ Hi ha, a més a més, raons paleogràfiques i d'altra mena que corroboren aquesta cronologia. Vegeu ALCOCK 1983, p. VII.

⁷¹⁹⁴ Sobre el monaquisme a Escetis, vegeu *supra*, § 43.

⁷¹⁹⁵ AMÉLINEAU 1894, p. 27.

direcció a l'oest. Els turments que pateix Samuel, així com els miracles que se li atribueixen, són grotescament amplificats en la vida que ens n'ha pervingut, com escau al gènere hagiogràfic. Tot i això, en podem obtenir algunes dades lingüístiques útils⁷¹⁹⁶. Després del seu alliberament i retorn al monestir de *Qalamūn*, Samuel hauria profetitzat primer i testimoniats després la invasió àrab d'Egipte el 641 dC.

61.1. El text copte es refereix als assaltants com a **ΒΑΡΒΑΡΟΣ** (*passim*), genèricament, amb el mateix significat que en grec. Hi ha, però, quatre passatges en què els assaltats són anomenats, concretament, **ΜΑΓΥΣ**⁷¹⁹⁷. Alcock, en la traducció, transcriu l'etnònim com a *Maxyes*⁷¹⁹⁸ i nota “also known as *Mazices*”⁷¹⁹⁹. Els *Μάξυες* són una tribu líbia situada per Heròdot (4, 191) sobre el litoral est i sud-est de la Petita Sirte. La identificació dels *Μάξυες* d'Heròdot (i, potser també, dels *Μάζυες* d'Hecateu) amb els *Μάζικες* / *Mazices* de fonts més tardanes és possible⁷²⁰⁰, però per a la traducció de la *vida* de Samuel hauria estat menys compromesa la simple transliteració *Masgx*⁷²⁰¹, entre d'altres raons perquè *Μάξυες* és exclusiu d'Heròdot⁷²⁰². Creiem que els **ΜΑΓΥΣ** de la *vida* Samuel són els *Mazices* de les *Vides dels Pares del Desert* (vers s. V dC) i els *Μάζικες* de Filostorgi (s. V dC) i Joan Moscus (s. VI dC).

Discutim aquest passatge *supra*, §§ I.5.4 i I.6.2.

Els passatges que citem a continuació de la *vida* de Samuel de Qalamun refereixen uns fets esdevinguts *circa* 633 dC a la vora del Faium (doncs, ben a la vora de la vall del Nil):

61.2. ΜΝ̄Ν̄CANAĪ ANΒΑΡΒΑΡΟΣ ΒΩΚ ΕΖΟΥΝ Ε̄ΤΕΚ̄ΛΗCΙΑ Ε̄ΡΕΝΕΥCΥΒΕ ΤΑΚ̄Μ Ζ̄Ν̄ΝΕΥCΙΧ ΕΥΩΨ Ε̄ΒΟΛ Ζ̄Ν̄ΤΕΥΑCΠΕ (ed. ALCOCK 1983, p. 13, l. 10-11) “Thereupon the Berbers went into the church, with their swords drawn in their hands and shouting in their language” (trad. ALCOCK 1983, p. 88, l. 6-8)⁷²⁰³.

⁷¹⁹⁶ S'han de pendre amb molta prudència, però, les notícies sobre la vida de la societat de l'oasi, atès el caràcter fantasista de l'hagiografia.

⁷¹⁹⁷ ALCOCK 1983, p. 15, línia 46; p. 16, l. 4; p. 20, l. 47; p. 21, l. 34.

⁷¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 91, l. 30 i 37; p. 97, l. 38.

⁷¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 125, n. 122.

⁷²⁰⁰ Vegeu DESANGES 1962, pp. 111-113.

⁷²⁰¹ No menys compromès, d'altra banda, és traduir **ΒΑΡΒΑΡΟΣ** com a “*Berbers*” (en lloc de “*Barbarians*”), fins i tot si, en efecte, es refereix a *berbers* o *amazics*.

⁷²⁰² Si en parla un autor tardà com Esteve de Bizanci (ed. MEINEKE 1849 s.u. *Μάζυες*) és en al·lusió a Heròdot.

⁷²⁰³ Semblantment el text etiòpic, que citem en la traducció portuguesa d'Esteves Pereira, amb més context: «E depois de alguns dias vieram os rusticos do occidente, e o velho teve medo e quiz esconder-se; e Deus o tentou na sua paciencia, e lhe disse: “Samuel, não temas, eu sou contigo; fica na igreja, e não falles com elles, e não te verão”. E assim fez. E depois d'isto

Segons la vida d'aquest sant, el sojorn s'aquests "rústecs d'occident" s'esqueia a disset dies de camí en direcció a l'oest. La localització de l'oasi d'Ammon és la més versemblant, i així ha estat admesa pels estudiosos que s'han atansat a la *Vida de Samuel*⁷²⁰⁴. Aquest passatge ens interessa a nosaltres pel fet que assenyalava que els assaltants parlaven una llengua altra que la de Samuel, que, pel que sabem, parlava copte. Si admitem que aquests "rústecs occident" procedien de l'oasi d'Ammon, aleshores hem d'admetre que no parlaven copte.

Discutim aquest passatge *supra*, § I.5.4.

També en el següent passatge, en què es parla d'un dels miracles obrats per Samuel durant el seu captiveri, es fa referència a la peculiaritat lingüística dels habitants de l'oasi. Una dona "bàrbara" porta al sant el seu fill sord-mut de sis anys perquè el guareixi. Samuel clava una bufetada al nen i li diu:

61.3. ΧΕΠΧΟΕΙΣ ΠΕΤΤΑΛΒΟ ΜΜΟΚ Ω ΠΕΣΠΕΡΜΑ ΝΧΑΝΑΑΝ ΝΤΕΥ<ΝΟΥ> ΑΝΕΦΜΑΑΧΕ ΑΥΩΝ ΑΦΩΤΜ̄ ΑΥΩ ΑΡΩΦ ΟΥΩΝ ΑΦΩΑΧΕ ΑΥΩ ΑΝΕΦΤΗΗΒΕ ΣΟΟΥΤΝ̄ (ed. ALCOCK 1894, p. 20, l. 6-8) « "It is the Lord Who cures you, seed of Canaan". Immediately his ears were opened, and he heard; his mouth was opened, and he spoke; and his fingers were made straight» (trad. ALCOCK 1894, p. 96, l. 33-35)⁷²⁰⁵.

entrararam na igreja, e tinham as suas espadas desembainhadas, e fallavam na sua lingua; e Samuel teve medo» (pp. 150-151).

⁷²⁰⁴ El primer a proposar Siwa com a país dels bàrbars que van fer Samuel presoner fou, si no anem errats, AMÉLINEAU 1894, p. 39. També FAKHRY 1947, p. 68, FAKHRY 1973, p. 91 i ALCOCK 1983, p. x. Esteves Pereira, que no arriba a proposar cap localització concreta per a aquests "rústecs", sí que proposa, guiat per René Basset, identificar-los com a amazics: "É provavel (mas não certo), que os rusticos que fizeram contra o mosteiro do Kalamon a segunda invasão mencionada na *Vida do abba Samuel* fossem os Mazices, Imazir'in, (sic) isto é, berberes da raça Lauatah" (*op. cit.*, p. 57). Encara que no ho digui, imaginem que aquesta identificació és circumstancial, és a dir que té en compte tant els *Mazices* que apareixen ara i adés en la patristica d'Egipte entre els ss. V i VI, principalment, com en les fonts àrabs que parlen dels *Lawāta* a les rodalies de Tripolitània durant els segles de la conquesta àrab de l'Àfrica del Nord.

⁷²⁰⁵ És la versió etiòpica la que fa referència explícita a la llengua dels habitants de l'oasi (trad. d'Esteves Pereira): E veiu uma mulher que trazia um menino de seis annos, surdo e tolhido das suas mãos; e o menino aproximou-se do santo Samuel, e abraçou-o, e agitou a sua cabeça; e o abba Samuel, por vontade de Deus, tomou-lhe a sua orelha, e bateu-lhe uma bofetada, e lhe disse: "Meu Senhor Jesus Christo te dê cura, ó raça de Canaan!" E logo se abriu o ouvido do menino, e ouviu; e soltou-se a sua lingua, e fallou; estendeu as suas mãos (p. 158).

Una altra dada que ens pot ser útil d'aquesta hagiografia és el nom de l'amo de Samuel, un tal *Zerkendes* en la versió etiòpica, que, segons l'egiptòleg E. Amélineau, “ce nom qui n'est point égyptien doit sans doute être recherché dans les idiomes berbères”⁷²⁰⁶. Diguem que en la versió etiòpica hi ha fins a sis variants d'aquest antropònim, per la qual cosa es fa difícil arribar a saber el veritable nom del personatge que ens donen com a *Zerkendes*. D'entrada cal dir que el nombre de consonants radicals supera en molt el que és habitual en el lèxic comú i també en l'antroponímia amaziga. Però res més sabriem dir de cert, ara com ara, sobre aquest nom. En la versió copta el nom és **СОКОРТНС** o **СОКОРТНС**⁷²⁰⁷, que pot remetre a l'egipci *Sok-*, el déu cocodril, i *-ortes* 'a qui (el déu) ha donat' en egipci tardà⁷²⁰⁸.

D'altra banda, al paràgraf 18 de la *vida* de Samuel hi ha diverses referències a la religió dels **ΜΑΓΓΖ** de l'oasi (probablement d'Ammon). Se'ns diu que els **ΜΑΓΓΖ** adoren el sol⁷²⁰⁹, la qual cosa indica que els intents de Justinià de cristianitzar Ammon no van reeixir:

61.4. ΧΕΛΜΟΥ ΖΩΩΚ ΝΚΟΥΩΠΤ ΜΠΡΗ ΠΝΟΧΤΕ ΝΝΕΜΑΓΓΖ (ed. ALCOCK 1983, p. 16, l. 3) “Come and worship the Sun too, the god of the *Maxyes*” (trad. ALCOCK 1983, p. 91, l. 35-36).

62. *Vida de Manassès* (datació incerta)

La vida de l'abba Manassès va ser escrita en copte, en data incerta, pel seu company Efraïm. Només se'n conserven tres fragments⁷²¹⁰. Manassès vivia en un monestir proper d'un llogaret anomenat **ΠΡΠΕ** (*Prpe*), a la Tebaida, al nord del monestir de Tabenna. En una ocasió, uns bàrbars van atacar el monestir; a una invocació de Manassès va comparèixer un àngel, que va obcecar els bàrbars amb el seu esclat. El que ens interessa sobretot de l'hagiografia de Manassès és que aquests bàrbars són anomenats **ΜΑΚΤΙΚΟС**⁷²¹¹. Una grafia semblant dóna Ptolomeu, **Μαστίται** (4, 5), per a uns bàrbars situats al sud-est

⁷²⁰⁶ AMÉLINEAU 1894, p. 34, n. 1. Ja l'editor Esteves Pereira es féu ressò d'una fràgil etimologia que li havia proposat l'amazigòleg per excel·lència en aquella època, René Basset: “Será por ventura uma alteração da palavra **انرغل** ad'err'al (o cego), que tem sido empregada muitas vezes como nome proprio entre os berberes?” (*op. cit.*, pp. 57-58).

⁷²⁰⁷ ALCOCK 1983, p. 19, l. 15; p. 26, l. 43; p. 20, l. 20; p. 21, l. 3 i 25; p. 22, l. 3 i 33.

⁷²⁰⁸ ALCOCK 1983, p. 126, n. 132, a partir d'un suggeriment de J. Osing.

⁷²⁰⁹ ALCOCK 1983, p. 91, l. 23 i 35.

⁷²¹⁰ Vegeu ZOEGA 1810, pp. 373-374.

⁷²¹¹ ZOEGA 1810, p. 374. L'editor del fragment reporta: “*Erat autem gens illa, qui Mastici uocantur, quorum consuetudo erat uicum adiacentem inuadere, uirosque et foeminas inde raptos anthropophagis sibi conterminis uendere, ut iis uescerentur*” (*ibidem*). Vegeu també ESTEVES PEREIRA 1894, pp. 55-56.

de la regió d'Escetis⁷²¹², a l'oest del llac *Moeris*⁷²¹³. El testimoniatge de la *Vida de Manassès* és important perquè al·ludiria a la presència de tribus mazigues fins a la vall del Nil, a l'alçada de la Tebaida. Es pot pensar que tenien com a base dels seus atacs el desert de Líbia o l'*Oasis maior*.

Discutim aquest testimoniatge *supra*, § I.5.4. Vegeu també § I.6.5.

63. Cosmografia de Ravenna (s. VII dC)

La Cosmografia de Ravenna, obra d'un clergue anònim, és una compilació de noms de lloc de tot el món des de l'Índia fins a Irlanda redactada vers el 700 dC, tot i que recull dades de fonts dels ss. III-VI dC. Les tres còpies manuscrites de la Cosmografia de Ravenna contenen nombroses incongruències —i errors manifestos— en la notació, pel que sembla d'oïda, per la qual cosa no és aquest un dels textos més tinguts en compte pels paleogeògrafs. No obstant això, no estan pas mancades d'interès algunes indicacions geogràfiques i toponímiques referides a l'antiga Mauretània Tingitana⁷²¹⁴.

63.1. litus maris magni iuxta, Mauritania Tingitana. in qua plurimas fuisse ciuitates legimus, ex quibus aliquantas designare uolumus, id est ciuitas: Tingit, Cadum castra, Noua castrum, Tasacora, Dracones, Tepidas, Fouea rotunda, Ripas nigras, Stauulum regis, Ataba, Taxafora, Fulga, Figit, Gent, Subsellint, Nassufa. item ad aliam partem superscripta, ciuitatis quam diximus Tingit, sunt ciuitates, id est: Turbice, Septmuenam. per quam patriam inter cetera transeunt flumina, quae dicuntur Turbulenta, quam alii Dauman appellant (*Cosmographiae*, 3, 9; ed. PINDER & PARTHEY 1860).

63.2. item ciuitas: Tingi colonia, Zili, Tabernis, Lix Colonia, Frigidis, Banasa, Gigantes, Oppido nouo, Tremulas, Septem fratres, Tamasida, Sala, Gentiano, Explorazio, Boballica, Bobiscianis, Aquis Daticis, Baba, Tocolosion, Bolubili, Boniuricis, Gudda, Bati, Argenti, Barsuuli, Sidilium, Egelin, Lampica, Fons asper, Nabia, Maura, Getuli, Selitha, Getulisofi, Getulidare, Turris Buconis, Paurisi, Perora (*Cosmographiae*, 3, 11; ed. PINDER & PARTHEY 1860).

63.3. Mauritania Gaditana, quae barbaro modo Abrida dicitur (*Cosmographiae*, 3, 11; ed. PINDER & PARTHEY 1860).

⁷²¹² Vegeu EVELYN-WHITE 1932, p. 152.

⁷²¹³ Cf. ESTEVES PEREIRA 1894, p. 54.

⁷²¹⁴ Edicions: PINDER & PARTHEY 1860, SCHNETZ 1942.

Aquests passatges són objecte de discussió *supra*, §§ VIII.9.7.1 i VIII.9.7.2.

64. Paolo Pompilio (s. XV dC)

Citem, excepcionalment, el testimoniatge de l'humanista romà Paolo Pompilio (1455-1491), que, en les seves *Notationes (Vaticanus latinus 2222, f° 120 r-v)*, ha deixat algunes clarícies sorprenents sobre restes de la llatinitat a l'Àfrica del Nord al s. XV, d'una banda sobre la *lingua franca* a Jerba, i, d'altra banda, sobre l'afroromànic a les regions de *Gafsa* (l'antiga *Capsa*), *Nememcha* i Aurès.

64.1. uenit nuper ad urbem mercator quidam exploratae fidei a Tunete, homo Gerundensis, nomine Riaria. quem cum multa de Aphrica interrogassem, rettulit se maximam illius partem peragrasse, idque spatio triginta annorum, uidisseque in agro Capsensi regionem multis pagis habitatam, cui nomen est arabice Niczensa, et in montanis Gibel Oresc, ubi pagani integra pene latinitate loquuntur et, ubi uoces latinae franguntur, tum in sonum tractusque transeunt sardinensis sermonis, qui, ut ipse noui, etiam ex latino est. regio illa quinque diariis distat ab agro Carthaginensi, ubi Tunis nunc est, ex quo Latini nominis fuit Africa. idioma hic priscum seruatum est et in insula, quamuis ualde corruptum (*Notationes*, 3, 6 “*Latinum sermonem olim promiscuum fuisse*”, 1-2; ed. CHARLET 1993, p. 243) ‘Ha vingut fa poc a la ciutat [Roma] procedent de Tunísia un mercader digne de fe originari de Girona anomenat Riera. Com que jo li vaig fer moltes preguntes sobre Àfrica, ell em referí que n’havia recorregut una part molt gran, i això en l’espai de trenta anys, i que havia vist al camp de Capsa una regió poblada per nombrosos poblets anomenada, en àrab, *Niczensa*, així com en les muntanyes de l’Aurès, on els pagesos parlen en una llatinitat gairebé intacta i en què, quan hi ha una ruptura dels mots llatins, aleshores passen a la sonoritat i als trets de la llengua sarda, que, com sé jo mateix, també ve del llatí. Aquella regió és a cinc jornades del territori de Cartago, on ara hi ha Tunis i d’on ha sortit l’Àfrica de nom llatí. L’idioma antic s’ha conservat aquí també en una illa, per bé que força corromput’.

Creiem que, segurament, *Riaria* no és més que la llatinització del cognom català *Riera*, tenint en compte l’origen gironí (*Gerundensis*) del mercader que havia viatjat durant trenta anys per Tunísia i l’Algèria Oriental. Resta fora de l’abast del present treball una possible al·lusió a la *lingua franca* a l’illa de Gerba, atès que no es tractaria, en tal cas, d’una pervivència de la llatinitat antiga. En canvi, l’al·lusió a la llatinitat conservada entre la regió de Capsa i les muntanyes de l’Aurès sí que pot

ser rellevant per al nostre estudi. Probablement, *Niczensa* fa referència, com va apuntar Mercati⁷²¹⁵, a les muntanyes de *Nememcha*, per tal com estan situades entre Capsa (actual Gafsa) i les muntanyes de l'Aurès. El fet que entre l'antic territori de la Bizacena (on s'esqueia Capsa) i l'Aurès s'hagui conservat la llatinitat fins al s. XV i, a més a més, en un estat de conservació com el que Riera va reportar a Pompilio és certament sorprenent, per tal com no coneixem cap altre testimoni que expliciti la pervivència de la llatinitat a l'Àfrica del Nord fins a la baixa edat mitjana.

Discutim aquest passatge *supra*, §§ V.16.7 i V.20.5.

65. Altres fonts

Consignem a continuació altres fonts cercades de les quals a penes hem trobat testimoniatges lingüístics útils per a la nostra recerca però que creiem que, per les al·lusions nord-africanes que contenen, mereixen ser almenys esmentades:

- 65.1.** Minuci Fèlix (s. III dC) és un dels primers apologistes cristians en llengua llatina. És incert el seu origen nord-africà⁷²¹⁶.
- 65.2.** Lactanci (ss. III-IV dC), deixeble d'Arnobi el Vell (§ 31) i autor de nombroses obres religioses.
- 65.3.** *Expositio totius mundi* (c. 350 dC), petit tractat de geografia que aporta el següent testimoniatge:
...ubi aiunt in minima parte ipsius deserti habitare barbarorum paucam gentem, quae sic uocatur Mazicum et Aethiopum (ed. RIESE 1878, p. 123) '...on diuen que en alguns punts del desert mateix [el Sàhara, al sud de Tripolitània i de Bizacena] habiten pobles bàrbars poc nombrosos anomenats mazics i etiòps'. Aquest passatge ha estat citat a la Introducció, § 2.2.
- 65.4.** Juli Honori (ss. IV-V dC) és l'autor d'una cosmografia d'època tardana en què apareixen topònims i etnònims nord-africans⁷²¹⁷.
- 65.5.** Marcià Capel·la (s. V dC), escriptor nord-africà —no se sap ben bé si nascut a Madaure o a Cartago— autor d'una singular història de l'educació, la retòrica i la ciència anomenada *De nuptiis Philologiae et Mercuri*⁷²¹⁸. En parlem *supra*, § V.3.

⁷²¹⁵ Citat per CHARLET 1993, p. 244, n. 5.

⁷²¹⁶ Vegeu *supra*, § VI.11.1.

⁷²¹⁷ Edició: RIESE 1878, pp. 22-55.

⁷²¹⁸ Edició: WILLIS 1983.

- 65.6.** *Quoduultdeus* (s. V dC), bisbe de Cartago —esdevingut sant— que mantingué correspondència amb Agustí⁷²¹⁹. Arran de la invasió vàndala, s'exilia a Nàpols, on escrigué el *Llibre de les promesses i de les prediccions de Déu* i morí *circa* 450 dC. En parlem *supra*, § VI.11.1.
- 65.7.** Celi Aurelià (s. V dC?), metge de *Sicca Veneria* (Zeugitana) esdevingut divulgador de Sorà d'Efes a través de *De morbis acutis et chronicis*. Com que la seva llengua és molt propera de la de Càssius Fèlix (§ 45), hom el sol datar igualment en època vàndala.
- 65.8.** Teodoret de Cir (s. V dC), nascut a Antioquia vers el 393 dC i mort a Cir (al nord de Síria) vers el 460 dC, és el continuador de la *Història Eclesiàstica* d'Eusebi de Cesarea així com l'autor d'un important epistolari⁷²²⁰.
- 65.9.** Draconci de Cartago (fi s. V dC), poeta llatí cristià autor de *De laudibus Dei* en hexàmetres, *Romulea* i *Orestis tragoedia*.
- 65.10.** Esteve de Bizanci (s. VI dC), autor d'un diccionari geogràfic Ἐθνικά perdut en la major part del qual se n'ha conservat un epítom compilat per Hermolau⁷²²¹.
- 65.11.** Víctor de Tunnuna (s. VI dC): bisbe de Tunnuna i cronista de l'època vàndala i bizantina (mort *circa* 570 dC)⁷²²². En parlem *supra*, § V.20.3.
- 65.12.** Liberat de Cartago (s. VI dC): arxidiaca i autor d'una història de les controvèrsies entre nestorians i monofisites. El citem *supra*, § VI.11.1.

⁷²¹⁹ Edicions: BRAUN 1964 i *idem* 1976.

⁷²²⁰ Edició: AZÉMA 1955-1998.

⁷²²¹ Edicions: MEINEKE 1849 i BILLERBECK 2006.

⁷²²² Edicions: CARDELLE DE HARTMAN 2001 i PLACANICA 1997.

Bibliografia

La bibliografia que oferim a continuació no té altra finalitat que la de referenciar còmodament —mitjançant una classificació alfabètica— els treballs que hem citat i emprat en la present recerca. En l'orientació bibliogràfica amb què es clou cada capítol hem donat compte dels ítems bibliogràfics més importants sobre cada aspecte tractat. Hom pot trobar més referències a BOUGHICHE 1997, un repertori bibliogràfic analític extraordinàriament acurat d'estudis lingüístics i literaris amazics de més de vuit mil referències; és, sens dubte, la bibliografia de referència de l'amazigologia, que ens eximeix de citar els repertoris precedents; l'autor, antic bibliotecari de la Biblioteca nacional de França, continua arreplegant referències aparegudes d'aleshores ençà. Mentrestant, IBRISZIMOW, VOËNEN & KOSSMANN 1998-2004 han aplegat, en línia, referències importants aparegudes amb posterioritat a la publicació de BOUGHICHE 1997, però la darrera actualització és del 2004. Més recent i succinta és la bibliografia temàtica de TILMATINE 2008. Sobre l'Àfrica romana, vegeu el balanç de LE BOHEC 1990 i una bibliografia temàtica bàsica actualitzada a *idem* 2005, pp. 17-19. Les abreviacions bibliogràfiques que hem emprat (CC, CIL, CSEL, IRT, PG, PL, TLL, etc.) apareixen resoltes alfabèticament. Els noms alemanys apareixen segons l'ordre alfabètic de les bibliografies alemanyes, per tant *ä* = *ae*, *ö* = *oe*, *ü* = *ue*.

- ABDUSSAID 1996 = Abdulhamid ABDUSSAID, "Beit Tamer, la *Palaibiska* di Sinesio", dins Lidiano Bacchielli i Margherita Bonanno Aravantinos (eds.), *Scritti di antichità in memoria di Sandro Stucchi*. L'Erma di Bretschneider, Roma 1996, pp. 3-6.
- ABROUS 2004 = Dahbia ABROUS, "Kabylie: Anthropologie sociale", *Encyclopédie Berbère* 26, 2004, p. 4028. Inclou un mapa de les principals tribus cabilenques.
- ACHMAKHI 2005 = Brahim Ousliman ACHMAKHI, *Koussour wa masalik Jibal Neffoussa. Textes amazighes et traduction arabe*. Publications de l'IRCAM, Rabat 2005, 198 pp.
- ACQUATI 1971 = Anna ACQUATI, "Il vocalismo latino-vulgare nelle iscrizioni africane", *Acme* 24, Milà 1971, pp. 155-184.
- ACQUATI 1974 = Anna ACQUATI, "Il consonantismo latino-vulgare nelle iscrizioni africane", *Acme* 27, Milà 1974, pp. 21-56.
- ACQUATI 1976 = Anna ACQUATI, "Note di morfologia e sintassi latino-vulgare nelle iscrizioni africane", *Acme* 29, Milà 1976, pp. 41-72.
- ADAMIK 1987 = Tamás ADAMIK, "Romaniane uiuat —Bemerkungen zum Gebrauch des Vokativs und zur afrikanischen Latinität—", dins József Herman (ed.), *Latin vulgaire – latin tardif. Actes du 1er Colloque international sur le latin vulgaire et tardif (Pécs, 2-5 septembre 1985)*. Tübingen 1987, pp. 1-9.

- ADAMS 1994 = James Noel ADAMS, "Latin and Punic in Contact? The case of Bu Njem ostraca", *Journal of Roman Studies* 84, 1994, pp. 87-112.
- ADAMS 2003 = James Noel ADAMS, *Bilingualism and the Latin language*. Cambridge University Press, Cambridge 2003, XXVI+836 pp.
- ADAMS 2007 = James Noel ADAMS, *The regional diversification of Latin 200 BC-AD 600*. Cambridge University Press, Cambridge 2007, XIX+828 pp.
- ADAMS, JANSE & SWAIN 2002 = James Noel ADAMS, Mark JANSE i Simon SWAIN (eds.), *Bilingualism in ancient society: language contact and the written text*. Oxford University Press, Oxford 2002, x+483 pp.
- AFA 2004 = Aomar AFA (ed.), *Relation de Sidi Brahim de Massa. Histoire du Souss au XIXème siècle. Texte amazighe, avec traduction arabe, française et anglaise*. Publications de l'IRCAM, Rabat 2004, 89+103 pp.
- AG WAWELKAZ 2004 = AG WAWELKAZ, *Contes berbères*, Volubilis, Brussel·les 2004, 242 pp. *Parlar dels Ayt Mryaq*. Conté deu contes (pp. 37-118), gramàtica en amazic (pp. 110-191) i un vocabulari de 500 mots (pp. 193-241).
- AGABI 1998 = C. AGABI, "Ghana", *Encyclopédie Berbère* 20, 1998, pp. 3082-3085. Pseudònim de Gabriel Camps.
- AGABI 2000 = C. AGABI, "Ibadites", *Encyclopédie Berbère* 23, 2000, pp. 3567-3574.
- AGHALI-ZAKARA 1996 = Mohamed AGHALI-ZAKARA, *Éléments de morpho-syntaxe touarègue*. CRB / GETIC, Paris 1996, 112 pp.
- AGHALI-ZAKARA & DROUIN 1997 = Mohamed AGHALI-ZAKARA i Jeannine DROUIN, "Écritures libyco-berbères. Vingt-cinq siècles d'histoire", dins Anne Zali i Annie Berthier, *L'Aventure des écritures. Naissances*. Bibliothèque nationale de France, Paris 1997, pp. 98-111.
- AGIUS 1991 = Dionisius Albertus AGIUS, "Focus of concern in Ibn Makkī's *Tatqīf al-lisān*: the case of gender in the medieval Arabic of Sicily", dins Kinga Dévényi i Tamás Iványi (eds.), *The Arabist Budapest Studies in Arabic 3-4. Proceedings of the Colloquium on Arabic Grammar (Budapest, 1-7 September 1991)*. Budapest 1991, pp. 1-7.
- AGUADÉ 1999 = Jordi AGUADÉ, "Sobre los *gnāwa* y su origen", *Estudios de dialectología norteafricana y andalusí* 4, 1999, pp. 157-166.
- AIBECHÉ 2005 = Youcef AIBECHÉ, "De Cirta à Constantine: repères et histoire", dins Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et culture dans l'Algérie antique: actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 23-34.
- AIKHENVALD 1986 = Alexandra Yurievna AIKHENVALD, "On the reconstruction of syntactic system in Berber-Lybic" [sic], *Zeitschrift zur Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 39, 1986, pp. 527-539.
- AIKHENVALD 1988 = Alexandra Yurievna AIKHENVALD, "A Structural and Typological Classification of Berber Languages", dins Siegmund Brauner i Ekkehard Wolff (eds.), *Progressive traditions in African and Oriental studies (special issue 21)*. Akademie-Verlag, Berlín 1988, pp. 37-43.
- AIKHENVALD 1990 = Alexandra Yurievna AIKHENVALD, "On Berber Cases in the Light of Afroasiatic Languages", dins Hans G. Mukarovsky (ed.), *Proceedings of the Fifth International Hamito-Semitic Congress (Viena, 1987)*, vol. 1. Viena 1990, pp. 113-123.
- AIKHENVALD 1995 = Alexandra Yurievna AIKHENVALD, "Split Ergativity in Berber languages", *St. Petersburg Journal of African Studies* 4, 1995, pp. 39-68.

BIBLIOGRAFIA

- AIKHENVALD & DIXON 2001 = Alexandra Yurievna AIKHENVALD i Robert Malcolm Ward DIXON (eds.), *Areal diffusion and genetic inheritance: problems in comparative linguistics*. Oxford University Press, Oxford 2001, XVI+453 pp.
- ALCOCK 1983 = Anthony ALCOCK (ed. i trad.), *The Life of Samuel of Kalamun by Isaac the Presbyter*. Aris & Phillips, Warminster 1983, XI+140 pp.
- ALFÖLDI 1979 = Maria R. ALFÖLDI, "Die Geschichte des numidischen Königreiches und seiner Nachfolger", dins Heinz Günter Horn i Christoph B. Rieger (eds.), *Die Numider: Reiter und Könige nördlich der Sahara*. Rheinisches Landesmuseum, Bonn 1979, pp. 43-74.
- ALLAOUA 2002 = Madjid ALLAOUA, "La forme et la fonction primitive du préfixe d'état en berbère", dins Kamal Naït-Zerrad (ed.), *Articles de linguistique berbère. Mémorial Werner Vycichl*. L'Harmattan, Paris 2002, pp. 57-79.
- ALMAGRO 1969 = Martín ALMAGRO, "Inscripción líbica hallada en Khor Kilobersa (Nubia Egipcia)", *Trabajos de Prehistoria* 26, 1969, pp. 367-371.
- ALVAR 1959 = Manuel ALVAR, *El español hablado en Tenerife*. CSIC, Madrid 1959, 280 pp.
- ALY 1927 = Wolfgang ALY, "Die Entdeckung des Westens", *Hermes* 62, 1927, pp. 299-341 i 485-489.
- AMADASI GUZZO 1967 = Maria Giulia AMADASI GUZZO, *Le iscrizioni fenicie e puniche delle colonie in occidente*. Istituto di Studi del Vicino Oriente, Roma 1967, 209 pp.
- AMADASI GUZZO 1989 = Maria Giulia AMADASI GUZZO, "Stato degli studi sulle iscrizioni latino-puniche della Tripolitania", *Africa romana* 7, 1989, pp. 101-108.
- AMAT 1999 = Jacqueline AMAT, "La langue des Passions africaines du IIIe siècle", dins Hubert Petersmann i Rudolf Kettemann (eds.), *Latin vulgaire – latin tardif V. Actes du Ve Colloque international sur le latin vulgaire et tardif (Heidelberg, 5-8 septembre 1997)*. C. Winter, Heidelberg 1999, pp. 301-307.
- AMÉLINEAU 1894 = Émile-Clément AMÉLINEAU, "Samuel de Qalamoun", *Revue de l'histoire des religions* 30, 1894, pp. 1-47.
- AMEUR 1990 = Meftaha AMEUR, "A propos de la classification des dialectes berbères", *Études et Documents Berbères* 7, 1990, pp. 15-27.
- AMEUR *et alii* 2004 = Meftaha AMEUR *et alii*, *Initiation à la langue amazighe*. Publications de l'IRCAM, Rabat 2004, 86 pp.
- AMEUR & BOUMALK 2004 = Meftaha AMEUR i Abdallah BOUMALK (eds.), *Standardisation de l'amazighe. Actes du séminaire organisé par le Centre de l'Aménagement Linguistique (Rabat, 8-9 décembre 2003)*. Publications de l'IRCAM, Rabat 2004, 278 pp.
- AMEUR & BOUMALK 2006 = Meftaha AMEUR i Abdallah BOUMALK (eds.), *Structures morphologiques de l'amazighe. Actes du deuxième séminaire du CAL (Rabat, 7-8 octobre 2004)*. Publications de l'IRCAM, Rabat 2004, 169 pp.
- AMIDON 2007 = Philip R. AMIDON (trad.), *Philostorgius, Church History*. Society of Biblical Literature (Writings from de Greco-Roman World 23), Atlanta / Brill, Leiden 2007, XXVI+284 pp.
- ANDRÉ 1953 = Jacques ANDRÉ, "Notes de lexicographie botanique", *ALMA, Bulletin du Cange* 23/2, Brussel·les 1953, pp. 103-122.
- ANDRÉ 1955 = Jacques ANDRÉ, "Les noms de plantes latins du Pseudo-Dioscoride", *Latomus* 14, 1955, pp. 517-524.
- ANDRÉ 1971 = Jacques ANDRÉ (ed., trad. i com.), *Pline l'Ancien. Histoire naturelle. Livre XXIII (remèdes tirés des arbres cultivés)*. Les Belles Lettres, Paris 1971, 194 pp.

- ANDRÉ 1972 = Jacques ANDRÉ (ed., trad. i com.), *Pline l'Ancien. Histoire naturelle. Livre XXIV (remèdes tirés des arbres sauvages)*. Les Belles Lettres, Paris 1972, 236 pp.
- ANDRÉ 1985 = Jacques ANDRÉ, *Les noms de plantes dans la Rome antique*. Les Belles Lettres, Paris 1985, 332 pp.
- AOUNALLAH 1996 = Samir AOUNALLAH, "Castella et civitates dans le pays de la Carthage romaine", *Africa romana* 11, 1996, pp. 1505-1512.
- APPEL 1904 = Ernst APPEL, *Beiträge zur Erklärung des Corippus mit besonderer Berücksichtigung des vulgären Elementes seiner Sprache*. Druck der Akademischen Buchdruckerei von F. Straub, Munic 1904, 68 pp.
- APPLEBAUM 1979 = Shimon APPLEBAUM, *Jews & Greeks in Ancient Cyrene*. Brill, Leiden 1979, XVI+378 pp.
- APPLEYARD 1995 = David L. APPLEYARD, "Agaw, Cushitic and Afroasiatic: the personal pronoun revisited", *Journal of Semitic Studies* 31, 1995, pp. 195-236.
- APPLEYARD 2003a = David L. APPLEYARD, "Berber Overview", dins Marvin Lionel Bender, Gábor Takács i David L. Appleyard (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 23-26.
- APPLEYARD 2003b = David L. APPLEYARD, "Semitic Overview", dins Marvin Lionel Bender, Gábor Takács i David L. Appleyard (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 187-192.
- AQUILINA 1973 = Joseph AQUILINA, "Maltese Christian Words of Arabic Origin", dins Micheline Galley (ed.), *Actes du premier congrès international d'études des cultures de la Méditerranée occidentale*. SNED, Alger 1973, pp. 70-74.
- AQUILINA 1975 = Joseph AQUILINA, "The Berber Element in Maltese", dins James & Theodora Bynon (eds.), *Hamito-Semitic. Proceedings of a colloquium in the University of London (18-20 March 1970)*. Mouton, La Haia / París 1975, pp. 297-313.
- AQUILINA 1985 = Joseph AQUILINA, "Arabo-Maltese Mediterranean Ichthyology", dins *L'homme méditerranéen et la mer: Actes du troisième congrès d'études des cultures méditerranéennes d'influence arabo-berbère (Jerba 1981)*. Tunis 1985, pp. 290-296.
- ARENA 1998 = Renato ARENA, "La lingua delle iscrizioni cirenaiche: annotazioni", dins Enzo Catani i Silvia Maria Marengo (eds.), *La Cirenaica in età antica. Atti del convegno internazionale di studio (Macerata, 18-20 maggio 1995)*. Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa / Roma 1998, pp. 13-22.
- ARENDS, MUYSKEN & SMITH 1995 = Jacque ARENDS, Pieter MUYSKEN & Norval SMITH, *Pidgins and Creoles*. John Benjamins, Amsterdam 1995, 412 pp.
- ARTIZZU 1998 = Danila ARTIZZU, "La cristianizzazione degli spazi rurali in Proconsolare e Byzacena: proposte per una strategia di studio", *Africa romana* 12, 1998, pp. 419-437.
- ASHER & MOSELEY 2007 = Ron E. ASHER i Christopher MOSELEY (eds.), *Atlas of the World's Languages*. Routledge, Londres / Nova York 2007 (2ª edició), 400 pp.
- ASPINION 1953 = Robert ASPINION, *Apprenons le Berbère. Initiation aux dialectes chleuhs*. Éditions Félix Moncho, Rabat 1953, 335 pp.
- AUDOLLENT 1904 = Auguste Marie Henri AUDOLLENT, *Defixionum tabellae quotquot innotuerunt tam in Graecis orientis quam in totius occidentis partibus praeter Atticas*. Fontemoing, París 1904, 568 pp. Sobre Àfrica: pp. 287-416.

BIBLIOGRAFIA

- AUGIER 1986 = Pierre AUGIER, “Ahellil”, *Encyclopédie Berbère* 3, 1986, pp. 313-315.
- AUJAC 1969 = Germaine AUJAC (ed.), *Strabon, Géographie. Livre II. Les Belles Lettres*, Paris 1969.
- AUROUX, KOERNER, NIEDEREHE & VERSTEEGH 2000 = Sylvain AUROUX, E. F. K. KOERNER, Hans-Josef NIEDEREHE i Kees VERSTEEGH (eds.), *History of the Language Sciences*. Walter de Gruyter, Berlín / Nova York 2000, 2 volums, LX+2005 pp.
- AZÉMA 1955-1998 = Yvan AZÉMA (ed. i trad.), *Théodoret de Cyr, Correspondance*. Éditions du Cerf (Sources Chrétiennes), Paris 1955-1998, 4 volums.
- BA = Bibliothèque Augustinienne. Col·lecció publicada per l'Institut d'Études Augustiniennes de París des del 1936 que pretén editar l'obra completa d'Agustí, tot i que encara no estan disponibles la major part dels sermons i la totalitat de l'obra oratòria.
- BACCOUCHE & SKIK 1973 = Taïeb BACCOUCHE i Hichem SKIK, “Les contactes linguistiques”, dins Micheline Galley (ed.), *Actes du premier congrès international d'études des cultures de la Méditerranée occidentale*. SNED, Alger 1973, pp. 181-183, i discussió de M. Szyner, H. Lüdtkke, A. Ayoub, L. Serra, A. Mandouze, A. Meziane, D. Cohen, T. Lewicki, A. Beschouch, M. Fantar i H. Marrou, pp. 184-191.
- BAGNALL 1993 = Roger S. BAGNALL, *Egypt in Late Antiquity*. Princeton 1993, 388 pp.
- BAILLY 1950 = Anatole BAILLY, *Dictionnaire grec-français*. Hachette, París 1950⁶, xxxii+2230 pp. [1ª edició de 1895]
- BAINES & MÁLEK 1980 = John BAINES i Jaromír MÁLEK, *Atlas of Ancient Egypt*. Phaidon, Oxford 1980, 240 pp.
- BAISTROCCHI 1988 = Massimo BAISTROCCHI, “Penetrazione romana nel Sahara”, *Africa romana* 5, 1988, pp. 193-197.
- BAKKER & MOUS 1994 = Peter BAKKER i Maarten MOUS (eds.), *Mixed Languages. 15 Case Studies in Language Interweaving*. Institute for Functional Research into Language and Language Use, Amsterdam 1994, 244 pp.
- BALLAIS 1989 = Jean-Louis BALLAIS, “Aurès”, *Encyclopédie Berbère* 7, 1989, pp. 1066-1095.
- BANG & DØØR 2007 = Jørgen Christian BANG i Jørgen DØØR. *Language, Ecology and Society. A Dialectical Approach*. Continuum, Londres 2007, 248 pp.
- BANNIARD 1992 = Michel BANNIARD, *Viva uoce. Communication écrite et communication orale du IVe au IXe siècle en Occident latin*. Institut des Études Augustiniennes, París 1992, 596 pp.
- BARBERA 1935 = Giuseppe Maria BARBERA, *Arabo e berbero nel linguaggio italo-siculo*. Imprimerie Catholique, Beirut 1935, 81 pp.
- BARBOUR 1973 = Nevill BARBOUR, “The Berbers in Al-Andalus”, dins Micheline Galley (ed.), *Actes du premier congrès international d'études des cultures de la Méditerranée occidentale*. SNED, Alger 1973, pp. 170-174.
- BARDY 1948 = Gustave BARDY, *La question des langues dans l'Église ancienne*. Beauchesne et ses fils, París 1948, 293 pp.
- BARICH 2008 = Barbara E. BARICH, “Libye préhistorique”, *Encyclopédie Berbère* 28-29, 2008, pp. 4389-4393.
- BARKER, LLOYD & REYNOLDS 1985 = Graeme BARKER, John LLOYD i Joyce REYNOLDS (eds.), *Cyrenaica in Antiquity*, número especial de *British Archaeological Reports, International Series*, 236. Oxford 1985, 403 pp.
- BARTELINK 1998 = G. J. M. BARTELINK (ed. i com.), *Palladio, La Storia Lausiaca*. Fondazione Lorenzo Valla — Scrittori Greci e Latini, Mondadori, Vicenza 1998, 420 pp.

- BASSET (A.) 1925 = André BASSET, "Le nom de la 'porte' en berbère", dins *Mélanges René Basset: études nord-africaines et orientales*. Ernest Leroux, Paris 1925, pp. 1-17.
- BASSET (A.) 1934 = André BASSET, "Note additionnelle" a Tadeusz LEWICKI, "Quelques textes inédits en vieux berbère provenant d'une chronique ibāḍite anonyme", *Revue des Études Islamiques* 8 (cahier 3), Paris 1934, pp. 297-305.
- BASSET (A.) 1935 = André BASSET, "La parenté linguistique et le berbère", *Revue africaine* 76, 1935, pp. 357-359.
- BASSET (A.) 1936 = André BASSET, "Deuxième note additionnelle" a Tadeusz LEWICKI, "Mélanges berbères- ibāḍites", *Revue des Études Islamiques* 10, Paris 1936, pp. 287-296.
- BASSET (A.) 1939-1941 = André BASSET, "Six notes de linguistique berbère", *Annales de l'Institut d'Études Orientales d'Alger* 5, 1939-1941, pp. 16-40.
- BASSET (A.) 1948a = André BASSET, "Écriture libyque et touarègue. Notices sur les caractères étrangers anciens et modernes", Paris 1948, reprès a *Articles de dialectologie berbère*. Klincksieck, Paris 1959, pp. 167-175.
- BASSET (A.) 1948b = André BASSET, "Sur la toponymie berbère et spécialement sur la toponymie des Ait Fraḥ' (département de Constantine)", *Onomastica*, 1948, pp. 123-126, reprès a *Articles de dialectologie berbère*. Klincksieck, Paris 1959, pp. 163-166.
- BASSET (A.) 1948c = André BASSET, "La langue berbère au Sahara", *Cahiers Charles de Foucauld* 10, 1948, pp. 115-127, reprès a *idem*, *Articles de dialectologie berbère*. Klincksieck, Paris 1959, pp. 33-45.
- BASSET (A.) 1950 = André BASSET, "Les parlers berbères", dins DDAA, *Initiation à la Tunisie*. Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Paris 1950, pp. 220-226.
- BASSET (A.) 1952 = André BASSET, *La langue berbère*. Oxford University Press, Londres / Nova York / Toronto 1952, 72 pp.
- BASSET (A.) 1959 = André BASSET, *Articles de dialectologie berbère*. Klincksieck, Paris 1959, XXI+179 pp.
- BASSET (A.) 1961 = André BASSET, *Textes berbères de l'Aurès (parler des Ait Fraḥ)*. Paris 1961, 353 pp.
- BASSET (H.) 1921 = Henri BASSET, "Les influences puniques chez les berbères", *Revue africaine* 62, 1921, pp. 340-374.
- BASSET (H.) 1923 = Henri BASSET, "Quelques notes sur l'Ammon libyque", dins *Mélanges René Basset*, vol. 1. Ernest Leroux, Paris 1923, pp. 1-30.
- BASSET (R.) 1890 = René BASSET, *Le dialecte de Syouah*. Ernest Leroux, Paris 1890, VIII+98 pp.
- BASSET (R.) 1892 = René BASSET, *Étude sur la Zenatia du Mzab, de Ouargla et de l'Oued-Rir'*. Ernest Leroux, Paris 1892, 275 pp.
- BASSET (R.) 1894 = René BASSET, *Études sur les dialectes berbères*. Ernest Leroux, Paris 1894, 165 pp.
- BASSET (R.) 1895 = René BASSET, *Étude sur la Zenatia de l'Ouarsenis et du Maghreb Central*. Ernest Leroux, Paris 1895, 163 pp.
- BASSET (R.) 1897 = René BASSET, "Les chiens du roi Antef", *Sphinx* 1, 1897, pp. 87-92.
- BASSET (R.) 1899a = René BASSET, "Les sanctuaires du Djebel Nefousa", *Journal Asiatique*, mai-juin 1899, pp. 423-470, et juillet-août 1899, pp. 88-120.

BIBLIOGRAFIA

- BASSET (R.) 1899b = René BASSET, “Les noms berbères des plantes dans le *Traité des simples d'Ibn el Beïtâr*”, *Giornale della Società asiatica italiana* 12, 1899, pp. 53-66.
- BASSET (R.) 1907 = René BASSET, “Le nom du chameau chez les Berbères”, dans les *Actes du 14e Congrès international des orientalistes (Alger 1905)*. Ernest Leroux, Paris 1907, vol. 2, 7^a secció, pp. 69-82.
- BASSET (R.) 1908 = René BASSET, “Les mots arabes passés en berbère”, dans *Orientalische Studien Theodor Nöldeke gewidmet*. Gießen 1908, pp. 439-443.
- BASSET (R.) 1909 = René BASSET, *Mission au Sénégal. Étude sur le dialecte zénaga. Notes sur le hassania. Recherches historiques sur les maures*. Ernest Leroux, Paris 1909, 665 pp. Conté un vocabulari francès-zenaga (pp. 75-195) i un lèxic d'arrels amazigues (pp. 197-255).
- BASSET (R.) 1915 = René BASSET, “Les généalogistes berbères”, *Les Archives Berbères* 1, 1915, pp. 3-11.
- BASTARDAS 1973 = Joan BASTARDAS, “El latín de los cristianos. Estado actual de su problemática”, *Boletín del Instituto de Estudios Helénicos* 7, 1973, pp. 5-17.
- BATES 1914 = Oric BATES, *The Eastern Libyans*. Cass., Londres 1970 [1914¹], xxiii+298 pp.
- BAUER 1905 = Adolf BAUER (ed.), *Die Chronik des Hippolytos*. Hinrichs, Leipzig 1905, 287 pp.
- BAUSI & TOSCO 1997 = Alessandro BAUSI i Mauro TOSCO (eds.), *Afroasiatica Neapolitana. Contributi presentati all'8° Incontro di Linguistica Afroasiatica (Napoli, 25-26 Gennaio 1996)*. Istituto Universitario Orientale, Nàpols 1997, 315 pp.
- BAYARD 1945-1961 = Louis BAYARD (ed. i trad.), *Cyprien, Correspondance*. Les Belles Lettres, Paris 1945-1961, 2 volums.
- BECK 2005 = Lily Y. BECK (trad.), *De materia medica by Pedanius Dioscorides*. Olms-Weidmann, Hildesheim 2005, 540 pp.
- BEGUINOT 1922 = Francesco BEGUINOT, “Note sulla popolazione della Cirenaica”, dins Oliunto Marinelli (ed.), *La Cirenaica. Geografica – Economica – Política*. Antonio Vallardi, Milà 1922, pp. 75-85.
- BEGUINOT 1924 = Francesco BEGUINOT, “A proposito di una voce libica citata da Erodoto”, *Africa italiana*, 1924, pp. 187-191.
- BEGUINOT 1928 = Francesco BEGUINOT, “Sugli Ἀτάραντες di Erodoto e sul nome berbero del Grande Atlante”, dins *Mémorial Henri Basset. Nouvelles études nord-africaines et orientales*, vol. 1. Paul Geuthner, Paris 1928, pp. 29-42.
- BEGUINOT 1938-1939 = Francesco BEGUINOT, “Di alcuni parole di linguaggi nord-africani derivate dal latino”, *Roma* 11, 1938-1939, 4 pp.
- BEGUINOT 1942 = Francesco BEGUINOT, *Il Berbero Nefûsi di Fassato*. Istituto per l'Oriente, Roma 1942² [1931¹], 335 pp.
- BEGUINOT 1943 = Francesco BEGUINOT, “Alcune etimologie e questione fonetiche magrebine”, *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli (AION)* 2, Nàpols 1943, pp. 277-289.
- BEGUINOT 1949 = Francesco BEGUINOT, “Di alcune iscrizioni in caratteri latini e in lingua sconosciuta, trovate in Tripolitania”, *Rivista degli Studi Orientali* 24, Roma 1949, pp. 14-19.
- BEHNSTEDT & WOIDICH 2005 = Peter BEHNSTEDT i Manfred WOIDICH, *Arabische Dialektgeographie. Eine Einführung*. Brill, Leiden / Boston / Colònia 2005, 269 pp.
- BEHRENS 1984-1985 = Peter BEHRENS, “Wanderungsbewegungen und Sprache der frühen saharanischen Viehzüchter”, *Sprache und Geschichte in*

- Afrika* 6, 1984-1985, pp. 135-216, especialment pp. 137-152 (“Ägyptische Quellen”), pp. 153-160 (“Berber-Lehnwörter im nilnubischen Nobiin”) i pp. 160-163 (“Berber-Lehnwörter im Ägyptischen”).
- BEJARANO 1983 = Virgilio BEJARANO, “Vulgarismos en la lengua de Frontón”, dins *Bivium. Homenaje a Manuel Cecilio Díaz y Díaz*. Gredos, Madrid 1983, pp. 41-47.
- BELKAHIA & DI VITA-ÉVRARD 1995 = Souraya BELKAHIA i Ginette DI VITA-ÉVRARD, “Magistratures autochtones dans les cités pérégrines de l’Afrique Proconsulaire”, dins *Actes du VIe colloque international sur l’histoire et l’archéologie de l’Afrique du Nord (Pau 1993)*. Paris 1995, pp. 255-274.
- BELLIL 1999 = Rachid BELLIL, *Les oasis du Gourara (Sahara algérien). I. Le temps des saints*. Peeters, Paris / Lovaina 1999, 307 pp.
- BELLIL 2000a = Rachid BELLIL, *Les oasis du Gourara (Sahara algérien). II. Fondation des Ksours*. Peeters, Paris / Lovaina 2000, 274 pp.
- BELLIL 2000b = Rachid BELLIL, *Les oasis du Gourara (Sahara algérien). III. Récits, contes et poésie en dialecte tazenatit*. Peeters, Paris / Lovaina 2000, 243 pp.
- BELTRAMI 1985 = Vanni BELTRAMI, “Population of Cyrenaica and Eastern Sahara before the Greek Period”, dins Graeme Barker, John Lloyd i Joyce Reynolds (eds.), *Cyrenaica in Antiquity*, número especial de *British Archaeological Reports, International Series*, 236. Oxford 1985, pp. 135-143.
- BELTRAMI 1988 = Vanni BELTRAMI, “Ipotesi sulla spedizione di Giulio Materno all’Agisymba regio alla fine del I secolo”, *Africa romana* 5, 1988, pp. 189-192.
- BELTRAMI 1989 = Vanni BELTRAMI, “Le tracce del silfio classico nell’odierna farmacopea sahariana”, *Africa romana* 7, 1989, pp. 81-87.
- BELTRAMI 2000 = Vanni BELTRAMI, “Conoscenze sul mondo dei Tubu in età precoloniale”, *Africa romana* 13, 2000, pp. 289-305.
- BELTRÁN TORREIRA 1990 = Federico Mario BELTRÁN TORREIRA, “La iglesia norteafricana y el problema de la cristianización de los pueblos indígenas en la época vándala”, *Africa romana* 7, 1990, pp. 375-391.
- BENABBÈS 2005 = Ahmed BENABBÈS, “Les premiers raids arabes en Numidie byzantine: questions toponymiques”, dins CLAUDE BRIAND-PONSART (ed.), *Identités et culture dans l’Algérie antique: actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 459-492.
- BÉNABOU 1976 = Marcel BÉNABOU, *La résistance africaine à la romanisation, d’August à Dioclétien*. Maspéro, Paris 1976, 635 pp.
- BÉNABOU 1978 = Marcel BÉNABOU, “Quelques paradoxes sur l’Afrique romaine, son histoire et ses historiens”, dins *Actes du deuxième congrès international des cultures de la Méditerranée occidentale*, vol. 2. SNED, Alger 1978, pp. 139-144.
- BÉNABOU 1981 = Marcel BÉNABOU, “L’Afrique et la culture romaine: le problème des survivances”, *Cahiers de la Tunisie* 117-118, 1981, pp. 9-21.
- BENDER 1997 = Marvin Lionel BENDER, “Upside-Down Afrasian”, *Afrikanistische Arbeitspapiere* 50, 1997, pp. 19-34.
- BENDER 2000 = Marvin Lionel BENDER, *Comparative morphology of the Omotic languages*. Lincom, Munic 2000, VII+254 pp.
- BENDER 2003a = Marvin Lionel BENDER, *Omotic lexicon and phonology*. Southern Illinois University, Carbondale 2003, 376 pp.

BIBLIOGRAFIA

- BENDER 2003b = Marvin Lionel BENDER, "Afrasian Overview", DINS M. LIONEL BENDER, GÁBOR TAKÁCS I DAVID L. APPELYARD (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 1-6.
- BENDER, TAKÁCS & APPELYARD 2003 = Marvin Lionel BENDER, Gábor TAKÁCS i David L. APPELYARD (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, XII+323 pp.
- BENNETT 1998 = Patrick R. BENNETT, *Comparative Semitic Linguistics. A Manual*. Eisenbrauns, Winona Lake (Indiana) 1998, 266 pp.
- BENSEDDIK & CAMPS 2001 = Nacéra BENSEDDIK i Gabriel CAMPS, "Incubation", *Encyclopédie Berbère* 24, 2001, pp. 3714-3722.
- BENSEDDIK & LOCHIN 2005 = Nacéra BENSEDDIK i Catherine LOCHIN, "Saturne et ses fidèles: à propos de stèles de Cuicul, Mopth... et Sitifis", dins Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et culture dans l'Algérie antique: actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 261-292.
- BENZ 1972 = Frank L. BENZ, *Personal Names in the Phoenician and Punic Inscriptions*. Biblical Institute Press, Roma 1972, 511 pp. Índex d'antropònims libis en inscripcions púniques: pp. 187-193.
- BERNUS 1986 = Edmond BERNUS, "Aïr", *Encyclopédie Berbère* 3, 1986, pp. 342-361.
- BERNUS 1990 = Edmond BERNUS, "Azawagh", *Encyclopédie Berbère* 8, 1990, pp. 1207-1208.
- BERQUE 1978 = Jacques BERQUE, *L'intérieur du Maghreb, XVe-XIXe siècle*. Gallimard, Paris 1978, 552 pp.
- BERTHELOT 1927 = André BERTHELOT, *L'Afrique Saharienne et Soudanaise. C'est qu'en ont connu les Anciens*. Les arts et le livre, Paris 1927, 431 pp.
- BERTHIER 1981 = André BERTHIER, *La Numidie: Rome et le Maghreb*. Picard, Paris 1981, 224 pp.
- BERTOLDI 1932 = Vittorio BERTOLDI, "Problèmes de substrat. Essai de méthodologie dans le domaine préhistorique de la toponymie et du vocabulaire", *Bulletin de la Société linguistique de Paris* 32, 1932, pp. 93-184.
- BERTOLDI 1937 = Vittorio BERTOLDI, "Κυρήνη", dins *Mélanges Boisacq: Annales de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* 5, Brussel·les 1937, pp. 47-63.
- BERTRANDY 1994 = François BERTRANDY, "Cirta", *Encyclopédie Berbère* 13, 1994, pp. 1964-1977.
- BESCHAOUCH 1978 = Azedine BESCHAOUCH, "Étude sur le peuplement et interférences culturelles dans le pays de Carthage à l'époque romaine", dins Micheline Galley (ed.), *Actes du deuxième congrès international d'études des cultures de la Méditerranée occidentale*, vol. 2. SNED, Alger 1976-1978, p. 138.
- BESCHAOUCH 1980 = Azedine BESCHAOUCH, "Saturne ou plutôt une divinité africaine inconnue? À propos d'une stèle votive de la région de Thignica (Aïn-Tounga), en Tunisie", *Antiquités africaines* 15, 1980, pp. 125-134.
- BESCHAOUCH 1985 = Azedine BESCHAOUCH, "Poseidon en Barbarie", dins *L'homme méditerranéen et la mer: Actes du troisième congrès d'études des cultures méditerranéennes d'influence arabo-berbère (Jerba 1981)*. Tunis 1985, pp. 419-424.

- BESCHAOUCH 1986 = Azedine BESCHAOUCH, "De l'Africa latino-chrétienne à l'Ifriqiya arabo-musulmane: questions de toponymie", *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, 1986, pp. 530-549.
- BEYHL 2004 = Friedrich E. BEYHL, "Some Plant Names in Tachelheit Berber", dins Kamal Naït-Zerrad, Rainer Vossen i Dymitr Ibrizimow (eds.), *Nouvelles études berbères. Le verbe et autres articles. Actes du 2. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2004, pp. 1-13.
- BIARNAY 1908 = Séraphin BIARNAY, *Étude sur le dialecte berbère de Ouargla*. Ernest Leroux, París 1908, 501 pp.
- BIFFI 1999 = Nicola BIFFI, *L'Africa di Strabone. Libro XVII della Geografia. Introduzione, traduzione e commento*. Edizione dal Sud, Modugno 1999, 451 pp.
- BILE 2005 = Monique BILE, "Le traité d'alliance entre les Oreioi de Crète et le roi de Cyrène Magas", dins Fabrice Poli i Guy Vottéro (eds.), *De Cyrène à Catherine: Trois mille ans de libyennes. Études grecques et latines offertes à Catherine Dobias-Lalou*. Collection Études Anciennes, De Boccard, París 2005, pp. 19-28.
- BILLERBECK 2006 = Margarethe BILLERBECK (ed.), *Stephani Byzantii Ethnica. Volumen I: A-G*. Walter de Gruyter, Berlín / Nova York 2006, x+64+441 pp.
- BISI INGRASSIA 1977 = Anna Maria BISI INGRASSIA, "Note ad alcuni toponimi punici e libici della Cirenaica", *Quaderni di archeologia della Libia* 9, 1977, pp. 123-134.
- BISI INGRASSIA 1985 = Anna Maria BISI INGRASSIA, "Origine e diffusione del culto cirenaico de Zeus Ammon", dins Graeme Barker, John Lloyd i Joyce Reynolds (eds.), *Cyrenaica in Antiquity*, número especial de *British Archaeological Reports, International Series*, 236. Oxford 1985, pp. 307-317.
- BISSON 1999 = Jean BISSON, "Gourara", *Encyclopédie Berbère* 21, 1999, pp. 3188-3198.
- BIVILLE 2002 = Frédérique BIVILLE, "The Graeco-Romans and Graeco-Latin: A Terminological Framework for cases of Bilingualism", dins James Noel Adams, Mark Janse i Simon Swain (eds.), *Bilingualism in ancient society: language contact and the written text*. Oxford University Press, Oxford 2002, pp. 77-102.
- BLACKHURST 2004 = Andy BLACKHURST, "The House of Nubel: Rebels or Players?", dins A. H. Merrills (ed.), *Vandals, Romans and Berbers. New Perspectives on Late Antique North Africa*. Ashgate, Aldershot 2004, pp. 59-75.
- BLAISE 1954 = Albert BLAISE, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*. Brepols, Turnhout 1954, 899 pp.
- BLAU 1873 = Otto BLAU, "Vergessene punische Glossen", *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 27, Leipzig 1873, pp. 521-532.
- BLAŽEK 1995 = Václav BLAŽEK, "The microsystem of personal pronouns in Chadic, compared with Afroasiatic", dins Dymitr Ibrizimow i Rudolf Leger (eds.), *Studia Chadica et Hamitosemitica. Akten des Internationalen Symposions zur Tschadsprachenforschung Johann Wolfgang Goethe-Universität (Frankfurt am Main, 6.-8. Mai 1991)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 1995, pp. 36-57.
- BLAŽEK 1999 = Václav BLAŽEK, *Numerals. Comparative-etymological analyses of numeral systems and their implications (Saharan, Nubian, Egyptian,*

BIBLIOGRAFIA

- Berber, Kartvelian, Uralic, Altaic and Indo-European languages*. Masarykova Univerzita V, Brno 1999, VII+337 pp.
- BLAŽEK 2000 = Václav BLAŽEK, "Toward the discussion of the Berber-Nubian lexical parallels", dins Salem Chaker i Andrzej Zaborski (ed.), *Études berbères et chamito-sémitiques. Mélanges offerts à Karl-G. Prasse*. Éd. Peeters, Paris / Lovaina 2000, pp. 31-42.
- BLAŽEK 2002 = Václav BLAŽEK, "Toward the berber kinship terminology in the afroasiatic context", dins Kamal Naït-Zerrad (ed.), *Articles de linguistique berbère. Mémorial Werner Vycichl*. L'Harmattan, Paris 2002, pp. 103-135.
- BLAŽEK 2004 = Václav BLAŽEK, "Some Basic Berber Verbs in Afroasiatic Context", dins Kamal Naït-Zerrad, Rainer Vossen i Dymitr Ibrizimow (eds.), *Nouvelles études berbères. Le verbe et autres articles. Actes du 2. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2004, pp. 15-28.
- BLAŽEK 2006 = Václav BLAŽEK, "Traces of a common case system in Afroasiatic", dins G. Borbone, A. Mengozzi i M. Tosco (eds.) *Loquentes linguis. Linguistic and Oriental Studies in Honour of Fabrizio A. Pennacchiotti*. Harrassowitz, Wiesbaden 2006, pp. 91-101.
- BLAŽEK 2007 = Václav BLAŽEK, "Semitic Prepositions and their Afroasiatic Cognates", dins Rainer Voigt (ed.), *From Beyond the Mediterranean. Akten des 7. internationalen Semitohamitistenkongress (Berlin 2004)*. Shaker Verlag, Aachen 2007, pp. 23-42.
- BLENCH 2001 = Roger BLENCH, "Types of language spread and their archaeological correlates: the example of Berber", *Origini. Preistoria e Protoistoria delle Civiltà Antiche* 23, 2001, pp. 169-190.
- BLENCH & SPRIGGS 1998-1999 = Roger BLENCH & Matthew SPRIGGS (eds.), *Archaeology and Language. I: theoretical and methodological orientations. II: correlating archaeological and linguistic hypotheses. III: artefacts, languages and texts. IV: language change and cultural transformation*. Routledge, Londres 1998-1999, 4 volums, 320+456+301+253 pp.
- BLOOMFIELD 1933 = Leonard BLOOMFIELD, *Language*. Henry Holt, Nova York 1933. Reeditat per la University of Chicago, 1984, 544 pp.
- BOIX & VILA 1998 = Emili BOIX i FUSTER i Francesc Xavier VILA i MORENO, *Sociolingüística de la llengua catalana*. Ariel, Barcelona 1998, 379 pp.
- BOMMELAER 1989 = Bibiane BOMMELAER (ed.), *Diodore de Sicile, Bibliothèque historique — Livre III*. Les Belles Lettres, Paris 1989, LXXI+150 pp.
- BONACASA 2000 = Nicola BONACASA (ed.), *Cirene*. Electa, Milà 2000, 224 pp.
- BONFANTE 1956 = Giuliano BONFANTE, "Il sardo *kenápura* e la quantità latina", *La parola del passato* 11, Nàpols 1956, pp. 347-358.
- VAN DEN BOOGERT 1997 = Nico VAN DEN BOOGERT, *The Berber Literary Tradition of the Sous (with an edition and translation of "The Ocean of Tears" by Muhammad Awzal, d. 1749)*. Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden 1997, 455 pp.
- VAN DEN BOOGERT 1998 = Nico VAN DEN BOOGERT, *La révélation des énigmes. Lexiques arabo-berbères des XVIIe et XVIIIe siècles*. Travaux et documents de l'Iremam n° 19, Ais de Provença 1998, 241 pp.
- VAN DEN BOOGERT 2002 = Nico VAN DEN BOOGERT, "The names of the months in medieval berber", dins Kamal Naït-Zerrad (ed.), *Articles de linguistique berbère. Mémorial Werner Vycichl*. L'Harmattan, Paris 2002, pp. 137-152.

- VAN DEN BOOGERT & KOSSMANN 1997 = NICO VAN DEN BOOGERT i Maarten G. KOSSMANN, "Les premiers emprunts arabes en berbère", *Arabica* 44, Leiden 1997, pp. 317-322.
- BORNECQUE 1959 = Henri BORNECQUE (ed.), *Cicéron, Discours. Tome V: Seconde action contre Verrès, livre IV*. Les Belles Lettres, Budé, Paris 1959.
- BOSSOUTROT 1900 = A. BOSSOUTROT, "Vocabulaire berbère ancien (dialecte du Djebel Nefousa)", *Revue tunisienne* 7, 1900, pp. 489-507.
- BOUCHENAKI 1979 = Mounir BOUCHENAKI, "Contribution à la connaissance de la Numidie avant la conquête romaine", dins Heinz Günter Horn i Christoph B. Rüter (eds.), *Die Numider: Reiter und Könige nördlich der Sahara*. Rheinisches Landesmuseum, Bonn 1979, pp. 75-87.
- BOUDOT-LAMOTTE 1964 = Antoine BOUDOT-LAMOTTE, "Notes ethnographiques et linguistiques sur le parler berbère de Timimoun", *Journal Asiatique*, 1964, pp. 487-558.
- BOUGCHICHE 1997 = Lamara BOUGCHICHE, *Langues et littératures berbères des origines à nos jours. Bibliographie internationale et systématique*. Ibis Press/Awal, Paris 1997, 447 pp. Conté 8.315 ítems.
- BOUKHRIS, BOUMALK, EL MOUJAHID & SOUIFI 2008 = Fatima BOUKHRIS, Abdallah BOUMALK, El Houssaïn EL MOUJAHID i Hamid SOUIFI, *La nouvelle grammaire de l'amazighe*. Publications de l'IRCAM, Rabat 2008, 199 pp.
- BOUKOUS 2009 = Ahmed BOUKOUS, *Phonologie de l'amazighe*. Publications de l'IRCAM, Rabat 2009, 445 pp.
- BOUMALK 2003 = Abdallah BOUMALK, *Manuel de conjugaison du tachelhit (langue berbère du Maroc)*. L'Harmattan, Paris 2003, 264 pp.
- BOUNFOUR & BOUMALEK 2001 = Abdellah BOUNFOUR i Abdallah BOUMALEK, *Vocabulaire usuel du tachelhit. Tachelhit-français*. Centre Tarik Ibn Zyad, Rabat 2001, xxvii+254 pp.
- BOUVET & RICHARD 1997 = Alphonse BOUVET i Jean-Claude RICHARD (ed. i trad.), *Pséudo-César, Guerre d'Afrique*. Les Belles Lettres, Paris 1997, LXVII+145 pp.
- BRAUN 1964 = René BRAUN (ed.), *Opera Quoduultdeo Carthaginensi Episcopo tributa*. CC, SL 60, Brepols, Turnhout 1976.
- BRAUN 1964 = René BRAUN (ed. i trad.), *Quoduultdeus. Livre des promesses et de prédictions de Dieu*. Sources Chrétiennes 101-102, Paris 1964.
- BRAUND 1985 = David BRAUND, "The social and economic context of the Roman annexation of Cyrenaica", dins Graeme Barker, John Lloyd i Joyce Reynolds, *Cyrenaica in Antiquity*, número especial de *British Archaeological Reports, International Series*, 236. Oxford 1985, pp. 319-325.
- BRETT 1978 = Michael BRETT, "The Arab Conquest and the Rise of Islam in North Africa", dins John Donnelly Fage, *The Cambridge History of Africa*, vol. 2. Cambridge University Press, Cambridge 1978, pp. 490-555, especialment les pp. 495-505 sobre la conquesta d'Egipte.
- BRETT 1989 = Michael BRETT, "Libya: Some Aspects of the Mediaeval Period, First-Ninth Century H / Seventh-Fifteenth Century AD", *Libyan Studies* 20, 1989, pp. 209-214.
- BRETT & FENTRESS 1996 = Michael BRETT i Elizabeth FENTRESS, *The Berbers*. Blackwell, Oxford / Cambridge 1996, xvi+350 pp.
- BRIAND-PONSART 2005 = Claude BRIAND-PONSART (ed.), *Identités et cultures dans l'Algérie antique: actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, 504 pp.
- BRIDOUX 2005 = Virginie BRIDOUX, "À propos de la pénétration des produits italiens sur trois sites numido-maurétaniens", dins Claude Briand-

BIBLIOGRAFIA

- Ponsart (ed.), *Identités et culture dans l'Algérie antique : actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 45-58.
- BROCKELMANN 1932 = Carl BROCKELMANN, "Gibt es einen hamitischen Sprachstamm?", *Anthropos* 27, 1932, pp. 797-818.
- BROGAN 1975 = Olwen BROGAN, "Inscriptions in the Libyan Alphabet from Tripolitania, and some Notes on the Tribes of the Region", James & Theodora Bynon (eds.), *Hamito-Semitic. Proceedings of a colloquium in the University of London (18-20 March 1970)*. Mouton, La Haia / Paris 1975, pp. 267-289.
- BROGAN & SMITH 1984 = Olwen BROGAN i David J. SMITH, *Ghirza: a Libyan settlement in the Roman period*. Department of Antiquities, Trípoli 1984, 330 pp.
- BROUGHTON 1929 = Thomas Robert Shannon BROUGHTON, *The Romanisation of Africa Proconsularis*. The Johns Hopkins Press, Baltimore 1929, 285 pp.
- BROUQUIER-REDDÉ 1992 = Véronique BROUQUIER-REDDÉ, *Temples et cultes de Tripolitaine*. CNRS, Paris 1992, 352 pp.
- BROUQUIER-REDDÉ & LENOIR 2000 = Véronique BROUQUIER-REDDÉ i Eliane LENOIR, "Bibliographie du Maroc antique", *Africa romana* 13, 2000, pp. 991-1072.
- BROWN 1968 = Peter BROWN, "Christianity and local cultures in late Roman Africa", *Journal of Roman studies* 58, Londres 1968, pp. 85-95.
- BRUGNATELLI 1998 = Vermondo BRUGNATELLI, "Il berbero di Jerba: rapporto preliminare", *Incontri linguistici* 21, 1998, pp. 115-128.
- BRUGNATELLI 1999 = Vermondo BRUGNATELLI, "I prestiti latini in berbero: un bilancio", dins Marcello Lamberti i Livia Tonelli (eds.), *Afroasiatica Tergestina. 9th Italian Meeting of Afro-Asiatic Linguistics (Trieste, April 23-24, 1998)*. Unipress, Pàdua 1999, pp. 325-332.
- BRUGNATELLI 2001 = Vermondo BRUGNATELLI, "Il berbero di Jerba: secondo rapporto preliminare", *Incontri linguistici* 24, 2001, pp. 169-182.
- BRUGNATELLI 2002 = Vermondo BRUGNATELLI, "Les thèmes verbaux négatifs du berbère : quelques réflexions", dins Kamal Naït-Zerrad (ed.), *Articles de linguistique berbère. Mémorial Werner Vycichl*. L'Harmattan, Paris 2002, pp. 165-180.
- BRUGNATELLI 2004 = Vermondo BRUGNATELLI, "Notes d'onomastique jerbienne et mozabite", dins Kamal Naït-Zerrad, Rainer Vossen i Dymitr Ibrizimow (eds.), *Nouvelles études berbères. Le verbe et autres articles. Actes du 2. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2004, pp. 29-39.
- BRUGNATELLI 2008 = Vermondo BRUGNATELLI, "D'une langue de contact entre berbères ibadites", dins Mena Lafkioui i Vermondo Brugnatelli (eds.), *Berber in contact. Linguistic and sociolinguistic perspectives*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2008, pp. 39-52.
- BRUGNATELLI 2009 = Vermondo BRUGNATELLI, "Notes historiques et comparatives de lexicologie berbère", dins Rainer Voßen, Dymitr Ibrizimow i Harry Stroomer (eds.), *Études berbères IV. Essais lexicologiques et lexicographiques et autres articles. Actes du "4. Bayreuth-Frankfurt-Leidener Kolloquium zur Berberologie" (21-23 septembre 2006)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2009, pp. 45-53.
- BRUNOT 1920 = Louis BRUNOT, *Notes lexicologiques sur le vocabulaire maritime de Rabat et Salé*. Ernest Leroux, Paris 1920, XVI+153 pp.
- BRUNSCHVIG 1940-1942 = Robert BRUNSCHVIG, *La Berbérie orientale sous les Hafsides*. Adrien Maisonneuve, 1940 i 1942, 2 volums, XLI+476 i XII+503 pp.

- BRUNSCHVIG 1945 = Robert BRUNSCHVIG, "Un texte arabe du IXe siècle intéressant le Fezzan", *Revue africaine*, 1945, pp. 21-25.
- BUBENIK 2003 = Vit BUBENIK, "Ablaut and Aspect in Akkadian and Proto-Semitic", dins Marvin Lionel Bender, Gábor Takács i David L. Appleyard (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 193-208.
- BÜLOW-JACOBSEN, FOURNET, GABOLDE & ROBIN 1995 = A. BÜLOW-JACOBSEN, J.-L. FOURNET, M. GABOLDE i Chr. ROBIN, "Les inscriptions d'Al-Muwayh", *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 95, el Caire 1995, pp. 103-124.
- BURIAN 1964 = Jan BURIAN, "Die einheimische Bevölkerung Nordafrikas von den punischen Kriegen bis zum Ausgang des Prinzipats", dins Franz Altheim i Ruth Stiehl (eds.), *Die Araber in der alten Welt. 1. Bis zum Beginn der Kaiserzeit*. Walter de Gruyter, Berlín 1964, pp. 420-549.
- BUSTAMANTE 2002 = Joaquín BUSTAMANTE, "Fitonimia en las dos orillas del estrecho. Indicios de intercambio", dins Mohand Tilmatine, José Ramos i Vicente Castañeda (eds.), *Actas de las primeras jornadas de estudios históricos y lingüísticos: El norte de África y el sur de la península ibérica*. Servicio de publicaciones de la Universidad de Cádiz, Cadis 2002, pp. 205-218.
- BYNON 1978 = James F. G. BYNON, "The Internal Reconstruction of Berber Vowels and Semi-vowels", dins Pelio Fronzaroli (ed.), *Atti del secondo congresso internazionale di linguistica camito-semitica (Firenze 1974)*. Istituto di Linguistica e di Lingue Orientali, Università di Firenze, Florència 1978, pp. 293-299.
- BYNON 1984 = James F. G. BYNON, "Berber and Chadic: the lexical evidence", dins James F. G. Bynon (ed.), *Current Progress in Afro-Asiatic Linguistics. Papers of the Third International Hamito-Semitic Congress*. Amsterdam / Philadelphia 1984, pp. 241-290.
- BYNON 2005 = James F. G. BYNON, *Recherches sur le vocabulaire du tissage en Afrique du Nord*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2005, XII+233 pp.
- CAGNAT, MERLIN & CHATELAIN 1922 = René CAGNAT, Alfred MERLIN i Louis CHATELAIN, *Inscriptions latines d'Afrique*. Ernest Leroux, París 1923, 223 pp.
- CALASSANTI-MOTYLINSKI 1885 = Gustave-Adolphe de CALASSANTI-MOTYLINSKI, "Bibliographie du Mzab. Les livres de la secte abadhite", *Bulletin de Correspondance Africaine* 3, Alger 1885, pp. 15-72.
- CALASSANTI-MOTYLINSKI 1897 = Gustave-Adolphe de CALASSANTI-MOTYLINSKI, "Un dialogue et deux textes en Dialecte de Djerbah", *Journal asiatique* 9-10, 1897, pp. 377-401.
- CALASSANTI-MOTYLINSKI 1898 = Gustave-Adolphe de CALASSANTI-MOTYLINSKI, *Le Djebel Nefoussa. Transcription, traduction française et notes avec une étude grammaticale*. Ernest Leroux, París 1898, 157 pp.
- CALASSANTI-MOTYLINSKI 1905 = Gustave-Adolphe de CALASSANTI-MOTYLINSKI, "Le nom berbère de Dieu chez les abadhites", *Revue africaine* 49, 1905, pp. 141-148.
- CALASSANTI-MOTYLINSKI 1907 = Gustave-Adolphe de CALASSANTI-MOTYLINSKI, "Le manuscrit arabo-berbère de Zouagha découvert par M. Rebillet. Notice sommaire et extraits", dins *Actes du XIVe Congrès international des orientalistes (Alger 1905)*, 2ª part, secció 4^a. Ernest Leroux, París 1907, pp. 68-78.
- CALCIATI 1922 = Cesare CALCIATI, "I paesaggi botanici", dins Oliunto Marinelli (ed.), *La Cirenaica. Geografica – Economica – Politica*. Antonio Vallardi, Milà 1922, pp. 49-66.

BIBLIOGRAFIA

- CAMERON 1982 = Averil CAMERON, "Byzantine Africa: the Literary Evidence", *Excavations at Carthage* 7. University of Michigan, Ann Arbor 1982, pp. 29-62.
- CAMERON 2000 = Averil CAMERON, "Vandal and Byzantine Africa", dins Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins i Michael Whitby (eds.), *The Cambridge Ancient History, XIV. Late Antiquity: Empire and Successors, AD 425-600*. Cambridge University Press, Cambridge 2000, pp. 552-569.
- CAMPANILE 1989 = Enrico CAMPANILE, "Le lingue dell'impero", dins Aldo Schiavone (dir.), *Storia di Roma*, vol 4. Giulio Einaudi, Torí 1989, pp. 679-691.
- CAMPOS 1960 = Julio CAMPOS, *Juan de Biclario, obispo de Gerona. Su vida y su obra. Introducción, texto crítico y comentarios*. CSIC, Madrid 1960, 237 pp.
- CAMPS 1960 = Gabriel CAMPS, *Aux origines de la Berbérie. Massinissa ou les débuts de l'histoire*, número especial de *Libyca* 8, Alger 1960, 320 pp.
- CAMPS 1961 = Gabriel CAMPS, *Aux origines de la Berbérie. Monuments et rites funéraires protohistoriques*. Arts et métiers graphiques, París 1961, 627 pp.
- CAMPS 1974 = Gabriel CAMPS, *Les civilisations préhistoriques de l'Afrique du Nord et du Sahara*. Doin, París 1974, 366 pp.
- CAMPS 1977 = Gabriel CAMPS, "Recherches sur les plus anciennes inscriptions libyques de l'Afrique du Nord et du Sahara", *Bulletin Archéologique du Comité de Travaux Historiques et Scientifiques* 10-11 B (n.s.), 1977, pp. 143-166.
- CAMPS 1979 = Gabriel CAMPS, "Les Numides et la civilisation punique", *Antiquités africaines* 14, 1979, pp. 43-53.
- CAMPS 1983 = Gabriel CAMPS, "Comment la Berbérie est devenue le Maghreb arabe", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 35, Ais de Provença 1983, pp. 7-24.
- CAMPS 1984- = Gabriel CAMPS (dir.), *Encyclopédie Berbère*. Édisud, Ais de Provença 1984 ss. 29 volums apareguts fins al 2008 (lletra ò), 4451 pp. D'ençà l'any 2002, el director d'aquesta publicació és Salem Chaker.
- CAMPS 1984a = Gabriel CAMPS, "Rex gentium Maurorum et Romanorum. Recherches sur les royaumes de Maurétanie aux VIe et VIIe siècles", *Antiquités africaines* 20, 1984, pp. 183-218.
- CAMPS 1984b = Gabriel CAMPS, "Avertissement", *Encyclopédie Berbère* 1, 1984, pp. 7-48.
- CAMPS 1984c = Gabriel CAMPS, "Abadir - Abbadir", *Encyclopédie Berbère* 1, 1984, p. 53.
- CAMPS 1985a = Gabriel CAMPS, "Adrar de Mauritanie", *Encyclopédie Berbère* 2, 1985, pp. 153-156.
- CAMPS 1985b = Gabriel CAMPS, "Aghmat", *Encyclopédie Berbère* 2, 1985, pp. 258-259.
- CAMPS 1986a = Gabriel CAMPS, "Préhistoire l'Ahaggar", *Encyclopédie Berbère* 3, Ais de Provença 1986, pp. 275-281.
- CAMPS 1986b = Gabriel CAMPS, "Ahl al-Ka'f", *Encyclopédie Berbère* 3, 1986, pp. 319-320.
- CAMPS 1986c = Gabriel CAMPS, "Ailymas", *Encyclopédie Berbère* 3, 1986, pp. 325-326.
- CAMPS 1986d = Gabriel CAMPS, "Aïn Témouchent (antique Albulae)", *Encyclopédie Berbère* 3, 1986, pp. 341-342.
- CAMPS 1987 = Gabriel CAMPS, *Berbères. Mémoire et identité*. Éditions Errance, París 1987, 260 pp.

- CAMPS 1988a = Gabriel CAMPS, "La faune de l'Afrique du Nord et du Sahara d'après Hérodote", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie 2, Hª Antigua, t. 1*, 1988, pp. 209-221.
- CAMPS 1988b = Gabriel CAMPS, "Âne", *Encyclopédie Berbère* 5, 1988, pp. 647-656.
- CAMPS 1988c = Gabriel CAMPS, "Annaba (Hippone — Bône)", *Encyclopédie Berbère* 5, 1988, pp. 674-685.
- CAMPS 1988d = Gabriel CAMPS, "Antalas", *Encyclopédie Berbère* 5, 1988, pp. 706-708.
- CAMPS 1988e = Gabriel CAMPS, "Antée", *Encyclopédie Berbère* 5, 1988, pp. 708-710.
- CAMPS 1989a = Gabriel CAMPS, "Arabion", *Encyclopédie Berbère* 6, 1989, pp. 831-834.
- CAMPS 1989b = Gabriel CAMPS, "Arganier", *Encyclopédie Berbère* 6, 1989, pp. 879-880.
- CAMPS 1990a = Gabriel CAMPS, "Qui sont les *Dii Mauri*?", *Antiquités africaines* 26, 1990, pp. 131-153.
- CAMPS 1990b = Gabriel CAMPS, "Auzia", *Encyclopédie Berbère* 8, 1990, pp. 1187-1189.
- CAMPS 1991a = Gabriel CAMPS, "Baga", *Encyclopédie Berbère* 9, 1991, pp. 1305-1306.
- CAMPS 1991b = Gabriel CAMPS, "Bavares", *Encyclopédie Berbère* 9, 1991, pp. 1394-1399.
- CAMPS 1991c = Gabriel CAMPS, "Bazinas", *Encyclopédie Berbère* 9, 1991, pp. 1400-1407.
- CAMPS 1991d = Gabriel CAMPS, "Le bélier à sphéroïde (gravures rupestres de l'Afrique du Nord)", *Encyclopédie Berbère* 9, 1991, pp. 1417-1433.
- CAMPS 1991e = Gabriel CAMPS, "Bocchus", *Encyclopédie Berbère* 10, 1991, pp. 1544-1547.
- CAMPS 1991f = Gabriel CAMPS, "Bogud", *Encyclopédie Berbère* 10, 1991, pp. 1557-1558.
- CAMPS 1992 = Gabriel CAMPS, "Branès", *Encyclopédie Berbère* 11, 1992, pp. 1609-1610.
- CAMPS 1993a = Gabriel CAMPS, "Liste onomastique libyque d'après les sources latines", *Reppal* 7-8, 1993, pp. 39-73.
- CAMPS 1993b = Gabriel CAMPS, "Réflexions sur l'origine protohistorique des cités en Afrique du Nord", extrait de *La città mediterranea. Atti del Congresso internazionale di Bari, 4-7 maggio 1988*. Istituto Universitario Orientale, Nàpols 1993, pp. 73-81.
- CAMPS 1993c = Gabriel CAMPS, "Ceres", *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1841-1844.
- CAMPS 1993d = Gabriel CAMPS, "Cerf", *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1844-1853.
- CAMPS 1993e = Gabriel CAMPS, "La Cheffia", *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1892-1893.
- CAMPS 1993f = Gabriel CAMPS, "Chenani (Cananéens)", *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1893-1895.
- CAMPS 1994a = Gabriel CAMPS, "Punica lingua et épigraphie libyque dans la Numidie d'Hippone", *Bulletin Archéologique du Comité de Travaux Historiques et Scientifiques* 23 (n.s.), 1994, pp. 33-49.
- CAMPS 1994b = Gabriel CAMPS, "Remarques sur la toponymie de la Maurétanie césarienne occidentale", dans Yann Le Bohec (ed.), *L'Afrique, la Gaule, la Religion à l'époque romaine. Mélanges à la mémoire de Marcel Le Glay*. Latomus, Brussel·les 1994, pp. 81-94.

BIBLIOGRAFIA

- CAMPS 1994c = Gabriel CAMPS, "Collo (Chullu, El Koll)", *Encyclopédie Berbère* 13, 1994, pp. 2048-2050.
- CAMPS 1994d = Gabriel CAMPS, "Dahar", *Encyclopédie Berbère* 14, 1994, p. 2177.
- CAMPS 1995a = Gabriel CAMPS, "Diana Veteranorum (Aïn Zana)", *Encyclopédie Berbère* 15, 1995, pp. 2295-2297.
- CAMPS 1995b = Gabriel CAMPS, "Djedjar", *Encyclopédie Berbère* 16, 1995, pp. 2409-2422.
- CAMPS 1995c = Gabriel CAMPS, "Dorsale Tunisienne", *Encyclopédie Berbère* 16, 1995, pp. 2510-2512.
- CAMPS 1995d = Gabriel CAMPS, "Dougga (antique Thugga)", *Encyclopédie Berbère* 16, 1995, pp. 2522-2527.
- CAMPS 1995e = Gabriel CAMPS, "Dieux africains et *Dii Mauri*", *Encyclopédie Berbère* 15, 1995, pp. 2321-2340.
- CAMPS 1996a = Gabriel CAMPS, "Dromadaire", *Encyclopédie Berbère* 17, 1996, pp. 2541-2546.
- CAMPS 1996b = Gabriel CAMPS, "Écriture libyque", *Encyclopédie Berbère* 17, 1996, pp. 2564-2573.
- CAMPS 1997a = Gabriel CAMPS, "Ammon", *Encyclopédie Berbère* 4, 1997, pp. 596-599.
- CAMPS 1997b = Gabriel CAMPS, "Amour (Djebel)", *Encyclopédie Berbère* 4, 1997, pp. 600-604.
- CAMPS 1997c = Gabriel CAMPS, "Faraxen", *Encyclopédie Berbère* 18, 1997, p. 2728.
- CAMPS 1997d = Gabriel CAMPS, "Firmus", *Encyclopédie Berbère* 19, 1997, pp. 2845-2855.
- CAMPS 1997e = Gabriel CAMPS, "Gaia", *Encyclopédie Berbère* 19, 1997, pp. 2954-2955.
- CAMPS 1998a = Gabriel CAMPS, "Gauda", *Encyclopédie Berbère* 20, 1998, pp. 2995-2996.
- CAMPS 1998b = Gabriel CAMPS, "Gharb", *Encyclopédie Berbère* 20, 1998, pp. 3086-3092.
- CAMPS 1999a = Gabriel CAMPS, "Essais de cartographie culturelle. À propos de la frontière de Numidie et de Maurétanie", dans Claude Lepelletier et Xavier Dupuis (eds.), *Frontières et limites géographiques de l'Afrique du nord antique. Hommage à Pierre Salama*. Publications de la Sorbonne, Paris 1999, pp. 43-70.
- CAMPS 1999b = Gabriel CAMPS, "Gudâla/Guezula", *Encyclopédie Berbère* 21, 1999, pp. 3223-3224.
- CAMPS 1999c = Gabriel CAMPS, "Gunugu", *Encyclopédie Berbère* 21, 1999, pp. 3245-3257.
- CAMPS 1999d = Gabriel CAMPS, "Gurzil", *Encyclopédie Berbère* 21, 1999, pp. 3258-3259.
- CAMPS 2000a = Gabriel CAMPS, "Hiarbas", *Encyclopédie Berbère* 22, 2000, pp. 3455-3456.
- CAMPS 2000b = Gabriel CAMPS, "Hiempsal", *Encyclopédie Berbère* 23, 2000, pp. 3463-3464.
- CAMPS 2000c = Gabriel CAMPS, "Hodna", *Encyclopédie Berbère* 23, 2000, pp. 3479-3485.
- CAMPS 2002-2003 = Gabriel CAMPS, "Liste onomastique libyque. Nouvelle édition", *Antiquités africaines* 38-39, 2002-2003, pp. 211-257.
- CAMPS & CAMPS-FABRER 1998 = Gabriel CAMPS et Henriette CAMPS-FABRER, "Gazelle", *Encyclopédie Berbère* 20, 1998, pp. 2999-3007.

- CAMPS & CAMPS-FABRER 2000 = Gabriel CAMPS i Henriette CAMPS-FABRER, "Henchir (Anschir)", *Encyclopédie Berbère* 22, 2000, pp. 3435-3437.
- CAMPS & CHAKER 1986 = Gabriel CAMPS i Salem CHAKER, "Akuš (yakuš / yuš)", *Encyclopédie Berbère* 3, 1986, pp. 431-432.
- CAMPS & MARTEL 1997 = Gabriel CAMPS & A. MARTEL, "Fraichich (Frechich)", *Encyclopédie Berbère* 19, 1997, pp. 2930-2933.
- CAMPS & VIGNET-ZUNZ 1998 = Gabriel CAMPS & Jacques VIGNET-ZUNZ, "Ghomara", *Encyclopédie Berbère* 20, 1998, pp. 3110-3119.
- CANARD 1959 = Marius CANARD, "Les travaux de T. Lewicki concernant le Maghreb et en particulier les Ibâdites", *Revue africaine* 103, Alger 1959, pp. 356-371.
- CANARD 1961 = Marius CANARD, "Quelques articles recents de l'arabisant polonais T. Lewicki", *Revue africaine* 105, Alger 1961, pp. 186-192.
- CANCEL 1908 = (Lieutenant) CANCEL, "Étude sur le dialecte de Tabelbala", *Revue africaine* 270-271, 1908, pp. 302-347.
- CANCIK & SCHNEIDER 1996-2003 = Hubert CANCIK i Helmuth SCHNEIDER (eds.), *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Das klassische Altertum und seine Rezeptionsgeschichte*. J.B. Metzler, Stuttgart 1996-2003, 20 volums, 11.611 pp.
- CANCIK, SCHNEIDER, LANDFESTER & SALAZAR 2006 = Hubert CANCIK, Helmuth SCHNEIDER, Manfred LANDFESTER i Christine F. SALAZAR (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, Brill, Leiden 2006, 15 volums dedicats a l'antiguitat, 5 a la tradició clàssica i suplementos.
- CANTINEAU 1950 = Jean CANTINEAU, "Racines et schèmes", dins *Mélanges offerts à William Marçais*. Maisonneuve, Paris 1950, pp. 119-124.
- CANTOR 1994 = Norman F. CANTOR, *The Civilization of the Middle Ages: A completely revised and expanded edition of Medieval history, the life and death of a civilization*. Harper Perennial, Londres 1994, 624 pp.
- CAPUTO 1988 = Giacomo CAPUTO, "Sinesio di Cirene tra Costantinopoli e i Libii", *Cirene e i Libyi. Quaderni di archeologia della Libia* 12, 1988, pp. 523-528.
- CARAUCASI 1984 = Girolamo CARAUCASI, "L'elemento bizantino ed arabo", dins Adriana Moreschini Quattordio (ed.), *Tre millenni di storia linguistica della Sicilia: atti del Convegno della Società Italiana di Glottologia (Palermo 1983)*. Giardini editori e stampatori, Pisa 1984, pp. 55-103.
- CARCOPINO 1941 = Jérôme CARCOPINO, "Le culte des Cereres et les Numides", dins *idem, Aspects mystiques de la Rome païenne*. Artisan du Livre, Paris 1941, pp. 13-47.
- CARCOPINO 1943 = Jérôme CARCOPINO, *Le Maroc antique*. Gallimard, Paris 1943⁴, 344 pp.
- CARDELLE DE HARTMAN 2001 = Carmen CARDELLE DE HARTMAN (ed.), *Victoris Tunnunensis Chronicon cum reliquiis ex Consularibus Caesaraugustanis*. CC, SL 173A. Brepols, Turnhout 2001.
- CASELLA 2006 = Marilena CASELLA, "Contatti di popoli ed etnogenesi delle tribù nomadi sahariane", *Africa romana* 16, 2006, pp. 215-232.
- CASTELLANOS 1997 = Carles CASTELLANOS, *El procés d'estandardització de les llengües. Estudi comparatiu i aplicació a la llengua amazigha*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1997, 360 pp.
- CASTELLANOS 2006 = Carles CASTELLANOS, pròleg i notes de la traducció catalana de FOLTYS 1984, amb el títol *La lingua franca. Consideracions crítiques*. Documenta Universitaria, Girona 2006, 63 pp.
- CATANI & MARENGO 1998 = Enzo CATANI i Silvia Maria MARENGO (eds.), *La Cirenaica in età antica. Atti del convegno internazionale di studio*

BIBLIOGRAFIA

- (Macerata, 18-20 maggio 1995). Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa / Roma 1998, 634 pp.
- CATAUDELLA 1988 = Michele R. CATAUDELLA, "Democrazia municipale in Africa nel basso impero?", *Africa romana* 5, 1988, pp. 87-100.
- CAUVET 1936 = G. CAUVET, "Que sont devenus les Libyens des anciens?", *Revue africaine* 79, 1936, pp. 387-400.
- CC = *Corpus Christianorum*. Col·lecció d'edicions crítiques de Pares de l'Església i autors eclesiàstics grecs (*series Graeca* = CCG) i llatins (*series Latina* = CCL) des de l'antiguitat fins a la fi de l'edat mitjana (*continuatio medievialis*) publicada per benedictins a l'editorial Brepols de Turnhout (Bèlgica). D'ençà l'any 1951 han aparegut més de 300 volums que pretenen reemplaçar les velles *Patrologia Latina* (PL) i *Patrologia Graeca* (PG) de Migne, com el CSEL.
- CÈBE 1989 = Jean-Pierre CÈBE, "Apulée", *Encyclopédie Berbère* 6, 1989, pp. 820-827.
- CHABOT 1940-1941 = Jean-Baptiste CHABOT, *Recueil des inscriptions libyques*. Imprimerie national, París 1940-41, 247 pp.
- CHAFIK 1993 = محمد شفيق, المعجم العربي الأمازيغي. أكاديمية المملكة المغربية. الدار البيضاء. (Mohamed CHAFIK, *Diccionari àrab-amazic*. Acadèmia reial del Marroc. Casablanca 1993-2000, 3 volums, 734+427+512 pp.)
- CHAFIK 2005 = Mohammed CHAFIK, *A brief survey of thirty-three centuries of Amazigh history*. Publications de l'IRCAM, Rabat 2005, 103 pp.
- CHAKER 1978-1979 = Salem CHAKER, "Données générales sur le libyque", *Libyca* 26-27, 1978-1979, pp. 149-159, reprès a *idem*, *Textes en linguistique berbère*. CNRS, París 1984, pp. 247-263.
- CHAKER 1980-1981 = Salem CHAKER, "La situation linguistique dans le Maghreb antique: Le berbère face aux idiomes extérieurs", *Libyca* 28, Alger 1980-1981, pp. 135-152. Anunciat al volum encara inèdit de l'*Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2.29.3.
- CHAKER 1981 = Salem CHAKER, "La langue berbère à travers les textes anciens: La Description de l'Afrique Septentrionale d'Abou Obeid el-Bekri", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 31, 1981/1, pp. 31-45, reprès a *idem*, *Linguistique berbère. Études de syntaxe et de diachronie*. Peeters, París / Lovaina 1995, pp. 135-150.
- CHAKER 1984 = Salem CHAKER, *Textes en linguistique berbère*. CNRS, París 1984, 291 pp.
- CHAKER 1985 = Salem CHAKER, "Onomastique berbère ancienne/moyen-âge: rupture et continuité", *Bulletin Archéologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques*, n.s., 19, 1985, pp. 483-496.
- CHAKER 1986a = Salem CHAKER, "Akli", *Encyclopédie Berbère* 3, 1986, pp. 423-424.
- CHAKER 1986b = Salem CHAKER, "Terminologie libyque des titres et fonctions", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli (AION)* 46/4, 1986, pp. 541-562, reprès a *idem*, *Linguistique berbère. Études de syntaxe et de diachronie*. Peeters, París / Lovaina 1995, pp. 171-192.
- CHAKER 1988 = Salem CHAKER, "Âne: dénominations berbères de l'âne", *Encyclopédie Berbère* 5, 1988, pp. 656-657.
- CHAKER 1989a = Salem CHAKER, *Berbères aujourd'hui*. L'Harmattan, París 1989, 149 pp.
- CHAKER 1989b = Salem CHAKER, "Apparemment (de la langue berbère)", *Encyclopédie Berbère* 6, 1989, pp. 812-820.
- CHAKER 1989c = Salem CHAKER, "Arabisation", *Encyclopédie Berbère* 6, 1989, pp. 834-843.

- CHAKER 1990a = Salem CHAKER, "Azemmur", *Encyclopédie Berbère* 8, 1990, pp. 1220-1221.
- CHAKER 1990b = Salem CHAKER, "Aurès (linguistique)", *Encyclopédie Berbère* 8, 1990, pp. 1162-1169.
- CHAKER 1991a = Salem CHAKER, "Beni Snassen", *Encyclopédie Berbère* 10, 1991, pp. 1468-1470.
- CHAKER 1991b = Salem CHAKER, "Beni Snous (linguistique)", *Encyclopédie Berbère* 10, 1991, pp. 1471-1472.
- CHAKER 1993a = Salem CHAKER, "Chaoui/Chaouia (linguistique/littérature)", *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1875-1877. Conté poligon de l'àrea d'aquest dialecte.
- CHAKER 1993b = Salem CHAKER, "Chenoua (linguistique)", *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1902-1904.
- CHAKER 1995a = Salem CHAKER, *Linguistique berbère. Études de syntaxe et de diachronie*. Peeters, Paris / Lovaina 1995, 273 pp.
- CHAKER 1995b = Salem CHAKER, "Dialecte", *Encyclopédie Berbère* 15, 1995, pp. 2291-2295.
- CHAKER 1995c = Salem CHAKER, "Djerba (linguistique)", *Encyclopédie Berbère* 16, 1995, pp. 2459-2460.
- CHAKER 1996a = Salem CHAKER, "Dromadaire (noms berbères du)", *Encyclopédie Berbère* 17, 1996, pp. 2550-2554.
- CHAKER 1996b = Salem CHAKER, "Enseignement (du berbère)", *Encyclopédie Berbère* 17, 1996, pp. 2644-2648.
- CHAKER 1997a = Salem CHAKER, "Amaziɣ", *Encyclopédie Berbère* 4, 1997, pp. 562-568.
- CHAKER 1997b = Salem CHAKER, "Amdyaz", *Encyclopédie Berbère* 4, 1997, pp. 576-577.
- CHAKER 1997c = Salem CHAKER, "Figuier / Figue(s) (nom berbère azar/tazart)", *Encyclopédie Berbère* 18, 1997, pp. 2831-2833.
- CHAKER 1999a = Salem CHAKER, "L'inscription libyque de Sidi Naamane", *Bulletin archéologique du Comité des Travaux historiques et scientifiques - Afrique du Nord*, n.s., 25 (année 1996-1998), 1999, pp. 33-39.
- CHAKER 1999b = Salem CHAKER, "Grammaticalisation", *Encyclopédie Berbère* 21, 1999, pp. 3208-3210.
- CHAKER 2002 = Salem CHAKER, "L'écriture libyco-berbère. État des lieux et perspectives", dins Mohand Tilmatine, José Ramos i Vicente Castañeda (eds.), *Actas de las primeras jornadas de estudios históricos y lingüísticos: El norte de África y el sur de la península ibérica*. Servicio de publicaciones de la Universidad de Cádiz, Cadis 2002, pp. 161-179.
- CHAKER 2002-2003 = Salem CHAKER, "Variété des usages libyques. Variations chronologiques, géographiques et sociales", *Antiquités africaines* 38-39, 2002-2003, pp. 267-273.
- CHAKER 2003 = Salem CHAKER, "Résistance et ouverture à l'Autre: le berbère, une langue vivante à la croisée des échanges méditerranéens. Un parcours lexicologique", dins *Actes du colloque L'interpénétration des cultures dans le bassin occidental de la Méditerranée (Paris, Sorbonne, 14/11/2001)*. Méditerranée, Paris 2003, pp. 131-154.
- CHAKER 2004a = Salem CHAKER, "Jujubier: note a propos du nom berbère de l'arbre", *Encyclopédie Berbère* 26, 2004, pp. 3981-3982.
- CHAKER 2004b = Salem CHAKER, "Kabylie: la langue", *Encyclopédie Berbère* 26, 2004, pp. 4055-4066.
- CHAKER 2005 = Salem CHAKER, "Kerfala (complément à la notice)", *Encyclopédie Berbère* 27, 2005, pp. 4157-4158.

BIBLIOGRAFIA

- CHAKER 2008a = Salem CHAKER, “Laguatan: note complémentaire sur le nom des *Laguatan*”, *Encyclopédie Berbère* 28-29, 2008, pp. 4321-4322.
- CHAKER 2008b = Salem CHAKER, “Libyque: écriture et langue”, *Encyclopédie Berbère* 28-29, 2008, pp. 4395-4409.
- CHAKER & HACHI 2000 = Salem CHAKER i Slimane HACHI, “À propos de l’origine et de l’âge de l’écriture libyco-berbère. Réflexions du linguiste et du préhistorien”, dans Salem Chaker i Andrzej Zaborski (ed.), *Études berbères et chamito-sémitiques. Mélanges offerts à Karl-G. Prasse*. Peeters, Paris-Lovaina 2000, pp. 95-111.
- CHAKER & ZABORSKI 2000 = Salem CHAKER i Andrzej ZABORSKI (eds.), *Études berbères et chamito-sémitiques. Mélanges offerts à Karl-G. Prasse*. Peeters, Paris / Lovaina 2000, 376 pp.
- CHAKER, METTOUCHI & PHILIPPSON 2009 = Salem CHAKER, Amina METTOUCHI i Gérard PHILIPPSON (eds.), *Hommage à Naïma Louali (1961-2005). Études de phonétique et de linguistique berbères*. Peeters, Paris / Lovaina 2009, 368 pp.
- CHAMOIX 1953 = François CHAMOIX, *Cyrène sous la monarchie des Battiades*. De Boccard, Paris 1953, 420 pp.
- CHAMOIX 1985 = François CHAMOIX, “Du Silphion”, dans Graeme Barker, John Lloyd i Joyce Reynolds, *Cyrenaica in Antiquity*, numéro especial de *British Archaeological Reports, International Series*, 236. Oxford 1985, pp. 165-172.
- CHAMOIX 1988 = François CHAMOIX, “Diodore de Sicile et la Libye”, *Cirene e i Libyi. Quaderni di archeologia della Libia* 12, 1988, pp. 57-65.
- CHAMOIX 1989 = François CHAMOIX, “La Cyrénaïque, des origines à 321 a.C., d’après les fouilles et les travaux récents”, *Libyan Studies* 20, 1989, pp. 63-70.
- CHANTRAINE 1968-1980 = Pierre CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*. Klincksieck, Paris 1968-1980, 1368 pp.
- CHAOUALI 2002-2003 = Moheddine CHAOUALI, “Les *nundinae* dans les grands domaines en Afrique du Nord à l’époque romaine”, *Antiquités africaines* 38-39, 2002-2003, pp. 375-386.
- CHAPELLE 1934 = Frédéric de la CHAPELLE, “L’expédition de Suetonius Paulinus dans le sud-est du Maroc”, *Hespéris* 14, 1934, pp. 107-124.
- CHARLET 1993 = Jean-Louis CHARLET, “Un témoignage humaniste sur la latinité africaine et le grec parlé par les Choriates: Paolo Pompilio”, *Antiquités africaines* 29, Paris 1993, pp. 241-247.
- CHARLET 1997 = Jean-Louis CHARLET, “Fronton (M. Cornelius Fronto)”, *Encyclopédie Berbère* 19, 1997, pp. 2935-2938.
- CHASTAGNOL 1988 = André CHASTAGNOL, “Sur les *sacerdotales* africains à la veille de l’invasion vandale”, *Africa romana* 5, 1988, pp. 101-110.
- CHATELAIN 1942 = Louis CHATELAIN, *Inscriptions latines du Maroc*. Paul Geuthner, Paris 1942, 48 pp.
- CHAUSA 2005 = Antonio CHAUSA, “El ostracismo como pacificación impuesta en el Maghreb de época romana”, dans Mohammed Hammam i Abdellah Salih (eds.), *La résistance marocaine à travers l’histoire ou le Maroc des résistances*. Publications de l’IRCAM, Rabat 2005, pp. 17-29.
- CHOURAQUI 1952 = André CHOURAQUI, *Les juifs d’Afrique du Nord*. Presses Universitaires de France, Paris 1952, 398 pp.
- CHRISTIANSEN-BOLLI 2009 = Regula CHRISTIANSEN-BOLLI, “Une petite étude lexicologique du tadaksahak, langue songhay septentrional (Mali)”, dans Rainer Voßen, Dymitr Ibriszimow i Harry Stroemer (eds.), *Études berbères IV. Essais lexicologiques et lexicographiques et autres articles*.

- Actes du "4. Bayreuth-Frankfurt-Leidener Kolloquium zur Berberologie" (21-23 septembre 2006).* Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2009, pp. 55-64.
- CHRISTOL 1976 = Michel CHRISTOL, "La prosopographie de la province de Numidie de 253 à 260 et la chronologie des révoltes africaines sous le règne de Valérien et de Gallien", *Antiquités africaines* 10, 1976, pp. 69-77.
- CHRISTOL 1988 = Michel CHRISTOL, "Rome et les tribus indigènes en Maurétanie Tingitane", *Africa romana* 5 1988, pp. 305-337.
- CIFOLETTI 2006 = Guido CIFOLETTI, "Latinismi nell' arabo tunisino", dins R. Bombi, G. Cifoletti, F. Fusco, L. Innocente i V. Orioles (eds.), *Studi linguistici in onore di Roberto Gusmani*. Edizioni dell'Orso, Alessandria 2006, pp. 435-445.
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. 8: *Inscriptiones Africae Latinae*. Berlín 1881 i ss. (amb 5 volums de suplementes). Llevat que ho indiquem altrament, les referències són a aquest volum vuitè.
- CLAUDOT-HAWAD 1985 = Helène CLAUDOT-HAWAD, "Adrar des Iforas (Histoire du peuplement)", *Encyclopédie Berbère* 2, 1985, pp. 147-153.
- CLAUDOT-HAWAD 1986 = Helène CLAUDOT-HAWAD, "Histoire des Kel Ahaggar", *Encyclopédie Berbère* 3, 1986, pp. 281-301.
- CLAUDOT-HAWAD 1996 = Helène CLAUDOT-HAWAD, "Écriture tfinagh", *Encyclopédie Berbère* 17, 1996, pp. 2573-2580.
- CLAUDOT-HAWAD 1997 = Helène CLAUDOT-HAWAD, "Amamellen", *Encyclopédie Berbère* 4, 1997, pp. 556-558.
- CLOVER 1989 = Frank M. CLOVER, "Felix Karthago", dins Frank M. Clover i R. Stephen Humphreys (eds.), *Tradition and Innovation in Late Antiquity*. The University of Wisconsin Press, Madison 1989, pp. 129-169.
- COHEN (D.) 1963 = David COHEN, *Le dialecte arabe hassānīya de Mauritanie (parler de Gābla)*. Klincksieck, Paris 1963, 292 pp.
- COHEN (D.) 1964 = David COHEN, *Le parler arabe des Juifs de Tunis*. Mouton, Paris 1964, 2 volums.
- COHEN (D.) 1970 = David COHEN, *Études de linguistique sémitique et arabe*. Mouton, La Haia / Paris 1970. Conté "Le vocabulaire de base sémitique et le classement des dialectes du Sud" (1961), pp. 7-30.
- COHEN (D.) 1971-1972 = David COHEN, "Sur quelques mots berbères dans un écrit du IX-X siècle", *Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques* 16, 1971-72, pp. 121-127.
- COHEN (D.) 1973-1979 = David COHEN, "Qu'est-ce qu'une langue sémitique?", *Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques* 18-23, 1973-1979, pp. 431-461.
- COHEN (D.) 1994- = David COHEN, *Dictionnaire des racines sémitiques ou attestées dans les langues sémitiques*. Peeters, Lovaina 1994 ss. Amb la col·laboració de François Bron i Antoine Lonnet. 9 fascicles apareguts.
- COHEN (D.) & TAINE-CHEIKH 2000 = David COHEN i Catherine TAINE-CHEIKH, "À propos du zénaga. Vocalisme et morphologie verbale en berbère", *Bulletin de la Société de linguistique de Paris* 95/1, 2000, pp. 267-319.
- COHEN (M.) 1947 = Marcel COHEN, *Essai comparatif sur le vocabulaire et la phonétique du chamito-sémitique*. Champion, Paris 1947, 248 pp.
- COHN 1905 = Leopold COHN, "Diogenianos", dins August Friedrich von Pauly i Georg Wissowa (eds.), *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 5. Metzler, Stuttgart 1905, col. 778-783.
- COLEMAN 1987 = Robert COLEMAN, "Vulgar Latin and the diversity of Christian Latin", dins József Herman (ed.), *Latin vulgaire – latin tardif. Actes du 1er*

BIBLIOGRAFIA

- Colloque international sur le latin vulgaire et tardif (Pécs, 2-5 septembre 1985)*. Tübingen 1987, pp. 37-52.
- COLIN (F.) 1996 = Frédéric COLIN, *Les Libyens en Égypte (XVe s. a.C.-IIe s. p.C.). Onomastique et histoire*. Tesi de doctorat llegida a l'Université Libre de Bruxelles (1/3/1996) pendent de publicació, 2 volums, 192+176 pp. Mentrestant es pot consultar en línia en format pdf: <http://tel.archives-ouvertes.fr/tel-00120038/en/>
- COLIN (F.) 1996-1998 = Frédéric COLIN, "Le 'vieux libyque' dans les sources égyptiennes (du Nouvel Empire à l'époque romaine) et l'histoire des peuples libycophones dans le nord de l'Afrique", *Bulletin archéologique du Comité des Travaux historiques et scientifiques – Afrique du Nord*, n. s., 25, 1996-1998 (1999), pp. 13-18.
- COLIN (F.) 1998 = Frédéric COLIN, "Les fondateurs du sanctuaire d'Amon à Siwa (désert Libyque). Autour d'un bronze de donation inédit", dins *Egyptian Religion. The Last Thousand Years*, II. *Studies J. Quidegebeur*. Lovaina 1998, pp. 329-356.
- COLIN (F.) 2000 = Frédéric COLIN, *Les peuples libyens de la Cyrénaïque à l'Égypte d'après les sources de l'Antiquité classique*. Académie royale de Belgique, Classe des lettres, Brussel·les 2000, 267 pp.
- COLIN (F.) & LABRIQUE 2001 = Frédéric COLIN i Françoise LABRIQUE, "Recherches archéologiques dans l'oasis de Bahariya (1997-2000)", *Dialogues d'Histoire Ancienne* 27/1, 2001, pp. 159-192.
- COLIN (G.-S.) 1926-1930 = Georges-Séraphin COLIN, "Étymologies maghribines", *Hespéris: archives berbères et bulletin de l'Institut des hautes-études marocaines* 6, 1926, pp. 55-82; 7, 1927, pp. 85-102; i 10, 1930, pp. 125-127.
- COLIN (G.-S.) 1929 = Georges-Séraphin COLIN, "Le parler berbères des Gomâra", *Hespéris* 9, 1929, pp. 43-56.
- COLIN (G.-S.) 1935-1945 = Georges-Séraphin COLIN, "Observations étymologiques sur le vocabulaire kabyle", dins *Mélanges Gaudefroy-Demombynes*. Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale, el Caire 1935-1945, pp. 301-312.
- COLIN (G.-S.) 1954-1957 = Georges-Séraphin COLIN, "Appellations données par les Arabes aux peuples hétéroglosses", *Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques* 7, 1954-1957, pp. 93-95.
- COLIN (G.-S.) 1957 = Georges-Séraphin COLIN, "Mots 'berbères' dans le dialecte arabe de Malte", dins *Mémorial André Basset*. Adrien Maisonneuve, Paris 1957, pp. 7-16.
- COLIN (G.-S.) 1970 = Georges-Séraphin COLIN, "Emprunts grecs et turcs dans le dialecte arabe de Malte", dins *Mélanges Marcel Cohen*. Mouton, La Haia 1970, pp. 229-231.
- COLTELLONI-TRANNOY 1997 = Michèle COLTELLONI-TRANNOY, *Le royaume de Maurétanie sous Juba II et Ptolémée (25 av. J.-C. – 40 ap. J.-C.)*. CNRS, Paris 1997, 270 pp.
- COLTELLONI-TRANNOY 2003 = Michèle COLTELLONI-TRANNOY, "Juba", *Encyclopédie Berbère* 25, 2003, pp. 3915-3937.
- COLTELLONI-TRANNOY 2005 = Michèle COLTELLONI-TRANNOY, "L'usage du grec dans les royaumes et les provinces romaines d'Afrique", dins Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et culture dans l'Algérie antique: actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 69-117.
- COMBÈS 1995 = Robert COMBÈS (ed. i trad.), *Valère Maxime, Faits et dits mémorables*. Les Belles Lettres, Paris 1995, 2 volums.

- COROMINES 1980-2001 = *DECat* = Joan COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Curial, Barcelona 1980-2001, 10 volums.
- COROMINES 1980 = Joan COROMINES, “Afro-romànic”, *DECat*, vol. 1, p. 66.
- CORRIENTE 1981 = Federico CORRIENTE, “Notas de lexicología hispano-àrabe. IV. Nuevos berberismos del hispano-àrabe”, *Awraq* 4, 1981, pp. 27-30.
- CORRIENTE 1992 = Federico CORRIENTE, *Àrabe andalusí y lenguas romances*. Mapfre, Madrid 1992, 272 pp.
- CORRIENTE 1997 = Federico CORRIENTE, *A Dictionary of Andalusí Arabic*. Brill, Leiden 1997 XXII+623 pp.
- CORRIENTE 1998 = Federico CORRIENTE, “Le Berbère en *Al-Andalus*”, *Études et Documents Berbères* 15-16, 1998, pp. 269-275.
- CORRIENTE 1999 = Federico CORRIENTE, *Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance*. Gredos, Madrid 1999, 591 pp. Reeditat l'any 2003, 607 pp.
- CORTADE & MAMMERI 1985 = Jean-Marie CORTADE i Mouloud MAMMERI, *Lexique français-touareg*. INALCO, París 1985, 560 pp. [2ª edició, revisada i augmentada de la de París / Alger 1967]
- COSPER & GITAL 2004 = Ronald COSPER i Garba Mohammed GITAL, “Genitive constructions in South Bauchi (West Chadic) languages, Zul and Polchi, with comparison to Ancient Egyptian”, dins Gábor Takács (ed.), *Egyptian and Semito-Hamitic (Afro-Asiatic) Studies in Memoriam Werner Vycichl*. Brill, Leiden 2004, pp. 286-295.
- CÔTE 1998 = M. CÔTE, “Ghardaia”, *Encyclopédie Berbère* 20, 1998, pp. 3096-3101.
- COUNILLON 2004 = Patrick COUNILLON, *Pseudo-Skylax: le Périples du Pont-Euxin (s. IV aC). Texte, traduction, commentaire philologique et historique*. Ausoniu Éditions, París 2004, 166 pp.
- COURTOIS 1942 = Christian COURTOIS, “De Rome à l'islam”, *Revue africaine* 86, 1942, pp. 24-55.
- COURTOIS 1945 = Christian COURTOIS, “Grégoire VII et l'Afrique du Nord: remarques sur les communautés chrétiennes d'Afrique du XIe siècle”, *Revue historique*, París 1945, pp. 96-122 i 193-226.
- COURTOIS 1950 = Christian COURTOIS, “Saint Augustin et le problème de la survivance du punique”, *Revue africaine* 94, Alger 1950, pp. 259-282. Reimprès als *Cahiers de la Tunisie* 23, Tunis 1975, pp. 89-90 i 273-294.
- COURTOIS 1954 = Christian COURTOIS, *Victor de Vita et son oeuvre. Étude critique*. Édition du Gouvernement Général de l'Algérie. Direction de l'Intérieur et des Beaux-Arts, Service des Antiquités. Imprimerie Officielle, Alger 1954, 111 pp.
- COURTOIS 1955 = Christian COURTOIS, *Les Vandales et l'Afrique*. Arts et Métiers graphiques, París 1955, 455 pp.
- COURTOIS, LESCHI, PERRAT & SAUMAGNE 1952 = Christian COURTOIS, Louis LESCHI, Charles PERRAT & Charles SAUMAGNE (eds.), *Tablettes Albertini. Actes privés de l'époque vandale, fin du V. siècle*. Arts et métiers graphiques, París 1952, 344 pp.
- COURTOT 1997 = Paul COURTOT, “Altava”, *Encyclopédie Berbère* 4, 1997, pp. 543-552.
- COUSIN 1943 = Jean COUSIN, “Les langues spéciales”, *Revue des études latines* 21, 1943, pp. 37-54.
- COX 1988 = Michael G. COX, “Augustine, Jerome, Tyconius and the *lingua Punica*”, *Studia Orientalia* 64, Hèlsinki 1988, pp. 83-105.
- CRB 1996 = CENTRE de RECHERCHE BERBÈRE — INALCO, *Propositions pour la notation usuelle à base latine du berbère*. Atelier “Problèmes en suspens

BIBLIOGRAFIA

- de la notation usuelle à base latine du berbère* (24-25 juin 1996). *Synthèse des travaux et conclusions élaborée par Salem Chaker*. Inalco-Crb, Paris 1996, 19 pp.
- CRB 1997 = CENTRE de RECHERCHE BERBÈRE — INALCO, *Propositions pour la notation usuelle à base latine du rifain. Table ronde "Vers une standardisation de l'écriture berbère (tarifit): implications théoriques et solutions pratiques"* (21-23 novembre 1996). *Synthèse des travaux et conclusions élaborée par Mena Lafkioui*. Inalco-Crb, Paris 1997, 24 pp.
- CRB 1998 = CENTRE de RECHERCHE BERBÈRE — INALCO, *Aménagement linguistique de la langue berbère. Atelier "la standardisation de la langue berbère: orientations générales. Réflexion et clarification préalables visant à fixer le cadre général de l'action d'aménagement"* (5-9 octobre 1998). *Coordination et synthèse par Salem Chaker*. Inalco-Crb, Paris 1998, pp. 3-5.
- CRB 2000 = CENTRE de RECHERCHE BERBÈRE — INALCO, *Aménagement linguistique de la langue berbère. Atelier "La notation usuelle: bilan et compléments aux propositions de juin 1996"* (5-9 octobre 1998). *Coordination i síntesi de Kamal Naït-Zerrad apareguda a Imazighen Ass-a, hors série, février 2000*, pp. 7-10.
- CRB 2000 = CENTRE de RECHERCHE BERBÈRE — INALCO, *Aménagement linguistique de la langue berbère. Atelier "La notation usuelle"* (5-9 octobre 1998). *Grupe de travail tachelhit. Relevé des décisions sur la notation usuelle par Abdellah Bounfour dans Imazighen Ass-a, hors série, février 2000*, p. 10.
- CSEL = *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*. Col·lecció d'edicions crítiques de Pares de l'Església i autors eclesiàstics llatins dels ss. II-VIII dC publicada per l'Acadèmia Austríaca de les Ciències a Viena. D'ençà del 1866 han aparegut 95 volums (un terç de la col·lecció final), que pretenen reemplaçar la vella *Patrologia Latina* (PL) de Migne, com el *Corpus Christianorum* (CC).
- CUOQ 1975 = Joseph M. CUOQ, *Recueil des sources arabes concernant l'Afrique occidentale du VIIIe au XVIe siècle (Bilād al-Sūdān)*. CNRS, Paris 1975, XVIII+490 pp.
- CUOQ 1984 = Joseph CUOQ, *L'Église d'Afrique du Nord du IIeme au XIIeme siècle*. Le Centurion, Paris 1984, 211 pp.
- CYFFER 1998 = Norbert CYFFER, *A Sketch of Kanuri*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 1998, 80 pp.
- DAGRON 1969 = Gilbert DAGRON, "Aux origines de la civilisation byzantine: langue de culture et langue d'État", *Revue historique* 241, 1969, pp. 23-56.
- DAHMANI (M.) 2004 = Mohamed DAHMANI, "Kabylie: géographie", *Encyclopédie Berbère* 26, 2004, pp. 3986-3989.
- DAHMANI (S.) 1995 = Saïd DAHMANI, "Pouvoirs tribaux autochtones dans le Maghrib Central aux VIe et VIIe siècles", dins *Actes du VIe colloque international sur l'histoire et l'archéologie de l'Afrique du Nord (Pau 1993)*. Paris 1995, pp. 317-326.
- DALL'ARCHE 1967 = Mario DALL'ARCHE, *Scomparsa del cristianesimo ed espansione dell' islam nell'Africa settentrionale*. Fiamma Nova, Roma 1967, 285 pp.
- DALLET 1962 = Jean-Marie DALLET, *Petite botanique populaire*. FDB, Fort-National / Alger 1962, 24 pp.
- DALLET 1982 = Jean-Marie DALLET, *Dictionnaire kabyle-français (parler des At Mangellat)*. Peeters, Paris 1982, 1052 pp.

- DALLET 1985 = Jean-Marie DALLET, *Dictionnaire français-kabyle (parler des At Mangellat)*. Peeters, Paris 1985, XVI+259 pp.
- DANIELS 1970 = Charles M. DANIELS, *The Garamantes of Southern Libya*. The Oleander Press, Cambridge 1970, 47 pp.
- DANIELS 1975 = Charles M. DANIELS, "An Ancient People of the Libyan Sahara", dins James & Theodora Bynon (eds.), *Hamito-Semitic. Proceedings of a colloquium in the University of London (18-20 March 1970)*. Mouton, La Haia / Paris 1975, pp. 249-265.
- DANIELS 1989 = Charles M. DANIELS, "Excavation and Fieldwork amongst the Garamantes", *Libyan Studies* 20, 1989, pp. 45-61.
- DANIELS & BRIGHT 1996 = Peter T. DANIELS i William BRIGHT (eds.), *The World's Writing Systems*. Oxford University Press, Oxford 1996.
- DÉCOBERT 1982 = Christian DÉCOBERT, "Un espace-prétexte: les Oasis d'Égypte vues par les géographes arabes", *Studia Islamica* 55, 1982, pp. 95-114.
- DECRET & FANTAR 1981 = François DECRET i Mhamed FANTAR, *L'Afrique du Nord dans l'Antiquité. Des origines au Ve siècle. Histoire et civilisation*. Payot, Paris 1981, 391 pp.
- DELHEURE 1984 = Jean DELHEURE, *Ağraw n yiwalen tumzabt t-tfransist. Dictionnaire mozabite-français*. Peeters, Paris / Lovaina 1984, XXVI+321 pp.
- DELHEURE 1987 = Jean DELHEURE, *Agerraw n iwalen teggargrent-tarumit. Dictionnaire ouargli-français*. Peeters, Paris / Lovaina 1987, XII+493 pp.
- DELHEURE 1988 = Jean DELHEURE, *Vivre et mourir à Ouargla*. Peeters, Paris / Lovaina 1988, 436 pp.
- DELHEURE 1989 = Jean DELHEURE, "Étude sur le mozabite", *Études et Documents Berbères* 6, 1989, pp. 120-157.
- DELL & ELMEDLAOUI 2008 = François DELL i Mohamed ELMEDLAOUI, *Poetic meter and musical form in Tashlhit Berber songs*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2008, 274 pp.+CD.
- DESANGES 1957 = Jehan DESANGES, "Le triomphe de Cornelius Balbus (19 av. J.-C.)", *Revue africaine* 101, 1957, pp. 5-43.
- DESANGES 1962 = Jehan DESANGES, *Catalogue des tribus africaines de l'Antiquité classique à l'ouest du Nil*. Université de Dakar, Dakar 1962, 298 pp.
- DESANGES 1978a = Jehan DESANGES, *Recherches sur l'activité des Méditerranéens aux confins de l'Afrique*. École française de Rome, Roma / Paris 1978, XVIII+486 pp.
- DESANGES 1978b = Jehan DESANGES, "L'Afrique romaine et libyco-berbère", dins Claude Nicolet (ed.), *Rome et la conquête du monde méditerranéen (264 - 27 aC). Tome 2: Genèse d'un empire*. Presses Universitaires de France, Paris 1978, pp. 627-656 i 486-489 (bibliografia).
- DESANGES 1980a = Jehan DESANGES (ed., trad. i com.), *Pline l'Ancien. Histoire naturelle. Livre V, 1-46*. Les Belles Lettres, Paris 1980, 497 pp.
- DESANGES 1980b = Jehan DESANGES, "Permanence d'une structure indigène en marge de l'administration romaine: la Numidie traditionnelle", *Antiquités africaines* 15, 1980, pp. 77-89, reprès a *idem, Toujours l'Afrique apporte fait nouveau. Scripta minora*. Boccard, Paris 1999, pp. 181-196.
- DESANGES 1985a = Jehan DESANGES, "Adurmakhidae", *Encyclopédie Berbère* 2, 1985, pp. 156-157.
- DESANGES 1985b = Jehan DESANGES, "Agisymba", *Encyclopédie Berbère* 2, 1985, pp. 259-261.

BIBLIOGRAFIA

- DESANGES 1987 = Jehan DESANGES, "La *Cirta* de Salluste et celle de Fronton", *Africa romana* 4, 1987, pp. 133-135.
- DESANGES 1988 = Jehan DESANGES, "Saltus et uicus P(h)osporianus en Numidie", *Africa romana* 6, 1988, pp. 283-291.
- DESANGES 1989a = Jehan DESANGES, "Arzuges", *Encyclopédie Berbère* 6, 1989, pp. 950-952.
- DESANGES 1989b = Jehan DESANGES, "Atlas. Antiquité", *Encyclopédie Berbère* 7, 1989, pp. 1013-1017.
- DESANGES 1989c = Jehan DESANGES, "Araraukeles", *Encyclopédie Berbère* 6, 1989, p. 850.
- DESANGES 1989c = Jehan DESANGES, "Asbystae / Asbytae", *Encyclopédie Berbère* 7, 1989, p. 953.
- DESANGES 1990a = Jehan DESANGES, "La toponymie de l'Afrique du Nord Antique. Bilan des recherches depuis 1965", dans *L'Afrique dans l'occident romain (Ier siècle av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.)*. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome sous le patronage de l'Institut national d'archéologie et d'art de Tunis (Rome, 3-5 décembre 1987). École française de Rome, Paris 1990, pp. 251-272.
- DESANGES 1990b = Jehan DESANGES, "Autolatae / Autololes / Autoteles", *Encyclopédie Berbère* 8, 1990, pp. 1175-1176.
- DESANGES 1991a = Jehan DESANGES, "Bakales", *Encyclopédie Berbère* 9, 1991, pp. 1316-1317.
- DESANGES 1991b = Jehan DESANGES, "Banoiubae/Baniurae", *Encyclopédie Berbère* 9, 1991, pp. 1333-1334.
- DESANGES 1991c = Jehan DESANGES, "Baquates", *Encyclopédie Berbère* 9, 1991, pp. 1334-1336.
- DESANGES 1991d = Jehan DESANGES, "Barcae / Barkitae", *Encyclopédie Berbère* 9, 1991, p. 1360.
- DESANGES 1992 = Jehan DESANGES, "Byzacium, Byzacène", *Encyclopédie Berbère* 11, 1992, pp. 1674-1677.
- DESANGES 1996 = Jehan DESANGES, "Géographie de l'Afrique et philologie dans deux passages de la *Chorographie* de Méla", *Africa romana* 11, 1996, pp. 343-350.
- DESANGES 1997a = Jehan DESANGES, "Ammōnii", *Encyclopédie Berbère* 4, 1997, pp. 599-600.
- DESANGES 1997b = Jehan DESANGES, "Fraxinenses", *Encyclopédie Berbère* 19, 1997, p. 2934.
- DESANGES 1997c = Jehan DESANGES, "Fraxitani", *Encyclopédie Berbère* 19, 1997, p. 2934.
- DESANGES 1997d = Jehan DESANGES, "Frexes", *Encyclopédie Berbère* 19, 1997, p. 2935.
- DESANGES 1997e = Jehan DESANGES, "Garamantes", *Encyclopédie Berbère* 19, 1997, pp. 2969-2971.
- DESANGES 1998 = Jehan DESANGES, "Gétules", *Encyclopédie Berbère* 20, 1998, pp. 3063-3065.
- DESANGES 1999 = Jehan DESANGES, *Toujours l'Afrique apporte fait nouveau. Scripta minora*. Boccard, Paris 1999, 406 pp.
- DESANGES 1999a = Jehan DESANGES, "Un notion ambiguë: la *gens* africaine. Réflexions et doutes", dans *idem, Toujours l'Afrique apporte fait nouveau. Scripta minora*. Boccard, Paris 1999, pp. 197-204.
- DESANGES 1999b = Jehan DESANGES, "Le statut des cités africaines chez les géographes et dans les itinéraires de l'empire romain", dans *idem, Toujours l'Afrique apporte fait nouveau. Scripta minora*. Boccard, Paris 1999, pp. 205-213.

- DESANGES 1999c = Jehan DESANGES, “Le peuplement éthiopien à la lisière méridionale de l’Afrique du Nord d’après les témoignages textuels de l’antiquité”, dins *idem*, *Toujours l’Afrique apporte fait nouveau. Scripta minora*. Boccard, París 1999, pp. 215-227.
- DESANGES 1999d = Jehan DESANGES, “Libyens noirs ou libyens noircis?”, dins *idem*, *Toujours l’Afrique apporte fait nouveau. Scripta minora*. Boccard, París 1999, pp. 229-238.
- DESANGES 1999e = Jehan DESANGES, “Aperçus sur les contacts transsahariens d’après les sources classiques”, dins *idem*, *Toujours l’Afrique apporte fait nouveau. Scripta minora*. Boccard, París 1999, pp. 239-247.
- DESANGES 1999f = Jehan DESANGES, “Diodore de Sicile et les éthiopiens d’occident”, dins *idem*, *Toujours l’Afrique apporte fait nouveau. Scripta minora*. Boccard, París 1999, pp. 289-300.
- DESANGES 1999g = Jehan DESANGES, “Les sources de Pline dans sa description de la Troglodytique et de l’Éthiopie (NH 6, 163-97)”, dins *idem*, *Toujours l’Afrique apporte fait nouveau. Scripta minora*. Boccard, París 1999, pp. 301-311.
- DESANGES 1999h = Jehan DESANGES, “Philologica quaedam necnon Aethiopica”, dins *idem*, *Toujours l’Afrique apporte fait nouveau. Scripta minora*. Boccard, París 1999, pp. 313-324.
- DESANGES 1999i = Jehan DESANGES, “Arabes et Arabie en terre d’Afrique dans la géographie antique”, dins *idem*, *Toujours l’Afrique apporte fait nouveau. Scripta minora*. Boccard, París 1999, pp. 325-337.
- DESANGES 1999j = Jehan DESANGES, “Échinades ou Sporades? Plini l’Ancien (IV, 53), lecteur distrait de Méla (II, 111)”, dins *idem*, *Toujours l’Afrique apporte fait nouveau. Scripta minora*. Boccard, París 1999, pp. 361-372.
- DESANGES 1999k = Jehan DESANGES, “Gōniōtae”, *Encyclopédie Berbère* 21, 1999, p. 3167.
- DESANGES 2001a = Jehan DESANGES, “Ifuraces”, *Encyclopédie Berbère* 24, 2001, p. 3667.
- DESANGES 2001b = Jehan DESANGES, “Iontii”, *Encyclopédie Berbère* 24, 2001, p. 3769.
- DESANGES 2001c = Jehan DESANGES, “Isaflenses”, *Encyclopédie Berbère* 24, 2001, pp. 3771-3772.
- DESANGES 2003 = Jehan DESANGES, “Iubalena (natio)”, *Encyclopédie Berbère* 25, 2003, p. 3805.
- DESANGES 2005a = Jehan DESANGES, “Kallitae”, *Encyclopédie Berbère* 27, 2005, p. 4112.
- DESANGES 2005b = Jehan DESANGES, “Keltiones”, *Encyclopédie Berbère* 27, 2005, pp. 4147-4148.
- DESANGES 2008a = Jehan DESANGES, “Libyes Aegyptii”, *Encyclopédie Berbère* 28-29, 2008, pp. 4393-4394.
- DESANGES 2008b = Jehan DESANGES, “Libyoaethiopes”, *Encyclopédie Berbère* 28-29, 2008, p. 4394.
- DESANGES 2008c = Jehan DESANGES, “Libyphéniciens”, *Encyclopédie Berbère* 28-29, 2008, pp. 4394-4395.
- DESANGES 2008d = Jehan DESANGES, “Lasanikes”, *Encyclopédie Berbère* 28-29, 2008, p. 4361.
- DESANGES 2008e = Jehan DESANGES, “Lotophages”, *Encyclopédie Berbère* 28-29, 2008, p. 4440-4441.
- DESANGES & CAMPS 1985 = Jehan DESANGES i Gabriel CAMPS, “Aethiopes”, *Encyclopédie Berbère* 2, Ais de Provença 1985, pp. 168-181.
- DESPOIS 1935 = Jean DESPOIS, *Le Djebel Nefousa (Tripolitaine). Étude géographique*. Larose, París 1935, 352 pp.

BIBLIOGRAFIA

- DESPOIS 1949 = Jean DESPOIS, *L'Afrique du Nord*. Presses Universitaires de France, Paris 1949, XVI+628 pp.
- DESPOIS 1997 = Jean DESPOIS, "Fezzân (De l'introduction de l'Islam à la Jamahiriya libyenne)", *Encyclopédie Berbère* 18, 1997, p. 2813.
- DESPOIS & MANTRAN 1995 = Jean DESPOIS i Robert MANTRAN, "Djerba: au Moyen Age, à l'époque turque et aujourd'hui", *Encyclopédie Berbère* 16, 1995, pp. 2454-2459.
- DESPOIS & RAYNAL 1967 = Jean DESPOIS i René RAYNAL, *Géographie de l'Afrique du Nord-Ouest*. Payot, Paris 1967, 570 pp.
- DESTAING 1907 = Edmond DESTAING, "Quelques particularités du dialecte berbère des Beni Snous", dins *Actes du 14e Congrès international des orientalistes (Alger 1905)*. Ernest Leroux, Paris 1907, vol. 2, 4ª secció, pp. 93-99.
- DESTAING 1907-1911 = Edmond DESTAING, *Étude sur le dialecte des Beni Snous*. Ernest Leroux, Paris 1907 i 1911, 2 volums, 377+332 pp.
- DESTAING 1914 = Edmond DESTAING, *Dictionnaire français-berbère (dialecte des Beni Snous)*. Ernest Leroux, Paris 1914.
- DESTAING 1920a = Edmond DESTAING, *Vocabulaire français-berbère. Étude sur la tachelhit du Sous*. Ernest Leroux, Paris 1920, XIII+300 pp.
- DESTAING 1920b = Edmond DESTAING, *Étude sur le dialecte berbère des Aït Seghrouchen (Moyen Atlas marocain)*. Ernest Leroux, Paris 1920, LXXXVIII+412 pp.
- DESTAING 2004 = Edmond DESTAING, "Classification des dialectes berbères du Maroc", *Études et Documents Berbères* 19-20, 2004, pp. 85-101.
- DEVERDUN 1991 = Georges DEVERDUN, "Barghawāṭa", *Encyclopédie Berbère* 9, 1991, pp. 1360-1361.
- DEVISSE 1989 = Jean DEVISSE, "Aoudaghost", *Encyclopédie Berbère* 6, 1989, pp. 798-803.
- DIAKONOFF 1988 = Igor M. DIAKONOFF, *Afrasian Languages*. Nauka, Moscou 1988, 143 pp.
- DIAKONOFF *et alii* 1993-1997 = Igor M. DIAKONOFF *et alii*, "Historical Comparative Vocabulary of Afrasian", *St. Petersburg Journal of African Studies* 2, 1993, 5-28; 3, 1994, pp. 5-26; 4, 1995, pp. 7-38; 5, 1995, pp. 4-32; 6, 1997, pp. 12-35.
- DIAKONOFF & KOGAN 1996 = Igor M. DIAKONOFF i Leonid E. KOGAN, "Addenda et Corrigenda to *Hamito-Semitic Etymological Dictionary* by V. Orel and O. Stolbova", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 146, Leipzig 1996, pp. 25-38.
- DIAKONOFF & KOGAN 2001 = Igor M. DIAKONOFF i Leonid E. KOGAN, "Semitic Terms of Kinship and Social Sphere", dins Dymitr Ibriszimow, Rudolf Leger & Uwe Seibert (eds.), *Von Ägypten zum Tschadsee - eine linguistische Reise durch Afrika. Festschrift für Herrmann Jungraithmayr zum 65. Geburtstag*. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 53,3. Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Ergon Verlag, Würzburg 2001, pp. 147-158.
- DIEDERICH 1999 = Silke DIEDERICH, *Der Horazkommentar des Porphyrio im Rahmen der kaiserzeitlichen Schul- und Bildungstradition*. De Gruyter, Berlin / Nova York 1999, 2 volums, VI+965 pp.
- DIEHL 1896 = Charles DIEHL, *L'Afrique byzantine. Histoire de la domination byzantine en Afrique (533-709)*. Ernest Leroux, Paris 1896, 644 pp.
- DIGGLE & GOODYEAR 1970 = James DIGGLE i Francis Richard David GOODYEAR (eds.), *Flavii Cresconii Corippi Iohannidos libri VIII*. Cambridge 1970.
- DIMMENDAAL 2001 = Gerrit Jan DIMMENDAAL, "Areal diffusion versus genetic inheritance: an African perspective", dins Alexandra Yurievna

- Aikhenvald et Robert Malcolm Ward Dixon (eds.), *Areal diffusion and genetic inheritance: Problems in comparative linguistics*. Oxford University Press, Oxford 2001, pp. 358-392.
- DIMMENDAAL 2008 = Gerrit Jan DIMMENDAAL, "Language Ecology and Linguistic Diversity on the African Continent", *Language and Linguistics Compass* 2/5, 2008, pp. 840-858.
- DOBIAS-LALOU 1985 = Catherine DOBIAS-LALOU, "Le vocabulaire des produits agricoles en Cyrenaïque", dins Graeme Barker, John Lloyd i Joyce Reynolds, *Cyrenaica in Antiquity*, número especial de *British Archaeological Reports, International Series*, 236. Oxford 1985, pp. 173-182.
- DOBIAS-LALOU 1988 = Catherine DOBIAS-LALOU, "Noyeau grec et éléments indigènes dans le dialecte cyrénéen", *Cirene e i Libyi. Quaderni di archeologia della Libia* 12, 1988, pp. 85-91.
- DOBIAS-LALOU 1998 = Catherine DOBIAS-LALOU, "Suppléments aux listes de souscripteurs de Cyrène", dins Enzo Catani i Silvia Maria Marengo (eds.), *La Cirenaica in età antica. Atti del convegno internazionale di studio (Macerata, 18-20 maggio 1995)*. Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa / Roma 1998, pp. 207-217.
- DOBIAS-LALOU 2000 = Catherine DOBIAS-LALOU, *Le dialecte des inscriptions grecques de Cyrène*, número especial de *Karthago* 25. CEAM, París 2000, VIII+343 pp.
- DOLBEAU 1996 = François DOLBEAU (ed.), *Vingt-six sermons au peuple d'Afrique*. Institut d'Études Augustiniennes, París 1996, 756 pp.
- DOLGOPOLSKY 2004 = Aharon DOLGOPOLSKY, "Etymology of some Hamito-Semitic (Afroasiatic) animal names", dins Gábor Takács (ed.), *Egyptian and Semito-Hamitic (Afro-Asiatic) Studies in Memoriam Werner Vycichl*. Brill, Leiden 2004, pp. 417-436.
- DONDIN-PAYRE 1992 = Monique DONDIN-PAYRE, "Un document cartographique inédit sur l'occupation de l'espace dans les Aurès à l'époque romaine", *Africa romana* 10, 1992, pp. 331-346.
- DONDIN-PAYRE 2005 = Monique DONDIN-PAYRE, "L'expression onomastique de l'identité autochtone en Afrique du Nord antique", dins Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et cultures dans l'Algérie antique: actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 155-177.
- DONNER & RÖLLIG 1964-1976 = Herbert DONNER i Wolfgang RÖLLIG, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*. Harrassowitz, Wiesbaden 1964-1976, 3 volums.
- DOZY 1881 = Reinhart Pieter Anne DOZY, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*. Leiden 1881, 2 volums, XXXII+864+864 pp.
- DOZY & ENGELMANN 1869 = Reinhart Pieter Anne DOZY i W. H. ENGELMANN, *Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'Arabe*. Oriental Press, Amsterdam 1915 [reimpressió de la 2^a ed., Leiden 1869], XII+425 pp.
- DOZY & GOEJE 1866 = Reinhart Pieter Anne DOZY i Michael Jan de GOEJE (eds. i trads.), al-Idrīsī (s. XII), *Description de l'Afrique et de l'Espagne*. Brill, Leiden 1968 [1866¹], XXIII+393+242 pp.
- DROUIN 1996 = Jeannine DROUIN, "Les formes participiales en berbère — essai de dialectologie comparée", *Littérature Orale Arabo-Berbère (LOAB)* 24, 1996, pp. 233-260.
- DROUIN 2003 = Jeannine DROUIN, "Éléments de toponymie berbère dans l'Atlas marocain", *Nouvelle revue d'onomastique* 41-42, 2003, pp. 197-219.

BIBLIOGRAFIA

- DUBNOV 2003 = Helena DUBNOV, *A Grammatical Sketch of Somali*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2003, 104 pp.
- DUBUISSON & SCHAMP 2006 = Michel DUBUISSON i Jacques SCHAMP (ed., trad. i com.), *Jean le Lydien. De magistratures de l'état romain*. Les Belles Lettres, Paris 2006, 3 volums.
- DU CANGE 1883-1887 = Charles du Fresne DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Reedició de Léopold Favre, Paris 1883-1887 [1678¹], 7 volums.
- DUPUIS 1993 = Xavier DUPUIS, "À propos d'une inscription de *Thugga*", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 105/1, 1993, pp. 63-73.
- DURAND 1992a = Olivier DURAND, "L'enchevêtrement des parlers berbères", *Rivista degli studi orientali* 65 (3-4), 1992, pp. 185-194.
- DURAND 1992b = Olivier DURAND, "La 'voyelle initiale' ou préfixe nominal d'état berbère: Implications chamito-sémitiques", *Rivista degli Studi Orientali* 66, 1992, pp. 233-238.
- DURAND 1993a = Olivier DURAND, "Problèmes de lexicologie berbéro-sémitique. La Berbérie préislamique", *Rivista degli Studi Orientali* 67, 1993, pp. 229-244.
- DURAND 1993b = Olivier DURAND, "Qu'est-ce qu'une langue berbère? Hypothèses diachroniques", *Rendiconti — Atti della Accademia nazionale dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche*, vol. 4/1, 1993, pp. 91-109.
- DURAND 1995 = Olivier DURAND, *Introduzione ai dialetti arabi*. Centro studi camito-semitici, Milà 1995, 165 pp.
- DURAND 1998 = Olivier DURAND, *Lineamenti di lingua berbera. Varietà tamazight del Marocco centrale*. Università degli studi "La Sapienza", Roma 1998, XXIV+194 pp.
- DUREAU de la MALLE 1852 = Adolphe Jules César Auguste DUREAU de la MALLE, *L'Algérie. Histoire des guerres des Romains, des Byzantins et des Vandales, accompagnée d'examens sur les moyens employés anciennement pour la conquête et la soumission de la portion de l'Afrique septentrionale nommé aujourd'hui l'Algérie*. Librairie de Firmin Didot Frères, Paris 1852, LVI+327 pp.
- DUVAL (N.) 1993 = Noël DUVAL, "Carthage vandale et byzantine", *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1800-1810.
- DUVAL (N.) 1995 = Noël DUVAL, "Djémila", *Encyclopédie Berbère* 16, 1995, pp. 2442-2449.
- DUVAL (N.) 1997 = Noël DUVAL, "Ammaedara", *Encyclopédie Berbère* 4, 1997, pp. 593-596.
- DUVAL (Y.) & FÉVRIER (P.-A.) 1969 = Yvette DUVAL i Paul-Albert FÉVRIER, "Procès verbal de déposition de reliques de la région de Telergma (VIIe siècle)", *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École française de Rome* 81, 1969, pp. 258-320.
- DYCK 1981 = A. R. DYCK, "On Apollodorus of Cyrene", *Harvard Studies in Classical Philology* 85, Londres 1981, pp. 101-106.
- EHRET 1995 = Christopher EHRET, *Reconstructing Proto-Afroasiatic (Proto-Afrasian). Vowels, Tone, Consonants and Vocabulary*. University of California Press, Berkeley 1995, XVII+557 pp.
- EHRET 2003 = Christopher EHRET, "Three Consonants in Chadic Verbal Roots", dins Marvin Lionel Bender, Gábor Takács i David L. Appleyard (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 61-69.

- EL AISSATI 2008 = Abderrahman EL AISSATI (ed.), *The Amazigh language at home and at school*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2008, 139 pp.
- EL KADIRI BOUTCHICH 2006 = Brahim EL KADIRI BOUTCHICH, "Les mouvements migratoires des tribus Sanhadja dans l'antiquité et à l'époque médiévale", *Africa romana* 16, 2006, pp. 989-1000.
- ELMAYER 1983 = Abdulhafid Fadil ELMAYER, "The Re-interpretation [sic] of Latino-Punic Inscriptions from Roman Tripolitania", *Libyan Studies* 14, 1983, pp. 86-95.
- ELMAYER 1984 = Abdulhafid Fadil ELMAYER, "The Reinterpretation [sic] of Latino-Punic Inscriptions from Roman Tripolitania", *Libyan Studies* 15, 1984, pp. 93-105 i 149-151.
- ELMAYER 1997 = Abdulhafid Fadil ELMAYER, *Tripolitania and the Roman Empire (B.C. 47-A.D. 235)*. Markaz Jihad al-Libyïn-Studies Centre, Trípoli 1997, 551 pp.
- ELMEDLAOUI 2000 = Mohamed ELMEDLAOUI, "L'arabe marocain, un lexique sémitique inséré sur un fond grammatical berbère", dins Salem Chaker i Andrzej Zaborski (ed.), *Études berbères et chamito-sémitiques. Mélanges offerts à Karl-G. Prasse*. Peeters, París / Lovaina 2000, pp. 155-187.
- EL MOUNTASSIR 1996 = Abdallah EL MOUNTASSIR, "Étude d'un champ morpho-sémantique en berbère : le cas de l'étymon BK", *Awal* 14, 1996, pp. 81-87.
- EL MOUNTASSIR 2003 = Abdallah EL MOUNTASSIR, *Dictionnaire des verbes tachelhit-français*. L'Harmattan, París 2003, 239 pp.
- EL MOUNTASSIR 2009 = Abdallah EL MOUNTASSIR, *Méthode de tachelhit. L'Asiathèque*, París 2009, 160 pp.+ CD.
- ENNAJI 2006 = Moha ENNAJI, "La structure morphologique du causatif en amazighe", dins Meftaha Ameer i Abdallah Boumalk (eds.), *Structures morphologiques de l'amazighe. Actes du deuxième séminaire du CAL (Rabat, 7-8 octobre 2004)*. Publications de l'IRCAM, Rabat 2004, pp. 85-92.
- EPAULARD 1956 = Alexis EPAULARD (ed. i trad. de l'italià), *Jean-Léon l'Africain. Description de l'Afrique*. Adrien Maisonneuve, París 1956, 2 volums, XVI+630 pp.
- ERICHSEN 1954 = Wolja ERICHSEN, *Demotisches Glossar*. Munksgaard, Copenhague 1954, 712 pp.
- ERNOUT 1949 = Alfred ERNOUT (ed., trad. i com.), *Pline l'Ancien. Histoire naturelle. Livre XII (des arbres)*. Les Belles Lettres, París 1949, 159 pp.
- ERNOUT 1952 = Alfred ERNOUT (ed., trad. i com.), *Pline l'Ancien. Histoire naturelle. Livre VIII (des animaux terrestres)*. Les Belles Lettres, París 1952, 267 pp.
- ERNOUT 1954 = Alfred ERNOUT, *Aspects du vocabulaire latin*. Klincksieck, París 1954.
- ERNOUT 1956 = Alfred ERNOUT (ed., trad. i com.), *Pline l'Ancien. Histoire naturelle. Livre XIII (des plantes exotiques)*. Les Belles Lettres, París 1956, 171 pp.
- ERNOUT & MEILLET 1959 = Alfred ERNOUT i Antoine MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Klincksieck, París 1959⁴ [1932¹], XIX+827 pp.
- ESPERANDIEU 1996 = G. ESPERANDIEU, "Éléphant", *Encyclopédie Berbère* 17, 1996, p. 2598-2606.
- ESPLUGA & PAGÁN 1995 = Xavier ESPLUGA i Isabel PAGÁN, "Dispunctores en Mauretania Caesariensis y en Mauretania Sitifensis", *Africa romana* 11, 1995, pp. 1513-1534.

BIBLIOGRAFIA

- ESTEVEES PEREIRA 1894 = Francisco Maria ESTEVES PEREIRA (ed.), *Vida do abba Samuel do Mosteiro do Kalamon. Versão ethiopica. Memoria destinada á X Sessão do Congresso internacional dos Orientalistas*. Imprensa nacional, Lisboa 1894, 202 pp.
- EUZENNAT 1989a = Maurice EUZENNAT, *Le limes de Tingitane*. CNRS, Paris 1989, 339 pp.
- EUZENNAT 1989b = Maurice EUZENNAT, "Remarques sur la description de la Maurétanie Tingitane dans Pline, *H.N.*, V, 2-18", *Antiquités africaines* 25, 1989, pp. 95-109.
- EUZENNAT 1991 = Maurice EUZENNAT, "Babba, colonia Iulia Campestris Babba", *Encyclopédie Berbère* 9, 1991, pp. 1293-1394.
- EUZENNAT 1991 = Maurice EUZENNAT, "Banasa, colonia Iulia Valentia, colonia Aurelia Banasa", *Encyclopédie Berbère* 9, 1991, pp. 1323-1328.
- EUZENNAT 1993 = Maurice EUZENNAT, "Cernè, Κέρνη", *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1853-1854.
- EUZENNAT 1995 = Maurice EUZENNAT, "Les structures tribales préislamiques: un état de la question", dans *Actes du VIe colloque international sur l'histoire et l'archéologie de l'Afrique du Nord (Pau 1993)*. Paris 1995, pp. 247-253.
- EUZENNAT, MARION *et alii* 1982 = Maurice EUZENNAT, Jean MARION *et alii*, *Inscriptions antiques du Maroc, 2, Inscriptions latines*. CNRS, Paris 1982, 468 pp.
- EVELYN-WHITE 1932 = Hugh G. EVELYN-WHITE, *History of the monasteries of Nitria and Scetis*. The Metropolitan Museum of Art Egyptian Expedition, Nova York 1932, 552 pp.
- FABER 1997 = Alice FABER, "Genetic Subgrouping of the Semitic Languages", dans Robert Hetzron (ed.), *The Semitic Languages*. Routledge, Londres 1997, pp. 3-15.
- FABRICIUS 1878 = Bernhard FABRICIUS (ed.), *Anonymi, vulgo Scylacis Caryandensis, periplum maris interni*. Teubner, Leipzig 1878.
- FAGE 1978 = John Donnelly FAGE (ed.), *The Cambridge History of Africa, volume 2: from c. 500 BC to 1050 AD*. Cambridge University Press, Cambridge 1978, 858 pp.
- FAKHRY 1947 = Ahmed FAKHRY, "The Monastery of Kalamoun", *Annales du service des antiquités de l'Égypte* 46, El Caire 1947, pp. 63-83.
- FAKHRY 1973 = Ahmed FAKHRY, *Siwa Oasis*. The American University in Cairo Press, el Caire 1997 [1973¹], x+214 pp.
- FAKHRY 1974 = Ahmed FAKHRY, *Bahriyah and Farafra*. The American University in Cairo Press, el Caire / Nova York 2003 [1974¹], xvi+189 pp.
- FANCIULLO 1992 = Franco FANCIULLO, "Un capitolo della *Romania submersa*: il latino africano", dans D. Kremer (ed.), *Actes du 18e Congrès international de linguistique et philologie romanes, Univ. de Trèves, 1986*. Niemeyer, Tübingen 1992, vol. 1, pp. 162-187.
- FANTAR 1990 = Mhamed FANTAR, "Survivances de la civilisation punique en Afrique du Nord", *Africa Romana* 7, 1990, pp. 53-71.
- FANTAR 1992 = Mhamed Hassine FANTAR, "Byrsa", *Encyclopédie Berbère* 11, 1992, pp. 1670-1673.
- FANTAR 1993 = Mhamed Hassine FANTAR, *Carthage. Approche d'une civilisation*. Alif-Les éditions de la Méditerranée, Tunis 1993, 2 volumes, 359+403 pp.
- FANTOLI 1933 = Amilcare FANTOLI, *La Libia negli scritti degli Antichi. Brani geografici e naturalistici*. Sindacato italiano arti grafiche, Roma 1933, 179 pp.

- DE FELIPE 1997 = Helena DE FELIPE, *Identidad y onomástica de los beréberes de Al-Andalus*. CSIC, Madrid 1997, 446 pp.
- DE FELIPE 2007 = Helena DE FELIPE, "From the Maghreb to al-Andalus: Berbers in a Medieval Islamic Society", dins J. Krause i N. Boudraa (eds.), *Mosaic North Africa: a Cultural Re-appraisal of Ethnic and Religious Minorities*. Cambridge Scholars Press, Cambridge 2007, pp. 150-162.
- DE FELIPE 2008 = Helena DE FELIPE, "Medieval linguistic contacts: Berber language through Arab eyes", dins Mena Lafkioui i Vermondo Brugnatelli (eds.), *Berber in contact. Linguistic and sociolinguistic perspectives*. Köppe Verlag, Colònia 2008, pp. 19-37.
- FENTRESS 1983 = Elisabeth FENTRESS, "Forever Berber (a reply to Brent Shaw)", *Opus 2*, Roma 1983, pp. 161-175.
- FENTRESS 2000 = Elizabeth FENTRESS, "The Jerba Survey: Settlement in the Punic and Roman Periods", *Africa romana* 13, 2000, pp. 73-85.
- FENTRESS 2006 = Elizabeth FENTRESS, "Romanizing the Berbers", *Past & Present* 190, 2006, pp. 3-33.
- FERCHIOU 1997 = Naïdé FERCHIOU, "Fossa Regia", *Encyclopédie Berbère* 19, 1997, pp. 2897-2911.
- FERDI 2005 = Sabah FERDI, "Les Puniques à Tipasa: fait et spécificité", dins Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et culture dans l'Algérie antique: actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 13-22.
- FERJAOUI 1993 = Ahmed FERJAOUI, *Recherches sur les relations entre l'Orient phénicien et Carthage*. Institut Biblique de l'Université de Fribourg (Suïssa), 1993, 504 pp.
- FÉVRIER (J.-G.) 1956 = James-G. FÉVRIER, "Que savons-nous du libyque?", *Revue africaine* 100, 1956, pp. 263-273.
- FÉVRIER (J.-G.) 1966 = James-G. FÉVRIER, "Inscriptions puniques et néo-puniques", dins *Inscriptions antiques du Maroc*. CNRS, Paris 1966, pp. 81-132.
- FÉVRIER (P.-A.) 1966 = Paul-Albert FÉVRIER, "Martyrs, polémique et politique en Afrique (IVe - Ve siècles)", *Revue d'Histoire et de Civilisation du Maghreb* 1, 1966, pp. 8-18. Reprès a *La Méditerranée de Paul-Albert Février*, vol. 2. École française de Rome, Roma / Ais de Provença 1996, pp. 713-723.
- FÉVRIER (P.-A.) 1967 = Paul-Albert FÉVRIER, "Aux origines de l'occupation romaine dans les hautes plaines de Sétif", *Les Cahiers de la Tunisie* 15, 1967, pp. 51-64. Reprès a *La Méditerranée de Paul-Albert Février*, vol. 2. École française de Rome, Roma / Ais de Provença 1996, pp. 725-739.
- FÉVRIER (P.-A.) 1973 = Paul-Albert FÉVRIER, "L'art funéraire et les images des chefs indigènes dans la Kabylie antique", dins *Actes du premier congrès d'études des cultures méditerranéennes d'influence arabo-berbère (Malte, 1972)*. Alger 1973, pp. 152-169. Reprès a *La Méditerranée de Paul-Albert Février*, vol. 2. École française de Rome, Roma / Ais de Provença 1996, pp. 771-788.
- FÉVRIER (P.-A.) 1976 = Paul-Albert FÉVRIER, "Religion et domination dans l'Afrique romaine", *Dialogues d'histoire ancienne* 2, 1976, pp. 305-336. Reprès a *La Méditerranée de Paul-Albert Février*, vol. 2. École française de Rome, Roma / Ais de Provença 1996, pp. 789-812.
- FÉVRIER (P.-A.) 1983a = Paul-Albert FÉVRIER, "Approches récentes de l'Afrique byzantine", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 35, 1983, pp. 25-53.
- FÉVRIER (P.-A.) 1983b = Paul-Albert FÉVRIER, "Observations sur la tribu dans le Maghreb antique", dins *Actes du IIIe Congrès d'histoire et de civilisation du Maghreb (Oran, 1983)*. Alger, s.d., pp. 29-39. Reprès a *La*

BIBLIOGRAFIA

- Méditerranée de Paul-Albert Février*, vol. 2. École française de Rome, Roma / Ais de Provença 1996, pp. 841-845.
- FÉVRIER (P.-A.) 1985 = Paul-Albert FÉVRIER, “Le monde rural du Maghreb antique. Approches de l’historiographie du XIXe siècle”, dins *110e Congrès national des sociétés savantes (Montpellier, 1985), IIIe Colloque sur l’histoire et l’archéologie d’Afrique du Nord*. Paris 1985, pp. 87-106. Reprès a *La Méditerranée de Paul-Albert Février*, vol. 2. École française de Rome, Roma / Ais de Provença 1996, pp. 899-908.
- FÉVRIER (P.-A.) 1986 = Paul-Albert FÉVRIER, “Aux origines du christianisme en Maurétanie Césarienne”, *Mélanges de l’École française de Rome. Antiquité* 98, 1986, pp. 767-809. Reprès a *La Méditerranée de Paul-Albert Février*, vol. 2. École française de Rome, Roma / Ais de Provença 1996, pp. 935-977.
- FÉVRIER (P.-A.) 1987 = Paul-Albert FÉVRIER, “Ampsaga (Amsaga)”, *Encyclopédie Berbère* 4, 1987, pp. 606-608.
- FÉVRIER (P.-A.) 1990 = Paul-Albert FÉVRIER, *Approches du Maghreb romain: pouvoirs, différences et conflits*. Édisud, Ais de Provença 1990, 2 volums.
- FÉVRIER (P.-A.) & CAMPS 1984 = Paul-Albert FÉVRIER i Gabriel CAMPS, “Abizar”, *Encyclopédie Berbère* 1, 1984, pp. 79-86.
- FEWSTER 2002 = Penelope FEWSTER, “Bilingualism in Roman Egypt”, dins James Noel Adams, Mark Janse i Simon Swain (eds.), *Bilingualism in ancient society: language contact and the written text*. Oxford University Press, Oxford 2002, pp. 220-245.
- FICK 2005 = Nicole FICK, “L’apologie d’Apulée: une querelle d’Africains en Tripolitaine?”, dins Fabrice Poli i Guy Vottéro (eds.), *De Cyrène à Catherine: Trois mille ans de libyennes. Études grecques et latines offertes à Catherine Dobias-Lalou*. Collection Études Anciennes, De Boccard, Paris 2005, pp. 349-364.
- FISCHER 2003a = Klaus-Dietrich FISCHER, “Galenus qui fertur Ad Glauconem Liber tertius ad fidem codicis Vindocinensis 109”, dins I. Garofalo i A. Roselli (eds.), *Galenismo e medicina tardoantica, fonti greche, latine e arabe: Atti del Seminario internazionale di Siena (Certosa di Pontignano, 9-10 settembre 2002)*. Nàpols 2003, pp. 283-346.
- FISCHER 2003b = Klaus-Dietrich FISCHER, “Der pseudogalenische Liber tertius”, dins I. Garofalo i A. Roselli (eds.), *Galenismo e medicina tardoantica, fonti greche, latine e arabe: Atti del Seminario internazionale di Siena (Certosa di Pontignano, 9-10 settembre 2002)*. Nàpols 2003, pp. 101-132.
- FISHMAN 1967 = Joshua A. FISHMAN, “Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism”, *Journal of Social Issues* 23/2, 1967, pp. 29-38.
- FLAMMAND 1907 = G. B. M.-FLAMMAND, “De l’introduction du chameau dans l’Afrique du nord”, dins *Actes du 14e Congrès international des orientalistes (Alger 1905)*. Ernest Leroux, Paris 1907, vol. 2, 7^a secció, pp. 63-68.
- FLEISCH (A.) 2009 = Axel FLEISCH, “Structure de l’information: une comparaison entre le tachelhit et le taqbaylit”, dins Rainer Voßen, Dymitr Ibriszimow i Harry Stroemer (eds.), *Études berbères IV. Essais lexicologiques et lexicographiques et autres articles. Actes du “4. Bayreuth-Frankfurt-Leidener Kolloquium zur Berberologie” (21-23 septembre 2006)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2009, pp. 101-110.
- FLEISCH (H.) 1961 = Henri FLEISCH, *Traité de philologie arabe. Vol. 1: Préliminaires, phonétique, morphologie nominale*. Imprimerie Catholique, Beirut (Liban) 1961, xx+550 pp.

- FLEISCH (H.) 1979 = Henri FLEISCH, *Traité de philologie arabe. Vol. 2: Pronoms, morphologie verbale, particules*. Dar el-Machreq Éditeurs, Beirut 1979, XXVII+626 pp.
- FÖGEN 1997-1998 = Thorsten FÖGEN, “Der Grammatiker Consentius”, *Glotta* 74, 1997-1998, pp. 164-192.
- FOLTYS 1984 = Christian FOLTYS, “Die Belege der Lingua Franca”, *Neue Romania* 1, 1984, pp. 1-37. Vegeu el pròleg i les notes a la traducció catalana d'aquest estudi a cura de CASTELLANOS 2006.
- FONTAINE 2002 = Jacques FONTAINE (ed. i trad.), *Ammien Marcellin, Histoires — Livres XXIX-XXXI*. Les Belles Lettres, Paris 2002, 367 pp.
- FORCELLINI 1771 = Egidio FORCELLINI, *Totius latinitatis Lexicon*. Pàdua 1875 [1771¹], 4 volums.
- FORTES FORTES 1980 = José FORTES FORTES, *Los fitónimos griegos. Estudios de lingüística y paleoetnobotánica*. Tesi doctoral, Barcelona 1980, 2 volums.
- FOUCAULD 1925-1930 = Charles de FOUCAULD, *Poésies touarègues (dialecte de l'Ahaggar)*. Edició a cura d'André Basset. Ernest Leroux, Paris 1925-1930, 2 volums.
- FOUCAULD 1940 = Charles de FOUCAULD, *Dictionnaire abrégé touareg - français de noms propres (dialecte de l'Ahaggar)*. Larose Éditeurs, Paris 1940, 363 pp.
- FOUCAULD 1951-1952 = Charles de FOUCAULD, *Dictionnaire touareg - français (dialecte de l'Ahaggar)*. Imprimerie Nationale de France, Paris 1951-1952, 4 volums, 2028 pp.
- FOUCAULD & CALASSANTI-MOTYLINSKI 1922 = Charles de FOUCAULD i Gustave-Adolphe de CALASSANTI-MOTYLINSKI, *Textes touaregs en prose*. Alger 1922. Reedició de S. Chaker, H. Claudot i M. Gast a Édisud, Ais de Provença 1984.
- FOURNET 1995 = Jean-Luc FOURNET, “Les inscriptions grecques d'Abū Kū' et de la route Quft-Quşayr”, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 95, el Caire 1995, pp. 173-232.
- FRAIPONT & BACHELET 2004 = J. FRAIPONT (ed.) i Daniel BACHELET (intr., trad. i notes), *Fulgence de Ruspe. Lettres ascétiques et morales*. Sources Chrétiennes, 487, Éditions du Cerf, Paris 2004, 298 pp.
- FRAISSE 2002 = Anne FRAISSE (ed.), *Cassii Felicis Cirtensis de medicina*. Les Belles Lettres, Paris 2002, LXXXIX+255 pp.
- FRASER 1958 = P. M. FRASER, “Inscriptions from Cyrene”, *Berytus* 12, 1958, pp. 101-119.
- FREND 1940 = William Hugh Clifford FREND, “The *Memoriae Apostolorum* in Roman North Africa”, *Journal of Roman Studies* 30, Londres 1940, pp. 32-49, reprès a *idem* 1980.
- FREND 1942 = William Hugh Clifford FREND, “A note on the Berber background in the life of Augustine”, *Journal of Theological Studies* 43, Oxford 1942, pp. 188-191.
- FREND 1952 = William Hugh Clifford FREND, *The Donatist Church: a movement of protest in Roman North Africa*. Oxford University Press, Oxford 1952, 360 pp.
- FREND 1955 = William Hugh Clifford FREND, “North Africa and Europe in the Early Middle Ages”, *Transactions of the Royal Historical Society, 5th series* 5, Londres 1955, pp. 61-80, reprès a *idem* 1980.
- FREND 1956 = William Hugh Clifford FREND, “Review of Chr. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*”, *Journal of Roman Studies* 46, Londres 1956, pp. 161-166, reprès a *idem* 1988.

BIBLIOGRAFIA

- FREND 1969 = William Hugh Clifford FREND, "Circumcellions and Monks", *Journal of Theological Studies* n.s. 20, Oxford 1969, pp. 542-549, reprès a *idem* 1980.
- FREND 1970 = William Hugh Clifford FREND, "A note on Tertullian and the Jews", *Studia Patristica* 10, Berlin 1970, pp. 291-296, reprès a *idem* 1976.
- FREND 1972 = William Hugh Clifford FREND, "Coptic, Greek and Nubian at Q'asr Ibrim", *Byzantinoslavica* 33, Praga 1972, pp. 224-229, reprès a *idem* 1976.
- FREND 1975 = William Hugh Clifford FREND, "Nomads and Christianity in the Middle Ages", *Journal of Ecclesiastical History* 26, n° 3, Londres 1975, pp. 209-221, reprès a *idem* 1976.
- FREND 1976 = William Hugh Clifford FREND, *Religion Popular and Unpopular in the Early Christian Centuries*. Variorum, Londres 1976, 396 pp.
- FREND 1977 = William Hugh Clifford FREND, "The Early Christian Church in Carthage", *Excavations at Carthage in 1976*. Ann Arbor 1977, pp. 21-40, reprès a *idem* 1980.
- FREND 1978 = William Hugh Clifford FREND, "Jews and Christians in Third Century Carthage", dans *Paganisme, Judaïsme, Christianisme. Influences et affrontements dans le monde antique. Mélanges offerts à Marcel Simon*. Boccard, Paris 1978, pp. 185-194, reprès a *idem* 1980.
- FREND 1979 = William Hugh Clifford FREND, "Town and country in early Christianity", *Studies in Church History* 16, Oxford 1979, pp. 25-42, reprès *idem* 1980.
- FREND 1980 = William Hugh Clifford FREND, *Town and country in the early Christian centuries*. Variorum, Londres 1980, 372 pp.
- FREND 1982 = William Hugh Clifford FREND, "The North-African Cult of Martyrs", dans *Jenseitsvorstellungen in Antike und Christentum für Alfred Stüber*. Münster 1982, pp. 154-167, reprès a *idem* 1988.
- FREND 1983a = William Hugh Clifford FREND, "Fussala: Augustine's Crisis of Credibility (Ep. 20*)", dans *Les Lettres de Saint Augustin découvertes par Johannes Divjak*. Études Augustiniennes, Paris 1983, pp. 251-265, reprès a *idem* 1988.
- FREND 1983b = William Hugh Clifford FREND, "The Divjak Letters: New Light on St Augustine's Problems, 416-428", *Journal of Ecclesiastical History* 34, Cambridge 1983, pp. 497-512, reprès a *idem* 1988.
- FREND 1984 = William Hugh Clifford FREND, "A note on religion and life in a Numidian village in the later Roman Empire", *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques*, n. s. 17 B, Paris 1984, pp. 261-271, reprès a *idem* 1988.
- FREND 1985a = William Hugh Clifford FREND, "The Donatist Church - Forty Years On", dans *Windows on Origins: Essays on the Early Church in honour of Jan Stoop*. University of South Africa, Pretoria 1985, pp. 70-84, reprès a *idem* 1988.
- FREND 1985b = William Hugh Clifford FREND, "The End of Byzantine North Africa: Some Evidence of Transitions", *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques*, n. s. 19 B, Paris 1985, pp. 387-397, reprès a *idem* 1988.
- FREND 1987 = William Hugh Clifford FREND, "The Family of Augustine: a Microcosm of Religious Change in North Africa", dans *Atti del Congresso internazionale su S. Agostino nel XVI centenario della conversione (Roma, 15-20 settembre 1986)*, Roma 1987, pp. 135-151, reprès a *idem* 1988.

- FREND 1988 = William Hugh Clifford FREND, *Archaeology and history in the study of early Christianity*. Variorum, Londres 1988, 308 pp.
- FRÈRE 1944 = Henri FRÈRE (ed. i trad.), *Stace, Silves*. Les Belles Lettres, París 1944, 2 volums.
- FRÉZOULS 1957 = Edmond FRÉZOULS, “Les Baquates et la province romaine de Tingitane”, *Bulletin d'Archéologie Marocaine* 2, 1957, pp. 65-116.
- FRÉZOULS 1990 = Edmond FRÉZOULS, “Les survivances indigènes dans l'onomastique africaine”, *Africa romana* 7, 1990, pp. 161-166.
- FRICK 1968 = Karl FRICK (ed.), *Pomponius Mela, Chorographia*. Teubner, Leipzig 1968.
- FRIEDRICH 1947 = Johannes FRIEDRICH, “Griechisches und Römisches im phönizischem und punischem Gewande”, dins Johann Fück (ed.), *Festschrift Otto Eißfeldt*. Max Niemeyer, Halle 1947, pp. 109-124.
- FRIEDRICH 1953 = Johannes FRIEDRICH, “Vulgärpunisch und Vulgärlatein in den neupunischen Inschriften”, *Cahiers de Byrsa* 3, París 1953, pp. 99-111.
- FRIEDRICH 1957 = Johannes FRIEDRICH, “Zur Frage punischer Lehnwörter im Sardischen”, *Sprache* 3, 1957, pp. 221-224.
- FRIEDRICH & RÖLLIG 1999 = Johannes FRIEDRICH i Wolfgang RÖLLIG, *Phönizisch-punische Grammatik*. Pontificium Institutum Biblicum (Analecta Orientalia 55), Roma 1999³, 266 pp.
- GABSI 2003 = Zouhir GABSI, *An Outline of the Shilha (Berber) Vernacular of Douiret (Southern Tunisia)*. Tesi doctoral. University of Western Sydney, 2003. *Non uidi*.
- GAENG 1992 = Paul A. GAENG, “La morphologie nominale des inscriptions chrétiennes de l'Afrique”, dins Maria Iliescu i Werner Marxgut (eds.), *Latin vulgaire – latin tardif III. Actes du 3ème Colloque international sur le latin vulgaire et tardif*. Niemeyer, Tübingen 1992, pp. 115-131.
- GÄRTNER 2008 = Thomas GÄRTNER, *Untersuchungen zur Gestaltung und zum historischen Stoff der “Johannis” Coripps*. Walter de Gruyter, Berlín / Nova York 2008, 136 pp.
- GAGGERO 1990 = Gianfranco GAGGERO, “I Mauri nella storiografia del tardo impero”, *Africa romana* 7, 1990, pp. 299-308.
- GALAND 1950 = Lionel GALAND, “Onomastique de l'Afrique ancienne”, *Revue internationale d'onomastique* 2, 1950, pp. 67-69.
- GALAND 1951 = Lionel GALAND, “La formation des ethniques dans l'Afrique du Nord romaine (problèmes de méthode et observations)”, dins *3e Congrès international de toponymie et d'anthroponymie (Bruxelles, 15-19 juillet 1949). III: Actes et mémoires*. Lovaina 1951, pp. 778-786. Reprès a *idem* 2002a, pp. 49-57.
- GALAND 1966 = Lionel GALAND, “Inscriptions libyques”, dins *Inscriptions antiques du Maroc*. CNRS, París 1966, pp. 1-80.
- GALAND 1973a = Lionel GALAND, “Die afrikanischen und kanarischen Inschriften des libysch-berberischen Typus: Probleme ihrer Entzifferung”, *Almogaren* 4, Hallein 1973, pp. 65-79.
- GALAND 1973b = Lionel GALAND, “L'alphabet libyque de Dougga”, *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 13-14, Ais de Provença 1973, pp. 361-368. Reprès a *idem* 2002a, pp. 29-36.
- GALAND 1973c = Lionel GALAND, “Observations sur l'enchaînement du récit en berbère”, dins Micheline Galley (ed.), *Actes du premier congrès international d'études des cultures de la Méditerranée occidentale*. SNED, Alger 1973, pp. 91-97.
- GALAND 1974 = Lionel GALAND, “Présentation d'un parler: le touareg de l'Air (introduction grammaticale)”, dins *Petites Soeurs de Jésus, Contes*

BIBLIOGRAFIA

- touaregs de l'Air*. Peeters, Paris 1974, pp. 13-41. Reprès a *idem* 2002a, pp. 117-143.
- GALAND 1976 = Lionel GALAND, "Inscriptions berbères du Sahara occidental", *Almogaren* 7, Hallein 1976, pp. 75-79.
- GALAND 1977 = Lionel GALAND, "Le Berbère et l'onomastique libyque", dans *Actes du Colloque international sur l'Onomastique latine (Paris, 13-15 octobre 1975)*. CNRS, Paris 1977, pp. 299-305.
- GALAND 1984 = Lionel GALAND, "Le comportement des schèmes et des racines dans l'évolution de la langue: exemples touaregs", dans James Bynon (ed.), *Current Progress in Afro-Asiatic Linguistics. Papers of the Third International Hamito-Semitic Congress (London 1978)*. Amsterdam / Philadelphia 1984, pp. 305-315. Reprès a *idem* 2002a, pp. 99-108.
- GALAND 1985 = Lionel GALAND, "La langue berbère existe-t-elle?", *Mélanges linguistiques offerts à Maxime Rodinson*. Geuthner, Paris 1985, pp. 175-184. Reprès a *idem* 2002a, pp. 69-78.
- GALAND 1987 = Lionel GALAND, "Les emplois de l'aoriste sans particule en berbère", dans H. Jungraithmayr i W. Müller (eds.), *Proceedings of the Fourth International Hamito-Semitic Congress (Marburg, 20-22 September 1983)*. Benjamins, Amsterdam / Philadelphia 1987, pp. 361-379. Reprès a *idem* 2002a, pp. 259-271.
- GALAND 1987-1988 = Lionel GALAND, "Berberisch: der Schlüssel zum Altkanarischen?", *Almogaren* 18-19, Hallein 1987-1988, pp. 7-16. Reprès a *idem* 2002a, pp. 59-66.
- GALAND 1988 = Lionel GALAND, "Le berbère", dans Jean Perrot (dir.), *Les langues dans le monde ancien et moderne 3: Les langues chamito-sémitiques*. Éditions du CNRS, Paris 1988, capítol 4, pp. 207-242 i 303-306 (bibliografia), mapa desplegable.
- GALAND 1989 = Lionel GALAND, "Les alphabets libyques", *Antiquités africaines* 25, 1989, pp. 69-81.
- GALAND 1990 = Lionel GALAND, "Du nom au verbe d'état. Le témoignage du berbère", dans Hans G. Mukarovsky (ed.), *Proceedings of the Fifth International Hamito-Semitic Congress, 1987, vol. 1: Hamito-Semitic, Berber, Chadic*. Viena 1990, pp. 123-138. Reprès a *idem* 2002a, pp. 273-283.
- GALAND 1993 = Lionel GALAND, "Petit lexique pour l'étude des inscriptions libyco-berbères", *Almogaren* 23, Hallein 1993, pp. 119-126.
- GALAND 1994 = Lionel GALAND, "À la recherche du Canarien", *Sahara* 6, Segrate (Itàlia) 1994, p. 109-111.
- GALAND 1996 = Lionel GALAND, "Du berbère au libyque: une remontée difficile", *LALIES. Actes des sessions de linguistique et de littérature 16 (Carthage, 21 août-2 septembre 1995)*. Presses de l'E.N.S., Paris 1996, pp. 77-98. Reprès a *idem* 2002a, pp. 3-28.
- GALAND 1997-1998 = Lionel GALAND, "Les consonnes tendues du berbère et leur notation", *Linguistique africaine* 19, Paris 1997-1998, pp. 57-77. Reprès a *idem* 2002a, pp. 147-161.
- GALAND 1999 = Lionel GALAND, "Nouvelles inscriptions libyques", *Épigraphie libyco-berbère. La Lettre du Répertoire des Inscriptions Libyco-Berbères (RILB)* 5, 1999, pp. 1-2.
- GALAND 2000a = Lionel GALAND, "L'écriture libyco-berbère et l'Égypte", *Épigraphie libyco-berbère. La Lettre du Répertoire des Inscriptions Libyco-Berbères (RILB)* 6, 2000, p. 1.
- GALAND 2000b = Lionel GALAND, "La langue touarègue", dans Salem Chaker i Andrzej Zaborski (ed.), *Études berbères et chamito-sémitiques. Mélanges offerts à Karl-G. Prasse*. Peeters, Paris-Lovaina 2000, pp. 189-201.

- GALAND 2001a = Lionel GALAND, "Plaidoyer pour la comparaison", dins Dymitr Ibriszimow i Rainer Vossen (eds.), *Études berbères. Actes du 1. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie*. Frankfurter Afrikanistische Blätter 13. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2001, pp. 63-71.
- GALAND 2001b = Lionel GALAND, "Forme synthétique et forme analytique dans l'évolution du berbère", dins Dymitr Ibriszimow, Rudolf Leger & Uwe Seibert (eds.), *Von Ägypten zum Tschadsee - eine linguistische Reise durch Afrika. Festschrift für Herrmann Jungraithmayr zum 65. Geburtstag*. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 53,3. Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Ergon Verlag, Würzburg 2001, pp. 179-188.
- GALAND 2002a = Lionel GALAND, *Études de linguistique berbère*. Peeters, Lovaina / Paris 2002, xvii+465 pp.
- GALAND 2002b = Lionel GALAND, "Problématique du nom verbal en berbère", dins Kamal Naït-Zerrad (ed.), *Articles de linguistique berbère. Mémorial Werner Vycichl*. L'Harmattan, Paris 2002, pp. 219-234.
- GALAND 2002-2003 = Lionel GALAND, "Interrogations sur le libyque", *Antiquités africaines* 38-39, 2002-2003, pp. 259-266.
- GALAND 2003 = Lionel GALAND, "L'aoriste berbère, l'aspect et les valeurs modales", dins Jérôme Lentin i Antoine Lonnet (eds.), *Mélanges David Cohen*. Maisonneuve & Larose, Paris 2003, pp. 235-246.
- GALAND 2005 = Lionel GALAND, "Le libyque en Algérie", dins Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et culture dans l'Algérie antique : actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 59-68.
- GALAND-PERNET 1968-1969 = Paulette GALAND-PERNET, "Remarques sur la langue de la version berbère de Tinrhir (Maroc) de la *Haggādāh* de *Pesah*", *Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques* 13, 1968-1969, pp. 168-181.
- GALAND-PERNET 1973-1979 = Paulette GALAND-PERNET, "A propos des noms berbères en *us/uc*", *Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques* 18-23, 1973-79, pp. 643-659.
- GARBINI 1966 = Giovanni GARBINI, "Note libiche - I", *Studi Magrebini* 1, Nàpols 1966, pp. 81-90.
- GARBINI 1968 = Giovanni GARBINI, "Note libiche - II", *Studi Magrebini* 2, Nàpols 1968, pp. 113-122.
- GARCIN 1997 = Jean-Claude GARCIN, "Almohades", *Encyclopédie Berbère* 4, 1997, pp. 534-539.
- GARR 1985 = W. Randall GARR, *Dialect Geography of Syria-Palestine, 1000-586 B.C.E.* University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1985, 289 pp.
- GARZYA & ROQUES 2003 = Antonio GARZYA (ed.) i Denis ROQUES (trad. i com.), *Synésios de Cyrène. Correspondance*. Les Belles Lettres, Paris 2003.
- GASCOU 1976 = Jacques GASCOU, "Les curies africaines: origine punique ou italienne?", *Antiquités africaines* 10, 1976, pp. 33-48.
- GASCOU 1985 = Jacques GASCOU, "Aedemon", *Encyclopédie Berbère* 2, 1985, pp. 164-167.
- GASCOU 1991 = Jacques GASCOU, "Bagrada", *Encyclopédie Berbère* 9, 1991, pp. 1310-1312.
- GASPERINI 1988 = Lidio GASPERINI, "Echi della componente autoctona nella produzione epigrafica cirenaica", *Cirene e i Libyi. Quaderni di archeologia della Libia* 12, 1988, pp. 403-413.
- GAST 1986a = Marceu GAST, "Histoire des Kel-Ahaggar", *Encyclopédie Berbère* 3, 1986, pp. 281-301.

BIBLIOGRAFIA

- GAST 1986b = Marceau GAST, "Ajjer", *Encyclopédie Berbère* 3, 1986, pp. 388-396.
- GAST 1987 = Marceau GAST, "Amenukal", *Encyclopédie Berbère* 4, 1987, pp. 581-585.
- GAST 1993 = Marceau GAST, "Cèdres", *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1834-1836.
- GAST 1994 = Marceau GAST, "Coffre", *Encyclopédie Berbère* 13, 1994, pp. 2035-2042.
- GAST 1997 = Marceau GAST, "Foggara", *Encyclopédie Berbère* 19, 1997, pp. 2868-2880.
- GAST 2000a = Marceau GAST, "Ḥarṭānī", *Encyclopédie Berbère* 22, 2000, pp. 3414-3420.
- GAST 2000b = Marceau GAST, "Huwwāra", *Encyclopédie Berbère* 23, 2000, pp. 3513-3521.
- GAST 2004 = Marceau GAST, "Jujubier", *Encyclopédie Berbère* 26, 2004, pp. 3979-3981.
- GAST 2008 = Marceau GAST, "Litholâtrie", *Encyclopédie Berbère* 28-29, 2008, pp. 4421-4429.
- GAST & ASSIÉ 1993 = Marceau GAST i Yvette ASSIÉ, *Des coffres puniques aux coffres kabyles*. CNRS, Paris 1993, 251 pp.
- GAUTHIER 1997 = Y. i Ch. GAUTHIER, "Fezzân (L'art rupestre)", *Encyclopédie Berbère* 18, 1997, pp. 2783-2802.
- GAUTIER 1952 = Émile-Félix GAUTIER, *Le passé de l'Afrique du Nord. Les siècles obscurs*. Payot, Paris 1952 [1927¹], 457 pp.
- GEBBIA 1986 = Clara GEBBIA, "Le comunità giudaiche nell'Africa romana antica e tardoantica", *Africa romana* 3, 1986, pp. 101-112.
- GEBBIA 1988 = Clara GEBBIA, "Ancora sulle 'rivolte' di Firmo e Gildone", *Africa* 5, 1988, pp. 117-129.
- GEBBIA 1990 = Clara GEBBIA, "Essere berbero nell'Africa tardoantica", *Africa romana* 7, 1990, pp. 323-339.
- GEBBIA 2004 = Clara GEBBIA, "I Mauri", *L'Africa romana* 15/1, 2004, pp. 479-504.
- GENEVOIS 1978 = Henri GENEVOIS, "Un rite d'obtention de la pluie: la fiancée d'Anzar", dins M. Galley (ed.), *Actes du 2e Congrès international d'étude des cultures de la Méditerranée (Malta 1976)*. SNED, Alger 1978, pp. 393-401.
- GERMAIN 1957 = Gabriel GERMAIN, "Qu'est-ce que le *Périple* d'Hannon? Document, amplification littéraire ou faux intégral?", *Hespéris* 44, 1957, pp. 205-248.
- GESENIUS 1837 = Wilhelm GESENIUS, *Scripturae linguaeque Phoeniciae monumenta*. Leipzig 1837, 481 pp.
- GETTY 1931 = Marie Madeleine GETTY, *The life of the North Africans as revealed in the sermons of saint Augustine*. Patristic Studies of the Catholic University of America 28, Washington 1931, 159 pp.
- GHAKI 1998 = Mansour GHAKI, "Nouveaux textes libyques et néopuniques de Tunisie", *Africa romana* 12, 1998, pp. 1037-1045.
- GHAZI BEN MAÏSSA 1995 = Halima GHAZI BEN MAÏSSA, "Encore et toujours sur la mort de Ptolémée, le roi amazigh de Maurétanie", *Hespéris – Tamuda* 33, Rabat 1995, pp. 21-37.
- GHAZI BEN MAÏSSA 1996 = Halima GHAZI BEN MAÏSSA, "Les origines du royaume d'Ascalis", *Africa romana* 11, 1996, pp. 1403-1416.
- DE GOEJE 1879-1901 = Michael Jan DE GOEJE (ed.), *Annales quos scripsit Abu Jafar Mohammed ibn Jarri at-Tabari*. Leiden 1879-1901, 15 volums.

- GÖTZ 1888-1923 = Georg GÖTZ (ed.), *Corpus glossariorum latinorum*. Teubner, Leipzig / Berlin 1888-1923, 7 volums.
- GOLVIN 1957 = Lucien GOLVIN, *Le Maghrib central à l'époque des Zirides. Recherches d'archéologie et d'histoire*. Paris 1957, 258 pp.
- GOLVIN 1984 = Lucien GOLVIN, " 'Abd al-Mu'min", *Encyclopédie Berbère* 1, 1984, pp. 64-70.
- GOLVIN 1991 = Lucien GOLVIN, "Botr", *Encyclopédie Berbère* 10, 1991, pp. 1564-1565.
- GOLVIN 1994 = Lucien GOLVIN, "La cité mozabite", *Encyclopédie Berbère* 13, 1994, pp. 2007-2014.
- GOLVIN 1997 = Lucien GOLVIN, "Almoravides", *Encyclopédie Berbère* 4, 1997, pp. 539-542.
- GOODCHILD 1967 = Richard G. GOODCHILD, "Byzantines, Berbers and Arabs in 7th-century Libya", *Antiquity* 41, 1967, pp. 115-125.
- GORDON 2005 = Raymond G. GORDON (ed.), *Ethnologue: Languages of the World*. SIL International, Dallas 2005¹⁵, 1272 pp.
- GOUFFÉ 1974 = Claude GOUFFÉ, "Contacts de vocabulaire entre le haoussa et le touareg", dins André Caquot i David Cohen (eds.), *Actes du Premier Congrès International de Linguistique Sémitique et Chamito-Sémitique (Paris 16-19 juillet 1969)*. Mouton, La Haia / Paris 1974, 357-380.
- GOUFFÉ 1975 = Claude GOUFFÉ, "Notes de lexicologie et d'étymologie soudanaises. III. Contacts de vocabulaire entre le haoussa et le berbère", *Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques* 16, 1971-1972, pp. 155-173.
- GOUKOWSKY 2002 = Paul GOUKOWSKY (ed. i trad.), *Appien, Le livre africain — livre VIII*. Les Belles Lettres, Paris 2002, 228 pp.
- GOULVEN 1921 = Joseph GOULVEN, "Notes sur les origines anciennes des Israélites au Maroc", *Hespéris* 1, 1921, pp. 317-336.
- GOZALBES CRAVIOTO 2005 = Enrique GOZALBES CRAVIOTO, "La resistencia a la romanización en el Marruecos antiguo", dins Mohammed Hammam i Abdellah Salih (eds.), *La résistance marocaine à travers l'histoire ou le Maroc des résistances (actes du colloque, Rabat, 3-5 décembre 2003)*. Publications de l'IRCAM, Rabat 2005, pp. 93-140.
- GRAHAME 1998 = Mark GRAHAME, "Rome without Romanization: cultural change in the pre-desert of Tripolitania (first-third centuries AD)", *Oxford Journal of Archaeology* 17, 1998, pp. 93-111.
- GRATWICK 1971 = Adrian S. GRATWICK, "Hanno's Punic speech in the Poenulus of Plautus", *Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie* 99, 1971 pp. 25-45.
- GRÉBÉNART 2001 = Danilo GRÉBÉNART, "Imragen", *Encyclopédie Berbère* 24, 2001, pp. 3705-3709.
- GREEN 1951 = William M. GREEN, "Augustine's use of Punic", *University of California publications in Semitic Philology* 11. *Semitic and Oriental Studies presented to W. Popper*, Los Angeles 1951, pp. 179-190.
- GREENBERG 1955 = Joseph Harold GREENBERG, *Studies in African Linguistic Classification*. Compass Publishing Company, New Haven 1955, 116 pp.
- GREENBERG 1966 = Joseph Harold GREENBERG, *Languages of Africa*. Mouton, La Haia 1966, 180 pp.
- GREGORI 1990 = Gian Luca GREGORI, "Forme onomastiche indigene e puniche ad Apisa Maius, Siagu, Themetra e Thimiliga", *Africa romana* 7, 1990, pp. 167-177.
- GRIEFENOW-MEWIS 2001 = Catherine GRIEFENOW-MEWIS, *A Grammatical Sketch of Written Oromo*. Rüdiger Köppe Verlag, Colônia 2001, 118 pp.

BIBLIOGRAFIA

- GRIMAL 1951 = Pierre GRIMAL, *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*. Presses Universitaires de France, Paris 1951 [1996¹³], XXXII+576 pp.
- GROUPE DE RECHERCHES SUR L'AFRIQUE ANTIQUE 1990 = GROUPE DE RECHERCHES SUR L'AFRIQUE ANTIQUE, "La culture latine des citoyens romains d'Afrique d'après les poèmes du mausolée des Flauii à Cillium (CIL VIII, 212-213)", dins *L'Afrique dans l'occident romain (Ier siècle av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.)*. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome sous le patronage de l'Institut national d'archéologie de l'art de Tunis (Rome, 3-5 décembre 1987). École française de Rome, Paris 1990, pp. 49-61.
- GSELL 1911 = Stéphane GSELL, *Atlas archéologique de l'Algérie*. Agence nationale d'archéologie et de protection des sites et monuments historiques, Alger 1997 [1911¹], 2 volums.
- GSELL 1915 = Stéphane GSELL (ed., trad. i com.), *Hérodote. Textes relatifs à l'histoire de l'Afrique du Nord*. Adolphe Jourdan, Alger 1915, 253 pp.
- GSELL 1918-1928 = Stéphane GSELL, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord*. (I) *Les conditions du développement historique. Les temps primitifs. La colonisation phénicienne et l'empire de Carthage*. (II) *L'état carthaginois*. (III) *Histoire militaire de Carthage*. (IV) *La civilisation carthaginoise*. (V) *Les royaumes indigènes. Organisation sociale, politique et économique*. (VI) *Les royaumes indigènes. Vie matérielle, intellectuelle et morale*. (VII) *La république romaine et les rois indigènes*. (VIII) *Jules César et l'Afrique. Fin des royaumes indigènes*. Hachette, Paris 1918-1928, 8 vols. Reimprès a Otto Zeller Verlag, Osnabrück 1972.
- GSELL 1983 = Stéphane GSELL, *Études sur l'Afrique antique. Scripta uaria*. Université de Lille III, Lilla 1983, 310 pp.
- GUICHARD 2005 = Pierre GUICHARD, "Autour de quelques recherches récentes sur les Berbères en al-Andalus", dins Mohammed Hammam i Abdellah Salih (eds.), *La résistance marocaine à travers l'histoire ou le Maroc des résistances (actes du colloque, Rabat, 3-5 décembre 2003)*. Publications de l'IRCAM, Rabat 2005, pp. 183-197.
- GUTSFELD 1995 = Andreas GUTSFELD, "La reconquête de l'Afrique du Nord, Procope et les Maures", dins *Actes du VIe colloque international sur l'histoire et l'archéologie de l'Afrique du Nord (Pau 1993)*. Paris 1995, p. 315.
- GUY 1976 = Jean-Claude GUY, *Paroles des anciens: apophtegmes des Pères du Désert*. Seuil, Paris 1976, 186 pp.
- HABSBURG 1985 = Margherita von HABSBURG, "Egyptian influence in Cyrenaica during the Ptolemaic period", dins Graeme Barker, John Lloyd i Joyce Reynolds, *Cyrenaica in Antiquity*, numéro especial de *British Archaeological Reports, International Series*, 236. Oxford 1985, pp. 357-364.
- HACHID 2000 = Malika HACHID, *Les premières berbères. Entre Méditerranée, Tassili et Nil*. Ina-Yas, Alger 2000, 317 pp.
- HADDACHI 2000 = Ahmed HADDACHI, *Dictionnaire de tamazight. Parler des Ayt Merghad (Ayt Yaflman)*. Imprimerie Beni Snassen, Oulja-Salé 2000, XXXII+207 pp.
- HADDADOU 2000 = Mohand Akli HADDADOU, *Le Guide de la culture berbère*. Ina-Yas, Alger 2000, 316 pp.
- HADDADOU 2003 = Mohand Akli HADDADOU, *Le vocabulaire berbère commun, suivi d'un glossaire des principales racines berbères communes*. Tesi doctoral en lingüística amaziga inèdita llegida el 28/5/2003 a la universitat de Tizi n Wuzzu. *Non uidi*.

- HADJ-SADOK 1949 = Mahammed HADJ-SADOK (ed., trad. i com.), *Ibn Khurradâdhbih. Description du Maghreb et de l'Europe au IIIe= IXe siècle*. Carbonel, Alger 1949, 134 pp.
- HADJ-SADOK 1983 = Mahammed HADJ-SADOK (ed. i trad.), al-Idrīsī, *Le Magrib au 6e siècle de l'hégire (12e siècle après J-C.). Texte établi et traduit en français d'après nuzhat al-mustaq par M. Hadj-Sadok*. Publisud, Paris 1983, 219+187 pp.
- HAGAN 2001 = Helène E. HAGAN, *The Shining Ones. An Etymological Essay on the Amazigh Roots of Egyptian Civilisation*. Xlibris, s.l. 2001, 138 pp.
- HAIDER 1988 = Peter W. HAIDER, *Griechenland-Nordafrika: Ihre Beziehungen zwischen 1500 und 600 V. Chr.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1988, XI+265 pp.
- HALÉVY 1874 = Joseph HALÉVY, "Études berbères", *Journal asiatique* 7/3 (pp. 73-203) i 7/4 (pp. 369-416) 1874.
- HALFF 1963-1964 = Giselle HALFF, "L'onomastique punique de Carthage. Répertoire et commentaire", *Karthago* 12, 1963-1964, pp. 63-146.
- HAMDOUNE 1993 = Christine HAMDOUNE, "Ptolémée et la localisation des tribus de Tingitane", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 105/1, 1993, pp. 241-289.
- HAMDOUNE 1995 = Christine HAMDOUNE, "De Pline à Ptolémée. Permanences et ruptures chez les peuples indigènes de Maurétanie Tingitane", dins *Actes du VIe colloque international sur l'histoire et l'archéologie de l'Afrique du Nord (Pau 1993)*. Paris 1995, pp. 293-308.
- HAMDOUNE 1998 = Christine HAMDOUNE, "Gens, gentes, gentiles", *Encyclopédie Berbère* 20, 1998, pp. 3045-3052.
- HAMDOUNE 2005 = Christine HAMDOUNE, "Spécificité et identité des cavaliers africains de l'armée romaine", dins Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et cultures dans l'Algérie antique: actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 235-260.
- HAMMAM & SALIH 2005 = Mohammed Hammam i Abdellah Salih (eds.), *La résistance marocaine à travers l'histoire ou le Maroc des résistances (actes du colloque, Rabat, 3-5 décembre 2003)*. Publications de l'IRCAM, Rabat 2005, 354 pp.
- HAMMAN 1979 = Adalbert-Gautier HAMMAN, *La vie quotidienne en Afrique du Nord au temps de saint Augustine*. Hachette, Paris 1979, 474 pp.
- HANOTEAU & LETOURNEAU 1872 = Adolphe HANOTEAU i Aristide LETOURNEAU, *La Kabylie et les coutumes kabyles*. A. Challamel, Paris 1872, 3 volums. Reeditat per Éditions Bouchène, Paris 2003.
- HANSEN 2005 = Peter Allan HANSEN (ed.), *Hesychii Alexandrini Lexicon*. De Gruyter, Berlín 2005, XXIII+404 pp. Continuació de l'edició de K. Latte, abraça de la pi a la sigma.
- HARRIS (W.V.) 1989 = William Vernon HARRIS, *Ancient Literacy*. Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts) / Londres 1989, pp. 175-193.
- HARRISON 2000 = Stephen J. HARRISON, *Apuleius, a Latin sophist*. Oxford University Press, Oxford 2000, 281 pp.
- HARRISON, HILTON & HUNINK 2002 = Stephen J. HARRISON, John HILTON i Vincent HUNINK, *Apuleius Rhetorical Works*. Oxford University Press, Oxford 2002, 225 pp.
- HART 1967 = David Montgomery HART, "Segmentary systems and the role of 'five fifths' in tribal Morocco", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 3, Ais de Provença 1967, pp. 65-96.

BIBLIOGRAFIA

- HART 1978 = David Montgomery HART, "Notes on the socio-political structure and institutions of two tribes of the Ayt Yafelman confederacy: the Ait Murghad & Ait Hadiddu", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 26/2, Ais de Provença 1978, pp. 55-74.
- HART 1981 = David Montgomery HART, *Dadda 'Atta and his forty grandsons: the social-political organization of the Ait 'Atta of southern Morocco*. Menas Press, Outwell, Wisbech, Cambridgeshire 1981, 262 pp.
- HART 1984 = David Montgomery HART, *The Ait 'Atta of southern Morocco: daily life and recent history*. Menas Press, Outwell, Wisbech, Cambridgeshire 1984, 260 pp.
- HARTUNG 1894 = Edmund HARTUNG, "Johannes Chrysostomus und die Heidenmission", *Allgemeine Missionszeitschrift* 21, 1894, pp. 310-326.
- HAURY 1964 = Jakob HAURY (ed.), *Procopius, De aedificiis*. Teubner, Leipzig 1964, 410 pp.
- HAURY 2001 = Jakob HAURY (ed.), *Procopius, De bellis libris I-IV: Bellum Persicum. Bellum Vandalicum*. Teubner, Leipzig 2001, 660 pp.
- HAWAD 1985 = Mahmoudad HAWAD, "Tagdudt", *Encyclopédie Berbère* 2, 1985, pp. 247-248.
- HAYWARD 2000 = Richard J. HAYWARD, "Afroasiatic", dins Bernd Heine i Derek Nurse (eds.), *African Languages: An Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge 2000, pp. 74-98.
- HEATH 2005a = Jeffrey HEATH, *A Grammar of Tamashek (Tuareg of Mali)*. Mouton de Gruyter, Berlin 2005, XVIII+745 pp.
- HEATH 2005b = Jeffrey HEATH, *Tamashek Texts from Timbuktu and Kidal*. Rüdiger Köppe Verlag, Colônia 2005, 164 pp.
- HEATH 2006 = Jeffrey HEATH, *Dictionnaire touareg du Mali: tamashek-anglais-français*. Karthala, Paris 2006, 843 pp.
- HEIBERG 1924 = J. L. Heiberg (ed.), *Glossae medicinales*, dins *Det Kgl Danske videnskabernes Selskab., Historik-filologiske Meddelelser*, 9, 1. A.F. Høst & Søn, Copenhaguen 1924.
- HEINE & NURSE 2008 = Bernd HEINE i Derek NURSE (eds.), *A linguistic geography of Africa*. Cambridge University Press, Cambridge 2008, 408 pp.
- HELM 1898 = Rudolf HELM (ed.), *Fabii Planciadis Fulgentii V. C.: Opera*. Teubner, Leipzig 1898.
- HELM 1952 = Rudolf HELM, "Pomponius Porphyrio", dins August Friedrich von Pauly i Georg Wissowa (ed.), *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 21, 2. Metzler, Stuttgart 1952, col. 2412-2416.
- HELM 1959 = Rudolf HELM (ed.), *Apuleius, Florida*. Teubner, Leipzig 1959.
- HELM 1994 = Rudolf HELM (ed.) *Apuleius, Apologia (Pro se de magia)*. Teubner, Leipzig 1994.
- HELMREICH 1894 = Georg HELMREICH, "Beobachtungen auf dem Gebiete des Medicinerlatein", *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* 1, 1884, pp. 327-328.
- HELMREICH 1916 = Georg HELMREICH, "Gufio bei Cassius Felix", *Blätter für die Bayerische Gymnasial-Schulwesen* 52, 1916, p. 184.
- HESTER & HOBLER 1969 = James J. HESTER i Philip M. HOBLER, *Prehistoric Settlement Patterns in the Libyan Desert*. University of Utah Anthropological Papers 92, Salt Lake City 1969, 174 pp.
- HETZRON 1987 = Robert HETZRON, "Afroasiatic Languages", dins Bernard Comrie (ed.), *The World's Major Languages*. Oxford University Press, Oxford 1987, pp. 647-653.
- HETZRON 1997 = Robert HETZRON (ed.), *The Semitic Languages*. Routledge, Londres 1997, XX+572 pp.

- HEURGON 1976 = Jacques HEURGON, "L'agronome carthaginois Magon et ses traducteurs en latin et en grec", *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, 1976, pp. 441-456.
- HILLE 2005 = Larbi HILLE, *Repertoire des travaux de recherche sur l'amazighe*. Publications de l'IRCAM, Rabat 2005, 110 pp.
- HIRSCHBERG 1963 = Haïm Zeev HIRSCHBERG, "The Problem of the Judaized Berbers", *Journal of African History* 4, 1963, pp. 313-339.
- HIRSCHBERG 1974 = Haïm Zeev HIRSCHBERG, *A History of the Jews of North Africa. Volume 1: From Antiquity to the 16th century*. Brill, Leiden 1974, 518 pp., especialment pp. 24-27 ("The Jewish settlement in Cyrene").
- HOCK & JOSEPH 1996 = Hans Henrich HOCK i Brian D. JOSEPH, *Language History, Language Change and Language Relationship. An introduction to Historical and Comparative Linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin / Nova York 1996, xv+602 pp.
- HODGE 1970 = Carleton T. HODGE, "Afroasiatic: An Overview", dins Albert Sebeok (ed.), *Current Trends in Linguistics, volume 6*. Mouton, La Haia / París 1970, pp. 237-254.
- HODGE 1971 = Carleton T. HODGE (ed.), *Afroasiatic: A Survey*. Mouton, La Haia 1971, 130 pp.
- HÖLSCHER 1937 = Wilhelm HÖLSCHER, *Libyer und Ägypter: Beiträge zur Ethnologie und Geschichte libyscher Völkerschaften nach den altägyptischen Quellen*. Augustin, Glückstadt 1937, 70 pp.
- HOFTIJZER & JONGELING 1995 = Jacob HOFTIJZER i Karel JONGELING, *Dictionnaire of the North-West Semitic Inscriptions*, 2 vols. Brill, Leiden / Nova York / Colònia 1995, 1266 pp.
- HOHL 1927 = Ernst HOHL (ed.), *Historia Augusta*, vol. 1. Teubner, Leipzig 1927.
- HOLM 1988-1989 = John A. HOLM, *Pidgins and Creoles*. Cambridge University Press, Cambridge 1988-1989, 2 volums, 704 pp. + mapes.
- HOLM 2000 = John A. HOLM, *An Introduction to pidgins and creoles*. Cambridge University Press, Cambridge 2000, 282 pp.
- HOLTUS, METZTELTIN & SCHMITT 1988-2005 = Günther HOLTUS, Michael METZTELTIN i Christian SCHMITT (eds.), *Lexikon der romanistischen Linguistik*. Niemeyer, Tübingen 1988-2005, 8 vols.
- HOPPE 1932 = Heinrich HOPPE, *Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians*. Gleerup, Lund 1932, 167 pp.
- HORN & RÜGER 1979 = Heinz Günter HORN i Christoph B. RÜGER (eds.), *Die Numider: Reiter und Könige nördlich der Sahara*. Rheinisches Landesmuseum, Bonn 1979, 674 pp.
- VAN DEN HOUT 1988 = Michael VAN DEN HOUT (ed.), *M. Cornelii Frontonis epistulae*. Teubner, Leipzig 1988.
- HOW & WELLS 1936 = Walter W. HOW i Joseph WELLS, *A commentary on Herodotus. Volume 1 (Books 1-4)*. Clarendon Press, Oxford 1936, 456 pp.
- HOWALD & SIGERIST 1927 = Ernst HOWALD i Heinrich E. SIGERIST (eds.), *Antonii Musae De herba Vettonica liber, Pseudoapulei Herbarius, Anonymi De taxone liber, Sexti Placiti Liber medicinae ex animalibus*. Corpus medicorum Latinorum 4, Teubner, Leipzig / Berlin 1927, xxiv+347 pp.
- HUGUET 1914-1915 = J. HUGUET, "Latins et Berbères", *Les Archives Berbères* 1, fasc. 4, 1915-1916, p. 245-264.
- HUNWICK 2003 = John O. HUNWICK, *Timbuktu & the Songhay Empire: Al-Sa'dīs Ta'rīkh al-sūdān down to 1613 and other Contemporary Documents*. Brill, Leiden 2003, lxv+414 pp.
- HUYGHE 1906 = G. HUYGHE, *Dictionnaire français-chaouïa (Qamūs rūmi-caui)*. Jourdan, Alger 1906, 750 pp.

BIBLIOGRAFIA

- HUYGHE 1907 = G. HUYGHE, *Dictionnaire chaouiïa-arabe-kabyle-français*. Jourdan, Alger 1907, 571 pp.
- IAM = EUZENNAT, MARION *et alii* 1982 = Maurice EUZENNAT, Jean MARION *et alii*, *Inscriptions antiques du Maroc, 2, Inscriptions latines*. CNRS, Paris 1982, 468 pp.
- IBÁÑEZ 1944 = Esteban IBÁÑEZ, *Diccionario español-rifeño*. Ediciones de la revista "Verdad y Vida", Madrid 1944, XXXI+440 pp.
- IBÁÑEZ 1947 = Esteban IBÁÑEZ, "Voces hispano-latinas en el dialecto rifeño", *Verdad y Vida*, Madrid 1947, pp. 365-381.
- IBÁÑEZ 1949 = Esteban IBÁÑEZ, *Diccionario rifeño-español (etimológico)*. CSIC / Instituto de Estudios Africanos, Madrid 1949, LXXV+331 pp.
- IBÁÑEZ 1954 = Esteban IBÁÑEZ, *Diccionario español-baamrani (dialecto bereber de Ifni)*. CSIC / Instituto de Estudios Africanos, Madrid 1954, XXXVI+318 pp.
- IBÁÑEZ 1961 = Esteban IBÁÑEZ, "Supervivencia de voces latinas en el dialecto bereber del Rif", *Orbis* 10, Lovaina 1961, pp. 447-455.
- IBRISZIMOW, LEGER & SEIBERT 2001 = Dymitr IBRISZIMOW, Rudolf LEGER & Uwe SEIBERT (eds.), *Von Ägypten zum Tschadsee - eine linguistische Reise durch Afrika. Festschrift für Hermann Jungraithmayr zum 65. Geburtstag*. Ergon Verlag, Würzburg 2001, 542 pp.
- IBRISZIMOW & PORKHOMOVSKY 2003 = Dymitr IBRISZIMOW i Victor PORKHOMOVSKY, "Towards a Typology of Kinship Terms and Systems in Afro-Asiatic (Hamito-Semitic): 1. West Chadic and Modern South Arabian", dins H. Ekkehard Wolff, *Topics in Chadic Linguistics. Papers from the 1st Biennial International Colloquium of the Chadic Languages (Leipzig, July 5-8, 2001)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2003, pp. 73-93.
- IBRISZIMOW & VOËN 2001 = Dymitr IBRISZIMOW i Rainer VOËN (eds.), *Études berbères. Actes du 1. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie*. Frankfurter Afrikanistische Blätter 13. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2001, 192 pp.
- IBRISZIMOW, VOËN & KOSSMANN 1998-2004 = Dymitr IBRISZIMOW, Rainer VOËN i Maarten KOSSMANN, *Bulletin d'Information sur les Recherches en Linguistique Berbère (1998-2004)*. Consultable en línia a www.old.uni-bayreuth.de/afrikanistik/birlib. D'aleshores ençà, aquesta bibliografia no ha estat actualitzada.
- IBRISZIMOW, VOËN & STROOMER 2006 = Dymitr IBRISZIMOW, Rainer VOËN i Harry STROOMER (eds.): *Études berbères III. Le nom, le pronom et autres articles - Actes du «3. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie», (1.-3. Juillet 2004)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2006, 286 pp.
- IDRIS 1962 = Hady Roger IDRIS, *La Berbérie orientale sous les Zirides (X^e-XIIe siècles)*. Adrien Maisonneuve, Paris 1962, 2 volums, LII+896 pp.
- IGGI-SMAÏL 2003 = Saliha IGGI-SMAÏL, *Contribution à l'étude du lexique kabyle de la botanique*. INALCO, Paris 2003, 288 pp. Treball inèdit.
- IL Afr = CAGNAT, MERLIN & CHATELAIN 1922 = René CAGNAT, Alfred MERLIN i Louis CHATELAIN, *Inscriptions latines d'Afrique*. Ernest Leroux, Paris 1923, 223 pp.
- IL Alg = *Inscriptions latines de l'Algérie*. Tom 1: *Inscriptions de la Proconsulaire* (ed. Stéphane GSELL). Honoré Champion, Paris 1922.
- IL Alg2 = *Inscriptions latines de l'Algérie*. Tom 2: *Inscriptions de la Confédération Cirtéenne, de Cuicul et de la tribu des Suburbures* (recollides per Stéphane Gsell, preparades per E. Albertini i J. Zeiller i publicades per Hans-Georg Pflaum). Honoré Champion, Paris 1957 (vol. 1), *ibidem* 1976 (vol. 2), Boccard, Paris 2003 (vol. 3, a cura de Xavier Dupuis).

- ILEVBARE 1970 = J. A. ILEVBARE, "Language and the process of cultural assimilation in Ancient North Africa", *Nigeria and the Classics* 12, Ibadan 1970, pp. 80-85.
- ILTun = Alfred MERLIN, *Inscriptions latines de la Tunisie*. Presses Universitaires de France, Paris 1944, 340 pp.
- INSTITUT GÉOGRAPHIQUE NATIONAL 1948 = INSTITUT GÉOGRAPHIQUE NATIONAL, ANNEXE du MAROC, *Carte de Tribus (Maroc au 1.500.000)*. Paris 1948.
- INSTITUT DES HAUTES ÉTUDES MAROCAINES 1945 = INSTITUT DES HAUTES ÉTUDES MAROCAINES, *Initiation au Maroc*. Éditions Vanoest, Rabat 1945 [3ª edició], 399 pp. Edició a cura de Georges-Séraphin Colin i Evariste Lévi-Provençal.
- IRAQUI SINACEUR 1993-1994 = Zakia IRAQUI SINACEUR (dir.), *Dictionnaire Colin d'arabe dialectal marocain*. Editions al-Manāhil, Rabat 1993-1994, 3 volums, 766 pp.
- IREMAM 2007 = *Les manuscrits berbères au Maghreb et dans les collections européennes. Localisation, identification, conservation et diffusion. Actes des journées d'étude (Aix-en-Provence, 9-10 décembre 2002)*. Atelier Perrousseaux, Méolans-Revel 2007, 172 pp.
- IRMSCHER 1990 = Johannes IRMSCHER, "Das römische Afrika als Barbaria un Romania", *Africa romana* 7, 1990, p. 295.
- IRMSCHER 1998 = Johannes IRMSCHER, "Sur le terme *africitas*", *Africa romana* 12, 1998, pp. 1563-1564.
- IRT = Joyce M. REYNOLDS i John B. WARD-PERKINS (eds.), *The Inscriptions of Roman Tripolitania*. Roma / Londres 1952, amb suplementes apareguts als *Papers of the British School at Rome* 23, 1955, pp. 124-147 i a *Libya Antiqua* 1, 1964, pp. 43-46.
- JACQUES 1976 = François JACQUES, "Humbles et notables. La place des *humiliores* dans les collèges de jeunes et leur rôle dans la révolte africaine de 238", *Antiquités africaines* 10, 1976, pp. 217-230.
- JACQUES-MEUNIÉ 1967 = Djinn JACQUES-MEUNIÉ, *Le prix du sang chez les Berbères de l'Atlas*. Imprimerie nationale, Paris 1964, 113 pp.
- JAKOBI & CRASS 2004 = Angelika JAKOBI i Joachim CRASS, *Grammaire du beria (langue saharienne)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2004, XIII+292 pp.
- JAKOBI & KOSSMANN (en premsa) = Angelika JAKOBI i Maarten KOSSMANN, "On alleged Berber borrowings into Nubian", *Sprache und Geschichte in Afrika* (en premsa).
- JARDON 1952 = Maurice JARDON, *Le verbe wargli. Classification des thèmes: notes morphologiques*. Centre d'études berbères, Fort-National 1952, 35 pp.
- JOSEPH & JANDA 2003 = Brian D. JOSEPH i Richard D. JANDA (eds.), *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell, Oxford 2003, XVIII+881 pp.
- JANON 1980 = Michel JANON, "L'Aurès au VIe siècle. Note sur le récit de Procope", *Antiquités africaines* 15, 1980, pp. 345-351.
- JOFFÉ 1990 = E. G. H. JOFFÉ, "Relations between Libya, Tunisia and Malta up to the British Occupation of Malta", *Libyan Studies* 21, 1990, pp. 65-73.
- JONES 1989 = G. D. B. JONES, "Town and City in Tripolitania: Studies in Origins and Development 1969-1989", *Libyan Studies* 20, 1989, pp. 91-106.
- JONGELING 1973 = Karel JONGELING, "Materials furnished by Arab geographers for the history of some Berber tribes in the 'Provincia Barca' ", dins Micheline Galley (ed.), *Actes du premier congrès d'études des cultures méditerranéennes d'influence arabo-berbère (Malte, 1972)*. SNED, Alger 1973, pp. 209-212.

BIBLIOGRAFIA

- JONGELING 1994 = Karel JONGELING, *North-African names from Latin sources*. CNWS Publications vol. 21, Leiden 1994, XXXVIII+216 pp.
- JONGELING 2008 = Karel JONGELING, *Handbook of Neo-Punic Inscriptions*. Mohr Siebeck, Tübingen 2008, XXIII+435 pp.
- JONGELING & KERR 2002 = Karel JONGELING i Robert M. KERR, “A personal Phoenico-Punic Dictionary”, *Orientalia* 71, 2002, pp. 173-181.
- JONGELING & KERR 2005a = Karel JONGELING i Robert M. KERR (eds.), *Late Punic Epigraphy. An introduction to the study of Neo-Punic and Latino-Punic inscriptions*. Mohr Siebeck, Tübingen 2005, X+115 pp.
- JONGELING & KERR 2005b = Karel JONGELING i Robert M. KERR, “Latino/Graeco-Punic Dictionary”, 2005 (última modificació), consultable en línia a www.website.leidenuniv.nl/~jongelingk/projects/latpun/Dictionary/LPdictintro.htm
- JORDAN 1934 = Antoine JORDAN, *Dictionnaire berbère-français (dialecte tachelhit)*. Éditions Omnia, Rabat 1934, 159 pp. Conté 6.025 formes.
- JUD 1917 = Jakob JUD, “Probleme der altromanischen Wortgeographie”, *Zeitschrift für romanische Philologie* 38, 1917, pp. 1-75.
- JUNGRAITHMAYR & IBRISZIMOW 1994 = Herrmann JUNGRAITHMAYR i Dymitr IBRISZIMOW, *Chadic Lexical Roots. Volume 1: Tentative reconstruction, grading, distribution and comments. Volume 2: Documentation*. Dietrich Reimer Verlag, Berlín 1994, XLI+193 pp. i XX+347 pp.
- JUNGRAITHMAYR, MÖHLIG & STORCH 2004 = Herrmann JUNGRAITHMAYR, Wilhelm J. G. MÖHLIG i Anne STORCH, *Lehrbuch der Hausa-Sprache*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2004, 335 pp.
- JUNYENT 1998 = Carme JUNYENT, *La expansión bantú*. Asociación española de africanistas, Madrid 1998, 60 pp.
- KAJANTO 1965 = Iiro KAJANTO, *The Latin Cognomina*. Keskuskirjapaino, Hèlsinki 1965, 418 pp.
- KASTENHOLZ 1996 = Raimund KASTENHOLZ, *Sprachgeschichte im West-Mande. Methoden und Rekonstruktionen*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 1996, 281 pp., 1 mapa, 587 taules.
- KAYE & ROSENHOUSE = Alan S. KAYE i Judith ROSENHOUSE, “Arabic Dialects and Maltese”, dins Robert Hetzron (ed.), *The Semitic Languages*. Routledge, Londres 1997, pp. 263-311.
- KEENAN 1935 = Mary Emily KEENAN, *The life and times of St. Augustine as revealed in his letters*. Patristic Studies of the Catholic University of America 45, Washington 1935, XX+221 pp.
- KEIL 1855-1880 = Heinrich KEIL (ed.), *Grammatici latini*. Olms, Hildesheim 1961, 8 volums. Reimpressió de l'edició de 1855-1880.
- KELLER 1864-1867 = Otto KELLER, “Über Porphyron, Pseudoacron und Fulgentius”, dins *Symbola in honorem F. Ritschelii*. Leipzig 1864-1867, pp. 489-502.
- KELLER 1879 = Otto KELLER, “Zu Porphyron”, *Rheinisches Museum für Philologie* 34, 1879, pp. 147-149.
- KERR 2005 = Robert M. KERR, “North African Centenaria and Hebrew נְצִיבִים. Some remarks relating to the Latino-Punic inscription from Gasr el-Azaiz (IRT 893)”, dins Leonid Kogan et alii (eds.), *Babel und Bibel 2: Memoriae Igor M. Diakonoff*. Eisensbrauns, Winona Lake (Indiana) 2005, pp. 475-511.
- KERR 2007 = Robert M. KERR, *Latino-Punic and its Linguistic Environment*. Tesi doctoral llegida el 21/2/2007 a la Universitat de Leiden.
- KIEßLING 2003 = Roland KIEßLING “Infix Genesis in South Cushitic”, dins Marvin Lionel Bender, Gábor Takács i David L. Appleyard (eds.),

- Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 109-122.
- KIEßLING & MOUS 2003 = Roland KIEßLING i Maarten MOUS, *The Lexical Reconstruction of West-Rift Southern Cushitic*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2003, 358 pp.
- KÖHLER & BAUMGARTNER 1974-1990 = Ludwig KÖHLER i Walter BAUMGARTNER, *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*. Brill, Leiden 1974-1990³.
- KÖNIG 1990 = Ingemar KÖNIG, "Die frühe nordafrikanische Kirche als Katalysator sozialen einheimischen Widerstandes gegen Rom?", *Africa romana* 7, 1990, pp. 363-373.
- KOGAN 2002 = Leonid E. KOGAN, "Addenda et Corrigenda to the *Hamito-Semitic Etymological Dictionary (HSED)* by V. Orel and O. Stolbova (II)", *Journal of Semitic Studies* 47/1, University of Manchester 2002, pp. 183-202.
- KOGAN & MILITAREV 2004 = Leonid KOGAN i Alexander MILITAREV, "New Etymologies for common Semitic animal names", dins Gábor Takács (ed.), *Egyptian and Semito-Hamitic (Afro-Asiatic) Studies in Memoriam Werner Vycichl*. Brill, Leiden 2004, pp. 144-154.
- KOLENDO 1995 = Jerzy KOLENDO, "Les institutions autochtones dans les domaines africaines", dins *Actes du VIe colloque international sur l'histoire et l'archéologie de l'Afrique du Nord (Pau 1993)*. Paris 1995, pp. 309-314.
- KOLLAUTZ 1983 = Arnulf KOLLAUTZ, "Orient und Okzident am Ausgang des 6. Jh. Johannes, Abt von Biclaram, Bischof von Gerona, der Chronist des westgotischen Spaniens", *Byzantiná* 12, 1983, pp. 463-506.
- KOSSMANN 1989 = Maarten G. KOSSMANN, "L'inaccompli négatif en Berbère", *Études et Documents Berbères* 6, 1989, pp. 19-29.
- KOSSMANN 1997 = Maarten G. KOSSMANN, *Grammaire du parler berbère de Figuig (Maroc oriental)*. Éditions Peeters, Paris / Lovaina 1997, 554 pp.
- KOSSMANN 1999a = Maarten KOSSMANN, *Essai sur la phonologie du proto-berbère*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 1999, 316 pp.
- KOSSMANN 1999b = Maarten G. KOSSMANN, "Cinq notes de linguistique historique berbère", *Études et Documents Berbères* 17, 1999, pp. 131-152.
- KOSSMANN 2000a = Maarten G. KOSSMANN, *Esquisse grammaticale du rifain oriental*. Éditions Peeters, Paris / Lovaina 2000, 215 pp.
- KOSSMANN 2000b = Maarten G. KOSSMANN, "Le futur à Ghadamès et l'origine de la conjugaison verbale en berbère", dins Salem Chaker i Andrzej Zaborski (ed.), *Études berbères et chamito-sémitiques. Mélanges offerts à Karl-G. Prasse*. Éditions Peeters, Paris / Lovaina 2000, pp. 237-255.
- KOSSMANN 2001a = Maarten G. KOSSMANN, "L'origine du vocalisme en zénaga de Mauritanie", dins Dymitr Ibriszimow i Rainer Vossen (eds.), *Études berbères. Actes du 1. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie*. Frankfurter Afrikanistische Blätter 13. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2001, pp. 23-31.
- KOSSMANN 2001b = Maarten G. KOSSMANN, "The Origin of the Glottal Stop in Zenaga and its Reflexes in the other Berber Languages", *Afrika und Übersee* 84, 2001, pp. 61-100.
- KOSSMANN 2002a = Maarten KOSSMANN, "L'origine de l'aoriste intensif en berbère", *Bulletin de la Société de linguistique de Paris* 97, 2002, pp. 353-370.
- KOSSMANN 2002b = Maarten KOSSMANN, "Deux emprunts à l'égyptien ancien en berbère", dins Kamal Naït-Zerrad (ed.), *Articles de linguistique berbère. Mémorial Werner Vycichl*. L'Harmattan, Paris 2002, pp. 245-252.

BIBLIOGRAFIA

- KOSSMANN 2003 = Maarten G. KOSSMANN, "The Origin of the Berber 'Participle'", dins Marvin Lionel Bender, Gábor Takács i David L. Appleyard (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 27-40.
- KOSSMANN 2004 = Maarten G. KOSSMANN, "Is There a Songhay Substratum in Gourara Berber?", dins Kamal Naït-Zerrad, Rainer Vossen i Dymitr Ibriszimow (eds.), *Nouvelles études berbères. Le verbe et autres articles. Actes du 2. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2004, pp. 51-66.
- KOSSMANN 2005a = Maarten G. KOSSMANN, *Berber Loanwords in Hausa*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2005, x+228 pp.
- KOSSMANN 2005b = Maarten KOSSMANN, "Geschichte der Verbalaspektstämme im Berberischen". Text inèdit de la jornada d'estudis *Berber-Tag*, Colònia 30/11/2005, 10 pp.
- KOSSMANN 2006a = Maarten G. KOSSMANN, "Remarks on the history of some Zenaga pronouns", dins Dymitr Ibriszimow, Rainer Voßen i Harry Stroomer (eds.): *Études berbères III. Le nom, le pronom et autres articles – Actes du «3. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie», (1.-3. Juillet 2004)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2006.
- KOSSMANN 2006b = Maarten KOSSMANN, "L'apophonie aspectuelle en berbère et en sémitique: essai de reconstitution", dins *Journée d'hommages en mémoire de Naïma Louali (Lyon, 23 mars 2006)*. Text pendent de publicació.
- KOSSMANN 2008 = Maarten KOSSMANN, "Towards a model of the spread of innovations in language (and some consequences for recent language contact models)" i "The dating of Proto-Berber and its (lack of) implications", dins *Workshop on Historical Linguistics (Lyon, May 2008)*, 7+2 pp. Document inèdit.
- KOSSMANN 2009 = Maarten KOSSMANN, "The names of King Antef's dogs", pendent de publicació en un volum d'homenatge als Galands.
- KOTULA 1973 = Tadeusz KOTULA, "Remarques sur les traditions puniques dans la constitution des villes de l'Afrique romaine", dins *Akten des 6. internationalen Kongress für griechische und lateinische Epigraphik (München 1972)*. C. H. Beck, Munic 1973, pp. 73-83.
- KOTULA 1983 = Tadeusz KOTULA, "Point de vue sur le Christianisme Nord-Africain à l'Époque du Bas-Empire", *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae 6 (Congrès de Varsovie 25 juin – 1er juillet 1978)*. Nauwelaerts, Brussel·les 1983, pp. 116-120.
- KOTULA 1987 = Tadeusz KOTULA, "*Faraxen, famosissimus dux Maurorum*", *Africa romana* 4, 1987, pp. 229-234.
- KRAHMALKOV 2000 = Charles R. KRAHMALKOV, *Phoenician-Punic Dictionary*. Peeters, París / Lovaina 2000, 499 pp.
- KRAHMALKOV 2001 = Charles R. KRAHMALKOV, *A Phoenician-Punic Grammar*. Brill, Leiden / Boston / Colònia 2001, 309 pp.
- KRAMERS & WIET 1964 = Johannes Hendrik KRAMERS i Gaston WIET (trad.), *Ibn Hawqal, Configuration de la Terre (Kitab surat al-ard)*. Maisonneuve, París 1964, 2 volums, 551 pp.
- KRANDEL-BEN YOUNÈS 2002 = Alia KRANDEL-BEN YOUNÈS, *La présence punique en pays numide*. Institut national du patrimoine de Tunis / Boccard, París 2002, 481 pp.
- KRINGS 1990 = Véronique KRINGS, "Les libri Punici de Salluste", *Africa romana* 7, 1990, pp. 109-117.
- KRINGS 1995 = Véronique KRINGS (ed.), *La civilisation phénicienne & punique. Manuel de recherche*. Brill, Leiden / New York / Colònia 1995, 923 pp.

- KROLL 1897 = Wilhelm KROLL, "Das afrikanische Latein", *Rheinisches Museum für Philologie* 52, 1897, pp. 569-590.
- KRÜSS 1976 = James KRÜSS, "Die 'Glücklichen Inseln' bei lateinischen Dichtern", *Almogaren* 7, Hallein 1976, pp. 11-15.
- KÜBLER 1892 = Bernhard KÜBLER, "Die Appendix Probi", *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* 7, Leipzig 1892, pp. 593-595.
- KÜBLER 1893a = Bernhard KÜBLER, "Die lateinische Sprache auf afrikanischen Inschriften", *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* 8, Leipzig 1893, pp. 161-202.
- KÜBLER 1893b = Bernhard KÜBLER, "Zur Sprache der Leges Burgundionum", *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* 8, Leipzig 1893, pp. 445-451.
- KUPER & GABRIEL 1979 = Rudolph KUPER i Baldur GABRIEL, "Zur Urgeschichte des Maghreb", dins Heinz Günter Horn i Christoph B. Rüter (eds.), *Die Numider: Reiter und Könige nördlich der Sahara*. Rheinisches Landesmuseum, Bonn 1979, pp. 23-42.
- KURFESS 1957 = Alfons KURFESS (ed.), *C. Sallusti Crispi Catilina, Iugurtha, fragmenta ampliora*. Teubner, Leipzig 1957, 200 pp.
- KUTSCHER 1982 = Eduard Yechezkel KUTSCHER, *A History of the Hebrew Language*. Brill, Leiden 1982, 306 pp. Sobre el dialecte judeoàrab de Fes: pp. 287-289; sobre el dialecte judeoàrab d'Alger: pp. 289-290.
- LABOV 1994 = William LABOV, *Principles of linguistic Change. Volume 1: Internal factors*. Blackwell, Oxford 1994, XIX+641 pp.
- LABOV 2001 = William LABOV, *Principles of linguistic Change. Volume 2: Social factors*. Blackwell, Oxford 2001, XVIII+572 pp.
- LABOURET 1934 = Henri LABOURET, "Les Mandingues et leur langue", *Bulletin du Comité d'Études Historiques et Scientifiques de l'Afrique Occidentale Française* 17, n° 1, 1934, pp. 1-270.
- LACOMBRADÉ, LAMOUREUX & AUJOULAT 1978-2004 = Christian LACOMBRADÉ, Jacques LAMOUREUX i Noël AUJOULAT (eds.), *Synésios de Cyrène*. Les Belles Lettres, París 1978-2004, 4 vols.
- LAFKIOUI 2007 = Mena LAFKIOUI, *Atlas linguistique de variétés berbères du Rif*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2007, 291 pp., 356 mapes, 47 taules, índexs dels mapes i de les taules.
- LAFKIOUI 2008 = Mena LAFKIOUI, "Variation géolinguistique berbère du Rif: le cas des indices personnels verbaux", dins Abderrahman El Aissati (ed.), *The Amazigh language at home and at school*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2008, pp. 51-62.
- LAFKIOUI & BRUGNATELLI 2008 = Mena LAFKIOUI i Vermondo BRUGNATELLI (eds.), *Berber in contact. Linguistic and sociolinguistic perspectives*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2008, 231 pp.
- LAFKIOUI & MEROLLA 2002 = Mena LAFKIOUI i Daniela MEROLLA (eds.), *Contes berbères chaouis de l'Aurès d'après Gustave Mercier*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2002, 163 pp.
- LAMBERTI & TONELLI 1999 = Marcello LAMBERTI i Livia TONELLI (eds.), *Afroasiatica Tergestina. Papers from the 9th Italian Meeting of Afro-Asiatic (Hamito-Semitic) Linguistics (Trieste, April 23-24, 1998)*. Unipress, Pàdua 1999, 450 pp.
- LAMUELA 2005 = Xavier LAMUELA, *El berber. Col·lecció Llengua, immigració i ensenyament del català*, n° 5. Generalitat de Catalunya, Departament de Benestar i Família, Barcelona 2005, 171 pp.
- LANCEL 1972-1991 = Serge LANCEL, *Actes de la conférence de Carthage en 411*. Sources chrétiennes 194 (1er volum): *Introduction générale* (1972); 195 (2n volum): *Texte et traduction de la capitulation générale et des actes de*

BIBLIOGRAFIA

- la première séance* (1972), 224 (3er volum): *Texte et traduction des actes de la deuxième et de la troisième séance* (1975); 373 (4rt volum): *Additamentum criticum, notices sur les sièges et les toponymes, notes complémentaires et index* (1991) 1634 pp.
- LANCEL 1981 = Serge LANCEL, “La fin et la survie de la langue latine en Afrique du Nord. État des questions”, *Revue des études latines* 59, Paris 1981, pp. 269-297.
- LANCEL 1985 = Serge LANCEL, “Y a-t-il une *Africitas*?”, *Revue des études latines* 63, Paris 1985, pp. 161-182.
- LANCEL 1989 = Serge LANCEL, “Augustin (saint)”, *Encyclopédie Berbère* 7, 1989, pp. 1055-1065.
- LANCEL 1990 = Serge LANCEL, “Évêchés et cités dans les provinces africaines (IIIe-Ve siècles)”, dans *L’Afrique dans l’occident romain (Ier siècle av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.). Actes du colloque organisé par l’École française de Rome sous le patronage de l’Institut national d’archéologie de l’art de Tunis (Rome, 3-5 décembre 1987)*. École française de Rome, Paris 1990, pp. 273-290.
- LANCEL 1993 = Serge LANCEL, “Carthage punique”, *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1780-1789.
- LANCEL 1994a = Serge LANCEL, “Christianisme (Afrique antique)”, *Encyclopédie Berbère* 13, 1994, pp. 1942-1951.
- LANCEL 1994b = Serge LANCEL, “Circoncensions”, *Encyclopédie Berbère* 13, 1994, pp. 1962-1964.
- LANCEL 1999 = Serge LANCEL, *Saint Augustin*. Fayard, Paris 1999, 792 pp.
- LANCEL 2002 = Serge LANCEL (ed., trad. i com.), *Victor Vitensis, Historia persecutionis Africanae provinciae*. Les Belles Lettres, Paris 2002, 414 pp.
- LANCEL 2003 = Serge LANCEL, *L’Algérie antique. De Massinissa à saint Augustin*. Mengès, Paris 2003, 259 pp.
- LANCEL & MATTEI 2003 = Serge LANCEL i Paul MATTEI, *Pax et concordia. Chrétiens des premiers siècles en Algérie (IIIe-VIIe siècles)*. Marsa, Alger 2003, 122 pp.
- LANDGRAF 1896 = Gustav LANDGRAF, “Über die Latinität des Horazscholiasten Porphyrius”, *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* 9, Leipzig 1896, pp. 549-565.
- LANE 1863 = Edward William LANE, *Arabic-English Lexicon*. Williams & Norgate, Londres 1863, 8 volumes.
- LANFRY 1968-1970 = Jacques LANFRY, *Ghadamès I. Étude linguistique et ethnographique (Textes, notes philologiques et ethnographiques)*. Le Fichier Périodique, FDB, Fort-National / Alger 1968-1970.
- LANFRY 1973 = Jacques LANFRY, *Ghadamès II. Glossaire. Parler des Ayt Waziten*. Le Fichier Périodique. Le Fichier Périodique, Fort-National / Alger 1973, 507 pp.
- LANFRY 1975 = Jacques LANFRY, “Deux notes sur le berbère de Ghadamès”, *Comptes rendus du Groupe Linguistique d’Études Chamito-Sémitiques* 16, 1971-72. EPHE, Paris 1975, pp. 175-184.
- LANGE 2004 = Dierk LANGE, *Ancient Kingdoms of West Africa: Africa-Centred and Canaanite-Israelite Perspectives*. J. H. Röhl, Dettelbach 2004, 586 pp.
- LANGKAVEL 1866 = Bernhard LANGKAVEL, *Botanik der späteren Griechen*. F. Berggold, Berlin 1866.
- LAOUST 1912 = Émile LAOUST, *Étude sur le dialecte berbère du Chenoua, comparé avec ceux des Beni-Menacer et des Beni-Salah*. Ernest Leroux, Paris 1912, 197 pp.

- LAOUST 1920 = Émile LAOUST, *Mots et choses berbères. Notes de linguistique et d'ethnographie. Dialectes du Maroc*. Challamel, Paris 1920, 531 pp.
- LAOUST 1931 = Émile LAOUST, *Siwa I. Son parler*. Ernest Leroux, Paris 1931, XVIII+318 pp.
- LAOUST 1942 = Émile LAOUST, *Contribution à une étude de la toponymie du Haut Atlas*. Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris 1942, 180 pp.
- LAPEYRE 1929a = G.-G. LAPEYRE (ed. i trad.), *Vie de saint Fulgence de Ruspe*. P. Lethielleux, Paris 1929, 168 pp.
- LAPEYRE 1929b = G.-G. LAPEYRE, *Saint Fulgence de Ruspe. Un évêque catholique africain sous la domination vandale*. P. Lethielleux, Paris 1929, 381 pp.
- LAPORTE 1991 = Jean-Pierre LAPORTE, "Datation des stèles libyques figurées de Grande Kabylie", *Africa romana* 9, 1991, pp. 389-423.
- LAPORTE 1994a = Jean-Pierre LAPORTE, "Choba", *Encyclopédie Berbère* 13, 1994, pp. 1933-1935.
- LAPORTE 1994b = Jean-Pierre LAPORTE, "Cissi (Cap Djinet)", *Encyclopédie Berbère* 13, 1994, pp. 1977-1980.
- LAPORTE 1995 = Jean-Pierre LAPORTE, "Dellys (antique Rusuccuru)", *Encyclopédie Berbère* 15, 1995, pp. 2255-2261.
- LAPORTE 2004 = Jean-Pierre LAPORTE, "Kabylie: la Kabylie antique", *Encyclopédie Berbère* 26, 2004, pp. 4000-4015.
- LAPORTE 2005a = Jean-Pierre LAPORTE, "Les djedars, monuments funéraires berbères de la région de Freneda et de Tiaret", dins Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et culture dans l'Algérie antique : actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 321-406.
- LAPORTE 2005b = Jean-Pierre LAPORTE, "Ketama, Kutama", *Encyclopédie Berbère* 27, 2005, pp. 4179-4187.
- LARONDE 1985 = André LARONDE, "Aspects de l'exploitation de la chôra cyrénéenne", dins Graeme Barker, John Lloyd i Joyce Reynolds, *Cyrenaica in Antiquity*, número especial de *British Archaeological Reports, International Series*, 236. Oxford 1985, pp. 183-193.
- LARONDE 1987 = André LARONDE, *Cyrène et la Libye hellénistique. Libykai Historiai. Recherches sur l'histoire de Cyrène et des cités grecques de Libye, de l'époque républicaine au principat d'Auguste*. CNRS, Paris 1987, 524 pp.
- LARONDE 1988 = André LARONDE, "La Cyrénaïque romaine, des origines à la fin des Sévères (96 av. J.C. - 235 ap. J.C.)", dins *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2, 10, 1. Walter de Gruyter, Berlin 1988, pp. 1006-1064.
- LARONDE & GOLVIN 2001 = André LARONDE i Jean-Claude GOLVIN, *L'Afrique antique. Histoire et monuments. Libye, Tunisie, Algérie, Maroc*. Tallandier, Paris 2001, 224 pp.
- LASSÈRE 1977 = Jean-Marie LASSÈRE, *Ubique Populus. Peuplement et mouvements de population dans l'Afrique romane 146 aC - 235 pC*. CNRS, Paris 1977, 716 pp.
- LASSÈRE 1981 = Jean-Marie LASSÈRE, "Diffusion et persistance des traditions latines dans le Maghreb médiéval", dins Georges i Ilinca Barthouil-Ionesco (eds.), *La latinité, hier, aujourd'hui, demain : Actes du congrès international d'Avignon (mai 1978)*. Bucarest 1981, pp. 277-285.
- LASSÈRE 1982 = Jean-Marie LASSÈRE, "L'organisation des contacts de population dans l'Afrique romaine sous la République et au Haut Empire", dins *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 10, 2. Walter de Gruyter, Berlin 1982, pp. 399-426.

BIBLIOGRAFIA

- LASSÈRE 1988 = Jean-Marie LASSÈRE, "Les Afri et l'armée romaine", *Africa romana* 5, 1988, pp. 177-188.
- LASSÈRE 1994 = Jean-Marie LASSÈRE, "Cillium (Kasserine)", *Encyclopédie Berbère* 13, Ais de Provença 1994, pp. 1954-1957.
- LASSÈRE 2004 = Jean-Marie LASSÈRE, "Judaïsme dans l'antiquité", *Encyclopédie Berbère* 26, 2004, pp. 3939-3951.
- LASSÈRE 2005 = Jean-Marie LASSÈRE, "Onomastica africana XVII/XVIII : gentilices romains d'origine africaine", dans Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et culture dans l'Algérie antique: actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 179-192.
- LATTE 1953 i 1966 = Kurt LATTE (ed.), *Hesychii Alexandrini Lexicon*. Ejnar Munksgaard, Copenhague 1953 i 1966, 2 vols.
- LAWLESS 1978 = Richard LAWLESS, "Romanization and Berber resistance in Mauretania Caesariensis (western Algeria)", dans Micheline Galley (ed.), *Actes du deuxième congrès international d'études des cultures de la Méditerranée occidentale*. SNED, Alger 1978, pp. 161-167.
- LAZZARINI 1988 = Maria Letizia LAZZARINI, "Libyi nell'esercito di Cirene", *Cirene e i Libyi. Quaderni di archeologia della Libia* 12, 1988, pp. 171-174.
- LE BOHEC 1988 = Yann LE BOHEC, "Onomastique et société à Volubilis", *Africa romana* 6, 1988, pp. 339-356.
- LE BOHEC 1990 = Yann LE BOHEC, "La recherche bibliographique sur l'Afrique romaine", *Africa romana* 7, 1990, pp. 1001-1007.
- LE BOHEC 2005 = Yann LE BOHEC, *L'Afrique romaine (146 avant J.-C. - 439 après J.-C.)*. Picard, Paris 2005, XLIII+282 pp.
- LE BONNIEC 1982 = Henri LE BONNIEC (ed. i trad.), *Arnobe, Contre les gentils*, volum 1. Les Belles Lettres, Paris 1982, 395 pp.
- LECLANT 1950 = Jean LECLANT, "Per Africae sitientia. Témoignages des sources classiques sur les pistes menant à l'Oasis d'Ammon", *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire* 49, 1950, pp. 193-253.
- LE GLAY 1997 = Marcel LE GLAY, "Alger antique (Icosium)", *Encyclopédie Berbère* 4, 1997, pp. 450-459.
- LEGRAND 1962 = Philippe-Ernest LEGRAND (ed.), *Hérodote, Histoires. Tomes I à III*. Les Belles Lettres, Paris 1962, xxxiii+451+432+185 pp.
- LEJEUNE 1972 = Michel LEJEUNE, *Phonétique historique du Mycénien et du Grec ancien*. Klincksieck, Paris 1972, 398 pp.
- LEMAIRE & NEGRO 2000 = André LEMAIRES i Giancarlo NEGRO, "Inscription araméenne dans l'abri de Wadi Sura et nord-arabique à l'oasis de Bahariéh (Égypte)?", *Sahara* 12, Segrate 2000, pp. 170-174.
- LENGRAND 2005 = Denis LENGRAND, "Langues en Afrique antique", dans Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et cultures dans l'Algérie antique : actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 119-125.
- LENTIN & LONNET 2003 = Jérôme LENTIN i Antoine LONNET (eds.), *Mélanges David Cohen*. Maisonneuve & Larose, Paris 2003, LIII+764 pp.
- LEPELLEY 1974 = Claude LEPELLEY, "La préfecture de tribu dans l'Afrique du Bas-Empire", dans *Mélanges d'histoire ancienne offerts à William Seston*. Éditions E. de Boccard, Paris 1974, pp. 285-295.
- LEPELLEY 1979-1981 = Claude LEPELLEY, *Les cités de l'Afrique romaine au Bas Empire*. I: *La permanence d'une civilisation municipale*. Études augustiniennes, Paris 1979, 422 pp. II: *Notices d'histoire municipale*. Études augustiniennes, Paris 1981, 609 pp.

- LEPELLEY 1980 = Claude LEPELLEY, “*Iuuenes et circoncillions: les derniers sacrifices humains de l’Afrique antique*”, *Antiquités africaines* 15, 1980, pp. 261-271, reprès a *idem*, *Aspects de l’Afrique romaine. Les cités, la vie rurale, le christianisme*. Edipuglia, Bari 2001, pp. 161-175.
- LEPELLEY 1984-1985 = Claude LEPELLEY, “Un témoignage augustiniene sur les langues parlées à Hippone et à *Sitifis* au début du Ve siècle”, *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques* 20-21 nova sèrie, Paris 1984-85, pp. 154-156 i observacions de Serge Lancel, pp. 156-157.
- LEPELLEY 1992 = Claude LEPELLEY, “Circumcelliones”, dins Cornelius Mayer (ed.), *Augustinus-Lexikon*, vol. 1. Schwabe & Co., Basilea 1992, col. 930-936.
- LEPELLEY 2001a = Claude LEPELLEY, “Deux témoignages de Saint Augustin sur l’acquisition d’un domaine impérial à bail emphytéotique”, dins *idem*, *Aspects de l’Afrique romaine. Les cités, la vie rurale, le christianisme*. Edipuglia, Bari 2001, pp. 233-242.
- LEPELLEY 2001b = Claude LEPELLEY, “Chrétien et païens au temps de la persécution de Dioclétien: le cas d’Abthugni”, dins *idem*, *Aspects de l’Afrique romaine. Les cités, la vie rurale, le christianisme*. Edipuglia, Bari 2001, pp. 321-328.
- LEPELLEY 2001c = Claude LEPELLEY, “Saint Léon le Grand et l’église maurétanienne: Primauté romaine et autonomie africaine au Ve siècle”, dins *idem*, *Aspects de l’Afrique romaine. Les cités, la vie rurale, le christianisme*. Edipuglia, Bari 2001, pp. 415-431.
- LEPELLEY 2005a = Claude LEPELLEY, “Témoignages de saint Augustin sur l’ampleur et les limites de l’usage de la langue punique dans l’Afrique de son temps”, dins Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et cultures dans l’Algérie antique : actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, 504, pp. 127-153.
- LEPELLEY 2005b = Claude LEPELLEY, “L’Afrique et sa diversité vues par saint Augustin”, dins Serge Lancel (ed.), *Saint Augustin, la Numidie et la société de son temps. Actes du Colloque Sempam-Ausonius (Bordeaux, 10-11 octobre 2003)*. De Boccard, Paris 2005, pp. 29-43.
- LEPELLEY & LANCEL 1994 = Claude LEPELLEY (Présentation générale) i Serge LANCEL (Organisation ecclésiastique), “Africa”, dins Cornelius Mayer (ed.), *Augustinus-Lexikon*, vol. 1. Schwabe & Co., Basilea 1994, col. 180-219.
- LESAGE 1990 = Jean-Marie LESAGE, “Gnawa”, *Encyclopédie Berbère* 21, 1999, pp. 3164-3167.
- LEUMANN 1972 = Manu LEUMANN, *Lateinische Laut- und Formenlehre*. Beck, Munic 1977, 681 pp.
- LEVEAU 1990 = Philippe LEVEAU, “L’Aurès dans l’Antiquité”, *Encyclopédie Berbère* 8, 1990, pp. 1097-1103.
- LEVEAU 1992 = Philippe LEVEAU, “Caesarea Mauretaniae”, *Encyclopédie Berbère* 11, 1992, pp. 1698-1706.
- LEVEAU 1993 = Philippe LEVEAU, “Chenoua”, *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1895-1900.
- LEVI DELLA VIDA 1968 = Giorgio LEVI DELLA VIDA, “Un’ inedita iscrizione neopunica da Leptis Magna (Tripol. 52)”, dins *Studia Orientalia in memoriam Caroli Brockelmann*. Halle 1968, pp. 127-132.
- LEVI DELLA VIDA & AMADASI GUZZO 1987 = Giorgio LEVI DELLA VIDA i Maria Giulia AMADASI GUZZO, *Iscrizioni puniche della Tripolitania (1927-1967)*. Roma 1987, 167 pp.

BIBLIOGRAFIA

- LÉVI-PROVENÇAL 1928 = Évariste LÉVI-PROVENÇAL (ed.), *Documents inédits d'histoire almohade*. Paul Geuthner, Paris 1928, 276 pp. Sobretot pp. 39, 45, 54, 57, 59 i 61.
- LEVIN 2003 = Saul LEVIN, "The Problem of Vowels in Proto-Afrasian, as Reconstructed by Diakonoff and Others", dins Marvin Lionel Bender, Gábor Takács i David L. Appleyard (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 275-289.
- LEVTZION & HOPKINS 1981 = Nehemia LEVTZION i J. F. P. HOPKINS (eds.), *Corpus of Early Arabic Sources for West African History*. Cambridge University Press, Cambridge 1981, 484 pp.
- LEWICKI 1934a = Tadeusz LEWICKI, "Un chronique ibādīte: *Kitāb as-siyar* d'Abū 'l-'Abbās Aḥmad aš-Šammāhī, avec quelques remarques sur l'origine et l'histoire de la famille des Šammāhīs", *Revue des Études Islamiques* 8 (cahier 1), Paris 1934, pp. 59-75.
- LEWICKI 1934b = Tadeusz LEWICKI, "De quelques textes inédits en vieux berbère provenant d'une chronique ibādīte anonyme", *Revue des Études Islamiques* 8 (cahier 3), Paris 1934, pp. 275-296. A continuació, "Note additionnelle" d'André Basset, pp. 297-305.
- LEWICKI 1936a = Tadeusz LEWICKI, "Notice sur la chronique ibādīte d'ad-Darġīnī", *Rocznik Orientalistyczny* 11, Cracòvia 1936, pp. 146-172.
- LEWICKI 1936b = Tadeusz LEWICKI, "Mélanges berbères-ibādītes", *Revue des Études Islamiques* 10, Paris 1936, pp. 267-285. A continuació, "Deuxième note additionnelle" d'André BASSET, pp. 287-296.
- LEWICKI 1948 = Tadeusz LEWICKI, "On some ethnics in Johannis of Corippus", *Rocznik Orientalistyczny* 15, 1948, pp. 114-128.
- LEWICKI 1951-1952 = Tadeusz LEWICKI, "Une langue romane oubliée de l'Afrique du Nord. Observations d'un arabisant", *Rocznik Orientalistyczny* 17, Cracòvia 1951-52, pp. 415-480. Recensió de Joseph M. PIEL, dins *Romanische Forschungen* 70, pp. 137-141.
- LEWICKI 1955 = Tadeusz LEWICKI, *Études ibādītes nord-africaines. Partie I. Tasmiya šuyūḥ Ġabal Nafūsa wa-qurāhum. Liste anonyme des šayḥs ibādītes et des localités du Ġabal Nafūsa contenue dans le "Siyar al-mašā'ih" (VIe = XIIe). Texte arabe avec introduction, commentaire et index*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsòvia 1955, 165 pp.
- LEWICKI 1957 = Tadeusz LEWICKI, "La répartition géographique des groupements ibādītes dans l'Afrique du Nord au moyen-âge", *Rocznik Orientalistyczny* 21, Varsòvia 1957, pp. 301-343.
- LEWICKI 1959 = Tadeusz LEWICKI, "À propos d'une liste de tribus berbères d'Ibn Hawkal", *Folia orientalia* 1, 1959, pp. 128-135.
- LEWICKI 1960 = Tadeusz LEWICKI, "Un document ibādīte inédit sur l'émigration des Nafūsa du Ġabal", *Folia Orientalia* 1, 1960, pp. 175-191.
- LEWICKI 1961a = Tadeusz LEWICKI, "Un document ibādīte inédit sur l'émigration des Nafūsa du Ġabal (note supplémentaire)", *Folia Orientalia* 2, 1961, pp. 214-216.
- LEWICKI 1961b = Tadeusz LEWICKI, "Les historiens, biographes et traditionnistes ibādītes-wahbītes de l'Afrique du Nord du VIIIe au XVIe siècle", *Folia orientalia* 3, 1961, pp. 1-134.
- LEWICKI 1961c = Tadeusz LEWICKI, "Ibādītica 1. Tasmiya šuyūḥ Nafūsa", *Rocznik Orientalistyczny* 25/2, Varsòvia 1961, pp. 87-120.

- LEWICKI 1962 = Tadeusz LEWICKI, "Ibādītica 2. Les ḥakims et les muqaddams du Ġabal Nafūsa au moyen-âge", *Rocznik Orientalistyczny* 26, Varsòvia 1962, pp. 97-123.
- LEWICKI 1962 = Tadeusz LEWICKI, "L'État nord-africain de Tāhert et ses relations avec le Soudan occidental à la fin du VIIIe et au IXe siècle", *Cahiers d'Études Africaines* 8, 1962, pp. 513-536.
- LEWICKI 1966 = Tadeusz LEWICKI, "Survivances chez les Berbères médiévaux d'ère musulmane de cultes anciens et de croyances païennes", *Folia Orientalia* 13, 1966, pp. 5-40.
- LEWICKI 1971 = Tadeusz LEWICKI, "Du nouveau sur la liste de tribus berbères d'Ibn Hawkal", *Folia orientalia* 13, 1971, pp. 172-200.
- LEWICKI 1973 = Tadeusz LEWICKI, "Le monde berbère vu par les écrivains arabes du Moyen-âge", dans Micheline Galley (ed.), *Actes du premier congrès d'études des cultures méditerranéennes d'influence arabo-berbère (Malte 1972)*. SNED, Alger 1973, pp. 31-42.
- LEWICKI 1976 = Tadeusz LEWICKI, *Études maghrébines et soudanaises I*: "Les liaisons maghrébines sahariennes et soudanaises de la Ville de Ouargla au moyen âge" (pp. 9-78), "Une commune chrétienne dans l'oasis de Ouargla au Xe siècle" (p. 79-90). Éditions Scientifiques de Pologne, Varsòvia 1976, 94 pp.
- LEWICKI 1980 = Tadeusz LEWICKI, "Les petits états du désert libyque et du Sahara tripolitain dans le haut moyen âge, excepté le Fezzan et le Kaouar", dans *Atti della settimana internazionale di studi mediterranei medioevali e moderni (Cagliari 1979)*. Milà 1980, pp. 123-135.
- LEWICKI 1983 = Tadeusz LEWICKI, *Études maghrébines et soudanaises II*. Éditions Scientifiques de Pologne, Varsòvia 1983, 100 pp.
- LEWICKI 1983a = Tadeusz LEWICKI, "Encore sur les voyages arabes aux Canaries au Moyen Âge", dans *idem, Études maghrébines et soudanaises II*. Éditions Scientifiques de Pologne, Varsòvia 1983, pp. 9-31.
- LEWICKI 1983b = Tadeusz LEWICKI, "Sur le titre libyco-berbère des souverains des mandingues: *mansa*", dans *idem, Études maghrébines et soudanaises II*. Éditions Scientifiques de Pologne, Varsòvia 1983, pp. 32-41.
- LEWICKI 1983c = Tadeusz LEWICKI, "Le Sahara oriental et septentrional dans le Haut Moyen Âge. VIIIe-XIIe siècle", dans *idem, Études maghrébines et soudanaises II*. Éditions Scientifiques de Pologne, Varsòvia 1983, pp. 42-96.
- LEWICKI 1988 = Tadeusz LEWICKI, "Les sources ibādītes de l'histoire médiévale de l'Afrique du Nord", *Africana Bulletin*, Varsòvia 1988, pp. 31-42.
- LEWICKI & KOTULA 1986 = Tadeusz LEWICKI i Tadeusz KOTULA, "Un témoignage d'al-Bakrī et le problème de la *ratio priuata* sévérienne en Tripolitaine", *Antiquités africaines* 22, 1986, pp. 255-271.
- LEWIN 1991 = Ariel LEWIN, "Le aristocrazie della Cirenaica romana ed i conflitti con le tribù barbare (I sec. a.C. – V sec. d.C.)", *Africa romana* 9, 1991, pp. 757-762.
- LEWY 1932=Heinrich LEWY, "Etymologien: Τεύφιλος, Θέσανδρος, κάντορες. Weitere Beispiele für Dissimilation, κρατήρας, Κυνόφαλοι, Λίψ als Windname, Weitere Beispiele für Wortkürzung, μάλη, μασχάλη, λαβάβηρ, αἴγλη 'Ring', *mappa*, βιζάκιον, μαγαρίς", *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen (KZ)* 59, 1932, pp. 179-192.

BIBLIOGRAFIA

- LHOTE 1954 = Henri LHOTE, "L'expédition de Cornelius Balbus au Sahara en 19 av. J.-C. d'après le texte de Pline", *Revue africaine* 98, 1954, pp. 41-83.
- LHOTE 1985 = Henri LHOTE, "Addax", *Encyclopédie Berbère* 2, 1985, pp. 117-119.
- LHOTE 1986 = Henri LHOTE, "Les sources du peuplement berbère au Sahara", *Awal* 2, 1986, pp. 37-47.
- LIDDELL, SCOTT & JONES 1925 = Henry George LIDDELL, Robert SCOTT, Henry Stuart JONES i Roderick MCKENZIE, *A Greek-English Lexicon*. Oxford University Press, Oxford 1977 [1925⁹, 1843¹].
- LINDSAY 1903 = Wallace Martin LINDSAY (ed.), *Nonii Marcelli de conpendiosa doctrina libros XX*. Teubner, Leipzig 1903, XLII+997 pp.
- LINDSAY 1911 = Wallace Martin LINDSAY (ed.), *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum siue Originum libri XX*. Oxford University Press, Oxford 1911.
- LIPINŃSKI 1992 = Edward LIPINŃSKI (ed.), *Dictionnaire de la civilisation phénicienne et punique*. Brepols, Turnhout 1992, XXII+502 pp.
- LIPINŃSKI 2000 = Edward LIPINŃSKI, "Vestiges puniques chez al-Bakrī", *Africa romana* 13, 2000, pp. 283-288.
- LIVERANI 2000 = Mario LIVERANI, "The Libyan Caravan Road in Herodotus IV, 181-185", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 43/4, 2000, pp. 496-520.
- LLOYD 1976 = Alan B. LLOYD, *Herodotus Book II. Commentary 1-98*. Brill, Leiden 1976, 397 pp.
- LÖW 1881 = Immanuel LÖW, *Aramäische Pflanzennamen*. Olms, Hildesheim 1973 [Engelmann, Leipzig 1881¹], 490 pp.
- LOPRIENO 1995 = Antonio LOPRIENO, *Ancient Egyptian. A linguistic introduction*. Cambridge University Press, Cambridge 1995, 322 pp.
- LOPRIENO 1997 = Antonio LOPRIENO, "Egyptian and Coptic Phonology", dans Alan S. Kaye (ed.), *Phonologies of Asia and Africa*, vol. 1. Winona Lake 1997, pp. 430-460.
- LORETO 1995 = Luigi LORETO, *La grande insurrezione libica contro Cartagine del 241-237 A.C. Una storia politica e militare*. École française de Rome, Paris 1995, x+238 pp.
- LOUALI-RAYNAL 1998 = Naïma LOUALI-RAYNAL, "Le système vocalique touareg", *Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitique* 32, 1998, pp. 59-86.
- LOUALI-RAYNAL 1999 = Naïma LOUALI-RAYNAL, "La spirantisation en berbère", dans Marcello Lamberti i Livia Tonelli (eds.), *Afroasiatica Tergestina. 9th Italian Meeting of Afro-Asiatic Linguistics (Trieste, April 23-24, 1998)*. Unipress, Pàdua 1999, pp. 271-297.
- LOUALI-RAYNAL 2000 = Naïma LOUALI-RAYNAL, "Vocalisme berbère et voyelles touarègues", dans Salem Chaker i Andrzej Zaborski (ed.), *Études berbères et chamito-sémitiques. Mélanges offerts à Karl-G. Prasse*. Éditions Peeters, Paris / Lovaina 2000, pp. 263-279.
- LOUALI-RAYNAL 2001 = Naïma LOUALI-RAYNAL, "Contribution des données de phonétique instrumentale à l'analyse phonologique du berbère", dans Dymitr Ibriszimow i Rainer Vossen (eds.), *Études berbères. Actes du 1. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie*. Frankfurter Afrikanistische Blätter 13. Rüdiger Köppe Verlag, Colônia 2001, pp. 121-130.
- LOUALI-RAYNAL 2002 = Naïma LOUALI-RAYNAL, "Les mutations du l et du r pan-berbères", dans Kamal Naït-Zerrad (ed.), *Articles de linguistique berbère. Mémorial Werner Vycichl*. L'Harmattan, Paris 2002, pp. 301-334.

- LOUALI & PHILIPPSON 2004 = Naïma LOUALI i Gérard PHILIPPSON, "Berber expansion into and within north-west Africa: a linguistic contribution", *Afrika und Übersee*, 87, Hamburg 2004, pp. 105-130.
- LOUIS 1995 = André LOUIS, "Demer", *Encyclopédie Berbère* 15, 1995, pp. 2265-2268.
- LOUIS 1996 = André LOUIS, "Douiret", *Encyclopédie Berbère* 17, 1996, pp. 2529-2533.
- LOUNACI 1998 = Mohand LOUNACI, *L'image des Libyens dans la littérature grecque d'Homère à Plutarque*. Mémoire de Maîtrise de Lettres Classiques. Université Paris IV 1998. Treball inèdit.
- LÜDDECKENS 1980 = Erich LÜDDECKENS, "Ägypten", dins Günter Neumann i Jürgen Untermann (eds.), *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit. Kolloquium vom 8. bis 10. April 1974*. Rheinland-Verlag, Colònia 1980, pp. 241-265.
- LÜDTKE 1969-1970 = Helmut LÜDTKE, "El berèber y la lingüística románica", dins *Actas del 11º Congreso internacional de lingüística y filología románicas (Madrid 1965)*. CSIC, Madrid 1969-70, vol. 2, pp. 467-472.
- LUNI 1988 = Mario LUNI, "Il santuario rupestre libyo delle Immagini a Slonta (Cirenaica)", *Cirene e i Libyi. Quaderni di archeologia della Libia* 12, 1988, pp. 415-458.
- LUNI 2006 = Mario LUNI, *Cirene, "Atene d'Africa"*. L'Erma di Bretschneider, Roma 2006, 207 pp.
- MACGUCKIN DE SLANE 1852-1856 = William MACGUCKIN DE SLANE (trad.), *Ibn Khaldoun, Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale* ('Abdu r-Rahmān ibn Ḥaldūn). Libraire Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1999, 4 vols. [1ª ed. 1852-1856]
- MACGUCKIN DE SLANE 1857 = William MACGUCKIN DE SLANE (trad.), *Description de l'Afrique septentrionale par Abou-Obeïd-el-Bekri* (Abū 'Ubayd al-Bakrī). Adrien Maisonneuve, Paris 1965, 407 pp. [reproducció de l'edició d'Alger de 1911-1913; 1ª ed. de 1857]
- MACMULLEN 1966 = Ramsay MACMULLEN, "Provincial languages in the Roman empire", *American Journal of Philology* 87/1, Baltimore 1966, pp. 1-17.
- MACMULLEN 2000 = Ramsay MACMULLEN, *Romanization in the time of Augustus*. Yale University Press, New Haven 2000, XI+222 pp.
- MAGALHÃES & SERTÁ 1992 = Marici Martins MAGALHÃES i Carlos Alberto SERTÁ, "Mapalia, lo spazio urbano e il nomadismo", *Africa romana* 10, 1992, pp. 499-502.
- MAGRI 1907 = Emmanuel MAGRI, "Précis de mythologie maltaise", dins *Actes du 14º Congrès international des orientalistes (Alger 1905)*. Leroux, Paris 1907, vol. 2, 2ª secció, pp. 22-35.
- MAHJOUBI 1969 = Ammar MAHJOUBI, *Les cités romaines de Tunisie*. Société tunisienne de diffusion, Tunis 1969, 157 pp.
- MAHJOUBI 2000 = Ammar MAHJOUBI, *Villes et structures urbaines de la province romaine d'Afrique*. Centre de publications universitaire, Tunis 2000, 271 pp.
- MAIER 1987 = Jean-Louis MAIER, *Le dossier du donatisme. Tome 1: Des origines à la mort de Constance II (303-361)*, dins *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur* 134, Akademie-Verlag, Berlin 1987, pp. 1-331.
- MALBRAN-LABAT 2001 = Florence MALBRAN-LABAT, *Manuel de langue akkadienne*. Institut orientaliste, Louvain-la-neuve 2001, 407 pp.
- MANFREDI 2000 = Lorenza Ilia MANFREDI, "Le città fenicie del Nord-Africa: problemi di integrazione etnica e risorse economiche", dins P.

BIBLIOGRAFIA

- Fernández Uriel, C. González i F. López (eds.), *Intercambio y comercio preclásico en el Mediterráneo: Actas del 1er Coloquio del Centro de estudios fenicios y púnicos (Madrid 1998)*. Madrid 2000, pp. 231-240.
- MARÇAIS (G.) 1913 = Georges MARÇAIS, *Les Arabes en Berbérie du XIe au XIVe siècle*. Ernest Leroux, Paris 1913, 771 pp. i mapa.
- MARÇAIS (G.) 1932 = Georges MARÇAIS, “La Berbérie du VIIe au XVIe siècle”, extret del *Deuxième congrès national des sciences historiques (14-16 avril 1930)*. Société historique algérienne, Alger 1932, 11 pp.
- MARÇAIS (G.) 1941 = Georges MARÇAIS, “La Berbérie au IXe siècle d’après El-Ya’qoubî”, *Revue africaine* 85, 1941, pp. 45-52.
- MARÇAIS (G.) 1946 = Georges MARÇAIS, *La Berbérie musulmane et l’Orient au Moyen-Age*. Aubier, Paris 1946, 310 pp. Reimprès per Afrique Orient, Casablanca 1991.
- MARÇAIS (W.) 1929 = William MARÇAIS, “Compte rendu de *Les siècles obscurs du Maghreb* d’E.-F. Gautier”, *Revue critique d’histoire et de littérature*, 1929, pp. 255-270. Reprès a *idem*, *Articles et conférences*. Adrien Maisonneuve, Paris 1961, pp. 69-82.
- MARÇAIS (W.) 1938 = William MARÇAIS, “Comment l’Afrique du Nord a été arabisée”, *Annales de l’Institut d’études orientales (Faculté des Lettres d’Alger)* 4, 1938, p. 10 ss. Reimprès a William MARÇAIS, *Articles et conférences*. Adrien Maisonneuve, Paris 1961, pp. 171-192.
- MARÇAIS (W.) 1961 = William MARÇAIS, “La langue arabe. 1. La diglossie arabe. 2. La langue arabe dans l’Afrique du Nord”, dins *idem*, *Articles et conférences*. Adrien Maisonneuve, Paris 1961, pp. 83-101.
- MARCILLET-JAUBERT 1968 = Jean MARCILLET-JAUBERT, *Les inscriptions d’Altava*. Éditions Ophrys, Ais de Provença 1968, 243 pp.
- MARCY 1932 = Georges MARCY, “Les phrases berbères des *Documents inédits d’histoire almohade*”, *Hespéris* 12, 1932, pp. 61-77.
- MARCY 1936 = Georges MARCY, *Les inscriptions libyques bilingues de l’Afrique du Nord*. Imprimerie nationale, Paris 1936, 191 pp.
- MARGOUMA 2004 = Mansour MARGOUMA, “La toponymie algérienne: lecture préliminaire de la dénomination de l’espace”, *Nouvelle revue d’onomastique* 43-44, 2004, pp. 229-234.
- MARICHAL 1992 = Robert MARICHAL, *Les ostraca de Bu Njem*. Assraya al Hamra, Trípoli 1992, 284 pp.
- MARINELLI 1922 = Oliunto MARINELLI (ed.), *La Cirenaica. Geografica – Economica – Politica*. Antonio Vallardi, Milà 1922, XI+270 pp.
- MARKOE 2000 = Glenn E. MARKOE, *Phoenicians: Peoples of the Past*. British Museum Press, Londres 2000, 224 pp.
- MASPERO 1876 = Gaston MASPERO, “On the name of an Egyptian dog”, *Transactions of the Society of Biblical Archaeology* 5, 1876, pp. 122-128.
- MASQUERAY 1877 = Émile MASQUERAY, “Documents historiques recueillis dans l’Aurès”, *Revue africaine*, 1877, pp. 97-123.
- MASQUERAY 1879 = Émile MASQUERAY, “Note concernant les Nememcha”, *Revue africaine* 133, 1879, pp. 85-92.
- MASQUERAY 1885 = Émile MASQUERAY, “Tradition de l’Aouràs oriental”, *Bulletin de Correspondance africaine*, 1885, pp. 72-110.
- MASQUERAY 1886 = Émile MASQUERAY, *Formation des cités chez les populations sédentaires de l’Algérie (Kabyles du Djurdjura, Chaouïa de l’Aouràs, Beni Mezâb)*. Ernest Leroux, Paris 1886. Reeditat per Édisud (amb una presentació a cura de Fanny Colonna), Ais de Provença 1983, 374 pp.
- MASSON (E.) 1967 = Émilie MASSON, *Recherches sur les plus anciens emprunts sémitiques en grec*. Klincksieck, Paris 1967, 127 pp.

- MASSON (M.) 1979-1981 = Michel MASSON, "À propos de critères permettant d'établir l'origine sémitique de certains mots grecs", *Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques* 24-28, 1979-1981, pp. 199-231.
- MASSON (O.) 1976 = Olivier MASSON, "Grecs et Libyens en Cyrénaïque, d'après les témoignages de l'épigraphie", *Antiquités africaines* 10, 1976, pp. 49-62.
- MASSON (O.) 1988 = Olivier MASSON, "Remarques d'onomastique cyrénéenne: quelques noms masculins en -ις", *Cirene e i Libyi. Quaderni di archeologia della Libia* 12, 1988, pp. 245-248.
- MASTINO 1990 = Attilio MASTINO, "Le Sirti negli scrittori di età augustea", dans *L'Afrique dans l'occident romain (Ier siècle av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.). Actes du colloque organisé par l'École française de Rome sous le patronage de l'Institut national d'archéologie de l'art de Tunis (Rome, 3-5 décembre 1987)*. École française de Rome, Paris 1990, pp. 15-48.
- MATTINGLY 1983 = David J. MATTINGLY, "The Laguatan: A Libyan Tribal Confederation in the Late Roman Empire", *Libyan Studies* 14, 1983, pp. 96-108.
- MATTINGLY 1987 = David J. MATTINGLY, "Libyans and the *limes*: culture and society in Roman Tripolitania", *Antiquités africaines* 23, Paris 1987, pp. 71-94, mapa.
- MATTINGLY 1995 = David J. MATTINGLY, *Tripolitania*. B. T. Batsford Limited, Londres 1995, XIX + 265 pp.
- MATTINGLY 2008 = David J. MATTINGLY, "Laguatan (Ilaguas; Leuathae; Louāta/Lawāta)", *Encyclopédie Berbère* 28-29, 2008, pp. 4314-4318.
- MAZARD 1953 = Jean MAZARD, "Numismatique des rois des massyles (104-40 avant Jésus-Christ)", *Cahiers de Byrsa* 3, Paris 1953, pp. 87-99.
- MAZARD 1955 = Jean MAZARD, *Corpus nummorum Numidiae Mauretaniaeque*. Arts et Métiers, Paris 1955, 263 pp.
- MEILLET 1905-1906 = Antoine MEILLET, "Comment les mots changent de sens", *Anné sociologique* 9, 1905-1906, pp. 1-38, reprès dins *idem, Linguistique historique et linguistique générale*, vol. 1. Champion, Paris 1926, p. 244 ss.
- MEILLET 1926 i 1938 = Antoine MEILLET, *Linguistique historique et linguistique générale*. Champion, Paris 1926 i 1938, 2 volums.
- MEINEKE 1849 = August MEINEKE (ed.), *Stephani Byzantii ethnicorum quae supersunt*. Reimer, Berlin 1849, 817 pp.
- MEINHOF 1912 = Carl MEINHOF, *Die Sprachen der Hamiten*. L. Friederichsen & Co., Hamburg 1912, 256 pp.
- MELANI 1998 = Chiara MELANI, "Mascezel e Gildone: politiche tribali e governo di Roma nell'Africa romana", *Africa romana* 12, 1998, pp. 1489-1502.
- MERCIER (E.) 1895-1896 = Ernest MERCIER, "La population indigène de l'Afrique sous la domination romaine, vandale et byzantine", *Recueil de la Société archéologique du département de Constantine* 9 (3^a série), 1895-1896, pp. 127-211.
- MERCIER (G.) 1897 = Gustave MERCIER, "Étude sur la toponymie berbère de la région de l'Aurès", dans *Actes du Onzième congrès international des Orientalistes (Paris 1897)*, vol. 3-7, pp. 173-207.
- MERCIER (G.) 1907 = Gustave MERCIER, "Les noms des plantes en dialecte chaoui de l'Aourès", dans *Actes du 14e congrès international des orientalistes (Alger 1905)*. Ernest Leroux, Paris 1907, vol. 2, pp. 79-92.
- MERCIER (G.) 1924 = Gustave MERCIER, "La langue libyenne et la toponymie antique de l'Afrique du Nord", *Journal asiatique* 4, Paris 1924, pp. 189-320.

BIBLIOGRAFIA

- MERLIN 1944 = Alfred MERLIN, *Inscriptions latines de la Tunisie*. Presses Universitaires de France, Paris 1944, XII+340 pp.
- MEROLLA 1988 = Daniela MEROLLA, "Il tempo di Roma", *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*. Scuola di Studi storici-religiosi dell'Università di Roma, vol. 54, XII, 1, 1988, pp. 133-150.
- MERRILLS 2004 = Andy H. MERRILLS, "Vandals, Romans and Berbers: Understanding Late Antique North Africa", dins *idem* (ed.), *Vandals, Romans and Berbers. New Perspectives on Late Antique North Africa*. Ashgate, Aldershot 2004, pp. 3-28.
- MESNAGE 1912 = Jean Mesnage, *L'Afrique Chrétienne. Évêchés et ruines antiques*. Ernest Leroux Paris 1912, 592 pp.
- MESNAGE 1914 = Jean MESNAGE, *Le Christianisme en Afrique. Origines, développements, extension*. Adolphe Jourdan, Alger 1914, 352 pp.
- MESNAGE 1915 = Jean MESNAGE, *Le Christianisme en Afrique. Déclin et extinction*. Adolphe Jourdan, Alger / Auguste Picard, Paris 1915, 302 pp.
- METTOUCHI 2004 = Amina METTOUCHI, "Diathesis, Aspect and Stativity in Taqbaylit Berber", dins Kamal Naït-Zerrad, Rainer Vossen i Dymitr Ibrizimow (eds.), *Nouvelles études berbères. Le verbe et autres articles. Actes du 2. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2004, pp. 95-109.
- MEYER 1874 = Wilhelm MEYER (ed.), *Pomponii Porphyrii commentarii in Q. Horatium Flaccum*. Teubner, Leipzig 1874, 393 pp.
- MEYER-LÜBKE 1926 = Wilhelm MEYER-LÜBKE, "Afroromanisch und Iberoromanisch", *Zeitschrift für romanische Philologie* 46, 1926, pp. 116-128.
- MEYER-LÜBKE 1935 = Wilhelm MEYER-LÜBKE, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1935, 1204 pp.
- MÉZIANE 1978 = A. MÉZIANE, *Réd. "Les contacts linguistiques: discussion"*, dins *Actes du deuxième congrès international d'études des cultures de la Méditerranée occidentale (Malte, 1976)*, vol. 2. SNED, Alger 1978, pp. 184-191.
- MGH = *Monumenta Germaniae Historica*. Edició de les fonts per la història dels pobles germànics des de la fi de l'Imperi Romà fins al 1500. Fundada per Heinrich Friedrich Karl vom Stein, aquesta magna col·lecció, amb seu a Munic d'ençà de 1949, compta amb uns 300 volums des del 1826 fins a l'actualitat.
- MICHEL 2005 = Anne MICHEL, "Aspects du culte dans les églises de Numidie au temps d'Augustin: un état de la question", dins Serge Lancel (ed.), *Saint Augustin, la Numidie et la société de son temps. Actes du Colloque Sempam-Ausonius (Bordeaux, 10-11 octobre 2003)*. De Boccard, Paris 2005, pp. 66-108.
- MILBURN 1985 = Mark MILBURN, "The identity of some structures on the Trans-Saharan Bornu Route in Southern Libya", dins Graeme Barker, John Lloyd i Joyce Reynolds, *Cyrenaica in Antiquity*, número especial de *British Archaeological Reports, International Series*, 236. Oxford 1985, pp. 277-286.
- MILITAREV 1988 = Alexander MILITAREV, "Tamâraq Tuaregs in the Canary Islands (Linguistic Evidence)", *Aula Orientalis* 6, 1988, pp. 195-209.
- MILITAREV 1990 = Alexander MILITAREV, "Evidence of Proto-Afrasian Cultural Lexicon (I. Cultivation of Land. II. Crops. III. Dwelling and Settlement)", dins Hans G. Mukarovsky (ed.), *Proceedings of the Fifth International Hamito-Semitic Congress (1987)*, vol. 1, Viena 1990, pp. 73-85.

- MILITAREV 1996 = Alexander MILITAREV, "Home for Afrasian: African or Asian? Areal Linguistic Arguments", dins Catherine Griefenow-Mewis i Rainer M. Voigt (eds.), *Cushitic and Omotic Languages. Proceedings of the Third International Symposium (Berlin, March 17-19, 1994)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 1996, pp. 13-32.
- MILITAREV 2000 = Alexander MILITAREV, "Towards the chronology of Afrasian (Afroasiatic) and its daughter families", Colin Renfrew, April McMahon i Larry Trask (eds.), *Time Depth in Historical Linguistics*, vol. 1. The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2000, pp. 267-307. Situa la fisura del protoamazic al s. XII aC (p. 269).
- MILITAREV 2002 = Alexander MILITAREV, "The Prehistory of a Dispersal: the Proto-Afrasian (Afroasiatic) Farming Lexicon", dins P. Bellwood & C. Renfrew (eds.), *Examining the Farming/Language Dispersal Hypothesis*. McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2002, pp. 135-50.
- MILITAREV 2006 = Alexander MILITAREV, "Berber Etymology", en línia a <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\semham\brbet&first=1>. Conté 518 etimologies amazigues en perspectiva afroasiàtica.
- MILITAREV & KOGAN 2000 = Alexander MILITAREV i Leonid KOGAN, *Semitic Etymological Dictionary. Vol. 1: Anatomy of Man and Animals*. Ugarit-Verlag, Münster 2000, CLIV+425 pp. Obra prevista en 8 volums.
- MILITAREV & KOGAN 2005 = Alexander MILITAREV i Leonid KOGAN, *Semitic Etymological Dictionary. Vol. 2: Animal names*. Ugarit-Verlag, Münster 2005, XCI+415 pp.
- MILITAREV & SHNIRELMAN 1992 = Alexander MILITAREV i Victor SHNIRELMAN, "The Problem of a Proto-Afrasian Homeland and Culture (An Essay in Linguo-Archeological Reconstruction)", *Journal of Ancient Civilizations* 7, Changchun (Xina) 1992, pp. 121-129.
- MILITAREV & STOLBOVA 1990 = Alexander MILITAREV i Olga STOLBOVA, "First Approach to Comparative-Historical Phonology of Afrasian (consonantism)", dins Hans G. Mukarovsky (ed.), *Proceedings of the Fifth International Hamito-Semitic Congress (1987)*, vol. 1, Viena 1990, pp. 45-72.
- MILLAR 1968 = Fergus MILLAR, "Local cultures in the Roman empire: Libyan, Punic and Latin in Roman Africa", *Journal of Roman Studies* 58, Londres 1968, pp. 126-134.
- MITCHELL 2007 = Terence Frederick MITCHELL, *Ferhat. an everyday story of Berber folk in and around Zuara (Libya)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2007, 229 pp.
- MODÉLAN 1986 = Yves MODÉLAN, "Corippe et l'occupation byzantine de l'Afrique: pour une nouvelle lecture de la Johannide", *Antiquités africaines* 22, 1986, pp. 195-212.
- MODÉLAN 1989 = Yves MODÉLAN, "Gildon, les Maures et l'Afrique", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 101/2, 1989, pp. 821-872.
- MODÉLAN 1993 = Yves MODÉLAN, "La chronologie de la vie de saint Fulgence de Ruspe et ses incidences sur l'histoire de l'Afrique vandale", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 105/1, 1993, pp. 135-188.
- MODÉLAN 1994 = Yves MODÉLAN, "Cusina (Koutzinas)", *Encyclopédie Berbère* 14, 1994, pp. 2158-2159.
- MODÉLAN 1997 = Yves MODÉLAN, "Fulgence de Ruspe (saint)", *Encyclopédie Berbère* 19, 1997, pp. 2939-2944.

BIBLIOGRAFIA

- MODÉLAN 1998 = Yves MODÉLAN, "Gildon", *Encyclopédie Berbère* 20, 1998, pp. 3134-3136.
- MODÉLAN 2002 = Yves MODÉLAN, "Cabaon", *Encyclopédie Berbère* 11, 2002, pp. 1686-1687.
- MODÉLAN 2003 = Yves MODÉLAN, *Les Maures et l'Afrique romaine (IVe – VIIe siècle)*. École française de Rome, Roma 2003, 900 pp.
- MODÉLAN 2005 = Yves MODÉLAN, "Kusayla, l'Afrique et les Arabes", dans Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et culture dans l'Algérie antique: actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 423-457.
- MODÉLAN 2008 = Yves MODÉLAN, "Laguatan: le problème des migrations des néo-Berbères", *Encyclopédie Berbère* 28-29, 2008, pp. 4318-4321.
- MÖLLER 1923 = Georg MÖLLER, "Die Ägypter und ihre libyschen Nachbarn", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 78, 1923, pp. 36-60.
- MOHAMED 1998 = Fadel Ali MOHAMED, "El Jaghbub", dans Enzo Catani i Silvia Maria Marengo (eds.), *La Cirenaica in età antica. Atti del convegno internazionale di studio (Macerata, 18-20 maggio 1995)*. Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa / Roma 1998, pp. 263-272.
- MOHAMED & PRASSE 1989-1990 = Ghabdouane MOHAMED i Karl-G. PRASSE, *Poèmes touaregs de l'Ayr*. Akademisk Forlag, Copenhagen 1989-1990, 2 volums.
- MOHAMED & REYNOLDS 1991 = Fadel Ali MOHAMED i Joyce REYNOLDS, "Some new inscriptions from Cyrenaica", *Africa romana* 9, 1991, pp. 115-122.
- MOHAMED & REYNOLDS 1994 = Fadel Ali MOHAMED i Joyce REYNOLDS, "Inscriptions recently discovered in Cyrenaica", *Africa romana* 11, 1994, pp. 1321-1327.
- MOHAMED & REYNOLDS 1995 = Fadel Ali MOHAMED i Joyce REYNOLDS, "Inscriptions from the cemetery at Kharsa", *Libya Antiqua*, n.s. 1, 1995, pp. 73-78.
- MOHRMANN 1961-1977 = Christine MOHRMANN, *Études sur le latin des chrétiens*. Roma 1961-1977², 4 volums.
- MOKHTAR 1987 = Gamal MOKHTAR (ed.), *Histoire generale de l'Afrique. 2: Afrique ancienne*. Jeune Afrique / Stock / Unesco, Strombeek (Belgica) 1987, 560 pp.
- MOLLAND 1970 = Einar MOLLAND, "L'Antiquité chrétienne a-t-elle eu un programme et des méthodes missionnaires?", dans Derek Baker (ed.), *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae 3 (Colloque, Cambridge 24-24 septembre 1968)*. Publications universitaires de Louvain, Lovaina 1970, pp. 53-61.
- MOMMSEN 1894 = Theodor MOMMSEN (ed.), *Victoris Tonnennensis Episcopi Chronica*, dans Monumenta Germaniae Historica (MGH), Auctores antiquissimi 11: *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. (II)*. Berlin 1894.
- MOMMSEN 1885 = Theodor MOMMSEN, *Römische Geschichte. Fünfter Band: Die Provinzen von Caesar bis Diocletian*. Weidmannsche Buchhandlung Berlin 1919⁸ [1885¹], VIII+659 pp.
- MOMMSEN 1895 = Theodor MOMMSEN (ed.), *Caii Iulii Solini de mirabilibus mundi*. Berlin 1895.
- MONCEAUX 1901-1923 = Paul MONCEAUX, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome 1: Tertullien et les origines. Tome 2: Saint Cyprien et son temps. Tome 3: Le IVe siècle d'Arnope à Victorin. Tome 4: Le Donatisme. Tome 5: Saint Optat et les premiers écrivains Donatistes. Tome 6: Littérature Donatiste au temps de*

- Saint Augustin. Tome 7: Saint Augustin et le Donatisme.* Ernest Leroux, Paris 1901-1923, 7 volums.
- MONTAGNE 1930 = Robert MONTAGNE, *Les Berbères et le Makhzen dans le sud du Maroc.* Éditions Afrique Orient, Casablanca, s/d, 471 pp. [reimpressió de l'edició de Félix Alcan, Paris 1930]
- MONTANARI 1993 = Franco MONTANARI, "Alessandria e Cirene", dins Giuseppe Cambiano, Luciano Canfora i Diego Lanza (dirs.), *Lo spazio letterario della Grecia antica.* Salerno editrice, Roma 1993, vol. 1, tom 2, pp. 625-638.
- MONTANARI 1996 = Franco MONTANARI, "Apollodoros aus Kyrene", dins Hubert Cancik i Helmuth Schneider (eds.), *Der neue Pauly. Encyclopädie der Antike.* Metzler, Stuttgart / Weimar 1996, vol. 1, col. 861.
- MONTEIL (P.) 1970 = Pierre MONTEIL, *Éléments de phonétique et de morphologie du latin.* Nathan, Paris 1970, 407 pp.
- MONTEIL (V.-M.) 1950 = Vincent MONTEIL, "La part du berbère dans la toponymie du Sahara maure", *Notes africaines. Bulletin d'information et de correspondance de l'Institut français de l'Afrique noire* 45, Dakar / Paris 1950, p. 21.
- MONTEIL (V.-M.) 1988 = Vincent-Mansour MONTEIL, "Les Berbères aux Canaries?", *Études et Documents Berbères* 4, 1988, pp. 61-76.
- MORIN BARBE 1985 = M. MORIN BARBE, "Agdud", *Encyclopédie Berbère* 2, 1985, p. 246.
- MORIZOT 1990a = Pierre MORIZOT, "Aurès (époque vandale et byzantine)", *Encyclopédie Berbère* 8, 1990, pp. 1103-1113.
- MORIZOT 1990b = Pierre MORIZOT, "Awerba", *Encyclopédie Berbère* 8, 1990, pp. 1192-1196.
- MOSCATI 1947 = Sabatino MOSCATI, "Il biconsonantismo nelle lingue semitiche", *Biblica* 28, 1947, pp. 113-135.
- MOSCATI et alii 1964 = Sabatino MOSCATI, Anton SPITALER, Edward ULLENDORF i Wolfram VON SODEN, *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages: Phonology and Morphology.* Harrassowitz, Wiesbaden 1964, 185 pp.
- MOSELEY 2007 = Christopher MOSELEY (ed.), *Encyclopedia of the World's Endangered Languages.* Routledge, Londres 2007, 669 pp.
- MOUGIN 1997 = Louis MOUGIN, "Amzwar (ou Mizwar)", *Encyclopédie Berbère* 4, 1997, pp. 622-629.
- MOUS 1993 = Maarten MOUS, *A Grammar of Iraqw.* Kuschitische Sprachstudien 9. Helmut Buske Verlag, Hamburg 1993, 361 pp.
- MÜLLER (K.) & DÜBNER 1853 = Karl MÜLLER i Friedrich DÜBNER (eds.), *Strabonis Geographica.* Didot, Paris 1853, 640 pp.
- MÜLLER (K.) & FISCHER 1883-1901 = Karl MÜLLER i Curt Theodor FISCHER (eds.), *Claudii Ptolemaei Geographia* [llibres 1-5]. Paris, 1883-1901, 2 volums.
- MÜLLER (K.) & MÜLLER (T.) 1841-1885 = Karl MÜLLER i Theodor MÜLLER, *Fragmenta historicorum Graecorum.* Didot, Paris 1841-1885, 4 volums.
- MÜLLER (L.) 1860-1874 = Ludvig MÜLLER, *Numismatique de l'Ancienne Afrique.* Vol. 1: *Les monnaies de la Cyrénaïque*, 1860, 183 pp. Vol. 2: *Les monnaies de la Syrtique, de la Byzacène et de la Zeugitane*, 1861, 188 pp. Vol. 3: *Les monnaies de la Numidie et de la Mauritanie*, 1862, 194 pp. *Supplément*, 1874, 99 pp. Arnaldo Forni Editore, Bolònia 1964 [1^a ed. Copenhague 1860-1874].
- MUFWENE 2001 = Salikoko S. MUFWENE, *The ecology of language evolution.* Cambridge University Press, Cambridge 2001, xviii+255 pp.

BIBLIOGRAFIA

- MUFWENE 2008 = Salikoko S. MUFWENE, *Language evolution: contact, competition and change*. Continuum, Londres 2008, 376 pp.
- MUKAROVSKY 1966 = Hans G. MUKAROVSKY, "Les rapports du basque et du berbère", *Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques* 10. EPHE, Paris 1966, pp. 177-184.
- MUKAROVSKY 1966-1967a = Hans G. MUKAROVSKY, "Les langues apparentées au chamito-sémitique", *Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques* 11, 1966-1967, pp. 83-91.
- MUKAROVSKY 1966-1967b = Hans G. MUKAROVSKY, "L'Euro-Saharien et les langues ouest-africaines", *Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques* 11, 1966-1967, pp. 160-177.
- MURA 1994 = Maria Ilaria MURA, "Le *tabellae defixionum* africane come fonte di storia sociale: nota preliminare", *Africa romana* 11, 1994, pp. 1535-1546.
- MÚRCIA 2004a = Carles MÚRCIA, *L'amazic, llengua afroasiàtica. Caracterització de la llengua amaziga com a llengua afroasiàtica en base al nivell morfològic*. Treball de DEA presentat a la Universitat de Barcelona el 23 de setembre de 2004, 96 pp.
- MÚRCIA 2004b = Carles MÚRCIA, *Fonts literàries grecollatines per a l'estudi de la situació lingüística de l'amazic a l'antiguitat*. Treball de DEA presentat a la Universitat de Barcelona el 23 de setembre de 2004, 127 pp.
- MÚRCIA 2005 = Carles MÚRCIA, "Die amazighische Morphologie im afroasiatischen Kontext", document inèdit presentat a la jornada d'estudi *Berber-Tag*, celebrada a l'Institut für Afrikanistik de la Universitat de Colònia (29 de novembre de 2005), 26 pp.
- MÚRCIA 2006 = Carles MÚRCIA, "Tarua: ein amazighisches Wort in der *Iohannis* des Corippus", *Glotta. Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache* 82 (2006). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008, pp. 177-191.
- MÚRCIA 2007 = Carles MÚRCIA, "Νεῖλος: El nom grec del riu Nil pot ser d'origen amazic?", *Aula Orientalis* 25, 2007, pp. 269-292.
- MÚRCIA 2008 = Carles MÚRCIA, "Gadaia: ein weiteres amazighisches Wort in der *Iohannis* des Corippus", *Glotta. Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache* (2008). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen (en premsa).
- MÚRCIA 2009 = Carles MÚRCIA, "L'origen del llatí *buricus* 'cavall petit' i el grec βρικόν 'ase' ", *Anuari de Filologia de la Universitat de Barcelona* 25-26, Secció D, *Studia Graeca et Latina (2003-2004)*, Barcelona 2009, pp. 271-288.
- MÚRCIA 2010 = Carles MÚRCIA, "Distribution géographique et situation sociolinguistique des langues en Afrique Proconsulaire: Que sait-on de la langue des Maures?", dins Eugenio Luján i Coline Ruiz-Darasse (eds.), *Actas del coloquio Contactos lingüísticos en el Mediterráneo occidental en la Antigüedad (Casa de Velázquez, Madrid, 23-24 abril 2009)*. En premsa.
- NAÏT-ZERRAD 1997- = Kamal NAÏT-ZERRAD, *Dictionnaire des racines berbères*. Peeters, Paris / Lovaina, vol. 1, 1997; vol. 2, 1999; vol. 3, 2002, xxvii+946 pp. (fins a la lletra g)
- NAÏT-ZERRAD 1998 = Kamal NAÏT-ZERRAD, *Lexique religieux berbère et néologie: un essai de traduction partielle du Coran*. Centro Studi Camito-Semitici / Associazione Culturale Berbera in Italia, Milà 1998, 347 pp.
- NAÏT-ZERRAD 2001a = Kamal NAÏT-ZERRAD, *Grammaire moderne du kabyle*. Karthala, Paris 2001, 225 pp.
- NAÏT-ZERRAD 2001b = Kamal NAÏT-ZERRAD, "Notes sur quelques parlers du Maroc", dins Dymitr Ibriszimow i Rainer Vossen (eds.), *Études berbères*.

- Actes du 1. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie.* Frankfurter Afrikanistische Blätter 13. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2001, pp. 131-141. Reprès a *idem, Linguistique berbère et Applications.* L'Harmattan, París 2004, pp. 105-116.
- NAÏT-ZERRAD 2002a = Kamal NAÏT-ZERRAD (ed.), *Articles de linguistique berbère. Mémorial Werner Vycichl.* L'Harmattan, París 2002, 490 pp.
- NAÏT-ZERRAD 2002b = Kamal NAÏT-ZERRAD, "Les préfixes expressifs en berbère", dins *idem* (ed.), *Articles de linguistique berbère. Mémorial Werner Vycichl.* L'Harmattan, París 2002, pp. 349-372.
- NAÏT-ZERRAD 2004a = Kamal NAÏT-ZERRAD, *Linguistique berbère et Applications.* L'Harmattan, París 2004, 158 pp. Conté "Esquisse d'une classification linguistique des parlers berbères", pp. 44-55 i 85-103.
- NAÏT-ZERRAD 2004b = Kamal NAÏT-ZERRAD, "Kabylie: Dialectologie", *Encyclopédie Berbère* 26, 2004, pp. 4067-4070. Inclou un mapa dialectal de Cabília.
- NAÏT-ZERRAD 2004c = Kamal NAÏT-ZERRAD, "De quelques particules et adverbes issus de formes verbales", dins Kamal Naït-Zerrad, Rainer Vossen i Dymitr Ibriszimow (eds.), *Nouvelles études berbères. Le verbe et autres articles. Actes du 2. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie.* Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2004, pp. 119-133.
- NAÏT-ZERRAD 2008 = Kamal NAÏT-ZERRAD, "Notes sur des termes berbères dans *Nuzhat al-muštāq* d'El-Idrisi", dins Mena Lafkioui i Vermondo Brugnatelli (eds.), *Berber in contact. Linguistic and sociolinguistic perspectives.* Köppe Verlag, Colònia 2008, pp. 11-18.
- NAÏT-ZERRAD & CHAKER 2002 = Kamal NAÏT-ZERRAD & Salem CHAKER, "Sur la notation usuelle du berbère — Éléments d'orthographe". Nota elaborada per K. Naït-Zerrad en 1998 i revisada per S. Chaker en 2002, 9 pp. Disponible a inalco.fr/crb/docs_pdf/bac_notation.pdf
- NAÏT-ZERRAD, VOSSEN & IBRISZIMOW 2004 = Kamal NAÏT-ZERRAD, Rainer VOSSEN i Dymitr IBRISZIMOW (eds.), *Nouvelles études berbères. Le verbe et autres articles. Actes du 2. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie.* Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2004, 204 pp.
- NASRAOUI 2005 = Abdelmalek NASRAOUI, "Les vestiges romains dans l'Aurès profond: témoins d'un important brassage de cultures romaine et berbère", dins Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et culture dans l'Algérie antique: actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003).* Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 293-304.
- NEGRO 2001-2002 = Giancarlo NEGRO, "Some 'cabalistic' inscriptions around the Great Pyramid's original entrance. Dating the most ancient Libyco-Berber inscriptions", *Sahara* 13, Segrate 2001-2002, pp. 148-165.
- NEGRO & PICHLER 2005 = Giancarlo NEGRO i Werner PICHLER, "The Libyco-Berber inscriptions in the Selima oasis", *Sahara* 16, Segrate 2005, pp. 173-178.
- NEHLIL 1909 = Mohammad NEHLIL, *Étude sur le dialecte de Ghat.* Ernest Leroux, París 1909, 215 pp.
- NENCIONI 1939 = Giovanni NENCIONI, "Innovazioni africane nel lessico latino", *Studi italiani di filologia classica* 16, Florència 1939, pp. 3-50.
- NEUMANN & UNTERMANN 1980 = Günter NEUMANN i Jürgen UNTERMANN (eds.), *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit (Kolloquium vom 8. bis 10. April 1974).* Rheinland-Verlag, Colònia 1980, 365 pp.
- NEWMAN 1977 = Paul NEWMAN, "Chadic classification and reconstructions", *Afroasiatic Linguistics* 5/1, 1977, pp. 1-42.

BIBLIOGRAFIA

- NEWMAN 1980 = Paul NEWMAN, *The Classification of Chadid within Afroasiatic*. Universitaire Pers Leiden, Leiden 1980, 31 pp.
- NEWMAN 1990 = Paul NEWMAN, *Nominal and Verbal Plurality in Chadid*. Foris, Dordrecht / Providence 1990.
- NEWMAN 2000 = Paul NEWMAN, *The Hausa Language. An Encyclopedic Reference Grammar*. Yale University Press, New Haven / Londres 2000, xxxix+760 pp.
- NICOLAÏ 1990 = Robert NICOLAÏ, "Songhay septentrional et touareg: contacts de langues et contacts de populations", dins Hans G. Mukarovsky (ed.), *Proceedings of the Fifth International Hamito-Semitic Congress (1987)*, vol. 1. Viena 1990, pp. 147-162.
- NICOLAÏ 1995 = Robert NICOLAÏ, "Songhay et chamito-sémitique: recherche sur les continuacions du touareg en songhay", dins Dymitr Ibriszimow i Rudolf Leger (eds.), *Studia Chadica et Hamitosemitica. Akten des Internationalen Symposions zur Tschadsprachenforschung Johann Wolfgang Goethe-Universität (Frankfurt am Main, 6.-8. Mai 1991)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 1995, pp. 79-84.
- NICOLAÏ 2003 = Robert NICOLAÏ, *La force des choses ou l'épreuve 'nilo-saharienne'. Questions sur les reconstructions archéologiques et l'évolution des langues*. Rüdiger Köppe Verlag (col·lecció *Sprache und Geschichte in Afrika*, n° 13), Colònia 2003, xvi+577 pp.
- NICOLAÏ 2009 = Robert NICOLAÏ, "Language contact, areality and history. The Songhay question revisited", *Sprache und Geschichte in Afrika* 20, 2009 (en premsa), 15 pp.
- NICOLAS 1953 = Francis NICOLAS, *La langue berbère de Mauritanie*. Institut Français d'Afrique Noire (IFAN), Dakar 1953, 476 pp.
- NORDEN 1898 = Eduard NORDEN, *Die antike Kunstprosa*. Teubner, Leipzig 1898, 2 volums, xviii+969 pp. [3ª edició, 1915-1918]
- NORRIS 1962 = Harry Thirlwall NORRIS, "Yemenis in the Western Sahara", *Journal of African History* 3, 1962, pp. 317-322.
- NORRIS 1969 = Harry Thirlwall NORRIS, "Znāga Islam during the seventeenth and eighteenth centuries", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 32, Londres 1969, pp. 496-526.
- NORRIS 1975 = Harry Thirlwall NORRIS, *The Tuaregs. Their Islamic Legacy and Its Diffusion in the Sahel*. Ars & Philipps Ltd., Warminster 1975, 234 pp.
- NORRIS 1982 = Harry Thirlwall NORRIS, *The Berbers in Arabic literature*. Longman, Londres / Nova York 1982, xxv+280 pp.
- NORRIS 1986 = Harry Thirlwall NORRIS, *The Arab Conquest of the Western Sahara*. Longman, Harlow (Essex) / Librairie du Liban, Beirut 1986, xxvi+309 pp.
- OATES 1954 = David OATES, "Ancient settlement in the Tripolitanian Gebel, II: The Berber period", *Papers of the British School at Rome* 22, 1954, pp. 91-117.
- OLIEL 1994 = Jacob OLIEL, *Les Juifs au Sahara. Le Touat au Moyen Âge*. CNRS, Paris 1994, 188 pp.
- OLIEL 2004 = Jacob OLIEL "Les juifs au Sahara", *Encyclopédie Berbère* 26, Ais de Provença 2004, pp. 3962-3968.
- OLMETCHENKO 1971 = S. W. OLMETCHENKO, *A quantitative and comparative study of the vocalism of the Latin inscriptions of North Africa, Britain, Dalmatia and the Balkans*. Columbia University, Nova York 1971, 609 pp. (sobre microfilm). *Non uidi*.
- DEL OLMO LETE 1998 = Gregorio DEL OLMO LETE, "The Monoconsonantal Lexical Series in Semitic", *Aula Orientalis* 16, Sabadell 1998, pp. 37-75.

- DEL OLMO LETE 2003 = Gregorio del OLMO LETE, *Questions de linguistique. Racine et lexème. Histoire de la recherche (1940-2000)*. Antiquités Sémitiques – 5, Paris 2003.
- DEL OLMO LETE 2004 = Gregorio del OLMO LETE, “The Biconsonantal Semitic Lexicon — 1. The Series /'X-/*”, *Aula Orientalis* 22, Sabadell 2004, pp. 33-88.
- DEL OLMO LETE 2006 = Gregorio del OLMO LETE, “The Biconsonantal Semitic Lexicon — 2. The Series /'X-/*”, *Aula Orientalis* 24, Sabadell 2004, pp. 17-57.
- DEL OLMO LETE 2007 = Gregorio del OLMO LETE, “The Biconsonantal Semitic Lexicon. The Series /B-X-/*”, *Aula Orientalis* 25, Sabadell 2007, 203-237.
- DEL OLMO LETE 2008 = Gregorio del OLMO LETE, *Questions of Semitic Linguistics. Root and Lexeme. The History of the Research*. CDL Press, Bethesda (Maryland) 2008, 188 pp.
- ONRUBIA-PINTADO 1992 = Jorge ONRUBIA-PINTADO, “Canaries (Îles)”, *Encyclopédie Berbère* 11, 1992, pp. 1731-1755.
- OPELT 1982-1983 = Ilona OPELT, “Barbarendiskriminierung in den Gedichten des Cresconius Flavius Corippus”, *Romanobarbarica* 7, 1982-1983, pp. 161-189.
- OREL & STOLBOVA 1995 = Vladimir E. OREL i Olga V. STOLBOVA, *Hamito-Semitic Etymological Dictionary. Materials for a Reconstruction*. Leiden 1995, xxxviii+578 pp. Vegeu-ne les recensions de DIAKONOFF & KOGAN 1996 i KOGAN 2002.
- OSING 1980 = Jürgen OSING, “Libyen, Libyer”, dins Wolfgang Helck i Wolfhart Westendorf (eds.), *Lexikon für Ägyptologie*, vol. 3. Harrassowitz, Wiesbaden 1980, col. 1015-1033.
- OSING 1983 = Jürgen OSING, “Siwa”, dins Wolfgang Helck i Wolfhart Westendorf (eds.), *Lexikon für Ägyptologie*, vol. 5. Harrassowitz, Wiesbaden 1983, col. 965-968.
- OULD-BRAHAM 1988a = Ouahmi OULD-BRAHAM, “Sur une chronique arabo-berbère des Ibadites médiévaux”, *Études et Documents Berbères* 4, 1988, pp. 5-28.
- OULD-BRAHAM 1988b = Ouahmi OULD-BRAHAM, “Lecture des 24 textes berbères médiévaux extraits d'une chronique ibadite par T. Lewicki”, *Littérature Orale Arabo-Berbère* 18, 1988, pp. 87-125.
- OUNISSI 2003 = Mohamed Salah OUNISSI, *Amawal s Tcawit, Tafransist, Taârabt. Dictionnaire Chaoui-Français-Arabe*. Enag Éditions, Alger 2003, 161 pp.
- PALLU DE LESSERT 1904-1905 = Augustin Clément PALLU DE LESSERT, “La syntaxe des routiers romains et les déformations des noms de lieux dans l'Afrique romaine”, *Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France* 65, Paris 1904-1905, pp. 115-138.
- PÂQUES & LAHLOU 1986 = Viviana PÂQUES i M. LAHLOU, “Aïssaoua ('Aysawa)”, *Encyclopédie Berbère* 3, 1986, pp. 370-381.
- PARADISI 1960a = Umberto PARADISI, “Il berbero di Augila. Materiale lessicale”, *Rivista degli Studi Orientali* 35/1-2, Roma 1960, pp. 157-177.
- PARADISI 1960b = Umberto PARADISI, “Testi berberi di Augila (Cirenaica)”, *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli (AION)* 10, Nàpols 1960, pp. 79-91.
- PARADISI 1961 = Umberto PARADISI, “El-Fôgâha, oasi berberofona del Fezzân”, *Rivista degli Studi Orientali* 36, Roma 1961, pp. 293-302.

BIBLIOGRAFIA

- PARADISI 1962 = Umberto PARADISI, "Sul nome del topo nel berbero di Augila e una voce libica citata da Erodoto", *Parola del Passato* 17, 1962, pp. 201-205.
- PARADISI 1963 = Umberto PARADISI, "Il linguaggio berbero di El-Fôgâaha (Fezzân). Testi e materiale lessicale", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli (AION)* 13, Nâpols 1963, pp. 93-126.
- PARADISI 1964 = Umberto PARADISI, "I tre giorni di AwÛssu a Zuara (Tripolitania)", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli (AION)* 14/1, Nâpols 1964, pp. 415-419.
- PARADISI 1967 = Umberto PARADISI, "Arte rupestre nel Gebel el-Akhdar in Cirenaica", *Quaderni di archeologia della Libia* 5, 1967, pp. 5-18.
- PARTHEY & PINDER 1848 = Gustav Friedrich Constantin PARTHEY i Moritz Eduard PINDER (eds.), *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*. Berlín 1848, 403 pp.
- PARTSCH 1879 = Josef PARTSCH (ed.), *Corippi Africani Grammatici libri qui supersunt*. Monumenta Germaniae historica (MGH). Auctores antiquissimorum tomi III pars posterior. Weidmann, Berlín 1879, 195 pp.
- PARTSCH 1896 = Josef PARTSCH, "Die Berbern in der Dichtung des Corippus", dins *Satura Viadrina. Festschrift zum 25jährigen Bestehen des philologischen Vereins zu Breslau*. Breslau 1896, pp. 20-38.
- PAULY & WISSOWA = August PAULY i Georg WISSOWA (eds.), *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. J. B. Metzler, Stuttgart 1894-1980, 84 volums.
- PAVIS D'ESCURAC 1980 = Henriette PAVIS D'ESCURAC, "Flaminat et société dans la colonie de Timgad", *Antiquités africaines* 15, 1980, pp. 183-200.
- PÉDECH 1969 = Paul PÉDECH (ed.), *Polybe, Histoires — Livre I. Les Belles Lettres*, Paris 1969.
- PELLAT 1950 = Charles Pellat (ed. i trad.), *al-Muqaddasî, Description de l'Occident musulman au IVe = Xe siècle*. Éditions Carbonel, Alger 1950, 123 pp.
- PELLEGRIN 1949 = Arthur PELLEGRIN, *Essai sur les noms de lieux d'Algérie et de Tunisie. Etymologie, signification*. Éditions SAPI, Tunis 1949, 243 pp.
- PELLEGRINI 1968-1970 = Giovan Battista PELLEGRINI, "A proposito di alcune forme romanze nelle fonti arabe", *Bolletino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo* 10-12, 1968-1970, pp. 167-181.
- PELLEGRINI 1972 = Giovan Battista PELLEGRINI, *Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all'Italia*. Paideia Editrice, Brescia 1972, 2 volums, 758 pp.
- PELZL 1976 = Bernhard PELZL, "Der Name Atlas", *Almogaren* 7, Hallein 1976, pp. 27-37.
- PENCHOEN 1973 = Thomas G. PENCHOEN, *Étude syntaxique d'un parler berbère (Ait Fraḥ de l'Aurès)*. Centro di Studi Magrebini, Nâpols 1973, 217 pp.
- PENNA 1983 = Antonio la PENNA, "Vocaboli punici in S. Girolamo e in S. Agostino", dins *Atti del I Congresso internazionale di Studi fenici e punici (Roma, 5-10 novembre 1979)*, vol. 3. Roma 1983, pp. 885-895.
- PENNACCHIETTI 1978 = F. A. PENNACCHIETTI, "Considerazioni sulla preposizione berbera n", dins Pelio Fronzaroli (ed.), *Atti del secondo congresso internazionale di linguistica camito-semitica (Firenze 1974)*. Istituto di Linguistica e di Lingue Orientali, Università di Firenze, Florència 1978, pp. 307-314.
- PETERSMANN 1998 = Hubert PETERSMANN, "Gab es ein afrikanisches Latein? Neue Sichten eines alten Problems der lateinischen

- Sprachwissenschaft”, dins Benjamín García Hernández (ed.), *Estudios de lingüística latina. Actas del IX Coloquio Internacional de Lingüística Latina (Universidad Autónoma de Madrid 14-18 de abril de 1997)*. Ediciones Clásicas, Madrid 1998, pp. 125-136.
- PETRÁČEK 1978 = Karel PETRÁČEK, “La typologie et la linguistique chamitosémitique”, dins Pelio Fronzaroli (ed.), *Atti del secondo congresso internazionale di linguistica camito-semitica (Firenze 1974)*. Istituto di Linguistica e di Lingue Orientali, Università di Firenze, Florència 1978, pp. 55-61.
- PETRIE 1907 = William Matthew Flinders PETRIE, *Gizeh and Rifeh*. British School of Archaeology in Egypt, Londres 1907, 56 pp.
- PETSCHENIG 1880 = Michael PETSCHENIG, “Emendationen zu des Corippus Iohannis”, *Wiener Studien* 2, 1880, pp. 257-274.
- PEUST 1999 = Carsten PEUST, *Egyptian Phonology. Introduction to the Phonology of a Dead Language*. Peust & Gutschmidt Verlag, Göttingen 1999, 365 pp.
- PEYRAS 1985 = Jean PEYRAS, “Afri”, *Encyclopédie Berbère* 2, 1985, pp. 208-215.
- PEYRAS 1986 = Jean PEYRAS, “Deux études de toponymie et de topographie de l’Afrique antique”, *Antiquités africaines* 22, 1986, pp. 213-253.
- PEYRAS 1991 = Jean PEYRAS, *Le Tell nord-est tunisien dans l’antiquité. Essai de monographie régionale*. CNRS, Paris 1991, 537 pp.
- PEYRAS & BAGGIONI 1991 = Jean PEYRAS i Daniel BAGGIONI, “Linguistique historico-comparative et antiquités nord-africaines: Hugo Schuchardt et les substantives berbères en *-im*”, *Études et documents berbères* 8, 1991, pp. 159-173.
- PEYRON 1985 = Michaël PEYRON, “Contribution à l’histoire du Haut Atlas Oriental: les Ayt Yafelman”, *Revue de l’Occident musulman et de la Méditerranée* 38, Ais de Provença 1985, pp. 117-135.
- PEYRON 1996 = Michaël PEYRON, “Dromadaire (domaine montagnard marocain)”, *Encyclopédie Berbère* 17, 1996, pp. 2547-2550.
- PEYRON 2005 = Michaël PEYRON, “Barghawata et résistance”, dins Mohammed Hammam i Abdellah Salih (eds.), *La résistance marocaine à travers l’histoire ou le Maroc des résistances (actes du colloque, Rabat, 3-5 décembre 2003)*. Publications de l’IRCAM, Rabat 2005, pp. 165-181.
- PEYRON & CAMPS 1999 = Michaël PEYRON i Gabriel CAMPS, “Hadiddou (Ayt)”, *Encyclopédie Berbère* 21, 1999, pp. 3278-3289. Conté un mapa del territori dels Ayt Yaftman.
- PFLAUM 1977 = Hans-Georg PFLAUM, “Spécificité de l’onomastique romaine en Afrique du Nord”, dins *Actes du Colloque international sur l’Onomastique latine (Paris, 13-15 octobre 1975)*. CNRS, Paris 1977, pp. 315-319.
- PG = *Patrologia Graeca*. Col·lecció de textos antics, tardans i medievals dels Pares de l’Església i d’autors eclesiàstics en llengua grega —amb traducció llatina acarada— publicada a partir de 1844 per Jacques-Paul Migne en 161 volums.
- PHILLIPSON 1993 = David W. PHILLIPSON, *African archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge 1993, 404 pp.
- PICARD (C.) 1985 = Colette PICARD, “Carthage face au monde phénicien”, dins *L’homme méditerranéen et la mer: Actes du troisième congrès d’études des cultures méditerranéennes d’influence arabo-berbère (Jerba 1981)*. Tunis 1985, pp. 36-43.
- PICARD (G.-C.) 1993 = Gilbert-Charles PICARD, “Carthage romaine”, *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1789-1800.

BIBLIOGRAFIA

- PICHLER 2007 = Werner PICHLER, *Origin and Development of the Libyco-Berber Script*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2007, 143 pp.
- PICHLMAYR 1911 = Franz PICHLMAYR (ed.), *Aurelius Victor, Epitome de Caesaribus*. Teubner, Leipzig 1911.
- PINDER & PARTHEY 1860 = Moritz Eduard PINDER i Gustav Friedrich Constantin PARTHEY (eds.), *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*. Berlín 1860, 674 pp.
- PISANI 1934 = Vittore PISANI, “Διονυσίακα: 1. Βασσάρα. 2. Σιγηνός. 3. Θύρσος”, *Studi italiani di filologia classica* 11, 1934, pp. 217-224.
- PL = *Patrologia Latina*. Col·lecció de textos antics, tardans i medievals dels Pares de l'Església i d'autors eclesiàstics llatins publicada a partir de 1844 per Jacques-Paul Migne en 221 volums.
- PLACANICA 1997 = Antonio PLACANICA (ed. i trad.), *Vittore da Tunnuna. Chronica. Chiesa e Impero nell'età di Giustiniano*. Sismel, Florència 1997, 142 pp.
- POKORNY 1927-1930 = Julius POKORNY, “Das nicht-indogermanische Substrat im Irischen”, *Zeitschrift für celtische Philologie* 16, 1927, pp. 95-144, 231-266, 363-394; 17, 1929, pp. 373-388; 18, 1930, pp. 233-248.
- POKORNY 1930 = Julius POKORNY, “Keltisch-Baskisch-Hamitisches”, *Zeitschrift für celtische Philologie* 18, 1930, p. 111.
- POKORNY 1962 = Julius POKORNY, “Die Sprachen der vorkeltischen Bewohner Nordwesteuropas”, *Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft. Sonderheft 15*. Innsbruck 1962, pp. 129-138.
- POLI & VOTTÉRO 2005 = Fabrice POLI i Guy VOTTÉRO (eds.), *De Cyrène à Catherine: Trois mille ans de libyennes. Études grecques et latines offertes à Catherine Dobias-Lalou*. Collection Études Anciennes, De Boccard, París 2005, 468 pp.
- POLLMANN 1997 = Karla POLLMANN, “Tiberius Claudius Donatus”, dins Hubert Cancik & Helmuth Schneider (eds.), *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Verlag J.B. Metzler, Stuttgart / Weimar 1997, vol. 3, col. 776.
- POLOMÉ 1983 = Edgar C. POLOMÉ, “The Linguistic Situation in the Western Provinces of the Roman Empire”, dins *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2, 29, 2. Walter de Gruyter, Berlín 1983, pp. 509-553. Sobre l'Àfrica del Nord, esp. pp. 525-527.
- POLOMÉ 1993 = Edgar C. POLOMÉ, “Échanges de vocabulaire entre le monde méditerranéen et l'Europe septentrionale: les noms des plantes”, dins *Actes du colloque international “Les phytonymes grecs et latins” (Nice les 14, 15 et 16 mai 1992)*. Université de Nice – Sophia Antipolis, Niça 1993, pp. 255-270.
- POSENER, SAUNERON & YOYOTTE 1998 = Georges POSENER, Serge SAUNERON i Jean YOYOTTE, *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*. Fernand Hazan, París 1998, 323 pp.
- POTTIER 1945 = René POTTIER, *Saint Augustin le Berbère*. Les Publications techniques et artistiques, París 1945 [reimprès per l'editorial Fernand Lanore, París 2006], 272 pp.
- PRASSE 1972 = Karl-G. PRASSE, *Manuel de grammaire touarègue (tahaggart)*. I-III, *Phonétique-Ecriture-Pronom*. Akademisk Vorlag, Copenhaguen 1972, 274 pp.
- PRASSE 1973 = Karl-G. PRASSE, *Manuel de grammaire touarègue (tahaggart)*. VI-VIII, *Verbe*. Akademisk Vorlag, Copenhaguen 1973, 294.
- PRASSE 1974 = Karl-G. PRASSE, *Manuel de grammaire touarègue (tahaggart)*. IV-V, *Nom*. Akademisk Vorlag, Copenhaguen 1974, 440 pp.
- PRASSE 1975 = Karl-Gottfried PRASSE, “The Reconstruction of Proto-Berber Short Vowels”, dins James & Theodora Bynon (ed.), *Hamito-Semitic*.

- Proceedings of a colloquium in the University of London (18-20 March 1970)*. Mouton, La Haia / París 1975, pp. 215-231.
- PRASSE 1978 = Karl-Gottfried PRASSE, "Différences dialectales dans la morphologie des verbes de qualité berbères", dins Pelio Fronzaroli (ed.), *Atti del secondo congresso internazionale di linguistica camito-semitica (Firenze 1974)*. Istituto di Linguistica e di Lingue Orientali, Università di Firenze, Florència 1978, pp. 315-319.
- PRASSE 1984 = Karl-Gottfried PRASSE, "The Origin of the Vowels o and e in Twareg and Ghadamsi", dins James Bynon (ed.), *Current Progress in Afro-Asiatic Linguistics. Papers of the Third International Hamito-Semitic Congress*. Amsterdam / Philadelphia 1984, pp. 317-326.
- PRASSE 1989 = Karl-G. PRASSE, "Awjili (parler berbère d'Augila)", *Encyclopédie Berbère* 7, 1989, pp. 1052-1055.
- PRASSE 1990 = Karl-Gottfried PRASSE, "New Light on the Origin of the Tuareg vowels o and e", dins Hans G. Mukarovsky (ed.), *Proceedings of the Fifth International Hamito-Semitic Congress (1987)*, vol. 1. Viena 1990, pp. 163-170.
- PRASSE 1997 = Karl-G. PRASSE, "El Foqahā", *Encyclopédie Berbère* 19, 1997, pp. 2886-2889.
- PRASSE 1998 = Karl-G. PRASSE, "Ghadamès (Le ghadamsi)", *Encyclopédie Berbère* 20, 1998, pp. 3073-3078.
- PRASSE 2002 = Karl-G. PRASSE, "L'origine des préfixes d'état en berbère", dins Kamal Naït-Zerrad (ed.), *Articles de linguistique berbère. Mémorial Werner Vycichl*. L'Harmattan, París 2002, pp. 373-390.
- PRASSE 2003a = Karl-G. PRASSE, "La vocalisation du protoberbère", dins Marvin Lionel Bender, Gábor Takács i David L. Appleyard (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 41-54.
- PRASSE 2003b = Karl-G. PRASSE, "Renseignements sur le touareg de Djanet (Algérie)", dins Jérôme Lentin i Antoine Lonnet (eds.), *Mélanges David Cohen*. Maisonneuve & Larose, París 2003, pp. 689-698.
- PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003 = Karl-G. PRASSE, Ghoubéïd ALOJALY i Ghabdouane MOHAMED, *Dictionnaire Touareg-Français (Niger)*. Museum Tusulanum Press. University of Copenhagen, Copenhaguen 2003, 2 volums, XXVII+1031 pp.
- PREMARE 1993-1999 = Alfred-Louis de PREMARE (i col·laboradors), *Dictionnaire arabe-français: langue et culture marocaines (établi sur la base de fichiers, ouvrages, enquêtes, manuscrits et documents divers)*. L'Harmattan, París 1993-1999, 12 volums.
- PRIESE 1972 = Karl-Heinz PRIESE, "Zur Sprache der ägyptischen Inschriften der Könige von Kusch", *Zeitschrift für ägyptische Sprache* 98, 1972, pp. 99-124.
- PROVASI 1973 = Elio PROVASI, "Testi berberi di Žado (Tripolitania)", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli (AION)* 23 (n.s.), Nàpols 1973, pp. 501-530.
- PROVOTELLE DE GAFSA 1911 = Paul PROVOTELLE DE GAFSA, *Étude sur la Tamazir't ou Zénatia de Qalaât es-Sened (Tunisie)*. Ernest Leroux, París 1911, 155 pp.
- QUACK 2003 = Joachim Friedrich QUACK, "Zum Charakter der 'zweiradikaligen' Verben des Ägyptischen", dins Marvin Lionel Bender, Gábor Takács i David L. Appleyard (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 167-174.

BIBLIOGRAFIA

- QUETGLAS 1985 = Pere QUETGLAS, *Elementos básicos de filología y lingüística latinas*. Teide, Barcelona 1985, vi+194 pp.
- QUETGLAS 2005 = Pere Joan QUETGLAS, introducció i notes a *Julio César, Guerra civil. Autores del corpus cesariano, Guerra de Alejandría, Guerra de África, Guerra de Hispania*. Gredos, Madrid 2005, pp. 7-55.
- RABDI 2004 = Larbi RABDI, *Le parler d'Ithachen (Kabylie Orientale - Algérie)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2004, 148 pp.
- RANSTRAND 1971 = Gunnar RANSTRAND (ed.), *Pomponius Mela, Chorographia*. Elanders Boktryckeri Aktiebolag, Göteborg 1971.
- RAUPACH 1988-2005 = Manfred RAUPACH, "Expansion und Rückzug des Lateins", dins Günther Holtus, Michael Metzeltin i Christian Schmitt (eds.), *Lexikon der romanistischen Linguistik*. Niemeyer, Tübingen 1988-2005, vol. II/1, pp. 5-19.
- REBUFFAT 1969-1970 = René REBUFFAT, "Zella et les routes d'Égypte", *Libya antiqua* 6-7, Trípoli 1969-1970, pp. 181-187.
- REBUFFAT 1970 = René REBUFFAT, "Routes d'Égypte et de la Libye intérieure", *Studi magrebini* 3, Nàpols 1970, pp. 1-20.
- REBUFFAT 1971 = René REBUFFAT, "Notes sur les confins de la Maurétanie Tingitane et de la Maurétanie Césarienne", *Studi magrebini* 4, Nàpols 1971, pp. 33-64 + mapes.
- REBUFFAT 1975 = René REBUFFAT, "Graffiti en libyque de Bu Njem", *Libya antiqua* 10-11, Trípoli 1975, pp. 165-187.
- REBUFFAT 1977 = René REBUFFAT, "Une zone militaire et sa vie économique: le limes de Tripolitaine", dins *Armées et fiscalité dans le monde antique: colloque (Paris 14-16 oct. 1976)*. CNRS, Paris 1977, pp. 395-419.
- REBUFFAT 1979 = René REBUFFAT, "La frontière romaine en Afrique, Tripolitaine et Tingitane", *Ktéma. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de la Rome antique* 4, 1979, pp. 225-247.
- REBUFFAT 1985 = René REBUFFAT, "Les centurions de Gholaia", *Africa romana* 2, 1985, pp. 225-238.
- REBUFFAT 1988 = René REBUFFAT, "Les fermiers du désert", *Africa romana* 5, 1988, pp. 33-68.
- REBUFFAT 1989 = René REBUFFAT, "Notes sur le Camp Romain de Gholaia (Bu Njem)", *Libyan Studies* 20, 1989, pp. 155-167.
- REBUFFAT 1990 = René REBUFFAT, "Nomadisme et archéologie", dins *L'Afrique dans l'occident romain (Ier siècle av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.)*. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome sous le patronage de l'Institut national d'archéologie de d'art de Tunis (Rome, 3-5 décembre 1987). École française de Rome, Paris 1990, pp. 231-247.
- REBUFFAT 1992a = René REBUFFAT, "M. Supicius Felix à Sala", *Africa romana* 10, 1992, pp. 185-219.
- REBUFFAT 1992b = René REBUFFAT, "Bu Njem", *Encyclopédie Berbère* 11, 1992, pp. 1626-1642.
- REBUFFAT 1993 = René REBUFFAT, "Castellum", *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1822-1833.
- REBUFFAT 1996 = René REBUFFAT, "Emporia", *Encyclopédie Berbère* 17, 1996, pp. 2621-2627.
- REBUFFAT 1999 = René REBUFFAT, "La frontière de la Tingitane", dins Claude Lepelley i Xavier Dupuis (eds.), *Frontières et limites géographiques de l'Afrique du nord antique. Hommage à Pierre Salama*. Publications de la Sorbonne, Paris 1999, pp. 265-294.
- REBUFFAT 2000 = René REBUFFAT, "Iasucthan (Marcus Porcius)", *Encyclopédie Berbère* 23, 2000, p. 3564.

- REBUFFAT 2001a = René REBUFFAT, "Pour une histoire événementielle du Maroc antique", dins el col·loqui de la Société Marocaine pour l'Archéologie et le Patrimoine (SMAP) *Plus d'un siècle de recherches archéologiques au Maroc (Rabat 1-4 juillet 1998)*. Rabat 2001, pp. 26-48.
- REBUFFAT 2001b = René REBUFFAT, "Les gentes en Maurétanie Tingitane", *Antiquités africaines* 37, 2001, pp. 23-44.
- REBUFFAT 2003 = René REBUFFAT, "Les Romains et les routes caravanières africaines", dins el col·loqui *Le Sahara, lien entre les peuples et les cultures (Tunis, 19-22 décembre 2002)*. Tunis 2003, pp. 221-260.
- REBUFFAT 2005a = René REBUFFAT, "Le vétéran gétule de Thullium", dins Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et culture dans l'Algérie antique : actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 193-233.
- REBUFFAT 2005b = René REBUFFAT, "Étude structurelle des tribus du Royaume maurétanien", dins Mohammed Hammam i Abdellah Salih (eds.), *La résistance marocaine à travers l'histoire ou le Maroc des résistances (actes du colloque, Rabat, 3-5 décembre 2003)*. Publications de l'IRCAM, Rabat 2005, pp. 44-92.
- REBUFFAT 2006a = René REBUFFAT, "Les inscriptions libyques de Siga", *Antiquités africaines* 42, 2006, pp. 87-99.
- REBUFFAT 2006b = René REBUFFAT, "Aires sémantiques des principaux mots libyques", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 118/1, 2006, pp. 267-295.
- REICHENKRON 1961 = Günther REICHENKRON, "Zur römischen Kommandosprache bei byzantinischen Schriftstellern", *Byzantinische Zeitschrift* 54, 1961, pp. 18-27.
- REICHENKRON 1965 = Günter REICHENKRON, *Historische latein-altromanische Grammatik. I Teil. Einleitung. Das sogenannte Vulgärlatein und das Wesen der Romanisierung*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1965, XIV+408 pp.
- REINISCH 1879 = Leo REINISCH, *Die Nuba-Sprache. Erster Teil: Grammatik und Texte. Zweiter Teil: Nubisch-Deutsches und Deutsch-Nubisches Wörterbuch*. Wilhelm Braumüller, Viena 1879, 308+240 pp.
- REINISCH 1911 = Leo REINISCH, *Die sprachliche Stellung des Nuba*. Schriften der Sprachkommission III, Viena 1911, VI+177 pp.
- REINTGES 2004 = Chris H. REINTGES, *Coptic Egyptian (Sahidic Dialect)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2004, XXIII+616 pp.
- RENAN 1858 = Ernest RENAN, *Histoire générale des langues sémitiques*. Calmann Lévy, Paris 1901⁶ [1858¹].
- RENISIO 1932 = Amédée RENISIO, *Étude sur les dialectes berbères des Beni Iznassen, du Rif et des Senhaja de Srair. Grammaire, textes et lexique*. Ernest Renoux, Paris 1932, 465 pp. + mapa dialectal del Rif.
- REYES GARCÍA 2004 = Ignacio REYES GARCÍA, *Diccionario etimológico de insulismos amazighes*. Foro de Investigaciones Sociales de las Islas Canarias, Santa Cruz de Tenerife 2004, 269 pp.
- REYES GARCÍA 2004-2005 = Ignacio REYES GARCÍA, "El substrato amazighe en el español de Canarias", *Antiquités africaines* 40-41, 2004-2005, pp. 13-27.
- REYNOLDS 1977 = Joyce REYNOLDS, "Inscriptions", dins J. A. Lloyd (ed.), *Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice)*, vol. 1. *Supplements to Libya Antiqua* – 5. Trípoli 1977, pp. 233-254.
- REYNOLDS 1988a = Joyce REYNOLDS, "Libyans and Greeks in rural Cyrenaica", *Cirene e i Libyi. Quaderni di archeologia della Libia* 12, 1988, pp. 379-383.

BIBLIOGRAFIA

- REYNOLDS 1988b = Joyce REYNOLDS, "Inscriptions from the Cyrenaican *limes*", *Africa romana* 5, 1988, pp. 167-172.
- REYNOLDS & WARD-PERKINS 1952 = IRT.
- RHUVON GUEST 1912 = Arthur RHUVON GUEST (trad.), *al-Kindī, Governors and Judges of Egypt*. Brill, Leiden 1912, LXXII+686 pp.
- RICCI 1922 = Leonardo RICCI, "Centri abitati e tribù nomadi", dins Oliunto Marinelli (ed.), *La Cirenaica. Geografica – Economica – Politica*. Antonio Vallardi, Milà 1922, pp. 87-106.
- RIEDMÜLLER 1919 = Martin RIEDMÜLLER, *Die Iohannis des Corippus als Quelle libyscher Ethnologie*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der hohen Philosophischen Fakultät der Friedrich-Alexanders-Universität Erlangen. Buch- und Kunstdruckerei von J. P. Himmer, Augsburg 1919, 85 pp.
- RIESE 1878 = Alexander RIESE (ed.), *Geographi Latini minores*. Apud Henningeros fratres, Heilbronn 1878, 228 pp.
- RILLY 2004 = Claude RILLY, "The Linguistic Position of Meroitic", *Sudan Electronic Journal of Archaeology and Anthropology*, març 2004, consultable en línia a <http://www.arkamani.org/arkamani-library/meroitic/rilly.htm>
- RILLY 2005 = Claude RILLY, *La Langue du Royaume de Méroé*. Collection de l'École Pratique des Hautes Études. Champion, Paris 2005, 617 pp.
- RISER 1988 = Jean RISER, "Anti-Atlas", *Encyclopédie Berbère* 5, 1988, pp. 776-791.
- RISER 1989 = Jean RISER, "Atlas. Géographie", *Encyclopédie Berbère* 7, 1989, pp. 1017-1026.
- ROCHETTE 1996 = Bruno ROCHETTE, "Remarques sur le bilinguisme gréco-latin", *Les études classiques* 64, 1996, pp. 3-19.
- ROCHETTE 1997 = Bruno ROCHETTE, "Sur le bilinguisme dans les armées d'Hannibal", *Les études classiques* 65, 1997, pp. 153-159.
- RODARY 1935 = Paul RODARY, "Recherche des inscriptions libyques dans la région de Souk-Ahras (Thagaste)", dins *Premier Congrès de la Fédération des Sociétés savantes de l'Afrique du Nord*. Alger 1935, pp. 173-181 i 415-423.
- RÖLLIG 1980 = Wolfgang RÖLLIG, "Das Punische im Römischen Reich", dins Günter Neumann i Jürgen Untermann (eds.), *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit (Kolloquium vom 8. bis 10. April 1974)*. Rheinland-Verlag, Colònia 1980, pp. 285-299.
- RÖSSLER 1958 = Otto RÖSSLER, "Die Sprache Numidiens", dins *Sybaris – Festschrift für Hans Krahe zum 60. Geburtstag*. Wiesbaden 1958, pp. 392-418.
- RÖSSLER 1962 = Otto RÖSSLER, "Die Lateinischen Reliktwörter im Berberischen und die Frage des Vokalsystems der afrikanischen Latinität", *Beiträge zur Namenforschung* 13, Heidelberg 1962, pp. 258-262.
- RÖSSLER 1964 = Otto RÖSSLER, "Libysch-Hamitisch-Semitisch", *Oriens* 17, Leiden 1964, pp. 199-217, reprès a *idem, Gesammelte Schriften zur Semitohamistik*. Ugarit-Verlag, Münster 2001, pp. 499-516 pp.
- RÖSSLER 1979a = Otto RÖSSLER, "Die Numider : Herkunft — Schrift — Sprache", dins Heinz Günter HORN i Christoph B. RÜGER (eds.), *Die Numider: Reiter und Könige nördlich der Sahara*. Rheinisches Landesmuseum, Bonn 1979, pp. 89-97.
- RÖSSLER 1979b = Otto RÖSSLER, "Berberisch-Tschadisches Kernvocabulary", *Africana Marburgensia* 12/1-2, 1979, pp. 20-31.
- RÖSSLER 1980 = Otto RÖSSLER, "Libyen von der Cyrenaica bis zur Mauretania Tingitana", dins Günter Neumann i Jürgen Untermann (eds.), *Die*

- Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit. Kolloquium vom 8. bis 10. April 1974.* Rheinland-Verlag, Colònia 1980, pp. 267-284.
- RÖSSLER 1981 = Otto RÖSSLER, "The Structure and Inflexion of the Verb in the Semito-Hamitic Languages: Preliminary Studies for a Comparative Semito-Hamitic Grammar", dins Yoël L. Arbeitman i Allan R. Bomhard (eds.), *Bono homini donum: Essays in Historical Linguistics, in Memory of J. Alexander Kerns.* John Benjamins, Amsterdam 1981, vol. 2, pp. 679-748.
- RÖSSLER 2001 = Otto RÖSSLER, *Gesammelte Schriften zur Semitohamistik.* Ugarit-Verlag, Münster 2001, 848 pp.
- ROGET 1924 = Raymond ROGET, *Le Maroc chez les auteurs anciens.* Belles Lettres, Paris 1924, 51 pp.
- ROHLFS 1926 = Gerhard ROHLFS, "Die Quellen des unteritalienischen Wortschatzes", *Zeitschrift für romanische Philologie* 46, 1926, pp. 135-164.
- ROMANELLI 1943 = Pietro ROMANELLI, *La Cirenaica romana (96 aC – 642 dC).* L'Erma di Bretschneider, Roma 1971, 296 pp. [Edició anastàtica de la de Verbania de 1943].
- ROMANELLI 1949 = Pietro ROMANELLI, "I Libi di fronte alla Romanità e all'Ellenismo", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli (AION)* 3, Nàpols 1949, pp. 237-243.
- ROMANELLI 1959 = Pietro ROMANELLI, *Storia delle Province romane dell'Africa.* L'Erma di Bretschneider, Roma 1959, 720 pp.
- ROMANELLI 1981 = Pietro ROMANELLI, "Roma e gli Africani", *Atti della Accademia nazionale dei Lincei*, sèrie 8, vol. 25/2, Roma 1981, pp. 245-282.
- ROMER 1998, Frank E. ROMER, *Pomponius Mela's description of the world.* The University of Michigan Press, Ann Arbor 1998, IX+165 pp.
- ROMMEL 1977 = Inge ROMMEL, "Lateinischen Lehnwörter im Berberischen", dins B. Benzing, O. Böcher i G. Mayer (eds.), *Wort und Wirklichkeit. Studien zur Afrikanistik und Orientalistik (Festschrift Eugen Ludwig Rapp).* Hain, Meisenheim am Glan 1977, vol. 2, pp. 57-64.
- ROQUES 1987 = Denis ROQUES, *Synésios de Cyrène et la Cyrénaïque du Bas-Empire.* CNRS, Paris 1987, 492 pp.
- ROQUES 1990 = Denis ROQUES (ed. i trad.), *Procope de Césarée, La guerre contre les Vandales.* Les Belles Lettres, Paris 1990, XVIII+282 pp.
- ROQUES 2005 = Denis ROQUES, "Femmes de Cyrène (639 av. J.-C. — 642 ap. J.-C.)", dins Fabrice Poli i Guy Vottéro (eds.), *De Cyrène à Catherine : Trois mille ans de libyennes. Études grecques et latines offertes à Catherine Dobias-Lalou.* Collection Études Anciennes, De Boccard, Paris 2005, pp. 207-226.
- ROSCHINSKI 1979 = Hans P. ROSCHINSKI, "Die punischen Inschriften", dins Heinz Günter Horn i Christoph B. Rügler (eds.), *Die Numider: Reiter und Könige nördlich der Sahara.* Rheinisches Landesmuseum, Bonn 1979, pp. 103-110.
- ROSE 1879 = Valentin ROSE (ed.), *Cassii Felicis de medicina ex graecis logicae sectae auctoribus liber translatus.* Teubner, Leipzig 1879.
- ROSE 1882 = Valentin ROSE (ed.), *Sorani Gynaeciorum uetus translatio Latina.* Teubner, Leipzig 1882.
- ROUËT DE JOURNAL 1946 = Marie-Joseph. ROUËT DE JOURNAL (trad.), *Jean Moschus, Le Pré spirituel.* Éditions du Cerf, Paris 2006 [1^a ed. de 1946], 302 pp.
- ROUSSEL 2005 = Monique ROUSSEL, "Au pays des Libyens nomades avec Hérodote", dins Fabrice Poli i Guy Vottéro (eds.), *De Cyrène à Catherine: Trois mille ans de libyennes. Études grecques et latines offertes à*

BIBLIOGRAFIA

- Catherine Dobias-Lalou*. Collection Études Anciennes, De Boccard, Paris 2005, pp. 227-237.
- ROWAN 2006 = Kirsty ROWAN, “Meroitic – an Afroasiatic language?”, *SOAS Working Papers in Linguistics* 14, 2006, pp. 169–206.
- RUBIN 2004 = Aaron RUBIN, “An outline of comparative Egypto-Semitic morphology”, dins Gábor Takács (ed.), *Egyptian and Semito-Hamitic (Afro-Asiatic) Studies in Memoriam Werner Vycichl*. Brill, Leiden 2004, pp. 454-486.
- RUPRECHTSBERGER 1997 = Erwin M. RUPRECHTSBERGER, *Die Garamanten. Geschichte und Kultur eines Libyschen Volkes in der Sahara*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1997, 88 pp.
- RUSHWORTH 2004 = Alan RUSHWORTH, “From Arzuges to Rustamids: State Formation and Regional Identity in the Pre-Saharan Zone”, dins Andy. H. Merrills (ed.), *Vandals, Romans and Berbers. New Perspectives on Late Antique North Africa*. Ashgate, Aldershot 2004, pp. 77-98.
- RUSSELL 1981 = Norman RUSSELL, *The Lives of the Desert Fathers. The Historia Monachorum in Aegypto*. Cistercian Publications, Londres 1981, 181 pp.
- SABBAH 1985 = Guy SABBAH, “Observations préliminaires à une nouvelle édition de Cassius Félix”, dins I. Mazzini i F. Fusco (eds.), *I testi di medicina latini antichi. Problemi filologici e storici (Atti del I Convegno Internazionale, Macerata – S. Severino M., 26-28 aprile 1984)*. Roma 1985, pp. 279-312.
- SABBAH 1998 = Guy SABBAH, “Notes sur les auteurs médicaux africains de l’Antiquité tardive (IVe – Ve siècle)”, *Recherches et Travaux* 54, Grenoble 1998, pp. 131-152.
- SADIQI 2006 = Fatima SADIQI, “Les formes réciproques en amazighe”, dins Meftaha Ameer i Abdallah Boumalk (eds.), *Structures morphologiques de l’amazighe. Actes du deuxième séminaire du CAL (Rabat, 7-8 octobre 2004)*. Publications de l’IRCAM, Rabat 2006, pp. 112-119.
- SAHLI 1959 = Omar SAHLI, *Nafousa. Berber community in Western Libya*. M. A. Thesis. University of Libya, 1959, 140 pp. Consultable en línia a www.tawalt.com
- SAIB 1974 = Jilali SAIB, “Gemination and Spirantization in Berber: Diachrony and Synchrony”, *Studies in African Linguistics* 5/1, 1974, pp. 1-26.
- SALAMA 1980 = Pierre SALAMA, “Le Sahara pendant l’antiquité classique”, dins *Histoire Générale de l’Afrique, II: Afrique ancienne*. Jeune Afrique / Stock / Unesco, 1980, pp. 553-574.
- SALAMA 1986 = Pierre SALAMA, “Ala Miliaria”, *Encyclopédie Berbère* 3, 1986, pp. 432-438.
- SALAMA 1988 = Pierre SALAMA, “Vulnérabilité d’une capitale: Caesarea de Maurétanie”, *Africa romana* 5, 1988, pp. 253-269.
- SALAMA 1995 = Pierre SALAMA, “Djidjelli (Igilgili, Jijel)”, *Encyclopédie Berbère* 16, 1995, pp. 2469-2476.
- SALAMA 2005 = Pierre SALAMA, “Kerfala (stèle libyque)”, *Encyclopédie Berbère* 27, 2005, pp. 4148-4157.
- SANTOS YANGUAS 1979 = Narciso SANTOS YANGUAS, “La resistencia de las poblaciones indígenas norteafricanas a la romanización en la segunda mitad del siglo IV d.C.”, *Hispania* 142, 1979, pp. 257-300.
- SARNELLI 1924-1925 = Tommaso SARNELLI, *Il dialetto berbero di Sokna. Materiali lessicali, testi manoscritti in caratteri arabi, con trascrizione e traduzione*. Supplement a *Africa Italiana*. Società Africana d’Italia, Nàpols 1924-1925, 47 pp.

- SARNELLI 1949 = Tommaso SARNELLI, "Sull' origine del nome 'silfio' ", *Annali dell' Istituto universitario orientale di Napoli* 3, nova sèrie, Nàpols 1949, pp. 383-393.
- SARRIONANDIA 2007 = Pedro Hilarión SARRIONANDIA, *Gramática de la lengua rifeña*. Edicions Bellaterra, Barcelona 2007, 455 pp. [Edició facsimilar de la de Tànger 1905].
- SARRIONANDIA & IBÁÑEZ ROBLEDO 2007 = Pedro Hilarión SARRIONANDIA i Esteban IBÁÑEZ ROBLEDO, *Diccionario español-rifeño / rifeño-español*. Edicions Bellaterra, Barcelona 2007, 336 pp. [Edició facsimilar de les de 1944 i 1949]
- SASSE 1981 = Hans-Jürgen SASSE, "Neue Perspektiven im Afroasiatischen?", dins Herrmann Jungraithmayr (ed.), *Berliner Afrikanistische Vorträge. XXI. Deutscher Orientalistentag. Marburger Studien zur Afrika- und Asienkunde, Sèrie A, 28*. Berlin 1981, pp. 143-165.
- SASSE 1984 = Hans-Jürgen SASSE, "Case in Cushitic, Semitic and Berber", dins James Bynon (ed.), *Current Progress in Afro-Asiatic Linguistics. Papers of the Third International Hamito-Semitic Congress*. John Benjamins, Amsterdam / Philadelphia 1984, pp. 111-126.
- SASSE 2003 = Hans-Jürgen SASSE, "Cushitic Adpositions and their Possible Relatives in Semitic", dins Marvin Lionel Bender, Gábor Takács i David L. Appleyard (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 123-142.
- SATZINGER 1997 = Helmut SATZINGER, "Egyptian in the Afroasiatic frame: Recent Egyptological issues with an impact on comparative studies", dins Alessandro Bausi i Mauro Tosco (ed.), *Afroasiatica Neapolitana. Contributi presentati all'8° Incontro di Linguistica Afroasiatica (Napoli, 25-26 Gennaio 1996)*. Istituto Universitario Orientale, Nàpols 1997, pp. 27-48.
- SATZINGER 2004 = Helmut SATZINGER, "Statuses and cases of the Afroasiatic personal pronoun", dins Gábor Takács (ed.), *Egyptian and Semito-Hamitic (Afro-Asiatic) Studies in Memoriam Werner Vycichl*. Brill, Leiden 2004, pp. 487-498.
- SAUMAGNE 1953 = Charles SAUMAGNE, "La survivance du punique en Afrique du Nord aux Ve et VIe siècles ap. J.-C.", *Karthago* 4, París 1953, pp. 169-178.
- SAUMAGNE 1966 = Charles SAUMAGNE, *La Numidie et Rome. Massinissa et Jugurtha*. Presses Universitaires de France, París 1966, 267 pp.
- SCHMIDT (M.) 1858-1868 = Moritz SCHMIDT (ed.), *Hesychii Alexandrini Lexicon*. Teubner, Leipzig 1858-1868, 5 volums.
- SCHMIDT (P.L.) 2000 = Peter L. SCHMIDT, "Placidus", dins Hubert Cancik & Helmuth Schneider (eds.), *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Verlag J.B. Metzler, Stuttgart / Weimar 2000, vol. 9, col. 1059-1060.
- SCHMIDT (P.L.) 2001a = PETER L. SCHMIDT, "Porphyrio, Pomponius", dins Hubert Cancik i Helmuth Schneider (eds.), *Der neue Pauly. Encyclopädie der Antike*. Metzler, Stuttgart / Weimar 2001, vol. 10, col. 173-174.
- SCHMIDT (P.L.) 2001b = Peter L. SCHMIDT, "Priscianus", dins Hubert Cancik & Helmuth Schneider (eds.), *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Verlag J.B. Metzler, Stuttgart / Weimar 2001, vol. 10, col. 338-339.
- SCHMITT (C.) 2003 = Christian SCHMITT, "Die verlorene Romanität in Afrika: Afrolatein / Afroromanisch", dins G. Ernst, M.-D. Gleßgen, C. Schmitt i W. Schweickard (eds.), *Romanische Sprachgeschichte: Ein*

BIBLIOGRAFIA

- internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen*,
volum I.1. Walter de Gruyter, Berlín / Nova York 2003, pp. 668-675.
- SCHMITT (P.) 1968 = Paul SCHMITT, "Connaissance des îles Canaries dans l'Antiquité", *Latomus* 27, Brussel·les 1968, pp. 362-391.
- SCHMITT (R.) 1983 = Rüdiger SCHMITT, "Die Sprachverhältnisse in den östlichen Provinzen des Römischen Reiches", dins *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2, 29, 2. Walter de Gruyter, Berlín 1983, pp. 554-586. Sobre Egipte: pp. 578-580. Sobre la Cirenaica: pp. 580-581.
- SCHNETZ 1942 = Joseph SCHNETZ (ed.), *Itineraria Romana, vol. II: Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*. Teubner, Stuttgart 1942 [reimpresa en 1990].
- SCHOTT 1950 = Siegfried SCHOTT, "Die Vertreibung der Libyer und der Ursprung der Ägyptischen Kultur", *Paideuma* 4, 1950, pp. 139-148.
- SCHUCHARDT 1908 = Hugo SCHUCHARDT, "Berberische Studien, I. Ein alter Plural auf U?", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 22, 1908, pp. 245-265.
- SCHUCHARDT 1909 = Hugo SCHUCHARDT, "Lat. *buda; tamarix; mlat. tagantes*", *Zeitschrift für romanische Philologie* 33, Halle 1909, pp. 347-52.
- SCHUCHARDT 1916 = Hugo SCHUCHARDT, "Berberische Hiatusstilgung", *Sitzungsberichte der Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien* 182, vol. 1, Abhandlung. Viena 1916, 60 pp.
- SCHUCHARDT 1918 = Hugo SCHUCHARDT, "Die romanischen Lehnwörter im Berberischen", *Sitzungsberichte der Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien* 188, vol. 4. Viena 1918, 82 pp.
- SCHUH 2003a = Russell G. SCHUH, "Chadic Overview", dins Marvin Lionel Bender, Gábor Takács i David L. Appleyard (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 55-60.
- SCHUH 2003b = Russell G. SCHUH, "A Comparative Study of West Chadic Verbs Suffixes", dins Marvin Lionel Bender, Gábor Takács i David L. Appleyard (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 71-86.
- SCHULTZ 1913 = H. SCHULTZ, "Hesychios von Alexandria", dins August Friedrich von Pauly i Georg Wissowa (eds.), *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 8. Metzler, Stuttgart 1913, col. 1317-1322.
- SEARLE 1970 = John R. SEARLE, *Speech acts: an essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press, Cambridge 1970, 203 pp.
- SEG = *Supplementum Epigraphicum Graecum*. 12 volums publicats entre 1923 i 1950, 13 entre 1951 i 1971 i un volum anual des de 1979 fins a l'actualitat, publicats per Brill a Leiden.
- SEGERT 1966 = Stanislav SEGERT, "Some Phoenician Etymologies of North African Toponyms", *Oriens Antiquus* 5, 1966, pp. 19-25.
- SEGERT 1976 = Stanislav SEGERT, *A Grammar of Phoenician and Punic*. C. H. Beck, Munic 1976, 330 pp.
- SEGERT 1997 = Stanislav SEGERT, "Phoenician and the Eastern Canaanite Languages", dins Robert Hetzron (ed.), *The Semitic Languages*. Routledge, Londres 1997, pp. 174-186.
- SENNEQUIER & COLONNA 2003 = Geneviève SENNEQUIER i Cécile COLONNA, *L'Algérie au temps des royaumes numides: Ve siècle avant J.C.-1er siècle après J.-C.* Somogy, París 2003, 167 pp.
- SERFATY & TEDGHI 2004 = Nicole S. SERFATY i Joseph TEDGHI (eds.), *Présence juive au Maghreb. Hommage à Haïm Zafrani*. Éditions Bouchane, París 2004, 604 pp.

- SERHOUAL 2002 = Mohamed SERHOUAL, *Dictionnaire tarifit-français & Essai de lexicologie amazighe*. Thèse de Doctorat d'État soutenue à la F.L.S.H. de Tétouan, Université Abdelmalek Es-Saâdi, 2002, 2 volums, xxx+749+354 pp.
- SERRA (G.) 1960 = Giandomenico SERRA, "L'action du substrat libyque sur la structure des mots de la langue sarde", *Orbis* 9, Lovaina 1960, pp. 404-418. Extret dels *Actes du Congrès international des linguistes* 6, Paris 1948.
- SERRA (L.) 1964 = Luigi SERRA, "Testi berberi in dialetto di Zuara", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli (AION)* 14/2, Nàpols 1964, pp. 715-726.
- SERRA (L.) 1968 = Luigi SERRA, "Due racconti in dialetto berbero di Zuara (Tripolitania)", *Studi Magrebini* 2, Nàpols 1968, pp. 123-128.
- SERRA (L.) 1968-1970 = Luigi SERRA, "A proposito della terminologia marinaresca zuarina", *Bollettino dell'Atlante linguistico mediterraneo* 10-12 (*Studi offerti a Mirko Deanovic*), Florència 1968-70, pp. 231-245.
- SERRA (L.) 1970 = Luigi SERRA, "L'ittionimia e la terminologia marinaresca nel dialetto berbero di Zuara (Tripolitania)", *Studi magrebini* 3, Nàpols 1970, pp. 21-54, 3 làmines.
- SERRA (L.) 1971 = Luigi SERRA, "Gli uomini pii venerati dai berberi ibāditi di Zuāra (Tripolitania)", *Studi magrebini* 4, Nàpols 1971, pp. 65-75.
- SERRA (L.) 1973 = Luigi SERRA, "Le vocabulaire berbère de la mer", dins Micheline Galley (ed.), *Actes du premier congrès international d'études des cultures de la Méditerranée occidentale (Malte, 1972)*. SNED, Alger 1973, pp. 111-120.
- SERRA (L.) 1978 = Luigi SERRA, "I nomina actionis nel dialetto berbero di Zuara (Tripolitania)", dins Pelio Fronzaroli (ed.), *Atti del secondo congresso internazionale di linguistica camito-semitica (Firenze 1974)*. Istituto di Linguistica e di Lingue Orientali, Università di Firenze, Florència 1978, pp. 315-335.
- SERRA (L.) 1978 = Luigi SERRA, "Le lexique commun aux dialectes berbères orientaux", dins Micheline Galley (ed.), *Actes du deuxième congrès international d'études des cultures de la Méditerranée occidentale*. SNED, Alger 1978, pp. 227-232.
- SERRA (L.) 1983 = Luigi SERRA, *Sopravvivenze lessicale arabe e berbere in un'area dell'Italia meridionale: la Basilicata*. Supplement 37 a *Annali dell'Istituto universitario orientale di Napoli* 43, Nàpols 1983, 63 pp.
- SERRA (L.) 1985 = Luigi SERRA, "A propos de la mer et de la fête d'Awussu chez une population berbère de la Méditerranée", dins *L'homme méditerranéen et la mer: Actes du troisième congrès d'études des cultures méditerranéennes d'influence arabo-berbère (Jerba 1981)*. Tunis 1985, pp. 499-506.
- SERRA (L.) 1990a = Luigi SERRA, "L'awussu à Zouara (Tripolitaine)", *Encyclopédie Berbère* 8, 1990, pp. 1198-1200.
- SERRA (L.) 1990b = Luigi SERRA, "I Berberi come preesistenza e persistenza indigena in Nord-Africa", *Africa romana* 7, 1990, pp. 309-322.
- SERVIER 1960-1963 = Jean SERVIER, "Trois mots libyques dans Hérodote", *Comptes Rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques* 5, 1960-1963, pp. 71-72.
- SESTON 1936 = William SESTON, "Sur les derniers temps du christianisme en Afrique", aparegut primerament a *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* 53, 1936, pp. 101-124 i reprès *idem*, *Scripta uaria. Mélanges d'histoire romaine, de droit, d'épigraphie et d'histoire du christianisme*. École française de Rome, Paris 1980, pp. 689-713.

BIBLIOGRAFIA

- SHATZMILLER 1983 = Maya SHATZMILLER, "Le mythe d'origine berbère. Aspects historiographiques et sociaux", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 35, Ais de Provença 1983, pp. 144-156.
- SHAW 1995a = Brent D. SHAW, *Environment and Society in Roman North Africa*. Variorum, Aldershot / Brookfield 1995, IX+609 pp.
- SHAW 1995b = Brent D. SHAW, *Rulers, Nomads and Christians in Roman North Africa*. Variorum, Aldershot / Brookfield 1995, XII+338 pp.
- SIMMONS 1996 = Michael Bland SIMMONS, *Arnobius of Sicca: Religious Conflict and Competition in the Age of Diocletian*. Oxford University Press, Oxford 1996, 385 pp.
- SIMON 1946 = Marcel SIMON, "Le Judaïsme berbère dans l'Afrique ancienne", *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses*, 1946, pp. 1-31 i 105-145.
- SIMON 1953 = Marcel SIMON, "Punique ou Berbère? Note sur la situation linguistique dans l'Afrique Romaine", *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* 13. *Mélanges Isidore Lévy*, Brussel-les 1953, pp. 613-629, reprès a *idem*, *Recherches d'histoire judéo-chrétienne*. Mouton, Paris / La Haia 1962, pp. 88-100.
- SIMON 1972 = Marcel SIMON, "Praeparatio evangelica: le judaïsme", capítol 4 de *idem*, *La civilisation de l'antiquité et le christianisme*. Arthaud, Paris 1972, pp. 37-64.
- SIMONET 1888 = Francisco Javier SIMONET, *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes*. Librairie du Liban, Beirut 1975 [1888¹], CCXXXVI+628 pp.
- SIRAGO 1996 = Vito Antonio SIRAGO, "Il contributo di Giuba II alla conoscenza dell'Africa", *Africa romana* 11, 1996, pp. 303-317.
- SIRAJ 1995 = Ahmed SIRAJ, *L'image de la Tingitane. L'historiographie arabe médiévale et l'antiquité nord-africaine*. École française de Rome, Roma 1995, 732 pp.
- SITTL 1882 = Karl SITTL, *Die lokalen Verschiedenheiten der lateinischen Sprache mit besonderer Berücksichtigung des afrikanischen Lateins*. Verlag von Andreas Deichert, Erlangen 1882, 163 pp.
- SJÖSTRÖM 1993 = Isabella SJÖSTRÖM, *Tripolitania in transition: Late Roman to Early Islamic Settlement with a catalogue of sites*. Averbury, Aldershot 1993, x+340 pp. *Non uidi*.
- SKINNER 1995 = Neil SKINNER, "Evidence for earlier nominal affixation in Afroasian", dins Dymitr Ibriszimow i Rudolf Leger (eds.), *Studia Chadica et Hamitosemitica. Akten des Internationalen Symposions zur Tschadsprachenforschung Johann Wolfgang Goethe-Universität (Frankfurt am Main, 6.-8. Mai 1991)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 1995, pp. 25-35.
- SKINNER 1996 = Neil SKINNER, *Hausa Comparative Dictionary*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 1996, XXXI+337 pp.
- SKOUNTI, LEMJIDI & NAMI 2003 = Ahmed SKOUNTI, Abdelkhalek LEMJIDI i El Mustapha NAMI, *Tirra. Aux origines de l'écriture au Maroc. Corpus des inscriptions amazighes des sites d'art rupestre au Maroc*. Publications de l'IRCAM, Rabat 2003, 223 pp.
- SKUTSCH 1900 = Franz SKUTSCH, "Berbernamen bei Corippus", *Byzantinische Zeitschrift* 9, 1900, pp. 152-153.
- SMADJA 1983 = Élisabeth SMADJA, "Modes de contacts, sociétés indigènes et formation de l'État numide au second siècle avant notre ère", dins *Modes de contacts et processus de transformation dans les sociétés anciennes: Actes du colloque de Cortone (24-30 mai 1981)*. École française de Rome, Pisa / Roma 1983, pp. 685-702.

- SMITH (N.) 1995 = Norval SMITH, "An annotated list of creoles, pidgins, and mixed languages", dins Jacques Arends, Pieter Muysken & Norval Smith, *Pidgins and Creoles*. John Benjamins, Amsterdam 1995, pp. 331-375.
- VON SODEN 1969-1981 = Wolfram VON SODEN, *Akkadisches Handwörterbuch*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1959-81, 3 volums.
- VON SODEN 1995 = Wolfram VON SODEN, *Grundriss der akkadischen Grammatik*. Editrici Pontificio Istituto Biblico, Roma 1995³, XXXI+328 pp.+55 pp. de paradigmes.
- SOLIN 1980 = Heikki SOLIN, "Juden und Syrer im römischen Reich", dins Günter Neumann i Jürgen Untermann (eds.), *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit. Kolloquium vom 8. bis 10. April 1974*. Rheinland-Verlag, Colònia 1980, pp. 301-330.
- SOLIN 1983 = Heikki SOLIN, "Juden und Syrer im westlichen Teil der römischen Welt. Eine ethnisch-demographische Studie mit besonderer Berücksichtigung der sprachlichen Zustände", dins *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2, 29, 2. Walter de Gruyter, Berlín 1983, pp. 587-789.
- SOLTANI 2005 = Amel SOLTANI, "Redécouverte d'un lot de monnaies appartenant au trésor de Bougie (Algérie)", dins Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et culture dans l'Algérie antique : actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 35-43.
- SOLVET 1839 = Charles SOLVET (ed., trad. i notes), *Abu al-Fida' Isma'il ibn 'Ali, 1273-1331. Description des pays du Magreb*. Imprimerie du Gouvernement, Alger 1839, III+190 pp.
- SOUTER 1949 = Alexander SOUTER, *A Glossary of Later Latin to 600 A.D.* Clarendon Press, Oxford 1949 [1964²], 454 pp.
- SOUVILLE 1992 = Georges SOUVILLE, "Calama", *Encyclopédie Berbère* 11, 1992, pp. 1707-1709.
- SOUVILLE 1993 = Georges SOUVILLE, "Ceuta", *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1854-1857.
- SOYER 1976 = Jacqueline SOYER, "Les centuriations romaines en Algérie orientale", *Antiquités africaines* 10, 1976, pp. 107-180.
- SPALINGER 1978-1979 = Anthony J. SPALINGER, "Some notes on the Libyans of the Old Kingdom and later historical reflexes", *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 9, Toronto 1978-1979, pp. 125-160.
- STADLER 1899 = Hermann STADLER, "Dioscorides Longobardus (Cod. Lat. Monacensis 337)", *Romanische Forschungen* 10, 1899, pp. 181-247 (llibre 2) i 369-446 (llibre 3).
- STADLER 1901 = Hermann STADLER, "Dioscorides Longobardus (Cod. Lat. Monacensis 337)", *Romanische Forschungen* 11, 1901, pp. 1-121 (llibre 4).
- STADLER 1902 = Hermann STADLER, "Dioscorides Longobardus (Cod. Lat. Monacensis 337)", *Romanische Forschungen* 13, 1902, pp. 161-243 (llibre 5).
- STAROSTIN 1999 = Sergei STAROSTIN, "Comparative-Historical Linguistics and Lexicostatistics", dins Vitaliĭ Viktorovich Shevoroshkin i Paul Sidwell (eds.), *Historical Linguistics and Lexicostatistics*. Association for the history of language, Melbourne 1999, pp. 3-50.
- STEIGER 1932 = Arnald STEIGER, *Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano*. CSIC, Madrid 1932, 519 pp.
- STEIN (E.) 1949 = Ernest STEIN, *Histoire du Bas-Empire. Tome II. De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476 - 565)*.

BIBLIOGRAFIA

- Desclée de Brower, Paris / Brussel·les / Amsterdam 1949, pp. 311-328 i 547-560 dedicades a l'Àfrica bizantina.
- STEIN (H.) 1963 = Heinrich STEIN, *Herodotos erklärt*, vol. 2. Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, Berlín 1963, 179 pp.
- STOCKER & TRAVIS 1965 = Arthur F. STOCKER i Albert Hartman TRAVIS (eds.), *Servius, In Vergilii carmina commentarium*. Oxford 1965.
- STOLBOVA 1995 = Olga V. STOLBOVA, "Lateral sibilants in Chadic (Reconstruction) and their correspondences in Semitic and Egyptian", dins Dymitr Ibrizimow i Rudolf Leger (eds.), *Studia Chadica et Hamitosemitica. Akten des Internationalen Symposions zur Tschadsprachenforschung Johann Wolfgang Goethe-Universität (Frankfurt am Main, 6.-8. Mai 1991)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 1995, pp. 58-64.
- STOLBOVA 1996 = Olga V. STOLBOVA, *Studies in Chadic Comparative Phonology*. Diaphragma publishers, Moscou 1996, 154 pp.
- STOLBOVA 2001 = Olga V. STOLBOVA, "Sibilants and Sibilants Affricates in Chadic", dins Dymitr Ibrizimow, Rudolf Leger & Uwe Seibert (eds.), *Von Ägypten zum Tschadsee - eine linguistische Reise durch Afrika. Festschrift für Herrmann Jungraithmayr zum 65. Geburtstag*. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 53,3. Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Ergon Verlag, Würzburg 2001, pp. 465-476.
- STOLBOVA 2003 = Olga V. STOLBOVA, "Sibilant Affricates in Chadic", dins Marvin Lionel Bender, Gábor Takács i David L. Appleyard (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 291-306.
- STOLBOVA 2004 = Olga STOLBOVA, "Towards reconstructing a Proto-Hamito-Semitic Lateral Sibilant (*š)", dins Gábor TAKÁCS (ed.), *Egyptian and Semito-Hamitic (Afro-Asiatic) Studies in Memoriam Werner Vycichl*. Brill, Leiden 2004, pp. 499-509.
- STROOMER 2002 = Harry STROOMER (ed.), *Tachelhiyt Berber Folktales from Tazerwalt (South Morocco). A Linguistic Reanalysis of Hans Stumme's Tazerwalt Texts with an English Translation*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2002, 253 pp.
- STROOMER 2007 = Harry STROOMER, "Les manuscrits berbères en tachelhit", dins IREMAM, *Les manuscrits berbères au Maghreb et dans les collections européennes. Localisation, identification, conservation et diffusion. Actes des journées d'étude (Aix-en-Provence, 9-10 décembre 2002)*. Atelier Perrousseaux, Méolans-Revel 2007, pp. 49-56.
- STROOMER 2008 = Harry STROOMER, "Three Tachelhiyt Berber Texts from the Arsène Roux Archives", dins F. H. H. Kortlandt, Alexander Lubotsky, Jos Schaecken i Jeroen Wiedenhof (eds.), *Evidence and Counter-Evidence. Essays in Honour of Frederik Kortlandt. Volume 2: General Linguistics (Studies in Slavic and General Linguistics)*. Rodolpi, Amsterdam 2008, pp. 389-397.
- STROOMER (en premsa) = Harry STROOMER, "Observations sur deux couches d'emprunts en tachelhit", dins 4. *Bayreuth-Frankfurt-Leidener Kolloquium zur Berberologie (Frankfurt am Main, 21-23 September 2006)*.
- STUCCHI 1967 = Sandro STUCCHI, "Prime tracce tardo-minoiche a Cirene: i rapporti della Libia con il mondo egeo", *Quaderni di archeologia della Libia* 5, 1967, pp. 19-45.
- STÜCKELBERGER & GRAßHOFF 2006 = Alfred STÜCKELBERGER i Gerd GRAßHOFF (eds.), *Ptolemaios, Handbuch der Geographie (Griechisch-Deutsch)*.

- Schwabe Verlag, Basilea 2006, 2 volums, 1020 pp., 29 mapes i CD-ROM.
- STUMFOHL 1999 = Helmut STUMFOHL, "On the possible relations between the Berber languages, the Hamitic group and the Indo-European", dins Marcello Lamberti i Livia Tonelli (eds.), *Afroasiatica Tergestina. 9th Italian Meeting of Afro-Asiatic Linguistics (Trieste, April 23-24, 1998)*. Unipress, Pàdua 1999, pp. 315-323.
- STUMME 1899 = Hans STUMME, *Handbuch des Schilhschen von Tazerwalt*. Hinrich, Leipzig 1899, 249 pp. Glossari: pp. 155-246.
- STUMME 1900 = Hans STUMME, *Märchen der Berbern von Tamazratt in Süd-Tunesien*. Hinrichs, Leipzig 1900, 72 pp.
- STUMME 1914 = Hans STUMME, "Eine Sammlung über den berberischen Dialekt der Oase Siwe", *Berichte über die Verhandlungen der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse* 66/2, 1914, pp. 91-109.
- SUDLOW 2001 = David SUDLOW, *The Tamasheq of Nord-East Burkina Faso*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2001, 358 pp.
- SUDLOW 2009 = David SUDLOW, *Dictionary of the Tamasheq of North-East Burkina Faso*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2009, IV+355 pp.
- SUSINI 1990 = Giancarlo SUSINI, "Studi recenti sulla Sardegna e l'Africa romana", *Africa romana* 7, 1990, pp. 49-52.
- SZEMERÉNYI 1968 = Oswald SZEMERÉNYI, "Methodology of Genetic Linguistics", dins *Enzyklopädie der geisteswissenschaftlichen Arbeitsmethoden. 4. Lieferung: Helmut Schnell et alii* (eds.), *Methoden der Sprachwissenschaft*. Oldenbourg, Munic / Viena 1968, pp. 3-38.
- SZNYCER 1963-1966 = Maurice SZNYCER, "Les inscriptions dites *latino-libyques*", *Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques* 10, 1963-1966, pp. 97-104.
- SZNYCER 1967 = Maurice SZNYCER, *Les passages puniques en transcription latine dans le "Poenulus" de Plaute*. Klincksieck, París 1967, 173 pp.
- SZNYCER 1973 = Maurice SZNYCER, "Les Phéniciens à Malte d'après les témoignages épigraphiques", dins Micheline Galley (ed.), *Actes du premier congrès international d'études des cultures de la Méditerranée occidentale (Malte, 1972)*. SNED, Alger 1973, pp. 147-151.
- SZNYCER 1978 = Maurice SZNYCER, "Carthage et la civilisation punique", dins Claude Nicolet (ed.), *Rome et la conquête du monde méditerranéen (264 - 27 aC). Tome 2: Genèse d'un empire*. Presses Universitaires de France, París 1978, pp. 545-593 i p. 481 (bibliografia).
- SZNYCER 1978 = Maurice SZNYCER, "L'écriture, la langue et les textes puniques", dins Claude NICOLET (ed.), *Rome et la conquête du monde méditerranéen (264 - 27 aC). Tome 2: Genèse d'un empire*. PUF, París 1978, pp. 590-593 i p. 481 (bibliografia).
- SZNYCER 2002-2003 = Maurice SZNYCER, "Nouvelles observations et nouvelles réflexions sur le bilinguisme punico-latin. Langue de culture et langue d'usage", *Antiquités africaines* 38-39, 2002-2003, pp. 275-280.
- TAÏEB 2004a = Jacques TAÏEB, "Juifs du Maghreb: de la conquête arabe à la décolonisation", *Encyclopédie Berbère* 26, 2004, pp. 3952-3962.
- TAÏEB 2004b = Jacques TAÏEB, "Juifs du Maghreb: onomastique et langue, une composante berbère?", *Encyclopédie Berbère* 26, 2004, pp. 3969-3975.
- TAÏFI 1991 = Miloud TAÏFI, *Dictionnaire tamazight-français (parlers du Maroc central)*. L'Harmattan/Awal, París 1991, 980 pp. Està pendent d'aparició un nou diccionari que inclou també el tamaziyt meridional i el taixelhit.
- TAINÉ-CHEIKH 1988-1998 = Catherine TAINÉ-CHEIKH, *Dictionnaire Hassāniyya-Français*. Geuthner, París 1988-1998, 8 volums.

BIBLIOGRAFIA

- TAINE-CHEIKH 1997 = Catherine TAINE-CHEIKH, “Les emprunts au berbère zénaga — Un sous-système vocalique du ḥassāniyya”, *Matériaux arabes et sudarabiques (G.E.L.L.A.S.)* 8, nouvelle série, Paris 1997, pp. 93-142.
- TAINE-CHEIKH 1999 = Catherine TAINE-CHEIKH, “Le zénaga de Mauritanie à la lumière du berbère comun”, Marcello Lamberti i Livia Tonelli (eds.), *Afroasiatica Tergestina. 9th Italian Meeting of Afro-Asiatic Linguistics (Trieste, April 23-24, 1998)*. Unipress, Pàdua 1999, pp. 299-324.
- TAINE-CHEIKH 2002 = Catherine TAINE-CHEIKH, “Morphologie et morphogenèse des diminutifs en zénaga (berbère de Mauretanie)”, dins Kamal Naït-Zerrad (ed.), *Articles de linguistique berbère. Mémorial Werner Vycichl*. L’Harmattan, Paris 2002, pp. 427-454.
- TAINE-CHEIKH 2003 = Catherine TAINE-CHEIKH, “L’adjectif et la conjugaison suffixale en berbère”, dins Jérôme Lentin i Antoine Lonnet (eds.), *Mélanges David Cohen*. Maisonneuve & Larose, Paris 2003, pp. 661-674.
- TAINE-CHEIKH 2004 = Catherine TAINE-CHEIKH, “Les verbes à finale laryngale en zénaga”, dins Kamal Naït-Zerrad, Rainer Vossen i Dymitr Ibriszimow (eds.), *Nouvelles études berbères. Le verbe et autres articles. Actes du 2. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2004, pp. 171-190.
- TAINE-CHEIKH 2008a = Catherine TAINE-CHEIKH, *Dictionnaire zénaga-français. Le berbère de Mauritanie présenté par racines dans une perspective comparative*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2008, xcix+649 pp.
- TAINE-CHEIKH 2008b = Catherine TAINE-CHEIKH, “Arabe(s) et berbère en contact: le cas mauretarien”, dins Mena Lafkioui i Vermondo Brugnatelli (eds.), *Berber in contact. Linguistic and sociolinguistic perspectives*. Köppe Verlag, Colònia 2008, pp. 113-138.
- TAKÁCS 1996 = Gábor TAKÁCS, “Some Berber etymologies”, *Lingua Posnaniensis* 38, 1996, pp. 43-59.
- TAKÁCS 1999 = Gábor TAKÁCS, *Etymological Dictionary of Egyptian. Volume 1: A Phonological Introduction*. Brill, Leiden / Boston / Colònia 1999, 471 pp.
- TAKÁCS 2000a = Gábor TAKÁCS, “The origin of Ahaggar *h* in Afro-Asiatic Perspective”, dins Salem Chaker i Andrzej Zaborski (ed.), *Études berbères et chamito-sémitiques. Mélanges offerts à Karl-G. Prasse*. Éd. Peeters, Paris-Lovaina 2000, pp. 333-356.
- TAKÁCS 2000b = Gábor TAKÁCS, “South Cushitic Consonant System in Afro-Asiatic Context”, *Afrikanistische Arbeitspapiere* 61, 2000, pp. 69-117.
- TAKÁCS 2001 = Gábor TAKÁCS, *Etymological Dictionary of Egyptian. Volume 2: b-, p-, f-*. Brill, Leiden / Boston / Colònia 2001, xxvii+639 pp.
- TAKÁCS 2002 = Gábor TAKÁCS, “Lexica afroasiatica I”, *Afrikanistische Arbeitspapiere* 69, Colònia 2002, pp. 103-151.
- TAKÁCS 2003a = Gábor TAKÁCS, “Lexica afroasiatica II”, dins Leonid Kogan (ed.), *Studia Semitica*. Russian State University for the Humanities, Moscou 2003, pp. 331-348.
- TAKÁCS 2003b = Gábor TAKÁCS, “Some Berber etymologies II”, *Lingua Posnaniensis* 45, 2003, pp. 93-119.
- TAKÁCS 2003c = Gábor TAKÁCS, “Egyptian Overview”, dins Marvin Lionel Bender, Gábor Takács i David L. Appleyard (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 163-166.
- TAKÁCS 2004a = Gábor TAKÁCS, “Some Berber etymologies III”, dins Kamal Naït-Zerrad, Rainer Vossen i Dymitr Ibriszimow (eds.), *Nouvelles études berbères. Le verbe et autres articles. Actes du 2. Bayreuth-Frankfurter*

- Kolloquium zur Berberologie*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2004, pp. 191-204.
- TAKÁCS 2004b = Gábor TAKÁCS, “Lexica afroasiatica III”, dins *idem* (ed.), *Egyptian and Semito-Hamitic (Afro-Asiatic) Studies in Memoriam Werner Vycichl*. Brill, Leiden 2004, pp. 510-550.
- TAKÁCS 2005 = Gábor TAKÁCS, “Some Berber etymologies IV : Berber Lexical Roots with *f-”, *Studia Etymologica Cracoviensia* 10, 2005, pp. 173-201.
- TAKÁCS 2006a = Gábor TAKÁCS, “Some Berber etymologies V : Berber Lexical Roots with *m-”, dins Dymitr Ibriszimow, Rainer Voßen i Harry Stroemer (eds.): *Études berbères III. Le nom, le pronom et autres articles – Actes du «3. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie», (1.-3. Juillet 2004)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2006, pp. 269-286.
- TAKÁCS 2006b = Gábor TAKÁCS, “Some Berber etymologies VI : Additional Roots with Initial *m-”, dins *4. Bayreuth-Frankfurt-Leidener Kolloquium zur Berberologie (Frankfurt am Main, 21-23 September 2006)*, 8 pp. (en premsa).
- TAKÁCS 2006c = Gábor TAKÁCS, “The Afro-Asiatic background of Berber root-initial *ḏ- and *z-”, dins *4. Bayreuth-Frankfurt-Leidener Kolloquium zur Berberologie (Frankfurt am Main, 21-23 September 2006)*, 4 pp. (en premsa).
- TAKÁCS 2007 = Gábor TAKÁCS, *Etymological Dictionary of Egyptian. Volume 3: m-*. Brill, Leiden / Boston / Colònia 2001, xxxii+1012 pp.
- TAKÁCS 2008 = Gábor TAKÁCS, “Lexica Afroasiatica VII”, dins *idem* (ed.), *Semito-Hamitic Festschrift for A.B. Dolgopolsky and H. Jungraithmayr*. Dietrich Reimer Verlag, Berlín 2008.
- TALBI 1966 = Mohamed TALBI, *L’émirat Aghlabide (184-296; 800-909). Histoire politique*. Adrien-Maisonneuve, París 1966, 767 pp.
- TALBI 1971 = Mohamed TALBI, “Un nouveau fragment de l’histoire de l’Occident musulman. L’épopée d’al-Kahina”, *Les Cahiers de Tunisie* 19, 1971, pp. 19-52.
- THÉBERT 1992 = Yvon THÉBERT, “Bulla Regia”, *Encyclopédie Berbère* 11, 1992, pp. 1647-1653.
- THÉBERT & BIGET 1990 = Yvon THÉBERT i Jean-Louis BIGET, “L’Afrique après la disparition de la cité classique: Cohérence et ruptures dans l’histoire maghrébine”, dins *L’Afrique dans l’occident romain (Ier siècle av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.)*. Actes du colloque organisé par l’École française de Rome sous le patronage de l’Institut national d’archéologie de d’art de Tunis (Rome, 3-5 décembre 1987). École française de Rome, París 1990, pp. 575-602.
- THEWREWK DE PONOR 1889 = Emil THEWREWK DE PONOR (ed.), *Sexti Pompei Festi de uerborum significatu*. Budapestini Sumptibus academiae litterarum Hungaricae, Budapest 1889.
- THIELMANN 1893 = Philipp THIELMANN, “Die lateinische Übersetzung des Buches Sirach”, *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* 8, Leipzig 1893, pp. 501-561.
- THOUVENOT 1946 = Raymond THOUVENOT, “Le géographe Ptolémée et la route du Sous”, *Hespéris* 33, 1946, pp. 373-384.
- THOUVENOT 1953 = Raymond THOUVENOT, “Sur une inscription latine trouvée à Volubilis”, *Hespéris* 40, 1953, pp. 244-247.
- THOUVENOT 1957 = Raymond THOUVENOT, “Les vestiges de la route romaine de Salé a l’O. Beth”, *Hespéris* 44, 1957, pp. 73-83.
- THOUVENOT 1964 = Raymond THOUVENOT, “Saint Augustin et les païens”, dins Marcel Renard i Robert Schilling (eds.), *Hommages à Jean Bayet*. Latomus, Brussel·les 1964, pp. 682-690.

BIBLIOGRAFIA

- TILMATINE 1996 = Mohand TILMATINE, “Un parler berbéro-songhay du sud-ouest algérien (Tabelbala): Éléments d’histoire et de linguistique”, *Études et Documents Berbères* 14, 1996, pp. 163-197.
- TILMATINE 2001 = Mohand TILMATINE, “Les études berbères sous le protectorat espagnol au Maroc (1912-1956)”, dins Dymitr Ibriszimow i Rainer Vossen (eds.), *Études berbères. Actes du 1. Bayreuth-Frankfurter Kolloquium zur Berberologie*. Frankfurter Afrikanistische Blätter 13. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2001, pp. 153-182.
- TILMATINE 2002 = Mohand TILMATINE, “Le lexique berbère dans un traité de botanique sévillan du XIIe siècle : *La ‘Umdat at-tabīb*”, dins Kamal Naït-Zerrad (ed.), *Articles de linguistique berbère. Mémorial Werner Vycichl*. L’Harmattan, Paris 2002, pp. 461-490.
- TILMATINE 2007 = Mohand TILMATINE, “Synthèse des travaux du colloque *Standardisation de la langue amazighe: la graphie latine (Barcelone, 26-28 avril 2007)*”. Linguamón — Casa de les Llengües, Barcelona 2007, 25 pp.
- TILMATINE 2008 = Mohand TILMATINE, *Los estudios amaziges. Bibliografía temática*. UNED, Melilla / Edicions Bellaterra, Barcelona 2008, 221 pp.
- TILMATINE & BUSTAMANTE 2002 = Mohand TILMATINE i Joaquín BUSTAMANTE, “La fitonimia amazige en la *‘Umdat at-tabīb*”, *Al-Andalus Magreb* 8-9, fascicle 2, Cadis 2002, pp. 413-462.
- TILMATINE, EL MOLGHI, CASTELLANOS & BANHAKEIA 1998 = Mohand TILMATINE, Abdelghani el MOLGHI, Carles CASTELLANOS i Hassan BANHAKEIA, *La llengua rifenya. Tutlayt tarifit*. UAB, Bellaterra 1998, 200 pp.
- TISSOT 1877 = Charles TISSOT, *Recherches sur la géographie comparée de la Maurétanie Tingitane. Extrait des mémoires présentés par divers savants à l’Académie des inscriptions et belles-lettres*, 1e s., IX. Paris 1877, 186 pp.+6 làmines.
- TISSOT 1884-1888 = Charles TISSOT, *Géographie comparée de la province romaine d’Afrique*. Imprimerie nationale, Paris 1884-1888, 2 volums, 697+868 pp. i atlas (XXI) a cura de Salomon Reinach.
- TÖRÖK 1997 = László TÖRÖK, *The Kingdom of Kush. Handbook of Napatan-Meroitic Civilization*. Brill, Leiden / Boston / Colònia 1997, 590 pp.
- TOMBACK 1978 = Richard S. TOMBACK, *A Comparative Semitic Lexicon of the Phoenician and Punic Languages*. Scholars Press, Missoula 1978, 361 pp.
- TOPPER 1998 = Uwe TOPPER, “Wortsammlung der Tier- und Pflanzennamen im Taschelhey-Berberischen von Marokko”, *Almogaren* 29, Vöcklabruck 1998, pp. 199-214.
- TOPPER 1999 = Uwe TOPPER, “Wortsammlung der Tier- und Pflanzennamen im Taschelhey-Berberischen von Marokko II”, *Almogaren* 30, Vöcklabruck 1999, pp. 229-249.
- TOSI 1997 = Renzo TOSI, “Diogenianos aus Herakleia”, dins Hubert Cancik i Helmuth Schneider (eds.), *Der neue Pauly. Encyclopädie der Antike*, vol. 3. Metzler, Stuttgart / Weimar 1997, col. 605-606.
- TOSI 1998 = Renzo TOSI, “Hesychios”, dins Hubert Cancik i Helmuth Schneider (eds.), *Der neue Pauly. Encyclopädie der Antike*, vol. 5. Metzler, Stuttgart / Weimar 1998, col. 514-516.
- TOSI 2000a = Renzo TOSI, “Pamphilos (Alexandrinischer Grammatiker)”, dins Hubert Cancik i Helmuth Schneider (eds.), *Der neue Pauly. Encyclopädie der Antike*, vol. 9. Metzler, Stuttgart / Weimar 2000, col. 214-215.

- TOSI 2000b = Renzo TOSI, "Pedanios Dioskurides (Πεδάνιος Διοσκουρίδης)", dins Hubert Cancik i Helmuth Schneider (eds.), *Der neue Pauly. Encyclopädie der Antike*, vol. 9. Metzler, Stuttgart / Weimar 2000, col. 462-465.
- TOUTAIN 1895 = Jules F. TOUTAIN, *Les cités romaines de la Tunisie. Essai sur l'histoire de la colonisation romaine en Afrique du Nord*. Ernest Thorin, Paris 1895, 412 pp. Sobre la llengua: pp. 197-205.
- TRABUT 1935 = Louis TRABUT, *Flore du nord de l'Afrique. Répertoire des noms indigènes des plantes spontanées, cultivés et utilisés dans le nord de l'Afrique*. Imprimeries « La Typo-Litho » et Jules Carbonel, Alger 1935, 355 pp.
- TRAINA 1990 = Giusto TRAINA, "L'Africa secondo Costantinopoli: il VI libro del *De aedificiis* di Procopio di Cesarea", *Africa romana* 7, 1990, pp. 341-346.
- TRÉCOLLE 1989 = Guy TRÉCOLLE, "Antilopes", *Encyclopédie Berbère* 6, 1989, pp. 793-795.
- TROTTER 1915 = Alessandro TROTTER, *Flora economica della Libia*. Unione editrice, Roma 1915, 375 pp.
- TROUBETZKOY 1949 = Nicolaï Sergueïevitch TROUBETZKOY, *Principes de phonologie*. Klincksieck, Paris 1949, xxxiv+396 pp.
- TROUSSET 1974 = Pol TROUSSET, *Recherches sur le 'limes Tripolitanus' du chott el-Djerid à la frontière tuniso-libyenne*. CNRS, Paris 1974, 177 pp.
- TROUSSET 1982 = Pol TROUSSET, "Le franchissement des chotts du Sud tunisien dans l'antiquité", *Antiquités africaines* 18, 1982, pp. 45-49.
- TROUSSET 1986 = Pol TROUSSET, "Les oasis présahariennes dans l'antiquité : partage de l'eau et division du temps", *Antiquités africaines* 22, 1986, pp. 163-193.
- TROUSSET 1991a = Pol TROUSSET, "Badias (Badis, Badès)", *Encyclopédie Berbère* 9, 1991, pp. 1299-1302.
- TROUSSET 1991b = Pol TROUSSET, "Bagai (Baghaya)", *Encyclopédie Berbère* 9, 1991, pp. 1307-1310.
- TROUSSET 1993a = Pol TROUSSET, "Capsa (Gafsa)", *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1757-1760.
- TROUSSET 1993b = Pol TROUSSET, "Carpis", *Encyclopédie Berbère* 12, 1993, pp. 1779-1780.
- TROUSSET 1994 = Pol TROUSSET, "Cidamus (Ghadamès)", *Encyclopédie Berbère* 13, 1994, pp. 1953-1954.
- TROUSSET 1995a = Pol TROUSSET, "Djerba dans l'antiquité", *Encyclopédie Berbère* 16, 1995, pp. 2452-2454.
- TROUSSET 1995b = Pol TROUSSET, "Djerid", *Encyclopédie Berbère* 16, 1995, pp. 2461-2465.
- TROUSSET 1997a = Pol TROUSSET, "Fezzân (Fezzân et Phazania)", *Encyclopédie Berbère* 18, 1997, pp. 2777-2779.
- TROUSSET 1997b = Pol TROUSSET, "Fezzân (Le Fezzân dans l'Antiquité)", *Encyclopédie Berbère* 18, 1997, pp. 2802-2812.
- TROUSSET 1997c = Pol TROUSSET, "Garama", *Encyclopédie Berbère* 19, 1997, pp. 2964-2969.
- TROUSSET 1999 = Pol TROUSSET, "Gemellae (el Kasbat)", *Encyclopédie Berbère* 20, 1998, pp. 3008-3013.
- TROUSSET 2000 = Pol TROUSSET, "Hadrumetum", *Encyclopédie Berbère* 22, 2000, pp. 3307-3319.
- TROUSSET 2003 = Pol TROUSSET, "Iunci", *Encyclopédie Berbère* 25, 2003, pp. 3806-3812.

BIBLIOGRAFIA

- TROUSSET 2005 = Pol TROUSSET, “Kerkenen/Kerkenna (îles)”, *Encyclopédie Berbère* 27, 2005, pp. 4159-4166.
- TROUSSET & DESPOIS 1997 = Pol TROUSSET i Jean DESPOIS, “Fezzân (Des couloirs d'oasis)”, *Encyclopédie Berbère* 18, Ais de Provença 1997, pp. 2779-2781.
- TSERETELI 1970 = Georg W. TSERETELI, “Zur Frage der Beziehung zwischen den semitischen und hamitischen Sprachen”, *Mitteilungen des Instituts für Orientalforschung* 16, 1970, pp. 271-280.
- TUSON 1988 = Jesús TUSON, *Mal de llengües. A l'entorn dels prejudicis lingüístics*. Empúries, Barcelona 1988, 160 pp.
- DE VAAN 2008 = Michiel de VAAN, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Brill, Leiden 2008, XIV+826 pp.
- VÄÄNÄNEN 1965 = Veikko VÄÄNÄNEN, *Étude sur le texte et la langue des Tablettes Albertini*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Suomalainen Tiedeakatemia, Hèlsinki 1965, 66 pp.
- VÄÄNÄNEN 1981 = Veikko VÄÄNÄNEN, *Introduction au latin vulgaire*. Klincksieck, Paris 1981, xxi+273 pp. [3ª edició, 1963¹]
- VAJDA 1966 = Georges VAJDA, “Inscriptions hébraïques des sites antiques”, dins *Inscriptions antiques du Maroc*. CNRS, Paris 1966, pp. 133-137.
- VATTIONI 1976 = Francesco VATTIONI, “Glosse puniche”, *Augustinianum* 16, 1976, pp. 505-555.
- VATTIONI 1990 = Francesco VATTIONI, “Rucuma e Petra”, *Antiquités africaines* 26, 1990, pp. 7-12.
- VENDRYES 1921 = Joseph VENDRYES, *Le langage. Introduction linguistique à l'histoire*. La renaissance du livre, Paris 1921, XXVIII+447 pp.
- VENTURE DE PARADIS 1844 = VENTURE DE PARADIS, *Grammaire et dictionnaire de la langue berbère*. Imprimerie royale, Paris 1844, 236 pp. L'edició d'Amedée Jaubert publica uns quaderns escrits per l'autor vers 1788-1790 amb informants del Marroc i d'Algèria.
- VERNET (E.) 2008 = Eulàlia VERNET I PONS, *Formació i estructura de les arrels verbals en semític: comentari etimològic dels determinatius radicals presents en els verba tertiae infirmae de l'hebreu bíblic masorètic*. Tesi doctoral defensada a la Universitat de Barcelona, Barcelona 2008, 425 pp. Consultable en línia a <http://www.tdx.cat/TDX-0212109-111510>
- VIGNET-ZUNZ 1995 = Jacques VIGNET-ZUNZ, “Djebala”, *Encyclopédie Berbère* 16, 1995, pp. 2398-2408.
- VILLAVERDE VEGA 2001 = Noé VILLAVERDE VEGA, *Tingitana en la antigüedad tardía (siglos III-VII)*. Real academia de la historia, Madrid 2001, 599 pp.
- DE LA VILLE DE MIRMONT 1912 = Henri de la VILLE DE MIRMONT, “Les Romains en Tripolitaine au temps d'Auguste”, *Revue universitaire* 2, 1912, pp. 129-137.
- DE LA VILLE DE MIRMONT 1945 = Henri de la VILLE DE MIRMONT (ed. i trad.), *Cicéron, Discours. Tome IV: seconde action contre Verrès, livre III, le froment*. Les Belles Lettres, Budé, Paris 1945.
- VIROLLE-SOUIBÈS 1995 = Marie VIROLLE-SOUIBÈS, “Divination”, *Encyclopédie Berbère* 15, 1995, pp. 2353-2367.
- DI VITA 1967 = Antonino DI VITA, “La diffusione del Cristianesimo nell'interno della Tripolitania attraverso i monumenti e sue sopravvivenze nella Tripolitania araba”, *Quaderni di archeologia della Libia* 5, 1967, pp. 121-142.
- VIVIEN DE SAINT-MARTIN 1863 = Vivien de SAINT-MARTIN, *Le Nord de l'Afrique dans l'Antiquité grecque et romaine*. Paris 1863, XIX+520 pp.
- VOIGT 1995 = Rainer VOIGT, “Zur Geschichte und den Grundlagen der vergleichenden Hamitosemitistik”, dins Dymitr Ibriszimow i Rudolf

- Leger (eds.), *Studia Chadica et Hamitosemitica. Akten des Internationalen Symposions zur Tschadsprachenforschung Johann Wolfgang Goethe-Universität (Frankfurt am Main, 6.-8. Mai 1991)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 1995, pp. 1-9.
- VOIGT 1996 = Rainer VOIGT, "Zur Gliederung des Kushitischen: Die Präfixkonjugationen", dins Catherine Griefenow-Mewis i Rainer M. Voigt (eds.), *Cushitic and Omotic Languages. Proceedings of the Third International Symposium (Berlin, March 17-19, 1994)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 1996, pp. 101-131.
- VONDERHEYDEN 1927 = Madeleine VONDERHEYDEN, *La Berbérie orientale sous la dynastie des Benou'l-Arlab, 800-909*. Paul Geuthner, Paris 1927, 344 pp.
- VOßEN, IBRISZIMOW & STROOMER 2009 = Rainer VOßEN, Dymitr IBRISZIMOW i Harry STROOMER (eds.), *Études berbères IV. Essais lexicologiques et lexicographiques et autres articles. Actes du "4. Bayreuth-Frankfurt-Leidener Kolloquium zur Berberologie" (21-23 septembre 2006)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colònia 2009, 247 pp.
- VYCICHL 1934 = Werner VYCICHL, "Hausa und Ägyptisch. Ein Beitrag zur historischen Hamitistik", dins Hans Heinrich Schaefer (ed.), *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. Dritte Abteilung: Afrikanische Studien* 37, Berlin 1934, pp. 36-116.
- VYCICHL 1951 = Werner VYCICHL, "Eine vorhamitische Sprachschicht im Altägyptischen", *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 101, 1951, pp. 67-77.
- VYCICHL 1952 = Werner VYCICHL, "Punischer Spracheinfluss im Berberischen", *Journal of Near Eastern Studies* 11/3, Chicago 1952, pp. 198-204.
- VYCICHL 1954 = Werner VYCICHL, "Die Berberischen Nomina der Form *abukaḍ, afunas*, etc.", *Aegyptus*, Milà, any 34, 1954, pp. 76-86.
- VYCICHL 1954-1956 = Werner VYCICHL, "Die Fürsten von Libyen: Zur 3000 jährigen Geschichte eines Berberstammes", *Annali dell'Istituto orientali di Napoli* 6, 1954-1956, pp. 43-48.
- VYCICHL 1955 = Werner VYCICHL, "Der Umlaut in den Berbersprachen Nordafrikas. Eine Einführung in die berberische Sprachgeschichte", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 52, 1955 pp. 304-323.
- VYCICHL 1957a = Werner VYCICHL, "L'article défini du berbère", dins *Mémorial André Basset*. Maisonneuve, Paris 1957, pp. 139-146.
- VYCICHL 1957b = Werner VYCICHL, "Neilos, Nilus, Bahr en-Nil. Woher kommt die Bezeichnung 'Nil'?", *Rivista degli Studi Orientali* 32, 1957, pp. 279-281.
- VYCICHL 1958 = Werner VYCICHL, "*Aměsmir* und *azarif*. Zwei berberische Wörter punischen Ursprungs", *Aegyptus* 38, 1958, pp. 147-150.
- VYCICHL 1961 = Werner VYCICHL, "Berber Words in Nubian", *Kush* 9, Khartum 1961, pp. 289-290.
- VYCICHL 1966 = Werner VYCICHL, "Étude sur la langue berbère de Ghadamès (Sahara)", *Genève-Afrique* 5/1, 1966, pp. 248-260.
- VYCICHL 1972a = Werner VYCICHL, "L'origine du nom du Nil", *Aegyptus* 52, 1972, pp. 8-18.
- VYCICHL 1972b = Werner VYCICHL, "Vier hebräische Lehnwörter im Berberischen", *Rivista degli Studi Orientali* 32, 1972, pp. 242-244.
- VYCICHL 1973a = Werner VYCICHL, "Die Mythologie der Berber", dins Hans Wilhelm Haussig (ed.), *Wörterbuch der Mythologie. Erste Abteilung: Die*

BIBLIOGRAFIA

- alten Kulturvölker II: Götter und Mythen im Alten Europa*. Ernst Klett Verlag, Stuttgart 1973, pp. 553-709.
- VYCICHL 1973b = Werner VYCICHL, "Augila. Studien zur nordafrikanischen Toponymie", *Le Muséon* 86, 1973, pp. 175-178.
- VYCICHL 1975 = Werner VYCICHL, "Egiptian and the other Hamito-Semitic Languages", dins James & Theodora Bynon (eds.), *Hamito-Semitic. Proceedings of a colloquium in the University of London (18-20 March 1970)*. Mouton, La Haia / Paris 1975, pp. 201-212.
- VYCICHL 1983 = Werner VYCICHL, *Dictionnaire étymologique de la langue copte*. Peeters, Lovaina 1983, 522 pp.
- VYCICHL 1984 = Werner VYCICHL, "Accent", *Encyclopédie Berbère* 1, 1984, pp. 103-106.
- VYCICHL 1985 = Werner VYCICHL, "Africa", *Encyclopédie Berbère* 2, 1985, pp. 216-217.
- VYCICHL 1987 = Werner VYCICHL, "Les berbères des Îles Canaries. Éléments historiques et linguistiques", *Études et Documents Berbères* 2, 1987, pp. 42-62.
- VYCICHL 1988 = Werner VYCICHL, "Les imazighen, 5000 ans d'histoire", *Études et Documents Berbères* 4, 1988, pp. 85-93.
- VYCICHL 1989 = Werner VYCICHL, "Augila", *Encyclopédie Berbère* 7, 1989, pp. 1050-1052.
- VYCICHL 1995 = Werner VYCICHL, "Zur vergleichenden Morphologie hamitosemitischer Sprachen", dins Dymitr Ibriszimow i Rudolf Leger (eds.), *Studia Chadica et Hamitosemitica. Akten des Internationalen Symposions zur Tschadsprachenforschung Johann Wolfgang Goethe-Universität (Frankfurt am Main, 6.-8. Mai 1991)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colônia 1995, pp. 17-24.
- VYCICHL 2005 = Werner VYCICHL, *Berberstudien & A Sketch of Siwi Berber (Egypt)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colônia 2005, xxxvi+258 pp.
- VYCICHL 2005a = Werner VYCICHL, "Die Herkunft der berberischen Bezeichnung für das 'Kamel' ", dins *idem*, *Berberstudien & A Sketch of Siwi Berber (Egypt)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colônia 2005, pp. 1-2.
- VYCICHL 2005b = Werner VYCICHL, "Punischer Spracheinfluss", dins *idem*, *Berberstudien & A Sketch of Siwi Berber (Egypt)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colônia 2005, pp. 2-16.
- VYCICHL 2005c = Werner VYCICHL, "Lateinische und griechische Lehnwörter", dins *idem*, *Berberstudien & A Sketch of Siwi Berber (Egypt)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colônia 2005, pp. 16-32.
- VYCICHL 2005d = Werner VYCICHL, "Antike Ortsnamen", dins *idem*, *Berberstudien & A Sketch of Siwi Berber (Egypt)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colônia 2005, pp. 32-39.
- VYCICHL 2005e = Werner VYCICHL, "Antike Personen- und Stammesnamen", dins *idem*, *Berberstudien & A Sketch of Siwi Berber (Egypt)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colônia 2005, pp. 39-42.
- VYCICHL 2005f = Werner VYCICHL, "Die berberische Sprachinseln in Tunesien", dins *idem*, *Berberstudien & A Sketch of Siwi Berber (Egypt)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colônia 2005, pp. 136-147.
- VYCICHL 2005g = Werner VYCICHL, "Algerien", dins *idem*, *Berberstudien & A Sketch of Siwi Berber (Egypt)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colônia 2005, pp. 148-151.
- VYCICHL 2005h = Werner VYCICHL, "Jlân n Isîwan", dins *idem*, *Berberstudien & A Sketch of Siwi Berber (Egypt)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colônia 2005, pp. 155-258.

- WAGNER (G.) 1987 = Guy WAGNER, *Les oasis d'Égypte à l'époque grecque, romaine et byzantine d'après les documents grecs. Recherches de papyrologie et d'épigraphie grecques*. Institut français d'archéologie orientale du Caire, Paris 1987, 435 pp.
- WAGNER (M.L.) 1931 = Max Leopold WAGNER, "Über die vorrömischen Bestandteile des Sardischen", *Archivum Romanicum* 15, 1931, pp. 207-247.
- WAGNER (M.L.) 1936 = Max Leopold WAGNER, "Restos de latinidad en el Norte de África", *Cursos e conferências de Extensão Universitária* 45-46, Biblioteca Geral da Universidade, Coimbra 1936, 43 pp.
- WAGNER (M.L.) 1952-1953 = Max Leopold WAGNER, "Il nome sardo del mese di giugno (lâmpadas) e i rapporti del latino d'África con quello della Sardegna", *Italica* 29/3, 1952-1953, pp. 151-157.
- WAGNER (M.L.) 1957 = Max Leopold WAGNER, "Die Punier und ihre Sprache in Sardinien", *Die Sprache* 3, 1957, pp. 27-48 i 78-109.
- WAGNER (M.L.) 1960-1964 = Max Leopold WAGNER, *Dizionario etimologico sardo*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1960-1964, 3 volums.
- WALDE & HOFMANN 1938-1954 = Alois WALDE i Johann B. HOFMANN, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1938-1954, 2 volums.
- WARD 2003 = Benedicta WARD, *The Desert Fathers: Sayings of the Early Christian Monks*. Penguin Classics, Londres 2003, xxviii+201 pp
- WARTBURG 1928- = FEW = Walter von WARTBURG, *Französisches etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*. Bonn / Basilea 1928 i ss., 25 vols.
- WATKINS 1989 = Calvert WATKINS, "New parameters in historical linguistics, philology and culture history", *Language* 65/4, 1989, pp. 783-799.
- WEBER 1994 = Robert WEBER (ed.), *Biblia Sacra iuxta uulgatam uersionem*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1994, XLIII+1980 pp.
- WELLMANN 1958 = Max WELLMANN (ed.), *Dioscorides Pedanius, De materia medica*. Weidmann, Berlin 1958, 3 volums.
- WELTE 1990 = Frank Maurice WELTE: *Der Gnawa-Kult. Trancespiele, Geisterbeschwörung und Besessenheit in Marokko*. Frankfurt / Nova York / Paris 1990, 379 pp.
- WHITE 1912 = Horace White (ed. i trad.), *Appian's Roman History*, vol. 2. Loeb, Londres 1912 [reimprès el 1962].
- WIEDEMANN 1890 = Alfred WIEDEMANN (ed.), *Herodots zweites Buch mit sachlichen Erläuterungen*. Cisalpino-Goliardica, Milà 1971 [reimpressió de l'edició de Teubner, de 1890], 624 pp.
- WIET 1911-1922 = Gaston WIET (ed.), *al-Maqrīzī, Al-Mawa'iz wa'l-I'tibar fī Dhīkr al-Khitat wa'l-Athar*. Institut français d'archéologie orientale, el Caire 1911-1922.
- WILLEITNER 2001 = Joachim WILLEITNER, *Libyen. Tripolitaniien, Syrtebogen, Fezzan und die Kyrenaika*. DuMont Verlag, Colònia 2001, 352 pp.
- WILLEITNER & DOLLHOPF 1998 = Joachim WILLEITNER i Helmut DOLLHOPF, *Libyen. Von den Felsbildern des Fezzan zu den antiken Städten am Mittelmeer*. Hirmer Verlag, Munic 1998, 248 pp.
- WILLIS 1983 = James WILLIS 1983 (ed.), *Martianus Capella, De nuptiis Philologiae et Mercurii*. Teubner, Leipzig 1983.
- WILLMS 1972 = Alfred WILLMS, *Grammatik der südlichen Berberdialekte (Süd-Marokko)*. Verlag J. J. Augustin, Hamburg 1972, 288 pp. Inclou els parlars dels *Ayt Yaflman, Ayt Èṭta, Ayt Sddrat, Ayt Tudya, Ayt Dads* i *Ayt Ṃhamd*.

BIBLIOGRAFIA

- WILLMS 1980 = Alfred WILLMS, *Die dialektale Differenzierung des Berberischen*. Verlag von Dietrich Reimer, Berlin 1980, 137 pp.
- WILLMS 1991 = Alfred WILLMS, "Beraber (linguistique)", *Encyclopédie Berbère* 10, 1991, pp. 1473-1475.
- WÖLFEL 1953 = Dominik Josef WÖLFEL, "Le problème des rapports du Guanche et du Berbère", *Hespéris* 40, 1953, pp. 523-527.
- WÖLFEL 1965 = Dominik Josef WÖLFEL, *Monumenta Linguae Canariae. Die kanarischen Sprachdenkmäler: Eine Studie zur Vor- und Frühgeschichte Weißafrikas*. Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz 1965, XVIII+928 pp.
- WÖLFFLIN 1880 = Eduard WÖLFFLIN, "Über die Latinität des Afrikaners Cassius Felix. Ein Beitrag zur Geschichte der lateinischen Sprache", dins Gustav Meyer (ed.), *Eduard Wölfflin. Ausgewählte Schriften*. Leipzig 1933, pp. 193-224, que reimprimeix un estudi de 1880.
- YOYOTTE 1951 = Jean YOYOTTE, "Un document relatif aux rapports de la Libye et de la Nubie", *Bulletin trimestral de la Société d'Égyptologie* 6, 1951, pp. 9-14.
- YOYOTTE 1957-1960 = Jean YOYOTTE, "Anthroponymes d'origine libyenne dans les documents égyptiens", *Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques* 8, 1957-1960, pp. 22-24.
- YOYOTTE 1961 = Jean YOYOTTE, "Les principautés du Delta au temps de l'anarchie libyenne. Études d'histoire politique", dins *Mélanges Maspero I: Orient Ancien* 4. Paris / el Caire 1961, pp. 121-179.
- ZABORSKI 1975 = Andrzej ZABORSKI, *Studies in Hamito-Semitic I. The Verb in Cushitic*. Państwowe Wydawn Naukowe, Cracòvia 1975, 184 pp.
- ZABORSKI 1984 = Andrzej ZABORSKI, "The Stages of Hamito-Semitic", *Rocznik Orientalistyczny* 43, 1984, pp. 179-183.
- ZABORSKI 1988 = Andrzej ZABORSKI, "Zum hamitosemitischen Charakter des Berberischen", dins Siegmund Brauner i Ekkehard Wolff (eds.), *Progressive Traditions in African and Oriental Studies*. Akademie-Verlag, Berlin 1988, pp. 180-184.
- ZABORSKI 1997 = Andrzej ZABORSKI, "The Position of Cushitic and Berber within Hamitosemitic Dialects", dins Alessandro Bausi i Mauro Tosco (eds.), *Afroasiatica Neapolitana. Contributi presentati all'8° Incontro di Linguistica Afroasiatica (Napoli, 25-26 Gennaio 1996)*. Istituto Universitario Orientale, Nàpols 1997, pp. 49-59.
- ZABORSKI 1999 = Andrzej ZABORSKI, "On Hamitosemitic Participles", dins Marcello Lamberti i Livia Tonelli (eds.), *Afroasiatica Tergestina. Papers from the 9th Italian Meeting of Afro-Asiatic (Hamito-Semitic) Linguistics, Trieste, April 23-24, 1998 - Contributi presentati al 9° Incontro di Linguistica Afroasiatica (Trieste, 23-24 Aprile 1998)*. Unipress, Pàdua 1999, pp. 35-39.
- ZABORSKI 2003a = Andrzej ZABORSKI, "Comments on Some Afrasian Etymologies in the *Historical Comparative Vocabulary of Afrasian*", dins Marvin Lionel Bender, Gábor Takács i David L. Appleyard (eds.), *Selected Comparative-Historical Afrasian Linguistic Studies in Memory of Igor M. Diakonoff*. Lincom, Munic 2003, pp. 13-22.
- ZABORSKI 2003b = Andrzej ZABORSKI, "Les formes verbales intensives avec l'objet direct au pluriel comme une des sources du présent en chamitosémitique", dins Jérôme Lentin i Antoine Lonnet (eds.), *Mélanges David Cohen*. Maisonneuve & Larose, París 2003, pp. 723-727.

- ZAFRANI 1967 = Haïm ZAFRANI, "Les langues juives du Maroc", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 4, Ais de Provença 1967, pp. 175-188.
- ZAFRANI 1968-1969 = Haïm ZAFRANI, "Note sur des textes judéo-berbères du Maroc. *Haggadah de Pesah* de Tenrhir, texte en berbère du rituel de la Pâque juive", *Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques* 13, 1968-1969, pp. 95-100.
- ZAFRANI 1990 = Haïm ZAFRANI, "Judéo-Berbères au Maroc", *Awal* (n° spécial pour M. Mammeri), 1990, pp. 191-202.
- ZARINI 1986 = Vincent ZARINI, "La préface de la *Johannide* de Corippe: certitudes et hypothèses", *Revue des études augustiniennes* 32, 1986, pp. 74-91.
- ZARINI 1991 = Vincent ZARINI, *Berbères ou barbares? Recherches sur le livre second de la Johannide de Corippe*. Association pour la Diffusion de la Recherche sur l'Antiquité (ADRA), Nancy 1991, XIII+262 pp.
- ZARINI 2005 = Vincent ZARINI, "Mauri, Romani, Afri: le regard de Corippe sur l'Afrique byzantine et l'identité de ses populations", dins Claude Briand-Ponsart (ed.), *Identités et culture dans l'Algérie antique : actes du colloque (Université de Rouen, 16-17 mai 2003)*. Publications des Universités de Rouen et du Havre, 2005, pp. 407-422.
- ZAWADOWSKY 1974 = Yuri N. ZAWADOWSKY, "Les noms de nombre berbères à la lumière des études comparées chamito-sémitiques", dins *Actes du Premier Congrès International de Linguistique Sémitique et Chamito-Sémitique (Paris 1969)*. Mouton, La Haia / Paris 1974, pp. 102-111.
- ZIBELIUS 1972 = Karola ZIBELIUS, *Afrikanische Orts- und Volkernamen in hieroglyphischen und hieratischen Texten*. L. Reichert, Wiesbaden 1972, XXI+204 pp.
- ZIMA 1995 = Petr ZIMA, "The position of Chadic in the Sahara-Sahel language area", dins Dymitr Ibriszimow i Rudolf Leger (eds.), *Studia Chadica et Hamitosemitica. Akten des Internationalen Symposions zur Tschadsprachenforschung Johann Wolfgang Goethe-Universität (Frankfurt am Main, 6.-8. Mai 1991)*. Rüdiger Köppe Verlag, Colônia 1995, pp. 76-78.
- ZIMMERMANN 2008a = Klaus ZIMMERMANN, "Lebou/Libou (Lebu/Libu)", *Encyclopédie Berbère* 28-29, 2008, pp. 4361-4363.
- ZIMMERMANN 2008b = Klaus ZIMMERMANN, "Libye", *Encyclopédie Berbère* 28-29, 2008, pp. 4375-4387.
- ZIMMERMANN 2008c = Klaus ZIMMERMANN, "Libyens", *Encyclopédie Berbère* 28-29, 2008, pp. 4387-4389.
- ZINK 1867 = Michael ZINK, *Der Mytholog Fulgentius. Ein Beitrag zur römischen Literaturgeschichte und zur Grammatik des afrikanischen Lateins*. A. Stuber's Buchhandlung, Würzburg 1867, 94 pp.
- ZOEGA 1810 = Georg ZOEGA, *Catalogus codicum Copticorum manuscriptorum*. Georg Olms Publishers, Nova York 1973 [1810¹], 663 pp.
- ZOHARY & HOPF 1993 = Daniel ZOHARY i Maria HOPF, *Domestication of Plants in the Old World. The origin and spread of cultivated plants in West Asia, Europe and the Nile Valley*. Clarendon Press, Oxford 1993², x+278 pp.
- ZYHLARZ 1931-1932 = Ernst ZYHLARZ, "Ältere und jüngere Pluralbildung im Berberischen", *Zeitschrift für eingeborenen Sprachen* 22, 1931-1932, pp. 1-15.
- ZYHLARZ 1934-1935 = Ernst ZYHLARZ, "Die Sprachreste der unteräthiopischen Nachbarn Altägyptens", *Zeitschrift für eingeborenen Sprachen* 25, 1934-1935, pp. 185-186.

BIBLIOGRAFIA

- ZYHLARZ 1936 = Ernst ZYHLARZ, "Das geschichtliche Fundament der hamitischen Sprachen", *Africa. Zeitschrift des internationalen Instituts für afrikanischen Sprachen und Kulturen* 9, 1936, pp. 433-452.
- ZYHLARZ 1949-1950 = Ernst ZYHLARZ, "Die Lautverschiebung des Nubischen", *Zeitschrift für eingeborenen Sprachen* 35, 1949-1950, pp. 305-306.
- ZYHLARZ 1950 = Ernst ZYHLARZ, "Das kanarische Berberisch in seinem sprachgeschichtlichen Milieu", *Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft* 100, 1950, pp. 407-408.

Índexs

Les referències són als paràgrafs. Assenyalen en cursiva els epígrafs en què l'ítem en qüestió és desenvolupat específicament. En les referències creuades, només notem el n° d'índex quan aquest és diferent d'aquell en què apareix l'ítem.

Abreviatures geogràfiques: B = Bizacena, C = Cirenaica, E = Egipte, F = Fazània, IC = Illes Canàries, MC = Mauretània Cesariana, MS = Mauretània Sitifiana, MT = Mauretània Tingitana, N = Numídia, SC = Sàhara Central, SOc = Sàhara Occidental, SOr = Sàhara Oriental, T = Tripolitània, Z = Zeugitana.

Ordre alfabètic: 'ʔ, a, b, c, d, ḏ, ḏ, e, ə, f, g, ḡ, ḡ, h, ḥ, ḥ, i, j, k, l, m, n, o, p, ṽ/ḡ, q, r, ř, s, š, š, t, ṭ, ṭ, u, w, x, y, z, z, ε'/ʕ. Els termes grecs apareixen en el lloc que els correspondria segons la transliteració llatina estàndard; per tant, cal tenir en compte que <θ> = <th>, <φ> = <ph>, <χ> = <ch>, <ξ> = <x>, <΄> = <h>.

1. Índex de matèries

La disposició de les matèries en la present monografia està arranjada de manera prou ordenada perquè calgui un índex exhaustiu de matèries. Això vol dir, a tall d'exemple, que, si hom vol cercar les evidències de les dentals i alveolars paleoamazigues i les evidències de les labials es troben, segons es pot trobar al contingut, al capítol § IX.2.8.1, haurà d'anar a cercar directament a § IX.2.8.2, atès que no donem entrada a “labials”, “dentals” o “alveolars” en l'índex de matèries. Consignem aquí únicament aquells ítems que han estat tractats sota tal o tal altre epígraf sense que llur ocurrència sigui predictable a partir del contingut (= índex general), pp. IX-XXIX.

- abaddires numina* (religió): VI.2, VI.10.3.1.1, VI.10.4.4, VI.10.4.5, VI.15.1, VII.9.3.3, VII.12
- Abbàssides, *al-abbāsiyyūn*: VII.4.2
- Abelonii* (religió): VI.10.2.2.3
- abjad: Intr. 14.5, IV.11.2.5, VI.7.1
- abugida: Intr. 14.5, VI.7.1
- accadi (llengua): Intr. 10, VI.12.2.2, VI.12.2.6, IX.1.3.2, IX.4.1.1, IX.4.3, IX.4.5, IX.4.7, IX.6.1.2, IX.6.1.3, IX.6.2.2, IX.6.5.1, corpus § 26.2
- actes de parla (pragmàtica): VI.11.3
- afar (llengua cuixítica): VIII.9.4
- agaw, agau (llengua cuixítica): IX.4.2.2, IX.4.7, IX.9.3.2
- Africa noua*: III.1.2
- Africa proconsularis*: III.1.2, III.10.2, IV.14.2.1, V.2.1, V.16.1, V.19
- Africa uetus*: III.1.2, III.15.1, V.0, V.16.1, V.20.1, V.21.2.1
- africanística: Intr. 3
- africitas*: Intr. 1.2, V.2.2, V.13.11, V.15.3, V.16.1, V.16.2, corpus § 60.1
- afroasiàtic, camitosemític (*phylum* lingüístic): Intr. 7, Intr. 10, IV.11.2.5, IV.11.3, IX.1.1, IX.1.2.1, IX.1.3.1, IX.2.7; v. també protoafroasiàtic
- afrollatí: v. llatí africà
- afroromànic, romànic africà: Intr. 8.2, V.16.1, V.16.2, V.16.7, V.20.5, VII.11.1.2, VIII.5.4.2, VIII.11.1.2.2, VIII.11.1.2.3, VIII.11.2.2.1, VIII.11.2.2.2, X.2.7, X.3.2, X.3.4, X.3.6
- agdud*: v. aplecs rurals
- Aglàbides, *al-Aḡālba*, *Banū-l'Aḡlab*: VII.2.7, VII.4.2
- agurram*, pl. *igurramn*, marabut (religió): III.13.3, VIII.10.6
- ahəllil* (música): VII.10.5.1
- Αἰθίοπες: v. etiòps
- alans: V.3
- albanès (llengua): V.13.2
- alemany (llengua): IX.1.2.2
- ἄλλοφυλοι: I.6.6.1
- almohades, *al-muwahhidūn*: V.16.7, V.21.2.3, VI.14.3, VIII.5.3, VIII.5.4.2,

- VIII.5.6, VIII.10.4.2, VIII.11.2.2.2, IX.9.6.4, IX.10.2.8, X.3.4, X.4.4
- almoràvits, *al-murābiṭūn*: Intr. 10, V.16.7, V.21.2.3, VI.14.3, VIII.5.2.4, VIII.5.3, VIII.5.4.2, VIII.5.6, VIII.10.5, VIII.11.2.3, IX.8.3.10, IX.9.6.4, IX.10.2.5, IX.10.2.8, X.3.4, X.4.4
- alternança de codi, *code-switching* (sociolingüística): Intr. 8.3, I.4.3
- amarinya (llengua etiosemitica): IX.9.3.1; v. també etiosemitiques (llengües)
- amazic, berber, *tamaziyt* (llengua): Intr. 2.1, I.6.6.2, III.10.2, III.15.3, IV.11.3, IX.1
- amazic antic: v. paleoamazic
- amazic dels cristians: VI.11.4, VI.11.5.4, VI.11.5.5, VI.11.5.6, VI.14.3, VI.15.2, X.3.5, X.5, corpus § 37
- amazigologia: Intr. 3
- amaziguismes de l'àrab: V.5.4
- amaziguismes de llengües africanes: IV.11.5
- amaziguismes romànics: V.17
- amdyaz*, pl. *imdyazn* (poesia): VIII.10.3, IX.10.2.5
- ameríndies (llengües): Intr. 7
- Ammon (religió): I.5.1, I.6.6.2, II.6, II.10.1.1, II.10.1.3, II.11.2.5, III.5, V.1.4, V.8.6, V.20.4, IX.8.4.1, corpus, § 2.1, corpus § 2.3, corpus § 55.4
- ammonita (llengua): VI.10.2.2
- Ἀμμωνίη (mitologia) II.1.2
- anatòlics: VI.1.3
- anatòliques (llengües): Intr. 7
- anglès (llengua): IX.10.2.11
- Anteu (gegant) (mitologia): II.1.1
- antroponímia maura/líbia: I.1.2, I.7.3, I.8.1, II.4, III.9, IV.5, V.2.4, V.11, VII.8, VIII.8, IX.8.4
- Apis (religió): I.5.3
- aplecs rurals, fires, *agdud*, pl. *igudad*: V.2.2.2, IX.10.2.5; v. també mercats rurals
- aquitano-basc, basc (llengua): Intr. 10, IX.1.3.1
- àrab (llengua): Intr. 4.1, Intr. 8.2, Intr. 10, III.10.2, IV.11.2.2, IV.11.3, VIII.10.4.2, IX.1.2.2, IX.4.3, IX.4.4.1, IX.4.4.2, IX.4.5
- àrab andalusí (dialectologia): V.5.4, V.17, VI.11.3, VIII.10.4.2, IX.4.3.4
- àrab magribí, *dārija* (dialectologia): V.5.4, V.20.6, VIII.10.1, VIII.10.5, IX.2.2.1
- àrab maltès (dialectologia): V.5.4, V.20.6
- àrab oriental o del *Mašriq* (dialectologia): IX.2.2.1
- àrab sicilià (dialectologia): V.5.4
- arabització de l'Àfrica del Nord: Intr. 1.2, Intr. 3, I.5.4, I.6.5, II.11.2.5, III.1.3, III.3, III.14.5, IV.14.1.2.4, V.1.5, V.5.4, VI.10.1, VI.10.2.4, VI.11.4, VI.13.1, VI.13.2, VI.14.5, VII.11.6, VIII.5.3, VIII.5.6, VIII.10.1, VIII.10.5, VIII.11.1.2.3, X.3.2, X.3.4, corpus § 61
- arameu, siríac, caldeu (llengua): Intr. 1.1, Intr. 10, I.7.2, II.12.3.1, II.12.3.2, III.10.2, V.5.4, V.20.1, VI.10.1, VI.10.2.1.3, VI.10.2.2, VI.11.4, VI.15.2, VII.9.3.1, VIII.10.4.2, IX.1.3.1, IX.4.5, IX.9.3.1, IX.10.2.7, X.3.5, X.4.4, corpus § 40.4, corpus § 40.5, corpus § 41.11, corpus § 54.1
- armenis a l'Àfrica del Nord: VIII.3.2
- arrians, arrianisme (religió): V.20.1, corpus § 48
- asfòdel: II.3.1.7
- assemblea de notables, *agraw n inflas* (antropologia): VI.1.3.1
- assiri: corpus § 26.2; v. accadi i arameu
- assiriologia: Intr. 3
- Astarte (religió): V.5.4, V.10.2
- atlàntic (branca nigerocongolesa): Intr. 4.1, Intr. 5.3, Intr. 12, IV.11.2.3, VIII.5.6, VIII.9.3.1, VIII.11.2.2.3, IX.1.1, IX.1.4, X.4.4; v. també wòlof, serer, ful, diola
- Atlas, Ἄτλας (mitologia) VIII.5.4
- Augila (dialectologia): II.10.1.3, III.13.1.1, III.13.4, IX.1.2.2, IX.2.8.1.2, IX.6.1, IX.6.3.1, IX.6.5.4, IX.9.2.3
- australianes (llengües): IX.9.2.3, IX.9.6.4
- austronèsiques (llengües): Intr. 7, IX.9.6.4
- Ayt Snus*, *Beni Snous* (dialectologia): VII.10.4, VIII.10.2, IX.1.2.2
- bafurs, *Bāfūr*: VIII.5.6, VIII.11.2.3, X.3.9
- baleàrics: corpus § 6.2
- Ba'al Hammon (religió): V.1.4, V.2.5, V.14.1.1, VI.2, VI.6.2.2, VI.10.2.2.1.1, VI.10.3.1.1
- bambara: v. mandinga-bambara
- bantu (llengües): Intr. 2.1, VIII.9.4, IX.9.2.3, IX.9.6.4
- bàrbars, *barbari*, *barbarica siue barbarica lingua*: Intr. 2.2, corpus § 37.3, corpus § 56.2, corpus § 61.1
- Bargawāta*: VIII.5.2.4, VIII.5.3, VIII.11.2.2
- basc: v. aquitano-basc
- batalla d'Himera: V.1.1
- bazines (religió): VII.4.1
- beduïns: I.6.6.1, VI.1.3.3

- beja (llengua cuixítica): Intr. 10, IX.1.3.2, IX.2.8.2.3, IX.4.2.2, IX.4.5, IX.6.3.1, IX.6.5.1, IX.6.5.3, IX.6.5.4, IX.9.3.2
- bengalí (llengua): IX.8.3.10
- berber: v. amazic
- betacisme (fonètica): V.16.4
- bilingüisme: I.4.4, II.11, II.12, III.3, III.10, III.14, IV.11.5.1, V.1.5, V.2.4, V.16, V.20, VI.14, VII.11, VIII.11; v. també diglòssia
- bizantins: V.3, V.4, V.20.1, V.20.2, V.20.4, V.20.5, VI.5, VI.6.4, VI.14.5, VII.4.2, X.3.2
- bobangi*: v. lingala
- britànics: VI.11.4, corpus § 37
- buduma (llengua txàdica): Intr. 10
- Butr: V.11.1, IX.9.4; v. també zenata
- cabilenc, *taqbaylit* (dialectologia): Intr. 2.1, VI.14.2, VII.10.2, VII.10.3, VII.11.2, VIII.10.4.1, IX.1.2.2, IX.2.2.2, IX.2.8.9, IX.4.7, IX.6.1.2, IX.6.3.1, IX.9.3.1
- calabrès: VI.10.3.1.2
- caldeu: v. arameu
- camell: v. dromedari
- camític, hamític: IX.3.1; v. afroasiàtic
- camitosemític: v. afroasiàtic
- cananees (llengües): II.12.3.1, VI.1.3, IX.9.3.1, IX.9.4; v. també hebreu, fenici, púnic, edomita, moabita, gírgasites, jebusites
- canari (dialectologia): VIII.5.7, VIII.10.1, VIII.10.6, VIII.11.2.4, IX.4.3.3, IX.9.2.4, X.3.9
- capadocis: VI.11.4, corpus § 37
- capsiana (indústria): IX.9.2.1, IX.9.6.6, IX.10.2.8
- cari (llengua anatòlica): Intr. 10; v. també anatòliques (llengües)
- cartaginesos: v. púnic(s)
- castella*: V.2.3, V.20.1, VI.1.3.2, VI.3.3, VI.14.4, VI.15.2, corpus § 15.1, corpus § 41.30; v. també *iyрман*
- castellà (llengua): V.17.3, V.17.4
- català (llengua): V.17.1, V.17.2, V.17.3, V.17.4, VI.10.3.1.2
- caterua* (antropologia): VII.9.2.2, VII.11.3, corpus § 41.9
- cebuano (llengua austronèsica): IX.10.2.11
- celtes: V.19, V.20.1, corpus § 6.2
- celtibèric (llengua): Intr. 10
- cèltic (branca indoeuropea): Intr. 1.1, Intr. 7, I.6.6.2, V.13.2, V.17.1
- centenarium*, *centenaria*: VI.1.3.3
- Ceres: v. Demèter
- Ciències de l'Antiguitat: Intr. 1.2, Intr. 3, X.5
- cilicis: VI.11.4, corpus § 37
- circumcel·lions, *circumcelliones*: V.2.2, V.2.3, VI.4, VI.10.2.1.2, VI.11.4, VI.14.3, VI.16, VII.3.4, X.3.5, corpus § 41.25, corpus § 41.26
- complementarietat (antropologia): Intr. 9, VI.1.3.1
- conductores*, terratinents: V.2.3
- copte: v. egipci
- crioll (lingüística): Intr. 8.3, III.7.2, IV.11.2.3, IV.11.5.3, VII.11.5, IX.10.2.11, X.3.8
- cristianisme nord-africà: I.5.5, I.6.6.2, I.7.4, III.5, III.12.3, III.13.1.1, III.13.2, V.2.5.1, V.3, V.8.9, V.20.5, VI.0, VI.4, VI.6.2.2, VI.6.4, VI.10, VI.11, VI.14.3, VI.14.5, VI.15.2, VII.3.4, VII.5.3.2, VII.5.4.1, VII.5.4.2, VII.5.5, VII.5.6.1, VII.5.7, VII.11.1.2, VII.11.1.3, VII.11.2, VIII.3.2, VIII.5.2.5, VIII.11.1.2.2, VIII.11.2.2.2, IX.10.2.7, X.2.5, X.2.7, X.3.2, X.3.4, X.3.5, X.3.6, X.3.7, X.3.8, corpus § 24, corpus § 41, corpus § 42, corpus § 43, corpus § 48, corpus § 61; v. també donatistes, donatisme
- Cronos: v. Saturn
- cuixític: I.3.3.3, VIII.9.4, IX.13.1, IX.1.3.2, IX.3.1, IX.4.2.2, IX.4.3, IX.4.3.3, IX.4.4, IX.4.4.2, IX.4.5, IX.4.7, IX.5.1.5, IX.6.1.2, IX.6.3.1, IX.6.5.3, IX.9.3.1
- culte solar: I.5.4
- Demèter, Ceres: II.1.2, V.10.1, VI.9.1 (*Damioni*)
- dialectologia amaziga: IX.1.2.2
- diàspora jueva: II.12.1, II.12.3.1, II.12.3.2; v. també judaïsme nord-africà
- difusionisme lingüístic areal, *Wellentheorie*: Intr. 9, Intr. 10, IV.14.3, VI.1.3.2, IX.1.2.2, IX.9.6.6, IX.10.2.8; v. també genealogisme lingüístic
- diglòssia (sociolingüística): Intr. 8.2; v. també bilingüisme
- Dii Mauri* (religió): III.6.2, V.2.5.2, VI.2, VII.3.4, VII.5.7, VII.11.3
- diola (llengua atlàntica): VIII.9.3.1
- diula (llengua mandaica): VIII.5.6, IX.8.3.10; v. també mandinga-bambara
- djedars*: VII.4.1, VII.4.2, VII.8, VII.11.5, VII.13, X.3.8
- domus*: VI.1.3.3
- donatistes, donatisme (religió): III.5, V.2.5, V.8.3, V.20.5, VI.4, VI.6.2.2, VI.6.3,

- VI.10.2.1.2, VI.11.4, VI.11.5.3, VI.11.5.6, VI.14.3, VI.15.2, VII.3.4, VII.5.4.1, VII.11.1.1, IX.10.2.7, X.3.5, corpus § 41; v. també cristianisme nord-africà
- Doris seuerior* (dialectologia grega): II.8
- dromedari, camell: I.3.1.3, IV.11.5.1.1
- ecosistemes lingüístics, ecolingüística: Intr. 10, IV.11.3, IV.11.4, IV.14.3, V.13.4, VIII.11.2.3, X.4.4
- edomita (llengua cananea): VI.10.2.2
- efāli*, pl. *ifālan*, *foggara*: Intr. 10, IV.1.1, IV.1.3, IV.11.3, IV.14.1.2.2, VI.6.4, VII.10.5.1
- egipans (mitologia): VIII.9.1.2, corpus § 14.5, corpus § 15.2; v. també sàtirs
- egipci, copte, *al-qubtiyya* (llengua): Intr. 1.1, Intr. 2.2, Intr. 4.1, Intr. 4.2, Intr. 10, Intr. 11.2, I.3.1, I.3.2, I.4.4.1, I.6.6.2, I.7.3, I.7.4, I.8.1, III.10.2, IV.11.1, VI.1.3, VI.10.2.1.1, VI.15.2, IX.1.1, IX.13.1, IX.1.3.2, IX.1.4, IX.2.6, IX.2.8.2.5, IX.3.1, IX.4.2.1, IX.4.3, IX.4.3.3, IX.4.4, IX.4.5, IX.4.7, IX.5.1.3, IX.6.1.2, IX.6.6.1, IX.9.3.2, IX.10.2.5, X.1.1, corpus § 49.1, corpus § 61
- egiptologia: Intr. 3
- epigrafia líbica: Intr. 1.1, Intr. 4.1, I.2, I.8.3, III.8, IV.3, V.5.3, V.9, VI.0, VI.6.4, VI.7, VI.10.1, VI.10.3.6, VII.6, VIII.6, IX.1.1, IX.1.3.2, X.2.2, corpus § 51.4; v. també *tifinay*
- epigrafia llatina: V.2.4, V.9
- epigrafia llatínopúnica: III.3, III.6.1, III.9.2.1, III.9.2.3, III.14.1.2, III.15.3, V.1.5, X.2.2
- epigrafia neopúnica: III.3, III.6.1, III.9.2.1, III.9.2.2, III.14.1.2, III.15.3, V.1.5, V.9, VI.10.1, VI.10.2.3, VII.8.2, VIII.8.2, IX.2.8.1.1, X.2.2
- epigrafia púnica antiga: III.1.2, V.1.5, V.5.3, V.5.4
- ergativitat: IX.6.3.1
- escites: VI.11.4, corpus § 37
- escoles mèdiques: II.9.1, VI.12.1
- Esculapi (religió): VI.10.3.1.1
- eslaves (llengües): IX.9.3.1
- estudis cananeus: Intr. 3
- etíops, Αἰθίοπες, *Aethiopes*: Intr. 2.2, II.10.1.2, III.2.5, IV.1.1, IV.14.1.1.7, IV.14.1.1.8, IV.14.2.2, VI.1.2.9, VI.13.4.3, VII.10.5.1, VIII.5.4.3, VIII.9, VIII.9.3.1, VIII.9.4, VIII.9.5, VIII.11.2.2.3, X.1.1, X.1.6, corpus § 1, corpus § 2.4, corpus § 2.7, corpus § 2.11, corpus § 3.1, corpus § 5, corpus § 19.1, corpus § 49.1, corpus § 65.3; v. també Λευκαίθιοπες
- etiosemitiques (llengües), etiòpic: IX.2.5, IX.4.1.1, IV.4.4.1, IX.4.4.2, IX.6.5.1, IX.9.3.1; v. també gueez, amarinya, tigre, harari
- etnonímia maura/líbia: I.1.1, I.4.2, II.2, III.3.2, IV.4.2, V.7, V.8, VI.1.2, VII.2, VIII.2
- etrusc (llengua) Intr. 1.1, Intr. 10, I.8.3
- etruscologia: Intr. 3
- etruscs: V.20.1, VI.1.3, VI.8
- ἑξοπλιται: I.6.6.1
- familiae*: VI.1.3.3
- Fatimides, *al-Fāṭimiyyūn*: VII.2.7, VII.4.2
- fenici (llengua): Intr. 10, II.12.3.2, V.5.4, V.20.1, VI.10.2.1.3, VIII.9.4, IX.1.3.1, X.3.5, corpus § 26.2, corpus § 40.1, corpus § 40.6; v. també cananees (llengües), púnic
- fenici (pervivència del): V.20.1, VI.10.2.1.3, corpus § 26.2, corpus § 40.1
- fenícia (escriptura): VI.7.2
- fenicis, Φοίνικες: V.20.1, VI.8, VI.11.4, VIII.1.1, VIII.5.1.2, VIII.5.1.3, VIII.5.2, VIII.9.3.2, IX.9.2.4, IX.10.2.5, corpus § 2.7, corpus § 2.11, corpus § 3.1, corpus § 37, corpus § 55.1
- Figuig, *tufigigt* (dialectologia): VII.10.4, VII.10.5.1, VII.10.5.3, VIII.10.2, IX.1.2.2, IX.2.8.9, IX.6.1, IX.6.5.4
- filologia grega: Intr. 3
- fires: v. aplecs rurals
- flamen* (religió): V.8.8
- foggara*: v. *efāli*
- Foqaha (dialectologia): III.13.1.1, IV.10, IV.14.1.2.4, IX.1.2.2, IX.6.1, IX.9.2.3
- fossa regia*: V.2.1, V.8.4, VI.1.2.3, VI.3.1
- francès (llengua): VII.11.6
- frigi (llengua): Intr. 10
- Fudina* (religió): V.5.2
- ful, fula (llengua atlàntica): Intr. 3, Intr. 10, IV.2.2, IV.11.2.3, IV.11.3, IV.11.4, IV.11.5.5, IV.11.6, VI.13.4.3, VIII.5.6, VIII.9.3.1, IX.1.1, IX.1.4, IX.8.3.10, IX.9.2.2, IX.9.6.1
- gaèlic irlandès (llengua cèltica): V.13.2
- gàlates: corpus § 40.1
- gàl·lic (llengua cèltica): Intr. 10, corpus § 26.1
- gal·loromànic: V.16.7
- gals: V.20.1, VIII.3.1, VIII.3.2

- genealogisme lingüístic,
Stammbaumtheorie: Intr. 9, Intr. 10,
 IV.14.3, VI.1.3.2, IX.1.2.2, IX.9.2.4,
 IX.9.6.6; v. també difusionisme
 lingüístic areal
- gentes*: VI.1.3.3; v. també organització
 política de les tribus maures / líbies
- Gerba (dialectologia): III.13.1.1, III.13.1.2,
 III.13.2, V.18, VI.13.4.2, IX.1.2.2
- germànics: I.6.5
- germàniques (llengües): Intr. 1.1, Intr. 7,
 IX.9.2.4, IX.9.3.1
- gètic (llengua): Intr. 1.1
- Ghadames (dialectologia): II.10.1.3,
 III.13.1.1, IV.9.1, VIII.10.2, IX.1.2.1,
 IX.1.2.2, IX.2.2.1, IX.2.4, IX.2.8.1.2,
 IX.2.8.9, IX.6.1, IX.6.3.1, IX.9.3.1
- Ghat (dialectologia): IV.9.1, IX.1.2.2
- Ghomara: v. *Ġumāra* (dialectologia)
- girgasites: corpus § 55.1; v. també cananees
 (llengües)
- glotocronologia: Intr. 12, IX.1.1, IX.1.2.2,
 IX.1.4, IX.9.3.1; v. també
 lexicoestadística
- gnāwi*, plural *gnāwa*: v. *ignawn*
- gòtic (llengua): VI.11.4
- gots: V.3, VI.11.4, corpus § 37
- grec a l'Àfrica del Nord (llengua): Intr. 4.2,
 Intr. 7, Intr. 8.2, Intr. 10, Intr. 11.2,
 I.4.4.2, I.6.6.2, I.7.2, II.0, II.8, II.12.3.2,
 II.13.1, III.3, IV.11.1, V.1.5, V.4,
 V.20.1, VI.1.1, VI.6.2.2, VI.10.1,
 VI.10.2.1.1, VI.10.2.1.3, VI.12.2.2,
 VI.14.2, VI.15.1, VI.15.2, VII.3.1,
 VII.7, VIII.10.4.2, VIII.11.1.2.2, IX.1.1,
 IX.1.4, IX.2.8.2.5, IX.10.2.5, X.1.1,
 X.1.2, X.2.1, X.3.7, corpus § 2, corpus §
 2.11, corpus § 6.2, corpus § 22.2, corpus
 § 26.1, corpus § 40.1, corpus § 51
- grec cireneu (dialectologia): II.8, X.1.2
- grecs: Intr. 2.2, I.7.2, VI.1.1, VI.1.3, VI.2,
 VI.6.2.2, VI.8
- guanche*: v. canari
- guez, *giʕiz* (llengua): VI.12.2.5, IX.6.2.2,
 IX.9.3.1, corpus § 61; v. també
 etiosemitiques (llengües)
- gujarati (llengua indoitàlica): IX.8.3.10
- Gurara (dialectologia): IV.11.5.3.2,
 VII.10.2, VII.10.4, VII.10.5.1,
 VII.10.5.2, VII.10.5.3, VII.11.6,
 IX.1.2.2, IX.6.3.1
- Gurzil (religió): III.5, III.9.1
- Hammàdides, *Banū Hammād*: VII.2.7,
 VII.5.1, VIII.10.4.2
- harari (llengua etiosemitica): IX.9.3.1
- hassania, *ḥassāniyya* (dialecte àrab): Intr. 3,
 IV.10, VIII.5.6, VIII.10.1, VIII.10.5
- haussa (llengua txàdica): Intr. 3, Intr. 10,
 Intr. 12, Intr. 14.7, IV.1.2.1, IV.2.2,
 IV.11.2.5, IV.11.3, IV.11.4, IV.11.5.1,
 IV.11.6, IV.14.2.2, IV.14.3, IX.1.1,
 IX.1.3.2, IX.1.4, IX.3.1, IX.4.7,
 IX.6.3.1, IX.6.5.1, IX.6.5.2, IX.9.2.2,
 IX.9.6.4, X.3.3
- hebraïsmes de l'amazic: II.12.4,
 IV.11.5.2.3, V.1.5
- hebreu (llengua): Intr. 1.1, Intr. 8.2, Intr. 10,
 II.12.3.1, II.12.3.2, VI.10.2.1.1,
 VI.10.2.1.3, VI.10.2.1.4, VI.10.2.2,
 VI.11.4, VI.12.2.2, VII.9.3.1, IX.1.3.1,
 IX.4.3, IX.4.5, IX.9.3.1, IX.10.2.7,
 X.3.5, X.4.4, corpus § 37.1, corpus §
 40.4, corpus § 40.5, corpus § 40.6,
 corpus § 54.1; v. també cananees
 (llengües)
- hel·lenització de l'Àfrica del Nord: v. grec
 a l'Àfrica del Nord
- Hèrcules, Hèracles (mitologia): VIII.5.2.1,
 corpus § 15.2
- himiarita (escriptura): VI.7.2
- himiarites: VIII.5.6
- hindi-urdú, hindustaní: IX.8.3.10
- hispanos a l'Àfrica del Nord: VIII.1.2,
 VIII.3.1
- hispanoromans: V.3
- hitita (llengua anatòlica): Intr. 10; v. també
 anatòliques (llengües)
- ὁμόφυλοι: I.6.6.1
- ḥarṭāni*: v. *ihrḏann*
- ibadisme, ibadita, *al-ibādiyyah* (religió):
 Intr. 4.1, III.5, III.12, III.13.1.1, III.13.2,
 III.13.3, III.13.4, III.14.7, IV.1.3,
 IV.11.2.2, IV.11.6, IV.14.1.1.4,
 IV.14.2.2, V.8.3, VI.4.3, VI.11.4,
 VI.13.4.2, VI.13.4.3, VI.14.6, VII.4.2,
 VII.10.5.1, VII.10.5.2, VII.11.5,
 VIII.10.4.2, IX.8.3.1, IX.9.6.4,
 IX.10.2.4, IX.10.2.5, X.3.2, X.4.4; v.
 també kharigisme
- ibèric: Intr. 1.1, Intr. 10
- iberomànic: V.16.7
- iberomaurusiana (indústria): VIII.5.7,
 IX.9.2.1, IX.10.2.8
- ibers: V.19, V.20.1, corpus § 6.2
- idābnan*, sg. *edābni*, *tumuli*: VI.6.4,
 VI.10.3.1.1, VI.13.3, VIII.5.2; v. també
 litolatria
- Idríssides, *al-Idārīsa*: VIII.4.2
- ifālan*: v. *efāli*

- ignawn*, sg. *agnaw*, àrab *gnāwa*: IV.2.2, VI.1.3.1, VII.10.5.1, X.1.6
- igurramn*: v. *agurram*
- ihrdann*, sg. *ahrđan*, àrab *harđāni*, *harāṭīn*: III.14.7, IV.1.3, IV.2.1, IV.2.2, IV.11.5.3.2, IV.11.6, IV.14.2.2, VI.1.3.1, VII.10.5.1, VII.11.6, VIII.9.3.1, VIII.11.2.2.3, X.1.6
- ijò, ijaw (llengua nigercongolea): IX.9.2.3
- il-liri (llengua indoeuropea): VI.11.1, VII.11.5, corpus § 40
- imdyazn*: v. *amdyaz*
- imperfectiu negatiu: VIII.10.2
- Imperi de Ghana: VII.4.2, VIII.5.6, IX.8.3.10
- Imperi de Mali: IV.13.6, IV.13.7, VIII.5.6
- Imperi Romà: II.12.3.2, IV.1.2.1, V.22
- Imperi Songai: IV.11.2.3, IV.11.5.3.2
- imragən*: VIII.5.6
- incubatio* (antropologia): VI.10.3.1.1, VII.4.1, VII.9.3.3
- indis: VI.11.4, corpus § 37
- indoeuropees (llengües): Intr. 7, Intr. 10, IV.11.3
- indoirànies (llengües): Intr. 7, IX.2.8.2.5
- inscripcions líbiques: v. epigrafia líbica
- inscripcions llatines: v. epigrafia llatina
- inscripcions púniques: v. epigrafia púnica
- iyрман* (pobles fortificats): III.1.3, IV.7, IV.14.1.1.4, V.20.1, VI.1.3.3, VII.10.5.1; v. també *castella*, *tiyrmin*
- iraqw (llengua cuixítica): IX.5.1.5, IX.6.5.1
- irumiyn* / *iruman*: I.5.5, IV.7, VI.13.3; v. també romanitat (memòria de la)
- isuqqiyn*: VIII.9.3.1
- Isis (religió): I.5.3, I.6.6.2
- islamització de l'Àfrica del Nord: III.5, IV.11.2.5, IV.11.5.2; v. també ibadisme
- isoglosses: IX.1.2.2
- italià (llengua): IX.1.2.2
- itàlics a l'Àfrica del Nord: III.3, V.20.1, V.20.2, V.21.2.2, VI.1.1, VI.2, VI.3, VI.6.2.2, VI.15.2, VII.11.2, VII.11.3, VII.11.5, VIII.1.2, VIII.3.1
- italoromànic: V.16.7
- ius conubii*: corpus § 4, corpus § 8.4
- ius gentis*, *ius gentium*, dret consuetudinari, usatges: V.2.3, V.20.1, VI.1.3.3, VI.3.2
- jebusites: corpus § 55.1; v. també cananees (llengües)
- judaïsme nord-africà: Intr. 8.2, I.4.4.2, I.7.2, II.12, II.13.1, V.2.3, V.19, V.20.1, V.20.3, VI.1.3.1, VI.10.1, VII.10.5.1, VII.10.5.2, VII.11.6, VIII.3.1, VIII.3.2, VIII.5.2.5, VIII.5.4.3, VIII.11.1.2.2, X.2.1, corpus § 24.1, corpus § 41.27
- judeoamazic: VII.11.6, VIII.5.4.3
- Juno, Hera (religió): corpus § 10, corpus § 13.1
- Júpiter, Zeus (religió): VI.10.3.1.1
- kanuri (llengua nilosahariana): Intr. 3, Intr. 10, II.10.1.2, III.12.2.2, IV.2.2, IV.7, IV.11.2.1, IV.11.3, IV.11.4, II.11.5.2, IV.11.5.4, IV.11.6, IV.14.2.2, IV.14.3, VIII.9.3.1, IX.1.1, IX.1.4, X.3.3
- kharigisme, kharigita, *al-harīgī* (religió): III.5, III.12, III.13.1.1, III.13.2, III.13.3, VI.13.4.2, VIII.5.3, VIII.5.6; v. també ibadisme
- khoisan (llengües): Intr. 7
- kikongo (llengua bantu): Intr. 2.1, IX.10.2.11
- kikuiu (llengua bantu): Intr. 2.1
- kimbundu (llengua bantu): Intr. 2.1
- kituba (llengua bantu): IX.10.2.11
- kora-n-die*, *korandje* (parlar songai): IV.11.5.3.2, IV.14.2.2, VII.10.5.1, VII.10.5.3, VII.11.6
- Λευκαίθιοτες: VIII.9.4, VIII.11.2.2.3, X.1.6; v. també etiops
- lex Apuleia*: VI.3
- lexicoestadística: Intr. 12, IX.1.2.2, IX.9.3.1; v. també glotocronologia
- líbic: v. epigrafia líbica
- libicoberber: v. paleoamazic
- lici (llengua anatòlica): Intr. 10
- lidi (llengua anatòlica): Intr. 10
- lígurs: V.19, V.20.1, corpus § 6.2
- limitatio*: V.2.2.1, VI.3.2, VI.14.5
- lingala, *bogangi*, *bangala* (llengua bantu): IX.10.2.11
- lingua franca*: V.19, V.20.6, IX.1.1, IX.10.2.10, X.1.4, corpus § 64; v. també llengua vehicular
- lingüística indoeuropea: V.20.1
- literalitat, *literacy*: Intr. 11.2, I.4.3
- litolatria (religió): VIII.5.2.1; v. també *idābnan*
- llatí (llengua): Intr. 1.1, Intr. 4.2, Intr. 7, Intr. 8.2, Intr. 10, Intr. 11.2, I.4.4.3, II.12.3.1, III.3, IV.11.1, V.2.4, V.3, VI.10.2.1.1, VII.7, VIII.7, VIII.10.4.2, IX.1.1, IX.1.4, IX.9.5, corpus § 26.1, corpus § 26.2
- llatí africà, afrollatí (dialectologia): Intr. 4.2.3, Intr. 8.2, III.7.2, V.15, V.16.1, V.16.2, VI.6.2.2, VII.5.7, VII.9.2.3, VII.11.5, IX.8.3, IX.10.2.11, X.2, X.4.1,

- corpus § 41, corpus § 47; v. també afroromànic
- llatí bíblic: VI.11.3
- llatí castrense (sociolingüística): III.7.2
- llatí dels cristians (sociolingüística): Intr. 1.2, Intr. 8.2, Intr. 10, III.13.1.1, III.13.2, III.14.4, VI.11, VI.14.3, VI.15.2, IX.10.2.7, X.3.5, X.4.4, corpus § 24, corpus § 51
- llatí eclesiàstic: VI.11.3; v. també llatí dels cristians
- llatí “vulgar”: Intr. 8.2, III.7.2, V.16, VI.11.3, VII.11.5
- llatinismes de l'amazic: Intr. 1.1, I.5.5, III.14.4, IV.1.2.2, IV.14.1.2.3, V.16.7, VI.11.4, VI.11.5.4, VI.14.3, VI.15.2, VIII.3.2, IX.1.3.1, IX.8.3, IX.9.5, IX.10.2.7, IX.10.2.8, X.4.4, X.5
- llatinització de l'Àfrica del Nord: Intr. 8.2, III.3, III.14.1, III.15.2, IV.1.2, V.2.4, V.8, V.16, V.20.1, V.20.2, V.20.3, V.20.4, V.20.5, V.20.6, V.21.2, VI.3.2, VI.14.2, VI.14.3, VI.14.5, VI.14.6, VI.15.2, VII.3.1, VII.9.2.3, VII.11, VIII.11, IX.9.6.2, IX.10.2.5, IX.10.2.8, X.2, X.3
- llengua especial (sociolingüística): VI.11.2, VI.11.3
- llengua inicial (sociolingüística): V.17, V.21.2.2, corpus § 41
- llengua primera (sociolingüística): VI.15.1
- llengua vehicular: III.15.2, IV.11.3, IV.11.5.1, IV.11.5.3, IV.14.3, V.21.1, VI.10.1, VI.14.2, VI.15.1, VI.15.2, IX.10.2.11, X.1.4, X.1.5, X.3.3; v. també *lingua franca*
- llengua vernacle, llengua territorial: V.21.2.1, V.21.2.2, IX.10.2.11
- llengua mixta: I.5.2, IV.11.2.3, IV.11.5.3
- llengua territorial: v. llengua vernacle
- luo (entramat de llengües nilosaharianes): VIII.9.4
- magalia, mapalia*: VI.10.1, VI.10.3.1.3
- malai (llengua): IX.8.3.10
- maltès: v. àrab maltès
- mandaiques, mande (llengües): Intr. 4.1, Intr. 5.3, Intr. 10, Intr. 12, IV.11.2.3, VII.10.5.2, VIII.5.6, VIII.9.3.1, VIII.11.2.2.3, IX.1.1, IX.1.4, IX.3.1, IX.9.5, IX.10.2.8, X.4.4; v. també mandinga-bambara, soninke, diula
- mandinga-bambara (llengua mandaica): Intr. 3, Intr. 10, III.7.2, VIII.5.6
- mapalia*: v. *magalia*
- marabut: v. *agurram*
- maronites (religió): V.5.4
- Mars Canapphar* (religió): III.6.2, III.9.1
- massai (llengua nilosahariana): VIII.9.4
- Matmata (dialectologia): III.13.1.1, III.13.1.2, V.18, VI.13.2, IX.1.2.2
- Mauri scutarii*: I.7.4
- Mechta el-Arbi*, meixtoide (antropobiologia): VIII.5.7, VIII.10.6, IX.9.2.1, IX.10.2.8
- medievalística: Intr. 3
- mediterrani (substrat): V.13.5
- Medracen: VII.4.1
- meixtoide: v. *Mechta el-Arbi*
- Melqart (religió): V.5.4
- mercats rurals, *nundinae, fora rerum uenaliuum*: V.2.2.2, VI.0, VI.1.3.3, VI.4.2, VI.14.3, IX.10.2.5, X.1.3, X.4.3; v. també aplecs rurals
- meroític (llengua): Intr. 10, I.3.3.1
- messapi (llengua): Intr. 1.1
- mitologia amaziga: II.1.2
- moabita (llengua cananea): VI.10.2.2; v. també cananees (llengües)
- mongoleses (llengües altaiques): IX.9.2.3, IX.9.6.4
- Monna* (religió): V.11.1, IX.8.4.23
- monofisites (religió): V.5.4, corpus § 65.12
- montanisme (religió): corpus § 24; v. també Tertul·lià (Índex nº 5)
- moore (llengua gur): III.7.2
- moriscos: V.5.1; v. també àrab andalusí
- mossàrab: v. romànic andalusí
- mozabita: v. Mzab (dialectologia)
- mubi (llengua txàdica): IX.6.3.1
- Mzab, mozabita, *tumzabt* (dialectologia): Intr. 2.1, II.12.4, VI.13.4, VI.14.6, VII.10.2, VII.10.4, VIII.10.2, IX.1.2.2, IX.2.8.9, IX.6.1
- nabateus, *Anbāt* (poble semític): III.10.2
- natio*: VI.1.3.3; v. també organització política de les tribus maures / líbies
- natufiana (indústria): IX.9.2.1, IX.9.3.1
- Nefussa, *tanfusit* (dialectologia): III.12.2.1, III.13.1.1, IX.1.2.2, IX.4.7, IX.6.3.1
- νεκροτάφοι: I.6.6.1
- neoberbers (migracions): IX.9.4, IX.9.6.6, X.3.1
- neogramàtics, *Junggrammatiker*: Intr. 7, Intr. 9, V.20.1, IX.9.2.4, IX.9.6.6; v. també genealogisme lingüístic
- Neptú, Posidó (religió): V.10.2
- nigerocongolese (llengües): Intr. 7, IV.11.2.3, IX.3.1, IX.9.3.2
- nilosaharianes (llengües): Intr. 4.1, Intr. 5.3, Intr. 7, Intr. 12, II.10.1.2, II.11.2.1,

- II.11.2.2, IV.11.2.3, VII.10.5.2, VII.11.6, VIII.9.3.1, VIII.9.4, VIII.11.2.2.3, IX.1.1, IX.1.4, IX.9.3.2, IX.9.5, IX.10.2.5, IX.10.2.8, X.1.1, X.3.3, X.4.4; v. també nuba, kanuri, teda-daza, zaghawa, luó
- nilòtiques (llengües): II.10.1.2, X.1.1; v. també nilosaharianes (llengües), nuba (llengua)
- nuba (llengua nilosahariana): Intr. 10, I.3.3.2, I.8.1, II.10.1.2, IX.1.1, IX.1.4, X.1.1
- numen aquarum* (religió): VII.5.6.2
- nundinae*: v. mercats rurals
- Omeies, *al-Umawiyyūn*, *Banū Umayya*: V.17
- omet (grup omòtic): IX.4.2.1
- omòtic (branca afroasiàtica): IX.1.3.2, IX.4.2.1, IX.4.4, IX.4.5, IX.4.7, IX.9.3.1, IX.9.3.2
- oppida*: VI.1.3.3, corpus § 15.1; v. també *castella*, *iyрман*
- organització política de les tribus maures / líbies: Intr. 9, I.7.4, II.1.2, III.15.2, V.8.8, V.20.1, VI.1.3, VI.14.4, VI.16, VIII.5.5, IX.1.2.2
- oromo (llengua cuixítica): VIII.9.4, IX.1.3.2
- osc (llengua itàlica): Intr. 1.1, Intr. 10
- Osiris (religió): I.5.3
- ostracisme: VIII.5.7
- pagus*: V.2.3, VI.6.2.2
- paleoamazic, amazic antic, libicoberber: Intr. 1.1, Intr. 13, III.15.3, IV.14.3, V.2.4, V.21.3, IX.1.1, IX.1.4, X.4
- pannonis (poble danubià): VII.11.5
- paramazic: IV.14.3, VIII.11.2.2.3, VIII.11.2.3, IX.1.1, IX.9.6.2
- Παράμμων (religió): I.5.3; v. també Ammon
- parts (poble irani): VII.11.5
- periecs: II.11.1, II.11.2.4
- persa (llengua irània): III.10.2, VI.11.4, VIII.10.4.2, IX.2.8.2.5, corpus § 37
- Persèfone, Prosèrpina: II.1.2, V.10.1
- Perseu (mitologia): corpus § 15.2
- pidgin, pidginització (lingüística): Intr. 8.3, III.7.2, IV.11.2.3, VII.11.5, IX.9.6.1, IX.10.2.11, X.3.8; v. també crioll, llengua vehicular, llengua mixta
- pigmeus: II.10.1.2
- Plutó, Hades (religió): VI.6.4
- Pobles del Mar: IX.9.3.1, IX.9.6.6
- polinèsies (llengües austronèsiques): IX.9.2.3, IX.9.6.4
- portuguès (llengua): VI.10.3.1.2
- Posidó: v. Neptú
- praefectus gentis*: V.2.3, V.8.8, VI.1.3.3, VII.3.3, corpus § 41.29
- preamazic: Intr. 13, IX.1.1, IX.9.1, IX.9.6.3, X.4.2
- Primera Guerra Púnica: V.1.1, V.19, V.20.1, VI.1.2.1, VI.14.2
- princeps gentis*: V.2.3, V.8.8, V.20.1, VI.1.3.3, VI.3.2, VI.6.2.1, VI.14.4, VII.3.3, VIII.2.3, VIII.2.8, VIII.11.1.2.2
- prior princeps ciuitatis*: VII.5.7, VII.11.5
- procurator ad curam gentium*: VII.3.3
- procurator saltus*: V.2.3
- Prosèrpina: v. Persèfone
- protoafroasiàtic: IX.9.2.4, IX.9.3.1, IX.9.3.2; v. també afroasiàtic
- protoamazic: Intr. 13, IV.11.4, IV.14.3, V.21.3, IX.1.1, IX.1.2, IX.9.1, IX.9.2, IX.9.3.1, IX.9.3.2, IX.9.4, IX.9.5, IX.9.6, IX.10.2, X.4.2
- protomediterrani (antropobiologia): VIII.5.7, VIII.10.6, IX.9.2.1, IX.9.6.6
- púnic (llengua): Intr. 1.1, Intr. 2.2, Intr. 4.1, Intr. 4.2, Intr. 10, I.6.6.2, II.12.3.1, II.12.3.2, III.3, III.6.1, III.14.1, III.15.1, IV.11.1, V.1.1, V.1.5, V.2.4, V.20.1, V.20.2, V.20.3, V.20.3, V.21.1, VI.2, VI.6.2.2, VI.8, VI.10, VI.14.2, VI.15.1, VII.1, VII.3.1, VII.7, VII.9.2.3, VII.9.3.1, VII.9.3.2, VII.11.1.1, VII.11.3, VIII.1.1, VIII.7, VIII.9.4, VIII.11.1.1, IX.1.1, IX.1.4, IX.2.8.1.1, IX.2.8.2.2, IX.2.8.2.3, IX.9.6.2, IX.10.2.5, IX.10.2.8, IX.10.2.11, X.1.3, X.1.4, X.1.5, X.2.2, X.3.2, corpus § 6, corpus § 8.1, corpus § 15.10, corpus § 17.1, corpus § 22.2, corpus § 26.1, corpus § 26.2, corpus § 39, corpus § 40.1, corpus § 40.6, corpus § 41, corpus § 41.30, corpus § 49.1, corpus § 54.1, corpus § 55.1
- púnic (pervivència): III.3, III.10, III.15.1, V.1.5, V.20.1, V.21.1, VI.14.1, VI.15.1, X.3.2, X.3.5, corpus § 41.30
- punica fides*: VI.10.1
- punica (lingua) id est afra*: VI.0, VI.10, VI.11.5.3, VI.15.1, VII.11.3, IX.9.4, X.3.5, corpus § 41, corpus § 49.1
- punicismes de l'amazic: V.1.5, V.14.2.5, V.14.3, V.21.1, X.1.4, X.5
- Ġumāra (dialectologia): VIII.10.2, IX.1.2.2
- reduplicació (antropologia): Intr. 9, VI.1.3, IX.1.2.2, IX.9.6.7, IX.10.2.8
- regions laterals (geografia lingüística): IX.9.2.4

- registre (pragmàtica): Intr. 8.2, VI.11.3
relexificació (lingüística): IX.9.6.1; v. també pidgin, crioll, llengua mixta
religió grega: II.1.1
rifeny, *tarifit* (dialectologia): VI.13.2, VII.10.4, VIII.5.1.1, VIII.10.1, VIII.10.2, VIII.11.2.2.1, IX.1.2.2, IX.2.2.2, IX.2.8.9, IX.6.1, IX.9.2.2
romànic africà: v. afroromànic
romànic andalusí, “mossàrab”: V.17, VI.10.3.1.2, VI.11.3, IX.4.3.4
romàniques (llengües): IX.1.1, IX.8.3, IX.9.3.1, IX.9.5
romanitat (memòria de la): Intr. 4.1, IV.7, V.8.6, VI.6.4, VI.13.3; v. també *irumiyin*
rotació anual (antropologia): Intr. 9, VI.1.3.1
ruandès, *kinyarwanda* (llengua bantu): Intr. 2.1
Rustàmides, *ar-Rustamiyūn*, *Banū Rustam*: V.8.3, VI.13.4.2, VII.2.7, VII.4.2, VII.11.5, X.3.8
rutes caravaneres transsaharianes: I.5.7, I.5.9, II.10.1.2, II.10.3, II.11.2.5, III.1.1, III.6.1, III.14.1.3, IV.1.1, IV.8, IV.10, IV.14.1.2, IV.14.3, VI.13.4.2, VI.13.4.3, VII.4.2, VIII.3.2, VIII.5.5, IX.9.6.1, IX.10.2.5, IX.10.2.10, X.1.3, X.3.3, X.4.3
sabea (escriptura): VI.7.2
saharianes: v. nilosaharianes (llengües)
saltus: VI.1.3.3
sànskrit (llengua): Intr. 7, Intr. 8.2, VI.10.2.1.1
Sarapis (religió): I.5.3, I.6.6.2
sard (llengua): V.13.18, V.16.7, V.17.2
sàrmata (llengua irànica): Intr. 1.1
sarraïns: I.6.5
sàtirs (mitologia): VIII.9.1.2, corpus § 14.5, corpus § 15.2; v. també egipans
Saturn, Cronos (religió): V.2.5, VI.4.2, VI.6.2.2, corpus § 1
segmentarietat (antropologia): Intr. 9, II.2.2.1, II.10.1.1, VI.1.3, IX.1.2.2, IX.9.6.7, IX.10.2.8
Segona Guerra Púnica: III.1.1, V.1.1, VI.1.1, VI.14.2, VII.1
semític (branca afroasiàtica): VI.10.2.1.3, VI.10.2.1.4, IX.1.3.2, IX.4.2.1, IX.4.3.3, IX.4.4, IX.4.5, IX.4.7, IX.6.1.2, IX.6.1.3, IX.6.2, IX.6.3.1
Sened (dialectologia): V.18
senhaja (dialectologia): IV.11.5.3.2, VIII.10.2, VIII.10.4.1, VIII.10.6, IX.1.2.2, IX.2.8.4.1, IX.8.3.3, IX.9.2.4, IX.9.4, IX.9.6.7, X.3.9; v. també senhages (Índex nº 3)
Serapis (religió): V.10.2
serer (llengua atlàntica): Intr. 10, VIII.5.6, VIII.9.3.1, VIII.10.5, IX.1.1, IX.1.4, IX.8.3.10
Set Dorments d’Efes (religió): VI.13.3
sicilià (dialectologia): VI.10.3.1.2
sidamo (llengua cuixítica): IX.6.3.1
σίλφιον: II.1.2, II.3.1.9, II.6, II.11.2.4, II.13.1, X.1.2
siríac: v. arameu
sirians: V.2.2.2, V.2.3, V.20.1, VI.1.1, VI.11.4, VI.15.2, VII.11.5, VIII.3.1, VIII.3.2, corpus § 37
situació comunicativa (pragmàtica): Intr. 8.2
Siwa (dialectologia): I.5.8, III.13.1.1, IV.10, IX.1.2.1, IX.1.2.2, IX.4.7, IX.6.1, IX.6.3.3, IX.9.2.3, IX.9.3.1, X.3.1
sociolecte (sociolingüística): Intr. 8.2, VI.11.3
Sokna, *tasuknit* (dialectologia): III.13.5, IV.10, IX.1.2.2
somalí (llengua cuixítica): VIII.9.4, IX.6.5.2
songai (llengua): Intr. 3, Intr. 10, IV.2.2, IV.8, IV.9.1, IV.11.2.3, IV.11.3, IV.11.4, IV.11.5.3, IV.11.6, IV.14.2.2, IV.14.3, VII.10.5.1, VII.10.5.3, VII.11.6, VIII.9.3.1, IX.1.1, IX.1.4, IX.10.2.11, X.3.3
soninke (llengua mandaica): Intr. 3, Intr. 10, IV.2.2, VIII.5.6, VIII.9.3.1, VIII.11.2.3, IX.1.1, IX.1.4, IX.8.3.10, IX.10.2.5, X.3.9
sonorització (fonètica): V.16.4
Stammbaumtheorie: v. genealogisme lingüístic, neogramàtics
suahili, *kiswahili* (llengua bantu): Intr. 2.1, VIII.9.4, IX.10.2.11
substrat preamazic: IV.11.4
sud-aràbic de Socotra (llengua semítica): VI.12.2.5, IX.2.5
sud-aràbiga (escriptura): VI.7.2
súfets: III.1.2, V.2.3, VI.2, VI.6.2.1, VIII.1.1, VIII.5.2.5, corpus § 17.1
sumeri (llengua): IX.9.3.2
supertribu (antropologia): VI.1.3.1; v. també organització política de les tribus maures / líbies
Šanhāja Srayr (dialectologia): VII.10.2, VIII.10.2, VIII.10.4.1, IX.1.2.2, IX.10.2.8

- Tabelbala, *Tablbalt* (dialectologia): IV.11.2.3, IV.11.5.3.2, VII.10.5.1, VII.10.5.2, VII.10.5.3,
tadyaq (dialectologia): IV.9.1
tahäggart (dialectologia): IV.9.1
 taixelhit, *tašlhit* (dialectologia): II.12.4, VII.10.2, VII.11.6, VIII.5.4.1, VIII.10.1, VIII.10.4.1, VIII.10.4.2, VIII.11.2.2.2, VIII.11.2.3, VIII.11.2.4, IX.1.2.2, IX.2.2.1, IX.2.2.2, IX.2.8.9, IX.6.3.1, IX.10.2.5, IX.10.2.8, X.3.9
tajjərt (dialectologia): IV.9.1, IX.1.2.2
tāmahāq (dialectologia): IV.9.1, IX.1.2.2
tāmajāq (dialectologia): IV.9.1, IX.1.2.2
tāmašāq (dialectologia): IV.9.1, IX.1.2.2
tāmazāq (dialectologia): IV.9.1, IX.1.2.2
 tamaziyt, *beraber* (dialectologia): IV.11.5.3.2, VII.10.2, VII.11.6, VIII.5.4.1, VIII.10.1, VIII.10.3, VIII.11.2.2.1, VIII.11.2.2.2, IX.1.2.2, IX.2.2.2, IX.2.8.9, IX.10.2.5
 Tanit (religió): III.6.1, V.1.4, VI.6.2.2
 Tanant (religió): VI.6.4
tanfusit: v. Nefussa (dialectologia)
taqbaylit: v. cabilenc
tarifit: v. rifeny
 tartessi (llengua): Intr. 10
Taslit n Unzar: II.1.2
tašlhit: v. taixelhit
tāwəlləmmədt (dialectologia): IV.9.1, IX.1.2.2
tayərt (dialectologia): IV.9.1, IX.1.2.2
 teda-daza (llengua nilosahariana): Intr. 3, Intr. 10, IV.2.2, IV.11.2.2, IV.11.3, IV.11.4, IV.11.5.4, IV.11.6, IV.14.2.2, VIII.9.3.1, IX.1.1, IX.1.4, X.3.3
 Tercera Guerra Púnica: III.1.1, V.1.1, V.20.1
tifinay: IV.3, IV.13.5, IV.14.2.1, IV.15, VI.7.1, VI.10.3.6, IX.1.3.2, IX.2.1, IX.4.4.2, IX.10.2.5; v. també epigrafia líbica
Tiflzi genius (religió): VI.6.4
 tigre (llengua etiosemitica): IX.9.3.1
tiyrmin (masos fortificats): Intr. 11.2, III.1.3, IV.7, VI.13.3, VIII.5.5; v. també *iyрман*
tirailleurs sénégalais: III.7.2
 Tomba de la Cristiana: VII.4.1, VII.5.5
 tons (fonologia): IX.3.1
 toponímia paleoamaziga: II.5, III.12.4, IV.4, V.12, VIII.9
 traci (llengua indoeuropea): Intr. 1.1
 tracis: VI.11.4, corpus § 37
 trèvers: corpus § 40.1
tribus: VI.1.3.3; v. també organització política de les tribus maures / líbies
 troglodites, Τρωγλοδύτες: VIII.9.3.1, VIII.9.5, corpus § 1, corpus § 2.7, corpus § 12.2, corpus § 15.6
 tuareg (dialectologia): Intr. 2.1, Intr. 12, III.13.4, IV.1.2.2, IV.9.1, IV.10, IV.11.3, IV.11.4, IV.11.5.1, IV.11.5.4, IV.14.1.1.2, IV.14.1.2.3, IV.14.3, VII.10.5.2, VIII.10.2, VIII.10.4.1, VIII.10.5, VIII.11.2.3, IX.1.2, IX.1.2.2, IX.1.3.2, IX.2.2.1, IX.2.5, IX.2.8.6.2, IX.2.8.9, IX.4.7, IX.6.1, IX.6.3.1, IX.6.5.4, IX.9.3.1, IX.10.2.8, X.3.3, X.3.9, X.4.4
 Tuat (dialectologia): IV.11.5.3.2, VII.10.5.1, VII.10.5.2, VII.10.5.3, VII.11.6
 tubus: IV.2.2, IV.11.2.2, IV.14.2.2; v. també teda-daza
tudalt (dialectologia): IV.9.1, IX.1.2.2
tufigigt: v. Figuig (dialectologia)
tumor africanus: V.16.2
tumuli: v. *idābnan*
tumzabt: v. Mzab (dialectologia)
 turdetà (semisil·labari): VI.7.2
 turqueses (llengües altaiques): IX.9.2.4, IX.9.3.1, IX.9.6.4
 txàdic (branca afroasiàtica): Intr. 4.1, Intr. 5.3, Intr. 12, IV.11.2.5, IV.11.5.1, VII.10.5.2, VIII.9.3.1, VIII.11.2.2.3, IX.1.1, IX.13.1, IX.1.3.2, IX.1.4, IX.3.1, IX.4.2.1, IX.4.4, IX.4.4.1, IX.4.4.2, IX.4.5, IX.4.7, IX.5.1.4, IX.6.3.1, IX.9.2.2, IX.9.3.2, IX.9.5, IX.9.6.4, IX.10.2.5, IX.10.2.8, X.3.3, X.4.4; v. també haussa, buduma
 ugarític (llengua semítica): VI.10.2.2, VI.12.2.6
uicus: V.2.3, VI.1.3.3
 ombre (llengua itàlica): Intr. 1.1, Intr. 10
Vacurtum (religió): V.5.2
 vàndals: V.3, V.20.1, V.20.3, V.20.4, VI.5, VI.6.4, VI.14.5, VII.4.1, VII.5.6.1, VIII.4.1
 varietat funcional (pragmàtica): Intr. 8.2
Varsis (religió): V.5.2
 vènet (llengua): Intr. 1.1
 Wargla, wargli, *təggargrənt* (dialectologia): Intr. 2.1, II.12.4, VI.13.4.1, VI.13.4.3, VI.14.6, VII.10.4, VIII.10.2, IX.1.2.2, IX.6.1
Wellentheorie: v. difusionisme lingüístic areal
Wörter und Sachen: Intr. 7, VIII.10.3

- wòlof (llengua atlàntica): Intr. 3, Intr. 10, III.7.2, IV.2.2, VIII.5.6, VIII.9.3.1, VIII.10.5, IX.1.1, IX.1.4, IX.8.3.10
- xauí, *tašawit* (dialectologia): Intr. 2.1, VI.1.3.1, VI.6.4, VI.10.3.5, *VI.13.2*, VI.14.2, VI.14.3, VI.14.4, VI.14.5, VII.5.3.1, VII.10.2, VII.11.1.3, IX.1.2.2, IX.2.8.9
- xènuá (dialectologia): Intr. 2.1, VI.14.6, VII.5.5, VII.5.6.2, VII.10.2, *VII.10.3*, VII.10.4, VII.10.5.3, IX.1.2.2
- Yākuš, Akuš, Yuš (religió): VIII.5.3
- zaghawa (llengua nilosahariana): Intr. 10, II.10.1.2, IV.11.3
- zenaga, *tuzzungiyä, āwäy ən uzñägän* (dialectologia): IV.10, IV.9.1, VII.10.2, VII.10.5.2, VIII.5.6, VIII.10.1, VIII.10.2, VIII.10.4.1, *VIII.10.5*, *VIII.11.2.3*, VIII.11.2.4, IX.1.2.1, IX.1.2.2, IX.2.2.1, IX.2.4, IX.2.5, IX.2.8.6.1, IX.4.3.2, IX.6.2.1, IX.6.3.1, IX.9.2.2, IX.9.2.3, IX.9.3.1, IX.10.2.5, IX.10.2.8, X.3.9
- zenata, zeneta (dialectologia): I.5.8, III.12.2.1, III.13.1.1, III.13.1.2, III.13.3, IV.10, IV.11.5.3.2, V.12.5, V.18, VI.13.2, VI.13.4.1, VI.13.4.2, VI.13.4.3, VI.13.4.4, VII.10.2, VII.10.3, VII.10.5.1, VII.10.5.2, VII.10.5.3, VII.11.6, VIII.10.2, VIII.10.3, VIII.10.6, IX.1.2.2, IX.2.8.4.1, IX.4.3.2, IX.9.4, IX.9.6.7, IX.10.2.8; v. també zenates (Índex nº 3)
- Zeus: v. Júpiter
- Zeus Ammon (religió): II.1.2
- Zírides, *az-Zíriyyūn, Banū Zīrī*: VII.2.7
- Zuara (dialectologia): III.13.1.1, III.13.1.2, III.13.3, IX.1.2.2

2. Índex geogràfic

- Abalessa* (SC): IV.3, IV.9.2
- Abbir Germanicana* (Z): V.2.3
- Abissínia: VIII.9.4
- Abizar* (MC): VII.6
- Ἀβύλη στῆλη (MT): VIII.5.1.4
- Achacha* (MC): VII.10.3
- Acholla* (B): V.10.2
- Ad Aquilam Maiorem*, Ἰαγάθ, *Ras et-Terf* (MT): VIII.9.7.1
- Ad Capsum Iuliani* (N): VI.4.3, VI.14.4
- Ad Centenarium* (N): VI.4.3
- Ad Maiores* (N): VI.3.2, VI.6.4
- Ad Medias, Henchir Taddert* (N): VI.6.6, VI.14.6
- Ad Mercurios* (MT): VIII.5.2.1, VIII.5.2.4
- Ad Nouas* (MT): VIII.5.2.1
- Ad Saua municipium* (MS): VII.5.2
- Addima flumen, Sebaou* (MC): VII.2.3, VII.5.4.2, VII.9.2.1, corpus § 41.27
- Adḡay ən Fuyas* (SC): Intr. 10, III.2.8, IV.9.1, IV.11.3, IV.14.2.2, VII.10.5.2, VII.11.6, VIII.5.5, IX.1.2.2, IX.9.5, IX.10.2.5, X.3.3
- Adrar* (SOc): Intr. 10, VIII.5.6, VIII.9.3.1
- Ἀγαβῦς (C): II.5, II.13.1, X.1.2
- Agādāz, Agadez* (SC): IV.9.1, IV.11.3, IV.11.5.3, IV.14.2.2
- Agadir* (MT): VIII.1.1, VIII.10.4.1
- Ἀγδαν (C): II.5
- Agdz* (MT): II.3.1.6, VIII.2.8
- Agedabia*: v. *Corniclanum*
- Agisymba* (SC?): IV.1.2.1, IV.14.2.2
- Aglu* (MT): VIII.5.6
- Ἄγνα (MT): VIII.5.4.2
- Ahāggar* (SC): Intr. 10, II.3.1.6, IV.3, IV.6.2, IV.8, IV.9.2, IV.11.3, IV.14.1.2.5, IV.14.2.1, VI.13.4.3, VII.4.2, VII.10.5.1, VII.10.5.2, VII.11.6, VIII.5.5, VIII.10.6, IX.1.2, IX.10.2.5, X.3.3
- Aïn Abu Zaid* (C): II.10.2
- Aïn Defla* (MC): VII.10.3
- Aïn el-Hofra* (N): VI.6.2.1
- Aïn Kermat Smine* (N): VI.6.2.1
- Aïn el-Kheraïb* (Z): V.5.2
- Aïn Makhlouf* (N): VI.6.2.2
- Aïn Témouchent*: v. *Albulae*
- Aklim* (muntanya) (MT): VIII.5.4.3
- Ala Miliaria* (MC): VII.3.3, VII.5.6.1, VII.5.7, VII.11.4, X.2.6
- Albulae, Aïn Témouchent* (MC): II.3.1.7, VII.3.3, VII.4.1, VII.5.7, VII.11.5, X.3.8
- Alele(n) urbs* (T?): IV.4.2, corpus § 15.7
- Alexandria* (E): I.4.4.2, I.4.4.3, I.7.2, I.7.4, I.8.3, II.12.1, X.1.1, corpus § 38.1, corpus § 42.2
- Alger: v. *Icosium*
- Alhoceima*: v. *Lḡusima*
- Alnif* (MT): VIII.10.3
- Alt Atlas, Ἄτλας μείζων ὄρος, (*Ad*)*dirim*, Δύρις, *Dyris, Ġabal Daran, adrar n Drn* (MT): Intr. 10, II.3.1.6, II.12.3.2,

- V.14.3, VI.1.3.1, VI.7.2, VI.10.3.1.1, VIII.0, VIII.3.2, VIII.5.3, VIII.5.4, VIII.5.4.1, VIII.5.4.2, VIII.5.5, VIII.6.1, VIII.9.1.1, VIII.9.1.2, VIII.9.2, VIII.9.4, VIII.9.5, VIII.10.1, VIII.10.3, VIII.10.4.1, VIII.11.2.2.2, VIII.11.2.3, VIII.12.2.1, VIII.12.4, IX.4.4.3, X.1.6, X.2.7, corpus § 2.7, corpus § 11.1, corpus § 12.1, corpus § 15.2, corpus § 15.4, corpus § 19.1
- Alt Tell (Z, N): v. Atlas Tel·lià
- Altaua*, *Altava* (MC): Intr. 8.3, III.12.1, V.3, VII.3.3, VII.4.1, VII.5.7, VII.10.4, VII.11.5, VII.13, VIII.4.2, VIII.5.2.5, VIII.8.3, VIII.11.1.2.1, X.2.7, X.3.8
- Altes Estepes (B): III.10.1, V.5, V.6.5, V.15.3, V.18, V.20.2, V.20.3, V.20.4, V.20.5, V.21.2.1, V.21.2.2, V.21.3, IX.1.2.2, X.2.3, corpus § 48
- Althiburos* (Z): V.21.2.1, VI.3
- Altiplans etiòpics: IX.9.3.2
- Altiplans de Numídia (N): VI.3.2, VI.6, VI.6.3, VI.10.3.3, VI.14.5, VI.15.2
- Amalfi (Campània): V.5.4
- Amalu n Mansur* (muntanya) (MT): VIII.5.5
- Amatältäl* (SC): V.11.1
- Ammaedara* (B): IV.6.5, V.2.1, V.6.3, V.20.4, V.21.2.1, VI.1.2.4, VI.1.2.4, VI.3.2, VI.14.4
- Ammon, Siwa, *Santarīya* (E): Intr. 1.2, Intr. 4.2.1, Intr. 4.2.2, Intr. 10, I.0, I.4.3, I.5, I.7.1, I.7.4, I.8.2, I.8.3, II.2.2.1, II.10.1.1, II.10.1.3, II.10.3, II.11.2.5, III.5, III.6.2, IV.8, IV.14.1.2.5, VI.13.3, VI.13.4.2, IX.8.4.1, IX.10.2.5, X.1.1, X.3.1, corpus, § 2.1, corpus § 2.3, corpus § 61
- el-Amrouni* (T): III.9.1, III.9.2.2
- Amsaga flumen*, *Ampsaga*, *Rhummel* (N, MS): Intr. 10, VI.6.2.2, VII.0, VII.1, VII.2.7, VII.3.1, VII.3.2, VII.5.1, VII.5.2
- Amsīn* (T): III.12.3
- Αναβυκίς (C): II.5
- Anatis flumen*: v. *Asana flumen*
- Ancorarius mons* (MC): VII.2.5, VII.3.4
- Anfa, Casablanca (MT): VIII.5.3, VIII.10.1
- Annesel* (T): III.12.4.1
- Anti-Atlas (MT): II.12.3.2, VI.1.3.1, VIII.3.2, VIII.5.4.3, VIII.6.1, VIII.10.1, VIII.10.4.1, VIII.11.2.2.2, VIII.11.2.2.3, VIII.11.2.3, VIII.12.4
- Antipyrgos*, *Tobruk* (C): II.10.2
- al-Arag* (E): I.5.3
- Apis* (E): I.7.1, I.7.2, I.7.4, I.8.2, I.8.3, II.0, X.1.1, corpus, § 2.1
- Apisa Maius* (Z): V.2.3
- Apisa Minus* (Z): V.2.3
- Apol·lònia, Ἀπολλωνία (C): II.1.1, II.4.6.1, II.4.7.6, II.12.1, II.13.1, X.1.2
- Aymat* (MT): VIII.5.4.2
- Aquae Caesaris*, *Youks* (N): VI.9.1
- Aquae Calidae* (MC): VII.3.2
- Aquae Sirenses* (MC): VII.5.6.1, VII.11.4, X.2.6
- Aradi* (Z): V.2.3
- Arae Philaenorum* (T): III.0, III.10.2, III.14.2, V.1.4, X.1.3
- Aras* (MS-N): VII.5.3.2
- Arcàdia (Grècia): VIII.9.1.1
- Ἀρδανίς (C): II.5
- Ariy, Rīg, Oued Righ* (N): Intr. 10, III.12.1, III.12.2.2, VI.13.4.1, VI.13.4.3, VI.13.4.4, VI.14.6
- Armoniacum flumen* (N): VI.14.1
- Arnum* (T): III.12.4.1
- Aromates caput siue promontorium*, *Guardafui* (Somàlia): VIII.9.4, corpus § 5
- Arsacal* (N): VI.6.2.2
- Arsenaria* (MC): VII.5.5, VII.5.6.2, VII.11.3, X.2.6
- Arzew*: v. *Portus Magnus*
- Asana flumen*, Ἀσάμα, Ἀνάτις, *asif n Mu Warbie* (MT): VIII.5.3, VIII.9.5, corpus § 15.4
- Asfi* (MT): VIII.5.3
- Assekrem* (SC): IV.3
- Asuf, Süf*: III.12.1, III.12.2.3, VI.13.4.4
- Aššawn* (MT): VIII.10.2
- At Bunur, Bou Noura* (N): VI.13.4.2
- At Isjæn, Beni Isguen* (N): VI.13.4.2
- At Mlicæt, Melika* (N): VI.13.4.2
- Ater mons* (T?): IV.4.2.4, corpus § 15.7
- Atlas: v. Alt Atlas, Atlas Mitjà, Anti-Atlas, Atlas Tel·lià, Atlas Saharià
- Atlas de Mitidja (MC): VII.5.6.2
- Atlas Mitjà, Ἀτλας ἐλάττων ὄρος (MT): Intr. 10, VI.1.3.1, VI.10.3.1.1, VII.2.1, VII.10.5.1, VIII.0, VIII.2.2, VIII.2.3, VIII.2.5, VIII.3.1, VIII.3.2, VIII.5.2, VIII.5.3, VIII.5.4, VIII.5.4.1, VIII.10.1, VIII.10.2, VIII.10.3, VIII.11.1.2.2, VIII.11.2.2.1, IX.2.2.2, X.2.7
- Atlas Saharià: IV.11.5.3.2, VII.5.8, VII.10.5.1, VII.11.6, VIII.5.4.2, VIII.12.4, X.1.6
- Atlas Tel·lià (Z, N, MS, MC): Intr. 10, III.10.1, V.5, V.5.3, V.9, V.20.1, V.20.2,

- V.20.3, V.21.2.1, V.21.2.2, VI.1.2.3, VI.3.2, VI.4.2, VI.6, VI.6.1, VI.6.2, VI.6.2.2, VI.7.1, VI.10.3.2, VI.10.3.3, VI.10.4.1, VI.10.4.5, VI.14.1, VI.14.2, VI.14.3, VI.14.5, VI.15.2, VII.2.1, VII.2.7, VII.3.3, VII.5.1, VII.5.2, VII.5.5, VII.5.6, VII.6, VII.9.1, VII.11.1.1, VII.11.2, VIII.5.1.1, IX.10.2.11, X.1.5, X.2.3, X.2.4, X.3.5
- Auedda* (Z): V.11.1
- Augila* (C): Intr. 10, I.3.1.3, I.5.6, I.5.7, I.5.8, I.6.5, II.2.2.1, II.3.1.6, II.10.1, II.11.2.5, II.13.1, III.5, III.6.2, III.13.1.1, IV.8, IV.9.2, IV.14.1.2.5, VI.10.3.1.1, VI.13.4.2, IX.10.2.5, X.1.2, corpus § 2.7, corpus § 55.4
- Auita Bibba* (Z): V.2.3
- Aulodes* (Z): V.5.2
- Aurasius mons*, ὄρος Αὐράσιον, Aurès (N): Intr. 3, Intr. 11.1, V.3, V.16.7, V.19, V.20.1, V.20.3, VI.3.2, VI.5, VI.6, VI.6.3, VI.6.4, VI.10.3.1.1, VI.10.3.5, VI.13.1, VI.13.2, VI.14.3, VI.14.4, VI.14.5, VI.14.6, VI.15.2, VII.2.2, VII.5.3.1, VII.11.1.3, VIII.9.8, X.3.6, corpus § 55.3, corpus § 64
- Auru* (T): III.2.2
- Αυθαμαλαξ (C): II.5, corpus § 4.1
- Auzia*, *Sour el-Ghozlane* (MS): VI.3.2, VII.2.2, VII.3.3, VII.3.4, VII.5.4.2, VII.5.7, VII.11.2, X.2.6, corpus § 29
- Auziqua*, *Auxiqua* (T): III.12.4.1
- Awdayust* (SOc): VII.4.2, VII.10.5.2, VIII.5.5, VIII.5.6, IX.10.2.5
- Awīgū* (T): III.12.1, III.12.4.2.5
- Axum* (Abissínia): VIII.9.4
- Ayār* (massís) (SC): Intr. 10, III.7.4, IV.1.2.1, IV.9.1, IV.9.2, IV.11.2.5, IV.11.3, IV.13.7, IV.14.2.2, VII.10.5.2, VII.11.6, IX.1.2.2, IX.9.5, IX.10.2.5, X.3.3
- Azania*: VIII.9.4, VIII.11.2.2.3, corpus § 5
- Αζαρ (C): II.5.1
- Αζαριον (C): corpus § 38.1
- Azāway* (vall) (SC): Intr. 1.2, Intr. 10, IV.9.1, IV.11.3, IV.11.5.3, IV.11.5.4, IV.14.2.2, IX.1.2.2, IX.9.5
- Azib n Ikkis* (MT): VI.7.2, VIII.6.2
- Aziris*, Αζιρις (C): II.1.1, II.5, II.8, II.11.1, II.11.2.3
- Azmmur* (MT): VIII.5.3
- Babba* (MT): VIII.1.2, VIII.3.1, VIII.5.2.3, VIII.7
- Babor* (massís) (MS): VII.2.1, VII.5.1, VII.5.5, VII.10.2, VII.11.1.2
- Badias, Vadis* (N): VI.3.2, VI.6.6, VI.14.6
- Bagai* (N): VI.6.3
- Bagrada*, Βαγράδας, *Medjerda*, *Majardah* (riu) (Z): Intr. 8, Intr. 10, V.1.2, V.2.3, V.5, V.5.1, V.7.1, V.16.6, V.20.1, V.20.2, V.21.2, V.21.2.1, V.21.2.2, VI.1.2.3, VI.3.1, VI.4.1, VI.6.2, VI.6.2.1, VI.6.3, VI.9.3, VI.10.3.2, VI.10.4.5, VI.15.1, VII.3.4, IX.10.2.11, X.1.5, X.2.3, X.3.5
- Bagrat* (Z): V.5.1
- Baixes Estepes* (B): V.5, V.6.4, V.20.2, V.20.3, V.20.5, V.21.2.1, X.2.3
- Βαλαγραι (C): II.5, II.11.2.2, II.13.1, X.1.2
- Βαλακρις (C): II.5
- Balears: V.3
- Balla*: corpus § 15.7
- Banasa* (MT): VIII.1.1, VIII.1.2, VIII.2.2, VIII.3.1, VIII.3.2, VIII.5.2.3, VIII.5.2.5, VIII.6.1, VIII.7, VIII.8.3, VIII.11.1.2.1, VIII.11.1.2.4
- Banī as-Sāb(i)rī* (T): III.12.4.2.1
- Baracum oppidum*, *Brak* (F): IV.4.2.25, IV.14.1.1.5, V.17.1, corpus § 15.7
- Barca*, Βάρκη, Βάρκα (C): II.1.1, II.4.1.1, II.5.5, II.11.1, II.13.1, IV.4.2.25, X.1.2
- Baricis* (MS): IV.4.2.25
- Base* (T): III.12.4.1
- Bassar(i)a* (Z): V.5.2
- Batna* (N): VI.6.4, VI.13.3
- Beit Tamer* (C): II.11.2.2
- Bellezma* (N): VI.13.2, VI.14.5
- Berenice* (C): v. Euespèrides
- Berge* (T): III.12.4.1
- Βέργιος (C): II.5.2
- Berrian* (N): VI.13.4.2
- Βεσκέθηρη / Οὐεσκέθηρη (MC): IV.4.2.17, IX.2.8.1.2
- Beth* (riu) (MT): VIII.1.2, VIII.2.5, VIII.5.2.3, VIII.11.1.2.4
- Biban* (muntanyes) (MS): VII.2.4, VII.3.3, VII.3.4, VII.5.4.2, VII.6, VII.11.2
- Bibba* (T): III.9.1
- Bida*, *Djemma Saharidj* (MC): VII.5.4.2, VII.10.2, VII.11.2
- Biha Bilta*, *Henchir Behaïa* (Z): V.5.2
- Bir ed-Dreder* (T): III.9.1, III.9.2.3
- Bir el-Wuar* (T): III.9.1
- Bir Shmech* (T): III.9.2.3
- Biracsaccar* (Z): V.2.3
- Bizerta*: v. *Hippo Diarrhytus*
- Bizerta* (llac de) (Z): V.20.3
- Blad Guitoun* (MC): VII.5.4.2
- Boin*: corpus § 15.7
- Boinag* (T): III.12.4.1

- Bon (cap) (Z): V.1.1, V.1.3, V.5.1, V.6.3, V.20.1, V.20.4
Bordj el-Bahri (MC): VII.4.2
 Bornu (Txad): IV.7, IV.11.2.1, IV.11.2.5
Bou Dissa (Z): V.5.1
 Bouvol (C): Intr. 10, II.13.1
Boutaleb (N): VI.13.2, VI.14.5
Breviglieri, Ras el-Hadagia (T): III.9.2.2
Bu Gafr (MT): VI.1.3.1
Bu Naşr (MT): VIII.5.4.1
Bu Njem: v. *Golas*
Bubeium: corpus § 15.7
 Bugia: v. *Saldae*
Bulba: corpus § 15.7
Bulla Regia (Z): V.5, V.5.1, V.5.3, V.20.1, V.20.3, VI.6.1, VI.6.2.1, VI.6.3, VI.9.3, VII.11.3
 Butana (Núbia): I.3.3.1
Byrsa (Z): V.1.1
Caesarea, Iol, Cesarea de Mauretània, (MC): V.2.3, V.4, VI.6.1, VII.1, VII.3.2, VII.3.3, VII.3.4, VII.4.1, VII.4.2, VII.5.4.1, VII.5.5, VII.5.6.2, VII.7, VII.9, VII.9.2.1, VII.9.2.2, VII.9.3.3, VII.10.3, VII.11.2, VII.11.3, X.2.6, corpus § 33.1, corpus § 41.9, corpus § 41.27
Calama, Càlama, Guelma (N): V.1.5, V.2.3, VI.6.2, VI.6.2.1, VI.10.3.2, VI.14.1, VI.14.3, VI.15.2, VII.6, VII.11.3, X.1.5, X.2.4, corpus § 41.23
Caldis (N): VI.6.2.2
Calle: v. *Tuniza*
 Càller, *Calaris* (Sardenya): corpus § 51
 Campània: VI.3.1, VI.6.1, VI.15.2
 Canaan: VI.10.2.1.4
 Canàries (illes): v. *Fortunatae insulae*
Caprapicti (B): V.20.5
Capsa, Gafsa (B): V.2.1, V.2.3, V.2.4, V.3, V.6.5, V.15, V.16.7, V.18, V.19, V.20.5, V.21.2.1, VI.1.2.9, VII.9.3.2, IX.9.2.1, X.2.3, corpus § 48, corpus § 64
Carbon (cap) (MC): VII.5.1, VII.5.4
Cartago, Carthago, Καρχηδών (Z): III.1.1, III.2.3, III.3, III.9.2.1, V.1.1, V.1.4, V.2.1, V.2.3, V.2.5, V.5, V.5.1, V.5.4, V.6.1, V.10.1, V.10.2, V.19, V.20.1, V.20.6, V.21.2.2, VI.2, VI.4.1, VI.6.1, VI.6.2.2, VI.7.2, VI.8, VI.10.1, VI.10.3.1.1, VI.11.5.6, VII.3.4, VII.5.4.1, VII.11.3, IX.9.2.4, IX.9.6.1, X.1.4, X.1.5, X.2.3, X.3.4, corpus § 1, corpus § 8.1, corpus § 15.10, corpus § 24, corpus § 41, corpus § 41.27, corpus § 55.3
Cartennae, Ténès (MC): VII.3.2, VII.3.3, VII.3.4, VII.4.1, VII.5.1, VII.5.4.1, VII.5.5, VII.5.6.2, VII.10.3, VII.11.2, VII.11.3, VIII.2.3, VIII.5.4.2, X.2.6
 Casablanca: v. *Anfa*
Casae (N): VI.4.3
Castellum Arsacalitanum (N): VI.1.3.3
Castellum Aubuzzenzium (Z): V.2.3, *Castellum Biracsaccarensium* (Z): V.2.3
Castellum Cald: (N): VI.1.3.3
Castellum Celtianum (N): VI.1.3.3
Castellum Dimmidi (N): VI.1.3.3
Castellum Elephantariense (N): VI.1.3.3, VI.6.2.2
Castellum Fabatianum (N): VI.1.3.3, VI.6.2.2
Castellum Fussalense (Z): V.2.3
Castellum Giluense (Z): V.2.3
Castellum M: (N): VI.1.3.3
Castellum Mastarensis (N): VI.1.3.3
Castellum Ma: (N): VI.1.3.3
Castellum Ma: (N): VI.1.3.3
Castellum Phuensium (N): VI.1.3.3
Castellum Siguitanum (N): VI.1.3.3
Castellum Sinitense (Z): V.2.3
Castellum Subzuaritanum (N): VI.1.3.3
Castellum Sufetanum (B): V.2.3
Castellum Sutunurca (Z): V.2.3
Castellum Thigensium (B): V.2.3
Castellum Tidditanorum (N): v. *Tiddis*
Castellum Tingitanum seu Tingitanorum (MC): VII.3.3, VII.5.6.2, VII.11.3, X.2.6
Castellum Titulitanum (Z): V.2.3
Castellum Tulei, Diar Mami (MC): VII.8, VII.10.2
Castellum Vbaza (N): VI.1.3.3
Castellum Vchitanum (Z): V.2.3
Castellum Vcubis (Z): V.2.3
Castellum Zugal (N): VI.1.3.3, VI.6.2.2
Castra Noua (MC): VII.3.3
Castrum Dianense (MS): VII.5.2
Castrum Gurolense (MS): VII.5.2
Castrum Vanarzanense (MS): VII.5.2
 Catabatme, Καταβαθμος (C): corpus § 4.1
Cellas (MS): VII.5.3.2, VII.11.1.3
Celtianis (N): VI.6.2.2
Cercina (B): V.10.2
Cercinae insulae, Illes dels Quèrquens (B): V.5, V.6.2, V.20.6
 Cesarea de Mauretània: v. *Caesarea*
 Ceuta: v. *Septem (Fratres)*
Chabet el-Mekous (N): VI.6.2.1
Chambi (muntanya) (B): V.6.3

- Cheffia* (N): VI.1.2.2, VI.1.3.3, VI.6.2.1, VI.7.1, VI.10.3.2, VI.10.4.5, VI.11.4, VI.14.1, VI.14.3, VII.6
- Chelif*, Χυλήμαθ, Χυλιμάθ (riu) (MC): Intr. 10, VI.10.3.1.1, VII.0, VII.3.2, VII.3.3, VII.3.4, VII.4.1, VII.5.5, VII.5.6.1, VII.5.6.2, VII.5.7, VII.9.3.3, VII.10.3, VII.11.3, VII.11.4, VIII.9.7.1, IX.4.1.2.1, X.2.6
- Chenini* (T): III.13.1.2, VI.13.3, VIII.12.2.2
- Cherf* (riu) (N): VI.1.2.7
- Chersis*, Χερσις κώμη, *Karsa* (C): II.4.2.5, II.4.5.4, II.7.2
- Chianiaua*, *Guennba* (Z): V.5.2
- Choba*, *Ziama Mansouriah* (MS): VII.5.1, VII.10.2, VII.11.1.2, X.2.5
- chott el-Kharsa* (N): VI.6.6
- chott Melrhir* (N): VI.6.6, VI.14.6
- chott el-Djerid*: v. *Tritonis palus*
- Chul* (Z): V.2.3
- Chullu* (N): VI.1.1, VI.6.1, VI.6.2.2, VI.14.1
- Χυλήμαθ, Χυλιμάθ (riu): v. *Chelif*
- Cíclades (illes): II.1.1
- Cidamus*, Κιδαμή, *Ġadāmis*, *Ghadames*, *Eademās* (T): Intr. 10, I.5.8, III.1.2, III.1.3, III.6.1, III.6.2, III.6.3, III.9.1, III.12.3, III.13.1.1, III.13.1.2, III.13.4, III.14.1.3, III.14.7, III.15.2, IV.4.2, IV.8, IV.9.1, IV.11.3, IV.14.1.1.4, IV.14.1.2.5, VI.13.4.2, VIII.11.2.3, IX.10.2.5, corpus § 15.7
- Cilliba urbs* (T?): IV.4.2, corpus § 15.7
- Cillium* (B): V.2.1, V.6.3, V.8.8, V.20.4, V.21.2.1, VI.1.2.1, VI.1.2.5
- Cinyps* (riu) (T): III.2.2
- Cirene, Κυρήνη, Κυράνα, *Cyrene* (C): Intr. 1.2, I.5.2, I.7.2, II.0, II.1.1, II.1.2, II.3.1.7, II.3.2.1, II.5.4, II.11.1, II.11.2.1, II.12.1, II.13.1, V.14.3, VI.6.1, X.1.1, X.1.2, corpus § 2, corpus § 4
- Cirta, Constantina, *krtn/krft* (N): Intr. 11.1, V.1.1, V.1.3, V.1.4, V.1.5, V.2.1, V.2.3, V.20.1, VI.1.1, VI.1.2.1, VI.1.2.5, VI.1.2.9, VI.1.3.3, VI.2, VI.3, VI.6.1, VI.6.2.2, VI.6.3, VI.8, VI.10.3.5, VI.10.4.1, VI.12.1, VI.13.1, VI.13.2, VI.14.1, VI.14.2, VI.14.5, VI.15.1, VI.15.2, VII.1, VII.3.1, VII.3.3, VII.3.4, VII.5.1, VII.5.2, VII.6, VII.9.2.1, VII.11.1.1, VII.11.3, VIII.9.5, IX.4.1.2.1, X.1.5, corpus § 12.2, corpus § 21, corpus § 45, corpus § 48.4
- Cissi*, *cap Djinet* (MC): VII.5.4.1, VII.11.2, IX.2.3.1
- Ciuitas Pophensis*, *Henchir el-Okseiba* (N): VI.9.1
- Ciuitas Thappugabensis* (Z): V.2.3
- Cizania*: corpus § 15.7
- Clupea*, *Clypea* (Z): V.1.2, V.5.4, V.10.1
- Cnidos (Grècia): II.9.1, V.14.3
- Cohors Breucorum* (MC): VII.3.3, VII.11.4, X.2.6
- Columnata* (MC): VII.5.6.1, VII.11.4, X.2.6
- Columnes d'Hèrcules, *Fretum Gaditanum*, *Abrida*, estret de Gibraltar (MT): Intr. 2.2, V.1.1, V.1.4, VIII.2.7, VIII.5.1.1, VIII.5.1.4, VIII.5.7, VIII.9.7.2, VIII.9.8, VIII.11.1.1, VIII.11.1.2.3, VIII.12.2.1, IX.2.8.1.2, corpus § 1, corpus § 2, corpus § 12.1, corpus § 55.1, corpus § 55.2
- Constantina: v. Cirta
- Constantinoble: VII.11.3
- Còrdova: VIII.10.4.2
- Corniclanum*, *Agedabia* (C): II.4.6.4, II.10.3, III.10.2
- Còrsega, *Corsica*: V.3
- Cos (Grècia): II.9.1, V.14.3
- Cotta*: v. Espartel (cap)
- Creta: II.1.1
- Crotona (Grècia): II.9.1, V.14.3
- Cuicul*, *Chulcul*, *Djemila* (N): VI.1.2.1, VI.6.2.2, VI.14.1, VII.2.1, X.1.5
- Cuix: I.3.3.1, I.3.3.3
- Curbessa mons*, *Korbous* (B): V.8.5
- Curubis* (Z): V.2.3
- Cyrene*: v. Cirene
- Dads* (riu) (MT): VIII.10.1
- Dahar (altiplà) (T): III.13.1, VI.13.3
- Dahra (massís) (MC): VII.5.5, VII.5.6.1, VII.5.6.2, VII.10.3, VII.11.4
- Dakhla*: v. *Oasis Maior*
- Damūsūh* (SC?): IV.13.7
- Δαρατ, *Darat flumen*, vall del Dra, *asif n Dra* (MT): II.3.1.6, II.12.3.2
- Darfur: Intr. 10, I.3.3.2, IV.11.2.2, IV.11.3, IX.9.3.2
- Δαρνις, *Derna* (C): II.5.3, II.7.2
- Dasibari flumen*: corpus § 15.7
- Ddugadir* (MT): VIII.10.4.2
- Decri oppidum* (N?): IV.4.18, corpus § 15.7
- Dedris* (F?): IV.4.2.6, corpus § 15.7
- Dekri* (riu) (N): IV.4.18
- Delta (E): Intr. 4.2.1, I.1.1.1, I.5.1, I.7.1, I.7.2, I.8.1, I.8.2, I.8.3, II.0, X.1.1, corpus, § 2.1, corpus § 42.1
- Demer (T): III.13.1.2, IX.1.2.2
- Diana Veteranorum* (N): VI.4.3, VI.6.3, VI.14.4

- Digdida* (T): III.14.3
 Διοὺρ ποταμός, *Vior*, *Daïa d'Aiyîr* (MT): VIII.5.3
Djalo (C): II.10.1.1, II.10.1.2, corpus § 55.4
Djanet (SC): IV.9.1, IV.14.2.2
Djebel Bissa (MC): VII.10.3
Djendjen, *Goulos* (riu) (MS): VII.5.1
Djikerra (C): II.10.1.1, corpus § 55.4
Djorf Torba (SC): IV.3
Dmnat (MT): IX.2.2.2, IX.10.2.5
 Δοράθ (MT): VIII.9.7.1
Dorsal (B, Z): Intr. 10, III.10.1, V.3, V.5, V.5.1, V.6.1, V.6.3, V.8.6, V.15.3, V.20.1, V.20.2, V.20.3, V.20.4, V.20.5, V.21.2.1, V.21.2.2, VI.1.1, VII.3.4, VII.9.3.2, X.2.3, corpus § 48
Douiret (T): III.13.1.2
Dra, *Darat flumen*, Δάραδος ποταμός (MT): II.3.1.6, V.16.7, VI.1.3.1, VII.10.5.2, VII.11.6, VIII.2.8, VIII.5.4.2, VIII.5.4.3, VIII.5.5, VIII.5.6, VIII.6.1, VIII.9.5, VIII.9.7.1, VIII.10.1, VIII.10.3, VIII.11.2.2.3, VIII.11.2.3, VIII.12.2.2, VIII.12.4, IX.4.1.2.1, IX.10.2.8, X.1.6, X.3.9
Ebusus, *Ibossim*, Eivissa (Balears): V.1.1
Elefantina (E): § I.7.1
Ennedi (massis) (SOr): Intr. 10, IV.11.2.2, IV.11.3
Erg er-Raoui (SC): IV.11.5.3.2, VII.10.5.3
Erg Igidi (SOc): VIII.5.6
Erg Oriental (N): VI.14.6
Eritrea: VIII.9.4
Escetis, *Scetis* (E): I.7.4, VI.10.3.1.2, corpus § 43, corpus § 42.2, corpus § 43, corpus § 61
Espartel (cap), Ἀμπελουσία, Κώτης, Κώτεις, *Ampelusia promontorium*, *Cotta* (MT): VIII.5.2.1, VIII.9.9, corpus § 14.2
Esuba (T): III.12.4.1
Etiòpia, Αἰθιοπία: I.7.4
Etrúria: VI.3.1
Euespèrides, *Berenice*, Βερενίκα, *Benghazi* (C): II.1.1, II.4.3.5, II.5, II.10.1.1, II.10.3, II.11.1, II.12.1, II.13.1, X.1.2
Ezəggar (SC): II.3.1.6, VIII.2.8
Faium (E): I.1.1.1, I.6.4, I.7.3, I.7.4, I.8.2, I.8.3, X.1.1, X.3.1, corpus § 61, corpus § 61.2
Farafra (E): I.5.1, I.5.7, I.6, I.7.3, I.8.2, X.1.1
Fašaṭu (T): III.12.4.2.3
Fazània, *Phazania*, *Fezzan*, *Fazzān*, *Fuzzān* (SC): Intr. 6, Intr. 10, I.3.1.3, II.11.2.5, III.6.1, III.8, III.12.3, III.13.1.1, IV, VII.10.5.1, VII.11.6, X.3.2, X.3.3, corpus § 2.7, corpus § 15.7, corpus § 49.1
Ferratus mons, *Júrjura*, *Djurdjura*, *adrar n Jrjr* (MS): VII.2.1, VII.2.4, VII.2.6, VII.5.4, VII.5.4.1, VII.5.4.2, VII.5.5, VII.9.2.1, VII.10.2, VII.11.2, X.2.5, corpus § 41.27
Fes (MT): VIII.4.2, VIII.5.4.1, VIII.10.1, VIII.10.4.2
Fezzan: v. *Fazània*
Fidharah el-Gous (Z): V.5.1
Figuig, *Ifigig* (MC): Intr. 10, IV.11.3, VII.5.8, VII.10.5.2, VII.11.5, VII.11.6, VIII.6.1, VIII.10.1, VIII.10.2, VIII.12.4, IX.1.2.2, IX.6.5.4
Foqaha, *aṣarmi n Elfoqhat* (F): I.5.8, IV.10, IV.14.1.2.4, IV.15, VI.13.4.2
Fortunatae insulae, Μακάρων Νῆσοι, *al-Ġazā'ir al-Ĥālidāt*, Illes Canàries: Intr. 10, VIII.5.7, VIII.10.1, VIII.10.6, VIII.11.2.4, VIII.12.4, IX.9.2.1, X.3.9
Fredgha (C): II.7.3, II.10.2
Frenda (muntanyes) (MC): VII.4.1
Fretum Gaditanum: v. *Columnes d'Hèrcules*
Frigidae (MT): VIII.5.2.3
Fuerteventura (IC): VIII.5.7, VIII.10.6
Fundus Mappaliensis (N): corpus § 41.23
Furnos Minus (Z): V.2.3
F(u)rs(a)tā (T): III.12.4.2.2
Fussala (N): VI.10.2.1.2, VI.10.3.3, VI.11.4, corpus § 41.30
Fut, Φούθ, *asif n Tnsift* (MT): VIII.5.3, VIII.9.5, VIII.9.7.1, VIII.12.2.3, IX.4.1.2.1, corpus § 15.4
Futa Jalon (Guinea): IV.11.4
Gabes: v. *Tacapae*
Gades, *Gadir*, *Cadis*: VIII.1.1, VIII.9.4, corpus § 5, corpus § 49.1
Gafsa: v. *Capsa*
Gales (Z): V.2.3
Galin[ji] (T): III.12.4.1
Gāl·lia Cisalpina: VI.3.1
Galsa: corpus § 15.7
Gao: v. *Gāwgāw*
Gàrama, *Garama*, *Djerma* (F): II.10.1.1, III.1.3, III.13.4, III.14.7, IV.1.1, IV.1.2.1, IV.1.3, IV.3, IV.4, IV.4.7, IV.4.2.20, IV.6.4, IV.13.4, IV.14.1.1.5, X.3.3, corpus § 2.7, corpus § 15.7
Gatrun, *al-Qatrun* (SOr): IV.11.2.1, IV.11.3, IV.11.5.2
Gaudos insula (Z): V.5.4

- Gǎwgǎw, Gao* (SC): IV.8, IV.11.2.3, IV.13.2, IX.10.2.5
Gefara, Ġafāra (T): III.13.1, III.14.2, III.14.5
Gemellae (N): VI.4.3, VI.6.4
Gemellae, el-Kasbat (N): VI.6.6, VI.14.6
Gentoura (N): VI.6.2.1
Gerba: v. *Girba*
Ghaba (MC): VII.10.4
Ghadames: v. *Cidamus*
Ghana: VIII.5.5, VIII.5.6
Ghardaia: v. *Tayərdayt*
Ghardimaou (Z): V.9, V.20.3
Gharian (T): III.2.2, III.13.1
Ghat (SC): I.3.1.3, IV.4.2.4, IV.8, IV.9.1, IV.11.3, IV.14.1.2.5, IV.14.2.2, IX.1.2.2, IX.10.2.5
Gheriat el-Garbia (T): III.0, III.6.1, III.6.2, III.9.2.2, III.13.4, III.14.7, III.14.8, III.15.2, IV.1.2.1
Gheytah (E): I.2
Ghirza (T): III.9.1, III.9.2.3
Ghomara (MT): VIII.10.1
Gibba (N): VI.4.3, VI.14.4
Gibraltar (estret): v. *Columnnes d'Hèrcules*
Gigthis (T): III.2.4, III.3, III.14.2
Gilda, Rirha (MT): VIII.1.1, VIII.1.2, VIII.3.1, VIII.3.2, VIII.5.2.3, VIII.11.1.2.4, VIII.12.2.2
Girba, Gerba, Ġarba, Djerba (T): Intr. 10, III.0, III.2.3, III.12.1, III.12.2.3, III.13.1.1, III.13.2, III.14.2, III.14.3, III.15.1, III.15.2, IV.14.1.1.4, V.19, VI.4.1, VIII.5.3, IX.1.2.2, corpus § 64
Giri mons (?): IV.4.2.33, corpus § 15.7
Girin flumen: v. *Níger* (riu)
Golas, Bu Njem, Ghelaia, Chosol (T): Intr. 6, Intr. 8.3, III.0, III.1.2, III.6.1, III.6.2, III.6.3, III.7, III.9.1, III.12.4.1, III.13.4, III.13.5, III.14.7, III.14.8, III.15.1, III.15.2, IV.14.1.1.1, X.2.2, X.3.3
Gomera (IC): VIII.5.7
Gran Canària (IC): VIII.10.6
Gran Erg Occidental (SC): IV.11.5.3.2, VII.10.5.1, VII.11.6
Gran Sirte, Syrtis Maior (T): II.2.2.1, II.10.1.1, II.10.1.2, II.10.1.3, II.11.2.5, III.0, III.2.1, III.2.7, III.4, III.10.2, III.14.3, V.1.4, VIII.9.3.1, X.1.3, corpus § 2, corpus § 2.3, corpus § 15.6, corpus § 15.9
Grimidi (MS-N): VII.5.3.2
Gsar el-Azaiz (T): III.9.2.3
Gsar beni Musa (T): III.9.1
Gsar Doga (T): III.9.2.2
Gsar Duya (T): III.9.1
Gsar el-Banat (T): III.9.1
Gubba (C): I.3.1.3, II.4.1.3, II.4.5.1, II.11.2.2, II.13.1, X.1.2
Guelma: v. *Calama*
Guerrara (N): VI.13.4.2
Gunugu (MC): VII.3.2, VII.5.1, VII.5.5, VII.5.6.2, VII.10.3, VII.11.3
Gurara, Tigurarín (MC): Intr. 10, IV.2.2, IV.11.3, IV.11.5.3.2, VI.13.4, VII.5.8, VII.10.5.1, VII.11.5, VII.11.6, VIII.5.5, VIII.11.2.3, X.2.6
Ġādū: v. *Jadu*
Hadrumentum (B): V.1.1, V.2.1, V.2.3, V.6.1, V.8.2, V.10.2, V.20.2, V.21.2.2, VI.4.1, VI.6.1, corpus § 8.1
Halasit: corpus § 15.7
Haraoua (MC): VII.10.3
Hatob (B): V.21.2.1
Hecatompilos (B): V.6.3
Hedil (Z): V.5.2
Henchir Kodiat (Z): V.2.3
Heracleòpolis (E): I.6.4, I.7.3, I.8.2
el Hierro (IC): VI.7.2, VIII.10.6
Hipona, Hippo Regius (N): III.10.1, V.2.3, VI.1.1, V.1.2.2, VI.1.2.10, VI.4.1, VI.5, VI.6.1, VI.6.2, VI.6.2.1, VI.10, VI.10.3.2, VI.10.3.3, VI.10.4.1, VI.10.4.2, VI.10.4.5, VI.11.4, VI.14.1, VI.14.3, VI.15.1, VI.15.2, VII.11.1.1, VII.11.2, X.1.5, X.3.5, corpus § 41, corpus § 41.30
Hippo Diarrhytus, Bizerta (Z): V.5.1, V.10.1, V.20.1, V.21.2.1, V.21.2.2, VI.6.1, VIII.9.8, X.2.3
Hodna (chott), Salinae Tubunenses (MS): V.20.3, VII.3.3, VII.4.2, VII.5.3.2, VII.5.8, VII.11.1.3, VII.11.6
Hodna (massís) (MS): V.3, V.20.1, VI.3.2, VI.13.1, VII.2.2, VII.3.3, VII.4.1, VII.5.2, VII.5.3.1, VII.5.3.2, VII.11.1.3, VII.11.6, VIII.10.4.2, X.3.6
Hydrax, Ὑδραξ (C): II.11.2.2, § 38.2
Hyeruzerian (T): III.12.4.1
Ĥammāda al-Ĥamrā' (T): III.14.6, III.15.1, III.15.2, IV.4.2.4
Ἰαγᾶθ: v. *Ad Aquilam Maiorem*
Ichkeul: v. *Sisara lacus*
Icosium, Alger (MC): VII.3.2, VII.3.3, VII.3.4, VII.5.4.1, VII.5.5, VII.6, VII.9.2.1, VII.11.3, VIII.10.4.2, X.2.6, corpus § 41.27
Ideles (SC): IV.8, IX.10.2.5
Idicra, Aziz ben Tellis (N): IV.4.18
Ifri: V.7.1

- Ifran*: V.7.1
Ighir (cap), *Ghir*, Ἰγῆριον (MT): VIII.9.4, VIII.9.5, VIII.11.2.2.3
Igilgili, Gíger, *Djidjelli*, *Jijel* (MS): V.4, VII.1, VII.2.7, VII.3.2, VII.3.4, VII.5.1, VII.5.2, VII.5.4.1, VII.10.2, VII.11.1.2, VII.11.2, X.2.5
Igilliz n Warġan (MT): VIII.5.4.2
Iġnāw(V)n (T): III.12.2.2
Ikikaouen (N): VI.6.4
Ilici, *Elx* (Península Ibèrica): VII.3.2, VII.5.5, VII.11.3
Imlšil, *Imlcil* (MT): IX.2.2.2
Imtyrn, *Iyrm n Ssuq*, Raixidia (MT): IX.2.2.2
Iol: v. *Caesarea*
Iomnium, *Tigzirt* (MC): VII.2.3, VII.4.2, VII.5.4.1, VII.10.2, VII.11.2
Iyil Mgun (MT): VIII.5.4.2
Iyrman n Iffus, muntanyes dels *Ksour* oranesos: IV.11.5.3.2, VII.5.8, VII.10.5.3, VIII.5.4.2, VIII.10.2, IX.1.2.2, IX.6.1
Irasa, Ἰρασα (C): II.1.1, II.11.1, II.11.2.3
Ἰσχερι (MC): IV.4.2.17
Iscina (T): III.14.3
Isdratn, *Sadrata* (N): VI.13.4.2
Isser: v. *Serbetes flumen*
Iunci, *Macomades minores* (B): V.6.1, V.8.9, V.20.2, corpus § 51.2
Iuor (riu) (MT): corpus § 15.4
Iwalatān, *Iwālātan*, *Walata* (SOc): IV.13.2, IV.14.2.2, VII.10.5.2, VIII.5.5, VIII.5.6, IX.10.2.5
Jadu, *Ġādū*, (T): III.12.2.2, III.12.4.2.1, III.13.3, IV.11.2.2, IV.13.1
Jaghub (C): II.7.3, II.10.1.1, II.10.2, II.11.2.5, II.13.1, X.1.2
Jbala (MT): VIII.5.1.1, VIII.10.1, VIII.10.2
Joumine (Z): V.5.1
Juby (cap) (MT): VIII.5.7
Júrjura: v. *Ferratus mons*
Kabaw (T): III.12.4.2.2
Καμανις (C): II.5
Kānem, *Kānim* (SOc): III.12.2.2, IV.1.3, IV.11.2.1, IV.11.2.2, IV.11.2.5, IV.11.5.2, IV.11.5.4, IV.14.2.2
Kano (SC): III.13.4
Καταβαθμος: v. *Catabatme*
Kawar, *Kawār* (SC): IV.11.2.2, IV.13.1, IV.14.2.2
Kebir (riu) (N): VI.6.2.2
Kebir (riu) (T): III.2.2, III.6.1, III.6.2, III.10.2, III.14.3, III.15.1, III.15.2
Kerfala (MC): VI.1.2.2, VI.7.3.3.7, VII.6
Kerkouane (Z): V.1.1, V.1.2
Κέρνη, *Cerne* (illa) (MT): VIII.5.4, VIII.9.3.1, VIII.9.4, VIII.11.2.1, VIII.11.2.2.3, corpus § 1, corpus § 3.1
Kharga: v. *Oasis Maior*
Khroumane (riu) (MT): VIII.5.2.5
Κιδαμη: v. *Cidamus*
Κίρνα ὄρος (Z): V.5.2
Kordufan: v. *Kurdufan*
Κώτης: v. *Espartel* (cap)
Ktama (MT): VIII.10.2
Kufra (SOc): II.10.1.1, II.10.1.2, II.11.2.5, IV.11.2.2
Kurdufan, *Kordufan* (SOc): I.3.3.2, IX.9.3.2
Κυρήνη (C): v. *Cirene*
Laci (Península Itàlica): VI.3.1
Lalut, *Nalut* (T): III.12.4.2.6
Lamasba (N): VI.4.3, VI.6.4
Lambaesis (N): VI.3.2, VI.6.3, VI.6.4, VI.10.3.1.1, VI.14.4, VI.14.5, VI.15.2, VII.2.2, corpus § 29
Lambiridi (N): VI.4.3, VI.14.4
Lamiggiga (N): VI.4.3, VI.14.4
Lamsorti (N): VI.4.3, VI.14.4
Lanzarote (IC): VIII.5.7, VIII.10.6
Lares, *Laribus* (Z): V.20.3, corpus § 48.4
Laud flumen, *oued Laou* (MT): VIII.5.1.2, VIII.10.2
Lepcis Magna, *Leptis Magna*, *Lebda* (T): Intr. 11.1, III.0, III.1.1, III.1.2, III.2.2, III.2.4, III.3, III.6.1, III.9.1, III.9.2.2, III.9.2.3, III.10.1, III.14.1, III.14.1.2, III.15.1, III.15.2, III.15.3, V.1.1, V.1.5, V.2.1, V.14.3, V.20.1, VI.6.1, VI.10.1, VII.3.2, VIII.8.1.4, X.1.3, X.3.2, corpus § 8.1, corpus § 8.4, corpus § 10.1, corpus § 17.1, corpus § 32.1
Lepcis Minor (*siue Minus*): V.10.2, X.2.3
Lħusima, *Alhoceima* (MT): VIII.10.2, IX.2.2.2
Λιβύη: I.1.1, corpus § 2
Limisa (Z): V.2.3, V.6.3, V.20.4
Lissa (MT): VIII.5.2.1
Lixus, Λιξ(ος), *lkš*, *Tuħhummus*, *Larraix* (MT): VIII.1.1, VIII.1.2, VIII.3.1, VIII.3.2, VIII.4.1, VIII.5.2, VIII.5.2.1, VIII.5.2.2, VIII.6.1, VIII.7, VIII.11.1.2.1, VIII.11.1.2.3, VIII.11.2.2.3, corpus § 1, corpus § 8.1
Lucus flumen, Λίξος ποταμός, *Lixus*, *Loukkos* (MT): VIII.1.1, VIII.2.4, VIII.3.2, VIII.4.1, VIII.5.2.2, VIII.9.3.1
Lycopolis (E): I.7.4
Macarea, *m'qr* (T): IX.4.1.2.1

- Macomades Syrtis*, Surt, *Medinet es-Sultan*
(T): III.6.2, III.10.2, III.14.3, III.15.1,
V.6.1, X.3.2
- Macota* (Z): V.2.3
- Macri*, *Henchir Remada* (MS): V.20.3,
VII.5.3.2, VII.11.1.3
- Mactar(is)* (B): V.1.1, V.1.5, V.2.3, V.6.3,
V.9, V.11.2, V.20.4, V.21.2.1, VI.1.1,
VI.3.1
- Madaure, *Madauros*, *Mdaourouch* (N):
VI.0, VI.1.2.4, VI.1.2.9, VI.3.1, VI.6.3,
VI.10.3.2, VI.10.3.3, VI.10.3.5, VI.14.1,
VI.14.4, VI.15.2, X.2.4, corpus § 22,
corpus § 41
- Magna Grècia: V.2.4
- Malfà (C): II.10.2
- Malliana*: v. *Manliana*
- Malta, *Melita insula* (Z): V.5.4, V.20.6,
corpus § 10.1, corpus § 13.1
- Mamora* (bosc) (MT): VIII.5.2.3
- Μανδύς (C): II.5
- Manliana*, *Malliana* (MC): VI.10.3.1.1,
VII.5.6.2, VII.9.3.3, VII.10.3, VII.11.3,
VII.12, X.2.6
- Marada* (T): III.6.3
- Marea (E): I.7.1, I.7.2, I.7.4, I.8.2, I.8.3,
II.0, X.1.1, corpus, § 2.1
- Mareotis lacus* (E): I.6.1, I.7.1, corpus §
42.1
- Marguellil* (B): V.21.2.1
- Marmàrica: I.7.4
- Marràqueix, *Mṛṛakš* (MT): III.12.4.2.6,
VIII.5.4.2, VIII.5.6, VIII.10.1
- Martae* (T): V.12.1
- Masathat flumen*, Μάσσα ποταμός, *asif n*
Mast, *Massa* (MT): VIII.5.4.3,
VIII.9.7.1, VIII.12.2.2, IX.2.2.2,
IX.4.1.2.1
- Masculula* (Z): VI.10.3.3
- Massalia*, *Marsella* (Gàl·lia): VI.14.2
- Mastar* (N): VI.6.2.2
- Matar* (Z): V.5.2
- Matmata (T): II.3.1.8, II.12.3.2, III.2.5,
III.6.1, III.9.1, III.10.1, III.13.1, III.14.5,
III.15.1, III.15.2, IX.1.2.2
- Matmata (MC): VII.5.5, VII.5.6.1,
VII.5.6.2, VII.11.4
- Maxalla*: corpus § 15.7
- Mazagan: v. *Rusibis*
- Medd*, *Henchir Bedd* (Z): V.5.2
- Mediana* (MS): VII.5.2
- Medjerda*: v. *Bagrada*
- Μηκρίς/Μιχηρα/Μοκχερίς (C): II.5
- Meknès (MT): VIII.5.4.1
- Melita insula*: v. *Malta*
- Mellègue*: v. *Muthul flumen*
- Membressa* (Z): V.5.1
- Menaa* (N): VI.6.4
- Meninx*, Μήνιγξ (T): III.13.1.2, III.15.1
- Mersa Matruh*: v. *Paraetonium*
- Mənəka* (SC): IV.9.1, IV.11.5.3, IV.14.2.2
- Mghila* (B): V.6.5
- Mididi* (B): V.6.3, V.20.4, corpus § 51
- Midlt* (MT): IX.2.2.2
- Miglis Gemella*: corpus § 15.7
- Mileu*, *Mileuum*, *Mila* (N): VI.1.2.1,
VI.6.2.2, VI.14.1, VII.2.1, VII.9.2.1,
X.1.5
- Miliana (riu) (Z): Intr. 10, V.1.2, V.5,
V.5.1, V.20.1, V.21.2, V.21.2.1, X.2.3
- Miliana (muntanyes) (MC): VII.2.1,
VII.5.6.1, VII.5.6.2, VII.10.3, VII.11.4
- Mina* (MC): VII.3.3, VII.5.7
- Mina* (riu) (MC): VII.5.7, VII.11.5, X.3.8
- Mizda* (T): III.9.2.2
- Moeris lacus* (E): corpus § 62
- Mogador, *Turris Buconis?*, *Taššurt*,
Essaouira, *aš-Šawīrah* (MT): VIII.1.1,
VIII.2.1, VIII.5.3, VIII.5.4, VIII.9.3.1,
VIII.11.2.1, VIII.11.2.2.3
- Mopt* (MS): VII.5.2
- Mostaganem* (MC): VII.10.3
- Mulucha(t) flumen*, Μολοχάθ, *Malua*,
Μαλούα, *Moulouya*, *asif n Mluyt*,
Muluia (MT): Intr. 10, VI.1.1, VII.0,
VII.1, VII.2.1, VII.3.2, VII.5.7,
VII.9.3.2, VII.10.4, VII.11.5, VIII.0,
VIII.2.2, VIII.2.3, VIII.2.5, VIII.5.4.1,
VIII.5.4.3, VIII.9.7.1, VIII.10.2,
VIII.12.2.2, IX.4.1.2.1, VIII.9.7.2,
corpus § 14.2
- Munier* (N): VI.1.2.2
- Murzuq, Marzuq (F): IV.10
- Muslubium*, *Andriech* (MC): VII.5.1,
VII.10.2, VII.11.1.2
- Musti pagus* (Z): V.20.1
- Muthul flumen*, *Mellègue*, *Malāq* (N, Z):
V.5.3, V.20.1, V.20.3, V.21.2.1,
VI.1.2.4, VI.6.3, VI.10.3.3
- Μυτιλήνη (C): II.5.4
- Muzuca* (B): V.11.2
- Mzab, *tamurt Waylan* (N): Intr. 10,
II.12.3.2, III.12.1, III.12.2, III.13.1.1,
IV.11.3, IV.14.1.1.4, V.16.7, VI.13.1,
VI.13.4.1, VI.13.4.2, VI.13.4.3, VI.14.6,
VII.4.2, VII.10.5.1, VII.10.5.2, VII.11.5,
VII.11.6, VIII.5.3, VIII.10.4.1,
VIII.11.2.3, IX.1.3.2
- Nalut: v. *Lalut*
- Namoussa* (N): VI.14.1

- Naraggara* (Z): VI.10.3.3
Nasauath flumen: v. *Saua flumen*
Nathabur flumen: corpus § 15.7
Nàucratis, Ναύκρατις (E): I.4.4.2, I.7.2, II.0, X.1.1, corpus § 2.1
Neapolis (Z): V.1.2
Nebaana (B): V.21.2.1
Nefussa, *Nafūsa*, *Drar n Infusn* (T): Intr. 4.1, Intr. 10, I.5.8, II.12.3.2, III.0, III.1.3, III.2.2, III.2.5, III.5, III.10.1, III.12, III.13.1, III.13.3, III.13.4, III.14.1.3, III.14.5, III.15.1, III.15.2, IV.1.3, IV.11.2.2, IV.11.5.4, IV.14.1.1.4, IV.14.1.2.5, VI.4.3, VI.10.3.1.1, VI.11.4, VI.13.3, VI.13.4.2, VIII.10.4.1, IX.1.3.2, IX.10.2.4, X.3.2
Nememcha (muntanyes) (N): V.3, V.16.7, V.19, V.20.3, VI.3.2, VI.5, VI.6, VI.6.3, VI.6.4, VI.6.5, VI.6.6, VI.13.1, VI.13.2, VI.14.3, VI.14.5, VI.14.6, VI.15.2, X.3.6, corpus § 48, corpus § 64
Ngoussa (N): VI.13.4.3
Niciuibus (N): VI.4.3, VI.14.4, VII.5.3.2
Níger (riu), *Girin flumen*, *Agger?*: Intr. 1.2, Intr. 10, IV.0, IV.8, IV.11.2.3, IV.11.3, IV.11.5.1, IV.11.5.3.1, IV.14.3, VIII.5.6, VIII.9.2, IX.10.2.5, X.3.3, X.4.4, corpus § 15.7
Nigris flumen: VI.6, VI.6.6,
Nil, Νεῖλος, *Nilus*: Intr. 10, I.4.4.1, I.7, I.8.1, I.8.2, I.8.3, II.3.1.8, II.10.1.2, IV.11.3, IV.13.2, VIII.9.2, IX.9.1, IX.9.2.1, IX.9.2.3, IX.10.2.5, X.1.1, X.3.1, corpus § 2, corpus § 2.3, corpus § 43, corpus § 61.2
Nil Blanc: II.10.1.2
Nil Blau: II.10.1.2
Nitria eremus (E): I.7.4, I.8.2, I.8.3, X.1.1, corpus § 42.1, corpus § 43
Noua Petra (N): VI.4.3, VI.14.4
Nouar (MS): VII.5.2
Núbia (SOr): I.3.3.2, I.4.4.2, I.5.1, IV.8
Numerus Syrorum (MC): VII.3.3, VII.5.7, VII.11.5, X.3.8
Numidicus sinus: VI.6.1
Oasis maior (*Dakhla i Kharga*) (E): Intr. 10, Intr. 11.1, I.2, I.5.1, I.5.7, I.6, I.7.4, I.8.2, IV.8, X.1.1, corpus § 42.2, corpus § 62
Oasis minor (*Zszs, Bahrīyah*) (E): Intr. 4.2.2, Intr. 10, I.5.1, I.5.7, I.6, I.7.1, I.7.3, I.8.2, X.1.1, corpus § 42.2, corpus § 43.5
Oea, Trípoli (T): III.0, III.1.1, III.1.2, III.2.2, III.2.4, III.3, III.9.1, III.10.2, III.12.4.2.1, III.13.3, III.13.4, III.14.1, III.14.1.1, III.15.1, III.15.2, III.15.3, V.1.1, V.1.5, V.2.3, V.16.7, V.20.1, VI.4.1, VI.6.1, IX.4.1.2.1, IX.4.1.2.2, X.1.3, X.3.2, corpus § 10.1, corpus § 15.7, corpus § 22.2
Oppidum Nouum (MC): VII.5.6.2, VII.10.3
Oppidum Nouum, Qasr Danhağa, Ksar el-Kebir (MT): VIII.3.2, VIII.5.2.2, X.2.6
Ouarika (riu) (MT): VIII.5.4.2
Ouennougha (muntanyes) (MS): VI.3.2, VII.2.2, VII.2.4, VII.5.3.1, VII.5.4.2, corpus § 29
Ouergha (riu): VIII.2.8, VIII.4.1, VIII.5.2.5
Οὐεσκέθρη: v. Βεσκέθρη
Οὔνα (riu) (MT): VIII.5.4.2
Ouringa (riu) (MT): VIII.10.2
Οὐσσάδιον ἄκρον, Cap Sim (MT): VIII.5.4.2
Oxyrhynchus, Ὀξύρρυγχος (E): corpus § 43.5
Παλαίβισκα (C): II.11.2.2, § 38.2
la Palma (IC): VIII.10.6
Pantelleria insula, Pantelleria (Z): V.5.4, V.20.6
Paraetonium, Mersa Matruh (E): corpus § 2.1
Parietina (MT): VIII.3.2
Pege: corpus § 15.7
Πειρήνη (C): II.5.4
Perdices (MS): VII.5.2
Pelopon(n)ès (península): II.1.1
Petita Sirte, Syrtis Minor, golf de Gabes (T, B): III.0, III.2.3, III.2.7, III.4, V.8.4, V.20.5, VI.3.2, IX.10.2.6, X.1.3, corpus § 2, corpus § 15.7, corpus § 15.9, corpus § 61.1
Phua (N): VI.6.2.2
Pomaria, Tremissèn, Tilimsan, Tlemcen (MC): VII.4.1, VII.5.7, VII.10.4, VII.10.5.1, VII.10.5.2, VII.11.5, VII.11.6, VIII.4.2, VIII.5.5, VIII.8.3, VIII.11.1.2.2, X.3.8
Portus Magnus, Arzew (MC): VII.3.3, VII.5.5, VII.5.6.1, VII.5.7, VII.10.4, VII.11.3, X.2.6
Praedia Buritanorum (Z): V.5.2
Praesidium Sufatiue (MC): VII.5.7
Prpe (E): corpus § 62
Ptolemais, Πτολεμαίς (C): II.1.1, II.1.2, II.4.1.3, II.4.2.3, II.12.1, II.13.1, X.1.2, X.2.1
Ptolemais (de Tebaida) (E): I.4.4.2
Pupput (B): V.2.1

- Purpurariae insulae, Illots de Mogador?* (MT): VIII.2.1
- Qalamūn* (E): corpus § 61
- Qal'at Banī Hammād* (MS): VIII.10.4.2
- Qasr al-Zabu* (E.): I.2, I.6.3
- Qayrawān, Kairouan* (B): III.13.1.1, V.11.2, V.16.7, V.21.2.3
- Quèrquens (illes dels): v. *Cercinae insulae*
- Quiza* (MC): VII.3.3, VII.5.5
- Ra's-al-Mā'* (SC): IV.13.2
- Rapidum, Sour Djouab* (MC): VII.3.3, VII.5.4.2, VII.11.2
- Rapsa*: corpus § 15.7
- Regiae* (MC): VII.3.3, VII.4.1, VII.5.7, VII.11.5, X.3.8
- Renier* (N): VI.1.2.7
- Rhummel* (riu) (N): IV.4.18, VI.6.2.2; v. *Amsaga flumen*
- Rif* (MT): Intr. 2.1, Intr. 10, VI.1.3.1, VIII.2.7, VIII.2.8, VIII.4.1, VIII.5.1.1, VIII.5.1.2, VIII.5.1.3, VIII.5.2, VIII.5.3, VIII.5.4.2, VIII.9.3.1, VIII.9.7.2, VIII.10.1, VIII.10.2, VIII.11.1.1, IX.10.2.8, X.2.7
- Rīg*: v. *Ariy*
- Rodes: II.1.1
- Rucuma* (Z): V.5.2, V.20.3
- Rusaddir*, Ρουσάδειρον, *Malīla, Amlīl, Mlilt*, Melilla (MT): VIII.1.1, VIII.3.2, VIII.5.1.1, VIII.5.1.3, VIII.11.1.1, X.2.7
- Rusazus, Azeffoun* (MC): VII.1, VII.3.2, VII.5.1, VII.5.4.1, VII.5.4.2, VII.10.2, VII.11.2, X.2.5
- Rusguniae, Cap Matifou* (MC): VII.3.2, VII.5.1, VII.5.5, VII.6, VII.9.2.1, VII.11.2, VII.11.3, X.2.6, corpus § 41.27
- Rusibis*, Ρουσιβίς Λιμήν, Mazagan, *Jdida* (MT): VIII.1.1, VIII.5.3, IX.2.2.1
- Ruscade* (N): VI.1.1, VI.6.1, VI.6.2.2, VI.14.1, VII.11.2
- Rusippisir, Taksebt* (MC): VII.5.4.1, VII.11.2
- Ruspae, Ruspe* (B): V.2.3, V.19, V.20.2, corpus § 51
- Ruspina* (B): V.1.2, corpus § 9.2
- Rusubbicari, Port aux Poules* (MC): VII.3.4
- Rusuccuru, Dellys* (MC): VII.5.4.1, VII.9.2.1, VII.10.2, VII.11.2, corpus § 41.27
- Sabha* (F): IV.1.1, IV.1.3, IV.4.2.25
- Sabrata, Sabratha* (T): III.0, III.1.1, III.1.2, III.2.2, III.2.4, III.3, III.9.1, III.9.2.2, III.12.3, III.13.3, III.14.1, III.14.1.3, III.15.1, III.15.2, III.15.3, V.1.1, V.20.1, VI.4.1, VI.6.1, IX.4.1.2.1, X.1.3, X.3.2, X.3.3, corpus § 10.1, corpus § 15.7, corpus § 22
- Saddar* (N): VI.6.2.2
- Sagya el-Hamra, as-Sāqiya al-Hamrā'* (SOc): IV.10
- Sahel: IV.11.1, IV.11.3, IV.11.5.3.2
- Sala(t), š'lt* (MT): VIII.0, VIII.1.1, VIII.1.2, VIII.3.1, VIII.3.2, VIII.5.2, VIII.5.2.4, VIII.5.3, VIII.6.1, VIII.7, VIII.11.1.2.1, VIII.11.1.2.4, VIII.11.2.1, VIII.12.2.2, X.2.7, corpus § 15.4
- Sala(t) flumen, Σαλάτα, Bu Regreg* (MT): VIII.5.2.4, VIII.5.3, VIII.5.4.3, VIII.9.7.1, VIII.11.1.2.4, VIII.11.2.1, VIII.12.2.2, IX.4.1.2.1
- Saldae, Bugia, Bgayat, Béjaia* (MS): V.4, VII.2.6, VII.3.2, VII.3.3, VII.5.1, VII.5.2, VII.5.4, VII.5.4.1, VII.5.4.2, VII.11.1.2, VII.11.2, VIII.10.4.2, X.2.5
- Sàmnium (Península Itàlica): V.2.1, V.20.1
- Saniat ben Howedi* (T): III.9.2.2
- Santarīya*: v. Ammon
- Sardenya, *Sardinia*: V.3, corpus § 51
- Satafi* (MS): VII.5.2
- Sattat* (MT): VIII.6.1
- Saua flumen, Nasauath flumen, oued Soummam* (MS, MC): VII.3.1, VII.3.2, VII.3.3, VII.4.1, VII.5.1, VII.5.4, VII.5.4.2, VII.9.2.1, VII.11.1.1, VII.11.2, X.2.5, corpus § 41.27
- Saura* (riu): VII.10.5.1, VII.11.6
- Sawknah*: v. Sokna
- Sbeïtla*: v. *Sufetula*
- Sbiba*: v. *Sufes*
- Scetis*: v. Escetis
- Scilli(um)* (N, Z?): V.2.4, VI.4.1
- Sebaou*: v. *Addima flumen* (MC) i *Sububus flumen* (MT)
- Secedir* (T): III.12.4.1
- Seggera* (T): III.12.4.1
- Selloum* (B): V.6.5
- Sened (B): V.6.5, V.12.4, V.18
- Senegal (riu): Intr. 1.2, Intr. 10, II.3.1.8, IV.11.3, VIII.5.6, VIII.10.5, VIII.11.2.3, X.3.9
- Septem (Fratres), Sbta, Ceuta* (MT): V.4, VIII.0, VIII.3.2, VIII.4.1, VIII.4.2, VIII.5.1.1, VIII.5.1.4, VIII.10.2, VIII.11.1.1, VIII.11.1.2.1, X.2.7
- Serbetes flumen, Isser* (MC): VII.2.3, VII.5.4, VII.5.4.2
- Sere* (T): III.12.4.1

- Seybouse* (riu) (N): Intr. 10, VI.6.2, VI.6.2.1, VI.10.3.2, VI.10.4.5, VI.15.1
- Sigu* (Z): V.2.3
- Sicca Veneria* (Z): V.1.1, V.5, V.5.3, V.20.1, V.20.3, V.20.4, VI.9.3, corpus § 31, corpus § 48.4, corpus § 65.7
- Sicília: V.3, V.5.4, V.20.6, corpus § 10.1, corpus § 51
- Sidi Khrebish* (C): II.7.1
- Sidi Naamane* (MC): VII.6
- Sidi Ramdane* (Z): V.5.2
- Sidó (Fenícia): VI.10.2.1.4
- Siga, Takembrit* (MC): VII.1, VII.5.7, VII.6, VII.7, VII.11.5, VIII.1.2
- Siga flumen, Tafna* (MC): Intr. 10, VII.1, VII.5.7, VII.6, VII.10.4, VII.11.5, X.3.8
- Sigus* (N): VI.1.3.3, (N): VI.6.2.2
- Sijilmassa, *Sijilmasa* (MT): IV.11.5.3.2, V.16.7, VII.10.5.1, VII.10.5.2, VIII.5.5
- Sila* (N): VI.6.2.2
- Siliana (riu) (Z): V.5.3, V.11.2, V.20.1, V.21.2.1
- Simit(t)hus* (Z): V.2.3, V.5, V.5.1, V.5.3, V.20.1, V.20.3, VI.6.2.1, VI.10.3.3
- Sinai (E): I.2
- Sisara lacus, Ichkeul* (Z): V.5.2, VIII.9.8
- Sitifis* (MS): VI.4.1, VI.6.2.1, VI.6.2.2, VI.6.3, VI.13.1, VI.13.2, VII.2.1, VII.3.3, VII.3.4, VII.4.1, VII.5.1, VII.5.1, VII.5.2, VII.5.4.2, VII.6, VII.9.2.1, VII.9.2.2, VII.11.1.1, VII.11.1.3, VII.11.3, X.2.5
- Siwa: v. Ammon
- Sofeggin* (riu) (T): Intr. 10, III.2.2, III.6.1, III.9.1, III.10.2, III.14.3, III.14.6, III.15.1, III.15.2
- Sokna, *Sawknah* (T): Intr. 10, I.5.8, III.0, III.6.3, III.13.5, III.14.7, III.15.2, IV.10, IV.11.3, VI.13.4.2
- Souk Ahras*: v. Tagast
- Souk el-Khemis* (Z): VI.3.1
- Soummam*: v. *Saua flumen*
- Σουρίγα, *Koudia?* (MT): VIII.5.4.2
- Syru* (massís) (MT): IV.11.5.3.2, VI.1.3.1, VIII.3.2, VIII.5.5, VIII.6.1, VIII.10.1, VIII.10.3, VIII.12.4
- Suas, Chaouach* (Z): V.5.2, V.7.1
- Sububus flumen*, Σούβουρ, Κράβις?, Κράθις?, *asif n Sbu, Sebaou* (MT): Intr. 9, Intr. 10, VIII.1.2, VIII.2.2, VIII.5.1.1, VIII.5.2.3, VIII.5.2.5, VIII.11.1.2.4
- Subzuar* (N): VI.6.2.2
- Sucubi* (Z): V.2.3
- Sūf*: v. *Asuf*
- Sufasar* (MC): VII.3.3
- Sufes, Sbiba* (B): IV.6.5, V.6.3, V.12.5, V.21.2.1, IX.2.8.6.1, X.2.3
- Sufetula, Sbeïtla* (B): V.6.1, V.6.3, V.12.5, V.20.4, V.21.2.1, IX.2.8.6.1, X.2.3, corpus § 51
- Sulcis* (Sardenya): V.1.1
- Sullectum* (B): V.10.2
- Surt: v. *Macomades Syrtis*
- Sus (riu i vall) (MT): Intr. 4.1, Intr. 10, II.12.3.2, IV.2.2, V.14.3, VI.1.3.1, VII.10.5.2, VII.11.6, VIII.3.2, VIII.5.4.3, VIII.5.6, VIII.9.3.1, VIII.9.4, VIII.9.5, VIII.9.7.1, VIII.10.1, VIII.10.3, VIII.10.4.1, VIII.10.4.2, VIII.11.2.2.2, VIII.11.2.2.3, VIII.11.2.3, VIII.12.4, IX.1.3.2, IX.6.3.1, X.1.6
- Syrtis Maior*: v. Gran Sirte
- Syrtis Minor*: v. Petita Sirte
- Tabelbala, *Tablbalt* (MC): Intr. 10, IV.2.2, IV.11.2.3, IV.11.3, IV.11.5.3.2, IV.14.2.2, VII.5.8, VII.10.5.1, VII.10.5.2, VII.10.5.3, VII.11.6
- Tabenna (E): corpus § 62
- Tabernae castellum* (MT): VIII.5.2.1, IX.4.3.4
- Tabudium: Thabudeos*
- Tacapae, Gabes* (T): III.0, III.2.4, III.13.1.2, V.2.1, V.6.1, V.6.5, VI.1.2.4, VI.3.2, VI.14.4, IX.4.3.4, X.2.3
- Taderra* (Z): V.5.2
- Tādmakka* (SC): IV.13.7
- Tadmayt* (SC): VII.10.5.1
- Tadrart Acacus* (SC): VIII.6.2
- Tafilalt (MT): III.13.1.2, IV.9.2, IV.11.3, IV.11.5.3.2, IV.14.2.2, V.16.7, VI.1.3.1, VII.10.5.1, VII.10.5.2, VII.10.5.3, VII.11.6, VIII.2.5, VIII.3.2, VIII.5.4.3, VIII.5.5, VIII.6.1, VIII.10.1, VIII.10.3, VIII.11.2.2.3, VIII.12.4
- Tafna*: v. *Siga flumen*
- Tafrawt* (MT): VIII.10.4.1
- Tagant (SOc): VIII.5.6
- Tagast, *Thagaste, Souk Ahras* (N): III.10.1, V.5.1, V.20.3, VI.0, VI.6.2.1, VI.6.3, VI.10, VI.10, VI.10.3.2, VI.10.3.3, VI.10.3.5, VI.10.4.1, VI.10.4.2, VI.10.4.5, VI.13.2, VI.14.1, VI.14.3, VI.14.5, VI.15.1, VI.15.2, VII.11.3, IX.4.3.4, X.1.5, X.2.4, X.3.5, corpus § 41, corpus § 48.4
- Taghaza* (SOc): VII.10.5.2, VII.11.6
- Tagunit* (MT): VI.1.3.1
- Tahart, Tiaret* (MC): III.12.1, IV.11.2.2, VI.13.4.2, VI.14.6, VII.2.7, VII.4.1, VII.4.2, VII.5.6.1, VII.10.3, VII.11.5,

- VII.11.6, VII.13, VIII.5.5, IX.1.3.1, X.3.8
Tajnint, el-Atteuf (N): VI.13.4.2
Takrur (SOc): VIII.5.6
Tamazradt, Tamezret (T): III.13.1.2
Tamentit (SC): VII.10.5.2, VII.11.6
Tamgrut (MT): VIII.10.4.2
Tamgut n Imma Xliġa, Lalla Khadidja (muntanya) (MC): VII.5.4
Tamiagi: corpus § 15.7
Tamsna, Tāmasnā (MT): VIII.5.2.5, VIII.5.3, VIII.9.5, VIII.11.2.1
Tamuda (MT): VIII.1.1, VIII.1.2, VIII.3.1, VIII.3.2, VIII.5.1.1, VIII.5.1.2, VIII.9.8, VIII.10.2, VIII.11.1.1, VIII.11.1.2.1, VIII.12.2.3
Tamuda flumen, Θαλούδα?, Thaluda?, Martil (MT): VIII.5.1.2, VIII.9.8, VIII.11.1.1, VIII.12.2.3, IX.2.8.7.3
Tan-Tan (MT): VIII.9.5
Taoujjout (T): III.13.1.2
Taparura (B): V.1.2, IX.4.3.4
Taposiris Magna, Abusir (E): corpus § 2.1
Tayərdayt, Ghardaia (N): VI.13.4.2
Taqqat n Iliktawn (MT): VI.1.3.1
Tarfaya (MT): VIII.5.7
Targa (F): IV.1.3, IV.14.1.2.2
Tarhuna (T): III.9.2.2, III.13.1
Tarudant (MT): VIII.10.4.1, VIII.10.4.2, VIII.10.5
Tasaccora (MC): VII.3.3, VII.5.7, VII.11.5, IX.4.3.4, X.3.8
Tasāwa: v. *Thapsagum oppidum*
Tasili n Ajjār (SC): Intr. 10, IV.9.1, IV.9.2, IV.11.3, IV.2.2, IV.14.2.1, IV.14.2.2, VI.10.3.1.1, VIII.6.2, IX.1.2.2
Tassalit (SC): IV.8, IX.10.2.5
Tauquira, Ταυχειρα (C): II.1.2, II.4.1.1, II.8, II.11.2.3, II.12.1, II.12.2, II.13.1, IX.4.3.4, X.1.2, X.2.1
Taza (MT): VIII.2.5, VIII.4.2, VIII.5.1.1, VIII.5.4.1, VIII.10.2, VIII.11.2.2.1
Tazggurt, Zagora (MT): II.3.1.6, VI.1.3.1, VIII.2.8, IX.10.2.5
Tazrwalt (MT): IX.2.2.2
Tebaga (T, B): V.11.2
Tebes (E): 7.3, I.8.2, I.8.3, corpus § 20
Tebessa (muntanyes) (B): III.10.1, IV.6.5, V.5, V.6.3, V.8.6, V.8.8, V.20.4, V.21.2.1, VI.1.2.5, VI.6.5, X.2.3
Tedjere, Totchere (SC): IV.7
Telegma (N): VI.6.2.2
Tell nord-est (Z): V.5, V.5.2, V.7.1, V.16.6, V.20.1, V.20.2, V.20.3, V.21.2.1, V.21.2.2, VII.5.6, X.2.3
Tell Occidental: VII.5.5, VII.5.6, VII.10.3, VII.10.4, VII.11.3, VII.11.4, X.2.6; v. Atlas Tel·lià
Tenere (SC): IV.13.1
Tenerife (IC): VIII.10.6
Teniet Meksen (MS): VII.2.1, VII.3.3
Tepelte (Z): V.2.3
Tera (illa grega): II.1.1
Terenut (E): corpus § 43.1, corpus § 43.4
Tessa (riu) (Z): V.5.3, V.20.1, V.21.2.1
Tessala (muntanyes) (MC): VII.5.7
Tezaga, Tazega (Z): V.5.2
Thabraca, T(h)abarca, Tabarka, tbrk'n (N): II.5.5, IV.4.2.25, V.17.1, V.21.2.1, VI.1.1, VI.1.2.10, VI.6.1, VI.14.1, IX.4.1.2.1, IX.4.3.4, X.2.3
Thabudeos, Tabudium (N): VI.3.2, VI.6.4, VI.10.3.1.2, VI.14.6
Thaca (Z): V.2.3, IX.4.3.4
Thaenae, t'ynt (B): V.6.2, V.10.2, IX.4.1.2.1, IX.4.3.4
Thagaste: v. Tagast
Thagura (N): VI.6.2.1, VI.10.3.3, VI.14.3, IX.4.3.4
Thala (B): IV.6.5, V.2.1, V.6.3, V.8.6, V.20.4, V.21.2.1, VI.1.2.4, VII.9.3.2, IX.4.3.2, IX.4.3.4
Thaluda flumen (MT): VIII.5.1.2
Thamallula (MS): VII.5.2, IX.4.3.4
Thamugadi, Ταμούγαδι, Timgad (N): V.16.7, VI.4.3, VI.6.3, VI.6.4, VI.14.4, VI.14.5, VI.16, VIII.9.8, IX.4.3.4, corpus § 55.3
Thamusida, Ταμουσίδα (MT): VIII.1.1, VIII.1.2, VIII.3.1, VIII.3.2, VIII.5.2.3, VIII.6.1, VIII.7, VIII.9.8, VIII.11.1.2.4, VIII.12.2.2, IX.4.3.4
Thanaramusa (MC): VII.3.3, IX.4.3.4
Thapsagum oppidum, Tasāwa (F): IV.4.2.20, IV.13.4, IX.4.3.4, corpus § 15.7
Thapsus (B): V.2.1, V.10.2, IX.4.3.4, X.2.3
Tharros (Sardenya): V.1.1
Thebunte, Tabunte (T): III.12.4.1, IX.4.3.4
Thelepte (B): V.2.1, V.6.3, V.6.5, V.8.6, V.8.8, V.20.2, V.20.4, V.20.5, V.21.2.1, VI.1.2.5, VI.1.2.9, IX.4.3.4, X.2.3, corpus § 48.2, corpus § 51
Thelge oppidum (F): IV.4.2.5, IX.4.3.4, corpus § 15.7
Themetra (B): V.2.3, IX.4.3.4
Theueste (N): V.1.1, V.8.6, V.20.1, V.20.4, VI.1.2.4, VI.1.2.9, VIII.9.7.1, IX.4.3.4
Thibari (Z): VI.3.1, IX.4.3.4
Thibica (Z): V.2.3, IX.4.3.4

- Thibilis* (N): VI.6.2.1, VI.6.2.2, IX.4.3.4
Thigillaba (N): VI.1.2.1, IX.4.3.4
Thigimma (B): V.12.3, IX.4.3.4, IX.4.4.3
Thignica (Z): V.11.1, VI.9.3, IX.4.3.4
 Θυκάθ (MT): VIII.9.7.1, IX.4.3.4
Thimida Regia, Tindja (Z): VI.6.1, VIII.9.8, VIII.12.2.3, IX.4.3.4
Thinissut (Z): V.2.3, IX.4.3.4
Thintis, Θυτις (C): II.5, IX.4.3.4
Thisiduo (Z): V.5.1, IX.4.3.4
Thizica, Θισίκα (Z): V.5.2, IX.4.3.4
Thuburbo Maius (Z): V.2.3, V.20.1, V.20.4, VI.3.1, VI.10.3.1.1, IX.4.3.4
Thuburbo Minus (Z): V.2.5, V.5.1, IX.4.3.4
Thuburnica (Z): VI.3.1, VI.6.2.1, VI.9.3, VI.14.3, IX.4.3.4
Thubursicu Bure (Z): V.5.3, V.20.1, V.20.3, IX.4.3.4
Thubursicu Numidarum (N): V.5.1, V.1.2.2, VI.6.2.1, VI.10.3.3, VI.14.3, VI.15.1, VI.15.2, IX.2.8.4.1, IX.4.3.4, X.1.5, X.2.4, corpus § 30
T(h)uccabori, Touccabeur (Z): V.5.2, IX.4.3.4
Thugga, tbg'g (Z): V.1.1, V.2.3, V.5, V.5.3, V.11.1, V.20.1, V.20.3, VI.1.1, VI.1.3.3, VI.2, VI.3, VI.7.1, VI.9.3, VI.10.3.2, VII.6, IX.4.1.2.1
Thugga Terebintina (B): V.2.1, VI.7.3.3.1, IX.4.3.4
Thullium, Kef beni Fredj (N): Intr. 8, VI.1.2.2, VI.6.2.1, VI.10.3.2, VI.14.3, IX.4.3.4
T(h)unigaba (Z): V.5.2, V.20.3, IX.4.3.4
Thunusuda (Z): VI.10.3.3, IX.4.3.4
Thysdrus (B): V.10.2, IX.4.3.4
Tiaret: v. *Tahert*
Tibesti (SO_r): Intr. 10, IV.1.2.1, IV.1.3, IV.8, IV.11.2.2, IV.11.3, IV.13.5, IV.14.2.1, IV.14.2.2, IX.9.3.2
Tichilla (Z): V.5.1, IX.4.3.4
Tiddis, Castellum Tidditanorum (N): VI.1.3.3, VI.6.2.2, IX.4.3.4
Tidikelt (SC): VII.10.5.1, VII.10.5.2
Tidyin (MT): VIII.5.1.1, VIII.10.2
Tigaua (MC): VII.3.3, VII.5.6.2, VII.10.3, VII.11.3, IX.4.3.4, X.2.6
Tigimma (Z): V.12.3, IX.4.3.4, IX.4.4.3
Tigisi(s) (N): VI.1.2.5, VI.6.2.2, IX.4.3.4
Tigisi, Taourga (MC): VII.5.4.2, VII.10.2, VII.11.2, IX.4.3.4
Tigit (MC): VII.5.6.1, IX.4.3.4
Tillibari, Remada (T): V.12.1, IX.4.3.4
Timgilšt (MT): VIII.10.4.2
Timici, Sidi bou Chaïb (MC): VII.5.6.2, VII.7, IX.4.3.4
Timimun (SC): VII.10.5.1
Tin Mallal (MT): VIII.5.4.2
Tinbaktu, Timbuctu, Tombouctou (SC): III.13.4, IV.9.1, IV.11.2.3, IV.11.3, IV.13.2, IV.14.2.2, VIII.5.5, IX.10.2.5
Tine (Z): V.5.1, IX.4.3.4
Tingentera, Iulia Traducta (Península Ibèrica): corpus § 14
Tingi, Tinge, Tingis, Τίγγυς, Tingit, tyng' (MT): Intr. 11.1, V.14.3, VIII.0, VIII.1.1, VIII.1.2, VIII.3.1, VIII.3.2, VIII.5.1.3, VIII.5.2, VIII.5.2.1, VIII.5.2.5, VIII.6.1, VIII.7, VIII.8.1.1, VIII.9.4, VIII.9.7.1, VIII.10.1, VIII.10.2, VIII.11.1.2.1, VIII.11.1.2.3, X.2.7, corpus § 8.1
Tinyir (MT): VIII.10.3
Tipasa (MC): V.2.1, VII.2.5, VII.3.2, VII.3.3, VII.3.4, VII.5.4.1, VII.5.5, VII.5.6.1, VII.5.6.2, VII.6, VII.9.2.1, VII.10.3, VII.11.2, VII.11.3, X.2.6, corpus § 33.1, corpus § 41.27
Tigarmîn (T): III.12.2.2
Tir (Fenícia): V.1.1, V.5.4, VI.10.2.1.4, VIII.1.1
Tirimida (?): VII.9.3.2, IX.4.3.4
Titteri (muntanyes) (MC): VII.11.4
Tiṭṭawin, Tétouan (MT): Intr. 11.1, VIII.5.1.2, VIII.6.1, VIII.10.2
Tizi Mqqurn (MT): VIII.5.5
Tizi n Wuzzu, Tizi Ouzou (MC): VII.2.6
Tiznit (MT): VIII.5.6, VIII.10.4.1, VIII.10.4.2
Tkukt (N): VI.13.3
Tlal (riu) (T): III.10.2
Tmagourt (B): V.18
Tmssa (F): IV.1.3
Tobruk: v. *Antipyrgos*
Tocolosida, Takurat (MT): VIII.3.1, VIII.5.2.5, VIII.11.2.2.1, IX.4.3.4
Tocra (C): II.4.1.3, II.4.2.1
Trara (massís) (MC): VII.5.7
Trarza (SO_c): VIII.10.5, VIII.11.2.3, X.3.9
Tremuli (MT): VIII.5.2.2
Trípoli: v. *Oea*
Tritonis palus, chott el-Djerid (B): III.2.6, III.6.4, III.9.1, III.10.1, III.13.1.1, V.6.5, V.6.6, V.8.3, V.15.3, V.16.7, V.20.1, V.20.5, V.21.2.1, VI.5, VI.6.6, VI.13.4.4, VI.15.2
Tuat (MC): Intr. 10, IV.11.3, IV.11.5.3.2, VI.13.4, VII.5.8, VII.10.5.1, VII.10.5.2,

Í N D E X S

- VII.10.5.3, VII.11.6, VIII.5.5,
VIII.11.2.3
- Tuben*: corpus § 15.7
- Tubqal* (MT): VIII.5.4.2
- Tubunae, Tobna* (N-MS): IV.4.2.13,
V.20.3, VII.5.3.2, VII.11.1.3, IX.4.3.4
- Tubusuptu, Tiklat* (MS): VII.3.2, VII.5.4.1,
VII.5.4.2, VII.9.2.1, VII.10.2, VII.11.2,
X.2.5, corpus § 41.27
- Tucca* (MS): VI.6.2.2, VII.5.1, VII.11.1.2,
IX.4.3.4
- Tuggurt* (N): VI.13.4.3, VI.13.4.4
- Tugulus* (T): III.14.3, IX.4.3.4
- Tuletianos* (B): V.11.2, IX.4.3.4
- Tunis: III.13.4, V.16.7
- Tuniza, el-Kala, Calle* (N): V.13.2, VI.6.1,
VI.14.1, IX.4.3.4
- Tunnuna*: corpus § 65.11
- Turbice ciuitas* (MT): VIII.5.1.4, IX.4.3.4
- Turrus Tamalleni* (T): III.9.1, IX.4.3.4
- Tusuros, Thusurus, Tozeur* (B): III.2.6,
V.2.3, V.11.2, IX.4.3.4, corpus § 41.27
- Tuzuma*: v. *Zuma*
- Twasa* (F): IV.1.3
- Txad* (llac): Intr. 1.2, Intr. 10, IV.0, IV.1.3,
IV.11.2.1, IV.11.2.5, IV.11.5.1,
IV.14.2.2, IX.10.2.5, X.3.3, X.4.4
- Tanṭanuh* (SC-SOR): IV.13.5, IV.14.2.1
- Úmbria (Península Itàlica): V.2.1, V.20.1
- Útica, *Vtica* (Z): V.1.1, V.2.1, V.2.3, V.5.1,
V.6.1, V.10.1, V.19, V.20.1, V.21.2.2,
VI.6.1, VI.6.2, VIII.1.1, X.2.3, corpus §
8.1, corpus § 9.2
- Vabar, Oued Daas* (MC): VII.5.4.1,
VII.11.2
- Vadis*: v. *Badias*
- Vaga, Beja* (Z): V.2.2.2, V.5.3, V.20.1,
V.20.3, VI.3.1
- Vagal* (MC): VII.5.6.2, X.2.6
- Vazari* (Z): V.5.2
- Vcchi Maius* (Z): VI.3.1
- Vccula* (Z): V.5.2, V.7.1, V.20.3
- Verecunda* (N): VI.6.4
- Vescera, Biskra* (N): IV.4.2.17
- Vicus Phosphorianus* (N): VI.1.3.3
- Vicus Verecundensis* (N): VI.1.3.3
- Vina* (Z): V.2.3
- Viscera*: corpus § 15.7
- Vita* (B): corpus § 48
- Volubilis, Wulīlī, Walili* (MT): V.2.1,
VII.5.7, VII.10.4, VII.11.5, VIII.0,
VIII.1.1, VIII.1.2, VIII.2.3, VIII.2.5,
VIII.3.1, VIII.3.2, VIII.4.2, VIII.5.2,
VIII.5.2.5, VIII.5.4.1, VIII.6.1, VIII.8.3,
VIII.11.1.2.1, VIII.11.1.2.2,
- VIII.11.2.2.1, VIII.12.2.2, VIII.12.3,
X.2.7, X.3.8
- Vopisciana* (MT): VIII.3.2, VIII.5.2.3,
VIII.9.2
- Vppenna* (B): V.11.2
- Vreu* (Z): V.5.2
- Vthina* (Z): V.20.4
- Vtica*: v. *Útica*
- Vzali(s)* (Z): V.2.3, V.5.2, V.20.1, V.20.3
- Vzelis* (N): VI.6.2.2
- Vzali Sar* (Z): V.5.2
- Vzappa, wzp 'n* (B): V.6.3, V.11.2, V.21.2.1,
IX.4.1.2.2
- Wadan* (SOc): VIII.5.6
- Waddai, Ouaddaī* (SOR): IV.11.2.2
- Wadi Agial* (F): IV.7, VI.13.3
- Wadi Antar* (T): III.9.1
- Wadi el-Amud* (T): III.9.1, III.9.2.2, VI.10.1
- Wadi Oum el-Agerem* (T): III.9.1, III.9.2.3
- Walata: v. *Iwalatān*
- Wargla* (N): Intr. 10, III.12.1, III.12.2.3,
IV.2.2, IV.11.3, IV.14.1.1.4, VI.13.1,
VI.13.4.1, VI.13.4.2 VI.13.4.3,
VI.13.4.4, VI.14.6, VII.4.2, VII.10.5.1,
VII.11.5, VII.11.6, VIII.11.2.3
- Warsnis, Ouarsenis, al-Wanšarīs* (MC):
V.3, VII.2.1, VII.4.1, VII.4.2, VII.5.5,
VII.5.6, VII.5.6.1, VII.5.6.2, VII.10.3,
VII.11.4, VIII.3.1
- Warzazat* (MT): VIII.5.4.3, IX.10.2.5
- Xènuā, Chenoua* (muntanya) (MC):
VII.3.3, VII.5.5, VII.5.6.2, VII.10.3
- Zabi* (MS): VII.3.3, VII.4.2, VII.5.3.2,
VII.11.1.3
- Zaccar* (muntanya): VII.2.1, VII.2.5,
VII.3.4, VII.5.6.2, VII.9.1, VII.9.3.3
- Zagora*: v. *Tazggurt*
- Zama Regia, Zama Maior* (Z): V.2.1,
V.12.2, VI.3.1, VI.6.1, IX.4.4.3
- Zama Minor*: IX.4.4.3
- Zarai* (N): VI.4.3
- Zarath* (T): III.14.1.3, V.12.1
- Zattara* (N): VI.6.2.1, VI.14.3, X.2.4
- Zauiet el-Mahgiub* (T): III.9.1, III.9.2.2
- Zawiet Msus* (C): II.4.2.6, II.10.3
- Zawīla* (F): III.12.1, III.12.2.2, IV.1.3, IV.8,
IV.13.1, IV.14.2.2, IX.10.2.5
- Zelten* (T): III.6.3
- Zemmur* (SOc): VIII.5.6
- Zem-Zem* (riu) (T): Intr. 10, III.2.2, III.6.1,
III.10.2, III.14.3, III.14.6, III.15.1,
III.15.2
- Zilil* (MT): VIII.1.1, VIII.1.2, VIII.3.1,
VIII.3.2, VIII.4.1, VIII.5.2.1, VIII.7,
VIII.11.1.2.3, IX.4.1.2.1

Zilis, Ζήλις, 'šlyt, *Dchar Djedid*, *Asila*,
Azila (MT): VIII.5.2.1, IX.4.1.2.1
Zillah, *Zella* (T): Intr. 6, II.11.2.5, III.0,
III.6.2, III.6.3, III.7.3, III.13.4, III.14.7,
III.14.8, III.15.2, IV.8, IX.10.2.5
Ziqua, *Zigga*, *Zaghuan* (Z): V.12.4, IX.8.2
Zliten (T): III.9.2.3
Zraoua (T): III.13.1.2
Zuara, *Zuwāra* (T): III.9.1, III.12.1,
III.13.3, III.14.1.3, IV.14.1.1.4

Zucchabar (MC): VII.3.2, VII.3.3,
VII.5.6.2, VII.11.3, X.2.6
Zufocenses/Zuforenses (Z): V.5.2
Zuma, *Tuzuma* (N): V.12.2, IX.4.4.3
Zuwāga (T): III.13.3
'Ayn el-Wadi (E): I.6.4
Ēyyaši (muntanya) (MT): VIII.5.4.2

3. Índex de tribus i confederacions

Abannae (MC): VII.5.8
'Αδυρμαχίδαι: corpus § 2
Afri, *gens Afrorum*, 'Αφροι (Z): Intr. 2.2,
I.6.2, V.5.2, V.7.1, V.14, V.20.3,
VI.10.1, X.1.4, corpus § 41, corpus §
44.1, corpus § 56.3
Ağar Fazzān (F): IV.1.3
Αἰζαροι (Marmàrica): II.2.1, II.5.1
'Αμμῶνιοι, *ammonis* (E): I.4.2, I.5.2, I.6.1,
II.10.1.2, II.10.1.3, corpus § 2.3, corpus
§ 2.4
Anacutas (B?): V.8.1
'Ανάγομβροι (E): I.4.2
'Ανειρίται (Marmàrica): II.2.1
'Αράγκαι (SC): IV.6.1
'Αραράκηλες (C): II.2.1
'Αρεακίδαι (B): V.8.2, V.20.2
Artennites (MC): VII.2.5
Arzuges (T, B): III.2.6, III.6.4, III.10.1, V.3,
V.6.5, V.8.3, V.11.2, V.15.3, V.20.2,
V.20.5, VI.11.4, corpus § 41.21, corpus
§ 41.27, corpus § 48.2, corpus § 51.2
'Ασαράκαι (SC): IV.6.2
'Ασβύ(σ)ται, *Asbytae* (C): II.2.1, II.4.1.1,
II.11.1, corpus § 2, corpus § 15.6
'Ασκαλις: V.11.2
'Αστακούρες (T): III.6.4
Aštukn (MT): IX.2.2.2
At Brahim (N): VI.13.4.3
At Sisin (N): VI.13.4.3
At Waggin (N): VI.13.4.3
At Willul, *Iwilluln* (T): III.13.3
'Αταράντες, *atarants* (T o SC?): IV.0,
IV.4.2.4, IV.8, IV.14.1.2.5, VIII.9.1.3,
corpus § 2.7
'Ατλάντες, *atlants* (SC): IV.0, IV.8,
IV.14.1.2.5, VIII.5.4, VIII.9.1.1,
VIII.9.3.1, corpus § 2.7, corpus § 14.4
Αύγίλαι (Marmàrica): II.2.1

Αύσχίσαι (C): II.2.1, corpus § 2, corpus §
7
Αύσέες: corpus § 2
Austur(iani), *Αύξωριανοί* (T): I.6.2,
II.2.2.2, II.10.1.1, II.10.1.3, III.1.3,
IX.9.4, corpus § 44.1
Autololes (MT): VIII.0, VIII.2.1, VIII.3.1,
VIII.5.2.4, VIII.5.3, VIII.9.5,
VIII.11.1.2.4, VIII.11.2.1, corpus § 18.1
Awarba, *Awraba* (MT): VIII.4.2
Āwlād Däymān (SOc): VIII.10.5
Ayt Bu Gmmiz (MT): VI.1.3.2
Ayt Bu Zra (MT): VIII.10.2
Ayt Buyaḥi (MT): VIII.10.2
Ayt Dads (MT): VIII.10.3
Ayt Ḥdiddu (MT): VI.1.3.1, VIII.5.5,
VIII.10.3, IX.2.2.2
Ayt Iḥya (MT): VI.1.3.1, VIII.5.3, VIII.5.5,
VIII.10.3
Ayt Izdg (MT): VI.1.3.1, VIII.5.5,
VIII.10.3, IX.2.2.2
Ayt Iznasn (MT): VII.10.4, VII.11.5,
VIII.10.2, IX.2.8.3.1
Ayt Maṣṣur (MT): VIII.10.2
Ayt Menacer (MC): VII.5.5, VII.9.2.2,
VII.9.3.2, VII.10.3
Ayt Menad (MC): VII.5.5
Ayt Mgild (MT): VIII.10.3, IX.2.2.2
Ayt Mḥamd (MT): VIII.10.3
Ayt Mryad (MT): VI.1.3.1, VIII.5.5,
VIII.10.3, IX.5.2
Ayt Msad (MT): VI.1.3.2
Ayt Nḍir (MT): VIII.10.3
Ayt Saddn (MT): VIII.10.3, IX.2.8.9
Ayt Sddrat (MT): VI.1.3.1, VIII.10.3,
IX.2.8.9
Ayt Sgugu (MT): IX.2.2.2
Ayt Snus, *Beni Snous* (MC): VII.10.4,
VII.10.5.3, VII.11.5, VIII.10.2

- Ayt Syrušn* (MT): Intr. 14.1, VII.10.4, VII.10.5.3, VII.11.5, VIII.5.5, VIII.10.2, VIII.10.3, IX.1.2.2, IX.2.2.2, IX.9.6.7
- Ayt Suxman* (MT): VI.1.3.2
- Ayt Seid* (MT): VIII.10.2
- Ayt Tudyā* (MT): VIII.10.3, IX.2.8.9
- Ayt Tuzin* (MT): VIII.10.2
- Ayt Uryayl* (MT): VIII.10.2
- Ayt Warayn* (MT): VII.10.5.3, VIII.10.2, VIII.10.3, IX.1.2.2, IX.9.6.7
- Ayt Wawzgit* (MT): VIII.10.4.1
- Ayt Wazitān* (T): III.13.4
- Ayt Yaflman* (MT): VI.1.3.1, VIII.5.5, VIII.10.3
- Ayt Yiḡfran*: V.7.1
- Ayt Yusi* (MT): VIII.10.3
- Ayt Zgg^wat* (MT): VIII.10.3
- Ayt Zmmur* (MT): VIII.10.3
- Ayt Ēisa* (MT): VI.1.3.1, VIII.5.5, VIII.10.3
- Ayt Elwan* (MT): VI.1.3.1
- Ayt Etab* (MT): VI.1.3.2
- Ayt Eḡṭa* (MT): IV.11.5.3.2, VI.1.3.1, VIII.5.5, VIII.10.3, IX.5.2
- Ayt Ēyyaš* (MT): VIII.10.3, IX.2.2.2
- Azqār*: v. *Kel Ajjār*
- Βάκαλες (C): II.2.1, II.4.5.1, II.11.1
- Βακάται (Marmàrica): II.2.1
- Baniurae, Baniures, Βανουῦβαι* (MT): Intr. 9, VIII.2.2, VIII.3.1, VIII.5.2.5, VIII.9.6, VIII.11.1.2.4, corpus § 18.1
- Banū Hilāl*, tribus hilalianes (àrabs): III.1.3, III.12.1, V.5.4, V.16.7, VIII.5.3, VIII.10.5
- Banū Ḥattab* (F): IV.1.3
- Banū Hassān* (àrabs): VIII.10.5
- Banū Masgūr* (T): III.13.1.1
- Banū Ma'qil* (àrabs): VIII.10.5
- Banū Qaldīn* (F): IV.1.3
- Banū Sulaym* (àrabs): III.1.3, IV.1.3, V.5.4
- Banū Wartāgin*: III.13.4
- Banū Waḡṭās*: III.13.4
- Banū Zammūr* (T): III.13.1.1
- Baḡāma* (SC): IV.13.2, IV.13.3, IV.14.2.2
- Baquates, Οὐακούατες* (MT): VII.2.1, VIII.2.3, VIII.2.5, VIII.3.1, VIII.5.2.5, VIII.11.1.2.2, VIII.11.2.2.1, IX.2.8.1.2
- Barānis*: VIII.4.2; v. també senhages
- Bardāma* (SC): IV.13.2
- Βαρκίται / Βαρκαῖοι (C): II.2.1
- Barzifulitani* (MC): VII.2.3
- Βασσαχεῖται (Marmàrica): II.2.1
- bàvars orientals, Bauares* (MS): VII.2.1, VII.2.7, VII.3.3, VII.5.1, VII.5.4.2, VII.9.2.1, VII.10.2, VII.11.1.2, VII.11.2, corpus § 29, corpus § 41.27
- bàvars occidentals, Bauares* (MC): VII.2.1, VII.4.1, VII.5.6.1, VII.10.3, VII.11.4, VIII.3.1, VIII.5.6, VIII.11.1.2.2
- Ben Halima* (MC): VII.10.3
- Βλέμ(μ)υες (E): I.6.7
- Bostraei* (Marmàrica): II.2.1
- Bql* (E): I.1.1.2
- Burei* (MC): VII.2.5
- Caprarienses* (MC): VII.5.8
- Capsitani* (B): V.6.5, V.15.3
- Caunes* (T?): V.8
- Χαττανοί(E): I.4.2
- Cinithi, Κινίθιοι* (T): III.3, III.6.4, V.6.4, V.8.4, V.20.5, VI.3.2
- Cisori* (SC): IV.6.3
- Curbissenses*: v. *Gurbissenses*
- ÇRMMH (N): VI.1.2.2
- Dammar* (T): III.12.2.2
- Danhaḡa* (MT): VIII.5.2.2
- Daratitae* (MT): VIII.5.4.3
- Dāwšāhak* (SC): IV.9.2, IV.11.2.3
- Ḍarīsa* (T): III.12.1, III.13.3, III.14.2
- Eropaei* (T): III.14.1.3
- farusis, Φαρούσιοι (MT) : VIII.9.5, VIII.11.2.2.3, X.1.6, corpus § 12.2; v. *Perorsi*
- Feratenses* (MC): VII.2.3
- Fluminenses* (MC): VII.2.3
- Frexes* (B): III.13.1.1, V.6.5, V.8, V.8.6, V.15.3, V.20.2, V.20.4, corpus § 48, corpus § 51, corpus § 56.1
- Fraichich* (B): V.8.6
- Fraxinenses* (MS): VI.3.2, VI.15.2, VII.2.2, VII.5.3.1, VII.5.4.2, VII.11.1.3, corpus § 29
- Gaetuli*: v. *getuls*
- gamfasants, Γαμφάσαντες: VIII.9.3.1
- garamants, Γαράμαντες, *Garamantes* (F): Intr. 2.2, Intr. 6, III.1.2, III.6.1, III.6.2, III.6.4, III.7.3, III.14.7, IV.0, IV.1, IV.2, IV.4.2.5, IV.6.4, IV.10, IV.12, IV.14.1, IV.14.1.2.5, IV.14.3, V.13.2, VI.1.2.9, VIII.9.1.1, VIII.9.1.3, VIII.9.3.1, IX.9.3.1, IX.10.2.5, X.2.2, X.3.3, X.4.4, corpus § 2, corpus § 2.7, corpus § 15.6, corpus § 15.7, corpus § 28, corpus § 49.1, corpus § 59.1
- Gebalusii* (MS): VII.5.1
- getuls, *Gaetuli, Getuli*: Intr. 1.1, Intr. 2.2, I.6.2, III.2.5, III.14.6, IV.1.2.1, V.6.5, VI.1.2.2, VI.1.2.4, VI.1.2.9, VI.3.1, VI.6.6, VI.14.3, VI.14.6, VII.3.2, VII.5.3.2, VII.10.5.1, VII.11.1.3, VIII.0, VIII.9.5, VIII.11.1.2.4, IX.9.4, X.3.3,

- X.3.5, corpus § 9.1, corpus § 22.1, corpus § 31, corpus § 60.3
 Γιλιάμ(μ)αι (Marmàrica): II.2.1, corpus § 2
 Γινδάνες: corpus § 2
 Γωνιώται (E): I.4.2, I.6.7
Gubul tribus (N): VI.1.2.4, VI.1.3.3
Guddāla (SOc): VIII.5.6
Gurbissenses, Curbissenses (T): III.13.1.1, V.8.4
 Γύζαντες: corpus § 2
Hawwāra (T): III.12.1, III.12.2.2, VIII.4.2, VIII.5.6
 Ἑρπεδητάνοι (MC): VII.5.7
Ibarkorāyān (SC): IV.9.2, IV.14.2.2
Ibqquyn (MT): VIII.2.3, VIII.10.2
Icampenses (MC): IX.4.3.4
Id aw Izimr (MT): IX.8.4.1
Id aw Tanan (MT): VI.1.3.3
Idāblāhsan (SOc): VIII.10.5
Iesalenses (MS): IX.4.3.4
Ifansenses (Marmàrica): II.2.1, IX.4.3.4
Iflissān (MC): VII.2.3
Ifuraces (T): III.2.8, III.13.1.1, IX.4.3.4
Igdalān: IV.9.2, IV.14.2.2, V.11.1
Igdmīwn (MT): IX.2.2.2
Igrwan (MT): VIII.10.3
Igznnayn (MT): VIII.10.2
Ihnsaln (MT): VI.1.3.2
Ikbdann (MT): VIII.10.2
Ikutamn, Kātama, Kutāma (MC, MT): VII.2.7, VIII.4.2, VIII.5.2.2, VIII.10.2, IX.4.3.4
Illaln (MT): VI.12.2.9
Imsmudn: v. *masmudes*
Ināslāmān (SC): IV.9.1
Infusn, Nafūsa (T): III.12.1, III.12.2.2, III.13.1.1
Iontii, Ἰοντιοί, Ἴωνες (N): VI.1.2.10
Iqlēiyn (MT): VIII.10.2
Isābātān (SC): I.1.1.2
Isaflenses (MC): V.3, VII.2.3, VII.2.4, VII.9.2.1, VII.10.2, IX.4.3.4, corpus § 41.27
Isandālān: IV.9.2
Ishajjn: v. *senhages*
Išnwiyn, Chenoua: VII.5.5
Iubalena natio, Iubaleni (MS): VII.2.4, VII.3.4, VII.5.4.2, VII.11.2
Iwāllāmmādān (SC): IV.3, IV.4.2.4, IV.9.1, VIII.9.1.3, IX.1.2.2
Iwilluln: v. *At Willul*
Iznatn: v. *zenates*
Izayann (MT): VIII.10.3
Iznagn: v. *senhages*
Jbala: VIII.5.1.2, VIII.9.3.1
 Κάβαλες: corpus § 2
Kel Adyay (SC): IV.9.1, IX.1.2.2
Kel Ahāgggar (SC): IV.3, IV.9.1, IX.1.2.2
Kel Ajjār, Azqār (SC): IV.3, IV.9.1, IV.13.5, IV.14.2.1, IX.1.2.2
Kel Atāram (SC): IV.4.2.4, IV.9.1, VIII.9.1.3
Kel Āwāy: IV.9.2, IV.14.2.2
Kel Ayār (SC): IV.3, IV.9.1
Kel Dānnæg (SC): IV.9.1
Kel Gārās: IV.9.2, V.11.2
Kel Ifuyas (SC): IV.9.1, IX.1.2.2
Keltiones (T): § III.4
Kidamensii (T): III.14.7
kīl dafar (SC): IV.9.2, IV.14.2.2
kīlfarūk (SC): IV.9.2, IV.14.2.2
kīlmakzan (SC): IV.9.2, IV.14.2.2
kīlsānadat (SC): IV.9.2, IV.14.2.2
kīltamūī (SC): IV.9.2, IV.14.2.2
 Κοιδαμούσιοι (MS): VII.2.7
Laguatan, Laguantan, Ilaguas, Leuathae, Lawāta: Intr. 9, I.5.9, I.6.5, II.2.2.1, II.2.2.2, II.10.1.1, II.10.1.3, II.11.2.4, II.11.2.5, III.1.3, III.2.1, III.10.2, III.12.2.2, III.13.1.1, V.8, V.8.6, V.20.4, IX.9.4, IX.9.6.6, X.4.4, corpus § 56.1, corpus § 61.2
Lamāya (T): III.12.1, III.12.2.2, III.13.3, III.14.2
Lamtūna, Lamtūna (SOc): IV.13.6, IV.14.2.2, VIII.5.6, VIII.10.5
Lawāta: v. *Laguatan*
lbw: v. *rbw*
 Λεσάνκοι / Λισάνκοι (C): II.2.1, II.8
 Λιβύαρχαι (Marmàrica): II.2.1
 Λίβυες, *Libyci*: Intr. 1.1, Intr. 2.2, I.1.1.1, I.4.2, I.7.3, I.7.4, I.8.1, II.0, II.11.1, X.1.1, corpus § 2, corpus § 2.11
Libyes Aegyptii (E): I.6.1, I.6.6.1, I.8.2
 Λιβυφοίνικες, *Libyphoenices, libicofenicis* (T, B, Z): III.1.2, III.2.4, III.14.1, III.15.1, VI.10.2.1.4, X.2.3, X.3.2, corpus § 8.4
lixites, Λιξίται, Lixitae (MT): VIII.2.4, VIII.9.3.1, VIII.11.2.2.3, corpus § 1
 Λωτοφάγοι, *Lotophagi, lotōfags* (T): III.2.3, III.4, III.13.2, corpus § 2
Macae, Μάκαι, maces (T): III.1.1, III.2.2, III.4, III.6.2, III.7.3, III.10.2, III.12.4.1, III.13.1.1, III.14.1.3, III.14.3, III.15.1, III.15.2, IV.14.1.1.1, X.3.3, corpus § 2, corpus § 7, corpus § 15.6
Macares (T): III.13.1.1, V.8
Maccui (MC): VII.5.6.2, VII.10.3

- Maccuritae, gens Maccuritarum*: corpus § 59.1
- Macenites* (MT): VIII.0, VIII.2.3, VIII.2.5, VIII.3.1, VIII.11.1.2.2, VIII.11.2.2.1
- Μάχλυες: corpus § 2
- Madāsa* (SC): IV.13.2, IV.14.2.2
- Maddūsa* (SOc-SC): IV.13.6, IV.14.2.2
- Madyūna* (F): IV.1.3
- Μακατούται (C): II.2.1, III.10.2
- Μακέται (C): II.2.1
- Μακκοῦραι (MC): corpus § 59.1
- Marazig* (B): V.8.3
- Mareotae* (E): I.4.2, I.7.1, corpus § 2.1
- Μαρμαρίδαι, *Marmarides* (Marmàrica): II.2.1, V.8, corpus § 2, corpus § 7
- Masaesyli, masesils* (MC): V.1.1, VI.1.1, VI.1.2.9, VII.1, VII.3.1, VII.5.7, VII.6, VIII.1.2, X.3.7
- ΜΑCΓΞ (E): I.5.4, I.5.7, I.5.9, I.6.2, I.8.1, IX.2.8.2.5, IX.10.2.6, X.3.1, corpus § 15.2, corpus § 61.1
- masmudes, *Mašmūda, imsmudn*: (MT): VIII.5.3, VIII.5.4.2, VIII.5.6, VIII.9.2, VIII.10.2, VIII.10.4.2, VIII.11.2.1, VIII.11.2.2.2, IX.1.2.2, IX.9.4, IX.10.2.9
- Massyli, mswl(y), massils* (N): I.1.1.2, V.1.1, V.11.2, VI.0, VI.1.1, VI.1.2, VI.1.2.1, VI.1.2.9, VI.1.3.4, VI.2, VI.6.1, VI.14.2, VII.1, VIII.9.5, IX.8.4.19, X.1.5
- ΜΑCΤΙΚΟC (E): I.5.4, corpus § 62
- Μαστίται (E): I.4.2, I.6.7, I.7.4, corpus § 62
- Mastraciani* (B): V.3, V.6.5, V.15.3, V.20.5
- Masūfa* (MT): VIII.5.4.3, VIII.5.6
- Māṭūsa* (T): III.13.1.1
- Mauri, Maurensii, Μαυρούσιοι*: Intr. 1.1, Intr. 2.2, I.6.2, IV.14.1.1.8, V.2.3, V.4, V.7.1, VI.1.2.4, VI.1.2.9, VI.6.4, VIII.1.2, VIII.2.7, VIII.5.1.1, VIII.9.4, VIII.9.5, VIII.11.2.2.3, corpus § 8.3, corpus § 12.1, corpus § 15.3
- Maxitani* (Z): V.1.2, V.7.2, V.20.1, X.1.4
- Μάξυες: II.4.8.3, corpus § 2, corpus § 61.1
- Μάζυες: VIII.9.3.1, IX.10.2.6, corpus § 2, corpus § 61.1
- Mazaci* (N): VI.10.3.3, corpus § 41.33; v. també *Mazices*
- Mazāta* (T): III.12.1, III.12.2.2
- Mazices, Μάζικες, Μάσικες, Mazici, Mazaces, Mazaci, mazics*: Intr. 1.1, Intr. 1.2, Intr. 2.1, Intr. 2.2, Intr. 4.2.2, I.4.2, I.5.4, I.5.7, I.5.9, I.6.2, I.6.5, I.6.7, I.7.4, I.8.1, II.10.1.1, III.2.7, V.3, V.7.1, V.7.2, VI.10.1, VI.10.3.1.1, VI.10.3.3, VII.2.1, VII.2.5, VII.3.4, VII.5.6.2, VII.9.3.3, VII.10.3, VII.11.4, VIII.2.6, VIII.5.1.1, IX.2.8.2.5, IX.8.2, IX.2.8.5, IX.2.8.7.3, IX.10.2.6, X.3.1, corpus § 2, corpus § 33, corpus § 42.1, corpus § 42.2, corpus § 43, corpus § 44.1, corpus § 58.1, corpus § 65.3
- Memnocones* (C): II.2.1
- Μεταγωνῖται (MT): VIII.2.6, VIII.5.1.1
- mhswn* (E): I.1.1.2
- Miknāsa* (MT): VIII.2.5, VIII.5.5
- Misiciri, MSKRH* (N): VI.1.2.2, VI.1.2.3, VI.1.3.3, VI.6.2.1, VI.10.3.2, VI.14.3
- Μουχθούσιοι (T): III.6.4
- mšwš* (E): I.1.1.2, I.1.2, I.5.1
- Musones* (MC): VII.5.6.2, VII.10.3
- Musulames* (N): VI.0, VI.1.2.4, VI.1.2.5, VI.1.3.3, VI.14.4, VI.15.2, VII.3.3, VIII.1.2, corpus § 22
- Musunei* (MC): VII.2.5
- Musuni, gens Musuniorum* (B): V.8.8, V.20.4, VI.1.2.5
- Nababi, Nababes* (MC): VII.5.4.2
- Nabatae* (Marmàrica): II.2.1
- Naffur* (T): III.13.1.1, V.8.6
- Nafūsa*: v. *Infusn*
- nasamons, Νασαμῶνες, *Nasamones* (C): Intr. 9, II.2.1, II.2.2.1, II.2.2.2, II.10.1.1, II.10.1.2, II.10.1.3, II.11.2.5, III.1.2, III.2.1, III.4, VI.10.3.1.1, VIII.9.3.1, X.4.4, corpus § 2, corpus § 2.3, corpus § 7, corpus § 15.6, corpus § 15.9
- Nattabutes, gens Nattabutum* (N): VI.1.2.7, VI.11.4
- NBIBH, *Nababes?* (N): VI.1.2.2
- NFZIH (N): VI.1.2.2
- Niciues, Nicibes* (N): V.2.2.2, VI.1.2.8, VI.6.2.2
- Nigize* (C): II.2.1
- Niteris natio*: corpus § 15.7
- Nitibrum natio*: corpus § 15.7
- Νιτριῶται (E): I.4.2
- NNDRMH (N): VI.1.2.2
- Νοβάται, Νοῦβαι (E): I.6.7
- Numidae, gens Numidarum* (N): Intr. 1.1, Intr. 2.2, IV.14.1.1.8, V.7.1, VI.1.2.3, VI.1.2.4, VI.14.3, corpus § 22.1, corpus § 60.3
- Nuntii* (T, B): V.6.5, V.8.9, V.20.2, V.20.5, corpus § 51
- Νυγβηνοί (T): III.6.4
- ᾽Ογδαιμοι (E): I.4.2
- Οἰβί(λ)αι (Marmàrica): II.2.1
- payat* (E): I.1.1.2

- Perorsi* (MT): VIII.5.4.3, VIII.9.5; v. *farusis*
 Φαρούσιοι: v. *farusis*
Phazanii (T, F): III.1.2, III.14.7, IV.1.1
 Ψύλλοι, *Psylli* (C): II.2.1, corpus § 2, corpus § 2.6
Ġumāra: VIII.5.1.2, VIII.10.1, VIII.10.2
Qabilla (T): III.12.2.2
Qamnūriyya (SOc): VIII.5.6
qhq (E): I.1.1.2
Quinquegentiani, Quinquegentanei (MC):
 Intr. 9, VI.1.3.3, VII.2.1, VII.2.3, VII.2.5, VII.2.6, VII.5.4.2, VII.9.2.1, VII.10.2, VII.11.2, corpus § 41.27
qyqš (E): I.1.1.2
rbw (*lbw*) (E): I.1.1.2, I.1.2, I.8.1, corpus § 2
Sadrāta (T): III.12.2.2
senhages, Iznagn, Isnhajn, Šanhāġa, zenagues: III.9.1 (*Messegganis*), VIII.4.2, VIII.5.4.2, VIII.5.6, VIII.10.2, VIII.10.5, VIII.11.2.3, IX.1.2.2, IX.9.4, IX.9.6.7, IX.10.2.9, X.3.9
 Σέντητες (Marmàrica): II.2.1
Silcadenit (T?): V.8
Silzactae (T?): V.8
Siluacae (T?): V.8
Siluaizan (T?): V.8
Simusdisae (T?): V.8
 Σοκόσσιοι (MT): VIII.5.1.1
Suburbures (N): VI.1.2.5, VI.11.4, VII.5.2
Šanhāja Srayr, isnhajn (MT): VI.1.3.3
Šaġarāsan (SOc-SC): IV.13.6, IV.14.2.2
Tāndya (SOc): VIII.10.5
 Ταπανίται (Marmàrica): II.2.1
Tāšumša (SOc): VIII.10.5
 Θάλαι (SC): IV.6.5, IX.4.3.2
Tmsman (MT): VIII.10.2
Tināwata (T): III.12.2.2
Tināwut (T): III.12.1, III.13.4
ṭhnw (E): I.1.1.1, I.5.1, I.8.1, X.1.1
ṭmhw (E): I.1.1.1, I.1.1.3, I.3.3.2, I.5.1, I.8.1, X.1.1
Udalān (SC): IV.9.1, IX.1.2.2
Vcutamani, Vcutumani, Vcutami (MS): VII.2.1, VII.2.7, VII.5.1, VII.11.1.2, IX.4.3.4
Viscera natio (N?): IV.4.2.17
Vzalaē (B): V.8.10, V.20.4
 Yatansir (SC): IV.13.6, IV.14.2.2
Yazamratan (T): III.12.2.2
ysbtn (E): § I.1.1.2,
Zanāta: v. *zenates*
Zandāġa (T): III.12.2.2
Zaġāwa (T, F): IV.13.4
 Ζάηκες: corpus § 2
Zawāġa (T): III.12.1, III.12.2.2, III.13.3, III.14.2
Zawāra (T): III.12.1, III.13.3, III.14.2
 Ζεγρήνσιοι, *Zegrenses* (MT): II.3.1.6, VI.1.3.3, VIII.2.2, VIII.2.7, VIII.3.1, VIII.5.2.3, VIII.5.2.5, VIII.11.1.2.4
zenagues: v. *senhages*
zenates, Iznatn, Zanāta: I.5.6, III.12.1, III.12.2.2, III.13.3, III.14.2, V.11.1, VIII.5.4.2, VIII.5.6, IX.1.2.2, IX.9.4, IX.10.2.9
 Ζυγείς (E): I.4.2

4. Índex de personatges antics i medievals

- Abraham, Ibrahim: IX.8.3.10
 Abū 'Ubayda: III.12.2.2
 Adeodat, *Adeodatus*: VI.10.2.1.2, corpus § 41.1
 Adhèrbal, *Adherbal*: VI.3.1, VI.8
 Αδικραν: II.4.1.1
Aedemon: VIII.3.1
Aemilia Pudentilla: III.14.1.1
 Agató: corpus § 61
 Agàtocles: V.11.1, VI.1.1
 Agripa: VIII.9.1.1
 Αιλυμας: V.11.1, VI.1.1, IX.2.3.1
 Alexandre el Gran: I.5.1, II.12.1, corpus § 55.4
Amamällān: IV.3
Aniguran: IV.3
 Ανταλας, *Antalas*: V.6.1, V.8, V.8.6, V.11.2, V.11.5, V.20.4, corpus § 56.1
Antef II (E): I.3.2.1.
Antoninus Fussaliensis: VI.10.2.1.2, VI.11.4, corpus § 41.30, corpus § 41.31, corpus § 41.32
Aptus: corpus § 41.27
 Arabió: VI.3.1, VI.8
Artaban: V.20.4
Asellicus: corpus § 41.27
 Ἀσκαλις: VIII.1.2, VIII.8.1.1
 Ašīl: III.12.1

- August, Octavi: V.2.1, V.20.1, VII.5.4.2, VIII.1.2
Aureli de Macomades: VI.10.2.1.2, VI.11.4
Aureli Donat de *Golas*: III.7.4
Aurelius Litua: VII.3.3
Autàrit (*Autaritus*): V.20.1
Autiliten: V.8
Axido: VI.4.2
Baga: VII.3.1, VIII.1.2, VIII.8.1.4
Ballon: V.3
Βάπτος (C): II.1.1, II.3.2.1, corpus § 2.5
Belisari: corpus § 51, corpus § 55
Bellen: corpus § 33.1
Bocchus el Jove: VII.3.1, VII.3.2, VIII.1.2, VIII.8.1.7, IX.8.4.5
Bocchus el Vell, Βόγος: III.9.1, VI.3.1, VII.3.1, VIII.1.2, VII.5.5, VII.7, VIII.1.2, VIII.5.2.5, VIII.7, VIII.8.1.7, VIII.8.1.9, VIII.9.4, VIII.11.2.2.3, VIII.12.2.2, IX.8.4.5, corpus § 5.2, corpus § 8.5, corpus § 19.1
Bogud, *Bocut*: VII.3.1, VII.7, VIII.1.2, VIII.7, VIII.8.1.9
Calígula: VIII.3.1
Cam: II.12.3.1, IX.9.4
Canaan: II.12.3.1, IX.9.4
Capsur, *Capsus*: V.20.5, corpus § 48.1
Caracal·la: V.2.1, VI.1.2.3, VI.3.2, VII.3.3, corpus § 26
Carcassan: V.6.1
Cassià (*Marcus Aurelius Cominius Cassianus*): V.8.3
Cató d'Útica (*Marcus Porcius Cato Vticensis*): V.20.1, corpus § 9.2
Cató el Vell (*Marcus Porcius Cato Censorius*): corpus § 15.10
Cir el Gran: corpus § 22.1
Claudi: V.2.1, VI.1.2.3, VII.3.2
Còmmode: corpus § 41
Constantí: VI.4.1, corpus § 43
Cornelius Balbus: III.13.4, IV.1.2.1, IV.4.1, IV.12, IV.14.1.1.5, IV.14.1.2.2, IV.14.1.2.5, V.17.1, corpus § 15.7
Cresus de Lídia: I.5.1
Crispí de Càlama: corpus § 41.23
Cusina, Κουτζίνας: V.3, V.8.7, V.11.2, V.11.5, V.20.5
Dadda Eṭṭa: VI.1.3.1
Daniel, *Daniyāl* (profeta): IV.13.5
Darius: corpus § 3
Deci: V.2.5, VI.13.3
Decimus Silanus: corpus § 15.10
Demetri (bisbe): I.6.3
Dido: III.9.1, V.1.2, V.7.2, V.20.1
Dihya, *Kahina*: VI.5
Dioclecià: III.1.2, V.2.1, V.22, VI.4.1, VII.3.3, corpus § 31
Dionís: II.3.3.1
Domicià: corpus § 17.1
Donatus Magnus: VI.4.1
Edom: VI.10.2.2.2
Escipió (*Quintus Caecilius Metellus Pius Scipio Nasica*): V.20.1, VII.3.1, corpus § 9.1, corpus § 9.2
Etearc: I.5.2, II.10.1.2, corpus § 2.3
Eudoxe de Cízic: VIII.9.4, VIII.11.2.2.3, corpus § 5, corpus § 19.1
Fabiola: corpus § 41.31
Fabius uexillifer: VII.3.4
Faraxen: VI.3.2, VI.15.2, VII.2.2, VII.8.1, corpus § 29
Fasir: VI.4.2
Felicitat, *Felicitas*: V.2.5
Fèlix (abat): V.20.4
Fericus: V.3, corpus § 33.2
al-Fidā': III.13.4
al-Fihri (Yūsuf): V.17
Firmus: I.6.2, V.3, VII.2.3, VII.2.4, VII.2.5, VII.3.4, VII.5.4.1, VII.5.4.2, VII.5.5, VII.8, VII.9.1, VII.11.2, corpus § 33
Fortunatus Cirtensis: VII.9.2.1, corpus § 41.27
Gaia: VI.1.1
Gauda: VI.3, VI.9.1, VII.3.1
Geiseric: V.20.1, V.20.5, corpus § 48
Gildo, *-onis*, Gildó: II.4.1.1, V.3, VII.2.5, corpus § 33.1
Grac (Gai Semproni): V.2.1, V.6.2, V.20.1
Gregori VII: VII.5.1
Guarizila: V.11.5
Guenfan: V.8.6, V.20.4, corpus § 56.1
Gulussa: VI.2, VI.3, VI.9.1
Gundamund, Γουνδαμουνδος: corpus § 51
Guntarith: V.20.4
al-Ġanāwunī (Abū 'Ubayda 'Abd al-Ĥamīd): III.12.2.2, IV.11.2.2
Hadrià: VII.3.3, VII.5.4.2, corpus § 21
Hanníbal: V.8.2, V.13.9, V.20.2, VI.10.2.2.1.1, VI.10.3.3, VII.1
Hannó (cap cartaginès): V.1.1, V.19, V.20.1
Hannó (navegant cartaginès): v. *Periple d'Hannó*
Hiarbas: V.1.2, V.7.2, V.20.1, VI.8, VI.9.1
Hièmshal I, *Hiempsal I*: VI.3.1, VI.8, VI.9.1, VI.10.2.1.4, corpus § 8.1
Hièmshal II, *Hiempsal II*: VI.3.1, VI.8, VII.3.1, corpus § 8.1
Honorat d'*Aquae Sirenses*: VII.5.6.1
Huniric, Huneric: V.20.1, VII.5.3.2, corpus § 48

- Ianuarius*: VII.5.7
Iaudas, Iabdas, Ἰάβδας, Ἰαύδας: V.8, VI.5, VI.6.4, VI.9.1, VI.14.5
 Ibn Mu'āwiya ('Abd al-Rahmān): V.17
 Ibn Rustam ('Abd al-Rahmān): III.12.1, VII.4.2
 Ibn Tašfn (Yūsuf): VIII.5.6
 Ibn Tūmart, al-Mahdi: VI.9.1 (*Hiarbas*), VIII.5.4.2, VIII.10.4.2
 Ibn Ṭarīf (Sālih): III.12.1
 Ibn Yāsin ('Abdallah): VIII.5.6
 Ibrahim: v. Abraham
 Idris I: VIII.4.2
Ierna: V.8
Igmazen: V.3
 Ἰνάρως, Ἰναρος: corpus § 2.1
 Ἰφτας: V.11.2, VIII.1.2, VIII.8.1.1
 Isaac: IX.8.3.10
 Isaïes: VI.10.2.1.3
 Ismael: IX.8.3.10
Iulius Maternus: IV.1.2.1, IV.14.2.2
 Joan Troglita, Ἰωάννης Τρωγλίτης: V.4, V.6.1, V.8, V.19, V.20.5, corpus § 51, corpus § 56
 Jonatan (zelota): II.12.3.1
 Josuè: VI.10.2.1.4, VI.11.5.3, IX.9.4, corpus § 55.1
 Juba I, *ywb 'y*: III.1.2, VI.3.1, VI.8, VII.3.1, VII.3.2, VII.11.3, IX.8.4.13
 Juba II, *Gaius Iulius Iuba*: VII.3.1, VII.3.2, VII.5.5, VII.7, VII.9, VII.13, VIII.1.2, VIII.3.1, VIII.5.7, IX.8.4.13, corpus § 8.1
 Jugurta, *Iugurtha*: Intr. 1.2, VI.1.2.9, VI.3, VI.15.2, VII.3.1, VIII.1.2, VIII.9.4, IX.8.4.14, corpus § 8, corpus § 19.1
 Juli Cèsar: III.1.2, V.2.1, V.19, V.20.1, V.22, VI.1.2.9, VI.6.1, VIII.1.2, corpus § 9
 Justinià: I.5.1, I.5.5, I.6.5, II.10.1.1, IV.14.1.2.5, V.2.3, V.20.4, V.20.5, corpus § 61
Kusayla: VI.5, VI.13.3, VIII.4.1, VIII.4.2, VIII.11.1.2.2
Licinius Hierocles: VII.3.3
Lucillus diaconus: VI.10.2.1.2, VII.9.2.3
 Macari (*abba*): I.6.2, I.7.4, corpus § 43.3, corpus § 61
Maccus (emissari dels *Frexes*): V.20.4
 Macrobi d'Hipona: VI.10.2.1.2, VI.11.4
Mago: corpus § 15.10
 Magònides: V.1.1
 Manzū: III.12.1
 Marc Antoni: VIII.1.2
 Marc Aureli: VI.6.2.2
Marciana de Rusuccuru (santa): VII.5.4.1, VII.11.2
Marcus Cornelius Octavianus: VII.3.3
Marcus Sulpicius Felix: VIII.5.2.4
 Màrius (Gai): V.2.1, V.6.2, V.20.1, VI.1.2.9, VI.3, VI.15.2, corpus § 9.1
 Maró (sant): V.5.4
Mascezel: V.3
 Massinissa, MSNSN: II.4.2.1, III.1.1, III.10.1, V.5.3, V.5.4, V.20.1, V.20.6, VI.1.1, VI.1.3.4, VI.2, VI.3, VI.6.1, VI.6.2.2, VI.8, VI.10.3.2, VI.14.2, VI.15.1, VI.15.2, VII.1, VII.3.1, VIII.1.2, IX.10.2.10, X.1.5, corpus § 8.1, corpus § 10, corpus § 13.1
 Massinissa II: VI.3.1, VI.8, VII.3.1
Mastanaba', Mastanabal: VI.3.1
Mastanesosus: v. *Sosus*
Masteabar: VI.3.1, VII.3.1
Masties: VI.5, VI.6.4, VI.14.5, X.3.6
Masuna: VII.4.1, VII.5.7, VII.11.5, X.3.8
 Maxenci: VI.4.1
 Màxim de Madaure: corpus § 41.18, corpus § 41.19
 Maximia: VI.4.1
Maximus episcopus Cobiensis: VII.5.1
 Mazi: II.12.3.1, IX.9.4
Mazippa: VI.3.2, VI.15.2, VIII.1.2
Mazucan: V.3, VII.3.4
Micipsa, mkwsn, MKUSN: VI.1.1, VI.3.1, VI.6.2.2, VI.8, VI.9.1, VI.15.2, VII.3.2, VII.5.5
Miggin: VI.10.4.3, corpus § 41.18, corpus § 41.19
 Moisès: VI.10.2.1.4, IX.9.4
 Mònica, *Monnica*: V.11.1, VI.9.1, corpus § 41
Montanus Cedamusensis: VII.2.7
 Muḥammad: III.12.3
 an-Nafūsī (Abū M(Ǿ)sw(a)r Yašlit(Ǿ)n): III.9.1
Namphamo Madaurensis: VI.10.2.2.1.2, VI.10.4.3, corpus § 41.18, corpus § 41.19
 Neró: IX.10.2.6
 Nerva: VI.6.2.2, VII.5.2
 Noè: II.12.3.1, IX.9.4
Nouatus Sitifensis: VI.10.2.1.2, VII.9.2.1, VII.9.2.2, corpus § 41.24, corpus § 41.27
Nubel: V.3, VII.3.4, VII.13
 Octavi: v. August
 Ὀρταίας, *Vartaia, Vertaia*: VI.5, VI.6.4, VI.9.1, VI.14.5, corpus § 55.3
Osorkon II (E): I.1.1.4

- Patrici (pare d'Agustí): VI.4.2, corpus § 41
 Perpètua: V.2.5
 Πολυμνήστος: II.3.2.1
 Pompeu: III.1.2, V.19, VIII.1.2, corpus § 9
Posidius: VI.6.2.1
 Posidoni: VIII.9.4, VIII.11.2.2.3, corpus § 5
 Ptolomeu I Soter: II.12.1, corpus § 4
 Ptolomeu de Mauretània: VII.3.2, VII.5.5, VII.7, VII.13, VIII.3.1
 Publicola: V.8.3, corpus § 41.21
 Ramsès III: IX.9.3.1, IX.9.6.6
 Riera, *Riaria* (mercader gironí): V.16.7, V.20.5, corpus § 64
Robba: VII.5.6.1
 Roger II de Sicília: V.16.7
 Sakardid ibn Zufi: VIII.4.2
 Salomó (cap bizantí): V.4, V.6.1, V.20.4, corpus § 55.3
 Salsa (santa): VII.5.5
Sammac: V.3, VII.3.4
 Sārat: III.12.1
 Septimi el Sever: III.1.2, III.6.1, III.6.3, III.11.1, III.14.1.2, V.2.1, V.2.5, V.8.8, V.20.1, X.2.2, corpus § 17.1, corpus § 32.1, corpus § 34
Seruandus: VII.5.1
 Seti I: VI.12.3
Seuerus de Mileu: VII.9.2.1, corpus § 41.27
Sextilius: V.10.2
Sicinius: III.14.1.1, corpus § 22.2
Sidifan: III.13.1.1, V.8
 Sífax, *Syphax*: III.10.1, VI.1.1, VI.8, VII.1, VII.5.7, VII.11.5, VIII.1.2, VIII.5.2.1
Sosus, *Mastanesosus*: VII.3.1, VIII.1.2, VIII.8.1.38
Staius Sebosus: VIII.5.7
 Στότζας, Estotzes: V.4, V.20.4, corpus § 55
Suetonius Paulinus: VIII.5.4, VIII.9.1.1, VIII.11.2.2.2, corpus § 15.4
Suggen: V.3
Sulpicius Sacratu: VII.2.1
ššnq I / Σεσονχισ (E): I.1.1.4
Tacfarinas (N): VI.1.2.4, VI.3.2, VI.9.1, VI.15.2, VII.3.3, VIII.1.2
 Takamat: IV.9.2
Takelot (E): I.1.1.4
 Teodosi I: VI.4.1, VI.13.3
 Teodosi (comte), *Flavius Theodosius*: VII.2.3, VII.2.4, VII.3.4, VII.5.1, corpus § 33
 Teògenes d'Hipona: VI.6.1
 Teòfil d'Alexandria: II.11.2.2, § 38.2
 Tiberi: VI.1.2.4, VI.10.1
 Tin Hīnān: IV.3, IV.9, IV.9.2
 Trajà: VI.6.2.2, VIII.2.1
 Trasamund: corpus § 51
 Valentinià: corpus § 33
 Valeri d'Hipona: VI.10.2.1.2, VI.10.2.2.2.5
 Valerià: V.2.5
 Vermina: VI.1.1, VI.8, VII.1
 Verres: corpus § 10
 Vespasià: VI.1.2.2, corpus § 15.7
 Vitarit: V.20.1
Volux: VIII.1.2, VIII.5.2.5
Zerkendes: corpus § 61.3
 Zūrag: III.12.1
 'Uqba ibn Nāfi': VIII.5.4.2, VIII.9.2

5. Índex d'autors i obres anònimes antics i medievals

- Agustí de Tagast: Intr. 1.2, Intr. 4.1, Intr. 8.2, II.12.3.1, III.10.1, III.11.2, V.5.2, V.8.3, V.20.5, VI.0, VI.1.3.3, VI.4.2, VI.4.3, VI.5, VI.6.1, VI.6.2.1, VI.6.3, VI.10, VI.11.1, VI.11.3, VI.11.4, VI.11.5.3, VI.11.5.4, VI.11.5.5, VI.11.5.6, VI.12.1, VI.12.4, VI.14.1, VI.14.3, VI.15.1, VI.15.2, VII.0, VII.2.5, VII.5.4.1, VII.5.5, VII.9, VII.9.2, VII.9.3.3, VII.11.3, VII.12, IX.2.3.2, IX.8.3.13, IX.9.4, IX.10.2.6, X.3.5, corpus § 15.1, corpus § 24, corpus § 39, corpus § 40, corpus § 41, corpus § 51
 Alexandre Polihistor, *Lucius Cornelius Alexander Polyhistor*, Ἀλέξανδρος Πολύιστωρ: VIII.1.2
 Ammià Marcel·lí: Intr. 9, I.6.2, V.3, VI.10.3.1.1, VII.0, VII.2.3, VII.2.4, VII.2.5, VII.3.4, VII.5.6.2, VII.8, VII.9.1, VII.11.3, VII.12, IX.10.2.6, corpus § 33, corpus § 44.1
 Anaximandre: corpus § 2
 Anònim de Verona: VIII.2.6
Antologia llatina: VI.10.3.1.2

- Apol·lodor d'Atenes: I.6.7
 Apol·lodor de Cirene: II.3.1.8, II.9.1
Appendix Probi: V.16.2
 Appià: V.1.2, V.8.2, V.20.2, VI.2,
 VIII.8.1.7, VIII.9.4, VIII.11.2.2.3,
 corpus § 19
 Apuleu de Madaure: Intr. 8.2, III.11.1,
 III.11.2, III.14.1.1, V.13.2, V.16.2, VI.0,
 VI.1.2.4, VI.6.3, VI.10.1, VI.10.3.5,
 VI.15.2, VII.9, *corpus* § 22, corpus § 41,
 corpus § 51
 Aristòfanes: II.3.1.9
 Aristòfanes de Bizanci: II.9.1
 Aristòtil: V.13.9
 Arnobi el Jove: corpus § 49
 Arnobi el Vell: VI.10.1, VI.11.1, VIII.3.2,
 corpus § 31
 Atanasi d'Alexandria: I.6.6.2, corpus § 43
 Aulus Gel·li, *Aulus Gellius*: V.16.2, corpus
 § 30
 Aureli Víctor: III.11.2, III.14.1.2, corpus §
 17.1, *corpus* § 32, corpus § 34.1
 Aureli Simmac: V.13.3
Awzal: VIII.10.4.2, IX.6.3.1
 al-Bakrī (Abū 'Ubayd): Intr. 4.1, I.5.6,
 III.9.1, III.10.2, III.14.3, III.15.1, IV.1.3,
 IV.13.2, IV.14.1.2, V.2.2.2, V.16.7,
 VI.10.2.1.4, VIII.5.1.3, VIII.5.1.4,
 VIII.5.2.2, VIII.5.6, IX.8.4.1, IX.9.4
 al-Baydāq: VIII.10.4.2
Bellum Africum: V.19, VIII.2.7, VIII.8.1.9,
 corpus § 9
Bellum Alexandrium: corpus § 9
Biblia Afra: VI.11.1, VI.11.3, VI.11.4
(Biblia) Vetus Latina: VI.11.3
(Biblia) Vulgata: corpus § 39; v. també
 Jeroni
 Cadamosto (Alvise): VIII.10.6
Caelius Aurelianus: VI.12.1
 Cal·límac: II.9.1
 Càssius Dió: VIII.5.4, VIII.8.1.9,
 VIII.8.1.33
 Càssius Fèlix: Intr. 4.1, Intr. 4.2.2, Intr.
 4.2.3, V.16.2, VI.0, VI.6.2.2,
 VI.10.3.4.1, VI.10.4.1, VI.12, VI.14.2,
 VII.9, IX.2.3.2, IX.2.8.1.1, IX.2.8.2.2,
 X.3.7, X.4.1, *corpus* § 45, corpus § 51
 Cebrià, *Ciprianus*: Intr. 1.2, Intr. 8.2,
 V.2.2.2, V.2.5, V.21.2.3, VI.4.1,
 VI.10.1, VI.11.1, VI.14.3, corpus § 24,
 corpus § 27, corpus § 51
 Celi Aurelià, *Caelius Aurelianus*: corpus §
 65.7
Charisus, Flavius Sosipater: IX.2.3.3
 Ciceró: V.1.1, V.5.4, VIII.8.1.9, corpus §
 10, corpus § 13, corpus § 41
 Claudià: VII.2.5, IX.10.2.6
 Columel·la: V.13.5, V.13.10
 Comodià: corpus § 51
 Consenci, *Consentius*: IX.2.3.3
 Corip: Intr. 2.2, Intr. 4.1, I.6.5, II.2.2.1,
 II.3.1.2, III.2.1, III.2.6, III.9.1, III.13.1.1,
 III.14.5, IV.1.1, V.0, V.3, V.4, V.6.1,
 V.8, V.11.5, V.13.19, V.13.20, V.15.3,
 V.19, V.20.4, V.20.5, V.21.2.3, VI.1.3,
 VII.4.2, IX.2.8.1.2, IX.2.8.2.2, IX.9.4,
 IX.10.2.6, corpus § 41, corpus § 56
 Corneli Nepos: III.4, VI.10.3.3
Cosmografia d'Ètic (Aeticus): IX.10.2.6
Cosmografia de Ravenna: Intr. 11.1, V.12,
 VIII.0, VIII.5.1.4, VIII.5.2.1, VIII.9.7,
 corpus § 63
Crònica ibadita anònima: III.12.2.1
 ad-Darġinī (Abū 'l-'Abbās Aḥmad ibn
 Sa'īd): III.12.2.2
 Dídim: II.9.1
 Dió Crisòstom, Δίων Χρυσόστομος: V.1.1
 Diodor de Sicília: II.1.1, II.2.1, II.9.1,
 II.11.2.4, V.6.3, V.11.1, VI.1.1, VIII.2.7,
 VIII.5.4, VIII.9.1.1, IX.2.3.1, corpus § 7
 Diogenià d'Heraclea de Pont: II.3.1.8, II.9.1
 Dionis de Milet: VIII.9.1.1
 Dioscòrides, Πεδάνιος Διοσκορίδης: Intr.
 4.1, V.13.7, V.13.8, V.13.14, V.14,
 VI.12.2.11, VIII.10.4.2, IX.8.3.13,
 corpus § 16; v. també Pseudo-
 Dioscòrides
 Donat (Eli): VI.10.3.1.2
 Donat (Tiberi Claudi): VI.10.3.1.2
 Draconci de Cartago (*Blossius Aemilius*
Dracontius): V.13.2, VI.11.1, corpus §
 65.9
Dikr asmā' ba'd šuyūh al-wahbiyya:
 III.12.2.2
 Eratòstenes: II.9.1
 Escilax de Carianda: v. Pseudo-Escilax
 Estaci, *Stattius*: III.11.2, III.14.1.2, corpus §
 17
 Esteve de Bizanci, Στέφανος Βυζάντιος:
 I.6.7, VI.1.2.10, IX.10.2.6, corpus § 2,
 corpus § 61.1, corpus § 65.10
 Estrabó, Στράβων: IV.1.1, V.1.3, V.13.9,
 VI.1.2.9, VII.1, VIII.0, VIII.2.7,
 VIII.5.2.1, VIII.8.1.7, VIII.8.1.9,
 VIII.9.1.1, VIII.9.2, VIII.9.4, VIII.9.5,
 VIII.9.7.1, VIII.9.8, VIII.11.2.2.3,
 corpus § 0, corpus § 2.1, corpus § 5,
 corpus § 12, corpus § 14.2
 Eusebi de Cesarea: corpus § 65.8

Í N D E X S

- Eustaci de Constantinoble, Εὐσταθίος: V.7.2, V.20.1
- Expositio totius mundi et gentium*: Intr. 2.2, VIII.3.2, IX.10.2.6, corpus § 65.3
- Ferran de Cartago: corpus § 51
- Festus, Fest (*Sextus Pompeius Festus*): V.13.10, VI.10.3.1.1, VI.10.3.1.3, IX.2.8.1.1, corpus § 23
- Filostorgi: I.4.1, I.6.2, II.10.1.1, IX.10.2.6, corpus § 44, corpus § 61.1
- Filostèfan: II.9.1
- Flavi Josep: II.12.1, II.12.3.1, V.1.1
- Florus: VI.1.2.4
- Frontó (*Marcus Cornelius Fronto*): VI.6.2.2, VI.14.2, VI.15.2, VII.9, corpus § 21
- Fulgenci: Intr. 1.2, Intr. 8.2, V.6.5, V.8.9, V.16.2, V.19, V.20.2, V.20.4, V.20.5, V.21.2.3, VI.11.1, corpus § 24, corpus § 41, corpus § 51
- Galè: VI.12.1, corpus § 46
- Gènesi*: corpus § 2
- Haggadah de Pesah*: VIII.5.4.3
- Hecateu: IX.10.2.6, X.4.3, corpus § 2
- Helvius Vindicianus*: VI.12.1
- Heracleu: II.9.1
- Hermolau: corpus § 65.10
- Herodià: V.2.1
- Heròdot: Intr. 1.2, Intr. 4.1, Intr. 4.2.1, I.4.1, I.5.2, I.5.9, I.7.1, I.7.4, I.8.1, I.8.2, II.0, II.1.1, II.2.2.1, II.3.1.2, II.3.1.4, II.3.1.6, II.3.1.9, II.3.1.10, II.3.2.2, II.3.3.1, II.3.4, II.4.1.1, II.4.5.3, II.4.8.3, II.9.1, II.10.1.1, II.10.1.2, II.11.1, II.11.2.6, II.13.1, III.9.1, IV.1.1, IV.2.1, IV.4.2.4, IV.12, IV.14.1.2.5, IV.14.2.2, V.4, V.6.5, V.13.2, V.13.9, V.14.3, VI.1.3, VIII.2.8, VIII.5.4, VIII.9.1.1, VIII.9.1.3, VIII.9.3.1, VIII.9.3.2, IX.10.2.5, IX.10.2.6, X.1.2, X.3.1, X.3.3, X.4.3, corpus § 2, corpus § 14.4, corpus § 61.1
- Hesíode: VIII.5.4, VIII.5.7
- Hesiqui: Intr. 4.1, II.3.1.1, II.3.1.3, II.3.1.5, II.3.1.8, II.3.1.9, II.3.1.10, II.3.3.1, II.3.4, II.8, II.9.1, V.14.3, IX.2.8.3.1, X.1.2, corpus § 53
- al-Hilālī: II.3.1.3, V.12.2, V.13.4, V.13.6, V.13.8, V.13.16, V.17.3, VI.12.2.7, VIII.10.4.2
- Hipòlit (sant): I.6.2, III.4, IX.10.2.6
- Història Augusta*: Intr. 4.2.3, III.11.2, III.14.1.2, V.13.9, corpus § 17.1, corpus § 34
- Homer: Intr. 8.2, III.4, III.13.2, V.8, V.13.4, corpus § 2
- Horaci: V.13.2, V.13.11, corpus § 25
- Iàtrocles: II.9.1
- Ibn Baṭṭūta: IV.8, IV.13.2
- Ibn al-Bayṭār: V.13.6
- Ibn al-Faqīh al-Hamaḍānī: VIII.9.4
- Ibn Ḥaldūn: Intr. 4.1, I.5.6, II.12.3.1, III.9.1, III.13.1.1, V.11.1, VI.1.3, VI.10.2.1.4, VII.10.5.1, VIII.5.7, IX.1.2.2, IX.9.4
- Ibn Ḥalūna (Walīd): VIII.10.5
- Ibn Ḥurdādbih, *Ibn Khordadbeh*, *Ibn Khurradādhbih*: V.16.7, VIII.9.4
- Ibn Ḥawqal: II.10.1.1, IV.1.3, IV.9.2, IV.14.1.2, IV.14.2.2, VIII.5.2.4
- Ibn Ġānim: III.12.1, III.13.1.1, III.13.3
- Ibn Qurayš, Judah: IX.1.3.1
- Ibn Rustah Iṣfahānī: VIII.9.4
- Ibn Sa'īd: IV.13.5
- Ibn Tūnart: Intr. 4.1, V.14.1.57, VIII.10.4.2, IX.10.2.4
- Ibn Wafid: V.13.17
- Ibn Yāsīn ('Abdallah): VIII.10.5
- Ibn Zaydan: VIII.5.3
- al-Idrīsī: Intr. 4.1, I.5.6, I.6.5, III.12.4.2.6, III.13.2, III.14.3, IV.4.2.20, IV.13.2, IV.13.3, IV.13.4, IV.13.5, IV.14.2.1, V.2.4, VIII.9.7.2
- Iliada*: v. Homer
- Isidor de Sevilla: IV.2.1, V.16.4, VI.1.3.3, corpus § 60
- Isaac (hagiògraf): corpus § 61
- al-Kindī: I.6.5
- Jasó: II.9.1
- Jeroni: VI.10.1, VI.10.2.1.1, VI.10.2.1.3, VI.10.2.2.2.5, VI.10.3.1.3, VI.10.4.3, VI.11.1, X.3.5, corpus § 39, corpus § 40
- Joan de Biclár, *Iohannes Biclarenensis*: IV.12, IV.14.1.2.5, corpus § 59
- Joan Crisòstom, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος: Intr. 2.2, I.6.2, I.6.3, VI.11.4, VI.11.5.4, VI.14.3, corpus § 37, corpus § 42.2
- Joan el Lidi, Ἰωάννης Λαυρέντιος Λυδός: corpus § 57
- Joan Moscus, Ἰωάννης Μόσχος: I.4.1, I.6.2, I.6.5, IX.10.2.6, corpus § 58, corpus § 61.1
- Juli Cèsar: V.13.12, corpus § 9
- Juli Honori, *Iulius Honorius*: Intr. 9, III.13.1.1, V.5.1, VI.1.3, VI.1.3.3, VII.2.3, VII.2.5, VIII.2.6, corpus § 65.4
- Juli Valeri, *Iulius Valerius*: V.16.2
- Justí: VI.9.1
- Juvenal: VIII.9.10

- Kitāb al-ansāb fī ma'rifat al-aṣḥāb*: VIII.10.4.2
- Kitāb al-istibṣār*: VIII.5.2.3
- al-Kutāmī ('Abdallāh): VIII.10.4.2
- Lactanci: VI.11.1, corpus § 31, corpus § 51, corpus § 65.2
- Liber Generationum*: IX.10.2.6
- Liberat de Cartago: VI.11.1, corpus § 65.12
- Lisànies: II.9.1
- Lleó l'Africà, *Ioannes Leo Africanus*: VI.7.1, VII.10.5.1, VIII.4.2
- Llull (Ramon): Intr. 11.1
- Lucà: VI.10.3.1.3, VII.2.5, IX.10.2.6
- Manassès de Prpe: I.4.1, I.5.4, corpus § 62
- al-Maqrīzī: I.5.6, I.5.7
- Marcia Capel·la, *Martianus Capella*: V.3, corpus § 65.5
- Marcial: VI.10.3.1.3
- Màrmol y Carvajal (Luis de): V.6.2
- Masālik al-abṣār fī mamalik al-amṣār*: IV.13.6, IV.14.2.2
- Maximus Confessor*: V.4
- Menandre d'Efes: V.1.1
- Meneclès de Barca: II.0, II.9.1, II.13.1
- Minuci Fèlix: VI.11.1, corpus § 65.1
- al-Muqaddasī: VIII.5.2.4
- Muscìó, *Muscio*: V.13.13, V.13.15, corpus § 52
- an-Nafūsī (Mahdī): III.12.1
- Nemesià de Cartago (*Marcus Aurelius Olympius Nemesianus*): V.13.2
- Noni Marcel: corpus § 30, corpus § 52.4
- Nou Testament*: I.6.6.2, VI.10.2.2.2.3, VI.11.4, VI.11.5.4, VI.14.3, corpus § 37
- Odissea*: v. Homer
- Optat de Mileu: VI.4.2, VI.6.2.2, VI.11.4
- Orosi (*Paulus Orosius*): V.5.2, V.6.5, VIII.8.1.9
- Pal·ladi: I.4.1, I.6.2, I.6.3, I.7.4, I.8.2, IX.10.2.6, corpus § 42
- Pàmfil d'Alexandria: II.3.1.8, II.9.1
- Pāṇini: V.20.1
- Paolo Pompilio: V.16.7, V.19.2, V.20.5, corpus § 64
- Papyrus Oxyrhynchus*: I.4.1
- Passio beatissimorum martyrum qui apud Carthagem passi sunt sub impio rege Hunirico*: V.20.1
- Passio martyrum Scillitanorum*: V.20.1, VI.4.1, VI.11.1, VI.11.5.1
- Passio Perpetuae et Felicitatis*: V.20.1, VI.11.1, VI.11.5.1
- Passio sanctae Salsae*: VII.5.5, corpus § 33.1
- Pausànies: I.5.1, VIII.9.1.1
- Periple d'Eudoxe de Cízic*: corpus § 5
- Periple d'Hannó* ('Αννων): Intr. 4.1, VII.3.1, VIII.1.1, VIII.2.4, VIII.5.2.2, VIII.5.2.4, VIII.5.4.3, VIII.9.1.2, VIII.9.3.1, VIII.9.3.2, VIII.9.4, VIII.11.2.2.3, X.1.6, corpus § 1, corpus § 15.2
- Periple del Pseudo-Escilax*: VIII.1.1, VIII.9.3.2, VIII.11.2.2.3, corpus § 3
- Píndar: I.5.1, II.3.1.5, corpus § 4
- Placidus*: VI.10.3.1.3
- Plató: Intr. 8.2
- Plaute: V.1.4
- Plini el Vell: Intr. 4.1, Intr. 4.2.3, Intr. 9, Intr. 11.1, I.7.1, II.10.1.1, III.4, III.11.2, III.15.3, IV.1.1, IV.2.1, IV.4.1, IV.4.2, IV.6.3, IV.12, IV.14.1.1.5, IV.14.1.2.2, IV.14.1.2.5, V.5.2, V.12, V.13.1, V.13.2, V.13.4, V.13.5, V.13.6, V.13.8, V.13.9, V.14.1.31, V.19, VI.1.3, VI.1.3.3, VI.10.2.1.4, VI.10.3.1.3, VI.12.2.9, VII.1, VII.3.2, VIII.0, VIII.1.2, VIII.2, VIII.2.1, VIII.2.2, VIII.2.7, VIII.3.1, VIII.5.1.2, VIII.5.1.3, VIII.5.2.1, VIII.5.2.4, VIII.5.4, VIII.5.4.3, VIII.5.7, VIII.9.1.1, VIII.9.1.2, VIII.9.2, VIII.9.5, VIII.9.6, VIII.9.7.1, corpus § 8.1, corpus § 14, corpus § 14.4, corpus § 14.5, corpus § 15,
- Plutarc: II.4.4, VIII.1.2, VIII.5.2.1, VIII.8.1.1, VIII.8.1.7, VIII.8.1.20
- Polibi: V.1.1, V.1.5, V.13.9, V.19, V.20.1, VIII.1.2, VIII.5.7, VIII.9.1.1, corpus § 1, corpus § 5
- Pompeius*: V.3
- Pomponi Mela: II.10.1.1, V.6.5, VI.1.2.9, VI.1.3, VI.1.3.3, VI.10.3.1.1, VIII.0, VIII.9.1.1, VIII.9.1.2, VIII.9.1.3, VIII.9.5, VIII.9.8, corpus § 14, corpus § 15.2
- Porfirió, *Pomponius Pophyrio*: II.3.1.3, V.13.11, V.16.2, corpus § 25
- Priscià de Cesarea, *Priscianus Caesariensis*: VI.10.1, VI.10.3.1.1, VII.0, VII.4.2, VII.5.5, VII.9, VII.9.3, VII.11.3, VII.12, corpus § 54
- Procopi de Cesarea: Intr. 4.1, II.10.1.1, II.11.2.5, II.12.3.1, III.9.1, IV.14.1.2.5, V.3, V.4, V.6.1, VI.6.4, VI.10.1, VI.10.2.1.4, VII.4.2, VII.8, VII.11.3, IX.9.4, corpus § 55
- Pseudo-Apuleu, *Sextus Apuleius Barbarus*: V.13.15, V.13.16, V.13.18, IX.4.1.2.1, corpus § 36

- Pseudo-Cèsar: v. *Bellum Africum* i *Bellum Alexandrinum*
- Pseudo-Dioscòrides: Intr. 4.1, II.3.1.6, II.3.1.7, II.5.4, V.14, V.21.3, VI.12.2.1, IX.2.8.2.6, IX.2.8.6.2, X.1.4, X.4.1, corpus § 16, corpus § 36; v. també Dioscòrides
- Pseudo-Escílax: v. *Periple del Pseudo-Escílax*
- Pseudo-Galè: VI.12.2.4, corpus § 46
- Ptolomeu: Intr. 4.1, Intr. 9, Intr. 11.1, I.4.1, I.4.2, I.7.1, I.7.4, II.3.1.6, II.5.1, II.7.2, II.8, IV.1.1, IV.1.2.1, IV.6, IV.12, IV.14.2.2, V.5.2, V.12, V.1.2.10, VII.1, VII.2.5, VII.2.7, VIII.0, VIII.1.2, VIII.2, VIII.2.2, VIII.2.6, VIII.5.2.3, VIII.5.2.4, VIII.5.3, VIII.5.4.1, VIII.5.4.2, VIII.9.4, VIII.9.7.1, VIII.9.8, VIII.11.2.2.3, IX.10.2.6, corpus § 2.1, corpus § 14.2, corpus § 20, corpus § 59.1, corpus § 62
- Quod uult deus* de Cartago: VI.11.1, corpus § 65.6
- Sahnūn: IV.2.1
- Sal-lusti: Intr. 1.2, Intr. 8.2, III.9.1, V.2.2.2, V.19, V.20.1, VI.1.2.4, VI.1.3.3, VI.3, VI.10.2.1.1, VI.10.2.1.4, VI.10.3.1.3, VI.10.4.2, VII.9.3.2, VIII.1.2, VIII.2.7, VIII.8.1.7, corpus § 8
- Salvià: V.16.7
- Samuel de Qalamun: I.4.1, I.5.4, I.5.7, I.5.9, I.8.2, IX.10.2.6, corpus § 61
- Septuaginta*, Bíblia dels LXX: VI.10.2.2.1.1
- Servi (*Seruius Maurus Honoratus*): Intr. 4.2.3, V.13.9, V.13.12, VI.10.3.1.3, corpus § 35
- Sili Itàlic: VI.10.3.1.3, VIII.2.2, VIII.9.6, VIII.11.1.2.4, corpus § 18
- Sinesi de Cirene: II.9.1, II.10.1.1, II.11.2.2, II.13.1, X.1.2, X.3.7, corpus § 38
- Siyar al-mašā'ih*: III.12.2.1
- Sòfocles: II.3.1.5
- Solí (*Gaius Iulius Solinus*): IV.2.1
- Soló: II.3.1.9
- Sorà d'Efes: V.13.13, corpus § 52, corpus § 65.7
- Suetoni: III.9.1, IX.10.2.6
- as-Sūsī: VIII.10.4.2
- Šāliḥ ibn Ṭarīf al-lhūdī: VIII.5.3
- aš-Šammāḥī (Abū 'l-'Abbās Aḥmad): III.12.2.2, III.12.4.2.6, VI.13.3
- Tabula Banasiana*: V.2.3, VI.1.3.3, VIII.2.8, VIII.5.2.3
- Tabula Peutingeriana*: V.12
- Tàcit: V.4, V.8.4, VI.1.2.4, VI.6.2.2, VIII.1.2, corpus § 33
- Tasmiya mašāhid al-Ġabal*: III.12.2.2
- Tasmiya šuyūḥ Ġabal Nafūsa wa qurāhum*: III.12.2.1, III.12.4.2
- Taulettes Albertini*: V.15, V.16.1, V.16.4, V.19, V.21.3, X.4.1, corpus § 50
- Teodor Priscià: VI.12.1
- Teodoret de Cir: corpus § 65.8
- Teofrast: III.4, VI.12.2.2
- Tertul·lià, *Tertullianus*: Intr. 1.2, Intr. 8.2, V.2.5, V.19, V.20.1, V.21.2.3, VI.11.1, corpus § 24, corpus § 51
- Ticoni: VI.11.1, corpus § 39
- Timaquides de Rodes: II.9.1
- Titus Livi: III.2.4, IV.1.1, V.16.2, VI.10.3.3, VIII.1.2, VIII.8.1.4
- Tuḥfat al-aḥbāb fī māhīyat an-nabāt wa l-a'sāb*: VIII.10.4.2
- aṭ-Ṭabarī: IV.1.3, IV.14.1.2
- Ulpià: VI.10.1, corpus § 26
- Valeri Màxim: III.9.1, corpus § 13
- Varró: V.13.12, V.14.1.31
- Vegeci: III.2.7, IX.10.2.6
- Verri Flac (*Verrius Flaccus*): corpus § 30
- Víctor de Tunnuna: V.20.3, VI.11.1, corpus § 65.11
- Víctor de Vita, *Victor Vitensis*: Intr. 4.1, V.16.7, V.19, V.20.1, V.20.3, V.20.5, VI.11.1, VI.11.5.7, corpus § 48, corpus § 51
- Victorinus Afer*: VI.11.1
- Vides dels Pares del Desert, Vitae Patrum*: Intr. 1.2, Intr. 4.2.2, I.4.1, I.5.4, I.6.2, I.6.3, I.6.5, I.7.4, I.8.1, VI.1.3.3, VI.10.3.1.2, IX.10.2.6, corpus § 43, corpus § 61.1
- Virgili: Intr. 8.2, V.8, V.13.2, V.13.12, V.15.2, VI.10.3.1.2, VI.10.3.1.3, corpus § 41
- Vitae Patrum*: v. *Vides dels Pares del Desert*
- Vitruvi: V.13.5, VIII.9.1.1, VIII.9.2, corpus § 11
- Vulgata*: v. *Biblia Vulgata*
- al-Warḡlānī (Abū Zakariyā): III.12.2.3, VIII.5.3
- al-Wisyānī: III.12.2.1
- al-Yadālī (Muḥammad): VIII.10.5
- al-Ya'qūbī: I.5.6, IV.1.2.2, IV.1.3, IV.13.1, IV.14.1.2, IV.14.2.2
- Yūnus ibn Ilyās: V.5.3
- az-Zanzafī (Abū Makdūl Maṭkadāsan): III.12.1
- 'Amr ibn al-'Āṣ: I.6.5

Umdat at-tabīb: V.13.4, V.13.7, V.13.8,
V.13.13, V.13.15, V.13.16, V.13.18,
V.14.1.31, V.14.1.38, V.14.1.40, V.17.4,
VI.10.3.1.2, VI.12.2.4, VI.12.2.7,
VI.12.2.8, VI.12.2.9, VI.12.2.10,
VIII.10.4.2, IX.10.2.4

6. Índex d'autors moderns

- Abdussaid (Abdulhamid): II.11.2.2
 Achmakhi (Brahim ibn Sliman):
 III.12.4.2.7, III.13.1.1, III.16
 Acquati (Anna): Intr. 7, V.16.3, V.16.4,
 V.16.5
 Adams (James Noel): Intr. 1.1, Intr. 3, Intr.
 8.3, I.9, III.7.2, III.16, V.15.3, V.15.4,
 V.16.1, V.22, VI.1.2.2, VI.1.3.3,
 VI.10.1, VI.10.3.1.2, VI.12.2.4,
 VI.12.2.5, IX.8.3, IX.8.3.13, corpus §
 27.1, corpus § 30, corpus § 46, corpus §
 52.4
 Aghali-Zakara (Mohamed): IV.9.1.2, IV.15,
 VI.7.1
 Agius (Dionisius Albertus): V.5.4
 Ahrens (Franz Heinrich Ludolf): II.8
 Aikhenvald (Alexandra Yurievna): Intr. 9,
 VI.1.3.2, IX.1.2.2, IX.1.3.2, IX.4.3
 Akioud (Hassan): Intr. 11.1
 Albertini (Eugène): V.15
 Alcock (Anthony): I.5.4, IX.10.2.6, corpus
 § 61
 Allaoua (Madjid): IX.4.3.3
 Alvar (Manuel): VIII.10.6
 Aly (Wolfgang): corpus § 1
 Amélineau (Émile-Clément): corpus § 61
 Ameer (Meftaha): IX.1.2.2, IX.2.1
 André (Jacques): Intr. 4.1, V.13.1, V.13.4,
 V.13.8, V.13.13, V.14.1, VI.10.3.4.2,
 VI.12.2.3, VI.12.2.7
 Aounallah (Samir): V.2.3
 Applebaum (Shimon): II.4.7.5, II.8, II.12.2,
 II.14
 Appleyard (David L.): IX.5.1.5
 Aquilina (Joseph): V.5.4, V.20.6
 Aspinion (Robert): VIII.10.4.1
 Baistrocchi (Massimo): IV.15
 Banhakeia (Hassan): VIII.10.2
 Banniard (Michel): V.16.7
 Bardy (Gustave): VI.11.2, VI.11.4, VI.11.5
 Bartoli (Matteo): IX.9.2.4
 Basset (André): Intr. 7, III.12.1, III.16,
 V.18, VII.10.3, VIII.10.1, IX.1.2.1,
 IX.1.3.1, IX.2.2.2, IX.4.3.2, IX.4.3.3,
 IX.8.3
 Basset (Henri): V.1.1, V.1.4, V.1.5
 Basset (René): Intr. 7, I.3.2.1, I.5.8, I.9,
 III.12.1, III.12.3, III.16, VI.13.4.1,
 VI.13.4.2, VII.10.3, VIII.5.4.3,
 VIII.10.5, IX.1.2.1, IX.2.2.2, corpus §
 61.2
 Bastardas (Joan): VI.11.2
 Bates (Oric): I.2, I.6.1, I.9, II.14
 Beguinot (Francesco): II.3.1.6, III.13.1.1,
 VIII.9.1.3, IX.8.3
 Behrens (Peter): I.9, IX.11
 Bejarano (Virgilio): corpus § 21
 Bellil (Rachid): VII.10.5.1
 Beltrami (Vanni): II.14, IV.1.2.1, IV.15
 Beltrán Torreira (Federico M.): VI.4.3
 Bénabou (Marcel): Intr. 5.1, Intr. 8, V.2.3,
 V.2.4, V.22, VI.10.1
 Bender (Marvin Lionel): IX.1.3.1, IX.4.1.1,
 IX.4.2.1, IX.4.4.1, IX.4.7, IX.5.1.6
 Benfey (Theodor): IX.1.3.1
 Benseddik (Nacéra): VI.10.3.1.1
 Berthelot (André): IV.15
 Bertoldi (Vittorio): II.3.1.7, II.5.4,
 V.14.1.27, VI.12.2.3
 Biarnay (Séraphin): VI.13.4
 Bisson (Jean): VII.10.5.1
 Blackhurst (Andy): VII.3.4, VII.13
 Blau (Otto): V.14
 Blažek (Václav): I.3.3.2, I.9, IX.2.7,
 IX.5.1.4, IX.5.4, IX.8.1, IX.9.3.1, IX.11
 Blench (Roger): IX.9.2.1, IX.9.2.2,
 IX.9.2.3, IX.9.6.1, IX.9.6.2, IX.11
 Bloomfield (Leonard): Intr. 7
 Bochart (Samuel): V.14
 Boix (Emili): Intr. 8
 Bonacasa (Nicola): II.14
 van den Boogert (Nico): Intr. 4.1, V.13.4,
 V.17, VIII.10.4.2, VIII.13, IX.6.1,
 IX.6.3.1, IX.6.6.1
 Bossoutrot (A.): III.13.1.1
 Boukhris (Fatima): IX.1.2.2, IX.2.1,
 IX.2.2.2
 Boukous (Ahmed): IX.2.8.8
 Boulifa (Amar u Saïd): IX.2.2.2

Í N D E X S

- Boumalk (Abdallah): Intr. 2.1, Intr. 14.1, IX.1.2.2, IX.2.1, IX.2.2.2, IX.4.3.3
- Bouvet (Alphonse): corpus § 9
- Brett (Michael): Intr. 5.1, I.9, IX.11
- Brockelmann (Carl): IX.1.3.1
- Brogan (Olwen): III.15.3, VI.10.1
- Brouquier-Reddé (Véronique): III.16, VIII.13
- Brown (Peter): VI.4.3, VI.10.1
- Brugmann (Karl): Intr. 7
- Brugnatelli (Vermondo): III.13.1.1, III.13.2, VI.13.4.2, IX.6.1, IX.8.3
- Brunschvig (Robert): IV.2.1
- Bubenik (Vit): IX.6.1.3
- Burian (Jan): IX.10.2.1
- Bustamante (Joaquín): V.13.7, VIII.10.4.2, VIII.13, IX.8.3
- Bynon (James F.G.): VIII.10.5, IX.2.5
- Calassanti-Motyliniski (Gustave-Adolphe de): III.12.1, III.12.3, III.12.4.2.7, III.13.1.1, III.13.2, III.13.3, III.16, VI.13.3, VI.13.4.2
- Cameron (Averil): V.22
- Camps (Gabriel): Intr. 3, Intr. 5.1, Intr. 5.3, Intr. 11.2, I.3.1.3, II.3.1.6, III.9.1, IV.14.2.1, IV.15, V.1.4, V.2.5.2, V.11.1, V.11.2, V.12, VI.1.1, VI.1.2, VI.1.2.2, VI.1.2.7, VI.2, VI.3, VI.7.1, VI.7.2, VI.7.3.3.2.12, VI.9.1, VI.10.1, VI.10.2.1.4, VI.10.2.4, VI.13.3, VI.16, VII.1, VII.3.4, VII.4.1, VII.5.2, VII.6, VII.8.1, VII.13, VIII.1.2, VIII.3.2, VIII.6.2, VIII.8.1, VIII.9.3.1, VIII.9.5, VIII.10.2, IX.9.2.1, IX.9.4, IX.9.6.6, IX.11, corpus § 8.1, corpus § 10.1, corpus § 29
- Cantor (Norman F.): corpus § 41
- Carcopino (Jerôme): V.10.1, VIII.9.4, VIII.13
- Castellanos (Carles): VIII.10.2, IX.1.1, IX.1.2.2, IX.10.2.11
- Chabot (Jean-Baptiste): Intr. 1.1, I.2, IV.3, V.9, VI.6.4, VI.7.1, VI.7.3, VI.7.3.2, VI.10.3.2, VII.6, VIII.6.1
- Chafik (Mohamed): V.13.6, VIII.10.4.1
- Chaker (Salem): Intr. 1.2, Intr. 2.1, Intr. 4.1, I.3.1.3, II.2.2.2, II.4.2.1, III.9.1, V.13.6, V.22, VI.7.1, V.7.2, VI.7.3.3, VI.10.2.4, VI.13.2, VII.6, VII.10.2, VII.10.3, VII.10.4, VIII.8.1.4, VIII.10.1, IX.1.2.1, IX.1.2.2, IX.1.3.1, IX.4.1.1, IX.4.3, IX.4.3.2, IX.4.7, IX.5.1.8, IX.6.1, IX.8.3, IX.9.2.3, IX.10.2.6, IX.11
- Chalmeta (Pedro): V.17
- de Chalvet (Maxence): IX.1.3.1
- Chamoux (François): II.3, II.4, II.14, corpus § 7
- Champollion (Jean-François): IX.1.3.1
- Chantraine (Pierre): Intr. 8.2, II.3.3.1, VIII.9.1.1, VIII.9.4
- Chaouali (Moheddine): V.2.2, V.22
- de la Chapelle (Frédéric): VIII.5.4
- Charlet (Jean-Louis): corpus § 64
- Chausa (Antonio): VIII.5.7
- Chouraqui (André): VI.10.2.1.4
- Christiansen-Bolli (Regula): IV.9.2
- Cid Kaoui (Saïd): IX.2.2.2
- Cifoletti (Guido): IX.8.3.13
- Claudot-Hawad (Helène): IV.15, VI.7.1
- Cohen (David): VI.10.3.4.1, VIII.10.5, IX.1.2.1, IX.2.2.1, IX.6.2.1
- Cohen (Marcel): IX.1.3.1, IX.1.3.2, IX.8.1
- Coleman (Robert): VI.11.3
- Colin (Frédéric): I.1.2, I.9, corpus § 2.1
- Colin (Georges-Séraphin): V.5.4, V.20.6, VI.1.3.3, VIII.10.2, IX.8.3
- Coltelloni-Trannoy (Michèle): VI.3.1, VII.3.1, VII.3.2, VII.13, VIII.1.2
- Coromines (Joan): Intr. 11.1, V.13.2, V.16.2, V.17.1, V.17.3, VI.10.3.1.2, VI.11.3
- Corriente (Federico): V.17, V.17.1, V.17.3, VI.10.3.1.2, VI.11.3
- Courtois (Christian): Intr. 5.1, V.2.1, V.2.3, V.3, V.8.3, V.8.6, V.15, V.16.7, V.20.1, V.20.5, V.22, VI.4.3, VI.5, VI.6.4, VI.10.1, VI.10.4.2, VII.4.1, VII.5.6.1, VII.5.7, corpus § 10.2, corpus § 33, corpus § 48.2
- Courtot (Paul): VII.5.7, VII.13
- Cousin (Jean): VI.11.2
- Cox (Michael G.): VI.10.1, VI.10.2.1.3, VI.10.2.2.1, VI.10.2.2.2, VI.11.4
- Cuoq (Joseph M.): IV.13, IV.14.2.1, IV.15, VIII.5.6, VIII.13
- Cuvier (Georges): V.13.2
- Dallet (Jean-Marie): IX.8.3.11
- Daniels (Charles M.): IV.2.1, IV.15
- Daniels (Peter T.): Intr. 14.5, VI.7.1
- Delheure (Jean): II.12.4, VI.13.4, IX.8.3.1
- Dell (François): IX.2.2.2
- Desanges (Jehan): Intr. 4.1, Intr. 5.1, Intr. 11.2, I.4.2, I.6.1, I.9, II.14, III.2.6, III.4, III.13.1.1, III.16, IV.4.1, IV.4.2, IV.6, IV.14.1.1.5, IV.15, V.8, V.20.2, VI.1.2, VI.1.3.3, VI.2, VI.3.1, VI.13.4.3, VI.16, VII.1, VII.2, VIII.2, VIII.5.4.3, VIII.9.1.2, VIII.9.3.1, VIII.9.4, VIII.9.5, VIII.11.2.2.3, VIII.13, IX.10.2.6, corpus § 1, corpus § 2.1, corpus § 4, corpus § 5,

- corpus § 14.4, corpus § 15, corpus § 15.1, corpus § 29, corpus § 51, corpus § 59.1
- Despois (Jean): III.16, V.5, V.6
- Destaing (Edmond): II.3.1.9, VII.10.4, VIII.10.2, IX.4.1.1
- Diakonoff (Igor M.): IX.1.3.1, IX.1.3.2, IX.2.5, IX.3.1, IX.3.2, IX.3.3, IX.4.1.1, IX.4.2.1, IX.4.3, IX.4.3.2, IX.4.3.3, IX.4.4, IX.4.5, IX.4.7, IX.5.1, IX.5.4, IX.6.1.2, IX.6.2.2, IX.6.3, IX.6.3.1, IX.6.5, IX.8.1, IX.9.3.2, IX.11
- Diehl (Charles): Intr. 5.1, V.3, V.22
- Diggle (James): Intr. 4.1, V.13.19
- Dimmendaal (Gerrit J.): Intr. 9, I.3.3.1, IV.11.2.3, IV.11.3, VI.1.3.2, VIII.5.6, IX.1.3.2, IX.8.1, IX.10.2.11
- Divjak (Johannes): Intr. 4.1, VI.10.3.3
- Dixon (Robert Malcolm Ward): Intr. 9, VI.1.3.2
- Dobias-Lalou (Catherine): II.3.1.5, II.3.1.6, II.3.3.1, II.3.3.2, II.8, II.14
- Dolbeau (François): Intr. 4.1, VI.10.1
- Dolgopolsky (Aharon): IX.5.4
- Dollhopf (Helmut): III.16
- Drouin (Jeannine): IV.15, VI.7.1, IX.6.6.1
- Doutté (Edmond): VI.13.2
- Durand (Olivier): II.12.4, VIII.10.3, IX.7.5.3, IX.9.2.3, IX.11
- Ehret (Christopher): IX.1.3.2, IX.8.1, IX.9.3.2
- Elmayer (Abdulhafid Fadil): III.16
- Elmedlaoui (Mohamed): V.17, IX.2.2.1, IX.2.2.2
- El Moujahid (El Houssaïn): IX.1.2.2, IX.2.1, IX.2.2.2
- El Mountassir (Abdallah): VI.9.1, IX.6.2.1, IX.6.2.2, IX.8.3.4
- Ennaji (Moha): IX.6.5.2
- Ernout (Alfred): Intr. 4.1, Intr. 8.2, III.4, V.13.1, V.13.2, V.15.3, VI.12.2.5, IX.2.3.3, IX.8.3.1
- Esteves Pereira (Francisco Maria): corpus § 61
- Euzennat (Maurice): VI.1.3.3
- Evelyn-White (Hugh G.): I.9, corpus § 43
- Fanciullo (Franco): V.16.7
- Fewster (Penelope): I.9
- Fakhry (Ahmed): I.9
- de Felipe (Helena): Intr. 4.1, III.12.1, V.17
- Fentress (Elizabeth): Intr. 5.1, III.16, V.6.3, IX.11
- Février (James-G.): VI.7.3
- Février (Paul-Albert): V.22, VII.3.4, VII.5.2, VII.5.6.2, VII.6
- Fick (Nicole): corpus § 22
- Fischer (Klaus-Dietrich): corpus § 46
- Fleisch (Axel): IX.4.3.1
- Fleisch (Henri): IX.4.1.1, IX.6.2, IX.6.2.2
- Fögen (Thorsten): corpus § 47
- Foltys (Christian): IX.1.1, IX.10.2.11
- Foucauld (Charles de): Intr. 14.1, IV.9.1.3, IV.9.2, IV.15, VIII.9.8, IX.1.2, IX.2.2.2
- Fraisse (Anne): Intr. 4.1, VI.12.1, VI.12.2.5, VI.12.2.9, VI.12.2.10, VI.16, corpus § 45
- Fraser (P.M.): II.3.3.2.
- Frend (William Hugh Clifford): Intr. 5.1, I.9, V.2.5, V.20.1, VI.4.1, VI.4.2, VI.4.3, VI.10.1, VI.16
- Frézouls (Edmond): VIII.2.3
- von der Gabelentz (Georg): IX.1.3.1
- Galand (Lionel): Intr. 1.1, Intr. 3, I.2, IV.3, VII.6, VI.7.2, VIII.6.1, VIII.6.2, VIII.9.7.1, VIII.10.1, VIII.10.6, IX.1.2.1, IX.2.2.2, IX.2.8.8, IX.3.1, IX.4.3.3, IX.6.1, IX.6.6.2, IX.11, corpus § 2.5
- Gasperini (Lidio): II.4.8.2, corpus § 4
- Gast (Marceau): IV.2.2
- Gautier (Émile-Félix): Intr. 9, VI.13.2, IX.9.4
- Gebbia (Clara): V.2.3, VI.10.1, corpus § 35.1
- Germain (Gabriel): VIII.9.3.1
- Gesenius (Wilhelm): V.14.1.30
- Gèze (Louis): IX.1.3.1
- Ghaki (Mansour): V.9
- Ghazi ben Maïssa (Halima): VIII.5.2.1
- Gilliéron (Jules): Intr. 7
- Götz (Georg): Intr. 4.1
- Goodchild (Richard G.): II.14
- Goodyear (Francis Richard David): Intr. 4.1, V.13.19
- Gouffé (Claude): IV.11.5.1, IV.15
- Goukowsky (Paul): corpus § 19
- Grahame (Mark): III.14.6
- Graßhoff (Gerd): Intr. 4.1, corpus § 20
- Green (William M.): Intr. 5.2, VI.10.1, VI.10.2.1
- Greenberg (Joseph): IX.1.3.1, IX.4.4.3, IX.9.3.2
- Griera (Antoni): V.16.2
- Gsell (Stéphane): Intr. 4.1, Intr. 5.1, Intr. 5.2, Intr. 9, I.9, II.0, II.3.1.6, II.14, IV.2.1, V.1.4, V.1.5, V.13, V.13.10, V.22, VI.1.3.3, VI.2, VI.6.4, VI.10.1, VI.16, VIII.9.1.1, VIII.9.1.3, VIII.9.3.1, VIII.9.5, X.4.1, corpus § 1, corpus § 2,

Í N D E X S

- corpus § 10.1, corpus § 14.4, corpus § 15.10, corpus § 41
 Guichard (Pierre): V.17
 Hachid (Malika): Intr. 5.1, Intr. 5.3, IV.2.2, IV.3, IV.15, VI.7.2, VI.10.3.1.1, VIII.6.2, IX.9.2.1, IX.9.3.2, IX.11
 Haddadou (Mohand Akli): V.13, VI.12.3, X.4.1
 Hadj-Sadok (Mahammed): Intr. 4.1
 Hamdoune (Christine): VIII.2, VIII.5.2.3
 Hamman (Adalbert-Gautier): Intr. 5.2, VI.10.1
 Hanoteau (Adolphe): IX.2.2.2
 Hansen (Peter Allen): Intr. 4.1
 Hart (David Montgomery): Intr. 9, VI.1.3.1, VIII.5.5, VIII.13
 Hartung (Edmund): VI.11.4
 Haider (Peter W.): I.9
 Heath (Jeffrey): IV.9.1.1, IV.15
 Heine (Bernd): Intr. 10
 Helm (Rudolf): V.16.2
 Helmreich (Georg): VI.12.2.5, VI.12.2.6
 Heurgon (Jacques): corpus § 15.10
 Hirschberg (Haïm Zeev): II.14
 Hölscher (Wilhelm): I.9
 Hofmann (Johann B.): V.13
 Hoftijzer (Jacob): Intr. 14.5, VI.12.2.1
 How (Walter W.): corpus § 2.1
 Ibáñez Robledo (Esteban): VIII.9.7.2, VIII.10.2, IX.8.3
 Irmscher (Johannes): VI.10.3.3
 Janon (Michel): V.4, corpus § 55.3
 Jardon (Maurice): II.12.4
 Jaubert (Amédé): VI.10.1
 Jongeling (Karel): Intr. 3, Intr. 11.2, Intr. 14.5, II.14, III.9.1, III.9.2.1, III.9.2.2, III.9.2.3, III.15.1, III.16, V.1.5, V.11.1, V.11.2, V.11.3, V.11.4, V.12, V.14, VI.9.1, VI.9.2, VI.10.2.2.1, VI.10.3.1.3, VII.8.1, VII.8.2, VIII.8.1, VIII.8.2, IX.2.8.1.1, IX.2.8.2.3, IX.4.1.2.1, IX.5.3.2
 Jud (Jakob): V.16.2
 Judas (A. C.): IX.1.3.1
 Jungraithmayr (Herrmann): Intr. 14.7, IV.11.2.5, IV.11.5.1, IX.3.1
 Junyent (Carme): IX.9.6.4
 Kajanto (Iiro): V.8.3
 Kaye (Alan S.): IX.2.2.1
 Keil (Heinrich): Intr. 4.1, VI.10.3.4.1, IX.2.3.3
 Keller (Otto): corpus § 25
 Kerr (Robert M.): Intr. 3, Intr. 14.5, III.7.1, III.7.4, III.9.2.1, III.9.2.3, III.15.1, III.16, V.1.5, VI.1.3.3, VI.10.2.2.1, VI.10.2.4, VI.10.3.1.3, IX.2.8.1.1, corpus § 28.3
 Kießling (Roland): IV.4.4.1
 Kogan (Leonid): IX.4.1.1, IX.8.1
 Kolendo (Jerzy): V.2.3
 Kossmann (Maarten): Intr. 4.1, Intr. 10.2, I.3.1.3, I.9, II.3.1.2, II.10.1.3, III.13.1.1, III.14.5, IV.9.1, IV.9.2, IV.11.1, IV.11.4, IV.11.5.1, IV.11.5.2, IV.11.5.3.2, IV.11.6, IV.14.2.2, IV.15, V.13.4, V.15.3, V.17, VI.12.2.4, VII.10.2, VII.10.5.1, VII.10.5.3, VIII.10.2, VIII.10.4.2, IX.1.1, IX.1.2.1, IX.2.2.1, IX.2.4, IX.2.8.1.2, IX.2.8.3.1, IX.2.8.3.2, IX.2.8.4.1, IX.2.8.4.2, IX.2.8.4.3, IX.2.8.5, IX.2.8.6.1, IX.2.8.8, IX.5.3.1, IX.6.1, IX.6.2.2, IX.6.3.1, IX.6.5.1, IX.6.5.4, IX.6.6.1, IX.9.2.3, IX.9.3.1, IX.9.6.2, IX.9.6.3, IX.11, X.4.4
 Kotula (Tadeusz): corpus § 29
 Krahmalkov (Charles R.): Intr. 14.5, V.1.4, V.14, V.14.1, VI.7.3.1, VI.10.2.1.3
 Krings (Véronique): corpus § 8.1
 Kroll (Wilhelm): V.16.2
 Kübler (Bernhard): V.16.2
 Labov (William): Intr. 7
 Labrique (Françoise): I.2
 Lacroix (P. F.): IV.11.5.3
 Lafkioui (Mena): Intr. 7, VI.13.3, VIII.10.2, IX.9.2.2, IX.10.2.8, IX.11
 Lamuela (Xavier): V.16.3
 Lancel (Serge): Intr. 4.1, Intr. 5.1, Intr. 11.1, V.1.1, V.2.4, V.16.1, V.16.7, V.20.3, V.20.5, V.22, VI.4.1, VI.4.2, VI.6.2.2, VI.10.1, VI.16, VII.1, VII.3.2, VII.3.3, VII.4.1, VII.9.2.1, VII.9.2.2, VII.9.2.3, VII.13, X.3.5, corpus § 41, corpus § 41.27, corpus § 48
 Landgraf (Gustav): V.16.2, corpus § 25
 Lanfry (Jacques): VIII.9.9, IX.8.3.2
 Laoust (Émile): Intr. 7, I.5.8, I.9, II.3.1.6, V.12.1, V.13.4, VI.12.2.9, VII.10.3, VIII.5.1.3, VIII.5.4, VIII.10.1, VIII.10.3, IX.8.3
 Lapeyre (G.-G.): corpus § 51
 Laporte (Jean-Pierre): VII.4.1, VII.4.2, VII.13
 Laronde (André): Intr. 5.1, II.11.2.2, II.14
 Lassère (Jean-Marie): Intr. 5.1, Intr. 9, II.14, V.1.3, V.1.4, V.2.1, V.2.3, V.3, VI.2, IX.10.2.1
 Latte (Kurt): Intr. 4.1
 Lazzarini (Maria Letizia): II.11.2.6

- Le Bohec (Yann): Intr. 5.1, V.1.1, V.2.1, V.3
 Leclant (Jean): I.9, corpus § 2.1
 Leguil (Alphonse): VIII.10.1
 Lejeune (Michel): Intr. 7, IX.2.8.2.5
 Lemjidi (Abdelkhalek): VIII.6.1
 Lengrand (Denis): VI.10.1
 Lenoir (Eliane): VIII.13
 Lepelley (Claude): Intr. 5.1, V.3, VI.4.2, VI.10.1, VI.10.2.1, VI.11.4, VI.16, VII.9.2.3, X.3.5, corpus § 41.27
 Leschi (Louis): V.15
 Leveau (Philippe): VI.6.4, VII.5.5
 Lewicki (Tadeusz): Intr. 4.1, III.10.2, III.12.1, III.12.3, III.16, IV.11.2.3, IV.15, V.16.7, VIII.5.6, VIII.5.7, VIII.13
 Lhote (Henri): Intr. 5.3, IV.4.1, IV.14.1.1.5, IV.15
 Lipiński (Edward): VI.7.3
 Liverani (Mario): Intr. 5.1, I.3.1, IV.4.2.4, IV.8, IV.15
 Lloyd (Alan B.): corpus § 2.1
 Löw (Immanuel): V.14
 Loprieno (Antonio): IX.2.6, IX.3.3, IX.4.1.1, IX.4.2.1, IX.4.4, IX.4.7, IX.5.1, IX.5.4, IX.6.6.1, IX.6.6.2
 Loreto (Luigi): V.1.1
 Louali-Raynal (Naïma): IX.2.2.1, IX.2.8.2.3, IX.2.8.9, IX.9.2.4, IX.9.6.2, IX.9.6.3, IX.9.6.6, IX.11
 Lüdeckens (Erich): I.6.1, I.9
 Luni (Mario): II.14
 MacGuckin de Slane (William): Intr. 4.1, III.10.2
 Magri (Emmanuel): V.5.4
 Malhomme (Jean): VI.7.2, VIII.6.2
 Mammeri (Mouloud): IX.2.2.2
Manuscrit de Siwa: I.5.5, I.5.7
 Marçais (Georges): Intr. 5.2, Intr. 9, V.16.7
 Marçais (William): VI.10.2.4
 Marcillet-Jaubert (Jean): VII.11.5, VII.13
 Marcy (Georges): VIII.10.4.2
 Marichal (Robert): Intr. 8.3, III.7.1, III.7.2, III.7.3, III.7.4, corpus § 28
 Martinet (André): Intr. 7
 Masqueray (Émile): Intr. 3, VI.1.3.3, VI.13.2, VI.13.3
 Masson (Olivier): II.4, II.4.3.7, II.4.4, II.14
 Mattingly (David J.): Intr. 5.1, II.14, III.2.4, III.10.1, III.16, VI.1.3.3, IX.9.4, IX.11
 Mazard (Jean): VI.8, VI.18
 Meillet (Antoine): Intr. 8.2, III.4, V.13.1, V.13.2, V.15.3, VI.11.2, VI.12.2.5, IX.2.3.3, IX.8.3.1
 Mercier (Gustave): IV.4.2.7, V.12.1, VI.13.1, corpus § 41
 Merolla (Daniela): VI.13.3
 Merrills (Andy H.): V.22
 Mesnage (Jean): V.12.2, VI.11.4
 Meyer-Lübke (Wilhelm): V.13.2, V.16.2
 Milburn (Mark): IV.7
 Militarev (Alexander): VIII.10.6, IX.1.3.2, IX.4.1.1, IX.8.1, IX.9.3.1, IX.9.3.2, IX.9.6.2, IX.9.6.6, IX.11
 Millar (Fergus): VI.10.1, corpus § 17.1
 Mitchell (Terence Frederick): III.13.3
 Modéran (Yves): Intr. 5.1, Intr. 5.2, Intr. 9, I.9, II.2.2.1, II.14, III.13.1.1, III.15.2, III.16, V.2.3, V.8, V.8.7, V.16.7, V.20.2, V.20.4, V.22, VI.6.4, VI.10.2.1.4, VI.13.3, IX.9.4, IX.9.6.6, IX.10.2.1, IX.11, corpus § 51
 Möller (Georg): I.9
 Mohamed (Fadel Ali): II.7.1
 Mohrmann (Christine): VI.11.1, VI.11.2, corpus § 42.1
 Mommsen (Theodor): Intr. 2.1, Intr. 5.2
 Monceaux (Paul): Intr. 5.2, VI.10.1
 Montagne (Robert): VI.1.3.1, VIII.13
 Monteil (Pierre): V.16.3
 Monteil (Vincent): VIII.5.6, VIII.10.6, VIII.11.2.4
 Morizot (Pierre): VI.6.4, corpus § 55.3
 Moscati (Sabatino): IX.4.1.1, IX.4.2.1, IX.4.3, IX.4.4, IV.4.4.1, IX.4.7, IX.5.1, IX.5.4, IX.6.2, IX.6.2.2, IX.6.3, IX.6.5, IX.6.6.3, corpus § 26.2
 Müller (Karl): IV.6.5, corpus § 20
 Müller (Ludvig): II.6, V.10, VI.8, VII.7, VIII.7, VIII.9.8
 Mukarovskiy (Hans G.): IX.1.3.1
 al-Muxtār wəll Ḥamidun: VIII.10.5
 Naït-Zerrad (Kamal): Intr. 1.2, Intr. 4.1, III.13.4, VI.13.2, VII.10.2, VII.10.3, VII.10.4, VIII.9.7.2, VIII.10.4.1, VIII.10.5, IX.1.2.1, IX.1.2.2, IX.6.3.3, IX.8.3.2, IX.11
 Nami (El Mustapha): VIII.6.1
 Nasraoui (Abdelmalek): VI.6.4
 Nencioni (Giovanni): II.3.1.9, V.13, V.13.2, V.13.4, V.16.2
 Newman (Paul): IX.4.4.1, IX.7.4.1
 Nicolaï (Robert): IV.11.2.3, IV.11.5.3, IV.15, IX.10.2.11
 Nicolas (Francis): Intr. 14.1, VIII.10.5, IX.8.3.11
 Norden (Eduard): V.16.2
 Norris (Harry Thirlwall): Intr. 4.1, VIII.5.3, VIII.5.6, VIII.10.4.2, VIII.10.5, VIII.13

Í N D E X S

- Nurse (Derek): Intr. 10
 Oates (David): III.13.1.1
 del Olmo Lete (Gregorio): IX.3.1
 Onrubia-Pintado (Jorge): VIII.5.7, VIII.10.6
 Orel (Vladimir E.): III.7.3, IX.1.3.2, IX.8.1
 Osing (Jürgen): I.9
 Osthoff (Hermann): Intr. 7
 Ould-Braham (Ouahmi): III.12.1, III.16
 Ould-Cheikh (Abdel Wedoud): VIII.10.5
 Paradisi (Umberto): II.3.1.6, II.14, IV.10
 Partsch (Josef): V.8
 Paul (Hermann): Intr. 7
 Pellegrin (Arthur): V.12.1, V.12.4
 Pellegrini (Giovan Battista): V.16.7
 Penna (Antonio la): VI.10.1.2.3
 Pennacchietti (F. A.): IX.4.7
Pères Blancs: IX.2.2.2
 Perrat (Charles): V.15
 Petersmann (Hubert): V.16.2, V.16.5
 Peyras (Jean): Intr. 5.1, V.5.2, V.20.3, V.22
 Peyron (Michaël): VIII.5.3
 Petrie (William Matthew Flinders): I.2
 Philippson (Gérard): IX.9.2.4, IX.9.6.2,
 IX.9.6.3, IX.9.6.6, IX.11
 Phillipson (David W.): IX.9.2.4
 Pichler (Werner): VI.7.1, VI.7.2
 Pokorny (Julius): IX.8.1
 Pollmann (Karla): VI.10.3.1.2
 Popper (Karl): Intr. 12
 Pottier (René): corpus § 41
 Prasse (Karl-G.): Intr. 11.1, II.14, III.13.4,
 IV.9.1, IV.9.2, IV.10, IV.11.4, IV.15,
 VI.7.3, VI.7.3.1, VI.7.3.2, VI.7.3.3,
 IX.1.1, IX.1.2, IX.2.2.1, IX.2.4,
 IX.2.8.3.2, IX.3.1, IX.3.2, IX.3.3,
 IX.4.3, IX.4.3.2, IX.4.3.3, IX.4.4,
 IV.4.4.1, IX.4.6, IX.4.7, IX.5.1,
 IX.5.1.1, IX.5.1.2, IX.5.3.2, IX.6.1,
 IX.6.1.1, IX.6.2, IX.6.2.1, IX.6.2.2,
 IX.6.3, IX.6.5, IX.6.6.2, IX.6.6.3,
 IX.6.6.4, IX.8.3.1, IX.11
 Provasi (Elio): III.13.1.1
 Provotelle de Gafsa: V.18
 Quack (Joachim Friedrich): IX.3.1
 Quetglas (Pere Joan): Intr. 8.2, V.16.1,
 V.16.3, VI.11.3, corpus § 9
 Rabdi (Larbi): VII.10.2
 Rebuffat (René): Intr. 5.1, Intr. 11.2, I.9,
 III.2.2, III.2.4, III.6.1, III.6.2, III.7.1,
 III.9.1, III.14.3, III.16, IV.8, IV.15,
 V.2.3, V.20.1, VI.1.2.2, VI.7.3.3.1,
 VI.7.3.3.2, VI.16, VII.6, VIII.1.1,
 VIII.2.1, VIII.2.2, VIII.3.1, VIII.3.2,
 VIII.4.1, VIII.5.2.3, VIII.13, corpus § 1
 Reichenkron (Günter): V.16.7, corpus §
 57.1
 Reintges (Chris H.): IX.2.8.2.5
 Renan (Ernest): VI.10.1, VI.10.2.1,
 VI.10.2.4
 Renisio (Amédée): VIII.10.2
 Reyes García (Ignacio): VIII.10.6
 Reynolds (Joyce): II.7.1
 Richard (Jean-Claude): corpus § 9
 Riedmüller (Martin): V.8
 Rodary (Paul): VI.10.1
 Röllig (Wolfgang): V.1.1
 Rössler (Otto): II.3, II.11.2.4, V.16.3,
 VI.7.2, VI.7.3, IX.1.2.1, IX.1.3.1,
 IX.2.8.9, IX.4.1.2.1, IX.6.5.1, IX.8.3,
 IX.11
 Roget (Raymond): VIII.13, corpus § 1
 Rohlf's (Gerhard): V.16.2
 Romanelli (Pietro): Intr. 5.1, II.14, V.22
 Romer (Frank E.): corpus § 14
 Roques (Denis): Intr. 4.1, II.11.2.2
 Rose (Valentin): VI.12.1, VI.12.2.5,
 VI.12.2.6, corpus § 45, corpus § 52
 Roussel (Monique): II.3.1.2, corpus § 2
 Roux (Arsène): II.3.1.9, VIII.10.1
 Rowan (Kirsty): I.3.3.1
 Ruprechtsberger (Erwin M.): IV.15,
 VI.10.3.1.3
 Rushworth (Alan): V.3, V.8.3, VII.4.1,
 VII.4.2
 Sabbah (Guy): VI.12.1, VI.12.2.5, corpus §
 45
 Sadiqi (Fatima): IX.6.5.3
 Salama (Pierre): Intr. 5.1, IV.8, IV.15, VII.6
 Sarnelli (Tommaso): II.3.1.9, III.13.5, III.16
 Sarrionandia (Pedro Hilarión): VIII.10.2
 Sasse (Hans-Jürgen): IX.4.2.2, IX.4.3.3,
 IX.4.7, IX.7.4.2
 Satzinger (Helmut): IX.2.6, IX.4.4, IX.5.1,
 IX.5.1.6, IX.6.1.2
 Saumagne (Charles): III.16, V.15, VI.10.1
 Schleicher (August): Intr. 9, V.20.1,
 VI.1.3.2, IX.9.2.4, IX.9.6.6
 Schmidt (Johannes): Intr. 9, VI.1.3.2,
 IX.1.2.2, IX.9.6.6
 Schott (Siegfried): I.9
 Schrijnen (Joseph): VI.11.2
 Schuchardt (Hugo): Intr. 7, II.3.1.9, V.13,
 V.13.2, V.13.4, V.13.5, V.13.16,
 IX.1.2.1, IX.1.3.1, IX.8.3
 Schuh (Russell G.): IX.4.2.1
 Searle (John R.): VI.11.3
 Segert (Stanislav): V.12, VI.10.2.1.3,
 VI.10.2.2.1
 Serhoual (Mohamed): V.13.8, VIII.10.2

- Serra (Luigi): III.13.3, III.16, IX.6.6.2, IX.8.3
 Seston (William): V.16.7
 Shnirelman (Victor): IX.9.3.1, IX.9.3.2, IX.11
 Simon (Marcel): Intr. 5.2, II.12.3.1, II.12.3.2, VI.10.1, VI.10.2.1.4, VII.10.5.1
 Simonet (Francisco Javier): VI.10.3.1.2
 Siraj (Ahmed): Intr. 4.1, VIII.5.1.4, VIII.13
 Skounti (Ahmed): VIII.6.1
 Sittl (Karl): V.15.3, V.16.2, corpus § 25
 Skinner (Neil): IV.11.5.1
 Smadja (Élisabeth): VI.1.3.3, VI.1.3.4, VI.2
 Smith (Norval): IX.10.2.11
 Smogorzewski (Zygmunt): VI.13.4.2
 von Soden (Wolfram): IX.6.5
 Soufi (Hamid): IX.1.2.2, IX.2.1, IX.2.2.2
 Spalinger (Anthony J.): I.9
 Spriggs (Matthew): IX.9.2.2
 Starostin (Sergei): IX.8.1, IX.9.3.1, IX.9.6.5
 Stein (Heinrich): corpus, § 2.1
 Stolbova (Olga V.): III.7.3, IX.1.3.2, IX.8.1
 Storch (Anne): Intr. 14.7, IV.11.2.5, IV.11.5.1, IX.3.1
 Stroomer (Harry): VIII.10.4.1, IX.6.6.1
 Stucchi (Sandro): II.14
 Stückelberger (Alfred): Intr. 4.1, corpus § 20
 Stumfohl (Helmut): IX.1.3.1, IX.7.5.3
 Stumme (Hans): I.5.8, III.13.1.2, VIII.10.4.1, IX.4.3.3
 Sudlow (David): IV.9.1
 Swadesh (Morris): IX.8.1, IX.9.3.1
 Syme (Ronald): corpus § 34
 Szyncer (Maurice): V.1.5, V.5.4
 Taïfi (Miloud): VIII.9.8, VIII.10.3, IX.6.2.1
 Taine-Cheikh (Catherine): Intr. 14.1, IX.1.2.1, IX.2.2.1, IX.2.8.6.1, IX.4.1.2.2, IX.5.4, IX.6.2.1, IX.6.2.2, IX.11
 Takács (Gábor): IX.1.3.2, IX.2.5, IX.2.6, IX.2.7, IX.2.8.1.1, IX.2.8.1.2, IX.4.1.1, IV.4.4.1, IX.4.7, IX.8.1, IX.11
 Thielmann (Philipp): V.16.2
 Thouvenot (Raymond): corpus § 15.4
 Tilmatine (Mohand): Intr. 14.1, IV.11.5.3.2, V.13.7, V.14.1, VI.12.2.1, VIII.10.2, VIII.10.4.2, VIII.13
 Tissot (Charles): V.12.1, VIII.5.3, VIII.5.4.3, VIII.9.7.1, VIII.9.8, VIII.9.9, VIII.9.10, VIII.13
 Topper (Uwe): II.3.1.9
 Trabut (Louis): II.3.1.9, V.13.13, V.13.14, V.13.15, V.13.16, V.13.18, V.14, VI.10.3.4.1, VI.12.2.1, VI.12.2.9, VIII.9.9
 Troussel (Pol): III.6.1, III.16, IV.15, VI.6.6
 Trubetzkoi (Nikolai): Intr. 7, IX.2.8.8
 Tuson (Jesús): VI.10.1
 Väänänen (Veikko): V.15, V.16.3
 Vattioni (Francesco): V.13.18, V.14, VI.10.1, VI.10.3.4.1, VI.10.3.4.2
 Vendryes (Joseph): Intr. 8.2, VI.11.2
 Venture de Paradis: Intr. 5.2, VI.10.1, IX.1.3.1
 Vernet (Eulàlia): IX.3.1
 Vidal de la Blache (Paul): VIII.2.1
 Vila (Francesc Xavier): Intr. 8
 Villaverde Vega (Noé): VIII.3.2, VIII.9.7.2, VIII.9.8, VIII.13
 de la Ville de Mirmont (Henri): corpus § 10.2
 Vivien de Saint-Martin: II.5.1, IV.1.2.1
 Voigt (Rainer): IX.6.3.1
 Vycichl (Werner): I.3.1.1, I.3.2, I.5.8, I.9, II.3, II.12.4, II.14, III.13.2, IV.1.2.2, IV.11.5.2, V.1.5, V.7.1, V.12.3, V.12.4, V.13.5, VIII.5.6, VIII.10.6, IX.1.2.1, IX.1.3.1, IX.2.8.9, IX.3.1, IX.4.3.2, IX.4.3.3, IX.4.4.1, IX.6.1, IX.6.3.3, IX.6.5.1, IX.8.3, IX.8.3.1, IX.8.3.11, IX.11
 Wagner (Guy): I.2, I.6.1, I.6.3, I.6.5, I.6.6.1, I.9, corpus § 42.2
 Wagner (Max Leopold): V.13.4, V.13.12, V.13.18, V.16.2, V.16.7, V.17.2, IX.8.3
 Walde (Alois): V.13
 Wellmann (Max): Intr. 4.1, V.14
 Wells (Joseph): corpus § 2.1
 Westendorf (Wolfhart): IX.6.1.2
 von Wilamowitz-Moellendorff (Ulrich): II.4
 Willeitner (Joachim): III.16
 Willms (Alfred): VIII.10.3, IX.1.2.2
 Wölfel (Dominik Josef): VIII.10.6, VIII.11.2.4
 Wölfflin (Eduard): V.16.2
 Yoyotte (Jean): I.9
 Zaborski (Andrzej): IX.1.3.1, IX.1.3.2, IX.4.5, IX.6.1.2, IX.6.5.1, IX.6.5.3, IX.6.5.4, IX.6.6.1, IX.7.4.2
 Zafrani (Haïm): II.12.4
 Zarini (Vincent): V.4, V.8
 Zawadowsky (Yuri N.): IX.5.4
 Zimmermann (Klaus): I.9
 Zink (Michael): V.16.2
 Zoega (Georg): corpus § 62
 Zyhlarz (Ernst): VI.7.3, IX.1.3.1

7. Índex de figures

- Figura nº 1: Reconstrucció de l'àrea desèrtica amb menys de 50 mm de precipitacions anuals per al període 6000-5000 aC. Font: HESTER & HOBLER 1969, fig. 154: § I.1.1.3.
- Figura nº 2: Reconstrucció de l'àrea desèrtica amb menys de 50 mm de precipitacions anuals per al punt àlgid del "període boví" (3500-2500 aC). Font: HESTER & HOBLER 1969, fig. 155: § I.1.1.3.
- Figura nº 3: Reconstrucció de l'àrea desèrtica amb menys de 50 mm de precipitacions anuals per al període 0-400 dC. Font: HESTER & HOBLER 1969, fig. 156: § I.1.1.3.
- Figura nº 4: Àrea desèrtica actual amb menys de 50 mm de precipitacions anuals (font: HESTER & HOBLER 1969, fig. 157) i distribució actual dels dialectes amazics (font: BEHRENS 1984-1985, p. 207): § I.1.1.3.
- Figura nº 5: Esquema de les migracions dels ramaders amazigòfons que vers el 6000 aC s'haurien escindit del *phylum* afroasiàtic segons BEHRENS 1984-1985, p. 208: § I.1.1.3.
- Figura nº 6: Caps libis orientals *tmhw* pintats a la primera cambra de la tomba del faraó Seti I (Nou Imperi, dinastia XIX, 1306-1290 aC), a la Vall dels Reis. Font: BATES 1914, p. 120, làmina nº 3: § I.1.1.3.
- Figura nº 7: Inscripcions libicoides d'Egipte. Font: PICHLER 2007, p. 106: § I.2.3.
- Figura nº 8: Inscripció de *Khor Kilobersa* (Núbia egípcia) segons Almagro 1969 a l'esquerra i Pichler 2007 a la dreta. Font: PICHLER 2007, p. 107: § I.2.3.
- Figura nº 9: Inscripcions de Selima. Font: PICHLER 2007, p. 108: § I.2.3.
- Figura nº 10: Representació de la pesada de σίλφιον davant del rei Ἄρκεσίλαος II en una copa lacedemònia dels anys 560 aC. Font: LARONDE & GOLVIN 2001, p. 40: § II.3.1.9.
- Figura nº 11: Reproducció de grafits en un bloc de pedra calcària trobada a les excavacions de *Sidi Khrebish* (Berenice). Font: REYNOLDS 1977, p. 241: § II.7.1.
- Figures nº 12 i 13: Inscripcions de Χερσίς κόμη a partir de l'edició de MOHAMED & REYNOLDS 1995, p. 77: § II.7.2.
- Figura nº 14: Grafits i grafemes de *Jaghbub* segons un dibuix d'A. Pagnini. Font: MOHAMED 1998, p. 271: § II.7.3.
- Figura nº 15: Zones d'ocupació de la χώρα cirenea a l'antiguitat. Font: LARONDE 1987, p. 309, fig. 106: § II.11.2.2.
- Figura nº 16: La migració dels amazics segons el mite d'origen transmès per Ibn Ḥaldūn i ʿAbd al-Barr. Font: MODÉRAN 2003, p. 160: § II.12.3.1.
- Figura nº 17: La migració dels *Laguatan/Lawāta* a l'antiguitat tardana segons David J. Mattingly. Font: MODÉRAN 2003, p. 164: § II.12.3.1.
- Figura nº 18: La migració cap a l'est de *Mazices* i *Aus(t)uriani* entre 398 i 412-413 segons D. Roques. Font: MODÉRAN 2003, p. 168: § II.12.3.1.
- Figura nº 19: Edificis cristians a Tripolitània. Font: DI VITA 1967, p. 123: § III.5.
- Figura nº 20: La porta del bastió de *Golas* segons un dibuix del viatger George Francis Lyon als anys 1818-1820. Font: REBUFFAT 1992b, p. 1629: § III.6.2.

- Figura nº 21: Enllaços de *Golas* amb Tripolitània i la Cirenaica. Font: REBUFFAT 2003, p. 229 a partir d'un mapa d'*idem* 1969-1970, p. 188: § III.6.2.
- Figura nº 22: *Ostracon* nº 86 de la col·lecció de *Golas / Bu Njem*. Font: MARICHAL 1992, p. 193: § III.7.3.
- Figura nº 23: *Ostracon* nº 81 de la col·lecció de *Golas / Bu Njem*. Font: MARICHAL 1992, p. 188: § III.7.4.
- Figura nº 24: Introducció de l'islam al Bilād as-Sūdān. Font: CUOQ 1975, p. 18: § IV.1.3.
- Figura nº 25: Designacions dels agricultors melanoderms del Sàhara. La línia indica el límit oriental del mot *ihrđann*. Font: GAST 2000a, p. 3415: § IV.2.2.
- Figura nº 26: Itineri de l'expedició de *Cornelius Balbus* segons LHOPE 1954, p. 43: § IV.4.1.
- Figura nº 27: Itineri de l'expedició de *Cornelius Balbus* segons DESANGES 1957, en apèndix: § IV.4.1.
- Figura nº 28: La ruta caravanera transsahariana primerenca segons LIVERANI 2000, p. 519: § IV.8.
- Figura nº 29: El Sàhara durant l'antiguitat. Font: SALAMA 1980, p. 556: § IV.8.
- Figura nº 30: Principals eixos comercials del s. X al s. XVI. Font: CUOQ 1975, p. 11: § IV.8.
- Figura nº 31 : Imperis de Kànem i Mali vers el 1350. Font: CUOQ 1975, p. 24: § IV.11.2.1.
- Figura nº 32: L'Imperi Songai a la primeria del s. XVI. Font: CUOQ 1975, p. 27: § IV.11.2.3.
- Figura nº 33: Enclavaments de la Mediterrània Occidental amb vestigis d'epigrafia púnica. Font: RÖLLIG 1980, p. 287: § V.1.1.
- Figura nº 34: Parcel·lament i *fossa regia* a Zeugitana i Bizacena. Font: LE BOHEC 2005, p. v, fig. 7: § V.2.1.
- Figura nº 35: Zones de producció frumentària. Font: LE BOHEC 2005, p. xxx, fig. 47: § V.2.2.1.
- Figura nº 36: Les *nundinae* en els grans dominis rurals. Font: CHAUOALI 2002-2003, p. 376: § V.2.2.2.
- Figura nº 37: Ciutats amb *sufetes*, *magistratus* i *principes*. Font: BELKAHIA & DI VITA-ÉVRARD 1995, p. 271: § V.2.3.
- Figura nº 38: Distribució de comunitats jueves a l'Àfrica romana. Font: LE BOHEC 2005, p. xxxiii, fig. 53: § V.2.3.
- Figura nº 39: Diòcesis de l'Àfrica Proconsular i Numídia testimoniades al s. III dC. Font: LE BOHEC 2005, p. xxxvi, fig. 60: § V.2.5.1.
- Figura nº 40: Diòcesis de Zeugitana, Bizacena, Numídia i Mauretània Sitifiana representades al Concili de Cartago del 411 segons LANCEL 1994a: § V.2.5.1.
- Figura nº 41: Diòcesis de les valls del baix Bagrada i del Miliana representades al Concili de Cartago del 411 segons LANCEL 1994a: § V.2.5.1.
- Figura nº 42: Repartició de dedicatòries als déus locals i als *Dii Mauri*. Font: CAMPS 1995e, p. 2334: § V.2.5.2.
- Figura nº 43: Reialmes berbers als segles V-VI dC segons COURTOIS 1955, p. 334: § V.3.
- Figura nº 44: Territori dels *Afri (gens Afrorum)* als inicis de l'època romana. Mapa de S. Butler reproduït per PEYRAS 1985, p. 211: § V.7.1.
- Figura nº 45: Extensió africana del culte a les *Cereres*. Font: CAMPS 1993c, p. 1843: § V.10.1.
- Figura nº 46: Moneda feta encunyar per Juli Cèsar que representa un elefant trepitjant una serp. Font: JONGELING 2008, p. 342: § V.13.9.

- Figura nº 47: Quadre cronològic d'*igldan* nòmides. Font: LANCEL 2003, p. 244: § VI.1.1.
- Figura nº 48: Nivells de segmentació a cals Ayt Ètta: § VI.1.3.1.
- Figura nº 49: Correspondències entre les designacions associades a les institucions de les tribus maures a partir de les fonts llatines i les designacions amazigues modernes: § VI.1.3.3.
- Figura nº 50: L'Aurès i els seus marges als ss. V-VI dC. Font: MODÉLAN 2003, p. 360: § VI.6.4.
- Figura nº 51: Mapa de distribució de les inscripcions líbiques a Numídia, Zeugitana, Bizacena, Mauretània Sitifiana i Mauretània Cesariana. Font: CAMPS 1996b, p. 2566: § VI.7.1.
- Figura nº 52: Gravats d'Azib n Ikkis (Alt Atlas) segons una fotografia de J. Malhomme. Font: CAMPS 1996b, p. 2571: § VI.7.2.
- Figura nº 53: Dibuix del gravat d'Azib n Ikkis a cura de PICHLER 2007, p. 48: § VI.7.2.
- Figura nº 54: Distribució geogràfica dels abjads líbics segons PICHLER 2007, p. 117: § VI.7.2.
- Figura nº 55: Detall d'un mosaic procedent d'*Euzalis*, al costat d'*Hippo Diarrhytus* (Zeugitana), que sembla representar un exemplar dels antics *magalia*. Font: RUPRECHTSBERGER 1997, p. 43: § VI.10.3.1.3.
- Figura nº 56: Exemplar modern de *magalia* a Fazània. Font: RUPRECHTSBERGER 1997, p. 44: § VI.10.3.1.3.
- Figura nº 57: Abast dialectal del xaui, parlat a l'Aurès i en regions veïnes, segons Edmond Douffé i Émile-Félix Gautier. Font: CHAKER 1993a, p. 1876: § VI.13.2.
- Figura nº 58: Els bàvars orientals segons les inscripcions del s. III dC. Font: CAMPS 1991b, p. 1396: § VII.2.1.
- Figura nº 59: Xarxa viària principal de Mauretània Cesariana durant l'Alt Imperi. Font: LE BOHEC 2005, p. III: § VII.3.3.
- Figura nº 60: Restitució gràfica del *djedjar* A vist des de l'est. Font: LAPORTE 2005, p. 331: § VII.4.1.
- Figura nº 61: Aglomeracions pobletanes de la regió de *Sitifis*. Font: FÉVRIER (P.-A.) 1967, p. 66: § VII.5.2.
- Figura nº 62: Urbanització de la regió de Cesarea. Font: LE BOHEC 2005, p. IV, fig. 4: § VII.5.5.
- Figura nº 63: Inscripció del *rex Masuna* a *Altaua*. Font: COURTOT 1997, p. 549: § VII.5.7.
- Figura nº 64: La inscripció cristiana més recent (599 dC) d'*Altaua*. Font: COURTOT 1997, p. 551: § VII.5.7.
- Figura nº 65: Estela de l'*agllid* de *Kerfala*. Font: SALAMA 2005, p. 4151: § VII.6.
- Figura nº 66: Principals tribus cabilenques. Font: ABROUS 2004, p. 4028: § VII.10.2.
- Figura nº 67: Àrea dialectal del xènuia segons A. Basset. Font: CHAKER 1993b, p. 1903: § VII.10.3.
- Figura nº 68: Repartició dels *iyрман* amazigòfons i arabòfons de Gurara segons BISSON 1999, p. 3190: § VII.10.5.1.
- Figura nº 69: Migracions de judeoamazics de Tuat vers el nord i vers el sud després de l'any 1492. Font: OLIEL 2004, p. 3967: § VII.10.5.2.
- Figura nº 70: Implantacions judeoamazigues (període modern i contemporani). Font: TAÏEB 2004a, p. 3951: § VII.10.5.2.
- Figura nº 71: Les tribus *Jbala* a l'actualitat. Font: VIGNET-ZUNZ 1995, p. 2399: § VIII.5.1.2.

- Figura nº 72: La ruta caravanera del Sàhara Occidental dels *Lamtūna* al s. XI segons la toponímia d'al-Bakrī. Font: NORRIS 1986, p. 143: § VIII.5.6.
- Figura nº 73: L'Imperi de Ghana a la primeria del s. XI. Font: CUOQ 1975, p. 15: § VIII.5.6.
- Figura nº 74: Repartició de les inscripcions rupestres líbiques del Marroc. Font: SKOUNTI, LEMJIDI & NAMI 2003, p. 34: § VIII.6.2.
- Figura nº 75: Periple d'Hannó per Maurúsia segons DESANGES 1978a, mapa nº 4: § VIII.9.3.1.
- Figura nº 76: Geografia de Maurúsia en època del *Periple d'Hannó* segons DESANGES 1978a, mapa nº 5: § VIII.9.3.1.
- Figura nº 77: Azania en temps del periple d'Eudoxe de Cízic (s. II aC) segons DESANGES 1978a, mapa nº 8: § VIII.9.4.
- Figura nº 78: Localització discontinua dels farusis d'Estrabó segons DESANGES 1978a, mapa nº 6: § VIII.9.5.
- Figura nº 79: Tribus amazigòfones del Rif. Font: LAFKIOUI 2008, p. 62 (a partir de *idem* 2007, mapa nº 5): § VIII.10.2.
- Figura nº 80: Localització actual de les comunitats zenagòfones. Font: TAINE-CHEIKH 2008a, p. XI: § VIII.10.5.
- Figura nº 81: Classificació genealògica dels dialectes amazics segons NAÏT-ZERRAD 2004a, p. 102: § IX.1.2.2.
- Figura nº 82: Progressió dels temes verbals marcats en amazic segons GALAND 2002, p. 268: § IX.6.1.
- Figura nº 83: Arbre genealògic afroasiàtic segons el mètode glotocronològic aplicat per MILITAREV 2000, p. 303: § IX.9.3.1.
- Figura nº 84: Focus i difusió de les quatre protollengües africanes segons Joseph Greenberg. Font: HACHID 2000, p. 21: § IX.9.3.2.
- Figura nº 85: Origen i migracions dels afroasiàtics segons C. Ehret. Font: HACHID 2000, p. 27: § IX.9.3.2.